ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆ
THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

Հայկազեան Հայագիտական Հանդես

هايكازيان
مجلّة الدّراسات الأرمنيّة

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW

Volume 42/2

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ
Առաքելութիւն եւ Տեսլական

Հրատարակել հայութեան անցեալի ժառանգի, այժմու կենսագործունէութեան եւ ապագայի տեսլականին վերաբերող գիտական հիմքերով, կարծիքի ազատութեան վրայ կառուցուած բազմաուսմունքային եւ բազմալեզու աշխատութիւններ:
Այժմէականացնել հայագիտութեան վաղեմի աւանդը. գիտական նորագոյն իրագործումներով ամրապնդել հայագիտութեան տեղն ու դերը համաշխարհային հասարակագիտութեան քարտէսին վրայ:
Կարեւորել եւ զարգացնել հայագիտութեան ռազմավարական նշանակութիւնը, քանի որ ան կը նպաստէ ազգային ինքնաճանաչողութեան եւ հաւաքական յանձնառութեան բարձրացման: Համագործակցական ամբիոն դառնալ՝ Միջին Արեւելքէն, եւ սատարել երիտասարդ ուժերու, ինչպէս նաեւ՝ գիտական հայերէնի, մանաւանդ արեւմտահայերէնի զարգացման:

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
Mission Statement

To publish research articles related to the heritage, current output and future prospects of the Armenian nation. These multidisciplinary papers should be based on freedom of thought and can be written in diverse languages.
To revisit past accomplishments of the Armenian Studies; to consolidate the place and role of Armenian Studies on the map of world social sciences through modern technological means.
To drive forward the importance of Armenian Studies and develop its strategic role, as it contributes to national identity and the promotion of collective commitment.
To be a forum of cooperation in the Middle East; to support young scholars and to stimulate the development of Western Armenian scientific language in particular.

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅԵՐԷՆ-ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԷՆ ՄԵՐՁԵՑՈՒՄԻ ՀԱՐՑԵՐ

Փրոֆեսոր Եուրի Աւետիսեանի պատասխանները.-

1. Ինչպէ՞ս կը հասկնաք արեւելահայերէն-արեւմտահայերէն մերձեցումը:

Հայոց լեզուի երկու տարբերակների՝ արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի մերձեցումի հարցը մշտապէս եղել է մասնագիտական քննարկումների առանցքում: Եթէ փորձենք շրջանաբաժանել այդ քննարկումների ընթացքը, ապա հնարաւոր կը լինի թերեւս առանձնացնել երեք հիմնական շրջափուլ. -

***Ա. շրջափուլ,* 19րդ դարի կէսերից մինչեւ 20րդ դարավերջ.** երկու տար-բերակների ընդգծուած տարբերութիւնների ամրագրման շրջանում *Հիւսի-սափայլի* խմբագրատան եւ Լազարեան ճեմարանի «տղաների» ուղղոր-դուած ջանքերով գրական արեւելահայերէնի մշակումը սկսուեց արեւմտա-հայ գրականի զարգացումից փոքր-ինչ տարանջատ[1]: Այս շրջանում մերձե-ցումի կամ միասնական զարգացման հարցերը լուրջ քննարկութիւնների ա-ռարկայ չդարձան:

***Բ. շրջափուլ*, 19րդ դարի 90ականներից մինչեւ 1920ականներ.** արեւ-մտահայ եւ արեւելահայ պատմաաշխարհագրական հատուածների քաղա-քական-մշակութային շփումների որոշ աշխուժացման ընդհանուր յենքի վրայ գրական հայերէնի կանոնարկման այս շրջանում առիթներ ստեղծուե-ցին երկու գրական տարբերակների մերձեցման հնարաւորութիւնների ար-ծարծումների, նոյնիսկ հարցադրումներ արուեցին միասնական հայերէնի ստեղծման[2]: Քննարկումները, որ ծաւալուեցին *Ազատամարտի* հարցարա-նի շուրջ, իվերջոյ բերեցին շատ տրամաբանական եզրայանգումի. երկու տարբերակների «ձուլումը», մէկ միասնական հայերէնի ստեղծումը պատ-

---

[1] Կարծիք կայ, որ 19րդ դարի 50ականներին, երբ մեր լեզուի երկու ճիւղերի միջեւ անջրպետը խորացած չէր, եթէ գրական լեզուն մշակուէր մէկ ազգային լեզուի տե-սանկիւնից, ապա մի շարք կարեւոր կէտերում, մասնաւորապէս քերականութեան մէջ, պատկերը փոքր-ինչ այլ կը լինէր (Հ. Աճառեան, *Հայոց լեզուի պատմութիւն, մաս 2*, Երեւան, 1951, էջ 497), եւ որ այն, ինչ «*այժմ (19րդ դարավերջին - Ե.Ա.) անհնարին ենք համարում անել, 1850ական թուականներին ոչ միայն հնարաւոր էր, այլեւ ամենայն հեշտութեամբ կարելի էր*» (Մ. Աբեղեան, «Մեր երկու գրական լեզուների միութեան խնդիրը», *Արարատ*, Էջմիածին, 1897, թիւ 11-12, էջ 494): Լեզ-ուի պատմական զարգացման այսպիսի առանցքային հարցերում, սակայն, դժուար է պատասխանատուութեան մեծ բաժին յատկացնել անհատներին:

[2] Դանիէլ Վարուժան, «Հայ լեզուի խնդիրը», *Ազատամարտ*, Կ. Պոլիս, Մայիս 22/4 Յունիս 1911, էջ 705-10:

ման-քաղաքական հեռանկարի հարց է, եւ քննարկուող խնդրի լուծման ողջամիտ ընթացքը կարող է լինել երկու գրականների մերձեցումը կամ դրան տանող իրական ուղիների փնտռտուքը[3]:

Գ. Հրջափուլ. 1920ականներից մինչեւ այսօր՝ շուրջ հարիւրամեայ մի ժամանակաշրջան, որն ընթացել է հարցի վերաբերեալ վերաբերմունքի եւ քիչ թէ շատ լուծումների հնարաւորութեան վայրիվերումներով: Հարցի քննարկումները զգալի չափով ակտիւացան, օրինակ, 1940ականների վերջից սկսած՝ մեծ հայրենադարձութեանը յաջորդած մէկ-երկու տասնամեակներին: Ապա շատ աւելի մեծ հնարաւորութիւններ եւ աշխուժ քննարկումների առիթներ ստեղծուեցին 1990ականներից՝ անկախութեան տարիներին. քաղաքական, տնտեսական, մշակութային եւ այլատեսակ շփումները արեւմտահայերէնով հաղորդակցուող հայկական Սփիւռքի եւ Հայաստանի միջեւ աննախադէպ պայմաններ ձեւաւորեցին իրական մերձեցումի համար:

Եթէ կարճ ձեւակերպենք հարցումի պատասխանը, ապա այն կը լինի հետեւեալ կերպ. *մերձեցման խնդիրը բոլոր փուլերում էլ հիմնականում նոյն կամ նոյնական լուծում է ենթադրել, այն է՝ մերձեցումը պէտք է լինի իրապէս բնական զարգացման եւ օրինաչափ ազդեցութիւնների արգասիք:*

2. Ինչպէ՞ս կը պատկերացնէք այդ մերձեցումը:

Մերձեցման իրական հնարաւորութիւններ առաւել կամ պակաս չափով առկայ են լեզուի բոլոր մակարդակներում.

1. **ՀՆՉԻՒՆԱԿԱՆ-ԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ ԵՒ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ**

ա) Մեր դիտարկումներով՝ վերջին տասնամեակներին Հայաստան-Սփիւռք գործակցութիւնը, փոխադարձ շփումները, հաւանաբար նաեւ լեզուի բնականոն ընթացքը արեւմտահայերէնի **խօսակցական տարբերակում նկատելիօրէն նուազեցրել են ձայնեղ-խուլ արտասանական հակադրութիւնը**, որը արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի հնչիւնական բաղաձայնական համակարգի էական տարբերութիւններից մէկն է:

բ) Արտասանութեան եւ գրութեան մերձեցման էական հնարաւորութիւններ կան օտար յատուկ անունների եւ անուանումների տառադարձութեան մէջ. արեւելահայերէնը վերջին շրջանում հակուած է նշուած բառաշերտը տառադարձելու՝ հաւատարիմ մնալով բնագրային (փոխատու) լեզուի արտասանութեանը (*Այնշթայն, Մանչեսթեր, Թրամփ, հիփոթեք, վինչեսթեր* եւն.), որը շատ կէտերում համընկնում կամ նոյնանում է (կամ ուղղորդման պարագային կարող է այդպիսին լինել) արեւմտահայերէն տարբերակին:

Մերձեցումի իրական հնարաւորութիւններ կան **ուղղագրութեան մէջ**: Այն կարող է ձեւակերպուել եւ իրականանալ միքանի կէտերով.

---

[3] Մանրամասն տե՛ս՝ Եուրի Աւտիսեան, *Հայագիտութեան զուգահեռականներում*, Երեւան, 2021, էջ 206-20:

ա) Արեւմտահայերէնում մի շարք բառեր եւ բառաձեւեր ունեն ուղղագրական տարբերակներ: Դրանք գործածական միաւորներ են, եւ դրանց թիւը մեր հաշուարկներով հասնում է միքանի հարիւրի: Կանոնական քերականութեան գրքերում կարելի է նախապատուութիւնը տալ արեւելահայերէնին համընկնող տարբերակին կամ դրանք համարել միակ ճիշտ տարբերակ: Բառերի ու բառաձեւերի այդպիսի խմբեր են (սկզբում տրւում են արեւելահայերէնին համընկնող տարբերակները)՝

1. արտասանական-ուղղագրական տարբերակներ՝ *անբիծ//ամբիծ, ամբիոն//ամպիոն, թակարդ//թակարթ, գմբեթաձեւ//գմբէթաձեւ, բամբակ//բամպակ, անուշ//անոյշ, խենթ//խենդ, փափագ//փափաք, փնտրել//փնտռել, աղեւրալի//աղէտալի//աղիտալի, եղեգ//եղէգ, ամեն//ամէն, պարեն//պարէն, ոհմակ//վոհմակ, քող//քօղ, բացականչել//բացագանչել* եւն;

2. հնչիւնափոխական եւ բառակազմական տարբերակներ՝ *արիւնակից//արենակից, գյուղացիութիւն//գիւղացութիւն, հասկանալ//հասկնալ, խոշորանալ//խոշորնալ, մանուշակագոյն//մանիշակագոյն, իրարահաւասար//իրերահաւասար, նմուշ//նմոյշ, անուշ//անոյշ, ուժ//ոյժ, սպանել//սպաննել, ծալել//ծալլել, օդանավակայան//օդակայան* եւն.);

3. փոխառեալ մի շարք յատուկ եւ հասարակ անուններ՝ *Կարո//Կարօ, Արփեմ//Արփէմ, Սիլվա//Սիլուա, Կահիրէ//Քէ/Գահիրէ, Բոսֆոր//Վոսփոր, Կանադա//Քէ/Գանատա, մեթրո//մեթրօ, զենիթ//զէնիթ, թեզ//թէզ* եւն.;

4. առանձին քերականական ձեւեր՝ *ձմռան//ձմրան, ձմեռել//ձմերել, ամռան//ամրան, լեռան//լերան* եւն.:

բ) Դարձը դէպի դասական/աւանդական ուղղագրութիւն կը լինէր նոյնքան անպատեհ եւ անճիշտ, որքան եղաւ ինքնին 1920ի ուղղագրական բարեփոխութիւնը: Բայց տարբերակուած մեր ուղղագրութիւններում կան մի շարք կէտեր, որոնց շուրջ կարելի է գալ ընդհանուր որոշումների: Դրանք շատ չեն, բայց կարեւոր անդրադարձներ են: Ինչպէս, օրինակ՝ արեւելահայերէնում կարելի է վերականգնել՝

- հնչիւնափոխուող **էի** ուղղագրութինը, որը նաեւ հնարաւորութիւն կը տայ արեւելահայերէնում խուսափել անհարկի համանունութիւնից (**սէր/սեր, գէտ/գետ, պէտ/պետ** եւն.);
- **յա** երկհնչիւնի **եա** գրութիւնը՝ **մատյան>մատեան, Անանյան> Անանեան, ուրախության>ուրախութեան** (արտասանութեան մէջ կը խուսափենք հայերէնին ոչ յատուկ եւ անհարկի քմայնացուած արտասանութիւնից) եւն.:

Այս եւ նման այլ կէտերի շուրջ կարելի է քննարկումներ ծաւալել:

2. ԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱԶՄ: Մերձեցման հնարաւորութիւնները այս ոլորտում անհամեմատ մեծ են: Փոխազդեցութիւնները ընթանում են միքանի հիմնական ուղղութիւններով: Ազդեցութեան կրողի դերում գերազանցապէս հանդէս է գալիս արեւելահայերէնը:

Նախ՝ **օտար բառերի հայերէն համարժէքների՝ նորակազմութիւններ եւ իմաստային համարժէքների փոխանցում** արեւմտահայերէնից արեւելահայերէն՝ *տարածաշրջան, ապենախօսութիւն, ինքնածիգ, ամբոխավար, համայնավար, հանրահաւաք, համոյթ, երգահան, համացանց, արժէնիշ, հեռավար, նախարար, նախագահ, ոստիկանութիւն* եւն.:

Երկրորդ՝ **բառակազմական տարբեր կաղապարներով ստեղծուած բառերի ոչ միայն զուտ ոճական, այլեւ «համագործածական» կիրառութիւնը երկու տարբերակներում՝** *յանձնաժողով//յանձնախումբ, ինքնաթիռ//օդանաւ, գործադուլ//բանդուլ, հրապարախօս//հրապարակագիր, շրջանաւարտ//ընթացաւարտ, խմբագրութիւն//խմբագրատուն, հեռուստացոյց//հեռատեսիլ, ընթերցարան//ընթերցատուն* եւն.:

Երրորդ՝ **արեւմտահայերէն բառային այնպիսի միաւորների փոխանցում արեւելահայերէնին, որոնք արեւելահայերէնում արտայայտւում են բառակապակցութեամբ՝ ճչակ** – *ձայնային ազդանշան,* **տանողչէք** – *տանելու վարձ,* **վերաքաղ** – *անցած նիւթի կրկնութիւն,* **կուսակցել** – *կուսակից լինել,* **կուսակցապետ** – *կուսակցութեան ղեկավար,* **շաբաթավերջ** – *շաբաթուայ վերջին օրերը* եւն.:

Բառային մակարդակում մերձեցման ամենից ազդեցիկ ուղին առաջինն է՝ օտար բառերի փոխարէն արեւմտահայերէնում ստեղծուած նորակազմութիւների հոսքը արեւելահայերէն. առանց մտավախութեան կարելի է պնդել, որ դրանց թիւը հասնում է միքանի հազարի:

3. ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՈՃԱԿԱՆ ՆԵՐԹԱՓԱՆՑՈՒՄՆԵՐ:

Քերականական փոխանցումները տարբեր լեզուներում բացառիկ իրողութիւններ են: Դրանք աւելի յաճախադէպ են մէկ լեզուի տարբերակներում՝ յատկապէս բարբառ-խօսակցական-գրական լեզու ճանապարհով: Հայերէնում ազդեցութեան այս դաշտում առաւելապէս արեւմտահայերէնն է. քերականական առանձին իրողութիւններ գրական արեւելահայերէնից անցնում են արեւմտահայերէնին, ինչպէս, օրինակ՝

- **ով** դերանուան յոգնակին՝ **ովքեր**;
- **մեզի, քեզի, ձեզի** տրականներին զուգահեռ՝ **մեզ, քեզ, ձեզ** *(«մեզ այցելեցին խումբ մը սփիւռքահայեր»* (*Ակօս*, Կ. Պոլիս, 2008, թիւ 657));
- բուն յատկացուցիչի եւ կապերի հետ բուն սեռականի անյօդ գործածութիւնը (*«փօնավաճառի վայրը», «գարի փոպրակը», «ջուրի մէջ», «սրահի մէջ»* (նոյն տեղը));
- անձի առում ուղիղ խնդրի տրականաձեւ գործածութիւնը (*«…ուսուցիչները անզօր կը մնան երեխաներին* դաստիարակելու հին օրերու ժամանակավրէպ տրամաբանութեամբ եւ մօտեցումով» http://abakanews.org);
- արեւելահայերէնի ձեւերին համընկնող որոշ հոլովական զուգաձեւերի (*պատուի (պատիւի), շան (շունի), ծովի (ծովու), անուան (անունի* եւն.) գործածական յաճախութիւնը արեւմտահայերէնում, եւ հակառակը՝ արեւմտահայերէնին յատուկ որոշ ձեւերի ակտիւացումը արեւելահայերէնում

(*շարժումի (շարժման), հարցումի (հարցման), մերձեցումի (մերձեցման* եւն.);

- կրկնակի ժխտումի գործածութիւնը արեւմտահայերէնում («Եւ ոչ մէկուն բան չի տար» (Զարեհ Խրախունի), «...որ ոչ ոք չսկսի» (Շահան Շահնուր)) եւն.:

3. Ի՞նչ թելադրանքներ-գործնական քայլեր կ'առաջարկէք: Կամ՝ ի՞նչ հանգամանքներ եւ պարագաներ կարող են նպաստել մերձեցման:

ա. ՀՀում դասական կամ հին շրջանի հայ գրականութեան էջերը հրատարակել աւանդական ուղղագրութեամբ, իսկ արեւմտահայ/սփիւռքահայ գրականութիւնը՝ «արեւմտահայ» ուղղագրութեամբ:

բ. ՀՀում Հայոց լեզուի դպրոցական դասագրքերի՝ արեւմտահայերէնին վերաբերող հատուածները ներկայացնել արեւմտահայերէնով եւ միայն «արեւմտահայ» ուղղագրութեամբ, իսկ արեւմտահայերէնի բուհական ձեռնարկներն ու դասագրքերը շարադրել եւ ուղղագրել միայն արեւմտահայերէնով:

գ. Ստեղծել սփիւռքահայ եւ հայաստանեան մասնագէտներից կազմուած մէկ ընդհանուր յանձնախումբ, որը կը զբաղուի մերձեցման հնարաւոր ուղիների եւ ձեւերի մշակմամբ որոշակի ոլորտներում՝ նոր բառերի գործածութիւն, փոխառեալ անունների եւ անուանումների տառադարձութիւն, կէտադրութիւն, բաղադրեալ յատուկ անունների գրութիւն եւն.:

դ. Ընդլայնել մշակութային-կրթական անմիջական գործակցութիւնը:

4. Նման մերձեցում մը դրակա՞ն, թէ՞ ժխտական ներգործութիւն պիտի ունենայ երկու լեզուներուն վրայ, ինչու՞:

Մեր մէկ լեզուի երկու տարբերակները փոխադարձաբար ընկալելի են: Երկուսն էլ զատ-զատ գեղեցկութիւններ են (Ա. Չօպանեան): Փոխադարձ մերձեցումը ոչ միայն աւելի կը դիւրացնի հաղորդակցումը եւ ընկալումը, այլեւ էապէս կը հարստացնի երկու տարբերակները: Մերձեցումը ցանկալի է եւ հնարաւոր է: Բայց պէտք է խուսափել մասնագիտական չափազանցող եւ անհարկի միջամտութիւններից:

Տոքթոր Արմենակ Եղիայեանի պատասխանները.-

1) **Ինչպէ՞ս կը հասկնաք արեւելահայերէն-արեւմտահայերէն մերձեցումը:**

Նոր չէ, որ կը դրուի այս հարցը:

Չայն առաջին արծարծողներէն յիշատակութեան արժանի է մասնաւորաբար Մանուկ Աբեղեանը, որ *Արարատի* 1897ի թողարկումին մէջ երկու

առիթով քննած է զայն (էջեր 424–31 եւ 494–503)՝ թէ՛ միութեան, թէ՛ մերձեցման զոյգ տեսանկիւններէն:

Աբեղեան նկատել կու տայ, որ «*մերինին պէս ցրուած ազգի մէջ մէկ լեզու ունենալը անհրաժեշտ միջոց է ազգային միութեան համար*» (էջ 427): Եւ կը շարունակէ. «*Եթէ այժմ մենք երկու գրական լեզու ունինք, այդ յատկապէս արեւելեան հայոց անցեալ գրագէտների* ***անհեռատեսութեան*** *(թաւագրումը իմս է - Ա.Ե.) շնորհիւ է*»:

Միութեան գաղափարէն հարկադրաբար հրաժարելով՝ Աբեղեան կը գոհանայ մերձեցման հեռանկարով եւ առ այս կը բերէ արեւելահայերէնին յատուկ առաջարկներ, որ արեւմտահայերէնը պարտէր իւրացնել իրենիններուն փոխարէն:

Մերձեցման ուրիշ առաջարկ մը բերուեցաւ՝ այս անգամ սփիւռքի մէջ եւ արեւմտահայու մը կողմէ, որ կը կոչուէր Խ. Պ. Վէմեան, որ *Ծիածան*ի 1946ի նոյ.-դեկտ. թիւին մէջ կը ներկայացնէր իր առաջարկները..., կարճ ժամանակ մը անց Վէմեան Հայաստան հայրենադարձուեցաւ, եւ իր բերած առաջարկները ընդմիշտ մոռացութեան մատնուեցան:

Իսկ հիմա ահաւասիկ կը վերարծարծուի այդ հարցը:

* * *

Նախաձեռնութեան մը գոհացում տալէ առաջ պարտինք մտածել անոր օգտակարութեան ու անհրաժեշտութեան մասին. այսպէս է «լեզուական մերձեցումի» վարկածը: Ու հարցնենք՝ ինչո՞ւ կ'ուզենք մերձեցնել մեր երկու լեզուները, ու մանաւանդ՝ իրապէս մերձեցումի կը կարօտի՞ն անոնք, եւ վերջապէս իրապա՞շտ է այդ ակնկալութիւնը մանաւանդ հիմա, որ աշխարհագրական անջրպետը շատ լայն է մեր երկու հատուածներուն միջեւ:

Մեր զոյգ աշխարհաբարները, իրենց կազմաւորման առաջին մէկ օրէն,- պայմանականօրէն ըսենք՝ 19րդ դարու կէսերէն,- երկուստեք որեւէ ատեն ըմբռնելի դառնալու դժուարութեան առջեւ չեն դրած հայութեան երկու հատուածները: Արեւելահայ հեղինակներու երկերն ու մամուլը ազատօրէն մուտք գործած են Պոլիս ու Արեւմտահայաստան եւ իւրացուած, այնպէս ալ արեւմտահայ հեղինակներն ու մամուլը լայնօրէն հասանելի եղած են արեւելահայութեան՝ ի Թիֆլիս, նաեւ Մոսկուա եւ Երեւան:

Աւելի ուշ, սփիւռքեան պայմաններուն մէջ, արեւմտահայ բոլոր դպրոցներուն մէջ արեւելահայերէնը մատղաշ տարիքէն եւ գրեթէ արեւմտահայերէնի տարողութեամբ՝ նախակարթարանի երկրորդ կամ երրորդ տարիէն մատուցուած է արեւմտահայ փոքրիկներուն, եւ անոնք շատ շուտով ընտելացած են անոր Թումանեանի, Աղայեանի, Շիրազի ու Մահարիի հատուածներու ընդմէջէն՝ առանց նոյնիսկ անդրադառնալու, թէ հայերէնի տարբեր որակ մը կը հրամցուէր իրենց. մեր ուսուցիչները որեւէ ատեն չեն ըսած, թէ Թումանեան ու միւսները այլ կարգի հայեր են եւ անոնց լեզուն տարբեր է մերինէն: Այս մօտեցումին արդիւնքը եղած է այն, որ ընթերցասէր արեւ-

մտահայը ազատօրէն կարդայ ու ըմբռշխնէ Ռաֆֆին, Մահարին, Ստեփան Զօրեանը եւ մնացեալները:

Այս մօտեցումն ալ պատճառ դարձած է, որ արեւմտահայը որեւէ դժուարութիւն չունենայ դիմագրաւելու արեւելահայն ու արեւելահայերէնը: Այս բոլորը ձեւով մը կը նսեմացնեն մեր երկու բարբառները մերձեցնելու անհաժեշտութիւնը, որ այժմէականութեան մը դրդումը չունի եւ կը մնայ... պերճանքի մակարդակին:

2) Ինչպէ՞ս կը պատկերացնէք այդ մերձեցումը՝ 1) քերականութեան, 2) բառապաշար/բառիմաստի, 3) եզրոյթներու, 4) ուղղագրութեան ոլորտներուն պարագային:

1. Հնչիւնական համակարգ

Մեր երկու բարբառները զատորոշող հիմնական երկփեղկումը հնչիւնաբանութիւնն է, որու մակարդակին եւ անյիշելի ժամանակներէ տեղի ունեցած են ամենամեծ եւ հաւանաբար ամենէն անյաղթահարելի շեղումները: Հարցը կը վերաբերի յատկապէս եռաշարք բաղաձաններուն՝ **բ-պ-փ, գ-կ-ք, դ-տ-թ, ձ-ծ-ց, ջ-ճ-չ**, բայց նաեւ **ր** ձայնորդին ու **ռ** ձայնեղին նոյնացումին, իմա՝ շփոթին: Այս 17 բաղաձայնները, այսինքն՝ մեր հնչիւնական համակարգի գրեթէ կէսը, մեր երկու բարբառներուն միջեւ կը յառաջացնեն քաոսային հակադրութիւններ, ուր շատ մը բառեր, գոգցես կառոյցներ, բոլորովին հակադիր իմաստ կ'արտայայտեն արեւելահայերէնի ու արեւմտահայերէնի մէջ:

Օրինակ՝ «բադը պատի վրայ է» կառոյցը կու տայ՝

--Արեւելահայերէն՝ badը patin վրայ է:

--Արեւմտահայերէն՝ p՛at՛ը badin վրայ է:

Այսպիսիները բացառութիւն չեն:

Ահաւասիկ երեւոյթ մը, որ պիտի արժէր չէզոքացնել ու, այս պարագային, արեւմտահաերէնը վերադարձնել իր վաղեմի ու հայեցի վիճակին. բայց... կարելի՞ է: Ո՛չ, կարելի չէ: Եւ այս ուղղութեամբ գործադրուելիք ամէն ճիգ ի յառաջագունէ դատապարտուած է ձախողութեան: Նման փորձ պէտք չէ կատարուի, վասնզի ժամանակի ու ճիգերու յումպէտս վատնում պիտի ըլլայ ան:

2. Բառային կազմ

Մեր բառամթերքի հիմքը երկուստեք գրաբարեան է, այն որ միջին հայերէնի ճամբով փոխանցուեցաւ աշխարհաբարին՝ թօթափելով աղաւաղումներն ու ռամկաբանութիւնները՝ դառնալու համար գրական արեւելահայերէնն ու գրական արեւմտահայերէնը: Այդ հիմքին վրայ է, որ եկան աւելնալ բարբառային տարրեր եւ հերթական նորակազմութիւնները, որոնք երբեք կանգ չեն առած ու չեն առներ:

Մինչեւ խորհրդային կարգերու հաստատումը մեր երկու գրական լեզուներու բառապաշարը մեծ տարբերութիւն մը չունէր, սակայն այն օրէն ուր

արեւելահայերէնը դարձաւ պետական լեզու, ան պարտաւորուեցաւ իր ունեցածին վրայ աւելցնել մեծաթիւ բառեր՝ ռազմական, իրաւաբանական, բժշկագիտական, ճարտարապետական, մեքենագիտական եւ այլն, որոնց անհրաժեշտութիւնը փաստօրէն զգալի չէ երբեք արեւմտահայուն:

Մնացեալին համար ի վաղուց անտի գոյութիւն ունեցած է մերձեցումի մնայուն գործընթաց մը,– յատկապէս գեղարուեստական գրականութեան ճամբով,– որ երբեք կանգ չէ առած եւ չի կրնար առնել: Փոխներթափանցումները եղած են երկուստեք եւ յօգուտ երկու կողմերուն, անշուշտ բոլորովին տարբեր համեմատութեամբ. արեւմտահայերէնը շատ աւելի հակամէտ է փոխառելու արեւելահայ նորաբանութիւնները, մինչ արեւելահայերէն թափանցած արեւմտահայ բառերը զգալիօրէն սակաւ են ըմբռնելի պատճառներով:

Այս փոխառութիւնը, որ յոյժ գովելի ու քաջալերելի է, տեղի ունեցած է ընդհանրապէս շատ ճիշդ սկզբունքով, այն է՝ պահել փոխառեալ բառերու հայեցի դիմագիծը ու չտարուիլ երբեք արեւելահայերէնը աղարտող օտարաբանութիւններէն

Բաց աստի, արեւմտահայերէնը յաջողած է բոլորովին ինքնաբաւ դառնալու հրապարակագրական լեզուին ու բառապաշարին մէջ՝ առանց երբեք տարուելու արեւելահայերէնի օտարաբանութիւններէն, որոնց ներկայութիւնը շատ ճնշիչ է հայրենի ԶԼՄներու մէջ:

Նորաբանութեանց կերտումին մէջ արեւմտահայերէնը կը մնայ յառաջապահի դիրքերուն վրայ՝ յաճախ շատ ետ ձգելով արեւելահայերէնը, որ, դժբախտաբար, ցաւագին ու ընդվզեցուցիչ հետեւողականութեամբ մը ու անտեղիտալիօրէն անփոփոխ կ'որդեգրէ օտար եզրերը. կը բաւէ քանի մը էջ կարդալ՝ անդրադառնալու համար այս վերջիններուն:

3. Քերականութիւն

Ծանօթ իրողութիւն է, որ լեզուի մը էութիւնը հիմնուած է իր քերականութեան (իմա՝ **ձեւաբանութիւն** եւ **շարահիւսութիւն**) վրայ, որ անոր ամենատոկուն շերտն է, այս պատճառով ալ քերականութեան տեսակէտէ մասնաւոր մերձեցում կարելի չէ ակնկալել, թող որ այնքան ալ անհրաժեշտ չէ նման մերձեցում մը. այսինքն՝ ի՞նչ պիտի շահինք **ծառերու** ըսելու փոխարէն **ծառերի** ըսելով կամ **խօսեցայ** ըսելու փոխարէն **խօսեցի** ըսելով:

Շարահիւսութեան մակարդակին՝ շատ բնական հակումով մը արեւմտահայութիւնն ալ վերջին տասնամեակներուն հակամէտ է իր ուղիղ խնդիրը հետզհետէ կազմելու տրական հոլովով. օրինակ՝

-Աւագ եղբայրը տասը տարեկան **Կոստանին** տարաւ Փարիզ:

-Նալբանդեան ընդունեց տնօրէնի **տեղակալին**:

-**Սպառողներուն** կը քաջալերեն:

Կամ թէ կարգ մը անուղղակի խնդիրներուն տալ հայցական հոլով՝ տրականի փոխարէն, ինչպէս սովոր է ընել արեւելահայերէնը. օրինակ՝

-Կ'ամչնային **յիշեցնել** անոր պարտքը:

-Մեր ընկերները ստիպուած են **պահանջել**:

-Համբարձում աղա ժամացոյցը մէջտեղ կը հանէր երբ հարկ տեսնուէր զայն **լարել** կամ **ուղղել** (Յ. Պարոնեան, «Համբարձում աղա»):

Եւ ոչ միայն ասոնք: Ուրեմն ձգենք, որ քերականական մերձեցումը տեղի ունենայ իր բնական կշռոյթով՝ առանց բռնազբօսիկ նախաձեռնութիւններու, բայց նաեւ առանց հակադրուելու այդպիսիներուն:

4. Ուղղագրութիւն

Ահա մարզ մը, ուր պէտք է ամէն միջոցի դիմել՝ վերահաստատելու համար այն միասնական ուղղագրութիւնը, որ ընդհանուր հայութեանն էր եւ կամայականօրէն ու բռնազբօսաբար խլուեցաւ արեւելահայերէնէն 1922ի չարաշուք «ռեֆորմ»ի հետեւանքով եւ աննախընթաց խրամատ մը յառաջացուց մեր երկու գրական լեզուներու, այլեւ գրաբարի միջեւ:

Այլ անանցանելի խրամատ մը յառաջացաւ միջաշխարհաբարեան մակարդակի վրայ, ուր **յօդ**ը դարձաւ **հոդ**, **յօդուած**ը՝ **հոդված**, նոյնացան **յետ** եւ **հետ**՝ տալով **հետ**, **հօտ** եւ **հոտ**՝ տալով **հոտ**, **յարկ** եւ **հարկ**՝ տալով **հարկ** ... այս շարքը չափ ու սահման չունի:

Չհաշուած բոլորովին լեզուական-իմացաբանական այն մեծ թերութիւնները, որոնք յատուկ են աբեղեանական ուղղագրութեան: **Յանուն**ը աւանդական ուղղագրութեան համար կը նշանակէ **ի+անուն**, **յոտնկայսը**՝ **ի-ոտն+կայս** է (**կայս**ին հայցականը), մինչ ոչինչ կը թելադրեն **հանուն**ը եւ **հոտնկայս**ը: Նոյն տրամաբանութեամբ բաղդատել՝ **կ'ոռնայ** եւ **կոռնա**, **կ'առնէ** եւ **կառնե** եւ հազարաւոր այսպիսիները:

5. Տառադարձութիւն

Մեր մէկ լեզու եւ մէկ ու միասնական ուղղագրութիւն ունենալուն կը խանգարեն նաեւ տառադարձական այն նորագոյն տարբերութիւնները, յատկապէս յատուկ անուններու պարագային, որոնք ուղիղ ու անմիջական հետեւանքն են գլխաւորաբար հչիւնական համակարգի տարբերութեան, որուն ակնարկուեցաւ վերը՝ թիւ 1ի մէջ. բաղդատել՝ **Քանատա** եւ **Կանադա, Կալիֆոռնիա** ու **Քալիֆորնիա**, **Գահիրէ** ու **Կահիրե**, **Զուիցերիա** եւ **Շվեյցարիա**, **Արժանթին** ու **Արգենտինա:** Այսպիսիներու յառաջացման մէջ դեր ունեցած են նաեւ այն բնորդները, որոնց հետեւած է մեզմէ իւրաքանչիւրը. արեւելահայերը ընդհանրապէս յենած են ռուսական եւ գերմանական անուանումներու վրայ, օրինակ՝ **Շվեյցարիա**, **Արգենտինա**, մինչ արեւմտահայերը յենած են ֆրանսերէնի կամ իտալերէնի, երբեմն ալ անգլերէնի վրայ եւ ըսած ու գրած են **Զուիցերիա**, **Արժանթին**(ա):

Ինծի կը թուի, թէ մենք պիտի չկարենանք տառադարձական նոյնութիւն հաստատել մեր երկու լեզուներուն միջեւ, որքան ալ ցանկալի ըլլար այդ նոյնութիւնը: Վասնզի դժուար է, եթէ ոչ անկարելի, ակնկալել, որ միջին արեւմտահայը յաղթահարէ եռաշարք բաղաձայններու մեսրոպեան արտասանութեան եւ արեւմտահայ արտասանութեան միջեւ գտնուող ահարկու անհամապատասխանութիւնը. այսինքն՝ արտասանէ P՛(Փ), K՛(Ք), Th (Թ) եւ

գրէ Պ(B), Կ(G), Տ(D). օրինակ՝ **Canada**ն արեւմտահայուն համար **Քանատա** է, եւ ան երբեք պիտի չըմբռնէ, թէ ինչ որ տառադարձական միութեան մը ծիրէն ներս պարտի գրել **Կանադա**, որ իրեն համար **Ganata** կը հնչէ:

Passadenaն արեւելահայուն համար Պասադենա է, սակայն այս վերջինը արեւմտահայուն համար Bassatena է:

Աւելի մեծ բարդութեանց առջեւ պիտի գտնուի ան Ձ-Ծ-Ց եւ Ջ-Ճ-Չ եռեակներուն առթիւ:

Նոյնիսկ եթէ հազուագիւտ ազգայիններ յաջողին այս դժուարութիւնը յաղթահարել, ապա 99%ը պիտի ձախողի ու մանաւանդ խրտչի:

Տակաւին կայ բառասկիզբի Յ տառի արտասանութեան տարբերութիւնը. օրինակ՝ արեւելահայը կը գրէ **Յագո** ու կ'արտասանէ **Iago**, մինչ արեւմտահայը Hako կ'արտասանէ զայն, իսկ ինք պիտի գրէր Եակո, որ ըմբռնելի չէ արեւելահայուն համար:

Լուծո՞ւմ…

Կը հաշտուինք տառադարձութեան երկուութեամբ եւ արեւմտահայերէնին համար կը մշակենք կանոններու պարզ ցանկ մը, ուրկէ կ'արտաքսուին Բ, Գ, Դ, Ձ, Ջ, որոնք դարձած են Փ, Ք, Թ, Ց, Չ: Այս վերջին հինգ հնչիւններուն համար հինգ տառը բաւարար է, պէտք չունինք իւրաքանչիւրէն զոյգ օրինակներ ունենալու՝ Բ-Փ, Գ-Ք, Դ-Թ, Ձ-Ց, Ջ-Չ:

Կը մշակուին քանի մը պարզ կանոններ Ռ-Ր զոյգին, ինչպէս նաեւ Ե-Է եւ Ո-Օ տառերու կիրարկութեան կանոնները տառադարձելի օտար բառերու մէջ:

Բացարձակ միօրինակութեան ամէն փորձ պիտի դժոխքի վերածէ հայերէնի ուսուցումը, ուստի պէտք է հաշտուիլ մեր կացութեամբ:

Եթէ շնորհիւ այս բոլորին յաջողեցանք միօրինակութիւն մը ստեղծել գոնէ սփիւռքի մէջ, ըսել կ'ուզեմ՝ արեւմտահայութեան համար, այս եւս բարիք մըն է: Որովհետեւ այդ միօրինակութիւնը կը պակսի տակաւին մեզի:

Դոկտոր Յակոբ Կիւլլիւճեանի պատասխանները.-

1) Ինչպէ՞ս կը հասկնաք արեւելահայերէն-արեւմտահայերէն մերձեցումը:

Այս հարցումին պատասխանած է Դանիէլ Վարուժան ասկէ 111 տարի առաջ, ու իր պատասխանները, առարկութիւնները եւ առաջարկները գրեթէ ամբողջութեամբ կը մնան կիրառելի այսօր[4]:

Սեփական կարճ ու անպաճոյճ պատասխանս պիտի ըլլար՝ յղացքային դժուարութիւն ունիմ ատիկա հասկնալու: Չեմ ըմբռներ թէ ո՞րն է կարիքը մերձեցման, կամ թէ ո՞վ կրնար կամ ի՞նչ կրնար շահիլ «մերձեցումով» մը:

[4] Վարուժան, նոյն:

Հարց պիտի ըլլար եթէ երկու ճիւղերու հայախօսները չհասկնային զիրար: Երկուքէն որեւէ մէկուն գիտակ *եւ* գրաճանաչ անձ մը ոչ միայն դիւրաւ կրնայ «հասկնալ», այլեւ լիակատար ընկալել միւսին խօսածը կամ գրածը: Գրաճանաչ ըսելով կը հասկնանք սեփական լեզուաճիւղով գիրք մը կամ երկու կարդացած եւ կարդալու ճարտարութիւնը ունեցող անձ մը: Անձնական օրինակս սկզբունքով ընդհանրանալի կրնայ չըլլալ, սակայն լուսաբանիչ է. կարդացած առաջին ամբողջական գիրքերս արեւելահայերէն էին, երբ դեռ ոչ մէկ արեւելահայախօս լսեր էի անձնապէս: Ոչ ոք ըսաւ թէ այդ գրութիւնները «արեւելահայերէն» էին. ոչ իսկ լսեր էի իմ լեզուաճիւղիս վերջերս քիչ մը չափազանց հոլովուող անունը՝ «արեւմտահայերէն»: Խնդիր չէի ունեցեր այն ատեն:

Այնուամենայնիւ, սփիւռքացուած հայախօսներու համար գրաճանաչ չըլլալու հաւանականութիւնը մեծ է վերջին տասնամեակներուն, ու աւելի շեշտուելու միտում կը ցուցաբերէ, յատկապէս՝ հայ համաշխարհային հաստատութիւններու կողմէ դպրոցներու հանդէպ անտեսող ու որոշ պարագաներու խափանողական կեցուածքներու այս ժամանակաշրջանին: Այդ պարագային, այսինքն գրաճանաչութեան բացակայութեան է որ հասկնալիութեան դժուարութիւններ կը յառաջանան, որովհետեւ միւսին ունկնդրողը իր լսած նախադասութիւնը չ'անցըներ գրութենական հոլովոյթէ մը, մտքով չի՛ «տեսներ» բառերուն տառերը եւ չի վերընթերցեր զանոնք իր սեփական հնչիւնական համակարգով: Փոխանակուողները միայն ձայնային պատառիկներ է որ կ'ըլլան, ու միւսի ձայնային կամ հնչիւնական համակարգին չվարժուած անձ մը զանոնք կ'ընկալէ իր համակարգէն, այսինքն թիւր կերպով, եւ հասկնալիութեան իւրաքանչիւր խոչընդոտ կամ դժուարութիւն՝ հոգեբանօրէն կը խափանէ նոյնիսկ շրջակայ հասկնալի բառերու ընկալումը, յոռի շրջանակ մը կազմելով:

Գրաճանաչութեան բացակայութեան՝ լեզուաճիւղերու պարագայէն աւելի մեծ հարցեր կը յառաջանան այլ տեղ մը, որ բարբառներն են: Բարբառները ետ մղելու եւ անտեսանելի դարձնելու ճիգեր գոյութիւն ունեցած են երկար ատեն, մասնաւորաբար արեւմտահայ եւ արեւելահայ հիմնօրինակներու գրաճանաչութիւնը համատարած դարձնելու յաջող արշաւներու ատեն՝ թէ՛ վերապրող համայնքներու, եւ թէ՛ Հայաստանի մէջ, անցնող դարու առաջին կէսին: Այդ թափը շարունակուած է ու կը շարունակուի մինչեւ հիմա, «ճշգրտութեան» եւ ուղղագրական անթերիութեան վրայ կիզակիտելով ճիգերու սպառիչ մասը, սակայն ընդունելիութեան, յարգելիութեան (մասամբ prestige) եւ գործածականութեան ոլորտներէն դուրս մղելով դարաւոր եւ հարազատ արտայայտչաձեւեր, իրենց ամբողջ հարստութեամբ: Անշուշտ ոչ ոք պիտի առաջարկէր այսօր հրովարտակով մը ջնջել բոլոր բարբառները, մանաւանդ երբ աշխարհին ամբողջ կը փառաբանէ բազմազանութիւնը, իսկ միւս կողմէ նահանջի մէջ է արդիականութեան (եւ սովետականութեան) ի վերուստ կարգեալ միատեսակարար, պարտադիր կանոնականութիւնը:

Մերձեցումի կարելիութենէն աւելի՝ հեռաւորումի առկայութեան խնդիր մը կայ, որ կարողականութիւնը ունի օտարելու «ազգ»ի հատուածները իրարմէ: Ուշագրաւ է, որ առաջին ընթերցումներուս փորձառութիւնը մերթ դժուար է ունենալ վերջին մէկ-երկու տասնամեակներուն, երբ հայաստանեան մամուլ կը կարդամ: «Օտար» լեզու կարդալու տպաւորութիւնը դժուար է անգիտանալ, ու ոչ այնքան՝ օտար բառերու առատութեան, այլ նոյնինքն լեզուամտածողութեան եւ քերականական ու բառակազմական փոխադրումներու պատճառով: Նոյն տպաւորութիւնը ունենալու է հաւանաբար պարսկահայ արեւելահայախօս մը: Խնդիրը ուրեմն արեւելահայերէնի ու արեւմտահայերէնի միջեւ չէ, այլ այն, որ հայաստանեան լեզուաճիւղը կը հեռանայ նոյնինքն արեւելահայերէնէն աւելի արագ, քան լեզուի «մարսելի» բնաշրջում մը պիտի ենթադրէր: Իսկ այդ պարագային մնացեալ արեւելահայախօսներու թէ արեւմտահայախօսներու կողմէ «մերձենալ»ը պիտի նշանակէր սոսկ միւսին ետեւէն վազել, «զիս մի՛ թողուր» գոչելով, երբ յայտնի չէ թէ միւսը արդեօք հետաքրքրուած պիտի ըլլա՞ր այդ տեսլականով:

Մերձեցումին մասին հարկ է մտածել լեզուաճիւղերէն աւելի՝ անձերու եւ հաւաքականութիւններու լեզուական արտադրութիւններուն միջեւ անոր կարելիութեան մասին: Մերձեցումը հիմնականին մէջ ծանօթացումն է: Երբ ծանօթ ենք, մերձ ենք նաեւ տրամադրութեամբ, հանդուրժողութեամբ:

Կարելի է առաջադրել, որ խնդիրը գլխաւորաբար հանդուրժողութեան հարց մըն է, այսինքն բազմազանութեան կարելիութեան ընդունուիլն ու հանդուրժուիլը՝ աչքառու կերպով անհանդուրժող հաւաքականութեան մը կողմէ, որ դժուարութիւնը ունինք ընդունելու որ մերն է: Այս տրամադրութիւնները գրեթէ բացառաբար կը հպատակին մշակութային քաղաքականութեան դերակատարներու կողմէ յառաջ մղուած միջավայրային պայմանաւորումներու: Հակառակ անոր, որ այդ կեցուածքները տիրական ըլլալ կը թուին մէկ հատուածին մէջ, միւսները եւս զերծ չեն ատկէ: Մոռնալով անգամ բազմացող թիւը այն մարդոց, որոնք հայերէնի արեւմտեան ճիւղը «գրաբար» կը կարծեն (կամ գիտակից մոլորութեամբ զայն այդպէս կ'որակեն), որեւէ լեզուաճիւղի պատկանող դպրոցներու մէջ չեն պակսիր միւսին քերականական ձեւերուն կամ բառապաշարին վերաբերող դիտողութիւնները՝ «ատիկա սխալ է», «գեղեցիկ խօսէ» եւն., որոնք դեռ աւելի կը շեշտուին հայերէնին հարազատ բարբառային ձեւերու պարագային ու քննադատուողյանդիմանուողը կը մղեն՝ յատկապէս արեւմտեան սփիւռքի մէջ, լեզուական ոստում կատարելու դէպի տիրական (օտար) լեզուն:

Կարեւոր է երկու խօսք ըսել յիշեալ խնդրին մասին, որ համատարած է յատկապէս հարաւային Քալիֆորնիոյ մէջ. շրջան մը, որուն բաւարար չափով ուշադրութիւն չէ դարձուած կիրառական լեզուաբանութեան կողմէ՝ նկատի առնելով որ այնտեղ է որ կեդրոնացած է Հայաստանէն դուրս հա-

յախօսներու ամենախիտ խմբաւորումը[5]: Մեր դիտարկումներուն համաձայն, լեզուական նահանջի՝ աւելի ճիշտը լեզուական տեղաշարժի (language shift) գլխաւոր դրդիչը լեզուի չգիտութիւնը չէ այս համայնքներուն մէջ, գոնէ առայժմ՝ երբ դեռ հայախօսները մեծամասնութիւն կը թուին ըլլալ: Այդ տեղաշարժը կը հպատակի յատկապէս արեւելահայ թէ արեւմտահայ զուգալեզուական (diglossic) գործընթացներու յառաջացուցած բախումին[6]: Երբ սեփական ընկալումով լեզուական «ցած» տարբերակ մը խօսողը դէմ դիմաց կու գայ նոյն խօսողի ընկալումով «բարձր» տարբերակ խօսողի մը, պիտի չփորձէ խօսակցիլ կամ կամրջել լեզուն մէկ տարբերակէն միւսը, այլ «ամօթ» զգալով՝ պիտի պարտկէ կամ գաղտնի պիտի պահէ իր հայախօսութիւնը եւ ոստում կատարէ դէպի տիրական (օտար) լեզուն, ուր երկուքը ենթադրաբար նոյն յարաբերական մակարդակը ունին կամ կը կարծեն ունենալ: Տարբերակները կրնան ըլլալ հարաւային Իրանի գիւղական բարբառներ, Թեհրանի, Պուրճ Համուտի, Հայաստանի տարբեր շրջաններու եւ նոյնիսկ Երեւանի խօսակցականը, միջինարեւելեան դպրոցական գրականը, հայաստանեան կամ պարսկահայ գրականները եւն.: Իդէպ, արեւմտահայ խօսակցականը ոչ-գրաճանաչ գրեթէ բոլոր արեւելահայախօսներու կողմէ կ'ընկալուի որպէս «բարձր» տարբերակ, պարզ այն պատճառով, որ դպրոցական գրասեղաններու ետին քանի մը տասնամեակ առաջ հայախօս դարձած արեւմտահայերը ժամանակ չեն ունեցած լրիւ «ցած» տարբերակ մը յառաջացնելու, եթէ զեղչենք պուրճհամուտեան *«ակա»յական* սահմանափակ արտայայտութիւնները: Բոլոր պարագաներուն ալ այս հարցերը կ'անհետանան գրաճանաչութեան ներկայութեան, որ կը ծանօթացնէ, կը մերձեցնէ, ինք իր խօսելաձեւի գրութենականացած միջնորդութեամբ զայն յարգելի տեղ մը բարձրացնելով՝ խօսողը կը փրկէ միւսէն փախուստ տալու մղումէն:

2) Ինչպէ՞ս կը պատկերացնէք այդ մերձեցումը:

Կը յղեմ նախորդ պատասխանիս յղացքային հիմնաւորումին: Որեւէ պարագայի՝ քերականական, բառապաշարային, եզրաբանական եւ ուղղագրական ոլորտներու մէջ որոշ՝ դոյզն ներդաշնակում մը դրական պիտի ըլլար: Ատով կը հասկնամ կարգ մը բացառութիւններու հարթում՝ հակելով միւս լեզուաճիւղի լուծումներուն վրայ (օրինակ՝ գրականի մէջ դիւրաւ կարելի է որդեգրել արեւելահայերէնի սեռականի եւ տրականի որոշիչ յօդով

[5] Տե՛ս՝ Sh. Karapetian and H. Gulludjian, "Armenian in Greater Los Angeles: Negotiating Intralinguistic Diversity in a Diaspora Epicenter," in C.H. Chik (Ed.), *Multilingual La La Land: Language Use in Sixteen Greater Los Angeles Communities,* Routledge, 2021, էջ 28-46:

[6] Տե՛ս՝ H. Gulludjian, "Language Vitality through Creative Literacy," in B. Der Matossian & B. Der Mugrdechian (Eds.), *Western Armenian in the 21st Century: Challenges and New Approaches*, The Press at Fresno State, 2019, էջ 103-132:

տարբերակումը. թերեւս ոչ պայմանադրական ձեւով, այլ որպէս այլընտրանքային ընդունելի կարելիութիւն): Բառապաշարի պարագային դժուար է նախատեսել այն հոլովոյթները, որոնց համաձայն տեղատուութիւն կամ յառաջընթաց կը տեսնուի կարգ մը բնագաւառներու մէջ: Տասնհինգ տարի առաջ կը ծիծաղէին կամ կը գրգռուէին «ժողովրդավարութիւն» հայերէն բառի սոսկ յիշատակումին դիմաց, իսկ հինգ-վեց տարիէ իվեր բոլորին բերանն է: Շարք մը բառեր այսպիսով ներմուծուած են ու յաջողապէս որդեգրուած արեւելահայերէնէն, ուրիշներ՝ նահանջած ու տեղ տուած օտարաբանութիւններու: Երրորդ խումբ մըն ալ կայ, որ անտեսելով դար մը աւելի գործածութիւնը որոշ եզրերու՝ կը փորձէ ամբողջովին նոր բառեր ստեղծել, ինչ որ մերձեցումին հակառակը կը կատարէ:

Այս բնագաւառին մէջ յուժ կարեւոր է արեւմտահայ գրողներու գործերու հրատարակութիւնը Երեւանի մէջ, թէ՛ հիները, եւ թէ՛ մանաւանդ ժամանակակիցները, որոնց բառապաշարը, բարդ մտածողութիւն առաջադրող շարահիւսութիւնը եւ արդի լուծումները կրնան հետեւողականօրէն ու բնականօրէն (առանց ստիպողութեան եւ պայմանադրականութեան) մտնել արեւելահայերէնի մէջ: Միւս կողմէ, սփիւռքահայ մամուլը եւս փոխառութիւններ կը կատարէ հայաստանեանէն. միքանին՝ շքեղ լուծումներ (օրինակ՝ «շրջայց»), իսկ մեծամասնութիւնը դժբախտաբար խաթարումներ («արդիւնքով» եւն.): Այստեղ ալ թերեւս որոշ զիջումներ պէտք է կատարել, զոհելով տասնամեակներու գործածութիւն ունեցող սփիւռքահայ լուծումներ՝ որդեգրելու համար այնպիսի մասնագիտական եզրեր, որոնք պետական կառոյցներու կարիքով արդէն որդեգրուած ու տարածուած են Հայաստանի մէջ, ըլլայ դիւանակալական, պետական եւ ռազմական, ելեւմտական, հարկային ու այլ մարզերու մէջ, որքան ալ զոհուողը գերադաս թուի ըլլալ:

Ուղղագրութեան մասին կարելի չէ կարճ խօսիլ, մանաւանդ որ ատիկա է որ կանգնած է հայաստանեան լեզուի՝ իր բառարմատներուն հետ ճկունօրէն յարաբերելու եւ լուծումներ տալու դժուարութեան խորքը, եւ ատոր համար ալ գլխաւոր պատճառն է օտարաբանութիւններու բազմացումին եւ մերձեցման հակառակ ընթացքի շեշտուելուն: Անձնական կարծիքս այն է, որ արհեստագիտութեան այս դարաշրջանին անիկա կրնայ մասամբ շրջանցել մասնագէտներու եւ ղեկավարութեան կամակորութիւնը. թուային ընթերցանութեան տարածման զուգահեռ բաւական դիւրին է կոճակի մը վստահիլ ուղղագրութեան անմիջական փոխարկումը ընթերցողին համար (օրինակ մըն է Ուիքիփետիայի արեւելահայ տարբերակի ընտրովի ուղղագրութեան կոճակը):

3) Նման մերձեցում մը դրակա՞ն, թէ՞ ժխտական ներգործութիւն պիտի ունենայ երկու լեզուներուն վրայ, ինչու՞:

Փոխադարձ ընթերցումի, միւսինը իւրացնելու կամ ճանչնալու հոլովոյթին բնական հետեւանքը պիտի ըլլայ դուրսին բացուիլ մը, ուր արեւմտա-

հայերէնը միջնորդ մըն է ուրիշ ձեւով ապրուած ու ընկալուած աշխարհի մը, իսկ արեւելահայերէնը գլխաւորաբար միջնորդ մը կ'ըլլայ հողին ու անոր վրայ բուսած անցեալ ու ներկայ մշակոյթին: Կը շեշտեմ այստեղ՝ վերջերս հրապարակուող գործերու մեծապէս դրական ազդեցութիւնը այս գծով: Միւս լեզուաճիւղով գիրքեր կարդացած մէկը անկարելի է որ արհամարհական կամ միւսի գոյութեան հանդէպ մերժողական կեցուածք որդեգրէ, թէեւ այդպիսի բացառութիւններ միշտ պիտի ըլլան, նոյնիսկ գրական եւ ենթադրաբար «մտաւորական» շրջանակներու մէջ:

4) Ի՞նչ թելադրանքներ-գործնական քայլեր կ'առաջարկէք՝ իրականացնելու այդ մերձեցումը (եթէ անհրաժեշտ կը նկատէք զայն):

Ինչպէս ըսի՝ եթէ մերձեցումը հասկնանք զիրար լսելու, զիրար կարդալու, երբեմն՝ իրարու հիանալու կարելիութեամբ, անոր կը հետեւի հանդուրժողութիւնը: Ծանօթացումը կը կատարուի զիրար լսելով, աւելի ճիշտը՝ կարդալով, որուն համար պէտք է հրատարակութիւնները բազմացնել, բնական հոլովոյթի վերածել դպրոցներու մէջ երկուքին ընթերցումը, որմէ առաջ սակայն, ցաւալիօրէն, հարկ է աշխատիլ ի խնդիր որեւէ ընթերցումի առկայութեան, որ անհետացած կը թուի ըլլալ վերջերս: Ամենէն կղզիացած արեւելախօսն անգամ, երբ դասընթացքներու ընթացքին կը ծանօթանայ որակաւոր (ո՛չ սոսկ նշանախօսքային) արեւմտահայ գրականութեան, ոչ միայն կը սիրահարի լեզուական այդ արտայայտութեան, այլեւ շատ անգամ կը փորձէ մասամբ որդեգրել զայն: Ահա՛ մերձեցումը: Իսկ հակառակ ուղղութեամբ՝ փաստարկելու շատ հարկ չկայ. բոլոր անոնք, որոնք միջինարեւելեան դպրոցներու մէջ կարդացած են արեւելահայերէն՝ նոյն փորձառութիւնը ապրած են: Այսինքն գրաճանաչութեան՝ ու քայլ մը անդին՝ գրքաճանաչութեան մէջ է բանալին: Հակառակ պարագային՝ որու՞ն պէտք մերձեցումը չգործածուող գրականներու: Այս իմաստով է որ էական են փոխադարձ հանդուրժողութիւնն ու ծանօթութիւնը, որոնց բացակայութեան՝ անշուշտ բնական զարգացում մը պիտի ըլլար լեզուաճիւղերու աստիճանական անջատումը եւ տարբեր լեզուներու վերածումը: Եթէ անշուշտ մէկը կամ միւսը բախտը ունենային վերապրելու՝ հոն հասնելու համար:

Դոկտոր Յակոբ Չոլաքեանի պատասխանները.-

1) Ինչպէ՞ս կը հասկնաք արեւելահայերէն-արեւմտահայերէն մերձեցումը:

Գրաբարի փոխարէն մեր գրական լեզուի երկու տարբերակները ձեւաւորուեցան աշխարհագրական, քաղաքական եւ բարբառային տարբեր հիմքերու վրայ: Արեւմտահայերէնը ծնունդը եղաւ արեւմտահայ միջավայրին (Կ. Պոլիս, Զմիւռնիա, Վենետիկ-Վիեննա) եւ տարածուեցաւ Օսմանեան

Կայսրութեան սահմաններէն ներս ու Եւրոպա: Արեւելահայերէնը ծնունդ առաւ արեւելահայոց միջավայրին մէջ (Թիֆլիս, Մոսկուա) եւ տարածուեցաւ Ռուսական Կայսրութեան եւ պարսկահայոց միջավայրին մէջ:

Երկու գրականները տարբեր էին բարբառային հիմքով եւ օտար լեզուներու հետ շփման իրենց կարելիութիւններով. արեւմտահայերէնը ստեղծուեցաւ Կ. Պոլսոյ բարբառի (կը ճիւղ, բաղաձայնական խլազուրկ երկաստիճան համակարգ) հիման վրայ ու բառապաշարի հարստացման համար օգտուեցաւ ֆրանսերէնէ, իսկ արեւելահայերէնը՝ Արարատեան դաշտի բարբառին (ում ճիւղ, բաղաձայնական եռաստիճան համակարգ) հիման վրայ եւ բառապաշարի հարստացման համար օգտուեցաւ ռուսերէնէ:

Կար նաեւ լեզուական հին որակներու տարբերութիւնը. արեւմտահայերէնը առաւելաբար միջին հայերէնի շարունակութիւնն էր, իսկ արեւելահայերէնը կը պահէր գրաբարի հնչիւնական համակարգը:

Վերջին հաշուով ստեղծուած երկու գրական տարբերակները լեզուական տարբեր որակներ էին՝ ունենալով հնչիւնական, բառապաշարային եւ քերականական համակարգերու իրենց իւրայատկութիւնները: Երկու գրական լեզուներու նոյնացման անհատական ճիգերն ու առաջարկները ապարդիւն անցան, բայց զանոնք մերձ պահելու եւ անոնց զարգացման մէջ բարբառային կամ օտարամուտ հիմքեր ունեցող տարրերը դուրս մղելու եւ ընդհանուր հայերէնեանը ընդունելու միտում ստեղծուեցաւ: Ասիկա կ'ենթադրէր հետեւիլ մէկը միւսին ու խուսափիլ լեզուի զարգացման մէջ իրարամերժ ընթացք ունենալէ:

Դժբախտաբար, խորհրդային իշխանութեան տարիներուն արեւելահայերէնին տրուեցաւ զարգացման ամբողջապէս հակոտնեայ ընթացք: 1922ին ընդունուած հնչիւնական ուղղագրութիւնը (1940ի մասնակի ետդարձով հանդերձ), ռուսերէնին տրուած գերակայ լեզուի հանգամանքը եւ արեւմտահայերէնը մինչեւ իսկ բարբառ նկատող մօտեցումը մերձեցման հնարաւորութիւնները նուազագոյնի իջեցուցին: 1970ականներուն՝ վերաբերմունքին մէջ բան մը փոխուեցաւ ու հետզհետէ աւելի սրեցաւ մերձեցման անհրաժեշտութիւնը:

2) Ինչպէ՞ս կը պատկերացնէք այդ մերձեցումը՝ 1) քերականութեան, 2) բառապաշար/բառիմաստի, 3) եզրոյթներու, 4) ուղղագրութեան ոլորտներուն պարագային:

Քերականութեան մէջ հիմնական տարբերութիւնները կ'երեւին բացառական հոլովի կազմութեան *(է/մէ/կէ>ից/ուց)*, արեւելահայերէնի ներգոյական հոլովին *(ում)*, խոնարհման համակարգէն՝ ժամանակներու *կազմութեան (գրում եմ, գրում էի, գալիս եմ. գալիս էի>կը գրեմ, կը գրէի, կու գամ, կու գայի. գրել եմ, գրել էի>գրած եմ, գրեր եմ, գրած էի, գրեր էի)*, քերականական իմաստներու *(պիտի գրեմ. արեւլ.՝ հարկադրական եղանակ, արեւմտ.՝ բացարձակ ապառնի, կը գրեմ՝ արեւլ. պայմանական եղանակ, մինչ*

արեւմտ.՝ նաեւ ներկայ բոլոր երանգներով), ժխտական դերբայի կազմութեան եւ ժխտական խոնարհումի մէջ *(չի գրում>չի գրեր)*: Արեւելահայերէնը ունի բայական երկու լծորդութիւն *ել, ալ,* մինչ արեւմտահայերէնը երեք՝ *ել, իլ, ալ:* Արեւելահայերէնի ներգործական բոլոր բայերը կրաւորական կ'ըլլան *ուել* վերջաւորութեամբ՝ *սիրել-սիրուել,* մինչ արեւմտահայերէնը (ուիլ) տակաւին կը պահէ գրաբարակերպ կրաւորականով բայերու երկար շարք՝ *վառել-վառուել՝ արեւլ., վառել-վառիլ՝ արեւմտ.*: Ստեղծուած է շարահիւսական տարբերութիւն, արեւմտահայերէնը ունի միայն հայցական հոլովով ուղիղ խնդիր, մինչ արեւելահայերէնի մէջ անոր կողքին անձի առման պարագային ստեղծուած է տրականաձեւ ուղիղ խնդիր մը եւս *(կը սիրեմ մայրս>սիրում եմ մօրս)* եւն.:

Կարելի է զսպանակել լեզուական հակոտնեայ երեւոյթները: Այդտեղ դրական շատ բան կատարուած է յանուն մերձեցման, օրինակ *կոր* ձեւոյթը արեւմտահայերէնը չէ ընդունած գրականին մէջ, երկու տարբերակներն ալ մերժած են յոգնակի ստացականութեան ձեւերը՝ *գիրքերնիս-գրպաննիս> հոգներս,* երկու գրականներն ալ մերժած են մակբայանիշ ցուցական դերանուններու իրենց ձեւերը՝ *սանց, նենց, դենց>ասանկ, ատանկ, անանկ* եւ անցած ընդհանուր հայերէնեանին՝ այսպէս, այդպէս, այնպէս, արեւմտահայերէնը գրականին մէջ կը փորձէ խուսափիլ *հոս-հոսկէ, հոն-հոնկէ* ձեւերէն ու որդեգրել ընդհանուր հայերէնեանը՝ *այստեղ, այդտեղ, այնտեղ* եւն.: Արեւելահայերէնի մէջ էական բայի եզակի Գ. դէմքի խօսակցական ա տարբերակը փորձ կը կատարուի հեռու պահել գրականէն՝ *գրում է>գրում ա:*

Բառապաշարային տարբերութիւնները կարելի է խմբաւորել հետեւեալ կերպ՝ ա) հնչիւնափոխական տարբերակներով՝ *ճանչնալ-ճանաչել, մսիլ> մրսել* բ) միայն մէկին յատուկ բառերով՝ *արեւմ. աղէկ, աղուոր, արեւլ.՝ հենց,* գ) առաւելաբար անոնցմէ մէկուն հարազատ բառերով՝ *ճերմակ-սպիտակ,* դ) իմաստային տարբերութեամբ՝ *ձգել. արեւլ.՝ քաշել, արեւմտ, թող տալ:* Արեւելահայերէնը աւելի բաց եղած է ռուսերէն, վերջերս նաեւ անգլերէն եզրոյթներու տառադարձմամբ օգտագործման եղանակին, իսկ արեւմտահայերէնը անհրաժեշտութեան պարագային դիմած է ֆրանսերէնին, նաեւ անգլերէնին, բայց առաւելաբար տարբեր եղանակներով ինքնաստեղծ հայերէն եզրոյթներ առաջարկած: Բաղաձայնական համակարգերու տարբերութիւնը օտար եզրոյթներու պարագային մեծ պատնէշ կը ստեղծէ մեր գրականներուն միջեւ՝ *պանք-բանկ, ամպիոն-ամբիոն:* Զգօն մարդիկ ճիգ կը թափեն արեւմտահայերէնի ստեղծած բառապաշարէն օգտուելու:

Պէտք է ըսել, որ միասնական ուղղագրութեան հարցով կիրքերը աւելի կը խօսին, քան միտքերը: Միասնական ուղղագրութեան անցնելու ճիգերը չեն արդիւնաւորուած: Արեւելահայը կը սարսափի աւանդական ուղղագրութեան վերականգնելու խօսակցութենէն, մինչ ուղղագրական համակարգերու տարբերութիւնը մեծագոյն խոչընդոտ է երկու գրականներու մերձեց-

ման առջեւ: Երբեք չէ քննուած կամ լսելի չեն եղած, թէ աւանդական ուղղագրութեան ո՛ր տարրերը կարելի է վերականգնել տակաւին եւ որո՛նք մերժել միասնական ուղղագրութեան մը պարագային:

3) Նման մերձեցում մը դրակա՞ն, թէ՞ ժխտական ներգործութիւն պիտի ունենայ երկու լեզուներուն վրայ, ինչու՞:

Անկասկած դրական է:

Ես չեմ հասկնար, թէ ընդհանուր հայերէնեան տարրերու պահպանումը եւ նոր տարրերու որդեգրումը ինչպէ՛ս կրնայ ժխտական ներգործութիւն ունենալ գրական երկու տարբերակներուն վրայ: Այդպէս բան չի կրնար ունենալ, եթէ անհրաժեշտութեան պարագային ճիշտ ընտրութիւն կատարուի ու ընթացք տրուի մամուլի եւ հաղորդակցութեան այլ միջոցներու միջոցով:

4) Ի՞նչ թելադրանքներ-գործնական քայլեր կ'առաջարկէք՝ իրականացնելու այդ մերձեցումը (եթէ անհրաժեշտ կը նկատէք զայն):

Հակառակ արեւելահայերէն-արեւմտահայերէն մերձեցման շուրջ ծաւալած մեծ աղմուկին եւ հակառակ անոր որ ներկայիս երկու զանգուածներու շփումը շատ սերտ է եւ ամէնօրեայ, մերձեցման ուղղութեամբ հիմնարար աշխատանքներ գրեթէ չեն երեւիր: Այստեղ բաներ կան, որ պէտք է շարունակուին, բաներ կան, որ պէտք է սկսիլ:

-Ցանկալի է, որ ինչպէս Սփիւռքի մէջ, այդպէս ալ հայրենիքի մէջ երկու գրական լեզուները շարունակեն հնչել թատերական եւ գրական ձեռնարկներու բեմերուն վրայ, դասագիրքերու մէջ, լրատուական միջոցներու խողովակով;

- Բանասիրական հիմնարկի արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի զուգադրական քերականութեան առկայ կէս տարեշրջանի ուսուցման եղանակը հիմնովին փոխել: Երկուքը միասնաբար տալ ի սկզբանէ՝ իբրեւ արդի հայերէնի քերականութիւն: Նոյնը ընել Սփիւռքի հայագիտական ամբիոններու մէջ:

- Տարածել արեւմտահայ մամուլն ու գիրքը հայրենի շրջանակներուն մէջ:

- Արեւմտահայերէնի առջեւ ահմանափակումներ չդնել հայրենի գիտական մամուլին մէջ:

- Հայաստանի մէջ մեծ արտօնութիւններ տալ լեզուի գերագոյն տեսչութեան մը: Տեսչութեան մէջ հաւասար հիմունքներով զբաղիլ նաեւ արեւմտահայերէնի հարցերով. կազմին մէջ ապահովել արեւմտահայերէնի մասնագէտներու առկայութիւնը:

- Հայաստանի հանրակրթական դպրոցներու, նախակրթարանէն սկսեալ, արեւմտահայերէնը պէտք է իր բաժինը ունենայ, ինչպէս արեւելահայերէնը ունեցած է եւ ունի սփիւռքահայ դասագիրքերու մէջ: Դպրոցականը նախակրթարանին մէջ քայլ առ քայլ պէտք է վարժուի կարդալ ա-

ւանդական ուղղագրութեամբ հակիրճ գրութիւնը, ճանչնալ օրինաչափութիւնները, ճանչնալ արեւմտահայերէնի տարբերութիւնները, վերածումներ կատարել: Ասիկա պիտի օգնէ որ արեւմտահայ հրատարակութիւնը չօտարուի հայրենիքին մէջ: Միջնակարգի վերի կարգերուն արեւմտահայերէն գրական դէմքերու յատկացումը (նոր ուղղագրութեամբ) շատ ուշ է: Արեւմտահայաերէնը Հայաստանի դպրոցականին համար օտար լեզու պէտք չէ նկատուի:

- Սփիւռքի կարգ մը գաղութներու մէջ նկատուած է արեւելահայերէնն ու արեւմտահայերէնը կրող աշակերտութեան բաժանում: Տխուր ու անճարակ փաստ է: Հոս է որ ելք կը սպասուի դասագիրքի հեղինակներէն եւ ուսուցիչներէն:

- Հասարակական, բնական եւ ճարտարագիտական գիտութիւններու համար հրատարակուած հայերէն բուհական եւ դպրոցական բոլոր դասագիրքերը, մեծաւ մասամբ թարգմանաբար, կը վխտան օտար բառերով: Թարգմանիչ-հեղինակ մասնագէտը իբրեւ եզրոյթ բառը կը բերէ տառադարձմամբ ու շատ քիչ անգամ կը նկատուի անոր հայերէն համարժէքը գտնելու ճիգ: Կը խորհիմ, որ հայերէն համարժէքներու բացատրական բառարանները անհրաժեշտ արդիւնքը տալ չեն կրցած: Անհրաժեշտ են **օտար լեզուներ-հայերէն** մասնագիտական բառարաններ, մինչեւ իսկ **բազմալեզու** (ռուսերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն...ապա հայերէն հոմանիշեր՝ համարժէք քննութեամբ): Նման առցանց բառարանները մեծապէս պիտի օգնեն դասագիրքերու հեղինակներուն, ուսումնասիրողներուն եւ լրատուներուն ճիշտ կողմնորոշուիլ ու ընտրել յարմարագոյնը: Եղածները անբաւարար են:

-Մենք տակաւին չենք իրագործած ընդհանուր հայերէնեան (գրաբար, միջին հայերէն, արեւելահայերէն, արեւմտահայերէն) բառապաշարի համահաւաք առցանց բառարան մը, ուր իւրաքանչիւր բառ տրուած ըլլայ իր պատկանելիութեամբ. հնչիւնաբանական, բառագիտական, իմաստաբանական, ձեւաբանական եւ շարահիւսական լրիւ պատկերով եւ կիրառութիւններով: Սա լեզուաբաններու մեծ խմբակի մը գործն է, եւ սպասելի է, որ նեցուկ ունենայ:

ISSUES RELATED TO CLOSING UP/REDUCING THE GAP BETWEEN THE EASTERN AND WESTERN ARMENIAN LANGUAGES

(Summary)

In an attempt to better focus on the main issues concerning the gap between the Eastern and Western Armenian languages and to highlight the steps needed to reduce this gap the *Haigazian Armeniological Review* interviewed four outstanding Armenian linguists.

This paper is a compilation of the answers Drs. Yuri Avetissyan, Hagop Cholakian, Hagop Gulludjian and Armenag Yeghiayan gave to the following four questions: a) How do you define the drawing together of the Eastern and Western Armenian languages? b) How do you envision this proximation in terms of grammar, vocabulary/sementics meaning, terminology, and orthography? c) Do you think such a proximation may have a negative or positive impact on both languages, why? d) What suggestions/practical steps do you propose to realize this proximation (in case you find it necessary)?

LETTERS TO DIGNITARIES AND PUBLICATIONS ON THE ARMENIAN GENOCIDE ISSUE AND THEIR RESPONSES (PART II)[1]

ZAVEN MESSERLIAN

22.

Honorary Principal

February 28, 2020

The Rt. Honourable
Boris Johnson
Prime Minister of the United Kingdom
of Great Britain and Northern Ireland
10 Downing Street
London

Your Excellency,

Recently the U.S.A Senate and before it the House of Representatives recognized the Genocide of Armenians perpetrated by the Ottoman Turkish government during 1915-1923. The USA thus joined Canada, France, Germany, Italy, Poland, Portugal, Netherlands, Belgium, Luxembourg, Greece, Vatican, Sweden, Switzerland, Austria, Russia and 15 other European, Middle Eastern and South American states, all of whom have recognized the Armenian Genocide.

Among the major states of the world the United Kingdom is singled out, among those who have not yet recognized the veracity of the Genocide perpetrated on the Armenians.

In my opinion there are legal and moral reasons, as to why the United Kingdom should be among those states which have recognized the Genocide perpetrated on the Armenians.

Legal reasons:

a) The Armenian genocide was termed as "Crimes against humanity" in 1915, in an Allied warning to the Ottoman government on May 24, 1915. This Allied warning and Article 230 of the Treaty of Sevres, constituted the legal basis of articles 6 (c) and 5 (c) of the Nuremberg and Tokyo charters for trying the World War II criminals (U.N. restricted document E/CN.E/W.20 and F.O. 371/72810).

b) The genocide perpetrated on the Armenians was exposed to the world, essentially by the British *Blue Book. The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire* (Miscellaneous No. 31. (1916).

[1] For the first part of this paper refer to Zaven Messerlian, "Letters to Dignitaries and Publications on the Armenian Genocide Issue and their Responses (Part I)", *Haigazian Armenological Review*, 42/1:2022, pp. 81-112.

The genocide was successful in that there are no Armenians left on the Armenian plateau, (now within Turkey) our ancestral homeland for three millenniums. The native Armenians were either massacred, starved to death, burnt alive, and deported. Former British Pr. Minister, Sir Winston Churchill, wrote: "In 1915, the Turkish government began and ruthlessly carried out the infamous general massacre and deportation of Armenians in Asia Minor ... the clearance of the race from Asia Minor was about as complete as such an act, on a scale so great, could well be ... There is no reasonable doubt that the crime was planned and executed for political reasons." (W. Churchill, *The World Crisis; The Aftermath*, (London, 1929), p. 405).

c) The Ottoman Turkish government officially promulgated the Deportation Law on May 26, 1915, after the massacres had already begun and continued after the above law. British intelligence found out from an Ottoman prisoner of war, Lt. Sayied Ahmed Moukhtar Ba'aj that "deportation" meant "massacre" (F.O. 371/2781/264888 Secret Arabian Report of the Foreign Office dated December 27, 1916). In a letter dated October 3, 1918 and addressed to Lord Bryce, Robert Cecil, British Assistant, Secretary of State for Foreign Affairs, wrote: "The Ottoman Armenians were systematically murdered by the Turkish Government in 1915. Two-thirds of the population were exterminated by the most cold blooded and fiendish methods ... "

d) The post-war Ottoman government set up the Mezher Parliamentary Committee to investigate the mass murder of Armenians and tried the Young Turkish leaders in the Imperial Military War Tribunal and condemned the chief perpetrators to death in absentia for the "premeditated mass murder" of Armenian subjects of the Ottoman Empire, and had 3 of their subordinates executed after their condemnations to death.

e) Even the ambassadors of the war time allies of the Ottoman Empire, Imperial Germany and the Austria-Hungarian Empire sent secret reports respectively to Berlin and Vienna clearly stating the terrible premeditated plan of the extermination of a subject people of the Ottoman Empire. Below is such a report by Ambassador Hohenlohe "The systematic butchery of the uprooted and deported Armenians have assumed such a scope ... It wasn't only tolerated but openly promoted by the government. It meant extermination of the Armenians" (Die Ausrottung der Armenier) Turkei 183/38. A 24507, 12 August 1915). The Austro-Hungarian Ambassador Pallavicini, informed Vienna, "The Armenian population which is being expelled from its homeland is not only being subjected to the greatest misery but also to a total extermination" (12 Turkei/209/, No. 50/P.C. 27 June 1915).

f) The Polish Jewish author Raphael Lemkin, who coined the term genocide and who is commonly regarded as the father of the Genocide Convention, in his writing frequently invoked the Armenian tragic experience as an example of genocide.

g) The Armenian Genocide's oblivion encouraged the next one, Adolph Hitler was definitely encouraged by the Armenian genocide's oblivion in committing the Holocaust. Hitler's phrase "After all who remembers today the extermination of Armenians" when he gave orders to annihilate countless innocents in Obersalzburg on August 21, 1939 is well documented. Within three days on 25 August 1939 a short account of the speech, smuggled out of the meeting, was transmitted to the British Embassy in Berlin

(*Documents of British Foreign Policy 1919-1939*, edited by E.L Woodward and Rohan Butler, Third Series, vol. VIII, 1939, (London 1954), p. 257-260).

h) The unofficial Turkish Armenian Reconciliation Commission (TARC) on July 12, 2002 sought an objective and legal analysis regarding the Armenian Genocide from The International Center for Transitional Justice in New York. The Court concluded "Because the other three elements identified above (element of the Crime of Genocide, The Events as genocide within the meaning of the Convention, Genocidal intent) the Events viewed collectively, can thus be said to include all of the elements of the crime of genocide as defined in the Convention, and legal scholars as well as historians, politicians, journalist and other people would be justified in continuing to so describe".

Moral issues:

a) It was indeed on the eve of the British led Gallipoli campaign that on April 24, 1915, all the eminent and influential Armenian leaders residing in Constantinople including professors, lawyers, poets, journalists, medical doctors, clergymen, in short the intelligentsia of the Armenian community were arrested by the Ottoman Turkish authorities without any sound reason and sent to the interior of Anatolia, where they were massacred by the most atrocious means. The same procedure was repeated in the towns of the provinces. April 24 marks the commemorations day of 1.5 million Armenian martyrs.

b) The British failure at Gallipoli was detrimental to the Armenians, Lord Kinross, author of *Ataturk* and four books on Turkey, has written. "The British failure of Gallipoli gave a breathing space to the Young Turk triumvirate, leaving it free to pursue, without external interference, a premeditated internal policy of the final elimination of the Armenian race. Their proximity to the Russians on the Caucasian front furnished a convenient pretext for their persecution, on a scale far exceeding the atrocities of Abdul Hamid, through deportation and massacre." (Lord Kinross. *The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New York, 1977, p. 607).

c) One of your predecessors Lloyd George, in his book *The Truth About the Peace Treaties*, London, 1938, pp. 1256-57 wrote.-

"Had it not been for our sinister intervention, the great majority of the Armenians would have been placed, by the Treaty of San Stefano in 1878, under the protection of the Russian flag ... The action of the British government led inevitably to the terrible massacres of 1895-1897, 1909 and worst of all to the holocausts of 1915."

Your Excellency is a determined person, whose resolution was so well demonstrated in the Brexit issue, so I appeal to your goodself, as the nephew of an innocent genocide victim (my 14 years old maternal uncle, slaughtered on the knees of his grandmother in Smyrna, on September 9, 1922, just because he was an Armenian) to render the least justice. Your Excellency's family also suffered the loss of the much respected journalist politician Ali Kemal, who had condemned the Genocide of the Armenians, and thus was nicknamed by Turks as Artin Kemal and who was lynched by the Turkish mob and his corpse was then hanged.

All Armenians hope that the United Kingdom shall join those nations that have recognized the Genocide perpetrated on the Armenians, as well as in the judgment of countless historians, human right advocates, international jurists, spiritual leaders, etc.

Yours respectfully,

Zaven M. Messerlian Hon. Ph.D.
Honorary Principal of the
Armenian Evangelical College
Foreign Member of the National
Academy of Sciences of the Republic
of Armenia

23.

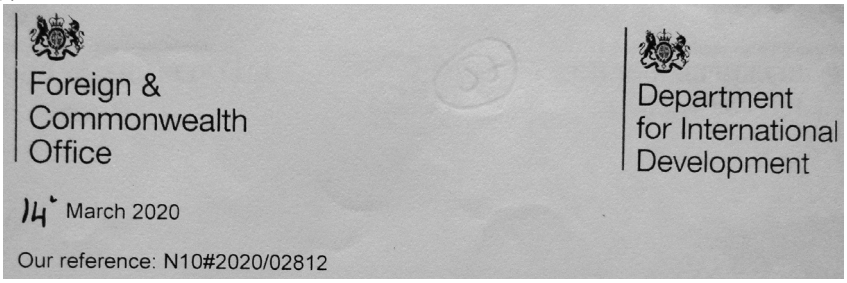

Zaven Messerlian Hon. PhD
Armenian Evangelical College
P.O. Box 11-3672
Riad El Solh
Beirut
Lebanon
1107-2140

Dear Dr Messerlian

Thank you for your letter of 28 February to the Prime Minister about the massacre of Armenians in the Ottoman Empire. I am replying as the Minister for the European Neighbourhood and the Americas.

The events of 1915-23 were a tragic episode in the history of the Armenian people and they must never be forgotten. The British Government of the day condemned the massacres and this Government fully endorses that view.

The Government recognises the legal definition of genocide as set out in the 1948 UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, which came into force in 1951. For this reason, the Government's longstanding policy is not to recognise events which occurred before the use of the term 'genocide' as such. The Government believes that any determination on whether genocide has occurred is a matter for competent judicial bodies, rather than for governments.

This position in no way downplays the immense suffering of Armenians during the late Ottoman Empire. The Government is strongly committed to deterring and preventing the most serious crimes of international concern, underlining that there must be no

impunity for perpetrators. We must never forget the past, but the Government's priority today is to promote reconciliation between the peoples and Governments of the two countries.

Yours sincerely

Wendy Morton MP
Minister for the European Neighbourhood and the Americas

24.

Honorary principal

May 21, 2020

Your Ref. NI0# 2020/02812
H.E. Wendy Morton, MP
Minister for the European Neighbourhood and the Americas.
Foreign and Commonwealth Office
Department for International Development
London, U.K.

Your Excellency,

Thank you for your letter dated March 14, 2020, replying to my letter addressed to the Prime Minister, dated February 28, 2020.

You have made clear H.M. government's position on the genocide perpetrated on the Armenians during 1915-1923. I wish to record my dissent of this position based on the following grounds.

First, the argument that it is not correct to apply the word genocide to mass extermination which took place before the term itself existed, is not a valid one. The preamble of the 1948 convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, notes that "At all periods of history genocide has inflicted great losses on humanity." Thus the term is being applied ex posto facto.

I disagree H.M. government's above mentioned argument, as for example from the date before the word rape was coined, does it mean that rapes before that date were not rapes.

The creator of the term genocide Lemkin had the Armenian Genocide as an example in his writings.

Second, in 1985 UN Special Rapporteur Benjamin Whitaker's final report on the Prevention and Punishment of the crime of Genocide for the United Nation's Commission on Human Rights - Sub commission on the Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, in its paragraph 24 stated "The Nazi aberration has unfortunately not been the only case of genocide in the 20th century. Among other examples which can be cited as qualifying ... are the Ottoman massacre of Armenians in 1915-1916 ... " (http: // www. preventgenocide.org/prevent/UN docs/whitaker/section

2.htm). Whitaker's report was put to vote on August 29, 1985 and was adopted by a vote of 14, against one and four abstentions, as a United Nations document.

Third, in 1951 a key document filed by the USA government with the International Court of Justice stated, "The Genocide Convention resulted from the inhuman and barbarous practices which prevailed in certain countries prior to and during World War II ... The practice of genocide has occurred throughout human history ... the Turkish massacre of Armenians, the extermination of millions of Jews and Poles by the Nazis are outstanding examples of the crime of genocide."

Fourth, The International Center for Transitional Justice in New York, in a historic decision declared on July 12, 2002, that the Armenian massacres and deportations included "all the elements of the crime of genocide as defined in the Genocide Convention, and legal scholars as well as historians, politicians, journalists and other people would be justified in continuing to so describe". The U.S. sponsored Turkish-Armenian Reconciliation Commission (TARC) had sought their opinion.

To conclude reconciliation can not be established on injustice.

Yours sincerely,
Zaven M. Messerlian, Hon. Ph.D.
Honorary Principal of the
Armenian Evangelical College
Foreign Member of the
National Academy of Sciences
of the Republic of Armenia

25.

The president of Cyprus, Spyros Kyprianou was the first personality of his rank to denounce the Armenian Genocide in the United Nations in 1965. Over the years I had sent him my English language publications (article offprints or books) and had always received his replies, personally signed.

Encouraged by this I went one step further and wrote him a letter requesting the publication of a postage stamp commemorating the Armenian Genocide. I give below my letter and the reply sent on his behalf.

15 October 1986

His Excellency
Mr. Spyros Kyprianou
President of Cyprus
Presidential Palace
Nicosia - Cyprus

Your Excellency,

Encouraged by the fact that Your Excellency was the first personality ever to mention the Genocide perpetrated on the Armenians in the United Nations General Assembly in 1965 and your continued interest in Armenian Affairs since then, we shall humbly submit a request to Your Excellency.

1987 is the 72nd anniversary of the Genocide perpetrated on the Armenians by Turkey. Armenians all over the world will highly appreciate if the Republic of Cyprus marked this tragic anniversary by a postage stamp in its “Anniversaries and Events" series. Cyprus has also suffered from the Turks and your country’s 1984 issue of two stamps marked "Ten Years of Violation of Human Rights in Cyprus by Turkey”.

In June 1986 Uruguay issued a postage stamp commemorating the 71st anniversary of the Genocide perpetrated on the Armenians.

Such a gesture of sympathy by the Republic of Cyprus will be highly appreciated. We are confident Your Excellency will examine our humble request in a positive manner.

Please accept our best regards.

Respectfully,
Zaven M. Messerlian
Principal

26.

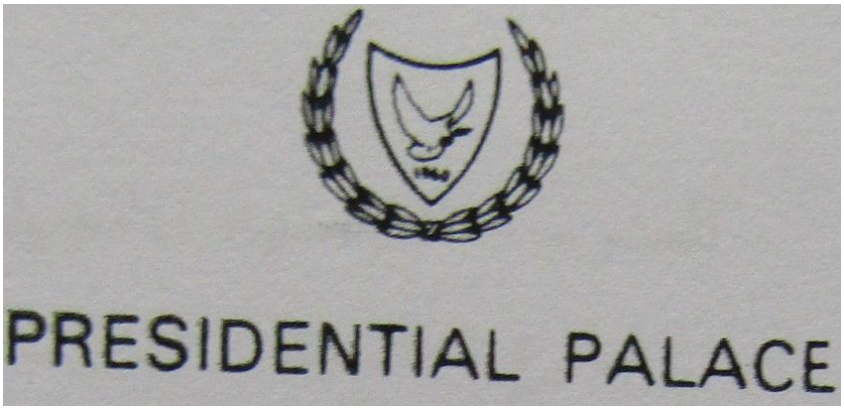

Nicosia, 5th November, 1986.

Mr. Zaven M. Messerlian,
Principal,
Armenian Evangelical College,
P.O. Box 3672,
Beirut.
Dear Mr. Messerlian,

I have been asked by His Excellency the President of the Republic of Cyprus, Mr. Spyros Kyprianou, to acknowledge receipt of your letter of October 15th.

Your suggestion will be considered by the appropriate Authorities.

I convey to you the best wishes of the President.

Sincerely yours,

(Patroclos Stavrou)

Under-Secretary to the President.

27.

Further encouraged by the presidential responses I wrote him a letter dated April 20, 2001 (given below) after his election as Speaker of the Parliament of Cyprus.

April 20, 2001

H.E. Spyros Kipreanou
Speaker of the Parliament of Cyprus
Nicosia-Cyprus

Your Excellency,

We followed with great interest the news reports about your recent official visit to Armenia and the declarations you made.

Armenians all were the world remember that it was Your Excellency who mentioned the Armenian Genocide in the United Nations General Assembly 36 years ago.

Encouraged by your stand, we come forth with two proposals.

First, 2005 will mark the 90th anniversary of the Genocide perpetrated on the Armenians by Turkey. Armenians all over the world will highly appreciate if the Republic of Cyprus marked this tragic Anniversary by a postage stamp, in its annual Anniversaries and Events series, as Cyprus did for the Armenian Earthquake victims. Cyprus has also suffered from Turks and your country has on a few occasions issued stamps marking the year of violation of Human Rights in Cyprus by Turkey or the infamous Turkish occupation of Northern Cyprus. In June 1986 Uruguay was the first country to issue a stamp commemorating the 71st anniversary of the Armenian Genocide.

Second, according to newspaper reports until now there is in Paphos a street called "Talaat Pasha Sokagi", in the Turkish quarter of the city (please see the enclosed report). If this Talaat pasha is the same as the Turkish Grand Vizier and Interior Minister of 1914-1918 who masterminded the Genocide of Armenians, in our opinion the street's name should be changed.

The release of a stamp commemorating the Armenian martyrs and the change of the name of the street will be gestures of sympathy by the Republic of Cyprus and shall be highly appreciated by Armenians all over the world. We are confident Your Excellency will examine our humble requests in a positive manner and influence the proper authorities in taking the necessary actions.

Please accept our best regards.

Respectfully,

Zaven M. Messerlian
Principal

I did not receive a reply from Speaker Kyprianou. Soon after Kyprianou ceased to be the Speaker of parliament. So I wrote a letter in early December 2001 to the Armenian Representative in the parliament of Cyprus, Bedros Kalaydjian, enclosing the copy of my letter to Kyprianou requesting him to raise

the issues therein if he considered it suitable, by pursuing the case personally as the Armenian Representative.

He did not reply, but on December 13, 2001 I received a telephone call from the ambassador of the Republic of Armenia to Greece and Cyprus Armen Bedrossian. His call gave me the feeling that he felt the issues I had raised are within his authority. I gave him the necessary information.

On December 14, 2001 I wrote him the following handwritten letter in Armenian.

28.

ZAVEN M. MESSERLIAN, B. A., M. A. P. O. B. 129, BEIRUT - LEBANON

14 Դեկտեմբեր 2001

Մեծայարգ Տիար
Արմէն Պետրոսեան
Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպան
Յունաստանի եւ Կիպրոսի մօտ
Աթէնք

Յարգելի Պր. Դեսպան,
Շնորհակալ եմ Ձեր 13 Դեկտեմբերի հեռաձայնին համար: Պր. Քիփրիանուին գրած էի 20 Ապրիլ 2001ին երբ խորհրդարանի նախագահն էր: 1986ին ալ իրեն գրած էի երբ հանրապետութեան նախագահ էր եւ 20 օրեր վերջ պատասխան ստացած (երկու նամակներն ալ կը ներփակեմ): Այս անգամուն պատասխանը ուշանալուն կիպրահայոց երեսփոխան Պր. Պետրոս Գալայճեանին գրեցի որ իր յարմար դատած ձեւով Պր. Քիփրիանուի ուղղած նամակիս մէջի արծարծուած հարցերը առաջ տանի: Դուք ալ իբր Հ.Հ. դեսպան, ի հարկին Ձեր կարելին կ'ընէք:
Առ ի տեղեկութիւն ներփակած եմ ՄԱԿի 1973ի ցեղասպանութեան սկզբնական տեղեկագրի 30րդ պարբերութեան պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ վերջերս լոյս տեսած գիրքս The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians.
Յօգուտ Հայաստանի Հանրապետութեան Ձեր աշխատանքներուն յաջողութեան լաւագոյն մաղթանքներով՝

Զաւէն Մսըրլեան

29.

I received no reply to my letter to the Ambassador. However, the issues I had raised were resolved 15 to 20 years afterwards, independent of my letter.

First in 2015 on the centenary of the Armenian Genocide Cyprus issued a postage stamp depicting the building of the Melkonian Orphanage in Lefkosa, and underneath the inscription "In Remembrance 1915-1923, Cyprus-Armenia." It was odd to note that Cyprus which had issued stamps with an anti-Turkish content had avoided the word Genocide, although Cyprus had recognized the Armenian Genocide years ago.

Second, from a newspaper[1] report in 2021 I learnt that the Paphos town Council had unanimously decided to remove the Tala'at Pasha street name and call the street Justice road. It was strange to see it took 20 years to remove the name of the mastermind of the Armenian Genocide in friendly Cyprus.

30.

The European Court upon Turkish extremist leader Perinçek's case confirmed his freedom of speech. This decision could be protested within 3 months appealing to the superior court.

Armenia's Minister of Diaspora Affairs, Hranoush Hagopian in a public appeal asked Armenians to write to the European Human Rights Court and demand the reconsideration of the First Instance Court Decision.

On January 3, 2014 I wrote a letter to the European Human Rights Court and on January 24, 2014 to the Swiss Prime Minister and cabinet. The letters were almost identical with differences in the introduction. On January 9, 2014 I sent a copy of the first letter to the Minister of Diaspora Affairs in Yerevan. Below are given the letter to the European Court, the court's and Swiss Political Affairs Directory replies.

January 3, 2014

To the honourable judges of the
European Human Rights Court

We regretfully became aware that on December 17, 2013. the European Human Rights Court on the grounds of freedom of speech, exonerated Turkey's Labour Party Leader Dogu Pirincek, from his condemnation by the Swiss Lausanne court in 2007 for blatantly declaring "the' Armenian genocide is an international lie." Furthermore your court stated that the Genocide perpetrated on the Armenians does not carry unanimity and that the Armenian Genocide should be differentiated from the universally accepted Jewish holocaust.

As an historian and the author of the prize awarded book *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians* (which upon request I can send a copy to your esteemed court) I wish to enter my complaint.

It is true that the Genocide perpetrated on the Armenians for political considerations is only recognized by 20 states (including Switzerland) but it is a well documented established fact. There can be no doubt about the Armenian Genocide as there can be no doubt about the Jewish holocaust.

300.000 Armenians were massacred in 1894-1896 which the *New York Times* in its issue of September 10, 1895 called "Another Armenian Holocaust." In 1909, 30.000 Armenians were massacred in Adana, and from 1915-1923 1.5 Armenians were annihilated in the first major genocide of the 20th century. British Prime Minister Lloyd George termed this, as "the holocaust of 1915."

---

[1] «Կիպրոս. Թալաաթ փաշա պողոտան կը վերանուանուի արդարութեան փողոց», Baikar weekly, Boston, 24 January 2021, p. 10.

In Switzerland, in September-October 1915, 90 Swiss professors and academicians wrote an Appeal to stop the genocide, while "Journal de Geneve" wrote about "the extermination of a people" referring to the Armenians. Enclosed are the photocopies of both.

Although the freedom of speech is sacred, so is human life. As in the case of the Jewish holocaust negation is punishable by law, so it must be in the case of the Armenian Genocide based on the following reasons:

a) The Polish Jew author Raphael Lemkin, who coined the term genocide and who is commonly regarded as the father of the Genocide Convention, frequently invoked the Armenian experience as an example of genocide. *The History of the Holocaust*, a handbook and dictionary (ed. Abraham J. Edelheit and Hershel Edelheit, San Francisco, Oxford, 1994) clearly states "World War I also witnessed the first modern act of genocide" (p. 16), referring to the Armenian Genocide.

b) The Armenian Genocide's oblivion encouraged the next one. Adolph Hitler was definitely encouraged by the Armenian genocide's oblivion in committing the Holocaust. Hitler's phrase "After all who remembers today the extermination of Armenians" when he gave orders to annihilate countless innocents in Obersalzburg on August 21, 1939 is well documented. Within three days on 25 August 1939 a short account of the speech, smuggled out of the meeting, was transmitted to the British Embassy in Berlin (*Documents of British Foreign Policy 1919-1939*, edited by E.L. Woodward and Rohan Butler, Third Series, vol. VIII, 1939, (London 1954), p. 257-260). The same document was made public in the USA on 17 October 1942 and *The New York Times* reported the story and excerpts from the document on the following day.

c) The Armenian genocide was termed as "Crimes against humanity" in 1915, in an Allied warning to the Ottoman government on May 24, 1915. This Allied warning and Article 230 of the Treaty of Sevres, constituted the legal basis of articles 6 (c) and 5 (c) of the Nuremberg and Tokyo charters for trying the World War II criminals (see UN restricted document E/CN.E/W.20 and F.O. 371/72810).

d) The genocide perpetrated on the Armenians was exposed to the world, essentially by the British *Blue Book, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire* (Miscellaneous No. 31, (1916). The genocide was successful in that there are no Armenians left on the Armenian plateau, our ancestral homeland for three millenniums. The native Armenians were either massacred, starved to death, burnt alive, and deported. Former British Pr. Minister, Sir Winston Churchill, wrote: "In 1915, the Turkish government began and ruthlessly carried out the infamous general massacre and deportation of Armenians in Asia Minor ... the clearance of the race from Asia Minor was about as complete as such an act, on a scale so great, could well be ... There is no reasonable doubt that the crime was planned and executed for political reasons." (W. Churchill, *The World Crisis; The Aftermath*, (London, 1929), p. 405).

e) The Ottoman Turkish government officially promulgated the Deportation Law on May 26, 1915, after the massacres had already begun and continued after the above law. British intelligence found out from an Ottoman prisoner of war, Lt. Sayied Ahmed Moukhtar Ba'aj that "deportation" meant "massacre" (F.O. 371/2781/264888 Secret Arabian Report of the Foreign Affairs dated December 27, 1916. In a letter dated October 3, 1918 and addressed to Lord Bryce, Robert Cecil, British Assistant Secretary of State for Foreign Affairs, wrote: "The Ottoman Armenians were systematically

murdered by the Turkish Government in 1915. Two-thirds of the population were exterminated by the most cold blooded and fiendish methods ... "
During his most recent visit to Yerevan, capital of Armenia on December 13, 2013 the Turkish Minister of Foreign Affairs termed the deportations of Armenians within the Ottoman Empire as inhuman, in his press conference.
f) The post-war Ottoman government set up the Mezher Parliamentary Committee to investigate the mass murder of Armenians and tried the Young Turkish leaders in the Imperial Military War Tribunal and condemned the chief perpetrators to death in absentia for the "premeditated mass murder" of Armenian subjects of the Ottoman Empire, and had 3 of their subordinates executed after their condemnations to death.
g) Even the ambassadors of the war time allies of the Ottoman Empire,
Imperial Germany and the Austria-Hungarian Empire sent secret reports respectively to Berlin and Vienna clearly stating the terrible premeditated plan of the extermination of a subject people of the Ottoman Empire. Below is such a report by Ambassador Hohenlohe "The systematic butchery of the uprooted and deported Armenians have assumed such a scope ... It wasn't only tolerated but openly promoted by the government. It meant the extermination of the Armenians" (Die Ausrottung der Armenier) Turkei 183/38. A 24507, 12 August 1915). The Austro-Hungarian Ambassador Pallavicini, informed Vienna, "The Armenian population which is being expelled from its homeland is not only being subjected to the greatest misery but also to a total extermination" (12 Turkei/209/, No. 50/P.C. 27 June 1915).
h) The unofficial Turkish Armenian Reconciliation Commission (TARC) on July 12, 2002 sought an objective and legal analysis regarding the Armenian Genocide from The International Center for Transitional Justice in New York. The Court concluded "Because the other three elements identified above (element of the Crime of Genocide, The Events as genocide within the meaning of the Convention, Genocidal intent) the Events viewed collectively, can thus be said to include all of the elements of the crime of genocide as defined in the Convention, and legal scholars as well as historians, politicians, journalist and other people would be justified in continuing to so describe".
My maternal uncle, a student in Smyrna (Izmir) was cold bloodedly slaughtered on September 9, 1922 at the age of 14, for just being Armenian. You should not equate the victims of genocide for those who deny it and grant them immunity, under the guise of freedom of speech. The victory declarations of Pirencek should shed some light. He said Turkey has solved the Armenian Question once and for all.
I hope you shall reconsider your verdict, otherwise your decision shall remain as a stain on your record.

Yours sincerely,
Dr. Zaven M. Messerlian
Principal of the Armenian
Evangelical College of Beirut

31.

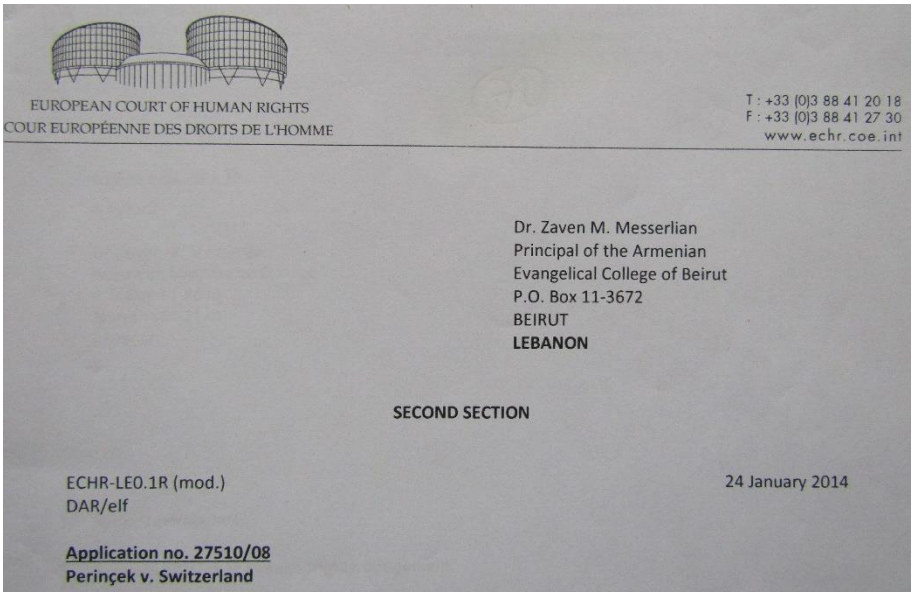

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

T : +33 (0)3 88 41 20 18
F : +33 (0)3 88 41 27 30
www.echr.coe.int

Dr. Zaven M. Messerlian
Principal of the Armenian
Evangelical College of Beirut
P.O. Box 11-3672
BEIRUT
LEBANON

SECOND SECTION

ECHR-LE0.1R (mod.)
DAR/elf

24 January 2014

Application no. 27510/08
Perinçek v. Switzerland

Dear Doctor Messerlian,

I acknowledge receipt of your letter of 3 January 2014 relating to the Court's judgment in the case of *Perinçek v. Turkey*.

I should like to draw your attention to the fact that the judgment is not yet final. Pursuant to Article 43 of the European Convention on Human Rights, the parties may request the referral of the case before the Grand Chamber of the Court within a period of three months from the date of the judgment. For the time being, neither of the parties has requested the referral of the case but they have until 17 March 2014 to do so. Once the judgment becomes final there will be no possibility to appeal.

Yours faithfully,

S. Naismith
Section Registrar

32.

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Federal Department of Foreign Affairs FDFA
Directorate of Political Affairs DP
Europe, Central Asia, Council of Europe, OSCE Division

CH-3003 Berne, FDFA, MLI

A Priority

Dr Zaven M. Messerlian
Armenian Evangelical College
P.O. Box 11-3672

Beirut 1107 2140
Lebanon

Berne, 13 February 2014

European Court of Human Rights Judgement
Dear Dr Messerlian,

I write to you in reference to your letter to the President of the Swiss Confederation Didier Burkhalter dated 16 January 2014 and hereby acknowledge receipt on his behalf.

In your letter, you refer to the judgement by the Chamber of the European Court of Humans Rights in the case of Perinçek v. Switzerland issued on 17 December 2013. With regard to this case, I can inform you that our competent authority is currently evaluating whether or not it will request that the judgment be referred to the Grand Chamber.

Yours sincerely,

Europe, Central Asia, Council of Europe, OSCE Division
Arthur Mattli
Ambassador

Switzerland decided to appeal to the Supreme Court for a reconsideration of their decision. So did Armenia. Five newly appointed judges examined the appeals and allowed the superior court to reconsider the first Instance Court's decision.

The superior court gave its verdict on October 15, 2015, ending the deliberations which had begun on January 28, 2015.

The court refused Switzerland's reconsideration appeal on the ground that article 10 of the Human Rights agreement were not met. In its decision by a vote of 10 against 7, the court said they are not obliged to define the 1915 massacres and deportations as genocide and they do not have the right to give an appreciation with legal power.

It is true that the court of First Instance had considered the fact of the Armenian Genocide as a historically debatable subject, and against which Armenia had protested. In the superior court of Appeals the majority, 10 judges had considered that they are not obliged to give an appreciation. So there was some improvement on the First Instance verdict, however, Perinçek's freedom of speech was recognized.[2]

33.

Over the years I have written letters to international magazines expressing my protest, or indignation on some articles or actions. My letter to *Newsweek* magazine stating that the Soviet Union had no right to guarantee the territorial integrity of Turkey as Armenians have rightful territorial claims, was published

[2] "Plus dur qu'en Premiere Instance," *Nouvelles d'Arménie*, November 2015, No 223, p. 25.

in the January 23, 1967 issue. The letter and my explanations have already been published.[3]

From the many letters I have chosen three emails to *Time* magazine which are successively given below. These were not published in *Time*. A good number of Armenian organizations, personalities and individuals wrote letters of protest and also took actions which led *Time* magazine to agree to the Armenian demands and made amends.

34.

From: "Armenian Evangelical College" <A_E_C@cyberia.neUb>
To: <letters@time.com>
Sent: Thursday, June 09,2005 10:43 AM

Dear Editor,

I do not comprehend how an esteemed magazine such as TIME could accept to insert a negationist Turkish DVD in 8 languages under the guise of touristic advertisement. The Armenian Genocide is an established unrefutable fact, cited as the prime example of genocide by the person who used the term genocide for the first time, Raphael Lemkin, it was recognized as a genocide by the United Nations in 1985 and by the European Parliament in 1987. Would TIME have distributed a negationist DVD of the Holocaust? The Genocide perpetrated against the Armenians claimed 1.500.000 lives and nine tenths of our historical homeland was emptied of its native population, who had lived there for the last three millenniums and more.

My maternal uncle a 14 year student in Smyrna, was butchered by Turks on September 8, 1922, while buying bread, just because he was an Armenian.

I condemn the permission you granted for the distribution of the Turkish negationist DVD, for material reasons. You have hurt the feelings of 10 millions Armenians all over the world, many of whom have several victims of genocide in their families. You owe us an apology.
Dr. Zaven M. Messerlian
Principal, Armenian Evangelical
College of Beirut

Author of the book *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians.*

35.

Armenian Evangelical College
From: "Armenian EvangelicalCollege" <A_E_ C@cyberia.net.lb
To: <letters@time.com>
Sent: Monday, September 12, 2005 12:04 PM

---

[3] Զաւէն Մսըրլեան, «Հայկական պահանջներու մասին Նիւզուիքի 1967ի նամակս եւ հետեւանքները» (My letter of 1967 concerning Armenian demands to *Newsweek* and the consequences), *Haigazian Armenological Review*, 2013:33, pp. 351-72.

Dear Editor,

I sent an email dated June 9, 2005 concerning my outrage for the injurious Turkish DVD of falsehoods concerning the Genocide perpetrated on the Armenians but I did not get any reply nor an acknowledgement, although my e mail address was indicated. The lukewarm reply of TIME to an Armenian reader's mild comments in his brief letter (June 20, 2005) can not satisfy us. Your ignoring my email added insult to injury.

Let me add that kind words do not compensate for the damage caused by TIME's negligent, insensitive and offensive act. We not only demand a formal apology but the disseminating at TIME's expense of a factual DVD on the Armenian Genocide, in the same seven languages as the Turkish DVD. I could never have imagined that TIME would have joined the negationists. Shame on you.

Dr. Zaven M. Messerlian
Principal, Armenian
Evangelical College of Beirut

36.

Armenian Evangelical College
From: "Armenian Evangelical College" <A_E_C@cyberia.IMnet.ib>
To: <letters@time.com>
Sent: Monday, February 05, 2007 1:20 PM

Dear Editor,

TIME is to be congratulated for the wise decision of publishing an ad page and distributing a DVD on the Armenian Genocide, in its issue of February 12, 2007. TIME was duped in 2005 by the Ankara Chamber of Commerce (issue of June 6, 2005) in distributing a supposedly touristic DVD, which in reality was negating the Armenian Genocide "The Murder of a Nation", as the then American Ambassador in Turkey termed the horrendous mass killings and deportations of the Armenians, during 1915-1918. At long last justice has been done by TIME, as I had demanded by my e-mail addressed to you on September 12, 2005. Thanks.

Dr. Zaven M. Messerlian
Principal, Armenian Evangelical College,
author of the book (in English) The Premeditated Nature
of the Genocide Perpetrated on the Armenians.

37.

Throughout the years of my adulthood I have written lots of letters to authors, editors and publishers about mistakes and omissions about Armenian history and particularly the Genocide. Most have replied even rectified their errors. I have given below a selection of such letters and the replies received. A few did not reply or their replies did not reach me during the civil war in Lebanon (1975-1990).

Personal

Neville Gambier, Esq.
Everyman's Encyclopaedia 25 November, 1969.
39-40 St. James's Place
LONDON S.W.1

Dear Sir,

I had access to *Everyman's Encyclopaedia*'s No. 11 (ARM-ASC) and had the unpleasant surprise of witnessing therein a blunder, the picture allegedly representing "a small village in Armenia near the borders of Turkey and Persia" and other misrepresentations of historical facts in the text.

The Armenians today number 5.5 millions and except the 2.400.000 living in the Armenian S.S.R. are scattered all over the world. Almost everywhere in the world Armenians are found and it is natural for people to want to know about this ethnic group living amidst them, and contributing so positively to their adopted countries. And should one get a copy of your esteemed publication, surely, he/she will get misled.

We are convinced it's not your intention deliberately to falsify historical facts, and therefore you would welcome any positive criticism.

The picture presented in full-colour on page 321 and the only picture to represent present-day Armenia is not and cannot be taken in the Armenian Republic. The picture represents Turks or Kurds (as they cover their faces and Armenians do not) and a border village in Turkey (judging from the thatched or mud dwellings) near the frontiers of Armenia and Persia. We have enclosed some pictures of present day Armenia for comparison. Let me be honest and say that the picture printed by you is an insult to all Armenians and needs to be remedied by a prompt rectification. We are confident an investigation will lead you to the same conclusion.

As far as the text is concerned, it is on the whole balanced, however, there are many important landmarks in Armenian History and contributions of Armenia to the world civilization which are completely left out.

William E. Gladestone, four times Prime Minister of the United Kingdom who has said "to serve Armenia is to serve civilization", apparently knew all those facts, when he made the now famous quotation.

In the first part entitled Armenia, no mention is made of Tigranes the Great (95-54 B.C.) who challenged the Roman Empire and conquered all the Middle East to the doors of the Sinai desert and reorganized the Armenian pagan religion. No mention is made either to Lesser Armenia, the Independent Armenian Kingdom in Cilicia which lasted from 1085 to 1425 A.D. This Armenian Kingdom played a very important role in the Middle East then. It had close relations with the Mongols of the East and the Europeans in the West. Let me just mention as a historical footnote that the Armenian kings Levon II and Hethoum corresponded with Edward I, II, III and Henry III of England. In fact the Armenian king Levon VI came to London to intervene between the English and the French to put an end to the Hundred Years War. While the last Crusader Principality fell in the Levant in 1291, the Christian Armenian kingdom fell only in 1425 in front of

the invading Turkish forces.[4] No mention is made also to the policy of the Ottoman Sultan Selim I who by trying to disperse the Armenians envisaged to make the Armenians a minority in their own homeland.

As far as the *Armenian atrocities* section is concerned, the following are to be pointed out.

First, the Armenians had no nihilist parties, but nationalist-socialist parties to which demanded reforms in the Six Armenian populated provinces of Asia Minor after enduring Turkish hardships and unjustice. There was no revolt in the part of Armenians, but a suppression in the part of Sultan Abdul Hamid II termed by Europe then the "Red Sultan", "the Great Assassin" for murdering more than 300.000 Armenians. Naturally Armenians managed in certain 1ocalities to have self-defence Fedeyan groups. In the great massacres of 1915-18, a veritable genocide, you quote "probably 800.000 people died". The world today acknowledges that at least 1.500.000 Armenians were slaughtered. Let me just quote one statement made oy David Lloyd George, British Prime Minister, on October 14, '1922 "... since 1914 the Turks, according to testimony - official testimony - we have received, have slaughtered in cold blood one million and a half Armenians, men, women and children, and five hundred thousand Greeks without any provocation at all."

As far as the Armenian Church is concerned, your article mentions "It became monophysite, but its strongly national character led it to refuse communion even with the other monophysites." The Armenian church is not monophysite in the sense the Catholics believe it is. "The monophysitism which is accepted by the Church of Armenia is identical with the Ephessian formula which is that of St. Cyril," One Nature in the Word Incarnate." In other words in the Incarnation the divinity and humanity of Jesus Christ did not preserve their duality but that He is One Indivisible Person, God and Man. Your article also did not mention that Armenia was the first state to accept Christianity as its state religion.

Finally, your description of "Armenians" the last item on "Armenia" is also inaccurate. First of all it contradicts your own statement on page 321 that in 1965 Armenia had a population of 2,134,000. Today there are 5.5 million Armenians in the world. Lebanon has 125,000 Armenians, U.S.A. and Canada 300,000, France 150,000, South America 70,000, the Far East 10,000 etc.

Nothing is written about the Armenian Architecture, whose style is particular and has influenced Gothic Architecture. The views of the Austrian architect Joseph Strzygowski are renowned in this field.

Furthermore, nothing is written in the section dealing with the MSS, on Toros Roslin, who incorporated perspective into his design earlier than the European Renaissance portraitists.

Your contributor makes a serious mistake when he writes "Armenian literature was purely monkish: there was not, any epic or romantic literature."

---

[4] Although the Armenian kingdom of Cilicia fell in 1375 to the Mameluke invaders, in certain parts of Cilicia Armenians led by Prince Constantine maintained independence until 1425.

The famous lay epic *David of Sassoun* (published in English as well) is today acclaimed to be a very great work by literary critics. The Armenians were subject to dire persecutions and could not indulge greatly in romantic literature, however, during the Middle Ages there are romantic songs (e.g. Hovhaness of Tlgouran in the 15th century), medical books; (e.g. Mkhitar of Hera), astronomy books (e.g. Anania of Shirag), books on laws (Mkhitar Kosh), many other manuscripts deal with philosophy, mathematics, history, etc.

It is our sincere hope that you will exercise your authority in seeing that the historical facts concerning the above-mentioned subjects are rectified and particularly the offending picture of Turks represented as Armenians removed in a new edition.

Sincerely,

Zaven M. Messerlian, M.A.

Copies: John Clark,
David Girling.

38.

FABBRI & PARTNERS LIMITED

FABBRI HOUSE · ST. JAMES'S PLACE · LONDON SW1 · TELEPHONE 01-499 0671

TELEX 27376 · TELEGRAMS FABPART LONDON SW1

HONORARY PRESIDENTS: DINO FABBRI · EVELYN de ROTHSCHILD

4th December 1969

Zaven M. Messerlian, Esq., M.A.,
Armenian Evangelical College,
P.O. Box 3672,
Beirut,
Lebanon.

Dear Mr. Messerlian,

Thank you for your letter of 25th November. I am sorry that you are disappointed with the entry on Armenia in Everyman's - owing, it would seem on the whole, to the fact that space was not available to go into the subject in very great length.

Anyway, i am most grateful to you for your detailed and helpful comments of which I have of course made a note for future reference.

I also heard from your namesake Haig Messer1ian, to whom I have written on the subject of the illustration.

With many thanks for your assistance,

Yours sincerely,

(Neville Gambier)
Managing Editor

NG/PL

As the letter of Neville Gambier indicated, my brother Haig Messerlian, had initiated the protests. He followed up the matter very closely and provided pictures of Yerevan. On January 25, 1973 the publishers wrote to him that the picture will be changed. Indeed, *Everyman's Encyclopedia* in vol. 1 of its 11th edition (1974) changed the picture placing a new one (Yerevan's main square and a Khatchkar). Furthermore, some of my comments were taken into consideration, the genocide victims were raised from 800.000 to more than one million, the adjective nihilist was removed in describing Armenian political parties, the epic of Sassountsi David was mentioned, another fact that Armenia was the first state to accept Christianity as its state religion, the number of Armenians in the various countries of the world, etc.[5]

PERSONAL

19 October, 1972.

Gwyn Williams, Esq.,
Faber and Faber
3 Queen Square
London

Dear Sir,

In your recently published book *Eastern Turkey: A Guide and History*, there are some historical misinterpretations concerning the Armenians. The Armenians en masse lived in the region described, from the first millennium B.C. till their forcible ejection during 1916-21, by the Ottoman Turkish government, led by the Ittihad ve Terrake reactionary party.

It Is a pity that Instead of giving an objective explanation of the non-existence of Armenians today in what was three-fourths of their homeland, you have given the bigoted Turkish viewpoint used as self justification for the genocide perpetrated on the Armenian people. You have presented the victims of the Turkish extermination policy as the chief culprit. As to the veracity of the Ottoman Turkish government's guilt, a checking of the American or British foreign office published or yet unpublished records will suffice. The extermination of Armenians was termed by the Allies as "crimes of Turkey against humanity" (see, *Foreign Relations of the U.S., 1915, Supplement,* p. 981 or The British Foreign office public records where under F.0.371 /2488 it states "In face of these fresh crimes committed by Turkey the allied Governments announce publicly to the Sublime Porte that they will hold all the members of the Ottoman Government, as well as such of their agents as are implicated personally responsible for such massacres."

In a confidential report sent from Ankara as late as in 1944 the British Ambassador Sir H. Knatchbull – Hugessen states to the then Foreign Secretary Mr. Eden among other things the following "Briefly, the non moslem minorities have almost disappeared from

[5] «Ազգօգուտ գործունէութիւն Զաւէն եւ Հայկ Մսըրլեան եղբայրներու», *Zartonk daily*, 10 April 1974, p. 3.

Anatolia. The liquidation of the large Armenian communities of the nineteenth century is in the nature of a human tragedy, though the Turks would not for a moment admit that their country has suffered as a result of it. Even so it remains a major blot on the record of the Ottoman Empire, and not of that Empire alone, but on that of the Turkish Republic as well. "(F.0.371/44151).

As the late Cardinal Richard Cushing, the former Archbishop of Boston, rightfully wrote in 1965, "there is hardly any person of Armenian descent today, no matter where he lives, who was not represented by some relative on the long list of innocent people who lost their lives during the awful events of 50 years ago. The survivors and descendants have much to live up to and the civilized world at large which seemingly treated the situation with scant compassion, has much to live down. "

Unbiased, purely descriptive and impressionistic articles have appeared on Eastern Turkey such as Charles E. Adelsen's "*Land of Great Ararat: Turkey's forbidden territory*" (T*he Georaphical Magazine*, December 1969, London, PP. 188-193). We do hope that in a future edition of your work, the facts concerning the Armenians will be rectified or even further that you will mention the destruction of some of the Armenian works of art or architectural relics blown to pieces by the Turks in what is known as Eastern Turkey today as some Western European writers have dared such as the Turcophile Lord Kinross who writes "it is tragic to say the demolition of crosses and of the walls with their frescoes were of recent date " (*Within the Taurus*, London, 1954, P. 121) or Francois Balsan who mentions that his official escort Setke Bey, in his travels in Eastern Turkey told him one day "The elimination of the Armenians was an urgent salutary work. Their very name must no longer have a sense. Their memory, their monuments, their least traces must disappear. It is the order." (*Les Surprises du Kurdistan* edition G. Susse, Paris, 1946 P.69). The report of some English journalists, in Eastern Turkey published in *The Times* of London of 20 and 25 April 1963 also speaks about the general impression of desolation, and abandoning of the architectural treasurs to their fates, demolition of churches and the use of its stones for building houses, etc.

We sincerely hope you were misled and will rectify the distortions of the historical facts. Six million Armenians and their countless friends will then be grateful to you.

Zaven M. Messerlian, M.A.

40.

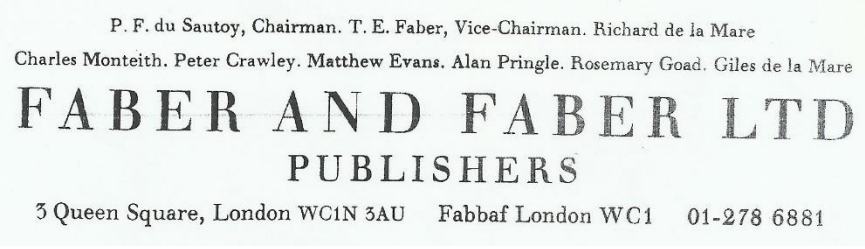

AP/CTR 7 November 1972

The Reverend[6] Zaven M. Messerlian, M.A.,

[6] Reverend as an adjective means "worthy of reverence", other than as a noun meaning "member of the clergy."

Armenian Evangelical College,
P.O.B. 3672,
Beirut,
Lebanon.

Reverend Sir,

Thank you for your letter of October 19th and the copy of your letter to Professor Gwyn Williams. I have been in touch with him, and he has asked me to reply to you.

I assume that you are referring to the section called THE ARMENIANS on pages 51-8 of EASTERN TURKEY, and would point out that this is part of a chapter of only 57 pages on the Peoples and Cultures of Eastern Turkey: in relation to the number of pages given to the other 21 subjects over a very great length of time the number of pages is not disproportionate. Thus we are really concerned with what can be said about the Armenians in such a short space, and in one or two references to the modern Armenians in neighbouring sections, apart from the Armenians in Byzantium on pages 71-3 to which i imagine you would not object. You disagree strongly with Professor Williams's historical interpretation of what led up to the massacres, and suggest he should be more specific about the ejection of the Armenians during 1916-21, and the destruction of their cultural monuments.

Professor Williams says, and I think if you read what he has to say objectively you will see, that he sympathizes very much with the Armenians. I think he takes the view that the massacres and expulsions were dreadful but they are only one side of the story. I think if the book is reprinted he will reconsider what he has said and possibly modify it - but only within the limits of space I've referred to.

However, I think you will be much more interested to hear about another book which we've just published, SMYRNA 1922: The Destruction of a City, by Marjorie Housepian, with an introduction by C. M. Woodhouse. It has already been published in the U.S.A. by Harcourt Brace, Jovanovich under the title of THE SMYRNA AFFAIR, and I expect you know all about it; but you will be glad to hear that it will now be reviewed and read by British readers.

Yours faithfully,
[signature illegible]

41.

16/2/1978

Herbert L. Peacock, Esq.,
Heinemann Educational Books Ltd.
48 Charles Street, London W1X 8AH
England

Dear Sir,

The 4th edition of your book *A History of Modern Europe 1789-1970* was brought to me for inspection for possible use in our school.

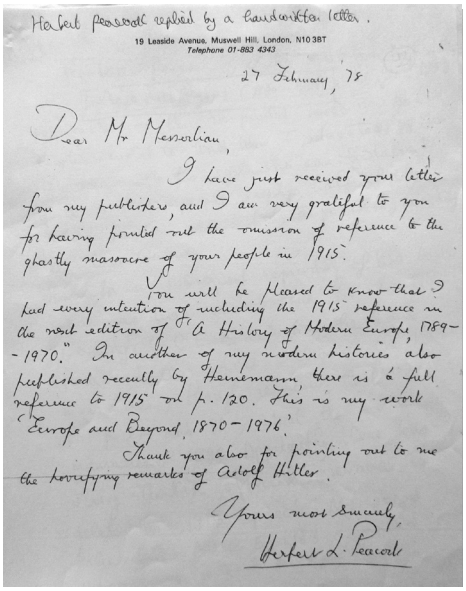

Herbert Pearcroft replied by a handwritten letter.

19 Leaside Avenue, Muswell Hill, London, N10 3BT
Telephone 01-883 4343

27 February, 75

Dear Mr Messerlian,

I have just received your letter from my publishers, and I am very grateful to you for having pointed out the omission of reference to the ghastly massacre of your people in 1915.

You will be pleased to know that I had every intention of including the 1915 reference in the next edition of "A History of Modern Europe, 1789–1970." In another of my modern histories also published recently by Hamemann, there is a full reference to 1915 on p. 120. This is my work "Europe and Beyond, 1870–1976".

Thank you also for pointing out to me the terrifying remarks of Adolf Hitler.

Yours most sincerely,
Herbert L. Pearcroft

I wish to make one important remark. Perhaps unintentionally you have left out the genocide perpetrated on the Armenian nation in 1915 from your chapter 16 (The Great War, 1914 - 1918 and the post – war settlement). You have mentioned the earlier massacres of 1894 - 1896 which claimed 300,000 Armenian lives, in the Armenian provinces of Eastern Anatolia and Constantinople. However the holocaust of 1915 - 1918 the "final solution" the Ottoman Turkish government gave to the Armenian Question, claimed 1.5 million Armenian victims. This was a genocide perpetrated by the Young Turkish authorities against its, on the whole, defenseless, Armenian subjects. The Young Turkish triumverate Tala'at-Enver-Behaeddin Shakir ordered the massacre of Armenians. Two - thirds of the Armenians, were slaughtered. The survivors were deported. Above all Western Armenia was emptied of its native people and the 3500 years old homeland of Armenia was occuped for good. The mass murder of the Turkish government was termed by the Allies as "crimes against humanity" (F.O. 371 / 2488).

Arnold Toynbee's *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire* Henry Morenthau's (The U.S. ambassador in Turkey during World War I) *Ambassador Morgenthau's Story* are best known sources. A recent source is *History of the First World War* (edited by Peter Young, Vol 3, No. 16, London 1970, BPC Publishing Ltd).

In my opinion there is place in your book for the mention of the genocide of 1915 either in the paragraph entitled *The Eastern Front, The Year 1916, The Dardanelles_and Gallipoli, The years 1915-1916.* It should be remembered that all the eminent and influential Armenian leaders of Constantipole were arrested on the eve of the Gallipoli attack in April 24, 1915. Out of the 870 leaders 8 only survived the massacres.

The oblivion of the facts concerning the genocide perpetrated on the Armenians encouraged no other person than Adolph Hitler, who few days before the German invasion of Poland on August 22, 1939 in Obersalzbourg, declared to his generals "After all, who remembers today the extermination of the Armenians." (Shirmer David, *World War One London*, 1973, Ch. 8. P. 136).

The holocaust of the European Jews and other peoples followed.

History books should not leave out such important facts. Future genocides should be prevented, and this can come by the full awareness of past facts.

I sincerely hope that you will add these points in case a new edition is printed.

Zaven M. Messerlian
Principal

42.

Herbert Peacock replied by a handwritten letter.

27 January, '78

Dear Mr. Messerlian,
I have just received your letter from my publishers, and I am very grateful to you for having pointed me the omission of reference to the ghastly massacres of your people in 1915.
You will be pleased to know that I had every intention of including the 1915 reference in the next edition of "A History of Modern Europe, 1789-1970". In another of my modern histories also published recently by Heinemann, there is a full reference to 1915 on p. 120. This is my work "Europe and Beyond, 1870-1976".
Thank you also for pointing out to me the horrifying remarks of Adolf Hitler.

Yours most sincerely,
Herbert L. Peacock

43.

Herbert Peacock, as he stated in his letter, in the 1979 publication of his re-printed book *Europe and Beyond (1870-1978)* in the chapter devoted to World War I, devoted pp. 120-21 to the "systematic annihilation" of the Armenian people, saying half of its entire number perished, avoiding the term Genocide. However, in a subsequent reprinting of his book which was used as a textbook for London University's G.C.E. examinations, he had removed the entire section of the 1915 massacres, though retaining the paragraphs on p. 27 and 91, about the Armenian massacres of 1894-1896. Apparently there was strong Turkish official pressure to delete the 1915 episode. My second letter, dated March 5, 1983 remained without a reply.

Herbert L. Peacock, M.A.
19 Leaside Avenue, Muswe II Hill
London, NIO 3BT
England

Dear Mr. Peacock,
Just recently our school ordered an inspection copy of your *A History of Modern Europe, 1789 - 1981*, the seventh edition, 1982. We regretfully noted that the same ommission that we had noticed and written to you in detail in our letter of 10 February 1978, still persists. In your kind reply to our letter on 27 February 1978 you had informed us that "you had every intention of including the 1915 reference (of the ghastly massacre of the Armenian people) in the next edition of your book."
We cannot understand how a history textbook can leave out the first genocide of the 20th century out of its contents. More than two-thirds of the Armenians of the Ottoman Empire and half of the totality of the Armenians of the world perished by most atrocious means in 1915. By the very confession of Adolf Hitler the oblivion cast upon the annihilation of Armenians, encouraged him to start the holocaust of the Second World War. History is not only to impart knowledge of facts of chief happenings, but also to

built moral values, respect of human dignity and rights of existence, self determination, etc. etc.

We are sure you are aware of the existence of Christopher Walker's *Armenia the Survival of a Nation*, Croom Helm publishers, London, 1980, which devotes pp. 197-240 to *The Death of Turkish Armenia*. We are also confident you are aware that the genocide perpetrated on the Armenians was exposed by the British in the *Blue Book* entitled *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916* in London 1916, and the documents were presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce.

The final usurpation of our 3500 years old homeland and the cold-blooded mass-murder of 1.5 million Armenians, surely can take one paragraph, somewhere on p. 285-56 of your book. We are indeed disappointed but still hope you will include what you intended to, in the next edition.

Yours sincerely,
Zaven M. Messerlian, M.A., FIBA[7]
Principal

c.c. Heinemann Educational Books Ltd.

44.

March 23, 1979

Personal

The Editors
Swiss Air Gazette
CH-8001
Zurich, Switzerland

Sirs,

It is with indignation that we became aware that in your November 1978 issue devoted to Turkey you had overlooked the fact that until its final occupation, and voiding of its people by deportations and genocide, the north eastern part of that country was the 3500 years old homeland of the Armenians. This area still is rich by its Armenian architectural and other vestiges (such as Ani, the *city* of 1001 churches, or Aghtamar in Lake Van, or the church of the St. Apostles in Kars (now a Museum) etc.) and is found in the geographical area known as the Armenian Plateau.

Erasing it on the map is to be an accomplice to the Turkish attempts of appropriating with the land, its vestiges.

[7] FIBA were the initials of Fellow of the International Biographical Association, UK, to which I was elected on December 15, 1982.

It is doubly regrettable that this is done by a Swiss company, since the Swiss people were among those who condemned most vigorously the genocide of our people and the usurpation of its homeland. (See the enclosed *Appel*[8] by Swiss personalities in 1915).

No one denies your right of commercial advertisement, but historical accuracy must be respected.

Sincerely,
Zaven M. Messerlian
Principal

ZMM/ss

45.

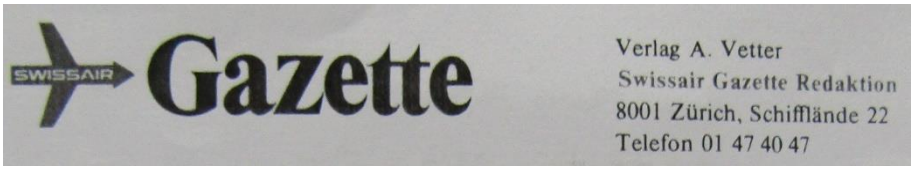

April 23, 1979

Armenian Evangelical College
Mr. Zaven M. Messerlian
Principal
P.O. B. 3672
Beirut / Lebanon

Dear Sir,

Thank you for your letter of 23 March which unfortunately reached me only today.

We are very sorry to have given offense to your people in our issue on Turkey. Normally we avoid as much as possible making political statements in our coverage of various countries. However, such statements sometimes appear inadvertently in connection with the cultural and historical aspects of our reporting. This was the case with the issue on Turkey. We are most sorry, and we fully understand your indignation.

Please accept our sincere apology and be assured that this incidence will not be repeated.
Sincerely yours,

SWISSAIR GAZETTE
Verlag A. Vetter
(Lydia Lehmann)

46.

November 1, 1990

The Hamlyn Publishing Group Limited

[8] See the Appel (Appeal) in my article "Efforts Towards the Recognition of the Armenian Genocide by the Swiss Parliament," *Haigazian Armenological Review*, 2014:34, pp. 380-81.

Michelin House,
81 Fulham Road
London SW3 6RB
Subject: Your publication, *The 20th century, The Pictorial History*, chief contributor Neil Wenborn

Dear Sirs,

We bought the above mentioned book for our Library for the perusal of our students. It is a very interesting and well prepared, commendable book.

However we wish the register our protest for the oversight and minimisation of the first genocide of the 20th century, the genocide perpetrated on the Armenians, 1915-1918.

You have wrongly put under the chronology of 1913, April 24, "Muslims Massacre Armenians in Central Asia". This is an erroneous oversimplification. Armenians commemorate every April 24, the genocide which began in 1915, not for religious but political reasons. In fact it was the Arab Muslims who gave asylum and shelter to the survivors of the genocide. The genocide was perpetrated not in Central Asia but in the Ottoman Empire by the orders of the Ottoman Turkish government. More than two thirds of the Armenians of the Ottoman Empire and half of the totality of the Armenians of the world perished by most atrocious means during 1915-1918. By the very confession of Adolph Hitler the oblivion cast upon the annihilation of the Armenians, encouraged him to start the holocaust of the Second World War (Shirmer David, *World War I*, London, 1973, ch. 8, *p.* 136). We are confident you are aware that the genocide perpetrated on the Armenians was exposed by the British in the *Blue Book* entitled *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*, in London 1916, and the documents were presented to Viscount Grey of Falladen, Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce. At least one picture could have been also published. The mass murder of 1.5 million people can't be overlooked, when the lesser massacre of 30.000 Armenians in 1909 is mentioned on page 42. If you need I can provide some actual photographs. We hope that in a new updated edition of your pictorial history the genocide perpetrated on Armenians will be given rightful place.

Sincerely,
Zaven M. Messerlian
Principal

47.

PAUL HAMLYN PUBLISHING

MICHELIN HOUSE
81 FULHAM ROAD LONDON SW3 6RB
TEL: 071-581 9393 TELEX: 920191 FAX: 071-589 8419

18 December 1990

Zaven M Messerlian
Principal

Armenian Evangelical College
PO Box 3672
Beirut
Lebanon

Dear Zaven Messerlian

Thank you for your letter of 1 November drawing our attention to errors in *The 20th Century Pictorial History*.

We have recently reprinted the book with alterations to dates and facts regarding the genocide perpetrated on the Armenians. Unfortunately we were only able to make minor alterations to existing pages and had not included a photograph as well. However, we will keep your letter on file and suggest that in any further reprints greater coverage of this subject is included if possible.

I hope the changes that we have already made will be satisfactory to you.

Yours sincerely
Carolyn Pyrah
Reference Division

48.

March 12, 1991

Chronicle Publications Inc., Suite 3 11
105 South Bedford Road
Mount Kisco, N.Y. 10549
U.S.A.

Subject: Your publication, *Chronicle of the World* (editor in chief Derrik Mercer).

Dear Sirs,

We bought the above mentioned book for our Library for the perusal of our students. It is a very interesting and well prepared, commendable book.

However we wish to register our protest for the oversight of the first genocide of the 20th century, the genocide perpetrated on the Armenians in 1915-1918.

Whilst the massacres of 1895-1896 (Turks kill Armenians, p , 1017), with its 200.000 victims, and the massacre of 23 April 1909, with its 30.000 victims (1909 chronology, p. 1041) are mentioned, the genocide perpetrated on the Armenians during 1915-1918, which resulted in the martyrdom of 1.5 million Armenians, i.e. two thirds of the Armenians of the Ottoman Empire and half of the totality of the Armenians of the world is not mentioned at all, where it should have been given its rightful place (pp. 1062 - 1063). Not only 1.5 million Armenians were annihilated, but their ancestral home land was emptied of its native inhabitants. Your other noteworthy publication *Chronicle of the 20th Century* (editor Clifton Daniel), gave ample place, on page 196, to the beginning of the genocide under the title "Turks Slaughter Thousands of Armenians".

This should have been also the case in the *Chronicle of the World*, under April 24, 1915, the beginning of genocide.
By the very confession of Adolph Hitler the oblivion cast upon the annihilation of Armenians, encouraged him to start the holocaust of the Second World War (Shirmer David, World War I, London, 1973, ch. 8, p. 136). We are confident you are aware that the genocide perpetrated on the Armenians was exposed by the British in the *Blue Book* entitled *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*, in London 1916, and the documents were presented to Viscount Grey of Falladon, Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce.
We hope that in a new updated edition of your *Chronicle of the World* the genocide perpetrated on Armenians will be given its rightful place, with pictures.

Sincerely,
Zaven M. Messerlian
Principal

49.

January 12, 2002

The Editors
Marshall Editions Ltd.
The Orangery
161 New Bond Street
London W1 S 2UF
England, U.K.

Dear Ladies/Sirs,

As a historian, author and educator, I was disappointed, to say the least, when I noticed that the Genocide perpetrated on the Armenians in 1915 was not given even a mention in your otherwise noteworthy publication *The History of our Modern World from 1900 to the present day.*

Although the Gallipoli dead are mentioned (pp. 34-35) and the Holocaust is given its rightful place (pp. 154-55), the Final solution to. the Armenian Question by genocide is left out. The Genocide lasted from 1915 to 1923 and cost the lives of 1.500.000 Armenians, 50% of the world's Armenians and the final appropriation of the 3000 years old Armenian homeland, and the dispersal of the survivors all around the world, and was termed by the United Nations report as "the first case of genocide in the twentieth century" (E./CN. 4/Sub.2/L.583) and officially recognized as a Genocide in a final report in 1985. (E./CN.4/Sub.21985/6).
There is a relation between Gallipoli, the Holocaust and the Genocide of Armenians.
Gallipoli- The British attack and subsequent failure at Gallipoli were detrimental to the Armenians. Lord Kinross, author of *Ataturk* and four books on Turkey, has written "The British failure at Gallipoli gave a breathing space to the Young Turk triumverate, leaving it free to pursue; without external interference, a premeditated internal policy for the final elimination of the Armenian race. Their proximity to the Russians on the Caucasian front furnished a convenient pretext for their persecution on a scale far exceeding the atrocities of Abdul Hamid, through deportation and massacre of one million Armenians,

more than half of whom perished". (Lord Kinross, *The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New York 1977, p. 607). In fact more than 1 1/2 million Armenians were massacred and their homeland was emptied of its natives.

Indeed on the eve of the Gallipoli campaign, on April 24, 1915, all the eminent and influential Armenian leaders of Constantinople, including journalists, professors, clergymen, lawyers, poets, composers, physicians etc., in short the intelligentsia were arrested by the Ottoman Turkish authorities without any sound reason and they were sent to Anatolia where they were ruthlessly murdered. Thus began the genocide of the Armenians and continued, with some interruptions, until 1923.

The Holocaust- The oblivion of the Genocide of Armenians encouraged Adolph Hitler in committing the Holocaust. Hitler's phrase "After all who remembers today the extermination of Armenians" when he gave orders to annihilate countless innocents in Obersalzburg on August 21, 1939 is well documented. Within three days on 25 August 1939, a short account of the speech, smuggled out of the meeting, was transmitted to the British government by the British Embassy in Berlin (*Documents of British Foreign Policy 1919-1939*, edited by E. L. Woodward and Rohan Butler, Third Series, vol. VIII, 1939, (London 1945), p. 257-260 also Shirmer, David, *World War I*, London 1973, ch. 8, p. 136). The same document was made public in the U.S.A. on 17 October 1942 and *The New York Times* reported the story and excerpts from the document on the following day. In the summer of 1945 the document was in the possession of the prosecution of Nuremburg.

The Polish Jew author Raphael Lemkin, who coined the term genocide and who is commonly regarded as the father of the Genocide Convention, frequently invoked the Armenian experience as an example of genocide. *The History of the Holocaust, a handbook and dictionary* (ed. Abraham J. Edelheit and Hershel Edelheit, San Francisco, Oxford, 1994) clearly states "World War I also witnessed the first modern act of genocide" (p. 16), referring to the Armenian Genocide.

I want to express my protest for this exclusion; apparently done for political reasons and base my objections other than the above, on the following points:-

a) The Armenian genocide was termed as "Crimes against humanity" in 1915, in an Allied (including the British) warning to the Ottoman government on May 24, 1915. This Allied warning and Article 230 of the Treaty of Sevres, constituted the legal basis of articles 6 (c) and 5 (c) of the Nuremberg and Tokyo charters for trying the World War II criminals (see UN restricted document E/CN.E/W.20 and F.O. 3/172810).

a) The genocide perpetrated on the Armenians was exposed to the world, essentially by the British *Blue Book, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire* (Miscellaneous No. 31, (1916). The genocide was successful in that there are no Armenians left on the Armenian Plateau, our ancestral home for three millenniums. The native Armenians were either massacred, starved to death, burnt alive, and deported. Former British Prime Minister, Sir Winston Churchill, wrote: "In 1915, the Turkish government began and ruthlessly carried out the infamous general massacre and deportation of Armenians in Asia Minor. .. the clearance of the race from Asia

Minor was about as complete as such an act, on a scale so great, could well be... There is no reasonable doubt that the crime was planned and executed for political reasons." (W. Churchill, *The World Crisis: The Aftermath*, (London, 1929), p. 405).

b) The Ottoman Turkish government officially promulgated the Deportation Law on May 26, 1915, after the massacres had already begun and continued after the above law. British intelligence found out from an Ottoman prisoner of war, Lt. Sayied Ahmed Moukhtar Ba'aj, that "deportation" meant "massacre" (F.O. 371/12781/264888 Secret Arabian Report of the Foreign Office, dated December 27, 1916).
In a letter dated October 3, 1918, and addressed to Lord Bryce, Robert Cecil, British Assistant Secretary of State for Foreign Affairs wrote: "The Ottoman Armenians were systematically murdered by the Turkish Government in 1915. Two-thirds of the population were exterminated by the most cold blooded and fiendish methods ... "

c) Even the ambassadors of the war time allies of the Ottoman Empire, Imperial Germany and the Austria-Hungarian Empire sent secret reports respectively to Berlin and Vienna clearly stating the terrible premeditated plan of the extermination of a subject people of the Ottoman Empire. Below is such a report by Ambassador Hohenlohe "The systematic butchery of the uprooted and deported Armenians have assumed such a scope ... It wasn't only tolerated but openly promoted by the government. It meant the extermination of the Armenians" (Die Ausrottung der Armenier) Turkei 183/38, A 24507, 12 August 1915). The Austro-Hungarian Ambassador Pallavicini, informed Vienna, "The Armenian population which is being expelled from its homeland is not only being subjected to the greatest misery but also to' a total extermination" (12 Turkei/209/, No. 50/P.C. 27 June 1915).

I understand that your publication is written in journalistic manner, reporting events of famous events on specific dates. The Genocide perpetrated on the Armenians, has a beginning date, it is April 24, 1915. The voluminous *Chronicle of the 20th Century* (editor Clifton Daniel) gave ample place on page 196, to the beginning of the genocide under the title "Turks Slaughter thousands of Armenians", your publication also, should, in our opinion, have given, place to the Genocide of Armenians. My maternal uncle was one of the victims, slaughtered at the age of 14.

I ask, you Ladies and Gentlemen, how can the well documented genocide perpetrated on the Armenians be left out from your book. In my opinion, the Armenian Genocide, for the above historical, legal and moral considerations, should be included in your book. Political considerations should not overrule historical accuracy. Future genocides should be prevented and this can come by the full awareness of past genocides, especially those of the 20th century. One can only hope for a brighter future of humanity by accepting, recognizing and condemning past genocides, not ignoring "the first genocide in the twentieth century".

I hope you can reconsider to have the Genocide perpetrated on the Armenians mentioned in forthcoming new editions of your otherwise well planned book.

Zaven M. Messerlian, M.A.
Principal

50.

I have always dispatched my books written in English or translated to English to a select group of statesmen or politicians and spiritual leaders. Most have sent thank you letters, some personally. I am below giving only three such letters.

The book I had sent to the Pope John Paul II care of the Armenian Catholic Patriarch Nerses-Bedros XIX (who in turn handed it to the Papal Representative in Lebanon for dispatching to Vatican) was *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians*, while the 4 books were the *Three Treaties Alexandropol, Moscow and Kars Treaties (1920-21)*, *Before and after the Armenian Genocide*, *The Foreign Policy of the United States of America and the Armenian Question 1900-2010* and *The Evolution of the Armenian Question 1939-2010*.

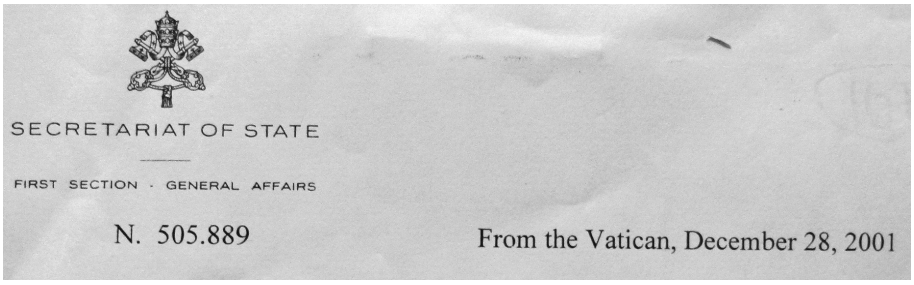

SECRETARIAT OF STATE

FIRST SECTION - GENERAL AFFAIRS

N. 505.889

From the Vatican, December 28, 2001

Dear Mr. Messerlian,

I am writing at the direction of His Holiness Pope John Paul II to acknowledge the inscribed copy of your book which you sent to him through the good offices of the Papal Representative in Beirut.

As we begin this new year, I have the honor to assure you of a remembrance in His Holiness's prayers.

Sincerely yours,

Monsignor Pedro Lopez Quintana
Assessor

Mr. Zaven Messerlian
P.O. Box 129
Beirut

51.

Harissa, le 13 0ctobre 2016

Cher Prof. Zaven,[9]

Je viens de recevoir les quatre volumes sur l'evolution de la question armenienne.
Je vous remercie pour ce travail qui permet de connaître et comprendre mieux le drame qui s' est passé il y a un siécle pour le peuple armenien.
En vous souhaitant tout le bien, veuillez agréer l'expression de mes meilleurs sentiments.

[signed] Gabriel Cacia

52.

January 19, 2017

Dr. Zaven Messerlian
P.O. Box 11-0129
Riad El Solh, Beirut 1107-2020
LEBANON

Dear Dr. Messerlian:

On behalf of the Right Honourable Justin Trudeau, I would like to acknowledge receipt of a package containing four of your books. I regret the delay in replying.

[9] I had participated to a symposium organized by the Armenian Catholic Patriarchate's clergy in Bzommar on February 14, 2015. The lecturers were presenting excellent historical presentations on the particular topics they were given. After some time the Papal Nuncio Gabriel Cacia, requested someone to give the bare facts of the Armenian Genocide. I volunteered and spoke for 12-15 minutes. Later at the interval the Nuncio thanked me and we had a brief conversation with each other and hence the more personal approach in his letter.

Thank you for sharing your work with the Prime Minister. I know that he is very grateful for the many expressions of goodwill that he receives from our friends overseas. Your books have been reviewed with interest.

Once again, thank you for your thoughtful gesture. Yours sincerely,

M. Bredeson
Executive Correspondence Officer

Հայոց Ցեղասպանութեան առնչութեամբ նամակներ՝ բարձրաստիճան անձնաւորութեանց եւ հրատարակչատուներու եւ անոնց պատասխանները (Բ. մաս)

(Ամփոփում)

Զաւէն Մսըրլեան

Հեղինակը՝ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն Մագիստրոս Արուեստից վկայականը ստանալէն ետք, գիրքերու, պարբերականներու եւ օտար մամուլին մէջ Հայոց Ցեղասպանութեան եւ հայկական հարցերու մասին ակամայ թէ դիտում-նաւոր թերի թէ սխալ տեղեկութիւններու հակազդող նամակներու շարք մը յղած է անոնց: Ան նաեւ նախաձեռնած է նամակներ գրելու պետական անձնաւորութեանց ու մարմիններու, որոնցմէ ոմանք պատասխանած են, ուրիշներ՝ ոչ:

Այստեղ կը հրատարակուի այդ նամակներէն եւ անոնց պատասխաններէն փունջ մը, որոնց կցուած են անհրաժեշտ բացատրութիւններ:

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ը նախապէս (ԺԱ, ԻԲ, եւ ԻԶ հատորներ) հրատարակած է նման հրապարակումներ նոյն հեղինակէն: Ասոնք կու գան ամբող-ջացնելու այդ նամականին:

ՀՀՀ 42/1ով տրուած էր այս յօդուածին առաջին մասը՝ 22 փաստաթուղթերով: Այս մասով կը տրուի 31 փաստաթուղթ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱԿՕԴԱՅԻՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ (ՀՕՊ) ԶՕՐՔԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄԸ ԱՐՑԱԽԵԱՆ Ա. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ[1]

ՀԱՅԿ ՆԱԶԱՐԵԱՆ (nazaryan_h90.90@mail.ru)

ՄՈՒՏՔ

Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Արցախի Հանրապետութեան անկախութեան հռչակման հենց սկզբից, երբ սկսուեցին ռազմական գործողութիւնները Արցախում եւ հայ-ադրբեջանական սահմանի երկայնքով, կենսական հարց դարձաւ օդային սահմանների պաշտպանութեան եւ հակառակորդի օդուժից եկող սպառնալիքի չէզոքացման հարցը: Այդ խնդիրը արցախեան առաջին պատերազմում եւ դրան յաջորդած տարիներին յաջողութեամբ լուծեցին նորաստեղծ ՀՀ զինուած ուժերի եւ Արցախի Հանրապետութեան պաշտպանութեան բանակի հակաօդային պաշտպանութեան (ՀՕՊ) զօրքերը:

Սակայն 2020ի արցախեան 44օրեայ պատերազմում ադրբեջանական զինուած ուժերի կողմից վարած այսպէս կոչուած «նոր սերնդի» պատերազմը ի ցոյց դրեց ՀՀ զինուած ուժերի եւ Արցախի Հանրապետութեան պաշտպանութեան բանակի առանձին զօրատեսակների, յատկապէս ՀՕՊ զօրքերի խոցելի կողմերը: Մասնաւորապես ադրբեջանական կողմի օգտագործած մեծաթիւ հետախուզական ու հարուածային անօդաչու սարքերի (ԱԹՍ) եւ գերճշգրիտ հրթիռային միջոցների կիրառումը տհաճ անակնկալ մատուցեց հայկական ՀՕՊ զօքերին, որոնց տրամադրութեան տակ եղած փոքրաթիւ զենիթահրթիռային համալիրների ու համակարգերի, ինչպէս նաեւ ռադիօտեղորոշիչ կայանների հիմնական մասը արհեստագիտականօրէն հնացած խորհրդային արտադրութիւն էին, իսկ ռադիօէլեկտրոնային պայքարի (ՌԷՊ) նոր միջոցները նոյնպես թուապէս շատ քիչ էին:

Վերջին պատերազմում հայկական կողմի պարտութիւնը ստիպում է լրջօրէն եւ ռազմագիտօրէն վերլուծել հայկական բանակաշինութեան մէջ թոյլ տրուած բացթողումներն ու սխալները, այդ թւում գնահատել եւ վերլուծել հայկական ՀՕՊ զօրքերի անցած ճանապարհը: Այս նպատակով

[1] Յօդուածը գրուած է հայկական ՀՕՊ զօրքերի ստեղծման 30ամեակի առթիւ: Յօդուածաշարի այս առաջին յօդուածը գրուած է բացառապէս արխիւային, պատմագիտական եւ ռազմագիտական հաւաստի, բաց եւ հասանելի սկզբնաղբիւրների հիման վրայ:

մենք սկսում ենք ներկայացնել գիտական յօդուածաշար՝ նվուիրուած դրանց ստեղծման ու զարգացման 30ամեայ պատմութեանը:

9K33M2 Օսա-ԱԿ ՋՀՀով զինուորական շքերթ. Երեւան, 21 Սեպտեմբեր 2011

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Հայաստանի տարածքում ՀՕՊ համակարգի ստեղծման առաջին լուրջ քայլերը կատարուել են դեռեւս 1930ականների կէսերին: Մասնաւորապէս, Բանուորագիւղացիական կարմիր բանակի (ԲԳԿԲ) անդրկովկասեան ռազմական շրջանի զօրքերի հրամանատարի 1937 Մայիսի 21ի գրութեան հիման վրայ Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան (ՀԽՍՀ) ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը մշակում է Երեւան եւ Լենինական (ներկայիս Գիւմրի) քաղաքների շուրջ ձեւաւորուած այսպէս կոչուած տեղային ՀՕՊ (ՏՀՕՊ, ռուս.՝ МПВО - Местная противовоздушная оборона) համակարգերի կատարելագործմանն ուղղուած աշխատանքների ծրագիրը, որն արտացոլւում է 1937 Յունիսի 2ով թուագրուող փաստաթղթում[2]:

ՀԽՍՀ ՏՀՕՊ համակարգի ամրապնդման ուղղութեամբ լուրջ քայլեր կատարուեցին Բ. համաշխարհային պատերազմի եւ, յատկապէս, սառը պատերազմի տարիներին: Այդ ժամանակ ՏՀՕՊը գտնւում էր հանրապետութեան ներքին գործերի նախարարութեան (ՆԳՆ) ենթակայութեան տակ: Սակայն ՀԽՍՀ ներքին գործերի նախարարի 1960 Մարտի 2ի գաղտնի հրամանով ստեղծւում է յանձնաժողով՝ ՀԽՍՀ ՏՀՕՊ սպայակոյտը, հրամանատարական կէտի կապի հանգոյցը եւ ՏՀՕՊ քիմիական

[2] Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 3, գ. 1748, թ. 1-3:

տարրալուծարանը ԽՍՀՄ պաշտպանութեան նախարարութեան ենթակայութեանը փոխանցելու նպատակով[3]:

ՀԽՍՀ ՏՀՕՊ համակարգի առանցքային բաղադրիչն էր նաեւ 1933ին բացուած Երեւանի օդակայանը (1981ին վերանուանուեց Էրեբունի): 1939-42՝ այստեղ էր տեղակայուած 84րդ կործանիչ օդային գունդը, որն իր սպառազինութիւնում ունէր Ի-16 (И-16) եւ Ի-153 (И-153) կործանիչներ, իսկ 1943-60՝ 25րդ կործանիչ օդային գունդը, որն իր սպառազինութեան մէջ ունէր ՄիԳ-3 (МиГ-3), ԼաԳԳ-3 (ЛаГГ-3), Ռ-39 (Р-39), Յկ-3(Як-3,) ՄիԳ-15 (МиГ-15), ՄիԳ-17 (МиГ-17) կործանիչներ[4]:

Այս գնդի հիմնական մարտական խնդիրը Հիւսիսատլանտեան դաշինքի (ՆԱՏՕ) անդամ Թուրքիայի հետ օդային սահմանի պաշտպանութիւնն էր: Մասնաւորապէս, 1958 Սեպտեմբերի 2ին երկու ՄիԳ-17 կործանիչներ օդ են բարձրանում որսալու համար ԱՄՆ ռազմօդային ուժերի (ՌՕՈՒ) սահմանախախտ Ս-130Ա (C-130A) հետախուզական ինքնաթիռը, որը թռել էր Թուրքիայի Ինճիրլիք ռազմախարսխից: Ինքնաթիռը խոցուեց կործանիչների կողմից, Լենինականից 44 կմ. դէպի հարաւ Սասնաշէն գիւղի տարածքում, ինչի հետեւանքով զոհուեցին անձնակազմի 6 անդամները եւ հետախուզական համակարգի 11 գործողները[5]:

Մէկ այլ դէպք տեղի ունեցաւ 1976 Օգոստոսի 24ին, երբ թուրքական ՌՕՈՒԻ սահմանախախտ ՌՖ-5Ա (RF-5A) հետախուզական ինքնաթիռը, թռելով Տիարպեքիրի ռազմախրսխից, իրականացնում էր լուսանկարահանում ՀԽՍՀ սահմանի երկարութեամբ: Այն խոցուեց Իգդիրի ուղղութեամբ ՀՕՊ Ս-75 (C-75) զենիթահրթիռային համալիրով (ՋՀՀ)[6]: Այլ վարկածով խոցումը կատարուել է Ս-125 Նեւա (C-125 Нева) զենիթահրթիռային համալիրով, իսկ օդաչուն կատարել է ինքնանետում եւ անկարգելով

---

[3] Հրամանը՝ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 6, գ. 199, թ. 28-30:

[4] Владимир Анохин, Михаил Быков, *Все истребительные авиаполки Сталина. Первая полная энциклопедия* (Ստալինի բոլոր կործանիչային օդանաւային գնդերը. առաջին ամբողջական հանրագիտարան), գիտահանրամատչելի հրատ., Մոսկուա, 2014, էջ 333, 694, 179:

[5] “Авиация в локальных конфликтах” (օդանաւը տեղային հակամարտութիւններում» (http://www.skywar.ru/centralasia.html). նաեւ՝ https://www.nsa.gov/Helpful-Links/NSA-FOIA/Declassification-Transparency-Initiatives/Historical-Releases/C130-Shootdown/:

[6] Քնար Թադեւոսեան, «Հրամանատարի յաջողութեան բանաձեւը», *Հայ Զինուոր*, 14(1261):2018, էջ 20:

իջել Իգդիրում[7]: Որոշ սկզբնաղբիւրներ սխալմամբ նշում են թէ խոցուած ինքնաթիռը եղել է Ֆ-100U/Դ (F-100C/D) կործանիչ[8]:

1970-80ականներին ՀԽՍՀ տարածքում տեղակայուեցին ՀՕՊ նոր միջոցներ, ինչը հանրապետութեան օդային սահմանը դարձրեց աւելի անառիկ:

Ս-125 Նևա ԶՀՀով զինուորական շքերթ. Ստեփանակերտ, 9 Մայիս 2012

ՀՕՊ ԶՕՐՔԵՐԻ ԿԱԶՄԱԽՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ՀՀում

1990ականների սկզբին Խ. Հայաստանի օդային սահմանը պաշտպանում էին խորհրդային բանակի ՀՕՊ 274րդ զենիթահրթիռային ջոկատը (սպայակոյտը Մասիսի շրջանի Չոբանքիարա բնակավայր) եւ 59րդ առանձին զենիթահրթիռային զօրաբաժինը:

274րդ զենիթահրթիռային ջոկատը բաղկացած էր 9 զենիթահրթիռային զօրաբաժիններից: Ա. զօրաբաժինը՝ տեղակայուած էր Աշտարակ քաղաքի շրջակայքում, 2րդը՝ Չոբանքիարայում, 3րդը եւ 7րդը՝ Արտաշատ քաղաքի շրջակայքում, 4րդը՝ Էջմիածնի շրջանի Բաղրամեան

[7] “Авиация в локальных”:

[8] Сергей Линник, “Не дать прорваться Советам: Истребительная авиация Турции в годы «холодной войны»” (Թոյլ չտալ Խորհուրդներին ճեղքել. Թուրքիայի կործանիչ ռազմօդանաւերը «Սառը պատերազմի» տարիներին), (https://topwar.ru/165785-derzhala-sssr-v-naprjazhenii-istrebitelnaja-aviacija-turcii-v-gody-holodnoj-vojny.html) :

գիւղում, 5րդը՝ Զուարթնոց օդակայանում, 6րդը՝ Սովետաշէնում (ներկայիս Նուպարաշէն), 8րդը՝ Զորաղբիւրում, 9րդը՝ Երեւան քաղաքի Դաւիթաշէնի շրջանում[9]: Ա., Բ. եւ Գ. զօրաբաժինները մարտական հերթապահութիւն էին իրականացնում Ս-75 ՋՀՀերով, իսկ Դ., Ե., Զ., Է., Ը. եւ Թ. զօրաբաժինները՝ Ս-125 զենիթահրթիռային համալիրներով[10]: Մինչեւ 1988՝ Ս-125 զենիթահրթիռային ՋՀՀերը կրում էին նաեւ միջուկային մարտագլխիկներ՝ նախատեսուած միաժամանակ մեծաթիւ օդային թիրախներ խոցելու համար, սակայն 1988-89ին Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի (ԼՂԻՄ) շուրջ ստեղծուած իրադարձութիւնների պատճառով, այդ մարտագլխիկները դուրս բերուեցին Հայաստանից[11]: Այդ նոյն իրադարձութիւններով պայմանաւորուած կասեցւում է նաեւ ՀՀում մեծ հեռահարութեան Ս-200 (Ը-200) ՋՀՀերի տեղակայումը, որը նախատեսուած էր իրականացնել Զուարթնոց օդակայանի տարածքում[12]:

Ինչ վերաբերում է 59րդ առանձին զենիթահրթիռային զօրաբաժնին, ապա այն մարտական հերթապահութիւն էր իրականացնում 2Կ-11 Կրուգ (2К-11 Круг) ՋՀՀերով (թուով 9 արձակման կայանքներ՝ 54 հրթիռով)[13]:

ՀՀում, միաժամանակ, տեղակայուած էին 748րդ (սպայակոյտը՝ Զոբանքիարա) եւ 1902րդ (սպայակոյտը՝ Լենինական) ռադիօարհեստագիտական գումարտակները, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկացած էր երկուական ռադիօտեղորոշիչ վաշտերից, որոնք, համապատասխանաբար, տեղակայուած էին Բաղրամեանի շրջանի Դալարիկ գիւղում, Եղէգնաձորի շրջանի Խաչիկ գիւղում, Արագածի շրջանի Ալագեազ գիւղում ու Կամօ (ներկայիս Գաւառ) քաղաքում: Բոլոր 4 վաշտերն էլ մարտական հերթապահութիւն էին իրականացնում Պ-13 (П-13), Պ-15 (П-15) եւ Պ-18 (П-18) ռադիօտեղորոշիչ կայանքներով[14]:

1990ին, երբ ակնյայտ դարձաւ ԽՍՀՄ փլուզման անխուսափելիութիւնը, Հայաստանում սկսուեց բանակաշինութեան[15] գործընթացը, որն ընթացաւ արագ եւ համակարգուած:

---

[9] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 641, թ. 145:

[10] Նոյն, թ. 146:

[11] Նոյն, թ. 141:

[12] Նոյն:

[13] Նոյն, թ. 148:

[14] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 641, թ. 147:

[15] Բանակաշինութեան մասին մանրամասն տե՛ս՝ Արծրուն Յովհաննիսեան, *Բանակաշինութիւնը Հայաստանի Երրորդ Հանրապետութիւնում*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2015:

Դեռեւս 1990 Օգոստոսի 15ին ՀԽՍՀ գերագոյն խորհուրդն ընդունում է մշտական յանձնաժողովներ կազմելու որոշում, որով ստեղծւում է նաեւ պաշտպանութեան եւ ներքին գործերի մշտական յանձնաժողով[16]: Յաջորդ օրը նորաստեղծ յանձնաժողովի նախագահ է ընտրւում Վազգէն Սարգսեանը[17]: Նոյն օրը ՀԽՍՀ գերագոյն խորհուրդը կայացնում է որոշում պաշտպանութեան եւ ներքին գործերի մշտական յանձնաժողովի կազմի մասին[18]:

Արդէն 1991 Մայիսի 4ին ՀՀ կառավարութիւնն ընդունում է ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր պաշտպանութեան կոմիտէ (Պաշտկոմ) ստեղծելու մասին թիւ 325 որոշումը[19]: Պաշտկոմի առանցքը բաղկացած էր գլխաւոր վարչութիւնից, ռազմական տնտեսութեան եւ արհըստագիտութեան վարչութիւնից եւ կադրերի բաժնից[20]: Նոյն օրը ՀՀ նախարարների խորհրդի կայացրած մէկ այլ՝ թիւ 326 որոշմամբ Վահան Շիրխանեանը նշանակւում է Պաշտկոմի նախագահ, զօրավար-հազարապետ (յետագայում զօրավար-գնդապետ) Գուրգէն Դալիբալթայեանը՝ նախագահի առաջին տեղակալ-գլխաւոր սպայակոյտի պետ, իսկ ՀՀ ներքին գործերի նախարարի տեղակալ գնդապետ (յետագայում զօրավար-տեղակալ) Վաղարշակ Յարութիւնեանը՝ Պաշտկոմի նախագահի առաջին տեղակալ[21]:

Կարճ ժամանակ անց Պաշտկոմի հիման վրայ ձեւաւորւում է նոր գերատեսչութիւն. 1991 Դեկտեմբերի 5ին ՀՀ նախագահ Լեւոն Տէրպետրոսեանի ՆՀ-21 հրամանագրով Վազգէն Սարգսեանը նշանակւում է ՀՀ պաշտպանութեան նախարար[22], իսկ 1992 Յունուարի 28ին ՀՀ կառավարութիւնը, ի կատարումն 1991 Դեկտեմբերի 4ի «Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կազմի եւ կառուցուածքի մասին» օրէնքի, ընդունում է Հայաստանի պաշտպանութեան նախարարութեան մասին թիւ 62 որոշումը[23]:

1992 Յունուարին նորաստեղծ նախարարութեան կազմում ստեղծւում է ՀՕՊ եւ օդանաւային միացեալ վարչութիւնը[24]:

---

[16] Որոշումը՝ ՀԱԱ, ֆ. 207, ցուցակ 64, գործ 1, թերթ 90:
[17] Ընտրութեան հաշուիչ յանձնաժողովի արձանագրութիւնը՝ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 64, գ. 1, թ. 95:
[18] Որոշումը եւ յանձնաժողովի կազմը՝ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 64, գ. 1, թ. 96:
[19] Որոշումը՝ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 165, գ. 317, թ. 1-2:
[20] Նոյն, թ. 3:
[21] Որոշումը՝ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 165, գ. 318, թ. 1:
[22] Հրամանը՝ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 66, գ. 23, թ. 24:
[23] Որոշումը՝ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 167, գ. 62, թ. 1-3:
[24] Յովհաննիսեան, էջ 62:

Նոյն թուականի կէսերին սկսուեց խորհրդային բանակի սպառազինութեան, այդ թւում ՀՕՊ միջոցների վերաբաշխման գործընթացը ՀՀում: 1992 Մայիսի 15ին Ուզբեկստանի մայրաքաղաք Տաշքենդում ՀՀի, Ռուսաստանի, Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Տաջիկստանի եւ Ուզբեկստանի հետ միասին ստորագրուեց հաւաքական անվտանգութեան համաձայնագիր[25], որը իրաւական հիմք ստեղծեց Հայաստանում տեղակայուած անդրկովկասեան ռազմական շրջանի 7րդ պաշտպանական համազօրային բանակի (սպայակոյտը գտնւում էր Երեւանում), 7րդ եւ 9րդ պաշտպանական շրջանների (ռուս.՝ укрепрайон, ՀՕՊ 19րդ առանձին բանակի կազմում գործող 274րդ զենիթահրթիռային ջոկատի, 59րդ զենիթահրթիռային զօրաբաժնի եւ ուղղաթիռային 7րդ պաշտպանական գնդի սպառազինութեան փոխանցման համար: Օդանաւային եւ ՀՕՊ միջոցներից, ընդհանուր առմամբ, ՀՀ զինուած ուժերն ստացան 13 Մի-24 (Ми-24) հարուածային ուղղաթիռ, 4 ՍՈՒ-25 (Су-24) գրոհիչ ինքնաթիռ, Կրուգ-Մ1 ԶՀՀերի 27 արձակման կայան՝ 349 հրթիռներով, 9К33 Օսա-Ակ (Оса-АК) ԶՀՀեր՝ 40 հրթիռներով, Ս-75Մ, Ս-125Մ, Ստրելա-10 (Стрела-10) ԶՀՀեր, ԶՍՈՒ-23-4 Շիլկա (ЗСУ-23-4 Шилка) զենիթային ինքնագնաց կայանքներ, ԶՈՒ-23-2 (ЗУ-23-2) զենիթային կայանքներ, Ս-60 (С-60) զենիթահրետանային կայանքներ, Ստրելա-1 (Стрела-1), Ստրելա-2Մ (Стрела-2М), Իգլա-1 (Игла-1՝ միայն սրանից 40 հատ արձակման կայան իր 200 հրթիռներով) դիւրակիր զենիթահրթիռային համալիրներ (ԴԶՀՀ), ինչպէս նաեւ Պ-12, Պ-13, Պ-14, Պ-15, Պ-18, Պ-19, Պ-35, Պ-37, Պ-40 ռադիոտեղորոշիչ կայաններ[26]:

---

[25] Համաձայնագրի յօդուածները տե՛ս՝ Հաւաքական անվտանգութեան պայմանագրի կազմակերպութեան (ՀԱՊԿ) պաշտօնական կայքէջում՝ https://odkb-csto.org/25years/:

[26] *Союзники* (Դաշնակիցներ), խմբ.՝ Կ. Վ. Մակիենկօ, Մոսկուա, Ռազմավարութիւնների եւ արհեստագիտութեան վերլուծութեան կենտրոն, 2020, էջ 17. նաեւ՝ В ожидании Бури: Южный Кавказ (Փոթորիկին սպասելիս. Հարաւային Կովկաս), խմբ.՝ Կ. Վ. Մակիենկօ, Մոսկուա, Ռազմավարութիւնների եւ արհեստագիտութեան վերլուծութեան կենտրոն, 2018, էջ 64-65. նաեւ՝ Михаил Жирохов, «Воздушная война в Нагорном Карабахе 1989-1994» (Օդային պատերազմը Լեռնային Ղարաբաղում 1989-1994), *журнал Авиамастер*, Մոսկուա, 6:2000. (http://otvaga2004.ru/boyevoe-primenenie/boyevoye-primeneniye04/karabax-vozdushnoj-vojny/). նաեւ՝ Сергей Линник, Современное состояние системы ПВО Армении (Հայաստանի ՀՕՊ համակարգի ներկայ վիճակը)՝ https://topwar.ru/136057-sovremennoe-sostoyanie-sistemy-pvo-armenii.html). նաեւ՝ *Раздел бывших советских Вооружённых сил после распада СССР* (Նախկին խորհրդային զինուած ուժերի բաժանումը ԽՍՀՄ փլուզումից յետոյ), մաս 2-րդ (http://kombat-

1992 Սեպտեմբերի 14ի ՀՀ պաշտպանութեան նախարարի հրամանով ստեղծուում է ՀՕՊ վարչութիւնը[27]: Վարչութեան առաջին պետ է նշանակուում Ալիկ Սարգսեանը, ով 1976 Օգոստոսի 24ին, որպէս զենիթահրթիռային ջոկատի սպայակոյտի պետ, ղեկավարել էր թուրքական ՌՕՈՒԻ սահմանախախտ ՌՖ-5Ա հետախուզական ինքնաթիռի ոչնչացման գործողութիւնը, եւ ով յետագայում՝ 1995ին արժանացաւ զօրավար-հազարապետի կոչման[28]: Նորաստեղծ վարչութեան խնդիրն էր ՀՀ տարածքում տեղաբաշխուած նախկին խորհրդային ՀՕՊ զօրամասերի սպառազինութեան եւ *տեխնիկայի* ստանձնումը: Դրա արդիւնքում 1992 Սեպտեմբեր-Նոյեմբեր ամիսներին կազմաւորուեցին ՀՕՊ հինգ զօրամասեր, որոնք դարձան ՀՀ ԶՈՒ ՀՕՊ զօրքերի հիմքը[29]:

ՀՀ ԶՈՒ ՀՕՊը իր կառուցուածքով կրկնում էր ԽՍՀՄ զինուած ուժերի ՀՕՊի կառուցուածքը[30]: 1992 Սեպտեմբերին ստեղծուում է նաեւ ՀՀ օդային տարածքի հսկման եւ ղեկավարման կենտրոնը[31]:

ԽՍՀՄ բանակից ստացուած ռազմական սպառազինութիւնը եւ *տեխնիկան*, այդ թւում ՀՕՊ միջոցները, սակայն, այդ ժամանակ արդէն ոչբարուօք վիճակում էին գտնուում եւ կարիք ունէին վերանորոգման ու արդիականացման: Հետեւաբար, նախկին ԽՍՀՄ ռազմարդիւնաբերական համալիրի (ՌԱՀի) մաս կազմող հայաստանեան ձեռնարկութիւններն ու գիտահետազօտական կենտրոններն իրենց գիտարտադրական ներուժը սկսեցին ծառայեցնել վերստին ստեղծուած հայկական բանակի ռազմական կարիքներին: Ստեղծուած իրավիճակում ՀՀում ՌԱՀի ստեղծումը դարձաւ կենսական անհրաժեշտութիւն: Բանակաշինութեանը զուգահեռ, ՀՀում առաջին քայլերն են արւում ռազմարդիւնաբերական համալիրի ստեղծման[32] ուղղութեամբ: 1991 Նոյեմբերի 5ին ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի պաշտօնակատար Հրանտ Բագրատեանը հաստատում է ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ռազմարդիւնաբերական յանձ-

---

bvoku.com/publ/voennaja_tematika/razdel_byvshikh_sovetskikh_vooruzhjonnykh_sil_posle_raspada_sssr_2_chast/4-1-0-100):

[27] ՀՀ ՊՆ պաշտօնական կայքէջ՝ https://mil.am/hy/structures/20 :

[28] Հրամանատարի յաջողութեան բանաձեւը, էջ 22:

[29] Սէյրան Օհանեան, *Հայկական բանակի 20-ամեայ տարեգրութիւն (համառօտ ուրուագիծ)*, ՀՀ ՊՆ, Երեւան, 2012, էջ 108:

[30] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 660, թ. 163:

[31] Օհանեան, էջ 111:

[32] Այդ մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Հայկ Նազարեան, Յակոբ Գրիգորեան, «Փաստաթղթեր արցախեան ազատամարտի տարիներին ՀՀ ռազմարդիւնաբերական համալիրի ստեղծման եւ զարգացման պատմութեան վերաբերեալ», *Բանբեր Հայաստանի արխիւների*, 2(128):2020, էջ 168-205:

նաժողովի դրոյթները[33]: 1992 Փետրուարի 9ին ՀՀ կառավարութեան թիւ 36կգ կարգադրութեամբ հաստատւում է ռազմարդիւնաբերական յանձնաժողովի կազմը՝ ՀՀ փոխվարչապետ Բագրատեանի նախագահութեամբ[34], իսկ Փետրուարի 25ին ՀՀ նախագահ Տէրպետրոսեանի հրամանով հաստատւում է ՀՀ ռազմարդիւնաբերական յանձնաժողովի կանոնադրութիւնը[35]: 1992 Յուլիսի 1ին տեղի է ունենում ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ռազմարդիւնաբերական յանձնաժողովի կազմում գործող արհեստագիտական խորհրդի նիստ՝ Վիգէն Ճիտէճեանի նախագահութեամբ: Նիստում որոշւում է ստեղծել ՀՀ ՀՕՊին վերաբերող աշխատանքները կազմակերպող յատուկ յանձնաժողով՝ գնդապետ Ռուբէն Մալեանցի նախագահութեամբ[36]:

Շուտով սկսւում են ՀՀ ՀՕՊ ԶՀՀերի ու ռադիօտեղորոշիչ կայանների արդիականացման աշխատանքները ՀՀ ռազմարդիւնաբերական ձեռնարկութիւններում: Սրան նպաստեց այն, որ հայաստանեան մի շարք ռազմարդիւնաբերական գիտահետազօտական կենտրոններ եւ ձեռնարկութիւններ դեռեւս ԽՍՀՄ տարիներին մասնակցել էին տարբեր զենիթահրթիռային համալիրների ու ռադիօտեղորոշիչ կայանների ստեղծման ու արտադրման գործընթացին: Մասնաւորապէս Հայէլեկտրագործարանի յատուկ շինարարական բիւրոյի հիմքի վրայ կազմակերպուած էլեկտրամեքենաշինութեան յատուկ շինարարական բիւրոյի հայկական մասնաճիւղին ԽՍՀՄ նախարարաց խորհրդի 1960 Հոկտեմբերի 27ի որոշմամբ եւ դրանից բխող ՀԽՍՀ նախարարաց խորհրդի 1960 Դեկտեմբերի 6ի կարգադրութեամբ յանձնարարուել էր իրականացնել «Օսա» զենիթահրթիռային համալիրների էլեկտրասնուցման համակարգերի մշակումն ու պատրաստումը[37]: Նոյն Հայէլեկտրագործարանը արտադրում էր կապի միջոցներ՝ նախատեսուած ՀՕՊ 2Կ12 Կուբ (2К12 Куб), Ռ-3-25 Դալ (Р3-25 Дальь), 2Կ-11 Կրուգ, Ս-75Մ, Ս-125, Ս-200 ԶՀՀերի համար[38]:

---

[33] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 641, թ. 14-16:

[34] Կարգադրութիւնը տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 185, գ. 754, թ. 1-2:

[35] Կանոնադրութիւնը տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 641, թ. 125-128:

[36] Նիստի արձանագրութիւնը տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 660, թ. 1-2:

[37] Կարգադրութիւնը տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 77, գ. 335, թ. 1-2:

[38] Կարէն Խաչատրեան, *Հայաստանը ԽՍՀՄ ռազմարդիւնաբերական համալիրի համակարգում (1922-1991 թթ.)*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2015, էջ 195-96:

Արդիւնաբերական մէկ այլ հսկայ՝ Հրազդանմեքենայ («Հրազդանմաշ») արտադրական միաւորումը (ԱՄ)[39], որի հիմնական պատուիրատուն մինչեւ 1990 ԽՍՀՄ պաշտպանութեան նախարարութիւնն էր, մեծ մասնակցութիւն է ունեցել ԽՍՀՄ ՀՕՊ համակարգի ստեղծման մէջ՝ արտադրելով ռադիօէլեկտրոնային սարքաւորումներ, շարժական եւ անշարժ կապի միջոցներ: 1981-90՝ Հրազդանմեքենան արտադրում է 1Լ22 (1Л22) տիպի միջին հզօրութեան վերգետնեայ ռադիօտեղորոշիչ կայաններ, որոնք հաւաքուած էին Ուրալ-43203 մակնիշի բեռնատար մեքենայի վրայ[40]: Արդէն Հայաստանի անկախութիւնից յետոյ Հրազդանմեքենան ՀՀ ՊՆ պատուէրով իրականացնում է ՀՕՊ զենիթահրթիռային համալիրների, ռադիօտեղորոշիչ կայանների ռադիո*տեխնիկա*կան եւ տեսաէլեկտրոնային համակարգերի ու սարքերի, ռադիոկապի միջոցների նորոգում եւ արդիականացում: 1990ականների սկզբներին Հրազդանմեքենան իրականացնում է արդիականացուած 1Լ22 ռադիօտեղորոշիչ կայանների *անտէնայի*ն համակարգի ճառագայթման չափորոշիչների չափումներ՝ Կոտայքի շրջանի Զառ գիւղի մօտակայքում գտնուող ալեհաւաքների վարժահրապարակում: Յատկանշական է, որ այստեղ դեռեւս 1981-84՝ անցկացուել են օդանաւորդութեան համար օդակայանների շրջանային տեսանելիութեան Սկալա-ՄՊ (Скала-МП) տիպի ռադիօտեղորոշիչ կայանների ալեհաւաքների համակարգի նախագծման, պատրաստման եւ փորձարկման աշխատանքները[41]:

Եւ ահա հայ մասնագէտների կողմից հայկական ձեռնարկութիւններում իրականացուած աշխատանքների արդիւնքում ՀՀ ԶՈՒ ՀՕՊ միջոցները աստիճանաբար կարգի բերուեցին եւ կրկին դրուեցին մարտական հերթապահութեան մէջ:

Հայկական ԶՈՒԻ, այդ թւում ՀՕՊ զօրքերի ստեղծման ու կայացման գործում առանցքային հարց էր նաեւ համապատասխան կադրերի համալրումն ու պատրաստումը: Սկզբնապէս այդ հարցը հիմնականում լուծուեց ՀՀ ժամանած նախկին խորհրդային բանակի սպաների կողմից նորաստեղծ ՀՀ ԶՈՒԻ շարքերը համալրելու ճանապարհով: Այդպիսի սպա-

---

[39] ՀՀ Կառավարութեան 2001 Սեպտեմբերի 13ի թիւ 858 որոշմամբ «Հրազդանմեքենայ» ձեռնարկութիւնը վերակազմակերպւում է «Պատնէշ» ՓԲԸի՝ 100 տոկոս պետական բաժնեմասով: Աւելի ուշ ՀՀ կառավարութեան 2003 Օգոստոսի 14ի թիւ 1016-Ա որոշմամբ ընկերութեան բաժնետոմսերի 100 տոկոսի կառավարումը վերապահուեց ՀՀ ՊՆին (տե՛ս՝ ընկերութեան պաշտօնական կայքէջը՝ https://www.patnesh.info.am/about/):

[40] ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 660, թ. 198-99:

[41] Նոյն, էջ 219:

ների թիւը անցնում էր 4000ից[42], որոնց թւում կային նաեւ ՀՕՊ զօրքերի փայլուն մասնագէտներ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՕՊ ԶՕՐՔԵՐԸ ԱՐՑԱԽԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

1990ականների սկզբներին բանակաշինութեան զուգահեռ, ՀՕՊ զօրքերի ստեղծման գործընթաց սկսուեց նաեւ Արցախում: 1992 Մարտի 26ին ստեղծւում է ԼՂՀ նախարարների խորհրդին առընթեր պաշտպանութեան կոմիտէ (նախագահ՝ Սերժ Սարգսեան), որի խնդիրներն էին ինքնապաշտպանական ջոկատների միաւորումը, նիւթա*տեխնիկա*կան հիմքի ստեղծումը, սպառազինութեան ու *տեխնիկայի* ձեռքբերումը, մատակարարման կարգաւորումը[43]: Կարճ ժամանակ անց՝ 1992 Օգոստոսի 15ին պաշտպանութեան կոմիտէն վերանուանւում է «ԼՂՀ պաշտպանութեան պետական կոմիտէ», որի նախագահ է նշանակւում Ռոբերտ Քոչարեանը[44]: Վերջինիս 1993 Նոյեմբերի 10ի թիւ 323 հրամանով՝ Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը (ԻՊՈՒ) վերակազմաւորւում են բանակի կառուցուածքին ու գործառոյթին համապատասխան՝ վերածուելով ԼՂՀ պաշտպանութեան բանակի (ՊԲ)[45]:

Արցախում սկսուած բանակաշինութեան գործընթացն, սակայն, առանց ՀՀ գործուն մասնակցութեան եւ աջակցութեան անհնարին կը լինէր, հաշուի առնելով լայնածիր բնոյթ ստացած պատերազմի հանգամանքը: Հակառակորդ Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը, տիրապետում էր անհամեմատ աւելի մեծ ռազմատնտեսական աղբիւրների, այդ թւում օդային միջոցների:

Ադրբեջանի ԶՈւերը[46] 1992ի կէսերին ստացան իրենց տարածքում տեղակայուած նախկին խորհրդային 19րդ առանձին ՀՕՊ բանակի եւ 34րդ օդային բանակի (սպայակոյտը գտնւում էր Բաքւում) սպառազինութիւնը: Մասնաւորապէս Ադրբեջանի ՌՕՈՒին անցան Սիտալ-Չայի ռազմախարիսխում տեղակայուած 80րդ գրոհային գունդը՝ բաղկացած Սու-25 գրոհիչներից, Նասոսնայա ռազմախարիսխում տեղակայուած 82րդ կործանիչ-օդանաւային գունդը՝ բաղկացած ՄիԳ-25ՊԴՍ (МиГ-25ПДС) եւ ՄիԳ-31 կործանիչներից, Քիւրդամիրի ռազմախարիսխում տեղակայուած 976րդ ռմբակոծիչ-օդանաւային գունդը՝ բաղկացած Սու-24 (Су-24) ռմբակոծիչնե-

---

[42] Յովհաննիսեան, էջ 205:

[43] *Ղարաբաղեան ազատագրական պատերազմ, 1988-1994. հանրագիտարան*, «Հայկական Հանրագիտարան» հրատ., Երեւան, 2004, էջ 554:

[44] Նոյն, էջ 555:

[45] Նոյն, էջ 549:

[46] Կազմաւորուել է Ադրբեջանի գերագոյն խորհրդի՝ զինուած ուժեր ստեղծելու մասին 1991 Հոկտեմբերի 9ի որոշմամբ (*В ожидании Бури*, էջ 11):

րից, Դալիարի ռազմախարիսխում տեղակայուած 882րդ հետախուզա-օդանաւային գունդը՝ բաղկացած ՄիԳ-25ՌԲ (МиГ-25РБ) եւ Սու-24 (Су-24МР) հետախուզական ինքնաթիռներից: Ընդհանուր առմամբ Ադրբեջանին անցած մարտական ինքնաթիռների թիւը անցնում էր 50ից: Բացի այդ, ադրբեջանական կողմին անցան Նասոսնայա ռազմախարիսխում տարածքում գործող 210րդ օդանաւային-վերանորոգման գործարանում այդ պահին գտնուող Սիրիայի Արաբական Հանրապետութեան ՌՕՈՒի ՄիԳ-25Պ եւ ՄիԳ-25ՌԲ ինքնաթիռները (5 հատ), ինչպէս նաեւ երկրի տարածքում տեղակայուած երկու ուսումնական օդանաւային գնդերը՝ իրենց 109 հատ Լ-29 (Л-29) եւ 168 հատ Լ-39 (Л-39) ուսումնամարտական ինքնաթիռներով[47]:

Աւելին, 1992ի երկրորդ կէսին Ադրբեջանը Ուզբեկստանից գնեց 2 ՄիԳ-21ՍՄՏ (МиГ-21СМТ) կործանիչներ, Վրաստանից (Թբիլիսիի օդանաւային գործարանից)՝ 3 նորագոյն արտադրութեան Սու-25 գրոհիչներ, իսկ 1992-93ի ընթացքում Ուկրաինայից՝ 6 Սու-17Մ3 (Су-17М3) կործանիչ-ռմբակոծիչներ, 8 ՄիԳ-21ՍՄ կործանիչներ եւ 2 ՄիԳ-25ՌԲ հետախուզական ինքնաթիռներ[48]:

Ադրբեջանի ՌՕՈՒն բացի մարտական ինքնաթիռներց, ստանում է նաեւ Սանգաչալի բնակավայրում տեղակայուած 386րդ առանձին ուղղաթիռային գնդի սպառազինութիւնը՝ շուրջ երկու տասնեակ հարուածային Մի-24 եւ ռազմափոխադրական Մի-8 ուղղաթիռներ[49]:

Ինչ վերաբերում է ԼՂՀ ԻՊՈՒի ունեցած ՀՕՊ միջոցներին, ապա 1991ի վերջ–1992 սկզբի դրութեամբ այն ունէր հետեւեալ պատկերը.- 4 միաւոր ՋՍՈՒ-23-4 Շիլկա զենիթային ինքնագնաց կայանք, 4 միաւոր Ստրելա-10 զենիթահրթիռային կայանք, եւ միքանի Ստրելա-2Մ դիւրակիր զենիթահրթիռային համալիրներ (ԴՋՀՀ)[50]: Նշուած միջոցները ստացուել

---

[47] В ожидании Бури, էջ 27. նաեւ՝ Раздел бывших советских Вооружённых сил после распада СССР (Նախկին խորհրդային զինուած ուժերի բաժանումը ԽՍՀՄ փլուզումից յետոյ), մաս Ա. (http://kombatbvoku.com/publ/voennaja_tematika/razdel_byvshikh_sovetskikh_Vooruzhjonnykh_sil_posle_raspada_sssr_1_chast/4-1-0-99). նաեւ՝ Жирохов:

[48] Мамед Велимамедов, “ВВС Азербайджана в Карабахской войне” (Ադրբեջանի ՌՕՈՒն ղարաբաղեան պատերազմում) (http://www.airwar.ru/history/locwar/xussr/azerb/azerb.html):

[49] Мамед Велимамедов, “Вертолеты ВВС Азербайджана в Карабахской войне” (Ադրբեջանի ՌՕՈՒի ուղղաթիռները ղարաբաղեան պատերազմում) (http://www.airwar.ru /history/locwar/xussr/azerbCopter/azerbcopter.html):

[50] Սենոր Հասրաթեան, *Պաշտպանութեան բանակի զօրատեսակները, ծառայութիւնները եւ առանձին սպորաբաժանումները ղարաբաղեան պատերազմի*

էին խորհրդային բանակի Անդրկովկասեան Ռազմական շրջանի 4րդ հա-մազօրային բանակի 23րդ զօրաբաժնի 366րդ գնդի (տեղակայուած էր մայրաքաղաք Ստեփանակերտում) սպառազինութեան կազմից: Շուտով ստեղծւում են դրանց հաշուարկները:

1991ի աշնանը, նախ Ստեփանակերտի բարձունքներից մէկից, որը յայտնի էր «26» անուամբ, Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը Ստրե-լա-2Մ ԴՀՀՀից խոցում են հակառակորդի Մի-8 ռազմափոխադրական ուղղաթիռ, աւելի ուշ՝ Նոյեմբերի 20ին, Մարտունու շրջանի Բերդաշէն գիւ-ղի մօտ կրկին Ստրելա-2Մով խոցւում է Ադրբեջանի ուժային կառոյցների շուրջ երկու տասնեակ բարձրաստիճան պաշտօնեաների տեղափոխող մէկ այլ Մի-8 ռազմափոխադրական ուղղաթիռ, իսկ արդէն 1992 Ապրիլի 4ին Կարմիր շուկայ--Ղաջարի հատուածում կրկին Ստրելա-2Մ համալիրով խոցւում է Ադրբեջանի ՌՕՈՒի առաջին Մի-24 հարուածային ուղղաթիռը[51]:

Շուտով՝ 1992 Յունիսի 13ին, խոցւում է նաեւ հակառակորդի առաջին մարտական ինքնաթիռը՝ Սու-25 գրոհիչը, Ասկերանի բերդի մօտ, միա-ժամանակ, Ստրելա-2Մ ԴՀՀՀից եւ ՋՍՈՒ-23-4 Շիլկա զենիթահրթիռային ինքնագնաց կայանքից խոցւում է Ադրբեջանի ՌՕՈՒի առաջին Սու-25 գրոհիչը[52]:

1992 Յուլիսին ԼՂՀ ԻՊՈՒի կազմում ստեղծւում է Ս-60 զենիթահրե-տանային կայանքներով համալրուած առաջին մարտկոցը, իսկ Յուլիսի 22ին ԻՊՈՒն ստանում է առաջին Պ-15 ռադիոտեղորոշիչ կայանը, ինչը թոյլ տուեց ստեղծել ռադիոտեղորոշիչ հետախուզութեան մարտկոցը[53]: Վերջինիս ստեղծումով հնարաւոր դարձաւ ժամանակին հաւաստանշել հակառակորդի օդուժի թռիչքները:

1992 Օգոստոսի 25ին, երկօրեայ ռազմերթից յետոյ ՀՀից Արցախ են հասնում 3 հատ Օսա-ԱԿ ՋՀՀեր, որոնք տեղակայւում են Շօշում, Խնա-ծախում եւ Կրկժանում՝ Ստեփանակերտի շուրջ ստեղծելով փրկութեան ե-ռանկիւնի[54], ինչպէս նաեւ երկու Պ-18 ռադիոտեղորոշիչ կայաններ[55]:

1992ի միայն Մայիս-Հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում ԼՂՀ ԻՊՈՒի ՀՕՊ միջոցները ոչնչացրել էին Ադրբեջանի ՌՕՈՒի 1 Սու-24, 2 Սու-24Ռ, 1

գլխաւոր ռազմագործողութիւններում, «Դիզակ պլիւս» հրատ., Ստեփանակերտ, 2010, էջ 93:

[51] Նոյն, էջ 92, 96:

[52] Օհանեան, էջ 86:

[53] Հասրաթեան, էջ 98:

[54] Տիգրան Դեւրիկեան, *Երկնքի պահապաններն ու փիրակալները*, ՀՀ պաշտպա-նութեան նախարարութեան տեղեկատուութեան վարչութիւն, Երեւան, 2008, էջ 8:

[55] Հասրաթեան, էջ 100:

Սու-25, 2 ՄիԳ-25 մարտական ինքնաթիռներ, 5 Մի-24 եւ 3 Մի-8 ուղղաթիռներ[56]:

Նոյն թուականի Նոյեմբերին ՀՀից Արցախ են տեղափոխւում մեծ հեռահարութեամբ գործող 2Կ-11 Կրուգ ԶՀՀեր: 1992 Նոյեմբերի 27ին Ստեփանակերտի երկնքում Կրուգ ԶՀՀով խոցւում է հակառակորդի Սու-17 կործանիչ-ռմբակոծիչը[57]:

Այս նոյն ժամանակահատուածում Ադրբեջանի ՌՕՈՒն աշխուժ մարտական թռիչքներ է իրականացնում ՀՀ արեւելեան սահմանամերձ շրջաններում: 1992 Դեկտեմբերի 11ին ՀՀ օդային տարածքում՝ Վարդենիսի ուղղութեամբ, ՀՀ ՀՕՊ զօրքերը խոցում են Ադրբեջանի ՌՕՈՒի ՄիԳ-25 ինքնաթիռը[58]:

1992 Դեկտեմբերին Արցախ են բերւում եւս մէկ Պ-18, ինչպէս նաեւ մէկ Պ-45 ռադիօտեղորոշիչ կայանքներ[59]:

1993ի ձմռանը Օսա-ԱԿ ԶՀՀերի թիւը աւելանում է եւ արդիւնքում ստեղծւում է դրանցից կազմուած երկրորդ մարտկոցը: Մարտկոցներից մէկը տեղակայուեց Մարտունիում, իսկ միւսը՝ Ասկերանում[60]:

ԼՂՀ ԻՊՈՒի մոտօհրաձգային զօրքերը նոյնպէս զինուած էին որոշ քանակութեամբ ՀՕՊ ԴԶՀՀ միջոցներով: Այս առումով յիշարժան է 1993 Յունուարի 15ին Սրխաւենդի հայկական դիրքերը գրոհելու ժամանակ Շուշիի առանձնակի գումարտակի փոխհրամանատար, ՊԲ հազարապետ (1996, յետմահու), Արցախի հերոս (2000) Պետրոս Ղեւոնդեանի (Պետօ) կողմից Իգլա ԴԶՀՀով հակառակորդի ՄիԳ-25 ինքնաթիռի խոցումը[61]: ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահի 1993 Մարտի 25ի թիւ 01 մարտական հրամանով ռազմաճակատում գործող մոտօհրաձգային ստորաբաժանումներում կենտրոնացուեցին մեծ թուով Իգլա ԴԶՀՀեր[62]:

Նոյն թուականի Մարտի վերջին Արցախում յայտնուեցին նաեւ Ս-125 ԶՀՀերը[63]: Արդիւնքում, ԼՂՀ օդային տարածքի պաշտպանութիւնը դարձաւ շարակարգուած՝ բաղկացած տարբեր հեռահարութեան ԶՀՀերից: 1993 Սեպտեմբերի 1ին ձեւաւորւում է ԼՂՀ ԻՊՈՒ առաջին զենիթահրթի-

---

[56] *Ղարաբաղեան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994. հանրագիտարան*, էջ 21:

[57] Դեւրիկեան, էջ 17:

[58] Նոյն, էջ 13:

[59] Հասրաթեան, էջ 113:

[60] Դեւրիկեան, էջ 20:

[61] Авиация влокальных конфликтах, (http://www.skywar.ru/karabakhinc.html):

[62] Հասրաթեան, էջ 117:

[63] Յովհաննիսեան, *Ռազմարուեստ. հատոր 1. օդային գերակայութիւն*, Հեղինակային հրատ., Երեւան, 2016, էջ 399:

ռային գունդը: ՊՊԿ նախագահի թիւ 824 հրամանով զօրամասի հրամանատար է նշանակւում հարիւրապետ, յետագայում ՀՀ ԶՈՒ ՀՕՊ զօրքերի պետ, գնդապետ Նիկոլայ Բաբայեանը[64]: Նորաստեղծ գնդի կազմում ստեղծուեց Օսա-ԱԿների զօրաբաժինը, որը պատերազմում խոցեց հակառակորդի օդային թիրախների մեծ մասը[65]:

1993ի աշնան դրութեամբ, Ադրբեջանի ՌՕՈՒՆ կորցրել էր 1 ՄիԳ-21, 1 ՄիԳ-23, 2 Սու-25, 2 ՄիԳ-25ՌԲ, 1 ՄիԳ-25ՊՄ եւ 3 Լ-29 մարտական ինքնաթիռներ[66]:

1994 Փետրուարի 17ին կրկին Վարդենիսի ուղղութեամբ ՀՀ ԶՈՒ ՀՕՊ զօրքերը Իգլա ԴԶՀՀով խոցում են ՀՀ տարածքում վերջին ինքնաթիռը՝ ՄիԳ-21 կործանիչը, որի օդաչուն գերի է ընկնում[67]:

1994 Մայիսի 12ի զինադադարի պահին, Ադրբեջանի ՌՕՈՒԻի ընդհանուր կորուստները կազմեցին 20 մարտական ինքնաթիռներ, այդ թւում Սու-17, Սու-25, ՄիԳ-21, ՄիԳ-23, ՄիԳ-25, Լ-29, Լ-39, եւ 18 ուղղաթիռներ, այդ թւում Մի-8 եւ Մի-24[68]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այսպիսով, ՀՀ ԶՈՒԻ եւ ԼՂՀ ՊԲի ՀՕՊ զօրքերի ստեղծումը ունէր կենսական նշանակութիւն՝ պայմանաւորուած սկսուած արցախեան ազատագրական պատերազմով: Խնդիրն աւելի էր բարդանում, որ ՀՕՊ զօրքերի կազմաւորման գործընթացը տեղի էր ունենում ընթացող պատերազմին զուգահեռ՝ չափազանց ծանր պայմաններում:

Շատ կարեւոր է շեշտել նաեւ այն հանգամանքը, որ ՀՀ տարածքում առկայ ՀՕՊ միջոցների, այդ թւում զենիթահրթիռային համակարգերի ու համալիրների, ռադիօտեղորոշիչ կայանքների, որոնք ստացուեցին խորհրդային բանակից, մեծ մասը *տեխնիկա*պէս արդէն հնացել էին եւ ունէին կարիք արդիականացման: Դա կազմակերպուեց եւ իրականացուեց ՀՀում՝ տեղի ռազմարդիւնաբերական ձեռնարկութիւններում եւ հայ մասնագէտների կողմից: Այդ գործընթացը յաջողութեամբ շարունակուեց նաեւ յետպատերազմեան տարիներին: Այսօր էլ շարունակում են կենսական մնալ հայկական ՀՕՊ զօրքերի շարունակական կատարելագործման եւ ՀՕՊ միջոցների արդիականացման հարցերը:

Յաջողութեամբ լուծուեց նաեւ ՀՀ ՀՕՊ զորքերը համապատասխան կադրերով համալրելու եւ նոր կադրեր պատրաստելու հարցը: Մասնաւո-

---

[64] Հասրաթեան, էջ 126-27:

[65] Դեւրիկեան, էջ 28:

[66] Жирохов:

[67] Авиация влокальных конфликтах, (http://www.skywar.ru/karabakhinc.html):

[68] Линник:

րապէս պատերազմի տարիներին այդ հարցը հիմնականում լուծուեց ՀՀ ժամանած նախկին խորհրդային բանակի սպաների հաշուին: Այս հանգամանքը յատկապէս կարեւոր էր սպաների աւագ սերնդի կողմից ՀՀ ՀՕՊ զօրքերում ծառայութեան անցնող սպաների նոր սերնդին՝ գիտելիքի ու փորձի փոխանցման տեսանկիւնից:

Վերը նշուած խնդիրների բարեյաջող լուծումը, հնարաւորութիւն ստեղծեց, որպէսզի կազմաւորուեն եւ կայանան ՀՀ ՀՕՊ զորքերը որպէս առանցքային զօրատեսակ: Վերջինս գերազանց կատարեց իր առջեւ դրուած մարտական խնդիրը: Մասնաւորապէս, ՀՕՊ զօրքերը կարողացան ապահով դարձնել ՀՀ եւ ԼՂՀ օդային սահմանները, զրկել հակառակորդի ՌՕՈՒին օդային գերակայութիւնից եւ դրանով իսկ նպաստել արցախեան առաջին պատերազմում հայկական զօրքերի յաղթանակին:

THE FORMATION OF THE ARMENIAN AIR DEFENCE FORCES DURING THE FIRST ARTSAKH (KARABAKH) WAR

(Summary)

HAYK NAZARYAN (nazaryan_h90.90@mail.ru)

The first air defense system to secure the skies of Armenia was established in the middle of the 1930s. At the end of the 1980s the Air Defense of the Soviet Armenian Republic was maintained by the 274th Air Defense Missile Brigade of the Soviet Union.

After the proclamation of the Republic of Armenia in 1991, the Ministry of Defense was formed by the decision of the Government on January 28, 1992. On September 14 that same year, the Department of Air Defense Forces was formed by the order of the defense minister of the Republic. The newly formed department acquired the armaments and military equipment of the former Soviet Air Defense Units stationed in Armenia.

During the same period air defense forces were established in the Defense Army of the Nagorno-Karabagh Republic (Republic of Artsakh, NKR). The defense forces of both the RA and NKR actively participated in the First Artsakh War, shot down more than 30 military aircraft and helicopters of the Azerbaijani air force and made a critical contribution in the victory against the Azeri forces.

The paper is the first of a series of articles that will narrate the history of the establishment of the air defense forces in both republics, will examine their development and upgrading, will assess their equipment and capabilities and calculate the role they have played in the successive battles and skirmishes both parties have fought in the past 30 years.

THE ARMENIAN PROTESTANT CHURCH IN MUSA DAGH, 1919-1939

VAHRAM L. SHEMMASSIAN (Vahram.shemmassian@csun.edu)

The Armenian Protestant or Evangelical Church of Musa Dagh was established on August 30, 1857 in the village of Bitias. A second one emerged at the village of Yoghun Oluk two decades later, in 1876 or 1877. The remaining Protestants in the area, those of Haji Habibli, Kheder Beg, Vakef, and Kabusiye, were treated as satellite fellowships given their small size and the limited financial resources that the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), headquartered in Boston, Massachusetts, could allocate for their upkeep. Alongside spiritual awakening and faithful devotion, certain conditions hindered further growth. Such obstacles included poverty, alcoholism, internal discord, incompetence and/or misguidedness on the part of some pastors, outside interference by missionaries of different affiliations, opposition of the Apostolic Church, Catholic competition, and Armenian revolutionary activity.[1]

The size of the Evangelical community in pre-World War I Musa Dagh varied depending on definition and time. "Communicant membership" ranged from a low of 146 in 1893 to a high of 200 in 1903, averaging 171 persons. "Membership" was somewhat higher in Bitias than in Yoghun Oluk, in both cases including their satellite fellowships. Overall, males exceeded females by a ratio of two-to-one, but sometimes females preponderated. "Adherents" to Evangelicalism averaged 577 persons between 1890 and 1906. Church "attendees" on any given Sunday averaged 401. Last but not least, 382 individuals were enrolled in Saturday schools.[2]

As World War I unfolded, the Armenians across the Ottoman Empire were subjected to an exterminatory campaign resulting in genocide. Entire communities were wiped out on the spot or uprooted and marched to extinction. A few, however, chose to resist. Musa Dagh was a case in point. About two-third of its 6300 inhabitants took up arms to fight the Ottoman army, while one-third complied with the deportation order and was exiled to the Syrian town of Hama and environs. There were Protestants in both groups. Yoghun Oluk native Rev. Dikran Antreasian and many coreligionists, among others, chose to defy the government, took up arms, and fought about six weeks, during which Rev. Antreasian acted as the Chairman of the General

---

[1] Vahram L. Shemmassian, *The Armenians of Musa Dagh: From Obscurity to Genocide Resistance and Fame 1840-1915*, Armenian Series, Number 11, The Press, California State University, Fresno, 2020, pp. 111-27.

[2] Ibid., pp. 126-7.

Administrative Body (GAB) coordinating the fights and overall civilian life. This episode ended when units of the French Mediterranean fleet rescued them and took them to safety near Port Said, Egypt, where they stayed in a refugee camp for four years, from mid-September 1915 through fall 1919. On the other hand, a number of Protestant families from Bitias heeded the advice of their pastor, Rev. Harutiun Nokhudian (Harry Serian), and were deported to Hama.[3]

Needless to say, the deportees in Hama could not hold worship services under the watchful eyes of the Ottoman government, the very perpetrator of the genocide. The situation at Port Said differed. Despite the hardships experienced at the refugee camp, the Musa Dagh survivors were safe and free to resume their respective religious activities—Apostolic, Protestant, Catholic—under British protection. Rev. Antreasian ministered to the Protestant congregation, assigned a Bible woman to work among the female refugees, and established a Sunday school for children.[4] When the war ended, the camp population repatriated to their prewar regions. The Musa Dagh Armenians returned home by November 1919 preceded by their compatriots from Hama. Both groups arrived in diminished numbers. In the case of Protestants, certain families and individuals had emigrated to the United States from the Port Said camp, while those banished to Hama had been decimated by almost half due to diseases, hunger, and exposure.[5] This article deals with the Armenian Protestant Church in Musa Dagh between the two World Wars. Excluded are the affiliated schools, which warrant a separate study.

THE BITIAS CHURCH

After the repatriation of the survivors from Port Said and Hama, Rev. Dikran Antreasian assumed the helm of the Protestant churches of Yoghun Oluk and Bitias simultaneously for two years (1919-1921), and subsequently that

---

[3] Ibid., pp. 315-412.

[4] American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) Archives, Houghton Library, Harvard University, Cambridge, MA, ABC: 3.3, vol. 13, #276, Stephen Trowbridge to Dr. James L. Barton, October 27, 1915; ABC: 3.3, vol. 5, #22, Rev. Dikran Antreassian to Trowbridge, November 4, 1915; Mary E. Kinney, "Relief Work at Port Said," *Life and Light for Women*, XLVII: 3 (March, 1917), pp. 14, 115.

[5] Vahram L. Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History, 1919-1939*, Haigazian University Press, Beirut, 2015, pp. 1-5, 181-90; idem, "Armenian Genocide Survivors in Palestine and Transjordan at the End of World War I," in Antranik Dakessian, ed., *Armenians of Jordan: Proceedings of the Conference (22-24 May 2016),* Haigazian University Press, Beirut, 2019, pp. 126-8; idem, "The Repatriation of Armenian Refugees from the Arab Middle East, 1918-1920," in Richard G. Hovannisian and Simon Payaslian, eds., *Armenian Cilicia*, Mazda Publishers, Inc., Costa Mesa, CA, 2008, pp. 444-6; idem, *The Armenians of Musa Dagh*, pp. 88-9, 408-12.

of Bitias alone for three years (1921-1924).[6] These were trying times: Houses and other community buildings cannibalized by wartime Muslim settlers; the fields left unattended and the orchards damaged; food shortages reaching catastrophic proportions; deadly diseases felling lives; orphans needing shelter; demobilized Légion Arménienne volunteers left unemployed; Turkish and Alawi armed bands infesting the region; anarchy and insecurity reigning; and internecine bloodshed between the villagers of Bitias and Haji Habibli tearing apart the very fabric of a significant segment of Musa Dagh society.[7]

In addition to his pastoral duties, Rev. Antreasian played a key role in resolving some of the above issues. In 1919 and 1920, he was elected twice and served the longest as Chairman of the Central Body of the Armenian National Union (ANU), whose task it was to govern and coordinate all aspects of Musa Dagh life under the grave conditions described. As such, he traveled to Adana and Mersin with prominent companions to raise funds for food and procure other necessities; corresponded with the Armenian General Benevolent Union (AGBU) representative in Cilicia to secure compensation for the discharged legionnaires; sought shelter for parentless children; negotiated with and succeeded in obtaining $7000 from the American Near East Relief (NER) in Beirut for the purchase of potatoes and outright monetary disbursement; asked for assistance from the British Friends of Armenia Society, which obliged with £200; and co-chaired a panel constituted to find a solution to the Bitias-Haji Habibli conflict.[8]

Information is scanty concerning purely church matters in Bitias during Rev. Antreasian's pastorate. In September, 1920, the Bitias and Yoghun Oluk Protestant churches had a combined constituency of 120 communicants.[9] These figures must have shrunk further the following year as some 15 Protestant families from Bitias reportedly left the denomination and joined the Apostolic Church.[10] The statistical givens for 1923 showed growth: 294 constituents, 63 communicants, 8 added by confession, 165 Sunday school pupils. The ABCFM

---

[6] ABCFM Archives, ABC: 16.9.5, vol. 27, #39, Table of Statistics for the Year 1920, Aintab Station, prepared by Dr. Merrill in September, 1920; idem, #41, Table of Statistics for the Year ending June 30, 1922, Aintab Station, Central Turkey Mission organized in 1847, Prepared by J. Merrill in June, 1922; Rev. Dikran J. Khrlopian, *Vosgemadian. Badmutiun Merts[avor] Arevelki Hay Aved[aranagan] Miutian* (Golden Book: History of the Armenian Evangelical Union of the Near East), *vol. 1,* Armenian Evangelical Union of the Near East/Shnorhokian Press and A. Der-Sahagian Press, Beirut, 1950, p. 342.

[7] Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians*, pp. 1-46.

[8] Ibid., pp. 6-7, 10, 17-8, 23, 26-7, 44.

[9] ABCFM Archives, ABC: 16.9.5, vol. 27, #39, Table of Statistics, September, 1920.

[10] Khrlopian, p. 342.

contributed $106 for "Christian work" and $268 for "other objects."[11] An official survey conducted by the French Mandatory administration in Syria and Lebanon in 1924 revealed the following picture: Bitias had 752 inhabitants, of whom 266 Protestants (35%); Yoghun Oluk had 1,109 Inhabitants, of whom 105 Protestants (9.5%); Kheder Beg had 937 inhabitants, of whom 9 Protestants (1%). Protestants did not exist in the remaining three villages of Haji Habibli, Vakef, and Kabusiye. In all, there were 380 Protestants (186 male, 194 female), who constituted 8% of the total 4,693 population of Musa Dagh.[12]

In fall 1924, Rev. Antreasian left Bitias to assume the ministry of the Protestant church of Kesab (Kessab/Kasab).[13] The reason for this transfer is not known. The Bitias church pulpit remained vacant for two years after his departure. Rev. Hagop Kumruian, a non-native pastor who was spending his twilight years in Bitias after retirement, filled the gap to some extent.[14] This situation lasted until July 7, 1926, when Hagop Giurlekian, a graduate of the School of Religion in Athens, Greece, arrived in the village together with his wife. He conducted two worship services on Sunday, July 11, one in the morning by way of "a lesson," i.e., Bible study, and another in the afternoon as a sermon. But as Giurlekian soon realized, the recent Bitias-Haji Habibli bloody past had left a deep moral and spiritual scar in its wake. Prayer meetings were almost forgotten and the youth neglected. People seldom attended church; "like sheep without a shepherd, the flock was scattered." Recovery needed sustained remedial intervention. Based on church records that contained the list of some 70-75 families, the pastor and his wife visited them one-by-one, as a result of which people began to return to the church's fold gradually and pay their membership dues as well. On certain Sundays Giurlekian similarly preached at Yoghun Oluk, which did not have a pastor at the time.[15]

Within the course of one year Giurlekian officiated at the engagement of three couples, but could not oversee their weddings because he was not yet ordained; Rev. Kumruian performed that task and also led the interment of a church member, and attended the funeral of Nareg Aprahamian, a prominent figure and a deputy to the Sanjak of Iskenderun/Alexandretta legislature from

---

[11] ABCFM Archives, ABC: 16.9.5, vol. 27, #44, Table of Statistics for the Year Ending December 31, 1923, Central Turkey Mission, organized in 1847, prepared by J.C. Martin in 1923.

[12] *Husaper* (Hope-Bearer) (Cairo, Egypt), September 16, 1924.

[13] Khrlopian, p. 342.

[14] Rev. Yeghia S. Kasuni, *Lusashavigh. Badmutiun Hay Avedaranagan Sharjman 1846-1946* (Illuminated Path: History of the Armenian Evangelical Movement 1846-1946) Publication of the Armenian Missionary Association of America/Shnorhokian Printing at the American Press, Beirut, 1947, p. 513.

[15] Rev. Hagop Giurlekian, letter to the author, April 19, 1977.

Kheder Beg, delivering a spiritual and nationalistic message on the occasion. Generally speaking, Giurlekian cultivated good relations with the Apostolic community. For instance, he befriended Fr. Khachadur Kermanigian, the priest of Bitias, and Sarkis Kendirjian, a pious man who eventually became a priest himself, assuming the name of Father Vahan. In 1927, Giurlekian received instructions from his headquarters in Aleppo to raise funds for the victims of a devastating earthquake that had jolted Soviet Armenia. Although he and Fr. Kermanigian agreed to launch the campaign together, soon after the latter informed Giurlekian that his community had decided not to participate. In any case, the Armenian Protestant church of Bitias was able to collect 3 Ottoman gold liras for the cause.[16]

Giurlekian's tenure at Bitias came to an unfortunate end as he and the church elders could not see eye-to-eye. The Aleppo Station Committee thought "it will best serve the general interests, if Mr. Hagop Gurlekian does not remain in Beytias. Therefore he has been asked to leave there about the first of September and move to Aleppo..."[17] The Giurlekians and their newborn son departed Musa Dagh on September 8, 1927, that is, after only fourteen months of service.[18] The Station Committee at the same time searched for a replacement, but to no avail.[19]

A final note concerning Giurlekian's salary and those of former colleagues is in order, because the financial issue plagued the Protestant churches of Musa Dagh for most of the interwar years. In this regard, the Aleppo Station Committee wrote to the Bitias Protestant Church Committee the following:

> It is necessary to speak of the payments due from the church to Mr. Gurlekian and to previous pastors. These, of course, should be met without delay, as outstanding debts of this kind reflect on the good name of the church. It must not be forgotten at any time that the work in Beytias is the work of the local church and congregation. The problems are yours first, and then ours. And the expenses are yours, not ours.

---

[16] Ibid.

[17] Armenian Evangelical Church of Bitias, Musa Dagh (AECB/MD) Archives, Anjar, Lebanon, File *Sdatsvadz Namagner 1927-1938* (Incoming Correspondence 1927-1938), John E. Merrill, by order of the Station Committee of the Aleppo Station, to the Church Committee of the Evangelical Church, Beytias, August 26, 1927. The Aleppo Station Committee was a mixed body of representatives of the American Board Mission and the Armenian Evangelical Church in Syria and Lebanon. The role and influence of the American Board Mission gradually decreased and that of the Armenian Evangelical Church increased during the 1920s-1930s, and eventually the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East, formed in 1924, became the sole governing agency of the Armenian evangelicals in the region.

[18] Rev. Giurlekian, letter to the author, April 19, 1977.

[19] AECB/MD Archives, File *Sdatsvadz Namagner 1927-1938*, Merrill to Beytias Evangelical Church Committee, August 26, 1927.

> The Station Committee helps you in carrying the expenses. But the Committee looks forward to the day when all the expenses will be paid by you locally, and the Committee will not be obliged to contribute anything. Great efforts should be put forth by you to attain this goal as soon as possible.[20]

The church remained without a pastor for a year. During this time, and actually since the end of World War I, spiritual life was not given the same attention as it was in the prewar era. A report faulted the new generation for being "very ignorant of the church's profession of faith and past," as well as for its dereliction of "religious responsibilities." Indifference was causing great harm, so that "special booklets must be published' to educate the youth about their church and religion.[21]

In summer 1928, Mihran M. Keoroghluian (Koeroghlian), then a twenty-six-year-old sophomore at Aleppo College—formerly Central Turkey College a.k.a. Aintab College—preparing to enter the School of Religion in Athens, was advised by his mentors to spend a year at a designated community school beforehand to gain practical experience. Bitias was the assigned location. Although his duty was to teach at the local Protestant school, an opportunity arose to also preach.[22] He explained in his autobiography:

> Shortly after the school season started and the summer residents [i.e., vacationers] began to leave, an unexpected situation emerged which caused great concern to the church leaders. As the pulpit of the church had been vacant, it was filled by Hovhannes Haidostian ...who had come to the village from Aleppo with his family to spend the summer. Since no other candidate was available to fill the pulpit after Mr. Haidostian left, they asked me if I would be willing to add preaching to my teaching responsibilities.
>
> The request gratified me at first very much, but on second thought, the responsibility of preaching a sermon every Sunday scared me. However, as I thought and prayed for guidance, I came to realize that a great opportunity and privilege was knocking on my door. I was going to begin my ministry with practical experience, even before stepping in the door of the school where ministers are prepared. I accepted the proposal and extended my thanks for the favor.[23]

Keoroghluian during one of his travels to the nearby city of Antioch visited Rev. William Lytle, a resident missionary of the Reformed Presbyterian Church of Ireland and Scotland and an acquaintance, and borrowed homiletic books to prepare the sermons. Another issue was the use of Turkish as the language of

---

[20] Ibid.

[21] *Nor Avedaper* (New Herald) (Aleppo, Syria), First Year, no. 9, March 24, 1928, p. 69.

[22] Rev. Mihran Moses Koeroghlian, *A Latter-Day Odyssey: The Autobiography of the Man Who Would Not Give Up,* Dorrance & Company, Inc., Bryn Mawr, PA, 1986, pp. 175-7; Kasuni, p. 513; *Nor Avedaper*, 2: 8 (April 21, 1929), p. 334.

[23] Koeroghlian, p. 178.

worship (unlike in the Port Said refugee camp). In addition to their distinct dialect, as well as some knowledge of standard Western Armenian, the natives spoke Turkish with "purity and perfection" having learned it from the pulpit, where its practice persisted. The Apostolic Armenians resented this fact, and suggested that should the preacher use Armenian, they would attend his sermons and fill the church to capacity. "It sounded beautiful and reasonable to me,—wrote Keoroghluian—but I wanted to know how a native son of the village would feel about it; so I took it up with one of the pundits of the [Protestant] church. Far from being impressed, he said, 'Beware, teacher, you may lose even what you already have'."[24] Armenian and Turkish continued to remain the mediums of service.

In observing the congregation, Keoroghluian offered the following assessment. On the positive side, it augured a promising future for having manifested "a good mode of conduct, intellectual capacity, educational merit, and strong measure of industriousness and character." Two reasons, however, prevented the church from growing: poverty and the lack of spirituality. Some outside help as well as internal sacrifice were therefore needed for a more active Christian life. In conclusion, with all its attributes and attractive geographical setting, Bitias could be considered "the light and hope of Musa Dagh."[25]

Rev. Antreasian returned to Bitias in 1929 and led the church for six years and three months, only to regain his post at Kesab on October 4, 1935.[26] Not much is known about this second round of his pastorate. All we are told is that he succeeded in his efforts at reorganizing the church with "wisdom" and that he delivered "pithy sermons."[27] He also visited Yoghun Oluk periodically to assist preacher Garabed Tilkian through counseling and inculcation, and to admit new church members, baptize children, and officiate at communions.[28] At his departure for Kesab, the Bitias church owed Rev. Antreasian arrears of 57 gold liras, which amount was to be paid by late 1937 with a substantial reduction.[29]

---

[24] Ibid., pp. 178-79.

[25] M.M. Keoroghluian, "Bitiasdan Khaberler" (News from Bitias), *Nor Avedaper*, 2: 10 (May 26, 1929), p. 367.

[26] Hagop Cholakian, private papers, Yerevan, Armenia, Rev. Antreasian to J.E. Merrill, October 8, 1935.

[27] Khrlopian, p. 343; Kasuni, p. 513.

[28] *Nor Avedaper*, 7: 5 (April 18, 1934), p. 97.

[29] Cholakian, private papers, Rev. Antreasian to Merrill, October 8, 1935, plus miscellaneous correspondence in 1936 and 1937; AECB/MD Archives, File *Sdatsvadz Namagner 1927-1938*, S. Aghbabian and H. Chakmakjian to the Bitias Armenian

Pastor Aram Hadidian from 1932-35 simultaneously served the Armenian Protestant churches of the Ekizoluk and Korkune villages in the Kesab district to the south of Musa Dagh. He was sent there by the Aleppo Station in Syria to reconcile the two congregations, which were at odds with each other for many years. As he succeeded in restoring harmony, the two communities prepared to appeal for his ordination. The Union of Armenian Evangelical Churches in Syria and Lebanon (UAECSL), however, after lengthy discussions during its annual meeting of 1935 held in Beirut, resolved to dispatch Hadidian to Bitias on a one-year loan for him to save that church from closure, a situation created by Rev. Antreasian's departure. Hadidian arrived in Bitias in October 1935 with some trepidation about his chances of success.[30]

"Oh, what a pitiful scene and situation; one could forget the first Sunday's morning worship service, barely ten elderly people, and that from a church that had (74) families," wrote Hadidian, wondering: "Where is the congregation?" The cause of absence was attributed to married couples and others attending lectures on Armenian History taking place in a nearby hotel at the same time as the worship services. But thanks to the tireless efforts of Hadidian and his wife, Gaida, whereby they frequently reciprocated family visits and met with individuals, the New Year service was deemed "quite encouraging and hopeful." A spiritual awakening had begun. People now engaged in soul-searching, got involved, sought the return of those who had stayed away, and contemplated church revival. Although, generally speaking, the Aleppo Station paid most of a pastor's salary in needy places, in this case the local church had difficulty even contributing its minor share. Nevertheless, given the prevalent upbeat mood, members began to pay their dues towards achieving solvency.[31] After a period of steady progress, the congregation wanted Hadidian to be their ordained pastor and stay permanently. The UAECSL gave its blessing.[32] Preparations for the auspicious event took a long time, because the church was devoid of pews and even a pulpit, all of which had to be ordered. Accordingly, the same carpenter that had built the benches of the Emmanuel Armenian Evangelical Church lower hall in Aleppo was commissioned to make them, and

---

Evangelical Church Board, February 1, 1937, March 30, 1937, April 19, 1937, October 5, 1937, Nov 7, 1937.

[30] Rev. Aram Hadidian, letter to the author, May 26, 1979; Near East School of Theology (NEST) Archives, notebook titled "Siuria ve Lipananda (Evvelje Giligiada Olan) Hay Avedaranagan Kiliselerin Ittihadenen Senevi Ijtimalarenen Kuyudate 1924-1937" (The Minutes of the Annual Meetings of the Union of Armenian Evangelical Churches in Syria and Lebanon [Formerly Being in Cilicia] 1924-1937), p. 249.

[31] Rev. Hadidian, letter to the author, May 26, 1979.

[32] NEST Archives, "Siuria ve Lipananda," minutes of the 1936 annual meeting held in Aleppo, p. 263.

the finished products were delivered to Bitias via truck. For its part, the Aleppo Station donated an organ. Sunday, August 2, 1936 was set as the ordination date.[33]

The UAECSL tasked the Aleppo Station with making the necessary arrangements for the event. Accordingly, six Protestant ministers participated in the ceremonies: Reverends Siragan Aghbabian, Yeghia Kasuni (Kassouny), Hagop Chakmakjian, Sisag Manugian, Aharon Shirajian, and Abdul Karim Kowmy, pastor of Arab Evangelicals in Aleppo. A public examination of Hadidian's affirmation of faith took place on Saturday, August 1 at the Bitias church in the presence of Armenian, Turkish, and European guests, as well as members of the congregation. After an invocation by Rev. Aghbabian, and a hymn, the candidate gave an oral testimony about his life and the circumstances that had led to his conversion as a born-again Christian. He then answered questions about his grasp of religion, theology, the Bible, the pastoral vocation, and the Church's purpose and role. The event, which lasted for about two hours, ended with Rev. Manugian's benediction.[34]

On the following day, Sunday, August 2, a large crowd estimated at 1000 people gathered from 3:00-6:30 p.m. in the shade of a gigantic *sosi* (plane) tree on the church-school premises to witness the ordination ceremony. Among the distinguished guests were Bishop Khat Achabahian, Vicar General (*Gatoghigosagan Pokhanort*) of the Armenian Apostolic churches in the Sanjak of Iskenderun; Hrach Papazian, deputy to the Aleppo legislature; Movses Der Kalusdian, deputy to the Iskenderun legislature; Serop Sherbetjian, governor of Musa Dagh, as well as Apostolic priests and notables from the other villages of Musa Dagh, Turks, and Europeans. Rev. Kasuni said the prayer of ordination; Rev. Shirajian exhorted the church community to support their pastor unconditionally; Rev. Manugian exhorted Hadidian to remain faithful to his mission; and Rev. Aghbabian delivered the key sermon on "Church Calling." Bishop Achabahian was also invited to share his thoughts.[35] He advised Hadidian to have a "1- full recognition of vocation, 2- grasp of duty, 3- genuine spirit of dedication."[36] A choir consisting of local and Aleppo talents rendered spiritual songs intermittently under the direction of Levon Levonian, an accomplished musician-conductor and the principal of the *Usumnasirats*

---

[33] Rev. Hadidian, letter to the author, May 26, 1979. Deacon Movses Jambazian donated the pulpit and Board member Kevork Melidonian donated the platform bench. The general benches were donated either by individuals or parties of two and three.

[34] Rev. Hadidian, letter to the author, May 26, 1979; Bitiastsi, "Tzernatrutiun me Bitiasi mech" (An Ordination in Bitias), *Hayasdani Gochnag* (Clarion of Armenia), XXXVI:45 (November 7, 1936), pp. 1070-71; *Aztag* (Factor) (Beirut, Lebanon), August 20, 1936.

[35] Ibid.

[36] *Aztag*, August 20, 1936.

Armenian School in Aleppo. Last but not least, the clergy placed their right hands of fellowship on Hadidian's head beseeching God's blessing with a prayer. The ceremony ended with Rev. Hadidian saying the benediction for the first time as an ordained minister.[37]

Besides the Sunday morning and afternoon services, Mrs. Gaida Hadidian led prayer meetings for women on Wednesday afternoons, while Rev. Hadidian himself conducted general services on Thursday evenings. He, in a casual manner, sat or stood behind a table placed on the ground floor, that is, below the pulpit. The congregation partook in the service with prayers, "a few inspiring words," and selection of preferred hymns. These worships became very "popular and enjoyable" among the children present.[38] Alberta Magzanian, then a little girl, described their enthusiasm: "Our [children's] group started preparing for Thurs[day] night a couple of days before and, of course, we were the first to arrive at church and occupy the first two central pews. We worked together, helped each other memorizing verses from the Book of Proverbs and tried to guarantee that we were not going to recite identical verses. Such a mishap, we considered, the greatest disaster for the group."[39]

Sunday school for children of all ages, held in a single room, took place at the same time that adults attended morning church service. Magzanian detailed: "The procedure seldom varied – We sang some hymns, recited the Lord's Prayer, and tried to learn some proverbs. The teacher read a Bible story and elaborated on it. Some older students who carried their Bibles with them followed the reading seriously. We ended with a 'collection', some students dropped a few piasters on the plate, the teacher blessed their gifts and after a final hymn, we were dismissed."[40]

Rev. Hadidian got involved in various aspects of church and community life, not just locally but district wise. Because Pastor Tilkian of the Yoghun Oluk Protestant church was not yet ordained as minister, Rev. Hadidian was called upon to perform wedding services there. For instance, in 1937 alone he was invited to officiate at four weddings, those of Manuel Kbburian and Rosa Khacher Hajian on April 9; Hovhannes Khacher Hajian and Nvart Abajian on June 11; Hovhannes Der Hovhannesian and Vartuhi Filian on September 2 (in Bitias, the bride's birthplace); and Yervant Nkrurian and Azaduhi Muradian on

---

[37] Ibid.; Rev. Hadidian, letter to the author, May 26, 1979; Bitiastsi, "Tzernatrutiun me Bitiasi mech," p. 1071.

[38] Alberta Magzanian, letter to the author, April 21, 2009.

[39] Ibid.

[40] Ibid.

September 15.[41] Similarly, the Bitias Protestant church trustees (together with Rev. Hadidian) received an invitation to participate with their "moral part" and "exhortations" in the ground breaking ceremony for the erection of the interior columns of the Bitias Apostolic Church to be held on Saturday, August 21, 1937.[42]

The Aleppo Station Committee in late 1928 "decided on a more regular plan for touring [its outstations in the Jarablus, Iskenderun, Kesab, and Musa Dagh regions], which involves placing responsibility for part of this work on the pastors and preachers located in Aleppo."[43] Although information regarding immediate action is lacking, in summer 1932 two groups from Aleppo embarked upon lengthy tours to two different regions in Syria. One of the groups, consisting of Piuzant Kalfayan and Harutiun Meserlian, went to Jisr al-Sghughur, Kesab and its satellite hamlets, Antioch, and Bitias, Yoghun Oluk, and Kheder Beg in Musa Dagh.[44] They visited "churches, Sunday Schools, Christian Endeavor Societies, preaching, contacting young people, and organizing Daily Vacation Bible Schools. At the end of this tour, both of them decided to enter the ministry."[45] Similarly, Rev. Garabed Harutiunian, from October 5 to 31 of the same year, visited the churches in Jarablus, Kesab, and Musa Dagh, and from November 8 to December 26 the four churches in the Iskenderun region. During his visits he baptized a total of 26 children, led 24 prayer meetings, delivered 19 sermons, officiated at one communion service, and visited 113 families.[46] At one time two members of a spiritual group at Aleppo College, Edward Tovmassian and Piuzant Kalfayan, spent a month in Bitias, started a summer Bible school, and preached in neighboring communities on Sundays. Moreover, Tovmassian in summer 1939 delivered sermons in the various villages of Musa Dagh just before its secession to Turkey

---

[41] AECB/MD Archives, File *Sdatsvadz Namagner 1927-1938*, see, respectively, Boghos Abajian and Khacher Hajian invitation to Rev. Aram Hadidian, April 9, 1937; Dikran Kuyumjian, Abajian, and Hajian invitation to Rev. Hadidian, June 10, 1937; Kuyumjian invitation to Rev. Hadidian, August 29, 1937; Preacher Garabed Tilkian, Kuyumjian, Abajian, and Hajian invitation to Rev. Hadidian, September 10, 1937.

[42] Ibid., Fr. Vahan Kendirjian, Krikor B. Keshishian, Chairman of the Parish Council of Bitias Apostolic Church, and Bedros S. Andekian, Secretary, to the Chairman and members of the Religious Council of the Bitias Armenian Evangelical Church, August 20, 1937.

[43] *Aleppo News Bulletin*, no. 5 (December, 1928): n. p.

[44] Khrlopian, p. 152.

[45] Irene Kalfayan, "Rev. Puzant H. Kalfayan," *The Herald*, a monthly newsletter of the United Armenian Congregational Church (UACC), Los Angeles, CA, (January/ February, 2012), p. 4. This source mentions that the visits took place in the summer.

[46] *Nor Avedaper*, 5:22-24 (December, 1932), p. 447.

as part of the Sanjak of Iskenderun.[47] At that time, Dikran Yeghia Kasuni, another young Protestant man, toured the area and conducted a survey in a bid to study the situation of the Armenian population.[48]

THE YOGHUN OLUK CHURCH

The Armenian Protestant church of Yoghun Oluk emerged from World War I weakened. As mentioned earlier, during the first two years after repatriation in 1919 Rev. Antreasian led the Evangelical congregations of Bitias and Yoghun Oluk concurrently. In 1921, as he relocated to Bitias for a permanent stay, two preachers from outside worked in Yoghun Oluk for short periods: Asadur Berberian for three months, and Nazaret Darakjian for four months. Pastor Boghos Tutunjian succeeded them from 1922-1925.[49] Information is lacking about his tenure. After his departure, the church remained without a permanent steward for four years. But evidently not all was left unattended. A report sent to the Aleppo Station read: "We have no pastor, and our church is in a bad state. Nobody is looking after our young men. Yet we are not disheartened. The women are awake. There are meetings for women twice during the week and on Sunday, and there is a meeting for girls. There have been some conversions. We hope that you will not forget us...."[50]

Two other reports described the moral-spiritual situation in Musa Dagh in general, and in Bitias and Yoghun Oluk in particular, quite bleakly. The first, prepared by Rev. Harutiunian for the Armenian Evangelical Union of America, maintained that "there are no Mohammedans in these villages. They are all 'Christian.' Unfortunately, however, the mere name cannot save a people." He further noted that, as a result of the war, their morale had fallen drastically and addiction to alcohol was rampant among old and young alike. Discussing things spiritual was considered stupidity, and being irreligious was honorable. While the elderly were irrevocably lost to the Protestant cause, the youth inspired hope for the future despite their being under the spell of political parties. The Protestant public had "lost their spiritual and moral influence."[51] The second report corroborated these observations. Christianity in Musa Dagh was a sheer

---

[47] Rev. Edward Tovmassian, letter to the author, March 2, 1977.

[48] Rev. Dikran Kasuni, letter to the author, March 5, 1977.

[49] Garabed Kundakjian, "Yoghun-Oluk Protestant Kilisenin Tarikhi" (History of the Yoghun Oluk Protestant Church), *Nor Avedaper*, 2: 16 (August 17, 1929), p. 460.

[50] *News Bulletin of the American Board Mission in Syria* (Aleppo), no. 3 (February, 1927): n. p.

[51] Garabed Harutiunian, "Surio Tashde—Avedaranchagan Bduyd Me" (The Syria Field: An Evangelistic Trip), *Yeramsia Lradu Hay Avedaranchagan Engeragtsutian Amerigayi* (Quarterly Newsletter of the Armenian Missionary Association of America), 5: 4 (May, 1927), p. 9.

garment. Sunday, like the rest of the week, was a day of play, fun, hunting, and work. Almost no one attended church to listen to the word of God; the nation was led without God and religion.[52]

Notwithstanding the prevalent temporal current, the Yoghun Oluk church was not without some leadership. One of its elders, Deacon and lay preacher Khacher Hajian ("Ttvints Khichiyr"), brought the faithful together on Sundays, read the Bible, and gave advice.[53] In the same vein, itinerant evangelists from Aleppo preached periodically. In 1928, for example, Hovhannes Shnorhokian visited not only Yoghun Oluk but also Kheder Beg, where he was able to gather substantial crowds for two nights despite the fact that only four Protestant families existed there. In general, he found the youth serious and helpful, although they were still largely influenced by the political parties and village notables.[54] And during 1928-29, Garabed Kundakjian conducted two Sunday services in Yoghun Oluk, one in the morning in Armenian and one in the evening in Turkish. After the second worship, those who desired could stay and read pertinent journals to learn more. He also organized a prayer meeting in mid-week. As for the youth, they held singing sessions at the pastor's house Friday evenings, and the females attended spiritual fellowships twice a week. At this time, there were in Yoghun Oluk 108 Protestants and a church membership of 36 from both genders.[55]

The Yoghun Oluk church finally had a permanent pastor in the person of Garabed Tilkian, a native of Bitias. His tenure consisted of two periods: 1929-30 and 1933-38. In the interim, he matriculated at the School of Religion in Athens, then the Near East School of Theology in Beirut. Following tradition, he conducted two Sunday services, one in early morning and another in the afternoon, when Apostolic Armenians from both genders sometimes attended.[56] He also led monthly Bible studies in the villages of Haji Habibli and Kheder Beg in Musa Dagh, as well as the town of Levshiye in Svedia valley to the south. Significantly, Armenian now replaced Turkish for the first time in all communications.[57]

There were only about 16 Protestant families left in Yoghun Oluk by 1930, the reason being the migration in search of jobs especially of the youth. For

---

[52] "Musa Daghe," *Rahniuma* (True Path), 9:29 (September 17, 1927), pp. 457-8.

[53] Kundakjian, "Yoghun-Oluk Protestant Kilisenin Tarikhi," p. 460; *Nor Avedaper*, 7:5 (April 18, 1934), p. 97.

[54] Hovhannes Shnorhokian, "Musa Daghe Ermeni Kariyeleri" (The Armenian Villages of Musa Dagh), *Nor Avedaper*, 1: 1 (May 12, 1928), p. 5.

[55] Kundakjian, "Yoghun-Oluk Protestant Kilisenin Tarikhi," pp. 460-1.

[56] Rev. Garabed S. Tilkian, *Musa Dagh Boy: Story of Survival and Service*, ABRIL Printing, Santa Monica, CA, 1992, pp. 78-9.

[57] Ibid, p. 79; *Nor Avedaper*, 6: 15 (August 15, 1933), p. 294.

instance, of the 20 Protestant young men, 8 had left the village in late 1929-early 1930.[58] Another source put the number of Protestants in 1929 at 100, with Sunday school frequented by 60 children.[59] Church attendance was relatively high: an average of 40 persons in the mornings and 65-70 in the afternoons.[60] The congregation figures for 1935 were as follows: 26 families/86 individuals and 38 church members from both genders.[61] In 1938, the numbers were somewhat different: 100 Protestants, 34 members.[62]

The church building resembled a poor hall with no floor pavement or sufficient pews, compelling worshippers to sit on straw mats.[63] A team of three members, namely, Khacher Hajian, Dikran Kuyumjian, and Boghos Abajian, oversaw church affairs.[64] As for the various activities, Tilkian wrote in his autobiography:

> Our youth were mostly teenagers. Mixing boys with girls was taboo at that time! Hence my group was all male. We met twice a week at the parsonage for talks and discussions on different subjects with the youngsters, followed by Bible study sessions, which were concluded with a short period of devotions. Our youth program included games and entertainment as well. [Protestant school teacher] Arousiag [Darakjian] and her daughter Satenig were leaders of our Sunday School. Moreover, they were involved in the teenage girls' religious and social activities.[65]

In addition to the above, Hovhannes Hajian, son of Deacon Khacher, led summer schools for boys and girls, teaching them songs and crafts besides Bible study.[66] Given that spiritual, educational, and cultural life in Yoghun Oluk in general was not considered too important because of people's fatigue caused by hard physical labor and the attendant lack of the right mood, the above church activities filled that gap to some extent.[67]

---

[58] Garabed Tilkian, "Yoghun-Oluk," *Nor Avedaper*, 3: 3 (February 21, 1930), p. 63; idem, "Yoghun-Oluk," *Nor Avedaper*, 3: 4 (February 28, 1930), pp. 62-63. According to Khrlopian, p. 346, some 52 persons from the small Yoghun Oluk Evangelical community had emigrated between 1920 and 1935.

[59] Rev. G.B. Adanalian, *Hushartsan Hay Avedaranagats yev Avedaranagan Yegeghetsvo* (Memorial Monument of Armenian Evangelicals and the Evangelical Church), Crown Printing Co., Fresno, CA, 1952, p. 355.

[60] Tilkian, "Yoghun-Oluk," *Nor Avedaper*, 3: 3 (February 21, 1930), p. 63; idem, "Yoghun-Oluk," *Nor Avedaper*, 3: 4 (February 28, 1930), p. 63.

[61] Khrlopian, p. 346.

[62] Adanalian, p. 356.

[63] Rev. Garabed Tilkian, letter to the author, February 24, 1977.

[64] Tilkian, *Musa Dagh Boy*, p. 78.

[65] Ibid., pp. 79-80.

[66] Virginia Matosian Apelian, *Musa Dagh Girl: Daughter of Armenian Genocide Survivors*, Xulon Press, Maitland, FL, 2011, p. 142.

[67] Rev. Tilkian, letter to the author, February 24, 1977.

Associations with the Apostolic community during Tilkian's incumbency were mutually cordial and strong. An inter-denominational committee (*Millet Heyeti*) represented the village to the government.[68] But perhaps more importantly, Tilkian averred:

> Our relationships with the local Armenian Apostolic church and its leaders stretched far beyond mere courtesy. Periodically, I was invited by the priest [Madteos Giuzelian of Kabusiye serving Yoghun Oluk in the absence of a permanent priest] to preach in his church. During wedding and funeral services, I was there with the priest to comfort and bless the congregation with the gospel message. The same cordial cooperation continued throughout my pastorate of six years. It was a real pleasure to have served the Yoghoun-Olouk people at large.[69]

On the other hand, the Armenian Revolutionary Federation did not have a favorable opinion of the Protestant movement in general. Accordingly, a coexistence of mutual indifference prevailed in Yoghun Oluk. Notwithstanding this fact, the party invited Pastor Tilkian to its public events, where he was sometimes asked to speak.[70] Tilkian also detected an anti-Protestant disposition on the part of the Mandatory French government in Syria and Lebanon, without providing specifics.[71] Information is lacking about Protestant-Social Democrat Hnchagian Party relationships.

Tilkian stood firm on his principles and/or convictions when warranted. For instance, when the congregation took a survey to decide whether the Sunday morning service should take place at 9:00 a.m. or 11:00 a.m., he unhesitatingly sided with the overwhelming majority to have it early rather than near noon, which an influential elder and his wife insisted on. Having failed to impose their will, the couple began to criticize the church family including the pastor in no uncertain terms, but after a few weeks they admitted their mistake, apologized, and made amends.[72] Similarly, a strong advocate for social justice, Tilkian during a funeral castigated the unscrupulous wealthy relatives of a poor peddler who could have survived had they assisted him to be treated for an unspecified illness. A swift and dangerous reaction ensued. Tilkian wrote:

> I was blacklisted as a communist sympathizer. I received a written note threatening my life, signed with a code name 'Black Hand.' The following Sunday, during worship service I accepted the 'Black Hand' challenge and in the presence of my congregation re-affirmed my theological standing not to compromise my biblical convictions in defending the rights of the oppressed and underprivileged poor, and that I would not tolerate anyone to dictate my sermons... The Reverend Sisag

---

[68] Ibid.

[69] Tilkian, *Musa Dagh Boy*, p. 80; idem, "Yoghun-Oluk," p. 63.

[70] Rev. Tilkian, letter to the author, January 9, 1978.

[71] Ibid.

[72] Tilkian, *Musa Dagh Boy*, p. 81.

Manougian, minister to the Armenian Evangelical Union [of the Near East], intervened and wanted to transfer me to another church... I was not ready to leave my parish under threat. So, I stayed on at my job... With regard to the warning against my life, thank God, nothing happened.[73]

It is not known when exactly the above incident took place. What is known, however, is the fact that Tilkian left Yoghun Oluk sometime in fall 1938 to serve the churches of Ekizoluk and Korkune. The latter was asked to pay for his relocation expenses, whereas Ekizoluk was asked to pay a monthly salary of 5 Syrian liras.[74] The Yoghun Oluk church also owed Tilkian some arrears, for which a mode of payment had to be explored.[75] Meanwhile, a certain Krikor Geyidjikian, who had rendered services in the Kesab region, would be asked whether he could work in Yoghun Oluk.[76] Apparently he declined. During the January 4, 1939 meeting of the Aleppo Station Committee, the issue of sending a pastor to Yoghun Oluk came up again. This time, Rev. Keoroghluian would be approached with the same proposition.[77] In the end, the Yoghun Oluk church remained without a permanent pastor through the exodus of the Musa Dagh people from the Sanjak of Iskenderun in July 1939.

Last but not least, the Yoghun Oluk and Bitias churches both participated in the annual meetings of the Union of Armenian Evangelical Churches in Syria and Lebanon, which was formed in 1924. For example, at the first conclave, held that year in Aleppo, Rev. Antreasian and Movses Renjilian, a prominent elder, represented the Bitias church, and Boghos Tutunjian that of Yoghun Oluk. Rev. Antreasian was elected secretary. Three years later, in 1927 in Beirut, the Bitias delegate was pastor Hagop Giurlekian, whereas Yoghun Oluk had not designated anyone. Instead, Rev. Manugian gave a report on its behalf. At the 1929 gathering at Kesab, Bitias was absent with no report available, whereas the participant from Yoghun Oluk, Dikran Kuyumjian, presented the

---

[73] Ibid., p. 80.

[74] Armenian Evangelical Union of the Near East (AEUNE) Archives, Beirut, Lebanon, File *Mertsavor Arevelki Hay Avedaranagan Yegeghetsineru Miutian Getronagan Marmini Adenakrutiunner, 1938* (Minutes of the Central Body of the Armenian Evangelical Union of the Near East, 1938), The Minutes of the Joint Station Committee Meeting October 27, 1938, signed by H. Apkarian, Secretary; Minutes of the Aleppo Station Committee Meeting of December 14, 1938, signed by H. Apkarian, Secretary.

[75] Ibid., File *Mertsavor Arevelki Hay Avedaranagan Yegeghetsineru Miutian Getronagan Marmini Adenakrutiunner, 1939* (Minutes of the Central Body of the Armenian Evangelical Union of the Near East, 1939) Aleppo Station Committee Meeting March 3, 1939, signed by H. Apkarian, Secretary.

[76] Ibid, File *Mertsavor Arevelki, 1938*, Minutes of Meeting of December 14, 1938.

[77] Ibid., File *Mertsavor Arevelki, 1939*, Minutes of the Aleppo Station Committee Meeting Held on January 4, 1939, signed by H. Apkarian, Secretary.

state of his church on August 21. In subsequent years, when Rev. Antreasian, Rev. Aram Hadidian, and Pastor Garabed Tilkian ministered to their respective congregations, they attended the annual meetings alongside lay leaders such as Kevork Melidonian and Movses Jambazian in the case of Bitias.[78] In the same vein, despite their financial hardships and inability to compensate their clergy regularly and/or fully, the two churches also contributed to the Union's evangelical work, usually in the amount of 1-3½ Ottoman gold liras.[79] Such overall involvement kept the Musa Dagh Protestant community connected to and abreast of what transpired within the wider Armenian Protestant Church in Syria and Lebanon, and vice-versa.

CHANITS CHRISTIAN ENDEAVOR SOCIETY

The Bitias church had a youth association prior to Rev. Giurlekian's arrival, but it had been dissolved without leaving any written trace behind.[80] As soon as Giurlekian took charge of the congregation, he wanted to form a Chanits Christian Endeavor Society. He not only had learned about this organization—originally founded in the United States in 1881—while a student at the School of Religion in Athens, but had also played a supervisory role in its meetings among Armenian refugees camped in the Dergouti and Kokkinia neighborhoods of the city.[81] In Bitias, he prepared two lists from church records, one for boys and one for girls, and on Sunday, July 25, 1926 announced his plan from the pulpit. On Monday evening, July 26, twelve boys and on Tuesday, July 27, more than twelve girls gathered at his house, where he explained the purpose of such an association and inaugurated it. He and his wife assumed the leadership of the boys' and girls' chapters, respectively. Naysayers in the congregation, including school teacher Rahel Bedoian, expressed skepticism regarding its chances of success. The Giurlekians pursued their objective undeterred and gradually won over the doubters. By

---

[78] NEST Archives, "Siuria ve Lipananda," minutes of the annual meetings from 1924-1937; idem, "Siuria, Lipanan ve Meser Ermeni Injili Kiliselerin Ittihadenen Senevi Ijtimalarenen Kuyudate, 1938" (The Minutes of the Annual Meetings of the Union of Armenian Evangelical Churches in Syria, Lebanon, and Egypt, 1938), minutes of the 1938 meeting, Aleppo; *Suria ve Lipanandaki Ermeni Injili Kilisalar Ittihadenen Senevi Ijtimae, Abril 8-13, 1931, Haleb* (The Annual Meeting of the Union of Armenian Evangelical Churches in Syria and Lebanon: April 8-13, 1931, Aleppo), College Printing House, Aleppo, 1931, p. 3.

[79] See, for example, *Nor Avedaper*, 1: 2 (December 3, 1927), p. 14; 1:7 (February 25, 1928), p. 49; 2:9 (May 12, 1929), p. 344; 6:1 (January 21, 1933), p. 19.

[80] Interview with Anna Kendirjian, July 19, 1977, Anjar, Lebanon; Rev. Giurlekian, letter to the author, April 19, 1977, May 4, 1977.

[81] Rev. Giurlekian, letter to the author, undated (received June 4, 1977).

the end of 1926, the Chanits chapters had grown to 30-40 boys and a larger number of girls. The boys met twice weekly, one session led by Giurlekian and one by themselves. The girls also had their weekly meetings, each member taking turns in running them.[82] On occasion, the two groups commingled.[83] Although the Chanits did not have bylaws, Giurlekian furnished guidelines gleaned from a pertinent English-language brochure that he had brought with him.[84]

The Chanits ceased to function sometime after Giurlekian's departure, but the females' group was rejuvenated in 1929 upon Rev. Antreasian's return to Bitias.[85] The males' section must have revived soon after. During Rev. Hadidian's tenure, young married couples also joined the Chanits. As they gradually left the organization to look after their families, the church created a special "Association of Honorary Members" to keep their "love and interest" vis-à-vis the church alive. Similarly, a mixed *Badaniats* branch of youngsters and teenagers recruited from the regular school and Sunday school served as a "training ground" for Chanits.[86]

The Chanits meetings included readings from and elucidations about the Bible, prayers, singing, and contemplations about their future plans.[87] These exercises led to a spiritual awakening among the participants.[88] At one time in late 1926 or early 1927, the Chanits invited the members of the Church Lovers' Association of the Bitias Apostolic church to a social gathering, during which pastor Giurlekian, Fr. Kermanigian, and the Protestant school teacher spoke.[89] The Chanits members also supported the congregation with physical labor and donations. They partook in the completion of the parsonage, renovated the school, built and furnished a meeting venue for themselves, at one time raised 25 Ottoman gold liras to cover the church budget deficit, donated a bench and chairs, and bought a Lux lamp for the church. They similarly assisted some poor friends by volunteering to build their homes.[90]

---

[82] Ibid., April 19, 1977.

[83] Ibid., May 4, 1977.

[84] Ibid.

[85] *Nor Avedaper*, no. 2 (February 14, 1930), p. 47.

[86] Rev. Hadidian, letter to the author, May 26, 1979.

[87] Rev. Giurlekian, letter to the author, May 4, 1977.

[88] *Nor Avedaper*, no. 15 (June 23, 1928), p. 118.

[89] *News Bulletin of the American Board Mission in Syria*, no. 3 (February, 1927), n. p.

[90] E. Filian, "E. K. Chanits Engeragtsutiun Bitiasi Mech" (Young Christian Chanits Association in Bitias), *Nor Avedaper*, First Year, no. 15 (June 23, 1928), p. 118; Shnorhokian, "Musa Daghe Ermeni Kariyeleri," p. 95; Rev. Hadidian, letter to the author, May 26, 1979.

The theater constituted a major platform where Chanits members could hone their artistic talents. In 1926, they staged two dramas in the church under the direction of the pastor's wife and teacher, Rahel Giurlekian: *Genghis Khan* in Armenian and *Yenova* in Turkish. Her husband announced the event from the pulpit, inviting worshippers to attend, while the mixed cast of boys and girls sold handwritten tickets.[91] In the second half of the 1930s, the Chanits performed William Shakespeare's *The Merchant of Venice* and *Othello*, as well as playwright and poet Bedros Turian's *Sev Hoghere* (The Black Lands). "In this way—wrote Levon Shemmassian, one of the actors—we were informed that there was a Europe and [that] there were great men like Shakespeare…and many more like him in France, Germany, Italy, etc., we thus came into contact with Europe."[92] Emphasis was also placed on topics that conveyed moral messages. In 1937 or 1938, for example, the Chanits produced a play about gambling and its destructive ramifications. John Kerkezian reminisced:

> I don't know the name of the play. I know the following individuals were in the play: your [the author's] father, Levon Shemmassian, Apraham Balabanian, my brother Movses ([nicknamed] Babazin) Kerkezian. I was your father's son in the play. The characters were sitting around the table and playing a card game, gambling. Your father lost everything. In frustration he took his son…and put him on the table as collateral. He put me on the table in a such [sic] force that it shook me up, and I still remember, feel it.[93]

Concomitant with the above Chanits cultural activities, the Bitias Protestants on Saturdays organized lectures in a spacious room situated by the church. Adults and teenagers alike listened to teacher Levon Babigian, in particular, talk about Greek mythology based on Homer's *Iliad* and *Odyssey*. The Age of Pericles with its cultural advancement constituted another topic. Newspapers were also read, thereby spreading awareness about world and regional events. Lastly, Evangelical youths returning from summer jobs in Syria and Lebanon shared their experiences in those forums.[94]

The Bitias Chanits, in particular, remained within the purview of the general organization. To begin with, on August 22, 1931 a team of four young men representing the Chanits of Emmanuel Armenian Evangelical Church in Aleppo visited Musa Dagh.[95] The Central Executive elected on September 20, 1937 by the Syria and Lebanon Chanits membership paid a visit to various chapters including that of Bitias. It also sent them questionnaires to get a better idea

---

[91] Interview with Anna Kendirjian, July 19, 1977.

[92] Levon Shemmassian, letter to the author, undated (received January 20, 2013).

[93] John Kerkezian, email to the author, April 20, 2010.

[94] Shemmassian, letter to the author.

[95] Khrlopian, p. 152. The members of the team were Manase Shnorhokian, Edward/Yetvart Tovmassian, Zaven Rubyan, and Piuzant Kalfayan.

about their activities.[96] The addressee in Bitias, teacher Babigian, was asked to fill out the survey, which included 13 questions, and mail it to Piuzant Kalfayan at the American Mission, Beirut by March 10, 1938. In an extant handwritten copy, only one question was answered, no. 4: "How many members did it [the Chanits] have in the first year [of its formation]?" The figures given were not clarified: 18 and 12, and 38 and 28, probably divided according to gender and referring to the first year (1926) and 1938.[97] During the Chanits plenary meeting in September 1937 the possibility of creating a scouts branch within the organization was explored. To that effect, the chapters in Damascus, Tel Abiad, Beirut, Iskenderun, Kesab, and Bitias obtained letters requesting their opinion.[98] It is not clear if scout troupes were formed at that time.

Chanaser (Endeavor), the official voice of the organization published in Beirut, from the outset covered Musa Dagh in general and Bitias in particular. While presenting "certain scenes from the activities of a few yesteryears," the first issue of the periodical reported: "The Christian Endeavor Chanits Society of Bitias has organized a few small drama and lecture evenings for the people."[99] In turn, Dikran Kasuni shared his impressions of his itinerary in the Sanjak: "On the following evening (Nov. 17 [1937] Wednesday) I was in Bitias. The evening meeting in that brave mountainous village was pleasant. It was encouraging to see the youth with Chanits and listen to the teens' precise and sweet singing. We are certain that that group will become an enthusiastic and useful Chanits by the efforts of Rev. A. Hadidian and Mr. L. Babigian."[100] Statistical givens also appeared in *Chanaser*. Sometime in 1938, the Bitias Chanits' active members were 20 boys and 4 girls, while the auxiliary members numbered 8 boys and 18 girls, respectively, for a total of 24 active and 26 auxiliary members.[101]

---

[96] E.S. Tovmassian, "Enthanur Deghegakir Kordzatir Marmnin Vetsamsia Kordzuneutian" (General Report of the Six-Month Activity of the Executive Body), *Chanaser* (Endeavor) (Beirut), First Year, no. 3 (1938), p. 59.

[97] Vahram L. Shemmassian, private papers, Granada Hills, CA, "Hartsaran" (Questionnaire) sent by E.S. Tovmassian on behalf of the Chanits Executive to Levon Babigian in Bitias, undated.

[98] Ibid., H.A. Chakmakjian to H. Fakjian, Damascus; B. Kamburian, Tel Abiad; V. Dostumian, Beirut; H. Sagherian, Iskenderun; P. Rubyan, Kesab; L. Babigian, Bitias, January 21, 1938, Aleppo.

[99] E.S. Tovmassian, "Kiuder Engeragtsutiants Deghegakirneren" (Discoveries from the Societies' Reports), *Chanaser*, First Year, no. 1 (1937), p. 12.

[100] "Chanitse Sharzhman Mech" (Chanits in Action), *Chanaser*, First Year, no. 2 (1938), p. 48.

[101] M. H. Marganian, "Chanitse Sharzhman Mech" (Chanits in Action), *Chanaser*, First Year, no. 4 (1938), p. 78.

A Chanits chapter existed in Yoghun Oluk as well. Although the exact date of its formation is not known, in 1928 it had 23 married and unmarried female members, who held nightly services and listened with yearning and great focus to messages delivered by preacher Hovhannes Shnorhokian.[102] A report for 1929 indicated 25 members, an insignificant increase.[103] The chapter must have ceased to exist for two years thereafter, because it was reported that a Chanits was (re)established in Yoghun Oluk in September 1931. It held its meetings on Sundays, assisted the church in various capacities, and kept close contact with its counterpart at the Emmanuel Armenian Evangelical Church in Aleppo through correspondence.[104] Further information is lacking about the Yoghun Oluk Chanits.

RELOCATION TO ANJAR, LEBANON

On January 10, 1938, Bishop Achabahian sent a letter to Rev. Nerses Sarian, the Protestant minister of Iskenderun then on a visit to Bitias, informing him of a pan-Armenian meeting to be held on January 16 in Iskenderun to discuss the escalating Sanjak crisis.[105] The agenda included three items:

1. The position of the Sanjak Armenians vis-à-vis the Turks, Arabs, and mandatory government [i.e., France].
2. The protection of our civic rights.
3. The issue of general agreement on the occasion of the [upcoming Sanjak] legislative election.[106]

The letter asked Rev. Sarian for the Musa Dagh Protestant Church to designate a delegate to the meeting.[107] Information is lacking as to whether the church was able to send a representative. Be that as it may, the joint meeting of the Aleppo and Beirut Station Committees, held on May 28, 1939, raised the Sanjak issue. The minutes read: "The subject of our churches in the Hatay [Sanjak of Iskenderun] was considered and discussed at length. The opinion was expressed that in general we should provide for all of them and hope that all can stay where they are. The intention of Mr. [Dikran] Kherlopian [is] to leave [Kirik Khan], and [there is] the possibility that Mr. A[ram] Hadidian may also feel it necessary to go elsewhere ..."[108]

---

[102] Shnorhokian, "Musa Daghe Ermeni Kariyeleri," p. 95.

[103] Adanalian, p. 355.

[104] *Nor Avedaper*, nos. 11-12 (July 26, 1932), p. 23.

[105] AECB/MD Archives, File *Sdatsvadz Namagner 1927-1938*, Bishop Khat Achabahian to Rev. Nerses Sarian, January 10, 1938.

[106] Ibid.

[107] Ibid.

[108] AEUNE Archives, File *Mertsavor Arevelki, 1939*, Minutes of the Joint Meeting of the Aleppo and Beirut Station Committees, May 26, 1939.

Despite the stated intention and desire, in less than two months the vast majority of Armenians, including 340 Protestant families, exited the Sanjak before its annexation to Turkey and found shelter primarily in Lebanon. In order to take care of its refugee flocks concentrated in Tyre (Sour) and environs, Chtaura, and Anjar (the new home of Musa Dagh Armenians), the Union of Armenian Evangelical Churches of Syria, Lebanon, and Egypt constituted a "Pastors' Custodianship." On its behalf, Chairman Rev. Yenovk Geukgeuzian gave a report to the Union's April 3-8, 1940 plenary meeting held in Beirut, according to which those groups had already begun to take steps "with new impetus and vigor" in order to revive their religious and educational life.[109]

In Anjar, the Protestant community received one parcel of land instead of two—one for the Bitias congregation and another for the Yoghun Oluk congregation—upon which they built a church, a parsonage, and a school. The first worship service took place on September 17, 1939 in a tent, that is, just two weeks after their arrival in the new settlement. The actual church building was inaugurated a year later, on September 22, 1940 in the presence of 300 worshippers and with the participation of six ministers including Rev. Hadidian, who had accompanied his parish from Bitias. In 1941-42, the Protestant community consisted of 103 families with a total of 423 persons. Of the latter, 79 were church members. The Chanits resumed its activities in 1940. The Sunday school was similarly revived and a Women's Auxiliary constituted. The former Armenian Protestant community of Musa Dagh thus entered a new era, which continues to this day.[110]

---

[109] NEST Archives, *Siuria, Lipanan ve Meser Ermeni Injili Kiliselerin*, minutes of the April 3-8, 1940 meeting, Beirut. Although the original title of this file indicates the year 1938, the minutes therein go beyond that date.

[110] Vahram L. Shemmassian, "The Armenian Religious Communities in Anjar (1939-1944)," in Christine Babikian Assaf, Carla Eddé, Lévon Nordiguian, and Vahé Tachjian, eds., *Les Arméniens du Liban. Cent ans du presence*, Presses de l'Université Saint-Joseph, Beirut, 2017, pp. 139-42; idem, "The Settlement of Musa Dagh Armenians in Anjar, Lebanon (1939-1941)," in Antranik Dakessian, ed., *Armenians of Lebanon (B.): Proceedings of the Conference (14-16 May 2014)*, Haigazian University Press, Beirut, 2017, pp. 146-7.

ՄՈՒՍԱ ՏԱՂԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, 1919-1939

(Ամփոփում)

ՎԱՀՐԱՄ Լ. ՇԵՄՄԱՍԵԱՆ (Vahram.shemmassian@csun.edu)

Մուսա Տաղի Հայ Աւետարանական Եկեղեցին հիմնուած էր ԺԹ. երկրորդ դարակէսին: Պիթիասի հօտը զօրաւորագոյնն էր. անոր կը յաջորդէր Եողուն Օլուքի հօտը: Միւս գիւղերուն աւետարանականները արբանեակ-ենթախումբեր կը նկատուէին՝ իրենց թիւին փոքրութեան պատճառով: Համաշխարհային Ա. պատերազմը պարտադրեց հայ աւետարանական հօտին, Մուսա Տաղի ամբողջ բնակչութեան հետ, դիմադրութեան կամ տեղահանութեան միջեւ ընտրութիւն կատարել: Անոնք որոնք տեղահանութիւնը ընտրեցին, շուրջ կէսով բնաջնջուեցան, իսկ դիմադրողները փրկուեցան Միջերկրականի ֆրանսական նաւատորմին կողմէ եւ ապաստան գտան Փոր Սայիտի գաղթակայանը, Եգիպտոս: Վերապրողները 1919ին վերադարձան ծննդավայր եւ լծուեցան վերականգնումի աշխատանքներուն:

Յօդուածը նուիրուած է 1919-39 շրջանի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին: Եկեղեցին դիմագրաւեց բազում դժուարութիւններ. ինչպէս՝ թիւի նուազում, աղքատութիւն եւ նիւթական պարտաւորութեանց թերացում, հոգեւոր կեանքի նահանջ, հովիւներու պարբերական բացակայութիւն եւն.: Միւս կողմէն, սակայն, եղան վերականգնումի յատկանշական իրագործումներ՝ կիրակնօրեայ դպրոցներու վերաբացում, Ջանիցի եւ կանանց Աստուածաշունչի խումբերու վերականգնում, յայտնուեցան նաեւ աշխուժ հոգեւոր հովիւներ: Հալէպի Հայ Աւետ. Եկեղեցին եւ ՄԱՀԱԵՄը (հիմն. 1924ին) յատուկ ուշադրութիւն դարձուց Մուսա Տաղին, ուր առաքեց այցելու խումբեր, մինչ Պիթիասի եւ Եողուն Օլուքի եկեղեցիները մասնակցեցան ՄԱՀԱԵՄի տարեկան ժողովներուն եւ նիւթապէս իրենց համեստ նպաստը բերին Սուրիա-Լիբանանի աւետարանական գործին:

Ալեքսանտրէթի սանճաքին կցումով 1939ին, Մուսա Տաղի հայութիւնը վերաբնակեցաւ Սուրիա եւ Լիբանան: Մուսատաղցիք բնակեցան Լիբանանի Պեքայի հովիտին մէջ Անճար, ուր վերստեղծեցին իրենց հաւաքական կեանքը, իսկ Եկեղեցին շարունակեց իր հոգեւոր եւ կրթական առաքելութիւնը:

Ուսումնասիրութիւնը հիմնուած է արխիւային, նամակագրական, հարցազրոյց-ներու, մամուլի եւ այլ աղբիւրներու վրայ, որոնք առաջին անգամ կ'օգտագործուին:

ԱՒԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐՈՒ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ (varny1@yahoo.com)

Արտաքին եւ ներքին գործօններ (արեւմտահայութեան ցեղասպանութիւնը, խորհրդային վարչակարգի հաստատումը արեւելահայ իրականութեան մէջ եւն.) զուգամիտումի (convergence) գործընթաց մը ստեղծած են Ի. դարու սկիզբի արեւմտահայ (նաեւ՝ Օսմանեան Կայսրութենէն դուրս) եւ արեւելահայ (թէ՛ Ռուսական Կայսրութեան եւ թէ՛ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան) կուսակցական հակամարտութեան մէջ, որ յանգած է Սփիւռքի 1920-30ականներու փուլին:

Խնդրոյ առարկայ երկու տասնամեակներուն գլխաւոր յատկանիշերէն մէկը հայ իրականութեան խորհրդայնամէտ եւ հակախորհրդային հատուածներու շեշտակի բաժանումն էր, որ ելեւէջներով պիտի շարունակէր զարգանալ մինչեւ 1990ականներու սկիզբները, փաստօրէն կանգ առնելով խորհրդահայ վարչակարգի աւարտին: Ի դէպ, ուշագրաւ փաստ է, որ 1920-30ականներուն, համայնավար-խորհրդայնամէտ հոսանքը ինքզինք անկուսակցական կը հռչակէր, գտնուելով հանդերձ Խորհրդային Հայաստանի վարչակարգի ազդեցութեան տակ, որ խորհրդային կեդրոնական քաղաքականութիւնը կը ցոլացնէր եւ հայրենիքի ներկայութեան թէ՛ ազգային-հայրենասիրական եւ թէ՛ գաղափարախօսական-քաղաքական բնոյթ կու տար:

Գաղափարական պայքարի ատելավառ ու կրքոտ բնոյթը, ուր զգացական ելոյթները գերակշիռ եղած են, պիտի սատարէր փաստական պառակտումներու եւ հրահրէր մտքերն ու սրտերը կարգ մը համայնքներու մէջ, բանակռուի ոլորտէն բիրտ ուժի կիրարկումին անցնելով (բռնցքամարտեր, ծեծկռտուքներ, փոխադարձ սպանութիւններ եւ այլք), որոնց բարձրակէտը թերեւս կարելի է նկատել Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ Ամերիկայի արեւելեան թեմի առաջնորդ Ղեւոնդ արք. Դուրեանի սպանութիւնը Դեկտեմբեր 1933ին, ինչպէս եւ անոր հետ կապուած ու ցարդ լիակատար լուծումի չյանգած թղթածրարը:

1920-30ականներու կուսակցական հակամարտութեան բնորոշ երեսակներէն մէկը, որ թերեւս անոր բիրտ բնոյթը պայմանաւորող ազդակներէն կարելի է նկատել, գաղափարախօսական շրջումի երեւոյթն էր, երբ գլխաւորաբար ընկերվարական կուսակցութիւններէն՝ Հ.Յ.Դաշնակցութենէն եւ Ս.Դ.Հնչակեան Կուսակցութենէն, անդամներու արտահոսք մը տեղի ունեցած է դէպի համայնավար կամ խորհրդայնամէտ դիրքեր: Այդ արտահոսքին բազմապիսի պատճառները զանազան քննարկումներու եւ մեկնաբանութիւններու տեղի տուած են, որոնց թուարկումն ու անդրադարձը սակայն մեր նպատակէն դուրս է:

Այդ ծիրին մէջ կը մտնէ Աւետիք Իսահակեանի պարագան, որուն այդ ժամանակաշրջանի բարդ յարաբերութիւնները ՀՅԴի հետ դեռ կը սպասեն համապարփակ եւ անաչառ գնահատումի, ինչպէս եւ արխիւային յաւելեալ լոյսին:

Երեւանի Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանը (ԳԱԹ) գտնուող Իսահակեանի արխիւին մաս կը կազմեն դաշնակցական գործիչ Աշոտ Արծրունիի գրած զոյգ նամակները բանաստեղծի կեանքի մայրամուտին՝ 1956ին[1]: Նամակները շահեկան տուեալներ կը մատակարարեն նամակագրի կենսագրութեան մասին, բայց անոնց հրապարակումը կապուած է գլխաւորաբար առաջին նամակին մէջ անոր յայտնած խոր համոզումին, «*որ մոռացել էք այն միջադէպը, որ քսան տարի առաջ տեղի ունեցաւ Փարիզում*»: Այս հաստատումի ետին իսկապէս մոռցուած դէպք մը կայ, որուն համապարփակ հետաքննութիւնը որոշ յաւելեալ լոյս կրնայ սփռել Իսահակեանի այդ տարիներու վարքագիծին վրայ:

29 Մայիս 1926ին, Ռուբէն Տէրմինասեան գրած էր *Հայրենիք*ի խմբագիր Ռուբէն Դարբինեանին, ակնարկելով Իսահակեանին. «*Նա միտք ունի գնալ երկիր: Մենք էլ խորհուրդ տուինք: Մնայ, պիտի ժանգոտի: Թող հոն երթայ: Կը յուսամ՝ մեզնից չի դառնայ*»[2]: Սակայն, Իսահակեան չէ արդարացուցած Տէրմինասեանի յոյսը: Երեքուկէս տարի Հայաստան մնալէ ետք (Հոկտեմբեր 1926-Ապրիլ 1930) Փարիզ վերադառնալով իր ընտանիքին քով, բանաստեղծը սկզբնապէս զգուշաւոր դիրք որդեգրած է, ինչպէս ցոյց կու տայ Յունիս 1930ի նամակը ի պատասխան Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հրաւէրին, ըստ որուն «*ինչ-ինչ պատճառներով հրաժարւում եմ հասարակութեան առաջ հանդէս գալու Հայաստանի դրութեան մասին արտայայտուելու նկատմամբ*»[3]: Յուլիս 1930ին, *Հայրենիք* օրաթերթը ֆրանսահայ մամուլէն քաղուածաբար կը հաղորդէր Իսահակեանի վերադարձը, «*որ երկու* [sic] *տարիէ ի վեր Հայաստան կը գտնուէր*», աւելցնելով, թէ «*յայտնի չէ թէ ի՛նչ նպատակով կամ պաշտօնով վերադարձած է Փարիզ*», «*կրկին պիտի վերադառնայ Հայաստան*» եւ «*կարգ մը տեղեկութիւններ տուած է Հայաստանի մասին, որոնք նորութիւն չեն*»[4]: Հոկտեմբերին,

---

[1] ԳԱԹ, Աւետիք Իսահակեանի ֆոնտ, I բաժին, թ. 986:

[2] «Մեր աշխատակիցներու նամակները», *Հայրենիք ամսագիր,* Նոյեմբեր 1963, էջ 20:

[3] Աւետիք Իսահակեան, *Երկերի ժողովածու, հատոր վեցերորդ*, Երեւան, «Սովետական գրող» հրատ., 1979, էջ 284:

[4] «Ա. Իսահակեան Փարիզի մէջ», *Հայրենիք,* 10 Յուլիս 1930, էջ 2: Լուրին աղբիւրը ՌԱԿի Փարիզի պաշտօնաթերթն էր՝ *Ապագայ*, որ արդէն յիշուած էր լրատուութեան մէջ: Անոր ժամանակագրական սխալը արդէն կրկնուած էր նախօրօք *Արեւ*ի լակոնական լրատուութեան մէջ. «*Երկու տարիէ ի վեր Հայաստան գացած բանաստեղծ Պ[արոն] Աւետիք Իսահակեան, վերջերս նորէն Փարիզ վերադարձած է*» («Պ. Աւետիք Իսահակեան», *Արեւ,* 18 Յունիս 1930, էջ 2):

Արեւ կը տեղեկացնէր «*ի պատիւ Հայաստանէն վերադարձած Ա. Իսահակեանի*» Փարիզի մէջ տրուած թէյասեղանի մը մասին, ուր ան բանախօսած էր եւ «*իր հիացումը յայտնած է եւ քաղցր տպաւորութիւններ Հայաստանի մէջ կատարուած աշխատութեանց եւ կեանքի մասին*»[5]: Ամիս մը ետք, լուրը նոյնութեամբ լոյս կը տեսնէր *Հայրենիք*ի մէջ[6]: Նոյն օրերուն, Իսահակեան բացայայտ մերձեցում մը ցոյց տուած է խորհրդայնամէտ դիրքերու. այսպէս՝ Հայաստանի խորհրդայնացման 20ամեակին առիթով անոր ստորագրութեամբ յաւուր պատշաճի յօդուած մը լոյս տեսած է *Խորհրդային Հայաստան* օրաթերթի բացառիկին մէջ, որուն եզրափակիչ պարբերութիւնը կ'ըսէր. «*Այսօր, ձեր փօնին ամբողջ հոգովս ներկայ եմ, ձեզ հետ, Հայաստանի աշխատաւորներ: Դուք, որ անչափելի զոհաբերութեամբ, կենցաղային զրկանքներով, բայց անսասան կամքով շինում էք արդարութեան եւ աշխատանքի մեր հայրենիքը: Ձեզ հետ եմ եւ ձեզ հետ միասին գոչում եմ – Կորչի՛ հարստահարող աշխարհը, ԿԵՑՑԷ՛ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ, Կեցցէ՛ Խորհրդային Հայաստանը*»[7]:

Փետրուար 1931ի վերջերուն, Իսահակեան Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Սահակ Տէրգաբրիէլեանին պնդած է «թերթը վերսկսելու» մասին, ակնարկելով 1925-30ին Փարիզ լոյս տեսած *Երեւան* եռօրեայի. «*Սակայն առանց օրգան-թերթ ունենալու բան չի կարելի անել: Հիմա անհամբեր սպասում ենք Ձեր կարգադրութեանը՝ թերթը վերսկսելու համար: Եթէ օրգան չունենանք՝ բանուորական մասսաներից շատ կը կորցնենք, արդէն բաւական կորուստ ունեցել ենք: Ասպարէզը մնացել է դաշնակցութեանը, հակահարուած տալու հնարաւորութիւն չունենք: Խորհրդային Հայաստանի կողքին կանգնած բանուորների մշտական յայտնած ցանկութիւնն է՝ ունենալ իր սեփական օրգանը*»[8]:

Յուլիս 1931ին կը սկսէր լոյս տեսնել *Երեւան*ը փոխարինող *Մեր ուղին* երկօրեայ թերթը (1931-32), որ թէեւ իր առաջնորդողին մէջ կը յայտարարէր, թէ «*մեր թերթը ո՛ եւ է կուսակցութեան օրկանը չպիտի ըլլայ, պիտի կենայ անկուսակցական գետնի վրայ*»[9], սակայն 1934ին յիշուած է իբրեւ

---

[5] «Ի պատիւ Պ. Ա. Իսահակեանի», *Արեւ,* 24 Հոկտեմբեր 1930, էջ 2:

[6] «Ի պատիւ Ա. Իսահակեանի», *Հայրենիք,* 25 Նոյեմբեր 1930, էջ 3:

[7] Աւ. Իսահակեան, «Յաղթանակը վաղուանն է, սոցիալիզմինը», *Խորհրդային Հայաստան,* 29 Նոյեմբեր 1930, էջ 14: Նոյն էջին մէջ, յօդուածներ ստորագրած են Շիրվանզադէ, Զապէլ Եսայեան, Ստեփան Զօրեան, Լէօ, Ալեքսանդր Թամանեան, Մանուկ Աբեղեան եւ Խ. Երիցեան:

[8] Ս. Բեհբուդեան, Է. Յովսէփեան, «Վաւերագրեր Աւետիք Իսահակեանի մասին (1931-1956 թթ.)», *Բանբեր Հայաստանի արխիւների,* 3:1987, էջ 27:

[9] «Մեր ընելիքը», *Մեր ուղին,* 22 Յուլիս 1931, էջ 1: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք Փարիզի Նուպարեան մատենադարանի տնօրէն Պորիս Աճէմեանին, որ մեր տրամադրութեան տակ դրաւ *Մեր ուղին*ի առաջին թիւի լուսանկարչական պատճէնը:

«խորհրդային հրատարակութիւն» Գարեգին Լեւոնեանի պարբերական մամուլի մատենագիտութեան մէջ[10]:

Թերթի առաջին թիւին մէջ Իսահակեան լոյս կ'ընծայէր «Ղեւոնդ աղա» պատմուածքը[11]: Իսահակեանն ու Սիմոն Վրացեանը «գաղափարի եւ անձնական մտերիմ ընկերներ» եղած էին[12]: Առաջին թիւի հրատարակութենէն երկու օր ետք՝ 24 Յուլիսին, Վրացեան կը գրէր Իսահակեանին, թէ այդ թիւը նոր ձեռքը անցած էր եւ թէ պատմուածքը լոյս տեսած էր « *"Մեր Ուղին" թերթի թիւ 1ի կեղտոտ առաջնորդողի եւ Տ. Զաւէնի ոչ պակաս կեղտոտ յօդուածի կողքին». «Յայտնի հասարակական պոռնկագիր Տ. Զաւէնի անուան կողքին դրուած է եւ քո անունը: Պատմուածքդ է տպուած մի թերթում, որի հրատարակութեան գլխաւոր իմաստը մաղձոտ պայքարն է Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ. առաջին համարի խմբագրական յօդուածը՝ ապացոյց»*[13]:

---

[10] Գարեգին Լեւոնեան, *Հայոց պարբերական մամուլը. լիակատար ցուցակ հայ լրագրութեան սկզբից մինչեւ մեր օրերը (1794-1934),* Երեւան, հրատարակութիւն Մելքոնեան ֆոնդի, 1934, էջ 165:

[11] Աւետիք Իսահակեան, «Ղեւոնդ աղան», *Մեր ուղին,* 22 Յուլիս 1931, էջ 3-4: Պատմուածքը գրուած էր 1931ին եւ Իսահակեան ձեռագիրը 1940ին *Սովետական գրականութիւն* ամսագրին յանձնած էր: Սակայն, օրուան խմբագիրը՝ Ռուբէն Զարեան, չէր հրատարակած՝ գեղարուեստականօրէն թոյլ նկատելու պատճառաբանութեամբ: Պատմուածքը առաջին անգամ Հայաստանի մէջ լոյս տեսած է 1964ին (նոյն, «Ղեւոնդ աղան», *Սովետական գրականութիւն,* 5:1964, էջ 3-8. Զարեանի ծանօթագրութիւնը՝ էջ 3-4) եւ վերատպուած՝ Իսահակեանի երկերու ժողովածուին մէջ (Նոյն, *Երկերի ժողովածու, չորրորդ հատոր*, «Սովետական գրող» հրատ., Երեւան, 1975, էջ 48-56), որուն ծանօթագրութիւնը չէ յիշած 1931ի հրատարակութիւնը (անդ, էջ 486), հաւանաբար որովհետեւ *Մեր ուղին*ի առաջին թիւը կը պակսի Հայաստանի Ազգային Գրադարանի այլապէս անկատար անոր հաւաքածոյէն: Երկերու լիակատար ժողովածուի (Նոյն, *Երկերի լիակատար ժողովածու 14 հատորով, հատոր VI*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, էջ 218-26) ծանօթագրութիւններուն մէջ յիշուած է Իսահակեանի տուն-թանգարանին մէջ պահուող պատմուածքէն կտրածոյ մը առանց թերթի անուանումի եւ թուականի: Մեր յօդուածին տուեալները կը հաստատեն այն վարկածը, որ պատմուածքը «առաջին անգամ տպագրուած է, հաւանաբար, 1931-1932 թթ. Փարիզում լոյս տեսնող հայկական թերթերից մէկում» (անդ, էջ 781):

[12] Սիմոն Վրացեան, *Հին թղթեր նոր պատմութեան համար,* տպ. Մշակ, Պէյրութ, 1962, էջ 335:

[13] Վրացեան, էջ 365: Աւելի ուշ, *Հայրենիք* պնդած է, որ «"Մեր Ուղին" Տ. Զաւէնին յանձնուած *ամանաթ* ձի մըն է միայն» («*Մինչեւ որ շարունակուի "մի քիչ փողը"*», *Հայրենիք,* 26 Օգոստոս 1931, էջ 3): Ըստ Ամալիա Կիրակոսեանի, *Մեր ուղին*ը կը հրատարակուէր խմբագրական կազմով՝ Գրիշա Մեհրաբեան, Մարտիկ Մարտենց եւ Վիվան (Անուշաւան Ջիտեջեան) (Ամալիա Կիրակոսեան, *Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն (1794-1967). համահաւաք ցանկ,* Հայկական ՍՍՀ Ալ. Միասնիկեանի անուան հանրապետական գրադարան, Երեւան, 1970, էջ 137):

Վրացեանի գնահատականը ուղղուած էր թերթի խմբագրականին, որ իր հարուածները հասցուցած էր թէ՛ ՀՅԴին եւ թէ՛ ՌԱԿին: Առաջինի մասին գրուած էր ի միջի այլոց.

> Հայ իրականութեան մէջ կը բացակային խելօք թշնամիները, մեր հասարակական հրապարակն այլանդակող հոսանքներ ունինք միայն, որոնք Դաշնակցութեան, քաղ[աքական] արկածախնդիր համբակներու եւ տգէտներու այդ վոհմակին ընդհանուր ղեկավարութեան տակ թշնամական մթնոլորտ մը կ'ստեղծեն Խորհրդային Հայաստանի ու արտասահմանի աշխատաւորութեան միջեւ: Խելքի ու բանականութեան նշոյլն անգամ կը պակսի Դաշնակցութեան զազրելի պրովոքասիոն զրպարտութիւններուն: (...) Քաղաքական այս մերկ պոռնոգրաֆիան նա "գաղափարական ընդդիմադրութիւն" կ'անուանէ[14]:

Վրացեանի միւս թիրախն էր նախկին հնչակեան, այնուհետեւ համայնավար դիրքեր որդեգրած հրապարակագիր Տիգրան Զաւէնը (Չուգասզեան, 1874-1938), որ ստալինեան սպանդի զոհերէն մէկը պիտի դառնար, 1933ին Հայաստան ներգաղթելէ ետք: Տ. Զաւէն անդրադարձած էր միութենական ժողովուրդներու ցուցաբերած համերաշխ օժանդակութեան՝ Ապրիլ 1931ի Զանգեզուրի աղէտալի երկրաշարժին առթիւ, վեր հանելով «*Խ. Հայաստանի աշխատաւոր զանգուածները՝ կեանքի ու մահուան մէջ միացած իրենց հարիւր վաթսուն միլիոն դաշնակից, իրենց բաղդակից ընկերներուն*» եւ շարք մը յարձակումներ գործելով Դաշնակցութեան դէմ, որ «*խեղաթիւրումներու, զրպարտութիւններու, սպութիւններու անսանձ խաչակրութեամբ մը, վայրկեան մը չի դադրիր այլանդակելէ մեր խորհրդային հայրենիքին պայծառ, գեղեցիկ, խանդաղատեցնող դէմքը, մոլորեցնելու համար արտասահմանի աշխատաւորութիւնը*», նաեւ «*պայքարելով պուրժուական կարգերով ղեկավարուող Հայաստանի մը համար*»: Ան կոչ կ'ուղղէր «դաշնակ եւ այլ ազգայնական կազմակերպութիւններու» շարքային աշխատաւորներուն, որ սթափին, «*եթէ չեն ուզեր մեղսակից ըլլալ այն գարշելի, եղեռնական դաւադրու-թեան, որ կը կազմեն այն կուսակցութիւններու ղեկավարները երկրի իրենց եղբայրներուն ո՛չ միայն երջանկութեան, այլ նոյնիսկ ֆիզիքական գոյու-թեան դէմ*»[15]:

Վրացեան հաւատք կը յայտնէր, թէ Իսահակեանի «*երեւումը այդպիսի մի անմաքուր ընկերութեան մէջ, պատահականութեան արդիւնք է. մի դըժբախտ արկած*», բայց մարդիկ կային, կ'աւելցնէր ան, որոնք կը պնդէին, թէ գրագէտը գիտակցաբար պատմուածքը տուած էր *Մեր ուղիին*ին եւ թէ գործուն մասնակցութիւն ունէր անոր հրատարակութեան մէջ: Ուստի, կը պահանջէր, որ Իսահակեան հաստատէր կամ հերքէր շրջան ընող տարածայնութիւնները, ի միջի այլոց գրելով.

> Իբրեւ մէկը, որ դեռ շարունակում է ընկերական զգացմունքները տածել ու սիրել քեզ, հակառակ վերջին ժամանակների քո ընթացքի մէկից աւելի ինձ համար

[14] «Մեր ընելիքը», էջ 1:

[15] Տ. Զաւէն, «Անհրաժեշտ, անյետաձգելի գործը», *Մեր ուղին,* 22 Յուլիս 1931, էջ 2:

անըմբռնելի արտայայտութիւնների, ես ինձ բարոյական իրաւունք եմ համարում խնդրելու, որ մի երկտողով հերքես ինձ՝ քո մասին տարածուող լուրերը, ասես որ դրանք զրպարտութիւններ են: Ուզում եմ, որ գրես ինձ, թէ դու հաւատափոխների եւ իրենց խիղճն ու նամուսը վաճառքի հանող մարդկանց հետ համերաշխած չես (...) ուզում եմ որ վստահացնես ինձ եւ իմ միջոցով նրանց, որ դեռ հաւատում են, որ աշխարհի երեսից չեն վերացած, ի սպառ, մարդկայնութեան եւ ազնուութեան սկզբունքները, որ դու այդ անբարոյական, փողի համար ամէն նուիրական սրբութիւն վաճառող մարդկանց հետ ընդհանուր ոչինչ չունես եւ շարունակում ես մնալ ժողովրդի բանաստեղծ՝ առաջուայ Աւետիք Իսահակեանը[16]:

Վրացեան հրատարակած է նաեւ յաջորդ օրը գրուած բանաստեղծին կարճառօտ պատասխանը.

Նամակդ այսօր առաւօտ ստացայ: Քանի որ քեզ համար այնքան ցանկալի է եւ այնքան պաթետիկ իմանալը իմ դիրքաորոշումը, կ'ուզենայի քեզ անձամբ տեսնել եւ երկարօրէն խօսել: Գրելով կարելի չէ սպառել նիւթը, եւ հաւատացնում եմ, որ ժամանակ էլ չունեմ նստելու եւ հանգամանօրէն գրելու իմ apologie-ն:
Ուրեմն, խնդրում եմ, երկուշաբթի երեկոյեան 29, -7, ժամը 8 ½-9 հանդիպել Café Lilas այնտեղ ուր էինք Ուրբաթ գիշեր[17]:

Այս նամակէն կը պարզուի, որ երկու հին բարեկամները շարունակած էին իրենց հանդիպումները մինչեւ 19 Յուլիս: Սակայն, Վրացեան անմիջապէս՝ 26 Յուլիսին, կտրուկ պատասխան տուած է Իսահակեանի երկտողին.

Ստացայ 25 Յուլիսի երկտողդ: Ես քեզանից չխնդրեցի "սպառել" նիւթը կամ քո անձի Apologie-ն: Իմ դրած թէկուզ եւ "պաթետիկ" բայց պարզ ու որոշ հարցին պէտք էր պատասխանել նոյնքան պարզ ու որոշ "այո"ով կամ "ոչ"ով: Դու խուսափեցիր պատասխանելուց: Այդ էլ պատասխան է, որ ցոյց է տալիս քո "դիրքաորոշումը": Դրանից յետոյ էլ ի՞նչ հանդիպում. աւելորդ է[18]:

Աշոտ Արծրունիի կողմէ քառորդ դար ետք անցողակի ակնարկուած «միջադէպ»ը տեղի ունեցած է Վրացեանի երկտողէն երեք օր ետք: Արծրունի (Քանաքեռ, 10 Յունիս 1902--Պուենոս Այրէս, 16 Մայիս 1979), բուն անունով՝ Արծրունի Տուլեան (փաստաթղթային անունով՝ Աշոտ Սիրուեան), պատանեկան տարիներուն մասնակցած էր Բաշ Ապարանի հերոսամարտին (1918), հայ-թրքական պատերազմին (1920) եւ Փետրուարեան ապստամբութեան (1921): Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան տարիներուն, Հայաստանի աշակերտական միութիւններու վարչութեան նախագահ եղած էր: 1920ին աւարտելէ ետք Երեւանի ռուսական գիմնազիան, 1921-24՝ հետեւած էր ժողովրդական (յետոյ՝ պետական) համալսարանի պատմագրական ճիւղին, զոր անաւարտ ձգած էր: Կուսակցական ընդյատակեայ գործունէութեան ծիրին մէջ, գաղտնի կերպով երկիցս արտասահման ան-

[16] Վրացեան, էջ 365-66:
[17] Անդ, էջ 367: «Դիրքաորոշումը» ձեւը բնագրային է, ինչպէս կը հետեւցնենք պատասխանէն:
[18] Անդ:

ցած էր իբրեւ պատգամաւոր մասնակցելու Փարիզ գումարուած ՀՅԴ Ժ. (1925) եւ ԺԱ. (1929) ընդհանուր ժողովներուն: Վերջինէն ետք, կուսակցութեան Բիւրոյի որոշումով մնացած էր Ֆրանսա[19]:

Արծրունի յօդուած մը հրատարակած է *Յառաջ*ի մէջ, յայտարարելով, թէ «*հանրային կարծիքը պէտք է հեռանայ Իսահակեանի նման երկերեսանի մարդկանց դէմ* [sic]»: Վերջինիս Հայաստան կեցութեան անդրադառնալով, փաստարկած է, որ կուսակցութիւնն ու կուսակցական ընկերները ժխտական վերաբերում ցոյց տուած չէին անոր հանդէպ. «*Ազգային մեծ բանաստեղծը, "Երգեր ու Վէրքեր"ի հռչակաւոր հեղինակը, տարիներ առաջ, խորհրդային իշխանութեան հրաւէրով, Հայաստան գնաց: Առանց աղմուկի ու յայտարարութեան: Ոչ ոք մեղադրեց իր հայրենաբաղձ ըլլալը: Գնաց պտրտեցաւ, ուսումնասիրեց, ստեղծագործեց ու վերադարձաւ: Գրկաբաց ընդունելութիւն սահմանի երկու կողմերում էլ: Բոլորը խոնարհուեցին մեծ տաղանդի առաջ: Անգամ մարդերի արանքից դիտեցին Հայկենտգործկոմի անդամ ըն-տրելու հանգամանքը*»:

Սակայն, Իսահակեան «*վերադարձաւ որոշ յանձնառութեամբ*», կը պընդէր գրութիւնը. «*Ինչպէս իր յետագայ քայլերը ցոյց տւին, Իսահակեանի ստացածը ոչ թէ վաստկաւորի թոշակ է, այլ ռոճիկ*»[20]:

Կենսաթոշակի հարցին մասին կարելի է ամփոփ յիշատակել, որ Դեկտեմբեր 1924ին, Իսահակեան գրած էր Վրացեանին, թէ «*թէեւ Հայկական Խորհուրդը ինձ կենսաթոշակ է նշանակել, սակայն սկզբունքով իրաւունք ունի նա՛ ստանալու, ով այնտեղ է ապրում*»[21]: Սակայն, երկու ամիս ետք, Դարբինեանին կը գրէր, թէ «*մտածում եմ դիմեմ Հայաստանի Սովետներին՝ կենսաթոշակ տալու: Սակայն, լսում եմ, որ նրանք միայն Հայաստանում ապրողներին են տալիս, ասելով թէ՝ եթէ դուրսը ապրում է, կը նշանակէ միջոց ունի ապրելու*»[22]: Իսկ Նոյեմբեր 1927ին, Երեւանէն կնոջ գրած է, թէ «*միայն ես որ գամ, կենսաթոշակս տալու են եւ Փարիզում*»[23]: Սահակ Տէրգաբրիէլեանին գրելով սրտի դարմանումին մասին, Փետրուար 1931ին աւելցուցած է. «*Դժւարանում էի Ձեզ գրել, գիտենալով, որ ներկայ պայմաններում հեշտ չի Հայաստանից փող դուրս հանելը, բայց մի ֆորմուլա պիտի գտնւի իմ դրութեան համար. ինչ էլ որ լինի, Հայաստան վերադարձիս*

---

[19] Կենսագրական տուեալներուն համար, օգտուած ենք հետեւեալ աղբիւրներէն. «Մահ Աշոտ Արծրունիի», *Արմենիա,* 16 Մայիս 1979, էջ 1. նաեւ՝ Մ.Ս.Ա. [Մատլէն Ս. Արիսեան], «Աշոտ Արծրունի (1902-1979)», *Արմենիա,* 8 Յունիս 1989, էջ 4:

[20] Աշոտ Արծրունի, «Այլեւս կը բաւէ», *Յառաջ,* 29 Յուլիս 1931, էջ 2:

[21] Վրացեան, էջ 363:

[22] *Աւետիք Իսահակեանի նամակները Վ. Նաւասարդեանին, Ռ. Դարբինեանին, Ե. Խաթանասեանին, Վ. Աիարոնեանին,* տպ. «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1959, էջ 58-59:

[23] *Աւետիք Իսահակեանի նամակները,* ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2016, էջ 255:

սիրտս բժշկած պիտի վերադառնամ, որ այլեւս միշտ հանգիստ լինեմ Երեւանում:

Կենսաթոշակս յունուար-փետրուար, ուրեմն եւ մարտ ամիսները չեմ ստացել: Շատ խնդրում եմ, բարի լինէք, թոշակս ուղարկել, նոյնպէս, եթէ կարող էք, մի քիչ աւելի ուղարկեցէ՛ք, բժշկութեանս ծախսերի համար»[24]:

Արծրունի թուարկած է Իսահակեանի խորհրդային իշխանութեան գովքը, որ հրատարակուած էր Հայաստանի խորհրդայնացման տասնամեակին նուիրուած յոբելենական թերթին մէջ, «որը մէկ պարսաւագիր էր ուղղուած Դաշնակցութեան հասցէին»[25], ինչպէս եւ *Խորհրդային Հայաստան*ի վերոյիշեալ յօդուածը, շարունակելով՝ «*Կարծէք թէ այդ յօդուածների տակ սխորագրողը մէկ ուրիշ Աւետիք Իսահակեան էր: Մազաչափ անգամ չփոխուեց մեր վերաբերմունքը: Նոյն հանդիպումներն ու մանրամասն զրոյցները*»[26]:

Դատելով 1956ի նամակներէն, հաւանական է, որ, Վրացեանի պէս, Արծրունի եւս «նոյն հանդիպումներն ու մանրամասն զրոյցները» ունեցած էր: Արդարեւ, 1930ին Արծրունի ամուսնացած էր Լիա Ներսիսեանի հետ, որ Իսահակեանի դարասկիզբի մտերմուհի եւ ապա Լեւոն Շանթի կնոջ՝ Ջաւահիր (Ջաւո) Ներսիսեանի եղբօր աղջիկն էր[27]: Անոր յօդուածին տուն տուող պատճառն ալ *Մեր ուղին*ի պատմուածքն էր, որ, իր իսկ խօսքերով, «*այնքան անտաղանդ եւ անհամ է, որ բնաւ պատիւ չի բերում իր գրչին: Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետեւ դա ոչ թէ ինքնուրոյն մէկ գրւածք է, այլ ինչպէս խորհրդային երկրներում կ'ասէին՝ ընկերային պատուէր*»[28]: Պատմուածքը կը ներկայացնէր երբեմնի ունեւոր 70ամեայ Ղեւոնդ աղան, զոր բոլշեւիկները զրկած էին իր հարստութենէն, եւ կ'ապրէր գանգատելով վարչակարգէն, մինչեւ որ օր մը, հանրային բաղնիքին մէջ ունեցած խօսակցութենէ մը եզրայանգած էր, որ «*բոլշեւիկները մի բան գիտենալու են անպատճառ, որ հինը սուտ հանեցին, տակը վրէն բերին: Հիմի լաւ եմ հասկանում, որ բանի մէջը բան կայ*»[29]: Արծրունի կոչ ուղղած է, որ «*մենք էլ մեր դիրքը ճշդենք նմանների հանդէպ ու միանգամայն երես դարձնենք, անպատուութիւն համարենք իր բարեւն առնելն ու հետը խօսելը*», համարելով, որ «*այլ վերաբերմունքի արժանի չէ մէկը, որ ընդունակ է յանուն հացի խնդրի բոլշեւիկեան գովքն անել, միաժամանակ քար լռութիւն պահպանել*

---

[24] Բեհբուդեան, Յովսէփեան, էջ 27-28:

[25] Նոյեմբեր 1930ին կատարուած այս հրատարակութեան հետքը չենք կրցած գտնել:

[26] Արծրունի, «Այլեւս կը բաւէ», էջ 2:

[27] Ջաւո Շանթ տակաւին Փարիզ կ'ապրէր, մինչ Լ. Շանթ արդէն մեկնած էր Պէյրութ (Էլլէն Բիւզանդ, «Մեր աւագ ընկերները Փարիզում», *Հայրենիք ամսագիր*, Դեկտեմբեր 1963, էջ 9):

[28] Արծրունի, «Այլեւս կը բաւէ», էջ 2:

[29] Իսահակեան, «Ղեւոնդ աղա», էջ 4:

նոյն բոլշեւիկների գործած սխրագործութիւնների ու սպորութիւնների հանդէպ»[30]:

Յօդուածին անմիջապէս պատասխանած է *Մեր ուղին*ի աշխատակիցներէն մէկը՝ գրագիտուհի Զապէլ Եսայեանը, որ 1923ի շուրջ դուրս եկած էր ՀՅԴի շարքերէն[31], եւ որ Իսահակեանի պարագան յիշած է 1918էն ետք կուսակցութենէն «անվերադարձ հեռացողներու» շարքին, որոնք «*մինչեւ այն թւականը, որ դեռ իրենց հետ էին, անոնք ազնիւ էին, շիտակ, անձնազոհ, տաղանդաւոր եւ յանկարծ սպոր, վարձկան, անհոգի, դաւաճան*»: Արծրունիի գրութիւնը նկատելով «*կանխամտածած եւ պատրիրուած յարձակողական*», Եսայեան նշած է, որ «*երկար պիտի ըլլար թւել բոլոր այն ազնիւ եւ անխարդախ մտաւորականները որ չի վարանեցան իրենց ականատեսի վկայութիւնները բերել եւ այսպէս ըսելով զինաթափ ըլլալ Խ. Միութեան նուաճումներուն առջեւ*», եւ Իսահակեանը զետեղած է անոնց կողքին: Գրագիտուհին ընդունած է, թէեւ հեգնական շեշտով, որ «*այն վերջին արարքը որ բաժակը յորդել է տւեր*» եղած էր Իսահակեանի աշխատակցութիւնը *Մեր ուղին*ի, «*այսինքն օրկանի մը որ կանգնած է Խորհրդային Հայաստանի անվերապահ բարեկամի դիրքին վրայ, որ կ'առաջադրէ լուսաբանել գաղութահայ աշխատաւորութիւնը բոլոր կենսական խնդիրներու մասին, որպէսզի անիկա կրկին ու կրկին զոհ չերթայ ամէն տեսակի ավանդիւրիսփներու խաղերուն եւ յստակ գիտակցութիւնը սփանայ իր շահերուն*»: Ան պնդած է, որ Իսահակեանի ստացածը Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան կողմէ հաստատուած թոշակ էր, ու ասպարէզ կարդացած. «*Եւ վերջապէս ինչո՞ւ օրինաւոր կը գտնէք որ հազար տեսակ մողէս կուլ տալով, մուրացկանի ձեռք երկարելով ձեր մտաւորականները անփառունակ թոշակներ սփանան բուրժուաներէ եւ դիփումնաւոր կերպով կասկածելի համարէք որ Իսահակեան մը, Շիրվանզատէ մը մեր աշխատաւոր ժողովուրդի օրինաւոր իշխանութենէն սփանան թոշակ որպէս վաստակաւոր գրող*»[32]:

Արծրունիի յօդուածին յարուցած աղմուկը անմիջապէս չէ մարած: Օգոստոս 1931ին, Տէրգաբրիէլեան Փարիզ կ'այցելէր, *Մեր ուղին*ի եւ *Ապագայի* տուած մամլոյ ասուլիսին ընթացքին յայտնելով, թէ Հայաստան յառաջիկայ մէկ-երկու տարիներուն կրնար ընդունիլ քանի մը տասնեակ հազար ներգաղթողներ՝ «*աշխատաւորներ՝ բանւորներ, գիւղացիներ եւ որակեալ մասնագէտներ. ուրեմն այդ տարրերուն կը մնայ նախօրօք խզել իրենց կապերը Խորհրդային Հայաստանի ոխերիմ թշնամիի՝ դաշնակցական կուսակցութեան հետ*»[33]: Այս յայտարարութիւններուն հակազդելով, *Յառաջ*ի իր

[30] Արծրունի, «Այլեւս կը բաւէ», էջ 2:

[31] Վազգէն Գ. Շուշանեան, «Հաւատափոխները եւ գրական նոր սերունդը», *Հայրենիք,* 24 Ապրիլ 1924, էջ 1:

[32] Զապէլ Եսայեան, «Ո՞վ է դաւաճանը», *Մեր ուղին,* 2 Օգոստոս 1931, էջ 2:

[33] «Սահակ Տէր-Գաբրիէլեան մեր մէջ», *Մեր ուղին,* 23 Օգոստոս 1931, էջ 1:

խմբագրականին մէջ Շաւարշ Միսաքեան յիշեալ պայմանը համարած է «*քաղաքականութիւն՝ տարագիր բազմութիւններու գլխուն*» եւ կոչ ուղղած խորհրդահայ կառավարութեան. «*Արժեցուցէք ձեր վարկն ու խելքը՝ ընդարձակելու, զօրացնելու համար հայրենիքը, կարելի եղածին չափ շատ աշխատաւորներ փրկելով օտարութենէ, անստուգութենէ, թշուառութենէ*»[34]:

Հրայր Դարբինեան *Մեր ուղի*ի մէջ պատասխանած է այն արդարացումով, թէ «*ներգաղթը կազմակերպողը Խորհրդային Հայաստանն է, անոր բանւորագիւղացիական կառավարութիւնը*» եւ թէ՝ «*ներգաղթը անոր իրաւունքն է*» ու «*պիտի կազմակերպի առանց այդ իշխանութեան ոխերիմ թշնամիներու եւ ընդդէմ այդ թշնամիներու*»: Միաժամանակ, պնդած է, հակառակ յիշեալ հաստատումին, թէ «*Դաշնակցութիւնը քաջութիւն չունի պարզորոշ ձեւով յայտարարելու որ ինքը դէմ է **ներգաղթին**, որ ինքը պիտի **դարանաթագ ոճրագործութեան բոլոր միջոցներուն** դիմէ՝ ներգաղթը խան-գարելու համար (...)*»: Մեր նիւթին հետ կապուած, սակայն, շահեկան է *Յա-ռաջ*ի հակադարձութեան առիթով տրուած պատճառաբանութիւնը. «*Խնդիրն անոր մէջ է, որ ընկ. Տէր Գաբրիէլեանի ժամանումին առթիւ "Յառաջ" սողունի քսութեան իր կատարեալ լկտիութեամբ, յատուկ աշխատակցի միջոցով դիմեր էր ամենուն կողմէն սիրուած մեր բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանին, **կոչ ըրեր էր անոր ներողամտութեանն ու վեհանձնութեան՝ մոռացութեան տալու Դաշնակցութեան պժգալի լուտանքն** իր դէմ եւ միջնորդելու ընկ. Տէր Գաբրիէլեանէն **տեսակցութիւն մը հայցելու**: **Եւ ահա Իսահակեանէն շառաչուն ապտակ սրտանալէ եւրքը, ամենօրեայ քոթոթին անզօր կատաղութիւնը նաեւ այդ բառերու կողկոնձը** [sic] **կլանչեր է**[35]»:*

Անկախաբար այն իրողութենէն, որ անհաւանական կը թուի, որ *Յառաջ* Իսահակեանի միջնորդութեան դիմելու քայլը փորձած ըլլար, օրաթերթը Տէրգաբրիէլեանի հետ նման տեսակցութեան ակնարկութիւն ըրած չէր. հետեւաբար, այս պնդումը հիմնաւորող որեւէ փաստ առկայ չէ, եթէ մէկ կողմ ձգենք այն իրողութիւնը, որ այդ թուականներուն տիրող քաղաքական լարուածութիւնը ի յառաջագունէ կը բացառէր դաշնակցական մամուլին կողմէ համայնավար ղեկավարի մը հետ պաշտօնապէս տեսակցելու հնարաւորութիւնները: Միւս կողմէ, խնդրական է, որ Իսահակեանի դէմ գրուած յօդուածին մէջ յայտնուած հիմնական տեսակէտը՝ անոր երկկողմանի դիրքորոշման մասին, կարելի էր լուտանք (հայհոյանք, անարգանք, կամ նոյնիսկ չարախօսութիւն) համարել:

Արծրունիի յօդուածին հրատարակութենէն ետք, *Մեր ուղի*ի մէջ լոյս տեսած էր Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի (ՀՕԿ) Մարսէյի մասնաճիւ-

---

[34] Շ., «Գարշելի է, պարոններ», *Յառաջ,* 28 Օգոստոս 1931, էջ 1:

[35] Հրայր Դարբինեան, «Անզօր կատաղութեան պրոֆէսիոնէլ վայրահաջութիւններ», *Մեր ուղին,* 30 Օգոստոս 1931, էջ 2 (բոլոր ընդգծումները բնագրային են - Վ.Մ.):

ղերուն կողմէ կազմակերպուած ձեռնարկին եւ յաջորդ օրուան դաշտահանդէսին (Օգոստոս 1-2) ծանուցումը: Գլխաւոր բանախօսը պիտի ըլլար «*Խ. Հայաստանէն վերադարձող ժողովրդական տաղանդաւոր բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեան*»[36]: Թերթը որեւէ լրատուութիւն հրատարակած չէ, սակայն նոյն ամսուան վերջերուն, Նիւ Եորքի *Բանւոր* շաբաթաթերթը, որ այդ ժամանակ լոյս կը տեսնէր իբրեւ «*օրգան՝ Միացեալ Նահանգաց Կոմունիստ Կուսակցութեան*», լոյս ընծայած է «*բանթղթակցութիւն*» մը, որ կը յայտնէր, թէ Իսահակեան ՀՕԿի ձեռնարկին խօսած էր «*800 աշխատաւոր գաղթականներուն*», բացատրելով Խորհրդային Հայաստանի նուաճումները: Յօդուածը կը պնդէր, որ «*դաշնակները Իսահակեանը մատնած էին որպէս "Իւմանիթէ"ի (Կոմկուսի մարտական օրկան) օգտար բաժնի թղթակից*», իսկ ձեռնարկը՝ իբրեւ նոյն օրը տեղի ունեցած համաշխարհային հակապատերազմական ցոյցերու մէկ օղակը, ու այդ պատճառով սրահը շրջապատուած էր ոստիկաններով[37]:

Հետաքրքրական է նշել, թէ Սեպտեմբերի վերջերուն, նոյն ձեռնարկին մասին թղթակցութիւն մը լոյս տեսած է Քալիֆորնիա՝ Ֆրեզնոյի *Ասպարէզ* շաբաթաթերթին մէջ, հակոտնեայ տեղեկութիւններով: Կը թուի, թէ անոր հրատարակութեան բնական հասցէն՝ *Յառաջը*, մերժած ըլլալու էր տպագրութիւնը՝ Իսահակեանի հանդէպ յաւելեալ լարուածութիւն չստեղծելու նպատակով կամ կուսակցական ներքին որոշումով: Թղթակցութիւնը խիստ բացասական անդրադարձ մը կը կատարէր թէ՛ ձեռնարկին (120 հոգի հաշուելով 2000 հոգինոց սրահին մէջ, ի տարբերութիւն *Բանւորի* 800ին) եւ թէ՛ «մէկ ժամէ աւելի տեւող իր [Իսահակեանի - Վ.Մ.] անախորժ, անբովանդակ» բանախօսութեան, բառացի ընդարձակ մէջբերումներով: Անանուն թղթակիցը մեզ հետաքրքրող նիւթին կապակցութեամբ գրած էր.

> Մինչեւ երէկ, նոյնն էր մեր աչքին Աւ. Իսահակեանը. զինք կանգնած կը տեսնէինք իր ամուր պատուանդանին վրայ, լսեր էինք որ ուրացողներու շարքին անցած է այլեւս, կարդացինք իր մասին "Յառաջ"ի մէջ. մեր ընկերները զայրոյթով կը շեշտէին այն բարեացակամ վերաբերմունքը, մեր կողմէն Աւ. Իսահակեանի եւ նմաններու վերաբերմամբ, կը դատապարտէին մեր այդ ներողամտութիւնը, մենք եւս խորհրդածութիւններու գերի դարձանք, բայց չզգացինք զայրոյթի, զզուանքի եւ նոյնիսկ արգահատանքի այն չափը, որուն ենթարկուեցանք երէկ, Հօկերու գիրկը ինկած Աւ. Իսահակեանը լսած պահերնուս: Ի՜նչ այլանդակ փոփոխութիւն մարդկային կեանքի մէջ[38]:

*Բանւոր*ի «Կարմիր կայծեր» սիւնակին մէջ, Սեպտեմբերին խառնաշփոթ ակնարկ մը լոյս տեսած էր Արծրունիի յօդուածին (առանց հեղինակին անու-

---

[36] Ծանուցումը տե՛ս՝ *Մեր ուղին,* 31 Յուլիս եւ 2 Օգոստոս 1931, էջ 4:

[37] Քարլ Տէրտէրեան, «Աւետիք Իսահակեան կը խօսի 800 աշխատաւոր գաղթականներուն», *Բանւոր,* 29 Օգոստոս 1931, էջ 1:

[38] Թղթակից, «Ֆրանսահայ շրջաններու մէջ "Երեւանի նոր թութակը"», *Ասպարէզ,* 25 Սեպտեմբեր 1931, էջ 1-2:

նը յիշելու) եւ Զապէլ Եսայեանի պատասխանին մասին: Արդարեւ, յօդուածագիրը դիտումնաւոր կերպով անոնց խառնած էր Հայաստանի կարգ մը գրողներու (Դերենիկ Դեմիրճեան, Ստեփան Զօրեան, Գուրգէն Մահարի, Վահրամ Ալազան եւ Ակսէլ Բակունց) արտասահման յղած բողոքագիրերը, որոնք կը դատապարտէին դաշնակցական թերթերու կողմէ անոնց գործերուն արտատպումը: Մէջբերելէ ետք *Յառաջի* ենթադրեալ արդարացումը («*հարկադրանքի եւ ճնշման տակ եղած է այդ բողոքը*»), անոր ճարպիկ կերպով խառնած էր Իսահակեանին դէմ ուղղուած Արծրունիի յօդուածին հետեւեալ խօսքերը, ստեղծելով այն տպաւորութիւնը, թէ անոնք կապ ունէին այդ բողոքագիրերուն հետ. «*Ապա ինչպէ՞ս բացատրել [sic][39] մի Աւետիք Իսահակեանի արարքը, որը գործում է ազատ պայմաններում միանգամայն զերծ լինելով հարկադրանքից ու ճնշումից*»[40]:

Իսահակեանի ու Վրացեանի անձնական յարաբերութեան ամբողջական խզումին խօսուն վկայութիւն մըն է Իսահակեանի՝ 1933ին Կարէն Միքայէլեանին ուղղուած նամակի մը մէկ պարբերութիւնը, որ կ'ակնարկէր 1931-33ին *Հայրենիք* ամսագրին մէջ լոյս տեսնող Կոստան Զարեանի *Բանկօօպը եւ մամութի ոսկորները* վէպին: Այս պարբերութիւնը միայն վերջերս վերականգնուած է նամակի նոր հրատարակութեան մէջ. «*Կոստան Զարեանը շարունակում է ծաղրել, հայհոյել Խ[որհրդային] Հայաստանի, նրա գործիչներին, նրա բարեկամներին, եւ Դաշնակցութիւնը հիացած է նրանով: **Բոլոր սրիկաների մեծ սրիկան՝ Ս. Վրացեանը**, նրան հանճար է անւանում*»[41]:

Այս միջադէպին ուրիշ արձագանգներ եղած ըլլալու են Ֆրանսայի թէ այլ համայնքներու մամուլին մէջ: Օրինակ՝ «Մամուլ» սիւնակին մէջ, Գահիրէի *Արեւը* արտատպած է Արծրունիի յօդուածին Իսահակեանի վերաբերող մասը հետեւեալ ծանօթագրութեամբ. «*Զգուանքով կը կարդանք հետեւեալ տողերը որ ուղղուած են Դաշնակցութեան նախկին փառքերէն Աբու Լալա Մահարիի հեղինակին՝ Աւետիք Իսահակեանի դէմ որ “մեղքը” գործեց Հայաստանի իշխանութիւնը ճանչնալու...*»[42]:

Ինչպէս յայտնի է, տարուէ-տարի իր մեկնումին ակնարկելէ ու ինչ-ինչ պատճառներով յետաձգելէ ետք, 1936ին Իսահակեան իր ընտանիքին հետ

---

[39] Արծրունի գրած էր՝ «արդարացնել»:

[40] Կարմիր, «Կարմիր կայծեր», *Բանւոր,* 19 Սեպտեմբեր 1931, էջ 3: Սիւնակագիրը Խարբերդ ծնած յոյն լրագրող Վասիլ Եորկիատիսն էր (1902-85), որ *Բանւորի* մէջ նաեւ երեւցած է Վ. Զաւէն ծածկանունով (Բ. Մ. Յովակիմեան, *Հայոց ծածկանունների բառարան,* ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2005, էջ 216):

[41] *Աւետիք Իսահակեանի նամակները,* էջ 273 (ընդգծումը մերն է): Նամակի առաջին հրատարակութեան համար, տե՛ս՝ Ա. Ադամեան, «Աւետիք Իսահակեանի նամակները Կարէն Միքայէլեանին», *Պատմաբանասիրական հանդէս,* 2:1973, էջ 240:

[42] «Այլեւս կը բաւէ», *Արեւ,* 12 Օգոստոս 1931, էջ 2, ուր Արծրունիի յօդուածը սխալմամբ թուագրուած է 28 Յուլիս:

վերջնականապէս վերադարձած է Հայաստան, ուր պարբերաբար հաւատարմութեան տուրքեր պիտի վճարէր ստալինեան վարչակարգին: Իր կարգին, 1937ի սկիզբներուն Արծրունի - իբրեւ գործիչ ղրկուած Արժանթին – այնտեղ շարունակած է հանրային եւ հրապարակագրական գործունէութիւնը մինչեւ կեանքին վերջը, ըլլալով Պուենոս Այրէսի *Արմենիա* երկօրեայի (1941) եւ օրաթերթին (1968-71) խմբագիրը եւ 1943ին հրատարակելով *Հարաւ. ամերիկահայոց տարեցոյցը*՝ շրջանի համայնքներուն մասին արժէքաւոր տեղեկութիւններով:

Իսահակեանի ու Արծրունիի ճանապարհները նորէն պիտի խաչաձեւէին առաջինի տուրքերէն մէկուն առիթով: Արդարեւ, Բ. աշխարհամարտի օրերուն, կարգ մը դաշնակցական գործիչներու կապերը Գերմանիոյ նացիական վարչակարգին հետ պատճառ հանդիսացած են, որ 1943ի սկիզբին, Մոսկուայէն արտասահման ուղարկուէր Իսահակեանի ստորագրութիւնը կրող յօդուած մը: Յօդուածը առաքուած էր Նիւ Եորքի Ամերիկահայ Յառաջդիմական Միութեան *Լրաբեր* երկօրեային, ուր լոյս տեսած է «*Մասնաւոր անթել Մոսկվաէն Լրաբերին*» վերտառութեամբ[43], ՌԱԿ Ֆրեզնոյի *Նոր օր* շաբաթաթերթին[44] եւ Պէյրութի յառաջդիմական *Ժողովուրդի ձայն* օրաթերթին[45]: Առաջին երկու թերթերը յօդուածը եւ անոր յարակից նիւթեր հրատարակած են նաեւ առանձին գրքոյկներով[46]:

Երեք ամիս ետք, ՀՅԴ Բիւրոյի անդամ տոքթ. Համօ Օհանջանեան *Յուսաբեր*ի մէջ տպուած բաց նամակով պատասխանած է Իսահակեանին[47], եւ յօդուածը այնուհետեւ կուսակցական գրավէճի նիւթ դարձած է: Նոյն տարուան Դեկտեմբերին, Արծրունի, որ Պուենոս Այրէս հաստատուելէ ետք անցած էր արեւմտահայերէնի գործածութեան իր հրապարակագրութեան մէջ, անդրադարձած է Իսահակեանի նամակին *Արմենիա*յի մէջ, կատարելով նաեւ անոր 1920-30ականներու գործունէութեան ամփոփումը, որ սկսած է հետեւեալ ծանրակշիռ մեղադրանքով.

> Ա.- 1924-1925ին Փարիզի մէջ տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան 10րդ Ընդհանուր Ժողովը, որուն կը մասնակցէի որպէս Հայաստանի պատգամաւոր: Այդ ժողովին մէջ քննութեան առնուեցաւ Աւետիք Իսահակեանի խնդիրը, որ պետական եւ կուսակցական խոշոր գումարներ իւրացուցած էր եւ կը հրաժարէր վերադարձնելու առ որ անկ է: Այդ անպատուաբեր արարքին համար Ա. Իսա-հակեան

---

[43] Աւետիք Իսահակեան, «Արկածախնդիրները», *Լրաբեր,* 8 եւ 12 Յունուար 1943:

[44] Աւետիք Իսահակեան, «Արկածախնդիրները», *Նոր օր,* 15 եւ 22 Յունուար 1943:

[45] *Ժողովուրդի ձայն,* 27 եւ 28 Յունուար 1943 (Զաւէն Մսըրլեան, *Հայերը համաշխարհային Բ. պատերազմին,* «Սիփան» հրատ., Պէյրութ, 2020, էջ 294):

[46] Աւետիք Իսահակեան, *Արկածախնդիրները,* հրատ.՝ Ամերիկահայ Յառաջդիմական Միութեան, Նիւ Եորք, 1943 (յօդուածը՝ էջ 3-12). Նոյն, *Արկածախնդիրները,* տպ. «Նոր օր», Ֆրեզնօ, 1943 (յօդուածը՝ էջ 5-13): *Նոր օր*ի հրատարակութեան մէջ տպուած է 24 էջնոց հեռագրին առաջին էջը:

[47] Մսըրլեան, էջ 295:

հինգ տարիով կախակայուեցաւ կուսակցական շարքերէն: Եւ եթէ կուսակցութիւնը այդքան մեղմ գտնուեցաւ, պարզ այն պատճառով, որ հայ ժողովուրդին խնայուեցաւ իր բանաստեղծը[48]:

Այս մեղադրանքը թերեւս 1918-20 ժամանակաշրջանին կապուած էր, իսկ վկայութեան ստուգումը կը սպասէ վաւերաթուղթերու լոյսին, քանի որ մեզի յայտնի տպագիր այլ աղբիւրներ ամբողջութեամբ լուռ են: Շարունակութեան մէջ, Արծրունի որոշ մանրամասնութիւններ հայթայթած է 1930-31ի Իսահակեանի եւ իր անձնական դիրքորոշումներուն մասին, մերժելով, որ *Յառաջի* յօդուածը գրուած ըլլար պատուէրով եւ յիշելով անոր հանդէպ եղած ներքին հակազդեցութիւնը.

Բ.- Այդ որոշումէն վերջ, Ա. Իսահակեան մեկնեցաւ Հայաստան, ուր որոշ ժամանակ մը մնալէն յետոյ, կրկին վերադարձաւ Փարիզ: Այդ ատեն ես ալ Փարիզ կը գտնուէի: Չեմ ուզեր հրապարակել բոլոր այն կարծիքները, որ Ա. Իսահակեան կը յայտնէր Հայաստանի մէջ տիրող կարգերու եւ խորհրդային վարիչներու մասին: Միայն այսքանը մատնանշեմ, որ գրեթէ ամէն օր կ'այցելէր կուսակցութեան կեդրոնը եւ կը համոզէր մեր ղեկավար ընկերները, որ նիւթական պայմաններ ստեղծեն իրեն արտասահման մնալու, քանի որ այլեւս չուզեր վերադառնալ Հայաստան[49]:

Շատ բնական էր, որ Ա. Իսահակեան մտահոգուէր իր ապրուստով: Սակայն անբնականը այն էր, որ նոյն միջոցին Իսահակեան յար եւ նման բանակցութիւններ կը վարէր նաեւ Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչներուն հետ: Երբ այդ բանը յայտնի դարձաւ, այլեւս չկրցայ հանդուրժել եւ "Յառաջ"ի մէջ յօդուածով մը պատռեցի անոր դիմակը: Այդ գրութեան համար որոշ ընկերներէ եւ կարգ մը ղեկավարներէ ալ խիստ յանդիմանութեան արժանացայ:

Ա. Իսահակեան ենթադրելով թէ այդ յօդուածը գրուած է մեր ղեկավարներու թելադրութեամբ (ինչ որ հիմնովին սխալ էր), նամակներով խիստ բողոքեց կուսակցութեան վարիչներուն եւ "Յառաջ"ի խմբագրութեան: Այդ օրէն իսկ ան իր բոլոր կապերը խզեց Դաշնակցութեան հետ եւ շուտով վերադարձաւ Հայաստան[50]:

---

[48] Աշոտ Արծրունի, «Աւետիք Իսահակեանի մասին», *Արմենիա,* 14 Դեկտեմբեր 1943, էջ 2:

[49] 1960ականներուն, Վրացեան գրած է, թէ «*նա չէր ծածկում, որ եթէ կարողանայ արտասահմանում մնայուն եկամուտ ունենալ, չի երթայ Երեւան*» (Վրացեան, էջ 336), մինչ Ռ. Դարբինեան պնդած է, թէ *«Աւետիք Իսահակեանը պիտի չվերադառնար Հայաստան, եթէ ամսական 30-40 փոլար խոստանայի իրեն, Ամսագրին բերած իր աշխատակցութեան համար: Գումար մը, զոր չէի կրնար երաշխաւորել, այդ օրերուն»* (Խոսրով Ներսէսեան, «Ռուբէն Դարբինեան (Արտաշէս Չիլինգարեան)», *Հայրենիք,* 8 Դեկտեմբեր 1979, էջ 1):

[50] Արծրունի, «Աւետիք Իսահակեանի», էջ 2: Սեպտեմբեր 1933ին, Իսահակեան գրած է Ժողկոմխորհի քարտուղար Արմենակ Թոքմաջեանին. «*Միակ մարդն եմ Խորհրդային Հայաստանը ներկայացնող, իբրեւ սովետական քաղաքացի, իբրեւ Կենտգործկոմի անդամ եւ իբրեւ բնիկ Խորհրդային Հայաստանցի: ՀՕԿ-ի վարչութեան փոխնախագահն եմ, Ներգաղթի ֆոնդի մարմնի փոխնախագահն եմ եւ*

Իսահակեանի վերոյիշեալ բողոքի նամակներէն միայն յայտնի է 29 Օգոստոս 1931ի նամակը Վահան Նաւասարդեանին.

Ինձ ասացին, որ իմ դէմ բան ես գրել թերթիդ մէջ. դեռ չեմ կարդացել: Սակայն, ցաւում եմ, որ դու էլ ընկար "Յառաջ"ի պրովոկացիայի մէջ՝ Ս...ի կողմից յիմարաբար եւ նենգաբար կազմուած:

Մանրամասների մասին գրիր իմացիր Ռուբէնից, Աբրահամից, Ջամալեանից[51]:

Ս...ը գլուխը կորցրել է՝ ձգտելով զանազան ուղիներով կուսակցութեան գլուխ դառնալ[52]:

Թերեւս Իսահակեան աչառու տեղեկատուներու զոհը գացած է, քանի որ *Յուսաբեր*ի Յուլիս եւ Օգոստոս 1931ի թիւերուն մէջ անոր մասին որեւէ յօդուած չկայ: Ան իրարու կապած ըլլալու էր Վրացեանի բանաձեւած պահանջը եւ, իր խուսափողական պատասխանէն ետք, անոր յաջորդած Արծրունիի յօդուածը, վերջինը վերագրելով Վրացեանի դրդումին[53], որուն անունը, մեծ հաւանականութեամբ, «Ս...»ի վերածուած էր նամակի տպագրութեան ընթացքին:

Իր հրապարակագրական գործունէութեան կողքին, Արժանթին տեղափոխուելէ ետք Արծրունի վառ պահած էր իր հետաքրքրութիւնը հայոց պատմութեան հանդէպ, յօդուածներ հրատարակելով *Արմենիայ*ի, ինչպէս եւ *Հայրենիք* ամսագրին եւ օրաթերթին մէջ: Աւելի՛ն. ձեռնարկած է գրելու հայոց պատմութեան հատոր մը, որմէ հատուածներ լոյս տեսած են *Հայրենիք* ամսագրին մէջ 1950ականներուն, եւ *Historia del pueblo armenio* (Հայ ժողովուրդի պատմութիւն) խորագրով հրատարակուած է 1965ին, հեղինակի որդիին՝ Ռուբէն Արծրունիի (Սիրուեան) սպաներէն թարգմանութեամբ[54]: Գիրքը լայն ժողովրդականութիւն վայելած է, հանդիսանալով հայոց պատմութիւնը սպանախօս ընթերցողին ներկայացնելու համապարփակ ու միաժամանակ հանրամատչելի բնոյթ ունեցող առաջին փորձ մը: Մանր յաւելումներով, յաջորդաբար երկու անգամ վերատպուած է (1971 եւ 1978), ինչպէս եւ փորթուկալերէնի թարգմանուած (1976): 2010ին, Ռ. Արծրունի գիրքը լոյս ընծայած է իր կողմէ կատարուած թարմացումով[55]:

ուրիշ մանր ու խոշոր բաների նախագահ, գանձապահ, "ՀՕԿ" ամսագրի խմբագրական կոլեգիայի անդամ եւ այլն եւ այլն» (Բեհբուդեան, Յովսէփեան, էջ 29):

[51] Նկատի ունի դաշնակցական գործիչներ Ռուբէն Տէրմինասեանը (1882-1951), Աբրահամ Գիւլխանդանեանը (1874-1945) եւ Արշակ Ջամալեանը (1882-1940):

[52] *Աւետիք Իսահակեանի նամակները Վ. Նաւասարդեանին,* էջ 25:

[53] 1931ին, Արծրունի երկու նամակ գրած է Վրացեանին, որոնց մէջ որեւէ ակնարկութիւն չկայ այս հարցին (Համազգայինի կեդրոնական արխիւ, Սիմոն Վրացեանի թողօն, հաւաքածոյ 3, ցուցակ 1, թ. 112):

[54] Ashot Artzruní, *Historia del pueblo armenio,* traducción de Rubén Sirouyán, Fundación Ararat, Buenos Aires, 1965:

[55] Ashot Artzruní, *Historia del pueblo armenio,* traducción y actualización de Rubén Sirouyán, Barcelona, Sirar Ediciones, 2010.

Այդ հետազօտական ծրագրին առնչութեամբ, Արծրունի գրած է Իսահակեանին ուղղուած նամակները, զորս ստորեւ կը հրատարակենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններով: Ան դիմած էր իր երբեմնի մտերիմ աւագ կուսակցական ընկերոջ, ակնկալելով ձեռք բերել խորհրդահայ պատմաբան Գրիգոր Միքայէլեանի՝ Կիլիկիոյ հայկական պետութեան մասին ռուսերէն աշխատութիւնը, որ իրեն անհասանելի մնացած էր: Դատելով երկրորդ նամակի բովանդակութենէն, հաւանական է, որ իր կեանքի վերջին տարին թեւակոխած Իսահակեանը որեւէ գրաւոր պատասխան ղրկած չըլլայ, ուր ապահովութեան նկատառումներ ալ կրնան դեր ունեցած ըլլան:

Կ'ենթադրենք, որ պատերազմական վիճակէն բխած հաղորդակցութեան խզումին պատճառով, Արծրունիի 1943ի յօդուածը անծանօթ մնացած էր Իսահակեանին (եւ թերեւս հայաշխարհին ընդհանրապէս): Սակայն, ծերունազարդ բանաստեղծին կողմէ անոր գործնական խնդրանքին լուռ ընդառաջումը՝ Միքայէլեանի գիրքին ուղարկումով, արժանթինաբնակ հրապարակագրին հայցած «բարութեան եւ ներողամտութեան» լռելեայն դրսեւորում մըն էր նաեւ, որ ցոյց կու տար, թէ ժամանակը յաջողած էր դարմանել կամ ամոքել անցեալի վէրքերը:

Ա.

18 Սեպտեմբեր 1956
Բուէնոս Այրէս

Յարգելի վարպետ,

Ծերութիւնը, մարմնացումն է բարութեան եւ ներողամտութեան: Հետեւաբար խորապէս համոզուած եմ, որ մոռացել էք այն միջադէպը, որ քսան տարի առաջ տեղի ունեցաւ Փարիզում: Եւ աւելի քան հաւատացած եմ, որ պիտի չմերժէք խնդրանքս:

Կարծեմ 1952-ին լոյս տեսաւ Միքայէլեանի[56] «Истории Армянское Киликийское Государство»[57] պատմական ուսումնասիրութիւնը: Բուռն փափաք ունեմ այդ գրքից մէկ օրինակ ձեռքիս տակ ունենալ: Քանիցս Հայաստան եկող վերադարձողներին խնդրել եմ այդ երկը բերել, բայց չեն կարողացել գտնել: Միակ յոյսս դուք էք: Ուստի թախանձագին խնդրում եմ որեւէ կերպ մէկ օրինակ ճարել եւ մեր շատ սիրելի եւ համակրելի Սրբազանի հետ[58] ուղարկել: Փոխարէնը պատրաստ եմ Ձեր ուզած գիրքը կամ որեւէ բան ուղարկել:

---

[56] Գրիգոր Միքայէլեան (1893-1953), խորհրդահայ պատմաբան:

[57] Г. Г. Микаелян, *Истории Армянское Киликийское Государство* (Պատմութիւն Կիլիկիոյ հայկական պետութեան), ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի հրատ., Երեւան, 1952 (հայերէն թարգմանութիւն՝ Երեւան, 2007):

[58] Կ'ակնարկէ Սիոն արք. Մանուկեանին (1908-86), որ այդ տարիներուն Հարաւային Ամերիկայի հայրապետական պատուիրակն էր (1952-59):

Օգտուելով առիթից, պիտի խնդրէի յայտնել իմ խորին յարգանքներս տիկ. Սոֆիային[59] եւ ամուր գրկել Վիգէնին[60]: Ձեզ էլ մաղթում եմ երկար տարիների կեանք եւ առողջութիւն, որպէսզի հայ բանաստեղծութեան արքայական գահը թափուր չմնայ:

Մեր մասին կը պատմի Ս[րբազան] Հայրը: Լիան[61] դասաւանդում է Պետական կոնսերվատորիայում, իսկ Ռուբէնն[62] էլ իրաւաբանութիւն ուսանելուց յետոյ պաշտօնավարում է ֆրանս[ական] բանկում:

Յարգանօք՝ ԱՇՈՏ-ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Բ.

31 Դեկտեմբեր 1956
Բուէնոս Այրէս

Սիրելի վարպետ,

Սիոն արք[եպիսկոպոս] Մանուկեանի միջոցով ստացայ[63] ուղարկածդ գիրքը՝ Ист[ории] Арм[янское] Килик[ийское] Государство: Անչափ շնորհակալ եմ եւ մեծապէս երախտապարտ: Փոխարէնը ուղարկում եմ մէկ նկար, որ նոյնչափ պիտի ուրախացնէ Ձեզ: Ինչպէս գիտէք, Լիայի հայրը[64] Ջաւոյի[65] եղբայրն է: Քրոջ մահից յետոյ, աներհայրս ներփակ նկարը ուղարկեց ինձ որպէս յիշատակ: Ենթադրում եմ, որ կէս դար առաջ լուսանկարուած էք[66]: Եթէ Դուք էլ ունէք այդ նկարից, ուրեմն այս մէկը յանձնեցէք այնտեղ, ուր որ յարմար նկատէք:

Դերենիկ Դեմիրճեանի[67] մահուան լուրը ցնցող տպաւորութիւն թողեց[68]: Անյայտացաւ հայ ժամանակակից մեծագոյն գրողներից մէկը: «ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ»ը[69] գլուխ գործոց պատմավէպ է: Ըստ իս՝ լաւագոյնը մեր ամբողջ գրականութեան մէջ: Որքա՜ն հարուստ ու ճոխ բովանդակութիւն եւ ի՜նչ հոյակապ կառուցում: Միակ թերութիւնը ինձ համար՝ Վասակի նկարագիրը չափից աւելի վայրագ ու դաժան է

---

[59] Սոֆիա Իսահակեան (1882-1966), Ա. Իսահակեանի կինը:

[60] Վիգէն Իսահակեան (1910-2005), շարժապատկերի մասնագէտ, Ա. Իսահակեանի որդին:

[61] Լիա Ներսիսեան-Արծրունի (Սիրուեան) (1908-2000), մանկավարժ: Ժաք Տալքրոզի մեթոտը մուծած է Արժանթին:

[62] Ռուբէն Արծրունի (Սիրուեան) (ծն. 1931), հրապարակագիր, թարգմանիչ: Ա. Արծրունիի աւագ որդին: Կրտսերը՝ Րաֆֆի, մահացած է 1955ին, տասնհինգ տարեկանին:

[63] Սիոն արք. 12 Նոյեմբերին Ս. Էջմիածինէն հասած էր Սան Փաւլօ (Պրազիլ) (Յովհ. Տէօքմէճեան, «Տեսակցութիւն մը Սիոն արք.ի հետ», *Արմենիա,* 8 Դեկտեմբեր 1956, էջ 2), որմէ քանի մը օր ետք վերադարձած է իր նստավայրը՝ Պուենոս Այրէս:

[64] Արամ (Ալեքսանդր) Ներսիսեան (1874-1959), Լեւոն Շանթի աներձագը:

[65] Ջաւօ (Ջաւահիր) Ներսիսեան-Շանթ (1882-1945), հանրային գործիչ, Լեւոն Շանթի կինը:

[66] Կ'ենթադրենք, որ Իսահակեան եւ Ջաւօ Շանթ մաս կը կազմէին նկարին:

[67] Դերենիկ Դեմիրճեան (Դեմիրջօղլեան, 1877-1956), խորհրդահայ գրող:

[68] «Մահ Դերենիկ Դեմիրճեանի (1877-1956)», *Արմենիա,* 18 Դեկտեմբեր 1956, էջ 1:

[69] Դերենիկ Դեմիրճեան, *Վարդանանք,* Հայպետհրատ, Երեւան, 1943:

ցուցադրել, ինչ որ մարդկայնօրէն անբնական է դուրս եկել: Արդեօք, լրացրե՞լ էր «Մեսրոպ Մաշ-տոց»ը[70]...

Գալով Միքայէլեանի Կիլիկիոյ պատմութեան, անպայման արժէքաւոր եւ գիտական լուրջ ուսումնասիրութիւն է: Երկու պակասաւոր կողմեր նկատեցի.- Ա. Կիլիկիոյ բուն հայկական պատմութիւնը կորչում է արտաքին քաղաքական հարցերի առատութեան մէջ. Բ. Կիլիկիոյ հայկ. պետութեան տեղը խաչակրաց արշաւանքների ընթացքին չէ լուսաբանուած: Այն ինչ այդ մասին բաւարար նիւթ է մատակարարում René Grousset-ը[71] իր Histoire des Croisades[72] եռահատոր ուսումնասիրութեան մէջ: Որքա՜ն ցաւալի է, որ Միքայէլեանի նման մէկ գիտական ուժ վաղաժամ կնքեց իր մահկանացուն:

Ի սրտէ կը շնորհաւորեմ Ձեր, տ. Սոֆիկի եւ Վիգէնի նոր տարին, մաղթելով սիրելի վարպետին առողջութիւն եւ երկար կեանք:

ԱՇՈՏ-ԱՐԾՐՈՒՆԻ

ON THE TRAIL OF TWO LETTERS ADDRESSED TO AVETIK ISAHAKIAN

(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN (varny1@yahoo.com)

The author publishes two annotated letters addressed by Argentinean Armenian journalist and historian Ashot Artzruni (1902-1979) to Soviet Armenian poet Avetik Isahakian (1875-1957) in 1956. The first letter contains Artzruni's passing reference to an incident related to Isahakian a quarter of a century before, which was part of the final chapter of the protracted relation of Isahakian and the Armenian Revolutionary Federation, which the article reconstructs in detail.

Isahakian, a longtime member of the Armenian Revolutionary Federation, returned for the first time to Soviet Armenia in 1926. In 1930, after returning to Paris, where his family lived, he adopted a friendly stance towards the Soviet Armenian regime and started collaboration with pro-Soviet Armenian initiatives. This created friction with his fellow party members, which which was exacerbated in June 1931 in June 1931, when Artzruni, a junior member of the party who had emigrated from Soviet Armenia in 1929, wrote a piece in the French Armenian daily *Haratch,* castigating Isahakian for his pro-Soviet stance. The article generated a brief, yet violent exchange in the French Armenian press.

---

[70] Դերենիկ Դեմիրճեանի «Մեսրոպ Մաշտոց» վէպը անաւարտ մնացած է:

[71] Ռընէ Կրուսէ (1885-1952), ֆրանսացի պատմաբան:

[72] René Grousset, *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jerusalem, 3 vols.*, Plon, Paris, 1934-36:

ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԱՐՏԱՇԷՍ ՂԱԶԱՐԵԱՆ (artashes.ghazaryan@rambler.ru)

ՄՈՒՏՔ

ԺԹ. դարավերջ-1900ականների սկզբից աւետարանականութեան կենտրոնը Արեւելեան Հայաստանում դառնում է Երեւանը, որտեղ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան տարիներին (1918-20) եւ Հայաստանի խորհրդայնացումից (1920) յետոյ գործում էին բազմաթիւ փորձառու հայ աւետարանական հովիւներ, քարոզիչներ, հայ աւետարանական յայտնի գործիչներ: Նրանք քայլեր ձեռնարկեցին Արեւելեան Հայաստանի հայ աւետարանականներին եւ առանձին գործող համայնքները մէկ միութեան մէջ միաւորելու ուղղութեամբ: Դրա արդիւնքը եղաւ Հայ Աւետարանականների Արարատեան Միութեան (ՀԱԱՄ) կամ համայնքի կազմաւորումը, որը ցարական Ռուսաստանի կառավարութիւնը N 4150 գրութեամբ պաշտօնապէս ճանաչեց 1914 Յունուարի 31ին[1]: 1918 Մայիսի 28ին Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումով հայ աւետարանական համայնքները եւ ՀԱԱՄը նոր կեանք վերապրեցին արդէն ազգային պետականութեան գոյութեան պայմաններում: Գաղթած արեւմտահայ աւետարանականները, իրենց հերթին, նոր լիցք հաղորդեցին աւետարանական գործին Հայաստանի Հանրապետութիւնում:

Խորհրդային Հայաստանում մինչեւ 1920ականների վերջը, երբ ստալինեան բռնաճնշումների հետեւանքով փակուեցին եւ արգելուեցին բոլոր եկեղեցիներն ու կրօնական կազմակերպութիւնները, գործում էին հայ աւետարանական կազմակերպուած համայնքներ եւ եկեղեցիներ, որոնք պաշտօնապէս ճանաչուել էին խորհրդային կառավարութեան կողմից եւ գործունէութիւն էին ծաւալում իրենց կանոնադրութեան ու խորհրդային օրէնքների շրջանակներում[2]:

Յօդուածում, հիմնուած հիմնականում արխիւային տուեալների վրայ, կը ներկայացնենք հայ աւետարանական համայնքների գործունէութիւնը

[1] Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 1562, ց. 1, գ. 1, թ. 2. նաեւ՝ Վ. Միքայէլեան, *Կրօնական սահմանադրութիւն հայ աւետարանականաց Արարատեան համայնքի*, Երեւան, ա.հ., 1923, էջ 5:

[2] Ա. Ղազարեան, «Հայ աւետարանական համայնքները Խորհրդային Հայաստանում 1920-60-ական թթ.», *Հայ Աւետարանական Եկեղեցի եռամսեայ հանդէս*, Երեւան, 1:2010, էջ 7:

Խորհրդային Հայաստանում 1920ականներին: Նիւթի մեծ մասն առաջին անգամ է դրւում գիտական շրջանառութեան մէջ:

ՀԱՅ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Խորհրդային Հայաստանում, մինչեւ 1920ականների վերջը թոյլատրուել է ՀԱԱՄի եւ հայ աւետարանական եկեղեցիների պաշտօնական գործունէութիւնը: ՀԱԱ միութիւն կամ ՀԱԱ համայնք անուան ներքոյ միաւորուած էին նախկին Երեւանի նահանգի (որն ընդգրկում էր գրեթէ ողջ Արեւելեան Հայաստանը) հայ աւետարանականները: ՀԱԱՄը միաւորում էր հիմնականում Երեւանի, Վաղարշապատի, Ալեքսանդրապոլի (Ալեքպոլ, 1924-90՝ Լենինական, 1990-92՝ Կումայրի, 1992ից՝ Գիւմրի), Նոր Բայազէտի եւ նրանց շրջակայ գիւղերի, իսկ մինչեւ Հայաստանի խորհրդայնացումը նաեւ՝ Կարսի հայ աւետարանական համայնքները[3]: ՀԱԱՄն ամբողջովին կազմաւորուել եւ գործունէութիւն էր ծաւալում տեղացի աւետարանական ղեկավարների ուժերով ու առաջնորդութեամբ: ՀԱԱՄի անփոփոխ նախագահն էր վեր. Վահան Միքայէլեանը: 1928ին նա ձերբակալուեց Երեւանում եւ աքսորուեց Սիբիր, որտեղ էլ կնքեց իր մահկանացուն: Միքայէլեանը Էջմիածնի Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի շրջանաւարտներից էր[4]:

Ըստ 1920ի «թռուցիկ»[5] ցուցակագրութեան, ՀԱԱՄի անդամների թիւը Երեւանում, Վաղարշապատում, Գիւմրիում, Ղարաքիլիսայում, Նոր Բայազէտում, Ղամարլուում (Արտաշատ), Նախիջեւանում եւ շրջաններում հասնում էր մօտ 1000ի, որոնցից հաղորդական անդամները՝ մօտ 200 էին: Համայնքի եկեղեցիները երկու տեսակ էին՝ ա) կազմակերպեալ եւ բ) անկազմակերպ[6]: Ըստ ՀԱԱՄի 1922ին պատրաստած տեղեկագիր-վիճակագոյցի, աւետարանական համայնքների տարածման շրջանակը հիմնականում ընդգրկում էր Երեւան, Էջմիածին, Գիւմրի քաղաքները եւ նրանց շրջակայ գիւղերն ու աւանները: Վիճակացոյցում տրուած է նաեւ հայ աւետարանական գործիչների ցանկը: Չորս ձեռնադրեալ հովիւներն էին՝ Վահան Միքայէլեանը, Սարգիս Լեւոնեանը, Յովհաննէս Բզնունին եւ Արսէն Կէօրկիզեանը[7]: Քարոզիչներն էին Տիտոս (Տիտղոս) Մանուկեանը, Սուրէն Աւետիս-

---

[3] Ա. Ղազարեան, «Հայ աւետարանական համայնքներն Արեւելեան Հայաստանում 19-րդ դարի երկրորդ կէսին--20-րդ դարի սկզբին», *Պատմութիւն եւ քաղաքակա-նութիւն գիտական հանդէս*, Երեւան, 4:2020, էջ 84:

[4] Վ. Միքայէլեանի մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Ղազարեան, Ռ. Լեւոնեան, *Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս)*, Երեւան, «Հայկական Հանրագիտարան» հրատ., 1999, էջ 154-55:

[5] Այսինքն՝ նախնական, ոչ-ամբողջական եւ ոչ-վերջնական:

[6] ՀԱԱ, ֆ. 1562, ց. 1, գ. 1, թ. 2 (1922 թ.):

[7] Վեր. Բզնունու մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Ղազարեան, Ռ. Լեւոնեան, էջ 156-7: Վեր. Լեւոնեանը 1890-1900ականներին եղել է Կարսի հայ աւետարանա-

եանը, յիսնապետ Սարգիս Սարգսեանը, Եփրէմ Մկրտչեանը, Յոլակ Պապիկեանը, Աշոտ Մելիքսարգսեանը, Արսէն Խաչիկեանը եւ Յակոբ Մուդոյեանը: Հայ աւետարանականների ընդհանուր թիւը շուրջ 1100 էր, իսկ հաղորդական անդամներինը՝ 180 (110 արեւելահայ եւ 70 արեւմտահայ), կային վեց կազմակերպուած եկեղեցի եւ չորս կարեւոր համայնքներ: 1921ին բոլոր վայրերում միասին 29 նոր հաղորդական անդամներ են ընդունուել հաւատքի դաւանութեամբ[8]:

Ըստ ՀԱԱՄի կենտրոնական խորհրդի նախագահ Միքայէլեանի 1923 Մայիսին Անդրկովկասում աւետարանական քրիստոնեաների (մկրտչականների)[9] համառուսաստանեան խորհրդի լիազօր ներկայացուցիչ Եոսիֆ (Յովսէփ) Մակարի Խանոյեանին ներկայացրած ցուցակի, ՀԱԱՄի եկեղեցիների հաղորդական անդամները 144 հոգի էին (100 ընտանիք), որոնցից՝ 68ը՝ Երեւանի եկեղեցու անդամներն էին (50 ընտանիք), 4ը՝ Էջմիածնի (2 ընտանիք), 26ը՝ Սամաղար (այժմ՝ Գեղակերտ) գիւղի (16 ընտանիք), 2ը՝ Քէօրփալու (այժմ՝ Արշալոյս) գիւղի (2 ընտանիք), 16ը՝ Հաջիղարա (այժմ՝ Լեռնապատ) գիւղի (10 ընտանիք), 6ը՝ Ֆրանգանոց (այժմ՝ Ամբերդ) գիւղի (4 ընտանիք), 6ը՝ Կոշ գիւղի (4 ընտանիք), 6ը՝ Ղամարլուի շրջանի (6 ընտանիք), 10ը՝ Նոր Բայազէտ քաղաքի (6 ընտանիք): Ցուցակում ասւում է, որ եթէ հաշուենք իւրաքանչիւր ընտանիքում միջին հաշուով 5 շունչ, ապա ՀԱԱՄի համայնքի 9 վայրերում հաւատացեալների թիւը եկեղեցու անդամների ընտանիքների հետ միասին կազմում է 500 մարդ[10]:

Արխիւային վաւերագրերից մէկը, «Հայ աւետարանական-բողոքականների ցուցակ» անուան ներքոյ ներկայացրել է 1925ի տուեալներ Գիւմրու, Երեւանի եւ Էջմիածնի գաւառներում հայ աւետարանականների թուի, ղեկավարների եւ աղօթատների քանակի մասին: Ըստ այդ ցուցակի, Գիւմրու գաւառում կար 55 հաւատացեալ, 5 ղեկավար, 1 աղօթատուն, Երեւանի գաւառում՝ 220 հաւատացեալ, 5 ղեկավար (աղօթատունը պետութիւնը առգրաւել էր), Էջմիածնի գաւառում՝ 270 հաւատացեալ, 5 ղեկավար, 2 աղօթատուն: Այսպիսով, հաւատացեալների ընդհանուր թիւը 545 էր, ղեկավարներինը՝ 15, աղօթատները՝ 3ն էին: Նաեւ ասւում է, որ այնտեղ, որտեղ չկան աղօթատներ, հաւատացեալները հաւաքւում են ղեկավարների բնակարաններում[11]: Պէտք է հաւաստել, որ այսեղ նշուած է միայն հաղորդական անդամների թիւը, քանի որ մեր ձեռքի տակ եղած արխիւային փաստաթղ-

---

կան եկեղեցու քարոզիչը, իսկ 1920ականներին քարոզել է Ալեքսանդրապոլի գիւղերում: Վեր. Կէօրկիզեանը եղել է Ալեքսանդրապոլի հայ աւետարանական եկեղեցու քարոզիչը, պաշտօնավարել եւ աշխատել է Ամերկոմում:

[8] Եղիա Քասունի, *Լուսաշաւիղ. պատմութիւն հայ աւետարանական շարժման. 1846-1946*, տպ. Շնորհօքեան, Պէյրութ, 1947, էջ 458:

[9] Ռուսաստանի աւետարանական քրիստոնեաները մկրտչականներ էին:

[10] ՀԱԱ, ֆ, 1, ց. 3, գ. 230, թ. 9:

[11] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 132, թ. 17:

թերը վկայում են այդ շրջանում եւ դրանից վաղ անհամեմատ աւելի մեծ թուով աւետարանականների գոյութեան մասին: Այսպէս, «Խորհրդային Հայաստանի ներքին հակայեղափոխութեան, բանդիտիզմի եւ սպեկուլիացիայի (շահադիտութիւն, չարաշահում – Ա.Ղ.) դէմ պայքարի Արտակարգ Յանձնաժողով»ը (Չեկա) իր 1924 Ապրիլի 5ի «խիստ գաղտնի» թիւ 6 զեկուցագրում նշում է, որ ՀԱԱՄի համայնքի կենտրոնական խորհրդի 1919ի վիճակագրութեամբ անդամների թիւը 3000 է (հաղորդական եւ ոչ-հաղորդական անդամները, յարողները, համակիրները ներառեալ), բայց աւելացնում, որ ներկայումս այն միքանի տոկոսով կարող է աւելի շատ լինել[12]: Արխիւային մէկ այլ փաստաթղթի տուեալով 1927ին Հայաստանում աւետարանականների թիւը 5000 է, իսկ Երեւանի գաւառում՝ 800, իր 13 գիւղական համայնքներով: Երեւանում կար մէկ համայնք[13]:

ՀԱԱՄի «Կրօնական սահմանադրութեան» նախագիծը դեռեւս անտիպ (ինչպէս նշուած է արխիւային փաստաթղթում՝ ձեռագիր) համայնքի խորհրդի նախագահ վեր. Միքայէլեանի ստորագրութեամբ Խորհրդային Հայաստանի ներքին գործերի ժողկոմ է ներկայացուել 1922 Դեկտեմբեր 12ին[14], իսկ 1923 Դեկտեմբեր 23ին Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը վաւերացրել է այն, որը տպագրուել է նոյն թուականին[15]:

ՀԱԱՄ համայնքի կենտրոնը գտնւում էր Երեւանում: Ղեկավար մարմինը կենտրոնական խորհուրդն էր, որը բաղկացած էր 7 անդամից.- Վահան Միքայէլեան (կենտր. խորհրդի նախագահ), Յովհաննէս Բզնունի (փոխնախագահ), Սարգիս Սարգսեան (քարտուղար), Տիտղոս (Տիտոս) Մանուկեան (անդամ եւ Սամաղարի համայնքի ներկայացուցիչ), Ցոլակ Պապիկեան (անդամ եւ Գիւմրու համայնքի ներկայացուցիչ), Սահակ Մկրտչեան (ազատ անդամ), Մարտիրոս Տէրյակոբեան (գտնւում էր Թիֆլիսում): Կենտր. խորհրդին կից գործում էին.- 1) Հոգաբարձուների խորհուրդը, 2) Բարեգործական յանձնաժողովը, 3) Արտաքին պրոպագանդայի յանձնաժողովը, 4) Ներքին պրոպագանդայի յանձնաժողովը, 5) Ընկերակցութիւնների յանձնաժողովը, 6) Կիրակնօրեայ դպրոցների յանձնաժողովը, 7) Պաշտօնական քարոզիչների յանձնաժողովը:

Բացի պաշտօնական քարոզիչներից, կային նաեւ ոչ-պաշտօնական 15 քարոզիչներ: Կենտրոնական խորհրդին ենթարկւում էին բոլոր խորհուրդներն ու յանձնաժողովները, ինչպէս նաեւ բոլոր աւետարանական համայնքները: Ոչ-ամբողջական կազմակերպուած համայնքներ կային Լօռի-Փամբակի եւ Ներքին Բայազէտի գաւառներում[16]:

---

[12] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 13 շրջ.:

[13] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 192, թ. 73:

[14] ՀԱԱ, ֆ. 1562, ց. 1, գ. 1, թ. 1-4:

[15] Վ. Միքայէլեան, *Կրօնական սահմանադրութիւն հայ աւետարանականաց Արարատեան համայնքի*, Երեւան, 1923:

[16] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 13 շրջ.:

Չեկայի վերոյիշեալ թիւ 6 զեկուցագրում ասւում է, որ ՀԱԱՄը Հայաստանից դուրս պաշտօնական ներկայացուցիչներ չունի, բայց սերտ կապեր ունի Ամերիկայի հայ աւետարանականների հետ[17]: Այս առումով հետաքրքիր է ՀԱԱում պահպանուած Միքայէլեանի նամակագրութիւնը ԱՄՆի հայ աւետարանականների հետ: Նա կապեր է ունեցել դեռեւս 1902ին ԱՄՆում (Ուստրում) ստեղծուած հայ աւետարանականների հայկական միութեան (նախագահ՝ Գ. Պետրոսեան, փոխնախագահ՝ Բ.Ս. Լեւոնեան) հետ: 1923ին Պետրոսեանը ԱՄՆից Միքայէլեանին գրած նամակում ցանկանում էր իմանալ, թէ ինչ կարծիք ունի այն մասին, որ Հայաստան ուղարկեն մարդկանց՝ եկեղեցու ամրապնդման եւ որպէս Աւետարանի ծառայող աշխատելու համար: Նա առաջարկում էր նաեւ նիւթական օգնութիւն նրանց, ովքեր աշխատելու են տեղերում: Պետրոսեանը գրում էր, որ յառաջիկայ ժողովի առիթով Ամերիկայի հայ աւետարանականների միութիւնը խնդիր է դրել տեղեկութիւններ հաւաքել աշխարհասփիւռ աւետարանականների, այդ թւում՝ Հայաստանի եկեղեցիների մասին: Վերջում յիշեցնում է, որ Երեւանի աւետարանականներից շատերը վանեցիներ են, ինչպէս ինքը[18]:

1923 Օգոստոսի 30ին Միքայէլեանը ԱՄՆի հայ աւետարանականներին գրած իր նամակում տեղեկացրել է Երեւանի աւետարանականների համայնքում տիրող իրավիճակի մասին: Նա յայտնում է, որ աւետարանական քարոզչութիւնը շարունակւում է մեծ թափով, չնայած տիրող իրավիճակին, եւ՝ որ աւետարանական եկեղեցին ընդունել է 136 անդամ ինչպէս տեղացիներից, այնպէս էլ՝ գաղթականներից[19]:

Մէկ այլ արխիւային փաստաթղթում՝ 1923 Օգոստոսի 10ի Չեկայի թիւ 3 «խիստ գաղտնի» զեկուցագրում, խօսւում է Հայաստանի աւետարանականների՝ Ամերիկայի իրենց հաւատակիցների հետ կապի մասին: Ասւում է, որ նրանք Ամերիկայից ստանում են նամակներ, թերթեր, դրամ: Այդ կապն ապահովում էր վեր. Միքայէլեանը, որը նամակագրութիւն ունէր ԱՄՆի հայ աւետարանականների հայկական միութեան հետ, նրանցից խնդրում էր Հայաստան ուղարկել գրականութիւն, քարոզիչներ, նիւթական միջոցներ[20]:

[17] Նոյն:
[18] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 28-28 շրջ.:
[19] Նոյն, թ. 30:
[20] Նոյն, թ. 37 շրջ :

ՀԱԱՄը սերտ կապեր ունէր Ամերկոմի[21] եւ ամերիկեան Բորդ միսիոնարական ընկերութեան հետ[22]: Այդ աշխատանքը տարւում էր 1919ից Ամերկոմի Հայաստանի ներկայացուցիչ վեր. Հարիսոն Մէյնարտի միջոցով, որը հայ աւետարանականների շրջանում շարունակում էր իր աշխատանքը Բորդի լուծարումից յետոյ[23]: Նոյն աղբիւրը յայտնում է, որ Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատուելուց յետոյ ՀԱԱՄն ուժեղացրել է իր գործունէութիւնը, որը պայմանաւորուած էր խորհրդային իշխանութիւններից կուլակների եւ թուրքահայ փախստականների դժգոհութեամբ, ինչպէս նաեւ՝ հայ առաքելական հոգեւորականութեան «քաոսային» դրութեամբ[24]:

Արխիւային վաւերագրերը տեղեկութիւններ են հաղորդում Թիֆլիսից, Բաքուից, Բաթումից եւ այլ վայրերից Հայաստան այցելած աւետարանա-

---

[21] Մերձաւոր Արեւելքում Ամերիկեան Նպաստամատոյց Կոմիտէ (American Committee for Relief in the Near East, կրճատ՝ Նպաստամատոյց կամ Ամերկոմ, NER): Ամերիկեան բարեգործական հաստատութիւն, որը ստեղծուել է 1916ին Մերձաւոր Արեւելքի երկրների պատերազմից տուժած բնակչութեանը օգնելու նպատակով: Հայաստանի կառավարութեան հետ կնքուած համաձայնագրով 1919 Մայիսի 1ից Հայաստանում եւ Վրաստանում գտնուող բոլոր որբանոցները եւ մանկական հիւանդանոցները փոխանցուեցին Ամերկոմին: 1923ին սահմանափակուեց Ամերկոմի գործունէութիւնը եւ հսկողութիւն սահմանուեց նրա աշխատակիցների, Բորդ ընկերութեան միսիոնարների, Ամերկոմի հետ համագործակցող հայ աւետարանականների վրայ: Նպաստամատոյցում պաշտօնավարել եւ աշխատել են բազմաթիւ հայ աւետարանական ղեկավար գործիչներ, որոնք եղել են թարգմանիչներ, տեսուչներ, տարբեր յանձնախմբերի ղեկավարներ, քարոզիչներ եւ աւետարանիչներ Ալեքսանդրապոլի ամերիկեան որբանոցներում: Խորհրդային Հայաստանի եւ Նպաստամատոյցի միջեւ կնքուած համաձայնութեամբ Հայաստանում նրա գործունէութիւնը դադարեցուել է 1931 Յունուարի 1ին (աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ղազարեան-Լեւոնեան, էջ 172-83):

[22] Ամերիկեան Բորդի քարոզիչները դեռեւս 1870ականների վերջին Արեւմտեան Հայաստանից այցելում էին Ալեքսանդրապոլ, Կարս եւ շրջակայ գիւղեր, փորձում կազմակերպել տեղի աւետարանական համայնքները: 1916ին Բորդն իր գործունէութիւնը տեղափոխեց Արեւելեան Հայաստան եւ Կովկաս: Հայաստանում այն մինչեւ 1923 գործում էր պաշտօնապէս, նրա միսիոնարները եւ հայ աւետարանական հոգեւոր պաշտօնեաները Նպաստամատոյցի աշխատակիցներ էին, վարում էին նաեւ պատասխանատու պաշտօններ, զբաղւում որբախնամ եւ բարեգործական աշխատանքներով, օգնում հայ աւետարանական համայնքներին: Բորդի անմիջական ջանքերով եւ մասնակցութեամբ է ստեղծուել Ամերկոմը: Խորհրդային Հայաստանում Բորդի դէմ արգելքներն իվերջոյ յանգեցրեցին նրա գործունէութեան դադարեցմանը: 1923 Յունուարին փակուեց Բորդի դպրոցը, իսկ Փետրուարի սկզբին արգելուեց նրա գործունէութիւնը Հայաստանում: 1924 ամռանը վերջին միսիոնարները հեռացան Հայաստանից: Պարսկաստան արտաքսուեցին միքանի հայ աւետարանական գործիչներ, որոնք գործակցում էին Բորդի հետ:

[23] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 13-14:

[24] Նոյն:

կանների մասին, որոնք քարոզչական գործունէութիւն էին տանում բոլոր աւետարանական քրիստոնեաների միաւորման եւ մէկ միութիւն ստեղծելու համար: 1924 Փետրուար-Մարտին Հայաստան են այցելել Ռուսաստանի աւետարանականներից Խանոյեանը՝ Թիֆլիսից, Կարապետ Վարդանեանը՝ Բաթումից[25], Թառայեանը՝ Բաքուից[26]: Հայ աւետարանականների գործունէութիւնում չկարողանալով գտնել հակաօրինական որեւէ դրսեւորում, Չեկան առանց փաստերի նրանց մեղադրում էր իբր ֆաշիզմին յարելու, իտալական ֆաշիզմին հակուած լինելու[27] եւ իրենց քարոզներում ժողովրդի շրջանում ֆաշիստական տրամադրութիւններ սերմանելու մէջ[28]:

Արխիւային փաստաթղթերը հնարաւորութիւն են տալիս եզրակացնել, որ Խորհրդային Հայաստանում աւետարանականութեան տարածումը մեծ թափ է ստացել 1923ից: Չեկայի վերոյիշեալ թիւ 3 զեկուցագիրը հաստատում է, որ աւետարանականութիւնը շատ արագ տարածւում է հայ գիւղական բնակչութեան մէջ: Այն տեղի է ունենում ինչպէս բնական աճի, այնպէս էլ՝ քարոզչութեան շնորհիւ, որ ՀԱԱՄի գործուն անդամները տանում են Հայաստանի բոլոր անկիւններում, յատկապէս՝ Էջմիածնի, Գիւմրու, Երեւանի, Լօռիի գաւառներում: Նշւում է, որ աւետարանականները ՀԱԱՄի նախագահ Միքայէլեանի եւ նրա գործընկերների՝ Սարգսեանի, Բզնունու, Մանուկեանի, Անուշ Նիկողոսովայի գլխաւորութեամբ մեծ թափով քարոզչութիւն են անում՝ համալրելով համայնքը նոր անդամներով յատկապէս՝ Երեւանում, Գիւմրիում, Սամաղար, Ֆրանգանոց, Կոշ, Հաջիղարա, Քէօրփալու գիւղերում: Ասւում է, որ նրանց *պրոպագանդան* այնքան ուժեղ է եւ լուրջ, որ շատ գիւղերում ներգրաււում են կոմերիտական (համայնավար երիտասարդական միութեան անդամ) բջիջները, կոմերիտականները, կուսակցականները: Բերւում է Ֆրանգանոց գիւղի օրինակը, որտեղի կոմերիտական բջիջը լուծարուել էր կրօնական համոզմունքների պատճառով[29]:

---

[25] Նոյն, թ. 13, տես նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 23:

[26] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 36 շրջ.:

[27] Դա պայմանաւորուած է նրանով, որ 1922ին Իտալիայում իշխանութեան եկան ֆաշիստները Մուսոլինիի գլխաւորութեամբ, որոնք աննախադէպ հալածանքներ սկսեցին իտալացի համայնավարների եւ ընկերվարականների դէմ, իսկ Խորհրդային Միութեան հանդէպ վարում էին թշնամական քաղաքականութիւն: Իսկ քանի որ խորհրդային իշխանութիւնները հայ աւետարանականներին համարում էին թշնամի խորհրդային կարգերին եւ համայնավար գաղափարախօսութեանը, նրանց մեղադրում էին ֆաշիզմի մէջ, որն այդ ժամանակ շատ տարածուած էր խորհրդային երկրում:

[28] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 13-14. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 23:

[29] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 36:

Չեկայի վերոյիշեալ թիւ 6 զեկուցագիրը տեղեկութիւններ է տալիս ՀԱԱՄի 4 գլխաւոր համայնքների գործունէութեան մասին[30]: Այդ համայնքներն էին.

1. Կենտրոնական-Երեւանի համայնք,
2. Լենինականի համայնք,
3. Արարատի համայնք (Ղամարլուի տեղամաս),
4. Սամաղարի համայնք (Էջմիածնի գաւառ):

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ-ԵՐԵՒԱՆԻ ՀԱՄԱՅՆՔ

Հայ աւետարանականների ՀԱԱՄի Երեւանի համայնքի «Կրօնական կանոնադրութիւնը» Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը հաստատել է 1926 Մայիսի 20ին եւ պաշտօնապէս գրանցել նոյն թուականի Մայիսի 29ին: Կանոնադրութիւնում ասւում է, որ Երեւանի համայնքը կազմաւորուել է 1914ին եւ կազմում է ՀԱԱՄի մէկ ճիւղը, ընդունում է ՀԱԱՄի սահմանադրութիւնը, որը ՀԽՍՀ ներքգործժողկոմի կողմից հաստատուել է 1923ին[31]: Երեւանի համայնքի նախագահն էր վեր. Յովհաննէս Բզնունին, ղեկավար կազմի անդամ էին Նիկողոսեանը, Աւետիսեանը, Փ. Պետրոսեանը, Միքայէլեանը[32]: Չեկայի վերոյիշեալ թիւ 6 զեկուցագրում ասւում է, որ բողոքական շարժումը Հայաստանում աշխուժացել է, որին նպաստել են ա) հայ առաքելականների հետ հակասութիւնները Աւետարանի հասկացութեան եւ աւետարանական ուսմունքի քարոզչութեան շուրջ, բ) հայ բնակչութեան շրջանում առաքելական հոգեւորականութեան հեղինակազրկումը եւ գ) Արարատեան համայնքի կապերը Ամերկոմի հետ: Նշւում է, որ չնայած աղօթատունը վերցրել են Երեւանի աւետարանականներից, բայց նրանք աղօթաժողովներ են անում համայնքի անդամների բնակարաններում: ՀԱԱՄի կենտրոնական խորհրդի նախկին քարտուղար վեր. Յակոբ Մուդոյեանին Իրան արտաքսելուց (1924 Փետրուար) եւ նրա բնակարանը կորցնելուց յետոյ Երեւանի աւետարանականները հաւաքւում են միւս քարոզիչների տներում, որտեղ էլ կենտրոնացուած էր ամբողջ աշխատանքը, որ տանում էին Մուդոյեանի մօտ՝ Ամերկոմի հովանու ներքոյ[33]:

Երեւանի աւետարանականների աղօթատունը, որը գտնւում էր Պետկինոյի շէնքում, կառավարութիւնն առգրաւել էր[34], բայց այն վերադարձնելու հարցը դարձել էր քննարկման առարկայ, ինչն այդպէս էլ լուծում չստացաւ: Աղօթատունը վերադարձնելու որոշումները կրում էին ձեւական բնոյթ եւ չէին իրագործւում հենց խորհրդային իշխանութիւնների կողմից: Այսպէս,

---

[30] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 12-14:
[31] ՀԱԱ, ֆ. 828, ց. 1, գ. 7, թ. 1:
[32] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 229, թ. 52:
[33] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 12:
[34] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 72:

1924 Մարտի 22ի ՀԽՍՀ Կոմկուսի կենտկոմի նախագահութեան նիստում կենտկոմի նախագահութեան անդամ Ա. Շահգելդեանին պարտաւորեցրել էին երկու շաբաթուայ ընթացքում աւետարանականների համայնքին տրամադրել համապատասխան շինութիւն՝ որպէս աղօթատուն[35]: Իսկ 1924 Ապրիլի 10ի ՀԽՍՀ Կոմկուսի կենտկոմի նախագահութեան նիստում ընդունուեց «Աւետարանական քրիստոնեաներին շինութիւն յատկացնելու մասին» որոշումը (Արձանագրութիւն N46), ինչպէս նաեւ որոշուեց՝ ա) մերժել աւետարանական քրիստոնեաների համայնքի ենթակայութիւնից Պետկինոյի շէնքը առգրաւելու մասին Կենտկոմի նախագահութեան անդամ Շահգելդեանի առաջարկութիւնը, բ) յանձնարարել Երեւան քաղաքի գործկոմին շտապ կերպով համայնքի տրամադրութեան տակ դնել համապատասխան շինութիւնը, կանգ չառնելով դրանից բխող ծախսերի առաջ եւ գ) տարածքը տրամադրել համայնքին վարձակալական հիմունքներով[36]:

Ըստ Չեկայի «խիստ գաղտնի» թիւ 5 զեկուցագրի, Երեւանի, ընդհանրապէս հայ աւետարանականների ամենայայտնի եւ «խիստ վտանգաւոր» ներկայացուցիչը ՀԱԱՄի կենտրոնական խորհրդի նախկին քարտուղար վեր. Մուդոյեանն էր[37], ով ամերիկեան Բորդի նախկին նախագահ, Երեւանում Ամերկոմի ներկայացուցիչ վեր. Մէյնարտի թարգմանիչն էր: Մուդոյեանի բնակարանը 1923ից, երբ կառավարութիւնը Երեւանի աւետարանականներից վերցրել էր աղօթատունը, դարձել էր նրանց գլխաւոր հաւաքատեղին եւ աղօթատունը: Մուդոյեանի բնակարանը ծառայում էր որպէս գլխաւոր հաւաքատեղի, որտեղ այցելում էին Հայաստանի բոլոր շրջանների համայնքների ներկայացուցիչները եւ ստանում տարբեր յանձնարարութիւններ, գրականութիւն, կրօնական նկարներ եւն.: Այդ հաւաքներին մասնակցում էր նաեւ Մէյնարտը, որը նրանց տալիս էր արտասահմանեան կրօնական թերթեր, հանդէսներ: Երեւանում աշխուժ գործունէութիւն էին ծաւալում Մուդոյեանի եղբայր Գարեգին Մուդոյեանը, Արբակ Մարտիրոսեանը, Շահբօղլեանը եւ ուրիշներ[38]: Մուդոյեանի արտաքսումից եւ նրա բնակարանի առգրաւումից յետոյ, Երեւանի աւետարանականներն աղօթաժողովներ էին անում Միքայէլեանի տանը՝ 2րդ Գնունի փ., 17ա հասցէում, որը պաշտօնապէս գրանցուած էր որպէս Երեւանի համայնքի աղօթարան[39]:

Արխիւային վաւերագրերը վկայում են, որ Երեւանի համայնքում 1923ից շատ եռանդուն աշխատանք է տարւում, ընդ որում ոչ միայն իրենց աղօթատներուն, այլ նաեւ՝ դրանցից դուրս, յատկապէս կանանց եւ երեխաների շրջանում: Այդ առումով աչքի էր ընկնում Անուշ Նիկողոսովան, որն աւետա-

---

[35] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 10, թ. 23:
[36] Նոյն, թ. 24:
[37] Մուդոյեանի մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ղազարեան-Լեւոնեան, էջ 158-59:
[38] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 4:
[39] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 229, թ. 52:

րանականութեան տարածման նպատակով շրջում էր բակերով, յորդորում ծանօթներին, որոնք աւետարանականներ չեն՝ լսեն աւետարանականների քարոզները: Հաւաքները տեղի էին ունենում բաց տարածքներում կամ մասնաւոր բնակարաններում[40]: 1923ին ներքգործժողկոմը Երեւանի աւետարանական հինգ շրջիկ քարոզիչներին՝ Միքայէլեանին, Բզնունուն, Մանուկեանին, Սարգսեանին եւ Աւետիսեանին, թոյլատրել էր առանց խոչընդոտների գիւղերում կատարել կրօնական քարոզչութիւն[41]: Երեւանում Միքայէլեանի քարոզների ժամանակ ներկայ էին լինում աւելի քան 200 հաւատացեալներ[42]:

Մինչեւ Խորհրդային Հայաստանում ՀԱԱՄի գործունէութեան արգելումը Երեւանի աւետարանականների մասին վերջին յիշատակումներից մէկը վերաբերում է 1927ին: Արխիւային փաստաթղթում ասւում է, որ 1927ին հայ աւետարանական համայնքը իրեն կից Երեւանում ստեղծում է երիտասարդական եւ կանանց բջիջներ: Երեւանում կայ մէկ համայնք, իսկ Երեւանի գաւառում՝ 13 գիւղական համայնքներ: Գիւղերում համայնքի ժողովները լինում են շաբաթը մէկ անգամ, իսկ Երեւանում՝ երկու, երբեմն՝ մէկ անգամ: Արարողութիւնները լինում են Աւետարանի շուրջ՝ պատուելիների կողմից, քարոզներով եւ երգեցողութեամբ: Երեւանում հաւաքները լինում են մասնաւոր տներում, ծիսակատարութիւնը կատարւում է երգեհոնով եւ գրամաֆոնով: Սեփական նիւթական միջոցները գոյանում են անդամավճարներից եւ կամաւոր նուիրատուութիւններից: Ամէն հաւատացեալ անդամավճար է տալիս ամսական 50 կոպէկ: Նիւթական միջոցները ստացւում են Ամերիկայից՝ միսիոնարների միջոցով, քարոզիչները վճարւում են, գնւում են երաժշտական գործիքներ, տպագրւում կտակարաններ, Աւետարաններ, որոնք բաժանւում են համայնքի անդամներին: Փաստաթղթում ասւում է, որ հայ աւետարանականներն ընդունակ են իրենց կողմը գրաւել նոր հաւատացեալների, մանաւանդ, երբ փակւում են գիւղական եկեղեցիները եւ հաւատացեալ գիւղացիները սկսում են դառնալ բողոքական համայնքների համակիրներ[43]:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ-ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՅՆՔ

1920ականներին Գիւմրու եւ շրջակայ գիւղերի աւետարանական համայնքների, քարոզիչների, նրանց ծաւալած գործունէութեան մասին արխիւային նիւթերը հարուստ տեղեկութիւններ են հաղորդում, նշելով տեղի բոլոր քարոզիչների եւ ղեկավարների անունները:

---

[40] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 37:
[41] Նոյն, թ. 72:
[42] Նոյն, թ. 72 շրջ.:
[43] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 192, թ. 73:

Չեկայի վերոյիշեալ թիւ 6 զեկուցագիրը հաղորդում է, որ 1921ի սկզբից մինչեւ 1922ի սկիզբը Ալեքսանդրապոլի համայնքը կազմաւորման փուլում էր եւ չկային ղեկավար կադրեր, որ կարողանային իրականացնել կենտրոնական խորհրդի առաքելութիւնը տեղի համայնքում: 1923ից, երբ Ամերկոմի բոլոր բաժանմունքները կենտրոնանում են Ալեքսանդրապոլում եւ սկսում են նիւթական օգնութիւն ցոյց տալ համայնքի անդամներին, Ալեքսանդրապոլի համայնքի գործունէութիւնն աշխուժանում է: Դա նպաստաւոր պայմաններ է ստեղծում լաւ պատրաստուած քարոզիչների աշխատանքի համար, որոնք ուժեղացնում են քարոզչութիւնը աւետարանականների շրջանում՝ կոչ անելով ամրապնդել հաւատացեալ քրիստոնեաների շարքերը: Ալեքսանդրապոլում աղօթաժողովներին մասնակցում էր միջինը 70 մարդ[44]: Մէկ այլ փաստաթղթում նշւում է, որ աղօթաժողովներից մէկի ժամանակ տեղի քարոզիչներ Աբգար Մելիքջանեանը եւ Մեսրոպը առաջարկութիւն են արել ընդլայնել տեղի համայնքի գործունէութիւնը եւ ընդգրկել նոր անդամներ, կոչ անելով չվախենալ իշխանութիւնների հետապնդումներից, լինել խիզախ եւ անդրդուելի: Որպէս եզրայանգում, ասւում է, որ շնորհիւ այդպիսի ջանքերի եւ աշխատանքի, հաւատացեալների թիւն աւելանում է[45]: 1923ին Ալեքսանդրապոլում ստեղծուել էր տեղի համայնքի գործուն անդամների յատուկ միութիւն, որի նպատակն էր աշխուժացնել համայնքի կեանքը: Այդ նախաձեռնութիւնը գալիս էր կենտրոնից, այսինքն՝ Երեւանից եւ Անդրկովկասում աւետարանական քրիստոնեաների համառուսաստանեան խորհրդի լիազօր ներկայացուցիչ Խանոյեանից[46]: Նոյն փաստաթղթում ասւում է, որ չնայած Ալեքսանդրապոլի համայնքը կոչւում է «Հայկական», նրանք աշխատում են նաեւ ռուս հաւատացեալների շրջանում, որոնց թոյլ են տալիս իրենց հաւաքների ժամանակ աղօթել եւ ընթերցել գրքեր ռուսերէն լեզուով: Ըստ Չեկայի գաղտնի զեկուցագրի, դա բացատրւում էր նրանով, որ Ալեքսանդրապոլի բողոքականներն աւելի շատ յարում էին մկրտչականներին եւ գտնւում էին Թիֆլիսի մկրտչական համայնքի անմիջական ազդեցութեան ներքոյ: Ռուս հաւատացեալների թիւը հասնում էր 20ի, որոնց գլուխ կանգնած էր Ալեքսանդրապոլի *դեպո*յի (շոգեքարշերի եւ վագոնների նորոգման կայան երկաթուղիներում) բանուոր, քարոզիչ Դմիտրի Վինուժդենկօն[47]: Վերջինս նշուած է Ալեքսանդրապոլի գաւառի աւետարանական ղեկավարների շարքում Աբրահամ (Աբգար) Մելիքջանեանի, Յոլակ Պապիկեանի, Մեսրոպ Աւետիսեանի, Խանոյեանի հետ միասին[48]: Ալեքսանդրապոլում ուժեղանում էր կրօնական քարոզչութիւնը, իսկ

[44] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 12-12 շրջ.:
[45] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 36 շրջ.:
[46] Նոյն:
[47] Նոյն, թ. 37:
[48] Նոյն, թ. 72 շրջ.:

համայնքին օգնում էր Բաքուից եկած աւետարանական Թառայեանը: Նա Ալեքսանդրապոլում մնացել էր 2 շաբաթ եւ Գերմանիայից եկած բողոքական Արմենակ Պարոնիկեանի հետ ամէն օր անց էր կացնում աղօթաժողովներ: Վերջինս, որպէս Գերմանիայի եւ Զուիցերիայի հայերի բարեգործական ընկերութեան պատգամաւոր, Հայաստան էր եկել Հայաստանի օգնութեան ընկերութեան համագումարին մասնակցելու[49]: Գիւմրու համայնքը, բացի Երեւանից, անմիջական կապեր ունէր Թիֆլիսի հետ, որտեղից այցելում էին թիֆլիսեան քարոզիչներ Խանոյեանը, Մեսրոպ Աւետիսեանը՝ նրանց շրջանում կրօնական քարոզչութիւն տանելու եւ տեղի աւետարանականների աշխատանքին ծանօթանալու համար: Ալեքսանդրապոլի համայնքը, բացի քաղաքից, զգալի թուով անդամներ ունէր նաեւ շրջակայ գիւղերում՝ Կուլիջանում (այժմ՝ Սարահարթ) եւ Խանլիճանում (այժմ՝ Մարմաշէն), որոնց շրջանում տարւում էր որոշակի կրօնական աշխատանք[50]: Կուլիջան գիւղում 1924ի տուեալներով կար 25 աւետարանական[51]:

Ալեքսանդրապոլի համայնքում աւետարանական գործի յաջողութիւնը Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները բացատրում էին հիմնականում Ամերկոմի հետ սերտ կապերով եւ համագործակցութեամբ, ինչպէս նաեւ՝ Ամերկոմի միսիոնարների եռանդուն գործունէութեամբ: Ալեքսանդրապոլի Ամերկոմում կային յատուկ աղօթատեղիներ, որտեղ հայ աւետարանական քարոզիչները՝ Մանուկեանը, Շահբօղլեանը, Պապիկեանը եւ ուրիշներ, ամերիկացի միսիոնարների հետ երեխաների, որբերի եւ ծառայողների շրջանում անց էին կացնում աղօթաժողովներ: Ամերկոմից տեղացի քարոզիչները ստանում էին թռուցիկներ, դիմումներ, նամակներ, որոնցում նրանց կոչ էր արւում կազմակերպուել եւ Հայաստանում ստեղծել տարբեր կրօնական խմբեր[52]:

Ամերկոմի հետ համագործակցում էին Մելիքջանեանը, որը քարոզչութիւն էր անում Կազաչի Պոստի ամերիկեան որբանոցներում, Ռաֆայէլ Մելիքադամեանը[53] եւ Պապիկեանը (Պոլիգոնի որբանոցներում), Սուրէն Հայրէդեանը եւ Մուշեղ Սահակեանը՝ նորվեգացի միսիոնարուհի Բոնդէի որ-

---

[49] Նոյն:

[50] Նոյն, թ. 37:

[51] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 65, թ. 81:

[52] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 73:

[53] Մինչեւ 1907, նա Հայ Առաքելական Եկեղեցու վարդապետ էր՝ հայր Մամբրէ անունով, աւարտել է Էջմիածնի Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանը, դասաւանդել նոյն ճեմարանում, ուսանել Գերմանիայի համալսարաններում, եղել Լենինականի հայ մկրտչականների համայնքի ղեկավար եւ քարոզիչ (առաւել մանրամասն տե՛ս՝ Ստեփան Կերտող, *Գիրք տառապելոց. 1920-1950ական թուականների բռնութիւնների զոհ հայ հոգեւորականները*, «Մուղնի» հրատ., Երեւան, 2002, էջ 211-220. նաեւ՝ Ստեփան Ստեփանեանց, *Հայ Առաքելական Եկեղեցին սփալինեան բռնապետութեան օրօք*, «Ապոլոն» հրատ., Երեւան, 1994, էջ 45-46, 112):

բանոցում[54], ինչպէս նաեւ՝ Սուրէն Խանգելդեանը, Ամերկոմի Ալեքսանդրապոլի ներկայացուցիչ միսիոնար Պատրիչը[55]: 1923ին Ալեքսանդրապոլում եռանդուն քարոզչական աշխատանք էր տարւում նաեւ ամերիկացի միսիոնար Օգդէնի եւ Մելիքադամեանի գլխաւորութեամբ: Զեկուցագրերից մէկում ասւում էր, որ Ալեքսանդրապոլի աւետարանական համայնքը ֆինանսաւորւում է ամերիկացիների կողմից, քարոզիչների մեծ մասը եւ ընդհանրապէս՝ հաւատացեալները մեծմասամբ ծառայում են Ամերկոմում, որը մեծ յարգանք է վայելում ինչպէս աշխատակիցների, այնպէս էլ՝ որբերի շրջանում[56]:

ԱՐԱՐԱՏԻ ՀԱՄԱՅՆՔ (ՂԱՄԱՐԼՈՒԻ ՏԵՂԱՄԱՍ)

Երեւանի գաւառի Ղամարլուի (Արտաշատ) համայնքի կենտրոնը Արտաշատ գիւղն էր, որտեղ էլ գտնւում էր շրջանային աղօթատունը: 1924ի տուեալներով հաղորդական անդամների թիւը հասնում էր 40ի, իսկ ոչ-հաղորդականներինը՝ 100ի: Համայնքի ղեկավարը Արշակ Տէրստեփանեանն էր, որը ժամանակաւորապէս բնակւում էր Արտաշատում: Նա սերտ կապեր ունէր ՀԱԱՄի կենտրոնական խորհրդի եւ Ամերկոմի հետ՝ իդէմս Մէյնարտի[57]: Դեռեւս 1923 Յուլիսին մի խումբ արտաշատցիներ դիմել էին կենտրոնական խորհրդին, խնդրելով իրենց մօտ ուղարկել մէկ յատուկ ղեկավար-քարոզիչ՝ համայնքի աշխատանքն աշխուժացնելու համար, ինչպէս նաեւ ցոյց տալ նիւթական օգնութիւն: Նրանք խնդրում էին նաեւ բացել կիրակնօրեայ դպրոց[58]: Կենտրոնական խորհուրդը համայնքն ամրապնդելու նպատակով Ղամարլուի տեղամաս է ուղարկում քարոզիչներ Սարգսեանին, Աւետիսեանին եւ Բզնունուն: Քանի որ բացի Տէրստեփանեանից այնտեղ չկային աչքի ընկնող աշխատակիցներ, իշխանութիւնները մտադիր էին մեկուսացնել միայն նրան[59]: ՀԱԱՄի կենտրոնական խորհուրդը Արտաշատի եւ Ղամարլուի շրջանների բոլոր համայնքների ղեկավար է նշանակել Բզնունուն[60]:

Քանի որ Ղամարլուում շատ էին արեւմտահայ գաղթականները, յատկապէս այստեղ յատուկ աշխատանք էր տարւում նրանց շրջանում: 1923ի գաղտնի զեկուցագրերից մէկում ասւում է, որ քարոզիչ Մարիանա Նիկողոսեանին աքսորելուց յետոյ նրա տեղը զբաղեցրեց Սալմաստից գաղթած Արմենակ Տէրսիմոնեանը, որը կարճ ժամանակում ձեռք բերեց մեծ յարգանք եւ ժողովրդականութիւն յատկապէս թուրքահայ գաղթականների

[54] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 14:
[55] Նոյն, թ. 4 շրջ.:
[56] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 37 շրջ.:
[57] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 12 շրջ.:
[58] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թթ. 31, 36 շրջ.:
[59] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 12:
[60] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 73:

շրջանում: Մեծ ուշադրութիւն էր դարձուում Երեւանի գաւառի Արտաշատ եւ Դարղալու (այժմ՝ Այգեզարդ) գիւղերի բնակչութեանը: Նոյն զեկուցագրում ասւում է, որ այդ համայնքներում անդամագրւում են հաւատացեալներ, որոնք նախկին դաշնակցականներ էին, իսկ համայնքի անդամներ Արտուշ Բադալեանը, Արսէն Յակոբեանը, Խաչատուր Յակոբեանը եւ Արտաշատի այլ բնակիչներ, զուգահեռաբար գաղտնի աշխատանք էին տանում դաշնակցութեան օգտին[61]:

ՍԱՄԱՂԱՐԻ ՀԱՄԱՅՆՔ (ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԳԱՒԱՌ)

Էջմիածնի գաւառի Սամաղար համայնքը, ըստ Չեկայի վերոյիշեալ թիւ 6 զեկուցագրի, ամենաուժեղ աւետարանական համայնքներից էր: Դա բացատրւում է նրանով, որ Սամաղարը եղել է Արեւելեան Հայաստանում աւետարանականութեան սկզբնաւորման օջախը, նաեւ այն հանգամանքով, որ Էջմիածնի գաւառի բնակչութեան շրջանում հեղինակազրկուել էր հայ առաքելական հոգեւորականութիւնը: Այս հանգամանքները պարարտ հող են ստեղծել աւետարանականութեան տարածման, որն, ըստ զեկուցագրի, առանձնապէս ուժեղացել է 1924ին: Կենտրոնական խորհրդի քարոզիչներն այցելում էին ոչ միայն այն գիւղերը, որտեղ կային աւետարանական համայնքներ, այլեւ այնտեղ, որտեղ չկային: Երբ ներքգործժողկոմը թոյլատրեց բաց քարոզչութիւնը, աւետարանականներն աշխուժացրեցին իրենց ազդեցութիւնը բնակչութեան վրայ ամբողջ շրջանում: Նշւում է, որ աւետարանականների ազդեցութեան տակ էին ընկնում նաեւ համայնավարները, որոնք հեռանում էին կուսակցութիւնից եւ դառնում աւետարանականներ: Դա եղել է յատկապէս Ֆրանգանոց եւ Սամաղար գիւղերում[62]: Աւետարանականութիւնը մեծ տարածում ունէր Էջմիածնի գաւառի նաեւ Քէօրփալու, Կոշ եւ այլ գիւղերում, Վաղարշապատ քաղաքում: Սամաղարի գիւղկոմբջջի հաշուետուութիւնները, Սամաղարի կուսշրջկոմի անդամական ժողովների արձանագրութիւնները հաստատում են, որ 1924-27՝ գիւղում գործել է աւետարանական աշխուժ խմբակ, ունեցել են աւետարանական քարոզիչներ, ժողովարան, որը գործել է միայն տօն օրերին, իսկ աւետարանականները գաղտնի հաւաքւում էին իրենց տներում[63]: Իսկ ըստ Կոմկուսի Սամաղարի շրջկոմի վարչական ժողովի 1927ի Հոկտեմբերի 8ի նիստի արձանագրութեան, կրօնական համայնքի անդամ գրուող կոմերիտականների դէմ ձեռնարկւում է հակակրօնական քարոզչութիւն, որի նպատակով Սամաղարում կազմակերպուել է անաստուածների խմբակ, խրճիթներին կից կազմակեր-

[61] Նոյն, թ. 36 շրջ.:
[62] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 13:
[63] ՀԱԱ, ֆ. 1453, ց. 1, գ. 2, թթ. 2-3ա, 6-7ա, 18-19ա, 27-28ա, 36-37ա, 56-57ա, 80-81ա, 150-150ա:

պուել են բանգիտական զրոյցներ[64]: Էջմիածնի գաւառում աշխուժ աշխատանք էին տանում Բենիամին Քոչարեանը, Տիտղոս Մանուկեանը, Սահակ Մկրտչեանը, Եփրէմ Մկրտչեանը[65], իսկ որպէս Էջմիածնի գաւառի աւետարանական ղեկավարներ յիշատակւում են Բ. Քոչարեանը, Յովհաննէս Իսրայէլեանը եւ Մանուկեանը: Տեղի աւետարանականներին Երեւանից յաճախ էին այցելում քարոզիչներ Լեւոն Սարգսեանը, Բզնունին[66]: Վաղարշապատում քարոզել է նաեւ ՀԱԱՄի կենտրոնական խորհրդի քարտուղար, յիսնապետ Սարգիս Սարգսեանը[67]:

1926ին միայն Երեւանում եւ Էջմիածնում ու նրանց շրջակայ գիւղերում կային ՀԱԱՄի 10 աւետարանական համայնքներ: Կառավարական տոմարում նշուած է նրանց գրանցման եւ կանոնադրութիւնների հաստատման ամսաթիւը, ղեկավարների ազգանունները, աղօթատների վայրը, բայց աւետարանականների թուի վերաբերեալ տուեալներ չեն հաղորդւում[68]: Իսկ 1927ին նշուած գաւառներում արդէն կային 11 աւետարանական համայնքներ[69]:

ՀԱԱՄի ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱՅԼ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՀԵՏ

Խորհրդային Հայաստանի Չեկայի գաղտնի զեկուցագրերում յաճախ է շեշտւում, որ ՀԱԱՄը եւ հայ աւետարանական ղեկավար գործիչները կապեր ունեն Ամերկոմի, ամերիկեան Բորդի, Ամերիկայի իրենց հաւատակիցների հետ, նրանցից ստանում են գրականութիւն, նիւթական օգնութիւն, դրամ: Դա ներկայացւում էր որպէս մեղադրանք, եւ խորհրդային իշխանութիւնները յատուկ ուշադրութիւն են դարձրել հայ աւետարանականների գործունէութեան այդ կողմի վրայ՝ նրանց որակելով հակայեղափոխական, ամերիկացիների օգտին աշխատող եւ վտանգաւոր՝ խորհրդային իշխանութեան համար: Մինչդեռ, ՀԱԱՄը եւ աւետարանական քարոզիչներն ու ղեկավարները չթաքցնելով իրենց կապերը եւ գործակցութեան շրջանակները, գործել են օրինականութեան սահմաններում, հաւատարիմ՝ այն սկզբունքներին եւ գործելակերպին, որ շարադրուած են հայ աւետարանականների ՀԱԱՄի «Կրօնական սահմանադրութիւն»ում: Դրա 16րդ կէտում, որը վերնագրուած է «Համայնքի յարաբերութիւնը այլ քրիստոնեաների հետ», ասւում է. «*Համայնքը պաշտօնական-գործակցական յարաբերութեան մէջ է մտել **Ամերիկեան Բորդ Միշընի** հետ 1917 թ. սկսած, որից վայելում է **նիւթական*** (ընդգծումները հեղինակին են – Ա.Ղ.) *եւ բարոյական աջակցու-*

---

[64] ՀԱԱ, ֆ. 1453, ց. 1, գ. 10:
[65] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 13:
[66] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 36:
[67] *Աւետագիր*, Նիւ Եորք, 1947, էջ 147-48:
[68] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 229, թ. 52:
[69] Ղազարեան-Լեւոնեան, էջ 170-71:

թիւն ըստ հայեցողութեան Բորդի»[70]: Իսկ ՀԱԱՄի «Կրօնական սահմանադրութիւն»ը, ինչպէս ասուել է, 1923 Դեկտ. 19ին վաւերացրել էր Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը:

ՀԱԱՄի յարաբերութիւններն այլ քրիստոնեայ եկեղեցիների եւ աւետարանական համայնքների հետ (հիմնականում Թիֆլիսի, Ռուսաստանի եւ Ալեքսանդրապոլի մկրտչական համայնքներ) նոյնպէս կառուցուած էին ՀԱԱՄի «Կրօնական սահմանադրութեան» եւ Երեւանի համայնքի «Կրօնական կանոնադրութեան» հոչակած սկզբունքներին, գործելակերպին, նպատակներին համապատասխան, ըստ որի՝ «*համայնքը մասնաւոր համակրանք ունի դէպի բոլոր աւետարանական համայնքները, իբրեւ նոյն գործը, սկզբունքը եւ նպատակն ունեցող հաւատացեալներ*»[71]:

ՀԱԱՄը, ինչպէս վկայում են արխիւային աղբիւրները, սկսած 1923ից ձգտել է միանալ Ռուսաստանի աւետարանական քրիստոնեաների (մկըրտչականներ) հետ եւ կազմել մէկ միութիւն, որն ըստ ՀԱԱՄ ղեկավարութեան կը նպաստէր աւետարանական աշխատանքների աշխուժացմանը Հայաստանում: Այս միտումն ակնյայտ էր յատկապէս Ալեքսանդրապոլի համայնքում, որը սերտ կապեր ունէր Թիֆլիսի մկրտչականների հետ: 1923 Ապրիլի 1ին Ալեքսանդրապոլում համայնքի պատասխանատուներն աղօթաժողովից յետոյ հաւաքուել եւ, ի թիւս այլ հարցերի, քննարկել են բոլոր աւետարանականների միաւորման եւ մէկ միասնական միութեան ստեղծման հարցը[72]: Հայաստանի Չեկայի նախագահի տեղակալ Մելիք Օսիպովի 1923ի Յունիսի «խիստ գաղտնի» թիւ 2 զեկուցագրում ասւում է, որ վերջին շրջանում նկատւում է յատուկ համակրանք «Անդրկովկասեան բապտիստների» նկատմամբ, եւ դա առանձնապէս երեւում է Ալեքսանդրապոլի աւետարանականների շրջանում: Ըստ զեկուցագրի, նրանք գտնւում էին յայտնի մկրտչական, Անդրկովկասում աւետարանական քրիստոնեաների միութեան համառուսաստանեան խորհրդի լիազօր ներկայացուցիչ Խանոյեանի ազդեցութեան տակ: Զեկուցագրում նշւում է, որ Խանոյեանն իր այցելութիւնների ժամանակ միշտ կանգ է առնում Ալեքսանդրապոլում եւ աշխուժօրէն մասնակցում աղօթաժողովներին, ցոյց տալիս նիւթական օգնութիւն, վայելում մեծ յարգանք: Ըստ նոյն զեկոյցի, Խանոյեանը Ալեքսանդրապոլի համայնքի ղեկավարներից էր, ինչը նրան չէր յաջողուել Երեւանում[73]: ՀԱԱՄն այնքան դէմ էր Խանոյեանի ներկայութեանը Հայաստանում, որ թոյլ չէր տալիս նրան մասնակցել իր հաւաքներին եւ քարոզել իր

---

[70] ՀԱԱ, ֆ. 1562, ց. 1, գ. 1, թ. 4:

[71] «Կրօնական կանոնադրութիւն հայ աւետարանականաց «Արարատեան միութեան» Երեւանի համայնքի», ՀԱԱ, ֆ. 828, ց. 1, գ. 7, թ. 1 շրջ. նաեւ՝ «Սահմանադրութիւն հայ աւետարանականաց Արարատեան համայնքի», ՀԱԱ, ֆ. 1562, ց. 1, գ. 1, թ. 4:

[72] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 23-23ա:

[73] Նոյն, թ.23ա:

համայնքներում: Բայց իրադրութիւնը յետագայում փոխուել է: Խանոյեանը ՀԱԱՄին է ուղարկում մեծ քանակութեամբ կրօնական գրականութիւն, որը մնացել էր Բաթումում: Համայնքի խնդրանքով նա մեկնել է Թիֆլիս, յետոյ՝ Բաթում եւ կարողացել լուծել այդ հարցը[74]:

1923 Մայիսի 8ին Թիֆլիսից Խանոյեանը նամակ է գրում ՀԱԱՄ նախագահի վեր. Միքայէլեանին, խնդրելով ներկայացնել անդամների ցուցակ՝ հաստատուստ ստանալու համար: Բացի այդ, Խանոյեանը ցանկանում էր իմանալ համայնքի կարծիքը մկրտչականների համառուսաստանեան միութեան խորհրդի մէջ մտնելու վերաբերեալ, միաժամանակ նշելով, որ ցուցակում պէտք չէ ներառել Ալեքսանդրապոլի համայնքը, քանի որ նրանից արդէն տեղեկութիւն ունի[75]: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ յատկապէս Ալեքսանդրապոլում առկայ է եղել միաւորման ձգտում եւ տեղի համայնքը տուել էր իր համաձայնութիւնը: Միքայէլեանն իր պատասխան նամակում յայտնում է Խանոյեանին, որ միաւորման հարցը քննարկուել է համայնքի ընդհանուր ժողովում, տուել են համաձայնութիւն՝ միաւորուել Ռուսաստանի աւետարանական քրիստոնեաների (մկրտչականներ) հետ, եւ դրական պատասխանի հետ Խանոյեանին է ուղարկում համայնքի անդամների ցուցակը[76]:

Խորհրդային Հայաստանի աւետարանականները կապեր ունէին նաեւ Պետրոզաւոդսկի (ի դէմս՝ կալանաւոր Մկրտիչ Տէրղազարեանի), Կիսլովոդսկի եւ Պիտիգորսկի (ի դէմս՝ Սոֆիա Պետրոսեանի), մկրտչականների հետ: Պահպանուել է 1923 Փետրուարի 17ին Պետրոզաւոդսկից Երեւանի մկրտչական Նարիման Նիկողոսեանին գրած Մկրտիչ Տէրղազարեանի նամակը, որով նա խնդրում էր ուղարկել հայերէն կրօնական գրականութիւն[77]:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅԼԵՐ

1924ի սկզբից արդէն գործնական քայլեր են արւում Ռուսաստանի աւետարանական քրիստոնեաներին միանալու եւ մէկ միութիւն ստեղծելու ուղղութեամբ: ՀԱԱՄի կենտրոնական խորհուրդը 1924ին բանակցութիւններ է սկսում Ռուսաստանի աւետարանական քրիստոնեաների հետ՝ ընդհանուր աւետարանական քրիստոնեաների միութիւն ստեղծելու եւ համայնքն ամրապնդելու նպատակով: Ըստ Չեկայի գաղտնի զեկուցագրի, ՀԱԱՄի բոլոր ղեկավարները աղօթաժողովներում խօսում են ոչ-այնքան կրօնական հարցերից, որքան՝ կազմակերպական եւ միաւորման խնդիրներից[78]: Կենտրո-

[74] Նոյն, թ. 24:
[75] Նոյն, թ. 23:
[76] Նոյն, թ. 24:
[77] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 91:
[78] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 12:

նական խորհուրդը Ալեքսանդրապոլի համայնքի գործունէութեան քննութեան գործով գործուղել էր Ստեփան Նալչաջեանին, որը պէտք է ստանար տեղի համայնքի համաձայնութիւնը Ռուսաստանի աւետարանական քրիստոնեաներին միանալու համար: Ալեքսանդրապոլի համայնքի ղեկավարները՝ Փանիկեանը, Խանոյեանը, Մելիքջանեանը եւ ուրիշներ, համաձայնել են միութեան հարցում կենտրոնական խորհրդի որոշման հետ, ինչը կարող էր նպաստել աւետարանական աշխատանքներին Հայաստանում, մասնաւորապէս՝ Ալեքսանդրապոլի գաւառում[79]:

ՀԱԱՄը համագործակցում էր նաեւ Երեւանի եւ Ալեքսանդրապոլի մկրտչականների հետ: Հայ աւետարանական եւ մկրտչական եկեղեցիների յարաբերութիւնները բարիդրացիական էին: Օրինակ, Ալեքսանդրապոլի աւետարանական համայնքի քարոզիչ պատուելի Պապիկեանը եւ մկրտչական վեր. Մելիքադամեանը համագործակցում էին Ամերկոմի հետ եւ միասին քարոզում Նպաստամատոյցի Պոլիգոնի որբանոցներում[80]:

Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները, կուսակցական ղեկավար մարմինները ՀԱԱՄի պաշտօնական գրանցման պահից յատուկ ուշադրութիւն էին դարձնում նրա գործունէութեան եւ բոլոր ղեկավարների վրայ: Նրանք ձգտում էին մեկուսացնել, Խորհրդային Հայաստանից եւ ԽՍՀՄից արտաքսել աւետարանական համայնքի եռանդուն եւ աչքի ընկնող ղեկավարներին, քայքայել համայնքը եւ դադարեցնել նրա գործունէութիւնը, չնայած այն հանգամանքի, որ հայ աւետարանականները գործել են Խորհրդային Հայաստանի օրէնքների, պաշտօնապէս գրանցուած «Կրօնական սահմանադրութեան» համաձայն եւ ընձեռած հնարաւորութիւնների սահմաններում: Չեկայի «խիստ գաղտնի» զեկուցագրերը սովորաբար աւարտւում էին եզրակացութիւններով, որտեղ աւետարանական համայնքը որակւում է որպէս «*արհեստականօրէն ներդրուած արտասահմանեան բուրժուական հակայեղափոխական կազմակերպութիւն*», իսկ նրա առանձին գործիչներ՝ խիստ վտանգաւոր խորհրդային իշխանութեան համար: Առաջարկւում է ամենաեռանդուն քարոզիչների նկատմամբ ձեռնարկել միջոցներ՝ նրանց ծառայութիւնից հեռացնելու, իսկ միքանիսին՝ Հայաստանից արտաքսելու ուղղութեամբ[81]: Իսկ վեր. Մուդոյեանին 1924ին Հայաստանից արտաքսելուց յետոյ, Չեկան յայտնում է, որ ճիշտ է դրանով մեծ հարուած է հասցւում տեղի աւետարանականներին, բայց մէկ մարդու հեռացումով հնարաւոր չէ թուլացնել եւ կազմալուծել աւետարանական համայնքը, ուստի առաջարկւում է Հայաստանից արտաքսել նուազագոյնը 10 առաւել աշխուժ աւետարանական ղեկավարների[82]:

---

[79] Նոյն, թ. 12 շրջ.:
[80] Նոյն, թ. 14:
[81] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 3, գ. 230, թ. 73 շրջ.:
[82] ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 141, թ. 4 շրջ.:

Խորհրդային իշխանութիւնների համար առաւել մեծ վտանգ էին ներկայացնում վերապատուելիներ Միքայէլեանը, Սարգսեանը (նշւում է, որ նա ազդեցիկ եւ բաւական վտանգաւոր է յատկապէս Սամաղարի տեղամասի գիւղացիութեան համար), Բզնունին, պատուելիներ Պապիկեանը եւ Մելիք-ջանեանը, եւ նպատակ էր դրուել նրանց արտաքսել Խորհրդային Միութիւնից[83]:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Խորհրդային Հայաստանի պետական եւ կուսակցական մարմինները 1924ից սկսած ձեռնարկեցին նպատակադրուած գործողութիւններ հայ աւետարանական գործիչներին մեկուսացնելու, արտաքսելու, ՀԱԱՄը կազմալուծելու ուղղութեամբ: Խորհրդային Հայաստանից վտարուեց վեր. Մուդոյեանը, աքսորուեցին Մարիանա Նիկողոսեանը, աւելի ուշ՝ վեր. Միքայէլեանը եւ վեր. Մելիքադամեանը: Վերջինս 1928ին դատապարտուել է երեք տարուայ աքսորի համակենտրոնացման ճամբար, բայց ժամանակից շուտ ազատ է արձակուել, շինծու մեղադրանքով կրկին ձեռբակալուել է 1937ին եւ գնդակահարուել նոյն տարուան Հոկտեմբերին: Ստալինեան բռնութիւնների զոհ են դարձել նաեւ հայ աւետարանական քարոզիչներ պատուելի Մանուկեանը (գնդակահարուել է 1937ին), Եփրէմ Մկրտչեանը, Երուանդ Տէրգալուստեանը (Երեւանի համայնք), որոնք դատապարտուել են 10 տարուայ ազատազրկման եւ աքսորուել Սվերդլովսկի մարզ, որտեղ էլ մահացել են:

ՀՀ Ազգային անվտանգութեան ծառայութեան արխիւի կարճուած գործերի ֆոնդում (ՀՀ ԱԱԾ ԿԳՖ) յիշատակւում են նաեւ բռնադատուած այլ հայ աւետարանականներ, սակայն նրանց յետագայ ճակատագրի մասին տուեալներ չեն յայտնաբերուել[84]:

1927ի վերջից Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւններն աւետարանական քարոզիչներին ամէն տարի տրուող արտօնագրերի նորոգումը մերժեցին: Բոլոր կրօնական կազմակերպութիւնները զրկուեցին իրենց իրաւունքներից, աղօթատները եւ եկեղեցիները փակուեցին, բռնագրաւեցին աքսորուածների ունեցուածքը աւետարանական քարոզչութիւնը եւ հոգեւոր ժողովները արգելուեցին, ՀԱԱՄի եւ հայ աւետարանական համայնքների գործունէութիւնը դադարեցուեց:

---

[83] Նոյն, թթ.14-14 շրջ.:

[84] Ք. Աւագեան, «Հայ Աւետարանական Եկեղեցու բռնադատուած քարոզիչները (1937-1938 թթ.) (ըստ Պետական անվտանգութեան կոմիտէի փաստաթղթերի)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս,* ԻԳ:2003, էջ 441-98:

THE ARMENIAN EVANGELICAL COMMUNITIES IN SOVIET ARMENIA IN THE 1920S (Summary)

ARTASHES GHAZARYAN (artashes.ghazaryan@rambler.ru)

As of the late 19th-early 20th century Yerevan became the center of the Armenian Evangelical movement in Eastern Armenia. During the first Republic of Armenia (1918-20) and after its Sovietization, several experienced Armenian Evangelical pastors, preachers and activists were actively involved in community life. In 1914 they founded the Armenian Evangelical Ararad Union or community, which basically combined the Armenian Evangelical communities of Yerevan, Vagharshabad, Alexandropole (Leninagan), Nor Bayazed and their surrounding villages and those of Gars (until 1920). The Union was officially recognized by the Soviet Armenian government on December 23, 1923, the day when its "religious constitution" was registered.

Secret documents in the archives of the Soviet Special Services reveal that Evangelism had started to spread in Soviet Armenia between 1923 and 1927. As of 1924 the Union tried to unite with the Russian Baptist Christians and form a single body which would enhance the promotion of Evangelism in Armenia. But no sooner was the Union registered than the Soviet Armenian authorities paid special attention to their activities and their leadership, tried to isolate and deport the active and outstanding leaders from Soviet Armenia and the Soviet Union, to dismantle the community and to bring an end to their activities. This policy was implemented notwithstanding the fact that the community functioned within the Soviet legal perimeters and according to the officially registered parameters of the "religious constitution".

The unification attempts failed, while the increasing oppression gradually paralyzed the Union. Leading Armenian Evangelical activists were deported from the USSR, others were unjustifiably imprisoned and exiled based on false accusations, and others were executed.

As of 1927 the Soviet Armenian authorities refused to grant the official permission which was renewed annually, all the religious organizations were deprived of their rights, the places of prayer and churches were closed, the belongings of those exiled were confiscated, Evangelical preaching and spiritual gatherings were forbidden, and the activities of the Union and the Armenian Evangelical community were stopped.

ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՈՒ ՍՈՒՐԻԱՅԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ԹՈՒՐՔԵՐԻՑ 1918ԻՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԸ

ՍԱՄՈՒԷԼ ՊՕՂՈՍԵԱՆ (poghosyansamvel@yahoo.com)

ՄՈՒՏՔ

Յօդուածի նպատակն է վեր հանել Մեկիտոյի ճակատամարտից յետոյ՝ 1918 Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր ամիսներին բրիտանական զօրքերի կողմից Սուրիայի ու Լիբանանի ազատագրումը թուրքերից: Լուսաբանուած է ֆրանսական զօրախմբի կազմում գործող Արեւելեան (Հայկական) լեգէոնի գործունէութիւնը, նրա դերը Լիբանանի ազատագրութեան գործում: Ռազմական պատմաբանների ուսումնասիրութիւնների ու ժամանակակիցների յուշերի հիման վրայ ներկայացուել են բրիտանական զօրքերի առաջխաղացումը Լիբանանի ու Սուրիայի տարածքում: Սկզբնաղբիւրների ուսումնասիրութեամբ ճշգրտուած է նաեւ Հայկական լեգէոնի անցած ուղին:

Ուսումնասիրութեան համար հիմնական աղբիւր են հանդիսացել Հայաստանի ազգային արխիւի նիւթերը, ականատեսների յուշերը, օտարերկրացի ռազմական պատմաբանների ուսումնասիրութիւնները: Պատմահամեմատական վերլուծութեան մեթոդով եւ պատմականութեան սկզբունքով բացայայտուել եւ լուսաբանուել է հիմնախնդիրը: Ներկայացուել է Հայկական լեգէոնի դերակատարութիւնը Պէյրութի ազատագրութեան, հայ գաղթականների փրկութեան գործում:

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

1918 Սեպտեմբերի 19-25ը տեղի ունեցած Մեկիտոյի ճակատամարտում Պաղեստինի թուրքական երեք բանակները գլխովին ջախջախուեցին: Ռազմաճակատի մի հատուածում՝ Արարայում, չափազանց բարձր մարտական որակներ ցոյց տուեց Հայկական լեգէոնը: Այդ յաղթանակից յետոյ բրիտանական զօրքերի հրամանատար, զօրավար Էդմունդ Ալենպին ուժերը վերադասաւորեց եւ Սեպտեմբերի 26ին ուղղուեց հիւսիս՝ Սուրիա եւ Լիբանան: Թուրքերն ամբողջովին բարոյալքուել էին, անընդունակ էին որեւէ լուրջ դիմադրութեան: Բրիտանացիների գլխաւոր խնդիրն էր գրաւել Հալէպը:

Մեծն Բրիտանիայի ռազմական խորհուրդը համոզուած էր, որ Հալէպի գրաւումից յետոյ թուրքերը կը դադարեցնեն պատերազմը: Դա էր պատճառը, որ ռազմական խորհուրդը Ալենպիին առաջարկեց հեծելազօրի ուժերով հնարաւորինս արագ հասնել 480 կմ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Հալէպին: Սակայն զօրավարը հրաժարուեց միայն հեծելազօրի ուժերով այդքան հեռաւոր ռազմարշաւ իրականացնել: Երկար ճանապարհից յոգնած հեծելազօրը ստիպուած կը լինէր բախուել Հալէպի թուրքական 25,000նոց բանակին, որն այդ ընթացքում կարող էր Անատոլիայից թարմ ուժեր ստանալ:

Ռազմական խորհրդում քննարկուեց նաեւ Ալեքսանտրէթում ցամաքահանում կատարելու եւ այնտեղից Հալէպ շարժուելու նախագիծ, սակայն հաշուի առնելով Տարտանէլի 1915ի ցամաքահանման ձախող փորձը, այն մերժուեց: Նման պայմաններում, Ալենպին որոշեց ամբողջ զօրքով առաջանալ, որն աւելի դանդաղ, բայց ապահով կը լինէր[1]: Նա՝ որպէս հեծելազօրի թիրախ ընտրեց Դամասկոսը, իսկ հետեւակի հիմնական ուժերը որոշեց ծովափով շարժել դէպի Պէյրութ եւ Թրիփոլի: Կատաղի մարտերից յետոյ Սեպտեմբերի 30ին էմիր Ֆէյսալի արաբական, իսկ Հոկտեմբերի 1ին բրիտանական զօրքերը մուտք գործեցին Դամասկոս[2]: Այնտեղ գերի յանձնուեց աւելի քան 20,000 թուրք զինուոր[3]: Մեկիտոյի ճակատամարտից յետոյ դա բրիտանական զօրքերի յաջորդ խոշոր յաղթանակն էր:

Դամասկոսում կենտրոնացած շուրջ 30,000 հայ տարագիրներն ուրախութեամբ ընդունեցին ազատարար բանակին[4]: Երկար տառապանքներ ապրած տեղի հայ գաղթականները - հիմնականում կիլիկիահայեր[5] - վերջնականապէս ազատուեցին մահուան ճիրաններից: Հոկտեմբերի 3ին Անդրանիկ Կենճեանի ատենապետութեամբ կազմուեց ժամանակաւոր ազգային վարչութիւն[6]:

ՊԷՅՐՈՒԹԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

Դաշնակից բանակների կարեւոր նպատակակէտերից էր Պէյրութի ազատագրումը: Այն գրաւուեց առանց մարտերի: Դեռեւս Սեպտեմբերի 30ին թուրքերն ու գերմանացիները հեռացան քաղաքից՝ նախապէս ոչնչացնելով սննդի պաշարները: Քաղաքում առանց այդ էլ սով էր տիրում, եւ պատերազմի տարիներին տեղի եւ Լեռնալիբանանի բնակչութեան գրեթէ կէսը սովամահ էր եղել: Փաստօրէն՝ Պէյրութի բնակչութիւնը կանգնեց ամբողջական սովի եզրին[7]:

Արեւելեան լեգէոնի Գ. գումարտակը Սեպտեմբերի 29ին Կիպրոսի Ֆամակուսթա նաւահանգստից բրիտանական «Պըրկըն» նաւով շարժուեց ռազմաճակատ: Յաջորդ օրը նրանց տեղափոխող նաւը կանգ առաւ Հայֆայի նաւահանգստի մօտ: Իսկ Հոկտեմբերի 1ին հայ եւ սուրիացի զինուորները ափ դուրս եկան Պէյրութի նաւահանգստում: Տեղի բնակչութիւնը խանդավառութեամբ ընդունեց ազատարար զինուորներին՝ նրանց ճանա-

---

[1] William Thomas Massey, *Allenby's final triumph*, Constable and Co., London, 1920, էջ 222:

[2] Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), Ֆ. 422, ց. 1, գ. 680, թ. 1:

[3] Massey, էջ 223:

[4] ՀԱԱ, Ֆ. 422, ց. 1, գ. 675, թ. 13-14:

[5] ՀԱԱ, ֆ. 422, ց. 1, գ. 680, թ. 3:

[6] Անդրանիկ Կէնճեան, *Հալածականի յուշեր 1914-1918*, տպ. Արարատ, Պէյրութ, 1964, էջ 146:

[7] Massey, էջ 283:

պարիը պատելով ծաղիկներով: Հայ զինուորները հաստատուեցին զօրանոցի վերածուած Ֆրանսական համալսարանի տարածքում: Սպայակոյտը տեղաւորուեց շէնքում, իսկ զինուորների համար վրաններ խփուեցին բակում: Նաւի բեռնաթափումը աւարտուեց միայն Հոկտեմբերի 3ին[8]: Որոշ աղբիւրներում Գ. գումարտակի Պէյրութ հասնելու օր է նշւում Հոկտեմբերի 6ը[9]:

Հոկտեմբերի 7ին, երբ բրիտանական առաջապահ հետախուզական ուժերը հասան Պէյրութ, պարզեցին, որ այն արդէն ազատագրուած է Արեւելեան լեգէոնի կողմից[10]: Ինչպէս տեսնում ենք, Կիպրոսից ժամանած հայկական լեգէոնի Գ. գումարտակը դաշնակցային առաջին զօրախումբն էր, որը ոտք դրեց Պէյրութ: Նրանց բերած պարէնը շատերին փրկեց սովամահութիւնից: Նաեւ հայ զինուորները իրենց հացը կիսում էին պէյրութցի սովեալների հետ:

Ֆրանսացիները Մերձաւոր Արեւելքում գործելու համար ուժեր գրեթէ չունէին: Միայն Արեւելեան լեգէոնը եւ ալժիրեան հրաձիգներն էին, որ պէտք է ցոյց տային Ֆրանսայի ներկայութիւնը մի տարածաշրջանում, ուր վերջինս լուրջ նկրտումներ ունէր: Դրանով էր պայմանաւորուած այն, որ Ֆրանսան փորձեց հայկական զինուժի միջոցով առաջինը մտնել Պէյրութ՝ կանխելով դաշնակից բրիտանացիներին:

Հոկտեմբերի 10ին Պէյրութ հասան նաեւ Արեւելեան լեգէոնի Ա. եւ Բ. գումարտակները: Նրանք չափազանց յոգնած էին երկարատեւ ճանապարհից, զգալի մասը հիւանդ էր: Դա բաւական տխուր տպաւորութիւն թողեց նրանց՝ որպէս յաղթողների, ոգեւորութեամբ դիմաւորելու դուրս եկած Գ. գումարտակի զինուորների վրայ: Պէյրութի բոլոր գլխաւոր կէտերի վերահսկողութիւնն անցաւ հայ զինուորներին[11]:

ՀԱԼԷՊԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Ինչպէս նշեցինք, բրիտանական ուժերի գլխաւոր թիրախը Հալէպն էր, որի գրաւումից յետոյ նախատեսւում էր, որ Օսմանեան Կայսրութիւնը անձնատուութեան կ'ենթարկուի: Ծովափի երկայնքով շարժուող բրիտանական 7րդ հետեւակային զօրաբաժինը Հոկտեմբերի 18ին գրաւում է Թրիփոլին[12]:

---

[8] Խորէն Ա. քնյ. Աճէմեան, *Էջեր կամաւորի օրագրէս*, տպ. Համազգային, Պէյրութ, 1967, էջ 132-38:

[9] Գաբրիէլ Լազեան, *Հայաստան եւ Հայ Դատը (վաւերագրեր)*, տպ. «Նոր աստղ», Գահիրէ, 1946, էջ 192:

[10] Henry Gullett, *The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine, 1914-1918*, 10th edition, Angus and Robertson ltd., Sydney, 1941, էջ 776-77:

[11] Աճէմեան, էջ 140-41:

[12] Massey, էջ 320:

Ալենպին որոշեց Հալէպին մօտենալ երեք փուլերով. գրաւել լիբանանեան Ռայաք աւանը, յետոյ՝ Հոմսը, ապա՝ գրոհել Հալէպ[13]:

Ռայաքը գտնւում էր Դամասկոսից մօտ 65 կմ հեռաւորութեան վրայ: Այն փոխադրական հանգոյց էր, ունէր ռազմական օդակայան, այդտեղ էին թուրքական հիմնական պահեստները, այնտեղ էին կենտրոնացուած գերմանական ու թուրքական բաւական մեծ ուժեր: Հոկտեմբերի 6ին բրիտանական զօրքերը մտան Ռայաք: Թուրքերն առանց դիմադրութեան նախորդ օրը հեռացել էին քաղաքից՝ այրելով իրենց 32 ինքնաթիռները[14]: Թուրքական բանակը չափազանց բարոյալքուած էր եւ դիմադրելու կամք չէր ցուցաբերում:

Հոկտեմբերի 15ին բրիտանական զօրքերը մտան Հոմս: Այդտեղ եւս թուրքերն առանց որեւէ դիմադրութեան նահանջել էին[15]: Հոկտեմբերի 19ին բրիտանական զօրքերը շարունակեցին յաղթարշաւը դէպի հիւսիս: Հոկտեմբերի 21ին բրիտանական օդուժը ռմբակոծեց Համա քաղաքը: Յաջորդ օրը թուրքերը նահանջեցին նաեւ Համայից[16]:

Փաստօրէն՝ Ռայաքի, Հոմսի ու Համայի գրաւումից յետոյ բրիտանական զօրքերի առաջ բացուեց ճանապարհը դէպի Հալէպ:

Ալենպին որոշեց Հալէպը գրաւել Հոկտեմբերի 26ին: Նոյն օրը սպասւում էր, որ ֆրանսական նաւատորմը ցամաքահանում կ'իրականացնի Ալեքսանտրէթում: Ֆրանսացիները ցանկանում էին առաջինը գրաւել Ալեքսանտրէթը, եւ Փարիզից հրահանգեցին Սուրիայի ֆրանսական նաւատորմի հրամանատար ծովակալ Վարնէյին գրաւելու այդ նաւահանգիստը: Հոկտեմբերի 15ին Պէյրութում Վարնէյն այդ մասին տեղեկացրեց Ալենպիին: Վերջինս համաձայնեց, որ Ալեքսանտրէթը գրաւուի ֆրանսական եւ հայկական զօրքերի միջոցով: Սակայն թուրքերը նոր համալրումներ են ստանում, ականապատում են Ալեքսանտրէթի ծովածոցը եւ հրետանային կրակով ետ են մղում ֆրանսական նաւատորմին[17]: Այդպիսով՝ ձախողուեց ֆրանսական նաւատորմի ուժերով Ալեքսանտրէթը գրաւելու ծրագիրը:

Հոկտեմբերի 23ին բրիտանական յառաջապահ զօրքերը մօտեցան Հալէպին: 5րդ հեծելազօրային դասակը հրամանատար աւագ զօրավար Հ. Մըքէնտրուն առաւօտեան ժամը 10ին պատուիրակ է ուղարկում քաղաք՝ պահանջելով յանձնուել առանց դիմադրութեան: Թուրքերը միայն ժամը 17ին պատասխանեցին՝ մերժումով: Մըքէնտրուն որոշեց դիրքաւորուել եւ սպասել հիմնական ուժերի ժամանմանը, որոնք տեղ էին հասնելու Հոկ-

---

[13] Նոյն, էջ 289:

[14] Frederic Morley Cutlack, *The Australian Flying Corps in the Western and Eastern theatres of War 1914-1918*, 11th edition, Angus and Robertson ltd., Sydney, 1941, էջ 169:

[15] Massey, էջ 299:

[16] Նոյն, էջ 302:

[17] Նոյն, էջ 302-03:

տեմբերի 25ին: Նախատեսւում էր դրա յաջորդ օրը սկսել գլխաւոր գրոհը: Արաբական զօրքերը էմիր Նասիրի գլխաւորութեամբ Հոկտեմբերի 25ին մօտեցան քաղաքին եւ նրանց մի մասը գիշերով մտաւ Հալէպ, ուր ապստամբութեան պատրաստ մեծ թուով արաբներ կային: Հոկտեմբերի 26ի առաւօտեան ժամը 6ին սկսուեց բրիտանական եւ արաբական զօրքերի գրոհը: Թուրքերը որոշ դիմադրութիւնից յետոյ ստիպուած էին յանձնել Հալէպը[18]: Տեղի հայերը մեծ խանդավառութեամբ ընդունեցին ազատարար բրիտանական եւ արաբական բանակների մուտքը քաղաք[19]:

Ինչպէս եւ սպասւում էր, Հալէպի անկումից յետոյ թուրքերը ստիպուած էին հաշտութիւն խնդրել: Մինչ այդ բրիտանական ուժերին յաջողուեց գրեթէ ամբողջութեամբ ոչնչացնել Պաղեստինում, Լիբանանում եւ Սուրիայում կենտրոնացուած թուրքական բանակները: Թուրքերը ունենում են հսկայական թուով զոհեր ու գերիներ: Ըստ Մասիի՝ գլխաւոր յարձակումը սկսելուց յետոյ մինչեւ Հոկտեմբերի կէսը գերուեցին 2417 սպայ եւ 46,409 զինուոր, որից գերմանացի էին 158 սպայ եւ 1703 զինուոր[20]: Իսկ Կուլէթը նշում է, որ Սեպտեմբերի 19ից մինչեւ զինադադարի կնքումը բրիտանացիների ձեռքն ընկաւ 75,000 գերի, այդ թւում՝ 3700 գերմանացի ու աւստրիացի, 360 հրանօթ, 800 գնդացիր, 210 բեռնատար եւ 50 մարդատար մեքենայ, 90 շոգեքարշ, 470 վագոն, 3700 բեռնակիր անասուն եւ այլ ռազմաւար[21]:

Գերի ընկան նաեւ գերմանական ու թուրքական բանակներում ծառայող բազմաթիւ հայ զինուորներ: Ալեքսանդր Այնթապլեանի վկայութեամբ, հայ գերիները յայտնուել էին ծանր վիճակում: Նա 1917 Յունիսին Մարաշի գերմանական միսիոնարական դպրոցն աւարտելուց յետոյ 10 հայ այլ տղաների հետ զօրակոչուել էր գերմանական բանակ, պարեկային ծառայութիւն էր կատարել Կիլիկիայով անցնող Պերլին-Պաղտատ երկաթուղագծի մօտ, իսկ 1918 Օգոստոսին ուղարկուել էր պաղեստինեան ճակատ: Սեպտեմբերի 21ին նա գերուել էր Աֆուլայում: Նրա վկայութեամբ հայերին, յոյներին, հրեաներին բրիտանացիները միացնում էին թուրք ռազմագերիներին, իսկ եւրոպացիներին առանձին եւ աւելի լաւ պայմաններում էին պահում: Նրան դժուարութեամբ էր յաջողուել մնալ գերմանացիների մէջ, այն էլ մօրեղբօր՝ բրիտանական գաղտնի ծառայութեան սպայ, պրոֆեսոր Յարութիւն Մուրատեանի անունը տալուց յետոյ[22]:

---

[18] Նոյն, էջ 307-09:

[19] Վահրամ Կէօքճեան, *Հայկական Կիլիկիոյ ազատագրական պայքարը (յուշեր եւ նօթեր), Ա. հտր.*, հրատ. ԹՄՄ "Մարտիրոս Տարագճեան Հիմնադրամ"ի, Պոստոն, 1979, էջ 101-2:

[20] Massey, էջ 269:

[21] Gullett, էջ 783:

[22] Paren Kazanjian, *The Cilician Armenian ordeal*, Hye Intentions, Boston, 1989, էջ 49-53:

1918 Հոկտեմբերի 30ին կնքուած Մուտրոսի զինադադարով ռազմական գործողութիւնները դադարեցին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՒՄԱՐՏԱԿՆԵՐԻ ԵՐԹԸ ԱՐԱՐԱՅԻՑ ՊԷՅՐՈՒԹ

Սեպտեմբերի 19ի Ռաֆաթ-Արարայի մարտերից յետոյ Արեւելեան լեգէոնի Ա. եւ Բ. գումարտակները 5 օր հանգստացան, ապա սուրիական անապատներով շարժուեցին հիւսիս: Չնայած ճանապարհին թշնամու այդպէս էլ չհանդիպեցին, սակայն կիզիչ արեւի տակ իրականացուող այդ երթը բաւական ծանր էր կամաւորների համար: Ըստ Մ. Թաթարեանի՝ նրանց նաւերով կարող էին մէկ օրում Պէյրութ հասցնել, սակայն գնդապետ Լուի Ռոմիօն այդ դժուարին ռազմերթն իրականացրեց տեղացիներին ֆրանսական ուժը ցուցադրելու համար[23]:

Արարայից մինչեւ Պէյրութ 250 կմ էր, որը լեգէոնն անցաւ մեծ զրկանքների գնով: Երկար ճանապարհը, անապատի կիզիչ արեւը, ջրի պակասը, թերի սնունդը, սպանական գրիպը եւ այլ զրկանքներ հիւծեցին լեգէոնականներին: Սակայն նրանց ուժ էր տալիս այն միտքը, որ ամէն մի քայլով մօտենում էին բաղձալի նպատակին՝ Կիլիկիային:

Լեգէոնականներից Կարապետ Թորոսեանը Արարայից մեկնելու առաջին օրուայ մասին գրում է. «*մեր խանդավառութիւնը հասած էր իր գագաթնակէտին: Մենք զմեզ կը նկատէինք այն հաւատաւոր Հայերը որոնք ափեներին ոչ միայն ոտքով, այլ բոպիկ ուխտի կ'երթային մեր սրբավայրերը իրենց փափաքին իրագործումը խնդրելու Հայոց սուրբերէն*»[24]:

Առաջին օրը լեգէոնը հասաւ Հայֆա եւ բանակեց ծովափին: Ծարաւը յագեցնելու համար զինուորները ստիպուած էրն ծովեզերքի մօտ աւազը փորել եւ այդ անորակ ջուրը խմել: Յաջորդ օրը լեգէոնը մտաւ Աքրա: Յաջորդող օրերին հետզհետէ յոգնածութիւնն աւելի է մեծանում: Օրերով ստիպուած էին սնուել բրիտանական չորահաց, որը այնքան էր չորացել, որ ուտելու համար պէտք է թրջէին ջրով: Սակայն այդ դժուարութիւնները չէին կարող կոտրել հայ մարտիկների կամքը, որոնք, երկար սպասումից յետոյ, մօտենում էին հայրենիքին: Երգը, պարը, կատակները բարձրացնում էին մարտիկների ոգին: Չնքուշցի երիտասարդները, որքան էլ յոգնած լինէին, երեկոյեան պարտադիր իրենց խմբապարով ոգեւորութիւն էին մտցնում[25]: Լեգէոնականները Եգիպտոսից դուրս գալուց յետոյ առաջին անգամ Լիբանանում են հանդիպում առատահոս սառը ջուր:

---

[23] Մինաս Թաթարեան, *Կամաւորի մը յուշերը*, տպ. կաթողիկոսութեան հայոց մեծի տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1960, էջ 20:

[24] Տիգրան Պօյաճեան, *Հայկական լեգէոնը. պատմական յուշագրութիւն*, տպ. Պայքար, Ուոթըրթաուն, 1965, էջ 161:

[25] Նոյն, էջ 161-62:

Առաջխաղացման ընթացքում բրիտանական զօրամասերի զինուորների կէսից աւելին վարակուեցին մալարիայով եւ սպանական գրիպով: Այդ համաճարակները նրանց փոխանցուեցին թուրքական բանակից: Արդէն Հայֆայում պարզ դարձաւ, որ սպանական գրիպի համաճարակը հասել էր նաեւ Հայկական լեգէոնին:

Տեղակալ Վահան Փորթուգալեանը գրում է. «*Այդ յառաջխաղացման ընթացքին անտեսանելի թշնամի մը բանակը կազմալուծման վտանգի ենթարկեց: Խորհրդաւոր համաճարակ մը: Ամէն օր զինուորներ, տասնեակներով, ջերմէ կը բռնուէին, բայց այլ ախտանիշներով, ու կ'իյնային՝ քալելու անկարող: Երբեմն մահով կը կնքուէր հիւանդութիւնը, որուն դարման չէին գտներ բժիշկներ: Շատ ուշ, խաղաղութենէն ետքը, հասկցուեցաւ թէ կռիւի էսպանիոլի համաճարակն էր, որ ըստ վիճակագրութեանց, աւելի զոհեր տարաւ աշխարհի մէջ քան չորս տարուան պատերազմը*»[26]: Սպանական գրիպը ահաւոր համաճարակ էր, որը 1918-20՝ խլեց 50-100 միլիոն մարդու կեանք ամբողջ աշխարհում:

Լեգէոնի բժիշկը յուսադրեց մարտիկներին նրանով, որ հայերը լայնակուրծք էին եւ կարող էին յաղթահարել այդ հիւանդութիւնը: Մօտ 800 հայ զինուորներ հիւանդացան սպանական գրիպով, որոնցից 6ը մահացան[27]: Փաստօրէն՝ երկու գումարտակների հայ զինուորների գրեթէ կէսը վարակուել էր այդ չարաբաստիկ հիւանդութեամբ:

Համաճարակի դէմ պայքարելու համար չկային դեղօրայք, պայմաններ, բժիշկներ: Հիւանդներին՝ որպէս բուժում, կերակրում էին սոխի ու լոլիկի աղցանով, որը որոշ չափով նպաստում էր ապաքինմանը: Քայլելու անընդունակ հիւանդ զինուորները երկար ժամանակ անխնամ մնում էին ճանապարհներին, քանի որ բաւարար փոխադրամիջոցնէր չկային: Դրան գումարւում էր ֆրանսացի որոշ բժիշկների ցուցաբերած անտարբերութիւնը: Հայֆայում մնացած հիւանդ լեգէոնականները Հոկտեմբերի վերջին մեկնեցին Պէյրութ. քայլելու անընդունակները՝ նաւով, իսկ մօտ 150ը՝ ոտքով[28]:

Հայկական լեգէոնը հաստատուեց Պէյրութի հարաւային մասում գտնուող մի կաթոլիկ վանքի տարածքում: Սկզբում լեգէոնականները ճաշում էին բացօթեայ: Պէյրութում այդ ժամանակ սով էր եւ բնակչութիւնը հաց էր մուրում զինուորներից: Հայ կամաւորներն իրենց հացը բաժանում էին սովեալ երեխաներին: Այդ մասին տեղեկանալով՝ հրամանատարութիւնն արգելեց բացօթեայ ճաշելը: Բրիտանական նաւերը մէկ շաբաթ անց քաղաք հասցրին սնունդ, հագուստ, դեղօրայք եւ այլ անհրաժեշտ ապրանքներ, որով զինուորների եւ բնակչութեան վիճակը բարելաւուեց[29]:

---

[26] Նոյն, էջ 165:
[27] Նոյն, էջ 163:
[28] Նոյն, էջ 165-167:
[29] Նոյն, էջ 164:

1918 Հոկտեմբերից լեգէոնը մտաւ Արեւելքի ֆրանսական զօրախմբի կազմի մէջ, որի հրամանատարն էր զօրավար Ժիւլ Համելինը[30]:

Սակայն Պէյրութի ռազմավարական բոլոր կէտերի վերահսկողութիւնը բրիտանացիները հետզհետէ վերցրին իրենց ձեռքը: Հայկական լեգէոնը իրականացնում էր միայն պահակային եւ պարեկային ծառայութիւն[31]: Բրիտանացիները ամէն կերպ փորձում էին ցոյց տալ իրենց առաւելութիւնը տարածաշրջանում եւ Ֆրանսային թոյլ չտալ հաստատուելու Սուրիայում ու Լիբանանում: Դրանով էր պայմանաւորուած, որ հայ լեգէոնականներին հեռացնում էին կարեւոր տեղամասերից:

Նոյեմբերի 18ին Պէյրութում ցաւալի միջադէպ տեղի ունեցաւ: Քաղաքում զբօսնող հայ լեգէոնականների հետ ընդհարուեցին տեղի ոստիկաններն ու էմիր Ֆէյսալի զինուորները[32]: Դա Ֆէյսալի կողմից ֆրանսացիների դէմ կազմակերպուած սադրանք էր, քանի որ էմիրը ցանկանում էր Սուրիան ու Լիբանանը դարձնել արաբական անկախ պետութեան մաս: Հայերը, որպէս ֆրանսական դրօշի ներքոյ հանդէս եկող զինուորներ, դարձան արաբա-ֆրանսական հակամարտութեան զոհ:

Դէպքից միքանի օր առաջ ֆրանսական հրամանատարութիւնը տեղեկութիւն էր ստացել արաբների կողմից նախապատրաստուող զինուած գործողութեան մասին: Դրանով պայմանաւորուած՝ քաղաքի պահակակէտերում զինուորների քանակը մեծացուել էր, նրանց տրուել էր բաւարար զինամթերք:

Դէպքը տեղի ունեցաւ հետեւեալ պայմաններում: Լեգէոնականները գնումներ կատարելուց վճարեցին ֆրանսական ֆրանկով, քանի որ աշխատավարձը դրանով էին ստանում, սակայն շրջիկ առեւտրականը պահանջեց թուրքական լիրա եւ զինուորների տուած թղթադրամը արհամարհանքով ցուցադրաբար գետին նետեց: Դրանից վիճաբանութիւն ծագեց: Մօտակայքում գտնուող տեղացի ոստիկանը, մօտենալու եւ վիճաբանութիւնը դադարեցնել փորձելու փոխարէն, ատրճանակով մի քանի անգամ օդ կրակեց, որն ազդանշան հանդիսացաւ, որպէսզի անմիջապէս զանազան կողմերից միքանի տասնեակ զինուած արաբներ դուրս գան եւ յարձակուեն անզէն լեգէոնականների վրայ: Հայ զինուորներից մալաթիացի Աբրահամ Աբրահամեանը սպանուեց, իսկ պանտրմացի Յակոբը վիրաւորուեց: Մօտակայ պահակակէտի հայ լեգէոնականներն անմիջապէս օգնութեան հասան եւ կրակ բացեցին զինեալների ուղղութեամբ: Խռովարարները փախուստի դիմեցին՝ իրենց հետ տանելով մօտ երկու տասնեակ սպանուածների եւ վիրաւորների: Ֆրանսացի սպաները հայ լեգէոնականներին յորդորեցին նոր քայլեր չձեռնարկել վրէժ լուծելու համար: Սակայն հայ մարտիկ-

[30] Լազեան, էջ 192:

[31] Պօյաճեան, էջ 168:

[32] Լազեան, էջ 192:

ները, տուած փայլուն հակահարուածով, արդէն բաւարարուել էին եւ նոր գործողութեան չէին ձգտում[33]: Յաջորդ օրը արաբներն իրենց սպանուածների դիակները սայլերով բերեցին Պէյրութի կառավարչատուն եւ փորձեցին ներս մտնել, սակայն փոքրաթիւ հայ պահակները կարողացան այդ սադրիչներին ցրել[34]: Ըստ Ռուբէն Հերեանի՝ սպանուել էր մէկ լեգէոնական, վիրաւորուել՝ երեքը: Արաբներից սպանուել են երեքը, վիրաւորուել ութը[35]:

Այդ դէպքից յետոյ մօտ քսան օրով հայ զինուորներին ուղարկեցին Լեռնալիբանան, որպէսզի կրքերը հանդարտուեն եւ նոր ընդհարումներ չլինեն[36]: Լեգէոնի Գ. գումարտակը, մինչեւ Կիլիկիա տեղափոխուելը, հաստատուեց Պէյրութից մօտ 20 կմ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Ճունիէ ծովեզրեայ աւանում՝ վարժարանի տարածքում[37]: Լեգէոնականները Ճունիէից այցելութեան գնացին Զմմառի հայ կաթողիկէ վանքը: Վանականները նուագախմբով եւ հիւրասիրութեամբ դիմաւորեցին հայ զինուորներին[38]: Լեգէոնական Արամ Յովսէփեանը նկատում է, որ դա միակ կարճ ժամանակաշրջանն էր, որ իրենք հանգստացել են: Ա. գումարտակը այնտեղ մնաց մօտ երկու շաբաթ, ապա վերադարձաւ Պէյրութ, սակայն զօրանոցից դուրս գալ՝ հայ զինուորներին արգելուել է մինչեւ Կիլիկիա մեկնելը[39]:

ԼԵԳԷՈՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԸ

Հայ զինուորները մեծ ոգեւորութիւն էին առաջացնում Ցեղասպանութիւնից փրկուած տարագիրների մօտ, բարձրացնում նրանց ոգին, յոյս ներշնչում ապագայի նկատմամբ: Տանջուած, կոտորուած, ապագայի նկատմամբ բոլորովին անյոյս տարագիրների համար յաղթական դաշնակից բանակների շարքում հայկական զօրամաս տեսնելը հրաշք էր թւում, դա նաեւ վստահութիւն էր առաջացնում, որ հայերի տառապանքները այլեւս անցեալում են: Միաժամանակ լեգէոնականները բազմաթիւ հայ կանանց ու աղիկների ազատեցին մահմետականների ձեռքից, ուղեկցեցին հայ գաղթականների կարաւանները դէպի Կիլիկիա:

Լեգէոնական Կ. Թորոսեանը գրում է.

> Մօտ 10 օր ճամբորդած էինք: Իրիկուն մը կանգ առինք բլուրի մը ստորոտը գիշերելու համար. զբաղած էինք կարգադրութիւններով, երբ տեսանք որ բլուրին գագաթը մարդ մը կանգնած՝ մեզ կը դիտէր: Խմբապետ Արեւեան, որ մեր ամենաշատ սիրուած պաշտօնեան էր, հայերէն հրամաններ կ'արձակէր վրանիս պո-

---

[33] Պօյաճեան, էջ 170-73. նաեւ՝ Աճէմեան, էջ 151-54:

[34] Աճէմեան, էջ 154:

[35] ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 784, թ. 4:

[36] Թաթարեան, էջ 21:

[37] Պօյաճեան, էջ 170. նաեւ՝ Աճէմեան, էջ 156-58:

[38] Աճէմեան, էջ 159:

[39] *Արարա: Նուիրուած Արարայի հինգերորդ տարեդարձին*, հրատ. Հայ լեգէոնական միութեան, Պոստոն, 1923, էջ 29:

ռալով: Յանկարծ տեսանք որ բլուրի վրայի մարդը աղաղակ մը փրցնելով սկսաւ վազել դէպի մեզ: Մենք գործերնիս թողուցինք տեսնելու համար թէ ինչ կը պատահի: Երբ ան մօտեցաւ մեզի, կանգ առաւ, դիտեց մեզ ու հայերէն ըսաւ. «Ձեր դէմքէն կը հասկնամ որ դուք Հայ էք»: «Շիտակ ես, ըսինք, բոլորս ալ հայ ենք»: Այս խօսքին վրայ ան գրկեց զինուոր մը ու համբուրեց, յետոյ ուրիշ մը եւ ուրիշ մը: Մարդը ուրախութենէն բարձրաձայն կը խնդար ու միեւնոյն ատեն առատ արցունքի կաթիլներ կը գլորուէին անոր խորշոմած այտերէն վար: Մեր հարցումներուն պատասխանելով ըսաւ որ մօտակայ արաբ գիւղ մը կը բնակէր. այնտեղ ոչինչ ունէր բայց միայն մէկ արօտավար կորեկ եւ ըսաւ. «Գետինն անցնի իրենց կորեկը. ես այլեւս ձեզմէ չեմ բաժնուիր»: Ասոր նման 15-20 Հայեր, մեծաւ մասամբ կիներ ու անչափահասներ գտնուեցան ու հետեւեցան բանակին[40]:

Այս բնոյթի բազմաթիւ վկայութիւններ կան բոլոր լեգէոնականների յուշերում:

Փորթուգալեանը գրում է. «*Կը պատահէինք երբեմն հայ փարագիր բեկորներու, բոլորը ցնցոտիներու մէջ, լուռ, արցունքը իրենց աչքերուն մէջ՝ թերահաւատութեամբ կը դիտէին ազատարար դաշնակից բանակին անցքը: Օր մը, կ'անցնէինք գիւղէ մը, ուր կանգ առինք հանգիստի համար: Լեգէոնականները շարժեցան ըստ զինուորական հրամաններուն, որոնք կը տրուէին ֆրանսերէն: Մէկը կանչեցի եւ հրահանգ մը տուի, հայերէն, բարձրաձայն, ձի նստած ըլլալով: Իրարանցում մը տիրեց հանդիսատեսներուն մէջ: «Հա՛յ են… Հա՛յ են» կը բացականչէին, կարծես հրաշքի մը առջեւ: Ուրիշ օր մը, գնդապետ Ռօմիէոյի հրամանով, քանի մը ձիաւոր լեգէոնականներ հետս առնելով, գացինք Արաբի մը տունէն փրկել հայ աղջնակ մը, ինչ որ կատարուեցաւ, երկար բանակցութիւններէ եւքը, փափկանկատութեամբ, որովհետեւ Արաբը բարի մարդ մըն էր*»[41]: Տեղակալ Արեւեանի գլխաւորութեամբ լեգէոնականները Աքրայում արաբներից ազատեցին տէօրթեոլցի մի աղջկայ, իսկ Սամարայում ետ գնեցին սսեցի մի աղջկայ[42]:

Սպայ Վահան Արամեանն իր յուշերում գրում է, որ Հայֆայից յետոյ մտել են Կազա քաղաքը, ուր լեգէոնականները հայ գաղթականներ են փնտռել: Տեղի կաթոլիկ եկեղեցում պատսպարուած բազմաթիւ տարագիրների են հանդիպել: Այդտեղ տեղեկացել են, որ մօտակայ տներից մէկում Մարիամ անունով մի հայ աղջիկ կար, որին արաբ տանտէրը ցանկանում էր ամուսնացնել իր որդու հետ: Ֆրանսացի գնդապետի եւ Վաղարշակ վարդապետ Արշակունու հետ լեգէոնականներն ազատում են աղջկան եւ ուղարկում

---

[40] Պօյաճեան, էջ 162-63:

[41] Նոյն, էջ 164-165:

[42] Մանուկ Աւետեան, *Հայ ազատագրական ազգային յիսնամեայ (1870-1920) յուշամատեան եւ Ձօր. Անդրանիկ: Վերլուծական հայեցողութեամբ եւ վաւերական փուեալներով*, տպ. «Le Soleil», Փարիզ, 1954, էջ 484-85:

Հայֆա, ապա՝ Փոր Սայիտ[43]: Արամեանը Բաղչէում 8 տարեկան սսեցի աղջկայ ազատեց թուրքերից եւ Այրանում ժամանակաւոր խնամքի յանձնեց մի հունգարացի ծեր զոյգի[44]:

Պէյրութում հայ զինուորները հանդիպեցին գաղթական հայերի, որոնք չափազանց թշուառ վիճակում էին: Տարագիրները, մոռանալով իրենց ծանր վիճակը, մեծ ցնծութիւն ապրեցին յաղթող բանակի շարքում տեսնելով հայ կամաւորներին[45]: Պէյրութի հայերը մեծ ուրախութեամբ դիմաւորեցին հայ զինուորներին, ամէն կերպ փորձում էին պատուել, հիւրասիրել, օժանդակել նրանց[46]:

Այսպիսով՝ Հայկական լեգէոնը կարեւոր դէրակատարում ունեցաւ հայ տարագիրների փրկութեան, ոգու բարձրացման, ապա՝ Կիլիկիա անվտանգ տեղափոխման գործում:

Պէյրութում մեծ թուով դիմումներ եղան կամաւորագրուելու Արեւելեան լեգէոնին, եւ այնտեղ 800 հայ կամաւորներից կազմաւորուեց Դ. գումարտակը[47]: Նրանց մէջ մեծ թիւ էին կազմում նաեւ օսմանեան բանակի գերուած հայ զինուորները[48]: Փաստօրէն, տարագրութեան փորձութիւնները յաղթահարած հայ երիտասարդները մեծ ցանկութիւն ունէին զէնք վերցնելու եւ մասնակցելու հայրենիքի ազատագրման գործին: Իսկ բրիտանացիների մօտ գերութեան մէջ յայտնուած թուրքական բանակի հայ ռազմագերիները հնարաւորութիւն էին ստանում ոչ միայն ազատուել գերու նուաստացնող կարգավիճակից, այլեւ տուն վերադառնալ որպէս Հայկական լեգէոնի զինուոր:

Սուրիայում, Լիբանանում, Միջագետքում գտնուող հայ գաղթականութեան մէջ մեծ էր Հայկական լեգէոնին միանալու ձգտումը: Հայաստանի եւ Սուրիայի ֆրանսական գերագոյն կոմիսար Ժորժ Պիկօն Հերեանին Պէյրութում տեղեկացրել էր, որ նախատեսւում էր հայկական զօրքի թիւը հասցնել 20,000ի: Դա բաւական ոգեւորել էր հայերին: Հալէպից մօտ 800 երիտասարդներ Հերեանի գլխաւորութեամբ հետիոտն հասան Ատանա, որպէսզի զինուորագրուեն Հայկական լեգէոնին, սակայն ֆրանսական հրամանատարութիւնը մերժեց: Գնդապետ Ռոմիօն Կիլիկիան գրաւելուց յետոյ ամէն կերպ խոչընդոտում էր հայկական զօրամասի մեծացմանը, մինչ լաւ յարաբերութիւններ էր հաստատել թուրքերի հետ[49]:

---

[43] Յարութիւն Իսկահատեան, *Վկայարան հայկական ցեղասպանութեան, հտր. Ե.*, Պէյրութ, 2013, էջ 68:

[44] Նոյն, էջ 69:

[45] Թաթարեան, էջ 20-21:

[46] Աճէմեան, էջ 142:

[47] Անդրէյ Ամուրեան, *Հայ Դատը. հայ ժողովրդի ազատագրական ճիգերը*, տպ. «Ալիք», Թեհրան, 1977, էջ 157:

[48] Աճէմեան, էջ 142:

[49] Պօյաճեան, էջ 221-23:

Դամասկոսն ազատագրելուց անմիջապէս յետոյ Արեւելեան լեգէոնին միանալու համար կամաւորագրուել էին 1000 հայեր: Ինչպէս տեսանք, զինուորագրուել ցանկացողների թիւը շատ աւելի մեծ էր, սակայն ֆրանսական հրամանատարութիւնը դադարեցնում է կամաւորագրութիւնը[50]: Հոկտեմբերի 26ին հայկական զօրագունդը զօրահանդէս կատարեց Դամասկոսում, ապա Պապ Շարքիի Ս. Սարգիս հայկական եկեղեցում նրանց օրհնեց Կիլիկիայի Սահակ Բ. կաթողիկոսը: Հոկտեմբերի 27ին կամաւորները հայ գաղթականների խանդավառ բացականչութիւնների ներքոյ Դամասկոսից մեկնեցին Պէյրութ, որպէսզի մասնակցեն հայրենիքի ազատագրմանը[51]: Դամասկոսից Պէյրութ 800 հայ կամաւորներին առաջնորդել էր, թուրքական բանակի հարիւրապետ Սարգիս Թորոսեանը, ով աչքի էր ընկել Տարտանէլի ռազմագործողութեան ժամանակ: Պէյրութում նա հանդիպեց եղբայրներին՝ Հայկական լեգէոնի քսանապետ Բարսեղ եւ տասնապետ Արամ Թորոսեաններին, որոնք Ամերիկայից էին կամաւորագրուել: Ս. Թորոսեանը իր մարտական փորձը հայրենիքին ծառայեցրեց լեգէոնում[52]:

Պէյրութից լեգէոնի մի մասը երկօրեայ արշաւի մեկնեց Լիբանանի Քեսրուանի շրջան: Այնտեղ՝ Անթուրայի վանքում, լեգէոնականները հանդիպեցին մեծաթիւ հայ որբերի: Թուրքերը փորձել էին ազգափոխ անել նրանց՝ թուրքացնելով: Տասնեակ երեխաներ սպանուել էին, իսկ միւսները սովի ու մշտական վախի մէջ էին ապրել: Հայերէն խօսելը, իրենց հայկական անունները անգամ յիշելն արգելուել էր: Մանուկները խանդավառուած ընդառաջ վազեցին հայ զինուորներին եւ հանդիպումը շատ յուզումնալից էր: Պարտիզակցի մի մանչուկ լեգէոնականներին ասաց. «*Դուք գացէք, թուրքերը բոլորն ալ սպտկեցուցէք, որ մենք ազատինք: Մենք պիտի մեծնանք, ու ձեր սա աղուորիկ լաթերը պիտի հագնինք, զինուոր ըլլանք. այն ատեն դուք հանգիստ կ'ընէք ու մենք կ'երթանք թշնամիին դէմ…*»[53]: Բնական էր, որ Ցեղասպանութեան սարսափներին ականատես մանուկների մօտ մեծ էր վրէժի զգացումը թուրք բարբարոսների նկատմամբ, սակայն միաժամանակ տեսնում ենք ապագային ուղղուած նրանց մեծ յոյսերը:

Լեգէոնը Լիբանանում, ապա Կիլիկիայում զգալի ներդրում ունեցաւ թուրքերի ձեռքում յայտնուած հայ կանանց ու աղջիկների ազատման հարցում: Միաժամանակ հայկական կանոնաւոր զօրամասի ներկայութիւնը յաղթող դաշնակիցների շարքում մեծ ոգեւորութիւն էր առաջացնում Մեծ Ե-

---

[50] ՀԱԱ, Ֆ. 422, ց. 1, գ. 680, թ. 4:

[51] ՀԱԱ, Ֆ. 422, ց. 1, գ. 675, թ. 8-9:

[52] Սարգիս Թորոսեան, *Դարդանէլից մինչեւ Պաղեստին*, թրգմ. անգլերէն բնագրից՝ Լիլիթ Թութխալեան, Ցեղասպանութեան թանգարան ինստիտուտի տպագրութիւն, Երեւան, 2012, էջ 185-88:

[53] Սուրէն Պարթեւեան, *Արարա. Հայկական լեգէոնը*, տպ. Քէշիշեան, Իզմիր, 1919, էջ 106:

ղեռնը վերապրածների մէջ: Գրեթէ բոլոր երիտասարդները ցանկանում էին միանալ լեգէոնին եւ ազատագրել Կիլիկիան ու Հայաստանը:

Սակայն նրանց յոյսերը չէին արդարանալու եւ նոր հիսթափութիւն պէտք է ապրէին: Ֆրանսական ռազմական իշխանութիւնները պատերազմից յետոյ հետզհետէ փոխում են իրենց քաղաքականութիւնը Հայկական լեգէոնի նկատմամբ: Կիլիկիային ինքնավարութիւն տալու մտադրութիւն չունենալով՝ վտանգաւոր էին համարում հայկական զօրամասի մեծացումը: Հետեւաբար՝ հրաժարուեցին լեգէոնի մէջ ընդգրկել Պաղտատի աւելի քան 800, Պոլսի 600, Դամասկոսի 1000, Հալէպի 800 հայ կամաւորներին: Նրանց զինուորագրելու դէպքում լեգէոնի գումարտակների թիւը կը հասնէր 8ի: Միայն Պէյրութում կամաւորագրուած 800 հայերին վերցրին ծառայութեան, որոնցից կազմաւորուեց լեգէոնի Դ. գումարտակը:

ՄՈՒՏՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԸ

1918 Հոկտեմբերի 30ին Մուտրոսում ստորագրուած զինադադարով թուրքերն անձնատուութեան ենթարկուեցին: Միքանի յօդուածներ անմիջականօրէն առնչւում էին հայկական շահերի հետ:

«*Յօդուած 4. Բոլոր դաշնակցային ռազմագերիները, բոլոր հայ ռազմագերիները եւ ներկալուածները պէտք է ժողովուեն Կ. Պոլսում, որպէսզի առանց որեւէ պայմանների յանձնուեն դաշնակիցներին:*

Յօդուած 10. Տաւրոսի թունէլների համակարգի գրաւում դաշնակիցների կողմից:

Յօդուած 11. Թուրքական զօրքերն արդէն սպացել են Անդրկովկասի մի մասը դատարկելու հրաման, ընդ որում՝ մնացած զօրքերը կը հեռացուեն, եթէ տեղերում իրադրութիւնն ուսումնասիրելուց յետոյ դաշնակիցները ներկայացնեն այդպիսի պահանջ:

Յօդուած 16. Հիճազում, Ասիրում, Եմէնում, Սուրիայում եւ Միջագետքում գտնուող բոլոր թուրքական կայազօրերը պէտք է յանձնուեն մօտակայ դաշնակցային հրամանատարութեանը, բոլոր զօրքերը դուրս են բերուելու Կիլիկիայից, բացառութեամբ նրանցից, որոնք անհրաժեշտ են կարգը պահպանելու համար, ինչը կարող էր որոշուել համաձայնագրի 5րդ յօդուածով:

Յօդուած 24. Հայկական վեց վիլայէթներում անկարգութիւններ ծագելու դէպքում, դաշնակիցները իրենց վերապահում են նրա մի մասը գրաւելու իրաւունք»[54]:

Այսպիսով՝ Մուտրոսի զինադադարը թուրքերին ստիպեց առանց մարտերի դուրս գալ Արեւելեան Հայաստանից եւ Կիլիկիայից, որը խիստ դրական երեւոյթ էր հայութեան համար: Կիլիկիան ազատագրուեց հիմնակա-

[54] Frederick Maurice, *The Armistices of 1918*, Oxford University Press, London, New York, 1943, էջ 85-87:

նում Արեւելեան լեգէոնի կողմից, որը 1919 Յունուարից վերանուանուեց Հայկական լեգէոն:

Սակայն զինադադարի յօդուածներն ունէին նաեւ բացասական յօդուածներ, որոնցով էր - գէթ մասամբ - պայմանաւորուած յետագայում Հայկական Հարցի ձախողումը: Արեւմտեան Հայաստանը փաստացի թողնւում էր թուրքերի ձեռքում, իսկ թուրքական բանակը չէր զինաթափւում: Դա հնարաւորութիւն տուեց Մուստաֆա Քեմալին, զինադադարից միքանի ամիս անց, հենց Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում սկսել իր ապստամբութիւնը՝ յենուելով չզինաթափուած զօրքի վրայ: Փաստօրէն՝ Մուդրոսի զինադադարով էր պայմանաւորուած հայութեան ձգտումների յետագայ տապալումը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ամփոփելով, պէտք է հաստատենք, որ Լիբանանի ու Սուրիայի ազատագրութիւնը թուրքերից իրականացուեց 1918ի աշնանը բրիտանական զօրքերի կողմից, որոնց կողքին իր որոշակի ներդրումն ունեցաւ ֆրանսական դրօշի ներքոյ կռուող Արեւելեան լեգէոնը: Հայ մարտիկներն էին, որ առաջինը ոտք դրեցին Պէյրութ: Հայկական գումարտակների վրայ յենուելով էր, որ Ֆրանսան փորձում էր ցոյց տալ իր ներկայութիւնը Մերձաւոր Արեւելքում, ուր խոշոր յաւակնութիւններ ունէր: Եղեռնից մազապուրծ հայ տարագիրները ուրախութեամբ էին ողջունում բրիտանացիների առաջխաղացումը, իսկ լեգէոնի հայ մարտիկները նրանց ոգեւորում, ապրելու յոյս էին տալիս: Հայ տարագիր երիտասարդներն անմիջապէս ցանկութիւն էին յայտնում կամաւորագրուելու Արեւելեան լեգէոնին, որպէսզի վրէժ լուծէին սպանուած ազգակիցների ու կորսուած հայրենիքի համար: Միաժամանակ, Հայկական լեգէոնի պաշտպանութեան տակ էր, որ տարագիրները վերադարձան Կիլիկիա: Հալէպի գրաւումից յետոյ Օսմանեան Կայսրութիւնը ստիպուած էր անձնատուութիւն խնդրել:

Մուդրոսի զինադադարի համաձայնագիրը երկսայրի սուր հանդիսացաւ հայութեան համար. մի կողմից առանց արիւն թափելու ազատագրւում էին Արեւելեան Հայաստանն ու Կիլիկիան, միւս կողմից Արեւմտեան Հայաստանը թողնւում էր թուրքական զօրքերի վերահսկողութեան տակ, որոնք չէին զինաթափւում: Դա իվերջոյ յանգեցրեց Արեւմտեան Հայաստանի ու Կիլիկիայի ամբողջական եւ Արեւելեան Հայաստանի տարածքների գրեթէ կէսի կորստին:

THE LIBERATION OF LEBANON AND SYRIA FROM THE OTTOMAN TURKS IN 1918 AND THE ARMENIAN LEGION

(Summary)

SAMVEL POGHOSYAN (poghosyansamvel@yahoo.com)

Against the backdrop of the liberation of Syria and Lebanon from the Ottoman Turks by the Allied forces in September-October 1918, the paper focuses on the role the Eastern (Armenian) Legion played and the military operations it undertook from Port Said in Egypt to Cilicia.

archival materials, published analyses of military historians, and memoirs of legionaries, the advance of British troops and the Armenian Legion in Lebanon and Syria is narrated in detail.

The paper confirms that the Armenian legion was the first to set foot in Beirut, under the flag of the Allied Forces. The paper argues that the French forces, with their depleted numbers, capitalized on the success of the Armenian battalions, to assert their presence in the Middle East. The Armenian refugees who survived the Genocide welcomed the advance of the Armenian Legion. Young Armenian refugees expressed willingness to volunteer for the Armenian Legion as the latter was to become the core of the liberated Armenian homeland.

However, the French were quick to forget the promises they had given to the Armenians. Indeed, French politics shifted to pro-Turkish, and the French did not encourage the enlargement of the Armenian legion. On the contrary, they reduced its size and eventually disbanded it, thus killing the Armenian dream of a Cilician homeland.

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՏԵՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵԱՑՔՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ

(ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ)

ՔՆԱՐԻԿ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ (spyurkka@gmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Գրողի նամականին յաճախ երեւան է գալիս ի լրումն նրա ստեղծագործական աշխարհի, օգնում հետազօտողին ճանաչել գիտական կենսագրութեան մանրամասները, ճշգրտումներ մտցնել առանձին հարցադրումների մէջ, հասկանալ ներաշխարհը, նկարագիրը: Սա այսպէս է առաջին հերթին ամենայն հայոց բանաստեղծի պարագային: Բաւական է նշել առաջին հայեացքից թեքնիք թուացող մի փաստ. Յովհաննէս Թումանեանի նամականին երկու ակադեմիական հատոր է կազմում (1478 էջ):

Իրաւացի է թումանեանագէտ Լուսիկ Կարապետեանը, երբ նկատում է. «*Բոլոր առումներով նամակները Ամենայն հայոց բանաստեղծի գրական վաստակի ուղղակի շարունակութիւնն ու լրացումն են*»[1]: Միաժամանակ ընդգծենք, որ Թումանեանն այստեղ եզակի չէ. սա օրինաչափութիւն կարելի է դիտել նաեւ հայր Ղեւոնդ Ալիշանի, Վահան Տէրեանի, Եղիշէ Չարենցի, Երուանդ Օտեանի, Զապէլ Եսայեանի, Արշակ Չօպանեանի, Վահան Թէքէեանի, Աւետիք Իսահակեանի, Շահան Շահնուրի եւ այլոց պարագային, որոնցից շատերի նամակներին գրականագիտութիւնը պատշաճ ուշադրութիւն է դարձրել՝ դրանք հրապարակ հանելով նաեւ առանձին գրքերով[2]:

Թումանեանի նամականուն առանձին հարցադրումների առիթով դիմել են շատ ուսումնասիրողներ, ինչպէս Լեւոն Հախվերդեանը («Թումանեանի աշխարհը», 1966), Արամ Ինճիկեանը («Յովհաննէս Թումանեան. կեանքի եւ ստեղծագործութեան պատմութիւնը. 1869-1899», 1969), Մկրտիչ Մկըրեանը («Յովհաննէս Թումանեանի ստեղծագործութիւնը», 1981), Էդուարդ Ջրբաշեանը («Թումանեանի պոէմները», 1986), Ազատ Եղիազարեանը («Թումանեանի պօէտիկան եւ նրա ժողովրդական ակունքները», 1990),

---

[1] Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հատոր իններորդ (նամակներ 1885-1904)*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 1997, էջ 475: Այսուհետեւ մէջբերումները կը տրուեն փակագծերի մէջ:

[2] Բոլորվին վերջերս, 2020-21ին Երեւանում Մխիթարեան միաբան հայր Վահան Ծ. Վ. Օհանեանի աշխատասիրութեամբ լոյս է տեսել հայր Ղեւոնդ Ալիշանի եռահատոր ստուարածաւալ նամականին (2000 էջից աւելի): Տե՛ս նաեւ՝ *Երուանդ Օտեան, Նամակներ*, ԳԱԹ հրատ., Երեւան, 1999. նաեւ՝ Զապէլ Եսայեան, *Նամակներ*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1977. նաեւ՝ Արշակ Չօպանեան, *Նամականի*, «Սովետական գրող», Երեւան, 1980. նաեւ՝ Վահան Թէքէեան, *Նամականի*, հրատ. «Թէքէեան» Մշակութային Միութեան, Լոս Անճելըս, 1983. նաեւ՝ «*Աւետիք Իսահակեանի նամակները*», ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2015. նաեւ՝ Շահան Շահնուր, *Նամականի, հտր. 1-3*, Մայրենի հրատ., Ուոթըրթաուն, Մեսեչուսէց, 2001-06:

Հրանդ Թամրազեանը («Յովհաննէս Թումանեան. բանաստեղծը եւ մտածողը», 1995), Սուսաննա Յովհաննիսեանը («Յովհաննէս Թումանեանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան պատմութիւնը») եւ ուրիշներ: Սակայն զուտ նամակագրական ժառանգութեան վրայ հիմնուած ամբողջական քննութիւն, յամենայն դէպս, մեզ յայտնի չէ: Մինչդեռ այդպիսի աշխատանքը օգնում է մէկ տողով տեսնել հեղինակի գրական-տեսաբանական հայեացքի ամբողջութիւնը, նրա նախասիրութիւնների շրջանակը, ստեղծագործական կարգի հարցադրումներ, որոնք, սակայն, դժուար, անհնար է պարփակել մէկ յօդուածի շրջանակում: Օրինակ՝ առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ կարող են դառնալ Թումանեանի նամակագրութեան մէջ ծաւալուած բանավէճերը, իրեն յղուած նամակները, այլ գրողների նամակներում տրուող գնահատութիւնները, Թումանեանի նամակների զուտ բանասիրական քննութիւնը եւն., ուստի մեր այս յօդուածն աւելի շատ խոստումուրուագծում է:

Սոյն յօդուածում անդրադարձել ենք գրողի այն դատողութիւններին, որոնք նամակներում յաճախադէպ են, այսինքն՝ մեր հայեցողութեամբ կրում են համակարգային բնոյթ: Աշխատանքն աւելի համակարգուած ներկայացնելու համար թումանեանական հարցադրումները բերել ենք թեմատիկ-գաղափարական բաժանումներով.

ա) ***Հեղինակի գրքերի ծննդոցը***, որը ձգւում է *Բանաստեղծութիւնների*ի առաջին մոսկովեան ժողովածուից (1890) մինչեւ վերջին՝ պոլսական գիրքը (1922), որտեղ երեւան է գալիս Թումանեանի բծախնդիր վերաբերմունքը, առանձին դէպքերում՝ անբաւարարութիւնը հրատարակութիւններից, ինչպէս օրինակ մոսկովեան երկրորդ հատորի (1892) պարագայում. «*Վերջապէս սփռացայ գրքիս առաջին երկու օրինակները **այսքան սպասելուց յետոյ**. [բայց այնքան վատ, եւ անախորժ եղաւ տպաւորութիւնը, որ երանի չէի սփռացել: **Բացատրեմ***]. արտաքինը այլանդակ է ուղղակի, գիրքը այնքան կարճացրել էք կտրելով, որ քիչ է մնացել հասնէք տողերին. կարմիր թանաքով տպել էք կարմիր թղթի վրայ Բանաստեղծութիւն<ներ>, բարակ տառերով, թողնելով բառը առանց մի շրջապատող ծաղկանկարի» (*հտր. 9*, էջ 112): «Ներքին մասի» վերաբերեալ մատնացոյց է անում նաեւ աններելիօրէն առատ տառասխալները: Թումանեանի դժգոհութիւնը առաւել հասկանալի է դառնում այն պարագայում, երբ նկատի ենք առնում հեղինակի հաւաստումը, թէ «*գիրքը գրող է սրտեղծում*» (*հտր. 9*, էջ 317):

Նոյն ուշադիր վերաբերմունքն ենք նկատում նաեւ պոլսական ժողովածուի նախնական տարբերակի առիթով Պօղոս Մակինցեանին ուղղած նամակում. «*Պոլիս տպագրութեան էի յանձնել բանաստեղծութիւններիս մի ժողովածու: Սփռացել եմ դեռ չկազմած մի օրինակը լիքը տպագրական սխալներով, մի շատ անբարեխիղճ կամ անվարձ սրբագրչի ձեռքի տակից անցած մի գործ: Գրում եմ, որ ինչ որ կարելի է ուղղել՝ ուղղեն:*

Տեսնենք ինչ դուրս կը գայ»[3]:

Իսկ թէ ինչ է դուրս եկել ամէն պարագայի Թումանեանի կենդանութեան օրօք ամէնից համապարփակ այս հրատարակութիւնից, կապուած բանաստեղծի հիւանդութեան եւ այդ ուղղումների՝ պոլսական հրատարակիչներին հասանելիութեան հետ, մնում է ենթադրութիւնների սահմանում[4]:

բ) ***Գեղարուեստական երկերի ստեղծագործական պատմութեան ուրուագծում***: Իր մանկութեան ընկեր, գիւղագիր Անուշաւան Աբովեանին 1890ի Մայիսի 8ին գրած նամակում իր տրամադրութիւնը փոխանցելու համար բերում է հետեւեալ բանաստեղծական հատուածը (իդէպ, այսօրինակ բանաստեղծական մէջբերումները Թումանեանի նամակներում յաճախադէպ են).

Փայլուն աստղիկ երկնագիտակ, Ունիմ ընկեր, տեսնո՞ւմ ես նրան…
Դուն, որ տեսնում ես ամէն բան, Նա էլ ինձ պէս
Սառն հիւսիսի երկնքի տակ Նայո՞ւմ է քեզ… (հտր. 9, էջ 15):

Ծանօթագրութեան մէջ իրաւացիօրէն նշւում է, որ տրամադրութիւնը համահունչ է միքանի օր յետոյ գրուած «Գիշերային առաջին աստղի դիմաց» բանաստեղծութեանը (*հտր. 9*, էջ 481)՝ յատկապէս նկատի ունենալով նամակում բերուած հատուածի առաջին տողի հետ նմանութիւնը.

Արեւը թռաւ. երկինք ու երկիր Դուն, փայլուն աստղիկ, դարձեալ շողացիր
Առաւ խաւարը գիրկն համատարած. Արդեօք այս գիշեր ի՞նչ բերիր մարդկանց[5]:

Այս բանաստեղծական փոքրիկ կտորը մեզ յուշում է Թումանեանի ստեղծագործական յատկանիշերից մէկը եւս՝ նիւթը երկարատեւ, նոյնիսկ տասնամեակներով մշակելու նախասիրութիւնը: Եթէ ուշադիր լինենք, պատկերը մեզ կը տանի շատ աւելի ուշ, կեանքի մայրամուտին գրուած «Սիրիուսի հրաժեշտը» (1922) յայտնի քերթուածին.

Ի՜նչքան աչք են վըրադ յառել, Եւ կամ ի՜նչքան
Նայում են քեզ Դեռ պիտի գան,
Հիմի մեզ պէս, Որ **անյայտից** կեանք չեն առել[6]:
Ի՜նչքան աչք է նայել, մարել,

Իհա՛րկէ, եթէ նայելու լինենք նամակից մինչեւ վերջին քերթուածն ընկած պատկերակառուցումին, տեսանելի կը լինի, որ մի դէպքում գործ ունենք զուտ մտայղացման հետ, այն էլ՝ անձնական շարժառիթից եկող, միւս դէպքում՝ առանձին բանաստեղծութեան, որը ուղղւում է «մարդկանց»: Իսկ արդէն վերջին՝ «Սիրիուսի հրաժեշտը» քերթուածում գործողութիւնը դառ-

[3] Նոյն, *Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հատոր տասներորդ (նամակներ. 1905-1922)*, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երեւան, 1999, էջ 420:

[4] Նոյն, *Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով (վերախմբագրուած հրատարակութիւն), հատոր առաջին (բանաստեղծութիւններ)*, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի անուան գրականութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2018, էջ 11-12:

[5] Նոյն, էջ 64:

[6] Նոյն, էջ 330:

նում է ետընթաց. այդ սերունդնե՛րն են նայում պայծառ աստղին: Աւելին՝ ասելիքը ստանում է փիլիսոփայական շեշտադրութիւն՝ բերելով թումանեանական գեղագիտութեանն այնքան բնորոշ «անյայտ»ի խաղարկումը[7], յաւերժութեան այնպիսի խորհրդով, ինչպիսին բացուել է Իսահակեանի «Ռաւեննայում» յայտնի քերթուածում:

Նամակներում յաճախ ենք հանդիպում ձեւակերպումների եւ մտքերի, որոնք յետագայում գրեթէ բառացի կամ բառացիօրէն տեղ են գտնում գեղարուեստական խօսքում, գրական փոխանցումների հետ կապուած մի երեւոյթ, որ Ի. դարի երկրորդ կէսին ստացաւ միջտեքստայնութիւն բնորոշումը[8]: Յաճախ այդ մտքերը նամակներում եւ գեղարուեստական խօսքում հանդիպում են ժամանակային հեռաւորութեան վրայ, ինչը փաստում է, որ նամակներում, այսպէս ասած մտերմական զրոյցներում, դրանք աւելի շատ խմորումի մէջ են եւ միայն յետագայում պիտի գեղարուեստական ձեւի տակ մտնեն, ինչպէս օրինակ 1900ին բարեկամին՝ հասարակական գործիչ, հրատարակիչ Փիլիպոս Վարդազարեանին ուղղուած նամակի «*Եւ ապարդիւն ու անպտուղ կ'անցնեն իմ օրերն, ինչպէս անցնում են արդէն*» դատողութիւնը՝ որպէս ներկայի ու ապագայի կանխազգացում, եւ արդէն 1921ին գրուած յայտնի քառեակում երեւոյթի արձանագրումը իբրեւ իրողութիւն, իհա՛րկէ, գեղարուեստօրէն աւելի խտացուած.

Կեանքըս արի հըրապարակ, ոտքի կոխան ամէնքի.
Խափան, խոպան ու անպըտուղ, անցաւ առանց արդիւնքի[9]:

գ) ***Տեսաբանական հարցադրումներ***: Սրանք հանդէս են գալիս միքանի ուղղութիւններով՝ ձեւի ու բովանդակութեան, գրական սեռերի, նախասիրութիւնների, երբեմն էլ՝ առանձին հասկացութիւնների մեկնութիւններ:

Ձեւի եւ բովանդակութեան այդքան չարչրկուած ու բանավէճերի առիթ տուած թնճուկը Թումանեանը լուծում է Շեքսպիրի ստեղծագործութեան գնահատման ճանապարհով. «*Ասելս այն է, որ դու* (խօսքը Վարդազարեա-

---

[7] Իդէպ, այս բանաստեղծութեան գրութեան շարժառիթի մասին կ'ուզենայինք բերել մէկ նկատառում. թէ՛ հատորի ակադեմիական առաջին (1988, էջ 641), թէ՛ նոր (2018, էջ 717) հրատարակութիւններում նշւում է, որ ազդակը գալիս է տասնչորսամեայ Վիկտոր Համբարձումեանի հետ հանդիպումից (1922ի ամառ): Մեր կարծիքով, սակայն - եւ բերուած օրինակներն էլ այդ են փաստում - նիւթը Թումանեանին հետաքրքրել է շատ վաղուց:

[8] Julia Kristeva, *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, Columbia University Press, New York, 1980, էջ 36:

[9] Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով (վերախմբագրուած հրատարակութիւն), հատոր երկրորդ (քառեակներ, բալլադներ, թարգմանութիւններ)*, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի անուան գրականութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2018, էջ 59:
Պիտի արձանագրել, որ նմանօրինակ դատողութիւնները աւելի են ուժգնանում 1909ին եւ դրանից յետոյ. սա մի տեսակ բանաստեղծի աշխարհում վերաճում է կայուն անբաւարարութեան (*հմմտ. 10*, էջ 85, 90):

նի մասին է – Ք.Ա.) *զուր ես ասում, թէ այս կամ այն միտքը յայտնած է արդէն: …Ո՞ր բանաստեղծն է մի նոր միտք յայտնել: Ես, որ աստուածացնում եմ Շեքսպիրին, իսկի չեմ էլ մտածում, թէ նա ինչ միտք է յայտնել, դրա վրայ չեմ հիանում, այլ թէ ինչպէս է յայտնել*» (*հտր. 9*, էջ 233)՝ եզրակացնում է տեսաբանական ուժով՝ խնդիրը լուծելով ասելիքի ձեւի օգտին, հաւաստելով, որ բովանդակութիւնը միշտ նոյնն է: Եւ ամենակարեւորը, որ հնչում է հանգանակի նման. «*Այս է մրցութեան դաշտը – մտքերը, որ արդէն կան (եւ անկարելի էր, որ չլինէին առաջուց) առնել, կենդանագործել ու (աւելի պարզ, բայց շքեղ) պատկերացնել, ներկայացնել հասարակութեանը*» (*հտր. 9*, էջ 237-38):

Այս տեսանկիւնից հետաքրքրական է դատողութիւնը իր ստեղծագործական երազանքի՝ *Հազարան բլբուլի* առումով, մի բան, որ կարմիր թելի պէս անցնում է նրա նամակագրութեան միջով: Միայն նիւթի շուրջ նրա ձեւակերպումներն ընթերցողի համար բաւական են չափելու այն գորովը, որ տածում էր այս թեմայի հանդէպ, ինչպէս օրինակ՝ «*ման եմ գալիս իմ հեքիաթը*» (*հտր. 9*, էջ 204): Նրան անգամ չէր վախեցնում այն, որ նիւթը զուտ տեղական նշանակութիւն կամ ծագում չունի: Այս մասին ինքնատիպ բացատրութիւն է տալիս. «…Ես մի (իսկապէս երկու հեքիաթ միացրած) հեքիաթ «Հազարան բիւլբիւլը» եւ «*Սինամ թագաւորի գաղտնիքը» նիւթ առած ուզում եմ յօրինել մի արեւելեան պոէմա: Դրանով հետաքրքրուելով գտայ, որ շատ անգամ տպուած է, բոլոր ազգերն ունեն, պատմուած է հազար ու մի ձեւով… բայց այդ բոլորից յետոյ ես ոչ միայն չթողի իմ հեքիաթը, այլ աւելի պինդ բռնեցի, աւելի ոգեւորուեցի այդ նիւթով. ով ինչպէս ուզում է գրած լինի, ես էլ **ինձպէս** եմ ասելու*» (*հտր. 9*, էջ 238, ընգծումը մերն է - Ք.Ա.):

Ուշագրաւ է նաեւ մէկ այլ ոլորտի՝ ժանրին տրուած բնորոշումը, հենց նոյն *Հազարան բլբուլի* օրինակով. նա խորհուրդ է տալիս խուսափել հեքիաթին տրուած պարզունակ դերակատարութիւնից, քանի որ «*դա գրականութեան մէջ ամենաբարձր արտայայտութիւնն է, ուր ամբողջը յաւիտենական սիմվոլներ են*» (*հտր. 10*, էջ 424): Սա ժանրատեսակի ընդլայնումի միտում էր, որ իր ծաւալումները պիտի ստանար Յակոբ Օշականի դատողութիւններում եւ ստեղծագործութեան մէջ[10]:

---

[10] «*Հեքիաթները դարաւոր փորձառութեանց հանգանակներ են: Երբեմն, անոնք խլեակի մը ձեւին տակ մեծ, հեռաւոր, ա՛լ մոռցուած համարուող նաւաբեկութեանց չարաշուք, բայց սթափեցնող յիշատակը կը պտպտցնեն սերնդէ սերունդ: …Ժողովուրդի մը երեւակայութիւնը, հոգեկան աշխարհը իր խորագոյն ալքերուն մէջ վրդովող այդ դրուագները դարերով կը դիմանան, նոյնիսկ իրենց սփուերներովը, որոնք կերպով մը կախուած կը մնան արդէն անոր ճակատագրի ճամբաներուն: Ու սերունդները միշտ ջնջելիք կամ աւելցնելիք բաներ կ'ունենան նախնական տեսիլքներուն վրայով*» (Յակոբ Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, եօթներորդ հատոր (Արուեստագէտ սերունդ)*, Անթիլիաս, 1979, էջ 258-59):

Նիւթին անմիջապէս կապւում է մանկական գրականութեան խնդիրներին անդրադարձը, որը վերաբերում է բանաստեղծի շատ աւելի հասուն տարիքին եւ եւս մէկ անգամ գալիս է հաստատելու, որ մանկական գրականութիւնը դժուարին տարածք է, գրականութեան մի ոլորտ, «*որ աւելի հաճոյքով կ'անեմ*»՝ խոստովանում է բանաստեղծը (*հտր. 10*, էջ 104), մանաւանդ «մանկական գրականութեան սովի» պայմաններում: Պատահական չէ, որ մանկական, այդ թւում՝ եւ հայրենագիտական բնոյթի խաղեր է կազմել (*հտր. 10*, էջ 222):

Հեղինակն այս առթիւ կարեւոր զգուշացում ունի. չպէտք է ելնել այն հանգամանքից, թէ «*հենց անունը հեքիաթ է, վերջացաւ: Գրիմմի անունն էլ վրէն: Կարծում են հեշտ բան է հէքեաթ մշակելը: Գրիմմները հազիւ մի քանի հեքիաթ ունեն մշակուած: Մնացածը ժողովրդական հեքիաթներ են, խառնած, աղաւաղած ու փչացրած*» (*հտր. 10*, էջ 423-24):

Այս վերաբերմունքի ուղղակի շարունակութիւնը կարող ենք նկատել նաեւ դատողութիւնը, որ բերում է Ռուբէն Դրամբեանի յարձակումին ի պատասխան գրուած «Ոչ-գրական ոչնչութիւնները քննադատ» յօդուածում, թէ «*Դուք* (իմա՝ Դրամբեանը – Ք.Ա.) *էնքան տգէտ էք, չէք էլ իմանում, որ հեքիաթները գրական մարդիկ չեն յօրինում, այլ առնում են ժողովրդականը ու պատմում: Եւ շնորհքը հենց էդ պատմելու մէջն է, որ իմանան ինչը փոխեն, ինչը դուրս գցեն, ինչը պահեն, ինչ լեզուով, ինչ ոճով ու ինչպէս պատմեն, որ ե՛ւ գեղեցիկ դուրս գայ, ե՛ւ ժողովրդականի համն ու հոտը չկորցնի*»[11]:

Իսկ որպէսզի գրողը պատկերացում կազմի ժողովրդական աւանդոյթների ու պատումների մասին, մի բան, որ իրեն յաճախ չէր յաջողւում, պէտք է «*գրողը կարողանայ ճանապարհորդել, ուսումնասիրել իր ժողովուրդն, ուսումնասիրել նրա աւանդութիւնները, լեզուն, ադաթները: Սաստիկ զգում եմ այս կարիքը ամէն անգամ, երբ լինում եմ ժողովրդի մէջ – ծո՛վ է, ծո՛վ*» (*հտր. 9*, էջ 264):

Վերոնշեալ մէջբերումները խօսում են այն ընդհանրական մօտեցման մասին, որ որդեգրում է հեղինակը թէ՛ հրապարակային խօսքում, թէ՛ մտերմիկ հաղորդակցութիւններում:

Եթէ խօսելու լինենք առհասարակ ժանրային հարցադրումների մասին, պիտի նկատել, որ առաջին հայեացքից թւում է, որ Թումանեանը առանձին նախապատուութիւններ չունի: Յամենայն դէպս, ծաւալուն ժանրերին իր քիչ հակուածութիւնը նա բացատրում է հասարակական գործօնից ելնելով. «*Բանաստեղծը միայն խաղաղութեան մէջ կարող է ամփոփուել, ոգեւորուել ու սրտեղծագործել - մանաւանդ մեծ գործեր, օրինակ պոէմ, դրամա եւ այլն: Ես այսքան բան որ ունեմ կիսապ-պռապ ընկած՝ նրանից հո չի,* [որ] *ուժս*

[11] Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հատոր վեցերորդ* (Քննադատութիւն եւ հրապարակախօսութիւն. 1887-1912), ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երեւան, 1994, էջ 161:

չի պատրել, այլ նրանից, որ խանգարուել եմ: …Խանգարել որ ասում եմ, ես դժուարութիւնը չեմ հասկանում, …ես այն արգելքներն եմ ասում, որ մարդու հնարաւորութիւն չեն տալիս, չեն թողնում պարապի, ուշքն իրան հաւաքի…» (*հտր. 9*, էջ 203): Հաւատա՞նք բանաստեղծի՝ ի՛ր իսկ ստեղծագործութեանը տրուած խիստ գնահատականին. թերեւս վերապահումով: Եւ սա հաստատելու համար բաւական է միայն սեւեռուն միտքը, որ ստեղծագործական կեանքի սկզբից ուղեկցել է իրեն, այն է՝ դրամատուրգիային հակումը. «*…Ուզում էի դրամա գրող դառնալ…*» (*հտր. 9*, էջ 229), ինչի փորձերը հեղինակային վկայութիւններում կան[12]:

Թումանեանի ստեղծագործութեան մէջ կարելի է առանձնացնել նրա գեղագիտական համակարգը բնորոշող առանձին բանալի բառեր, որոնցից առնուազն երեքը՝ **Վերը, Անյայտը, Հեռուն**, հեղինակային մեկնութիւնների առիթ են տուել. բանաստեղծը մէկ տողով է բացատրել առանձին ստեղծագործութիւններում ցրուած այս երեք դասակարգումները՝

«*…**Անյայտը**, որ պէտք է ունենայ ոգեւորուած գրողը, դեռ խաւար է, մութ է ինձ համար, ու… թափառում է իմ հոգին* (յիշենք թէկուզ «Հայրենիքիս հետ» քերթուածի սկզբնամասը – Ք.Ա.):

Այդ անյայտը, կամ աւելի ճիշդ՝ իմ անյայտը, գուցէ հենց այն «Վերն է», որ ես մեծապառով յիշատակել եմ «Ընկերիս» ոտանաւորի մէջ…: Բայց հենց դա էլ շատ է անորոշ, կամ ինչպէս ոտանաւորն ինքն է ասում.

Բայց, ա՜խ, նա այնքան, այնքա՜ն է հեռու…

*Այդ **հեռու**-ին հասնելը կամ այդ խաւարը պարզելը հնարաւոր է, ի հա՛րկէ, միայն զարգացումով, այնպիսի զարգացումով, որ ես երբեք ունենալու չեմ եւ միշտ **թափառելու է իմ հոգին***» (ընդգծումները հեղինակինն են – Ք.Ա., *հտր. 9*, էջ 439):

Նկատենք, որ յետագայ գեղարուեստական բնագրերում այս հասկացութիւնները շատ աւելի բազմաբովանդակ են, քան նկատառումներն են նամակներում:

դ) ***Ժողովրդական բանահիւսութեան, գրական դէմքերի եւ գրապատմական երեւոյթների գնահատութիւններ***: Թումանեանի դատողութիւնների մէջ առանձին մեծ բաժին են կազմում ժողովրդական բանահիւսութեան հետ աղերսներն ու դրա իմաստաւորման փորձը: Իդէպ, սա հեղինակը կատարել է առնուազն երեք ճանապարհով՝ զուտ գեղարուեստական անդրադարձներում (յիշենք թէկուզ լեգենդներն ու բալլադները, ինչպէս

---

[12] Թիֆլիսի նահանգային ժանդաստիկանական վարչութեանն ուղղած դիմումի մէջ Թումանեանը յայտնում է, որ «*Յունուարի 19-ի բնակարանիս խուզարկութեան ժամանակ ժանդարմական վարչութեան գրաւոր կարգադրութեամբ բռնագրաւուել են իմ ձեռագրերը: Նոյն ամսի 27-ին ես եւթ ստացայ ձեռագրերի պարկը, որից երկու փաթեթը իմս չէին…, իսկ իմ ձեռագրերից պակասում էին մի քանի անփիպ, անաւարտ պոէմներ, հեքիաթներ եւ մի դրամա, **որոնք շատ թանկ են ինձ համար***» (*հտր. 10*, էջ 517, ընդգծումը մերն է – Ք.Ա.):

«Լուսաւորչի կանթեղը», «Փարաւանա»ն, «Աղաւնու վանքը», «Աղթամար»ը, «Սասունցի Դաւիթ» դիւցազնավէպի համանուն ճիւղի մշակումը), յօդուածներում («Ղազարոս Աղայեանի *Անահիտ*ը» եւ ուրիշներ) եւ նամակներում, որոնցում պարզաբանւում են այն շեշտադրումները, որոնցով պայմանաւորւում է ազգային գրականութեան ծագումնաբանութիւնն ու ինքնուրոյնութիւնը (*հտր. 9*, էջ 212):

Բնութագրական է Տիգրան Չիթունու «Արեւելեան խաղաշխարհ»[13] աշխատութեան առանձնացնումը. «*Սակայն աչքի առաջ ունենալով նիւթի կարեւորութիւնն ու հաւաքողի, գրի առնողի հմտութիւնը, որպէս ընկերութեան անդամ (խօսքը Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերութեան մասին է – Ք.Ա.), հայոց գրականութեամբ պարապող մէկը՝ կը ցանկանայի տպագրուած տեսնել պ. Չիթունու ինչպէս յիշեալ աշխատութիւնը, այնպէս էլ նրա միւս աշխատութիւնները՝ «Սասմանց տուն», «Հերան-Թուրան», «Վանի նահանգ», «Հեքիաթներ», «Բուսաբանութիւն» (հայկական), «Բառարան Վասպուրականի բարբառի» եւ այլն*» (*հտր. 10*, էջ 167-68): Նոյն գնահատանքով է նա արտայայտւում նաեւ Սահակ Ամատունու *Բառ ու բան*[14] աշխատութեան մասին (*հտր. 10*, էջ 169):

Թումանեանի գնահատականները հասնում են մինչեւ «*Նարեկն ու Խորենացին, մեր հոգեբուխ շարականներն ու մեղեդիները*» (*հտր. 9*, էջ 290), մինչեւ Մխիթարեաններ, որոնց առաքելութիւնը տեսնում էր հայրենիքը պատմելու եւ մայրենի լեզուով եւրոպական արժէքները մեզ առաջինը ծանօթացնելու մէջ (*հտր. 9*, էջ 279): Նա յայտնի է իր «*նախորդ շրջանի բանաստեղծներին*», առանձին հեղինակներին տրուած բնորոշումներով (Խաչատուր Աբովեան, Աղայեան, Ռափայէլ Պատկանեան, Լեւոն Շանթ եւ շատ ուրիշներ), որոնք առաջին հերթին երեւան են գալիս ծրագրային յօդուածներում, ելոյթներում, ապա ոչ-երկրորդական հանգամանք ստանում նամակներում:

Այս առթիւ նշանակալի է 1907ի Յունիսի 10ին Թիֆլիսում կարդացած «Կեանք եւ գրականութիւն» դասախօսութեան մէջ Ռ. Պատկանեանին տրուած գնահատականը, ուր նրան անուանելով «հայոց ազգային երգիչ» եւ վկայաբերելով «Իմ երգը» եւ «Շինականի երեկոյեան երգը» բանաստեղծութիւններից հատուածներ, որսալով որոշակի արհեստականութիւն այս կարգի գործերում, այնուամենայնիւ, գտնում է. «*Ուրիշ բան է, երբ Գամառ-Քաթիպան իր ռազմական երգերն է երգում, այստեղ է երեւան գալիս նրա ամբողջ ուժը, եւ վիթխարի հսկայի նման ծառանում մեր առաջ*»[15]:

---

[13] Տե՛ս՝ *Արեւելեան խաղաշխարհ: Տոհմիկ խաղեր եւ ժամանցներ, Ա. հատոր*, Կ. Պոլիս, 1919. նաեւ՝ *Հայկական խաղեր եւ ժամանցներ կամ Արեւելեան խաղաշխարհ, Բ. հատոր*, Կ. Պոլիս, 1919:

[14] Տե՛ս՝ *Հայոց բառ ու բան*, Վաղարշապատ, 1912:

[15] Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հատոր վեցերորդ*, էջ 532-33:

Իսկ արդէն նամակագրութեան մէջ նշանակալի է Նոր Նախիջեւանում Պատկանեանի արձանի կանգնեցման առթիւ աւելի վաղ՝ 1901ին, յղած գրութիւնը, ուր տեղ են գտել վերոնշեալ «Իմ երգը» բանաստեղծութեան քառատողի իր փոփոխած տարբերակը եւ հաւաստումը, որ «*Մենք, ժամանակակիցներս գիտակից ենք բանաստեղծի մեծութեանը…*» (*հտր. 9*, էջ 283-84): Միաժամանակ ընդգծենք, որ շատ աւելի ուշ գրում է, որ մոռացութեան է տուել այս կտորը եւ հակասելով ինքն իրեն՝ գտնում է, որ շատ աւելի հակուած է այն մտքին, որ «*նա* (իմա՝ Պատկանեանը - Ք.Ա.) *էն չի, ինչ որ կարծում են, այսինքն՝* ***հայոց ազգային մեծ բանաստեղծը*** *չի*», միաժամանակ վերջնական գնահատականի պայման համարելով «*օբյեկտիւ ու յարգալից վերաբերմունքը, կիրթ, գեղարուեստական ճաշակն ու առողջ գրական հասկացողութիւնը*» (*հտր. 10*, էջ 249-50, ընդգծումը մերն է – Ք.Ա.):

Գրականութեանն ու գրողների մասին այս դրուագային դատողութիւնների կողքին Թումանեանը պահանջ էր դնում նաեւ գրականութեան պատմութիւն ունենալու եւ այդ ուղղութեամբ գնահատելի է համարում Լէոյի *Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն*[16] փորձը՝ անկախ հեղինակի հանդէպ իր վերապահումներից (*հտր. 10*, էջ 216):

ե) Պակաս կարեւոր չեն ***ինքնագնահատութիւնները***, որոնք աչքի են ընկնում սթափ մօտեցումներով, երբեմն ստեղծագործական ընթացքի ամբողջական ուրուագծումներով, ինչպէս *Լոռեցի Սաքօն* պոէմի պատմութիւնը: Նկատելի է այս կարգի դատողութիւններում նաեւ այլ հեղինակների գնահատականների հետ փոխներթափանցուածութիւնը: Այսպէս, Աղայեանի վրայ պոէմի թողած ազդեցութիւնը առիթ է գնահատելու նաեւ հենց Աղայեանին: Անգամ մէկ պարբերութեան տիրոյթում կողք կողքի երեւում են երկուսն էլ. «*Աղայեանցը նոյնիսկ առաջին տողերից շատ բծախնդիր լինելով, ես սրիպուեցայ պահպանողական դիրք բռնել. միմեանց չզիջանք. այնպէս որ բանը վիճաբանութեան փոխուեց (բայց, ի հա՛րկէ, մեղմ): Այս մարդու յատկանիշն է միշտ նախապաշարուած վերաբերուել դէպի ուրիշները: Դեռ կէսը չհասած մի գոռգոռոց սարքեց, թէ բոլորովին հոգեբանութեանը հակառակ է Սաքոյին խելագարեցնելը: Ես հակառակն ապացուցեցի…*» (*հտր. 9*, էջ 23):

Բաւական տպաւորիչ է առաջին *Բանաստեղծութիւններ* ժողովածուի շուրջ ստեղծուած մթնոլորտի հեղինակային իմաստաւորում-բնութագրութիւնը Ա. Աբովեանին ուղղած 1890ի Նոյեմբերի 29 թուակիր նամակում, թէ՝ «*Ահա ընդհանուր կարծիքն իմ գրքիս մասին, կան մարդիկ, որ ասում են, թէ բոլորը լաւն է, սրանք սուտ են ասում կամ չեն կարողանում ջոկել, կան մարդիկ, որ պոէմաներն են շատ գովում, կան՝ որոնք փոքրիկ ոտանաւորները*» (*հտր. 9*, էջ 54), եւ անմիջապէս վերադարձը *Լոռեցի Սաքօ*ին. «*Բայց*

[16] Հաւանաբար նկատի ունի «*Ռուսահայոց գրականութիւնն սկզբից մինչեւ մեր օրերը*» աշխատութիւնը (Վենետիկ, 1904):

*մի շատ յամառ կարծիք կայ (սրանց թիւը մեծ է, եւ առ հասարակ լուսաւորուածներն են) «Լոռեցի Սաքոյի» մասին, թէ նա լինելով առողջ եւ աներկիւղ «**իգիթ**» չէր կարող վախենալ քաջքերից եւ **խելագարուել**: Ես թէեւ շատ պակասութիւն եմ խոստովանում իմ գրքում, բայց այս կարծիքին ես հաւան չեմ*» (*հտր. 9*, էջ 54-55): Սա միքանի կողմից է մեր առջեւ բացում Թումանեանի կերպարը. առաջին հերթին երեւում է «ինքնադատութեան փորձ»ը, ինչպէս կ'ասէր Միսաք Մեծարենցը, եւ երկրորդ, ընթերցողի հանդէպ բացարձակ յարգալից վերաբերմունքը եւ նոյն անաչառութեան ակնկալիքը:

զ) ***Գրական ազդեցութիւններ***: Այս տեսանկիւնից բնութագրական է Եուրի Վեսելովսկուն եւ Լէոյին ուղղած նամակների բովանդակութիւնը, որոնցում հետաքրքրականը ոչ միայն հեղինակային խոստովանութիւններն են, այլեւ այն տարածութիւնը, որի վրայ ծաւալւում են իր գրական դասերի արմատները. «*Ռուս բանաստեղծներից ամէնից շատ ինձ վրայ ազդել է Լերմոնտովը, ապա՝ Պուշկինը, եւ, [այժմ] ես կարծում եմ, նրանց ազդեցութիւնն է եղել երեւի, որ գրել եմ ես այն պոէմաները, ուր երգուած են մեր լեռնական ժողովրդի կեանքը, սովորութիւններն ու բնութիւնը*» (*հտր. 9*, էջ 344-45): Այդ ազդեցութիւնը նաեւ պայմանաւորում է նոյն գրողներից արած իր թարգմանութիւններով, որոնք նոյնպէս չէին կարող բանաստեղծի հոգեաշխարհում անհետեւանք անցնել (*հտր. 9*, էջ 380): Շարունակելով աշխարհագրականօրէն ընդլայնել ազդեցութիւնների ոլորտը՝ բացատրում է. «*Դրանցից յետոյ ծանօթացել ու սիրել եմ Բայրոն, Գէօթէ, Շեքսպիր*[17]*: Սրանք, կարծում եմ, անպայման ազդել են իմ գրուածքների վրայ, բայց այնպիսի գրուածքների, որ տակաւին չեն տպուած, [մինչեւ անգամ չեն վերջացած]*» (*հտր. 9*, էջ 345)[18]: Սակայն միաժամանակ լրջագոյնս յորդորում է ու-

---

[17] Եթէ խօսելու լինենք թումանեանական գրական «ուսումնառութեան» մասին, առաջին հերթին պիտի նկատի առնենք Շեքսպիրի հանգամանքը: Միքանի արտայայտութիւններ անգամ բաւարար են հասկանալու այն մեծ ակնածանքը, որ նա ունէր Շեքսպիրի գրականութեան նկատմամբ: Հարցին, թէ՝ «Դու ինչ ես մտածում քո զարգացման մասին», պատասխանում է կարճ ու հատու. «*Ուզում եմ Շեքսպիրը լաւ ուսումնասիրեմ*» (*հտր. 9*, էջ 146): Բացի այս ուղիղ խոստովանութիւնից՝ տասնեակ նամակներում - անգամ կենցաղային բնոյթի - ուղղակի կամ անուղղակի վկայակոչում է հեղինակին կամ նրա գործերից հատուածներ, գնահատութիւններ տալիս անգամ հասուն տարիքում (տե՛ս՝ Ջորջ Ալեքսանդերին գրած նամակը, *հտր. 10*, էջ 238):

Առհասարակ Թումանեանի նամականին բնակեցուած է նաեւ օտար հեղինակների գնահատութիւններով՝ Շեքսպիրից մինչեւ Պուշկին ու Լերմոնտով, մինչեւ վրացի գրողներ՝ Դաւիթ Կլդիաշվիլի, Սիկօ Փաշալիշվիլի, մինչեւ լեհական ոգու «*մեծ կրողներ եւ պատգամախօսներ*» Միցկեւիչ եւ Սենկեւիչ (*հտր. 10*, էջ 259):

[18] Թերեւս հենց սրանով պիտի պայմանաւորել այն հետեւողականութիւնը, որ նա դրսեւորում էր թատերական արուեստի, թատրերգութեան եւ այս ճանապարհով՝ Շանթի դրամաների նկատմամբ, միաժամանակ գորով տածելով արեւմտահայ

շադիր լինել այս նուրբ ու սայթաքուն նիւթի հանդէպ. «*Ես որ ասում եմ ազդուած եմ..., ազդեցութիւնները ես ոչ թէ իմ գործերի, փողերի մէջ եմ նկատում, այլ որովհետեւ զգում եմ իմ հոգու, իմ երեւակայութեան, իմ բարոյական ամբողջութեան վրայ...*» (*հտր. 9*, էջ 345)[19]:

Սրանք համեմատական գրականագիտութեան համար առատ նիւթ տուող վկայութիւններ են՝ արժանի համակողմանի ուսումնասիրութեան:

է) ***Թումանեանը՝ քննադատութեան մասին***: Այստեղ նա մի կողմից զուսպ ու հաւաք լինելու կողմնակից է, միւս կողմից՝ անաչառութիւնը կարգախօս դարձրած արուեստագէտ: «*Քննադատը թարգմանիչ է: Նա պէտք է թարգմանի բանաստեղծին եւ թարգմանի ոչ թէ նրա բառերը, այլ նրա սիրտը: Աստծու նման սրտագէտ լինի ու խորաթափանց, գտնի ամէն բանի աղբիւրն ու արմատը, որ կարողանայ ճշմարիտ գնալ ու արդար դատել: Այնժամ կը պարզուեն մթութիւնները, հասկանալի ու բնական կ'երեւան ըստ երեւոյթին* (նկատի ունի արտաքինը, խաբուսիկութիւնը – Ք.Ա.) *հակասութիւնները եւ քաոսի մէջ կը յայտնուի ներդաշնակութիւնը՝ եթէ կայ*» (*հտր. 9*, էջ 442-43)՝ յայտարարում է նա, բացարձակ շնորհ ու իրաւունք վերապահելով քննադատին: Բայց իբրեւ երեւոյթի կարեւորութիւնը խորապէս ըմբռնող արուեստագէտ՝ նա նաեւ դնում է միւս կողմի՝ քննադատուողի տաղանդի պահանջը. «*Ամէնից առաջ հարկաւոր է, որ մէկը բանաստեղծ լինի բառի լուրջ իմաստով: Նրանից յետոյ պէտք է նրան հասկանալ: Եւ այս դժուար բան է: Նա ինքն էլ յաճախ իրեն չի հասկանում, կարող է սխալ մեկնութիւն տալ իր այս կամ այն երգին ու երկին, ճիշտ այնպէս, ինչպէս մայրը կարող է գլխի չընկնել, թէ ինչ շնորհք ունի այն որդին, որ ինքն է ծնել*» (*հտր. 9*, էջ 443): Սա արդէն գրական երկի ինքնուրոյն կեանքով ապրելու իրաւունքի, շարունակականութեան դատողութիւնն է, որի շուրջ շատ յաճախ ծաւալւում են ժամանակակից գրականագիտութեան հարցադրումները:

Մեզ համար ուշագրաւ են նաեւ այս կարգի դատողութիւններում ռուս գրականագէտ Վիսարիոն Բելինսկուն կատարուած յղումները, ինչի շնորհիւ է (մասնաւորաբար նկատի ունի «*բանաստեղծի մեծութիւնը կայանում է*

գրողի հանդէպ. «*Երանի թէ մեր Շանթից մի բան դուրս գայ, եւ իր դրամայով չփչացնի դրամատուրգի այն հռչակը, որ մենք առանց դրամայի վաստակել ենք նրան համար: Շատ ուրախացայ, որ նրան այդքան հաւանել էք* (խօսքը Մարիամ Թումանեանի մասին է – Ք.Ա.) *եւ այդքան մօտիկ էք ընդունում*» (*հտր. 9*, էջ 375):

[19] Այստեղ տեղին է վկայաբերել նաեւ բանաստեղծի «Խօսք սկսնակ բանաստեղծներին» յօդուածը, որտեղ նրա ուղղորդումը հանգանակի արժէք ունի. «*Մի՛ շփոթուէք... էն ժամանակ, երբ ազդեցութիւների խօսք են ասում: Համաշխարհային գրականութեան մէջ ոչ մի բանաստեղծ չկայ, որ շատ կամ քիչ ազդուած չլինի իր նախորդներից: Ազդեցութիւնը էն սանդուղքն է, որով սկսնակը բարձրանում է դէպի ինքնուրոյնութիւնը*» (Թումանեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հատոր եօթերորդ (Քննադատութիւն եւ հրապարակախօսութիւն. 1913-1922)*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 1995, էջ 302):

նրա ժողովրդեան լինելու մէջ (“народность”») հաստատումը (*հտր. 9*, էջ 448) բանաստեղծը լուծում իր կերպարի խնդիրը[20]:

Առանձին դրուագներում Թումանեանը նաեւ բերում է անձերի, մասնաւորաբար հայ քննադատներին, որոնցից ամէնից յաճախ հեղինակի տեսադաշտում յայտնւում է Էէօն. ահա մի դատողութիւն 1904ի Յուլիսին Մարիամ Թումանեանին ուղուած նամակից. «*Կարդացի Էէոյի յօդուածը «Ոսպիկի» մասին եւ Ձեր, չգիտեմ ընչի ասեմ, վէպիկի, պատկերի, մի խօսքով Ձեր գրածի: Առ հասարակ բոլոր քնքոյշներդ շատ բախտաւոր պրծաք Էէոյի ճանկից. մարդը գովում է կարգին եւ, մինչեւ անգամ, հրաւիրում է միասին աշխատելու*» (*հտր. 9*, էջ 434) կամ «*Երեւակայիր, որ Էէօն մի շատ միամիտ ու բնաւորութեամբ էլ մի խեղճ մարդ է: Շատ շատերից աւելի լաւ ընկեր, իսկ ինչ վերաբերում է զանազան հայեացքների - էդ առանձին: Շատ բաների մասին էլ, եւ մանաւանդ, մեր «Վերնատան» մասին, նա ուրիշ կարծիք ունի այժմ: Բայց էդ երկրորդական բան է*» (*հտր. 10*, էջ 41):

ը) ***Թումանեանը թարգմանութիւնների մասին***: Այս դիտարկումները բացւում են միքանի կողմերով, որոնցից առաջինը վերաբերում է ինքնուրոյն գրականութեան եւ թարգմանութեան յարաբերակցութեանը: Գրողի պահանջը ելնում է ինքնուրոյն գրականութեան հանդէպ յարգանքի գործօնից. Խօսելով վարձատրութեան եղանակի մասին՝ Թումանեանը գրում է. «*Թարգմանութեանը տալիս են 20-25, ինքնուրոյնին 25-30. զանազանութիւնը 5 ռ. են գտել: Ամէն մարդ ձեռնհաս լինելով՝ թարգմանութիւն է անում եւ փող սպանում, եւ հեղինակը, որ կարող էր ինքնուրոյն բան գրել մտածում է՝ մի վէպ գրելու համար պէտք է նստեմ ամիսներով չարչարուեմ, որ սպանամ, ենթադրենք, 100 ռուբլի, աւելի լաւ չի լինիլ՝ մի շաբաթ նստեմ, մի բան թարգմանեմ՝ աւելի շատ կը սպանամ: Այսպիսով փուժում է ինքնուրոյն գրականութիւնը...*» (*հտր. 9*, էջ 132):

---

[20] Այդ կերպարը առաւել ցայտուն երեւում է բանտում եղած ժամանակահատուածում. այստեղ էլ նա չի մոռանում իր բուն առաքելութիւնը՝ ցանկացած պարագայում մնալ «բարձրում»: Պատահական չենք համարում, որ այդ բոլոր գրութիւններում նա շեշտում է իր «բանաստեղծ» լինելու հանգամանքը եւ այդ հանգամանքից բխեցնում իր գործողութիւնները. «*Դուք* (Թիֆլիսի ոստիկանական վարչութեան ռոտմիստր Եւգենի Պրիգարան – Ք.Ա.) *ենթադրում էք, որ ես կարող եմ այդ ճանապարհին յեղափոխականների նման զէնք օգտագործել: Իսկ ինչպէ՞ս կարող էր պատահել, որ ես չօգտուէի մի այլ զէնքից, իմ բանաստեղծական տաղանդից եւ իմ գրչից, որոնք, Դուք էլ կը համաձայնէք, աւելի զօրեղ են ամէն մի ապրճանակից...*» (*հտր. 10*, էջ 483), մի բան, որ ապացուցել էր տարիներ առաջ գրուած *Թմկաբերդի առումը* պոէմի նախերգանքում՝ «*Խօսքըս, տեսէք, ո՞ւր է գնում / Քաջ որսկանի գիւղի պէս*» (Թումանեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով (վերախմբագրուած հրատարակութիւն), հատոր չորրորդ (պոէմներ)*, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի անուան գրականութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2020, էջ 48):

Թումանեանը բարձր նշաձող էր սահմանում թարգմանութեան նկատմամբ: Վարդազարեանին ուղղած 1895ի Օգոստոսի 21ի նամակում գրում է. «*Եւր եմ ուղարկում «Դեւը». այդ թարգմանիչը ոչ թէ բանաստեղծ չի, ինչպէս երեւում է բանաստեղծի էլ ծանօթ չի*» (*հտր. 9*, էջ 158): Այսինքն՝ թարգմանչից պահանջւում է նաեւ բանաստեղծական ներքին տեսողութիւն, մի բան, որ ինքը լաւագոյնս է իրացրել եւ կարեւոր հանգամանք է թումանեանական թարգմանութիւնների երեւոյթը հասկանալու համար: Բնորոշ է այս առիթով նրա մէկ բացատրականը. «*Անցեալ օրը տեղում (առաւօրը) թարգմանեցի Колъцов-ի մի ոտանաւորը - «Сяду я за стол»* (բառացի՝ «Նստել եմ սեղան» - Ք.Ա.)[21] *- ուղարկեցի «Տարազին»: Стол-ը շինել եմ գիտես ինչ - պատի տակ, եւ այս ոչ թէ յանգի համար, այլ աւելի լուրջ խորհրդով: Եթէ սեղան թարգմանէի - նստել եմ սեղան - այդ հայերէն կը նշանակէր նստել եմ սուփրա: Եթէ գրէի սեղանի մօտ - տգեղ էր: Վերջապէս, բանաստեղծութիւնը հայերէն չէր լինի: Խեղճ հայ մարդու տարակուսանքի ու մտածմունքի տեղը - պատի տակն է*» (*հտր. 9*, էջ 235)[22]: Հենց սա է բանալին, որ Թումանեանի ընթերցողը երբեմն նրա թարգմանութիւնները դժուարութեամբ է տարբերակում ինքնուրոյն գործերից:

Իբրեւ մտաւորական՝ նա իր պարտքն է համարում կասեցնել անորակ թարգմանութիւնների շրջանառումը. «*...Ձեզ ամենայն անկեղծութեամբ ասում եմ, որ Ձեր լեզուն վատ է, կարգին հայերէն չգիտէք: Էդ հայերէնով չի կարելի գեղարուեստական գործեր թարգմանել* (խօսքը Տուրգենեւի *Ռուդին* վէպի մասին է - Ք.Ա.): *...Ի հա՛րկէ, էս տեսակ լեզուով տպած շատ գրքեր ունենք ու դեռ էլի կ՛ունենանք, բայց էդպէս չի կարելի*»՝ շիտակ գրում է Սաթենիկ Արտեմեանին ուղղած 1911ի Սեպտեմբերի 17 թուակիր նամակում (*հտր. 10*, էջ 125):

թ) ***Ազգայինի ու համամարդկայինի խաչմերուկներում***: Կարելի է անվերապահօրէն պնդել, որ Թումանեանը լաւագոյնս էր գիտակցում այս երկու չափումներին բաւարարելու նախապայմանը: Համամարդկայինի մէջ առաջին հերթին տեսնում էր փիլիսոփայական խոհը: Արդէն ստեղծագործական երկրորդ շրջանում (1900ականներ) բանաստեղծը աւելի է հակւում դրան. «*Ես էլ հետզհետէ փիլիսոփայութիւնն եմ սիրում եւ բանաստեղծութեան մէջ էլ այն, որ ոչ արտասուք ունի, ոչ յուզմունք, այլ մի վեհափառ խաղաղութիւն*[23]*, մի ոլիմպիական, վսեմ, արհամարհոտ թռիչք դէպի լաւագոյն*

---

[21] Խօսքը վերաբերում է «Գեղջուկի մտորմունքներից» («Նըստել եմ շըւար» սկսուածքով) բանաստեղծութեան մասին է, որ լոյս է տեսել՝ *Տարազի*, 19 Նոյեմբեր 1895ի համարի մասին է, էջ 66: Տպագրուած տարբերակում, սակայն, բացակայում է նշուած «պատի տակ» կապակցութիւնը:

[22] Բանաստեղծութիւնը բերում է արդէն Վարդազարեանին ուղղած 1900ի Հոկտեմբերի կէսերին գրած նամակում (*հտր. 9*, էջ 239-40):

[23] Առհասարակ պիտի նկատել, որ «խաղաղութիւն»ը փիլիսոփայական հասկացութիւն է, Թումանեան հեղինակի կերպարի ու բանաստեղծութեան ընկալման բա-

աշխարհները եւ աւելի ջինջ ու մաքուր մթնոլորտները» (*հտր. 9*, էջ 289)։ Սա, կարելի է ասել, բանաստեղծի բաղձանքն է՝ «*ընթրիքի նստել օտարների հետ*», բայց այդ «*լաւագոյն աշխարհներից*» նա, իբրեւ հա՛յ բանաստեղծ, պարտաւոր է վերադարձ կատարել, ինչը նրան նորից նետում է երկուութիւնների գիրկը. «*Զարմանք. Հայնէն ասում է՝ բանաստեղծի սիրտը աշխարհի կենտրոնն է։ Վա՜յ մեր աշխարհի բանաստեղծին ու նրա սրտին, եւ, յիրաւի, իմ սրտի վրայ չափազանց սաստիկ ծանրանում են մեր աշխարքի ամէն ցաւերը, գուցէ այդ արդէն ապացոյց է, որ ես էլ եմ բանաստեղծ, …ես առանց երգելու յոգնած եմ այդ ցաւերից ու սիրում եմ բոլորովին ուրիշ ցաւեր, աւելի անուշ, աւելի աստուածային, երջանիկ ցաւեր*» (*հտր. 9*, էջ 289-90)։

Սրանք այն մտահոգութիւններն են, որոնք մէկուկէս տասնամեակ անց, ժողովրդի համար ճակատագրական օրերին պիտի բանաստեղծական մարմնաւորում ստանային «Հայրենիքիս հետ» բանաստեղծութեան սկըզբնատողերում.

Վաղուց թէեւ իմ հայեացքը անյայտին է ու հեռում
Ու իմ սիրտը իմ մտքի հետ անհուններն է թափառում,
Բայց կարօտով ամէն անգամ երբ դառնում եմ դէպի քեզ՝
Մղկտում է սիրտս անվերջ քո թառանչից աղեկէզ[24]։

Եւ ապա կեանքի վերջին տարիներին գրուած քառեակներում վերածուէին բանաստեղծի՝ աստուածայինի հետ նոյնացման խորհրդին.

Առատ, անհատ՝ Աստծու նըման՝ միշտ տեղալուց յոգնել եմ ես…[25]։

Կամ՝

Տիեզերքում աստուածային մի ճամբորդ է իմ հոգին[26]։

ժ) ***Ոճական եւ*** կառուցողական ***յատկանիշներ***։ Դրանց մէջ մասնաւորւում է յատկապէս երգիծանքը, որը ոչ-երկրորդական դերակատարութիւն ունի Թումանեանի նամակագրութեան մէջ։ Գրականագէտ Ջրբաշեանը, որը մի ամբողջ ուսումնասիրութիւն է նուիրել Թումանեանի ստեղծագործութեան մէջ երգիծանքի բնագծերին՝ իրաւացիօրէն զգուշացնում է երգիծաբանութեան եւ երգիծական տարրի առկայութեան տարբերակման մասին, երեւոյթը տարածելով գրողի ստեղծագործութեան գրեթէ բոլոր ժանրերի, այդ

նալի բառերից մէկը։ Եւ սա աւելի է շեշտւում 1910ականներից. «*Ես էլ թէեւ կեանքին ու աշխարհքին շատ փիլիսոփայաբար եմ վերաբերւում եւ մի հաստատուած խաղաղ վերաբերմունք ունեմ դէպի մահն էլ, բայց, այսուամենայնիւ, էս ամէնը վրէս շատ են ազդել*» (*հտր. 10*, էջ 290)։ Չմոռանանք, որ սա 1916 թուականն է եւ անմիջապէս մեզ բերում է քառեակների խորհրդին։

[24] Թումանեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով (վերախմբագրուած հրատարակութիւն), հատոր առաջին,* էջ 288։

[25] Նոյն, *Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հատոր երկրորդ*, էջ 49։

[26] Նոյն, էջ 63։

թում՝ նամակների վրայ. «*Հումորն ու երգիծանքի միւս երանգները լայնօրէն տեղ են գտել նաեւ Թումանեանի նամակների մէջ, եւ դա, ի դէպ, նրանց ընթերցանութեան ընթացքում մեր ստացած իսկական գեղագիտական բաւականութեան հիմքերից մէկն է*»[27]: Նկատենք, որ նմանօրինակ ոճաւորումը բնորոշ է ոչ միայն կենցաղային բնոյթի, այլեւ գրական հարցադրումներով առանձնացող նամակներին եւ տարածւում է նամակագրութեան ամբողջ ընթացքի վրայ: Դեռ ստեղծագործական արշալոյսին յայտարարում էր. «*Այսուամենայնիւ այն էլ գիտես* (խօսքը Ա. Աբովեանի մասին է - Ք.Ա.), *որ ես ինձանից խելօքների հետ եմ ընկնում. ասած ա է, թէ քոսոտ էծը պարզ աղբրի ակնիցը կը խմի: Վերջապէս սրանք ինձ ասում են, հաւատացնում են, որ ես շատ բանջարեղ (հանճարեղ) բանաստեղծ եմ. մի քանի ուրիշ մարդկանց հաւատացրել են, բայց ես չեմ հաւատում: Դուն էլ չէիր պակաս ծգել նամակումդ*» (*հտր. 9*, էջ 16), «*…սրա-նրա մօտ այնքան է գովել* (Աղայեանը - Ք.Ա.), *որ խալխը հենց գիտեն՝ Բայրոնի ազգականն եմ*» (*հտր. 9*, էջ 26) կամ «*Մեր վարդապետացու Եղիշէն եւս այստեղ է. նա ու տէր Մուշեղը (որ այժմ անդամ է կոնսիստորում* (խօսքը Թիֆլիսի հայոց ժողովատեղիի մասին է - Ք.Ա.) *ինձ առաջ **մալենկի*** (փոքր - Ք.Ա.) *պոէտ էին անուանում, հիմա **վելիկի*** (մեծ - Ք.Ա.) *ծեռնադրեցին*» (*հտր. 9*, էջ 45), «մի խօսքով, շուտով տարածուեց, որ ես ազգային մի ջոջ եմ» (*հտր. 9*, էջ 250): Մանաւանդ վերջինը յատկանշական է նրանով, որ յղում է կատարում Յակոբ Պարոնեանին: Կարեւոր մի հանգամանք եւս. հեղինակի երգիծանքը նախ եւ առաջ իրեն է վերաբերում, ապա նաեւ իր ճանապարհով շուրջիններին. տիպիկ օրինակը մեզ տալիս են Աղայեանին 1893ի Նոյեմբեր 18ին եւ 1894ի Յունուար 27ին ուղղած նամակները եւ դրանցում արտացոլուած բնութագրումները: «*Գրել էք, թէ կուսակցութեան կարօտը քաշում էք եւ տխուր էք: Տխրում ենք Ձեր տխրութեան համար, իսկ ինչ վերաբերում է կարօտին, կարող եմ հաւատացնել, որ կուսակցութիւնը չի մոռանում իւր սիրելի Քէօրօղլուն. յիշում է ամէն խնճոյքում, մանաւանդ, երբ տողերիս գրողն է վեր անում իւր գազարակերի ձայնը եւ յանդգնում է Քէօրօղլու երգը երգել…*» (*հտր. 9*, էջ 122):

Նամակները երգիծական տարրերից զատ բացատրական նիւթ են տալիս երգիծանքի այնպիսի մի տեսակի մասին, ինչպիսին պարոդիան է, յարերգութիւնը: Յատկապէս Վարդազարեանին ուղղած[28] մի շարք նամակներում նկատում ենք, որ երեւոյթը ստանում է գրական բանավէճի խորք. «*Այժմ խօսենք քո բանաստեղծութիւններից: Ինձ շատ դուր է գալիս, որ այդպիսի նամակներ եմ ստանում քեզանից: Քո այդ մխմխուքներից ու խոհերից, որոնք լաւն են կամ նիւթ են դառնալու ինձ համար, կամ դրդելու են մի*

[27] «*Թումանեան. ուսումնասիրութիւններ եւ հրապարակումներ*», *հտր. 5*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 1998, էջ 22:

[28] Տե՛ս՝ 1900ի Օգոստոս թուագրուած նամակները (*հտր. 9*, էջեր 226-27 եւ 323):

ուրիշ բանի: Գլխաւորապէս քեզ պատասխանելու եւ քեզ համար: Ահա, օրինակ, քո «Կուռքի» հետեւանքը, նրա ներհակը սիրեցի ես էլ, որ այս է: Իսկական էլ կը գրեմ երեւի եւ մի շարք այդպիսի բաներ կը թխեմ, առայժմ այս» (*հտր. 9*, էջ 232): Նկատենք, որ «պարոդիա» հասկացութեան դիմաց հեղինակն օգտագործում է «ներհակ» ձեւակերպումը: Իհա՛րկէ, մէկ տասնամեակ անց արդէն, 1910ին, ասուածի լաւագոյն օրինակը տալիս է Յովհաննէս Յովհաննիսեանի «Իմ հայրենիքը տեսել ես, ասա՛» բանաստեղծութեան առթիւ գրուած "Parodia"ն:

Ոճական յատկանիշերի մէջ կարող ենք առանձնացնել եւս մէկ էական գիծ՝ գեղարուեստականութիւնը, ինչի առկայութիւնը նրա նամակների մի մասին հաղորդում է փորձագրութեան բնոյթ (Վարիա Խանդամիրեանին, Մարիամ Թումանեանին եւ այլոց ուղղուած գրութիւնները): Լաւագոյն օրինակներից մէկը հայրենի բնաշխարհի մասին գրեթէ բանաստեղծական տողերն են Խանդամիրեանին Ս. Էջմիածնից ուղղուած 1904 Մայիս 4 թուակիր նամակում, ուր նկատում է՝ «*Արշալոյսին երեւացին Անիի աւերակները, ապա թէ ծաւալուեց Արարատեան դաշտը, մի կողմում՝ սրբազան Մասիսը՝ վեհափառ համարձակութեամբ մտած երկնքի ծոցը, միւս կողմը՝ չքնաղ Արագածը՝ իր լայն փէշերը փռած ու բազմած լէն ու բոլ:*

Բիբլիական, խորհրդաւոր ու համարձակ են Արարատեան աշխարհի գեղեցկութիւնները» (*հտր. 9*, էջ 42): Պատկերն առաւել ամբողջական են դարձնում նոյն հատուածում Աբովեանով եւ Ալիշանով ամբողջացող հայոց գրական աւանդոյթի վկայակոչումները:

ժա) ***Թումանեանը եւ իր «Վերնատուն»ը***: «Վերնատան» արժէքը ոչ միայն բուն գործունէութեան շրջանի մէջ է, այլեւ բերած օրինակի: Պատահական չէ այն տեւական խանդաղատանքն ու կարօտը, որ տածել են հայ գրողները այդ ընկերութեան նկատմամբ նրա դադարելուց յետոյ: Սա վերաբերում է նաեւ ի՛ր իսկ բառերով գրչի հանդէպ այն պատկառանքին, որ առթել է կառոյցը: «*Առանց «Վերնատան», ի հա՛րկէ, ապրել չի լինիլ*»՝ խոստովանում է Իսահակեանին ուղղած նամակում, միաժամանակ գնահատելով այն կազմող մտաւորականների համախմբումի անհրաժեշտութիւնը. «*Երբոր դու կը գաս, Նիկոլն* (Աղբալեան - Ք.Ա.) *էլ այստեղ է, Դերենիկն* (Դեմիրճեան - Ք.Ա.) *էլ կը գայ - կը սկսենք*» (*հտր. 9*, էջ 282): Մի ուրիշ տեղ նորից իր գորովանքն է արտայայտում. «*Թիֆլիսն եմ ուզում, բայց այնպէս, որ շոգ չլինի, ես էլ սարքուած, տեղաւորուած լինէի, «Վերնատունս» կարգն ընկած ու մի գրական եռանդուն կեանք, նոր տենչերով, նոր շնչերով*» (*հտր. 9*, էջ 296): «Վերնատան» դադարեցումից դեռ տասնամեակներ անց էլ, 1921ին, նա շարունակում էր փայփայել նրա վերաբացման յոյսը. Իսահակեանին Վենետիկ հասցէագրած մէկ այլ նամակում հրաւէր էր կարդում բանաստեղծին եւ յոյս յայտնում, որ «*Թերեւս այժմ կազմենք մեր «Վերնատունը» մեր երկրում ու վերջին օրներս միասին անցկացնենք*» (*հտր. 10*, էջ 396):

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

1916ին, ժողովրդի պատմութեան ծանրագոյն հանգրուանին, Թումանեանը յայտարարում էր, որ ինքը «*հանդիսաւոր երդում է արել… երբեք յոբելեան չփօնել*»: Թումանեանը նմանօրինակ հանդիսութիւնները պարզապէս «ղալմաղալ» էր անուանում (*հտր. 10*, էջ 247): Բայց միքանի տարի անց, Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան ծնունդով խանդավառ բանաստեղծը խորը յուզավառութիւն էր ապրում իր յիսնամեակի առթիւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան կառավարութեան հեռագրին ի պատասխան Ալեքսանդր Խատիսեանին ուղղած նամակում. «*Հայրենի երկրի անդրանիկ կառավարութեան անդրանիկ գրական ողջոյնն ու բարեմաղթութիւնները յուզեցին ինձ մինչեւ արտասուք*» (*հտր. 10*, էջ 659-60): Նկատենք, որ «ղալմաղալները» գուցէ բանաստեղծին շատ բան չեն տալիս. նա մնում է իր այնքան նուիրական «բարձրում», որի գիտակցման ամփոփումն է նրա վերջին նամակներից մէկի նկատառումը. «*Եւ մեծ հաճոյքով նկատեցի, որ իմ վերջին շրջանի փիլիսոփայական տրամադրութիւնը թեթեւ ու անցողակի մի երեւոյթ չի: Մահի հետ էլ եմ հաշտուել: …Համոզուած եմ, որ եթէ մի հրաշք չպատահի, արդէն մօտիկ է խորհրդաւոր ժամը, եւ ամենայն հանգստութեամբ անցեալ օրերը բոլոր, կիսատ-պռատ ձեռագիրներս ոչնչացրի, մտածելով, թէ վերջացնելու ժամանակ չեմ ունենալու, էսպէս էլ չեմ ուզում մնան: Վերջապէս մեր կեանքը հո սրանով չի վերջանում*» (*հտր. 10*, էջ 427-28, Մեսրոպ եպս. Տէրմովսիսեանին, 22 Օգոստոս 1922): Սա հեղինակի մի քիչ թախծալի հրաժեշտն է, բայց սթափ ու խորագնայ ինքնադիտարկումով. սա մի դէպքում կեանքի վրայ փիլիսոփայական, վերերկրային բարձունքից հայող հոգու խոստովանութիւն է, միւս կողմից՝ սեփական գործի անմահութեան, անժամանցելիութեան գիտակցում:

AN ESSAY ON LITERARY AND THEORETICAL INTERPRETATION (BASED ON HOVHANNES TOUMANIAN'S LETTERS)

(Summary)

KNARIK ABRAHAMYAN (spyurkka@gmail.com)

Hovhannes Toumanian's letters cover diverse aspects of literary arts and criticism, form vs. content, characters, linguistic tricks, his views on different authors, his approaches and understanding of different genres of literature, the messages he conveys, etc. This paper, however, highlights the literary and theoretical perceptions of Toumanian as they are elaborated in his letters and puts them in a framework. In certain cases, the views are underpinned by extracts from articles Toumanian wrote and published in a number of newspapers of the time. Interestingly, Toumanian expressed some of his views on literature while commenting on his works as well as the works of a number of Armenian authors. In several cases while remarking on the influences a particular Armenian author had from Shakespeare, Goethe, Pushkin, Lermontov, etc., Toumanian also mentions the way he was influenced by them.

ՕՏԱՐ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

ՄԱՍՆ Է. – ՌՈՒՍԵՐԷՆ (ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՍԼԱՒՈՆԱԿԱՆ ԱՅԼ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ)[1]

ԱՐՄԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ (armen_michaelian@yahoo.com)

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ներկայ յօդուածով շարունակում ենք օտար լեզուների տառադարձութեան կանոնները լուսաբանող յօդուածաշարքը[2], որի սոյն՝ եօթներորդ մասը, նուիրում ենք ռուսերէնի (եւ սլաւոնական միքանի այլ լեզուների) յատուկ անուններին:

Ինչպէս շարքի նախորդ յօդուածներում, այստեղ վերանայելու ենք գոյութիւն ունեցող իրավիճակը, փորձելու ենք գիտական հիմքերի վրայ դնել ռուսերէնի տառադարձութիւնը եւ քննութեան ենթարկել դրա մի շարք նրբութիւններ: Մեր այս մօտեցումը բնականաբար չի ենթադրում վերջնական լուծում: Այն միեւնոյն ժամանակ նպատակ ունի մասնագէտ հասարակութեան ուշադրութիւնը սեւեռել խնդրի վրայ:

Յօդուածները չծանրաբեռնելու եւ միեւնոյն բանը միքանի անգամ չկրկնելու համար՝ յօդուածների նախաբաններն ու ամփոփումները լինելու են հակիրճ: Այդուամենայնիւ, մեր ձեռնարկութեան տեսական գաղափարներին ծանօթանալու համար, ընթերցողին հրաւիրում ենք աչքի անցկացնել նախորդ (մասնաւորապէս՝ առաջին երեք) յօդուածների նախաբանները, տեսական մասերն ու ամփոփումները:

Ռուսերէնից կատարած տառադարձութեանը խորհրդային եւ այնուհետեւ անկախութեան տարիներին յաճախ են անդրադարձել Հայաստանի «Տերմինաբանական կոմիտէ (Եզրաբանական յանձնաժողով)» կամ «Լե-

[1] Ելլելով յօդուածին տրամաբանութենէն եւ ուղղագրական առաջարկներէն, յօդուածին ուղղագրութիւնը բացառաբար կը պահենք հեղինակային վիճակով:

[2] Տե՛ս՝ Արմէն Միքայէլեան, «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (մասն Ա. - մերձաւորարեւելեան լեզուներ)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, Խ:2020, էջ 341-64. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (մասն Բ. – դասական լեզուներ, հին յունարէն եւ լատիներէն)», *Բազմավէպ*, ՃՀԸ:2020, էջ 304-36. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (մասն Գ. – ֆրանսերէն)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԽԱ:2021, էջ 443-66. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (մասն Դ. – անգլերէն)», *Հանդէս ամսօրեայ*, ՃԼԵ:2021, էջ 197-246. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (մասն Ե. – գերմաներէն)», *Բազմավէպ*, մամուլի տակ. նաեւ նոյնի՝ «Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները (մասն Զ. – իտալերէն եւ սպաներէն)», *Բազմավէպ*, մամուլի տակ:

զուի պետական տեսչութիւն» անունը կրող զանազան մարմինները[3]: Իրենց դրական ու բացասական բոլոր կողմերով հանդերձ, յանձնաժողովների ընդունած որոշումները երկու խոշոր բաց ունեն. դրանք նախ՝ մէկ կամ երկու անձանց ներկայացրած նախագծերն են, եւ ապա՝ իրենց վրայ կրում են «սովետահայերէն»ի[4] շունչը: Յանձնաժողովները չեն անդրադարձել սկզբունքային խնդիրների, այն է՝ գիտական հիմքերի վրայ դնել տառադարձագիտութիւնը (տառադարձութեան տեսութիւնը), կարգաւորել դրա կանոնները եւ մասնաւորապէս՝ ուսումնասիրել ռուսերէնի հնչիւնաբանութիւնը՝ գիտական հայկաբան տառադարձութիւն մշակելու նպատակով:

ՌՈՒՍԵՐԷՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ

Հին Ռուսիան, ընդհուպ մինչեւ ԺԸ. դարը, ունէր զուգակեաց երկու գրաւոր լեզու: Սրանցից հեղինակաւորը եւ կանոնակարգուածը *սլաւոներէն* կոչուած լեզուն էր (որ այսօր անուանում են նաեւ *եկեղեցական սլաւոներէն*): Սա Բուլգարիայից Ռուսիա մուտք գործած Աստուածաշնչի թարգմանութիւնների լեզուի՝ հին սլաւոներէնի հիման վրայ ձեւաւորուած ռուսական տարբերակն էր: Միւսը՝ նուազ հեղինակաւոր եւ չկանոնակարգուած, բնիկ ժողովրդի լեզուի գրաւոր տարբերակն էր: Այս երկրորդ լեզուն երկար դարեր չունէր իր անուանումը, եւ այն չէին գիտակցում որպէս առանձին մի լեզու: ԺԷ.-ԺԸ. դարերից՝ Ռուսաստանի տէրութեան պետական այդ գրաւոր լեզուն սկսեցին անուանել *ռուսերէն*:[5]

Առաւել՝ մինչեւ ԺԷ.-ԺԸ. դարերը արեւելասլաւոնական երեք ժողովուրդները (այսօրուայ ռուսները, ուկրայինացիները եւ բելառուսները) չէին գիտակցում, որ իրենք տարբեր ազգեր են եւ իրենց լեզուները համարում էին

---

[3] *Տերմինաբանական եւ ուղղագրական տեղեկատու (1956-2006)*, խմբ.՝ Յ.Խ. Բարսեղեան, «9-րդ հրաշալիք» հրատ., Երեւան, 2006:

[4] «Սովետահայերէն» ասելով նկատի ունենք արեւելահայերէնի՝ 1920-30ականներից Հայաստանում հաստատուած մի լեզուավիճակը, որը մինչեւ 1990ականները ռուսերէնի անմիջական, իսկ այժմ՝ շարունակական ազդեցութեան տակ է եղել եւ է: Խօսքը ոչ միայն (եւ այնքան) ուղղագրութեան, որքան բառապաշարի ու շարահիւսական օտարաբանութիւններով յագեցած եւ հայերէնի հարազատ տարրերին խորթ լեզուի մասին է (առաւելապէս տարածուած վարչական, հրապարակախօսական եւ իրաւաբանական խօսքի ու գրականութեան մէջ):

[5] Ռուսերէն գրական լեզուի պատմութեան, հին սլաւոներէնի ու եկեղեցական սլաւոներէնի հետ նրա ունեցած առնչութիւնների մասին տե՛ս մասնաւորապէս՝ Б.А. Успенский, *История русского литературного языка (XI-XVII вв.)* (Ռուսերէն գրական լեզուի պատմութիւն (ԺԱ.-ԺԷ. դդ.), 3րդ հրատ., Մոսկուա, 2002. նաեւ՝ А.И. Изотов, *Старославянский и церковнославянский языки*, (Հին սլաւոներէն եւ եկեղեցական սլաւոներէն լեզուներ), Մոսկուա, ИОСО Росс. Акад. Образования, 2001. նաեւ՝ М.В. Иванова, *Историческая грамматика русского языка* (Ռուսերէն լեզուի պատմական քերականութիւն), Բ. հրատ., Ակադեմիա հրատ., Մոսկուա, 2013:

միեւնոյն ազգային լեզուի տարբերակներ: Ուստի պէտք է զգուշ[6] լինել «հին ռուսերէն» անունների վերաբերեալ. նրանք կարող են պատկանել այսօրուայ երեք ազգերից մէկին, կամ միաժամանակ՝ երկուսին կամ երեքին: Հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել, մասնաւորապէս՝ մի կողմից՝ ռուսերէնի, միւս կողմից՝ ուկրայիներէնի ու բելառուսերէնի յարաբերութեան խնդրի վրայ: Ռուսաստանի պատմական շատ դէմքեր ու աշխարհագրական անուններ գալիս են Կիեւեան Ռուսիայի ժամանակներից: Ո՞ր լեզուն պէտք է հիմք ընդունենք այդպիսի անունների համար. գուցէ նախընտրենք երեք լեզուների հնչիւնաբանութիւնները յարգող մի ընդհանուր մօտեցո՞ւմ:

Մի այլ խնդիր են ռուսերէնի եւ սլաւոնական միւս երկու (արեւմտասլաւոնական ու հարաւսլաւոնական) ճիւղերի զուգահեռները: Անուններ կան, որ ընդհանուր են, անձնանուններ՝ որ ազգային խառը ծագում ունեն: Սոյն յօդուածի քննութիւնը նախ եւ առաջ ռուսերէնի վերաբերեալ է, սակայն մենք հաշուի ենք առել նաեւ սլաւոնական միքանի այլ լեզուներ:

Ռուսերէնը մեզ ծառայում եւ ծառայելու է իբրեւ «տարանցիկ» լեզու՝ Ռուսաստանի հարիւրից աւելի զանազան ազգերի անձնանուններն ու աշխարհագրական անունները հայերէն տառադարձելու համար: Ռուսաստանի Դաշնապետութիւնը[7] եւ նրա բաղկացուցիչ երկրները բազմազգ են՝ տարացեղ ու տարալեզու: Հայ լեզուաբանութիւնը ծանօթ չէ այդ լեզուների մեծ մասին. չունենք մասնագէտներ եւ չենք էլ կարող յուսալ, որ մի օր դրանց բոլորի մասնագէտը ունենանք: Ուստի՝ Ռուսաստանում բնակող ազգերի մի զգալի մասի համար որպէս տառադարձութեան լեզու ստիպուած ենք ընդունելու ռուսերէնը:

Հետեւաբար, պէտք է ուշադիր լինել եւ ճիշտ ընտրել տառադարձութեան աղբիւր լեզուն: Հարցը միշտ չէ որ յստակ է, եւ տառադարձողը պէտք է գոնէ տարրական գիտելիքներ ունենայ անունների ու անձնաւորութիւնների վերաբերեալ (պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, ազգային պատկանելութիւն, մայրենի լեզու…):

ՀԱՅԵՐԷՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՀՆՉԻՒՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ինչպէս արդէն քանիցս խօսել ենք, հայերէնի հնչիւնաբանութիւնն ու ուղղագրութիւնը ունեն սկզբունքներ, որոնք անհրաժեշտ է կիրարկել իւրաքանչիւր լեզուից կատարելիք տառադարձութեան ժամանակ: Յիշեցման

[6] *Հանդէս*ին ուղղագրութիւնն է, հեղինակը կը գրէ «զգոյշ»:

[7] Ռուսաստանը (եւ նման այլ երկրներ) դաշնութիւն (դաշինք) չէ, ինչպէս սխալաբար գրում են այսօր ե՛ւ արեւմտահայերէնը, ե՛ւ արեւելահայերէնը, այլ դաշնակցութիւն կամ աւելի լաւ է՝ դաշնապետութիւն, այն է՝ պետութիւն հիմնուած փոխադարձ դաշինքի (դաշնութեան) վրայ:

համար՝ ստորեւ ամփոփ ներկայացնում ենք հայերէն տառադարձութեան՝ մեր առաջին երեք յօդուածներում արծարծած սկզբունքները[8]:

Ա) Պայթական («բ-պ-փ», «գ-կ-ք», «դ-տ-թ») եւ պայթաշփական («ջ-ճ-չ», «ձ-ծ-ց») բաղաձայնների եռաստիճան կարգը հայկաբան տառադարձութեան ողնասիւներից մէկն է: **Բ)** Տառադարձութիւններում «է»ն գրում ենք միայն բառավերջին, կամ այլուր՝ ձայնաւորից առաջ: «Ե»ը հայերէնի [e] հնչոյթն է եւ այն գրում ենք մնացած դիրքերում՝ բառամիջում թէ բառասկզբին (բաղաձայններից առաջ): Բառասկզբի «ե»ը պարտադիր չէ [յե] արտասանել. օտար անունների մեծ մասում այն գերադասելի է իր մաքուր հնչումով՝ [e] արտասանել: **Գ)** Օտար [o] հնչիւնը տառադարձութիւնների մէջ ամենուր արտայայտում ենք մեսրոպեան «ո» տառով: Բառասկզբին, ինչպէս եւ «ե»ի պարագայում, պարտադիր չէ «ո»ն [վո] ընթերցել: Կիլիկեան ժամանակներից մուտք գործած կլոր «օ» տառը տառադարձութեան համար չէ: **Դ)** Բառամիջում եւ բառավերջին խուսափում ենք «ը» գրելուց: **Ե)** Օտար [v] (նաեւ [w]) հնչիւնը հայերէն արտայայտում ենք «վ, ւ, ու» տառերից մէկով, ըստ հայոց դասական ուղղագրութեան կանոնների: Բառասկզբում գրում ենք միմիայն «վ»: Ըստ հնարաւորութեան՝ օգտագործում ենք հայերէնի «աւ, եւ, իւ» երկբարբառները: Բառամիջում՝ բաղաձայնից յետոյ եւ ձայնաւորից առաջ, գերադասում ենք գրել (այնտեղ ուր դա թոյլ է տալիս ստուգաբանութիւնը) «ու»: **Զ)** Օտար «ia (ja), ie (je), ii (ji), io (jo), iu (ju)» համակցութիւնները արտայայտում ենք բառասկզբին «յա, յե, յի, յո, յու» կապակցութիւններով, բառամիջում՝ «իա, իե, ի (կրկնակ «իի»ն պարզւում է մէկ «ի»ի), իո, իու» (եւ ոչ թէ մեր երկբարբառներով): Բառասկզբի «յ» տառի արտասանութիւնը անհրաժեշտաբար [h] չէ: Աւանդական անուններում այն [h] է հնչում, սակայն նոր տառադարձութիւնների մէջ այն պէտք է իր ձայնով՝ [j] արտասանենք: **Է)** Հայերէնի երկբարբառներն ու եռաբարբառներն են. «այ, ոյ, աւ (օ), եւ, իւ, եա, ւո, եայ, եաւ (եօ), ւոյ»: Որեւէ տառադարձութեան ժամանակ կարեւոր է յարգել սրանց գրութեան կանոնները եւ չյօրինել նոր կապակցութիւններ: **Ը)** Նոր լեզուների տառադարձութիւնների մէջ օտար [r] հնչիւնը ամենուր գրում ենք «ր», բացառութեամբ բառասկզբի, ուր գրում ենք «ռ»: «Ռ»ի գրութիւնը «ն»ից եւ «լ»ից առաջ պարտադիր չէ[9]:

Այսօր փաստօրէն ունենք տառադարձութեան երեք սկզբունք՝ մեսրոպեան կամ հայկաբան, կիլիկեան (կամ երբեմն՝ արեւմտահայ, սփիւռքահայ) եւ սովետահայ (կամ հայաստանեան): Մենք դէմ ենք ե՛ւ սովետահայ, ե՛ւ կի-

[8] Յօդուածները չծանրաբեռնելու համար մանրամասները չենք կրկնում, եւ ընթերցողին հրաւիրում ենք, նախքան որեւէ լեզուի տառադարձութեանն անդրադառնալը, անպայման ծանօթանալ այդ սկզբունքներին, առանց որոնց դժուար է ըմբռնել մեր տեսակէտերը:

[9] Հիմնարար այս սկզբունքների մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ մեր առաջին երեք յօդուածների համանուն բաժիններում (*Հայերէն տառադարձութեան հնչիւնա(բան)ական սկզբունքները*):

լիկեան տառադարձութիւններին: Նրանք մի կողմից՝ օտար լեզուների ազդեցութեան, միւս կողմից՝ մեսրոպեան կանոնները զանց առնելու հետեւանք են: Աւելորդ չենք համարում կրկնել, որ օտար լեզուներին յարմարուելու փորձերը կերպարանափոխում են հայերէնը եւ ոտնակոխ անում մայրենին ամրապնդելու ու միասնական լեզու շինելու ջանքերը:

ՌՈՒՍԵՐԷՆԻ ՀՆՉՈՅԹՆԵՐՆ ՈՒ ՀՆՉԻՒՆՆԵՐԸ

Ռուսերէնի պարագայում (ի տարբերութիւն, օրինակ՝ անգլերէնի կամ ֆրանսերէնի), տառադարձութեան ելակէտ ենք ընդունում գրութիւնը, այն բնականաբար հնարաւորինս ճշտելով կենդանի հնչողութեամբ ու ստուգաբանութեամբ: Դա անում ենք ոչ թէ այն պատճառով որ ռուսերէն գրութիւնը շատ մօտ է արտասանութեանը (ընդհակառակը՝ նրանք բաւական տարբեր են), այլ ստուգաբանական ու գործնական նկատառումներով:

Գրական ռուսերէնի արդի հնչողութիւնը հիմնուած է գլխաւորապէս մայրաքաղաք Մոսկովի[10], եւ շրջակայ գաւառների արտասանութեան վրայ: Հին ռուսերէնի արտասանութիւնը շատ աւելի մօտ էր բառի գրաւոր տեսքին, քան այսօրուայ մոսկովեան արտասանութիւնն է: Աւելին՝ ռուսերէնն ունի անկայուն շեշտադրութիւն, եւ բառը ածանցուելիս, հոլովուելիս կամ խոնարհուելիս կարող է շեշտի տեղը փոխել ու դրանով իսկ փոխել հնչիւնների սկզբնական արտասանութիւնը (ե՛ւ ձայնաւորների, ե՛ւ բաղաձայնների պարագայում):

Մի այլ հանգամանք. ռուսերէնը (հայերէն տառադարձութեան աչքերով նայած) չենք կարող համարել սլաւոնական միւս լեզուներից «անկախ» լեզու: Սլաւոնական լեզուների հնչիւնաբանութիւնը սերտօրէն փոխկապակցուած է, աւելի, քան այլ ընտանիքներին ու ճիւղերին պատկանող ցեղակից լեզուներինը: Ռուսերէնը, ուկրայիներէնը եւ բելառուսերէնը մէկ միասնական լեզու էին մինչեւ ԺԴ.-ԺԵ. դարերը եւ այժմ էլ շատ ընդհանրութիւններ ունեն: Անձնանունների ու աշխարհագրական անունների հարցում որոշ դէպքերում դժուար է որոշել, թէ դրանք ռուսերէնից, ուկրայիներէնից թէ բելառուսերէնից պէտք է տառադարձել: Անհրաժեշտ է գտնել մի ընդհանուր տառադարձութիւն, որը կը բաւարարէր սլաւոնական լեզուների մեծ մասին:

Սրանք են այն պատճառները, որոնք աւանդական տառադարձութեանը (ե՛ւ հայ, ե՛ւ օտարալեզու) ստիպում են ելակէտ ունենալ հենց գրութիւնը՝ լեզ-

[10] Մենք նախընտրում ենք քաղաքի պատմական, նաեւ՝ հայկական աւանդական, տարբերակը՝ Մոսկով: Յիրաւի, ռուսերէն Москва անուան արմատը «москов» է, եւ քաղաքի անունը հնագոյն գրութեամբ Московь էր: Լիաձայն տարբերակը երեւում է նաեւ ածականի մէջ՝ москов-ский մոսկով-եան: Արդի տարբերակի ուղղական հոլովի մէջ երկրորդ «о»ն սղուած է՝ Моск(о)ва: Մի շարք լեզուներ (վրացերէնը, թաթարերէնը, անգլերէնը, տաճկերէնը եւ ուրիշներ) պահպանել են անուան արմատական ձեւը:

ուի *գրաւոր* օրինակը: Մենք նոյնպէս յարելու ենք այդ սկզբունքին եւ շարունակելու ընդունուած աւանդոյթը:

Հայ ռուսախօս հանրութեան մէջ կան անձինք, որ կողմնակից են ռուսերէնի (եւ այլ լեզուների) հնչիւնական տառադարձութեանը, այն է՝ ինչպէս լսում ենք, այնպէս էլ գրենք: Զուտ հնչիւնական տառադարձումը խառնաշփոթ կը մտցնէր ոչ միայն ռուսերէնի եւ սլաւոնական միւս լեզուների միջեւ, այլեւ հենց ռուսաց լեզուի ներսում: Петро**в** գրելու էինք Պիտռո**ֆ** («ֆ»ով), իսկ Петро**ва**՝ Պիտռո**վը** («վ»ով): Նմանապէս՝ Алл**а** լինելու էր Ալլ**ը**, Ал**е**ксандр Ալ**ի**կսանդ(**ը**)ռ, Викт**ор** Վիկտ(**ը**)**ռ**, **Де**мид **Ձի**մի**տ**, С**те**пан Ս**ծի**պան, **Яро**слав**а Յիռա**սլավ**ը**, П**етер**бу**рг** Պ**իծի**ռբու**ռկ** եւն.:

Ելնելով նշած պատճառներից, այստեղ բերում ենք ոչ թէ *Հնչիւնաբանութեան Միջազգային Ընկերութեան* (IPA[11]) այբուբենի նշանագրերը (ինչպէս որոշ այլ լեզուների պարագայում էր), այլ ռուսերէնի՝ սլաւոնական տառերով արտայայտած հնչիւնները, մի բան որ աւելի է ընդունուած ռուսագիտական գրականութեան մէջ: Հնչոյթի կամ հնչիւնի[12] նշանը ընդունուած է դնել անկիւնաւոր փակագծերի մէջ, իսկ տառ արտայայտելու համար նշանագիրը դնում ենք չակերտների մէջ՝ «ա», «բ», «գ» եւն.: Տառադարձութեան համար մեզ հետաքրքրող համակարգը հետեւեալն է (օրինակների մէջ, թաւ ընդգծել ենք տուեալ հնչոյթը արտայայտող տառերը):

Ռուսերէնը տարբերում է «կոշտ» եւ «փափուկ» կոչուած բաղաձայններ.

Կոշտ բաղաձայնները (թուով 18) ընդունուած է նշանակել այդ նոյն տառերով՝ առանց որեւէ այլ նշանների. [б] **б**рат, [п] **п**амять, [м] **м**ать, [в] **в**ас, [ф] **ф**азан, [д] **д**ом, [т] **т**ам, [з] **з**уб, [с] **с**он, [н] **н**ас, [р] **р**ука, [л] **л**об, [г] **г**ород, [к] **к**от, [х] **х**од, [ж] **ж**ар, **ж**ир, [ш] **ш**ар, **ш**ить, [ц] **ц**арь, **ц**ирк: Վերջին երեքը միշտ կոշտ են՝ չունեն փափուկ զուգահեռներ:

Փափուկ բաղաձայն (թուով 17) նշանակելու համար (խօսքը հնչիւնագրութեան մասին է) միեւնոյն տառերից յետոյ դնում են ապաթարցի նշան. [б’] **б**ить, [п’] **п**ить, [м’] **м**ять, [в’] **в**есь, [ф’] **ф**илин, [д’] **д**ети, [т’] **т**ень, [з’] **з**има, [с’] **с**иний, [н’] **н**из, [р’] **р**епа, [л’] **л**ипа, [г’] **г**ибель, [к’] **к**исть, [х’] **х**итрый, [ч(’)] **ч**ервь, **ч**асто, [щ(’)] **щ**ит, **щ**ука: Վերջին երկուսը միշտ փափուկ են, եւ ռուսագիտութիւնը սրանցից յետոյ յաճախ ապաթարց չի դնում, համարելով որ դրանք առանց այդ էլ փափուկ են: Թիւրիմացութիւնից խուսափելու համար մենք այս յօդուածում հնչումը արտայայտելիս [անկիւնաւոր փակագծերի մէջ] միշտ կը դնենք այդ ապաթարցը:

---

[11] International Phonetic Association, *Հնչիւնաբանութեան Միջազգային Ընկերութիւն*, որի հնչական «այբուբենով» է ընդունուած գրի առնել զանազան լեզուների հնչոյթները: Միջազգայնօրէն ընդունուած է կա՛մ ֆրանսերէն (API), կա՛մ անգլերէն (IPA) յապաւումը:

[12] «Հնչոյթ» եւ «հնչիւն» եզրոյթների տարբերութիւնը քաջ յայտնի է լեզուաբանութեանը (Հ. Զ. Պետրոսեան, Ս. Ա. Գալստեան, Թ. Ա. Ղարագիւլեան, *Լեզուաբանական բառարան*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1975:

Փափուկների շարքում երբեմն յիշում են նաեւ [ж’ж’ / ժ’ժ’] հնչիւնը (փափուկ երկայն [ժ]), սակայն նա լիարժէք հնչոյթ չէ եւ մենք այստեղ անտեսում ենք այդ մէկը:

Ռուսերէնն ունի մէկ կիսաձայն հնչոյթ՝ [й] կամ [j] արտայայտմամբ (հայերէն [յ], IPA [j]), որը կարող է ունենալ միքանի գրաւոր արտայայտութիւն՝ трамва**й**, **й**ога, бу**ль**он, яма = **j**ама, ель = **j**ель, ёж = **j**ож, юг = **j**уг (տե՛ս ստորեւ):

Ձայնաւոր հնչոյթներն են (թուով 7). [а], [е(э)], [и], [ы], [о], [у], [ъ] (հայերէն [ը], IPA [ə]): Որոշ լեզուաբաններ [ы]ն չեն համարում անկախ հնչոյթ, այլ [и]ի «այլահնչոյթը» (կամ ենթահնչոյթը՝ միեւնոյն հնչոյթի այլահնչուն տարբերակը): Շեշտափոխութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունի ձայնաւորների արտասանութեան վրայ. աւելի մանրամասնօրէն կը քննենք ստորեւ:

Ռուսերէնի ձայնաւորների արտասանութիւնը բաւական տարբեր է գաւառէ գաւառ, եւ գիտական գրականութեան մէջ ռուսագիտութիւնը առանձնացնում է յաճախ այլ ձայնաւորներ: Դրանցից յիշատակենք միայն մէկը՝ IPA [ʌ], երբեմն նշանակում են եւ [ă] նշանով: Սա հանդիպում է նախաշեշտ վանկի մէջ կամ բառի բացարձակ սկզբում: Սակայն քանի որ այն սոսկ հնչիւն է եւ ոչ թէ հնչոյթ, մեր տառադարձութեան համար նա էական չէ, եւ այս յօդուածի մէջ այն նշանակելու ենք ռուսերէնի սովորական [а] տառով: Հայի ականջը լաւ չի ընկալում այդ երկուսի նրբութեան տարբերութիւնը: Նոյն բանը կարող ենք ասել նաեւ [ы] («փափուկ» [ը]) հնչիւնի համար, որի կոշտ զոյգը [ъ]ն է («կոշտ» [ը]):

Յօդուածիս տառադարձութեան ելակէտը լինելու է, ուրեմն՝ բառի գրութիւնը, այլ կերպ ասած՝ սլաւոնական («կիւրեղեան»[13] կոչուած) տառերը:

ՌՈՒՍԵՐԷՆԻՑ ՏԱՌԱԴԱՐՁԵԼՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐ ԵՒ ՆՐԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ռուսերէնն ուրեմն ունի[14] 43 պարզ հնչոյթ (երկբարբառները չհաշուած)՝ 7 ձայնաւոր, 1 կիսաձայն, 35 բաղաձայն (որոնցից 18ը՝ կոշտ եւ 17ը՝ փափուկ): Հայերէնն ունի 36 պարզ հնչոյթ՝ 6 ձայնաւոր, 1 կիսաձայն, 29 բաղաձայն: Հայերէնը չի տարբերում ռուսերէնին յատուկ կոշտ ու փափուկ բաղաձայն հնչոյթները:

Ստորեւ անդրադառնում ենք ռուսերէն տառադարձութեան գլխաւոր կանոններին ու նրբութիւններին:

ա) կոշտ եւ փափուկ բաղաձայններ

---

[13] Այստեղ տեղը չէ անդրադառնալու «կիւրեղեան» ու «գլագոլեան» անուանումների, նրանց ժամանակագրական առաջնութեան եւ Կիւրեղի ու Մեթոդիոսի հեղինակութեան վէճերի քննարկմանը: Ռուսագիտական գրականութեան մէջ դրանք լայնօրէն լուսաբանուած խնդիրներ են:

[14] Խօսքը այստեղ մեր տառադարձութեան վերաբերեալ է: Ինչպէս տեսանք՝ հնչոյթների հարցը բարդ խնդիր է, եւ ռուսերէնի, ինչպէս նաեւ շատ ուրիշ լեզուների հնչոյթների թիւը տարբեր է տարբեր հեղինակների գործերում:

Արդի ռուսերէնը (եւ սլաւոնական մի շարք այլ լեզուներ) տարբերում է, ինչպէս ասացինք, կոշտ եւ փափուկ բաղաձայններ: Ռուսերէնի բաղաձայնական գրեթէ ողջ համակարգը պայմանաւորուած է այս զուգադրութեամբ, եւ կոշտութիւնն ու փափկութիւնը իմաստորոշ դեր ունեն: Քանի որ բաղաձայններն ու ձայնաւորները սերտօրէն կապուած ու սերտաճած են իրար, բաւական դժուար է քննել մէկի ինչիւնաբանութիւնն առանց միւսի: Բաղաձայնների կոշտութիւնն ու փափկութիւնը կա՛մ ձայնաւորներից անկախ են, կա՛մ կախուած են յաջորդող ձայնաւորից: Մենք նախ կը քննենք բաղաձայնների անկախ փափկութիւնը, այնուհետեւ, ձայնաւորներին ծանօթանալուց յետոյ, ձայնաւորներով պայմանաւորուածը:

Ստորեւ մի աղիւսակ բաղաձայն հնչիւնների, որոնք կարող են ե՛ւ կոշտ լինել, ե՛ւ փափուկ բոլոր դիրքերում (մնացած միքանիսի համար տե՛ս՝ վարը).

կոշտ	б	п	м	в	ф	д	т	з	с	н	л	р
փափուկ	бь	пь	мь	вь	фь	дь	ть	зь	сь	нь	ль	рь
հայերէն	բ	պ	մ	վ,ւ,ու	ֆ	դ	տ	զ	ս	ն	լ	ր,ռ

Ռուսերէնի ուղղագրութիւնը մի ժամանակ (մինչեւ 1917-18ի բարեփոխումները) կոշտ բաղաձայններից յետոյ բառավերջին դնում էր կոշտի նշան՝ «ъ»: Այսօր, առանց փափուկի նշանի՝ բաղաձայնները անկախ դիրքում համարւում են կոշտ, այդ պատճառով վերի աղիւսակի մէջ կոշտի որեւէ նշան չենք դրել: Բաղաձայնի փափկութիւնը արտայայտելու հնարներից մէկը փափուկի նշան («ь») դնելն է:

Փաստօրէն՝ ռուսերէնի զոյգ երկու հնչոյթներին հայերէնում (եւ բազմաթիւ այլ լեզուներում) համապատասխանում է մէկ միասնական հնչոյթ: Այսպիսի տառադարձում է որդեգրել լատինագիր ու արաբագիր լեզուների մեծագոյն մասը: Հայերէնն ուրեմն առանձնայատուկ վերաբերմունք չունի այս հարցում, եւ այդ զուգադրութիւնը տառադարձութեան մէջ զանց ենք առնում՝ հայերէնը կոշտ ու փափուկ չտարբերելու պատճառով[15]: Բաղաձայնների մեծ մասի տառադարձումն ուրեմն՝ ընդհանուր առմամբ դժուարութիւններ չի յարուցում:

Ինչպէս եւ հայերէնը՝ սլաւոնական լեզուները ի սկզբանէ չեն ունեցել [ֆ] հնչիւնը. այդպիսի անունները մեծ մասամբ գալիս են կա՛մ յունարէնից (նոր յունարէն արտասանութեամբ)[16], կա՛մ արեւմտաեւրոպական լեզուներից: Սլաւոնական լեզուների, այդ թւում ռուսերէնի, [ֆ] հնչիւնը, թէեւ հայերէն

[15] Ուշադրութիւն. իրականօրէն հայերէնը տարբերո՛ւմ է կոշտ ու փափուկ բաղաձայն հնչիւններ: Սակայն դրանք տարբեր հնչոյթներ չեն, այլ միեւնոյն հնչոյթի երկու տարբերակ հնչիւններ (ենթահնչոյթներ). օրինակ՝ **ձ**ուն/**ձ**իւն, **բ**ոյր/**բ**իւր, հնչ**ո**ւն/հնչ**ի**ւն, **ս**ան/**ս**եան:

[16] Դրա վերաբերեալ տե՛ս՝ յօդուածաշարքիս Բ. մասը՝ հին յունարէն եւ լատիներէն լեզուներ:

մեծ մասամբ տառադարձում ենք մեր «կիլիկեան» «ֆ» տառով, հին յունարէնից սերած անունների համար երբեմն գերադասելի կարող ենք համարել «փ» կամ «թ» տառերը:

Օրինակներ կոշտ բաղաձայների (ձայնաւորներից անկախ դիրքերում. այստեղ առայժմ բերում ենք կոշտութեան միայն այն օրինակները, որտեղ կոշտութիւնը չի պայմանաւորուած յաջորդ ձայնաւորով: Կոշտութեան միւս արտայայտութիւնների համար, ինչպէս նաեւ բառավերջի խլացման մասին, տե՛ս ստորեւ). Гле**б** Գլե**բ**, **П**сков **Պ**սկով, Днепр Դնե**պր**, То**м**ск Տո**մ**սկ, Кли**м** Կլի**մ**, Боро**в**ск Բորո**վ**սկ, **Д**митро**в** **Դ**միտրո**վ**, Ле**в** Լե**ւ**, Гурзу**ф** Գուրզու**ֆ**, Иль**ф** Իլ**ֆ**, Волгогра**д** Վոլգոգրա**դ**, Сергие**в** Посa**д** Սերգիե**ւ** Պոսա**դ**, Леони**д** Լէոնի**դ**, Бра**т**ск Բրա**տ**սկ, Филаре**т** Ֆիլարե**տ**, Игна**т** Իգնա**տ**, Кама**з** Կամա**զ**, Лаба**з** Լաբա**զ**, Та**з** Տա**զ**, По**с**тник Պո**ս**տնիկ, О**с**тровский О**ս**տրովսկի, Знамен**с**к Զնամե**ն**սկ, Ко**с**трома Կո**ս**տրոմա, Пле**с** Պլե**ս**, Тихо**н** Տիխո**ն**, Курга**н** Կուրգա**ն**, Кли**н** Կլի**ն**, До**н** Դո**ն**, Во**л**жск Վո**լ**ժսկ, Соко**л** Սոկո**լ**, Ура**л** Ուրա**լ**, Тобо**л** Տոբո**լ**, И**р**кутск Ի**ր**կուտսկ, Бо**р** Բո**ր**, Выбо**р**г Վիբո**ր**գ, Прохо**р** Պրոխո**ր**, Яроми**р** Յարոմի**ր**, Аму**р** Ամու**ր**:

Օրինակներ փափուկ բաղաձայների (ձայնաւորներից անկախ դիրքերում. այստեղ առայժմ բերում ենք փափկութեան միայն այն օրինակները, որտեղ փափկութիւնը արտայայտուած է փափուկի նշանով՝ «ь»: Փափկութեան միւս արտայայտութիւնների համար տե՛ս ստորեւ). О**бь** О**բ**, Во**пь** Վո**պ**, О**мь** О**մ**, Пер**мь** Պեր**մ**, Любо**вь** Լուբո**վ**/Լիւբո**վ**, «Я**вь**, пра**вь** и на**вь**» «Յա**ւ**, պրա**ւ** եւ նա**ւ**», Судовер**фь** Սուդովեր**ֆ**, Площа**дь** Պլոշչա**դ** (գիւղի անուն է), Уса**дь**ба Ուսա**դբա**, Кере**ть** Կերե**տ**, То**ть**ма Տո**տ**մա, Вя**зь**ма Վա**զ**մա, Ку**зь**ма Կո**զ**մա, Лы**сь**ва Լի**ս**ուա, Але**сь** Ալե**ս**, Мезе**нь** Մեզե**ն**, Боло**нь** Բոլո**ն**, О**ль**га Ո**լգա**, И**льм**е**нь** Ի**լմե**ն, **Ль**вов **Լ**ուով, Иго**рь** Իգո**ր**, Анады**рь** Անադի**ր**:

բ) բաղաձայների խլացումը բառավերջին

Ռուսերէնում վեց զոյգ ձայնեղ բաղաձայններ բառավերջին խլանում են (այդ երեւոյթը նկատելի է զանազան լեզուներում). այսպէս՝ [б] > [п], [в] > [ф], [д] > [т], [з] > [с], [ж] > [ш], [г] > [к]: Օրինակ՝ «лук» եւ «луг» բառերը միեւնոյն հնչումն ունեն, «Петербург»ի վերջում հնչում է [կ], «Волгоград»ի վերջում՝ [տ] եւն.: Արեւմտաեւրոպական լեզուները ռուսական ազգանուններին համար մի ժամանակ ընդունել էին բառավերջի «в» տառի «f/ff» գրութիւն՝ Тургенев Tourguén(i)eff, Рахманинов Rachmaninoff, Дурасов Dourassof(f), Давыдов Davidoff: Այսօր, սակայն, բառավերջի խլացումը ընդունուած է գրել ձայնեղ բաղաձայնով՝ «v/w», այսինքն՝ այնպէս, ինչպէս եւ բառի գրաւոր տեսքն է:

Հայերէնը բառավերջի ձայնեղների խլացումը երբեք բանի տեղ չի դրել եւ հայ հասարակութեան մեծ մասը չի էլ գիտակցում, որ ռուսերէնը իր ձայնեղները բառավերջին խուլ է արտասանում (հայ ռուսախօսների մի զգալի մասը դրանք ձայնեղ է արտասանում):

Ձայնեղների ձայնեղ տառադարձութիւնը ոչ միայն ստուգաբանական պատճառաբանութիւն ունի, այլեւ ինչիւնաբանական, քանի որ հոլովման, խոնարհման կամ բառածանցման ժամանակ խլացած այդ ինչիւնները վերականգնում են իրենց ձայնեղութիւնը, ասել է թէ՝ մերթ անցնում են ձայնեղից խուլին, մերթ՝ ընդհակառակը: Օրինակ՝ Петербур**г** [կ] / Петербур**г**а [գ], лу**г** [կ] / на лу**г**у [գ], хо**д** [տ] / хо**д**ить [դ'], Петро**в** [ֆ] / Петро**в**а [վ] եւն.: Այսպիսի պարագայում բնականաբար աւելի նպատակայարմար է պահպանել հնչոյթի միեւնոյն տեսքը ածանցեալ բոլոր ձեւերի մէջ: Աւելին՝ սլաւոնական ոչ բոլոր լեզուներն են բառավերջին խլացնում իրենց ձայնեղ բաղաձայնները: Ուկրայիներէնը, օրինակ՝ չի ճանաչում այդ օրէնքը, եւ երկու լեզուների միատեսակ տառադարձութեան ձգտումը նոյնպէս խօսում է ձայնեղների օգտին:

Օրինակներ. Гле**б** Գլե**բ**, О**бь** Օ**բ**, Ростисла**в** Ռոստիսլա**ւ**, Любо**вь** Լուբո**վ** /Լիւբո**վ**, Волгогра**д** Վոլգոգրա**դ**, Лаба**з** Լաբա**զ**, Чи**ж** Չի**ժ**, Оле**г** Ոլե**գ**, Оренбур**г** Որենբուր**գ**:

գ) ռուսերէն ձայնաւոր տառերի համակարգը

Ռուսերէնն ունի պատմականօրէն ձեւաւորուած երկու տեսակի (տեսքի, գծագրութեան) ձայնաւոր տառեր (ընդգծում ենք՝ տառեր, ոչ թէ հնչիւններ): Առաջինը նախամայր, գծագրական առումով պարզ ձայնաւորներն են, որ սերում են յունարէն այբուբենից՝ «А, Е, И, О, У» (գծագրական որոշակի փոփոխութիւններով): Միւս տեսակը՝ *ածանցեալ* ձայնաւոր տառերը, առաջացել են նախամայր տառերի ինչ-ինչ ձեւափոխումներից: «Я, Ю, Ы» ձայնաւորները առաջացել են երկու ձայնաւոր տառերի միաձուլումից, որոնցից առաջին երկուսը յովտի (յունարէն յոտա տառի) յաւելումով («І-А, І-ОУ»[17], սլաւոնական՝ «, І »), իսկ երրորդը՝ կոշտ նշանի եւ «и» տառի միաձուլումով («Ъ-І»՝ սլաւոնական «ЪІ»): «Э» ձայնաւորը «Е»ի հայելային պատկերն է (շատ աւելի հազուադէպ կիրարկութեամբ, անուանում են շրջած «Е»): Եւ վերջապէս՝ «Ё» ձայնաւորը ի յայտ է եկել ԺԸ. դարի վերջին, յատուկ է միայն ռուսերէնին ու բելառուսերէնին (ուկրայիներէնը եւ սլաւոնագիր միւս լեզուները չունեն այդ տառը) եւ մինչեւ այժմ էլ հետեւողական գրութիւն չունի ռուսերէնում՝ նոյնիսկ տպագիր երկերի մէջ:

Այսպիսով՝ ռուսերէնի նախամայր ձայնաւոր տառերն են «А, Е, И, О, У», իսկ ածանցեալ են «Я, Э, Ы, Ё, Ю» տառերը: Այս հանգամանքը կարեւոր է հաշուի առնել ռուսերէնի ինչիւնաբանութիւնն ու ուղղագրութիւնը քննելիս, ինչպէս նաեւ տառադարձութեան սկզբունքները որոշելու համար (տե՛ս ստորեւ՝ աւելի մանրամասն):

Ահա մի աղիւսակ բոլոր ձայնաւոր տառերի (եւ ոչ թէ հնչոյթների կամ հնչիւնների):

---

[17] Հին սլաւոներէնը (ինչպէս եւ հայերէնն ու հին վրացերէնը) [ու] հնչիւնը, յունարէնի օրինակով, արտայայտում էր երկու տառով:

նախամայր պարզ տառեր	а	е	и	о	у
ածանցեալ տառեր	я (іа)	э	ы (ъі)	ё	ю (іоу)
հայերէն համարժէքը	ա	ե/է	ի	ո	ու

դ) «կոշտ» ու «փափուկ» ձայնաւորներ

Ռուսերէն ձայնաւորները լինում են երկու կարգի՝ «կոշտ» եւ «փափուկ», աւելի ճիշտ՝ կոշտացնող եւ փափկացնող:

կոշտացնող (կամ «կոշտ»)	а	{э}	{ы}	о	у
փափկացնող (կամ «փափուկ»)	{я}	е	и	{ё}	{ю}
հայերէն համարժէքը	ա	ե/է	ի	ո	ու

{Ձեւաւոր փակագծերի} մէջ դրել ենք ածանցեալ ձայնաւոր տառերը: Ինչպէս տեսնում ենք, նախամայր եւ ածանցեալ տառերը միակերպ չեն բաշխուած ըստ «կոշտ» ու «փափուկ» ձայնաւորների: Նախամայր ձայնաւոր տառերից «а»ն, «о»ն եւ «у»ն յետնալեզուային ձայնաւոր հնչիւններ են արտայայտում, իսկ «е»ն եւ «и»ն՝ առաջնալեզուային: Ռուսերէնի ուղղագրութիւնը եւ ուղղախօսութիւնը մեծապէս պայմանաւորուած են այդ երկակի զուգակցութեամբ:

Բաղաձայնները «կոշտ» ձայնաւոր տառերից առաջ հնչում են կոշտ, «փափուկներից» առաջ՝ փափուկ: Հետեւաբար՝ [а] հնչիւն արտայայտելու համար ռուսերէնը գրում է կա՛մ «а» (կոշտ բաղաձայն ստանալու համար), կա՛մ «я» (փափուկ բաղաձայն ստանալու համար): Ձայնաւոր հնչիւնը երկու դէպքում էլ [а] է: Այս կէտը, որքան էլ յայտնի եւ հիմնաւորուած է ռուսագիտութեան մէջ, շատ անգամ անյայտ եւ անտեսուած է հայ (նոյնիսկ ռուսախօս հայ) իրականութեան մէջ: Դիցուք՝ ռուսերէն пятница (Ուրբաթ) եւ пьяница (հարբեցող) բառերը: Առաջին բառի առաջին վանկը հնչում է [п’а], այն է՝ փափուկ բաղաձայն եւ [а] ձայնաւոր: Երկրորդ բառի առաջին վանկը հնչում է [п’йа], այսինքն՝ փափուկ բաղաձայն, այնուհետեւ՝ [j] հնչիւն, այնուհետեւ՝ [а] ձայնաւոր: Քանի որ հայերէնը չի տարբերում կոշտ ու փափուկ բաղաձայն հնչոյթներ, առաջին դէպքում պէտք է գրէինք «պա-», երկրորդ դէպքում՝ «պիա-»[18]:

Արեւմտաեւրոպական լեզուները ինչ-ինչ բառերի համար որդեգրել են «i/j»ով տառադարձութիւն. անգլ. Soviet, ֆրանս. soviétique, գերմ. Sowjet: Սա հետեւանք է ռուսերէնի հնչիւնաբանութեան թիւր հասկացութեան (անծանօթ մարդու ականջը «совет» բառի մէջ լսում է [–վյետ]): Լատինատառ լեհերէնը, որը միքանի դար միջնորդ է եղել ռուսերէնի ու արեւմտաեւրոպական լեզուների միջեւ, փափկացնելու պարագայում «կոշտ» ձայնաւորից ա-

[18] Յիշեցնենք, որ բառամիջում, բաղաձայնից յետոյ, [іа] կամ [ја] հնչումները հայերէն դասական տառադարձութեամբ գրում ենք «իա»: Սովետահայ «յա» գրութիւնը դասական «եա» երկբարբառի պարզեցրած տարբերակն է, որը այսպիսի տառադարձութեան դէպքում գործածելի չէ:

ռաջ որոշակի դիրքերում գրում է «i». հմմտ. ռուսերէն եւ լեհերէն հետեւեալ բառերը՝ ка**ме**нь ka**mie**ń, **bie**dny **бе**дный, и**ме**ть **mie**ć, **неме**ц **Niemie**c, **не**сти **nie**ść, **бе**лый **bia**ły, **гне**здо **gnia**zdo, **пе**ро **pio**ro, **пёс pie**s, **се**стра **sio**stra, **ве**сна **wio**sna, **Пёт**р **Pio**tr: Հնարաւոր է, որ լեհերէնի այս գրութիւնը նոյնպէս ազդած լինի ռուսերէն փափկացնող ձայնաւորների «i/j»ով տառադարձութեան վրայ: Այսօր, սակայն, լատինագիր լեզուները աշխատում են խուսափել այդպիսի գրութիւնից, յատկապէս «e» եւ «и» նախամայր տառերից առաջ:

Հայ տառադարձութեան աւանդոյթը (ե՛ւ սովետահայ, ե՛ւ սփիւռքահայ) նախամայր «e» եւ «и» ձայնաւորներից առաջ երբեք չի արտայայտում բաղաձայնների փափկութիւնը. սո**վե**տ, **Че**խով, Բ**рեժ**нев, **Ти**тов, Վլա**դիմի**ր: Սակայն աւանդոյթն այլ է ածանցեալ «я», «ю» եւ «ё» ձայնաւորների պարագայում: Սովետահայ պարզեցրած ուղղագրութիւնը առաջին երկուսի համար գրում է «յա» եւ «յու» (իսկ արեւմտահայ տառադարձութիւնը դասական ուղղագրութեան երկբարբառներով՝ «եա» եւ «իւ»). Ху**дя**ков Խու**դյա**կով, Че**ля**бинск Չե**լյա**բինսկ, К**лю**ч Կ**լյու**չ, **Тю**мень Տ**յու**մեն: Ինչ վերաբերում է «ё» ձայնաւորին, դրա տառադարձութիւնը երկակի է՝ մերթ գրում են «յո» (սովետահայ) կամ «եօ/են» (սփիւռքահայ), մերթ՝ «ո», մերթ՝ «ե/է». О**рё**л Օ**ր-յո**լ, **Щё**лкино **Շչյո**լկինո, Хру**щё**в Խրու**շչո**վ/Խրու**շչե**ւ:

Ռուսագիտութեան մօտեցումը հնչիւնաբանական այս հարցին միանշանակ է. ռուսի ականջին բաղաձայնն է փափուկ հնչում, եւ բաղաձայնից յետոյ [j] հնչիւն լսելի չէ եւ տառադարձութեան մէջ պէտք է չլինի: Այդուհանդերձ՝ առօրեայ գործնական սովորոյթը անձնանուններն ու աշխարհագրական անունները լատիներէն տառադարձում է կա՛մ առանց «i» տառի («e» եւ «и» ձայնաւորներից առաջ), կա՛մ «i/j/y» տառերից մէկի յաւելումով («я, ю» ձայնաւորներից առաջ, երբեմն՝ եւ «ё»ից առաջ). Fyodor / Fiodor / Fjodor / Fedor, Oryol / Oriol / Orjol / Orel:

Ռուսերէնն ինքը լատինագիր բառերի «la, lu» կապակցութիւնները դարձնում է «ля, лю»՝ համարելով, որ արեւմտաեւրոպական լեզուների [l] հնչիւնը աւելի շատ ռուսերէն փափուկ [ль]ին է մօտ. **Lu**dovicus **Лю**довик, **La** Rochelle **Ля** Рошель, A**la**ska A**ля**ска, Pierre Abé**la**rd Абе**ля**р, a**lu**minium a**лю**миний, **la** (երաժշտական ձայնանիշի անունը) **ля**, **lu**x (լուսաւորութեան միաւոր) **лю**кс: Դրա հետեւանքն է, որ «սովետահայերէն»ը որդեգրել է թիւրիմաց նման մի տառադարձութիւն՝ **Լյու**դովիկոս, **Լյու**քսեմբուրգ, Աբե**լյա**ր, а**լյու**մին, А**лля**ска, **лля**, **лю**кс[19]:

[19] Աւելի վաղ սովետահայերէնը փափկացման համար որդեգրել էր ապաթարցը. սօլ՛-լ՛ա-սի-դօ (Ստ. Մալխասեանց, *Հայերէն բացատրական բառարան*, Հայկական ՍՍՌ Պետական հրատ., Երեւան 1944–45, «3.ԼԱ՛» բառի տակ բերած օրինակը (*հտր. 2*, էջ 178) [ակներեւաբար պէտք է տպագրուած լինէր «3.Լ՛Ա»]):

Սա մի խնդիր է, որ պէտք է լուծել լեզուաբանների համատեղ քննարկմամբ: Հնարաւոր է կա՛մ բոլորովին չարտայայտել բաղաձայնի փափկութիւնը, ինչպէս որ դա չենք անում մնացած դէպքերի մեծագոյն մասում, կա՛մ արտայայտել այդ փափկութիւնը («я», «ю», նաեւ՝ «ё» տառերից առաջ) «і» տառի յաւելումով (դասական տառադարձութեան կանոններով): Երկրորդ լուծման դէպքում փափկութիւնը փաստօրէն արտայայտելու ենք միմիայն նշած երկու կամ երեք ձայնաւորներից առաջ: Հարց է՝ ունի՞ արդեօք իմաստ խտրութիւն դնել միայն այդ երեքի համար (որի «պատճառը» վերջին հաշուով միայն այն է, որ այդ ձայնաւորները նախամայր չեն իրենց գծագրութեամբ):

Մեր նախապատուութիւնը հայկաբան տառադարձութեան համար հետեւեալը կը լինի: Քանի որ հայերէնը չի տարբերում կոշտ ու փափուկ բաղաձայններ, քանի որ ռուսերէնի այդ փափկութիւնը մենք մնացած բոլոր դիրքերում բոլորովին չենք արտայայտում, եւ քանի որ ռուս լեզուաբանութիւնը համարում է որ փափուկ բաղաձայնի ու յաջորդող ձայնաւորի միջեւ չկայ [j] հնչիւն, առաջարկում ենք, որ հայերէնը անտեսի նաեւ «я», «ю» եւ «ё» տառերից առաջ ընկած բաղաձայնների փափկացումը եւ դրանց միջեւ չտեղադրի աւելորդ այդ [j] հնչիւնը (լինի այն դասական տառադարձութեան «і» տառի տեսքով, սովետահայ «յ»ի, թէ «կիլիկեան» «ե»ի): Այսպիսով՝ «п**ь**яница»ի դիմաց կ'ունենանք «պ**ի**անիցա», սակայն «**пя**тница»ի դիմաց՝ «**պա**տնիցա» (ինչպէս եւ ունենք միւս ձայնաւորների համար՝ Պ**ե**նզա եւ ոչ թէ Պ**յե**նզա/Պ**իե**նզա, Լ**ի**պեցկ եւ ոչ թէ Լ**յի**պեցկ, Նադ**ե**ժդա եւ ոչ թէ Նադ**յե**ժդա/Նադ**իե**ժդա): Նորէն՝ սա միայն առաջարկութիւն է, եւ վերջին խօսքը լեզուաբանների խորհրդինն է:

Օրինակներ «а, о, у» կոշտացնող ձայնաւորներից առաջ ընկած բաղաձայնների.- **Б**алашиха **Բ**ալաշիխա, **Б**улгаков **Բ**ուլգակով, **П**апанин **Պ**ապանին, **П**авловск **Պ**ալովսկ, **М**агадан **Մ**ագադան, **М**урманск **Մ**ուրմանսկ, **В**ологда **Վ**ոլոգդա, **В**учетич **Վ**ուչետիչ, **Ф**омин **Ֆ**ոմին, **Ф**рунзе **Ֆ**րունզէ, **Д**он **Դ**ոն, **Д**уров **Դ**ուրով, **Т**амбов **Տ**ամբով, **Т**ула **Տ**ուլա, **З**ахар **Զ**ախար, **З**айцев **Զ**այցեւ, **С**аратов **Ս**արատով, **С**очи **Ս**ոչի, **Н**овосибирск **Ն**ովոսիբիրսկ, **Н**адежда **Ն**ադեժդա, **Л**адога **Լ**ադոգա, **Л**ада **Լ**ադա, **Р**остов **Ռ**ոստով, **Р**услан **Ռ**ուսլան, Б**р**атск Բ**ր**ատսկ:

Օրինակներ «я, ю» փափկացնող ձայնաւորներից առաջ ընկած բաղաձայնների.- Го**бя**то Գո**բա**տո, Ос**лябя** Ու**լաբա**, **П**ятигорск **Պ**ատիգորսկ, **П**ясино **Պ**ասինո, Ру**мя**ницев Ռու**մա**նցեւ, За**мя**тин Զա**մա**տին, **Вя**тка **Վա**տկա, С**вя**тослав Ս**ուա**տոսլաւ, **Дя**гилев **Դա**գիլեւ, Ху**дя**ков Խու**դա**կով, **Дю**жев **Դու**ժեւ (հնարաւոր է նաեւ **Դի**ժեւ), **Тю**тчев **Տու**տչեւ/**Տի**տչեւ, **Тю**мень **Տու**մեն/**Տի**մեն, И**зя**слав Ի**զա**սլաւ, **Зю**ганов **Զու**գանով/**Զի**գանով, **Ся**мозеро **Սա**մոզերո, Ва**сю**ган Վա**սու**գան/ Վա**սի**գան, Со**ня** Ս**ոնա**, Ста**ню**кович Ստա**նու**կովիչ/Ստա**նի**կովիչ, Берез**ня**к Բերեզ**նա**կ, Че**ля**бинск Չե**լա**բինսկ, **Лю**дмила **Լու**դմիլա/ **Լի**դմիլա, **Рю**рик **Ռու**րիկ

(հնարաւոր է միայն Ռու–, քանզի «ռ»ից յետոյ է), **Ря**зань **Ра**зան, **Ря**бушкин **Ра**բուշկին, Тими**ря**зев Տիմի**ра**զեւ, Б**рю**сов Բ**рю**սով (հնարաւոր է նաեւ Բ**ри**սով, քանզի «р»ից յետոյ է):

Փափկացնող «ё» տառով օրինակներ.- Се**мё**н Սե**մե**ն/Սե**մո**ն, Дежн**ёв** Դեժ**նե**ւ/Դեժ**նո**վ, **Фё**дор **Фե**դոր/**Фո**դոր(Թոդոր), **Пё**тр **Пե**տր/**Պո**տր (հաշուի առնելով անուան տարածուած լինելը, բացառութեան կարգով հնարաւոր է եւ **Պիո**տր ձեւը[20]), Е**рё**менко (Յ)е**ре**մենկո/(Յ)е**ро**մենկո, Лиха**чёв** Լիխա**չե**ւ/Լիխա**չո**վ, А**лё**на Ա**լե**նա/Ա**լո**նա, Горба**чёв** Գորբա**չե**ւ/Գորբա**չո**վ, О**рё**л Ո**րե**լ/Ո**րո**լ[21]:

Կոշտ «ы» տառով օրինակներ.- Стол**ы**пин Ստոլ**ի**պին, Горд**ый** Գորդ**ի**, Будённ**ый** Բուդեն**ի**/Բուդոն**ի**, Голиц**ын** Գոլից**ին**, Черном**ы**рдин Չերնոմ**իր**դին, Келд**ыш** Կելդ**իշ**, Кр**ы**лов Կր**իլ**ով, Ирт**ыш** Իրտ**իշ**:

Միւս ձայնաւորները դժուարութիւն չեն ներկայացնում:

ե) «Э» տառը

Ռուսերէնի «Э» տառը սահմանափակ գործածութիւն ունի: Հանդիպում է կա՛մ բառասկզբին (этот, эта, это, эти դերանունների եւ միքանի այլ բառերի մէջ, առաւելապէս՝ ձայնարկութիւններ), կա՛մ (գլխաւորապէս) օտար փոխառութիւնների մէջ՝ նախորդ բաղաձայնը կոշտ պահելու կամ բառասկզբին ու ձայնաւորից յետոյ առանց «յ» հնչելու համար (мэр, экономика, поэт): Ռուսերէն բառերի համար խորթ է բառասկզբի մաքուր [ե] հնչումը, բառերի մեծ մասն ունի երկձայն [յե] հնչում (հմմտ. հայերէնը): Երկար դարեր «Э» տառը փոխադարձ գործածութեան մէջ է եղել «Е» եւ «Є» տառաձեւերի հետ եւ միայն Պետրոս Մեծի օրօք (ԺԸ. դարի սկզբին) մտել այբուբեն: Այսօր այն գործածում են միայն ռուսերէնն ու բելառուսերէնը:

Հայերէն տառադարձում ենք մեր «ե/է» զոյգով՝ համաձայն հայկաբան տառադարձութեան կանոնների. **Эль**дар **Е**лդար, **Э**ренбург **Е**րենբուրգ, **Э**лектросталь **Е**լեկտրոստալ, Улан-Уд**э** Ուլան-Ուդ**է**, բելառուսերէն՝ Шч**э**рба (ռուս. Щерба) Շչ**ե**րբա:

զ) շեշտադրութիւն եւ շեշտափոխութիւն

Ինչպէս ասացինք վերը, ռուսերէնի շեշտադրութիւնն անկանոն է, եւ շեշտափոխութիւնը այլեւայլ հետեւանքներ է ունենում ձայնաւորների արտասանութեան վրայ: Շեշտի տակ ձայնաւոր տառերը հնչում են այնպէս, ինչպէս գրուած են, սակայն շեշտազուրկ դիրքերում նրանք յաճախ այլ հնչում են ստանում: Շեշտի հետ կապուած՝ պէտք է տարբերել երեք դիրք. ա) շեշտի տակ, բ) նախաշեշտ վանկ (այսինքն՝ շեշտ կրող վանկին անմիջապէս նախորդող), ինչպէս նաեւ բառասկիզբ (բառի առաջին տառը), գ) անշեշտ այլ վանկեր (ինչպէս շեշտից առաջ ընկած, այնպէս էլ յետոյ):

---

[20] Թէեւ սլաւոնական միւս լեզուներն ունեն՝ ուկր. Пе**т**ро, չեխ. Pe**t**r, բուլգ. Пе**т**ър, սերբ. Пе**т**ар:

[21] Ուկր. Ор**е**л, լեհ. Orz**e**ł, բուլգ. Ор**е**л, սերբ. Ор**е**л:

Ահա մի պարզ աղիւսակ ձայնաւոր տառերի արտասանութեան[22].

շեշտի տակ	**а**	**о**	**и**	**е**	**э**	**ё**	**я**	**ы**	**у**	**ю**
նախաշեշտ, նաեւ բառասկզբին	[а]		[и]					[ы]	[у]	[ю]
անշեշտ այլ վանկերի մէջ	[ъ]		[и/ь]					[ы]	[у]	[ю]
հայերէն տառադարձութիւնը	ա	ո	ի	ե/է		ե/է, ո	ա	ի	ու	ու, (իւ)

Աղիւսակը ցոյց է տալիս թէ ինչպէս է իրեն դրսեւորում ամէն մի ձայնաւոր: Օրինակ՝ «о» տառը շեշտազուրկ դիրքերում իրեն պահում է ճիշտ ինչպէս «а» տառը, եւ երկու տառերը միանում են իրենց հնչողութեան մէջ (նախաշեշտ եւ բառասկզբին՝ [а], այլուր՝ [ъ]):

Հայերէնը (ինչպէս եւ այլ լեզուներ) անտեսում է շեշտազուրկ դիրքերի իւրայատուկ այդ հնչումները, եւ անունները տառադարձում է ըստ գրելաձեւի, ասել է թէ՝ շեշտի հնչիւնափոխութիւնը տառադարձութեան մէջ երբեք չենք արտայայտում: Օրինակ՝ Шахматов անունը (շեշտը առաջին վանկի վրայ է) չենք տառադարձում ըստ հնչողութեան՝ Շախմըտով, այլ տառադարձում ենք լիաձայն, ըստ գրութեան՝ Շախմատով, եւ հայերէնում շեշտը դնում ենք վերջին վանկի վրայ՝ Շախմատո՛վ: Ընդգծենք, որ ռուսերէնի [ъ] ձայնը (եւ նրա փափուկ տեսակը՝ [ь], հայերէն երկուսն էլ [ը]ին հաւասարազօր) ոչ թէ հնչոյթ է, այլ ընդամէնը շեշտակորոյս լիարժէք ձայնաւորներից ածանցեալ մի ենթահնչիւն:

Շեշտադրութիւնը կարեւոր հանգամանք է ոչ միայն տառադարձութեան, այլեւ հայերէնի ուղղախօսութեան համար, քանզի այսօր հայաստանցի ու ռուսաստանցի բազմաթիւ հայեր ռուսերէն շատ անունների մէջ հայերէնի ձայնաւոր հնչիւնները ռուսական հնչումով են արտասանում (թէեւ հայերէն այդպէս երբեք չենք գրում): Այսպէս՝ Լերմոնտով բանաստեղծի անունը շեշտում են առաջին վանկի վրայ (ինչպէս ռուսերէն է) եւ ամբողջ բառը արտասանում [լե՛ռմընտով]: Ռուսախօսների շրջանում տարածուած սխալներից է մասնաւորապէս ռուսական ազգանունների անշեշտ «-ով» վերջաւորութիւնը [-ըվ] արտասանելը, օր.՝ Папанов [պապա՛նով]: Ճշմարիտ հայերէն պէտք է հնչի [պապանո՛վ]:

Այս յօդուածում մէկ անգամ եւս ցանկանում ենք ընդգծել, որ խիստ կարեւոր է հայերէն տառերով գրած անունը (ինչպիսի ծագում էլ ունենայ) հայերէն արտասանել *վերջավանկ* շեշտով: Գրական հայերէն[23] բոլոր բառերը (մի բուռ բացառութիւններով հանդերձ) վերջավանկ շեշտ ունեն: Ամէն լեզու օտար անունները շեշտաւորում է ըստ ի՛ր լեզուի կանոնների: Եթէ լեզուն փոփոխական շեշտ ունի, նա աշխատում է վերարտադրել օտար շեշտերը

[22] Լեզուաբանութեան աչքերով դիտած՝ հնչիւնափոխութիւնն աւելի բարդ երեւոյթ է:

[23] Բարբառներում շեշտը այլ դրսեւորումներ կարող է ունենալ: Ամէն բարբառ իւրովի է մօտենում դրան:

(թէեւ ոչ միշտ հարազատօրէն): Եթէ լեզուն կայուն շեշտ ունի (առաջին, վերջին, նախավերջին կամ այլ վանկերի վրայ), ապա օտար շեշտի տեղը փոխւում է՝ ենթարկուելով փոխառու լեզուի շեշտադրութեանը: Նոյնիսկ փոփոխական եւ ճկուն շեշտ ունեցող ռուսերէնը օտար անունների շեշտադրութիւնը ճշտիւ չի վերարտադրում: Օրինակ (շեշտակիր վանկը թաւ է)՝ **Ὅ**μηρος Гом**е**р, Ἀλέξανδρος Алекс**а**ндр, თბ**о**ლისი Тбил**и**си, **A**nkara Анкар**а**, Br**n**o Брн**о**, Sh**a**kespeare Шекспи**р**, W**a**shington Вашингт**о**н եւ բազմաթիւ այլ անունների մէջ ռուսերէնի շեշտը տարբեր է փոխատու լեզուների շեշտերից: Ասել է թէ՝ ռուսը յարմարեցնում է օտար շեշտերը ի՛ր լեզուի սովորութիւններին (թէեւ իր լեզուն ունի գրեթէ բոլոր հնարաւորութիւնները շեշտը դնելու այնտեղ, ուր դնում է օտարը):

Հայը չի կարող, եւ պարտաւոր էլ չէ, ամէն անուան դէպքում գուշակել, թէ ուր պէտք է ընկնի օտար շեշտը: С**у**харевская (площадь) անուան մէջ ռուսը շեշտում է առաջին վանկը, սակայն «անտեղեակ» հայը (թէեւ ռուսախօս) կարող է շեշտել մի այլ վանկ: Ռուսախօս հայը կարող է գիտենալ ռուսերէն անունների շեշտերի տեղերը, բայց չգիտէ չինարէն կամ հնդկերէն անուններինը, անգլիախօս հայը կարող է գուշակել անգլերէնի շեշտերը, բայց չգիտէ վրացերէնինը կամ արաբերէնինը: Ի վերջոյ՝ օտար անունները, խօսակցական հայերէն մտնելով, իրենց օտար շեշտերը աստիճանաբար կորցնում են եւ դրանք բնականօրէն տեղափոխում վերջին վանկ: Ո՞ր հայի հոգն է, թէ ինչպիսին է շեշտադրութիւնը չինարէնում, ճապոներէնում, հնդկերէնում, վրացերէնում կամ էլ սպաներէնում:

Եզրակացութիւնս այն է, որ հայերէնում օտար անունների միակ ճիշտ շեշտադրութիւնը վերջավանկն է[24]: Ինչպէս արդէն դրա մասին խօսել ենք անգլերէնին նուիրած յօդուածում, հայերէն տառադարձած օտար *բոլոր* անունները *հայերէն* բառերի նման պէտք է արտասանել, այսինքն՝ վերջաշեշտ: Անհրաժեշտ է յարգել հայոց շեշտադրութիւնը եւ հայերէն լեզուի կանոնները:

է) յովտաւոր[25] ձայնաւոր տառեր, յովտաւորում (յովտացում)

Ռուսերէնի «я, е, ё, ю» տառերն ունեն մէկ այլ յատկութիւն. իրենց մէջ պարունակում են [j] հնչիւնը՝ [ja, je, jo, ju]: Յովտաւորման այդ յատկութիւնը ի յայտ է գալիս կա՛մ բառասկզբին, կա՛մ մի որեւէ ձայնաւորից յետոյ:

Ստորեւ աղիւսակ՝ ռուսերէնի յովտաւոր տառերի եւ դրանց տառադարձութեան: «И» տառը այստեղ դրել ենք պայմանականօրէն, աղիւսակին լի-

[24] Տերմինաբանական կոմիտէն 1957ին որոշել էր «ռուսական եւ օտարազգի յատուկ անձնանունների շեշտը հայերէնում նոյնութեամբ պահպանել միայն ուղղական ձեւում», օր.՝ Էե՛րմոնտով, բայց Էրմոնտովի՛ (*Տերմինաբանական եւ ուղղագրական փեղեկատու (1956-2006)*, էջ 195):

[25] Եբրայեցերէն այբուբենի «յովտ» (յունարէն՝ յոտա) տառի անունից: Հայերէն կարող էինք ասել յիաձայն կամ յիաւոր տառեր, յիաւորում:

ակատար տեսք տալու համար: Այդ տառը չունի յովտ յաւելուած (իր մէջ [յ] նախաձայն երբեք չի ունենում), եւ նոյնիսկ երբ հնչիւնափոխութեան ինչ-ինչ դէպքերում նրան նախորդում է [յ] հնչիւնը, վերջինս սղւում է, ինչպէս՝ трамвай [–ай] / трамваи [–аи], бой [–ой], бои [–аи]:

յովտաւոր ձայնաւորներ	я	е	(и)	ё	ю
բառասկզբին	յա	(յ)е	и	յо	յու
ձայնաւորից յետոյ	(յ)а	(յ)е/է	(յ)и	(յ)о, (յе)	(յ)у
բաղաձայնից յետոյ (փափկացում)	*а*	*е/է*	*и*	*е/է, о*	*у, (иу)*

Բաղաձայնից յետոյ ընկած դէպքերը (փափկացում) քննարկել ենք կոշտ ու փափուկ բաղաձայնների բաժնում (տե՛ս վերը):

Հայկաբան տառադարձութեան մէջ բառասկզբին [յ] հնչիւն արտայայտելու համար գրում ենք «յ» տառը, մի բան որ արդէն քանիցս հիմնաւորել ենք յօդուածաշարքի տեսական բաժիններում: Բառամիջում, ձայնաւորից յետոյ, «յ» գրում ենք ըստ հայերէնի պահանջի (եւ ոչ թէ նրա համար, որ ռուսերէնում այդ դիրքերում լսում ենք [յ]): Սա *հայերէնի* ուղղագրական պահանջն է: Հայերէնում «յ» գրում ենք միայն «ա» եւ «ո» ձայնաւորներից յետոյ, եւ աղիւսակում այդ պատճառով բոլոր ձայնաւորներից առաջ դրած «յ»երը փակագծերի մէջ են: Որպէս յիշեցում՝ բառասկզբի «յ»երը, եթէ չունեն աւանդական՝ հաստատուած [h] արտասանութիւն, հնչելու են [յ] եւ ոչ թէ [h]:

Օրինակներ. **Я**кутск **Эа**կուտսկ, **Я**рославль **Эա**րոսլաւլ, **Е**лец **Эե**լեց, **Е**нисейск **Эե**նիսեսկ, Ёд **Эո**դ, Ёл **Эո**լ, **Ю**жа **Эու**ժա, **Ю**рий **Эու**րի (արեւմտահայերէնում այսօր ընդունուած կիլիկեան տառադարձութեամբ՝ Իւրի կամ Եուրի. երկուսն էլ հակառակ են մեսրոպեան տրամաբանութեանը), Красн**оя**рск Կրասն**յա**րսկ, З**оя** Զ**ոյա**, Л**ия** Լ**իա**, Соф**ия** եւ Соф**ья** Սոֆ**իա** (առաջինը՝ Սոֆի-ա, երկրորդը՝ Սոֆ-իա), Никол**ае**вич Նիկոլ**այե**ւիչ, Серг**ее**вич Սերգ**էե**ւիչ, Георг**ие**вич Գէորգ**իե**ւիչ, Гриб**оед**ов Գրիբ**ոյե**դով, **Аю Аյու**:

ը) բառասկզբում «е» թէ՞ «յե» տառադարձութիւն

Որպէս նախորդ կէտի շարունակութիւն՝ ռուսերէն «е» տառի դիմաց բառասկզբին տեսականօրէն կարող ենք ընդունել երկու տեսակի գրութիւն, մէկը «յ»ով, միւսը՝ առանց «յ»ի (**Е**катеринбург **Յե**կատերինբուրգ կամ **Ե**կատերինբուրգ): Իսկապէս՝ ռուսերէն լեզուն անցել է նման մի հոլովոյթ ինչ եւ հայերէն գրական լեզուի երկու ճիւղերը, եւ ռուսները այսօր «е» տառը բառասկզբին արտասանում են [յե]՝ ճիշտ ինչպէս մենք՝ հայերէնում: Մենք կարող ենք օգտուել այդ հանգամանքից (ե՛ւ սովետական, ե՛ւ կիլիկեան տառադարձութիւնները այդպէս են անում) ու բառասկզբին չգրենք յաւելեալ այդ «յ»ն (եւ «ե»ը կարդանք [յե]): Սա պայմանականութիւն է՝ հիմնուած արտասանութեան դպրոցական կանոնների վրայ:

Սակայն արդեօ՞ք օրինաւոր է նման մօտեցումը, արդեօ՞ք մենք իրաւունք ունենք ռուսերէնի, թէկուզ եւ նման, օրէնքը տարածել հայերէն տառադար-

ձութեան վրայ: Չէ՞ որ հայկաբան տառադարձութիւնը այդպէս չի վարւում այլ լեզուների պարագայում (գերադասելի են՝ **J**ena **Յ**ենա, **Y**emen **Յ**եմեն, **J**ensen **Յ**ենսեն…): Անձամբ մենք կը նախընտրէինք «յե» գրելու տարբերակը (**Е**нисей **Յե**նիսէ), որը կը նպաստէր նախ՝ այլ լեզուների տառադարձութեան հետ միօրինակութիւն հաստատելու, երկրորդ՝ հրաժարուելու հայերէնի դպրոցական, ինչ-որ տեղ բռնազբօսիկ այն կանոնից, թէ իբր «е» տառը բառասկզբին ամէնուրեք [յե] պէտք է արտասանել:

Նոյն խնդիրը յառաջ է գալիս բառասկզբի օտար «vo / во» տառադարձութեան ժամանակ: Ե՛ւ կիլիկեան, ե՛ւ սովետական տառադարձութիւնները լռելեայն ընդունել են, որ դա հայերէն պէտք է գրել «վո», թէեւ արդի հայերէն դպրոցական (նոյնպէս բռնազբօսիկ) կանոնը դասաւանդում է, որ բառասկզբին «ո» տառը արդէ՛ն արտասանում ենք [վո]: Արդ, ինչո՞ւ ենք մենք երկու տարբեր մօտեցում ցուցաբերում. **Во**лга անունը գրում ենք **Վո**լգա («ո»ից առաջ յաւելեալ «վ»), սակայն **Е**льцин անունը՝ **Ե**լցին, երբ նոյն սկզբունքը պահանջում էր գրել **Յե**լցին, ինչպէս եւ ի դէպ վարւում են արեւմտեան լեզուները՝ անգլ. **Ye**ltsin, գերմ. **Je**lzin, ֆրանս. **Ie**ltsine կամ նոյնիսկ՝ **E**ltsine (առանց յովտաւորման): Առանց յովտաւորման են նաեւ բուլգ. **Е**лцин եւ վրաց. ელცინი ձեւերը:

Միակ բացատրութիւնն այն է, որ ռուսերէնը բառասկզբի [je] հնչումը հայերէնի նման մէկ տառով է արտայայտում, իսկ [vo] հնչումը՝ երկու տառով: Արդ՝ մի՞թէ հայերէնը պէտք է առաջնորդուի օտար կանոններով: Հարցը արժանի է մասնագիտական քննարկման:

թ) ըստ դիրքի կոշտ կամ փափուկ բաղաձայններ

Յետնաքմային «г, к, х» բաղաձայնները հանդիպում են միայն նախամայր ձայնաւորներից առաջ (ռուսերէնն ուղղագրութիւնը չի ընդունում սրանցից յետոյ ածանցեալ ձայնաւորների գրութիւն[26]): Դրանք հետեւաբար կոշտ են «а, о, у» ձայնաւորներից առաջ եւ փափուկ՝ «е, и»ից առաջ: Հայերէն բոլոր դէպքերում տառադարձում ենք համապատասխանաբար «գ, կ, խ»՝ անտեսելով, ինչպէս եւ այլուր, կոշտի ու փափուկի գաղափարը: Օրինակներ. **Га**йдар **Գա**յդար, **Ги**жига **Գի**ժիգա, **Ге**ннадий **Գե**նադի, **Го**родец **Գո**րոդեց, **Гу**милёв **Գու**միլեւ/**Գու**միլով, **Ка**лашников **Կա**լաշնիկով, **Ке**мерово **Կե**մերովո, **Ки**рилл **Կի**րիլ, **Ко**лыма **Կո**լիմա, **Ку**зьма **Կու**զմա, **Ха**баровск **Խա**բարովսկ, **Хе**та **Խե**տա, **Хи**нчин **Խի**նչին, **Хо**мяков **Խո**մակով, **Ху**дяков **Խու**դակով:

ժ) միշտ կոշտ բաղաձայններ

Ռուսերէնի «ж, ш, ц» բաղաձայնները միշտ կոշտ են, ինչպիսի ձայնաւոր էլ նրանցից յետոյ լինի: Ուստի տառադարձում ենք ամէնուր «ժ, շ, ց», («ё»ի տառադարձութեան համար տե՛ս նաեւ դ. կէտը):

[26] Ռուսերէնում առկայ օտար անունները չեն ենթարկւում այդ սահմանափակմանը:

Օրինակներ. **Жа**ров **жа**рով, **Же**лезногорск **жե**լեզնոգորսկ, **Жи**риновский **жի**րինովսկի, **Жё**лтый **жո**լտի, Тор**жо**к Տոր**жո**կ, **Жу**ковский **жու**կովսկի, **Ша**ляпин **Ша**լապին, Черны**ше**вский Չերնի**շե**ւսկի, **Ши**котан **Շի**կոտան, Карда**шё**в Կարդա**շե**ւ/Կարդա**շո**վ, **Шо**лохов **Շո**լոխով, **Шу**кшин **Շու**կ**շի**ն, Капи**ца** Կապի**ցա**, Ярце**ве** Յար**ցե**ւո, Арци**ховский** Ար**ցի**խովսկի, Арцы**ба**шев Ար**ցի**բաշեւ, Солжени**цы**н Սոլժենի**ցի**ն, **Цо**й **Ցո**յ, **Цу**бин **Ցու**բին:

ժա) միշտ փափուկ բաղաձայններ

Միշտ փափուկ են «ч» եւ «щ» բաղաձայնները: Առաջինը տառադարձում ենք «չ»: Օրինակներ. **Ча**плыгин **Չա**պլիգին, Кам**ча**тка Կամ**չա**տկա, **Че**хов **Չե**խով, **Чи**та **Չի**տա, Пуга**чёв** Պուգա**չե**ւ/Պուգա**չո**վ, Пе**чо**ра Պե**չո**րա, **Чу**ковский **Չու**կովսկի:

Երկրորդ՝ «щ» բաղաձայնի համար տե՛ս յաջորդ կէտը:

ժբ) «щ» տառի հնչումը եւ տառադարձումը

Ռուսերէնի «щ» տառը աւանդաբար հնչում էր փափուկ [շ’չ’] (երկհնչիւն): Այդպիսի հնչում ունի նաեւ եկեղեցական սլաւոներէնի ռուսական տարբերակը եւ Ս. Պետերբուրգի արդի արտասանութիւնը: Մոսկովեան արդի արտասանութիւնը փափուկ երկայն [շ’շ’] է: Ըստ այդմ՝ ռուսերէնի գրական արտասանութիւնը թոյլ է տալիս երկակի հնչում:

Այդ նոյն տառը ուկրայիներէն հնչում է կոշտ [շչ], բուլգարերէն եւ հին սլաւոներէն[27] [շտ], իսկ լեհերէնի համապատասխան լատինատառ գիրն է «szcz»՝ կոշտ [շչ]: Սլաւոնական լեզուների տառադարձութիւնը միաձեւելու նպատակով, ինչպէս նաեւ հայ տառադարձութեան աւանդոյթը յարգելով, սլաւոնական այդ տառը առաջարկում ենք սլաւոնական բոլոր լեզուներով ամէնուրեք տառադարձել «շչ» (նոյնիսկ բուլգարերէն[28]):

Օրինակներ. Вере**ща**гин Վերե**շչա**գին, Тати**ще**в Տատի**շչե**ւ, Полев**щи**кова Պոլեւ**շչի**կովա, **Щу**ко **Շչու**կո, **Що**рс **Շչո**րս, **Щё**лкино (ուկր. **Що**лкіне) **Շչո**լկինո («սովետահայերէն» Շչոլկինո ձեւը բռնանում է հայերէնի ե՛ւ ուղղագրութեան, ե՛ւ արտասանութեան վրայ):

ժգ) «й» տառը որպէս [յ] կիսաձայնի արտայայտման միջոց

[Յ] հնչիւնը, բացի վերը քննարկած դէպքերից, ռուսերէն արտայայտում են նաեւ «й» տառով (անուանումը՝ «կարճ ի»): Այն հանդէս է գալիս գլխաւորապէս որպէս երկբարբառների երկրորդ տարր. «ай (яй), ей, ий (ый), ой (ёй), уй (юй)»: Հաշուի առնելով, որ հայերէնի ուղղագրութիւնը «յ» տառը ընդունում է միայն «ա» եւ «ո» ձայնաւորներից յետոյ, ռուսերէնի նշած երկբարբառները հայերէն կը տառադարձենք «ай (яй) այ», «ей ե/է», «ий (ый) ի», «ой (ёй) ոյ/ե/է», «уй (юй) ու/ոյ»: Այսինքն՝ այնտեղ, ուր թոյլ է տալիս մեր ուղ-

[27] Շշփոթէ՛ք հին (ԺԱ.-ԺԲ. դարերի) սլաւոներէնը եւ եկեղեցական (արդի) սլաւոներէնը (իր զանազան տարբերակներով՝ ռուսական, բուլգարական, սերբական, ուկրայինական եւ այլ):

[28] Արժանի է քննութեան:

ղագրութիւնը, «յ» տառը գրում ենք, իսկ այնտեղ, ուր դա հնարաւոր չէ, գրում ենք պարզ ձայնաւոր՝ առանց [յ] ձայնի:

Սովետահայ եւ կիլիկեան տառադարձութիւնները առանց «յ»ի գրութիւն որդեգրել են միայն «ի» տառից յետոյ (հետեւելով, ըստ երեւոյթին, լատինագիր լեզուների օրինակին)՝ Горьк**ий** Գորկ**ի**/Կորք**ի** Gork**i**/Gork**y**[29]: Սակայն «յ»ն գրում են «ե/է» եւ «ու» տառերից յետոյ (Ենիսեյ, Սերգեյ, Շույսկի), մի բան որ հակասում է հայերէնի դասական ուղղագրութեան տրամաբանութեանը («յ» գրել միայն «ա» եւ «ո» ձայնաւորներից յետոյ):

Օրինակներ հայկաբան տառադարձութեան. «ий/ый – ի»՝ Дмитр**ий** Դմիտր**ի**, Евген**ий** Եւգեն**ի**, Юр**ий** Յուր**ի**, Григор**ий** Գրիգոր**ի**, Георг**ий** Գէորգ**ի**, Анатол**ий** Անատոլ**ի**, Витал**ий** Վիտալ**ի**, Аркад**ий** Արկադ**ի**, Касп**ий**ск Կասպ**ի**սկ («սովետահայերէն»ը գրում է Կասպիյսկ), Балт**ий**ск Բալտ**ի**սկ, Грозн**ый** Գրոզն**ի**, Мирн**ый** Միրն**ի**, Тёпл**ый** Ключ Տեպլ**ի**/Տոպլ**ի** Կլուչ, Железнодорожн**ый** Ժելեզնոդորոժն**ի**, նոյն տրամաբանութեամբ՝ «ей – ե/է»՝ Серг**ей** Սերգ**է**, Андр**ей** Անդր**է**, Алекс**ей** Ալեքս**է**, Енис**ей** Յենիս**է**, Гвард**ей**ск Գուարդ**է**սկ, նաեւ՝ «уй – ու/ույ»՝ Хол**уй** Խոլ**ու**, Кад**уй** Կադ**ու**, Б**уй**накск Բ**ույ**նակսկ, բայց՝ «ай – այ»՝ Никол**ай** Նիկոլ**այ**, Валд**ай** Վալդ**այ**, Б**ай**кал Բ**այ**կալ, Алт**ай** Ալթ**այ**[30], «ой – ոյ»՝ Уренг**ой** Ուրենգ**ոյ**, **Ой**мякон **Ոյ**մակոն:

Պէտք է նշել, որ յունալատինական ծագման շատ անուններում ռուսերէնն ինքն է «սխալ». ռուսերէնն է որ ներմուծել է այդ «աւելորդ» «ի» տառը՝ համաձայն ռուսերէնի կանոնների ու բարեհնչութեան: Հմմտ. յունարէն կամ լատիներէն հետեւեալ անունները.- Γρηγόριος Gregor**i**us Григор**ий** Գրիգոր(-իոս), Γεώργιος Georg**i**us Георг**ий** Գէորգ/Գեւորգ, Ἀνατόλιος Anatol**i**us Анатол**ий** Անատոլ, Ἀρκάδιος Arcad**i**us Аркад**ий** Արկադ(իոս), Νικόλαος Nicol**a**us Никол**ай** Նիկողոս/Նիկողայոս, Serg**i**us Серг**ей** Սարգիս, Ἀνδρέας Andr**e**us Андр**ей** Անդրէաս, Ἀλέξιος Alex**i**us Алекс**ий** /Алекс**ей** Ալեքսիոս: Ոչ մէկի սկզբնական ձեւերի մէջ յաւելեալ [յ] հնչիւն գոյութիւն չունի:

ժդ) փափուկ եւ կոշտ նշանները [յ] ձայն արտայայտելու գործում

Ռուսերէնի [յ] հնչիւնը կարող է արտայայտուած լինել նաեւ «ь» (փափուկ) եւ «ъ» (կոշտ) նշաններով: Փափուկ նշանով արտայայտում են նախորդող բաղաձայնի եւ յաջորդող ձայնաւորի միջեւ ընկած [յ]ն: Աւելի հազուադէպ հանդիպում է նաեւ կոշտ նշանը՝ նախաբայ ածանցի եւ բայական հիմքի միջեւ, նաեւ՝ օտար փոխառութիւններում: Հայերէն երկուսն էլ տառադարձում ենք «ի» տառով (քանի որ այն միշտ բառամիջում է՝ ընկած բաղաձայնի եւ ձայնաւորի միջեւ): Բացառութիւն է «-ьи»ի տառադարձումը, որը տառացիօրէն տալու էր «իի». այս դէպքում «իի»ն պարզւում է մէկ «ի»ի:

[29] Նոյնիսկ բուլգարերէն՝ Горки:

[30] Թիւրքական «թ», տե՛ս՝ կէտ ժէ.:

Օրինակներ. Тат**ья**на Ѕатѕ**иа**ша, Дем**ья**н Դեմ**իա**ն, Ил**ья** Իլ**իա**, Нар**ья**н-Мар Նար**իա**ն-Մար, Ул**ья**новск Ուլ**իա**նովսկ, Натал**ья** (նաեւ Натал**ия**) Նատալ**իա**, Кондрат**ье**в Կոնդրատ**իե**ւ, Ил**ьи**ч Իլ**իչ** (երկու «и»ից մնում է մէկը), Солов**ьёв**ск Սոլով**իե**ւսկ/Սոլով**իո**վսկ, Воробь**ёв** Վորոբ**իե**ւ/Վորոբ**իո**վ, Ил**ью**шин Իլ**իու**շին (ոչ Իլիւ–), Под**ъя**чев Պոդ**իա**չեւ, От**ъя**ссы Ոտ**իա**սի:

Աւելորդ չէ մէկ անգամ եւս ընդգծել, որ սովետահայերէն «յ»երով գրութիւնը (Իլյա, Տատյանա, Նատալյա…) խորթ է հայկաբան տառադարձութեանը:

ժե) կրկնակ բաղաձայնների տառադարձումը

Ռուսերէնի (ինչպէս եւ որեւէ այլ օտար լեզուի) կրկնակ բաղաձայնները հայերէն գերադասելի է արտայայտել մէկ բաղաձայնով՝ օտար լեզուներում դրանք հնչեն մէկ (կարճ), թէ երկու (երկայն) ձայնով. Кра**бб**е Կրա**բէ**, Са**вв**атий Սա**ւ**ատի, Фа**дд**ей Ֆա**դէ**, Га**кк**ель Գա**կ**ել, Кири**лл** Կիրի**լ**[31], Кири**лл**ов Կիրի**լ**ով, Гасте**лл**о Գաստե**լ**ո, Гру**мм**-Гржимайло Գրու**մ**-Գրիմայլո («рж»ի համար տե՛ս ստորեւ՝ լեհերէնի ու չեխերէնի բաժինը), Ботви**нн**ик Բոտուի**նի**կ, Фили**пп** Ֆիլի**պ**, Спа**сс**кий Սպա**ս**կի, У**сс**урийск Ու**ս**ուրիսկ, Ви**тт**е Վի**տ**է, Ио**фф**е Յո**ֆ**է:

ժզ) յունարէն եւ եւրոպական այլ լեզուներից սերող բառերի ու անունների տառադարձումը

Ռուսերէնը, ինչպէս եւ սլաւոնական լեզուներն ընդհանրապէս, լի է հին յունարէն, լատիներէն, ֆրանսերէն, անգլերէն, գերմաներէն, իտալերէն բազմաթիւ փոխառութիւններով: Ինչպէս եւ նախորդ յօդուածներում ենք ընդգծել, դրանց տառադարձութիւնը (յատկապէս հին յունարէնից ու լատիներէնից սերած անուններինը) պէտք է մօտեցնել մայր լեզուի հնչիւնաբանութեանը եւ հայկաբան գրութեան աւանդական ձեւերին: Անպայմանօրէն հայերէն ենք գրում (այսինքն՝ «թարգմանում ենք» եւ ոչ թէ տառադարձում) դիցաբանական կամ աստուածաշնչական անունները (եթէ դրանք հենց այդ իմաստով են հանդէս գալիս). Հերակլէս, Ապողոն/Ապոլոն, Նոյ, Մովսէս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս եւն.: Օրինակ՝ Петропавловский собор (Սուրբ) Պետրոսի եւ Պօղոսի (մայր) տաճար, կամ՝ հայերէն ոճով՝ Պօղոս-Պետրոս տաճար (եւ ոչ թէ Պետրոպաւլովսկի տաճար):

ժէ) թիւրք-թաթարական ծագման բառեր ու անուններ

Ռուսերէնը առատ է նաեւ թիւրք-թաթարական ծագում ունեցող անուններով (որոնք իրենց կարգին յաճախ փոխառութիւններ են արաբերէնից կամ պարսկերէնից): Քանի որ սրանց համար հայերէնն ունի իւրայատուկ մօտեցում (տե՛ս մասնաւորապէս յօդուածաշարքիս Ա. յօդուածը), մեզ համար աւելի տրամաբանական կը լինէր այդ անունների ձեւերը համեմատել թիւրքական, իրանական ու արաբական արմատներին, եւ ըստ այդմ ճշտել

[31] Հմմտ.՝ բուլգարերէն Кири**л** (մէկ «լ»ով):

ռուսերէնից կատարելիք տառադարձումը: Օրինակ՝ Булат Բուլա**թ**, Махмуд Ма**հ**մուд, **Т**имур **Թ**իմուր, Ибраг**հ**им Իբրա**հ**իմ, **Х**асанов **Հ**ասանով: Նոյնը սակայն չենք ասելու վաղուց արդէն ռուսացած անձնաւորութիւնների անունների համար: Սրանք պէտք է տառադարձել ռուսերէնի հնչիւններով, նոյնիսկ եթէ ակնյայտ է անուան թիւրքական (պարսկական, արաբական) ծագումը: Օրինակ. А**к**са**к**ов, Ах**х**ма**т**ова, **К**арамзин, Бас**к**а**к**ов, **Т**а**т**аринов, Бу**г**аев գրելու ենք А**կ**са**կ**ով, А**խ**ма**տ**ովա, **Կ**արամզին, Բաս**կ**ա**կ**ով, **S**а-**տ**արինով, Բու**գ**այեւ եւն.: Հարցը, ինչ խօսք, վիճելի է:

ժը) հայկական ծագման անուններ

Ռուսաստանաբնակ ներկայ ու անցեալ հայազգի անձանց անունների տառադարձութիւնը նոյնպէս պէտք է դուրս մնայ ռուսերէնի շրջանակներից: Դրանք, կարծում ենք, գերադասելի է հայահունչ ու հայկական ձեւերով տեսնել: Անթոյլատրելի են, օրինակ՝ Оганесеан, Ованесеан, Аванесеан, Բագդասարեան եւ նման տառադարձումները:

ժթ) թարգմանութիւն

Ինչպէս եւ ամէն օտար լեզուի պարագայում, հնարաւոր եւ նախընտրելի ենք համարում աշխարհագրական անունների որոշ մասնիկների թարգմանութիւն (դա գուցէ պէտք է անել ամէն հնարաւոր պարագայում): Օրինակ՝ գետերի ափերին տեղակայուած քաղաքները, ինչպէս աւանդոյթ է, հայերէն քերականութեամբ մատուցում ենք գետի անուան սեռական հոլովով, օր.՝ Ростов-**на**-Дону Դոն**ի** Ռոստով: Կարելի է թարգմանել նաեւ յաճախ հանդիպող այլեւայլ ածականներ. **Новый** Уренгой **Նոր** Ուրենգոյ, **Старая** Ладога **Հին** Լադոգա, **Нижний** Новгород **Ներքին** Նովգորոդ (քան թէ Նիժնի Նովգորոդ), **Верхняя** Пышма **Վերին** Պիշմա եւն.:

Նշենք նաեւ, որ այլ լեզուներից հայերէն մտած, նոյնիսկ եւ Ռուսաստանի Դաշնապետութեան այսօրուայ տարածքում գտնուող անունները պէտք է հայկական աւանդական տեսքն ունենան, օրինակ՝ Дербент քաղաքի անունը պարսկերէնից մենք ժամանակին փոխ ենք առել Դարբանդ ձեւով. սա է ճիշտ տառադարձութիւնը, եւ այսօրուայ սովետահայերէն «Դերբենդ»ը խոտելի ձեւ է:

ՍԼԱՒՈՆԱԿԱՆ ԱՅԼ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս յօդուածում երբեմն համեմատութեան մէջ ենք դրել ուկրայիներէն, լեհերէն, չեխերէն ու բուլգարերէն ձեւեր եւ դրանց կապը ռուսերէն անունների հետ[32]: Մենք կը ցանկանայինք, որ հայերէնը սկզբունքային միատեսակ

[32] Սլաւոնական կարեւոր լեզուներից է նաեւ սերբախորուաթերէնը, որը սակայն, նրա հնչիւնաբանութիւնը մեզ բաւարար ծանօթ չլինելու պատճառով, այստեղ զանց ենք արել: Հարկաւոր է եւ ա՛յդ լեզուն նկատի ունենալ՝ սլաւոնական լեզուների ընդհանուր համայնապատկերը ճշտելու համար (սլաւոնական ամէն ենթախմբից գոնէ երկու կարեւոր ներկայացուցիչ ունենալու համար):

մօտեցում ունենար ցեղակից լեզուներից սերող անունների նկատմամբ եւ փորձէր իրար կապել այդ լեզուների տառադարձութիւնները: Բնականաբար հնարաւոր չէ ամէն ինչ մերձեցնել, սակայն մեր տառադարձութիւնը պէտք է աշխատի միատեսակ հնչողութիւն հաղորդել նոյնարմատ անուններին: Պատճառը ոչ միայն տառադարձութեան դիւրութիւնն է, այլ առաւել եւս այն, որ սլաւոնական բազմաթիւ անուններ դարէդար մի լեզուից միւսին են անցել ու անցնում, եւ յաճախ դժուար է որոշել անուանակրի (թէ՛ անձանց, թէ՛ տեղանունների) ազգային ծագումը:

Ստորեւ՝ միքանի խնդիրներ եւ զանազան հնչիւնների նրբութիւններ:

ա) дж եւ дз բաղաձայնները

Բուլգարերէնն ու ուկրայիներէնը (նաեւ բելառուսերէնը) ունեն երկտառ երկու համակցութիւն, մէկը՝ «дж», որին լեհերէն համապատասխանում է «dż»ն, սլաւոնատառ սերբերէն՝ «џ»ն եւ լատինատառ խորուաթերէն՝ «dž»ն, միւսը՝ «дз», որին լեհերէն համապատասխանում է «dz»ն: Դրանք տառադարձում ենք մեր «ջ» եւ «ձ» տառերով: Օրինակներ. բուլգարերէն՝ Гло**дж**ево Գլո**ջ**եւո, Ма**дж**арово Մա**ջ**արովո, Пазар**дж**ик Պազար**ջ**իկ (թիւրքական ստուգաբանութեամբ), լեհերէն՝ Bo**dz**entyn Բո**ձ**ենտին, Grudzią**dz** Գրուդո**ձ** (նկատեցէ՛ք որ բառավերջի խուլը տառադարձում ենք ձայնեղով, միւս տառերի համար տե՛ս՝ վարը), Kło**dz**ko Կլո**ձ**կո, ուկրայիներէն՝ **дж**ерело **ջ**երելո, **дз**еркало **ձ**երկալո:

բ) ուկրայիներէն г / չեխերէն h, լեհերէն ch / h

Չեխերէնն ու ուկրայիներէնը համասլաւոնական [գ] հնչոյթը հնչում են ինչպէս հայերէն [հ]ն: Չեխերէն այն արտայայտում են լատինական «Hh» տառով, իսկ ուկրայիներէն՝ սլաւոնական «Г»ով: Չեխերէնը օտար փոխառութիւնները գրում եւ արտասանում է լատինական «g» տառով (եւ հնչիւնով), ըստ այդմ «Hh» եւ «Gg» տառերը զուգահեռ եւ իրար լրացնող կիրարկութեան մէջ են (չկան բառեր որ տարբեր լինեն միայն այդ հնչիւնով): Ուկրայիներէնը նոյնպէս ունի մի հազուագիւտ «Ґ» տառ (գլխին փշիկ, հնչում է [գ]):

Ուկրայիներէն (եւ մասամբ չեխերէն) անունները երկար տարիներ տառադարձել ենք (ռուսերէնի միջնորդութեամբ) «г»ով: Վերջին տասնամեակներին զանազան անուններ փորձում են գրել «h»ով, օր.՝ Պրահա, ցանկանալով մօտենալ արտասանութեանը: Այդուհանդերձ, մենք գտնում ենք, որ ստուգաբանօրէն ճիշտ կը լինի այդ հնչոյթը շարունակել տառադարձել «г»ով (եւ ոչ թէ փոխել «h»ի[33]): Այս հանգամանքը կարեւոր է սլաւոնական լեզուների միօրինակութիւնը պահպանելու համար:

[33] Գրական ռուսերէնում եւս՝ դարեր շարունակ «Г» տառի հնչումը տատանուել է [հ] եւ [գ] արտասանութիւնների միջեւ, եւ միայն Ի. դարի երկրորդ կէսից սկսած [հ] հնչումը համարւում է բարբառային: Հմմտ. հին տառադարձումները՝ **Г**омер, **Г**юго, **Г**онконг եւ նորերը՝ **Х**емингуэй, **Х**епбёрн, **Х**олокост:

Ուստի Պրագա/Պրահա զոյգ տառադարձութեան մէջ նախընտրում ենք Պրագա ձեւը, իսկ լաւագոյն է՝ «Պրագ», քանզի վերջին «ա»ն (իգական սեռի վերջաւորութիւնը) կարելի է հանգիստ դուրս նետել (ինչպէս վարւում են գերմաներէնը՝ Prag եւ անգլերէնն ու ֆրանսերէնը՝ Prague, ինչպէս եւ տառադարձած ունենք արեւմտահայերէն՝ Փրակ)[34]: Հմմտ. նաեւ լեհ. Praga, հունգ. Prága եւն.: Այլ օրինակներ՝ չեխ. Ji**h**lava Յի**գ**լաւա (ռուս. Йи**г**лава, լեհ. I**g**ława, գերմ. I**g**lau), **H**radec Králové **Գ**րադեց Կրալովէ (գերմ. Köni**gg**rätz, խորուաթ. Kraljičin **G**radac), Zábře**h** Զաբրե**գ**:

Ուկրայիներէնի «Ґ»ն (փշիկով) նոյնպէս տառադարձում ենք «գ». **ґ**ава **գ**աւա (ագռաւ), дзи**ґ**а ձի**գ**ա (հոլ): Յատուկ անունների մէջ չի հանդիպում:

Գալով լեհերէնի «Hh» տառին, այն ինչում է [խ] եւ հանդիպում է գլխաւորապէս օտար փոխառութիւնների մէջ (մասնաւորապէս լատինական «h»ի տեղը), իսկ համապատասխանում է «ch» երկնիշը (ինչպէս եւ չեխերէնում): «Ch»ն ուրեմն տառադարձում ենք «խ», իսկ լեհերէնի «օտար» «Hh»երը՝ ըստ ստուգաբանութեան. **Ch**ełm **խ**ելմ, Ty**ch**y Տի**խ**ի, **Ch**ocz **խ**ոչ, **Ch**oroszcz **խ**որոշչ, Cie**ch**anowiec Տե**խ**անովեց, Między**ch**ód Մենձի**խ**ոդ: Սակայն **H**ajnówka քաղաքի անունը գերադասելի է գրել **Գ**այնովկա (հմմտ. բելառուս. Гайнаўка, ուկր. Гайнівка), որտեղ լեհերէնի «H» տառը ակնյայտօրէն համապատասխանում է «գ»ն է:

գ) սլաւոնական այլ լեզուների փափուկ բաղաձայնները

Արդի բոլոր սլաւոնական լեզուները չէ որ ունեն կոշտ ու փափուկ բաղաձայնների բացարձակ զուգադրութիւն (նոյնիսկ ռուսերէնը ունի բաղաձայններ, որոնք կա՛մ միայն կոշտ են, կա՛մ միայն փափուկ): Սլաւոնական շատ լեզուների կոշտ ու փափուկ զուգադրութիւնը կիսատ է՝ արտայայտուած սոսկ միքանի բաղաձայններով: Ստորեւ՝ սլաւոնական այդպիսի բաղաձայնների համադրական մի աղիւսակ:

լեհերէն	կոշտ	d	t	z	s	r	ł	n
	փափուկ	dź	ć	ź	ś	rz	l	ń
չեխերէն	կոշտ	d	t	z	s	r	l	n
	փափուկ	d’	t’			ř		ň
ռուսերէն եւ ուկրայիներէն	կոշտ	д	т	з	с	р	л	н
	փափուկ	дь	ть	зь	сь	рь	ль	нь
բուլգարերէն		д	т	з	с	р	л	н
հայերէն		**դ**	**տ**	**զ**	**ս**	**ր,ռ**	**լ**	**ն**

Բուլգարերէնը գրութեան մէջ այս երեւոյթը բնաւ չի արտայայտում (թէեւ արտասանութեան մէջ այս կամ այն բաղաձայններ կարող են կիսափափուկ հնչել):

[34] Իգական սեռի «ա» վերջաւորութիւնը դուրս նետելը պարտադիր չէ, սակայն այն ցանկալի է այնտեղ որտեղ հնարաւոր է, քանի որ անուան հայերէն «պատկերը» դրանից աւելի է շահում: Քննելի հարց է:

Այստեղ չենք անդրադառնում տառերի կենդանի արտասանութեանը. փափուկը կարող է շատ տարբեր լինել կոշտից: Օրինակ՝ լեհերէնի «ć» փափուկը փափուկ [չ] եւ [g] ձայների միջեւ մի ինչիւն է՝ բաւական հեռու իր «t» կոշտ բաղաձայնից (ինչպէս եւ, իդէպ, հեռու է ռուսերէն փափուկ «ть»ն կոշտ «т»ից): Չեխերէն «ř» տառը «r»ի ստուգաբանական փափուկն է, սակայն դրա արտասանութիւնը տատանւում է [րժ] եւ [ժ] հնչիւնների միջեւ: Ուզում ենք ասել, որ այս պարագայում ոչ թէ հնչողութիւնն է մեզ համար կարեւորը, այլ ստուգաբանութիւնը: Եւ մենք գերադասում ենք վերոնշեալ հնչոյթների հենց ստուգաբանական տառադարձութիւնը, որի հայերէն համարժէքները արտայայտուած են աղիւսակի վերջին տողին (կոշտն ու փափուկը միեւնոյն տառի վերածած):

Հետեւաբար՝ լեհական Łódź քաղաքի անունը աւելի գրագէտ կը լինէր տառադարձել Լո**դ**, քանզի «dź»ն լեհերէն «d»ի փափուկն է: Սովետահայերէն Լոձ ձեւը ռուսերէն Лодзь թերի տառադարձութեան պատճէնն է[35]: Նմանապէս՝ Szczec**i**n անունը պէտք է գրել Շչե**տ**ին (եւ ոչ թէ Շչեցին, հմմտ. գերմ. Ste**tt**in), քանզի «c» տառը («i»ից առաջ) «t»ի փափուկ տարբերակն է:

Լեհերէնի «rz» եւ չեխերէնի «ř» տառերը պէտք է տառադարձել «ր» (կամ «ռ») (եւ ոչ թէ «րժ»), քանզի դրանք կոշտ «r»ի փափուկն են: Ուստի՝ P**rz**ewalski Պ**ր**եւալսկի (եւ ոչ թէ Պ**րժ**եւալսկի):

Այլ օրինակներ.- լեհերէն՝ Zamo**ś**ć Զամո**ստ**, Kę**dz**ie**rz**yn-Ko**ź**le Կեն**դ**ե**ր**ին-Կո**զլէ**, Bę**dz**in Բեն**դ**ին, **Ś**widnica **S**ուիդնիցա, P**rz**emy**ś**l Պ**ր**եմի**ս**լ, Wałb**rz**ych Վալբ**ր**իխ, Zgie**rz** Զգե**ր**, Białystok Բալիստոկ, Płock Պլոցկ, չեխերէն՝ P**ř**erov Պ**ր**երով, T**ř**eš**t’** S**ր**եշ**տ**, B**ř**eclav Բ**ր**եցլաւ, Ž**d’**ár Ժ**դ**ար, Unhoš**t’** Ունգոշ**տ**, Koš**t’**any Կոշ**տ**անի:

դ) լեհերէնի ռնգային «ę» եւ «ą» տառերը

Լեհերէնի «ę» եւ «ą» ռնգայինները տառադարձում ենք համապատասխանաբար «են» եւ «ոն»: Երկրորդը ռնգային [ոն] է եւ ոչ թէ [ան], եւ համապատասխանում է հին սլաւոնական «ѫ» («մեծ յուս») տառին (ռնգային [ոն] արտասանութեամբ): Օրինակներ. Cz**ę**stochowa Չե**ն**ստոխովա, Ostro**ł**ęka Ոստրոլե**ն**կա, Nowy Są**cz** Նովի Ս**ոնչ**, Ruda Śląska Ռուդա Սլ**ոն**սկա:

ե) լեհերէնի «ó»ն եւ չեխերէնի «ů»ն

Լեհերէնի «ó» եւ չեխերէնի «ů» տառերը, թէեւ երկուսն էլ այսօր ունեն [ու] հնչում, գերադասում ենք տառադարձել հայերէն «ո»՝ համաձայն ստուգաբանութեանը: Օրինակ՝ Ł**ó**dź (սեռ. հոլով՝ Ł**o**dzi) L**o**դ (նոյնիսկ այսօրուայ տառադարձութեամբ՝ L**o**ձ), Krak**ó**w (սեռ. հոլով՝ Krak**o**wa) Կրակ**ով**, Zielona G**ó**ra Զելոնա Գ**ո**րա, Rzesz**ó**w Ռեշ**ով** (չեխ. Řešov, ռուս. նախկին անունը Рышев , ուկր. Рашів): Հմմտ. նաեւ լեհ. Lw**ó**w (սեռ. հոլով՝ Lw**o**wa), Chark**ó**w (սեռ. հոլով՝ Chark**o**wa), ուկր. Львів (սեռ. հոլով՝ Льв**о**ва), Харк**і**в (սեռ. հոլով՝

[35] Տե՛ս՝ *Տերմինաբանական եւ ուղղագրական փեղեկատու (1956-2006),* էջ 51: Զուտ հնչիւնային տառադարձումը կը տար «Ուուչ» կամ «Վուչ»:

Харк**о**ва), ռուս. Льв**о**в, Харьк**о**в: Չեխերէն. B**ů**h պէտք է տառադարձել Բ**n**գ, d**ů**m դ**n**մ, D**ů**m u Turk**ů** Դ**n**մ ու Տուրկ**n**, Kr**á**l**ů**v Dv**ů**r Կրալ**n**վ Դու**n**ր:

զ) բուլգարերէնի [ъ] հնչիւնը

Բուլգարերէնի [ъ] հնչիւնը, թէեւ համապատասխանում է հայերէն [ը]ին, պահանջում է աւելի նուրբ մօտեցում, քանի որ հայերէնում գերադասում ենք բառամիջում «ը» տառը չգրել: Ուստի՝ այն պէտք է կա՛մ բոլորովին չգրել, կա՛մ հնարաւորինս փոխարինել այլ՝ նախընտրաբար ստուգաբանական, ձայնաւորներով: Օրինակ՝ Кърджали Կրջալի, Търново Տրնովո[36], Търговище Տրգովիշչէ («щ»ի համար տե՛ս վերը, կէտ ժբ.), նոյնիսկ բառավերջին՝ Нови Искър Նովի Իսկր, Несебър Նեսեբր, սակայն՝ Казанлък Կազանլ**ի**կ կամ Կազանլ**ու**կ (համաձայն թիւրքական ստուգաբանութեան[37]): Кр**ъ**н գերադասելի է տառադարձել ոչ թէ Կր**ը**ն (ոչ էլ ռուսերէնի նմանութեամբ՝ Кр**ы**н Կր**ի**ն), այլ գուցէ Կր**ու**ն կամ մի այլ ձեւ (հարկաւոր է գտնել «ъ» ձայնաւորի սլաւոնական ստուգաբանութիւնը):

է) Україна/Украина երկրանուան եւ Київ/Киев քաղաքի տառադարձման շուրջ

Սովետահայ ուղղագրութիւնն այս երկրի անունը ժամանակին տառադարձել է ռուսերէնից (Украина) եւ այժմ էլ յամառօրէն շարունակում է գրել «Ուկրաինա» (առանց «յ»ի): Այդպիսի տառադարձութիւնը արհամարհում է երկու սկզբունք: Նախ՝ հայերէնի ուղղագրութիւնը (եւ նոյնիսկ եթէ չլինէր երկրորդ հանգամանքը, միայն հայերէնի ուղղագրութիւնն արդէն բաւարար էր, որ «а» տառից յետոյ «յ» գրուէր): Այդպիսի տառադարձումը արհամարհում է նաեւ ուկրայիներէնի գրութիւնը (Україна) եւ հնչումը, որտեղ ե՛ւ գրւում, ե՛ւ յստակ հնչում է [–аyi–] (ուկրայիներէն «ї» տառը հնչում է [yi]): Աւելի բնական է, որ երկրի անունը մենք ուկրայիներէնից, քան թէ ռուսերէնից տառադարձենք:

Սակայն մենք պէտք է գիտակցենք նաեւ, որ ռուսերէնը «յ» չի գրում ելնելով ուղղագրութեան եւ ուղղախօսութեան ի՛ր կանոններից. ռուսերէն «и» տառից առաջ «й» հնչիւնը (եւ տառը) դուրս է ընկնում: Հմմտ. трамв**ай**/трамв**аи**, кр**ай**/окр**аи**на, б**ой**/б**ои**, сл**ой**/сл**ои**ться, змея/змеи: Հմմտ. նաեւ չեխերէն եւ սերբախորուաթերէն Ukrajina, սակայն լեհերէն Ukraina, բելառուսերէն Украіна (ասել է թէ՝ ամէն լեզու ի՛ր յարմարութեանն է նայում):

Ուստի՝ մենք աներկբայօրէն առաջարկում ենք Ուկրա**յ**ինա ձեւը («յ»ով)[38], նոյնիսկ որ հայերէնում «յ» տառը «ի»ից առաջ սովորաբար համր է:

---

[36] Սովետահայերէն՝ S**ի**ռնովո, ռուսերէն T**ы**рново ձեւից:

[37] Տե՛ս՝ յօդուածաշարքի Ա. յօդուածը (մերձաւորարեւելեան լեզուներ):

[38] Մենք հաւանութիւն չենք տալիս արեւմտահայերէնում գոյութիւն ունեցող Ուքր**անիա** տարբերակին:

Ինչ վերաբերում է ուկրայինական մայրաքաղաքի տառադարձութեանը, արեւելահայերէնը ռուսերէնից ունէր Կիեւ ձեւը (միանգամայն իրաւացիօրէն «ի»ից յետոյ «յ» տառ չդնելով), արեւմտահայերէնը՝ Քիեւ: Այսօր ուկրայիներէնի ուղղական հոլովն է Київ[39], եւ եթէ մենք տառացի գրէինք, ապա պիտի գրէինք «Կի(յ)իւ»: Սակայն մի կողմից՝ ուկրայիներէնի արմատը [e] հնչիւնով է (օր.՝ սեռ. հոլով՝ Києва), եւ հին գրութիւններն էլ բոլորը [e]ով են՝ Кыєвъ, Києвъ, Кіевъ, Кыѣвъ, Киѣвъ, Кіѣвъ: Ուստի մենք հակուած ենք կարծելու, որ «е» ձայնաւորով ձեւը աւելի ճիշտ է՝ Կիեւ, եւ որ հայերէնը պէտք չունի տուրք տալու «քաղաքականապէս ճիշտ երեւալու» մոլուցքին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Մեր նախորդ յօդուածների տեսական ամփոփիչ մտքերի մեծ մասը հաւասարապէս վերաբերում է եւ ռուսերէնին (ու մնացած սլաւոնական լեզուներին), եւ այստեղ դրանք չենք կրկնում:

Ռուսերէնի տառադարձումը, որը թւում էր թէ խորհրդային տարիների եզրաբանական կոմիտէների երկարատեւ գործունէութեան հետեւանքով առ յաւէտ արդէն ամրագրուած երեւոյթ է Հայաստանում, այսօր ցոյց է տալիս իր բացերն ու թերութիւնները, եւ ռուսերէնի ու մանաւանդ հայերէնի կանոնները չյարգելու իր թուլութիւնը: Ճշմարիտ հայերէնը պէտք է հրաժարուի ե՛ւ սովետական տառադարձումից (որ գերիշխում է Հայաստանում), ե՛ւ կիլիկեան (որ գերիշխում է Սփիւռքի արեւմտահայախօս գաղութներում ու դասական ուղղագրութեան հայաստանաբնակ հետեւորդների շրջանակներում):

Կարծում ենք որ ռուսերէնի գիտութիւնը աստիճանաբար մարելու է Հայաստանում, եւ ռուսերէնը դառնալու է մնացած բոլոր օտար լեզուների նման օտար մի լեզու: Ոմանք շարունակելու են այն սովորել ու գործածել, բայց քանի որ ժողովրդի մեծամասնութեան համար այն լինելու է անծանօթ, ռուսագէտ ու ռուսախօս հատուածն այլեւս չի կարողանալու իր օրէնքները թելադրել հայոց լեզուին, եւ հայերէնը վարուելու է ռուսերէնի հետ այնպէս, ինչպէս իրեն է դա յարմար ու ձեռնտու: Ժողովրդի մեծ մասը, եւ մասնաւորապէս կիրթ մասը, բոլոր օտար անունները արտասանելու է *հայերէն* առոգանութեամբ, առանց հաշուի առնելու դրանց ծագումն ու օտար հնչումը:

Դա է նաեւ (մասնաւորապէս) պատճառը, որ մենք այսօր՝ մեր յօդուածներում, բոլորովին չենք առաջնորդւում օտար լեզուներին հաճոյանալու ու յարմարուելու նկատառումներով, այլ առաջնորդւում ենք միայն ու միայն հայոց լեզուի պահանջներով: Համոզուած ենք, որ հայ կիրթ հասարակութիւնը տարիների հետ աւելի ու աւելի կը յարի մեր տեսակէտերին[40]:

---

[39] Պաշտօնական անգլերէնը, օրինակ՝ շտապել է գրել Kyiv: Սակայն ֆրանսերէնը (Kiev), գերմաներէնը (Kiew), լեհերէնը (Kijów), չեխերէնը (Kyjev), բելառուսերէնը (Kіeў) եւ այլ լեզուներ չեն շտապում փոխել իրենց աւանդական ձեւերը:

[40] Ըստ հեղինակի՝ յոգնակին պէտք է ըլլայ «տեսակէտներ»:

Տառադարձութիւնը, ինչպէս բազմիցս նշել ենք, մէկ մարդու գործ չէ, եւ ազգովին ընդունելի տառադարձութիւն մշակելու համար պետական ու գիտական հաստատութիւնները իրենց մասնակցութիւնը պէտք է ունենան: Ռուսերէնի պարագայում՝ տառադարձութիւնը պէտք է անշուշտ յանձնարարուի Հայաստանի ու Սփիւռքի *ռուսագէտ* մասնագէտներին: Սակայն այսօրուայ ռուսագէտ մասնագէտների մի զգալի մասը մի մեծ թերութիւն ունի. նա աւելի լաւ տիրապետում է *ռուսաց* լեզուին քան իր մայրենի՝ հայոց լեզուին: Այդպիսի մասնագէտները, վախենամ, աւելի խառնաշփոթ քան պարզեցում մտցնեն տառադարձութեան մէջ:

Հեռու չեն սակայն այն օրերը, երբ Հայաստանում ի յայտ կը գան հայկաբան մասնագէտներ, այդ թւում եւ հայկաբան ռուսագէտներ, որոնք եւ իրենց գիտելիքը ի սպաս կը դնեն տառադարձութեան կարեւոր գործին: Մեր դատողութիւնները մենք առաւել եւս նրանց ենք ուղղում:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ – ԱՂԻՒՍԱԿ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

Ծ.Թ. Կլոր փակագծերի մէջ աւելի հազուադէպ հանդիպող տարբերակներն են: Անկիւնաւոր փակագծերի մէջ արտայայտուած են հնչիւններ: Թեք գիծը (/) բաժանում է (լեհերէնի ու չեխերէնի պարագայում) միեւնոյն հնչոյթի կոշտ ու փափուկ ենթահնչիւնները, կամ (հայերէնի պարագայում) ըստ դիրքի տառադարձութեան տարբերակները: Ստորակէտով բաժանած են գրութեան ձեւերը կամ (հայերէնի պարագայում) տառադարձութեան հնարաւոր տարբերակները:

սլաւոն.	ռուսերէն	ուկրային.	լեհերէն	չեխերէն	բուլգար.	հայերէն
а	а	а	a	a, á	а	ա
б	б	б	b	b	б	բ
в	в	в	w, (v)	v, (w)	в	վ/ւ/ու
г	г	г, ґ	g	h, (g)	г	գ
д	д	д	d / dź	d / d’	д	դ
е, є	е, э	е, є	e	e, é	е	ե/է
—	ё	—	—	—	—	ե/է, ո
ж	ж	ж	ż	ž	ж	ժ
—	—	дж	dż	—	дж	ջ
ѕ	—	дз	dz	—	дз	ձ
з, ⍉	з	з	z / ź	z	з	զ
и	и	и	—	—	и	ի
й	й	й	j	j	й	յ, ի
і, ї	—	і, ї	i	i, í	—	ի
к	к	к	k	k	к	կ
л	л	л	ł / l	l	л	լ
м	м	м	m	m	м	մ
н	н	н	n / ń	n / ň	н	ն

սլաւոն.	ռուսերէն	ուկրային.	լեհերէն	չեխերէն	բուլգար.	հայերէն
о	о	о	o, ó	o, ó, ů	о	ո
п	п	п	p	p	п	պ
р	р	р	r / rz	r / ř	р	ր/ռ
с	с	с	s / ś	s	с	ս
т	т	т	t / ć	t / ť	т	տ
оу, (у)	у	у	u	u, ú	у	ու
ѵ	—	—	—	—	—	ւ, ի
ф	ф	ф	f	f	ф	փ, ֆ
х	х	х	ch, h	ch	х	խ, (հ)
ѡ	—	—	—	—	—	ո, (ով)
ѿ	—	—	—	—	—	ոտ
ц	ц	ц	c	c	ц	ց
ч	ч	ч	cz	č	ч	չ
ш	ш	ш	sz	š	ш	շ
щ	щ	щ	szcz	—	щ [шт]	շչ
ъ	ъ	—	—	—	ъ	[ը], —
ы, ꙑ	ы	и	y	y, ý	и	ի
ь	ь	ь	—	—	ь	[ը], —
ѣ	е	і	ia, ie	ě, í	я, е	ե/է, ի, ա
—	э	е	e	e, é	е	ե/է
ю, юу	ю	ю	ju, iu	ju, u	ю	յու, ու/(իւ)
ꙗ	я	я	ja, ia	ja, a	я	յա, ա
є	—	—	je, ie	je, ě	—	(յ)ե, ե/է
ѧ	—	—	ę	—	—	են
ѫ	—	—	ą	ou	—	ոն, (ու/ով)
ѩ	—	—	—	—	—	[յեն], [’են]
ѭ	—	—	—	—	—	[յոն], [’ոն]
ѯ	кс	кс	ks	x	кс	քս
ѱ	пс	пс	ps	ps	пс	փս
ѳ	ф	ф	t	t(h)	т	թ, ֆ

THE PRINCIPLES OF TRANSLITERATING (TRANSCRIBING) FOREIGN PROPER NAMES INTO ARMENIAN
PART VII – RUSSIAN (COMPARED TO OTHER SLAV(ON)IC LANGUAGES)
(Summary)

ARMEN MICHAELIAN (armen_michaelian@yahoo.com)

This article is one of the series that deals with the transliteration (transcription) of foreign proper names into Armenian (the way to transcribe foreign names in Armenian characters).

1) The Principles of Transliterating Foreign Proper Names into Armenian, Part I – Middle Eastern Languages [in Armenian], *Haigazian Armenological Review*, 40:2020, Haigazian University Press, Beirut, pp. 341-64.

2) The Principles of Transliterating Foreign Proper Names into Armenian, Part II – Classical Languages (Ancient Greek and Latin) [in Armenian], *Bazmavep*, CLXXVIII:2020, pp. 304-36.

3) The Principles of Transliterating Foreign Proper Names into Armenian, Part III – French Language [in Armenian], *Haigazian Armenological Review*, 41:2021, Haigazian University Press, Beirut, pp. 443-66.

4) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part IV – English Language [in Armenian], *Handes Amsorya*, CXXXV:2021, Vienna, pp. 197-246.

5) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part V – German Language [in Armenian], *Handes Amsorya*, in press.

6) The Principles of Transliterating (Transcribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part VI – Italian and Spanish Languages [in Armenian], *Bazmavep*, in press.

The present part of the series is devoted to the transliteration (transcription) of names of Russian and sometimes of Slavic origin. The principle of transliteration is based (as in the whole series) on classical Armenian spelling, definitely ruling out the "Soviet" transliteration on one side and the "Cilician" one on the other. After a reminder of the phonological and orthographic principles of Armenian transliteration mentioned in the first articles of the series, the author scrutinizes the most problematic Russian (and some other Slavic) sounds and phonemes and confirms or proposes (based on numerous examples) a coherent and principled transliteration for each of them. The Russian transliteration serves also as a medium to transcribe many vernacular languages of the Russian Federation to which the Armenian language cannot immediately have access.

ԴԵՐԲԱՅ. ԲԱ՞Ն, ԹԷ՞ ԲԱՌԱՁԵՒ

ԱՇՈՏ ՄԿՐԵԱՆ (ashot.mkrian@outlook.com)

ՄՈՒՏՔ

Բառի եւ բառածեւի որոշման եւ տարբերակման խնդիրը՝ որոշ լեզուական միաւորների հետ կապուած, մէկն է այն կնճռոտ հարցերից, որի վերջնական պատասխանը մինչ օրս չի տրուել ոչ միայն հայ, այլեւ ընդհանուր լեզուաբանութեան մէջ:

Կա՞յ արդեօք մի այնպիսի սկզբունք, որի միջոցով հնարաւոր լինի լուծել այդ խնդիրը:

Բառի եւ բառածեւի սահմանագծման ամենամեծ խնդիրն առաջանում է, երբ որոշակի շփման կէտեր են ի յայտ գալիս բառակազմութեան եւ ձեւակազմութեան միջեւ[1]:

Ի՞նչ կարգի միաւորներ են դերբայներն իվերջոյ, եւ ըստ այդմ՝ ո՞րն է դրանց իրական տեղն արդի արեւելահայերէնի քերականական համակարգում:

Այստեղ մենք կը փորձենք համեմատել եւ համադրել մասնագիտական գրականութեան մէջ եղած մեկնաբանութիւնները, որոնք յաճախ հակասական են եւ ոչ-միանշանակ: Վեր կը հանենք նաեւ բոլոր այն դրոյթները, որոնք կ'օգնեն մօտենալ հարցի լուծմանը:

ԴԵՐԲԱՅԻ ԸՄԲՌՆՈՒՄՆ ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ՔԵՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հայերէնագիտութեան մէջ *դերբայի* ըմբռնումը միանշանակ չէ եւ մինչ օրս էլ բազմաթիւ վէճերի տեղիք է տալիս՝ ընդհանուր սահմանման ճշտումից մինչեւ խօսքիմասային պատկանելութեան հարցը:

Դեռեւս արեւելահայ քերականագիտութեան սկզբնաւորման առաջին շրջանից մի շարք հակասութիւններ են ի յայտ եկել *դերբայ* հասկացութեան առնչութեամբ:

Հարցի շուրջ տարակարծութիւնները նախ եւ առաջ պէտք է կապել *բայ* հասկացութեան քերականական տարբեր ըմբռնումների հետ:

Ըստ իշխող ըմբռնման՝ բայն իբրեւ խօսքի մաս ունի իրար հակադրուող երկու դրսեւորում՝ դիմաւոր (խոնարհուած բայ) եւ անդէմ (դերբայ): Ընդ որում՝ «դերբայ» եզրի տակ միաւորւում են թէ՛ անկախ գործածութիւն ունեցող միաւորները (*գրել, գրող, գրած, գրելիս, գրելիք*) եւ թէ՛ այսպէս կոչ-

[1] Հրանտ Պետրոսեան, *Հայերէնագիտական բառարան*, Հայաստան հրատ., Երեւան, 1987:

ուած ձեւաբայերը (*կախեալ դերբայներ*), որոնք, ըստ էութեան, ոչ-աւելին են, քան բայահիմքեր բայի ժամանակներից մի քանիսի համար[2]:

Արեւելահայերէնի քերականութեան առաջին տեսաբան Մանուկ Աբեղեանը, *բայ* ասելով, հասկանում է «*միայն մի առանձին խմբի կամ տեսակի բառերը*», որոնցով «*ստորոգումն է արտայայտւում*»[3], ասել է թէ՝ բայական յարացոյցը կազմող ձեւերը՝ բառաձեւերը, ինչպէս՝ *գրում եմ/էի, գրեցի, գրել եմ/էի, գրեմ/-էի* եւն.: Յիշենք, որ բառափոխութեան ձեւերը կամ բառաձեւերը, ըստ լեզուաբանի, բառափոխութեան ձեւական մասերով (մասնիկներ) կամ վերջաւորութիւններով կազմուած ձեւերն են[4], այսինքն՝ թեքուած բայն ու գոյականը, ինչպէս՝ *գր**եմ**-գր**ես**-գր**ի*** եւն.; *գիր**ք**(**ը**/**ն**/**դ**/**ս**)-գրք**ի***(-/**ն**/**դ**/**ս**)-գրք**ից**(-/-/**ս**/**դ**) եւն.: Եւ պատահական չէ, որ *Հայոց լեզուի տեսութեան* հինգերորդ մասը՝ «Բառաձեւեր (Ձեւաբանութիւն)», նուիրուած է բացառապէս խոնարհման եւ հոլովման համակարգերին[5]:

Քանի որ Աբեղեանը *բայ* է համարում միայն դիմաւոր ձեւերը, որոնք արտայայտում են ժամանակ, դէմք, թիւ, հետեւաբար նաեւ ստորոգում, դրանից ինքնին հետեւում է, որ պէտք է բայական համակարգից դուրս դիտարկէր դերբայները, որ հետեւեալ կերպ է բնորոշում. «*այն անունները եւ ածականները, որոնք ցոյց են տալիս բայական իմաստ առանց դէմքի*», ապա շարունակում. «*....Դերբայներն իսկապէս բայ չեն, այլ բայի հիմքից կազմուած անուն կամ ածական (մականուն, մակբայ)*»[6]:

Աբեղեանը տարբերակում է դերբայի հետեւեալ տեսակները.- անորոշ (*գնալ*), ենթակայական (*գնացող*), անկատար (*գնում, գնալիս*), անցեալ (*գնացել, գնացած*) եւ ապառնի, որ «*կազմւում է ՈՒ, Ի, ԻՔ վերջաւորութիւններով* (նկատի ունի ածանցները - Ա.Մ.), *որոնք աւելանում են անորոշ դերբայի վերջից, օրինակ՝ գրել - գրելու, գրելի, գրելիք»,* ապա աւելացնում է. «*Ի, ԻՔ ածանցներով կազմութիւններն առնւում են իբրեւ գոյական եւ ածական անուններ, ուստի դրուած են վերեւում անուանական ածանցների մէջ...: Բայական ձեւերի կազմութեան համար առնւում է միայն ՈՒ վերջացած ապառնի դերբայը...*»[7]: Այսպիսով, լեզուաբանի առանձնացրած *անկատար, անցեալ* (*վաղակատար* ենթատեսակը - Ա.Մ.) եւ *ապառնի դերբայները* համապատասխանում են յետաբեղեանական շրջանում «ներմուծուած» *կախեալ դերբայներին*՝ բացառութեամբ *ժխտականի*

---

[2] Գէորգ Ջահուկեան, *Հայոց լեզուի զարգացումը եւ կառուցուածքը*, Միտք հրատ., Երեւան, 1969, էջ 266:

[3] Մանուկ Աբեղեան, *Հայոց լեզուի տեսութիւն*, Միտք հրատ., Երեւան, 1965, էջ 361:

[4] Նոյն, էջ 6-8:

[5] Նոյն, էջ 297-348:

[6] Մ. Աբեղեան, *Աշխարհաբարի քերականութիւն*, տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1906, էջ 100:

[7] Աբեղեան, *Հայոց լեզուի տեսութիւն*, էջ 282-94:

(*ժխտման*)[8]: Եթէ *գնալ, գնացող, գնացած* միաւորներն անկախ գործածութիւն ունեցող բառեր են, ապա մի՞թէ արդարացուած է լեզուաբանի այն մօտեցումը, որով վերջիններիս հետ նոյն հարթութեան վրայ են դրւում *գնում*, *գնացել* անկախ գործածութիւն չունեցող «դերբայները» եւ *գնալուն*, որ բազմաթիւ տարակարծութիւններ է առաջ բերում:

Աբեղեանն *անկախ* դերբայները ըստ գործառութեան տարբեր խօսքի մասերի է բաշխում. *անորոշը* համարում է գոյական (*դերբայ գոյական/-բայանուն*), *յարակատար, ենթակայական, ապառնի դերբայները*՝ ածական (*դերբայ ածական/բայածական*), իսկ *անկատարի երկրորդ ձեւը*[9]՝ մակբայ (*բայական մակբայ*)[10]: Սակայն, ինչպէս նկատում է Ջահուկեանը, դրանով հանդերձ, Աբեղեանը հակասութիւն է թոյլ տալիս՝ պահպանելով աւանդական ընդհանուր «դերբայներ» անուանումը[11]:

Հարցի շուրջ յատկապէս Աբեղեանի այս տեսակէտը քննադատութեան թիրախ է դառնում խորհրդային շրջանի մի շարք քերականների համար:

Եթէ Ստեփանոս Պալասանեանը դերբայները համարում էր առանձին խօսքի մաս[12], իսկ Աբեղեանը բաշխում դրանք տարբեր խօսքի մասերի մէջ, ապա Արարատ Ղարիբեանը եւ Գուրգէն Սեւակը լիովին նոր մօտեցում են որդեգրում. դերբայները բայի սահմաններում քննելով՝ փաստօրէն ընդունում են բայի երկու դրսեւորում՝ *դիմաւոր* եւ *անդէմ*[13]: Բայի այսպէս կոչուած *անդէմ ձեւերի* մէջ առանձնացուում եւ նոյն հարթութեան վրայ են դրւում անորոշ, անկատար[14], վաղակատար, յարակատար, ապառնի, ենթակայական, ժխտական: Ընդգծելի է, որ Սեւակը քննուող միաւորների կազմութեան մասին խօսելիս օգտագործում է «ածանց» եզրը, ինչպէս՝

---

[8] *Ժխտման* կամ *ժխտական դերբայը* գրական արեւելահայերէնում առաջինը ճանաչել եւ շրջանառութեան մէջ է դրել Արարատ Ղարիբեանը (Ա. Ղարիբեան, *Հայոց լեզուի քերականութեան դասագիրք*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1941, էջ 167):

[9] *Անկատար երկրորդի* մասին խօսելիս Աբեղեանը նշում է, որ այն ունի մակբայական նշանակութիւն՝ այդպիսով չանդրադառնալով *գալիս, լալիս, տալիս* միաւորներին, որոնք նաեւ հանդէս են գալիս որպէս բայահիմքեր անկատարի երկու ժամանակների համար: Նոյն միտումը տեսնում ենք նաեւ յետագայ շրջանի հայերէնագէտների աշխատանքներում:

[10] Աբեղեան, *Հայոց լեզուի տեսութիւն*, էջ 365:

[11] Գ. Ջահուկեան, «Ժամանակակից հայոց լեզուի անդէմ բայածեւերը («դերբայներ»)», *Հայոց լեզուի տեսութեան եւ պատմութեան հիմնահարցերը*, Համազգային հրատ., Պէյրութ, 2000, էջ 57:

[12] Ստեփանոս Պալասանեան, *Քերականութիւն մայրենի լեզուի հայոց*, տպարան Մ. Շարաձէի, Թիֆլիս, 1874, էջ 70-72:

[13] Գուրգէն Սեւակ, *Ժամանակակից հայոց լեզուի դասընթաց*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2009, էջ 275:

[14] Սեւակը *գալ, լալ, տալ* բայերի անկատարի երկու ժամանակները կազմող բայահիմքերը եւ *գրելիս, վազելիս* միաւորները միեւնոյն տեսակի՝ *անկատար դերբայի* մէջ է դնում, ինչն ուղղակի մերժելի է (Սեւակ, էջ 284):

«*Անկատար դերբայը ձեւաւորւում է երկու տարբեր ածանցներով՝* ***ում*** *եւ* ***իս***» կամ «*Ենթակայական դերբայը ձեւաւորւում է* ***ող*** *ածանցով…*»[15]:

Աշոտ Աբրահամեանն իր *Հայերէնի դերբայները եւ նրանց ձեւաբանական նշանակութիւնը*[16] եւ *Բայը ժամանակակից հայերէնում*[17] մեծարժէք ուսումնասիրութիւններում բայը եւ դերբայը, որոշակի վերապահումներով, ըմբռնում է ինչպէս Սեւակը: Նա նշում է, որ թէեւ դերբայները դիմաւոր ձեւերից տարբերւում են նրանով, որ չունեն դէմքի, թուի, եղանակի, ժամանակի քերականական կարգեր, սակայն բայեր են, քանի որ նրանց բնորոշ են բայական հետեւեալ յատկանիշները՝ բայիմաստ, սեռ, խնդրառութիւն եւ մասամբ՝ կերպ: Դրանց աւելացնում է նաեւ այսպէս կոչուած *դերբայական յատուկ իմաստը*: Աբրահամեանը գրում է, որ դա «*դերբայի մէջ դրսեւորուող գործողութեան կամ եղելութեան վիճակն է, որ առանձին դերբայների մէջ (ապառնի, վաղակատար, յարակատար) առաւել ցայտուն լինելով՝ մօտենում է ժամանակի կատեգորիային, սակայն չի ստանում ժամանակի կատեգորիայի որոշակիութիւն*»[18]:

Հարցի շուրջ այսպիսի մօտեցում ունենալով՝ լեզուաբանը տալիս է հետեւեալ սահմանումը. «*…բայի դերբայական ձեւեր կամ դերբայներ են կոչւում բայի անդէմ ձեւերը, որոնք բայական մի շարք յատկանիշների հետ գործողութիւնը կամ եղելութիւնը դրսեւորում են տարբեր վիճակներում*»[19]:

Էդուարդ Աղայեանը, իր նախորդների՝ յետաբեղեանական շրջանի քերականների նման, արեւելահայերէնի բայածեւերի մէջ տեսնում է երկու կարգ՝ *դերբայներ եւ եղանակային ձեւեր*[20]:

Մանուէլ Ասատրեանը դերբայները բաժանում է երկու խմբի՝ *կախեալ* (անկատար՝ *կարդում*, ապառնի՝ *կարդալու*, վաղակատար՝ *կարդացել*, ժխտման՝ *կարդայ*) եւ *անկախ* (անորոշ՝ *կարդալ*, անկատար II՝ *կարդալիս*, յարակատար՝ *կարդացած*, ենթակայական՝ *կարդացող*, ապառնի II՝ *կարդալիք*)[21]: Դերբայների մասին խօսելիս նա լեզուաբանների ուշադրութիւնը հրաւիրում է «*բառածեւ* հասկացութեան ըմբռնման եւ դրա ոլորտների սահմա-նագծման հարցի վրայ»[22]: Բերելով *գիրք-գրքի-գրքից-գրքով-*

---

[15] Սեւակ, էջ 283-90:

[16] Աշոտ Աբրահամեան, *Հայերէնի դերբայները եւ նրանց ձեւաբանական նշանակութիւնը*, ՀՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1953, 443 էջ:

[17] Ա. Աբրահամեան, *Բայը ժամանակակից հայերէնում, Ա.*, ՀՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1962, էջ 357-418:

[18] Աբրահամեան, *Հայերէնի դերբայները*, էջ 42:

[19] Նոյն, էջ 44:

[20] Էդուարդ Աղայեան, *Ժամանակակից հայերէնի հոլովումը եւ խոնարհումը*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1967, էջ 343:

[21] Մանուէլ Ասատրեան, *Ժամանակակից հայոց լեզուի ձեւաբանութեան հարցեր, Բ.*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1973, էջ 208:

[22] Նոյն, էջ 209:

գրքում-գրքեր-գրքերի-գրքերից-գրքերով-գրքերում յարացուցային շարքը, եւ՝ *կարդալ-կարդացած-կարդալիս, կարդացի-կարդացիր-կար-դաց, կարդամ-կարդաս-կարդայ* եւն., գալիս է այն համոզման, որ դրանք նոյն *գիրք* եւ *կարդալ* բառերի բառաձեւերն են[23]: Լեզուաբանը հարց է տալիս՝ արդեօ՞ք ճիշտ է այն ընդունուած մօտեցումը, թէ այնպիսի ձեւեր, ինչպիսիք են *կարդում, կարդալու, կարդացել եւ (չեմ) կարդայ,* նոյնպէս *բառաձեւեր* են համարւում: Դրանք, ըստ նրա, «*աւարտուած-վերջաւորուած իմաստ չեն արտայայտում, որի պատճառով էլ չունեն բառային անկախ ու ինքնուրոյն գործածութիւն եւ հետեւաբար լեզուի կառուցուածքում ունեցած դերով տարբերւում են վերեւում բերուած ձեւերից* (*կարդալ-կարդացած-կարդալիս...* - Ա.Մ.) *... խիստ ասած՝ դրանք բառաձեւեր էլ համարել չի կարելի*»[24]:

Ասատրեանը որոշ վերապահութեամբ համակարծիք է[25] Ջահուկեանի տեսակէտին, թէ «*...բաղադրեալ ձեւերի դերբայական մասը համապատասխանում է բայական հիմքին, օժանդակ բայը՝ վերջաւորութեանը*»[26]:

Ջահուկեանը բազմիցս է անդրադարձել դերբայների խնդրին: Այդ առումով մեծ արժէք ունեն յատկապէս *Ժամանակակից հայերէնի տեսութեան հիմունքներ*[27], *Ժամանակակից հայոց լեզուի իմաստաբանութիւն եւ բառակազմութիւն* մենագրութիւնների համապատասխան մասերը[28], «Ժամանակակից հայոց լեզուի անդէմ բայաձեւերը («դերբայներ»)» յօդուածը[29]:

Առաջին գրքում շեշտը դրւում է յատկապէս փոխակերպումների, երկրորդում՝ բառակազմական՝ ածանցական կողմի վրայ, քանի որ նպատակը բառային-իմաստաբանական տարորոշումն է: Յօդուածում հեղինակը ներկայացնում է *դերբայի* մասին հայերէնագիտութեան մէջ եղած մեկնաբանութիւնները եւ փորձում որոշել նրա տեղը արդի արեւելահայերէնում:

Ռաֆայէլ Իշխանեանն իր փոքրածաւալ, սակայն մեծարժէք ուսումնասիրութեան մէջ, անդրադառնալով այսպէս կոչուած անդէմ բայերին, բաւական ինքնատիպ եւ հետաքրքիր մօտեցում է ցուցաբերում հարցին: Նա արդի արեւելահայերէնում առանձնացնում է «*անդէմ բայերի հինգ շարքեր (այսինքն՝ հինգ անդէմ բայեր), քանի որ հայերէնում վերջմասնիկների նոյնութեամբ միաւորուած բոլոր բառային շարքերից միայն այդ հինգի մէջ կան վ մասնիկ սպառնալու ընդունակ կամ վ մասնիկ ունեցող միաւորներ: Սակայն, եթէ հինգ շարքերից չորսի մէջ վ մասնիկ սպառնալու ընդունակ*

---

[23] Նոյն, էջ 209-10:

[24] Նոյն, էջ 210:

[25] Հմմտ.՝ Ասատրեան, *Ժամանակակից հայոց լեզուի*, էջ 210-13:

[26] Ջահուկեան, *Հայոց լեզուի զարգացումը*, էջ 266:

[27] Հմմտ.՝ Գ. Ջահուկեան, *Ժամանակակից հայերէնի տեսութեան հիմունքներ*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1974, էջ 505-28:

[28] Հմմտ.՝ Գ. Ջահուկեան, *Ժամանակակից հայոց լեզուի իմաստաբանութիւն եւ բառակազմութիւն,* ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1989, էջ 174-84:

[29] Ջահուկեան, *Ժամանակակից հայոց լեզուի անդէմ*, էջ 57-74:

միաւորները կարող են ունենալ նաեւ ուղիղ խնդիր (գրել>գրուող, *նաեւ* նամակ գրող, գրել>գրուել, *նաեւ* նամակ գրել, գրելիս>գրուելիս, *նաեւ* նամակ գրելիս, գրած>գրուած, *նաեւ* նամակ գրած), *ապա հինգերորդ շարքի* (**իք***ով կազմուած*) վ *մասնիկ սպանալու ընդունակ որեւէ միաւոր ուղիղ խնդիր չի սպանում* (գրելիք>գրուելիք, տեսնելիք>տեսնուելիք, *բայց միշտ առանց ուղիղ խնդրի*)»[30]:

Այդպիսով, հինգերորդ շարքը «*կիսով չափ է անդէմ բայ*» համարում, քանի որ «*հեռացած է բայականութիւնից եւ այն անդէմ բայերի մէջ պէտք է դնել պայմանով*»[31]:

Խօսելով ***ած*** ձեւոյթով կազմուած միաւորների շարքի մասին՝ նա նշում է, որ այն բայականութիւնից հեռանալու այլ կարգի, սակայն աւելի թոյլ նշաններ այնուամենայնիւ ունի[32]:

Հայերէնագէտն ուշադրութիւն է դարձնում այն հանգամանքի վրայ, որ հայ քերականագիտութեան մէջ աւանդաբար «դերբայ» անուանումը, վերը նշուած անկախ բառային միաւորներից զատ, տարածւում է նաեւ անջատ բայահիմքերի վրայ (*կարդում, կարդացել, կարդալու, կարդայ*): Իշխանեանն իրաւացիօրէն այն համոզմունքն է յայտնում, որ չպէտք է կառչել աւանդական եզրից, երբ այն «*շփոթ է սրեղծում, սքօղում է լեզուական իրողութիւնը*,- եւ շարունակելով միտքը նշում.- *փուեալ դէպքում,* դերբայ *անունը կա՛մ անջատ բայահիմքերին պիտի տրուի, կա՛մ՝ անդէմ բայերին*»[33]:

ՋԱՀՈՒԿԵԱՆԱԿԱՆ ԸՄԲՌՆՈՒՄԸ

Այսպիսով, պարզ երեւում է, որ արեւելահայ քերականների՝ հարցի շուրջ ունեցած պատկերացումները խիստ բազմազան են, իրարամերժ եւ յաճախ ոչ-միանշանակ: Անկախ իրենց քերականագիտական ըմբռնումներից՝ բոլոր ուսումնասիրողներն էլ իրաւացիօրէն նշում են այսպէս կոչուած *անկախ դերբայների* ամենաընդհանրական յատկանիշերից մէկը, այն է՝ բառային անկախ գործածութիւնը: Սրանով հանդերձ, երբ որոշ մասնագէտներ շարունակում են պնդել, թէ վերը նշուած միաւորները, միեւնոյնն է, բայական բառաձեւեր են, ասել է թէ՝ թեքական ձեւեր, իրենց իսկ առաջ քաշած դրոյթների մէջ թոյլ են տալիս ամենալուրջ հակասութիւններից մէկը: Այս առումով պատահական չենք համարում այն, որ շատերը ***ող, ած, իս*** ձեւոյթների մասին խօսելիս յաճախ խոյս են տալիս «ածանց» եզրի կիրառումից՝ օգտագործելով «մասնիկ» չէզոք բնորոշումը: Յիշեալ ձեւոյթները բազմիցս ներկայացւում են որպէս «վերջաւորութիւն», ինչը, ի տար-

---

[30] Ռաֆայէլ Իշխանեան, *Արդի հայերէնի հոլովումն ու խոնարհումը*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1971, էջ 145:

[31] Նոյն, էջ 145:

[32] Նոյն, էջ 145:

[33] Նոյն, էջ 146:

բերութիւն *մասնիկի*, միանգամայն սխալ եւ մերժելի է, քանի որ վերջաւորութիւնները երկրորդական բառայարաբերական ձեւոյթներ են՝ թեքոյթներ (հոլովական, խոնարհական, յոգնակերտ մասնիկներ, յօդեր), եւ յստակ պէտք է սահմանազատել «դերբայակերտ» մասնիկներից: Ինչպէս յայտնի է, ածանցներով, կամ որ նոյնն է՝ երկրորդական **բառակազմական** ձեւոյթներով, ի տարբերութիւն երկրորդական **բառայարաբերականների**, բառեր են կազմւում եւ ոչ թէ նոյն բառի թեքական ձեւերը՝ բառաձեւերը: Դերբայների կազմութեան մէջ, սակայն, գործ ունենք միայն ու միայն ածանցների հետ[34], հետեւաբար դերբայները բառաձեւեր ներկայացնելն արդարացուած չէ:

Այստեղ հարկ ենք համարում խօսել ածանցների տեսակների մասին, որ տարբերակում է Ջահուկեանը: Նա առանձնացնում է ածանցների երեք տեսակ՝ **գործառական** (*հմմտ. փուն-փնային*), **իմաստայաւելական** (*հմմտ. փուն-փնակ*) եւ **գործառական-իմաստայաւելական** (*հմմտ. փուն-անփուն*): Փակագծերում բերուած օրինակներից երեւում է, որ երբ 1. *-ային*, 2. *-ակ*, 3. *ան-* երկրորդական բառակազմական ձեւոյթները միանում են միեւնոյն «տուն» հիմնական ձեւոյթին (այս պարագային՝ բառ-արմատին), առաջին դէպքում կատարւում է գործառական արժէքի փոփոխութիւն, այլ կերպ ասած՝ խօսքիմասային (բառակարգի) փոխանցում (գոյական>ածական), երկրորդ դէպքում՝ լրացուցիչ իմաստի յաւելում (հմմտ.՝ տուն-*փոքր* տուն), երրորդ դէպքում՝ առաջինի եւ երկրորդի համադրում (հմմտ.՝ *փուն-փանը վերաբերող / յատուկ* եւ միաժամանակ՝ *գոյական> ածական*)[35]:

Ջահուկեանն իր «Ժամանակակից հայոց լեզուի անդէմ …» յօդուածում, ինչպէս վերն ասուեց, անդրադարձել է «դերբայի» վերաբերեալ հայերէնագիտութեան մէջ տրուած մեկնաբանութիւններին: Մէկ միասնական սահմանում տալու աւանդական լեզուաբանութեան խոցելի կողմը հեղինակը համարում է այն, որ ե՛ւ դիմաւոր, ե՛ւ անդէմ տարբերակների համար ելակէտային են համարւում նոյն յատկանիշերը՝ առանց հաշուի առնելու բայանունների, բայածականների խօսքիմասային պատկանելութիւնը, ինչպէս նաեւ այն, որ բառային անկախ միաւորների կողքին՝ մէկ հարթութեան վրայ, դրւում են այնպիսի միաւորներ, որոնք ընդամէնը բայակազմական հիմքի արժէք ունեն (*կարդում, կարդացել, կարդայ*)[36]:

Սեւակին քննադատելիս լեզուաբանն իրաւացիօրէն նշում է. «*Գ. Սեւակը բայի երկու դրսեւորումների համար ընդհանուր է համարում բայի ի-*

[34] Բացառութիւն է կազմում միայն «***իս***»ը, որը, հնում հոլովայօդային արժէք ունենալով, այժմ վերածուել է ածանցի:

[35] Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ջահուկեան, *Ժամանակակից հայերէնի տեսութեան*, էջ 151-58, 502-28:

[36] Հմմտ.՝ Ջահուկեան, *Ժամանակակից հայոց լեզուի անդէմ*, էջ 57-74:

մասփը, սեռը եւ խնդրառութիւնը: Սակայն եթէ նկատի առնենք, որ՝ ա) բայիմաստը Գ. Սեւակի ըմբռնմամբ բայարմատային իմաստն է եւ կարող է հանդէս գալ նաեւ բայանունների մէջ, բ) սեռը բուն արժէքով (ներգործական եւ կրաւորական իմաստների հակադրմամբ) յատուկ է միայն անցողական բայերին, իսկ գ) խնդրառութիւնը ոչ միշտ է բացայայտ արտայայտութիւն ստանում (թոյլ խնդրառութեան դէպքում), ապա կը տպացուի, որ այդ յատկանիշներն անբաւարար են եւ որոշ կարգի բայերից ածանցուած դերբայների ու բայանունների տարբերակման համար որոշակի հիմքեր չեն տալիս»[37]:

Անդրադառնալով անուանումների անմիասնականութեանն ու անհամակարգայնութեանը՝ Ջահուկեանը գրում է. «*'Դերբայների' ընդունուած անուանումները կամ աւանդոյթի անքննադատ օգտագործման, կամ էլ պատահական, խորը չմտածուած եզրայանգումների արդիւնք են*»[38]:

Նա իրաւացիօրէն նշում է. «*....չի կարելի ստեղծել միասնական տերմինաբանութիւն՝ առանց պարզելու համակարգը կազմող միաւորների ներքին փոխյարաբերութիւնների (հակադրութիւնների) բնոյթը: ...«դերբայներ» կոչուող բառերը մէկ ընդհանուր իմաստով միաւորուող բառակա՞րգ են, թէ՞ տարասեռ բառերի պատահական կուտակում (կոնգլոմերատ)՝ իրար մօտ դրուած միայն պատմական աւանդոյթի ուժով: ...այս հարցը լուծելու համար... բաւական է ընտրել այն բառակարգերը, որոնք նրանց հետ սերմամբ ընդհանուր են, այսինքն՝ ծագում են միեւնոյն արմատական եւ հիմքային ձեւերից. դրանք մի կողմից՝ դիմաւոր բայերն են եւ միւս կողմից՝ բայերից ածանցուած խօսքի մասերը, յատկապէս բայանունները՝ բայական գոյականները ու բայական ածականները: Ո՞ր բառակարգերի (խօսքի մասերի) հետ պէտք է դրուեն դերբայները՝ դիմաւոր բայերի՞, թէ՞ բայածանց այլ բառերի նման բաշխուեն ըստ տարբեր խօսքի մասերի*»[39]:

Հարցադրումից պարզ է դառնում, որ Ջահուկեանը փորձում է գտնել այն ընդհանրական յատկանիշերը, որոնցով հնարաւոր կը լինի բնութագրել, սահմանել ու մէկ միասնական համակարգի մէջ դնել բայահիմքերն ու բայերը: Միայն այդ դէպքում հնարաւոր կը լինի դրանք մէկ եզրի տակ միաւորել: Իսկ դա իրո՞ք հնարաւոր է: Կարծում ենք՝ ոչ, քանի որ հիմքերն ու բառերը համարժէք, համասեռ լեզուական միաւորներ չեն: Ինքը Ջահուկեանն է ասում. «*Բառային անկախ գործածութիւն ունեցող միաւորների կողքին նրանց մէջ տեղ են գտնում նաեւ այնպիսի միաւորներ, որոնք անկախ բառային արժէք չունեն եւ պայմանականօրէն ու աւանդաբար են բառեր համարւում* (գրում, գնում. գրել, գնացել. գրի, գնայ)»[40]: Յիշենք, որ

[37] Նոյն, էջ 58:
[38] Նոյն, էջ 61:
[39] Նոյն, էջ 62:
[40] Նոյն, էջ 61:

դրանք (իմա՝ բայահիմքերը՝ «կախեալ դերբայները») բառեր են համարւում եւ առանձին գրւում միայն այն պատճառով, որ *եմ* օժանդակ բայը կարող է՝ ա) գործածուել նաեւ անկախ բառերի հետ (հմմտ.՝ *Նամակը **գրուած** է-**գրուած** նամակ, Թուղթը **ճերմակ** է-**ճերմակ** թուղթ*), եւ բ) իր տեղը փոխել «կախեալ դերբայների» նկատմամբ (հմմտ.՝ *Նա **գրել է** գարիներ առաջ այդ նամակը քեզ-Նա **է** գարիներ առաջ այդ նամակը քեզ **գրել***):

Աւանդական մօտեցումը դրութիւնը չի փրկում, քանի որ *ոչ-բառը* բառ համարուել չի կարող. այն հակասում է բառի սահմանմանն ու առհասարակ տրամաբանութեանը:

Այն, որ *եմ* էական բայը գործածւում է անկախ բառերի հետ, բոլորովին այլ երեւոյթ է. այդտեղ ***եմ***ը հաստատում կամ ժխտում է առարկան, յատկանիշը, որ բառեր են՝ անկախ ամէն ինչից, օր.՝ *գրող է-գրող չէ*; *ծեր է-ծեր չէ:* Մինչդեռ «կախեալ դերբայների» հետ կիրառուելիս, անկախ իր ունեցած դիրքից, ոչ-բառը, այսինքն՝ *անջատ բայահիմքը* բառի մաս է դարձնում (հիմք+թեքոյթ), ինչպէս՝ *գրում+եմ*: Հետեւաբար բայահիմքը՝ ոչ-բառը, չի կարող սահմանուել, քննուել նոյն չափանիշերով, միեւնոյն էական, տարբերակիչ յատկանիշերով, ինչ որ բառը[41]:

Բայահիմքերի եւ բայածանցների միջեւ առկայ ընդհանրութիւնները պայմանաւորուած են բայարմատով եւ հիմքակազմութեամբ, այն էլ, երբ անցեալի հիմքով է կազմւում բառը (*ա* խոնարհման պատկանող բայերը, ինչպէս նաեւ *չ, ան, են, ցն, ացն, եցն* ածանց ունեցողները, օր.՝ *գնալ>գնացող, գնացած, թռչել>թռած, հեռանալ>հեռացող, հեռացած, մօտենալ>մօտեցող, մօտեցած, թռցնել>թռցրած, թարմացնել>թարմացրած, մօտեցնել>մօտեցրած*): Եւ դա միանգամայն օրինաչափ է, քանի որ բերուած բառային միաւորները սերում են բայերից, բաղադրւում են բայահիմքերից, այսինքն՝ բայանուններ են, բայածականներ, բայահիմքով ժամանականիշ բառեր՝ մակբայներ: Բառային արժէք ունեցող միաւորները տարբերւում են նրանով, որ համապատասխան ածանցներով՝ *ող, ած, իս*, ստեղծուած բառային լրիւ ինքնուրոյն միաւորներ են: Նշանակում է՝ ընդհանրական յատկանիշերով կարող են բնորոշուել միայն համադրական եւ վերլուծական ժամանակները կազմող բայահիմքերը (***մօտեց**այ*; ***մօտենում** եմ*), բայց ոչ՝ բայանունները, բայածականներն ու բայահիմքով մակբայները (*մօտեցող, մօտեցած, մօտենալիս*):

Ջահուկեանը, այնուամենայնիւ հակուած լինելով ընդունել դերբայական համակարգ (հաւատարիմ մնալով աւանդոյթի ուժին), առաջ է քաշում հարցերի մի ամբողջ փունջ եւ նշում, որ դրանք կարելի է լուծել՝ արդարացնելով գործառական մօտեցումը, այսինքն՝ ընդունելի համարելով Ա-բեղեանի սկզբունքը: Նախ «*....հարկ կը լինէր իրարից անջատել լոկ որ-*

[41] Մենք ընդունում ենք Բագրատ Ներսիսեանի այս մօտեցումը: Հեղինակը տուեալ կարծիքը յայտնել է մի անտիպ յօդուածում, որը տրամադրել է մեզ:

պէս վերլուծական բայահիմքեր հանդէս եկող «անկատար» (-ում), *«վաղակատար»* (-ել/-ացել) *եւ «ժխտական» («ժխտման» «դերբայները»)* (-ի/-ա) *հիմնականում գոյականի, ածականի (որոշչի) եւ մակբայի (մակորոշչի եւ պարագայի) գործառութիւն կատարող անորոշ* (-ել/-ալ), *«ենթակայական»* (-ող/-ացող), *«յարակատար»* (-ած/-ացած), *«ապառնի»* (*առաջին*՝ -ելու/-ալու, *երկրորդ*՝ -ելիք/-ալիք) *եւ «ընթացակցական» («անկատար երկրորդ»)* (-ելիս/-ալիս) *դերբայներից....*»[42]:

Կարծում ենք՝ առնուազն զարմանալի է, որ ***ող***ով բառերը հայերէնագիտութեան մէջ համարուել են բայածականներ: Պատճառն ըստ երեւոյթին այն է, որ այդ միաւորները դիտարկուել են միայն բառակապակցութեան շրջանակներում՝ որոշիչ-որոշեալ յարաբերութեան մէջ:

Առհասարակ բառն անհրաժեշտ է դիտարկել նախ որպէս բառային ինքնուրոյն հասկացութիւն՝ անկախ դիրքում: Այս դէպքում այն պատասխանում է անուանական՝ գոյականական իմաստը վերհանող հարցին՝ *ո՞վ/ի՞նչը*: Այսպէս, եթէ փորձենք *երգող* բառը «հայերէնէ ի հայերէն թարգմանել», ինչպէս ընդունուած է անել քերականութիւններում, կը ստացուի՝ *նա, ով երգում է*: Ուստի՝ ***նա***ն ինչպէ՞ս կարող է լինել ածական: Անհասկանալի է:

Այսպիսով, գոյականն ու բայանունը կարող են տարբերակուել հետեւեալ մօտեցմամբ՝ *գրող* (արձակագիր, բանաստեղծ)-գոյական, *քամուց ճօճուող, գիրք գրող, գրող գրիչ*-բայանուն գոյական: Ինչպէս տեսնում ենք, գերադաս դիրքում ձեռք են բերում խնդրառական եւ պարագայական յատկանիշեր, քանի որ բայահիմքով են կազմուած, իսկ ստորադաս դիրքում՝ որոշչային յատկանիշեր, բայց բնականաբար ոչ բայածականներ:

Ջահուկեանը հարկ է համարում բաժանում կատարել *գալ, լալ, տալ* բայերի անկատար ներկայ եւ անցեալ ժամանակները կազմող բայահիմքերի եւ նոյն ձեւն ունեցող այսպէս կոչուած համակատար դերբայի միջեւ[43], ինչը, կարծում ենք, արդարացուած մօտեցում է:

Ջահուկեանը թէեւ դերբայակերտ մասնիկները գործառական ածանցներ է համարում, այսպէս կոչուած անկախ դերբայները՝ նոր բառեր, իսկ կախեալները՝ վերլուծական բայահիմքեր, այնուամենայնիւ հակուած է մնում պահելու «դերբայական համակարգը», ինչն անհասկանալի է: Նա առաջարկում է եզրային փոփոխութիւնների երեք տարբերակ, ըստ որոնց՝ «անդէմ բայածեւերին» տրւում են հետեւեալ անուանումները.-
Առաջին՝

1. համընթացական բայահիմք՝ *-ում,*
2. նախընթացական բայահիմք՝ *-ել/-ացել,*
3. ապընթացական բայահիմք՝ -դերածական՝ *-ելու/-ալու,*

[42] Ջահուկեան, *Ժամանակակից հայոց լեզուի անդէմ*, էջ 67:
[43] Նոյն, էջ 67-68:

4. ապընթացական բայահիմք՝ *-ի/-այ,*
5. անորոշ (բայաձեւ, դերգոյական)՝ *-ել/-ալ,*
6. համընթացական դերածական՝ *-ող/-ացող,*
7. նախընթացական դերածական՝ *-ած/-ացած,*
8. ապընթացական դերածական՝ *-ելիք/-ալիք,*
9. (համընթացական) դերմակբայ՝ *-ելիս/-ալիս*:

Երկրորդ՝

1. անկատար առբայ՝ *-ում,*
2. նախակատար առբայ՝ *-ել/-ացել,*
3. ապակատար առդերբայ՝ *-ելու/-ալու,*
4. ապակատար դերբայ՝ *-ի/-այ,*
5. անորոշ (բայաձեւ)՝ *-ել/-ալ,*
6. անկատար դերբայ՝ *ող/-ացող,*
7. նախակատար դերբայ՝ *-ած/-ացած,*
8. ապակատար դերբայ՝ *-ելիք/-ալիք,*
9. (անկատար) մակդերբայ՝ *-ելիս/-ալիս*:

Երրորդ տարբերակում լեզուաբանը պահում է աւանդական «դերբայ» անուանումը: Որոշակի փոփոխութիւններ կատարելով՝ առաջարկում է հետեւեալ անուանումները (վերը տրուած յաջորդականութեամբ).- *անկատար, վաղակատար, ապառնական, ժխտական, անորոշ, համակատար, նախակատար, ապակատար* եւ *համընթացական*[44]:

Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ լեզուաբանը, ծանրակշիռ դատողութիւններ անելով, այնուամենայնիւ յանգում է այն կէտին, որից սկսել էր վերլուծութիւնը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հիմնուելով Ջահուկեանի առաջ քաշած դրոյթների վրայ, կարծում ենք, որ պէտք է լիովին հրաժարուել «դերբայական համակարգ» առանձնացնելու աւանդական մօտեցումից, քանի որ բայահիմքերն ու անկախ գործածութիւն ունեցող բառերը նոյն հարթութեան վրայ քննելն անտրամաբանական է:

Այսպէս կոչուած բուն դերբայները բայական համակարգում պէտք է քննել այնքանով, որքանով դրանք առնչւում են փոխակերպմանը՝ փոխկաղապարմանը:

«Դերբայակերտ» մասնիկները ոչ թէ վերջաւորութիւններ՝ թեքոյթներ, այլ ածանցներ են՝ երկրորդային բառակազմական ձեւոյթներ, որոնցով կազմւում են նոր բառեր՝ բայանուններ, բայածականներ, բայահիմքով ժամանականիշ մակբայներ:

Այսպէս, կարելի է առանձնացնել չորս խումբ.-

[44] Նոյն, էջ 73-74:

1. գործողութեան անուն ցոյց տուող բայանուն-գոյականներ՝ *-ելի/-ալի*.
2. գործողութիւն կատարող անձ կամ առարկայ ցոյց տուող բայանուն-գոյականներ՝ *-ող/-ացող*.
3. գործողութեան հետեւանք, վիճակ ցոյց տուող բայածականներ՝ *-ած/-ացած*.
4. բայահիմքով ժամանականիշ մակբայներ՝ *-ելիս/-ալիս*:

Այս միաւորները պէտք է բաշխել. առաջին երկուսը՝ գոյականների, երրորդը՝ ածականների, չորրորդը՝ մակբայների: Այն, որ բայահիմիքով են բաղադրւում, առիթ չի տալիս դրանք բայ համարելու այնպէս, ինչպէս ***ես***ից կազմուած *եսական* եւ *եսականութիւն* բառերը դերանուան մէջ չեն դրւում[45]:

PARTICIPLE: WORD OR WORD-FORM?

(Summary)

ASHOT MKRIAN (ashot.mkrian@outlook.com)

This paper examines the definition and differentiation of word and word-form in connection with a participle. The author notes that there have been diverse responses but no comprehensive answer has been given to this challenging question. Interestingly, one needs to note that the same is true for general linguistics too!!

Based on the points of view of Manouk Abeghian, Rafayel Ishkhanian, and, particularly, Gevork Jahoukian, the author concludes that the so-called "main participles" in the verbal system should be analyzed in association with grammatical transformation. Furthermore, the author notes that the particles that form the participles, and are affixes (derivational morphemes) rather than endings (inflectional affixes), according to which verbal nouns, verbal adjectives, and temporal adverbs consisting of verb stems are formed. Furthermore, the author confirms that the "dependent participles" are not words or word-forms, but simply are separate or analytical verb stems.

[45] Նոյն, էջ 66:

ԴԵՐԱՆՈՒԱՆ ԹՈՒԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆՈՒՄ

ԼԱԼԻԿ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ (lingualal51@mail.ru)

ՄՈՒՏՔ

Թուի քերականական կարգն արտայայտում է քանակայնութեան գաղափար եւ տարածւում է հաշուելի առարկաների վրայ. ընդ որում՝ այն արտայայտում է ոչ թէ հաշուելի առարկաներ, այլ մէկի (եզակիի) եւ մէկից աւելիի (յոգնակիի) քանակային յարաբերութեան գաղափար: Քանակի կամ թուի ըմբռնումը ներառում է եզակի (մէկ) եւ յոգնակի (մէկից աւելի) հասկացութիւններ, եզակի եւ յոգնակի յարաբերակցութեան ոլորտում եզակի թիւը ներկայացնում է յարաբերակցութեան առաջին եզրը եւ ցոյց է տալիս, որ դիտարկուող առարկան մէկն է, իսկ յոգնակին ներկայացնում է յարաբերակցութեան երկրորդ եզրը՝ ցոյց տալով, որ դիտարկուող առարկանեը քանակի տեսակէտից մէկից աւելին են:

Հայերէնում գոյականի եզակի թիւը նշոյթաւորուած չէ. իբրեւ քերականական իմաստի արտայայտման միջոց՝ հանդէս է գալիս բառի ուղիղ ձեւը, որ յատկանշւում է զրօ ձեւոյթով: Ի հակադրութիւն զրօ ձեւոյթի՝ յոգնակի թիւը նշոյթաւորուած է. յոգնակիութեան գաղափարն արտայայտւում է թուանիշ թեքոյթների միջոցով, որոնք բառը (բառոյթը) վերածում են բառաձեւի: Թուի քերականական կարգը յատուկ է հիմնականում գոյական անուններին[1], միւս խօսքի մասերն ունեն թուի շարահիւսական կարգ, ինչպէս ածականը[2], թուականը, դերանունը եւ բայը:

Հին հայերէնում թուականների եւ ածականների, ինչպէս նաեւ դրանց փոխարինող դերանունների արտայայտած յոգնակին յարաբերակից է գոյականներին, ընդ որում՝ ածականի եւ թուականի յոգնակի թուով գործածութիւնը պայմանաւորուած է յոգնակի կամ անեզական գոյականներին համաձայնելու շարահիւսական յատկանիշով: Բայի թիւն արտայայտում է գործողութիւն կատարողի քանակի գաղափար. գործողութիւն կատարողը կարող է լինել մէկը կամ մէկից աւելին:

Դերանունները, բացի ձեւակազմական իւրայատկութիւններից, այս հարցում որոշակի իւրայատկութիւն են դրսեւորում. թուի կարգի կարգա-

[1] Լ.Մ. Խաչատրեան, «Գոյականի թուի քերականական կարգի արտայայտութիւնը հին հայերէնում», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 1:2022, էջ 125-40:

[2] Լ.Լ. Խաչատրեան, «Ածականի թուի քերականական կարգի արտայայտութիւնը հին հայերէնում», *Բանբեր հայագիտութեան, Հայագիտական միջազգային հանդէս*, 2:2021, էջ 197-212. նաեւ՝ Լ.Մ. Խաչատրեան, «Ածական // գոյական տարարժէք բառերի թուկազմութիւնը հին հայերէնում», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 2:2021, էջ 225-37:

յին անդամները քերականօրէն եւ բառայնօրէն տարբեր արտայայտութիւններ ունեն:

Թեքուող խօսքի մասերի համակարգում յոգնակերտութիւնը եւ հոլովակազմութիւնը համատեղւում են բառաձեւերի միեւնոյն կաղապարներում, հետեւաբար այդ միաւորները դիտւում են իբրեւ յոգնակիակազմ-հոլովակազմ հիմքերի եւ յոգնակերտ-հոլովակերտ վերջաւորութիւնների զուգորդումներ[3], ինչպէս՝ տիտան-աց, աստեղ-աց, բան-ից, երկու-ց, գեղեցկագուն-ից (յոգնակի թիւ, սեռական հոլով), տիտան-աւք, աստեղ-աւք, երկու-ք, գեղեցկագուն-իւք (յոգնակի թիւ, գործիական հոլով): Այս յատկանիշը կցական կառուցատիպի լեզուների տիպաբանական բնութագրիչներից է:

Մասնագիտական գրականութեան մէջ ընդունուած է այն տեսակէտը, որ թուի քերականական կարգը հիմք-լեզուում (նախալեզուում) արտայայտւում է ներքին թեքման միջոցով[4]: Սակայն դա չի նշանակում, որ հիմք-լեզուից ճիւղաւորուած բոլոր լեզուները պահպանել են քերականական իմաստի արտայայտման այդ միջոցը: Լեզուական իրողութիւնների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ թուի քերականական կարգը հին հայերէնում այլ դրսեւորում ունի. եթէ հին հայերէնը հոլովման համակարգում իշխող ձեւով պահպանել է հին-նախալեզուի թեքականութեան յատկանիշը՝ ինչպէս՝ ձուկն--ձկան--ձկունք--ձկանց, մատն—մատին--մատունք—մատանց, ապա թուի քերականական իմաստի արտայայտման առումով նոր միջոց է ձեռք բերել՝ մասնիկաւորում կամ կցականութիւն, ինչպէս՝ Ի (բան-ի եւ բան-ից), Ո (գետ-ոյ եւ գետ-ոց), Ու (զարդ-ու եւ զարդ-ուց), Ի-Ա (քաղաք-ի եւ քաղաք-աց), Ո-Ա (պատանւ-ոյ եւ պատանե-աց) եւն.: Ինչպէս երեւում է բերուած օրինակներից, թուակազմութիւնը իր հիմնական արտայայտութիւններով համընկնում է հոլովակազմութեանը:

Մասնագիտական գրականութեան մէջ կայ նաեւ այն տեսակէտը, որ հին հայերէնը հիմնականում թեքական լեզու է՝ կցականութեան տարրերով: Սակայն այդ տեսակէտը միանշանակ չպէտք է ընդունել, քանի որ լեզուական որոշակի իրականութիւնների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ որոշակի դէպքերում հին հայերէնում գերիշխում է կցականութիւնը (թեքականութեան տարրերով): Դա, մասնաւորապէս, երեւում է թուի քերականական կարգում. հին հայերէնում թուի քերականական կարգն արտայայտւում է հիմնականում մասնիկաւորմամբ, ուստի այդ ոլորտում նա ցուցաբերում է բացարձակ կցականութիւն[5]:

---

[3] Հ. Պետրոսեան, *Գոյականի թուի կարգը հայերէնում*, ԵՊՀ հրատ. Երեւան, 1972, էջ 119:

[4] Պետրոսեան, էջ 113:

[5] Թուի քերականական կարգը մասնիկաւորմամբ է արտայայտւում նաեւ-
ա) ռուսերէնում յոգնակերտ մասնիկների դերով հանդէս են գալիս ы կամ и, а կամ я վերջաւորութիւնները. парта-парты, стена–стены, стол-столы, конь–кони, пуля-пули, дом–дома, озеро-озёра, поле-поля, море-моря.

ԴԵՐԱՆՈՒԱՆ ԹՈՒԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Դիտարկենք դերանուան թուի քերականական կարգի տիպաբանութիւնը հին հայերէնում:

Դերանուն խօսքի մասի թուականզմութիւնը որոշակիօրէն տարբերւում է գոյական, ածական եւ թուական անունների թուականզմութեան օրինաչափութիւնից. դերանունը թուականզմական տարբեր դրսեւորումներ ունի, որոնք տիպաբանական տարբեր յատկանիշեր են ցուցաբերում եւ տարբեր տեսանկիւնից համապատասխանում են տարբեր կառուցատիպերի լեզուների տիպաբանական չափանիշերին[6]:

Դերանուան համակարգում թուի քերականական կարգը բնութագրւում է որոշակի առանձնայատկութիւններով. ա) եզակի-յոգնակի ձեւերի տարբերմատութեամբ եւ տարահիմքութեամբ, ինչպէս՝ ես--մեք, նա--նոքա, դա--դոքա, դոյն--դոքին, սոյն--սոքին եւն., բ) ուղիղ եւ թեք հոլովների թուային հակադրութեան տարբեր արտայայտութեամբ[7], ինչպէս՝ ես--իմ--ինձ, մեք--մեր--մեզ, դուք--ձեր--ձեզ, նա--նորա--նմա եւն., գ) յոգնակիի տարածուած տիպերից տարբեր ձեւաւորմամբ, ինչպէս՝ ոմն--ոմ-ա-նք, իւր--իւր-ե-անք, ամեն--եքին, ամեն--եքեան եւն.:

Դերանուան հոլովման եւ թուականզմութեան դէպքում քերականական իմաստների արտայայտման միջոցները որոշակիօրէն փոխւում են. բացի մասնիկաւորումից թուի եւ հոլովի իմաստներն արտայայտւում են նաեւ տարահիմքութեամբ (արմատափոխութեամբ), ինչպէս՝ ես--մեք, սա—սոքա, իմն // ինչ--իրիք--իմիք--իւիք, զի՞--է՞ր--ի՞մ, յիմէ՞--ի՞ւ եւն., ինչպէս նաեւ այս մարզում գործում է քերականական իմաստների արտայայտման խառը տիպը (տարահիմքութիւն-մասնիկաւորում եւն.), ինչպէս՝ նա--նորա--նմա--ի նմանէ--նովաւ, դա--դորա--դմա--ի դմանէ--դովաւ եւն.:

Թուականզմութեան *մասնիկաւորման եղանակը* բնորոշ է դերանուան որոշ տեսակների, որոնք յոգնակի թուի իմաստն արտայայտում են **ք** մասնիկով կամ այդ տարրն ունեցող *բաղադրյալ այլ մասնիկներով,* ինչպէս՝ դու--դուք, իմ--իմք, իւր--իւրք, մեր--մերք, ձեր--ձերք, ո՞--ոյք, ոմն-ոմանք, այս--այսք // այսոքիկ, նոյն--նոյնք // նոքին եւն., իսկ *տարահիմքութիւնը (արմատափոխութիւնը) եւ իմաստների արտայայտման խառը տիպը*՝ դերանուան այլ տեսակների, ինչպէս՝ անձնական (ես--իմ--ինձ--յինէն--ինեւ,

---

բ) անգլերէնում՝ book-books, map-maps, witch-witches, city-cities, leaf-leaves, child-children.

գ) Լատիներէնում՝ tabulă-tabul-ae, lupus–lup-ï, verbum–verb-a, orätor–orator-ës: (Լ. Խաչատրեան, *Ընդհանուր լեզուաբանութեան դասընթաց*, «Զանգակ» հրատ., Երեւան, 2016, էջ 206-207):

[6] Հր. Աճառեան, *Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզուի՝ համեմատութեամբ 562 լեզուների, հտր. 2*, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1954, էջ 1-18:

[7] Գէորգ Ջահուկեան, *Ժամանակակից հայերէնի տեսութեան հիմունքները*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1974, էջ 213:

նա--նորա--նմա--նմանէ--նովաւ եւն.), ցուցական (սա--սորա--սմա--ի սմանէ-սովաւ) հարցական (զի՞նչ--է՞ր--հի՞մ//էրո՞ւմ--առ իմէ՞--զմէ՞--ի՞ւ) եւն.:

Ա) Անձնական դերանուան թուականզմութիւնը

Անձնական դերանունները թուականզմական անմիօրինակութիւն են ցուցաբերում[8]. որոշակի դէպքերում յստակ է մասնիկների դերը (իւր-իւրմէ--իւրեւ // երեամբ, նա--ի նմանէ--նովաւ), երկրորդ դէպքում մասնիկաւորումն ուղեկցւում է տարահիմքութեամբ եւ տարարմատութեամբ (ես--իմ--ինձ--յինէն--ինեւ), երբեմն էլ թուականզմական մասնիկները զետեղւում են բառի կառուցուածքում՝ փոխանակ եզրափակելու բառաձեւի կաղապարը. հմմտ.՝ նո-ք-ա, նո-ց-ա, զնո-ս-ա եւն., հազուադէպ բառաձեւն ստանում է կրկնակի յոգնակի մասնիկ, ինչպէս՝ նո-ք-ա > նո-ք-աւ-ք եւն.:

Անձնական դերանուան յոգնակին ցոյց է տալիս, որ տուեալ դէմքով ներկայացողը մէկից աւելին է. մէկից աւելի քանակային (քերականական) յատկանիշը վերցւում է խօսողի եւ այն անձանց նկատմամբ, որոնց անուներից խօսողն արտայայտւում է, եւ այսպէս՝ միւս դէմքերի վերաբերեալ[9]:

Առաջին դէմքի *ես* անձնական դերանուան յոգնակին է *մեք*. ընդունուած է այդ ձեւը համարել տարահիմքութիւն, սակայն բառաձեւի արտայայտութեան պլանում յոգնակիակերտ **ք** մասնիկի առկայութիւնը ցոյց է տալիս, որ թուականզմական մակարդակում գործ ունենք նաեւ մասնիկաւորման եղանակի հետ: Յոգնակի թուի հոլովման յարացոյցում այլ օրինաչափութիւն է գործում (տարահիմքութիւն). սեռական՝ *մեր,* տրական՝ *մեզ,* սակայն յոգնակի գործիական հոլովում տարահիմքութեանը զուգորդում է մասնիկաւորման իրողութիւնը, ինչպէս՝ *մե-ք > մե-ւ-ք // մե-ա-ւ-ք (մեօք):*

Երկրորդ դէմքի *դու* անձնական դերանուան յոգնակին մասնիկաւոր է՝ *դու-ք,* յոգնակի թուի հոլովական համակարգում գործում է տարահիմքութիւն. սեռական՝ *ձեր,* տրական՝ *ձեզ,* յոգնակի գործիականում դարձեալ առկայ է մասնիկաւորման երեւոյթը՝ *ձե-ւ-ք // ձե-ա-ւ-ք (ձեօք):*

Երրորդ դէմքի *նա* դերանուան յոգնակին խառը կազմութիւն ունի, թեքականութեանը զուգահեռ նրա արտայայտութեան պլանում ակնյայտ է յոգնակիակերտ **ք** մասնիկի առկայութիւնը, ինչպէս՝ *նո-ք-ա:* Յոգնակի թուի թեք հոլովներում գործում է **ք-ց** հերթագայութիւնը՝ սեռ.-տր.՝ *նոցա,* հայցականում՝ **ք-ս** հերթագայութիւնը՝ *(զ)նոսա,* գործիականում հանդէս է գալիս **ք** մասնիկը՝ որպէս թուականզմական ցուցիչ՝ *նոքա-ւ-ք (նոքօ-ք):*

Երրորդ դէմքի անձնական դերանուան բառային տարբերակները՝ *ինքն* եւ *իւր,* յոգնակին կազմում են մասնիկաւորման եղանակով:

---

[8] Այս մասին տե՛ս՝ Ա. Բագրատունի, *Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1852, էջ 85-86:

[9] Պետրոսեան, էջ 41-42:

Այդ դերանունների յոգնակիակազմութիւնը տարբերւում է անձնական միւս դերանունների յոգնակի ձեւակազմութիւնից. դա մասնաւորապէս երեւում է յոգնակի հոլովական յարացոյցում, որտեղ գործում է անուանական հոլովակազմութիւնը: Յոգնակի ուղղական եւ գործիական հոլովներում թուի գաղափարն արտայայտւում է **ք** մասնիկի միջոցով՝ *ինքեան-ք, ինքեամ-բ-ք* եւ *իւրեան-ք, իւրեամ-բ-ք:* Միւս թեք հոլովներում գործում է **ք-g** հերթագայութիւնը, իսկ հայցականում՝ **ք-u**, ինչպէս՝ *ինքեան-ց, յինքեան-ց, (զ)ինքեան-ս* եւ *իւրեան-ց, յիւրեան-ց, (զ)իւրեան-ս:* Հմմտ.՝

Եւ *ինքեանք* իսկ հարքն մեր հպարտացան եւ անօրինացան (Նէեմ., Թ. 16)[10]: Զայս արարեալ շիջուցին *յինքեանց* զբազմափայլ ճառագայթն աստուածպաշտութեան[11]: Ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա, բայց զոր ունէինն՝ հաւասար տրոհել *յինքեանս* (Խոր., 193): Զոր առ *իւրեանսն* տեսանէին[12]: Նահապետ ազգին Սլկունեաց ամրանայր յամրոցին... ապաւէն առնելով *իւրեանց* զբնակիչս Սիմն կոչեցեալ լերինն (Խոր., 228):

Բ) Յուցական դերանունների յոգնակերտութիւնը

Յուցական դերանունները յոգնակի թուի իմաստն արտայայտում են տարբեր ձեւերով: *Սա, դա, նա* դերանունների յոգնակի թուում կարելի է ցոյց տալ յոգնակիակերտ **ք** մասնիկի դերը՝ *սո-ք-ա, դո-ք-ա, նո-ք-ա*[13]*:*

Ք յոգնակիակերտ մասնիկը հանդէս է գալիս յոգնակի գործիականում՝ ստեղծելով միեւնոյն բառաձեւում կրկնակի յոգնակերտներ՝ *սո-ք-ա-ւ-ք (սոքօ-ք), դո-ք-ա-ւ-ք (դոքօ-ք), նո-ք-ա-ւ-ք (նոքօ-ք):* Միւս հոլովներում գործում է **ք-g** հերթագայութիւնը, իսկ հայցականում՝ **ք-u**, ինչպէս՝ *սո-g-ա, դո-g-ա, նո-g-ա* եւ *(զ)սոսա, (զ)դոսա, (զ)նոսա:*

Այս, այդ, այն ցուցական դերանունները յոգնակի թուում ունեն ձեւակազմական տարբերակներ, որոնց արտայայտութեան պլանում ակնյայտ է **ք** մասնիկի յոգնակիակազմ դերը, ինչպէս՝ *այս-ք // այս-ո-ք-իկ, այդ-ք // այդ-ո-ք-իկ, այն-ք // այն-ո-ք-իկ*[14]*:*

---

[10] Աստուածաշնչական բոլոր մէջբերումները կատարուած են՝ *Աստուածաշունչ մատեան հին եւ նոր կտակարանաց*ից, հրատ.՝ Հայաստանի աստուածաշնչային ընկերութիւն, Մեծ Բրիտանիա, 1997:

[11] *Մովսիսի Խորէնացւոյ Պատմութիւն Հայոց*, տպ. Մնացական Մարտիրոսեանցի, Տփխիս, 1913, էջ 247: Այսուհետեւ բոլոր մէջբերումների էջերը կը նշուեն բնագրում, փակագծերի մէջ:

[12] *Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց*, տպ. Մնացական Մարտիրոսեանցի, Տփխիս, 1909, էջ 367:

[13] Հայր Արսէն Բագրատունին այդ դերանունների յոգնակի ձեւեր է համարում նաեւ *սայք, դայք, նայք* կազմութիւնները (Բագրատունի, էջ 88): Ակնյայտ է, որ այդ դերանունները եւս թուի իմաստն արտայայտում են մասնիկաւորման միջոցով:

[14] Հայագիտութեան մէջ *այս, այդ, այն* ցուցական դերանունների թուակազմութեան վերաբերեալ տարբեր տեսակէտեր կան: Բագրատունին նկատում է, որ «գտանին ուրեք ուրեք անսովոր հոլովքս ... յոգն. ուղ. *այսոք, այդոք, այնոք,* սեռ.

Յոգնակի թուի հոլովական իմաստներն արտայայտւում են **ք-g** եւ **ք-u** հերթագայութիւնների միջոցով, որ բնորոշ է անուանական հոլովման տիպին: Կարճ ձեւերը յոգնակի հայցականում թուակազմական **u** մասնիկ չեն ստանում ինչպէս՝ *այս-g//այս-ո-g-իկ, այդ-g//այդ-ո-g-իկ, այն-g//այն-ո-g-իկ, (զ)այս- // (զ)այս-ո-ս-իկ, (զ)այդ- // (զ)այդ-ո-ս-իկ, (զ)այն- // (զ)այն-ո-ս-իկ*[15]*:*

Յոգնակի գործիականում թուի քերականական իմաստն արտայայտւում է **ք** մասնիկով, որը եզրափակում է բառաձեւի կաղապարը. նկատենք, որ գործիականի հոլովահիմքում դարձեալ առկայ է յոգնակերտ -ք մասնիկ, ինչպէս՝ *այսոքի-ւ-ք // այսոքիմ-բ-ք, այդոքի-ւ-ք // այդոքիմ-բ-ք, այնոքի-ւ-ք // այնոքիմ-բ-ք:* Հմմտ.՝

Զի Աստուած *այսոքիւք* հաճեսցի ընդ մեզ[16]: Առ *այսոքիւք* եւ առասպելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ Ասորին արդարացուցանեն (Խոր., 56):

Ցուցական դերանունների յոգնակի թուով գործածութիւնը պէտք է դիտարկել շարահիւսական մակարդակում, քանի որ այն պայմանաւորուած է յոգնակի *լրացեալներին համաձայնելու շարահիւսական յատկանիշով:* Գոյականների հետ գործածւում են *այս, այդ, այն, սոյն, դոյն, նոյն* դերանունները (*սա, դա, նա* դերանունները հանդէս են գալիս անկախ գործածութեամբ):

Վերոնշեալ դերանունները գոյականների հետ գործածւում են թէ՛ նախադաս եւ թէ՛ վերջադաս: Նախադաս գործածութեամբ յոգնակի ուղղական, հայցական, մասամբ էլ գործիական հոլովներում դերանունները մնում են եզակի[17]: Հմմտ.՝

Այս ագարակք – այսց ագարակաց – զայս ագարակս – յայսց ագարակաց – այսու ագարա–կաւք (օք) // այսոքիւք ագարակաւք (օք):

Եւ ոչ ինչ ընդհատ *յայսց պատուոց* տայ դայեկին իւրում Սմբատայ, բայց միայն յերկուց գնդացն (Խոր., 174): *Զայսց* երկուց *պատուիրանաց* կախեալ կան օրէնք եւ մարգարէք[18]: Եւ ի բոլորեսին *յայսոսիկ թուղթսն* վաւերական մատանի Վասակայ եդեալ էր (Եղ., 132):

տր. *այսոց, այդոց, այնոց,* գործ. *այսուք, այդուք, այնուք, այնիւք,* բաց. *յասոց, յայդոց, յայնոց…»* (էջ 90): Վարագ Առաքելեանը կարծում է, որ *այս, այդ, այն* դերանունները յոգնակի ուղղականում կարճ ձեւեր չունեն՝ *այսք, այդք, այնք* (*Գրաբարի քերականութիւն, հտր. 1*, «Վիամիր» ՍՊԸ հրատ., Երեւան, 2008, էջ 83):

[15] Բագրատունին նկատում է, որ երբեմն յոգնակի սեռականում հանդիպում է **ր** ձայնորդը, ինչպէս՝ *այնոցր, սոցայցր,* փոխանակ՝ *այնոց, սոցայց* (Բագրատունի, էջ 90):

[16] *Եղիշէի վարդապետի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին*, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1957, էջ 24:

[17] Լ. Խաչատրեան, Գ. Թոսունեան, *Գրաբարի դասագիրք*, «Զանգակ–97» հրատ., Երեւան, 2004, էջ 126:

[18] *Եզնկայ Կողբացւոյ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1826, էջ 277:

Յետադաս գործածութեան դէպքում դերանունները հանդէս են գալիս երկար ձեւով եւ թուով ու հոլովով համաձայնում են յոգնակի լրացեալին. վերջինս ստանում է դերանուան արմատական բաղաձայնը՝ *ագարակքս այսոքիկ – ագարակացս այսոցիկ –(զ)ագարակսս զայսոսիկ – յագարակացս յայսցանէ –ագարակաւքս այսոքիւք:* Հմմտ.՝

Արքն այնոքիկ ծառայք են Աստուծոյ բարձրելոյ (Եզն., 185): *Յաւուրսն յայնոսիկ: Մշակացն այնոցիկ*[19]: Ոմն Մորփիւղիկեայ միաբանեալ զասացեալ *կողմանս զայսոսիկ,* եւ գրգռի պատերազմ ընդ Վաղարշակայ (Խոր., 106): Ասաց նմա *զբանս զայսոսիկ* (Եղ., 114):

Ունեն անկախ գործածութիւն՝ Զի՞նչ գործիցեն *այնոքիկ,* որ վասն մեռելոցն մկրտեցան (Եզն., 293): Որոց անուանքն *են այսոքիկ* (Եղ., 178):

Հանդէս են գալիս իբրեւ նախադրութեան խնդիր՝ Ո՞չ ամենեքեան հոգիք հարկաւորք են ... ի սպասաւորութիւն *վասն այնոցիկ* (Եզն., 108):

Թուականական նոյն օրինաչափութիւնն է գործում *սոյն, դոյն, նոյն* դերանունների յոգնակի թվում՝ *սո-ք-ին //սոյն-ք, դո-ք-ին // դոյն-ք, նո-ք-ին // նոյն-ք*[20]*:*

Յոգնակի թուի թեք հոլովներում գործում է **ք-g** հերթագայութիւնը. եթէ յոգնակի ուղղականում **ք** մասնիկը թուականական ցուցիչ է, ապա այդ դերը թեք հոլովներում կատարում է **g** հոլովակերտը, ինչպէս՝ *սոցին, դոցին, նոցին,* սակայն թեք հոլովներում այդ դերանուններն ունեն տարբերակներ, որոնցից մէկի արտայայտութեան պլանում առկայ է կրկնակի **g** տարր. մի դէպքում այն յոգնակի իմաստի կրող է, միւս դէպքում՝ հոլովակերտի, որ դարձեալ յոգնակի իմաստ է արտայայտում, ինչպէս՝ *սոցին – սոցուն // սոցուն-g, դոցին - դոցուն // դոցուն-g, նոցին - նոցուն // նոցուն-g:* Յոգնակի հայցականում թուի քերականական իմաստն արտայայտւում է **ք-u** հերթագայութեան միջոցով՝ *(զ)սոսին, (զ)դոսին, (զ)նոսին:* Յոգնակի գործիականում առկայ է կրկնակի յոգնակերտ մասնիկ՝ **ք**, որոնցից մէկը առկայ է բառածեւի հիմքում, միւսը՝ յոգնակի գործիականի հոլովակերտն է՝ *սոքիմ-ք-ք, դոքիմ-ք-ք, նոքիմ-ք-ք // նոքում-ք-ք:*

Յոգնակի գործիականը, որպէս օրինաչափութիւն, կազմւում է եզակի գործիականից՝ **ք** հոլովակերտի միջոցով արտայայտելով յոգնակի թուի իմաստ[21], սակայն այս ցուցական դերանունները յոգնակի գործիականը

---

[19] Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հ. Խաչատր Սիւրմէլեան, Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հտր. Ա,* Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1936, էջ 91:

[20] Բագրատունին յոգնակի ուղղականում ընդունում է նաեւ *նոքինք, սոքինք* ձեւերը (էջ 91):

[21] Ջահուկեանն այն տեսակէտն է յայտնում, որ «հայերէնի եզակի գործիականը կարող է ծագած լինել յոգնակի ձեւից՝ ք-ի՝ որպէս յոգնակի տարրի գիտակցուելու եւ այն եզակիից հանելու միջոցով, եթէ միայն չենթադրենք, որ հնդեւրոպական բարբառներում հակառակը տեղի չի ունեցել, այսինքն՝ եթէ յոգնակին չէր կազմուել մի հին կորած եզակիից, որ հայերէնը պահպանել է» (*Հին հայերէնի հոլով-*

կազմում են երկու եղանակով՝ երկու տարբեր հիմքերով: Նախ՝ եզակի գործիականից՝ *սովիմ-բ-ք, դովիմ-բ-ք, նովիմ-բ-ք,* երկրորդ՝ *սոքիմ-բ-ք, դոքիմ-բ-ք, նոքիմ-բ-ք* ձեւերը թեեւ եզակի գործիականի ձեւեր են, սակայն *եզակի այդ ձեւերի հիմքը յոգնակի ուղղականն է,* որի արտայայտութեան շրջանակներում կատարուել է մասնակի առնմանութիւն՝ *սոքի(ն>)մ-բ-ք, դոքի(ն>)մ-բ-ք, նոքի(ն>)մ-բ-ք*, կայ նաեւ *նոքում-բ-ք* ձեւը, որտեղ կատարուել է նաեւ ձայնդարձ՝ *ի>ու:*

Այս դերանունները գոյական անունների հետ գործածւում են միայն նախադաս եւ նրանց համաձայնում են թուով ու հոլովով. յոգնակի ուղղական, հայցական եւ գործիական հոլովներում դերանունները կարող են հանդէս գալ նաեւ եզակի թուով՝ *նոյն // նոքին ագարակք - նոցին ագարակաց - (զ)նոյն // զ)նոսին ագարակս - ի նոցունց ագարակաց - նովին ագարակաւք (օք):* Հմմտ.՝ Եղեն *նոքին* թագաւորք՝ ոմն ժամանակեան եւ ոմն յաւիտենական (Եզն., 1216): Կասկած ունէր տակաւին *ի նոցուն ի դահճացն* (Եղ., 181): *Նոքումբք ցուցմամբք*[22]: Ձի նոյն աստուած է՝ որ արդարացուցանէ զթլպատութիւնն հաւատովք եւ զանթլպատութիւնն *նովին հաւատովք* (Եզն., 169): Ապա եւ կին թագաւորին եւս գրգռէր զթագաւորն *սովին բանիւք*[23]: Հանդէս են գալիս նաեւ ինքնուրոյն կիրառութեամբ: Հմմտ.՝

Նոքա կերպարանողք են, եւ սոքա զեղխք ... այլ կրօնիւք *նոյնք* եւ նոյնպիսիք (Եզն., 117): Եւ այլ ինչ բազում նման *սոցին* էր զԱստուծով (Եզն., 136):

Գ) Սփացական դերանունների յոգնակիակազմութիւնը

Դերանուան համակարգում յոգնակիակազմ **ք** մասնիկը անշեղօրէն գործում է *սփացական դերանունների* թուակազմութեան ոլորտում: Այդ դերանունների թուակազմական հիմքերը անձնական դերանուան սեռական հոլովաձեւերն են[24]. դրանք եզակի սեռականում բառաձեւից անցել են բառային մակարդակ, որոնց վրայ աւելանում է յոգնակիակերտ **ք** մասնիկը: Հմմտ.՝ *ես–իմ-ք, դու-քոյ-ք, իւր-իւր-ք, մեք–մեր-ք, դուք–ձեր-ք:*

Յոգնակի ուղղականում թուի քերականական իմաստն արտայայտւում է մասնիկաւորման միջոցով, որ գործում է միւս հոլովներում: Ստացական դերանունները պատկանում են անուանական հոլովման տիպին. հոլովական իմաստներն արտայայտում են մասնիկաւորմամբ, որոնք, ինչպէս նշել ենք, կատարում են երկակի գործառոյթ եւ քերականօրէն բազմի-

---

ման սիստեմը եւ նրա ծագումը, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1959, էջ 224):

[22] Աւետիքեան-Սիւրմէլեան-Աւգերեան, *Նոր բառգիրք, հտր. Բ*, Վենետիկ, 1837, էջ 439:

[23] *Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց*, տպարան օր. Նուարդ Աջամեանցի, Թիֆլիս, 1912, էջ 108:

[24] Հ. Աւետիսեան, Ռ. Ղազարեան, *Գրաբարի դասընթաց*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1976, էջ 118:

մաստ են. դրանք արտայայտում են հոլովի եւ թուի քերականական իմաստներ: Եթէ յոգնակի ուղղականում հոլովի եւ թուի քերականական իմաստներն արտայայտւում են **ք** մասնիկի միջոցով, ապա միւս հոլովներում այդ իմաստները դրսեւորւում են հերթագայութիւնների միջոցով, որ բնութագրական է հոլովման անուանական տիպին: Հմմտ.՝ իմք - իմոց - (զ)իմս - յիմոց, նմանապէս՝ մերք - մերոց.... , իւրք – իւրոց..., ձերք – ձերոց... եւն.[25]: *Քոյք* ստացական դերանունը թեք հոլովներում ունի զուգահեռ ձեւեր՝ քոց // քոյոց, ի քոց // ի քոյոց:

Բացառութիւն է կազմում յոգնակի գործիականը, որի հոլովական իմաստը դրսեւորւում է եզակի գործիական հոլովաձեւով, իսկ թուի իմաստը՝ **ք** մասնիկով: Հմմտ.՝ իմք – իմով-ք, քոյք – քով-ք // քոյով-ք, իւրք – իւրով-ք, մերք – մերով-ք, ձերք – ձերով-ք[26]:

Ստացական դերանունների յոգնակի գործածութիւնը պայմանաւորուած է շարահիւսական յատկանիշով. շարահիւսական մակարդակում այդ դերանունները գոյական անունների հետ ունեն թէ՛ նախադաս եւ թէ՛ վերջադաս շարադասութիւն եւ թուով ու հոլովով համաձայնում են յոգնակի լրացեալին: Հմմտ.՝

Որ եւ սիրելի *իմոց* իսկ *ախորժակացս* է (Խոր., 1): Եւ դու լուիցես յերկնից, եւ քաւիչ լիցիս մեղաց *ծառայից քոց* (Բ Մնա., Զ, 27): Բանաս զձեռն քո, եւ լցուցանես զամենեսեան քաղցրութեամբ *կամօք քովք* (Սաղ., ՃԽԴ, 16): Իսկ դու խստացար ընդ իս, եւ *քովք կամօք*՝ առանց *իմոց կամաց* եղեր ընդ իս թշնամի (Բուզ., 141)[27]: ... Սատակել զնա ըստ բանին Տեառն, զոր խօսեցաւ ի ձեռն ծառայից *իւրոց մարգարէից* (Դ Թագ., ԻԴ, 3): Ի նա իւսացաւ սիրտ իմ ... եւ ես *կամօք իմովք* խոստոուան եղէց նմա (Սաղ., ԻԷ, 7):

Յոգնակի գործիականում ստացական դերանունները յոգնակի լրացեալի հետ հազուադէպ հանդէս են գալիս եզակի թուով: Հմմտ.՝ Ունի *քոյով կամօք* զՄիածնիդ քո զօրինակ (Ագաթ., 53): *Իւրով* անարատ *կրօնիւքն* (ՆՀԲ, 1, 874): Եւ անցին *զքոյով պատուիրանօքդ,* եւ անկան ի մահ՝ իւրեանց պատուիրանազանցութեամբն (Ագաթ., 188):

---

[25] Առաքելեանն ընդունում է նաեւ *իւր* դերանունից առաջացած *իւրայոց* եւ *իւրայովք* ձեւերը, որոնք հին հայերէն մատենագրութեան մէջ հազուադէպ գործածութիւն են ունեցել (էջ 86):

[26] Բագրատունին ածական դերանունների (իմա՝ ստացական դերանունների) շարքում ընդունում է նաեւ *սորա (սոցա), դորա (դոցա), նորա (նոցա)* ուղղականի ձեւեր եւ նկատում, որ *նորա* դերանուան պարագային «յոգնակի սեռականքդ գտանին երբեմն յորդութեամբ ձայնի կամ վրիպակաւ գրեալ՝ *նորայնց, նոցայնց.* բայց պարզ ուղղականն՝ *նորայն, նոցայն,* չիք» (էջ 93):

[27] Օրինաչափ է *քոյովք կամօք* ձեւ, քանի որ *քո* ստացական դերանունը նախադաս գործածուելիս հոլովւում է *քոյ* հիմքով (Ա. Աբրահամեան, *Գրաբարի ձեռնարկ*, «Լոյս» հրատ., Երեւան, 1976, էջ 87):

Դ) Որոշեալ դերանունների յոգնակիակազմութիւնը

Հին հայերէնում որոշեալ դերանունները (բացառութեամբ **ամենայն**ի) ելակէտային վիճակում յոգնակիակազմ են եւ արտայայտում են հաւաքական առարկաների ամբողջութիւն: Այդ դերանունները կազմւում են *–եքին // -եքեան* ածանցներով, որոնց արտայայտութեան պլանում առկայ է **ք** յոգնակերտ տարրը, ինչպէս՝ *ամեն-եքին, ամեն-եքեան, բոլոր-եքին, բոլոր-եքեան*[28]*:*

Յոգնակի թեք հոլովներում թուակազմական **ք** տարրը ենթարկւում է **ք-g** հերթագայութեան, հայցականում՝ **ք-u**, հմմտ. *ամենեքին // ամենեքեան – ամենեցուն//ամենեցունց, բոլորեքին//բոլորեքեան – բոլորեցուն//բոլորեցունց* եւ *զամենեսին // զաեմենեսեան, զբոլորեսին // զբոլորեսեան* եւն.:

Որոշեալ դերանունները հանդէս են գալիս առանձին շարահիւսական դերով, իսկ գոյական անունների լրացման դերում թուով եւ հոլովով չեն համաձայնում նրանց: Հմմտ.՝

Ամենեքին երկուորիք են եւ անորդի ոչ գոյ ի նոսա (Երգ., Զ, 5): Զնա պարտ էր իմանալ պատճառ իւրեանց եւ արարիչ *ամենեցուն* (Եզն., 129): Եւ այնպէս արկանէր ի գեհեն *զամենեսին* (Եզն., 246): Եւ զ*ամենեցունց* զկարգեալ թոշակն նուազեցուցանէին եւ քաղցիւ եւ ծարաւով տառապեցուցանէին զնոսա (Եղ., 21): Ի մարմնի *ամենեքեան* էին, այլ ի գործս մարմնոյ եւ հոգւոյ ոչ *բոլորեքեան* (Եզն., 295): Եւ լսես անդ զյարութիւնն ... զխոստումն երկրորդ գալստեանն՝ հրաշակերտ յարութիւն առնելով *բոլորեցունց* (Եղ.,13): Եւ ի *բոլորեսին* յայսոսիկ թուղթսն վաւերական մատանի Վասակայ եդեալ էր (Եղ.,132):

Յոգնակի գործիականում թուակազմական մասնիկները պահպանւում են, որոնք աւելանում են եզակի գործիականի ձեւերին. ընդ որում, իբրեւ հաւաքական իմաստի դերանուններ, դրանք եզակի հոլովաձեւեր չունեն, սակայն յոգնակի հոլովաձեւի կառուցուածքային վերլուծութիւնը հաստատում է, որ հաւանական է եղել նախագրային հայերէնում նրանց եզակի թուով գործածութիւնը: Այսպէս, յոգնակի *ամենեքում-բ-ք* եւ *բոլորեքում-բ-ք* ձեւերը հաստատում են, որ յոգնակի գործիականի **ք** մասնիկից առաջ *ամենեքում-բ* եւ *բոլորեքում-բ* բառաձեւերը եզակի գործիականի ձեւեր են, ընդ որում՝ կազմուած *ամենեքին* եւ *բոլորեքին* ձեւերից, որոնց վերջին **ն** ձայնորդը **ք** հոլովակերտից առաջ ենթարկուել է մասնակի առնմանութեան եւ վերածուել **մ** ձայնորդի, միաժամանակ տեղի է ունեցել նաեւ այլ կարգի ինչիւնափոխութիւն՝ **ի-ու**, հմմտ. *ամենեք-ի-ն-ք > ամենեք - ու - մ-ք,* որից՝ *ամենեքում-բ-ք:* Այլ կերպ ասած՝ յոգնակի գործիականում կարելի է ցոյց տալ յոգնակիակերտ կրկնակի մասնիկներ: Հմմտ.՝ Դարձեալ փութայ *ամենեքումբք* հանդերձ ըստ Քրիստոսի հետոցն վարել (Բուզ., 66): Յետ փոքու ժամանակի՝ աղէտք անցին *զամենեքումբք* (Խոր., 126):

---

[28] Բագրատունին այս բառերը դերանուան տեսակների մէջ չի զետեղում (էջ 85-94):

ե) Հարցական եւ յարաբերական դերանունների յոգնակիակազմութիւնը

Հարցական դերանունների մի մասը յոգնակի թիւը կազմում է մասնիկաւորման եղանակով. որպէս ընդհանուր յոգնակիակերտ ցուցիչ՝ հանդէս է գալիս **ք** մասնիկը: Այդ դերանուններն են՝ *ո՞* եւ *ո՞վ,* որոնք համապատասխանաբար ունեն յոգնակի ուղղականի հետեւեալ ձեւերը.- *ո՞յ-ք* եւ *ո՞վ-ք:* Հմմտ.՝ *Ո՞* ելցէ մեզ առ քանանացին (Դատ., Ա, 1): *Ո՞յք* եմք՝ Աստուծոյ օրէնս դնելով (ՆՀԲ, 2, 502): *Ո՞վ* է սա որ ելեալ գայ սպիտակաւ (Երգ., Ը, 5): *Ո՞վք* են ճշմարիտ երկրպագուքն (ՆՀԲ, 2, 524):

Յաճախ *ո՞յք* ձեւը հանդէս է գալիս իբրեւ *ո՞* եւ *ո՞վ* դերանունների ընդհանուր յոգնակի: Հմմտ.՝ Եւ *ո՞յք* արդեօք այսպիսեաց ճառից առաջինք, եթէ ոչ ոք ի Հոմերոսէ պատմին (Խոր., 89): Չորրորդ՝ յորում ասեմք, թէ *ո՞յք* են գտօղք տեսակաց ուսումնականին[29]:

Յոգնակի սեռական-տրականում գործում են **ք-ց**, հայցականում՝ **ք-ս** հերթագայութիւնները՝ հոլովի եւ թուի իմաստներն արտայայտելու համար: Հմմտ.՝ *ո՞յք – ո՞յց – ո՞յց- (զ)ո՞յս – յո՞յց:* Հմմտ. Զո՞րս յայտնեցից եւ յաղագս *ո՞յց* նշանակեցից (Նար., 66)[30]:

Ո՞//ո՞վ հարցական դերանունների յոգնակի գործիականը պակասաւոր ձեւ է. հոլովական այդ իմաստով գործածւում է *որ* յարաբերական դերանուան յոգնակի գործիականը, որ մասնիկաւոր կազմութիւն է՝ *որո՞վ-ք:*

Հարցական դերանուն է համարւում նաեւ *քանի՞* բառը, որի յոգնակին մասնիկաւոր կազմութիւն է՝ *քանի՞-ք:* Յոգնակի թուի հոլովական իմաստները դարձեալ արտայայտւում են **ք-ց** եւ **զ-ս** հերթագայութիւններով, ինչպէս՝ *քանեա՞ց – (զ)քանի՞ս – ի քանեա՞ց*[31]*:* Հմմտ. *Քանի՞* նկանակ հաց ունիք, եւ նոքա ասեն՝ Եւթն (Մար., Ը, 5): *Քանեա՞ց* կանանց զերկուսս ի ծնեցելոցն շնորհ դիւրաւ ամբողջ ապրեցուցի (ՆՀԲ, 2, 979): Պարտ է խնդրել, թէ *քանի՞ս* ունի նշանակութիւնս հոմանունն (ՆՀԲ, 2, 979):

Յոգնակի գործիականում, որպէս թուակազմական ցուցիչ, հանդէս է գալիս **ք** յոգնակերտը, որ աւելանում է եզակի գործիականին, ինչպէս՝ *քանեա՞ւ – քանեա՞ւ-ք:*

Յոգնակի թիւը մասնիկաւորմամբ է արտայայտում նաեւ *որ* յարաբերական դերանունը՝ *որ-ք,* որ հանդէս է գալիս նաեւ հարցական դերանուան արժէքով*:* Հմմտ.՝ *Որք* ի խաւարին եւ ի միգին իցեն՝ տեսցեն աչք կուրացելոցն (Եսայ., ԻԹ, 18): Վարսք քո իբրեւ զերամակս այծից, *որք* երեւեցան

---

[29] Դաւիթ Անյաղթ, *Սահմանք իմաստասիրութեան*, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1960, էջ 126:

[30] Գրիգոր Նարեկացի, *Մատեան ողբերգութեան*, տպ. Ստ. Տէօքմէճեանի, Պուենոս Այրէս, 1948, էջ 66:

[31] Հարցական եւ յարաբերական դերանունները դերանուան առանձին տեսակներ են համարում Աբրահամեանը (էջ 37-9) եւ Առաքելեանը (էջ 86), իսկ Աւետիսեանն ու Ղազարեանը դրանք միաւորում են դերանուան մի տեսակի մէջ (էջ 121):

ի Գաղաադէ, Ատամունք քո իբրեւ զերամակս կտրելոց, *որք* ելանեն ի լուալեաց (Երգ., Դ, 1-2): Ըստ Աստուծոյ արժանեաց *ո՞րք* արժանաւոր իցեն պատմիչ լինել (Եզն., 239):

Յոգնակի թուի հոլովական իմաստները դարձեալ արտայայտւում են **ք-g** եւ **ք-u** հերթագայութիւններով, ինչպէս՝ *որք – որոց – (զ)որս – յորոց:* Համմտ.՝ *Որոց* ոգիքն թուլացեալ են յերկնաւոր առաքինութենէն՝ յոյժ ընդ աիիւ անկեալ է բնութիւն մարմնոյ (նոցա) (Եղ., 14): *Յորոց* եւ իմաստունքն տեղի տուեալ փախչին ի նոցանէ (Եղ., 8):

Յոգնակի գործիականում ունի *որով-ք* մասնիկաւոր կազմութիւնը, որ դիտարկեցինք հարցական դերանունների հատուածում: Համմտ.՝ Զհիւղեայն կարծիս, *որովք* Յոյնքն մոլորեցան, բաւական համարեսցուք առաջնոց բանիցն յանդիմանութեամբ վճարել (Եզն., 111): *Որովք յիշատակօք* միայն վարի յօգտակարն (Եզն., 174):

Զ) Փոխադարձ եւ անորոշ դերանունների յոգնակիակազմութիւնը

Մասնիկաւորումը գործում է նաեւ փոխադարձ դերանունների թուի կարգում. այդ դերանունները անեզական անուններ են, չունեն յոգնակի ուղղականի ձեւ[32]. դրանց ելակէտային վիճակը յոգնակի սեռական հոլովաձեւն, որ հոլովի եւ թուի քերականական իմաստներն արտայայտում է **g** մասնիկի միջոցով, ինչպէս՝ *միմեանց, իրերաց:* Ակնյայտ է, որ այս ձեւերը ծ-գում են նախագրային հայերէնի *միմեանք, իրեարք* ձեւերից, որոնք ժամանակի ընթացքում դուրս են եկել դերանուան ձեւաբանական համակարգից[33]: Այդ ձեւերի յոգնակի ուղղականի **ք** մասնիկից կարելի է բխեցնել յոգնակի սեռականի **g** մասնիկը, որ հետեւանք է **ք-g** հերթագայութեան՝ քերականական արժէքով: Այդ դերանունների թեք հոլովներում՝ նոյնպէս դիտարկելի են **ք-g**, հայցականում՝ **ք-u** հերթագայութիւնները: Համմտ.՝ Եւ յորժամ պատահէին *միմեանց*՝ դարձեալ միւսանգամ *զմիմեանս* սատակէին (Եղ., 118): Դեռ եւս *զիրեարս* սատակէին (Եղ., 180): Գազանացեալ զօրութեամբ *յիրեարս* յարձակէին (Եղ., 116):

Յոգնակի գործիականը քերականական իմաստն արտայայտում է **ք** մասնիկի միջոցով, որ աւելանում է անգործածական եզակի ձեւերին՝ *միմ-*

---

[32] Աբրահամեան, էջ 78. նաեւ՝ Աւետիսեան-Ղազարեան, էջ 120:

[33] Աճառեանը *միմեանց* դերանունը բխեցնում է *միմեանք* ձեւից՝ նկատելով, որ «գործածական է միայն հոլովեալ ձեւով… եւ կազմուած է *մի* բառի կրկնութեամբ» (*Հայերէն արմատական բառարան, հտր. 3*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1977, էջ 317): Աճառեանը եւ Ջահուկեանը *իրերաց* դերանունը դուրս են բերում *իրեար* ձեւից (Աճառեան, *Հայերէն արմատական բառարան, հտր. 2*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1973, էջ 251. նաեւ՝ Գ. Ջահուկեան, *Հայերէն սպուգաբանական բառարան*, «Ասողիկ» հրատ., Երեւան, 2010, էջ 288): Բոլոր դէպքերում, *իրերաց* բառաձեւը ցոյց է տալիս, որ ելակէտային վիճակում այն ունեցել է *իրեարք* մասնիկաւոր ձեւը:

եամ-բ-ք, իրերա-ւ-ք: Հմմտ.՝ Սկսան իբրեւ արբեալք անզգայք *զմիմեամբք* ելանել ի բանից պատասխանիս (Եղ., 161): *Զմիմեամբք* դիզանէին ի միմեանց վերայ (Ագաթ., 90):

Ոմն, ոք անորոշ դերանունների յոգնակի ուղղականը կազմւում է **ք** մասնիկի միջոցով՝ *ոմանք:* Հմմտ.՝ Պատասխանի ետուն նմա *ոմանք* ի դպրացն (Ղու., Ի, 39): Եւ *ոմանք* յերկուացան (Մատթ., ԺԸ, 17):

Յոգնակի սեռ.-տրականում հոլովի եւ թուի քերականական իմաստներն արտայայտւում են **ք-g**, հայցականում՝ **ք-u** հերթագայութիւնների միջոցով, ինչպէս՝ *ոմանք- ոմանց – (զ)ոմանս – յոմանց:* Հմմտ.՝ Եւ խորհեալ *ոմանց* ի Հայ նախարարացն՝ լսելի լինէր խորհուրդն[34]: Արգելեցին *զոմանս* ի նոցանէ ձեռս յետս կապելով (Եղ., 20): Լսէր *յոմանց* զխորհեալսն Հայոց (Փարպ., 61):

Ոք դերանուան յոգնակի գործիականը պակասաւոր յարացուցային ձեւ է:

Յոգնակի թիւը մասնիկաւորմամբ է արտայայտում նաեւ *այլ* անորոշ դերանունը՝ *այլ-ք*, որի թեք հոլովներում եւ հայցական նոյնպէս գործում է **ք-g** եւ **ք-u** հերթագայութիւնը: Յոգնակի թուով հանդէս է գալիս ինչպէս առանձին կիրառութեամբ, այնպէս էլ գոյականական անդամի լրացման դերով, ինչպէս՝

Զայլս եւս զարհուրեցուցանել կամիս (Ագաթ., 65): Յաղագս զի ոչ սակս Ադամայ եւ *այլոց* նահապետացն միաբանեցան *այլքն* ի պատմագրաց (Խոր., 13): Բազում արք անուանիք ... հոգացան ոչ միայն զգիրս դիւանացն *այլոց* ազգաց թագաւորացն եւ զմեհենիցն յեղուլ ի յոյն բան (Խոր., 8):

Այլ դերանունը յոգնակի թուով գործածւում է յոգնակի լրացեալներին համաձայնելու հանգամանքով, ինչպէս՝ Զոր պատմէ Պաղեփատոս եւ Պուրփիւր եւ *այլք բազումք* (Խոր., 205): Գողք եւ սպանողք, եւ կնահանք եւ *այլք այսպիսիք* փախուցեալ անդր անկա–նէին (Խոր., 288): Չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ ... հանդերձ որդւովք իւրովք ...եւ *այլովք ընդոծնօք* (Խոր., 33): Խռովութիւնքն յառաջագոյն յառնէր առ *այլովք ... թագաւորօք* (Եղ., 78):

Հաւաքական գոյականների լրացման դերում *այլ* դերանունը հանդէս է գալիս յոգնակի թուով: Հմմտ.՝ Օր մի յաւուրց տարեկան, դիմեաց գալ թագաւորն Տիրան հանդերձ *այլովք աւագանովն* մտանել յեկեղեցին (Բուզ., 28):

Դերանուան թուականզմութեան ուսումնասիրութիւնը կարող է ամբողջացնել անուն խօսքի մասերի թուի քերականական կարգի տիպաբանութեան բնութագրութիւնը, որը լեզուների ձեւաբանական տիպաբանութեան չափորոշիչներից է:

---

[34] *Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան*, տպ. Մնացական Մարտիրոսեանցի, Տփխիս, 1904, էջ 119:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Հին հայերէնում դերանուան թուի քերականական կարգի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ դերանուանական բառածեւերի արտայայտութեան պլանում գործում է մասնիկաւորումը, տարահիմքութիւնը, տարամատութիւնը, ինչպէս նաեւ քերականական իմաստների արտայայտման խառը տիպը:

Անձնական եւ ցուցական դերանունների յոգնակի թիւն արտայայտւում է խառը տիպով (տարահիմքութիւն-մասնիկաւորում), ցուցական, ստացական, անորոշ, հարցական եւ յարաբերական դերանունների յոգնակի թիւը կազմւում է յոգնակիակերտ **ք** մասնիկի միջոցով, որոնց թեք հոլովաձեւերում եւ հայցականում գործում են **ք-g** եւ **ք-u** հերթագայութիւնները: Փոխադարձ դերանունների յոգնակիի ուղղականը պակասաւոր յարացուցային ձեւ է, դրանց հոլովի եւ թուի քերականական իմաստներն արտայայտւում են յոգնակի սեռական - տրականում **ք-g**, յոգնակի հայցականում՝ **ք-u** հերթագայութեամբ. այդ բառածեւերի արտայայտութեան պլանում յոգնակերտ **ք** մասնիկը դրսեւորւում է յոգնակի գործիականում: Որոշեալ դերանունները յոգնակիակազմ են. դրանք անեզական բառեր են, որոնց արտայայտութեան պլանում յոգնակիակերտ մասնիկներն անբաժան են բառի կառուցուածքից:

Դերանուան թուակազմութեան ուսումնասիրութիւնը որոշակիօրէն խմբագրում է հին հայերէնի տիպաբանութեան թեքականութեան տեսութիւնը՝ ցոյց տալով, որ քերականական իմաստների արտայայտման միջոցներից կարեւոր դեր ունի կցականութիւնը (մասնիկաւորումը), որոշակի դէպքերում էլ թեքականութիւնն ուղեկցւում է տարահիմքութեան եւ կցականութեան տարրերով:

THE TYPOLOGY OF THE GRAMMATICAL CATEGORY OF A NUMBER OF PRONOUNS IN OLD ARMENIAN

(Summary)

LALIK KHACHATRYAN (lingualal51@mail.ru)

The study of the grammatical category of a number of pronouns in Old Armenian shows that in the plane of expression of grammatical meanings of pronouns there is agglutination, as well as suppletivism/suppletion (diverse roots, diverse stems) and the mixed type.

The pluralia tantum of personal and demonstrative pronouns is expressed by a mixed type: suppletivism with agglutination; ես - մեք, նա - նոքա, սա- սոքա – սոցա - զսոսա. The pluralia tantum of possessive, indefinite, interrogative and relative pronouns is formed by the plural-particle *-kh;* իմ - ք, ձեր - ք, ոման- ք, ո՞յ - ք, որ - ք, in which the oblique cases and accusative have available alternations *kh-tc, kh-s;* իմո - g, զիմ - u, ձերո – g, զձեր - u, ոման – g, զոման - u, ո՞յ - g, զո՞յ - u, որո - g , զոր - u.

The pluralia tantum of reciprocal pronouns is a less provocative form, and the grammatical meanings of the case and number are expressed by the *kh-tc* alternation*;* միմեան - g, իրերա - g, in the plural-accusative in the *kh-s* sequence; զմիմեան - u, զիրեար - u.

In the plane of expression of those words, the plural particle *-kh* appears in the instrumental case; միմեամբ - ք, իրերաւ - ք.

Definite pronouns are plural-structured and do not have singularia tantum. The plural particles are inseparable from the word structure; բոլորեքին // բոլորեքեան, ամենեքին // ամենեքեան.

The study of the structure of a number of pronouns somewhat modifies the theory of inclination of the typology of Old Armenian, showing that agglutination may play a dominant role in the expression of grammatical meanings. On the other hand, in some cases inclination is accompanied by elements of agglutination and suppletivism (diverse roots and diverse stems).

SELF- AND GROUP-AFFIRMATION AS MEANS FOR REDUCING DEFENSIVENESS AMONG THE ARMENIAN COMMUNITY AND FACILITATING CONTACT WITH OUT-GROUP MEMBERS

SEVANA TOPALIAN (sevana.topalian@gmail.com)

ABSTRACT

Self- and group-affirmation, where individuals are prompted to reflect upon either central personal or collective values, have been proposed as social psychological mechanisms to reduce defensive reactions and promote intergroup relations in the context of intergroup conflict. Lebanon, with its 18 officially recognized sects, presents a unique site to explore intergroup relations, specifically among Armenians as they are one of the very few ethnic minority groups in Lebanon who have high vitality and have maintained their distinct Armenian ethnic identity, language, and culture.

The purpose of the present study is to assess the effects of self- and group-affirmation in reducing defensiveness[1] in a sample of Armenian adolescent high school students when presented with an implicit identity threat and to subsequently examine their willingness to engage in contact with the Lebanese mainstream. The study employed a 3 x 2 between groups factorial design with three affirmations (self, group and no affirmation) and two threat (implicit identity threat and no threat) manipulations. In addition, strength of identification with ethnic identity as well as attitudes towards and frequency of contact with non-Armenians were measured. The study was administered online via Qualtrics with a sample of 121 Armenian adolescent high school students from seven Armenian high schools. The current sample highly endorsed their Armenian ethnic identity; females were more willing to engage in contact with and had higher positive attitudes towards non-Armenians. A possible explanation for this finding might be the notion that Armenian culture and Armenian men endorse patriarchal traditional roles and values associated with an Eastern influence. Accordingly, in a minority setting males may be motivated to protect the self and, thus, the collective shared identity, through abstaining from or engaging less in contact with non-Armenians. In addition, participants with ethnically non-Armenian parents were more willing to engage in contact with non-Armenians perhaps due to the fact that they encounter non-Armenians frequently in their setting. While participants who are members of scouts or socio-cultural institutions or are affiliated with a political party had

[1] Defensiveness is a feeling aroused when one's identity is threatened. Thus this thesis explores self- and group-affirmation as possible tools to reduce defensiveness when one's Armenian ethnic identity is threatened.

higher positive attitudes towards and more frequent contact with non-Armenians, possibly also as a consequence of meeting with non-Armenians frequently in these settings, they were, however, less willing to pick non-Armenians in the team building exercise. Furthermore, the analysis of participants' responses in the team building scenario demonstrated that participants employed their Armenian ethnic identity in making decisions, indicating the collective identity as an important part of their self-concept.

GROUP- AND SELF-AFFIRMATION AS MEANS FOR REDUCING DEFENSIVENESS AND FACILITATING WILLINGNESS TO ENGAGE IN CONTACT WITH OUT-GROUP MEMBERS

Self-affirmation theory, advanced by Steele (1988), centers on how individuals adapt to information or events that are threatening to their self-concept. Self-affirmation theory proposes that individuals are driven to protect their perceived sense of self, mainly their sense of self-worth and self-integrity (Cohen & Sherman, 2014; Sherman & Cohen, 2006; Sherman et al., 2017; Sherman, 2013; Steele, 1988). According to Steele (1988), the self is composed of several elements: roles, values and belief systems. These roles, values and belief systems are directly related to an individual's perceived worth and integrity (Sherman & Cohen, 2006; Steele 1988). Furthermore, self-affirmation theory proposes that people have a flexible sense of self-integrity (Sherman et al., 2017). Therefore, when one of the aforementioned domains is threatened, individuals are motivated to protect their perceived sense of self-worth and self-integrity by affirming another aspect of the self from another domain (Cohen & Sherman, 2014; Sherman & Cohen, 2006; Sherman et al., 2017; Sherman, 2013; Steele, 1988).

In addition to roles, values and belief systems, the social identity of an individual constitutes an integral part of their self-concept (Hogg, 2006). Social Identity Theory (Tajfel & Turner, 1986) assumes that individuals' self-concept is derived from their perceived membership in a social group. Social identity theory has been widely used in research to explain intergroup relations and intergroup comparisons (Hogg, 2006). Comparisons between groups highlight their differences and create disparities; all the while individuals strive to maintain a positive perception of their groups (Turner & Tajfel, 1986). If these positive perceptions are challenged, individuals experience a sense of threat leading to negative emotional and physiological reactions, negative attitudes and prejudices, negative verbal and nonverbal behaviors, and possibly overt hostile behavior (Badea & Sherman, 2019; Stephan & Stephan, 2017; Tajfel & Turner, 1986). Thus, in-group identification precedes out-group hostility and intergroup conflict (Brewer, 2001). Since conflicts have been associated with intergroup biases and prejudice, research has examined ways to reduce

intergroup conflicts and one such strategy is self-affirmation (Sherman et al., 2017). For instance, a study has demonstrated that, indeed, self-affirmation increases one's willingness to acknowledge in-group responsibility for wrongdoing of others, express feelings of group-based guilt, and consequently be willing to provide greater support for material compensation for victimized out-groups (Čehajić-Clancy et al., 2011).

Research studies have also suggested that Group-Affirmation or Collective Self-Affirmation, although far less studied than self-affirmation, have similar effects of buffering stress and defensiveness when individuals are presented with a threat to their collective identity (Sherman et al., 2007; Spencer-Rodgers et al., 2016). For instance, Sherman et al., (2007) demonstrated that engaging in group affirmation boosts psychological resources and reduces defensive responses to social identity threat. Group-affirmation of values may have enduring benefits, especially for people who habitually define themselves via their group membership (Spencer-Rodgers et al., 2016).

The Present Study

Lebanon, for many Armenians, is referred to as "our second homeland" and for some "our first homeland" (Abramson, 2013). This is hardly surprising as nowhere else in the diaspora have Armenians been offered the economic freedom to achieve prosperity, the political freedom to pursue their interests and the collective autonomy to preserve their identity (Abramson, 2013). As it happens, Armenians' social integration, too, marks their community off as distinctive (Abramson, 2013).

The present study seeks to better understand the role of self- and group-affirmation interventions in reducing defensiveness in the presence of identity threat among Armenian high school students and in facilitating interaction with out-group members. Accordingly, the following research question was asked: Will collective- and self-affirmation reduce defensiveness in a sample of adolescent Armenian high school students when presented with an implicit identity threat, and subsequently facilitate interaction between Armenians and the Lebanese mainstream?

Rationale and Significance

Self-affirmation has been shown to reduce individuals' stress response and defensiveness in the context of identity threat and intergroup conflict (Čehajić-Clancy et al., 2011; Sherman et al., 2017; Sherman, 2013). While self-affirmation increases an individual's willingness to acknowledge their group's wrongdoings towards others and to provide support for compensation, group-affirmation failed to do so because boosting the group's self-esteem may have

led individuals to link their own identities more closely to their group membership (Čehajić-Clancy et al., 2011).

When one's value system is challenged by exposure to out-group members with discrepant worldviews, this leads to intergroup comparisons and hostile intergroup behaviors (Sherman et al., 2017; Sherman & Cohen, 2006). Accordingly, when an ethnic group's social identity is challenged with assimilation by exposure to the host community, such as in the case of Lebanese-Armenians, this may be perceived as a threat to the group's continuity and may result in further retention of the Armenian ethnic identity through derogating the out-group. Being in a constant state of fear regarding the preservation of one's own collective ethnic identity might prompt Armenians to engage in behaviors that serve to maintain a more isolated community.

While data on the acculturation status of Armenians in Lebanon is not yet available, many studies have pointed to the saliency of the Armenian collective ethnic identity, the importance to maintain this identity, and its role in hindering the integration of the Armenians in the Lebanese mainstream context (Kazarian & Boyadjian, 2008; Kazarian, 1997; Tavitian et al., 2019).

Both social psychological and developmental approaches suggest that a strong, secure ethnic identity contributes to psychological well-being (Phinney et al., 2001). Theory and research on acculturation determine the importance of adaptation to the host society (Phinney et al., 2001). In the efforts of addressing this matter and eventually promoting a healthy interaction between Armenians and the larger Lebanese community, the present study proposes self- and group-affirmation as means for reducing defensiveness and facilitating contact with out-group members.

Hypotheses

Hypothesis 1: Main Effect of Affirmation. It is expected that participants who engage in self- or group-affirmation without receiving an implicit identity threat will be more willing to engage in contact with and have higher positive attitudes towards non-Armenians.

Hypothesis 2: Interaction Effect of Affirmation and Threat. It is expected that participants in the self- and group-affirmation conditions who receive an implicit identity threat will be more willing to engage in contact with and have higher positive attitudes towards non-Armenians as compared to participants who will not engage in an affirmation manipulation yet receive an identity threat.

Hypothesis 3: Self-Affirmation versus Group-Affirmation. Bearing in mind the saliency of Armenian ethnic identity, the recent altercations between Armenia and Azerbaijan, the ongoing aggressions of Azerbaijan on Armenia, and the

constant social media attacks on Armenians (Kazarian & Boyadjian, 2008; Kazarian, 1997; Simmons & Gauthier-Villars, 2021; Tavitian et al., 2019), the Armenian collective identity is currently under stress, and Armenians are experiencing heightened levels of threat. Therefore, by asking Armenians to think about their group's identity, it is expected that group-affirmation might create a reactance effect and, thus, self-affirmation compared to group-affirmation will likely reduce defensiveness and facilitate participants' willingness to engage in contact with and have higher positive attitudes towards non-Armenians.

METHODS

The sample of the study was calculated using G*Power version 3.1.9.4 (Faul et al., 2007). The *F* statistic, Analysis of Variance (ANOVA), was used to be able to detect fixed, main and interaction effects with an *a priori* type of power analysis where statistical power and effect size were determined. The following parameters were set: A medium size effect ($d = 0.5$; $p < 0.5$), degrees of freedom ($df = 2$), 6 groups and 1 moderator. The calculation yielded a total sample size of $N = 246$, with $n = 41$ participants in each experimental condition. Bearing in mind the sample size generated by G*Power, the study aimed to collect data from $N = 300$, with $n = 50$ in each experimental group.

Research Design & Procedure

Thus, the variables of the study were the following: Affirmation manipulation (self, group, and no affirmation); implicit identity threat (threat and no threat condition), willingness to engage in contact with non-Armenians (attitudes towards non-Armenians and team building scenario), ethnic identity identification, and frequency of contact with non-Armenians.

To monitor the possible effects of self- and group- affirmation on reducing defensiveness and facilitating willingness to interact with out-group members, the study employed a 3 (self-affirmation, group-affirmation and no affirmation) x 2 (identity threat and no threat) between groups factorial design. This study design produced six experimental groups. Groups received either a self-affirmation, group-affirmation or no affirmation manipulation coupled with either an implicit identity threat manipulation or no threat manipulation. The various interactions of these variables and their effects were observed on the outcome variables: attitudes towards non-Armenians and team building scenario. In addition, ethnic identity was considered as a moderator, and its effects on the relationship between affirmation, threat and willingness to engage in contact with non-Armenians was observed. Moreover, the study included a control variable: frequency of contact with non-Armenians.

Students who agreed to participate in the study were randomly assigned to one of six experimental conditions and, based on their assignment, completed an automated questionnaire. In addition, all students completed a demographic form, answered questions checking the validity of the experimental manipulation, and completed scales regarding ethnic identity, attitudes towards and frequency of contact with non-Armenians.[2]

Instruments

Participants indicated the importance of their ethnic identity, and they either engaged in a self-affirmation manipulation by ranking "personal values" from most important to least important and wrote about the three most important "personal values", or engaged in a group affirmation manipulation where they ranked "group values" from most important to least important and wrote about the three most important "group values", or engaged in a no affirmation control condition where they recalled their morning routine. In addition, participants either received a subtle identity threat, specifically a representative threat, by engaging in a "population estimation" exercise, or they did not receive a threat. The effects of these different manipulations were observed upon the dependent variables, attitudes towards the mainstream Lebanese and team building scenario while the frequency of contact with the mainstream Lebanese was controlled for. The questionnaire was administered both in English and Armenian based on the preference of each participant.

Psychometric Properties of the Scales

Self-Affirmation. When an individual's self-concept is threatened, they experience a psychological discomfort that they are motivated to reduce (McQueen & Klein, 2006). Several strategies for reducing this discomfort have been proposed, for instance, Tesser's self-evaluation maintenance (SEM) model (1988) derived from his self-evaluation maintenance theory. The SEM model is based upon two main broad assumptions: people want to maintain a positive evaluation of the self, and the way they evaluate themselves is partially determined by the accomplishments of people around them, especially those to whom they are close (Tesser, 1988). The most prominent self-affirmation manipulations in experimental studies are based upon Steele's (1988) self-affirmation theory, which states that to maintain and restore one's global

[2] For a detailed description of the procedure as well as other details concerning the research, literature review, appendix, etc. kindly refer to the original thesis: Sevana Topalian, "Self- and group-affirmation as means for reducing defensiveness and facilitating contact with out-group members", Haigazian University Barsumian Library, Shelfmark: T:0237.

positive self-image affected by threats, requires affirmation of some important aspects of one's self unrelated to the threatened domain.

Group-Affirmation. Social identities, including being part of groups such as sports teams or other organizations, and memberships in gender, ethnic, and nationality groups are important sources of a person's identity (Tajfel & Turner, 1986). There exists a direct link between representations of one's self and representations of one's group; hence, people are motivated to protect and maintain the integrity not only of the individual self but also of their social identities (Sherman et al., 2007). Group affirmation allows participants to affirm values or resources central to a collective identity (Sherman et al., 2007).

Willingness to Engage in Contact with Out-Group Members

To measure participants' willingness to engage in contact with the mainstream Lebanese a team-building exercise was created coupled with evaluating participants' attitudes towards non-Armenians.

To further assess participants' attitudes towards the mainstream Lebanese, the Attitudes Towards Out-Group Members scale (Winer et al., 1981) was used. Participants indicated the extent to which they would engage in the following behaviors: meeting a non-Armenian Lebanese, sitting next to a non-Armenian Lebanese on a 3-hour bus trip, willingness to go to school with a non-Armenian Lebanese, willingness to have a non-Armenian person eating lunch with them, inviting a non-Armenian Lebanese to their home, asking a non-Armenian Lebanese for advice, and having a non-Armenian Lebanese teacher (Winer et al., 1981).

To obtain a baseline level measure of previous contact between participants and non-Armenians and to statistically control for its effects that might influence the outcome variables, the Frequency of Intergroup Contact scale (Merrilees et al., 2018) was used. Participants responded to four questions measured on a 5-point Likert scale ranging from "1= never" to "5 = very often" that assess frequency of contact with non-Armenians across four domains: home, school, neighborhoods, and through extracurricular activities such as sports or community service (Merrilees et al., 2018).

RESULTS

Preliminary Analysis: *Missing Value Analysis*

Outliers

No outliers were found on the attitudes towards non-Armenians scale. Only one extreme outlier was found in the team building scenario; only one participant from the total sample picked 3 non-Armenians to include in the team building exercise.

Normality

The dependent variable, attitudes towards non-Armenians, was normally distributed for the groups ($p < .05$) while, the dependent variable team building scenario indicated a significant departure from normality ($p > .05$).

Descriptive Statistics

The results indicated that participants regard their Armenian ethnic identity as very important. In addition, they do not seem to engage in contact with non-Armenians frequently, yet they present with a slightly positive attitude towards non-Armenians.

MAIN ANALYSIS

Multivariate Analysis of Covariance (MANCOVA)

To assess the main research question of the study and to detect if collective or self-affirmation helped reduce defensiveness in a sample of adolescent Armenian high school students when presented with an implicit identity threat, and if this subsequently facilitated the intent of Armenians to interact with non-Armenians, a two-way Multivariate Analysis of Covariance (MANCOVA) with Bonferroni corrections was conducted. Bootstrapping was used for a more robust interpretation of the data.

In line with expectations, as participants' frequency of contact with non-Armenians increased so did their positive attitudes towards non-Armenians. Higher scores on the attitudes towards non-Armenians scale is indicative of positive and favorable attitudes towards non-Armenians. Conversely, the covariate frequency of contact with non-Armenians did not have a significant main effect on the team building scenario.

To test for threat buffering effects of self- and group-affirmation relative to the control condition, specifically as it relates to attitudes and willingness to interact with the Lebanese mainstream, the multivariate main and interaction effects were examined. Contrary to the hypotheses of the current study, results showed that the affirmation manipulation had no significant effect on the outcome measures as indicated by the non-significant main effect.

Exploratory Analysis

In light of the non-significant null findings in the main analysis, exploratory analyses including correlational analyses, one-sample t-tests and independent samples t-tests were conducted to better understand the characteristics of the sample and further provide some insights in relation to the results obtained. Pearson's correlation was first calculated between the two dependent variables: attitudes towards non-Armenians and team building scenario. A small, positive, significant correlation was found meaning that as participants positive attitudes towards non-Armenians increased so did their willingness to pick non-Armenians in the team building scenario.

A second Pearson's bivariate correlation was calculated between the dependent variables attitudes towards non-Armenians and team building scenario, and importance of one's ethnic identity within each experimental condition. One positive, moderate and significant correlation was evident in the self-affirmation and no-threat condition. This suggests that in this particular experimental group, where participants did not receive an implicit identity threat, more favorable attitudes towards non-Armenians was associated with an increased tendency to include a higher number of non-Armenians in the team building scenario. This may possibly suggest that when participants were not threatened, and their core self-values were highlighted, the saliency of their ethnic identity decreased as they focused on the self rather than the group. Therefore, interacting with a non-Armenian might not seem an anxiety provoking situation, and hence, participants demonstrated more positive attitudes towards non-Armenians and were more willing to interact with non-Armenians.

Independent Samples T-Test

Independent samples t-tests were conducted to assess differences across the study outcomes and covariation across the demographic factors such as sex, scouts membership, socio-cultural and political institution membership, and parental ethnic identity.

Sex: In general, females scored higher on attitudes towards non-Armenians and picked more non-Armenians in the team building exercise than males. The difference in the means of females versus males on attitudes towards non-Armenians was marginally significant while it did not reach statistical significance for the team building scenario. This indicates that females as compared to males displayed more positive attitudes towards non-Armenians and they were more willing to engage in contact with non-Armenians. For the frequency of contact with non-Armenians there was no significant noticeable difference between the mean of males and females.

Being a Scouts Member: There was a slight difference between the means of those who are scouts members on attitudes towards non-Armenians and frequency of contact with non-Armenians and the means of those who are not scouts members. However, scouts' members scored lower on the team building scenario compared to non-scouts' members, suggesting that those who belong to a scouts group are less willing to engage in contact with non-Armenians. The differences in the means on attitudes towards non-Armenians and the team building scenario were not significant. Whereas, the differences in the means on frequency of contact with non-Armenians was marginally significant.

Being a Member of a Socio-Cultural Institution or a Political Party: The means of participants who are members of socio-cultural institutions or affiliated with a political party on attitudes towards non-Armenians and

frequency of contact with non-Armenians were slightly higher than those participants who are not members of socio-cultural institutions or a political party. While the means of those who are not members of a socio-cultural institution or a political party was higher on the team building scenario than participants who are members of a socio-cultural institution or a political party. These differences were not significant.

Ethnic Identity of Mother: Participants with ethnically Arab mothers scored higher on all three measures as compared to participants with ethnically Armenian mothers. This suggests that those participants who have ethnically Arab mothers have higher positive attitudes towards non-Armenians and they are willing to and frequently do engage in contact with non-Armenians. However, these differences were not significant.

Ethnic Identity of Father: Participants with ethnically Arab fathers scored higher on all three measures as compared to participants with ethnically Armenian fathers. This finding suggests that participants with ethnically Arab fathers have higher positive attitudes towards non-Armenians, they also seem to be engaging frequently in contact with non-Armenians, and are more willing to engage in contact with non-Armenians. These differences were not significant.

DISCUSSION

This research study was interested in better understanding the role of self- and group-affirmation in reducing defensiveness in a sample of adolescent Armenian high school students when presented with an implicit identity threat, and examined whether these interventions facilitated the intent to interact with the Lebanese mainstream. The two-way MANCOVA resulted in null findings; no significant main or interaction effects were detected. Further exploratory analyses were conducted to better understand the results obtained and bring to light the characteristics of the sample and what might have contributed to the absence of significant findings. However, prior to interpreting the results obtained from the main and exploratory analyses it is of utmost importance to address the small sample size of the study.

Saliency of the Armenian Ethnic Identity

Many research studies conducted among Armenians and Lebanese-Armenians have discussed the distinctiveness and the saliency of Armenian ethnic identity (Abramson, 2013; Goetcherian, 2014; Kazarian, 1997; Melikian & de Karapetian, 1977; Migliorini, 2008; Tavitian et al., 2019). Moreover, one of these studies examining collective references and identity threat among Lebanese and Lebanese-Armenians in the context of intergroup conflict demonstrated that Lebanese-Armenians employ their ethnic identity as a buffer

to guard or protect themselves against identity threat (Tavitian et al., 2019). This same study encountered similar circumstances of low participation during data collection (Tavitian et al., 2019). The authors suggested that the absence of findings may very likely be attributed to the small sample size of the study and proposed that Armenians may have chosen not to participate because they may have been apprehensive and defensive about being singled out as Armenians, which are common responses to perceived identity threat (Steele 1988; Tavitian et al., 2019). Even though, the Tavitian study attempted to reach participants in several different ways, first through an electronic link, then through paper and pencil and lastly by contacting and soliciting approval from prominent Armenian parties and other Armenian organizations, it managed to collect data from only $N = 252$ adult Lebanese-Armenians (Tavitian et al., 2019). Likewise, in the current study, of 431 students who showed initial interest in participation, only 121 actually participated. This reflects a common pattern in these studies and demonstrates Lebanese-Armenian participants' potential reluctance to participate in research studies (Tavitian et al., 2019).

Previous research has shown that individuals from vulnerable minority groups or indigenous cultures are hesitant to participate in studies, especially in research studies that investigate sensitive topics (Alexander et al., 2018; Kawulich, 2011). In these studies, the term "gatekeeper" has been coined to indicate any person or institution that acts as an intermediary between a researcher and participants (Kawulich, 2011). A "gatekeeper" may also have the power to grant or deny permission for access to potential research participants (Kawulich, 2011). In the present study, there were no physical "gatekeepers" per se; in fact, all principals of participating schools welcomed the invitation and readily agreed to participate in the research study. However, the topic of the research itself, centering on ethnic identity, or participants' reluctance to take part in the study may have acted as "gatekeepers" which in turn resulted in a low participation rate, discontinuation and denial of access to data.

It is important to note that, the one-item measure of ethnic identity importance (Cohen & Garcia, 2005) was the first question that participants answered regardless of their assignment to the experimental conditions. Perhaps administering such a question at the beginning of the experiment primed participants to think about their ethnic identity and possibly adopt a tense and guarded attitude. It may have also awakened the fear of annihilation or ceasing to exist, as this has been a prominent source of worry and fear for Armenians (Tavitian et al., 2019). Previous research has shown that perceived discontinuity in a group's past can contribute to an increase in efforts to maintain identity, particularly as that perceived discontinuity undermines or threatens a group's future survival. (Jetten & Wohl, 2012 as cited in Tavitian et

al., 2019). Thus, it is important to also highlight that eight months prior to data collection an armed conflict occurred between Armenia and Azerbedjian (Simmons & Gauthier-Villars, 2021). The consequences of this conflict were dire for Armenians and have had a lasting effect (Simmons & Gauthier-Villars, 2021). Although discussing political turmoil and war is beyond the scope of this paper, the conflict, which seemed like a normal territorial conflict for non-Armenians, represented to Armenians an existential threat in a long line of existential threats that have loomed over Armenians in the diaspora and specifically in Lebanon, where the community has been bleeding in terms of members and organizations. Therefore, the participants in the current study may have felt threatened and were hesitant to participate in a research study that is examining affirmation and identity threat in the context of intergroup relations, specifically willingness to engage in contact with non-Armenians.

Lastly, it is important to keep in mind that by employing purposive convenience sampling, the current study collected data from Armenian students in Armenian high schools in Lebanon. As such, students in these schools are continuously exposed to the Armenian ethnic identity since the educational role and mission of these schools is not only to prepare the students for the world they live in, but also to teach, develop, and preserve Armenian ethnic identity while aspiring to ensure the healthy integration of Armenian identity with Lebanese identity (Kandaharian-Hudaverdian, 2021). Therefore, a conclusion regarding Armenian ethnic identity acting as a potential gatekeeper that obstructed students' participation in the current study would be too simplistic as Armenian schools have a direct and continuous connection with the young community with regard to exposure, formation and maintenance of this ethnic identity (Kandaharian-Hudaverdian, 2021).

INTERPRETATION OF MAIN ANALYSIS

In the present study, it was expected that participants who were given the chance to affirm self- or group values, would feel less defensive when faced with an identity threat and thus, would be more willing to engage in contact with out-group members. The main analysis resulted in null findings. The absence of findings is likely attributable to the small sample size of the study. Statistically significant mean differences among groups were not detected nor any main or interaction effects. Similarly, a study examining the relationship between threat, affirmation and collective self-esteem among Lebanese-Armenians found null findings due to small sample size (Tavitian et al., 2019). As mentioned before, the absence of findings may be attributable to the low participation rate, discontinuation and refusal of access to data, which may have been, potentially, the result of the reluctant nature of the participants (Tavitian et al., 2019). For this reason, additional exploratory analyses including

correlational analyses, one samples t-tests and independent samples t-tests were performed to take a closer look at the participants' characteristics.

Team Building Scenario

In this exercise, which was designed to behaviorally measure willingness to engage in contact with out-group members, participants were asked to build a team of four including themselves, and pick three individuals to carry out a community service task. Pearson's Correlation coefficient demonstrated a small, positive and significant correlation between the two dependent variables, attitudes towards non-Armenians and team building scenario. Suggesting that as participants' positive attitudes towards non-Armenians increased so did their willingness to include non-Armenians in the team building scenario.

Upon a closer examination of the team building scenario, it became evident that the majority of participants chose one to two non-Armenians to include in their team. The answers of participants justifying their choice of picking the three individuals out of eight (Hadi, Kevork, Leila, Talar, Kareem, Hagop, Nisrine, Nanor) were visually analyzed. The most common reason for including Armenians versus non-Armenians was the individual bearing an Armenian name, indicating that they are Armenian. Only one student picked three non-Armenians. While justifying their choice, the participant provided the same reason for all team members:

Because I want to meet an Arab person.

Female, 16 years old (11th grade)

Moreover, there was no specific technique that participants adopted to decide which individual to pick. Mainly, participants picked individuals based on:

(1) Familiarity, such as having a parent, a sibling or a close friend with the same name:

Hagop because my best friend's name is Hagop and I like this name.

Male, 17 years old (12th grade)

(2) Communication, for example, one prominent reason for including Armenians in the group was language:

He's Armenian, we won't have trouble in communication (I'm not good at Arabic).

Female, 18 years old (12th grade)

(3) Gender and ethnic identity. Some participants included an equal number of females and males, and an equal number of Armenians and Arabs in their group:

I'm a girl so my team would be consisted by 2 boys and 2 girls / 2 Armenians and 2 Arabs because we could learn stuff from each other. I think Hadi is an Arab guy so I chose him.

Female, 16 years old (10th grade)

In general, other responses given by participants were divided into two categories:

(1) Those who stated that they would like to include non-Armenians in their group for diversity and because they are interested in learning the language and the culture of the non-Armenians.

> It's interesting to work with people from different entourages, genders and cultures.
>
> Female, 16 years old (10th grade)

> I chose Hadi in order to get familiar with the Arab community, with their culture, traditions and their perspective at looking and analyzing situations; moreover, I chose Hadi so as to have colleagues with different backgrounds.
>
> Male, 15 years old (10th grade)

> Because she is Arab. There will be a good mix in the group.
>
> Female, 17 years old (12th grade)

(2) Those who mentioned that they believe Armenians would be more fit to accomplish the task; they would feel more comfortable, safe and secure by having Armenians in their group, and this would be an opportunity for the non-Armenians to learn about Armenians and their history.

> We live in Lebanon and I believe that there is no difference between us and we must include some Lebanese people in our community ...
>
> Male, 15 years old (10th grade)

> Because he has an Armenian name, which probably means that he's Armenian. It feels better to work with someone who's of the same race as me.
>
> Female, 17 years old (12th grade)

> Kevork is Armenian and I believe Armenians are more efficient when it comes to matters like this.
>
> Male, 16 years old (11th grade)

> The name seems familiar. I am unconsciously programmed to feel safer when the name of the person is found a lot in my surrounding.
>
> Female, 17 years old (11th grade)

The responses of participants in the team building scenario demonstrate that Armenians employed their salient ethnic identity in deciding to include Armenians versus non-Armenians in their team. While there was a tendency towards wanting to get to know the Lebanese mainstream and learn more about their language and culture; there was also a need to acquaint them with Armenians, indicating a need to think about the self through the collective shared Armenian identity. Furthermore, this collective identity seemed to provide a sense of safety and security to the individual. This exhibits the Armenian ethnic identity as an integral part of the self and as central in providing feelings of safety and security (Tajfel & Turner, 1986). In addition, it is worth mentioning that the sample as a whole highly rated the importance of their ethnic identity, demonstrated by the one-item ethnic identity measure, further exhibiting that Armenian ethnic identity is indeed a salient part of the self. Furthermore, Armenian ethnic identity seemed to be constantly' accessible, especially since it was directly tied to the self-concept of the

individual, a finding consistent with a previous study (Tavitian et al., 2019). Lebanese-Armenians tend to constantly' employ their ethnic identity or make frequent references to it in their daily interactions, particularly in a context characterized by intergroup conflict (Tavitian et al., 2019).

INTERPRETATION OF EXPLORATORY ANALYSES

In light of the absence of any significant findings resulting from the main analysis, further exploratory analyses were conducted to better understand the characteristics of the sample.

Correlational Analysis

Pearson's correlation was calculated between the dependent variables attitudes towards non-Armenians and team building scenario, and ethnic identity with each experimental condition. A positive, moderate and significant correlation was found in the self-affirmation / no-threat condition ($r = .480$, $p = .013$), suggesting that in this particular experimental group, more positive attitudes towards the Lebanese mainstream were associated with an increased instance of including non-Armenians in the team building scenario. This finding is not unusual as participants in this condition were not threatened, so it is expected of them to have more positive attitudes towards non-Armenians and to pick more non-Armenians than Armenians in the team building scenario. Nonetheless, it is an important finding as it may also suggest that in this condition participants focused on core values pertaining to the self which, in turn, attenuated their group's identity – an essential part of the self as demonstrated in the team building scenario and the ethnic identification measure – and thus, interacting with members from the out-group no longer presented as an anxiety provoking situation. Therefore, participants were more willing to engage in contact with and had higher positive attitudes towards non-Armenians. Furthermore, this may indicate self-affirmation as a possible tool for reducing defensiveness in the presence of identity threat and promoting interaction with out-group members. However, this would be difficult to accomplish in the Armenian ethnic group since the Armenian collective identity constitutes an integral part of the self as demonstrated in the current and a previous study (Tavitian et al., 2019).

Self-Affirmation and Cultural Relevance of Values.

The majority of research on values affirmation has been carried out in Western contexts (Tavitian-Eldmajian & Bender, 2020). Typically, self-affirmation is studied through value-affirmation, which allows the individual to reflect upon an unthreatened, valued element of the self as a means to restore or preserve global self-worth (Tavitian-Eldmajian & Bender, 2020). However, affirming standard values about the self may not be applicable in non-Western contexts (Tavitian-Eldmajian & Bender, 2020). A study examining

autobiographical recall of mastery experiences – where one reflects upon a personally relevant memory about overcoming obstacles – as a mechanism of self-affirmation under social identity threat in the United States, it was found that autobiographical recall can be a possible self-affirming tool under identity threat (Tavitian et al., 2019). However, the same mechanism employed with Lebanese-Armenians was not as successful, and, in fact, it backfired (Tavitian et al., 2019). When Lebanese-Armenians were given the opportunity to reflect upon a personal memory regarding overcoming obstacles, the majority referred to their group's identity and thought about themselves through their group's ethnic identity (Tavitian et al., 2019). This suggests the collective identity is an important part of the self, thus making the self and the group inseparable. This is not uncommon, as the history pertaining to the Armenian group's continuity has instilled fears of being scattered in Armenians (Tavitian et al., 2019).

In the present study, participants were asked to engage in a self-affirmation exercise composed of 11 values: being good at art, being good at sports, being smart or getting good grades, having a sense of humor, being creative, being religious, being independent, being with friends or family, having good social skills, being physically attractive, listening to music or playing music (Cohen et al., 2000; Sherman et al., 2013; Sherman et al., 2007). In the self-affirmation / no threat condition, participants demonstrated positive attitudes towards and an increased willingness to engage in contact with non-Armenians. However, such a significant finding was not shown in other experimental conditions. This suggests that, as the threat is removed and participants focus on the self, the group's identity is diminished and, thus, interacting with out-group members becomes less anxiety provoking. This does not necessarily signify that the values list in the self-affirmation manipulation promoted interaction with non-Armenians. Nonetheless, it may suggest that the self and the group can be distanced from each other in non-threatening situations where the individual is given the opportunity to reflect about core self-values. Perhaps, employing a values-affirmation manipulation with culturally relevant values may be the key in developing an affirmation exercise suitable to use with a group characterized by a distinct ethnic identity. One possible way of ascertaining culturally relevant values is to conduct a detailed study, to identify culturally appropriate values (Scheider & Weber, 2020). However, in doing so researchers might risk selecting culturally relevant values that are associated with the Armenian culture and, so, prompt Armenians to affirm core collective values rather than self-core values. This conundrum demonstrates the difficulties of using affirmation exercises with a group of individuals that are highly attached to their ethnic identity and where, inherently, the self and the collective are merged into one.

One Sample T-Test

The one sample t-test showed that the means of the six experimental conditions on the one-item ethnic identity importance measure (Cohen & Garcia, 2005) were significantly higher from the midpoint of the scale. This demonstrates the saliency and the importance of the Armenian ethnic identity, and indicates that the sample of the study highly endorses their Armenian ethnic identity.

Independent Samples T-Tests

Independent samples t-tests were conducted for the following socio-demographic factors: sex, being a scouts member or a member of a socio-cultural institution or a political party, and ethnic identity of parents.

Females as compared to males displayed higher positive attitudes towards non-Armenians, and they were more willing to engage in contact with non-Armenians. This finding may likely be attributable to the notion that the Armenian culture and Armenian men endorse patriarchal traditional roles and values associated with an Eastern influence (Gevorgyan, 2001). This makes Armenian men less likely to be willing to engage in contact with non-Armenians, perhaps as a way to preserve or guard the self and the Armenian ethnic identity. A gender assessment conducted in Armenia has shown that men have comfortably adopted patriarchal features while Armenian women have generally been quicker to accept Western values, concepts and ideas (Gevorgyan, 2001). They have also demonstrated flexibility and openness to learning new skills and languages (Gevorgyan, 2001). Although there are no studies conducted on the patriarchal roles and values of Lebanese-Armenian men in Lebanon as studies on Lebanese-Armenians in general are scarce, Lebanese-Armenian males may be influenced by the Middle Eastern male-led and male-dominated patriarchal culture. The preceding explanation may be a potential reason why females had higher more positive attitudes towards non-Armenians and were more willing to engage in contact with non-Armenians than males.

The pattern of findings in participants who are members of scouts or socio-cultural institutions or are affiliated with a political party were similar, as members of such groups displayed positive attitudes towards non-Armenians and reported frequent contact with non-Armenians as compared to participants who are not members of such groups. On the other hand, the contrary was evident in the team building scenario. Participants who are members of these groups were less likely to choose non-Armenians as compared to participants who are not members of these groups. A possible explanation for this finding might be that members of scouts or socio-cultural organizations or those who are affiliated with a political party engage in contact with non-Armenians in

these settings; hence they have a higher frequency of contact and positive attitudes towards non-Armenians. It is difficult to tell whether these scouts groups, socio-cultural institutions or political parties are those that are associated with or belong to Armenians, as the question in the experiment did not specify this matter. However, it is also interesting to note that when given the choice to pick between Armenians and non-Armenians, members of scouts groups, of socio-cultural and political institutions, chose to include more Armenians in their team.

With regards to participants' parents' ethnic identity, those participants who had ethnically Arab parents reported engaging more in contact with non-Armenians, having positive attitudes towards non-Armenians, and chose non-Armenians in the team building scenario, as opposed to participants with ethnically Armenian parents. A study examining the relationship between adolescents' perceptions of parental racial attitudes and their intergroup contact and cross-race relationships found that adolescents' intergroup contact and parental racial attitudes are significantly associated with their cross-race relationships and experiences (Edmonds & Killen, 2009). Perhaps a similar interpretation can be made here, as participants with ethnically non-Armenians parents frequently engage in contact with their familial surrounding with non-Armenians, and so they displayed more positive attitudes towards non-Armenians and were more willing to engage in contact with non-Armenians.

CLINICAL AND PRACTICAL IMPLICATIONS

The examination of the qualitative entries in the team building exercise along with the findings from the exploratory analyses confirmed that Armenian ethnic identity is an integral part of the self, and it may be in a state of constant affirmation and threat due to the group's discontinuity in the past (Tavitian et al., 2019). Such chronic affirmation and a state of continuous perceived threat, regardless of the situational demands, may be maladaptive (Tavitian et al., 2019). This sensitivity to threat could possibly be evaluated as a defensive reaction to an underlying fear and concern of preserving the Armenian ethnic identity (Tavitian et al., 2019). Accordingly, this raises several questions regarding the repercussions of persistently employing the collective identity even when thinking about the self, and being in a state of threat: is this adaptive to the psychological wellbeing of the individual? How does this translate into the teaching of the values and beliefs of the Armenian ethnic identity to future generations?

Affirmation is viewed as one aspect of a psychological immune system which reminds people of their psychological resources, helps them to keep the threat in proper perspective, and dissociates the threat from the self (Sherman & Hartson 2011 as cited in Howell, 2017). However, this may not be applicable

when the group's identity constitutes an important part of the self and the group is in a constant state of fear and worry regarding their identity. Previous research has shown that minority individuals who identify strongly with their minority group report greater psychological wellbeing (Phinney, 1989). A study testing a model of minority identity achievement, identity affirmation, and psychological wellbeing among ethnic minorities in the United States found that the process of identity achievement can serve as an important basis for developing positive feelings about and a sense of belonging to one's minority identity, which in turn contributes to psychological well-being (Ghavami et al., 2011). The findings of the present study indicate that participating adolescents highly rated the importance of their Armenian ethnic identity. However, it is difficult to tell whether this signifies that these adolescents have adaptively attained ethnic identity achievement and, more importantly, whether they did so through questioning, exploring and finally committing to their ethnic identity. This is not to say that students will surely fit into one of the categories proposed by Phinney (1989), as the unique context of the study may dictate otherwise. That said, assessment of the stages of ethnic identity formation that students are in is beyond the scope and aim of the current study.

A study in progress examining the role of Armenian history and social studies teachers in Armenian high schools in Lebanon regarding ethnic identity development and how this role is translated into operational educational practices found that students assign high significance to their teachers' role in their ethnic identity development (Kandaharian-Hudaverdian, 2021). This suggests that students perceive this role as a dominant aspect of their development (Kandaharian-Hudaverdian, 2021). Teachers evaluating their own role and practices indicated that they do believe in the implementation of value-effective curricular and educational approaches; however, they do not actually connect these intentions to their already adopted practices, which largely rely on the sole belief they should transmit to and educate the student about their ethnic identity (Kandaharian-Hudaverdian, 2021). Accordingly, if the students regard the role of their teachers as highly important, and if teachers focus exclusively on transmitting the Armenian ethnic identity, then students might not be given the chance to freely question, review failures and successes, explore, and understand this identity. Possibly, also, leading students to believe and grow in a mindset that highly focuses on the continuity of the Armenian ethnic identity and the associated fears of losing this identity may evoke feelings of guilt and treason when the students attempt to engage in a critical evaluation of the history of the Armenian collective ethnic identity.

LIMITATIONS & FUTURE RECOMMENDATIONS

Multiple limitations and internal validity threats that could influence the results of the present study were foreseen.

Sample Size: A major limitation to the current study was its small sample size. In general, online surveys are much less likely to achieve response rates as high as surveys administered on paper (Nulty, 2008). In addition, there are several approaches to boost response rate, such as sending frequent reminders, offering incentives, and persuading respondents that their answers will be used (Nulty, 2008). In the present study, all three approaches were used. Despite these many efforts, the number of participants remained small. Another potential reason for low participation in online studies might be the lack of familiarity with electronic surveys (Nulty, 2008). Keeping this in mind, perhaps future research should aim to collect data from this specific sample through paper and pencil with the aim of increasing the participation rate.

Furthermore, future researchers could employ snowball sampling, for instance, through identifying key figures in the Lebanese-Armenian community as data collectors in hopes of increasing the number of participants. However, results would have to be carefully interpreted as this would bias the data collection and would influence the results.

A replication of the current study with a much larger sample size is essential to be able to determine whether affirmation is an effective intervention in identity threat situations and to examine the effects on willingness to engage in contact with out-group members. In addition, a conclusion regarding the reluctance of participants to take part in the current study based on their high endorsement of Armenian ethnic identity is too simplistic and cannot be made. It should be acknowledged that the sample of the study consisted of Armenian students from Armenian high schools where they are consistently exposed to the many facets of Armenian ethnic identity. Thus, it is not possible to come to a clear conclusion about Armenian ethnic identity being a possible gatekeeper obstructing participants' participation in research studies examining ethnic identity. Perhaps future research should compare the responses of Armenian students from Armenian schools with Armenian students from non-Armenians schools. Future follow-up studies could also benefit from qualitatively evaluating narratives on identity development and social identity complexity, especially with Lebanese-Armenians (Tavitian et al., 2019). Perhaps such studies would help researchers and scholars understand in depth how this particular group views their ethnic identity, how this perception is translated in its transmission to future generations, and if affirmation manipulations are effective interventions.

Other Internal Validity Threats: Other internal validity threats related to the participation rate in the study that might have affected the results are maturation and attrition. In the current study, maturation was not controlled for, and the questionnaires of participants who took longer than 30 minutes to finish were not removed from analysis. One rationale for including these responses in the analysis is attrition. Many participants did not continue beyond the first click on the link or after answering the first few questions of the experiment. Another reason is that some participants may have clicked on the link when it was sent to them; however, they did not complete the questionnaire until a day or two later when the main researcher sent a reminder of the experiment. Limiting access to the questionnaire via Qualtrics (https://www.qualtrics.com) through the option "Allow Respondents to Finish Later" is a possible way to control for maturation.

Since non-random sampling was applied, selection presented as a threat. Nevertheless, participants were randomly assigned to experimental conditions. A replication of the current study is a must to confirm current findings or elucidate new ones. Furthermore, there are many important **external factors**, like **Stress & Online Learning,** that should be mentioned as they might have influenced participation and the responses of the participants in the study. Other **Situational Factors,** like the ongoing armed conflicts between Armenia and Azerbaijan even more than the dire Lebanese economic, security and political circumstances, may have contributed to a reluctance to participate in the sample of the current study.

CONCLUSION

The current study aimed to assess self- and group-affirmation as possible mechanisms to reduce defensiveness in a sample of adolescent Armenian high school students when presented with an implicit identity threat, and to evaluate its effects on their willingness to interact with non-Armenians. The main analysis yielded null findings, most likely attributable to the small sample size and low statistical power of the study. Further exploratory analyses were carried out to better understand the characteristics of the sample. It was found that the sample highly endorses their Armenian ethnic identity. In addition, being a female, having an ethnically non-Armenian parent, and being a scouts' member or a member of a socio-cultural or political institution were associated with having frequent contact with and positive attitudes towards non-Armenians. A replication of the present study with a larger sample is paramount to corroborate current or bring forward new findings. Along with external factors and the method of data collection being online and electronic, the saliency and the distinctiveness of Armenian ethnic identity was proposed as a potential gatekeeper that might have obstructed participation. Moreover, the current

study builds on existing research regarding the saliency of the Armenian ethnic identity and further confirms that Armenian ethnic identity might be perceived as endangered and, in turn, in need of constant affirmation irrespective of situational demands (Badea & Sherman, 2019; Cohen & Sherman, 2014; Sherman et al., 2017; Sherman, 2013; Sherman & Cohen, 2006, Tavitian et al., 2019). Since research on Lebanese-Armenians in general is scarce, the present study only serves as a basis for future social psychological research. Perhaps future research studies can be directed towards qualitatively exploring the Armenian ethnic identity, to capture Lebanese-Armenians' understanding of their ethnic identity and how, and if, this understanding could be targeted and used in experimental studies investigating affirmation and threat in the context of willingness to interact with the Lebanese mainstream.

References

Abramson, S., "Lebanese Armenians: A Distinctive Community in the Armenian Diaspora and in Lebanese Society," *The Levantine Review*, 2:2013, pp. 188-216. doi:10.6017/lev.v2i2.5363.

Alexander, S., Pillay, R., & Smith, B., "A Systematic Review of the Experiences of Vulnerable People Participating in Research on Sensitive Topics," *International Journal of Nursing Studies*, 88:2018, pp. 85–96. doi:10.1016/j.ijnurstu.2018.08.013.

Badea, C., & Sherman, D. K., "Self-Affirmation and Prejudice Reduction: When and Why?," *Current Directions in Psychological Science*, 28:2019, pp. 40-6. doi:10.1177/0963721418807705.

Brewer, M. B., "Ingroup Identification and Intergroup Conflict," *Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction*, 3:2001, pp. 17-41.

Čehajić-Clancy, S., Effron, D. A., Halperin, E., Liberman, V., & Ross, L. D. "Affirmation, Acknowledgment of In-group Responsibility, Group-based Guilt, and Support for Reparative Measures," *Journal of Personality and Social Psychology*, 101:2011, pp. 256-70. doi:10.1037/a0023936 .

Cohen, G. L., & Garcia, J, "'I Am Us': Negative Stereotypes as Collective Threats," *Journal of Personality & Social Psychology*, 89(4):2005, pp. 566-82. doi:10.1037/0022-3514.89.4.566 .

Cohen, G. L., & Sherman, D. K., "The Psychology of Change: Self-Affirmation and Social Psychological Intervention," *Annual Review of Psychology*, 65:2014, pp. 333–71. doi:10.1146/annurev-psych-010213-115137 .

Edmonds, C., & Killen, M., "Do Adolescents' Perceptions of Parental Racial Attitudes Relate to Their Intergroup Contact and Cross-Race Relationships?" *Group Processes & Intergroup Relations*, 12(1):2009, pp. 5-21. doi:10.1177/1368430208098773

Faul, F., Erdfelder, E., Lang, A.-G., & Buchner, A., "'G'Power 3: A Flexible Statistical Power Analysis Program for the Social, Behavioral, and Biomedical Sciences," *Behavior Research Methods*, 39:2007, pp. 175-91.

Fawaz, M., & Samaha, A., "E-learning: Depression, Anxiety, and Stress Symptomatology among Lebanese University Students during COVID-19 Quarantine," *Nursing Forum*, 56(1):2021, pp. 52-7. doi:10.1111/nuf.12521 .

Ghavami, N., Fingerhut, A., Peplau, L. A., Grant, S. K., & Wittig, M. A., "Testing a Model of Minority Identity Achievement, Identity Affirmation, and Psychological Well-Being Among Ethnic Minority and Sexual Minority Individuals," *Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology*, 17(1):2011, pp. 79–88. doi:10.1037/a0022532 .

Geotcherian, S., "Minority - Majority - Plurality: A Lebanese - Armenian Perspective," *Theological Review*, 35:2014, pp. 39–44. Retrieved from http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a9h&AN=96848215&site=ehost -live.

Gevorgyan, H., *Gender Issues: Problems and Solutions, Methodology for Gender Education*, Trust Social Work and Sociological Research Center, Yerevan, 2001, pp. 34-8.

Hogg, M. A., "Social Identity Theory," *Contemporary Social Psychological Theories*, 13:2006, pp. 111-36.

Howell, A., "Self-Affirmation Theory and the Science of Well-Being," *Journal of Happiness Studies*, 18(1):2017, pp. 293–311. doi:10.1007/s10902-016-9713-5 .

Kandaharian-Hudaverdian, S., "Perceptions about Teachers' Role in the Formation of Their Students' Ethnic Identity: A Case Study of the Armenian Schools in Lebanon," Unpublished raw data (2021).

Kazarian, S. S., "The Armenian Psyche: Genocide and Acculturation," *Mentalities*, 12(1):1997, p. 74.

Kazarian, S. S. & Boyadjian, M. D., "Validation of the Multigroup Ethnic Identity Measure among Ethnic Armenian Adolescents in Lebanon," *Identity: An International Journal of Theory and* Research, 8:2008, pp. 335-47. doi:10.1080/15283480802365312 .

Kawulich, B. B., "Gatekeeping: An Ongoing Adventure in Research," *Field Methods*, 23(1):2011, pp. 57–76. doi:10.1177/1525822X10383388 .

McQueen, A., & Klein, W. P., "Experimental Manipulations of Self-affirmation: A Systematic Review," *Self & Identity*, 5:2006, pp. 289–354. doi:10.1080/15298860600805325 .

Melikian, L. H., & de Karapetian, A., "Personality Change Over Time: Assimilation of an Ethnic Minority in Lebanon," *Journal of Social Psychology*, 103:1977, p. 185. doi:10.1080/00224545.1977.9713316 .

Merrilees, C. E., Taylor, L. K., Baird, R., Goeke-Morey, M. C., Shirlow, P., & Cummings, E. M., "Neighborhood Effects of Intergroup Contact on Change in Youth Intergroup Bias," *Journal of Youth & Adolescence*, 47(1):2018, pp. 77–87. doi:10.1007/s10964-017-0684-6 .

Migliorino, N., *(Re)Constructing Armenia in Lebanon and Syria,* Berghahn Books, 2008.

Miller, R. L., "Mere Exposure, Psychological Reactance and Attitude Change," *Public Opinion Quarterly*, 40(2):1976, pp. 229-233. doi:10.1086/268290 .

Moawad, R. A., "Online Learning during the COVID-19 Pandemic and Academic Stress in University Students," *Romanian Journal for Multidimensional Education / Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 12:2020, pp. 100-7. doi:10.18662/rrem/12.1sup2/252 .

Nguyen, H. H. D., & Ryan, A. M., "Does Stereotype Threat Affect Test Performance of Minorities and Women? A Meta-analysis of Experimental Evidence," *Journal of Applied Psychology*, 93:2008, p. 1314. doi:10.1037/a0012702 .

Nulty, D. D., "The Adequacy of Response Rates to Online and Paper Surveys: What Can Be Done?," *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 33:2008, pp. 301-14. doi:10.1080/02602930701293231 .

Phinney, J. S., "Stages of Ethnic Identity Development in Minority Group Adolescents," *The Journal of Early Adolescence*, 9:1989, pp. 34-49. doi:10.1177/0272431689091004 .

Phinney, J. S., Horenczyk, G., Liebkind, K., & Vedder, P., "Ethnic Identity, Immigration, and Well-being: An Interactional Perspective," *Journal of Social Issues*, 57:2001, pp. 493-510. doi:10.1111/0022-4537.00225 .

Proctor, R., A., "Why Lebanese-Armenians Feel the Pull of the Nagorno-Karabakh War," Arab News. (2020, November 4), https://www.arabnews.com/node/1758211/middle-east .

Sherman, D. K., "Self-affirmation: Understanding the Effects," *Social and Personality Psychology Compass*, 7:2013, pp. 834-45. doi:10.1111/spc3.12072 .

Sherman, D. K., Brookfield, J., & Ortosky, L., "Intergroup Conflict and Barriers to Common Ground: A Self-Affirmation Perspective," *Social & Personality Psychology Compass*, 11:2017, n/a-N.PAG. doi:10.1111/spc3.12364 .

Sherman, D. K., & Cohen, G. L., "The Psychology of Self-defense: Self-Affirmation Theory," *Advances in Experimental Social Psychology*, 38:2006, pp. 183-242. doi:10.1016/S0065-2601(06)38004-5 .

Sherman, D. K., & Cohen, G. L., "Accepting Threatening Information: Self–Affirmation and the Reduction of Defensive Biases," *Current Directions in Psychological Science*, 11:2002, pp. 119-23. doi:10.1111/1467-8721.00182 .

Sherman, D. K., Kinias, Z., Major, B., Kim, H. S., & Prenovost, M., "The Group as a Resource: Reducing Biased Attributions for Group Success and Failure Via Group Affirmation," *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33:2007, pp. 1100-12. doi:10.1177/0146167207303027 .

Simmons, A., M., & Gauthier-Villars, D., "Armenia-Azerbaijan War: What is Happening in Nagorno-Karabakh?," *Wall Street Journal*, March 18, 2021, https://www.wsj.com/articles/armenia-azerbaijan-conflict-11601325097 .

Spencer-Rodgers, J., Major, B., Forster, D. E., & Peng, K., "The Power of Affirming Group Values: Group Affirmation Buffers the Self-esteem of Women Exposed to Blatant Sexism," *Self and Identity*, 15:2016, pp. 413-31. doi:10.1080/15298868.2016.1145593 .

Steele, C. M., "The Psychology of Self-Affirmation: Sustaining the Integrity of the Self," in L. Berkowitz (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Academic Press, New York, 1988, pp. 261-302.

Stephan, W. G., & Stephan, C. W., "Intergroup Threat Theory," *The International Encyclopedia of Intercultural Communication*, 1-12:2017, doi:10.1002/9781118783665.ieicc0162 .

Tajfel, H., & Turner, J. C. "The Social Identity Theory of Inter-group Behavior," in S. Worchel & W. G. Austin (eds.), *Psychology of Intergroup Relations,* Nelson-Hall, Chicago, 1986, pp. 33-48.

Tavitian, L., Bender, M., Van de Vijver, F. J., Chasiotis, A., & Vosgerichian, H. A., "Collective References and Identity Threat among Lebanese and Lebanese-Armenians

in the Context of Continuous Intergroup Conflict," *Acta de Investigacion Psicologia*, 9(3):2019, pp. 25-43. DOI: doi:10.22201/fpsi.20074719e.2019.3.319 .
Tavitian-Elmadjian, L., & Bender, M. (2020), "Variations in sources of self-affirmation: What can be learned from non-Western contexts," in B. Adams, & F. J. R. Van de Vijver (eds.), *Identity in non-Western Contexts* (under review).
Tesser, A. "Toward a Self-evaluation Maintenance Model of Social Behavior, in L. Berkowitz (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, pp. 181-227.
Winer, D. L., Bonner, T. O., Blaney, P. H., & Murray, E. J., "Depression and Social Attraction," *Motivation and Emotion*, *5*(2):1981, pp. 153-66. doi:10.1007/BF00993894 .

ԼԻԲԱՆԱՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱԻԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՄԻՋՈՑ՝ ՆՈՒԱՃԵՑՆԵԼՈՒ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ԵՒ ԴԻՒՐԱՑՆԵԼՈՒ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅԼ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ԱՆԴԱՄՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՍԵՒԱՆԱ ԹՈՓԱԼԵԱՆ (sevana.topalian@gmail.com)

Հետազօտութեան նիւթ դարձնելով լիբանահայ վարժարաններու աշակերտներ՝ յօդուածը կ'ուսումնասիրէ անոնց՝ ոչ-հայերու հետ հաղորդակցութիւնը, երբ անոնք ա) հաւաքական եւ անհատական ինքնութենական հաստատում կատարած են կամ չեն կատարած եւ՝ բ) ինքնութենական սպառնալիքի ենթակայ են կամ չեն:

Ուսումնասիրութիւնը քննութեան կ'առնէ նաեւ ոչ-հայ մօր/հօր զաւակ, իգական կամ արական, ընկերային-միութենական-սկաուտական շարժումներու անդամ ըլլալու/չըլլալու գործօններու տարբերակուած ազդեցութիւնը՝ կատարուած փորձագիտական հետազօտութեան մէջ:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՎԵՐՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ՍՓԻՒՌՔՈՒՄ. ԼՈՍ-ԱՆՃԵԼԸՍԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՕՐԻՆԱԿԸ

ՍՕՆԱ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ (sona.nersisyan2006@gmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Լոս Անճելըսի հայ համայնքում հայրենիքի վերստեղծման գործընթացում առանձնանում է խորհրդային շրջանում մեկնած հայերի խումբը: Նրանք փորձում են վերականգնել իրենց յիշողութիւնները, վերակառուցել ընկերաբանական տարածքներ, վերստեղծել հայրենիքի միջավայրը այլէթնիկ պայմաններում, այն պարագայում, երբ իրենց երկիրն այլեւս գոյութիւն չունի: Այս ենթախորքում ակնյայտ են հայրենիքի մասին պատկերացումների ձեւափոխում, հայրենիքի գաղափարի ընկալման փոխակերպումներ: Այդուհանդերձ, նոր պայմաններում սեփական միջավայր ստեղծելու պահանջմունքը եւ յետխորհրդային երկրների կողմից որոշակի փոքրաձաւալ մշակութային սնուցումը, յանգեցնում են անցեալի աշխուժացման եւ նիւթականացման:

Խորհրդային Միութիւնից հայերի ներգաղթն ԱՄՆ տեղի է ունեցել միքանի հոսքերով, որոնք կարելի է պայմանականօրէն խմբաւորել երկուքի՝ հայերի ներգաղթը ԽՍՀՄ գոյութեան շրջանում (1922-91) եւ Խորհրդային Միութեան փլուզումից յետոյ: Այս յօդուածի շրջանակներում քննարկւում է Խորհրդային Միութեան վերջին տարիների եւ յետխորհրդային տարիների (1980-2000ականներ) վաղ շրջանի գաղթականների խումբը:

Խորհրդային շրջանից ԱՄՆ ներգաղթեալներին տեղում ընդունում էին հիմնականում որպէս փախստականներ, քաղաքական հալածեալներ, մինչդեռ անկախութեան շրջանի ներգաղթեալները միանշանակ մօտեցման չարժանացան: Վերջիններս բաժանուեցին միքանի խմբ՝ ըստ ներգաղթի ժամանակի, պատճառի եւն., ու իրենց նկատմամբ կիրառուեցին տարբեր մօտեցումներ պետական իշխանութիւնների կողմից:

Յետխորհրդային շրջանի առաջին ներգաղթի ալիքը ներառում էր նրանց, ովքեր հեռանում էին Խորհրդային Միութիւնից եւ 1991ին ԽՍՀՄի փլուզումից յետոյ՝ Ռուսաստանի Դաշնութիւնից, Հայաստանի Հանրապետութիւնից: Անհրաժեշտ է հաշուի առնել, որ սառը պատերազմի ժամանակ ԱՄՆի քաղաքականութիւնն էր ընդունել բոլոր նրանց, ովքեր փախչում էին կոմունիզմից, մասնաւորապէս՝ Խորհրդային Միութիւնից: *Փախստը*, հետեւաբար, դառնում էր ԱՄՆ տեղափոխուողների կողմից բարձրաձայնուող հիմնական "պաշտօնական" պատճառ: Այս հանգամանքը, առաջին հայեացքից, մէկ ընդհանուր դաշտ էր բերում ներգաղթեալներին, հնարաւորութիւն ստեղծելով սկսել «նոր կեանք՝ նոր միջավայրում» միասնական մեկնարկային կէտից: Սակայն այն թաքցնում էր ներգաղթի իրական այլ եւ թերեւս աւելի խորքային պատճառները, որոնք յետագայում ներքին տարբերակումների առիթ էին պարունակում: Այդ տարբերա-

կումները ձգտում էին դեռեւս խորհրդային միջավայրում կենսաձեւերի առանձնայատկութիւններից՝ խորհրդային հասարակութեան մէջ աստիճանակարգային հեռաւորութիւն, դասային բեւեռացում, մրցակցային հնարաւորութիւններ, գաղափարախօսական ան/համաձայնութիւններ եւն.: Այս առանձնայատկութիւնները որոշում էին մարդու տեղը հասարակարգի մէջ եւ սահմանում նրա կենսաձեւը, հնարաւորութիւնները՝ ամրագրելով նրան յստակ դերեր եւ դրանցից բխող յատկանիշներ: Օրինակ, նման յատկանիշ կարող էր դառնալ Խորհրդային Միութեան այս կամ այն հանրապետութիւնում կամ քաղաքում բնակութիւնը. Մոսկուայի բնակիչները համարւում էին «կենտրոն»ի բնակիչներ եւ ունէին իրենց յատուկ ընկերային ենթամշակոյթը, որն աւելի բարձր էր համարւում ԽՍՀՄ միւս հանրապետութիւնների «արուարձանային» ենթամշակոյթից: Ահա նոր միջավայր տեղափոխուելիս նրանց ամրագրուած ընկերային խորհրդային այս յատկանիշերը դառնում էին բնութագրական տարբերիչներ, որոնք ընկալելի էին միայն խորհրդահայ ներգաղթեալների շրջանում:

Հայերի ներգաղթը քանակապէս աճում եւ նուազում էր սովետա-ամերիկեան[1] քաղաքականութեանը համընթաց՝ տարիների ընթացքում հասնելով տասնեակ հազարաւոր մարդկանց: ԱՄՆ եկած հայերի զգալի հատուածը բնակութիւն հաստատեց Լոս Անճելըսի արուարձաններում: Հայերի այս խումբը բաղկացած էր Սովետական Միութեան քաղաքացիներից, ովքեր տարբերւում էին իրենց քաղաքացիական մշակոյթով. «*նրանք եկամուտ էին վաստակում միայն պետութիւնից, եւ պետութեան ունեցուածքի յափշտակութիւնը համարւում էր ամէնօրեայ կեանքի անհրաժեշտ մասը*»[2]:

Ներգաղթեալների այս խմբի տարբերուող փորձը դրսեւորւում էր ոչ միայն տնտեսական ոլորտում: Յատկանշական է, որ նրանցից քչերն էին բացի ռուսերէնից տիրապետում որեւէ այլ լեզուի, մասնաւորապէս անգլերէնի: Բացի այդ, հայ ներգաղթեալների պատկերացումները՝ ընդունող միջավայրի մասին, խիստ հակասական էին. դրանք հիմնականում խճողուած էին կարծրատիպերով, խորհրդային շրջանի քարոզչութեամբ եւ հատուածական տեղեկութիւններով, որոնք հասնում էին անձնական փորձառութիւնների փոխանցման միջոցով: Սրա խորապատկերին առաջանում էին տեղի մշակոյթի ժխտման երեւոյթներ, ինչը պարունակում էր մշակութային-տարածական մեկուսացման վտանգներ: Այս մշակութային տարբերութիւնները դժուարեցնում էին ամերիկեան միջավայրին յարմար-

[1] Այս աշխատանքում օգտագործւում են ինչպէս հարցուողի կողմից տրուող անուանումներ, հասկացութիւններ, այնպէս էլ գիտական գրականութեան մէջ շրջանառուող եզրեր: Դրանցից են՝ «սովետ», «սովետա-ամերիկեան», «սովետահայ», «սովետական մարդ», «հալոցք» եւն., որոնք կրում են մեծ ընկերաբանական իմաստ, այդ պատճառով գործածւում են առանց յաւելեալ բացատրութեան:

[2] D. Papazian, *"Armenians in America," Het Christelijk Oosten 52*, 3-4:2000, էջ 311-47:

ուելու գործընթացը: Յատկանշական է, որ այս խումբը նախընտրում էր հաստատուել ոչ թէ նախորդ շրջանի՝ յետցեղասպանական եւ երկրորդային ցրման ալիքների ներգաղթեալների բնակութեան վայրերում, այլ հիմնել իրենց սեփական բնակավայրերն այլ թաղամասերում, ինչպիսիք էին անբարեկարգ Հիւսիսային Հոլիվուտը կամ Կլենտէյլը: Ներկայումս նրանք վերականգնել եւ աշխուժացրել են այդ տարածքները, որոնք յայտնի են որպէս ամերիկահայկական համայնքներ՝ յագեցած հայկական խանութներով եւ ցուցանակներով: Դասական համայնքը, որն ամերիկեան աստղային եւ ազդեցիկ շրջանակներում ձեւաւորել էր բարձր հեղինակութիւն, ստեղծել էր ընկերային ծառայութիւնների եւ վերապատրաստման գործակալութիւններ, որոնք օգնում էին *համարկուել* հայ ներգաղթեալների նոր խմբերին: Վերջիններից շատերը մինչեւ 2000ը հասցրեցին ստեղծել իրենց ձեռնարկութիւնները եւ կայանալ ամերիկեան միջավայրում:

ԱՄՆ հանրութիւնը, հետեւելով իշխանութիւնների դիրքորոշմանը, եւս ողջունում էր հակակոմունիստական խոշոր խմբերի ներգաղթը: Ինչպէս նշում է *Նիւ Եորք Թայմզը*. «*Էլլիս կղզով անցնող ներգաղթեալների աւելի վաղ սերունդները հիմնականում Եւրոպայից էին: Մեր օրերում ներգաղթեալների ամենաարագ աճող խմբերը... Խորհրդային Միութեան փլուզումից ցրուած ժողովուրդներն են*»[3]:

Ներգաղթեալների այս հոսքը Լոս Անճելըսի տարածքում հայերի ընդհանուր թիւը զգալիօրէն աւելացրել է, այն հասցնելով այսօր - տարբեր տուեալներով - աւելի քան մէկ միլիոնի: Նոր ներգաղթեալներն արագօրէն յարմարւում են միջավայրին, դրսեւորելով աշխուժ հետաքրքրութիւն Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ: Նրանք ներգրաւուած են Արցախի եւ Հայաստանի ներքին կեանքում, ի յաւելումն Ցեղասպանութեան հարցի, որը թերեւս միաւորում է հայ ներգաղթեալների բոլոր խմբերին:

Համարկման տեսանկիւնից կարեւոր է քննարկել այդ միջավայրում տուեալ խմբի մասին եղած պատկերացումներն ու դիրքորոշումները: Այդ պատկերացումներն անմիջական ազդեցութիւն ունեն խորհրդային շրջանի ներգաղթեալների վրայ թէ՛ անհատապէս, եւ թէ՛ որպէս խմբի: Դրանք ազդում են ուսումնասիրուող խմբի վրայ մի կողմից արտամղելով համայնքային ընդհանուր կեանքից, միւս կողմից՝ մեկուսացնելով ազդում այս խմբի կայունացման վրայ որպէս առանձին միաւոր: Արդիւնքում ձեւաւորւում է որոշակի «լռութեան հեռաւորութիւն» եւ պատկերացումներն այս խմբի վերաբերեալ չեն քննարկւում երկկողմանիօրէն, չեն յստակեցւում: Ահա այս հեռաւորութիւնը որոշակիօրէն սահմանազատում է ընկերային ընկալումները միմեանց մասին եւ ներգաղթեալների նոր խմբերի մասին (այս դէպքում խորհրդային շրջանի հոսքի) ձեւաւորում պատկերացումների երկու հայեացք՝ «դրսից» եւ «ներսից»:

---

[3] "The Gateway City", *New York Times*, September 4, 2000, էջ 16:

Այստեղ հետաքրքիր է դիտարկել, թէ ինչպէս են բնորոշում խորհրդային շրջանում արտագաղթած հայերին Լոս Անճելըսում բնակուող հայերի այլ խմբեր, եւ ինչպէս՝ հենց իրենք:

Հայեացք դրսից.- Հայերի այլ խմբերի կողմից նշւում էին հետեւեալ առանձնայատուկ բնորոշումները.- սովետի հայերի մեղաւորութիւնը՝ խորհրդային համակարգում դերակատարում ունենալու մէջ, համայնքում տարբերուելու, առանձնանալու ձգտումը, համայնքային կեանքին չներգրաւուելը:

Հայեացք ներսից.- Իրենք՝ ԽՍՀՄից արտագաղթած հայերը նշում էին ընդհանուր մշակութային տարբերութիւնը, տարբերութիւնը տեղի հայերից, ԱՄՆի իդէալականացումը, նախքան արտագաղթը, եւ խորը «հիասթափութիւնը» ներգաղթելիս:

Բերուած պատկերացումներում նկատելի են յստակ ձեւակերպումներ, որոնք առանձին դէպքերում արտայայտւում են որպէս կարծրատիպ: Այս բնորոշումները թոյլ են տալիս եզրակացնել, որ Լոս Անճելըսի հայերի բազմաշերտութեան մէջ, խորհրդային շրջանում արտագաղթած հայերը առանձնանում են որպէս առանձին էթնիկ-մշակութային ենթախումբ:

Վերոնշեալը, ի թիւս այլ ընկերամշակութային բնութագրիչների, հիմք է հանդիսանում ԱՄՆ արտագաղթած խորհրդային հայերի խմբի՝ որպէս այս աշխատանքի շրջանակներում ուսումնասիրութեան առարկայի ընտրութեան համար: Ուսումնասիրուած խումբն ունի հետեւեալ առանձնայատկութիւնները.

- Առանձնանում են որպէս առանձին հոսք տեղի հայերի մէջ:
- Տեղափոխման ժամանակահատուածը հիմնականում համընկնում է «հալոցքից» (1956-68) մինչեւ ԽՍՀՄ փլուզում (1991) ժամանակաընթացքի հետ:
- Նրանց ներգաղթի պատճառները մեծմասամբ ընկերաքաղաքական, քաղաքացիական կամ բռնագաղթի բնոյթ են կրում:
- Պահպանել են իրենց յատուկ լեզուական եւ մշակութային որոշ տարրեր, որոնք վերարտադրուել եւ կիրառուել են իրենց իսկ կողմից:
- Սա դարձել է սովետահայկական ընկերամշակութային միջավայրի ստեղծման յենք, որն առանձնանում է «զուտ» հայկական կամ ամերիկահայկական խմբերից[4]:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՎԵՐԱԻՄԱՍՏԱԽՈՐՈՒԱԾ ՎԵՐՍՏԵՂԾՈՒՄ

Տեղափոխութեան գործընթացում հայրենիքի վերաիմաստաւորումը եւ դրա վերստեղծումը ոչ միայն յիշողութիւնների, այլեւ երեւակայական հայրենիքի վերակառուցումն է: Գաղթեալները գտնւում են երեք «աշխարհնե-

[4] Այստեղ «զուտ» հայկական ասելով նկատի է առնւում խորհրդահայ ներգաղթեալների ինքնաընկալումը իրենց իսկ խմբի մասին, որը բնորոշւում է որպէս այլ մշակոյթներից աւելի նուազ ազդուած ընկերային խումբ:

րի» միջեւ՝ ներկայ, անցեալ եւ երեւակայական: Այս երեք միջավայրերը կամրջում են հայրենիքի գաղափարի բաղադրիչները, որոնք անհրաժեշտ ցուցիչներ են նոր միջավայրում խմբայնացման համար: Դրանք բիւրեղանալով յանգեցնում են որոշակի հաւաքական ինքնութեան, ընկերային նեղմիջավայրի ձեւաւորմանը, որի հիմնական նպատակն է իր գործառոյթներով փոխարինել գերադաս միջավայրը:

Հայրենիքը կազմում է սփիւռքեան հաւաքական ինքնութեան հիմքը[5], եւ տեղանքի հետ կապն ու դրան վերագրուող նշանակութիւնը կարեւորագոյն դեր է կատարում: Այդ կապը կարող է լինել երեւակայական հայրենիքի կամ կորուսեալ հայրենիքի, պատմական հայրենիքի կամ ազգային պետութեան հետ, իսկ հայրենիքի ընտրութիւնը կարող է լինել ըստ նպատակայարմարութեան ընտրուած, պատմականօրէն տրուած եւն.: Սակայն ինչպիսին էլ որ լինի հայրենիքի ընկալումը, Սփիւռքում էթնիկ ինքնութեան ձեւաւորման համար անհրաժեշտ է հայրենիքի առկայութիւնը եւ/կամ դրա ընկալումը:

Հայրենիքի վերստեղծման համար անհրաժեշտ է հետեւեալ բաղադրիչների առկայութիւնը.-

- Հայրենիքի ընկալում.
- Մշակութային տարբերակում, ընկերային տարածքներ.
- Ընկերային յիշողութիւն.
- Երեւակայական հայրենիք.
- Հայրենիքի ընկերամշակութային դրսեւորումներ:

Սրանք նպատակ ունեն իրենց նիւթական եւ հոգեւոր խորհրդանիշերով փոխանցել այն միջավայրը, որն առկայ է հայրենիքում:

Հայրենիքի ընկալում

Սփիւռքեան բազմակի ինքնութիւնը ներառում է երկու կամ աւելի էթնիկ մշակոյթներ եւ լրացւում տարածաշրջանային, լեզուական, կրօնական, քաղաքացիական եւ այլ յատկանիշերով: Ընդունող երկրի եւ պատմական հայրենիքի հանդէպ Սփիւռքի երկակի վիճակը ենթադրում է մասնակցութիւն երկու երկրների մշակութային կեանքում: Սեփական էթնիկ մշակոյթի պահպանման եւ զարգացման համար նրանք պահպանում են կապը (իրական կամ երեւակայական) հայրենիքի հետ: Սակայն նոր միջավայրում յարմարումը պահանջում է ընդունող հասարակութեան ընկերամշակութային նորմերի եւ արժէքների իւրացում:

Ընդունելով բազմազանութեան եւ տարբերութիւնների անհրաժեշտութիւնը՝ սփիւռքեան ինքնութիւնը կայուն ձեւով արտադրւում եւ վերարտադ-

[5] K. Butler, "Defining Diaspora, Refining a Discourse," *Diaspora: A Journal of Transnational Studies,* 10(2):2001, էջ 201:

րում է *գաղթող* նոր հոսքերին զուգահեռ, նաեւ վերարտադրում է անվերջանալի ցանկութիւնը՝ վերադառնալ «կորուսեալ ծագմանը»[6]:

Այստեղ ուսումնասիրուող խմբի դէպքում կարելի է նկատել, որ երբ խօսւում է հայրենիքի ընկալման մասին, ապա կարծիքները բաժանւում են: ԽՍՀՄից Լոս Անճելըս տեղափոխուած հայերի մի խումբ ունի յստակ, կողմնորոշուած պատկերացումներ, մի խումբ հնարաւոր է համարում, որ դրանք տարանջատել հնարաւոր չէ, միւս խումբն ընդհանրապէս մերժում է այդ գաղափարը՝ համարելով, որ իր հայրենիքն այլեւս գոյութիւն չունի:

Սակայն, երբ դիտարկում եւ քննարկում ենք ներկայացուած կարծիքները, դրսեւորումները, ապա պարզ է դառնում, որ մեծմասամբ գործ ունենք հայրենիքի խառը-համադրուած տիպի ընկալման հետ: Այս մոդէլի մէջ իւրայատուկ ձեւով են դրսեւորւում մնացած ցուցիչները՝ յիշողութիւն, ընկերային տարածքներ, ընկերամշակութային դրսեւորումներ:

Մշակութային տարբերակում, ընկերային տարածքներ

Ընկերային երեւոյթների դրսեւորումը օգնում է առաւել նկատելի եւ նիւթական դարձնել էթնիկ սահմանները, դրանով իսկ ընդգծել տարբերութիւնը տուեալ խմբի եւ ընդունող հասարակութեան միջեւ: Դրանք կարող են զարգանալ՝ ընդհուպ հասնելով մինչեւ *խորհրդանշանայնութեան*: Պայմանականօրէն այդ սահմանները «տարբերութեան տարածքներ»[7] անուանելով, կարելի է հասկանալ դրա բնոյթը եւ հիմնական գործառոյթները էթնիկ խմբի համար: Ինքնութեան բանակցութիւնների եւ էթնիկութեան սահմանների հաստատման համար անհրաժեշտ են տարածքներ, որտեղ Սփիւռքի ներկայացուցիչները/էթնիկ խմբի անդամները ինքնանոյնանում են իրենց համայնքի հետ: Տարբերութեան տարածքները ներգաղթող խմբերի կողմից ստեղծուող եւ նրանց սերունդների կողմից վերարտադրուող հաստատութենական եւ խօսոյթային միջավայրեր են: Դրանք պահպանում եւ շարունակական են դարձնում որեւէ երեւոյթ, որ համարւում է, որ պատկանում է միայն այդ համայնքին, խմբաւորմանը, ինչը միեւնոյն ժամանակ չի պատկանում տեղական բնակչութեանն առհասարակ (անկախ այն բանից, թէ այդպիսի պատկերացումները ճի՞շտ են, թէ՞ սխալ): Սահմանների պահպանման ուղղուած միքանի սերունդների ջանքներն են հենց տարբերակում աւանդական *զօրաշարժուած* Սփիւռքը դեռեւս սփիւռքացուող կամ բոլորովին նոր ինքնակազմակերպուող էթնիկ համայնքից: Ըստ Խաչիկ Թոլոլեանի «*Սփիւռքներն անդրազգայնութեան խորհրդա-*

---

[6] S. Hall, "Introduction: Who Needs Identity?," in *Questions of Cultural Identity*, S. Hall & P. du Gay (eds.), Sage, London, 1996, էջ 1-17:

[7] V. Sahakian, *Spaces of Difference, Spaces of Belonging, Negotiating Armenianness in Lebanon and France*, University of Michigan-Dearborn, Dearborn, MI, 2018, էջ 247-67:

նիշն են, քանի որ նրանք մարմնաւորում են սահմանների հարցը, ինչն ընկած է ազգային պետութեան այլընտրանքի ցանկացած համարժէք սահմանման հիմքում»[8]:

Ընկերային յիշողութիւն

Յաջորդ կարեւոր բաղադրիչը ընկերային յիշողութիւնն է: Ինչպէս գիտակցութիւնը, լեզուն, այնպէս էլ յիշողութիւնը ընկերային կողմ ունի: Յիշելու գործընթացում մենք ոչ թէ պարզապէս մտաբերում ենք երեւոյթներ, փորձելով վերականգնել մեր ներքին զգացողութիւնները, այլ վերականգնում ենք արտաքին ընկերային կեանքի դրուագները: Ընկերային յիշողութիւնը կիրառական է դառնում միայն հասարակութեան այլ անդամների հետ մեր շփումների հետեւանքով: Ընկերային յիշողութիւնը ազգային ինքնագիտակցութեան կառուցուածքի կարեւոր տարրերից է: Այն բարդ եւ բազմաբաղադրիչ երեւոյթ է (ժողովրդի պատմական յիշողութիւն, մշակութային յիշողութիւն, քաղաքական յիշողութիւն), որը հասարակութեան գոյութեան նախապայման է՝ հիմնուած ընկերային նշանակալի տեղեկատուութեան կուտակման, պահպանման եւ փոխանցման վրայ:

Ընկերային յիշողութեան հիմնական գործառոյթը ազգային համայնքի ինքնութեան պահպանումն ու փոխանցումն է[9]:

Ընկերային յիշողութիւնը որպէս «ընկերային փոխազդեցութեան աղբիւր» եւ «ինքնորոշման աղբիւր» սերտօրէն կապուած է մշակոյթի հետ, եւ որպէս այդպիսին, «ծառայում է ոչ այնքան անցեալի պահպանմանը, որքան խմբի, համայնքի ամբողջականութեանը եւ, իվերջոյ՝ ազգային ինքնութեանը»[10]:

Յիշողութիւնն այս աշխատանքի առանցքային կէտերից է: Այս ուսումնասիրութեան թիրախային խումբը՝ ԱՄՆ տեղափոխուած հայերը, ծնուել են Խորհրդային Հայաստանում, սակայն նրանց ընկալումները յենւում են ելքի երկրի, հասարակական կարգի, ազգութեան, համայնքի (community) եւ ընտանիքի մասին յիշողութիւնների վրայ:

Այս համապատկերում համայնքի գաղափարը ներառում է ինքնութեան եւ պատկանելիութեան, այլ հանրոյթների հետ ընդհանրութիւնների եւ տարբերութիւնների, տուեալ ընկերային միջավայր ներառման եւ արտա-

---

[8] K. Tololyan, "The Nation-state and its Others: In Lieu of a Preface" *Diaspora: A Journal of Transnational Studies,* 1(1): 1991, էջ 3-7:

[9] А. Рафиков, "Социальная память и механизмы ее воспроизводства" (ընկերաբանական յիշողութիւնը եւ դրա վերարտադրութեան մեխանիզմները), *Вестник Башкирского университета,* 2:2006, էջ 119:

[10] *Власть времени: социальные границы памяти* (Ժամանակի ուժը. յիշողութեան ընկերաբանական սահմանները) / В. Ярской и Е. Ярской-Смирновой (ред.), Մոսկուա, ԱՔԳՀԿ, 2011, էջ 9:

մղման հարցեր[11]: Այս հասկացութեան մէջ անհրաժեշտ է նախ եւ առաջ ընդգծել դրա համայնական բնոյթը. «*ընդհանուր պահանջները եւ նպատակները, ընդհանուր կենցաղը, կենսագործունէութեան, աշխարհայեացքների, մշակոյթի եւ հաւաքական գործողութեան ընդհանրութեան զգացումը*»[12]:

Նոր միջավայրում ինքնակազմակերպուելով, յետագայում նաեւ սփիւռքացուելով՝ յիշողութիւնները հայրենիքի, տան մասին վերանում են տեղանքից եւ դառնում անդրազգային երեւոյթ: Անդրազգային յիշողութիւնը արտայայտում է ազգի, հայրենիքի, սփիւռքեան համայնքների հետ կապերի բազմակողմ եւ տատանուող սահմանները կամ դրանց բացակայութիւնը:

Սփիւռքեան յիշողութեան առկայ մօտեցումներում առանձնայատուկ նշանակութիւն ունի Սալման Ռուշտիի գաղափարը «կոտրուած հայելու բեկման» վերաբերեալ, որտեղ նա ներկայացնում է յիշողութեան քարտէզագրման գաղափարը, քննարկում «յիշողութիւնների յաւելուածներ»ները: Վերջիններս խօսոյթային քննարկումների հատուածներ են, որոնք չեն ամրագրւում ընկերային յիշողութեան մէջ ընդհանուր պատկերով[13]:

Այս մօտեցումը ներկայացւում է ի հակադրութիւն Արճուն Ափատուրայի՝ «*սինքրոն* պահեստի» հայեցակարգին, որտեղ յիշողութիւնը քննարկւում է «անցեալի» հայեցակարգի շրջանակներում եւ ներկայացնում ոչ միայն զուտ վերադարձի գործընթաց, այլեւ առանձին փաստերի վերափոխման, ճշգրտման եւ խմբագրման իւրատեսակ տարածք: Այս տեսանկիւնից, հաւաքական յիշողութիւնները նախագծում են ազգի միքանի երեւակայական հեռանկարներ՝ վերաիմաստաւորելով բազում տեսարաններ[14]:

Մէկ այլ մօտեցմամբ սփիւռքեան յիշողութիւնը դիտարկւում է որպէս աւելի բարդ ընկերային երեւոյթ եւ կրում է անցելապաշտութեան յատկանիշեր: Սփիւռքում սրւում է անցելապաշտութեան բեւեռացուածութիւնը եւ դրսեւորւում երկկողմանի կերպով՝ անցեալի ձգտմամբ եւ ապագայի սպասումով: Որպէս ամերիկահայեր, ուսումնասիրուող խումբը զբաղեցնում է երկու մշակոյթների միջեւ առկայ *լուսանցքային* տարածութիւնը, ինչը հաստատում է այն միտքը, որ նրանց ինքնութիւնը հաստատուն եւ անփո-

---

[11] C. Bell, H. Newby, *Community Studies, An Introduction to the Sociology of Local Community*, Allen and Unwin, London, 1971. նաեւ՝ J. Cater, T. Jones, *Social Geography, An Introduction to Contemporary Issues,* Edward Arnold, London, 1989. նաեւ՝ G. Delanty, *Community*, Routledge, London, 2003:

[12] J. Silk, "Guest Editorial: The Dynamics of Community, Place and Identity," *Environment and Planning*, 31:1999, էջ 6:

[13] S. Rushdie, "Imaginary Homelands", *Imaginary Homelands: Essays and Criticism 1981-91*, Granta and Penguin, London, 1991, էջ 9-21:

[14] P. Shanthini, "Memory and the Diasporic Creative Imagination: Preeta Samarasan's Evening is the Whole Day," *Kritika Kultura*, Feb 18, 2012, էջ 44-56:

փոխ չէ, այլ խաչասերուած (hybrid) է եւ ճկուն: Հոմի Պապհան իր աշխատանքում նշում է, որ «*հաստատուն ինքնութիւնները մշակութային խաչասերման հնարաւորութիւն են ստեղծում, որը թոյլ է տալիս տարբերութիւնների գոյութիւն՝ առանց ենթադրեալ կամ պարտադրուած աստիճանակարգի*»[15]:

Իրենց սովետական մարդ համարողները, կարօտում են հենց սովետը՝ իր միջավայրով, որը բացի կարօտից նաեւ անցելապաշտ զգացումներ է առաջացնում կորսուած հայրենիքի հանդէպ: Այդ անցելապաշտ զգացումները նրանք ակնկալում են Հայաստանից, որպէս Սփիւռքի ընկերամշակութային, ազգային տարրերի բնական արտադրող: Սովետական անցելապաշտ զգացումների նորացումը, թարմացումը անուղղակիօրէն սնում է Սփիւռքի եւ Հայաստանի միջեւ կապը:

Միւս կողմից, քանի որ յիշողութիւնները հիմնականում ծնւում են մարդկային փոխյարաբերութիւններից, յոյզերն էական դեր ունեն դրանց ձեւաւորման գործընթացում:

Սէրը, հետաքրքրութիւնը, կապուածութեան զգացումը, (որեւէ խմբի) պատկանելութեան զգացողութիւն ունենալու ցանկութիւնը, ինչպէս նաեւ ատելութիւնը, թշնամանքը, վստահութեան պակասը, ցաւը, մեղքի զգացումը օգնում են որոշակիացնել յիշողութիւնները: Առանց այդպիսի բնութագրիչների յիշողութիւնները չեն կարող «արձանագրուել» մտքում եւ ունենալ սահմաններ:

Ի տարբերութիւն բազմաձայն ընկերային յիշողութեան, որը յիշողութիւն է «ներքեւից» եւ որը նորից ու նորից վերանայւում է սերունդների հերթափոխի հետ միասին, ազգային յիշողութիւնը երկարատեւ եւ շատ աւելի միասնական երեւոյթ է, որն ամրապնդւում է տարբեր հաստատութիւնների կողմից՝ ներազդելով հասարակութեան վրայ «վերեւից»:

Երեւակայական հայրենիք

Ընկերային, ազգային յիշողութիւնները, յենուելով հաւաքական ինքնութեան վրայ, ձեւաւորում են երեւակայական միջավայր, որը կառուցակցւում է հայրենիքի վերաբերեալ ընդհանուր յիշողութիւնների անցելապաշտ վերապրուկներով, խորհրդանշական դրսեւորումներով եւ ապագայի լաւագոյն տեսլականով: Դրա արդիւնքում, ըստ Ռուշտիի, երեւակայական հայրենիքը իդէալական է, քանի որ մարդիկ չեն կարող այն շօշափել, փոփոխել: Երեւակայական հայրենիքի բաղադրիչները խմբագրւում են կատարելութեան մակարդակի, եւ դրանց անհասանելութիւնը անձեռնմխելի եւ միաձոյլ է դարձնում երեւոյթը:

Ռուշտին յիշում է, թէ ինչպէս է փոխուել իր անցեալը ժամանակի ընթացքում եւ որքանով է այն տարբերւում իր երեւակայական աշխարհից եւ

[15] H. K. Bhabha, *The Location of Culture*, Routledge, London-New York, 1994, էջ 4:

իրական անցեալից[16]: Գաղթեալները, քանի դեռ չեն կարողանում ազատուել յիշողութիւններից, կառուցում են երրորդ աշխարհը (երեւակայական հայրենիք), որը բաւականաչափ իդէալականացուած է, որպէսզի գոյատեւի անցեալի եւ ներկայի միջեւ: Դա հայրենիքի երեւակայական կառուցումն է, որտեղ անձը դադարեցնում է իր դատողութիւնները ներկայի վերաբերեալ, եւ փախչում է կեանքի առօրէական բնոյթից՝ ժամանակաւոր անցելապաշտ հաճոյք ապրելու համար:

Հայրենիքի ընկերամշակութային դրսեւորումներ

Հայրենիքի ընկալման, վերարտադրման եւ վերստեղծման խորապատկերին վերը քննարկուած բոլոր ցուցիչներն ունեն առանձնայատուկ դրսեւորում: Դրանք ունեն երկակի ազդեցութիւն. անհատական՝ համայնքի ներկայացուցիչների առանձին պատմութիւնների վրայ, եւ ընդհանուր՝ երբ երեւակայական ընկալումները եւ հաւաքական յիշողութիւնները նիւթականացւում են եւ տարածւում պատումների տեսքով: Այս հարցերի պատասխանները խորութեամբ դուրս են բերուել կիրառական հետազօտութեան[17] արդիւնքերից, որն իրականացուել է ներկայացուցիչների հետ համայնքի խորին հարցազրոյցի, համայնքի չներգրաւուած դիտարկումի, երկրորդային վերլուծութեան մեթոդներով:

Ներկայացնենք համայնքի ներկայացուցիչների պատկերացումները հայրենիքի մասին՝ յենուելով քանակական տուեալների վրայ: Բերուած աղիւսակում ներկայացուած է հայրենիքի ընկալումների վերաբերեալ հարցի պատասխանները՝ ըստ յաճախականութեան: [աղ. 1] Հարցին պատասխանել են Լոս Անճելըսի հայ համայնքի ներկայացուցիչները, այնուհետեւ ամբողջից առանձնացուել են խորհրդային շրջանում Լոս Անճելըս տեղափոխուած հայերի պատասխանները: Երկու խմբի համար հարցը ինչեցուել է նոյն կերպ: Այս համեմատութիւնը կ'օգնի հասկանալ թէ ինչպէս է հայրենիքը ձեւակերպւում խորհրդային շրջանի գաղթեալների մօտ, եւ պատկերացումների ինչպիսի առանձնայատկութիւններ են դրսեւորւում:

Աղիւսակ 1.- Պատկերացումները հայրենիքի մասին (համեմատական պատկեր)

---

[16] Rushdie, էջ 195-9:

[17] Հետազօտութիւնը մաս է կազմում մէկ այլ խոշոր հետազօտութեան, որն իրականացուել է «Սեփական եւ այլազգի միջավայրում հայերի համեմատական հետազօտութեան հիմնական ուղղութիւնները. ուսումնասիրութեան խնդիրներն ու հեռանկարները» ծրագրով՝ ՀՀ ԿԳՄՍ Գիտութեան պետական կոմիտէի ֆինանսաւորմամբ: Իրականացուել է 2013ին, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի Սփիւռքի հետազօտութիւնների բաժնի կողմից: Ծրագրի ղեկավարը Սփիւռքի հետազօտութիւնների բաժնի վարիչ, դոկտոր Ռուբէն Կարապետեանն է:

Լոս Անճելըսի հայ համայնքի ներկայացուցիչներ (ընդհանուր)	**Լոս Անճելըսի հայ համայնքի խորհրդային շրջանի ներգաղթեալ հայերի խումբ**
1. Ծննդավայր	1. ԽՍՀՄ
2. Որտեղ ապրում է	2. Խորհրդային Հայաստան
3. Որտեղից եկել է	3. Խորհրդային այլ երկիր
4. Ծնողների/նախնիների ծննդավայր	4. Հայաստան
5. Հայաստան	5. Լոս Անճելըս
6. Հոգեւոր հայրենիք	
7. Նախկին ԽՍՀՄ	
8. Որտեղ անվտանգ ու արժանապատիւ կեանք կայ	
9. Հայրենիքի գաղափար չկայ	

Առանձնացնելով խորհրդային շրջանի գաղթեալների պատասխաններն ընդհանուրից, կարելի է տեսնել, որ առաջին դէպքում դրանք աւելի բազմազան են, ունեն ընկալման աւելի լայն միջակայք, առաւելապէս բնութագրական յատկանիշեր են փոխանցում: Այնինչ երկրորդ խմբի պատասխաններում գերակշռում են տեղայնացուած, բայց եւ ընդհանրացուած պատասխաններ, որոնք հիմնականում կենրոնացած են սովետական թեմաների շուրջ:

Ներկայացուած պատկերը յուշում է ընկալումների խորը բովանդակային բնոյթը, որը հնարաւոր է դուրս բերել համադրելով որակական նիւթի հետ: Այս նպատակով քննարկենք նաեւ հարցազրոյցների եւ երկրորդային վերլուծութեան որոշ տուեալներ, որտեղ քննարկւում են ընկերային յիշողութեան, տարածութիւնների ընկերային երեւոյթների դրսեւորումներ:

> Ժամանակին կար «Սասուն» ակումբը, որտեղ հաւաքւում էին սովետից եկած հայերը: Միասին զրուցում էինք, խաղում էինք: Այդտեղ մենք կարող էին կարդալ Հայաստանից եկած թերթեր, լսել հայկական երաժշտութիւն եւ հայկական խօսք: Հօրս, մօրս, եղբայրներիս ու քոյրերիս թողել էի Վրաստանում: Այնպէս որ դա իմ ընտանիքն էր: Այդպէս էլ յաղթահարում էի կարօտս[18]:

Ահա այստեղ քննարկւում է որոշակիօրէն կազմակերպուած ընկերային տարածքի հարցը, դրա ֆիզիկական առկայութիւնը եւ դրա իրականացրած գործառոյթները, որոնք կատարում են ընկերային միջավայրի վերստեղծման դեր:

Ստորեւ կարող ենք տեսնել հայրենիքի կորստի դրսեւորում՝ հարցուողի ընկալումներում, սակայն դրա գաղափարի արժեւորումը դեռեւս առկայ է:

> Ինձ համար ամենածանրը գիտակցելն է, որ Սովետը չկայ, ոչ թէ նրա համար, որ դա ամենալաւ երկիրն էր, ի սէր Աստծոյ, ինձնից լաւ այդ երկրի թերու-

[18] Հարցուող N1, տղամարդ, 64տ., ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ Սփիւռքի հետազօտութիւնների արխիւ (ՍՀԱ), ԴԱՆ, Լոս Անճելըս, 2013:

թիւնները ոչ ոք էլ չգիտի, ուղղակի, հասկանում էք, քո հայրենիքը չկայ, դու միշտ հիւր ես, ամէն տեղ: Ես Մոսկուայից եմ, Հայաստան չեմ գնացել, մի անգամ [19]82 թուականին եմ եկել ու վերջ, բայց չեմ էլ ուզում գնալ, որովհետեւ, դա իմ երկիրը չի: Ինչու է հին հայերի (Արեւմտեան Հայաստանից գաղթած հայեր) համար նոյնպէս դժուար լինել Հայաստանում, նոյն պատճառով: Չնայած, իրենք գոնէ ֆիզիկապէս կարող են լինել հայրենի հողի վրայ. մենք դա էլ չենք կարող անել[19]:

Ահա այս զրոյցում հարցուողը նկարագրում է ԱՄՆի մասին վերաբերմունքի ձեւաւորման նախնական փուլը: Այն իրականանում է անձնական կապերի, միջնորդաւորուած գնահատականների միջոցով, ինչը խորհրդային ժամանակաշրջանում տարուող գաղափարախօսութեան եզակի հակակշիռներից կարելի է համարել: Ուստի նման որակումներն առաջացնում են որոշակի դիրքորոշում եւ սպասումներ:

Իմ հայրը միջուկային ֆիզիկոս էր եւ տեղափոխուել է ԱՄՆ դեռեւս 1980 թուականին: Այն ժամանակ Սովետից ԱՄՆ գալը դեռեւս խնդիր էր, բայց նա ունէր տարբեր աշխատանքային պայմանագրեր եւ դրա բերումով յաճախ լինում էր այնտեղ եւ շատ պատմում էր ամերիկեան կեանքից: Ես մանկուց իմեր լսել եմ հօրս պատմութիւնները այն մասին, թէ որքան գեղեցիկ է Ամերիկան եւ այնտեղ շատ աշխատողը մեծ բարձունքների կը հասնի[20]:

Ստորեւ նոյն հարցուողը մանրամասնում է արդէն իր հայրենիքի մասին պատկերացումները, կարօտը, որտեղ որպէս հայրենիք դեռեւս շարունակում է հանդէս գալ ԽՍՀՄը, սակայն հայրենիքի գործառոյթները վերագրուում են արդէն Լոս Անճելըսին:

Ես երկար ժամանակ ապրել եմ Լոս Անճելըսում, երբ ամուսնացայ տեղափոխուեցի Միչիկան: Երբ ես ապրում էի այնտեղ, իմ շրջապատում միայն հայեր էին: Նոյնիսկ խանութներում կարելի էր գտնել սովետական քաղցրաւենիք, պահածոներ, երշիկ, լաւաշ, հայկական ծիրան եւ դեղձ: Եղանակը Լոս Անճելըսում միշտ արեւոտ եւ տաք է: Երբ հնարաւորութիւն կ'ունենամ, ես տուն կը գնեմ եւ ընտանիքիս հետ կը տեղափոխուեմ այնտեղ, կարօտս առնելու[21]:

Յաջորդող զրոյցներում հարցուողի խօսքերում ներկայացւում են ԽՍՀՄ կարօտի նիւթականացման, խորհրդային մթնոլորտի վերստեղծման, հայրենիքի միաւորների վերականգնման շարունակական ջանքերը: Դրանք ունեն նաեւ խորհրդանշային դրսորումներ:

Մինչեւ հիմա պահում եմ սովետական փաստաթղթերս [նկ. 1][22]: Իհարկէ, դրանք այլեւս պէտք չեն, եւ պէտք չեն գալու, բայց պահում եմ նկարների ալ-

[19] Հարցուող N2, կին, 56տ., ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ՍՀԱ, ԴԱՆ, Լոս Անճելըս, 2013:

[20] Հարցուող N3, տղամարդ, 49տ., ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ՍՀԱ, ԴԱՆ, Լոս Անճելըս, 2013:

[21] Նոյն:

[22] Երկրորդ նկարախմբում ներկայացուած են Լոս Անճելըսի խանութներում ռուսական կամ յետխորհրդային երկրներում արտադրուող ապրանքներ, որոնք պահ-

բոմում: Երեւի դրանք էլ արդէն նկարի պէս բան են, յիշողութիւններ են արթնացնում: Երբ ես նայում եմ սրանց՝ ես Հայաստանում եմ, երբ նայում եմ ամերիկեան անձնագրիս՝ ես Ամերիկայում եմ: Ես չեմ ուզում մոռանալ Հայաստանը: Ես չեմ ուզում դադարել կարօտել[23]:

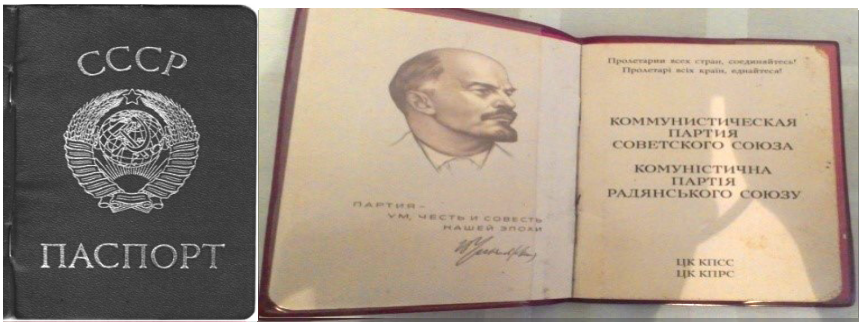

Նկար 1. Խորհրդային փաստաթղթերը՝ որպէս անցեալի վկայ *(Հարցուողի անձնական արխիւից, Լոս Անճելըս, 2013)*

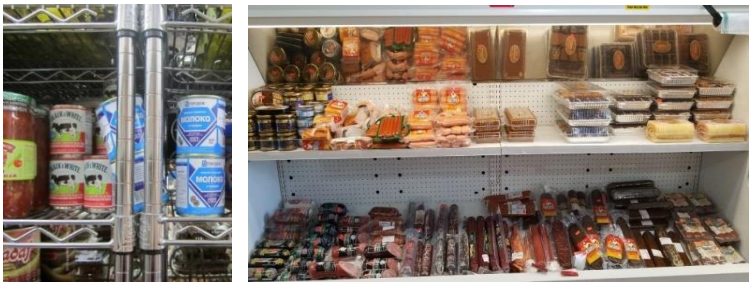

ԵԶՐԱՅԱՆԳՈՒՄՆԵՐ

Ամփոփելով, կարող ենք ասել թէ խորհրդային շրջանում ԱՄՆ մեկնած գաղթեալների խումբն առանձնանում է Լոս Անճելըսի հայ համայնքում հայրենիքի վերստեղծման իւրայատուկ փորձառութեամբ: Երկիրը, որը նրանք տեւապէս ընկալում էին որպէս հայրենիք, այլեւս գոյութիւն չունի համաշխարհային քարտէզի վրայ: Նրանք կորցրել են իրենց հայրենիքը ֆիզիկապէս, եւ արդիւնքում ունեն հայրենիքի գաղափարական փոխակերպում՝ ընկալման մակարդակում: Այս առանձնայատուկ խումբը կառուցակցում է հայրենիքի ընկերային տարածութիւններ եւ ինքը դառնում դրա սպառողը: Հայրենիքի այսպիսի երեւակայական բնոյթը խարսխւում է խորհրդային մնացորդային մշակոյթի վրայ, որը դեռեւս գոյութիւն ունի յետխորհրդային տարածքում: Խորհրդային շրջանում ԱՄՆ մեկնած հայերը փորձում են վերստեղծել այլեւս գոյութիւն չունեցող խորհրդային միջա-

---

պանել են խորհրդային աւանդոյթները, ինչը ձեւաւորում է խորհրդային կարօտ ունեցող յաճախորդների շրջանակ:

[23] Հարցուող N5, կին, 64տ., ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ ՍՀԱ, ԴԱՆ, Լոս Անճելըս, 2013:

վայր՝ հաւաքական յիշողութեան, անցելապաշտ վերապրուկների խորհրդանշային դրսեւորումների միջոցով: Այս կերպ հայրենիքի վերստեղծման կառուցուածքների գործառնութիւնը որոշում է հայրենիքի ընկալման եւ երեւակայական գոյութեան կայունութիւնը: Վերջինս հնարաւորութիւն է ընձեռում այս խմբին ստեղծել իւրայատուկ միջավայր՝ խաչասերուած հայրենիք, որը չունի ֆիզիկական սահմաններ, անձեռնմխելի է, եւ լուծում է խմբի անդամների պատկանելիութեան եւ դիրքաւորման հարցը սփիւռք-եան համայնքում:

RECONSTRUCTING THE FATHERLAND IN THE DIASPORA: THE CASE OF THE LOS ANGELES ARMENIAN COMMUNITY

(Summary)

SONA NERSISYAN (sona.nersisyan2006@gmail.com)

In the panoramic picture of efforts to reconstruct the homeland in the Armenian community of Los Angeles, the Soviet Armenians who left during the Soviet period stand out.

The country which they perceived as homeland does not exist anymore; thus they try to reconstruct their past, rebuild social spaces, recreate their homeland environment in a new socio-cultural setting. In this context, the transformation of both ideas and perceptions of homeland is obvious.

The paper discusses how and why a homeland is recreated/reconstructed in a foreign environment. It argues that the need to create one's own environment in a new socio-cultural setting as well as to look for a source of cultural nourishment led to the activation and materialization of the past. Through a field survey, the paper brings out the most important factors and main actors for the re-creation of the homeland in the Diaspora.

The paper notes that discerning these factors would enable a better understanding of the main features of a homeland environment, which could be used as tools for reconstructing homelands in the Diaspora.

The data used in the survey are the results of ethno-sociological field work conducted among the Los Angeles Armenian community. The survey included observations, questionnaires and in-depth interviews with representatives of the community.

ԳԻՒՄՐԻ. ԴԱՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ԱՐԴԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ

ԼԵՒՈՆ ԼԱՃԻԿԵԱՆ (levon.lachikyan55@gmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Հազարամեակների պատմութիւն ունեցող հայկական այս բնակավայրի նորօրեայ ժամանակագրութիւնն ակամայ բաժանւում է երկու շրջանի. մինչեւ 1988 Դեկտեմբի երկրաշարժը եւ՝ դրանից յետոյ: Նոյնիսկ Հայաստանի անկախացումն ի զօրու չեղաւ փոփոխութիւն մտցնելու նշուած ջրբաժանի մէջ. այնքա՜ն խորն էր ցաւն ու անչափելի՝ պատճառուած վնասը ... Այո՛, 1988ի բնական աղէտը պատուհասեց Հայաստանի հիւսիսային ողջ հատուածը՝ որպէս կիզակէտ ունենալով Գիւմրի քաղաքն իր ենթակառոյցներով ու բնակելիներով: Աւերուեց վերջիններիս 70%ը՝ պատճառ դառնալով տասնեակ հազարաւոր զոհերի ու անհաշուելի ճակատագրերի խեղման:

17 Յուլիս 2022. Գիւմրիում կազմակերպուած փառատօն

Այդուհանդերձ Հայաստանի «մշակութային մայրաքաղաք» համարուող Գիւմրին երկրաշարժին յաջորդած տարիներին ոչ միայն տոկաց ու շտկեց իր մէջքը, այլեւ նոր յաջողութիւններ գրանցեց մարդկային գործունէութեան գեղարուեստական բնագաւառում: Աւելին, ի շարս այլեւայլ հանգամանքների՝ ոգու կորով, կենսասիրութիւն, նպատակասլացութիւն, աշխատասիրութիւն եւն., նաեւ մշակոյթն ու դրա առանցք հանդիսացող նորին մեծութիւն արուեստն օգնեցին գիւմրեցուն դիմագրաւելու անյաղթահարելի թուացող շատ դժուարութիւններ ու մարտահրաւէրներ:

Ականատեսն ու վկան, դոյզն-ինչ նաեւ մասնակիցը լինելով յետերկրաշարժեայ ու անկախութեանը յաջորդած այդ 30ամեայ ընթացքին (1991-2021)[1], ստորեւ կը փորձեմ ներկայացնել Գիւմրիի մշակութային կեանքի այդ ժամանակահատուածի համապատկերը, վերջինիս վայրիվերումներն ու ելեւէջները, կրած փոփոխութիւններն ու զարգացման միտումները:

ՄԻ ՔԻՉ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Գեղեցիկի հանդէպ անբացատրելի ու նախաստեղծ սէր կայ Կումայրի-Ալեքսանդրապոլ-Լենինական-Գիւմրիում[2]: Ի տարբերութիւն մայրաքաղաք Երեւանի՝ այստեղ պահպանուած են այդ գեղեցիկն իրենց մէջ կրող հնաոճ կառոյցները եւ քաղաքի պատմական միջուկն ընդհանրապէս: Վերջինս դէպի իրեն է ձգում հազարաւոր հայորդիների ու օտարերկրացիների ինչպէս աշխարհի բոլոր ծագերից, այնպէս էլ ՀՀ տարբեր մարզերից:

Արագածից դէպի հիւսիս ընկած Շիրակի սարահարթի այդ տարածքը բնակեցուած է եղել դեռեւս Ք.ա. Գ. հազարամեակում: «Կումայրի» անուանման յիշատակութիւն կայ թէ՛ Մարմաշէնից ոչ-հեռու գտնուած Ք.ա. Ը. դարի ուրարտական մի արձանագրութեան մէջ («Իրդանիունի»)[3], թէ՛ Ղեւոնդ պատմիչի մօտ (774թ.)[4] եւ թէ՛ յետագայ շրջանի բազմաթիւ գրաւոր աղբիւրներում ու տարեգրութիւններում[5]:

Գիւմրին քաղաքի կարգավիճակ ստացել է 1837ին միայն, երբ հաստատուել է նրա առաջին յատակագիծը, համահունչ՝ ժամանակի քաղաքաշինական սկզբունքներին եւ ի մասնաւորի «*ռուսական կայսրութիւնում տարածում ստացած ուղղանկիւն-կանոնաւոր յատակագծման քաղաքաշի-*

---

[1] 30ամեայ վաղեմութեան հայաստանեան մշակութային տարեգրութեան վաւերական շատ դրուագներ մէկտեղուած են մեր հրատարակած *Անլոյս օրերի ոգեղէն ղօղանջներ* գրքում (հրատ. ԳԱԹ, Երեւան, 2004):

[2] Սրանք քաղաքի տարբեր անուանաձեւերն են տարբեր ժամանակներում (հին եւ միջին դարերում՝ Կումայրի, մինչեւ 1837ը ու նաեւ հիմա՝ Գիւմրի, 1837-1924՝ Ալեքսանդրապոլ եւ 1924-90՝ Լենինական), *Հայաստանի համառօտ հանրագիտարան, հտր. 2*, Հայկական հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութեան հրատ., Երեւան, 1995, էջ 750:

[3] *Գիւմրի. Gyumri. Гюмри* ալբոմը՝ հրատարակուած Գիւմրին ԱՊՀ երկրների 2013ի մշակութային մայրաքաղաք հռչակելու կապակցութեամբ, Գիւմրի, Էլդորադո հրատ., 2013, էջ 3:

[4] Կարինէ Բազէեան, Գրիգոր Աղանեան *Ալեքսանդրապոլ. ազգագրական էսքիզներ (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրութիւն)*, ՇՀՀ կենտրոնի հրատ., Գիւմրի, 2015, էջ 5:

[5] *Կումիրի* անուամբ բնակավայրի մասին տեղեկութիւն կայ, օրինակ, 1209 թուակիր մի ձեռագիր յիշատակարանի մէջ, որը թողել է Յովասափ անունով մի հոգեւորական. «*Ես մեղուցեալ եւ յեփինս ի կրօնաւորս Ովասափս, որ էի ազգաւ եւ տոհմիւ ի մեծ գեաւքաղաքէն Կումիրոյ...*» (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 1886):

նական սկզբունքին»[6]: Նոյն տարուայ Հոկտեմբերին քաղաք է ժամանում Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ Ա.ը, որը ոչ միայն մասնակցում է սուրբ նահատակ Ալեքսանդրա թագուհու անունը կրող ռուսական ուղղափառ եկեղեցու հիմնարկէքին, այլեւ քաղաքը վերանուանում Ալեքսանդրապոլ:

Վերջինս նկատելի աշխուժութիւն է ապրում՝ շնորհիւ Ադրիանապոլսի պայմանագրի (1829 Սեպտեմբեր) կնքմանը յաջորդած Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր վայրերից՝ Կարինից, Կարսից, Մուշից, Բասէնից ու Բայազէտից գաղթած վերաբնակների[7]: Նրանք էլ, շարունակելով Արեւմտեան Հայաստանի շինարարական հարուստ աւանդոյթները, կազմաւորում են բնակավայրի անշփոթելի ճարտարապետական դիմագիծը[8]: Տարբեր առումներով այն ժառանգորդն է նաեւ քաղաքամայր Անիի[9], ուստի կորուսեալ ***Էրգիր***ի կարօտը մերօրեայ ՀՀում հենց նրանից ենք առնում…

Ընդհանրապէս, գիտական գրականութեան մէջ ընդունուած է Կումայրի-Ալեքսանդրապոլ-Լենինական-Գիւմրին դիտարկել մի կողմից իբրեւ «Արեւմտեան Հայաստանի մանրակերտ» կամ «արեւելահայ ու արեւմտահայ մշակոյթների իւրատեսակ խառնարան»[10], միւս կողմից՝ աւանդական-հայկականի եւ դրսեկ-միջազգայինի (առաւելապէս՝ ռուսական եւ եւրոպական) «արժէքների ու տարրերի յաջող խառնուրդի լաւագոյն օրինակ»[11]:

ԺԹ. դարակէսից Ալեքսանդրապոլ-Գիւմրին արդէն բարեկարգ քաղաք էր՝ իր մէկը միւսից տպաւորիչ կառոյցներով, եկեղեցիներով եւ լայն ու լուսաւորուած փողոցներով: Նոյն դարավերջին *«իր տնտեսական համախառն արդիւնքով ու քաղաքային եկամուտներով այն շրջանցում է նահանգային կենտրոններին (Երեւան, Ելիզաւէտպոլ, Բաքու)՝ ընդհուպ մօտենալով Թիֆլիսին»*[12]*:*

---

[6] Սաշուր Քալաշեան, «Կումայրի. պետական պատմա-ճարտարապետական արգելոց-թանգարան», *Ճարտարապետութիւն եւ շինարարութիւն*, 7-8:2021, էջ 16:

[7] Բազէեան, Աղանեան, էջ 3-4, 7:

[8] 1830ի գարնանը սկսուած եւ Յունիսին իր բարձրակէտին հասած արեւմտահայերի ներգաղթի ժամանակ Արեւմտեան Հայաստանից ներգաղթած 14,000 ընտանիքներից 3491ը հաստատուել է Շիրակում՝ դառնալով ապագայ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային բնակչութեան հիմնական կորիզը (Ա. Հայրապետեան, *Արեւելեան Շիրակը XIX դարի առաջին կէսին*, Գիւմրի, 2005, էջ 80):

[9] Պատահական չէ, որ 2001ին հաստատուած Գիւմրիի նոր զինանշանի վերին հատուածում պատկերուած է Բագրատունիների մայրաքաղաք Անիի գլխաւոր մուտքից, ինչպէս նաեւ այս արքայատոհմի դրօշից յայտնի յովազի խորհրդանիշը՝ մէջքին խաչ ու վարգի պահին:

[10] Բազէեան, Աղանեան, էջ 5:

[11] Նոյն:

[12] Գրիգոր Աղանեան «Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տնտեսութեան զարգացման հիմնական միտումները (XIX դարավերջ-XX դարասկիզբ)», *ՇՀՀ կենտրոնի Գիտական աշխատութիւններ,* X:2007, Գիւմրի, էջ 77:

Հարկ է ընդգծել, որ դարերի արձագանգը պահպանուել է այսօրուայ Գիւմրիում: Հին քաղաքն, իսկապէս, թանգարան է բաց երկնքի տակ: Այն եղել ու շարունակում է մնալ հարիւրից աւելի արհեստների եւ արուեստների կամ, ինչպէս ընդունուած է ասել, «Վարպետաց» քաղաք: Բարեբախտութիւն էր քաղաքիս համար ***«Կումայրի» պետական պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանի*** ստեղծումը 1980ի Օգոստոսի 5ին՝ նպատակ ունենալով ուսումնասիրել ու վերականգնել հնօրեայ բնակավայրի պատմամշակութային հարուստ ժառանգութիւնը, ինչպէս նաեւ գիտականօրէն հետազօտել ու հանրահռչակել այն[13]: Ըստ 2004 Սեպտեմբերի 9ի ՀՀ կառավարութեան թիւ 1270 որոշման, 1170 շէնք ու շինութիւն է ներառուել յիշեալ արգելոցի պահպանման գօտու մէջ:

Այդ հնակառոյցներից մէկում՝ Արեւմտեան Հայաստանի Ձիթող գիւղից գաղթած Պետրոս Ձիթողցեանի կառուցած (1872) երկյարկանի շէնքում (Յաղթանակի պող., 47) 1984ից գործում է ***Գիւմրու ժողովրդական ճարտարապետութեան եւ քաղաքային կենցաղի թանգարան***ը, որի ցուցասրահներում ներկայացուած են 1860-1920ականներն ընկած ժամանակահատուածի Ալեքսանդրապոլի առաւել տարածում գտած արհեստները, հասարակական կենցաղն ու հոգեւոր մշակոյթը: Այդտեղ վերականգնուած են նաեւ գիւմրեցի արհեստաւորի եւ ունեւոր խաւի բնակարանների ներքնատեսքը: Իսկ ցուցասրահներից մէկում ցուցադրւում է ԺԹ. դարի Գիւմրիի հիմնական փոխադրամիջոցը՝ ֆայտոնը:

Վերոյիշեալ արգելոց-թանգարանի հիմքի վրայ ստեղծուած ***Գիւմրու պատմութեան թանգարան***ը[14] 2019ից սկսեց գործել համայնքապետարանի շէնքում՝ իր պահոցներում ներառելով 12,000 թանգարանային ցուցանմուշ: Ինքնատիպ ցուցադրութիւնը, ինչպէս թանգարանի տնօրէն Ինգա Աւագեանն է նշում[15], ընդգրկում է «*Քաղաքի պատմութիւնը՝ սկսած Ք.ա. Դ. հազարամեակից մինչեւ Ալեքսանդրապոլեան շրջանը*»: Այն ներառում է նմուշներ քաղաքի տարածքում պեղուած յուշարձանների պատմական նիւթերից, զանազան քարտէզների, հնատիպ գրքերի, ասեղնագործ, ոսկէ ու արծաթէ իրերի, գորգերի ու կարպետների հաւաքածուներից:

Հարկ է նշել, որ ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի Հայագիտական Հետազօտութիւնների Կենտրոնի (ՇՀՀԿ) կողմից արդէն 10ից աւելի միջազգային գիտաժո-

---

[13] Աւելի մանրամասն՝ *Ճարտարապետութիւն եւ շինարարութիւն*, 7-8:2021, էջ 16-27:

[14] Թանգարանի մասին պատմող տեսանիւթը տե՛ս՝ https://www.facebook.com/206937043356877/videos/797744534362412 :

[15] http://ardi.am/%d5%bf%d5%a5%d5%bd%d5%a1%d5%a4%d5%a1%d5%b7%d5%bf%d5%b8%d6%82%d5%b4-%d5%a3%d5%b5%d5%b8%d6%82%d5%b4%d6%80%d5%b8%d6%82-%d5%af%d5%b8%d6%82%d5%b4%d5%a1%d5%b5%d6%80%d5%ab-%d5%b6-%d5%a7/?fbclid=IwAR2t7yWP465g0tN--buelxynXJg83BVC4F7CXGy_pTkonG9E6Sg8CK836VQ :

ղովներ են կազմակերպուել՝ նուիրուած Շիրակի երկրագիտութեանն ու հայագիտութեան արդի խնդիրներին[16]:

Ամէնեւին էլ պատահական չէ, որ հայկական կինօնկարների կարեւոր մէկ մասը՝ *Հեղնար աղբիւր*, *Եռանկիւնի*, *Կտոր մը երկինք*, *Մեր մանկութեան տանգօն*, *Հին օրերի երգը*, *Ուրախ աւտօբուս* եւն., նկարահանուել են հենց Գիւմրիում, նրա ինքնատիպ ու գունագեղ անկիւններում: Յատկանշական է նաեւ, որ այսօր կառուցուող նոր շինութիւնները եւս շարունակում են հին Գիւմրուայ ոճը, որում գիրկընդխառն են եւրոպական դասականութիւնն ու ռուսական նորդասականութիւնը, Ի. դարասկզբի արդիականութիւնն ու խորհրդային ճեւապաշտութիւնը: Եւ այդ բոլորը՝ գիւմրեցի հմուտ վարպետների ձեռամբ ու անուրանալի ճաշակով: Նրանք այնպիսի վարպետութեամբ են համադրել այդ ամէնը, որ ստեղծել են նոր ու անկրկնելի ազգային բնիկ միջավայր:

ԿԵՐՊԱՐՈՒԵՍՏ

Գեղարուեստական այդ միջավայրն է, որ ծնունդ է տուել բազում արուեստագէտների՝ բանաստեղծներ Աւետիք Իսահակեան եւ Յովհաննէս Շիրազ, աշուղներ Շերամ ու Ջիւանի, երաժիշտներ Նիկողայոս ու Արմէն Տիգրանեաններ, Գէորգի Գիւրջիեւ, բեմի նշանաւոր վարպետներ Վարդան Աճէմեան ու Մհեր Մկրտչեան եւ անթիւ նկարիչ-քանդակագործներ[17]:

Լինելով Հայաստանի ամենաբազմազգ բնակավայրը (գերակշռող հայերի հետ այս քաղաքում կողք-կողքի ապրել են թուրքեր, յոյներ, ռուսներ եւ հայ գնչուներ)՝ նոյն միջավայրն իր մէջ է առել նաեւ քաղաքի տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներին՝ ճեւաւորելով «գիւմրեցի» կոչուող հաւաքական հանրոյթը: Լաւագոյն օրինակներից է Գիւմրիում ծնուած մեծ քանդակագործ, Երեւանում, Մոսկուայում եւ այլուր տեղադրուած բազմաթիւ յուշարձանների հեղինակ, ազգութեամբ յոյն Սերգէյ Մերկուրովի[18] կեանքն ու գործունէութիւնը: Նա իր կեանքի վերջում հետեւեալն է խոստովանել. «*Ես օխտը (եօթ - Լ.Լ.) պորտով գիւմրեցի եմ, ու մէջս ինչ հունար կայ, Գիւմրուայ հող ու ջրէն է: Ախր մեր էդ օրհնուած քաղաքը խուդոժնիկ (նկարիչ - Լ.Լ.) քաղաք է. ինտեղ առանց հունարի մարդ չես գտնի*»[19]:

---

[16] Իւրաքանչիւր գիտաժողովում ընթերցուած գիտական զեկուցումներն այնուհետեւ հրատարակուել են Կենտրոնի *Գիտական աշխատութիւններ*ում՝ խմբագրութեամբ Սերգօ Հայրապետեանի:

[17] Այդ միջավայրն էր նաեւ, որ ինձ մղեց ստեղծելու գծանկարչական թերթերի «Գիւմրի, իմ սէր» նկարաշարը, որտեղ փորձել եմ նոր հայեացք ապահովել հին քաղաքին (*Գիւմրի, իմ սէր*, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., Երեւան, 2018. նաեւ՝ Մ. Բադալեան *«Հին քաղաքի նոր սէրը»*, *Զարթօնք բացառիկ*, 2009, էջ 34-36):

[18] Մանրամասն տե՛ս՝ *Հայաստանի համառօտ հանրագիտարան, հտր. 3*, Հայկական հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութեան հրատ., Երեւան, 1999, էջ 691:

[19] Աղաւնի, *Միշտ կանչող ձայներ*, Սովետական գրող, Երեւան, 1983, էջ 183:

Գիւմրու նշանաւոր Եօթ վէրք եկեղեցին

Հենց Մերկուրովի անունն է կրում ***Գիւմրու նկարչական դպրոց***ը, որը հիմնադրուել է 1921ին եւ եղել Անդրկովկասի առաջին գեղարուեստական ուսումնական հաստատութիւնը[20]: Մինչ օրս տուած շուրջ 3000 շրջանաւարտներից թուարկենք միքանի անուն՝ Ռաֆայէլ Աթոյեան, Յակոբ Անանիկեան, Մարիամ ու Երանուհի Ասլամազեաններ, Էդուարդ Արծրունեան, Խաչատուր Եսայեան, Արտաշէս Հունանեան, Հրաչեայ Ռուխկեան, Կարապետ Տիրատուրեան եւն.: Նրանք եւ նրանց տաղանդաւոր աշակերտ-յետնորդները վրձնել եւ այսօր եւս վրձնում են այս անզուգական քաղաքի զգլխիչ պատկերները՝ անխառն սէր փոխանցելով դէպի այն:

Դպրոցի 100ամեայ յոբելեանին ընդառաջ քաղաքի համայնքային միջոցներով դպրոցական շէնքի նկուղային հատուածում ամիսներ տեւած շինարարական աշխատանքներից յետոյ բացուեց քանդակի դասարան, որը մերթընդմերթ կը ծառայի նաեւ որպէս ուսանողական ցուցասրահ: Վերջինիս մէջ 2021ի Դեկտեմբերին հանդիսաւորապէս նշուեց գեղարուեստական այդ դարբնոցի մէկդարեայ յոբելեանը:

1988ի երկրաշարժի օրերին նշեալ կրթական հաստատութեան տնօրէնն էր ՀՀ վաստակաւոր նկարիչ Սամուէլ Լաճիկեանը, որն ԱՄՆ տեղափոխուելուց 20 տարի անց վերադարձաւ հայրենի քաղաք՝ լծուելով նորահաս սերնդի գեղագիտական դաստիարակութեան գործին: Մեր զրոյցում[21], յիշելով 1988ի չարաբաստիկ Դեկտեմբերի 7ի օրը, նա նկատեց. «*Հիմնանորոգումից յետոյ նոր էինք մուտք գործել ընդարձակ ու լուսաւոր շէնք, երբ վրայ հասած սփորգետնեայ ցնցումները աւերեցին այն: Մինչ այդ մտածում էինք 10ամեայ գեղարուեստական ուսուցման անցնելու ուղղութեամբ եւ շէնքի բակում ազատել էինք լրացուցիչ տարածքներ խեցե-*

[20] *Հայաստանի համառօտ հանրագիտարան, հտր. 2*, էջ 758:

[21] Մէջբերում 2021 Օգոստոսի 10ին կայացած զրոյցից:

ղէնի ու քանդակի դասարանների համար»: Ուշագրաւն այն է եղել, որ ընդամէնը միքանի ամիս անց մերձակայքում գտնուող քաղաքային զբօսայգում՝ փայտեայ տնակների մէջ, վերսկսուել են նկարչութեան դասերը: Ընդ որում՝ աւելի շատ աշակերտներով…

Հետաքրքիր էր լսել գիւմրեցի գեղանկարիչ Սամուէլ Գալստեանին, ով միքանի տարի ղեկավարել է ուսումնական այդ կառոյցը եւ պաշտօնավարութեան աւարտից յետոյ եւս չի կարողացել կտրուել աշակերտներից: Քաղաքի ծայրամասի իր ժամանակաւոր տնակում, իր շուրջն է խմբել տասնեակ պարման-պարմանուհիների՝ անցկացնելով նկարչական պարապմունքներ: «*Դասերի ժամանակ յաճախ եմ դաշնամուր նուագում*,- պատմում է զրուցակիցս[22],- *թէ՛ երաժշտութիւնը, թէ՛ ընթերցանութիւնը փոխում են երեխաների կեանքը*»: Սամուէլի սաները 2018ին գեղարուեստական ցուցահանդէս են կազմակերպել՝ վաճառելով բոլոր նկարները: Թերեւս պատահական չէ, որ նրա կացարանը տեղացիները կատակով համարում են Հայաստանի «ամենամշակութային *դոմիկը* (տնակը - Լ.Լ.)»:

…Երկրաշարժից յետոյ քաղաքային պատկերասրահը դադարել էր գործելուց՝ վթարային լինելու պատճառով: Ու թէեւ շատ նկարիչներ էին անտուն մնացել՝ յարատեւել է գեղարուեստական կեանքը: Նրանք ոչ միայն շարունակել են ապրել կիսաւեր քաղաքում, այլ նաեւ արարել են: Այդ անկասելի մղումն էր, որ նրանցից շատերին բերեց-յանգեցրեց քաղաքի պատկերասրահի հին շէնքը վերականգնելու գաղափարին. «*Էլ չսպասեցին վերեւից ինչ-որ օգնութեան. իրենց սեփական ուժերով վերակառուցեցին եւ ճաշակով ձեւաւորեցին վթարուած շէնքի մի հատուածը՝ այն վերածելով գործող ցուցասրահի*»[23]:

Ուրախալի է, որ 2020 Սեպտեմբերի 5ի Գիւմրու օրը համայնքապետարանի առաջին յարկի ընդարձակ սրահը տրամադրուեց քաղաքի ստեղծագործողներին՝ որպէս համայնքային նոր ***Պատկերասրահ***[24]: Այդ աշխատանքները համակարգում է հաւաքորդ Արտուշ Մկրտչեանը, ով ցուցահանդէսների կազմակերպման եւ արուեստագէտների հետ աշխատանքի երկարամեայ փորձ ունի: Դեռ 1991ին նա հիմնեց նորանկախ ՀՀի առաջին մասնաւոր թանգարանը՝ «Սթիլ», փաստօրէն վերջ դնելով պետական մենաշնորհին նաեւ կերպարուեստի ոլորտում[25]: 2019ից այն վերածուեց ***գծանկարչութեան թանգարան***ի, որի մշտական ցուցադրութիւնը ներառում է 19 երկրների հայ նկարիչների 5-600 ստեղծագործութիւններ:

---

[22] Մէջբերում 2021 Յուլիսի 4ին կայացած զրոյցից:

[23] Լեւոն Լաճիկեան «Նոր ցուցասրահ Գիւմրիում», *Ազգ*, 10 Սեպտեմբերի 1992:

[24] Յղումը՝ https://www.facebook.com/206937043356877/videos/392008005117907 :

[25] Լեւոն Լաճիկեան «'Սթիլ'ը մայրաքաղաքում», *Ազգ*, 12 Յունիսի 1993:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

Գիւմրին իրապէս թանգարանային քաղաք է, որի միայն մէկ՝ Վարպետաց փողոցի վրայ ու դրա մերձակայքում գտնւում են գրչի ու խօսքի երեք վարպետների՝ Իսահակեանի, Շիրազի եւ Մկրտչեանի թանգարանները:

Մեծ վարպետի՝ ***Աւետիք Իսահակեանի տուն-թանգարան***ը (Վարպետաց փող., 91) հնագոյնն է: Այն գործում է 1975ից, մեծ քնարերգուի հայրական տանը, որտեղ վերականգնուած են բանաստեղծի աշխատասենեակը, Իսահակեանների հիւրասենեակը, ննջասենեակը, խոհանոցը, մառանը եւ թոնրատունը: Թանգարանում կարելի է ծանօթանալ ոչ միայն բանաստեղծին առնչուող մասունքներին, այլեւ ԺԹ. դարի վերջին քառորդի ունեւոր գիւմրեցու կենցաղին եւ նիստուկացին:

Յովհաննէս Շիրազի յուշատուն-թանգարանը հիմնադրուել է 1983ին՝ ԺԹ. դարում կառուցուած իւրատիպ միայարկ շէնքում: Այստեղ պահպանւում եւ ցուցադրւում են Գիւմրիում ծնուած մեծանուն բանաստեղծի անձնական իրերը, ձեռագրերը եւ տպագիր գործերը:

Իսկ ***Մեր Մկրտչեանի թանգարան***ը համեմատաբար նոր է եւ սկսել է գործել, 2006ից դարձեալ ԺԹ. դարավերջին կառուցուած պատմաճարտարապետական արժէք ներկայացնող շէնքում (Ռուսթաւելու փող., 30): Այստեղ ցուցադրւում են մեծ դերասանի բեմական հագուստներն ու տարբեր ֆիլմերում օգտագործած իրերը:

Այցելուների քանակով նրանց ամէնեւին չի զիջում ***«Մարիամ եւ Երանուհի Ասլամազեան քոյրեր» պատկերասրահ***ը՝ հիմնադրուած 1987ին: Այստեղ ցուցադրւում են երկու քոյր արուեստագէտների շուրջ 600 ստեղծագործութիւն՝ գեղանկար, խեցեղէն եւն.: Թանգարանի երկյարկանի շէնքը 1880ի կառոյց է, որտեղ մշտական ցուցադրութեանը զուգահեռ պարբերաբար կազմակերպւում են թեմատիկ ժամանակաւոր ցուցահանդէսներ: Այստեղ միաժամանակ անցկացւում են «Ասլամազեանական մոտիւներով» դասընթացներ՝ առանցքում ունենալով տաղանդաւոր քոյրերի խեցեգործական առարկաների պատրաստման հմտութիւնների ուսուցումը:

Իդէպ, վերջին շրջանում քաղաքում առանձնակի զարկ է տրւում խեցեգործութեանը, որի վկայութիւնը **Հայկական աւանդական խեցեգործութիւն** հետազօտական կենտրոնն է եւ նորաստեղծ ***խեցեգործութեան թանգարան***ը[26]:

Մշակութային այս քաղաքում գեղարուեստական աւանդոյթների պահպանման ու զարգացման առումով նշանակալի էր յատկապէս 1997 թուա-

[26] Այն ստեղծուել է՝ նախաձեռնութեամբ ու ջանքերով Գիւմրիում Իտալիայի Հանրապետութեան պատուոյ հիւպատոս Անտոնիօ Մոնտալդոյի: Նա անուրանալի վաստակ ունի Գիւմրու գեղեցկութիւնների յայտնաբերման ու արժեւորման գործում: Նա միաժամանակ հիմնադիրն ու սեփականատէրն է «Villa Kars» հիւրանոցի, որը սպասարկման նոր մշակոյթ հաստատեց Գիւմրիում:

կանը, երբ բացուեց տեղի ***Արուեստների ակադեմիան***: Այն արդիւնք էր նշանաւոր խմբավար, Գիւմրու պատուաւոր քաղաքացի Լորիս Ճգնաւորեանի՝ 1991ին կատարած աննախադէպ ուխտագնացութեան[27]: Այդպէս հնարաւոր եղաւ ժողովրդից հանգանակուած, ինչպէս եւ Հայաստան համահայկական հիմնադրամի ու ՀԲԸՄ տրամադրած գումարներով 1997ին հիմնել Երեւանի գեղարուեստի պետական ակադեմիայի, Կոմիտասի անուան պետական կոնսերվատորիայի (ԿՊԿ) եւ Երեւանի կինոյի ու թատրոնի պետական ինստիտուտի (ԵԿԹՊԻ) Գիւմրու մասնաճիւղերը[28]:

Վերջինս, օրինակ, սկզբնապէս ունէր ընդամէնը մէկ՝ դերասանական բաժին, 11 սաներով: 2002ից սկսեալ այդտեղ բացուեցին բեմադրական, նկարչական ձեւաւորման, հեռուստատեսութեան եւ կինօնկարահանման արուեստ բաժինները, 2004ից՝ պարի բաժինը: Մեր զրուցակից, յիշեալ մասնաճիւղի դոցենտ, ՀՀ մշակոյթի վաստակաւոր գործիչ Սիրանուշ Ղուկասեանը բացատրեց. «*Մինչեւ 2020թ. Կինոյի եւ թատրոնի պետական ինստիտուտի Գիւմրու մասնաճիւղն աւարտել է 450 ուսանող, որոնք աշխատում են ինչպէս Գիւմրիում ու յարակից բնակավայրերում, այնպէս էլ Երեւանում*»[29]: Իսկ ըստ ԿՊԿի Գիւմրու մասնաճիւղի տնօրէն Յասմիկ Յարութիւնեանի, իրենց «*ԲՈՒՀը պատրաստում է պրոֆեսիոնալ երաժիշտ կատարողներ, ինչպէս նաեւ մանկավարժներ՝ երաժշտական դպրոցների ու այդօրինակ տարբեր հաստատութիւնների համար: Շրջանաւարտները հիմնականում աշխատում են Շիրակի մարզի տարբեր կրթօջախներում եւ մշակութային կենտրոններում*»[30]:

2022ին լրանում է յիշեալ 3 մասնաճիւղերի հիմնադրութեան 25ամեակը, որի կապակցութեամբ ողջ տարուայ ընթացքում կազմակերպւում են յոբելենական տարաբնոյթ միջոցառումներ, համերգներ ու գիտաժողովներ:

ԹԱՏԵՐԱՐՈՒԵՍՏ

Գիւմրեցիների՝ թէ՛ հին եւ թէ՛ նոր, բնորոշ յատկանիշերից է թատերասիրութիւնը, անթաքոյց սէրն առ բեմարուեստը: Թատերական առաջին ներկայացումները Ալեքսանդրապոլում զուգադիպել են հայ նոր թատրոնի սկզբնաւորմանը: Ի հակառակ տարածուած այն տեսակէտի, թէ «*Մինչեւ խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում չի եղել ոչ մի մշտական թատերախումբ, էլ չենք խօսում թատրոնի՝ բառիս լայն իմաստով*

---

[27] Լաճիկեան, *Անլոյս օրերի* էջ 176:

[28] Յիշենք, որ այս քաղաքում է տեղի ունեցել հայ ժողովրդի մտաւոր մշակոյթի նորագոյն պատմութեան կարեւորագոյն իրադարձութիւններից մէկը. 1919ի Մայիսի 16ին հիմնադրուել է Հայաստանի համալսարանը (*ԵՊՀ կենսագրական հանրագիտարան*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2019, էջ 5):

[29] Մէջբերում 2021 Մայիսի 20ին կայացած զրոյցից:

[30] Մէջբերում 2021 Յունիսի 18ին կայացած զրոյցից:

գործունէութեան մասին»[31]՝ յայտնի թատերագէտ Ռազմիկ Մադոյեանը, յենուելով ժամանակի թերթերի ու այլ վկայութիւնների վրայ, ապացուցեց, որ նոր շրջանի հայ թատրոնի ծնունդը տեղի է ունեցել հենց Ալեքսանդրապոլում 1865 Մայիսի 23ին, երբ տեղի նորաստեղծ թատերախումբը հանդիսատեսին է ներկայացրել *Շուշանիկ* պատմական ողբերգութիւնը[32]:

Ուշագրաւն այն է, որ նախաձեռնողը եղել է ռուսական բանակի հրետանու սպայ Ալեքսանդր Մելիքհայկազեանցը, իսկ բեմադրիչը՝ քաղաքագլխի պաշտօնատար Վաղարշակ Շահխաթունեանը: Թատրոն ստեղծելու համար անհրաժեշտութիւն է զգացուել հանգանակութիւն կատարել. «*Այստեղ է, որ ակնյայտ դարձաւ փոքրիկ քաղաքի բնակչութեան սէրը դէպի բեմը: Եւ աշխատաւորութիւնը իր սուղ միջոցներից թատրոնական գործին տրամադրում է 117 ռուբլի: Մելիք-Հայկազեանցն էլ իր գրպանից դնում է մի պատկառելի գումար*»[33]: Աւելացնենք, որ 1873ին Ալեքսանդրապոլում ստեղծւում է ռուսական թատերախումբ, որի անդրանիկ ներկայացումը լինում է Նիկոլայ Գոգոլի *Ռեւիզոր* (քննիչը) յայտնի կատակերգութիւնը[34]:

Հետաքրքիր եւս մի փաստ. սկզբնաւորուող նոր հայ թատրոնում սիրուած են եղել յատկապէս պատմահայրենասիրական թատերախաղերը: Այդ մասին տեղեկանում ենք Քաջբերունու (Գաբրիէլ Տէրյովհաննիսեան) հետեւեալ վկայութիւնից. «*Մեր ժողովուրդը, այնուամէնայնիւ, առանձին եռանդով սիրում է տեսնել բեմի վրայ մեր անցեալի պատմութեան պատկերները, մեր նախահայրերի կեանքը: Այդ երեւոյթը ապացուցուած է խորապէս շատ անգամ՝ գոնէ Աղեքսանդրապոլի վերաբերութեամբ*»[35]:

Նշուած ժամանակներից սկսած թատերասէր այս քաղաքում ձեւաւորուել է ոչ միայն ազգային թատերական մշակոյթ, այլեւ թատրոն յաճախելու մշակոյթը: Այսօր, հայ նոր թատրոնի ստեղծումից դարուկէս անց էլ, Գիւմրիում շարունակւում է մեծով ու փոքրով, ողջ ընտանիքով թատրոն գնալու սովորոյթը: Թերեւս սա՛ է գլխաւոր պատճառը տեղի թատրոնի տեւական յաջողութիւնների, որոնք հիմք են տուել հայ առաքելական եկեղեցու Շիրակի թեմի առաջնորդ Միքայէլ եպս. Աջապահեանին հետեւեալ կերպ արտայայտուելու. «*Վաղուց արդէն թատրոնը քաղաքի այցեքարտն է, ազատութեան ոգու կրողն ու արտայայտիչը, գիւմրեցու զգացմունքայնութեան եւ աննկուն հումորի ժառանգորդը*»[36]:

---

[31] *Թատրոնը ժողովրդին,* ՀԹԸ հրատ., Երեւան, 1960, էջ 5:

[32] Ռազմիկ Մադոյեան *Գիւմրու թատրոնը (1865-1965թթ.)*, «Դպիր» հրատ., Գիւմրի, 2017, էջ 10:

[33] Նոյն:

[34] Նոյն, էջ 11:

[35] Քաջբերունի, «Աղեքսանդրապօլ», *Մեղու Հայաստանի*, 19 Մարտի 1880:

[36] *Թատրոնը ժամանակի ափի մէջ*, կազմ.՝ Լիլիթ Թովմասեան, Տիգրան Գաբոյեան, Գիւմրի, 2015, էջ 5:

Տեղի թատերական կեանքի յիշատակելի դրուագներից առանձնացնենք նաեւ Արմէն Տիգրանեանի *Անուշ* օպերայի առաջնախաղը Ալեքսանդրապոլում 1912ի Օգոստոսի 4ին[37]: Դրան յաջորդել են անուանի դերասաններ Պետրոս Ադամեանի, Սիրանուշի, Յովհաննէս Աբէլեանի, Յովհաննէս Զարիֆեանի, Վահրամ Փափազեանի եւ շատ այլոց հիւրախաղերը: Ինչպէս կարդում ենք ***Գիւմրու պետական դրամատիկական թատրոն***ի 150ամեայ յոբելեանի առիթով հրատարակուած *Թատրոնը ժամանակի ափի մէջ* գրքոյկում՝ «*1930ականներին Լենինականի թատրոնն արդէն ձեւաւորուել էր որպէս սփեղծագործական առողջ օրգանիզմ, որը միաւորում էր փաղանդաւոր դերասան-դերասանուհիների՝ Արմէն Արմէնեան, Յոլակ Ամերիկեան, Լեւոն Զոհրաբեան, Գուրգէն Յակոբեան, Արուս Ասրեան, Արտաւազդ Փաշայեան եւ ուրիշներ*»[38]:

Անցած տարիներին թատերական այս օջախում իրար են յաջորդել նշանաւոր բեմադրիչներ Խորէն Աբրահամեանը, Վարդան Աճէմեանը, Նիկոլայ Ծատուրեանը, Երուանդ Ղազանչեանը, Ալբերտ Մկրտչեանը, Գրիգոր Մկրտչեանը, Յակոբ Ղազանչեանը, հրաւիրեալ այլ թատերական գործիչներ, որոնք նոր ձեռագրով ու հետաքրքիր թատերախաղերով լրացրել են թատրոնի խաղացանկը: Տարիներ շարունակ այն եղել եւ մնում է Երեւանի Գաբրիէլ Սունդուկեանի անուան ազգային ակադեմիական թատրոնի սնուցող երակը:

Այսօր թատրոնի գեղարուեստական ղեկավարն է Լիւդուիգ Յարութիւնեանը: Ըստ նրա, իրենց մօտ տարեկան 4-6 առաջնախաղ է տեղի ունենում, ամսական՝ 18 ներկայացում: Հետաքրքիր էր լսել, որ վերջին տասնամեակներին «*Թատրոնը մի՛շտ է աշխատել՝ թէկուզ նուազ հանդիսատեսով եւ ի հեճուկս մութ ու ցուրտ պայմանների*»[39]: Նոյնիսկ երկրաշարժից յետոյ այն չի դադարեցրել իր գործունէութիւնը՝ բեմ հանելով Սոփոկլէսի *Անտիգոնէ*, Շեքսպիրի *Սիրոյ ապարդիւն ճիգեր*, Դերենիկ Դեմիրճեանի *Քաջ Նազար*, Եուջին Օ՛Նիլի *Սէրը ծփիների տակ*, Լեւոն Շանթի *Շղթայուածը* եւ հայ ու արտասահմանեան այլ թատերագիրների թատերախաղերը: Յարութիւնեանն ուրախ էր, որ շնորհիւ նորեկ դերասանների ու բեմադրիչների եւ յատկապէս ԵԿԹՊԻի Գիւմրու մասնաճիւղի շրջանաւարտների՝ նոր շունչ է մտել թատրոն, ապահովելով սահուն սերնդափոխութիւն: Աւելին՝ այսօր իրենք չունեն հանդիսատեսի խնդիր, եւ գրեթէ բոլոր ներկայացումները տեղի են ունենում լեփ-լեցուն դահլիճում:

---

[37] Թատրոնի պատմական հին շէնքի հիմքի վրայ 2020ին վեր խոյացաւ Գիւմրու «Թումո» կրթական-արհեստագիտական կենտրոնի նոր կառոյցը:

[38] Թովմասեան, Գաբոյեան, էջ 15:

[39] Մէջբերում 2021 Փետրուար 28ին կայացած զրոյցից:

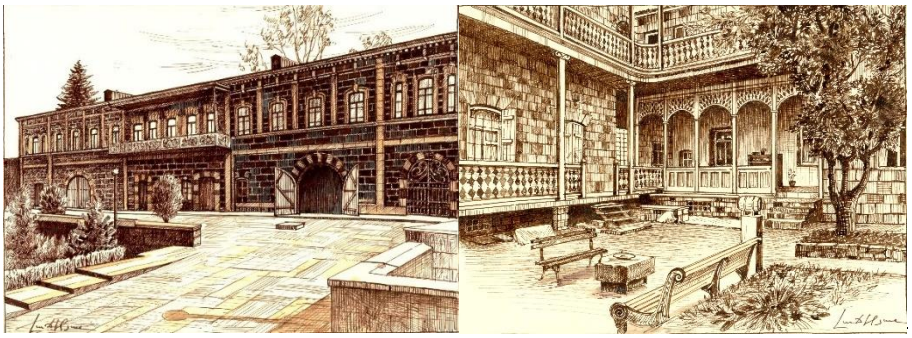

Ձիթողցեանների բնակարանը եւ Villa Kars պանդոկը

Վերջին շրջանում յաջողուել է նաեւ հիւրախաղերի մեկնել Լիբանան, Ռուսաստան ու ԱՄՆ՝ ներկայացնելով իրենց լաւագոյն բեմադրութիւնները: Covid-19 համավարակն ու Արցախեան 44-օրեայ պատերազմն, անշուշտ, իրենց կնիքը դրեցին թատրոնի գործունէութեան վրայ, բայց նոյնիսկ մարտական թէժ գործողութիւնների ընթացքում բեմ հանուեց տաղանդաւոր դերասան Վարդան Պետրոսեանի *Վերելք* ներկայացումը: Չմոռանանք նաեւ Լիւդուիգ Յարութիւնեանի բեմադրած *Հարսանիք թիկունքում* թատերախաղը: Այն այնքան սիրուեց հանդիսատեսի կողմից, որ ֆիլմի վերածուեց՝ ցուցադրուելով երկրի բոլոր կինօթատրոններում: Գեղարուեստական ղեկավարի համոզմամբ՝ «*Արուսրագէտն իրաւունք չունի յուսահատելու: Շարունակելու՛ ենք խաղալ…*», հաստատական այս նախադասութեամբ աւարտուեց մեր զրոյցը:

Իդէպ, 2021ի Դեկտեմբերին բեմադրուած *Մաուգլի* ներկայացումը - ըստ Ռադիըրդ Քիփլինգի *Ջունգլիների գիրքը* ստեղծագործութեան – հանդիսացաւ վերջին տարիներին արուած աշխատանքի փառապսակը եւ առանձնացաւ մասնակիցների աննախադէպ քանակով՝ 60 դերասան: Այն գրաւեց հանդիսատեսին նաեւ արդիական շեշտադրումներով՝ պատմելով մարդու ու բնութեան ներդաշնակութեան կորստի, մարդկային արատների՝ դաւաճանութեան ու անհանդուրժողութեան մասին եւ կոչ անելով միասնականութեան ու համախմբուածութեան: Պատահական չէր ուստի, որ սոյն բեմադրութիւնը 2022ին «Արտաւազդ» թատերական ԻԱ. մրցանակաբաշխութիւնում արժանացաւ յատուկ մրցանակի:

Աւելացնենք, որ 2022ին եւս նախատեսուած է 5 նոր բեմադրութիւն, ի շարս որոնց Շիրվանզադէի *Արտիստը* եւ Շիլլէրի *Սէր ու խարդաւանքը*:

Յիշատակելի մէկ այլ մշակութային իրադարձութիւն էր 2021 Նոյեմբերին Ֆրանսայում բնակութիւն հաստատած գիւմրեցի Նարինէ Սիմոնեանի նախաձեռնութեամբ ու երաժշտական ղեկավարութեամբ Գիւմրու մարզամշակութային կենտրոնի բեմ բարձրացուցած օպերային ներկայացումը՝ Անրի Պիւրսէլի *Էնէաս եւ Դիդօ*: Շատերն այդ առիթով յիշեցին, որ առաջին օպերային ներկայացման՝ *Անուշի* բեմադրութիւնից 109 տարի անց

երաժշտական այդ սեռը կրկին վերադարձաւ Գիւմրի՝ թատերասէրին ներկայացնելով բարոկկո ոճի երաժշտութեան այդ գլուխգործոցը:

Քաղաքի նորօրեայ թատերական համապատկերի կարեւոր դրուագներից յիշատակենք 2019ին Դրամատիկական թատրոնի **Միեր Մկրտչեան** փոքր դահլիճի բացումը եւ ՀՀ վաստակաւոր արտիստ Յովհաննէս Յովհաննիսեանի՝ 2020ին հիմնած ***Մտորումների թատրոն***ը:

Գիւմրեցի փոքրիկներին այսօր շարունակում է հեքիաթներ պարգեւել Հայաստանի մանկական հնագոյն՝ 1935ից գործող ***Տիկնիկային թատրոն***ը, որը Արցախեան վերջին պատերազմից յետոյ իր տանիքի տակ հիւրընկալեց Շուշիի թատրոնի դերասան-դերասանուհիներին:

ԵՐԱԺՇՏԱՐՈՒԵՍՏ

Շիրակը պատմական Հայաստանի նաեւ երաժշտական մշակոյթի շտեմարաններից մէկն է եղել, որտեղ հնուց անտի զարգացած են եղել ինչպէս ժողովրդական, այնպէս էլ գուսանական երգատեսակները:

Եթէ հին ժամանակներում եւ միջնադարում Անին է եղել հայ երաժշտութեան զարգացման բարձրակէտը, ապա դրա անկումից յետոյ դարեր անց արուեստի այդ տեսակը զարթօնք ապրեց Անիին մերձակայ Կումայրի-Ալեքսանդրապոլում: Այստեղ գոյութիւն են ունեցել *«շուրջ 200 տարուայ անընդմէջ երաժշտական հարուստ աւանդոյթներ»*[40]: Ինչպէս իր մի անտիպ յօդուածում գրում է երաժշտագէտ Յասմիկ Յարութիւնեանը՝ «*Աստիճանաբար քաղաքային կենցաղում կայունացաւ երգ-երաժշտութեան բազմաժանր համակարգ՝ 20րդ դարասկզբին ձեռք բերելով երաժշտաոճական տեղային յատկանիշեր: Կայունացաւ նաեւ Կարնոյ բարբառի Գիւմրու խօսուածքը, որը եղանակաւորուեց քնարական, հայրենասիրական, պատմական, օրօրոցային, կատակային, ինչպէս նաեւ ծիսական երգերում*»[41]:

Ալեքսանդրապոլն ապրում էր յագեցած երաժշտական կեանքով, որի անբաժան մասն էին աշուղները: Եւ եթէ աւանդաբար ու գերազանցապէս հայ աշուղները մինչ այդ ստեղծագործում էին թուրքերէն ու ադրբեջաներէն, ապա վարպետաց վարպետ (ուստաբաշի) ընտրուած Ջիւանին (1844-1909) յորդորում է բոլորին գրել գրական հայերէն երգեր՝ անձնապէս տալով դրա լաւագոյն օրինակը[42]: Ժամանակակիցները վկայում են, որ այդ գործում նրան աջակից է եղել հայ մեծանուն գրող Ղազարոս Աղայեանը, որն այդ տարիներին ուսուցչութիւն էր անում Գիւմրիում[43]:

---

[40] *Հայաստանի համառօտ հանրագիտարան, հտր. 2*, էջ 757:

[41] Յասմիկ Յարութիւնեան «Երաժշտական կեանքը Գիւմրիում» (անտիպ), էջ 1:

[42] Նոյն, էջ 17:

[43] Իդէպ, Աղայեանից բացի այս քաղաքում են ապրել ու ստեղծագործել նշանաւոր գրողներ Ատրպետն ու Մկրտիչ Արմէնը: Ի. դարասկզբին տեղական տպարաններում հրատարակուել են աշուղներ Ջիւանու ու Շերամի, բանաստեղծներ Իսահակեանի ու Աթաբէկ Խնկոյեանի, նշանաւոր բանասէր Գարեգին Լեւոնեանի եւ

Խորհրդային Լենինականի առաջին տարիներին (1923-26) քաղաքի օպերա-օպերէտային թատրոնի բեմում ելոյթներ են ունեցել Շարա Տալեանն ու Հայկանուշ Դանիէլեանը, Ալեքսանդր Մելիքփաշաեան ու Լեւոն Իսեցկին: Հայերէնով բեմադրուել են Ժորժ Բիզէի *Կարմէն* եւ Շառլ-Ֆրանսուա Գունոյի *Ֆաուստ* օպերաները, Իմրէ Կալմանի *Սիլվա* օպերէտը, մանկական շատ օպերաներ[44]:

... Որքան էլ 1988ի երկրաշարժը մեծ հարուած հասցրեց Գիւմրուն ու նրա երաժշտական աւանդոյթներին, վերջիններս այս կամ այն կերպ գոյատեւեցին եւ նոր պայմանների համեմատ, թէկուզ փոխակերպուելով, շարունակեցին: Աւելին՝ դէպի Գիւմրի Ճգնաւորեանի ուխտագնացութիւնից հաւաքուած միջոցներով 1991ին ստեղծուած մշակոյթի կենտրոնի հովանու ներքոյ կազմակերպուեցին գեղարուեստական միքանի խմբեր[45], որոնք զգալի դեր կատարեցին մշակութային հարուստ աւանդոյթներ ունեցող այս քաղաքի հոգեւոր կեանքի աշխուժացման գործում եւ նոր դիմագծեր աւելացրին քաղաքի մշակութային դիմապատկերին: Այդ խմբերից մէկն էր «Անի» փողային նուագախումբը, որի գեղարուեստական ղեկավար Գէորգի Կոշտոյեանը հետաքրքիր դրուագ պատմեց տարիներ առաջ կայա-

---

հայ մշակոյթի շատ այլ գործիչների գեղարուեստական գրքերն ու երկասիրութիւնները: Գիւմրիում այսօր երկու հրատարակչութիւն կայ՝ «Դպիր» (հիմնադիր՝ Յովիկ Կարապետեան) եւ «Էլդորադօ» (հիմնադիր՝ Համազասպ Պիչիկեան): Ըստ Կարապետեանի, տարեկան իրենք հրատարակում են 20 անուն գիրք՝ իւրաքանչիւրն առաւելագոյնը 300 տպաքանակով:

Տխուր է պատկերը նաեւ լրագրութեան ասպարէզում. Գիւմրիում այսօր ոչ մի օրաթերթ լոյս չի տեսնում: Սա այն դէպքում, երբ Ի. դարասկզբին այստեղ հրատարակուել են շուրջ 30 անուն պարբերականներ՝ հայերէն եւ ռուսերէն (Levon Lachikyan *Crossing Roads (A Journey through the Armenian World)*, Gasprint, Երեւան, 2012, էջ 15): Խորհրդային շրջանում յայտնի *Բանուոր* օրաթերթը հրատարակւում էր 21,500 տպաքանակով, մինչդեռ դրան փոխարինելու եկած *Կումայրին*՝ 16,000 տպաքանակով: Վերջինս դադարեց լոյս տեսնելուց 2014ին: Այսօր լրատուութեան դաշտում կայ ընդամէնը 1 տպագիր շաբաթաթերթ՝ *Շրջապատը* (խմբագիր՝ Եպրաքսիա Մեխակեան), որը հրատարակւում է արդէն 18 տարի, ինքնաֆինանսաւորմամբ: Յիշատակենք նաեւ *Եղէգան փող* գրական-մշակութային ամսաթերթը եւ *Շիրակ* գրական-գեղարուեստական, կրթամշակութային եւ հասարակական նորատիպ եռամսեայ հանդէսը (գլխաւոր խմբագիր՝ Սամուէլ Մարգարեան): Առցանց պարբերականներից նշենք *Ասպարէզ* շաբաթաթերթը, որը լոյս է տեսնում 2011ից Գիւմրու լրագրողների համանուն ակումբի նախաձեռնութեամբ, ինչպէս նաեւ միքանի կայքէջեր (ինչպէս՝ քաղաքի անցեալին ու ներկային առնչուող *Ալեքսանդրապոլ. Լենինական. Գիւմրի* Դիմատետրի ամենամեծ խումբը - հիմնադիր եւ համակարգող՝ Դերենիկ Մալխասեան):

[44] Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Լեւոն Լաճիկեան *Խաչուող ճանապարհներ*, Մուղնի հրատ., Երեւան, 2006, էջ 17:

[45] Դրանց մասին տե՛ս՝ Լաճիկեան *Անլոյս օրերի*, էջ 176-77:

ցած մեր մի զրոյցում. «*1991ին մեր խումբը հրաւիրուեց Ֆրանսիա՝ մասնակցելու «Եւրաշեփոր» (Վիլֆրանշ) եւ «Շեփորներ առանց սահմանի» (Մազամէթ) միջազգային փառատօներին: Շատերը տեսնելով մեր ծռմըռուած երաժշտական գործիքները՝ սկզբում քթերի տակ ժպտացին: Իսկ վերջում, ելոյթ ունենալուց յետոյ, մենք շահեցինք 2 մեծ մրցանակները*»[46]:

Հայաստանի ձեռք բերած անկախութեանը յաջորդած առաջին տարիներին, երբ արցախեան ռազմաճակատում մոլեգնում էր պատերազմը, իսկ երկրաշարժը բաց վէրք էր յիշեցնում Գիւմրու մարմնի վրայ, քաղաքն ուզեց ի հեճուկս ճակատագրի հարուածների իր ***Սիմֆոնիկ նուագախումբ***ն ունենալ: Ճիշտ է, տարիներ առաջ ստեղծուել էր նման համոյթ, սակայն որոշ ժամանակ անց լուծարուել էր: Նուիրեալների եւ առաջին հերթին ՀՀ արուեստի վաստակաւոր գործիչ Յասմիկ Կիրակոսեանի ջանքերով շատ կարճ ժամանակամիջոցում հնարաւոր եղաւ լուծել բարդագոյն մի խնդիր՝ հաւաքել արհեստավարժ երաժիշտների անհրաժեշտ կազմ: Բարեբախտաբար, Գիւմրիում կադրերի պակաս չկար: Եւ ցուրտ ու անլոյս քաղաքում սկսեցին տարածուել դասական երաժշտութեան հնչիւնները…

1993 Յուլիսի 1ին սիմֆոնիկ նուագախմբին տրուեց պետական կարգավիճակ: Միաժամանակ Գիւմրի հրաւիրուեց հմուտ երաժիշտ եւ յայտնի նուագավար Ռոբերտ Մլքէեանը: Յաջորդ տարի իր 30ամեակը բոլորող գեղարուեստական այդ խումբն այսօր ղեկավարում է Երուանդ Վարոսեանը, որն ամէն ինչ անում է դասական երաժշտութիւնը քաղաքի նորահաս սերնդին սիրել տալու համար: Աւելին՝ պայմաններ է ստեղծում, որ նուագախմբի հետ ելոյթ ունենան եւ բեմական փորձ ձեռք բերեն տեղի պատանի երաժիշտները: Իհարկէ, մեծ խնդիր է հիւրախաղերի, ընդհանրապէս շրջագայութիւնների հարցը, որն աւելի դժուարացաւ համավարակի ներկայ պայմաններում: Նուագախումբն առ այսօր չունի իր սեփական շէնքն ու յարմարութիւնները եւ փորձերն ու համերգերն անցկացնում է Ս. Էջմիածնի տեղի ***Հայորդեաց տան***ը: Հիմնանորոգումից յետոյ վերջինիս բացումը տեղի ունեցաւ տարիներ առաջ՝ 2014ին՝ նոր աշխուժութիւն բերելով քաղաքի գեղարուեստական կեանքին:

Հրատապ խնդիր է նաեւ քաղաքի գլխաւոր համերգասրահի՝ ֆիլհարմոնիկ դահլիճի բացակայութիւնը: Մինչեւ երկրաշարժը դասական համերգեր էին կազմակերպւում Ս. Ամէնափրկիչ եկեղեցու ընդարձակ սրահում, որն այլեւս գոյութիւն չունի: Յայտնի էր նաեւ Մանկավարժական ինստիտուտի նախկին շէնքի (այն յայտնի է որպէս Պետական համալսարանի առաջին շէնք, որտեղ այսօր գործում է Գիւմրու տեղեկատուական *տեխնոլոգիա*ների կենտրոնը) համերգային դահլիճը, որտեղ ժամանակին ելոյթներ են ունեցել Պաւէլ Լիսիցեանը, Զարուհի Դոլուխանեանն ու Լուսինէ

[46] Լեւոն Լաճիկեան «Գիւմրիի Մշակոյթի կենտրոնի երկրորդ տարեդարձը», *Ազգ*, 7 Դեկտեմբերի 1993:

Զաքարեանը: Առասպելներ են պատմւում այս դահլիճի ինչեղութեան մասին, որն այսօր - վերանորոգումից յետոյ – դադարել է:

Ինչ վերաբերում է խորհրդային տարիներին յայտնի Սեւեանի անուան ***Երկաթուղայինների մշակոյթի պալատ***ին, ապա այն մասնակիօրէն տուժել էր տարերային աղէտից: Ժամանակին այդտեղ ելոյթ էր ունենում գիւմրեցիների շատ սիրած ***Շիրակի պարային համոյթ***ը՝ ղեկավարութեամբ Աղասի Շաբոյեանի: Անտէրութեան մատնուելուց յետոյ կառոյցը թալանուեց, իսկ 1992ի ձմռանը՝ Դեկտեմբերի 28ին, դարձաւ հրդեհի ճարակ[47] ու մինչ հիմա մնում է կայարանամերձ հրապարակում՝ որպէս անհարկի յիշեցում 34 տարի առաջ տեղի ունեցած աղէտի... Նշենք, որ ՀՀ ժողովրդական արտիստ, յայտնի մենապարող Ռուդոլֆ Խառատեանը վերջին շրջանում զգալի ջանքեր է գործադրում այստեղ պարարուեստի միջազգային կենտրոն հիմնելու ուղղութեամբ:

Դեկտեմբերեան երկրաշարժի 30ամեայ տարելիցը Մոցարտի *Ռեքուիէմ*-ի ներկայացմամբ նշուեց եւ զոհերի ոգեկոչումը տեղի ունեցաւ Գիւմրու ***Սեւ ամրոց***ում[48], որը պատմական վայր լինելուց զատ հիմնանորոգումից յետոյ նոր շուք է տալիս քաղաքին: Բեմի մեծութեան շնորհիւ այն այլեւս յարմար հարթակ է երաժշտական ու պարային խմբերի միացեալ ելոյթների համար: Այդ խմբերից թուենք ***«Անի» պարային համոյթ***ը եւ ***Գիւմրու ժողգործիքների պետական նուագախումբ***ը, որոնք յաջողութեամբ պահում-պահպանում են երգուպարի տեղական հարուստ աւանդոյթները: Արդէն 7 տարեշրջան է, որ տարուայ մէջ երկու անգամ հանրապետութեան շուրջ 1000 պարողներ խմբւում են «Սեւ բերդ» համալիրում՝ անցկացնելու «Շիրակի էսքիզներ» հանրապետական պարային մրցոյթ-փառատօնը[49]:

Իդէպ, «Մանսուրեան-80» համերգաշարի վերջին միջոցառումը կայացաւ նոյն համերգասրահում, որից ստացուած ողջ հասոյթը տրամադրուեց Գիւմրու թիւ 4 երաժշտական դպրոցին: Արդիւնքում ստեղծուեց «Մանսուրեան» աշակերտական սենեկային նուագախումբը:

Գիւմրու վերջին 30ամեայ մշակութային դիմապատկերի մասին խօսել-լիս չես կարող շրջանցել ***«ԳՈՀԱՐ» մշակութային բարեգործական կազմակերպութեան*** արդիւնաւէտ գործունէութիւնը, որը մնայուն հետք թողեց քաղաքի գեղարուեստական տարեգրութեան մէջ: Ստեղծուած լինելով 1999ին պէյրութահայ գործարար եւ բարերար Յարութ Խաչատուրեանի կողմից՝ այն անուրանալի նպաստ բերեց յետանկախութեան ՀՀ մշակութային կեանքին՝ աշխուժացնելով յատկապէս երաժշտարուեստի ոլորտը:

---

[47] Լաճիկեան *Անլոյս օրերի*, էջ 67:

[48] Մանրամասն՝ https://www.facebook.com/162828657258113/videos/347747176067833:

[49] 7րդ շրջանի մասին պատմող տեսանիւթի յղումը՝ https://www.facebook.com/shirakieskizner/videos/385869752282232/ :

Սիմֆոնիկ ու «Գոհար» նուագախմբերի կորիզը կազմում էին տեղի երաժիշտները՝ մօտ 130 հոգի: «Գոհար» սիմֆոնիկ նուագախմբի ու երգչախմբի առաջին գեղարուեստական ղեկավար եւ նուագավար Սեպուհ Աբգարեանի ղեկավարութեամբ նրանք հայ ժողովրդական-գուսանական երգի հմայքը հայաստանցիներին մատուցելուց յետոյ՝ տարան աշխարհի չորս ծագեր՝ Լիբանան, Կիպրոս, Սուրիա, Թուրքիա, ԱՄՆ, Քանատա, Մոսկուա, Լատին Ամերիկայի երկրներ՝ Պրազիլ, Արժանթին, Ուրուկուայ:

Մեծ էր «ԳՈՀԱՐ»ի ներդրումը նաեւ քաղաքի նորահաս սերնդի գեղագիտական դաստիարակութեան գործում՝ ի դէմս 1999ից գործող նոյնանուն երաժշտանոցի: Վերջինիս երաժշտական պատասխանատու Տիգրան Յովհաննիսեանից տեղեկացայ, որ երաժշտանոցը 21 տարում տուել է 130 շրջանաւարտ[50]: Վերջիններից շատերն իրենց ուսումը շարունակել են բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններում, ի մասնաւորի ԵԿՊԿ Գիւմրու մասնաճիւղում: Ափսոս, որ այս ամէնի մասին խօսւում է անցեալ ժամանակով, քանզի 2019 Նոյեմբերից «ԳՈՀԱՐ»ը դադարեցրեց իր գործունէութիւնը՝ բարի յուշ թողնելով մարդկանց սրտերում:

Հին պատշգամ քաղաքում

ՆՈՐՕՐԵԱՅ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐ

Գալով նորօրեայ մշակութային զարգացումներին՝ չենք կարող չանդրադառնալ վերջին շրջանի գեղարուեստական այն նախագծերին, որոնց շնորհիւ Գիւմրին տարէցտարի վերածւում է փառատօնային քաղաքի: Այսպէս, 2007ից սկսած այստեղ անցկացւում էր երաժիշտ-կատարողների *«Վերածնունդ» միջազգային մրցոյթ-փառատօնը*, որը շուրջ 10 տարիների

[50] Տուեալներն՝ ըստ Տիգրան Յովհաննիսեանի հետ 2021 Յունիսի 13ին կայացած զրոյցի:

կեանք ունեցաւ եւ նշանաւորուեց հայ ու օտարազգի հազարաւոր մասնակիցների ներկայութեամբ: Այն աչքի ընկաւ յատկապէս նոր տաղանդների յայտնաբերմամբ եւ միջազգային կապերի ստեղծմամբ, որոնք շարունակւում են մինչ օրս:

Գիւմրու համայնքապետարանի մշակոյթի եւ երիտասարդութեան հարցերի բաժնի պետ Լիլիթ Թովմասեանը մէկն է նրանցից, ով ստեղծարար մօտեցում է հանդէս բերում քաղաքի գեղարուեստական աւանդոյթների շարունակութեանը՝ նոր ու երիտասարդական շունչ հաղորդելով դրանց իրագործելիութեանը: Այսպէս, 2019ին սկիզբ առած *«Դասական Ուրբաթ»*ը[51] նոր նախագծերից մէկն է, որի շրջանակներում իւրաքանչիւր ամսուայ վերջին Ուրբաթ օրը արուեստի ասպարէզում առաջին քայլերն անող նոր անունների մասնակցութեամբ կազմակերպւում են ցուցահանդէսներ, որոնք ուղեկցւում են իրենց արդէն հաստատած գեղարուեստական խմբերի դասական կատարումներով:

Սրան գալիս է լրացնելու դարձեալ 2019ին սկզբնաւորուած *«Art Շաբաթ»* դասական երաժշտութեան փառատօնը[52], որի մասնակիցներն են դառնում քաղաքի բոլոր երաժշտական դպրոցների, Կարա Մուրզայի անուան երաժշտական քոլէջի եւ ԵԿՊԿ Գիւմրու մասնաճիւղի սովորողները: Այսկերպ բարձր ճաշակ է թելադրւում ունկնդիրներին եւ միաժամանակ ձեւաւորւում դասական օրակարգ: Վերջինիս, անշուշտ, կը նպաստի ԵԿՊԿի Գիւմրու մասնաճիւղի ***Երիտասարդական կամերային նուագախմբի*** ստեղծումը նոյն 2019ին (գեղ. ղեկավար՝ Արմէն Կարճեան):

Գիւմրին նաեւ ջազի քաղաք է: Նկատի չունենք միայն ***Hay-at ջազ*** ակումբը, որտեղ պարբերաբար ելոյթներ են ունենում տեղական ու հիւրախաղերի եկած խմբեր: «Ջազը Գիւմրիում» ծրագրի շրջանակներում ամէն տարի 4 օր շարունակ, յատկապէս ամառուայ ամիսներին, ջազային երաժշտութիւնը բացօթեայ հնչում է ողջ քաղաքում, իսկ աւելի ճիշտ՝ Իսահակեանի, Շիրազի, Ասլամազեան քոյրերի եւ Ձիթողցեան թանգարանների բակերում՝ մասնակցութեամբ ՀՀ լաւագոյն երաժշտախմբերի[53]:

Կատակով ասում են՝ գիւմրեցիք Երեւանից «գողացան» ջազը: Իրականում, իհարկէ, այդպէս չէ: Նախ՝ ելոյթ ունեցողների մէջ միշտ էլ քիչ չեն եղել տեղացի երաժիշտները, ապա ջազը ռոքի հետ միասին խորը արմատներ է ունեցել այստեղ եւ դեռ խորհրդային տարիներից են դրանք տարածուած եղել գիւմրեցի պատանիների ու երիտասարդների շրջանում:

---

[51] Նախաձեռնութեան մեկնարկի մասին տե՛ս՝ https://www.facebook.com/206937043356877/videos/697689147344762/ :

[52] Փառատօնի մասին տե՛ս՝ https://www.facebook.com/206937043356877/videos/438474340333158/ :

[53] Փառատօնի մասին տե՛ս՝ https://www.youtube.com/watch?v=hPPwcimXJn8&fbclid=IwAR0YoaTS89gRaNtZ-toWZ2dXGnjjyaKsN1GMWCBdBjKTs0u8paZnzoxYnRI :

Վկայութիւնը վերջերս ռուսերէն լոյս տեսած ռադիօ եւ հեռուստամեկնաբան, քաղաքի երաժշտական կեանքի քաջ գիտակ եւ անմիջական մասնակից Լիւդմիլա Բիլբիլիդիի *Ջազ-ռոքային Լենինական* գրքոյկն է[54], որտեղ հեղինակը հանգամանօրէն անդրադառնում է 1964-88 գործած եւ բարի յուշեր թողած երաժիշտներին ու երաժշտախմբերին՝ «Ծիծեռնակ», «Շիրակ», «Անգին քարեր», «Կիլիկիա», «Արագած», «Ուրարտու», «The Prometheus», «Բիայնա», «Կեանք», «Սփիւռք», «Արեգակ», «Դեղձանիկ», «Զանգակ» եւն.:

Այս առումով չենք կարող չառանձնացնել ***Բամբիռ*** ռոք խումբը, որը Գիւմրիում կազմաւորուել է 1978ին, եւ առ այսօր շարունակում է տեղական ու արտասահմանեան բեմերից հնչեցնել Գիւմրուայ ռոքի ելեւէջները: Չնայած սերնդափոխութեանը՝ տակաւին բեմի վրայ է խմբի հիմնադիր, երգահան, մենակատար եւ կիթառահար «Ջագը»՝ Գագիկ Բարսեղեանը: Նրա ղեկավարութեամբ Բամբիռը բազմաթիւ մրցանակներ է շահել միջազգային ռոք փառատօներում, մասնակցել Eurovoice 2010 մրցոյթին, սկաւառակներ թողարկել ԱՄՆում: Նշենք նաեւ, որ 2016ի Մայիսից Գիւմրիում գործում է ***Ռոք դպրոց*** (հիմնադիր՝ Ժիրայր Մարտիրոսեան), որտեղ ուսում է ստանում եւ հասակ առնում ռոքասէրների նոր հերթափոխը: Իր հայրենի քաղաք յաճախակի է այցելում ու համերգեր տալիս հանրայայտ դաշնակահար Տիգրան Համասեանը:

Չմոռանանք նաեւ *«Դալան ֆեստ»* եռօրեայ ռոք փառատօնը Գիւմրիում՝ հովանաւորութեամբ ՀՀ մշակոյթի նախարարութեան: Այսկերպ փորձ է արւում վերականգնելու քաղաքի դալանների՝ կամարների տակ ռոք նուագելու մոռացուած աւանդոյթը: Միաժամանակ այն լաւագոյն օրինակն է մշակութային երեկոները հանելու համերգասրահներից եւ աւելի հաճելի ու մատչելի դարձնելու հանրութեան լայն շերտերին:

Այո՛, մշակութային պատշաճ միջավայրի առումով Գիւմրին իսկապէս անմրցելի է եւ այսօր իր հաւասարը չունի ՀՀում:

Յիշարժան է անցնում նաեւ իւրաքանչիւր տարուայ Յունիսի 1ը՝ Երեխաների պաշտպանութեան միջազգային օրը, երբ *«Արի՛ դուրս»* կարգախօսով Գիւմրու 7 տարբեր հարթակներում միաժամանակ անցկացւում է բակային խաղերի փառատօն[55]:

Յետերկրաշարժեայ ողջ ընթացքում մէկ օր անգամ չդադարեցրեց իր գործունէութիւնը ***Գեղագիտութեան ազգային կենտրոնի քաղաքային մասնաճիւղը***, որը մինչ օրս զբաղուած է մանկական արուեստի զարգացմամբ եւ պարման-պարմանուհիների գեղագիտական դաստիարակու-

---

[54] Людмила Билбилиди, *Джаз роковый. Ленинакан (1964-1988)* (Ջազ-ռոքային Լենինական), Էլդորադօ հրատ., Գիւմրի, 2017:

[55] Տեսանիւթի յղումը՝
https://www.facebook.com/206937043356877/videos/2332732896948475/ :

թեամբ: Ուրախալի է, որ Գիւմրիում գործող 6 երաժշտական եւ 2 արուեստի («Վարդուհի», «Ժան եւ Ալպէր Պօղոսեան») դպրոցներով աճում է տաղանդաւոր նոր սերունդ՝ որպէս հնի արժանաւոր հերթափոխ: Աւելին՝ մասնաւորապէս «Օյունջեան» բարեգործական հիմնադրամի *«Վարդուհի»* արուեստի դպրոցում, որն ընդամէնը 7 տարուայ պատմութիւն ունի, լուրջ քայլեր են արւում «մայրաքաղաքային» արուեստ համարուող բալէտի վերադարձը «հայրաքաղաք» ապահովելու ուղղութեամբ: Մասնագէտները, ի մասնաւորի ՀՀ ժողովրդական արտիստ, Վիեննայի օպերայի ու բալէտի թատրոնի նախկին մեներգչուհի Յասմիկ Պապեանն արդէն բարձրաձայնում են քաղաքում օպերայի ու բալէտի սեփական թատրոն հիմնելու անհրաժեշտութեան մասին:

Գիւմրին ***Էրգրի*** տարբեր ձգողութիւն ունի

Յիրաւի, շնորհիւ պետական ու հասարակական տեղական կառոյցների եւ անհատ նուիրեալների միացեալ ջանքերի, օրէցօր փոխւում է Գիւմրու դէմքը՝ դառնալով աւելի հրապուրիչ ու գրաւիչ: Այսպէս, Հայոց Ցեղասպանութեան ինստիտուտ-թանգարանի նախկին տնօրէն եւ Գիւմրի-20/25 նախաձեռնութիւն-հիմնադրամի համահիմնադիր Հայկ Դեմոյեանի ջանքերի շնորհիւ վերջին մէկ տարում ստեղծուեցին ***Հայուհի*** եւ ***Հայկական խորհրդանշաններ*** թանգարանները: Աշխատանքներ են տարւում նաեւ ***Լուսանկարչութեան*** եւ ***Սպորտի*** թանգարաններ հիմնելու ուղղութեամբ:

Հետաքրքիր նախաձեռնութիւնների հեղինակ է «Շիրակ կենտրոն» հասարակական կազմակերպութեան նախագահ Վահան Թումասեանը[56]: Գիւմրու հին ու նոր հատուածների խաչմերուկում 2014ին նա բացել է *«Շալէ»* հիւրատուն-թանգարանը՝ յաջողութեամբ իցոյց դնելով քաղաքային ա-

[56] Ըստ Վ. Թումասեանի, ում ղեկավարած կազմակերպութիւնը տարիներ շարունակ զբաղուած է տնակազերծ Գիւմրի ունենալու ուղղութեամբ, մեր զրոյցում նշեց, որ այսօր՝ երկրաշարժից 33 տարի անց, 2500 ընտանիք դեռ ապրում է կիսաքանդ շէնքերում ու վագոն-տնակներում:

ւանդական մշակոյթը: Նա, իդէպ, ունի հին լուսանկարների ամենահարուստ հաւաքածուն, ուր ցոլանում են ողջ տարածաշրջանի՝ ի մասնաւորի Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կենցաղն ու նիստուկացը: 2022ին ամբողջութեամբ կ'աւարտուի նրա ձեռնարկած գիւղական զարգացման նոր ծրագիրը Շիրակի մարզի սահմանամերձ Բագրաւան համայնքում: Շնորհիւ սփիւռքահայ բարերարների՝ այդտեղ կառուցուել են մատուռ, այգի եւ հիւրատուն-թանգարան:

Ինչպէս մեր զրոյցում նշեց Լիլիթ Թովմասեանը. «2019ը *վերելքի ու աննախադէպ աշխուժութեան շրջան էր Գիւմրիի համար*»: Դրան, իհարկէ, մեծապէս նպաստեց ՀՀ կառավարութեան որոշումը ՀՀ անկախութեան տօնը ամէն տարի որեւէ մարզում նշելու մասին: Նոյն 2019ին այդ պատիւն առաջինը վերապահուեց Գիւմրիին, որը ՀՀ անկախութեան տօնին՝ 2019 Սեպտեմբերի 21ին, ընդունեց շուրջ 15 հազար մարդու՝ ՀՀ միւս մարզերից, ինչպէս նաեւ արտերկրից[57]:

Քաղաքային իշխանութիւնները լծուած են զբօսաշրջութեան զարգացմանն ուղղուած նոր նախաձեռնութիւններ հանդէս բերելուն: Այսպէս, տեղի կայարանամերձ հրապարակում վերջերս, որպէս թանգարանային նմուշ, դրուեց 1899ին Գիւմրի մտած առաջին շոգեքարշը, որը համընդհանուր հետաքրքրութիւն առաջ բերեց տեղացիների ու հիւրերի շրջանում: Ամէն շաբաթավերջի հարիւրաւոր զբօսաշրջիկներ հեղեղում են քաղաքի պատմական միջուկը՝ զարկ տալով ներգնայ զբօսաշրջութեանը: Ըստ Իսահակեանի տուն-թանգարանի տնօրէն Կարինէ Վիրաբեանի[58], 2019ին նախորդ տարուայ համեմատ իրենց այցելուների քանակն աւելացել է 3-4 անգամ: Ու քանի որ պահանջարկը առաջարկ է ծնում, քաղաքում օրէցօր աւելանում է պանդոկների ու հիւրատների թիւը:

Քաղաքի զբօսայգիների բաց հարթակների վրայ ու փողոցներում այսօր յաճախակի կարող ես լսել փողային նուագախմբերի ելոյթներ. այս կերպ վերականգնւում է այն վաղեմի աւանդոյթը, որով միշտ էլ յայտնի է եղել Գիւմրին:

Նախատեսւում է, օրինակ, Ազնաւուրի հրապարակի հարեւանութեամբ գտնուող ***Բարեկամութիւն*** այգու վերակառուցումը, որտեղ ժամանակին 2 բացօթեայ բեմահարթակներ են եղել: Մօտ 10 մլն. դոլար արժողութեամբ այդ նախագծի հեղինակն է Զբօսաշրջութեան եւ քաղաքաշինութեան բարեգործական հիմնադրամը (հիմնադիր՝ Ռուբէն Վարդանեան): Շուտով այգին կ'ունենայ այգեգործութեան դպրոց, ցուցահանդէսային շէնք, նաեւ հանգստի տաղաւարներ մեծերի ու փոքրերի համար: Միաժամանակ աշնանը նախատեսւում է այդտեղ կազմակերպել *«Վարպետ» մրցոյթ-փառա-*

[57] Լեւոն Լաճիկեան «Գիւմրին մանրամասն սիրելու քաղաք է», *Եթեր շաբաթաթերթ*, 19 Սեպտեմբերի 2019:

[58] Զրոյցը կայացել է 2021 Յուլիսի 15ին:

փօն, որի հիմնական նպատակը արհեստագործական մասնագիտութիւնների պահպանումն ու զարգացումն է, հանրային գիտակցութեան մէջ աշխատաւոր մարդու նկատմամբ յարգանքի վերականգնումն ու հեղինակութեան բարձրացումը:

Այլ ծրագրերի համաձայն էլ ապագայի Գիւմրին վերածուելու է բնապահպանական տեսակէտից մաքուր ու կանաչ քաղաքի՝ բազմաթիւ լճակներով ու նոր այգիներով:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Մշակութային ներկայ զարգացումների իմաստով պայծառ ու յուսադրող է Գիւմրու վաղուայ օրը: Եւ որքան էլ համավարակն ու արցախեան վերջին պատերազմը մթագնեցին ու յետաձգեցին շատ ծրագրեր, քաղաքը դուրս է եկել աննախադէպ վերելքի ու առաջընթացի լայնահուն ճանապարհ:

A BRIEF OVERVIEW OF GUMRI'S CURRENT CULTURAL LIFE

(Summary)

LEVON LACHIKYAN (levon.lachikyan55@gmail.com)

Gumri has a past history of thousands of years. However, its history can be split into two, due to the earthquake of 1988, which ruined a large section of this second city of Soviet Armenia and caused the death of over 35.000 inhabitants. Notwithstanding this catastrophe, the city did not collapse. On the contrary it pulled itself together and, after a short lull, reshaped its cultural life and registered outstanding novelties in arts and culture.

The author, a native of Gumri, has been witness to and a participant in the resurgence of cultural Gumri since the proclamation of the Republic of Armenia in 1990.

Taking a retrospective view, the paper presents a panoramic picture of Gumri and its cultural achievements, ups and downs, changes in the past thirty years and future prospects.

The author notes that Gumri has preserved the ethos of its past history. In fact, the city has conserved traditions of the past. Furthermore, having been a bridge from Western to Eastern Armenia and due to its closeness to the famous pre-1920 city of Gars, large numbers of Armenian refugees and survivors of the Armenian Genocide settled in Gumri. These added further cultural colors to the city and gave Gumri a unique cultural character, which is being developed in its own right. Indeed, the current features of the city are the natural continuation of its past with some added modern taste and twist. These unique traditional features have attracted thousands of tourists from both other places in Armenia and the whole world.

The paper focuses on certain cultural forms in the city, including theater, painting, sculpture, music, and crafts, and concludes that the current cultural rhythm of this developing cultural city promises a positive future for the city.

ՀԻՆ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ «ՓՈՂ» ԵՒ «ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՓՈՂ» ՆՈՒԱԳԱՐԱՆՆԵՐԸ

ՉԱՒԷՆ ԿՆԵԱՉԵԱՆ (zavenkniasian@yahoo.com.ar)

ՄՈՒՏՔ

Հայ հին մատենագրութիւնը հարուստ է ռազմական գործողութիւններու նկարագրութեամբ որ զարմանալի չէ, որովհետեւ հայաշխարհը բնաւ երկարատեւ խաղաղութիւն չէ ունեցած: Ճակատամարտերու, պատերազմներու եւ զանազան բախումներու շուրջ հայ մատենագիրներու գրութիւններ բազմիցս կը յիշատակեն ռազմական փողերու գործածութիւնը:

Տարբեր դարերու հայկական մանրանկարներէն եւս մեզի հասած են ռազմական բնոյթի բազմաթիւ փողերու պատկերներ, որոնք զանազան ձեւեր ունին: Այս տարբեր նուագարանները ունեցած են իրենց յատուկ անուանումները, բայց ընդհանրապէս «փող» կամ «պատերազմական փող» անուններու տակ կը յիշուին:

Այս հետազօտութեամբ պիտի ջանանք հաստատել թէ.-

1) «Պատերազմական փող»ը միայն մէկ գործիքի անունը չէ, այլ հաւաքական նշանակութիւն ունի, ընդգրկելով տարաբնոյթ՝ գոնէ տասը տարբեր նուագարաններ:

2) «Փող» անուանումը շատ անգամ նոյն՝ «պատերազմական փող» անուան կրճատուած ձեւն է:

3) «Փող» անուանումը նաեւ զանազան օդահունչ նուագարաններու կրճատուած անունն է:

4) Որոշ երկերու մէջ «փող» անունը կապուած է մինչեւ այսօր գոյատեւած «հովուական սրինգ»ին: Նախաեղեռնեան շրջանին, Վանի, Սասունի, Տարօնի եւ այլ գաւառներու մէջ պահպանուած է «հովուական սրինգ»ի հնագոյն՝ «փող» անունը:

«ՓՈՂ»Ի ԵՒ «ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՓՈՂ»Ի ԲԱԶՄԱՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

«Փող» բառի սկզբնական նշանակութիւնը եղած է «փչողական երաժշտական գործիք»: «Փող»ը իբրեւ արմատ հիմք, ծառայած է բազմաթիւ բարդբառերու, որոնք ստեղծուած են զանազան փչողական գործիքներ տարբերակելու համար: Այսպէս, յառաջացած են հոյլ մը անուններ՝ յոբելեան փող[1], ազդարարութեան փող, պատերազմական փող, դամբանական փող, վիշապագլուխ փող, նուիրական փող, կայսերալուր փող, բազմաձայն փող, Գաբրիէլեան փող, Գալստեան փող, Նաւասարդեան փող,

[1] Յոբելեան փող, ազդարարութեան փող, նուիրական փող, աւագափող, եօթնափող, փող նշանակաց, փողանշան եւ նշանափող նուագարանները թարգմանական եզրեր են եւ բոլորովին կապ չունին հայաշխարհի (Զաւէն Կնեազեան, «Գրաբարի "յոբելեան փող", "աւագափող" եւ "ազդարարութեան փող" նուագարաններու մասին», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 38:2018, էջ 143-53):

պղլորի փող, աւագափող, նշանափող, եղջերափող, եօթնափող, փող չորեքձայնեան, փող պղնձի, փող եղջերեայ եւն.:

«Փող» արմատով բարդ կամ բաղադրեալ կապակցութիւններէն զատ, յաճախ կը հանդիպինք «փող» սեղմ ձեւին: «Փող»ի սեղմիմաստ գործածութեան կը հանդիպինք մանաւանդ երբ նախադասութեան պարունակին բերմամբ, նշանակութիւնը ակնյայտ է:

Թռուցիկ ակնարկ մը՝ հայ հին մատենագրութեան, ցոյց կու տայ որ «փող» բառի գործածութիւնը ջախջախիչ մեծամասնութեամբ ռազմական նշանակութիւն ունեցած է: Նոյնիսկ Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան մէջ, «փող»ի 188 յիշատակումներուն մեծամասնութիւնը ռազմական բնոյթ ունի: Այս իրողութիւնները վճռական դեր խաղացած են որ աշխարհաբարի «փող» բառը ժառանգէ **միայն** այդ ռազմական նշանակութիւնը: Այս սեղմ ձեւի գործածութիւնը ներկայ՝ արեւմտահայ թէ արեւելահայ ընթերցողին մօտ, այն ըմբռնումը կը յառաջացնէ, որ փողը ռազմական շեփորանման մետաղէ գործիք մըն է:

Թէեւ աշխարհաբարը ժառանգած է փողի ռազմական բնոյթի նուագարան ըլլալու իմաստը, այդուհանդերձ՝ թաքուն կերպով ալ ժառանգած է սկզբնական «փչողական երաժշտական գործիք» նշանակութիւնը, բայց միմիայն ածանցեալ «փողային» բառի պարագային, որ յստակօրէն «օդահունչ նուագարան» հաւաքական իմաստը ունի, ինչպէս՝ «փողային երաժշտական գործիքներ»՝ «փողային նուագարաններ»ու պարագային, ուր «փողային»ը զերծ է ռազմական նշանակութենէ:

Այդուհանդերձ, «փող» բառը հանդէս կու գայ նաեւ այլ գրութիւններու մէջ, ուր անկարելի է որոշել թէ խօսքը ո՛ր նուագարանի մասին է: Բարեբախտաբար մեր տրամադրութեան տակ է «փող»ի բազմանշանակութիւնը ապացուցող եւ նիւթը պարզաբանող ԺԴ. դարու աղբիւր մը.

> **Փողն** այն է, որ **բուկ** կամ **սուռնա** լինի, որ ի բերդի վերայ կամ ի բարձր տեղաց վերայ փչեն, որ հաւասար լսեն: **Փող** ինչեն որ զօրքն երկու կողմանքն յորդորին, ի պատերազմն շարժին. դարձեալ **փող** է յորժամ ինչեն **նա[յ]** թէ ի ուրախութեան եւ խնդութեան, եւ **նայ** ի սուգ եւ ի յարտասուս...որպէս գուսանացն ձայնքն: Եւ **փող** է դարձեալ որ ի տարեկան տաւնքն ինչեն, որ ժողովին եւ ի տաճարն գան եւ Աստուծոյ երախտեացն տօն եւ յիշատակ կատարեն: Եւ **փող** է ի **գալստեան** յորժամ հրեշտակապետ գոչէ, որ ամենայն մեռեալք... յառնեն[2]:

Հատուածը շատ մը առեղծուածներու լուծումն է. ան յստակօրէն կը հաստատէ թէ «փող» կ'անուանէին «պուկ»ը (եղջերափող), «սուռնա»ն (ժամանակակից զուռնա), «նայ»ը (ժամանակակից դուդուկ)...: Լեզուա-

[2] Մատենադարան, ձեռ. թ. 848, էջ 131 ա-բ. նաեւ՝ Ն. Թահմիզեան, «Նիւթեր հայկական միջնադարեան երաժշտական գործիքագիտութեան», *Բազմավէպ*, 1-2:1991, էջ 191:

բան Ճոն Կրեփին զարմանք կը յայտնէ, թէ ինչու՛ հայ մատենագրութեան մէջ զուռնան միայն ուշ ժամանակներու յիշատակուած է[3]:

«ՓՈՂ»Ը

Կրկնելու գնով մատնանշենք թէ «փող» սեղմ ձեւի գործածութիւնը նոյն գրութեան մէջ «պատերազմական փող»ի կրճատումն է: Բայց սակայն, որ կը հանդիպինք նաեւ գրութիւններու ուր «պատերազմական փող» կապակցութիւնը եւ «փող» բառը հանդէս կու գան գրեթէ քով-քովի, բայց բոլորովին տարբեր նշանակութեամբ: Յայտուն օրինակ է Յովհան Ոսկեբերանի (Դ. դար) հայերէն թարգմանութեան հետեւեալ հատուածը.

Նուագաց արուեստականացն խստաձայնիցն դժկամութեամբ լսեմք, թմբկի, **պատերազմացն փողոց.**

Եւ որ չիցեն նոյնպիսիք, զայն ախորժելով լսեմք, զ**փողոյ**, զջնարի եւ զքնարի, զփանդռան, զվնի, զսրնգի[4]:

Կոմիտասի փողերու հաւաքածոն (Երեւանի Կոմիտասի թանգարան)

Այս պարբերութենէն կարելի է եզրակացնել թէ՝ նախեւառաջ գոյութիւն ունէին 2 տեսակ փողեր, որոնք կարելի է դասակարգել երկու մեծ խումբերու.- 1) անուշ ձայնով փողեր որ **«ախորժելով լսեմք»** եւ 2) խստաձայն փողեր որ **«դժկամութեամբ լսեմք»**:

Ոսկեբերանի հայերէն թարգմանողը երկրորդ ընտանիքին մէջ կը դնէ «պատերազմական փողերը»ը ինչ որ տրամաբանական է: Ուշադրութիւն պէտք է ընել, որ **միակ** գործիքն է որ **յոգնակի** գրուած է՝ **պատերազմացն փողոց**, ինչ որ նշան է, որ տարբեր գործիքներու հաւաքական անուանումը ըլլալու է: Ռազմական գործողութիւններու ժամանակ պատերազմական փողերու հիմնական դերը ազդանշանային եղած է՝ աղմուկի, ժխորի ընդմէջէն զանազան մարտական հրամաններ արձակել, որոնք լսելի ըլլան զօրքի իւրաքանչիւր անդամի: Հետեւաբար, այս նուագարաններուն յատկութիւնը եղած է բարձր հնչողականութիւնը, զօրեղ եւ ազդու ուժգնութիւնը, որոնց կը միանայ նաեւ ռազմական թմբուկներու շեշտակցութիւնը: Այսպիսի հնչիւնները «խստաձայն» են եւ՝ **դժկամութեամբ լսեմք:**

Բայց ի՞նչ է միւսը՝ «ախորժելով» լսուող «փող»ը: Դիմենք Կոմիտասին:

---

[3] John Greppin, "A Note on Armenian Zurna", *Folia Orientalia*, 27:1990, Komisję Orientalistyczną Oddziału PAN w Krakowie (Orientalist Committee of the Branch of the Polish Academy of Sciences in Krakow), էջ 185-88: Այս մասին՝ աւելի ետք:

[4] Յովհան Ոսկեբերան, *Մեկնութիւն թղթոցն Պաւղոսի, հտր. Ա*, Վենետիկ, 1862, էջ 837:

Ըստ Կոմիտասի՝ «փող»ը հովիւներու գործածած նուագարանն է, զոր հնչեցնելու համար շեղակի կը բռնեն: Կոմիտաս զայն կ'անուանէ «հայ ազգային նուագարան», որովհետեւ իր մէջ կ'արտացոլէ հայ ժողովուրդի հոգին: Կոմիտաս հիմքը դրաւ հայկական գիտական նուագարանագիտութեան՝ «փող»ին նուիրած աշխատութեամբ[5]: Ան հաւաքեց այս գործիքէն նմուշներ որոնք երեք տեսակի են՝ փայտէ, եղէգէ եւ մետաղէ: Այս նմուշները պահպանուած են Երեւանի Կոմիտասի թանգարանի մէջ:

Ինչ որ Կոմիտաս «փող» կ'անուանէ՝ ներկայիս Հայաստանի մէջ «բլուլ» կը կոչուի (քրտերէն **«բլուլ/բլուր»**): Դժբախտաբար, աշխարհաբարի մէջ այնքան արմատացած էր «փող»ը իբրեւ ռազմական գործիք, որ Կոմիտասի «փող»ին՝ նուիրուած աշխատութիւնը եւ զանազան յօդուածները, չկրցան գերակշռել կամ բարեշրջել վիճակը: Ուստի, այս նուագարանը տարբերելու համար սկսան զայն «սրինգ» անուանել: Բայց «սրինգ» անունն ալ խնդրական է, որովհետեւ հաւաքական եւ անորոշ նշանակութիւն ունի իբրեւ **«***փչողական երաժշտական գործիք եղէգից կամ փայտէ փողից, զանազան ձեւի...*.»[6]: Անուանումներու բախումը դժբախտ աւարտ մը ունեցաւ՝ օտար «բլուլ» (blul) բառի որդեգրումով: Այսօր, թէ՛ երաժիշտ-կատարողները եւ, թէ՛ նուագարանագործ վարպետները, մինչեւ իսկ երաժշտագէտները ընդունած են «բլուլ» ձեւը, որ ասպարէզ իջած է հայերէն անուններուն բազմանշանակութեան եւ անորոշութեան պատճառով:

Փաստ է, որ կարգ մը շրջաններու մէջ, օտար ծագումով բառեր մտած են բարբառային բառապաշար. բայց այդպէս չէ այս բառին առնչութեամբ: Վասպուրականի եւ Սասունի մէջ ժողովուրդը «փող» կ'անուանէր այս նուագարանը: Շարք մը վկայութիւններ կ'արձանագրեն թէ վասպուրականցի տարեցներ կը հաստատեն որ «հայերէն փող է իսկ քրտերէն բլուլ»[7]:

Հաւանաբար խնդիրը լուծուած կ'ըլլար ընդունելով «սրինգ»ը եւ անորոշութիւններէ զերծ մնալու համար օգտագործելով «հովուական սրինգ» արտայայտութիւնը:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայ հին մատենագրութեան մէջ կարելի է գտնել «պատերազմական փող»երու մասին յիշատակութիւններ՝ գրեթէ բոլոր մատենագիրներու քով: Այստեղ թռուցիկ, ոչ-սպառիչ ակնարկ մը նետենք անոնց վրայ:

Մովսէս Խորենացի կը գրէ. «*...Սմբատ հրամայէր **զփողսն պղնձիս** հնչեցուցանել եւ յառաջեալ զճակատն իւր, իբրեւ արծիւ յերամս կաքաւուց*

---

[5] Կոմիտաս Վարդապետ, *Հայ գեղջուկ երաժշտութիւն,* հրատ.՝ Կոմիտասեան Յանձնաժողովի, Փարիզ, 1938:

[6] Ստեփան Մալխասեանց, *Հայերէն բացատրական բառարան, հտր. 4*, Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ., Երեւան,1944, էջ 278:

[7] Օրինակ՝ Աբրահամ Մամիկոնեան (ծն. 1899), ծննդավայր՝ Ռշտունեաց գաւառի Մոխրաբերդ գիւղէն տեղահանուած 1915ին եւ հաստատուած Արլ. Հայաստան:

խոյանայր»[8]: Իսկ նոյն թագաւորի յուղարկաւորութեան՝ *«...եւ առաջի **պղնձիս** հարկանելով փողս, եւ զկնիս՝ ձայնարկու կուսանք, սեւազգեստ եւ աշխարող կանայք, եւ զհետ՝ բազմութիւն ռամկին»*: Իսկ Զենոբ Գլակ/Յովհան Մամիկոնեան կ'արձանագրէ. *«Եւ ապա դարձեալ թագաւորն ՚ի փոքր կոտորածէն, ել ՚ի գլուխ Արձանին. եւ հարեալ **զազդարար փողսն**, մնաց անդ մինչեւ ա՛մ զօրքն ժողովեցան ՚ի մի վայր»*[9]*:*

Եթէ գրութիւնը քննենք ամբողջութեամբ, պիտի տեսնենք որ Գլակի «**ազդարար փող**»ը նոյն «**պատերազմական փող**»ն է, զոր քանի մը անգամ կը նշէ: Այս «**ազդարար փող**»ը կապ չունի Աստուածաշունչի «**ազդարարութեան փող**»ին հետ, որ թարգմանական եզր մըն է: Գլակ՝ Է. դարու հայ-պարսկական ընդհարումներէն մէկուն նկարագրութեան ատեն կը գրէ. *«յանկարծակի **հնչեցուցին զփողսն** յերդոյ եւ յառաջոյ: Եւ ՚ի մէջ առին զնոսա»*: Նաեւ՝ *«Եւ յամենայն կողմանց ի վերայ յարձակեցան, եւ ի մէջ առին զզօրն պարսից: Եւ խմբեցաւ պատերազմն այնչափ, որ ոչ գոյր հնար ճանաչել զմիմեանս, բայց միայն ի **ձայն փողոցն** եւ ի փեսս դրօշացն»*: Մէկ այլ դրուագի մէջ՝ *«Եւ իբրեւ խթեցին զջորիսն սրով եւ արկին ի բանակն, եւ ինքեանք զհետ մտել՝ **զփող պատերազմին** հնչեցուցին եւ առ ձեռն սկսան կոտորել»*: Նոյն աղբիւրը նշած է նաեւ ճակատամարտի աւարտն ազդարարող փողերու մասին. *«Արդ իբրեւ մեռաւ Դեմետր ի նոյն պատերազմին, հնչեցոյց իշխանն Սիւնեաց **զփող պատերազմին** ի խաղաղութիւն եւ լռեցին երկոքին կողմանքն ի կոտորելոյ զմիմեանս»*:

Մինչ Սեբէոս կը գրէ. *«Տայ նմա **զփող չորեքձայնեանս** եւ պահապանս դրանն նորա ի հեռեւակաց արքունի»*: Թովմա Արծրունի, նկարագրելով 851ի հայ-արաբական մարտերէն մին, կը յիշատակէ. *«մինչ եւ նոքա... ընդդէմ միմեանց ճակատեալ կազմէին զռազմն, եւ **փողքն գոչէին** եւ դրօշքն փարածէին»*: Ան կը խօսի կայսերալուր փողերու մասին. *«եւ **փողք կայսերալուրք** եւ գունդք վառելոցն վաշտիցն շուրջ փակեալ զՄեհրուժանեան գնդիւն, զի մի ճողոպրելին աճապարիցի»*: Իսկ այլ տեղ, թէ՝ արաբ թագաւոր Ճապրը *«խնդրէ եւ տեղեկութիւն թէ քանի՛ դրօշք են, եւ կամ քանի՛ նշանք, եւ կամ քանի առաջս զօրքն բաժանիցին, եւ կամ քանի՛ **փողք գոչիցին**, եւ կամ քանի՛ թմբուկ դափիցեն»*: Մինչ արաբ զօրապետ Բուղայի արշաւանքներէն մին նկարագրելով, կը գրէ՝ *«եւ ահա աղաղակ եւ **փողք** եւ քնարք եւ ջնարք, եւ վառեալ զինու եւ սրոյ եւ ամենայն պատրաստութեամբ անհուն զօրացն»*:

Ըստ Եղիշէի, հայկական իւրաքանչիւր զօրագունդ քանի մը փողհար ունէր: Աւարայրի ճակատամարտի նախօրեակին պարսիկ զօրավար Մի-

---

[8] Բացի Գլակի մէկ յիշատակումէն, դասական մատենագրութեան բոլոր մէջբերումները տե՛ս՝ Յասմիկ Յարութիւնեան, *Երաժշտութիւնը V-XV դարերի հայ մատենագրութեան մէջ*, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն հրատ., Երեւան, 2010:

[9] Զենոբ Գլակ, *Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ*, Կալկաթա, 1814, էջ 74:

հրներսեհը Վասակին կը հարցնէ *«թէ քանի գունդ զզօրսն բաժանիցեն, եւ ... քանի **փողահարք** ի մէջ գնդին ձայնիցեն»*: Եղիշէ կը նշէ «մեծ փող» եւ «մեծ գալարափող» նուագարանները. *«Նշանս բաշխէր, դրօշս արձակէր, եւ ի ձայն **մեծի փողոյն** պատրաստ հրամայէր լինել»*, ապա՝ *«Ձայն իբրեւ եւրես Մուշկան Նիւսալաւուրտն, մնայր գազանացն Արտաշրի, որ 'ի վերայ գազանացն նստէր 'ի բարձր դիտանոցին եւ... ի ձայն **մեծ գալարափողոցն** զիւր գունդսըն սփռիպէր, եւ յառաջամարտիկ զօրօքն զնա ի մէջ փակէր»*[10]:

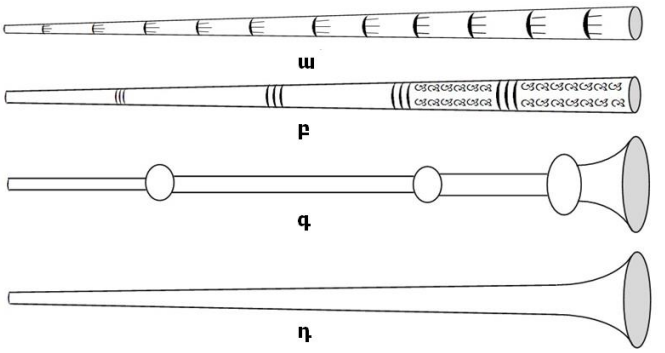

Անդին, Ստեփանոս Տարօնեցի բիւզանդական բանակի մասին կը գրէ. *«Եւ ինքն թագաւորն ցամաքաւն եկեալ մերձենայ ի բանակն... եւ հնչեցուցանել հրամայէր **զպատերազմական փողսն**»*: Իսկ Մատթէոս Ուռհայեցի պատմելով Տուղրիլ սուլթանի 1055ի արշաւանքին մասին, կը նշէ. *«Իսկ յորժամ բաժանէր առաւօտն, հրամայէր հարկանել **պատերազմական փողսն**»*: Նոյն պատմիչը Գագիկ Բագրատունիի որդիներու երկպառակութեան առիթով կը գրէ. *«Եւ իբրեւ լուաւ Յովհաննէս զգալն Աշոտոյ եղբօր իւրոյ, հրամայեաց **փող պատերազմի** հարկանել»*: Եւ վերջապէս, Մովսէս Կաղանկատուացի կը յիշատակէ «բազմաձայն փողեր»ը. *«Եկն եհաս ի վերայ քո միանգամայն բազմութիւն ազգաց հեթանոսաց, ահաւոր գազանօք, խառնադրոշմն նշանօք, **բազմաձայն փողովք**, **գալարափող գոչմամբ**, անտառախիտ նիզակօք»*:

ՓՈՂԵՐՈՒ ՉԱՓԵՐ ՈՒ ՁԵՒԵՐ

Եթէ դասակարգենք հայ մատենագրութեան տուեալները եւ զանոնք համալրենք հայկական մանրանկարչութեան, ինչպէս նաեւ կիրառական արուեստի նմուշներու ընձեռած տուեալներով, կ'ունենանք պատերազմական փողերու հետեւեալ գրեթէ կատարեալ պատկերը.- 1) միջակ երկարութեամբ ուղիղ փողեր, 2) երկար ուղիղ փողեր, 3) կոր փողեր, 4) գալարափողեր (ա՝ երկծնկանի փողեր, բ՝ ծխամորճաձեւ փողեր, գ՝ օձաձեւ

[10] Եղիշէ, *Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին*, աշխ.՝ Երուանդ Տէրմինասեան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1957, էջ 115, 118:

փողեր), 5) եղջերափողեր, 6) զուռնաներ, 7) դիցաբանական/առասպելաբանական փողեր, 8) կրօնաճիսական՝ նաւասարդեան փող:

Մուտք Երուսաղէմ մանրանկարի հատուած, ԺԳ. դարասկիզբ (Աբաս ծաղկող, ձեռագիրը այժմ՝ ԱՄՆ), տարատեսակ (բ) եւ՝ իրարու ամրացուած 12 հատուածներէ բաղկացած փողը: Տարատեսակ (ա)

Թէեւ հնագիտական պեղումները պատերազմական փողեր չեն յայտնաբերած, սակայն մեր տրամադրութեան տակ են բազմաթիւ մանրանկարչական օրինակներ, որոնց չափագրութիւնները բաղդատելով մարդու մարմինին, կարելի է ենթադրել որ նուագարանի երկարութիւնը մօտաւորապէս 110/135 սմ. եղած է:

Մանրանկարչական օրինակներու արտաքին ձեւերու մեզ հասած տարատեսակները կարելի է դասակարգել երեք մեծ խումբերու.- 1) Կոնաձեւ, 2) «Կարնայ»աձեւ եւ 3) Մեծ փողալայնուկով կոնաձեւ փողեր: Կոնաձեւ փողերը աստիճանաբար լայնցող մետաղէ խողովակներ եղած են, որոնք երկու տարբերակ ունեցած են: Առաջինը՝ իրարու ամրացուած 5 հատուածներէ բաղկացած է, երկրորդը՝ 12 հատուածներէ: Առաջին տարբերակի սկիզբի - այսինքն փողահարի ամենամօտ 3 հատուածները - ողորկ մետաղէ եղած են, իսկ հեռակայ 2 հատուածներու մակերեւոյթը՝ նախշերով զարդարուած **(ա - բ)**:

- «Կարնայ»աձեւ փողերու խումբին հիմնական բնորոշիչ յատկութիւնը եղած է մեծ եւ ինքնատիպ փողալայնուկը:

Այս տարատեսակին նման գործիքներ գործածական եղած են հին պարսկական կայսրութեան զօրքերուն կողմէ: Ժամանակի ընթացքին, ասոնց պատերազմական գործածութիւնը դադրած է ու ներկայիս ընդգրկուած են զանազան արարողակարգերու մէջ: Նուագարանին պարսկերէն անունը «կարնայ/կարնա – karnay/karna» է, եւ տարածուած է բուն Իրանէն զատ, պարսկական մշակոյթի ոլորտին մաս կազմող Միջին Ասիոյ երկիրներուն մէջ: Կարնաները կ'ունենան տարբեր չափեր, բայց հիմնականը մօտ 140 սմ. երկարութիւն ունեցողներն են. կան եւ «մեծերը»՝ մինչեւ 2 մ. կամ աւելի երկարութեամբ: Շատ հաւանաբար հայերն ալ օգտագործած են այս երկարաւուն օրինակները որոնք համատարած եղած են հին աշխարհի գրեթէ բոլոր ժողովուրդներու մէջ՝ պարսիկներ, արաբներ, հռովմէացիներ եւն.: Մեծ փողերը յատուկ անուն մը չեն ունեցած այլ գործածուած են «մեծ» ածականով, օրինակ Եղիշէ կը գործածէ «մեծ փող», եւ «մեծ գալարափող» արտայայտութիւնը **(գ)**:

- Երրորդ խումբը մեծ փողալայնուկով կոնաձեւ փողերն են: Ասոնք առաջիններէն կը տարբերին, որովհետեւ աստիճանաբար լայնցող մարմինի վերջին հատուածը կը վերածուի մեծ փողալայնուկի, ինչ որ կը նպաստէ ձայնի հզօրացման: Մանրանկարներու շարքին կը հանդիպինք այս նուագարանի պատկերներու որոնց գոյնը կը յիշեցնէ մետաղէ պատրաստուած ըլլալը, ինչ որ փողերուն սովորական նիւթն է **(դ)**: Բայց բազմաթիւ օրինակներ ներկուած են փայտի գոյնով, հետեւաբար՝ կա՛մ մեծ փողեր պատրաստուած են փայտով եւս, եւ կա՛մ՝ մանրանկարիչները ուզած են ներկայացնել զուռնաներ եւ չյարգելով համաչափութիւները՝ գծած են աւելի մեծ, առանց ձայնանցքերու եւն.: Պարզ է, որ ծաղկողները - շատ յաճախ - մանրամասնութիւններէ զերծ փողեր ներկայացուցած են՝ նկարի փոքրութեան պատճառավ:

Մշոյ Ս. Առաքելոց Վանքի դռան փողահարը (հատուած): Բնօրինակ եւ գծանկար

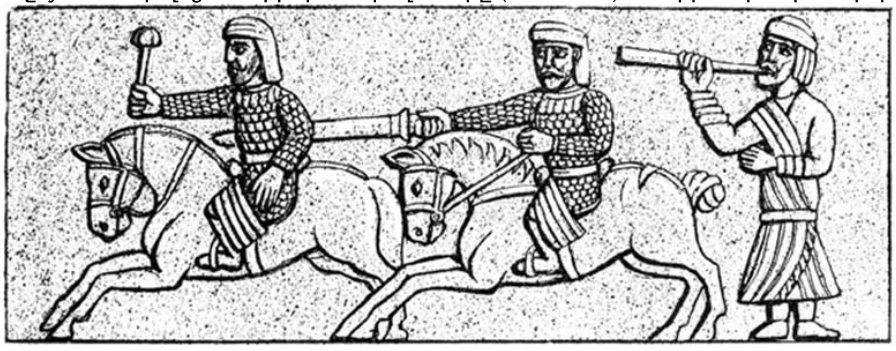

Նոյնը կրնանք ըսել նշանաւոր Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքի փայտէ դռներու շրջանակին վրայ քանդակուած պատկերներուն մասին: Միջնադարեան Հայաստանի արուեստի այս գլուխգործոցը ընկուզենիի փայտէ պատրաստուած է 1134ին: Դռան բարաւորին վրայ քանդակուած ձիաւոր զինուորներու ետին կանգնած է փողահար մը իր գործիքը հնչեցնելու պահուն: Թէեւ առաջին տպաւորութեամբ զայն փոքր փող մը կրնանք սեպել, բայց մանրանկարչութեան ընձեռած տուեալներու եւ համեմատական

բաղդատութիւններու բերմամբ կրնանք հաստատել թէ ան դասական չափի օրինակ մը ըլլալու է, 110/135 սմ. երկարութեամբ:

Շատ մը նկարներու մէջ փողի մարմինին վրայ կը տեսնենք նոյն մետաղէ պատրաստուած գունդեր: Ասոնք որեւէ ձայնագիտական գործառոյթ չունին, այլ փողի տարբեր հատուածները միացնելու միջնադարեան հնարք մը եղած են որ գործածուած է թէ՛ Արեւելքի եւ թէ՛ Արեւմուտքի մէջ:

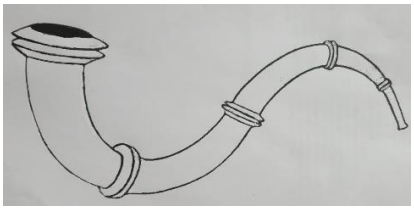

Ծխամորճաձեւ գալարափող (Մատ. ձեռ. 86885, 10բ, 1678), Աւընկաց գիւղ. Երկծնկանի գալարափող (Շարակնոց – 1678). Օձաձեւ գալարափող (Աստուածաշունչ, Մատենադարան, Nº 349, 089բ, 1686)

ԳԱԼԱՐԱՓՈՂ

Հայ մատենագրութեան մէջ կը գտնենք «գալարափող» նուագարանը: Ան կազմուած է «գալարել» եւ «փող» բառերէն ու կը նշանակէ «կորութիւններ ունեցող փող»: Գալարափողերը յառաջացած են երկար, մեծ փողերը կորացման միջոցաւ կարճցնելու նպատակով: Այդպէս, նուագարանը կը դառնար աւելի դիւրավարելի եւ միաժամանակ կը պահպանէր երկար փողի օդային տարածութիւնը:

Մանրանկարչական պատկերները ցոյց կու տան թէ երեք տեսակի գալարափողեր գործածուած են.- ա) երկծնկանի, բ) ծխամորճաձեւ, գ) օձաձեւ:

Գալարափողի առաջին տարբերակը կրկնակի կորացած երկար ուղիղ փողն է որ բաղկացած է երեք զուգահեռ գրեթէ միաչափ խողովակներէ: Ա. եւ Բ. հատուածները գրեթէ միեւնոյն լայնութիւնը ունեցած են, բայց երրորդը աստիճանաբար բացուելով կը վերջանար մօտ եռակի լայնութիւն ունեցող փողալայնուկով: Երկծնկանի գալարափողերէն մեզի հասած են մանրանկարչական շատ յստակ եւ տպաւորիչ օրինակներ:

Գալարափողի երկրորդ ձեւը եղած են **ծխամորճաձեւ փողերը** որոնք երկար փողի վերջաւորութեան կորացած ծնկաձեւ տարբերակն են: Բաղկացած էին նախ մօտ 40-50 սմ. երկարութեամբ ուղիղ փողէ մը, որուն ծայրը կը գտնուէր կորացած՝ դէպի վեր հատուածը: Սկզբնական շրջանին, գործիքի փողը եղէգէ կամ տաշուած փայտէ պատրաստուած պէտք է ըլլար, իսկ կորացած մասը՝ կենդանական եղջիւրէ, մօտ 30-35 սմ. երկարութեամբ: Յետագային բնական նիւթերը վերածուեցան 4 կամ 5 մետաղէ ամրացած հատուածներու: Այս տարբերակը փողահարը կը բռնէր բուն փողի եւ կորութեան միացման տեղի ճիշտ տակէն, ստեղծելով այն տպաւորութիւնը թէ մեծ ծխամորճ մըն է:

Երրորդ տարբերակն **օձաձեւ փողերն** են որոնք ունեցած են S տառին ձեւը, այս պատճառով կը հնչեցնէին դէպի վեր դիրքով: Կորութիւններուն ոչ-շեշտուած ըլլալը նուագարանին կը հաղորդէ որոշ վայելչութիւն, իսկ հնչեցնելու դիրքին՝ վեհութիւն: Այս գործիքին երկարութիւնը եղած է մօտաւորապէս 50-60 սմ.:

Մանրանկարներու մէջ կը հանդիպինք նաեւ պարզ ձեւով կորացած փողերու, որոնց երկարութիւնը մօտաւորապէս նախորդներուն պէս եղած է 50-60 սմ.: Մեծ հաւանականութեամբ այս փողերը, եղջերափողերու մետաղէ տարբերակներն եղած են:

Եղջերափող (պուկ) փչող (Մատենադարան, ձեռ. թ. 9599, Կարս, 1671).
Գեղարդի ներքին պատի փողահարը. Կոր եւ օձաձեւ փողեր (Աստուածաշունչ, Կ. Պոլիս-Էջմիածին, 1686, Մատենադարան, N⁰ 349, 089բ

ԵՂՋԵՐԱՓՈՂ

Հայոց հնագոյն նուագարաններու համակարգին մէջ, առանձնայատուկ տեղ կը գրաւէ եղջերափողը, որուն գործածութիւնը անյիշելի ժամանակներէ յարատեւած է մինչեւ մեր օրերը: Եղջերափողի մասին մեզի հասած են զանազան տեղեկութիւններէ ու մատենագիրներու երկերէ, միջնադարեան մանրանկարներէ, ճարտարապետական յուշարձաններու քանդակներէ եւն.:

Եղջերափողի նախաձեւը եղած է կենդանիներու, մեծ մասամբ լեռնային խոյի բնական եղջիւրը, որուն սուր ծայրը կտրելով բացած են փչանցք մը: Յետագային եռացման միջոցով եղջիւրը փափկեցնելով, ձեւափոխած են, տալով անոր աւելի կոր, ուղիղ, կամ որեւէ այլ ձեւ: Այս գործիքները, դարերու ընթացքին բարեփոխուելով, կատարելագործուած են, եւ ժամանակի պահանջներու համաձայն յառաջացած են փայտի կեղեւէ, փայտէ եւ մետաղէ պատրաստուած նոյնաձեւ ու նոյնանուն գործիքներ[11]:

[11] Արամ Քոչարեան, *Երաժշտական գործիքները Հայաստանում*, ՀՀ ԳԱԱ արուեստի ինստիտուտ, Երեւան, 2008, էջ 79:

Գրական հայերէնի մէջ տարածուած է «եղջերափող» ձեւը, որ իր կարգին կը բխի գրաբարի «փող եղջերեայ» ձեւէն, որուն կը հանդիպինք Ե. դարու գրաւոր աղբիւրներու մէջ[12]:

Հայաստանի մէջ այս գործիքներու հնութիւնը կը հաստատուի նաեւ հնագիտական անառարկելի փաստերով:

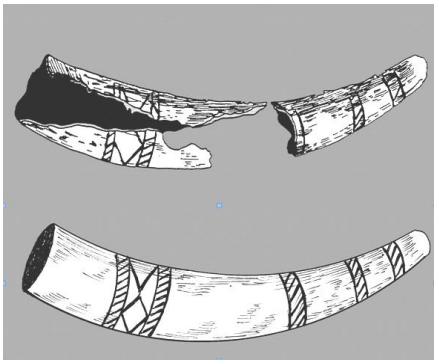

Լալայեանի եղջերափողը: Վերը՝ պահպանուած վիճակը, վարը՝ մեր վերակազմութիւնը

1906-08՝ Սեւանայ լիճի աւազանի (ներկայիս Գեղարքունիքի մարզ) հարաւարեւելքի՝ Ծովակ գիւղի (նախկին Զաղալու) մօտակայքը կատարուած պեղումներու ժամանակ, ազգագրագէտ Երուանդ Լալայեան յայտնաբերած է Ք.ա. Ա. հազարամեակին պատկանող եղջերափողի մնացորդներ: Եղջիւրի մէկ կտորէ պատրաստուած այս գտածոն 17 սմ. երկարութիւն եւ 3 սմ. տրամագիծ ունի:

Գործիքին միջին մասը վնասուած է, սակայն փչանցքը գտնուող ծայրը եւ հեռակայ ծայրամասը (փողալայնուկի հատուած) գրեթէ անվնաս պահպանուած են, որուն շնորհիւ կարելի է յստակ վերականգնել մակերեւոյթի զարդարանքը:

Միջնադարուն «փող եղջերեայ» անուանումը տակաւ իր տեղը զիջեցաւ «պուկ» ձեւին. ԺԳ. դարուն Սմբատ Սպարապետը կը նշէ. «*նշանակ եւ պուկ բերդապէրն մէն իշխէ վերցնել*»[13], ԺԴ.-ԺԵ. դարերուն Յովհաննէս Թլկուրանցի՝ «*Հարին զփող պատերազմին, զպուկն ու զնաֆիրն զգաւ*

---

[12] Պատմիչ Եղիշէն (410-475) մարդկային բնութիւնը նմանցնելով խեցեղէն անօթի մը որ կը գոյանայ հողէ, կրակէ եւ օդէ, կը գրէ. «*Արարուած խեցեղէն սափորոյ ի հողոյ է, եւ վառումն անշէջ ճրագացն՝ ի հրոյ եւ ի պատրուգէ եւ ձայն եղջիւր փողոյն՝ օդով եւ կենդանական շնչով մարդոյն, եւ երեքեան սոքա ի մերում բնութեանս բաղկացեալ գոյանան*» (*Սրբոյ հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի մատենագրութիւնք*, Վենետիկ, 1859, էջ 182. նաեւ՝ Յակոբ Քէօսէեան, «Եղիշէն երաժշտութեան մասին», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 1:1986, էջ 51): Աւելի ուշ շրջանի մատենագիրներու մօտ կը հանդիպինք նաեւ «Հնչեցուցին **զփողն եղջիւրէ** ի բանակն անօրինաց» եւ «... *եւ բացեալ ի 30 պարիսպն եւ զկլայեաց դուռն, եւ ամենայն բանակն Ֆռանկաց մտին ի քաղաքն Անտիոք. եւ ընդ առաւօտն միաբան* ***հնչեցուցին զփող եղջերացն*** *ամենայն զօրքն*» արտայայտութեանց:

[13] Սմբատ Սպարապետ, *Դատաստանագիրք*, Երեւան, 1958, էջ 12. նաեւ՝ Ռուբէն Ղազարեան, Հենրիկ Աւետիսեան, *Միջին հայերէնի բառարան*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2009 էջ 660:

հարկան»[14], մինչ 1671ի ախտարական ժողովածուի մը մէջ՝ «*մարդ մի որ* ***պուկ*** *կու փչէ*»[15] արտայայտութիւնը:

Եղջերափողի գործածութիւնը հասած է մինչեւ Ի. դարը, գոնէ՝ Սեւ Ծովի ափի հայերու քով: Առայժմ չենք գիտեր թէ ուրիշ տեղեր գոյատեւա՞ծ է ան: Սեւծովեան ափի հայերու՝ համշէնահայերու քով, գործիքին ամենատարածուած անունը «պորոզոն» (borozon) էր: Նոյն բարբառով, նոյն գործիքի համար երաժշտագէտ, բանահաւաք Հռիփսիմէ Պիկիչեան կը նշէ նաեւ «կոտէշա զուռնա»ն («եղջիւրէ՝ կոտոշէ զուռնա»)[16]:

Պորոզոնը ազդանշանային եղջերափողի՝ Համշէնի տեղական տարբերակն[17] է որ յատկապէս տարածուած էր հովիւներու քով: Անցեալին պորոզոնի հնչիւնային ազդանշաններով կը հաղորդէին թշնամիներու յարձակման կամ ռազմական տագնապի լուրերը:

Պորոզոնը առանց ձայնանցքերու սնամէջ եղջիւրէ բնական շեփորներու ընտանիքին պատկանող օդահունչ մըն է, եղջիւրի բնական կորութեամբ, կոնաձեւ փողալայնուկով, առանց բերանակալի:

Գործիքը կը պատրաստէին մէկ կտորէ՝ տաւարի կամ խոյի եղջիւրներէն, որոնց սուր ծայրը նախ կը կտրէին, այնուհետեւ, կը ծակէին մինչեւ պարապ մասը հասնիլը: Սուր ծայրը կը կտրէին ուղղահայեաց եղջիւրի խողովակի կեդրոնական առանցքին, իսկ ծակումը կը կատարուէր հետեւելով ճիշտ այս առանցքին:

Եղջիւրը ամուր կը պահուէր ձեռքերով, որպէսզի ապահովուի շրթունքներու ճիշտ դիրքը անցքի վրայ: Ձայնը կը յառաջանար շրթունքներու թրթռացումէն, բերանի մէջ ճնշուած եւ արտահանուած օդի անցած ժամանակ:

Ձայնագիտական օրէնքով, շեփորի այս տեսակը կ'արտաբերէ հիմնական «կատարեալ եռակի» աստիճանները: Մեղեդային հնարաւորութիւնները կախեալ էին թէ՛ նուագողի հմտութենէն եւ թէ՛ օդանցքի եւ ներքին պատերու որակեալ կառուցուածքէն: Կատարման առանձնայատկութիւն

---

[14] Յովհաննէս Թլկուրանցի, *Տաղեր*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1960, էջ 2001. նաեւ՝ Հր. Աճառեան, *Հայերէն արմատական բառարան, հտր.Դ.*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1979, էջ102:

[15] Մատենադարան, ձեռ. թ. 9599, Կարս, 1671 թուական:

[16] Հռիփսիմէ Պիկիչեան, «Զուռնան հայոց կենցաղում», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի*, 2:1988, էջ 104: «Ըստ բանասաց Անդրանիկ Զէյթունեանի՝ համշէնահայերը հովուական ազդանշային եղջերափողին անուանում են գոդեշա զուռնա» (Անդրանիկ Զէյթունեան, Կրասնոդարի երկրամաս, Ադլէր քաղաք):

[17] Սերգէյ Վարդանեան, «Համշէնցի հայերի լարային նուագարանները», ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, *Հայ ժողովրդական մշակոյթի հետազօտման հարցեր (մշակոյթ եւ լեզու), երիտասարդ գիտնականների VIII կոնֆերանս (1988թ. Ապրիլի 19-21), զեկուցումների թեզիսներ*, Երեւան, 1988, էջ 86:

մըն ալ այն է, որ կոտոշի հեռակայ ծայրին յենած ձեռքի ափը, զոր բանալ-փակելով հետաքրքրական «երաժշտական խաղեր» կ'ըլլային:

Ինչպէս նշած ենք ուրիշ առիթներով[18], հայ մատենագրութեան մէջ բազմիցս յիշատակուած են ռազմական գործողութիւններուն մաս կազմող նուագարաններ, բայց այս բոլոր յիշատակութիւնները՝ այս ու այն ձեւով կը վերաբերին այն ժամանակներուն, երբ հայ պետականութիւն գոյութիւն ունէր, հայկական զօրք կար, ուրեմն կը գործադրուէր որոշ կարգ, կանոն, արարողակարգ: Կիլիկեան Թագաւորութեան անկումէն ետք, հայոց՝ իբրեւ պետական միաւորի ռազմական գործողութիւնները դադրելով, դադրեցաւ նաեւ ռազմական բնոյթի նուագարաններու գործածութիւնը կամ իրենց ռազմական պաշտօնները տեղի տուին եւ դարձան առօրեայ կեանքին մաս կազմող ժողովրդական գործիքներ: Բայց եղան նաեւ բացառութիւններ. Հայկական Բարձրաւանդակի եւ շրջակայ աշխարհագրական իւրայատկութիւնները նպաստած են կղզիացած շրջաններու, բարձր անմատչելի լեռներով պարսպապատուած տարածութիւններու յառաջացման, ուր հայերը ապրած են գրեթէ անկախ կամ կիսանկախ, իրենց ներքին կառոյցներով, նաեւ՝ ռազմական-պաշտպանական կազմակերպութեամբ: Այսպիսի շրջաններ եղած են օրինակ՝ Սասունը, Շատախը, Զէյթունը, Համշէնը եւն.:

Ռազմական գործողութիւններու եւ ռազմական կեանքի առկայութեամբ՝ պարզ է որ գոյութիւն ունեցած են ռազմական նուագարաններ, որոնք ուրիշ բան չեն եթէ ոչ՝ հին ռազմական նուագարաններու վերապրուկները: Այսպիսի նուագարաններու շարքին են Շատախի ռազմա-ազդանշանային թմբուկ՝ **թարխան սազը**, Զէյթունի նուիրական զօրակոչի թմբուկ՝ **տաւոլը** [davol], Համշէնի ազդանշանային եղջերափող՝ **պորոզոնը** [borozon] եւն.:

Պոնտոսի հայերը հալածանքներու պատճառով, Օսմանեան Կայսրութենէն աստիճանաբար գաղթեցին Ռուսական Կայսրութիւն իրենց հետ տանելով պորոզոնի գործածութիւնը[19]: Յիրաւի, պոնտահայերը մինչեւ այսօր պահպանած են իրենց իւրօրինակ բարբառները, սովորութիւնները, նիստուկացը ինչպէս նաեւ իւրայատուկ մշակութային այլ տարրեր:

Գաղթածներու եւ անոնց յետնորդներու նոր հայրենիք հանդիսացաւ Հայաստանի Հանրապետութենէն շուրջ եռապատիկ մեծութեամբ տարածք մը, որ կ'ընդգրկէ Սեւ ծովու կովկասեան ափերը, գրեթէ ամբողջ Աբ-

[18] Զաւէն Կնեազեան, «Սասունցի Դաւիթի՝ 'սազ', 'թարխան սազ' եւ 'ջոջ սազ' նուագարանները», *Բազմավէպ*, 2008, էջ 132-46:

[19] Պոնտահայերու գաղթը դէպի Ռուսաստանի հողերը սկսաւ ԺԸ. դարու 60ականներուն, նորեկները՝ Տրապիզոնէն, Օրտուէն, Սամսունէն, հաստատուեցան Սուխումի շրջակայքը: Երբ հալածանքները խստացան՝ գաղթը ստացաւ զանգուածային բնոյթ, մասնաւորապէս 1890ականներուն:

խազիան՝ Սուխումի, Գուդաութա, Մծարա, Ծեբելդա, Նոր Աֆոն, Գագրա եւն., ինչպէս նաեւ Ռուսական Դաշնութեան Քրասնոտարի երկրամասի հարաւային շրջանները՝ Սոչի, Ատլէր, Մեցեստա, Լոо, Շափսուկա եւն., իսկ խորանալով դէպի երկրի սիրտը, կը հասնի մինչեւ Մայքոփ, այսինքն՝ Ատըղէայի Ինքնավար Հանրապետութիւն: Այս ընդարձակ տարածքին վրայ կը գտնուին շուրջ 350 հայկական բնակավայրեր, մօտ 250,000ի հասնող պատկառելի քանակ կազմող հայութեամբ, որուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը համշէնահայերն են:

Պորոզոնի յատուկ օգտագործումը, այսինքն ռազմական ազդանշաններ տալը կամ աւելի ճիշտ տագնապի՝ յարձակման ահազանգը ազդարարելը, չդադրեցաւ դէպի Ռուսական Կայսրութիւն կատարուած զանգուածային գաղթէն ետք. գործիքը երկար գոյատեւեց վերանալով միայն 1930ականներուն: Այս երեւոյթը կարելի է բացատրել անով, որ Կովկասը ազգամիջեան յարաբերութիւններու բախումնալից թատերավայր եղած է մինչեւ խորհրդայնացման պարտադրած խաղաղեցումը:

Ռազմաբնոյթ գործողութիւններու աւարտին հետեւանք էր այս գործիքին անհետացումը, որուն յիշողութիւնը մնացած է տարեցներու քով[20]:

ԶՈՒՌՆԱ

Ինչպէս տեսանք սկիզբը, զուռնան եղած է «պատերազմական փողեր» եւ «փող» հաւա-քական անուանումներու մաս: Ան հնագոյն ծագում ունի եւ կը նշուի հայ միջնադարեան մատենագրութեան մէջ:

Միջնադարուն հայերէնի մէջ զուռնա ձեւին տեղ գործածուած է **սուռնա** ձեւը, որ հաւա-սարապէս տարածուած է թէ՛ հայերէնի եւ թէ՛ թրքերէնի ինչպէս նաեւ պարսկերէնի մէջ:

ԺԷ. դարուն բառասկիզբի «ս»ն աստիճանաբար փոխարինուեցաւ «զ»ով: Այս փոխարինումն ալ տարածքային բնոյթ ունեցած է եւ հաւասա-րապէս տարածուած հայերէնի, թրքե-րէնի ու պարսկերէնի մէջ:

Լորընս Փիքըն թրքերէնի պարագան մատնանշած է ԺԷ. դարու թուրք նշանաւոր ճանապարհորդ էլիա Չելեպիի (Evliya Çelebi, 1611-84) գրութիւններու ուղղագրութեան մէջ[21]: Հայերէնի պարագան մասնաւորապէս ուսումնասիրուած չէ, բայց կը հետեւի նոյն օրինաչափութեան: Բարեբախտաբար մեզի հասած են «սուռնա» ձեւի միջնադարեան զանազան դարերու վկայութիւններ:

Օրինակ՝ ԺԲ.-ԺԳ. դարերու առակագիր Վարդան Այգեկցիի մօտ կը հանդիպինք. «... *յանկարծակի հազարք հազարաց եւ բիւրք բիւրոց տաս-*

[20] Անդրանիկ Զէյթունեան, «Համշէնահայերի նուագարանները», *Կուլտուր-լուսաւորական աշխատանք,* 8:1985, էջ 25-26:

[21] Lawrence Picken, *Folk Musical Instruments of Turkey*, Oxford University Press, Oxford, 1975, էջ 485:

*նաղի եւ թմբկի եւ **սուռնայի** եւ չանկի եւ չորեքաղւոյ ձայն հնչեաց՝ ’ի մէջ եկեղեցւոյն»*[22]: Սուռնան կը նշուի նաեւ մեր վերոյիշեալ ԺԴ. դարու հատուածին մէջ՝ *«Փողն այն է, որ բուկ կամ **սուռնա** լինի, որ ի բերդի վերայ կամ ի բարձր տեղաց վերայ փչեն, որ հաւասար լսեն»*[23]: Իսկ Առաքել Սիւնեցի, ԺԴ.-ԺԵ. դարերու նուագարաններու դասակարգման ընթացքին կը նշէ նաեւ սուռնան՝ *«Արդ ձեռօք՝ որպէս փուֆուլ, եւ նաղարայ, եւ դաբ, եւ ծնծղայք, եւ չաշթա, եւ շաւառն, եւ զանկ, եւ չաղանա, իսկ փչմամբ եւ ձեռօք՝ որպէս **սուռնա**, եւ նաֆիր, եւ շուի, եւ փղկզարկ, որ զփիկն փչէ եւ զանազան ձայն հանէ»*[24]:

Ընդհանուր առմամբ, այս գործիքին հետ կապուած գրեթէ բոլոր ուսումնասիրութիւնները կը պնդեն, թէ հայերէն զուռնա կամ թրքերէն զուրնա ձեւերը կը բխին պարսկերէն ***sur-nay*** ձեւէն, ուր ***sur*** «տօնախմբութիւն, խրախճանք, խնճոյք» կը նշանակէ իսկ ***nay*՝** «եղէգ/սրինգ/փչողական նուագարան», եզրակացնելով՝ թէ «զուռնա» անուանումը «խնճոյքներու սրինգ» կը նշանակէ: Բազմիցս կրկնուած այս մեկնաբանութիւնը ո՛չ թէ գիտական, այլ ժողովրդական ստուգաբանութեան արդիւնք է:

Փիքըն կը մէջբերէ Անթոնի Ս. Պայնըզի (1958) ենթադրութիւնը, թէ՝ պարսկերէն **sūrnā(y)**ը կրնայ ծագած ըլլալ արաբերէն **sūr** (= եղջիւր) եւ պարսկերէն **nā(y)** (= եղէգ) բառերու բարդութեամբ, հետեւաբար **surna(y)** ձեւի սկզբնական նշանակութիւնը կրնայ եղած ըլլալ եղջիւր-սրինգ: Ան կը նշէ նաեւ, թէ Իլիա Կերշեւիչ առաջարկած է եւ Հարըլտ Պէյլի ընդունած, որ զուտ իրանական ստուգաբանութեամբ կարելի է ստանալ նոյն արդիւնքը: Հին պարսկերէն ***sru** կը նշանակէ «եղջիւր», այնպէս որ հին պարսկերէն ***sru-nāda** «եղջիւր-սրինգ»՝ լիովին հնարաւոր է, թէեւ աւանդուած չէ: Այս ձեւը կրնայ պարսկական **surnā(y)**ի բացատրութիւնը ըլլալ**:** Այլապէս, **sūrnā(y)**ը կրնայ ծագած ըլլալ արաբական **sūr**ի ազդեցութեան տակ **u**ի երկարացմամբ, կամ պարսկերէն **sūrnā(y)**ի «տօնախմբութեան եղէգ/սրինգ» ժողովրդական ստուգաբանութեան ճնշման տակ:

Աւելի հեռու երթալով, Մարսէլ Տիւշէն-Կիյէմէն[25] կը գրէ թէ պարսկերէն ***surnāy***ը կազմուած է ***nāy*** արմատէն, սրինգի անունը որ կը համապատասխանէ սանսկրիտ ***nāḍya*** ձեւին, նոյն նշանակութեամբ, (երաժշտական

---

[22] Վարդան Այգեկցի, *Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Բ*, Ս. Պետերբուրգ, 1894, էջ 252:

[23] Տե՛ս՝ ծանթ. 2:

[24] Ն. Թահմիզեան, *Գրիգոր Նարեկացին եւ հայ երաժշտութիւնը V-XVդդ*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1985, էջ 36, մէջբերում. հմմտ.՝ *Գիրք սահմանաց սրբոյն Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի՝ հայոց իմաստասիրի: Եւ յետ ժամանակի արարեալ լուծումն սորին հոգեշահ մեկնութեամբ տեառն Առաքելի եռամեծ վարդապետի* ..., Մատրաս, 1797, էջ 615:

[25] Marcelle Duchesne-Guillemin, “Les Instruments de Musique dans l’Art Sassanide”, *Iranica Antiqua, Supplément VI*, 1993, էջ 13:

գործիք մը զոր կ'օգտագործէր Եամա **(Yama)** աստուածութիւնը), եւ ***sur*** որ կը վերյիշէ իր աւեստական նախնի ***suβrā*** ձեւը, որ եղջիւրի մը անունն էր զոր կ'օգտագործէր Եիմա **(Yima)** աստուածութիւնը (Եամայի պարսկական համապատասխանը):

Այս ***ṣūr*** բառը կը գտնենք Ղուրանի մէջ իբրեւ աշխարհի վերջի շեփորի անունը[26]: Զայն պիտի հնչեցնէ Իսրաֆիլ հրեշտակը, վերջ տալով ամբողջ կեանքին աշխարհի երեսէն:

Այսօր սակայն, զուռնայի մասին պարսկական կամ արաբական վերոյիշեալ ենթադրութիւններէն շատ աւելի հին աղբիւրներ կան, որոնք մեզ կը տանին հիթիթական աշխարհը:

Կրեփին այս եզրը յայտնաբերած է լուվիերէն գաղափարագրութիւններու մէջ, որպէս **śurna:** Բառին ստուգաբանութիւնը յստակ է, սակայն տարակուսանք կար, թէ ինչպէս կը հնչուէր. **śurna**՞ թէ՞ **surna**: Ան կը ծագի հին հնդեւրոպական արմատ ***korn-** ձեւէն (համեմատել լատիներէն **cornu**, յունարէն **κέρας** եւն.): Բառը յայտնի է նաեւ նշուլային (vestigial) ձեւով սեպագիր լուվիերէնի մէջ **Sl-na-** գրութեամբ, ուր **Sl** սումերագիրը «եղջիւր» կը նշանակէ իսկ **na** վերջնաձանցով եզրը կը կարդացուի «**śurna**» ինչպէս լուվիերէն վերոյիշեալ գաղափարագրութիւններու օրինակը: Նոյնինքն Կրեփին, տարիներ ետք, մատնանշած է, թէ տուեալ արձանագրութիւնը պէտք է կարդացուի **zurni**[27]:

Այս ձեւով բառ բուն հիթիթերէնի մէջ անյայտ է, ուր սակայն կը գտնենք նոյն բառի իմաստով **karawar** ձեւը: Այս բառը գրուած է նոյն սումերագրով **Sl-ar**: Ներկայացուած լուվիերէն եւ հիթիթերէն ձեւերը, իվերջոյ նման են եւ կը ծագին նոյն արմատէն՝ հին հնդեւրոպական * **k-r-n/w** ձեւէն:

Կրեփին կը զարմանայ եւ իրեն համար տարօրինակ կը թուի, թէ ինչու՛ հայկական մատենագրութեան մէջ զուռնան կը յիշատակուի միայն ուշ, այսինքն՝ ԺԹ. դարուն:

Նախ պէտք է նշել որ Կրեփինին անծանօթ էին հայերէնի միջնադարեան «սուռնա» ձեւի վկայութիւնները: Անծանօթ էր նաեւ որ «պատերազմական փող» կամ «փող» ձեւերը բազմանշանակ եղած են ընդգրկելով «զուռնա»ն եւս:

---

[26] Jacques Duchesne-Guillemin, "Cor de Yima et Trompette d'Israfil", *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, juillet-octobre 1979, էջ 539-49. տե՛ս՝ նախորդ մէջբերումը:

[27] "Let us first consider the word that appears in Armenian as ***zuṙna***. The root ***z-r-n-*** clearly reflects the same source as Lat ***cornu***, and Goth. ***haúrn***, IE ****k-r-n-***. It is known in Hieroglyphic Luwian with palatalization, formely as ***śurna***, or ***surna***, but now as ***zurni*** with an initial [ts]" (John A. C. Greppin, "The survival of ancient Anatolian and Mesopotamian vocabulary until the present", *Journal of Near Eastern Studies*, 31:1991, էջ 205-06:

Զուռնան, իր զինուորական միջավայրէն աստիճանաբար դուրս գալով, ներթափանցած է գործածութեան այլ ոլորտներ: Մեր կարծիքով, զուռնան նախ մտած է կրօնաճիսական արարողակարգ: Նկատի ունենալով որ առկայ են կրօնական բնոյթի լրացուցիչ բացօթեայ ծէսեր եւ արարողութիւններ որոնց մաս կը կազմեն զանազան թափօրներ, զուռնայի մեծ տարածութեան վրայ լսելիութեան յատկութիւնը նպաստած է անոր որդեգրման. օրինակ՝ բոլորին ազդարարելու համար նոր ամուսնութիւն մը, հայոց գրեթէ բոլոր ազգագրական շրջաններուն մէջ աւանդական են թափօրները: Ասիկա ո՛չ միայն յարատեւած է դարեր այլեւ հասնելով մեր օրերը, կը կենցաղավարուի Հայաստանի ինչպէս նաեւ հայաբնակ յարակից շրջաններու մէջ: Այսպէս, զուռնան թափանցած է ժողովրդական այլեւայլ բնագաւառներէ ներս: Բայց ներթափանցումը եղած է դանդաղ եւ ոչ-ընդհանուր: Ներթափանցումը ընդհանուր չէ եղած, որովհետեւ՝ հայ ժողովրդական կենցաղի մէջ դարերու ընթացքին արմատացած է մարդկային խօսքի առաւելութիւնը երգի ու պարերգի ձեւով: Հայ մտածողութեան համար բնականօրէն նախամեծար եղած է երգը քան գործիքային կատարումը, որ ի միջի այլոց իրեն յատուկ արտայայտութեան միջավայր եւ առիթներ ունեցած է, ուստի իրարու չեն խոչընդոտած:

Պատկերը փոխուած է ԺԹ. դարու վերջ-Ի. դարու սկիզբին, մանաւանդ Արեւելեան Հայաստանի մէջ: Ռուսական տիրապետութեան հաստատումը 1828ին դրական փոփոխութիւն մը եղաւ հայերու կենցաղային պայմաններու բարելաւումին առումով: Մինչ այդ, երգ/պար/տօն կը կատարուէին գրեթէ ծածուկ, որպէսզի շատ հեռուները չլսուէր եւ մահմետական տարրերը չգրգռուէին: Մահմետական տիրապետութիւնը թօթափելէ ետք, թէեւ գեղջկական միջավայրը միշտ տնտեսական նեղութեան մէջ եղած է, բայց նոր կացութիւնը նպաստած է երաժիշտ մը հրաւիրելու/վարձելու եւ չվախնալու մահմետական անհանգստացումէ...: Այս երեւոյթը, աստիճանաբար մեծ թափ ստացաւ ու դհոլ-զուռնաները տարածուեցան եւ բազմացան:

Կոմիտաս ընդհանրապէս բացասական դիրքորոշում ունեցած է զուռնայի եւ զուռնահարներու հանդէպ, այն աստիճանի որ երբ մէկը հայհոյէր "զուռնաչի" կը կոչէր:

Այս երեւոյթը հասկնալու համար նախ պէտք է ճանչնալ Կոմիտասի գործը հայկական երգարուեստի մասին եւ ընդհանուր պատկերացում ունենալ այդ ժամանակաշրջանի հայ գեղջկական երգի վիճակին մասին: Ըստ Կոմիտասի, հայ արուեստի մէջ ամենատիպականը եւ ինքնօրինակը հայ երգարուեստն էր, մանաւանդ պարերգը: Իր համոզմամբ դհոլ-զուռնան մահացու հարուած մըն էր հայ պարերգին: Այս բոլորին պէտք է աւելցնել Կոմիտասի ուսումնասիրութեանց եզրակացութիւններն ու երգարուեստի ապագայի մասին իր մտահոգութիւնները: Պարզ է որ իր մտահոգութիւնները ճիշտ էին. ներկայիս, փաստօրէն, բոլոր հայկական շուրջպա-

րերը կ'ուղեկցուին զուռնաներով մինչ պարերգը դարձած է հազուագիւտ երեւոյթ:

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ ՓՈՂ

Դուդուկը միջնադարեան աղբիւրներու մէջ նշուած է իբրեւ «դամբանական փող» որովհետեւ կ'օգտագործուէր յուղարկաւորութեան ծէսերու ընթացքին: Այս սովորութիւնը յարատեւած է եւ հասած մինչեւ մեր օրերը: Բայց աղբիւրները կը վկայեն նաեւ, որ ան կ'օգտագործուէր բոլորովին այլ առիթներով՝ զուարճութեան, ուրախութեան, խնդութեան, ժամանցի եւն.: Դժուար թէ խնճոյքի մասնակցող նուագարանները «դամբանական փող» կոչուէին: Այլ պարագաներու, այսինքն յուղարկաւորութիւններէն զատ, նուագարանը պարզապէս «փող» կ'անուանէին ինչպէս կը վկայէ ԺԴ. դարու հետեւեալ նշումը.- *«… դարձեալ **փող** է յորժամ հնչեն **նա[յ]** թէ 'ի յուրախութեան եւ խնդութեան, եւ **նայ** ի սուգ եւ ի յարտասուս … որպէս գուսանացն ձայնքն»*[28]:

Մեզի հասած են «դամբանական փող»ի միջնադարեան հետաքրքրական վկայութիւններ: Օրինակ, Ստեփանոս Օրբէլեան (1250/60-1303) հետեւեալը կր նշէ իր «Ողբ ի Սուրբ կաթուղիկէն» բանաստեղծութեան մէջ, զոր գրած է 1300ին.

Տեսէն ի նմա զարքայուհին	Զայն Երկնաւոր Թագաւորէն,
Զխորան փառաց Տեառն Յիսուսին,	Զմայրն յուսոյ Հայկայ զարմի՛ն
Մերկ խայտառակ ի բաթրոնին	Զանձամբ արկեալ զքուրձ խաւարին,
Հերթն ճողեալ որպէս կնտին,	Ստինքն ցամաք զերդ ըսկնդկին,
Զկուրծքն բախէր քարամբ ուժգին.	Առուք արեանց իջանէին.
Մոխիր կուտէր նման բլրին,	Ցանէր ձեռամբն ի գազարին.
Երամք կանանց ճչող ջայլից	Շուրջանակի գնա սթարէին.
Դասք նրգողաց կանգնեալ կային,	Զ**դամբանական փողս** ածէին.
Աւաղական ողբովք լային,	Զգալարափողսն հնչէին.
Կէսքն շիւան մեծ քարշէին,	Կէսքն զվարսիցն փետէին[29]:

Նոյն հեղինակը, նկարագրելով Սիւնեաց Աշոտ իշխանի յուղարկաւորութիւնը, կը գրէ.

Իսկ մեծ բարեպաշտուհին եւ անհամեմատն ի կանայս Շուշան՝ կին նորա, զարդարեալ զդի նորա արքունական ձեւով. եւ աշխարհաժողով ամբոխիւ, **դամբանական փողովք** եւ ողբերգական քնարահարիւք տարեալ հանգուցին

[28] Տե՛ս՝ մէջբերում 2:

[29] Ստեփանոս Օրպէլեան, *Ողբ ի Սուրբ Կաթուղիկէն*, Թիֆլիս, տպարան Մովսէս Վարդանեան, 1885, էջ 25-26:

յեպիսկոպոսարանին Տաթեւ ի դրան սուրբ եկեղեցւոյն զոր իւր հրամանաւ շինեալ էր Տէր Յովհաննէս[30]:

Դամբանական փողը կը նշէ նաեւ Սիմէոն Ապարանեցին (շ.1540-1614), որ իր կեանքի մեծ մասը ապրած եւ գործած է Վասպուրական Աշխարհի մէջ[31]:

Հիմնուելով ԺԴ. դարու վերոյիշեալ նշումներուն վրայ, կարելի է ենթադրել որ ԺԴ.-ԺԵ. դարերուն, կամ միաոժամանակ առաջ, զուգահեռաբար սկսաւ «նայ» անուան գործածութիւնը որ տակաւ փոխարինեց «դամբանական փող»ը:

Հայկական ժողովրդական երաժշտական գործիքներու նուիրուած աշխատութիւնները ինչպէս նաեւ զանազան հանրագիտարանները[32], երբ կ'անդրադառնան «դուդուկ»ին, կը նշեն թէ գործիքը նաեւ կը կոչուի «նայ», առանց տալու որեւէ այլ մանրամասնութիւն: Ներկայիս, այս երկրորդ անուան գոյութիւնը գրեթէ անհետացած է, մասնաւորապէս գործիքին զանգուածային տարածման պատճառով «դուդուկ» անուան տակ: «Նայ» անուան մասին որեւէ խօսք՝ ժողովուրդի եւ երաժիշտներու մեծամասնութեան քով, նախ զարմանք կը պատճառէ յետոյ՝ կասկած ու մերժում: Գրականութեան պակասն ալ կ'օգնէ այս անորոշութեան:

Կոմիտաս իր *Հայ գեղջուկ երաժշտութիւն*ի[33] մէջ, գլուխ մը կը յատկացնէ գործիքային երաժշտութեան՝ «Նուագական երաժշտութիւն» վերտառութեամբ: Ան դուդուկին անդրադառնալով «**նայ**» եւ «**նայի**» անունները կ'օգտագործէ: Կոմիտասեան աղբիւրը անհերքելի փաստ է որ նախաեղեռնեան շրջանին արեւելահայերէնի, մասնաւորապէս Արարատեան բարբառի մէջ «դուդուկ» ձեւը անծանօթ էր, անոր փոխարէն տարածուած էին «նայ» եւ «նայի» ձեւերը:

Այստեղ կը մէջբերենք Կոմիտասի «նայ/նայի» մասին բոլոր անդրադարձները, որոնք ցոյց կու տան, որ անոնք պատահականութեան արդիւնք չեն.

---

[30] Ստեփանոս Օրպէլեան, *Պատմութիւն նահանգին Սիսական*, Փարիզ, տպ. Կ. Վ. Շահնազարեանց, 1859, էջ 229:

[31] Ներսէս Մկրտչեան, *Երաժշտական բառարան,* Մշակոյթի հայկական ֆոնդ, Երեւան, 2000, էջ 60:

[32] Արամ Քոչարեան, «Դուդուկ», *Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտր. 3*, հրատ.՝ Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Հայկ. սովետական հանրագիտարանի գլխ. խմբ., 1977, էջ 459. նաեւ Константин А. Вертков, Георгий И. Благодатов, Эльза Э. Яазовищкая, *«Атлас музыкальных инструментов народов СССР»*, (ԽՍՀՄ ժողովուրդներու երաժշտական գործիքներու ատլաս), Պետական երաժշտական հրատ., Մոսկուա, 1963, էջ 88:

[33] Կոմիտաս Վարդապետ, *Հայ գեղջուկ երաժշտութիւն,* հրատ.՝ Կոմիտասեան յանձնաժողովի, Փարիզ, 1938:

Պարկապզուկով նուագում են առանձնապէս պարի եղանակներ: Այս նուագարանը, ժողովրդի միջից, կամաց կամաց, վերանում է եւ տեղն անցնում է զուռնան կամ **նայի**ն, որոնցից անբաժան է թմբուկը:

Զուռնաչիների նուագուրդը պարունակում է երկու զուռնայ եւ մի թմբուկ, կամ երկու **նայի** եւ մի թմբուկ: Մէկը նուագող, միւսը ձայնակցող, ձայնառութիւն պահող, իսկ թմբուկը՝ շեշտակցութիւնը կամ չափը:

Աւելի մաքուր ու գեղեցիկ են հնչում եղանակները, երբ գործ են ածում երկու **նայ**ից եւ մի թմբկից կազմած նուագուրդը[34]:

Նուագածութեան ժամանակ ձայն են պահում, երբ մի նուագարան մէնակ է նուագում, իսկ միւսը, շատ մեղմիկ, առանց գոյն տալու եւ միանուագի տպաւորութիւնը խանգարելու, մտքի հոսանքն է կապում: Զուռնաչիների նուագուրդի մէջ առաջին զուռնան կամ **նայի**ն նուագում են բուն եղանակը, իսկ երկրորդները եղանակի ուժին հաւասար զօրութեամբ ձայն պահում: **Նայ**ի ձայնառութիւնը հաճելի է, որովհետեւ գոգիկ, փափուկ եւ տկար է. իսկ զուռնայինը ձանձրացնող, յոգնեցնող եւ շշմեցնող է, որովհետեւ ձայնն էլ կարծր, սաստիկ եւ ուժեղ սուր է, մեղմ չունի[35]:

Իսկ նուագարաններու դասակարգման ցանկին մէջ կը գրէ՝ «Փչողական՝ ... զուռնա, **նայի** կամ **նայ** պիպիչաւոր»[36]: Արարատեան բարբառէն զատ, դուդուկը «նայ» կ'անուանէին Մշոյ հայերը:

ՎԱՆԱՅ «ՓՈՂ»Ը

1990ականներուն հնաերաժշտագէտ Էդուարդ Բարսեղեան[37] յայտնաբերեց, ուսումնասիրեց եւ գիտական շրջանառութեան դրաւ Փարիզի Լուվրի թանգարանը պահուող հնագոյն հայկական երաժիշտի մը արձանիկը:

Վանի երաժիշտը

Պրոնզէ արձանիկը աչքի կը զարնէ իր յատուկ մետաղամշակման ձեւով եւ քանդակագործութեան ոճով: Ան 6,50 սմ. բարձրութիւն ունի, պատկերն է նստած տղամարդու մը, որ փողային նուագարան մը կը նուագէ: Պեղուած է Վանայ լճի շրջանէն եւ թուագրուած Ք.ա. Բ. հազարամեակի վերջ-Ա. հազարամեակի սկիզբներուն[38]: Թանգարանի գոյքագրման մայր մատեանի

[34] Նոյն, էջ 14:

[35] Նոյն, էջ 15-16

[36] Նոյն, էջ 9

[37] Էդուարդ Բարսեղեան, ծնած է Պաքու, 1945ին: 1986-90՝ Երեւանի Կոմիտասի անուան պետական երաժշտանոցի «աւագ դասախօս», իսկ 2017էն՝ Օքսֆորտի պատուաւոր փրոֆեսոր: Ներկայիս հաստատուած է Ֆրանսա:

[38] *Կայծեր* (1883–84) գիրքին մէջ, Րաֆֆի նշած է, թէ Վանի եւ Ռուսախինիլիի շրջակայքը ապրող հայ գիւղացիները պղինձէ իրեր գտած էին, ներառեալ՝

արձանագրութեան մէջ յստակ կարելի է կարդալ՝ Civilisation du Lac de Van, Fin IIe mil.-début Ier av. J.C.: Կը պակսին այլ մանրամասնութիւններ:

Շատ զարմանալի է, որ Լուվրի թանգարանը, երկար տարիներ ցուցադրուող այս արձանիկին կից բացատրական քարտին վրայ «Վանափող»ի իբրեւ ծագման վայր սխալմամբ գրուած էր Սեւանայ լիճ: Բարսեղեան առաջինն է, որ նշմարած է այս սխալը եւ զայն մատնանշած շարք մը յօդուածներու մէջ[39]:

Արձանիկը Լուվրի թանգարանին կողմէ ձեռք բերուած է 1872 Յուլիսին եւ տարիներ շարունակ ցուցադրուած թանգարանի Հին Արեւելքի ցուցասրահներէն մէկուն՝ «Հայաստան» ցուցափեղկին մէջ[40]: Գոյքագրման արձանագրութեան մէջ նշուած է «Acquisition Degournay 1872 (juillet)», գրանցուած՝ MNB-398 ցուցանիշին տակ:

Հիմնուելով նուագածուին մարմինի չափերուն վրայ, կարելի է ենթադրել որ նուագարանի երկարութիւնը շուրջ 47 սմ. է իսկ երաժիշտին դաստակներու եւ մատներու դրուածքէն՝ որ նուագարանը ունեցած է մօտաւորապէս 7-9 ձայնանցք:

Մարմինի, գլուխի, այտերու, շրթունքներու, դաստակներու եւ ձեռքերու դրուածքները զարմանալիօրէն պահպանուած են մինչեւ այսօր զուռնա եւ դուդուկ նուագող երաժիշներու քով[41]:

Մեծ հաւանաբար այդ նուագարանը, ներկայ դուդուկի հին ձեւերէն մէկը եղած ըլլալու է:

ԾԻՐԱՆԱՓՈՂ

Վերջերս ասպարէզ իջած է «ծիրանափող» անունը իբրեւ «դուդուկ»ի հոմանիշ: Թերեւս, ասոր նպատակն է հայերէն եզրով մը մթագնել Վանի բարբառի «դուդուկ»ը, որ ակնյայտօրէն թրքական ծագում ունի (düdük):

մարդկային արձանիկներ («պղնձէ մարդիկ»): Բոլոր այս հնագիտական գտածոները մինչեւ Եղեռնը, պահուած էին Վարագայ Ս. Խաչի վանքի թանգարանը (Րաֆֆի, *Երկերի ժողովածու, հտր. 6*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1986, էջ 64):

[39] Այս սխալը դեռ շրջանառութեան մէջ է, ինչ որ մեզ մղեց դիմել Լուվրի թանգարանը եւ ստանալ գոյքագրման արձանագրութեան լուսապատճէնը ուր գրուած են, այստեղ մէջբերուած ֆրանսերէն տեղեկութիւնները: Դիմումները կատարեց եղբայրս՝ Ռուբէն Կնեազեան որ հաստատուած է Ֆրանսա:

[40] Ներկայիս հանուած է, հաւանաբար քաղաքական խնդիրներ կանխելու համար:

[41] Եդուարդ Բարսեղեան, «Հայ հին երաժշտութեան պրոնզէ արձագանգը Լուվրի թանգարանում», *Յառաջ – Միտք եւ Արուեստ,* 5 Յունուար 1992. նաեւ՝ Edouard A. Barseghyan, “The bronze statuette from Van at the Louvre Museum”, *Fundamental Armenology*, 2:2015, էջ 344-52. նաեւ՝ Rapport aux Universitet de Liège "L'écho de bronze de la musique ancienne arménienne au Musée du Louvre", *Etudes et Recherches Archéologique de la Musée,* l'Université de Liège, 61:1994, Sons originels de la musique/: préhistoire de la musique:

«Ծիրանափող» բարդ բառը կազմուած է «ծիրան» եւ «փող» հայերէն արմատներու միացումով, ուր «ա»ն հանդէս կու գայ իբրեւ շաղկապ: «Ծիրանափող» բառը գործածողները կը մատնանշեն որ այս անուանումը շատ տեղին է որովհետեւ դուդուկը ընդհանրապէս կը պատրաստեն ծիրանենիի փայտէն: «Ծիրանափող» բառը ոչ միայն հայերէն է այլեւ կ'արտացոլացնէ նուագարանի պատրաստութեան հիմնական նիւթը՝ ծիրանենիի փայտը: Իսկ այս «հայաշունչ» անուան կառուցուածքը կը հետեւի հայկական մատենագրութեան մէջ գտնուող բազմաթիւ օդահունչ երաժշտական գործիքներու աւանդական դարձած բառակերտման կաղապարին:

Հակառակ որ «ծիրանափող» բառը յառաջացաւ ազնիւ նպատակի մը համար, իր գործածութիւնը քաոսի վերածեց նիւթը: Ընդհանրապէս այս անուանումը գործածելու սկսան մարդիկ որ ո՛չ լեզուաբան էին, ո՛չ ալ երաժշտագէտ, ուստի եւ ակամայ կատարուեցան կոպիտ սխալներ: Հայկական հարուստ եւ բազմազան երաժշտական գործիքադարանին մէջ արդէն գոյութիւն ունէր «ծիրանափող»ը որ «դուդուկ»էն բոլորովին տարբեր փչողական նուագարան մըն է:

1929ին Ակսել Բակունց գրեց «Ծիրանի փող» պատմուածքը, ուր կը նկարագրէ Հայաստան գաղթած սասունցիներու առօրեայէն ծիրանի փողի գործածութիւնն ու այլ մանրամասնութիւններ.

> Տղան տնից բերեց սրինգը, այն ծիրանի փողը, որ քիչ աւելի երկար էր մեր հովիւների սովորական սրինգից: Նա կանգնեց կտուրի ծայրին, փողի բերանը դարձրեց դէպի գիւղի կողմը, եւ հետզհետէ, ինչպէս լուսաբացը լեռներում, զարթնեց «Եար խուշտան»: Նա սկսեց դանդաղ եւ մեղմ, յետոյ ձայները զօրացան, արագացաւ չափը: Յետոյ վայրենի կանչով վեր թռաւ ջրբաժանը, կանգնեց կտուրի մէջտեղ, նրան հետեւեց երկրորդը, երրորդը, եւ շուտով նրանց երկու շարքը, ինչպէս երկու վիթխարի ապառաժ, զարնուեցին իրար՝ ձեռքերով, ծնկներով եւ կրծքով: Նուագն աւելի թնդեց. դողում էին կտուրի գերանները, կարծես իրար վրայ արշաւում էին բանակներ: Նրանց ձեռքերի հարուածը պողպատի ձայն էր հանում, եւ կայծեր էին թռչում նրանց բորբոքուած աչքերից[42]:
>
> ...Նա հանեց ծիրանի փողը, այն կարմրաւուն սրինգը, որի վրայ նուագել էր կապոյտ լեռների երգերը, եւ նրա մատներր խաղացին ծիրանի փողի վրայ: Հազրօն շոգից խանձուած շրթունքներով գրկեց փողի բերանը, ինչպէս լեռնային գիւղերում ջուր են խմում կաւէ դորակներից: Ջրի նման գլգլում էր նրա նուագը, լեռների երգը՝ շոգ հարթավայրում[43]:

Յայտնի արձակագիր Մուշեղ Գալշոյեան նոյնպէս կ'անդրադառնայ սասունցիներուն իր *Մարութայ սարի ամպերը* ժողովածուի մէջ, ուր «Փողփուչ Մելօն» պատմուածքին մէջ կը նշէ ծիրանի փողը.

---

[42] Ակսէլ Բակունց, *Սպիտակ ձի, պատմուածքների ժողովածու*, ԽՍՀՄ ժող. կենտրոն, հրատ., Մոսկուա, 1929, էջ 18-19:

[43] Նոյն, էջ 16-17:

«Մելօ, բա քու փողն ո՞ւր է»:
Գիտէին, որ նա իր ծիրանի փողը հինգ տարի՝ թէ՛ կռիւների մէջ, թէ՛ փախեփախին գօտին խրած պահել է: Ո՞ւր է: Ծիրանի փողը ո՞ւր է:
«Քու ծիրանի փող կորե՞լ է, Մելօ»:
Մելօն, գործի հետ, գլխով արեց՝ կորել է:
«Նոր փո՞ղ կը շինիս»:
«Աստուծ էւելի շնորհ տայ, Մելօ, փող շինէ, փող փչէ, թող մեր հոգին քրքրուի...[44]:

Ինչպէս կը մատնանշէ ազգագրագէտ Եղիազար Կարապետեան՝ «*Սասունում դհոլ-զուռնա չկար երգերը եւ պարերը ուղեկցւում էին երգով եւ մասամբ էլ սրինգով*»[45]: Սասունցիները այս սրինգը կ'անուանէին «փող» իսկ նուագածուն՝ «փողփուչ»[46]: Սասունի փողը վասպուրականցիներուն նշած փողն է, որ ներկայիս Հայաստան «բլուլ» կը կոչուի: Ընդհանրապէս այս փողերը կը պատրաստէին տօսախի[47] փայտով որ տեղւոյն բարբառով կը կոչուէր «շիմշաթ». կ'օգտագործէին նաեւ ծիրանենիի փայտը: Ինչպէս ըսինք, գործիքի անունը պարզապէս «փող» էր, բայց երբեմն մատնանշելու համար պատրաստութեան նիւթը կը կոչէին «շիմշաթ փող» կամ «ծիրանի փող»:

Սասուն-Տարօն-Վասպուրական շրջաններուն մէջ «փող»ը քիչ մը աւելի երկայն կը պատրաստէին քան Արեւելեան Հայաստանի օրինակները:

Ստորեւ կը մէջբերենք նախաեղեռնեան սասունցի սրնգահարներուն մեզի հասած ցանկը.-

Վերջին մէկ դարու շրջանին, Սասնոյ նշանաւոր սրնգահարներն եղած են՝

1.- **Նատորու Արէն՝** որ հարազատ զաւակն է հռչակաւոր Թրքաշ Յակոբին, եւ որ Խարզանի շրջանին մէջ ապրելով՝ միշտ նուագած է Սուրբ Մարաթուկի ուխտին: Արէնին համար կ'ըսուի, թէ տարի մը Սուրբ Մարաթուկի ուխտին առթիւ՝ 24 ժամ անընդհատ նուագելու պայմանաւ, տօսախէ շինուած եօթը սրինգ պայթեցուցած է կովէնտ պարի մէջ: Նատորցիները կը համարուին Սաս-նոյ լաւագոյն պարողներն ու «փողփուչ»ները: Իրենց պարը ունի աւելի զուսպ ու առնական ընթացք մը, երբ մարդու ուսերն ու կուրծքը շատ աւելի պիտի յոգնին քան ոտքերը, որոնք յաճախ քառորդ ժամ կը մնան նոյն տեղը՝ առանց մէկ մատ առաջ երթալու:

2.- **Վանից կարճ Գրիգոր՝** որ Գոմուց Սուրբ Մատին Առաքելոց վանքին փայտահատն ըլլալով, ապրած է միեւնոյն վանքին մէջ եւ նուագած է զանազան ուխտավայրերու վրայ:

---

[44] Մուշեղ Գալշոյեան, *Մարութայ սարի ամպերը*, «Սովետական գրող» հրատ., Երեւան, 1981, էջ 84:

[45] Եղիազար Կարապետեան, *Սասուն. ազգագրական նիւթեր*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1962, էջ 119:

[46] Մ. Արտակ, «Սասնոյ աշուղները», *Սասուն*, ձեռնարկ՝ Սասնոյ հայրենակցական միութեան, Հալէպ, 1948, էջ 65-67:

[47] **Տօսախ** *(Buxus sempervirens)*, մշտաթալար թուփ, դեղնաւուն՝ կարծր եւ ծանր փայտով: Շատ յարգի է փողային երաժշտական գործիքներու համար:

3.- Դալրձորու Մարգար՝ որ ապրած է Շիկոյենց շրջանը եւ միշտ նուագած է Անարեւ Արջոնց Սուրբ Քառասուն Մանկանց ուխտավայրին ու մեծ խրախճանութիւններու մէջ:
4.- Հաղտի Կենճոն՝ որ ապրած է Պտրի քիւրտ աշիրէթին մէջ եւ նուագած է զանազան ուխտավայրերու վրայ:
5.- Գոմուց Խաչոն՝ որ ապրած է Բսանաց գաւառի շրջանը եւ նուագած է Վարդինանց Սուրբ Քառասուն Մանկանց ու Սուրբ Խաչի ուխտավայրերը:
6.- Մզրու Կարպուշ՝ որ ապրած է Վանից մեծ տունը եւ նուագած է Ջրթնեց Օձասպան Ս. Գէորգի ուխտավայրը:
7.- Խնծորեց Մարգէն՝ որ ապրած է եօթը թաղ գաւառի շրջանը եւ նուագած ու երգած է Սուրբ Աստուածածնի եւ Տղամանուկի ուխտավայրերուն մէջ[48]:

1915ի Ցեղասպանութեան պատճառով ծիրանի փողը դարձած է հազուագիւտ նուագարան, գտնուելով միայն ներկայ Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններէն ներս Եղեռնէն փրկուած արեւմտահայերու քով: Այժմ հայաստանցի մասնագէտներն ալ երբեմն ծիրանի փողը կրճատ ձեւով կ'անուանեն՝ **ծիրանափող**:

Այս սրինգի հատուկենտ օրինակներ եւս փրկուելով աղէտէն հասած են Հայաստան, ինչպէս Սասունէն բերուած փողփուչ Սիմոն Յարութիւնեանի[49] գործիքը[50]:

ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆ ՓՈՂ

Հին Հայաստանի արքայական արարողակարգին մէջ շատ կարեւոր տեղ ունէր Նոր Տարուան սկիզբի ազդարարումը: Ասիկա կը կատարուէր թագաւորի գլխաւորութեամբ, տեսակ մը փող հնչեցնելով, որուն կ'ուղեկցէին թմբուկներու խլացուցիչ հարուածները:

Ազդարարումը կը կատարուէր Նաւասարդեան եօթնօրեայ տօնակատարութեանց ծիրէն ներս: Տօնակատարութիւնները կը կատարուէին անսովոր ցուցադրութեամբ թէ՛ տօնական ու խրախճանային տեսանկիւնէն եւ թէ՛ ծէսերու հանդիսաւորութեան: Շաբթուան ընթացքին տեղի ունեցած գեղարուեստական, ռազմական, կրօնական, մարզական եւ ժամանցային գործունէութիւնը, աւելնալով հանդիսաւոր ծէսերուն, այդ շաբաթը անմոռանալի կը դարձնէին ամբողջ տարուան ընթացքին: Այդ փառահեղ եւ վե-

---

[48] Արտակ, էջ 65-67:

[49] Արուսեակ Սահակեան, «Ֆոլկլորային համերգ», Հայաստանի Կոմպոզիտորներիր Միութիւն, Պլենում նուիրուած ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործութեանը, Երեւան, 25-29 Նոյեմբերի, 1987, էջ 17:

[50] Ան՝ գերազանց նուագածու, ծիրանափող նուագելու արուեստը եւ հինաւուրց մեղեդիները փոխանցած է իր որդիներուն՝ Խաչատուրին եւ Յարութիւնին, որոնք յաճախ կը մասնակցին այլաբնոյթ համերգերու, ներկայացնելով իրենց պապենական ժառանգը: Ընտանեկան աւանդը եւ անոր փոխանցումը սերունդէ-սերունդ հոգեւոր մշակոյթի պահպանման լաւագոյն ձեւն է:

հաշուք՝ տօնակատարութիւնները այն աստիճանի ցնցիչ պէտք է ըլլային, որ Արտաշէս[51] թագաւոր իր մահուան շէմին, ա՛յդ օրերն է յիշած.

Ո՛ տայր ինձ զծուխ ծխանի Եւ զառաւօտն նաւասարդի, Զվազելն եղանց եւ զվարգելն եղջերուաց.	Մեք փող հարուաք Եւ թմբկի հարկանէաք, Որպէս օրէնն է թագաւորաց:

Պատահակա՞ն է արդեօք որ Արտաշէս թագաւորը իր կեանքի բոլոր յիշատակելիներէն միայն ու միայն յիշած է Նաւասարդի տօնակատարութիւնը, մասնաւորապէս Նոր Տարին ազդարարելու պահը:

Գրիգոր Մագիստրոսի (990–1058) մէջբերած բանաստեղծական այդ տողերէն կը բխի նաեւ Առաւօտ ժամի նշանակութիւնը:

Հայոց տոմարական-ծիսական համակարգում մեծ կարեւորութիւն է ունեցել **Առաւօտ** ժամը: Միջնադարի նշանաւոր հայ գիտնական Անանիա Շիրակացուց մեզ հասած աշխատութիւնների մէջ պահպանուել են հին հայոց օգտագործած ցերեկային եւ գիշերային ժամերի անունները: Ըստ մեզ հասած այս անունների ցանկերի, **Առաւօտ** է կոչուել գիշերուայ 10րդ ժամը:

Տարին մի անգամ, Նաւասարդեան տօնի օրը խորհրդաւոր գիշերուայ Առաւօտ ժամին (կամ դրանից քիչ անց) դիտուել է Հայկ համաստղութեան գլխաւոր աստղի (Հայկի ուսն արեւելեան) արեգակնային ամբարձումը: Այդ խորհրդա-ւոր, հանդիսաւոր ժամին կատարուել է ծիսական փողահարութիւն թագաւորի գլխաւորութեամբ: Փողահարութեան հետ միասին կատարուել է նաեւ թմբկահարութիւն: Ծիսակատարութիւնն ուղեկցուել է զոհաբերութեամբ, ընդ որում ողջակէզի զոհարանից բարձրացող խնկաբոյր ծուխը հաւատացեալների պատկերացումների համաձայն ունեցել է բացարձակ կարեւորութիւն:

Յայտնի է նաեւ որ Առաւօտ ժամի համար վկայուած է նաեւ մի այլ անուն՝ **Փողահար**: Վերեւում ասուածը հաշուի առնելով, կարող ենք այս Փողահար անու-նը ընկալել, որպէս Առաւօտ սրբազան ժամին կատարուող ծիսական փողահարութեան վկայութիւն: Եթէ տարուան ամենակարեւոր տօնը Նաւասարդն էր, եւ Նաւասարդի տօնին մէջ էլ ամենակարեւոր ժամը հենց այդ օրուայ Առաւօտն էր, ապա լիովին սպասելի է, որ այդ ժամին լինէր հանդիսաւոր, ծիսական փողահարութիւն: Այսպէս հասկնալի է նաեւ Առաւօտ ժամի համար զուգահեռա-բար մեզ հասած Փողահար անունը[52]:

Մագիստրոսի պահպանած հատուածէն կը բխին քանի մը հետաքրքրական մանրամասնութիւններ.-

Սրանում պարզւում է Արտաշիսի յիշատակած փողահարութիւնը, որ ինքն անձամբ է կատարել: Ըստ երեւոյթին այդ փողահարութիւնը ունեցել է կարեւոր ծիսական (նաեւ տոմարական, քաղաքական) բովանդակութիւն: Թմբուկ հարկանելն էլ պէտք է սրան լրացնող մի գործողութիւն լինէր: Իդէպ, եթէ նկատի առ-

[51] Խօսքը Արտաշէս Ա.ի մասին է (Քա. մօտ 230-մօտ 160):

[52] Գրիգոր Բրուտեան, «Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին՝ Գրիգոր Մագիստրոսի տոմարական հանելուկն ու Արտաշիսեան վէպի հատուածը», *Էջմիածին*, Դ-Ե:1992, էջ 95-118:

նենք Առաւօտ ժամի այս բացառիկ դերը հին Հայաստանում, լիովին հասկանալի է դառնում այն իրողութիւնը, որ այդ ժամի յատուկ անունը յետագայում իմաստի զարգացում ապրելով վերածուել է ցերեկուայ նաեւ օրուայ սկիզբը նշանակող բառի[53]:

Կրնանք ենթադրել որ այս հնագոյն շրջանի ծիսական փողահարութեան արձագանգ եղած է հետեւեալ ծանօթ յիշատակութիւնը.

«*… եւ փող է դարձեալ որ ի տարեկան տաւնքն հնչեն, որ ժողովին եւ ի տա-ճարն գան եւ Աստուծոյ երախտեացն տօն եւ յիշատակ կատարեն*»[54]:

ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ/ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ՓՈՂԵՐ

Դիցաբանական/առասպելաբանական փողերու խումբին կը դասենք միայն երկու նուագարան՝ Պղլորի փողը եւ Գաբրիէլեան փողը:

Պղլորի փողը կը յիշատակուի *Սասնայ ծռեր* դիւցազնավէպին մէջ եւ ունի ռազմական բնոյթ: Դիւցազնավէպին մէջ հերոսներու «սարքը», այսինքն ձին, զէնքերն ու զգեստները նոյնպիսի գերբնական ծագում ունին, ինչպէս դիւցազնները եւ ժառանգաբար կ'անցնին որդոցորդի: Անոնք սկզբնապէս ժառանգուած են դիւցազներու նախնի Սանասարէն, որ – հարկաւոր է նշել - իր կարգին՝ զանոնք ձեռք բերած է կենսական ծովի յատակէն:

*Սասնայ ծռեր*ու մէջ, մանրամասն նկարագրուած են թէ՛ գործածուող զգեստները, թէ՛ զէնք ու զրահը: Ջոջանց տան ամենեն նշանաւոր զէնքն է *թուր կէծակի*ն, որուն անունն իսկ կը բացատրէ իր յատկութիւնները: Ուրիշ զէնքերէն կը յիշատակուին գուրզը, *ըռըմիկ ջոջանի*ն, *ռըմ*ը, *նետ-աղեղը*, *պարան*ը: Պաշտպանութեան համար ջոջերը ունին վահան, կը հագնին շապիկ զրահեղէն եւ իրենց գլուխը կը կրեն *թագը զրեխի*ն: Մարտակոչի համար ունին *փաղ պղլորի*ն եւ զանազան թմբուկներ: Թէեւ կը յիշատակուի պղլորի փողը, բայց անոր գործածութիւնը չկայ վէպին մէջ[55]:

Պղլորի փողին մասին առայժմ կը պակսին շատ տեղեկութիւններ թէ՛ կառուցուածքի եւ թէ՛ կատարողական առանձնայատկութիւններուն վերաբերող: Ուսումնասիրողները յանգած են այն եզրակացութեան, թէ պղլորի փող կը նշանակէ բիւրեղեայ փող: Լեզուաբանական տուեալները ցոյց կու տան թէ նուագարանին անունը կու գայ թրքերէն billorէն, որ կը ծագի արաբերէն billurէն: Երկու բառերը կը նշանակեն «բիւրեղ»: Ուստի, լեզուաբաններն ու երաժշտագէտները կ'եզրակացնեն, որ այս առեղծուածային գործիքը բիւրեղէ պատրաստուած եղջերափող մը եղած է, բայց՝ անծանօթ կը մնան յատկութիւնները այս արտասովոր փողին: Բաղդատելով զայն

---

[53] Նոյն:

[54] Տե՛ս՝ ծնթ. 2:

[55] *Սասունցի Դաւիթ, հայկական ժողովրդական էպոս (համահաւաք)*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1939, էջ 261:

դիցաբանական ուրիշ վէպերու փողերուն հետ, ենթադրելի է, որ ամփոփէր գերբնական ուժեր, անշուշտ որոշ չափով կապուած իր բիւրեղեայ եւ գերբնական էութեան հետ:

Դաւիթ ելաւ հօր ձին հեծաւ, Իր հօր ջոջ սազ ետու զարկել,	Փչեց իր հօր պղլորի փող, Անգամ մի իր դրան առաջ գընաց, եկաւ[56]:

Դաւիթը այդ փողը փչում է Մելիքի դէմ կռիւ գնալուց առաջ: Փաստօրէն, այստեղ փողահարութիւնը նախորդում է ամենավճռական պահին, դիցավէպի գլխաւոր գործողութեանը, որ է Դաւթի եւ Մելիքի մենամարտը, բարու եւ չարի ամենավճռական կռիւը, որով նուաճուելու է յաղթանակը, փրկութիւնը: Ողջ դիցավէպում սա միակ դրուագն է, ուր խօսւում է այդ փողի կիրառման մասին: Ոչ որսորդութեան, ոչ էլ զանազան կռիւների ժամանակ փողահարութիւն չի նշւում: Այսինքն, այս փողը բացառիկ կարեւոր նպատակի համար է եւ կիրառւում է միայն ամենավճռական պահին: Այս փողահարութիւնը նաեւ աւետում է Դաւթի կատարելութեան հասնելը, լրիւ իր հօր տեղը բռնելը, սրանով է, որ Սասնայ Տան թափուր աթոռը նորից տէր է ստանում եւ Դաւթի մամիկը՝ Միհերի մայր Դեղձուն Ծամը սգից դուրս է գալիս: Այսինքն, ըստ մեր դիցավէպի, փողահարութիւնը ազդարարում է մեծ աւետիսն ու վճռական կռիւը[57]:

ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ ՓՈՂ

«Գաբրիէլեան փող» կամ «Գալստեան փող» կը կոչուի այն փողը զոր պիտի հնչեցնէ Գաբրիէլ հրեշտակապետը Քրիստոսի երկրորդ գալստեան ժամանակ: Այս գործողութեան հետեւանքով բոլոր մեռեալները յարութիւն պիտի առնեն: Պարզ է, որ ան երկրորդ գործիքը ըլլալով հանդերձ դիցաբանական/առասպելաբանական խումբին մէջ, ռազմական բնոյթ չունի, ուստի առաջին հայեացքով դուրս կը մնայ «պատերազմական փող» հաւաքական իմաստէն: Գաբրիէլեան փողի աղբիւրը քրիստոնէական աւանդութիւններն են, որոնք ոչ մէկ մանրամասնութիւն կը հաղորդեն այս փողին մասին: Այս է պատճառը որ միջնադարեան հայ մանրանկարիչները Գաբրիէլեան փողը նկարելու անորոշութեան առջեւ պատկերած են իրենց միջավայրի այլեւայլ փողեր:

Նկատի ունենալով որ այս փողով ազդանշան մը պիտի տրուի, եւ ազդանշաններ արձակելու համար ընդհանրապէս ռազմաբնոյթ նուագարաններ գործածուած են, հայկական մանրանկարչութեան մէջ կը հանդիպինք Գաբրիէլ հրեշտակապետին՝ ուղիղ երկայն փող, կամ երկծնկանի գալարափող կամ մեծ զուռնա հնչեցնելով, որոնք «պատերազմական փող» հասկացութեան մէջ կ'ընդգրկուին:

[56] Նոյն:

[57] Բրուտեան, էջ 115:

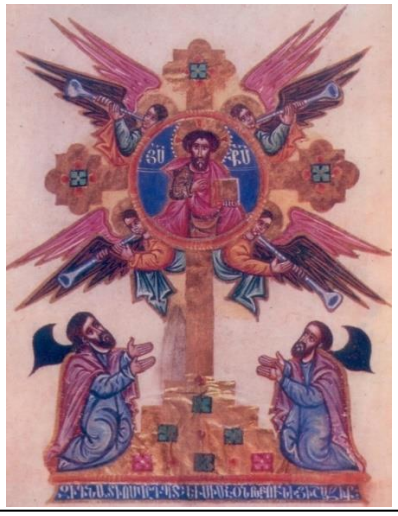

Հրեշտակները (դ) տարատեսակի փողերով (Մատենադարան, ձեռ. 8965, 1675թ.). Գաբրիէլ հրեշտակապետ զուռնա կը հնչեցնէ (Walters Art Museum, Baltimore), ձեռ. W.543, fol. 14r, 1455թ.)

MILITARY HARDWARE *ՓՈՂ- P'OGH* AND *ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՓՈՂ- PATERAZMAKAN P'OGH* IN ANCIENT ARMENIAN LITERATURE

(Summary)

ZAVEN KNIAZIAN (zavenkniasian@yahoo.com.ar)

Ancient Armenian literature is rich in descriptions of military operations, which should not be surprising as the Armenian World has never had a long-lasting peaceful period. Historians' scripts about battles, wars and various conflicts often refer to the use of military equipment. At the same time, there are a lot of images with military themes in Armenian miniatures from different centuries, in which we can see a wealth of hardware of varied shapes.

Each item of hardware had its own name but together they were usually referred to as **"փող- p'ogh"** and **"պատերազմական փող - paterazmakan p'ogh".**

We have been able to conclude:

1) **"paterazmakan p'ogh** (military wind instrument)" is not only the name of an item of hardware but it also has a collective meaning, which includes a variety of at least 10 different items.

2) The name **"p'ogh** (wind instrument)" is usually an abbreviated form of the same name **"paterazmakan p'ogh** (military wind instrument)".

3) The name **"p'ogh** (wind instrument)" is also an abbreviated name of various wind instruments.

4) In some works, the name **"p'ogh"** is related to the "shepherd's flute", which is the case even today. During the period preceding the Armenian Genocide in Van, Sasun, Taron and other provinces, the "shepherd's flute" was in use, and it kept its ancient name **"p'ogh "**.

ARMENIANS AND ORIENTAL CARPETS IN THE LATE OTTOMAN EMPIRE (1890S–1910S)

ARTO TAVUKCIYAN (arto@armenianrugs.com)

ABSTRACT

Criticism of the Armenian contribution to rug weaving and design has often hinged on two related claims: first, that as a Christian nation, Armenians were not influential in the aesthetic design of oriental rugs, and two, that Armenians were not significantly involved in the manufacture and production of such woven artifacts. This paper addresses the second claim by focusing on a period spanning the 1890s to 1910s, generally considered key decades in the manufacture and global circulation of oriental rugs. The paper demonstrates that, contrary to the claim that Armenians were generally absent from the manufacture of oriental rugs, Armenians were significantly involved in every part of the oriental rug economy's value chain, as owners, managers, weavers, labourers, and traders. Violent persecution and pogroms against the Armenians, moreover, made many Armenians dependent on wages earned from oriental rug manufacture.

Rug provenance has always been a cultural issue. Today, however, it has become highly politicized. Turks and Azeris claim Armenians never engaged in carpet weaving, but only carpet trading. Denial of rug culture is a part of an overall strategy of denial of existence. After the 1915 Armenian Genocide, when the Armenians were expelled from their homeland, this view was also supported by leading western rug scholars including the prominent Arthur Upham-Pope, who wrote in 1920, "There is no record nor even any local tradition that weaving was ever carried on in Armenia to any extent...."[1]

Research today shows Upham-Pope's contentions could not be further from the truth. Armenians not only were some of the most dominant weavers in the Empire but they were integral to its growth. "The growth of the overall Ottoman economy and its re-industrialization in the early 20th century and the turning of oriental carpets into a globally sought-after commodity were enmeshed with the expansion of the labour market after anti-Armenian and gendered violence".[2]

For the purposes of this paper, I will confine my focus to the late Ottoman Empire 1890s-1910s. Specifically, I will concentrate on the research by Yaşar

[1] https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1988-07-31-re-10523-story.html .

[2] Yaşar Tolga Cora, "The Market as a Means of Post-Violence Recovery: Armenians and Oriental Carpets in the Late Ottoman Empire (c.1890s–1910s)," *International Review of Social History* 66:2021, pp. 217-41.

Tolga Cora, Assistant Professor in the Department of History, Boğaziçi University in Istanbul, in his paper *"The Market as a Means of Post-Violence Recovery: Armenians and Oriental Carpets in the Late Ottoman Empire (c.1890s–1910s)"* and the archives of the Oriental Carpet Manufacturers (OCM), a dominant London-based company involved in the production of, and trade with, Oriental carpets in Eastern Anatolia. The company was founded in 1907 in Istanbul as an amalgamation of numerous existing Levantine carpet companies which were previously in competition with each other.[3]

There were three main reasons for the rapid rise in production of oriental carpets in the late Ottoman Empire and their emergence as a global commodity

1) The expansion of carpet weaving into eastern Anatolia (Armenian Plateau) due to more efficient production methods introduced by multinational foreign enterprises like the OCM in response to growing demand from the European and American markets.

2) The abundance of cheap labour in the Armenian communities of eastern Anatolia created by anti-Armenian violence in the mid-1890s and in 1909. Families had lost their husbands and fathers during numerous pogroms leaving widows and orphans without their main breadwinner and forcing them into the labour market.

3) Market-based efforts by European Missionaries and aid groups and the new Armenian mercantile bourgeoisie who worked to reconstruct the violence-stricken Armenian communities in eastern Anatolia.

Professor Tolga Cora writes:

> We shall see that the increases in production were firmly linked to market-based efforts to reconstruct those communities. Different actors, including local and regional merchant-entrepreneurs and multinational companies as well as individual transnational actors such as missionaries, all began to involve themselves in Armenian communities, both to promote trade in carpets and to offer the production of them as a solution to the post-violence ills. As a result, Armenian women and children in post violence communities became an integral part of the global market in oriental carpets as a vulnerable, organizationally weak but cost-efficient workforce. The whole process was justified in the name of assistance to the needy and was closely associated with changing definitions of the work ethic and morality in the late Ottoman Empire.[4]

---

[3] Antony Wynn, *Three Camels to Smyrna: Times of War and Peace in Turkey, Persia, India, Afghanistan & Nepal 1907–1986. The Story of the Oriental Carpet Manufacturers Company,* Hali Publications, 2008.

[4] Yaşar.

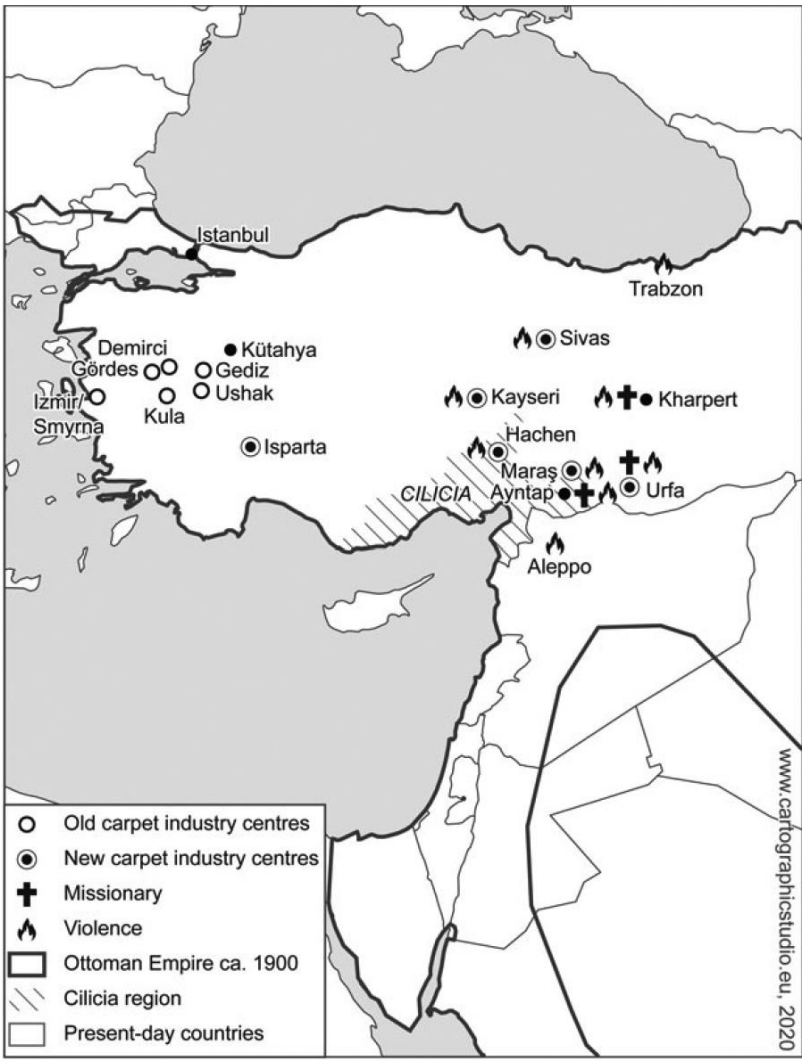

Traditional carpet production centres in the Ottoman Empire and the centres established in the Armenian inhabited districts following mass-violence in the late 19th and early 20th centuries (courtesy of Yaşar Tolga Cora)

THE EXPANSION OF CARPET WEAVING INTO EASTERN ANATOLIA (ARMENIAN PLATEAU)

Rugs were traditionally woven in Anatolia. Surviving carpets have been dated back to the 13th century Seljuk Sultanate of Rum. Their depiction in several Renaissance paintings demonstrates that carpets and rugs were already exported from the 14th century onwards to Western Europe, where they were regarded as highly prestigious luxury goods. The regions around the towns of Konya and Uşak were the traditional centres of carpet manufacturing in

the Ottoman Empire. According to the statistics of the Armenian Apostolic Patriarchate, in 1914 the Armenian population of the province was 24,000. The Greek Orthodox Diocese of Konya consisted of 42 communities with 50,800 Greek Orthodox inhabitants.[5] Until 1870-80, about 75%[6] of all carpets exported to Western Europe were manufactured in these regions. Carpets were woven either by home workers or in small workshops.

With the beginning of the second Industrial Revolution, the number of people in the Western world who could afford to buy oriental rugs increased. As the demand increased by the mid-19th century, Ottoman as well as European and U.S. American trading corporations expanded their commercial activities. European trading companies in Istanbul and Smyrna established their own manufacturing facilities in competition with the traditional Ottoman rug trading organizations based in Uşak.

New carpet-weaving centres emerged in several places in eastern Anatolia in the late 19th century and particularly in the early 20th. There was expansion of carpet weaving into new regions as the result of more efficient production methods introduced by multinational foreign enterprises in response to growing demand from the European and American markets. The largest of these companies was the OCM company, founded by the Spartali (Spartalian) family, who were originally Armenian. The firm was run by the Italian Aliotti family, who had married into them. They employed thousands of weavers all over central and eastern Anatolia. By the end of the two years following its foundation in January 1908, it was employing 100,000 weavers working on 20,000 looms in 27 towns and cities all over Turkey, with some 90% of all Ottoman production in its hands.[7]

OCM provided the materials, such as pre-dyed yarns, and issued detailed instructions about the patterns to be woven according to the buyers' taste and market demand. Working conditions and wages were poor even at that time. Workers in the OCM workshops were working faster and had lower wages compared to the Uşak manufacturers. By around 1910, the export from the traditional carpet-producing regions Konya and Uşak was reduced to merely 10% of the total volume of trade. Therefore, the centre of gravity of production shifted eastwards, away from western Anatolia, and there was unprecedented

---

[5] Ecumenical Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey, 1914-1918*, Constantinople [London, printed by the Hesperia Press], 1919, p. 94; https://archive.org/details/persecutionofgre00consrich/page/94/mode/2up?q=Karaman

[6] https://en.wikipedia.org/wiki/Oriental_Carpet_Manufacturers .

[7] Wynn.

growth of the labour force employed in carpet-making in central and eastern regions of the empire.

According to author Antony Wynn of *Three Camels to Smyrna: Times of War and Peace in Turkey, Persia, India, Afghanistan & Nepal 1907–1986. The Story of the Oriental Carpet Manufacturers Company,* the Company employed, almost without exception, Armenian or Greek weavers. Wynn explains in his book, "*The OCM, as it expanded its weaving further and further into Anatolia, employed, almost without exception, Greek or Armenian weavers. The problem was that the Muslims would not allow the company inspectors to enter their houses to check the work on the looms. Since the OCM had given the weavers the wool and had paid them an advance to start work, they had to insist on inspecting the quality. There was no solution other than to employ Christian weavers, who had no such prejudices.*"[8]

Another confirmation of who the weavers were was provided by Bruno Eckart, brother of the Director of Dr. Lepsius' German Orphanage and Carpet Factory, who wrote that in 1915, after the massacre of Armenians in Urfa, the rug production was shut down due to lack of qualified specialists, even though there were thousands of Muslim families living in the city and in the vicinity, among them Kurds, Yuruks, etc. who had also mastered rug-weaving skills.[9]

Yet, this explanation alone, which heavily prioritizes the role of foreign capital in the organization and stimulation of global interest in the trade in oriental carpets during the late 1890s and early 1900s, does not alone completely account for the sudden growth in carpet production. Was it a mere coincidence that newly emerging carpet-weaving cities like Sivas, Kayseri, Urfa, and the region of Cilicia in eastern-central and southern Anatolia were all heavily Armenian-populated regions, all of which were hit by anti-Armenian violence in the late 1890s and early 1900s?

THE ABUNDANCE OF CHEAP LABOUR IN THE ARMENIAN COMMUNITIES OF EASTERN ANATOLIA IN THE MID-1890S AND IN 1909 AND THE ROLE OF VIOLENCE IN THE CREATION OF A VULNERABLE FEMALE LABOUR FORCE AND NEW RELATIONSHIPS OF PRODUCTION

Rugs were the largest export of the Ottoman Empire. After the bankruptcy of the Ottoman Empire in 1875 and the subsequent economic malaise, rug production moved from the historical western Ottoman regions to the east (Armenian Plateau), where companies and aid groups found countless

---

[8] Wynn.

[9] Bruno Eckart, *The Days I Lived in Urfa*, Potsdam, 1922 (translation from German by A. Gasparian, introduction, annotations, editing and publication by, J. Avetisian), Yerevan, 1990, pp. 6, 15, 19, 47.

Armenian widows and orphans who were forced into the labour market as cheap labour due to mass violence which erupted several times due to Anti-Armenian sentiments in the late 19th and early 20th centuries. When, in 1894, the Armenians in the historical Sasun region refused to pay an oppressive tax, Ottoman troops and Kurdish tribesmen killed thousands of Armenians in the region.[10] Another series of mass killings began in the fall of 1895, when Ottoman authorities' suppression of an Armenian demonstration in Constantinople became a massacre.[11] In all, hundreds of thousands of Armenians were killed in massacres between 1894 and 1896, which later came to be known as the Hamidian massacres. Some 20,000 more Armenians were killed in urban riots and pogroms in the *vilayet* of Adana in 1909.[12] The massacres reached Sivas, too, where, according to official Ottoman figures, the violence cost the lives of 599 Armenian men and left 118 wounded, while 800 shops and four khans were plundered.[13] The immediate loss of those 599 men and the incapacity to work of many others directly resulted in many more young women needing to work, greatly accelerating the arrival of women onto the job market. For them, carpet weaving was the most accessible sector.

Carpet production in the late Ottoman Empire developed during the second half of the 19th century in a context of growing trade with Western markets, until, by the turn of the century, carpets had become the empire's leading manufacturing export. Armenian women and children in post-violence communities became an integral part of the global market in oriental carpets as a vulnerable, organizationally weak but cost-efficient workforce. The whole process was justified in the name of assistance to the needy and was closely associated with changing definitions of the work ethic and morality in the late Ottoman Empire.[14]

---

[10] For a detailed study on the issue, see Sdepan Boghossian, *Hayots Tesghasbanutian Badmutiun (History of the Armenian Genocide), Vol. 1*, Yerevan State University Press, Yerevan, 2008, pp. 451-717.

[11] *Ibid.*, pp. 582-90.

[12] Bedross Der Matossian, *The Horrors of Adana: Revolution and Violence in the Early Twentieth Century*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2022. For the parliamentary report of these massacres see: Hagop Babiguian, *The Adana Massacres: An Eyewitness Account,* translated and annotated by Dr. A. B. Gureghian, foreword and overview by Dr. A. B. Gureghian, Haigazian University Press, Beirut, 2018.

[13] Ottoman State Archives, Istanbul, Y.EE., quoted in Edip Gölbas, "The Official Conceptualization of the Anti-Armenian Riots of 1895-1897", *Études arméniennes contemporaines,* 10:2018, pp. 33–62, 52.

[14] Yaşar.

Armenian girls weaving carpets in Van 1907 (Houshamadyan.org.)

MARKET-BASED EFFORTS BY EUROPEAN MISSIONARIES AND AID GROUPS AND THE NEW ARMENIAN MERCANTILE BOURGEOISIE WORKED TO RECONSTRUCT THE VIOLENCE-STRICKEN ARMENIAN COMMUNITIES IN ANATOLIA

In the late Ottoman Empire, the oriental carpet sector, which included various actors such as local and regional merchant-entrepreneurs, multinational companies, and missionaries, began to both promote trade and to offer solutions to the ills arising during post-violence reconstruction. What was observed for the period after 1896, and again after 1909, in Anatolia is what Professor Yasar called "disaster capitalism". In the Ottoman case, certainly, unregulated markets and rampant exploitation of human and material resources, coupled with economic and financial weakness, created both the material institutions and discourses for acceptance of the private sector's role in the recovery of post-disaster Armenian communities.[15]

However, craft production was not to be turned into mass production quite so easily as the costs could not be reduced sufficiently for production to be competitive in the world market. It was only in the early 1900s that other economic actors, both Armenian local entrepreneurs and owners of global capital, found it lucrative enough to invest in increased production, for by that time its labour market was overflowing with cheap labour in the form of girls and other survivors of the massacres.

In November 1895, Kesaria (Kayseri/Caesarea) was one of the centres hit by anti-Armenian violence, which, according to missionary reports, killed

[15] Yaşar.

approximately 1000 Armenians there.[16] Just as in Sivas, an immediate problem was provision of means for the survivors to secure their livelihoods, something naturally especially difficult for women and children. In the view of Earl Percy, who visited the town in about 1900, the solution was "the [carpet] industry [...] started after the massacres as a means of relief for the people".[17]

According to a letter published in the Armenian paper *Buzandion* in Constantinople, there were 2000 looms in 1898 and by 1901 one account was putting the number at around 5000 in the entire Keseria region. An Armenian mercantile bourgeoisie was on the rise. We can certainly be sure from various sources that each loom was operated by a young woman as chief weaver and that she had two or three children between the ages of six and ten to assist her.[18]

Name of the entrepreneur	No of looms
Harutyun Gürünlüyan	50
Kizilyan & Kizilyan company	60
Tigran Cakmakliyan and Harutyun Kalpakyan	50
Mkrtich Dökmeciyan	40
Teachers' Savings Association	30
Hagob Balyan	40
Daniel Sarafyan	20
Karabet Martayan	20
Hovhannes Kinaciyan	20
Ruben Yakupyan	20
Nazar Hacikizyan	20
Bedros Ispecerian	20
Beniamin Hamalyan	20
Tigran Kalpakyan	20
Mihran Yepremyan	20

Furthermore, according to Artur Telfeyan in the towns, cities and *vilayets* of Adana, Aintab, Alexandretta, Antioch, Diarbakir, Erzurum, Kayseri, Kharpert, Mersin, Mush, Nakhichevan, Sis, Sivas, Shusi-Karabagh, Van, and Zeitoun more than 50% of the looms were Armenian owned and working.[19]

---

[16] For a detailed study on the matter, see Arshag Alboyadjian, *Badmutiun Hay Gesaryo Deghakragan, Badmagan yev Azkakragan Usumnasirutiun (History of Armenian Gesaria, historic and ethnographic research), Vol. 2*, Catholicosate of the Cilicia Press, Antilias, pp. 1497-508.

[17] Henry A.G. Percy, *Highlands of Asiatic Turkey*, London, 1901, p. 61.

18 Alboyadjian, p. 1500.

[19] Excerpt from Artur Telfeyan's lecture entitled "1860 Gesaria (Kayser) to Los Angeles 2022: Mapping Culture and Sharing Stories." The lecture was given at the Ararat Eskijian Museum, LA, on February 27, 2022

In addition to the local and regional merchant-entrepreneurs, multinational companies and European and American missionaries were active as well.

Humanitarian involvement of the European Powers in the Ottoman Empire actually started as the West's earliest and most universal economic engagement to address a distant suffering, with the massacres, beginning in 1894 and continuing for more than two years, of Armenians in the Ottoman Empire. Observers were talking about 50,000 Armenian orphans below the age of 12 scattered all over Turkey. In a number of countries, "human rights of the Armenians" attracted significant political support. The place and importance of religious groups in this situation was also quite large. The attention that the Armenian massacres found in Germany was from Protestant Christians. These brought the events in Anatolia to the attention of the mainstream Protestant religious press, which eventually joined the cause. As defendants of the movement for Armenian relief in Germany, they organized rallies, took up collections for clinics and orphanages (amassing well over 600,000 marks by January 1897), 'adopted' children and paid the salaries of doctors and nurses.

One German, Dr. Johannes Lepsius, had been intimately familiar for many years with Urfa, the destination to which the inhabitants of Mamuret-ul-Aziz were to be sent. After the large-scale massacres of 1894 to 1896, in which the Turkish Sultan, Abdul Hamid, had thousands of his Armenian subjects killed, the Protestant vicar had built up a relief organization in Urfa by opening up a carpet factory which provided work for Armenian widows and a hospital that was headed by the Swiss deacon, Jakob Künzler.

However, Dr. Lepsius's carpet factory was not the only one. Other missionaries from Europe and the U.S. made similar attempts, although none as successfully as the German enterprise in Urfa.[20]

After the Armenian Massacres in Cilicia in September 1910, even the Armenian Patriarchate and the Administration of the Armenian Community in Constantinople got into the act and created a Committee for Widow Relief and Care (Ayriakhnam Handznajoghov) and sent it to the violence-stricken region. Its primary goal was to create jobs for widows by which they could support themselves and their fatherless children.[21] In this crisis, although it was the legitimate guardian of the Armenian orphans, the Armenian Patriarchate was

---

(https://www.youtube.com/watch?v=M7_8IvRII4w). Originally from Istanbul, the Telfeyan family moved to Vienna and established a rug gallery, *Klassiche Teppiche & Kelims - Georg and Aznif* (http://www.teppichundkultur.com/). Telfeyan is the vice president of the Armenian Rug Society.

[20] Yaşar.

[21] Yaşar.

weak in many ways, especially due to the catastrophic socio-economic situation of the Armenian population in the area. Yet, this venture required significant financial resources and those of the local charity organizations of the Armenian Patriarchate and community were insufficient in the face of the pressing needs in afflicted areas. Although the criticisms of the activity of the missionaries were strong, the patriarchate was actually dependent on the charities of these adversaries for the survival of the remnants of the massacres.[22] Still, the Patriarchate managed to establish around a dozen orphanages, thanks to the benevolent contributions of the Armenians of Istanbul and the areas spared from violence.

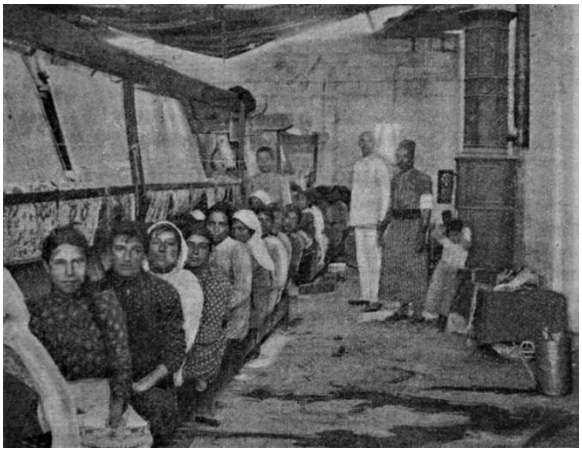

The weaving section of the "Industry House" of the German Orient Mission in Urfa. The carpet weaving section would soon begin to act independently from the Mission and expand its activities. (courtesy of Yaşar Tolga Cora)

The focus of the education in all the orphanages was shaped by the emphasis on industrial training. This was a new method of relief whose introduction was forced by the massacres of 1895-96 to aid the poor, especially the widows and orphans. In fact, the American missionaries were always underlining the importance of industrial self-help, instead of outright charity. In the words of Cyrus Hamlin, famous founder of the Robert College of Istanbul, "the object of the missionary must always be to help the needy to help themselves." The missionaries claimed that they relied on industrial work in order "not to tread on the self-respect of the people by unnecessary free distribution".[23]

Although the matter of financial gain from the workshops was declared as secondary, in a short while the missionaries were able to make local trade

[22] Nazan Maksudyan, *"Being saved to serve": Armenian Orphans of 1894-1896 and interested relief in Missionary Orphanages*, pp. 51-2.

[23] Maksudyan, p. 62.

agreements. Girls' industrial branches first met certain needs of the orphanages and the schools, such as cloth for the uniforms of the children, mattresses for their beds and towels. They accrued some profit by producing for local needs.[24] In Urfa, Dr. Lepsius established a company independent from the missionaries thereby relieving them of the financial pressure of supporting the factory. The new carpet company was called Deutsche Orient-Handels und Industrie-Gesellschaft (DOHIG); the Department of Needlework was busy meeting demands and even concluded agreements with entrepreneurs from abroad to export their carpets and entered the international market.[25]

CONCLUSION

This paper has aimed to demonstrate that, contrary to the claim that Armenians were not significantly involved in the weaving and manufacture of Oriental rugs, Armenians played a critical role in the rug economy at every level of the value chain: as owners, managers, weavers, labourers, and traders. I have sought to show this, first, by focusing on the late Ottoman period due to its critical influence in establishing initial and (stubbornly) persistent western narratives regarding the symbolic and material economy of rug exchange, and second, by demonstrating the extensive involvement of Armenians in the material processes of rug manufacture.

In this way, three factors were critical in ensuring the unprecedented increases in production of oriental carpets in the late Ottoman Empire, leading to their emergence as a global commodity: (1) Significant capital investment in east Anatolia (Armenian *vilayets*) which led to technological and organizational efficiencies; (2) the emergence of a new class of Armenian merchant-entrepreneur based in the empire's semi-peripheral regions and (3) the local presence of both European and American Christian aid groups which operated various forms of market based poor relief.

While these three factors were crucial pre-conditions in the expansion of the oriental rug industry during the late Ottoman period, without the catalysing presence of a significant labour pool of Armenian origin, the presence of the above conditions would have been insufficient to aid in the rise in production and circulation of oriental rugs. To this end, the size and availability of Armenian labour was greatly increased by numerous anti-Armenian pogroms during the late Ottoman period, forcing newly widowed women and orphaned children into a wage-labour relationship as their families' principal breadwinners were lost to violent persecution.

---

[24] Maksudyan, p. 64.

[25] Maksudyan, p. 63. For further reading on Urfa needlework, see: Hrazdan Tokmajian, *Ourfa Needlework, Part A, Bruno Ecard's Collection*, Aleppo, 2014.

While more research is necessary to further specify the exact numbers and composition of local labour markets in post-pogrom settings, one fact should be clear: claims that Armenians were never involved in the weaving of oriental rugs should be treated with a great deal of scepticism, if not as outrightly false. Not only were Armenians some of the most dominant weavers in the late Ottoman Empire, but they were also, despite the injustice perpetrated by the Empire against them, instrumental, at every level of the value chain, in the re-industrialization of the Empire until its final demise.

ՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ԳՈՐԳԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, 1890–1910ԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ԱՐԹՕ ԹԱՒՈՒՔՃԵԱՆ (arto@armenianrugs.com)

Յօդուածը կը զարգացնէ փրոֆեսոր Եաշար Թոլկա Քորայի վերջերս լոյս ընծայած տեսական յօդուածը եւ կը հարստացնէ զայն նոր աղբիւրներով, փաստարկներով ու երեսակներով:

Քորա իր տեսական յօդուածին մէջ (“The Market as a Means of Post-Violence Recovery: Armenians and Oriental Carpets in the Late Ottoman Empire (c.1890s–1910s)”), կը հաւաստէ թէ նիւթապէս խոցելի եւ խեղճ հաւաքականութիւններու համար գորգագործութիւնը էական աղբիւր մը եղած է եկամուտի եւ տնտեսական վերականգնումի: Այս վարկածին իբրեւ ապացոյց, Քորա կը բերէ օրինակը մանաւանդ համիտեան ջարդերու հետեւանքով արեւմտահայ ընտանիքներու տնտեսական խղճալի վիճակին, երբ այդ ընտանիքներուն այրերը՝ եկամտաբեր անձը, սպանուած էր ու ընտանիքը զրկուած՝ նիւթական աղբիւրէ, մատնուած անճարութեան: Քորա կը հաւաստէ, թէ այս պայմաններուն մէջ արեւմտեան միսիոնարները օժանդակեցին այրի հայ ընտանիքներուն որ լծուին գորգագործութեան, օգնեցին զարգացնել այդ արհեստը, որուն հետեւանքով ալ Օսմանեան կայսրութեան գորգագործական հակակշիռն ու ծանրութիւնը անցան արեւմտեան միքանի նահանգներէ արեւելեան նահանգներ, մանաւանդ հայկական վեց վիլայէթներ ու Կիլիկիա:

Թաւուքճեան կը զարգացնէ Քորայի այս գաղափարը, կը բերէ յաւելեալ ապացոյցներ Արշակ Ալպոյաճեանի եւ այլոց աշխատասիրութիւններէն, առաւել հիմնաւորելու համար զայն: Ան կը վիճարկէ թէ այրի հայ ընտանիքները մեծ կարիքն ունէին վերապրելու եւ գոյատեւելու: Այս պատճառով ալ անոնք լծուեցան աժան ձեռավարձքով գորգագործութեան: Ասոր հետեւանքով այրի հայ ընտանիքներու գորգերը մրցունակ դարձան՝ նիւթապէս: Պէտք է աւելցնել նաեւ, թէ գորգագործութեամբ բանեցան ոչ միայն այրի կանանց նուրբ ձեռքերը, այլեւ որբ մնացած աղջիկներու փոքր մատները՝ որով այս գորգերը հիւսուեցան աւելի խիտ ու դարձան որակապէս առաւել մրցունակ: Միւս կողմէ, բացատրելով թէ օտար մարդուն արգիլուած էր թուրք տուն մտնել եւ շփուիլ թուրք կնոջ հետ, Թաւուքճեան կը պնդէ թէ հետեւաբար թուրք կինը չէր կրնար գորգ գործել, մինչ հայ կինը չունէր գորգագործութեան խնդրով օտար մարդ ընդունելու արգելքը:

Ուսումնասիրութիւնը յաւելեալ թափ կու տայ մանաւանդ վերջին տասնամեակներուն 'օսմանեան' գորգերը 'թրքական' վերակոչելու հակագիտական համակարգուած ճիգերու հերքումին:

ԱՐՑԱԽԱՀԱՅԵՐԸ ԲԱՔՈՒԻ ՆԱՖԹԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐ ԵՒ ԲԱՐԵԳՈՐԾՆԵՐ

(ԺԹ. դարի երկրորդ կէս–Ի. դարասկիզբ)[1]

ԳԷՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ (sasun-07@mail.ru)

ՄՈՒՏՔ

Յետխորհրդային Ադրբեջանում պետական մակարդակով տարուող հակահայ քարոզչութեան եւ նոր թափ ստացած պատմաշինարարութեան պայմաններում ադրբեջանցի պատմաբանները անցել են լայնածաւալ տեղեկատուական հետեւողական աւելի մեծ յարձակման: Ինչպէս իրաւամբ գրում է ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնեանը. «*Անկախութեան հռչակումից յետոյ՝ ալիեւեան իշխանութեան անմիջական ուղղորդմամբ, ադրբեջանական պատմագրութիւնը յայտնուեց ամէն մի գիտական վերահսկողութիւնից դուրս եւ իր անսահման երեւակայութեամբ գերազանցեց անգամ թուրքական պատմագրութեանը*»[2]:

Բաքու քաղաքի տարբեր ժամանակաշրջանների պատմութեանը նուիրուած աշխատութիւններում ադրբեջանցի պատմաբանները (Ս. Աշուրբէյլի[3], Ֆ. Թաղիեւ[4] եւ այլք) աղբիւրների աղաւաղման ու կեղծման հակագիտական մօտեցումով, հետեւողականօրէն քօղարկել են Ապշերոնեան Թերակղզում, մասնաւորապէս՝ Բաքւում հայերի հնաբնակութիւնը եւ մշակութակերտ գործունէութիւնը փաստող հայ եւ օտար աղբիւրների տեղեկութիւնները[5]: Ընդսմին, «ադրբեջանցի ժողովրդի» պատմութիւնը հնացնելու մտասե-

---

[1] Հետազօտութիւնն իրականացուել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտութեան կոմիտէի տրամադրած ֆինանսաւորմամբ՝ 21T-6A163 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

[2] Ա. Մելքոնեան, «Պատմութեան կեղծարարութեան թուրք-ադրբեջանական պատմագրութեան մեթոդաբանական հիմքը», *Պատմութիւն եւ մշակոյթ. ընդդէմ կեղծիքի եւ ուրնձգութեան: Հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրոյթներ (4-6 Մայիսի)*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2011, էջ 13:

[3] С. Ашурбейли, *Очерк истории средневекового Баку (VIII-начало XIX вв.)* (Ակնարկ միջնադարեան Բաքուի պատմութիւնից), Ադր. ԽՍՀ ԳԱ հրատ., Բաքու, 1964. նոյնի՝ *История города Баку. Период средневековья* (Բաքու քաղաքի պատմութիւն. միջանադարեան ժամանակաշրջան), «Ազերնեշր», Բաքու, 1992:

[4] Ф. Тагиев, *История города Баку в первой половине XIX веке (1806-1859)* (Բաքու քաղաքի ԺԹ. դարի առաջին կէսի պատմութիւնը), «ԷԼՄ», Բաքու, 1999:

[5] Տեղին է նշել, որ ադրբեջանցի պատմակեղծարարներից ետ չեն մնում նաեւ ադրբեջանամէտ գրչակները: Ինչպէս, օրինակ, 2005ից Բաքւում բնակութիւն հաստատած մոսկուացի լրագրող Օքսաննա Բուլանովան «О “вкладе” армян в развитие нефтяной промышленности Баку» (Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան զարգացման գործում հայերի «աւանդի» մասին) էլեկտրոնային յօդուածում կեղծելով պատմական հաւաստի փաստերը, միտումնաւոր կերպով լռութեան է մատնում հայ առեւտրաարդիւնաբերողների, մասնաւորապէս արցախահայերի ունեցած

ւեռումով «ադրբեջանցիներ», «ադրբեջանական ցեղեր» կամ «ադրբեջանական ռասա» փնտռելու նպատակով շարունակաբար իւրացրել են Բաքու քաղաքի էթնօմշակութային եւ քաղաքական պատմութիւնը: Մինչդեռ քաջ յայտնի է, որ Բաքուն Ի. դարասկզբի ծնունդ «Ազերբայջան»[6] կազմաւորման վարչական կենտրոն է դարձել 1918 Սեպտեմբերի 15ից յետոյ, երբ թուրքմուսաւաթական սուիններով բռնազաւթուեց քաղաքը եւ այն նուիրաբերուեց Բաքուի էթնօհոգեւոր ակունքների, քաղաքաշինութեան եւ առհասարակ քաղաքակրթական գործընթացների հետ բացարձակապէս որեւէ աղերս չունեցող, «Ազերբայջան» երկրանունը որպէս էթնօնիմ սեփականելու

նշանակալի աւանդը Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան սկզբնաւորման եւ զարգացման գործում (https://azerhistory.com/?p=10963):

[6] Արեւելեան Այսրկովկասում երբեւէ գոյութիւն չի ունեցել «Ադրբեջան» անուամբ որեւէ աշխարհագրական վայր կամ պետութիւն: Արտաշէս Աբեղեանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «*Ադրբէջան եւ ադրբէջանցի անունով երկիր ու ժողովուրդ գոյութիւն չունէին պատերազմից* (առաջին աշխարհամարտից - Գ.Ս.) *առաջ: Ռուսական հին վիճակագրութիւնը գիտէր միայն «Արեւելեան Անդրկովկաս», «Բագուի նահանգ» եւն., փոխարինելով նոյնանուն խանութիւններին՝ պարսկական տիրապետութեան տակ: Այդ երկրամասի մեծամասնութիւն կազմող ցեղն էլ հին վիճակագրութիւններում թաթար եւ կամ պարզապէս մահմեդական յորջորջումով էին յայտնի*» (Արտ. Աբեղեան, «Մենք եւ մեր հարեւանները (ազգային քաղաքականութեան խնդիրներ)», *Հայրենիք*, Պոստոն, Զ. տարի, Մայիս, 7:1928, էջ 135): 1918 Մայիսի 26ին՝ Անդրկովկասեան Սէյմի լուծարումից յետոյ, երբ կովկասեան թաթարների «ազգային» խորհուրդը (նախագահ՝ Մամէդ Էմին Ռասուլզադէ) երիտթուրքերի թելադրանքով Մայիսի 28ին Թիֆլիսում հռչակեց արհեստածին նոր «պետութեան» ստեղծումը, նպատակ ունենալով նոյն անուան միջոցով յաւակնել Պարսկաստանի հիւսիսարեւմտեան պատմական Ատրպատական-Ազարբայջան երկրամասին, հակառակ Պարսկաստանի բողոքների այն յորջորջուեց «Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետութիւն» (յետագայում՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ, ներկայումս՝ Ադրբեջանական Հանրապետութիւն): Մանրամասն տե՛ս՝ В. Бартольд, *Место прикаспийских областей в истории мусульман-ского мира, Сочинение* (Մերձկասպեան շրջանների տեղը մահմեդական աշխարհի պատմութեան մէջ. ծողոածու), *հ. II, մաս I,* Մոսկուա, 1963, Մոսկուա, 1963, էջ 703. նաեւ՝ Էնայէթոլլահ Ռեզա, *Ազարբայջան եւ Առան (Կովկասեան Ալբանիա)*, «Փիւնիկ», Երեւան, 1994, էջ 151-52. նաեւ՝ T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan. 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press, Cambridge,1985, էջ 129. նաեւ՝ Գ. Ասատրեան, Ն. Գէորգեան, *Ադրբեջան. իւրացման սկզբունքը եւ իրանական աշխարհը*, «Գիտելիք», Երեւան, 1990. նաեւ՝ R. Galichian, *The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination* (Second, revised and expanded edition), London/Yerevan, 2010, էջ 35. նաեւ՝ Կարէն Խանլարեան, «'Ադրբեջան' աշխարհագրական հասկացութեան սահմանումները օսմանեան քարտէզներում, հանրագիտարանային նշանակութեան հրատարակութիւններում եւ դասագրքերում», *Վէմ*, 4(40):2012, էջ 145-60):

հնարքով 1930ականների վերջերից նոր միայն «ադրբեջանցի» յորջորջուած եւ ցայսօր էթնիկ ինքնութեան եւ պատկանելութեան փնտռտուքի մէջ խարխափող անդրալթայեան տափաստաններից արշաւած վաչկատուն թիւրք-օղուզական ցեղերի յետնորդներին՝ կովկասեան թաթարներին: Իսկ վերջիններս Բաքւում «ինքնահաստատուել» են տեղաբնիկ ժողովուրդների (հայեր, թաթեր, թալիշներ, լեզգիներ եւն.) դէմ վարած ցեղասպանական քաղաքականութեան, էթնիկ զտումների, ուծացման, քաղաքակրթական արժէքների կողոպտման ու ոչնչացման միջոցով:

ՀԱՅԷԹՆԻԿ ՏԱՐՐԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Վաղ ժամանակներից Հայաստանը սերտ յարաբերութիւնների մէջ է գտնուել Կուր գետով սահմանակից Բուն Աղուանքի հետ[7]: Պատմական հաւաստի յիշատակութիւնները վկայում են, որ Արեւելեան Այսրկովկասում՝ Կուրի դաշտավայրից մինչեւ Ապշերոն Թերակղզի ընկած տարէթնիկ տարածքում վաղ ժամանակներից բնակուել են ոչ միայն աղուաններ[8], այլեւ որոշակի հայկական էթնիկ տարր[9], որն ուրոյն դերակատարութիւն է ունե-

[7] Բուն Աղուանքի աշխարհագրական սահմանների եւ առընթեր հարցերի մանրամասն քննութիւնը տե՛ս՝ А. А Акопян, *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках* (Ալբանիա-Աղուանքը յունա-լատինական եւ հին հայկական աղբիւրներում), Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1987. նաեւ՝ Հ. Սվազեան, *Աղուանից Աշխարհի պատմութիւն (հնագոյն շրջանից VIII դարը ներառեալ)*, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երեւան, 2006. նաեւ՝ Ա. Վարդանեան, *Աղուանքի պատմաաշխարհագրական քննութիւն*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2013. նաեւ՝ Ա. Յակոբեան, *Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ. դար*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2020:

[8] Ըստ Ստրաբոնի՝ Բուն Աղուանքում ապրել են 26 տարալեզու ցեղեր (Страбон, *География*, пер., статья н комментарии Г. А. Стратановского, (Աշխարհագրութիւն), Մոսկուա, 1964, գիրք. XI, գլուխ. IV, § 6, էջ 476): Բուն Աղուանքի թագաւորութեան գոյութեան ընթացքում (Ք.ա. Ա.- Ք.ե. Ե. դդ.) նրա կազմի մէջ մտած ցեղերի էթնոհամախմբման գործընթացի թուլութեան հետեւանքով Կուրի ստորին հոսանքի ձախափնեակում այդպէս էլ չձեւաւորուեց «աղուան» էթնոս՝ միասնական լեզուով, մշակոյթով, ինքնագիտակցութեամբ եւ, հետեւաբար, ինքնանուանմամբ: Հարցի մանրամասն քննութիւնը տե՛ս՝ Акопян, *Албания-Алуанк*, էջ 148, 273. նաեւ՝ Սվազեան, *Աղուանից աշխարհի պատմութիւն*, էջ 84:

[9] Հ. Գալստեան, Ա. Յակոբեան, «Էթնալեզուական գործընթացները Բուն Աղուանքում» (Հ. Գալստեան, *Յօդուածներ, յուշագրութիւններ, հարցազրոյցներ (ժողովածու)*, կազմ.՝ Յ. Մարութեան, հրատ. Նոյեան տապան, Երեւան, 2003, էջ 91-92):

ցել երկրամասի մշակութային եւ քաղաքական զարգացումներում[10]: Կուրի ձախափնեակում եւ մերձկասպեան շրջաններում հայ էթնիկ տարրի վաղեմութիւնը փաստող բազմաթիւ ապացոյցներ կան հայկական աղբիւրներում: Օրինակ, ԺԸ. դարի պատմագիր կաթողիկոս Սիմէոն Ա. Երեւանցին իր յիշատակարանում գրում է. «*Իսկ բազմութիւնք հայալեզու եւ հայակրօն ժողովրդոցն, որք այժմ գոն ի յերկիրն Աղուանից, հայք են ի բնէ*»[11]: Այդ իմաստով յատկապէս ակնառու է կովկասագէտ Եու. Գագեմէյստէրի տեղեկութիւնը. «*Նախկին Կասպիական մարզի ամբողջ բնակչութիւնից իրենց նախաբնակութիւնը կարող են ապացուցել միայն հայերն ու ուդիները*»[12]: Հրաչեայ Աճառեանը, բարձր գնահատելով հայոց քաղաքակրթական նշանակութիւնը երկրամասում, գրել է. «*Աղուանից երկրին մէջ կը գտնուէին հայկական ծագում ունեցող ցեղեր... Ասոնք այնպէս ուժեղ էին եւ այնպէս հաստատուն կերպով տեղաւորուած երկրին մէջ, որ ոչ թէ միայն իրենց ինքնուրոյնութիւնը կորցրած չէին, այլ եւ ընդհակառակը, զանազան յաջող հանգամանքներու պատճառաւ... ազդեր էին երկրի վրայ...*»[13]: Աղբիւրները փաստում են, որ Կուրի ձախափնեակի քաղաքակրթական զարգացումներում հայկական ազդեցութիւնն առաւելապէս դրսեւորուել է Մեծ Հայքի հիւսիս-արեւելեան՝ Արցախ եւ Ուտիք նահանգներից[14]:

Որպէս երկրամասի տեղաբնակ եւ մշակութակերտ ժողովուրդ, հայերը մասնակցեցին այդ տարածաշրջանի հասարակական-քաղաքական, ընկերատնտեսական, կրթամշակութային կեանքին ստեղծելով հարուստ պատ-

---

[10] Բաքուի նահանգի հայութեան պատմութեան մանրամասն քննութիւնը տե՛ս՝ Գ. Ստեփանեան, *Բաքուի նահանգի հայութիւնը XIX դարի երկրորդ կէսին (պատմա-ժողովրդագրական ուսումնասիրութիւն)*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2010. նաեւ նոյնի՝ *Armenians of Baku Province in the Second Half of the 19th Century (Historical-Demographic Study)*, «Լուսակն», Yerevan, 2013:

[11] *Դիւան հայոց պատմութեան, Գ գիրք, մասն Բ, Սիմէոն կաթուղիկոսի յիշատակարանը*, հրատ.՝ Գիւտ քահանայ Աղանեանց, տպ. Մ. Շարաձէ, Թիֆլիս, 1894, էջ 417-18:

[12] Ю. Гагемейстер, "Хозяйственный очерк Закавказскаго края: народонаселение", *Сборник газеты «Кавказ»*, (Այսրկովկասի տարածքի տնտեսական ուրուագիծ»՝ *Ազգաբնակչութիւն «Կովկաս» թերթի ժողվածու*), հրատ. О. Ն. Կոնստանտինով, Թիֆլիս, 1847, էջ 58):

[13] Հ. Աճառեան, *Հայ գաղթականութեան պատմութիւն*, «Զանգակ-97», Երեւան, 2002, էջ 44:

[14] Տե՛ս՝ Գ. Ատեփանեան, «Արցախահայերի քաղաքակրթական աւանդը Շիրվանի եւ Ապշերոնի զարգացման գործում (համառօտ ակնարկ)», *Ակադեմիկոս Վլադիմիր Բարխուդարեանի 90ամեակին նուիրուած գիտաժողովի նիւթերի ժողովածու*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2019, էջ 26-57:

մութիւն[15]: Պատմական աղբիւրները վկայում են, որ միջնադարում երկրամասի ողջ տարածքում՝ Կուրից մինչեւ Կասպից ծով, բնակւում էին մեծ թուով հայեր. հայաբնակ բնակավայրերի թիւը հասնում էր աւելի քան 200ի[16]:

Հայաբնակ բնակավայրեր են եղել նաեւ Ապշերոնեան Թերակղզում, որտեղ հայերն ունեցել են իրենց պաշտամունքային օջախները[17]: Թերակղզում հայաբնակ գիւղեր էին Բալախանը, Սաբունչին, Մաշթաղան, Շաղանը, Սուրախանին, Բուզովնան եւ Մարդաքեանը[18]: *Մշակ* թերթի խմբագիր

---

[15] Կուրի ձախափնեակում հայաբնակ գիւղերի մշակութակերտ գործունէութեան անվիճելի վկայութիւններն են հայ ճարտարապետութեան յօրինուածքներով կառուցուած բազմաթիւ եկեղեցիները, վանքերը (Քիշի Ս. Եղիշա Առաքեալ, Ճալէթի Ս. Աստուածածին, Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս Նախավկայ, Մէյսարիի Ս. Աստուածածին) եւ մատուռները, հնավայրերի հայերէն բազմաբնոյթ արձանագրութիւններ ունեցող հարիւրաւոր խաչքարերն ու տապանաքարերը, որոնցով հարուստ են Նիժ, Վարդաշէն, Ճալէթ, Ամուրաւան, Գանձակ, Ղալակա, Վանք, Ռուշանաշէն, Հնղար, Սաղիան, Մատրասա եւ այլ գիւղերի գերեզմանատները (Ս. Կարապետեան, *Բուն Աղուանքի հայերէն վիմագրերը*, «Գիտութիւն», Երեւան, 1997): Պատմական բացառիկ արժէք ունեն նաեւ երկրամասի տասնեակ գրչօջախներում (Բաքու, Շամախի, Սաղիան, Մէյսարի, Ճալէթ, Մատրասա եւն.) ԺԴ.-ԺԸ. դարերում ընդօրինակուած հայերէն ձեռագիր բազմաթիւ մատեանները (Աւետարաններ, սաղմոսարաններ, քարոզգրքեր, ճաշոցներ, եկեղեցական-ծիսական այլ ժողովածուներ՝ մաշտոցներ, ժամագրքեր, խորհրդատետրեր եւն.) (Օ. Եգանեան, Մեսրոպ արք. Սմբատեանի «Նկարագիր Շամախւոյ թեմի' գրքում յիշատակուած ձեռագրերը», *Էջմիածին*, Ա:1970, էջ 45-48. նաեւ նոյնի՝ *Աշխատութիւններ*, հրատ. պատրաստեց՝ Գ. Տէրվարդանեան, «Նայիրի», հրատ., Երեւան, 2014, էջ 72-75): Երկրամասի գրչութեան կենտրոններում ոչ միայն ընդօրինակուել են մատեաններ, այլեւ գրատներում պահուել, կորստից փրկուել եւ մեզ են հասել այլ վայրերում (Սպահան, Թիֆլիս, Բաբերդ, Արցախ, Գողթն, Նոր Ջուղա, Սիւնիք, Մոկս, Կաֆա եւն.) ԺԴ.-ԺԹ. դդ. ընդօրինակուած, նուիրատուութիւնների կամ այլ ճանապարհներով ձեռք բերուած մեծաքանակ արժէքաւոր ձեռագրեր, որոնց մի մասն այժմ պահպանւում է Մաշտոցեան Մատենադարանում եւ Նոր Ջուղայի Ս. Ամէնափրկիչ վանքի գրատանը (Գ. Ստեփանեան, «Շամախու հայոց թեմի գրչութեան այլ վայրերում գրչագրուած եկեղեցապատկան եւ վանքապատկան մատեանները (XIV-XIX դդ.)», *Էջմիածին*, ԺԲ:2005, էջ 67-73):

[16] Ս. Կարապետեան, «Շամախու գաւառի գիւղերի պատմութիւնից», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 2:1989, էջ 57:

[17] G. Stepanyan, "On the History of the Armenian Sancturies of Absheron Peninsula (an overview)", *Բանբեր հայագիտութեան*, 1:2021, էջ 5-32:

[18] Մանրամասն տե՛ս՝ Գ. Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան պատմութիւնը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրութիւն)*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2011, էջ 30-31: Բաքուի շրջակայքում գոյութիւն ունեցած հայկական գիւղական համայնքների մասին ուշագրաւ տեղեկութիւն է հաղորդում ԺԵ. դարասկզբի տեղացի արաբ աշխարհագրագէտ եւ ճանապարհորդ Աբդ Ալ-Հաշիդ Ալ-Բաքուվին՝ աւանդաբար նրանց բնակիչներին կոչելով քրիստոնեաներ: «*Բաքուի... մերձակայքում*,- գրում է Բաքուվին,- *կան շատ գիւղեր եւ իւրաքանչիւրն ու-*

Ալեքսանդր Քալանթարեանը «Նամակ Բուզովնայից» յօդուածում գրում էր, որ այդ գիւղերը վաղ ժամանակներից բնակեցուած են եղել հայերով: Յօդուածագիրը տեղեկացնում է նաեւ Բալախանի եւ Բուզովնա գիւղերի անհետացած եկեղեցիների եւ այդ տարածքում հանդիպող հայկական զանազան գերեզմանաքարերի մասին: Ըստ նրա՝ հայ կնոջ մի գերեզմանաքարի թուագրումից պարզւում է, որ կինը մահացել է մօտ 400 տարի առաջ: «*Պէտք է նկատել*,- գրում է Քալանթարեանը,- *որ այդ գիւղերը առաջուց (180-200 տարի սրանից առաջ) բնակեցուած են եղել հայերով: Դրա ապացոյց կարող են համարուել եկեղեցիները թէ ամբողջ (Բուզովնայում) թէ անհետացած (Բալախանում) եւ զանազան գերեզմանաքարերը որոնցից մէկը մի հայ կնկայ է, որ մօտ 400 տարի սրանից յառաջ մեռած է եղել*»[19]:

Բաքու. Ի. դարասկիզբ, Նիկոլաեւեան փողոց: Աջից՝ քաղաքային վարչութեան շէնքի ճակատային մասը. ճարտ.՝ Գ. Տէրմիքէլեան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐ ԴԷՊԻ ԿՈՒՐԻ ՁԱԽԱՓՆԵԱԿ

ԺԸ. դարի վերջերին Կուրի ձախափնեակում եւ մերձկասպեան շրջաններում տեղաբնակ հայութեան թիւը զգալիօրէն աւելացաւ Արցախից կատարուած արտագաղթերի հետեւանքով: Իրանի Աղա Մուհամմադ շահի՝ 1795 եւ 1797ի արշաւանքների ու աւարառութիւնների հետեւանքով, երբ մեծապէս քայքայուեց Արցախի տնտեսութիւնը, արշաւանքների պատճառած

նի ամրացուած միջնաբերդ՝ ամրապինդ պատերով: Այդ գիւղերի բոլոր բնակիչները քրիստոնեաներ են (իմա՝ հայեր - Գ.Ս.)...» (Абд ар-Рашид ал-Бакуви, Китаб талхис ад-асар ва аджа'иб ал-малик ал-Кахар ("Сокращение [книги о] 'Памятниках' и чудеса царя могучего", Издание текста, перевод, предсловие, примечания и приложения З. Буниатова (Համառօտ [գրքերը] «Յուշարձանների» եւ հզօր թագաւորի հրաշքների մասին, գրոյթի թարգմանութեան, առաջաբանի, ծանօթագրութիւնների եւ յաւելուածների հրատ.՝ Զ. Բունիաթով), Մոսկուա, 1971, էջ 89-90): Հարկ է նշել, որ աշխատութեան հրատարակիչ ադրբեջանցի «պատմաբան» Բունիաթովը, որին յատուկ է իրեն անցանկալի փաստերի կեղծումն ու աղաւաղումը, կասկածի տակ դնելով այդ հաղորդման հաւաստիութիւնը, յանիրաւի միջամտել է պատմիչի շարադրանքին եւ բնօրինակի այդ հատուածում դրել հարցական նշան:

[19] Աղ. Քալանթարեանց, «Նամակ Բուզովնայից», *Մշակ*, 1874, Սեպտեմբերի 19:

չարիքներին միանում են նաեւ սովն ու համաճարակները: Յուսահատութեան եզրին հասած արցախահայերի մի մասը գաղթեց Շիրվան[20], Վրաստանում եւ Ռուսաստանում[21]: Մակար եպս. Բարխուտարեանցն անդրադառնալով Արցախից տեղի ունեցած գաղթին, ցաւով գրել է.

> Ցրուած եւ գերուած հայեր... միլիոնաւոր հայ բնակիչներով հարուստ Արցախն իսպառ դատարկուած:... դատարկուած են Գարդման, Փառիսոս, Քաւս կամ Քուստի, Ջաւէ, Ջրաբերդ, Խաչէն, Վարանդայ եւ Դիզակ գաւառներն: Ի՞նչ եղան սոցա հայ բնակիչներն: Մի մասն կերակուր եղաւ 1798-1799 թուի սովին եւ ժանտախտին. մի մասն գերի գնաց Պարսկաստան, մի մասն գաղթեց Տաճկահայաստան, մի մասն Պարսկաստան, մի մասն Շաքի եւ Շամախի, մի մասն Կախէթ եւ Վրաստան, մի մասն Բագու, Ղուբա, Դարբանդ եւ Ռուսիա[22]:

Շիրվանում հաստատուած արցախահայերն բնակուեցին նախկինում հայաբնակ եւ այդմ դատարկուած կամ մասամբ բնակեցուած գիւղերը, որտեղ, գրեթէ առանց բացառութեան, պահպանուել էին բնիկ հայերից մնացած բազմաթիւ եկեղեցիներ, արձանագիր խաչքարերով ու տապանաքարերով գերեզմանոցներ: Գիւղերի մի մասը վերականգնուեց նոյն տեղում եւ շատ դէպքերում նոյն անուան տակ շարունակեց պահպանել իր գոյութիւնը[23]: Արցախահայերը Շաքի-Շիրվան գօտում հիմնադրեցին շուրջ հարիւր գիւղ[24]: Բարխուտարեանցը 1890ի կէսերին ճանապարհորդելով Կուրի ձախափնեակում, իր այցելած իւրաքանչիւր բնակավայրի համար նշում է այն

---

[20] Ժ. դարից Կուրի ստորին հոսանքից մինչեւ Կասպից ծով եւ Ապշերոնի Թերակղզուց հիւսիս-արեւմուտք՝ մինչեւ Դերբենդի ամիրայութիւն ընկած ողջ մերձկասպեան տարածքը Շամախի կենտրոնով սկզբնաղբիւրներում առաւելապէս յայտնի էր «Շիրվանայ երկիր» անունով, որի հիմքում ընկած էր վաղմիջնադարեան Ճիողքի բուն-աղուանական թագաւորութիւնը: (В. Минорский, *История Ширвана и Дербента X-XI вв.* (Շիրվանի եւ Դերբենդի Ժ.-ԺԱ.դդ. պատմութիւն), Մոսկուա, 1963, էջ 85, 106-19. նաեւ՝ Յ. Փափազեան, «Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի եւ Արեւելեան Վրաստանի աշխարհագրութեան եւ տնտեսական յարաբերութիւնների մասին (X դ.)», *Տեղեկագիր* ՀՍՍՀ ԳԱ, 5:1953, էջ 80, 86): Միքայէլ Չամչեանն այդ մասին գրում է. «*Աղուանից աշխարհ..., որ է ընդ մէջ Կուր գետոյ եւ Կասպից ծովու՝ մինչեւ ի Դարբանդ. եւ սա կոչի Աղուանք Շիրուանայ, կամ Շիրուան...*» (Միքայէլ Չամչեանց, *Հայոց պատմութիւն (սկզբից մինչեւ 1784 թուականը), հտր.* Գ., ԵՀ հրատ., Երեւան, 1984 (յաւելուած), էջ 131):

[21] Լէօ, *Հայոց պատմութիւն, հտր. Գ, գիրք Բ*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1973, էջ 405. նաեւ՝ Ռաֆֆի, «Խամսայի մելիքութիւնները», *Երկերի ժողովածու, հտր. 10*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1959, էջ 291-92:

[22] Մ. Բարխուտարեանց, *Արցախ*, Բագու, տպ. «Արօր», 1895, էջ Ը:

[23] Կարապետեան, *Բուն Աղուանքի*, էջ 4:

[24] Ս. Կարապետեան, *Հայ մշակոյթի յուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցուած շրջաններում*, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 1999, էջ 12:

վայրերը, որտեղից եկել ու այդտեղ են հանգրուանել արցախահայերը[25]: Վերաբնակիչները հիմնականում Ջրաբերդ, Գիւլիստան, Խաչէն, Վարանդա եւ Դիզակ գաւառներից էին[26]:

Արցախցիների հաստատումից յետոյ Շիրվանում սկսում է աստիճանաբար գերակշռել Արցախի բարբառը: Ըստ Բարխուտարեանցի՝ «*Բնիկ Շամախեցւոց բարբառն թէեւ տարբեր է Արցախի բարբառից, այսուամենայնիւ հետզհետէ առաջինն տեղի է տալիս երկրորդին*»[27]: Իր ուղեգրական նոթերում Տէր Բաղդասար Գասպարեան Շուշեցին անդրադառնալով շիրվանահայերի խօսակցական լեզուին, գրում է. «...բառով գէէիքօրէն խօսին որպէս Ղարաբաղցիք...»[28]: Աճառեանը եզրահանգել է, որ Շամախու հայերի բարբառը կազմում է Արցախի բարբառի մի ենթաբարբառը[29]: Լեզուաբան Աբրարատ Ղարիբեանը նոյնպէս ցոյց է տուել, որ արցախ-ղարաբաղեան բարբառով «*...խօսում են Ղարաբաղի բնակչութիւնը եւ բոլոր այն ղարաբաղցիները, որոնք գտնւում են Բաքւում, Հիւսիսային Կովկասում, Շամախու շրջանում*...»[30]: Ինչ վերաբերում է Բաքու քաղաքի հայ բնակչութեան խօսակցական լեզուին, նրանց բառապաշարում առկայ է եղել այստեղ հաստատուած արցախցիների, զանգեզուրցիների, շամախեցիների եւ այլ տեղավայրերի հայութեան լեզուաբարբառային շերտերի ձուլման գործընթացը[31]:

ԲԱՔՈՒՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Ապշերոնեան Թերակղզու հայաբնակ բնակավայրերի շարքում տակաւին վաղ միջնադարից հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ յատկապէս կարե-

---

[25] Մ. Բարխուտարեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան)*, տպ. Մ. Շարաձէ, Թիֆլիս, 1893, էջ 177-207:

[26] Նոյն, էջ 89-134:

[27] Նոյն, էջ 295:

[28] Տէր Բաղդասար Գասպարեան Շուշեցի, «Ծաղկաքաղ աշխարհացոյց», տպագրութեան պատրաստեց՝ Յարութիւն Քիւրտեան, *Բանբեր Մատենադարանի*, 9:1969, էջ 293:

[29] Հր. Աճառեան, *Հայ բարբառագիտութիւն.- ուրուագիծ եւ դասաւորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտէսով)*, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, *հտր. Ը.*, տպ. Ս. Յ. Աւագեանի, Մոսկուա-Նոր-Նախիջեւան, 1911, էջ 76:

[30] Ար. Ղարիբեան, *Հայ բարբառագիտութիւն (հնչիւնաբանութիւն եւ լեզուաբանութիւն)*, ՀՍՍՌ պետ. հեռակայ մանկավարժական ինստ., Երեւան, 1953, էջ 230, 260-62. նաեւ՝ Հր. Աճառեան, *Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզուի (համեմատութեամբ 562 լեզուների), հտր. IV, Բ. գիրք*, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1961, էջ 60, 64-66, 178, 187-88, 192, 210, 287. նաեւ՝ Ռ. Բաղրամեան, *Շամախիի բարբառը*, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1964:

[31] *Բաքուի հայոց բանահիւսութիւնը*, կազմ.՝ Ա. Ղազիեան, Ս. Վարդանեան, «Զանգակ-97» հրատ., Երեւան, 2004, էջ 16:

ւոր տեղ է գրաւում Բաքու քաղաքը[32]: Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսէս արք. Աշտարակեցու՝ 1822 Յունուարին կազմած ցուցակի համաձայն՝ Բաքւում հայերն ունէին 49 ծուխ, 1 եկեղեցի եւ 5 հոգեւորական[33]: 1838 Մայիսի 16ին հայ բնակչութեան շրջանում անցկացուած ընտանեկան ցուցակագրութեան համաձայն (բնակիչներից իւրաքանչիւրի անուն-ազգանունով եւ ընտանիքի անդամների թուով) հայերը Բերդաթաղում եւ արուարձանում

[32] Այդ է վկայում Արցախի Վաչագան Բարեպաշտ թագաւորի (485-523) կողմից 500ին Բաքուի բերդի ներսի Ս. Աստուածածին եկեղեցու կառուցման փաստը: Եկեղեցին գտնւում էր քաղաքի հին թաղում, բերդի ստորոտում, «Կոյսի աշտարակ»ի մերձակայքում՝ հայկական քարաւանատան կից: Աւանդութեան համաձայն՝ «...*Վաչագան բարեպաշտ թագաւորն... յամի Տեառն 500 շինեց եկեղեցի, ըստ այսմ եւ Բագուայ հին եւ նշանաւոր եկեղեցին եւ ուխտատեղին է սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին...*» (Մ. Սմբատեանց, *Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից, որք ի Շամախւոյ թեմի*, տպ. Մովսէս Վարդանեանց, Տփխիս, 1896, էջ 373: Հմմտ.՝ «Ֆիզիքական, ազգագրական եւ քաղաքական աշխարհագրութիւն Հայաստանի», կազմ.՝ Աւետիք Տէրյակոբեան, Թիֆլիս, 1914 (Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 335, ց. 1, գ. 24, թ. 98-99): Պատմական մէկ այլ աւանդութեան համաձայն՝ Վաչագան Բարեպաշտը, երբ 500ին Մեծ Հայքի Փայտակարան նահանգի Բագաւան գաւառն իբրեւ օժիտ տուեց իր դստեր Վարսենիկին, Բաքուն նրա ծմեռանոցն էր, իսկ Շամախին՝ ամառանոցը (*Հանրամատչելի հանրագիտական բառարան, հտր. Ա*, կազմեց՝ Հ. Առաքելեան, տպ. «Էպօխա», Թիֆլիս, 1915, էջ 199): Հայր Սուքիաս Էփրիկեանը գրում է. «*Այս կրակոտ երկիրը, Քրիստոսի 500 թուին ...Վաչագան թագաւորը, որ կը նստէր Պարտաւ քաղաքը, օժիտ տուեր էր իւր Վարսենիկ դստեր, որոյ ձմեռոցը Բագուն էր, իսկ ամառանոցը Շամախին*» (Ս. Էփրիկեան, *Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հտր. Ա, գիրք Ա.*, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1903-1905, էջ 362): Ադրբեջանում տարիներ շարունակ պետական մակարդակով իրականացուող հայկական յուշարձանների ոչնչացման եւ հակահայ քաղաքականութեան հետեւանքով 1992ին եկեղեցին բարբարոսաբար պայթեցուել է ադրբեջանական խուժանի կողմից: Եւրոպացի լրագրող Թոմաս Դէ Վաալը վկայում է. «*...հին քաղաքում՝ Կոյս Մարիամ մատուռի տեղում, այսօր դատարկ ու ամայի տարածք է: 1992ին՝ Ղարաբաղեան պատերազմի ամենաթէժ ժամանակաշրջանում, Բաքւում աշխատած դիւանագէտներից մէկի խօսքերով, ինքն ականատես է եղել, թէ ինչպէս էր գետնին հաւասարեցւում մատուռը*» (Թոմաս Դէ Վաալ, *Սեւ Այգի. Հայաստանն ու Ադրբեջանը խաղաղութեան եւ պատերազմի միջով*, «Զանգակ-97», Երեւան, 2007, էջ 155): Քանդուած եկեղեցու տեղում կառուցուել է թէյարան (Գ. Ստեփանեան, «Համառօտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմութեան», *Հայոց պատմութեան հարցեր» (գիտական յօդուածների ժողովածու), հտր. 8*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստ., Երեւան, 2007, էջ 153):

[33] Ե. Գեղամեան, «Պատմական քաղուածքներ», *Հովիտ*, Թիֆլիզ, 1910, Օգոստոսի 16, էջ 249:

ունէին 69 տուն՝ 434 բնակչով (211 ար., 223 իգ.)[34]: Ցուցակը յստակ ցոյց է տալիս Բաքուի հայ համայնքի ձեւաւորման ակունքները: Այդտեղ տեղ են գտել ծագումով արցախցի, մասնաւորապէս՝ շուշեցի այնպիսի ազգանուններ (Թումայեան, Շահգեդանեան, Ղուկասեան, Սերեբրակեան եւն.), որոնց տէրերը յետագայ տարիներին դարձան խոշոր առեւտրաարդիւնաբերողներ, հասարակական գործիչներ:

Բաքու քաղաքի աստիճանական զարգացման եւ քաղաքային բնակչութեան աճի արդիւնքում նկատելի է դառնում նաեւ հայ բնակչութեան թուի անընդհատ աճը: Հայերի, մասնաւորապէս՝ արցախցիների թիւը Բաքւում առանձնապէս աճեց 1870-80ականների եւ Ի. դարի սահմանագլխին՝ նաւթային վերելքի շրջանում՝ ի հաշիւ Հայաստանի տարբեր վայրերից տեղափոխուածների[35]: 1897ի տուեալներով Բաքուն (ներառեալ արդիւնագործական գործարանային շրջանները) ունէր 45,402 հայ բնակիչ[36]: Հայերի մեծամասնութիւնն ապրում էր հին քաղաքի կենտրոնական մասում, նրա միջուկը կազմող Բերդաթաղում, Ս. Աստուածածին եկեղեցու շրջակայքում:

Արցախից Բաքու պանդխտութեան մեկնող երիտասարդութիւնը հիմնականում Վարանդայի գաւառից էր: Երուանդ Լալայեանը գրում է. «*Պանդխտութիւնը, որ սաստիկ տարածուած է գաւառիս (Վարանդայի – Գ.Ս.) բնակչութեան մէջ: Գլխաւորապէս պանդխտում են Բաքու, Ղազախ, Պետրովսկ եւ Անդրկասպեան երկրները: Վարանդացուն տակաւին նոր ծանօթ այդ երկրները, մանաւանդ Բաքուն՝ իւր նաւթահորերով, գրաւել եւ գերել է*»[37]: Բաքու հաստատուած արցախահայերը յետագայում այնքան մեծ թիւ են կազմում, որ մտահոգուելով իրենց համագիւղացիների ընկերային-տնտեսական ու հասարակական կեանքի պայմանների բարելաւման խնդրով, հիմնում են հայրենակցական միութիւններ: 1908ին Բաքւում գործում էր արցախահայերի աւելի քան 30 հայրենակցական միութիւն[38]:

Եթէ հարիւրամեակներ շարունակ հայերի համար Բաքուն մի յարմար վաճառանոց եւ նաւահանգիստ էր, ապա ԺԹ. դարի սկզբներից, յատկապէս դարի կէսերից, հայերը Բաքւում նաեւ արդիւնաբերողներ էին, գործարանատէրեր, հանքատէրեր եւն.: Ռուսական կառավարութիւնը, հաշուի առնելով հայ վաճառականների Ռուսաստանի հետ հնուց հաստատած առեւտրական լայն կապերը, խրախուսում էր նրանց գործուն մասնակցու-

---

[34] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 69-70. նաեւ՝ Գ. Ստեփանեան, «Փաստաթուղթ Բաքու քաղաքի XIX դ. 30-ական թուականների վերջերի հայ բնակչութեան մասին», *Բանբեր Հայաստանի արխիւների*, 2:2008, էջ 8-12:

[35] «Մի քանի օր Բագւում», *Տարազ*, Թիֆլիս, 1891, Մարտի 31, էջ 178:

[36] Ա. Կարապետ եպիսկոպոս, «Նամակներ խմբագրութեան (I)», *Արձագանք*, Թիֆլիս, 1897 Հոկտեմբերի 31. նաեւ՝ G. Stepanyan, *Armenians of Baku*, էջ 214:

[37] Երուանդ Լալայեան, *Երկեր, հտր. 2, Արցախ*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1988, էջ 136:

[38] *Վիրակ*, Թիֆլիս, 1908, Մայիսի 8, № 93:

թիւնը երկրամասի տնտեսական կեանքին: Այդ առաջընթացը նպաստաւոր պայմաններ ստեղծեց նաեւ Նուխի (Շաքի), Շամախի, Ղուբա եւ Բաքու քաղաքներում[39] գործող հայ առեւտրական դրամագլխի ներկայացուցիչների համար: Նրանցից շատերը Ապշերոնեան Թերակղզում սկսեցին ձեռնարկել տնտեսական նոր գործառոյթներ:

Ռուսական իշխանութեան հաստատման առաջին տարիներից Բաքւում տուրքերի գանձումը կատարւում էր կապալային սկզբունքով: Կապալառուները, որոնք տնտեսական կեանքում ունէին մեծ դերակատարութիւն, տուրքերի գանձումը հիմնականում կատարում էին նաւթից[40], սպանդանոցից, խանութներից, խանական այգիներից, օղու եւ գինիների վաճառքից ու երկու ձկնորսարաններից[41]:

ՀԱՅԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԾԻՐԻ ԱՃԸ ԱՊՇԵՐՈՆԵԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶՈՒՄ

Մեծ է եղել յատկապէս արցախահայերի դերը Ապշերոնեան Թերակղզու, մասնաւորապէս՝ մինչեւ ԺԹ. դարի կէսերը խիստ յետամնաց Բաքու

---

[39] Մ. Ասլանեան, «Նամակ Նուխուց (Ա)», *Մշակ*, Թիֆլիս, 1872, Դեկտեմբերի 7. նաեւ՝ Գ. Ստեփանեան, «Նուխի եւ Արէշ գաւառների հայերի պատմական անցեալից (համառօտ ակնարկ)», *Իրան-նամէ*, Երեւան, 4-5-6:1997, էջ 29. նաեւ՝ նոյնի՝ «Շամախահայերի դերը Արեւելեան Այսրկովկասի առեւտրատնտեսական յարաբերութիւններում», *Հայաստանի քաղաքակրթական աւանդը մերձաքսի ճանապարհի պատմութեան մէջ, Միջազգային գիտաժողովի նիւթեր*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2011, 198-218:

[40] Ըստ նշանաւոր բնագէտ Նազարէթ Տաղաւարեանի (Չատրճեան) թերակղզու նաւթի գործածութիւնը հայերին յայտնի էր այն ժամանակուանից, երբ հայոց Տիգրան Բ. թագաւորի (Ք.ա. 95-Ք.ե. 55) նուաճումների արդիւնքում Աղուանքը գտնուում էր Հայաստանի գերիշխանութեան տակ: Վկայաբերելով հռոմէացի պատմիչ Դիոն Կասիոս Կոկէյիանոսի (Բ. դարի երկրորդ կէս-Գ. դարի սկիզբ) այն տեղեկութիւնը, թէ ինչպէս հռոմէացի զօրավար Լուկիոս Լուկուլոսի կողմից Ք.ա. 69ին Տիգրանակերտի պաշարման ժամանակ հայերը «նետաձգութեամբ եւ [պաշարողական] մեքենաների վրայ թափած նաւթով մեծապէս վնասեցին նրան (Լուկիոս Լուկուլլոսին - Գ.Ս.)» (*Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, 9. Հին յունական աղբիւրներ, Ա. Յովսէպոս Փլաւիոս, Դիոն Կասսիոս*, թարգմ. բնագրից, առաջաբան եւ ծանօթ.՝ Ս. Մ. Կրկեաշարեան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1976, էջ 125), Տաղաւարեանը գրում է. «*Դիոն Կասիոս յանուանէ չի յիշատակեր թէ Մեծն Տիգրան ուսկից կը հանէր նաւթը: Բայց ծանօթ իրողութիւն է եթէ Վրաստան եւ Աղուանք իր գերիշխանութեան ներքեւ էին եւ հետեւաբար հոս ակնարկութիւն մ'ունինք նաւթահանքերու նշանաւոր աղբիւրին - Բագուի մասին: ...Այսպիսով,*- ամփոփում է Տաղաւարեանը,- *եթէ ստոյգ է մեր ենթադրութիւնը... հարկ է հետեւեցնել, որ նա պատերազմական մեծ նշանակութիւն մ'ունեցած է անցեալին մէջ ու թերեւս հին հայոց տնտեսական կեանքին մէջ ալ ունեցած է իր կարեւոր բաժինը*» (Տ. [Տաղաւարեան Նազարէթ], «Բագուի նաւթահանքերը հնութեան մէջ», *Բազմավէպ*, 11:1908, էջ 496-97):

[41] Դաւիթ Անանուն, *Ռուսահայոց հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացումը (1800-1870), հտր. Ա*, տպ. «Տրուդ» Բագու, 1916, էջ 228:

քաղաքի առեւտրաարդիւնաբերական վերելքն ապահովելու գործում: Արցախցի առեւտրականները զբաղւում էին մեծածաւալ առեւտրով եւ կապ էին պահպանում հեռաւոր երկրների հետ, աստիճանաբար իրենց ձեռքին կենտրոնացնելով տարանցիկ առեւտուրը:

Այսպէս, դեռեւս 1808 Յունիսի 30ից քաղաքի վերոնշեալ տուրքերի գանձումը չորս տարի ժամկէտով, տարեկան 112,500 ռ. կապալով տրւում է հայ առեւտրական դրամագլխի ներկայացուցիչ, ծնունդով Նախիջեւանի Երնջակ գաւառի Շահկերտ աւանից յայտնի վաճառական Բաբա Թառումեանին[42], որը խոյս տալով Երեւանի սարդարի բռնութիւններից եւ կամայականութիւններց, վերահաստատուել էր Շուշիում եւ առեւտրաարդիւնաբերական լայն գործունէութիւն էր ձեռնարկել Բաքւում: 1821ի գարնանը Շուշի այցելած հայ ականաւոր գրող, մանկավարժ, հրապարակախօս, ազգային-լուսաւորական գործիչ Մեսրոպ Թաղիադեանը հետաքրքիր պատմութիւն է ներկայացնում Թառումեանցի մասին.

> Բաբա առեալ զամենայն զուգ՝ փախչի Փայտակարան, եւ գրաւէ զերեսս ծովուն Կասբից ի ռուսաց դրանէն, որով սակաւ առ սակաւ հարստացեալ անդանօր՝ կոչէ եւ զեղբարս իւր, եւ հիմն դնէ այնորիկ հարստութեան, յոր վայելէին այսօր եղբարք իւր եւ ազգն[43]:

Նոյն թուականին Բաքուի նաւթի, աղալճերի, ձկնորսութեան եւ նաւագնացութեան կապալը չորս տարի ժամկէտով եւս տրուած էր Թառումեան միւս եղբայրներին՝ Մարկոսին եւ Զոհրաբին[44]: Այդ է վկայում Թաղիադեանցի մի այլ տեղեկութիւն. «*Վասն զի՝ սոքա (Թառումեան եղբայրները - Գ.Ս.) ընդ իւրեամբք ունելով զամէնայն արտօնութիւնս զծովուն Կասպից, թէ զձկնորսական իրաւունս, եւ թէ զնաւագնացութեան տեղեհարկս, բազմագունից պէտս ունէին գործաւարաց յայն պաշտօն*»[45]: Արցախցիներն իրենց բանիմացութեան եւ անսպառ եռանդի շնորհիւ էապէս նպաստեցին քաղաքի համընդհանուր զարգացմանը՝ առեւտրատնտեսական, ընկերա-տնտեսական ու կրթամշակութային կեանքի բարգաւաճմանը:

Այսպիսով՝ Բաքուի հասարակական վերնախաւում աչքի էր ընկնում նոր ձեւաւորուած հայ դրամատիրութիւնը՝ առեւտրաարդիւնաբերողները: Հայ

---

[42] *Акты, собранные Кавказской археологической комиссией* (Ակտեր, հաւաքագրուած Կովկասեան հնագիտական յանձնաժողովի կողմից), *հտր. IV,* Թիֆլիս, 1870, էջ 575 (№ 865):

[43] *Ճանապարհորդութիւն Մեսրոբայ Դ. Թաղիադեանց Վ. Ա. Սարկաւագի Սրբոյ Էջմիածնի ի Հայս, հտր. Ա,* Կալկաթա, 1847, էջ 291-92:

[44] Համեմատութեան համար նշենք, որ ռուսական առեւտրական դրամագլխի ներկայացուցիչ, արտադրատէր Վասիլի Կոկորեւը Ապշերոնեան Թերակղզու նաւթի հանոյթով սկսել է զբաղուել 1857ից, երբ Սուրախանում հիմնեց նաւթի զտարան (Խ. Դադայեան, *Հայերը եւ Բաքուն (1850-ական թթ. – 1920 թ.),* «Գասպրինտ» ՍՊԸ տպ., Երեւան, 2006, էջ 12):

[45] Թաղիադեանց, էջ 292:

առեւտրաարդիւնաբերողներն առաջնակարգ դիրքեր էին գրաւում տնտեսութեան եւ առաջին հերթին՝ նաւթարդիւնաբերութեան ու առեւտրի տարբեր ոլորտներում: Երկրում խոշոր ձեռնարկատէրեր դարձան մեծահամբաւ Մանթաշեան, Լիանոսեան, Միրզոյեան, Ղուկասեան, Կրասիլնիկեան, Ադամեան (Աբգար[46], Յովհաննէս) եղբայրներ[47], Բեգլարեան, Մութաֆեան,

[46] Վաճառական Աբգար Ադամեանի ընտանիքում կրթուել ու դաստիարակուել են չորս նշանաւոր դէմքեր: Աւագ որդին՝ Յովհաննէսը (1879-1932), սեւ եւ սպիտակ գունաւոր հեռուստատեսութեան եւ լուսահեռագրութեան իր գիւտով նոր դարագլուխ է բացել գիտութեան եւ արհեստագիտութեան պատմութեան մէջ: Նրա՝ տասնեակ տարիներ առաջ կատարած գիտական յայտնագործութիւններն ունեցան համաշխարհային նշանակութիւն եւ դարձան ժամանակակից գունաւոր հեռուստատեսութեան ու լուսահեռագրութեան հաստատուն հիմքը (Յ. Յակոբեան, *Յովհաննէս Աբգարի Ադամեան. գունաւոր հեռուստատեսութեան եւ լուսահեռագրութեան գիւտարար*, «Միտք», Երեւան, 1968): Հեղինէ եւ Եւգինէ դուստրերը դարձան տաղանդաշատ դաշնակահարներ: Նրանք զուգանուագով երկար տարիներ իրենց վրայ էին գամել Եւրոպայի եւ Ռուսաստանի երաժշտական հասարակութեան ուշադրութիւնը: Նրանց կրտսեր եղբայրը՝ պրոֆ. Արշակ Ադամեանը, եղել է գեղագէտ, երաժշտագէտ, 1924-26՝ Երեւանի Կոմիտասի անուան պետական կոնսերվատորիայի տնօրէնը: Նրա նախաձեռնութեամբ Երեւանում կազմակերպւում է սիմֆոնիկ նուագախումբ, որի առաջին համերգը կայացել է 1924 Դեկտեմբերի 10ին եւ որով սկզբնաւորուել է սիմֆոնիկ երաժշտութեան կատարումը Հայաստանում (Յ. Յակոբեան, *Ադամեան քոյրեր*, «Հայաստան», Երեւան, 1973):

[47] Շնորհազարդ Ադամեան գերդաստանի ծագման վերաբերեալ աղբիւրներում պահպանուել են տարբեր տեղեկութիւններ: Այսպէս, Բաքուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան հիմնադիրների եւ անփոփոխ անդամների ցուցակում այդ գերդաստանից սերող նաւթարդիւնաբերող Դաւիթ Յովհաննէսի Ադամեանը նշուած է որպէս շուշեցի (*Պատմական համառօտ տեսութիւն Բագուայ հայոց մարդասիրական ընկերութեան 25-ամեայ գործունէութեան*, տպ. Ս. Տէրյովհաննիսեանցի, Բագու, 1891, էջ 8, 57. նաեւ՝ Магда Нейман, *Армяне. Краткий очерк их истории и современного положения* (Հայերը. նրանց պատմութեան եւ ներկայ իրավիճակի համառօտ ուրուագիծ), տպ. «Ю. Н. Эрлихъ», Սանկտ Պետերբուրգ, 1899, էջ 151): *Արցախ-Ղարաբաղի հանրագիտարանի* Ադամեան բառացանկում ասւում է, որ Աբգար Սահակի Ադամեանը եւ կինը՝ Մարգարիտ Յովհաննէսի Ադամեանը ծնունդով Շուշիի գաւառակի Ջրաղացներ գիւղից են (С. Саркисян, *Энциклопедия Арцах-Карабаха*, издание 2-е исправленное и дополненое (Արցախ-Ղարաբաղի հանրագիտարան» ուղղուած եւ լրացուած 2րդ հրատ.), «Գրադ Պետրով», Սանկտ Պետերբուրգ, 2007, էջ 30): Գիւտարար Յովհաննէս Աբգարի Ադամեանին նուիրուած աշխատութեան հեղինակ Յակոբ Յակոբեանը, ով Ադամեան գերդաստանին վերաբերող կենսագրական ստոյգ տեղեկութիւններ է քաղել Յովհաննէս Ադամեանի այրու՝ ԵՊՀ ռեկտոր Յակոբ Մանանդեանին գրած նամակից, ինչպէս նաեւ Աբգարի աւագ դուստր՝ Հեղինէի դուստր Թամար Թաուտ-Հայրեանի, Արշակ Ադամեանի այրու՝ Ն. Ս. Ադամեանից, Ադամեանների ազգական Ս. Հ. Տէրօհանեանի եւ Ադամեան ընտանիքի հետ մտերիմ կապ պահպանած ակադեմիկոս Կարապետ Մելիքօհանջանեանի տրամադրած նիւթերից,

Լալայեան, Բունիաթեան, Թումայեան, Առաքելեան, Փիլիպոսեան, Խատիսեան, Բուդաղեան, Քալանթարեան, Կաճկաճեան, Ծատուրեան, Ունանեան, Փիթոյեան, եւ այլ ընտանիքները[48]: Նէյմանն (Գրիգոր Նիկողոսեան) իր *Հայերը* գրքում գրում է, որ արցախցիների փոքր մասն էր զբաղւում առեւտրով. Բաքւում նրանք հիմնականում նաւթարդիւնաբերողներ էին[49]:

ԲԱՔՈՒԻ ՆԱՒԹԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅԵՐԸ

Տարաժամանակեայ փաստերը վկայում են, որ Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան զարգացման գործում իրենց առանձնայատուկ դերն են ունեցել յատկապէս արցախահայերը, մասնաւորապէս՝ շուշեցիները, որոնք ձեռք են բերում մեծ հարստութիւն՝ դառնալով Բաքուի քաղաքակրթութեան զարգացման առաջամարտիկներից[50]: Առեւտրական կապերով կապուած լինելով Եւրոպայի եւ Ռուսաստանի հետ՝ արցախցի առեւտրաարդիւնաբերողները առաջիններից էին, որ կանխազգացին նաւթի նշանակութիւնը եւ սկսեցին զբաղուել նրա արդիւնաբերութեամբ ու զարգացնել այն: Նրանց հիմնած նաւթի հայանուն ընկերութիւնները («Արարատ», «Արցախ», «Արամազդ», «Սիւնիք», «Որոտան», «Մասիս», «Աստղիկ» «Վարանդա» եւն.) մեծ դեր են խաղացել Ապշերոնի նաւթի արդիւնահանման եւ վաճառքի կազմակերպման, ինչպէս նաեւ Բաքւում ֆինանսավարկային եւ դրամատնային համակարգերի կազմաւորման գործում[51]: Նրանց միջոցներով ԺԹ.-Ի. դարերում Բաքւում կառուցուեցին ոչ միայն արդիւնաբերական ու բնակելի շի-

---

գրում է, որ Ադամեանները ծագումով Շամախիից էին: Ըստ նրա՝ «*19րդ դարի կէսերին էր, երբ Բաքւում մշտական բնակութիւն հաստատեց Շամախեցի Սահակ Ադամեանը, որի Աբգար որդին հայրն էր շնորհաշատ զաւակների*» (Յակոբեան, *Յովհաննէս Աբգարի Ադամեան*, էջ 6): Այսպիսով՝ առկայ տեղեկութիւնները թոյլ են տալիս եզրակացնելու, որ Ադամեան գերդաստանի նահապետ Սահակի ծննդավայրը Շուշիի գաւառակի Ջրաղացներ գիւղն էր, որտեղից ԺԸ. դ. վերջերին շատուշատ արցախցիների պէս տեղափոխուել էր Շիրվան՝ Շամախի, այնուհետեւ 1830ականների սկզբներին մշտական բնակութիւն հաստատել Բաքւում: Բաքւում 1838 Մայիսի 16ին հայ բնակչութեան շրջանում անցկացուած ընտանեկան ցուցակագրութեան տեղեկագրում նշուած է նաեւ Սահակ Ադամեանը (Ատամով), որի ընտանիքը հաշւում էր 2 արական, 2 իգական (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 69):

[48] *Отчеть о деятельности правления Бакинского армянского человеколюбивого общества за 1902 г.* (Հաշուետուութիւն Բագուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան գործունէութեան, 1902), Բագու, 1903, էջ 7-8.

[49] Нейман, էջ 151:

[50] В. Микаелян, С. Мирзоян, "Участия армян в экномической жизни Восточного Закавказья (вторая половина XIX-первые десятилетия XX вв.)," (Հայերի մասնակցութիւնը Արեւելեան Անդրկովկասի տնտեսական կեանքին. ԺԹ. դարի երկրորդ կէս-Ի. դարի առաջին տասնամեակներ), *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների,* 2:1990, էջ 74-81:

[51] Մանրամասն տե՛ս՝ Գ. Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան պատմութիւնը*:

նութիւններ, այլեւ հասարակական խոշոր շէնքեր: Այս առումով նշանակալից են մասնագիտական մեծ վարպետութեամբ ճարտարապետեր Գաբրիէլ Տէրմիքէլեանի, Ն. Բաեւի, Ս. Սարկիսեանի, Ֆ. Աղալեանի նախագծերով նորդասական ոճով կառուցուած բնակելի ու հասարակական շինութիւնները, որոնք կանգուն են ցարդ եւ զարդարում են մերօրեայ Բաքուն[52]:

Նաւթարդիւնաբերութեան ոլորտում արցախցի թերեւս առաջին նախաձեռնողներից էր հայ առեւտրական դրամագլխի ներկայացուցիչ Պետրոս Մանչէեանը, որը կառավարութեան հետ 1810ին ստորագրած համաձայնագրով, կապալով շահագործում էր Ապշերոնեան Թերակղզու եւ Բաքուից ոչ-հեռու գտնուող Ղուբա քաղաքի նաւթահորերն ու մերձակայ ծովային ձկնորսարանները: Այդ աշխատանքը նա շարունակեց մինչեւ իր մահը՝ 1823[53]:1868ին նաւթարդիւնաբերութեան բնագաւառում որոշ քայլեր է ձեռնարկում նաեւ Բաքւում հաստատուած շուշեցի Լազարեանների գերդաստանի ներկայացուցիչ, զօրավար-տեղակալ Յովհաննէս (Իւան) Դաւթի Լազարեանը[54], որին ռուսական կառավարութիւնը յատկացրել էր մի փոքրիկ նաւթադաշտ: Սակայն յատկացուած հողակտորը գրեթէ նաւթաբեր չէր: Գրականագէտ, հրապարակախօս Տիգրան Նազարեանն իր քեռու՝ բաքուաբնակ շուշեցի մեծահարուստ բարեգործ Համբարձում Հախումեանի եւ Լազարեանի երկխօսութիւնից վկայում է հետեւեալը. «*Յիշեցի մեծ դայուս պատմածը՝ որ գեներալ Յովի. Լազարեւն էր արել նրան ռուս-տաճկ. պատերազմին՝ «Ա՛յ, Համբարձում աղա, ասում է հայրենասէր ղարաբաղցի գեներալ Լազրեւը իր նման հայրենասէր հսկայ քեռուս (Համբ. Հախումեանին), Շամիլին բռնելուց ենանա, ինձ էլ անպէտք համարեց ռուս թագաւորը: Մի պատառ նօթի հող էր տուել Բագւում, էն էլ օգուտ չէր բերում, նօթ չէր դուս գալիս: Սաղ օրը մալուխսլիի մէջ ծովին ղըրաղաւը բօլթա[55] տալաւ ի օրըս մթնըցնում*»[56]: 1877ին սկսուած ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառով Յովհաննէս Լազարեանը թողնում է Բաքուն:

---

[52] Նոյն, էջ 171-87:

[53] Վալտէր Դիլոյեան, *Արեւելեան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամեակին եւ հայ-ռուսական յարաբերութիւնները*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1989, էջ 117:

[54] Լազարեանների գերդաստանը սերում էր Քաշաթաղի մելիքական տոհմից: Այս գերդաստանում են ծնուել զօրավար-տեղակալ Յովհաննէսը, գնդապետ, պատմաբան Յակոբը եւ Բաբաջանը (ՀԱԱ, ֆ. 42, ց. 1, գ. 2, թ. 1-11. նաեւ՝ Лотто В., Генерал-адъютант Иван Давыдович Лазарев (զօրավար-համհարզ Իւան Դաւթի Լազարեւ), Թիֆլիս, 1900. նաեւ՝ Ա. Ղազիեան, «Լազարեանների զինուորական փառքը», *Բանբեր Հայաստանի արխիւների*, Երեւան, 3:1991, էջ 218-25):

[55] Բոլթա տալ - զբօսնել, ման գալ (*Հայոց լեզուի բարբառային բառարան, հտր. Ե.*, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2008, էջ 99):

[56] Ե. Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարան, Տ. Նազարեանի ֆոնդ, գ. 233, տ. 4, թ. 19:

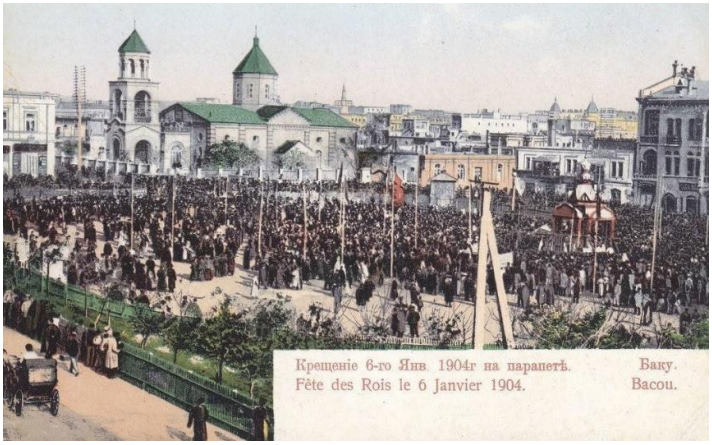

Բաքու, 1904, Յունուարի 6, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի: Հայութիւնը նշում է Քրիստոսի Ս. Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան տօնը

Շուշեցիներ էին նաեւ խոշոր նաւթահանքերի տէրեր, եղբայրներ Առաֆէլեանները, Ղուկասեանները, Արսէն, Ներսէս, Կոնստանդին, Մովսէս[57] եւ Սողոմոն Կրասիլնիկեան եղբայրները, Արշակ Ունանեանը, Բաղդասար Արզումանեանը, Գրիգոր եւ Յովսէփ Թումայեան եղբայրները, Գրիգոր Դիլդարեանը, Դաւիթ Աւան-Իւզբաշեանը[58], Սամուէլ Բաղիրեանը, Դոլուխանեան եղբայրները, Յարութիւն (Արտեմ) Մադաթեանը, Միքայէլ Արամեանցը, Մուսայէլ Շահգեդանեանը եւ շատ ուրիշներ[59]:

ԺԹ. դարավերջին Կրասիլնիկեան եղբայրների եւ Սիմէոն Առաֆէլեանի նաւթարդիւնաբերական վաճառատների միաւորմամբ գործում էր «Եղբ. Կրասիլնիկեան եւ Ս. Առաֆէլեան» ընկերութիւնը[60]: Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան զարգացման գործում մեծ դեր են ունեցել նաեւ Ալեքսանդր, Յովհաննէս եւ Դաւիթ Ադամեան եղբայրների հիմնած «Եղբ. Ադամեան» առեւտրական ընկերութիւնը եւ Թումայեան եղբայրները: Վերջիններս Բաքւում հիմնել են «Եղբ. Թումայեանց» նաւթարդիւնաբերական ընկերութիւնը:

---

[57] Մովսէս Կրասիլնիկեանն իր ողջ հարստութիւնը Բաքու. նաւթարդիւնաբերական շրջանը, ԺԹ. դ կտակել էր որդուն՝ Ռուբէնին, որն ուսանում էր Լիէժի (Փարիզ) պոլիտեխնիկ ինստիտուտում: 20ամեայ Ռուբէնը շնորհիւ իր համեստ բնաւորութեան մեծ սէր ու յարգանք էր վայելում ընկերների շրջապատում: Սակայն, չպարզուած հանգամանքներում, 1908 Ապրիլի 21ին սպանւում է իր վարձած սենեակում, Ստալ ազգանունով մի երիտասարդ ֆրանսուհու ատրճանակից արձակած գնդակից (*Կտրակ*, Թիֆլիս, 1908, Ապրիլի 26):

[58] Դաւիթ Աւան-Իւզբաշեանի 24ամեայ որդին, Կովկասեան 2րդ բանակային զօրագնդի Տվերի դրագունեան գնդի դրօշակիր Գուրգէն Աւան-Իւզբաշեանը զոհուել է առաջին աշխարհամարտի ժամանակ՝ 1916 Մայիսի 15ին:

[59] Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան*, էջ 125-26:

[60] Ֆ. Մարդանեան, «Նաւթային քրոնիկ. Բիբի-Էյբաթի պետական նաւթային հողերի աճուրդը (II)», *Մուրճ*, 1899, № 2-3, էջ 308-13:

Իր գործունէութեամբ լայն ճանաչում էր ձեռք բերել յատկապէս Գրիգոր Թումայեանը: Թումայեան գերդաստանը, Բաքուից բացի, վիթխարի կարողութիւնների հասնող անշարժ գոյք էր ձեռք բերել նաեւ Թիֆլիսում[61]:

Բաքու. նաւթարդիւնաբերական շրջանը, ԺԹ. դ.

Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան մէջ առանձնանում են նաեւ շուշեցիներ Համբարձում Հախումեանը[62], Սամուէլ Բաղիրեանը եւ Յարութիւն (Արտեմ) Մադաթեանը, որոնք 1878ին միանալով արդիւնաբերող Բրունօ Դէ Բուրի հետ, հիմնում են «Կասպից Ընկերութիւն» նաւթարդիւնաբերական եւ առեւտրական վաճառատունը[63]: Նաւթի վերամշակման ուսումնասիրութեան նպատակով 1886ին երկրորդ անգամ Բաքու այցելած ականաւոր գիտնական, տարրաբան, նաւթային մասնագէտ Դմիտրի Մենդելէեւը Սամուէլ Բաղիրեանի մասին գրել է. «Բաղիրեանը շատ բարեխիղճ հայ է»[64]:

Այս առումով ուշագրաւ է *Տարազ* ամսագրի վկայակոչած հետեւեալ տեղեկութիւնը. «*Գաղտնիք չէ, որ Բագուի հայ հարուստները մի աննշան բացառութեամբ, բոլորը ղարաբաղցիներ են: Սրանք, իրանց բնածին ընդունակութեամբ եւ փոկունութեամբ մի երեսուն-քառասուն տարուայ ընթացքում շինել են այժմեան Բագու քաղաքը եւ ձեռք բերել ահագին հարստութիւն*»[65]: Այս առումով առաւել ուշագրաւ է *Տարազ*ում տեղ գտած նաեւ

---

[61] *Մուրճ*, Թիֆլիս, 1899, № 2-3, էջ 256:

[62] Համբարձում Հախումեանը մահացել է 1898 Մարտի 8ին՝ Բաքւում, 65 տարեկան հասակում (*Տարազ*, Թիֆլիս, 1898, Մարտի 8, էջ 198):

[63] *Баку и его окрестности* (Բագուն եւ նրա շրջակայքը), Թիֆլիս, 1891, էջ 28-29. նաեւ՝ Ա. Սարուխան, *Աղեքսանդր Մանթաշեանց. մեծ վաճառականն եւ բարեգործը: Յիշողութիւններ իր մահուան 20 ամեակի առթիւ*, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1931, էջ 42:

[64] Դադայեան, *Հայերը*, էջ 219: Մենդելէեւը առաջին անգամ Բաքու է այցելել 1863 Սեպտեմբերի սկզբին (Գ. Սմիռնով, *Մենդելէեւ*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1986, էջ 171):

[65] *Տարազ*, Թիֆլիս, 1892, Յուլիսի 5, էջ 350:

հետեւեալ տեղեկութիւնը. «*Ռուսաստանում չը կայ մի քաղաք, որի բնակիչները այնքան հարուստ լինեն, որքան ղարաբաղցիք: Բագուայ ամենախոշոր դրամատէրերի 7/10ը ղարաբաղցիներ են*»[66]:

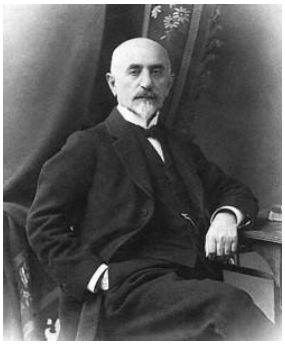

Յովհաննէս Լազարեան, Միքայէլ Արամեանց, Գրիգոր Թումայեան

Բաքուի նաւթադաշտերի հայ խոշոր սեփականատէրերի շրջանում յատկապէս առանձնանում են շուշեցի Պօղոս, Յակոբ, Աբրահամ եւ Արշակ Ղուկասեան եղբայրները: Սրանց նաւթաբիզնէսի հիմքը սկսել է աւագ եղբայրը՝ Պօղոսը[67], որ 1878ին Շուշուց գալով Բաքու, իր ձեռներէցութեամբ ու բանիմացութեամբ հիմք է դրել իրենց արդիւնաբերութեանը եւ դարձել Բաքուի մեծահարուստներից մէկը: Նա, նախ, 27,000 ռուբլով ձեռք է բերում Սամուէլ Բաղիրեանի մասնաբաժինը, ապա՝ Յարութիւն Մադաթեանինը եւ ինքն էլ շուտով սկսում ընկերակցել ԴէԲուրին: Աստիճանաբար զարգացնելով նաւթային իրենց գործը՝ Ղուկասեանները առաջնակարգ դիրք են գրաւում նաւթարդիւնաբերութեան մէջ եւ արդէն 1887ին 2 մլն ռ. հիմնադիր դրամագլխով վերածւում են բաժնետիրական ընկերութեան[68]: 1888ին ԴէԲուրի մահից յետոյ Կասպից Ընկերութեան լիակատար սեփականատէրը դարձան Ղուկասեան եղբայրները[69]: Նրանց աշխատողների թիւը հասնում

---

[66] «Շուշին իբրեւ առողջապահական կայարան», *Տարազ*, 27 Հոկտեմբերի 1902, էջ 404:

[67] Պ. Ղուկասեանն (1858, Շուշի-1937, Փարիզ) աւարտել է Մոսկուայի Գործնական առեւտրային ակադեմիան, 1878ին՝ Դրեզդէնի Պոլիտեխնիկ ինստիտուտը: 1890-1906՝ եւ 1915-17՝ եղել է Ռուսաստանի առաջին դասակցեալ կազմակերպութեան՝ «Բաքուի Նաւթարդիւնաբերողներ»ի համագումարների նախագահը: 1906-15՝ Ռուսաստանի պետական խորհրդի անդամ: 1916ից՝ Ռուսական առեւտրաարդիւնաբերական բանկի վարչութեան նախագահ: 1918ին տարագրուել է Ֆրանսա ու եղել «Տորգպրոմ» հակաբոլշեւիկեան կազմակերպութեան հիմնադիրներից: 1905-09՝ կառուցել է Եալթայի Ս. Խաչ եկեղեցին (ճարտարապետ՝ Գաբրիէլ Տէրմիքէլեան, եկեղեցու ներքին պատկերազարդումը՝ Վարդգէս Սուրենեանցի):

[68] Սարուխան, էջ 42:

[69] *Баку и его окрестности*, էջ 28-29:

էր աւելի քան 100ի[70]: Այդ ընթացքում Բաքու են գալիս Պօղոսի եղբայրները՝ Յակոբը, Աբրահամը[71] եւ Արշակը, որոնք արագօրէն ծանօթանալով նաւթի շուկային, է՛լ աւելի նպաստեցին ընկերութեան տնտեսական զարգացմանն ու հզօրացմանը:

Նաւթի արդիւնաբերութեան մէջ Պօղոս Ղուկասեանի ձեռնարկած արդիւնաւէտ գործունէութեան շնորհիւ նրա համբաւը Կովկասի վաճառականութեան շրջանակներից լայն տարածում գտաւ նաեւ Ռուսաստանում եւ այլուր՝ դառնալով համառուսաստանեան չափանիշերով նաւթարդիւնաբերող առաջին հայը: Ռուս գործարանատէր Վիկտոր Ռագոզինի նախաձեռնութեամբ, երբ Բաքուում հիմնւում է Մոսկուա-Կովկասեան Ընկերութիւնը, հաշուի առնելով Ղուկասեանի փորձառութիւնն ու հմտութիւնը, խնդրում են նրան՝ ղեկավարելու հեղինակաւոր այդ ընկերութեան աշխատանքները: Վերջինս ընդունելով առաջարկը, դառնում է ընկերութեան բաժնետէր[72]: 1891ին Պ. Ղուկասեանը նախագահում է «Բաքուի նաւթարդիւնաբերողների միութիւնը: Այդ պաշտօնը 1896ից մինչեւ իր մահը՝ 1917, ղեկավարում է նրա կրտսեր եղբայրը՝ Արշակը[73]: Շարունակելով առեւտրաարդիւնաբերական իր գործունէութիւնը, Պ. Ղուկասեանը Ս. Եակովլեւի հետ 1897ին 1 մլն ռ. հիմնադիր դրամագլխով հիմնում է Կասպից խողովակամուղը, որն իր բազմաճիւղ խողովակաշատ ցանցերով գործարաններին եւ քաղաքին մատկարարում էր անհրաժեշտ քանակութեամբ ջուր: Ծաւալելով լայնասպարէզ գործունէութիւն, Պ. Ղուկասեանը Բաքուում հիմնեց նաեւ մի շարք ձեռնարկութիւններ, որոնց գործարկման արդիւնքում առաւել բարձրացուեց նաւթարդիւնաբերութեան արդիւնաւէտութիւնը: Նրա անմիջական ջանքերով Բաքուում հաստատուել է մեքենաշինական մեծ գործարան, որն անհրաժեշտ քանակութեամբ մեքենաներ, հորատող սարքեր եւ խողովակներ էր պատրաստում նաւթարդիւնաբերական տարբեր ձեռնարկութիւնների համար: Նրան է պատկանում նաեւ Բաքուում առաջին էլէկտրամեքենաշինական գործարանի կառուցման պատիւը, որի ղեկավարութիւնն իրականացնում էին նրա հմուտ եւ գործիմաց որդիները: Բաքուի Ստարօ-Պոլիցէյսկայա փողոցում գտնուող նրա վաճառանոցը առաջիններից մէկը սկսեց նաւթարդիւնաբերութեան համար վաճառել արտասահմանեան տարատեսակ

---

[70] Ա. Գիւլխանդանեան, «Բագուի դերը մեր ազատագրական շարժման մէջ», *Հայրենիք*, Պոստոն, Բ. տարի, Մարտ, 5:1924, էջ 98:

[71] Աբրահամը յետագայում համալսարանական կրթութիւն է ստացել Գերմանիայում: Աւարտելով փիլիսոփայութեան ֆակուլտէտը՝ դոկտորի գիտական աստիճանով հաստատուել է Լոնդոնում, զուգահեռաբար ղեկավարելով իրենց առեւտրական տան գործերը Անգլիայում եւ եւրոպական մի շարք քաղաքներում: Նա եղել է Ազգային Բիւրոյի Բաքուի մասնաճիւղի անդամ (ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 111, թ. 11):

[72] Սարուխան, էջ 44-45:

[73] Նոյն, էջ 47:

սարքաւորումներ, շարժիչներ եւ էլեկտրական կայաններ: Նա առաջինն էր, որ Բաքւում ստացաւ արդիւնաբերական գազ[74]:

Նաւթարդիւնաբերութեան ոլորտում իր ծանրակշիռ ներդրումն ունի յատկապէս արցախցի առեւտրաարդիւնաբերող, ծնունդով Շուշիի գաւառի Ասկերանի շրջանի Քեաթուկ (Քոթուկ) գիւղից Միքայէլ Արամեանցը[75]: 1884ին Թիֆլիսից գալով Բաքու, նա ընկերանում է Բաքուի խոշոր ձեռնակատէրեր Առաքել Ծատուրեանցի[76], Յովսէփ Թումայեանի եւ Գրիգոր ու Նիկոլայ Առաֆէլեան եղբայրների հետ եւ Բալախանիում հիմնում են «Առ. Ծատուրեան եւ միւսներ» ընկերութիւնը, որը տարեկան արտահանում էր 4 մլն. փութ նաւթ եւ քսուքային տարբեր իւղեր[77]: Ընկերութիւնը 130,000 ռուբլով գնում է Առաֆէլեան եղբայրների եւ Գերասիմ Թումայեանի նաւթի վերամշակման գործարանը[78]:

Այդ տարիներին Բաքուից Բաթում նաւթի փոխադրումը եւ վաճառքը կապուած էր արհեստագիտական որոշակի դժուարութիւնների հետ: Փոխադրումները ժամանակին կատարելու նպատակով Միքայէլ Արամեանցը ձեռնարկում է նաւթի տեղափոխումը մետաղեայ արկղատակառներով: Անհրաժեշտ կանխիկ գումար ձեռք բերելու նպատակով նա գալիս է Թիֆլիս եւ դիմում իր վաղեմի ընկեր, Բաքւում հայ առեւտրաարդիւնաբերական դասի խոշոր ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Մանթաշեանցին[79]՝ փոխարէնը առա-

---

[74] Նոյն, էջ 44-45:

[75] *Ոսկի-բարեկամ հայ ընտանեաց*, աշխատ.՝ Գրիգոր աւագ քահանայի Մանդակունւոյ, արագատիպ «Էսպերանտօ», Թիֆլիս, 1912, էջ Է-ԺԷ:

[76] Գիտական գրականութեան մէջ, ԺԹ. դ. երկրորդ կէսի հայ առեւտրաարդիւնաբերող, խոշոր բարեգործ Առաքել Ծատուրեանի ծննդավայրը թիւրիմացաբար նշուած է Շուշին: Օրինակ, Շիրվանզադէն գրում է, որ Ծատուրեանցը եղել է շուշեցի (Ա. Շիրվանզադէ, «Կեանքի բովից», *երկերի ժողովածու, հտր. 8*, «Հայաստան», Երեւան, 1961, էջ 166): Ծատուրեանը որպէս շուշեցի է յիշատակուած նաեւ Մարդասիրական Ընկերութեան տեղեկագրում (*Պատմական համառօտ տեսութիւն*, էջ 63): Հետեւելով տարածուած կարծիքին՝ Ծատուրեանին շուշեցի է համարել նաեւ Դադայեանը (Դադայեան, *Հայերը*, էջ 174): Հակառակ այդ կարծիքի՝ պահպանուել են ստոյգ տեղեկութիւններ թէ Ծատուրեանը ծնունդով Զանգեզուր գաւառի Քարահունջ գիւղից է: Նրա քարահունջեցի լինելը հաստատւում է հենց այն փաստով, որ թաղուած է հայրենի գիւղում (մանրամասն տե՛ս՝ Գ. Ստեփանեան, «Առաքել Ծատուրեան. առեւտրաարդիւնաբերողը եւ բարեգործը», *Գիտութեան աշխարհում*, 2:2018, էջ 2-9:

[77] Սարուխան, էջ 65:

[78] Վ. Աթանեսեան, *Միքայէլ Արամեանց*, Հեղ. հրատ., Երեւան, 2011, էջ 22:

[79] Խոշոր նաւթարդիւնաբերող, մեծահարուստ եւ բարեգործ Մանթաշեանցը ծնուել է Թիֆլիսում, 1842 Մարտի 3ին: Նրա հայր Յովհաննէսը, մօր կողմից ծագումով կրօնական հնագոյն ընտանիքից՝ Թիֆլիսի Ս. Գէորգ եկեղեցու աւագ քահանայ Տէր Փիլիպէ Ղայթմազեանցի գերդաստանից էր (Գալուստ Շերմազանեան, *Նիւթեր ազգային պատմութեան համար: Երեւելի հայկազունք ի Պարսկաստան*, Ռոս-

տով, 1890, էջ 215): Մանթաշեանցը սովորել է Թիֆլիսի Գալուստ վրդ. Փափազեանի մասնաւոր դպրոցում: Մանթաշեանցի հայրը Պարսկաստանում նշանաւոր եւ ազդեցիկ հայերից էր, արդիւնաբերական յայտնի վաճառական: «*Այդ շրջանում շատ ազդեցիկ էր Եովանէ* (Յովհաննէս - Գ.Ս.) *Մանթաշեանը, այժմեան Մանթաշեանների պապը եւ յայտնի բարեգործ հանգուցեալ Ալ. Մանթաշեանցի հայրը, որ մի գեղեցիկ փղամարդ էր՝ մորթէ գլխարկը դրած, մահուդէ կապան հագին մինչեւ օձիքը կոճկած*» (*Մշակ*, 1916 Հոկտեմբերի 19): Յովհաննէս Մանթաշեանցը գործի բերումով բնակւում էր Պարսկաստանում, սակայն նրա ընտանիքը գտնւում էր Թիֆլիսում: 1868ին Ալ. Մանթաշեանցը հօր հետ եղել է Լայպցիգում, այնտեղից անցել Լոնդոն եւ Մանչեստր: 1878ին Մանթաշեանցները Պարսկաստանից վերադառնում են Թիֆլիս: Շարունակելով ճանապարհորդութիւնները դէպի եւրոպական երկրներ՝ Ալ. Մանթաշեանցը սովորում է ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ անգլերէն: Հօր մահից յետոյ (1887) Ալ. Մանթաշեանցը նրա թողած 20,000ռ. դրամագլխով շարունակում է առեւտրական գործունէութիւնը: Ուսումնասիրելով նաւթարդիւնաբերութեան պայմանները եւ համոզուելով այդ գործի հեռանկարային լինելը՝ 50,000ռ. դրամագլխով 1889ին Միքայէլ Արամեանցի առաջարկով միանում է «Առ. Ծատուրեանց եւ միւսներ» ընկերութեանը (*Ոսկի բարեկամ հայ ընտանեայց*, էջ 4-5): Դառնալով ընկերութեան վարչութեան անդամ՝ Մանթաշեանցը ամբողջութեամբ հրաժարւում է Թիֆլիսում ծաւալած արտադրական գործունէութիւնից: Աստիճանաբար հմտանալով նաւթարդիւնաբերութեան ոլորտում՝ Մանթաշեանցը հետզհետէ ձեռք է բերում իր գործընկեր փայատէրերի մասնաբաժինները: Ընկերութիւնից առաջինը հեռանում է Առաֆէլեանը՝ ստանալով 45,000ռ.: Նրան յաջորդում է Թումայեանը՝ իր արժեթղթերը վաճառելով 70,000ռ., ապա նրանց օրինակին հետեւում է Ծատուրեանցը, որն իր արժեթղթերը վաճառում է 620,000ռ.: Այդ գործարքի մասին *Տարազը* յայտնում է հետեւեալ մանրամասները: Ալ. Մանթաշեանցը, «*...այրական հասակում սկսելով Բագւում նաւթային արդիւնաբերութիւն, ընկերանում է ղարաբաղցիների՝ պ. պ. Յովսէփ Թումայեանցի, Առաքել Ծատուրեանի եւ Միքայէլ Արամեանցի հետ: Շնորհիւ վերջինիս՝ վախեցնում են նախ ծերունի եւ համեստ, աստւածավախ Յովսէփ Թումայեանին ու ապա Առաքել Ծատուրեանին, նկարագրելով ձեռնարկութեան անաջող ընթացքը եւ մեծ փոխառութեան պերսպէկտիւը ու մոլորեցնում ծերունի Թումայեանին, եւ էժան գնով առնում նրա նաւթահանքերը: Վերջը հեռացւում է եւ Առաքել ապէրը (Ծատուրեան) եւ գործի տէրերը մնում են երկու աժդահաներ՝ Ալ. Մանթաշեան եւ պ. Միք. Արամեան*» (*Տարազ*, Թիֆլիս, 1911, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 97): Ընդ որում՝ Մանթաշեանցի բաժնեմասը կազմում էր 75%, իսկ Արամեանցինը՝ 25%: Մանթաշեանցը, աստիճանաբար տէր դառնալով «Առ. Ծատուրեան եւ միւսներ» ընկերութեան նաւթադաշտին, հիմնադրում է նոր ընկերութիւն՝ «Ա. Հ. Մանթաշեանց եւ ընկ. առեւտրական տուն»: Այս անգամ Մանթաշեանցի բաժնեմասը կազմում էր 80%, իսկ Արամեանցինը՝ 20%: Ընդարձակելով իր գործունէութիւնը՝ Մանթաշեանցը 22 մլն. ռ. հիմնադիր դրամագլխով 1899ին հիմնում է «Ա. Հ. Մանթաշեանցի նաւթարդիւնաբերական եւ առեւտրական ընկ.» բաժնետիրական նոր ընկերութիւնը, որի կանոնադրութիւնը հաստատւում է նոյն թուականի Յունիսի 11ին (*Устав нефтепромышленного и торгового общества «А. И. Манташев и К°»* (Ա. Ի. Մանթաշեւ եւ Կ^{0}» նաւթարդիւնաբերական եւ առեւտրական ընկերութեան կանո-

ջարկելով նրան մտնել իրենց ընկերութեան մէջ եւ դառնալ բաժնետէր: Կայացած գործարքի հիման վրայ Միքայէլ Արամեանցը չպէտք է միջամտէր «Ա. Մանթաշեանց առեւտրական տուն Կ°» ընկերութեան գործունէութեանը, այլ պէտք է միայն ստանար իր հասանելիք շահութատոկոսները[80]:

ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարի սկզբներին նաւթային արդիւնաբերութեան համակենտրոնացման պայմաններում Մանթաշեանցը եւ Պ. Ղուկասեանը, 1902ին համաձայնութեան գալով «Բրիթիշ փեթրոլիում» ընկերութեան հետ, Լոնդոնում հիմնեցին «Homelight Oil» ընկերութիւնը: Ընկերութեան մշտական ներկայացուցիչն էր Լոնդոնում հաստատուած Աբրահամ Ղուկասեանը[81]:

Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան զարգացման գործում մեծ դեր են ունեցել նաեւ շուշեցի Առաֆելեան եղբայրները, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում ձեռք էին բերել հսկայական հարստութիւն[82]:

1870ականներից խոշոր նաւթահանքերի տէրեր էին շուշեցիներ Կրասիլնիկեան եղբայրները, Գրիգոր եւ Յովսէփ Թումայեան եղբայրները, Գրիգոր Դիլդարեանը, Մուսայէլ Շահգեդանեանցը[83] եւ Աւետիք Բալայի Ղուկասեանը (Պօղոս, Արշակ եւ Յակոբ Ղուկասեանների հօրեղբայրը)[84]:

նադրութիւն), Սանկտ Պետերբուրգ, 1899: Ընկերութեան առեւտրական զինանշանն էր հայկական «Գառն Աստծոյ» պատկերը: Մանթաշեանցը մահացաւ 1911 Ապրիլի 19ին՝ Պետերբուրգում (Սարուխան, էջ 81. նաեւ՝ Լ. Բալագեան, *Ալեքսանդր Մանթաշեանց (ազգային բարերարը եւ գեղարուեստի մեկենասը)*, «Աստղիկ» գրատուն, Երեւան, 2003:

[80] Միք. Արամեանցի դրամագլուխը շարունակաբար դրւում էր շրջանառութեան մէջ եւ կրկնապատկւում: Վրաստանի տարբեր վայրերում նա ունէր ամառանոցներ: Նրան էին պատկանում Ախթալայի կալուածքը, Կիսլովոդսկի հանքային ջրերի տաղաւարը: Ախթալայում նա շինել է տուել զուիցերիական ոճով ամառանոց-դղեակ: Արամեանցը եղել է նշանաւոր բարերար: Նա իր միջոցներով Թիֆլիսի Հալաբար թաղամասում կառուցել է քաղաքային հիւանդանոց՝ տրամադրելով 100,000ռ. (*Մուրճ*, 1903, № 4, էջ 229): Իր հովանաւորութեան տակ է վերցրել Հաղպատի եւ Սանահինի վանքերի ու այնտեղ բնակուող վանականների խնամքը: Բարեգործական տարբեր ձեռնարկումներ է կատարել Շուշի քաղաքի համընդհանուր զարգացման համար: 1917 հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ Արամեանցը, զրկուելով իր ամբողջ ունեցուածքից եւ կարողութիւններից, մահացաւ 1924ին ծայրայեղ չքաւորութեան ու մէնութեան մէջ: Թաղուել է Թիֆլիսի Խոջիվանքի հայկական գերեզմանոցում (մանրամասն տե՛ս՝ Վ. Աթանէսեան, *Միքայէլ Արամեանց. կեանքի եւ գործունէութեան դրուագներ*, Հեղ. հրատ., Երեւան, 2013. նաեւ՝ Կ. Օհանջ (Օհանջանեան), *Արամեանց*, «Էդիթ Պրինտ», Երեւան, 2020:

[81] Դադայեան, *Հայերը*, էջ 32:

[82] Գիւլխանդանեան, էջ 98:

[83] Նոյն, էջ 99-100:

[84] Բաքուի Ա. արհեստակցականի վաճառական Աւետիք Ղուկասեանը (1837, Շուշի-1902, Թիֆլիս) աւարտել է ծննդավայրի՝ Շուշիի գաւառական դպրոցը: Մոսկուայում, ապա Նուխիում, Ղուբայում եւ Շուշիում զբաղուել է տորօնի եւ հիւսուածքա-

Շուշեցի Դաւիթ Աւան-Իւզբաշեանի եւ Խատիսեանների նշանաւոր տոհմի ներկայացուցիչ, մասնագիտութեամբ տարրաբան, լեռնային երկրաչափ Կոնստանդին Խատիսեանի հիմնադրմամբ, 1880ականների վերջերին գործում էր «Կ. Խատիսեան - Դ. Աւան-Իւզբաշեան ընկերութիւնը»[85]: Նաւթարդիւնաբերութեան ասպարէզում մեծ յաջողութիւնների էին հասել շուշեցիներ Դոլուխանեանները[86], յանձին՝ «Սոուչաստնիկի» նաւթարդիւնաբերական վաճառատան տնօրէն-կառավարիչ Բոգդան Դոլուխանեանի[87]:

Այսպիսով՝ տնտեսական կեանքի աշխուժացման պայմաններում հայ առեւտրաարդիւնաբերողներից շատերը, այդ թւում նաեւ արցախցիները, Բաքւում հիմնել են գործարաններ, արտադրամասեր եւ արդիւնաբերական այլ ձեռնարկութիւններ: Եթէ 1889ին Բաքւում գրանցուած 69 նաւթարդիւնա-բերական ընկերութիւններից հայկական էր 34ը, ապա՝ 1907ին 154ից՝ 89ը (58%), 1909ին 176ից՝ 99ը (56%): 1907ի դրութեամբ 448 միլիոն փութ նաւթի հանոյթի 52,4%ը պատկանում էր հայերին, 36,9%ը՝ ռուսներին եւ եւրոպացիներին, իսկ 8,7%ը՝ կովկասեան այլ ժողովուրդների: Արդէն 1917ին 368 միլիոն փութ նաւթի հանոյթի 53%ը պատկանում էր հայ ձեռնարկատէրերին[88], որոնք լուրջ մրցակցութեան մէջ էին գտնւում «Նոբէլ եղբ.» եւ «Կասպից-Սեւծովեան ընկերութիւն (Ռոտշիլդ)» վաճառատների հետ:

ԱՐՑԱԽԱՀԱՅԵՐԻ ԱՅԼ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԲԱՔՒՈՒՄ

Բաքւում արցախցի առեւտրաարդիւնաբերողները նաւթի վերամշակման եւ արդիւնաբերական այլ գործարաններ ունենալուց զատ, ունեցել են նաեւ նաւամատոյցներ եւ սեփական շոգենաւեր: Սեփական շոգենաւերի, այդ թւում նաեւ ովկիանոսային նաւերի տէրեր էին Ղուկասեան եղբայրները եւ Գ. Թումայեանը[89]: Կասպից ծովում բեռնափոխադրումներ են կատարել

թէլերի առեւտրով: Այնուհետեւ մեկնել է Բաքու եւ ներգրաւուել նաւթարդիւնաբերութեան մէջ: Կասպից ծովում ունէր «Արգօ» եւ «Թամարա», նաւթատար շոգենաւերը: Սակայն նաւթարդիւնաբերութեան ոլորտում նա երկար չի մնում: 1892ին մշտական բնակութիւն է հաստատել Թիֆլիսում («Աւետիք Ղուկասեան ճեմարան Հայաստանում», *Տարազ*, Թիֆլիս, 5:1914, Մայիս, էջ 90-91):

[85] Գ. Ստեփանեան, «'Բաքուի Հայոց Կուլտուրական Միութեան' պատմութիւնից», *Բանբեր հայագիտութեան*, 1:2020, էջ 87-102:

[86] *Պատմական համառօտ տեսութիւն Բագուայ Հայոց*, էջ 72:

[87] Դադայեան, *Հայերը*, էջ 222. նաեւ՝ Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան*, էջ 298:

[88] ՀԱԱ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 23, թ. 30-31. նաեւ՝ Микаелян, Мирзоян, էջ 77:

[89] ՀԱԱ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 23, թ. 29: Նաւթարդիւնաբերող, մեծ բարերար, 1882-85՝ Բաքուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան վարչութեան նախագահ Գր. Թումայեանը 1889ին Կասպից ծովում ունէր հինգ շոգենաւ՝ «Սերիոժա», «Արշակ», «Լազար», «Կոնստանտին» եւ «Ադմիրալ»: Բացի վերջինից, միւսները կրում էին նրա որդիների անունները (Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան*, էջ 147): Թումայեանն ունեցել է ողբերգական մահ: 1894 Յունիսին նա որոշում է ընտա-

նաեւ արցախցի առեւտրաարդիւնաբերողների եւ հայկական այլ ընկերութիւնների «Հայաստան», «Արցախ», «Կիլիկիա», «Արմեինիա», «Գրիգոր Արծրունի»[90], «Արծուի Վասպուրականի», «Արգօ», «Թամարա», «Արմենիա», «Մասիս», «Արարատ», «Ամասիա», «Արաքս», «Անի», «Սե-ւան», «Շուշանիկ», «Աննա», «Գրիգոր», «Վահան», «Սարուխան», «Արշակ», «Ար-

նիքի անդամների հետ հանգստանալու մեկնել գերմանական Կարլսբադ քաղաք: Նրա հետ էին կինը՝ Թագուհին, երկու դուստրերը եւ մանկահասակ կրտսեր որդի Կոնստանտինը: Թումայեանները նախ Բաքուից գնացքով հասնում են Բաթում, ապա Յունիսի 13ին շոգենաւով ճանապարհւում Նովոռոսիյսկ, Կերչ ու Սեւաստոպոլ, այնտեղից էլ մէկ այլ շոգենաւով պիտի մեկնէին Օդեսա եւ արդէն ցամաքով ուղեւորուէին Կարլսբադ: Յունիսի 26ին Թումայեան ընտանիքը բարձրացաւ «Վլադիմիր» շոգենաւ: Ողբերգութիւնը տեղի ունեցաւ Յունիսի 27ի գիշերուայ ժամը 1ին: Թարխանկուտ հրուանդանից 32 մղոն հեռաւորութեան վրայ իտալական «Columbia» շոգենաւն ամբողջ թափով հարուածում է «Վլադիմիր»ի առաջամասի աջ կողին: Ջուրը սրընթաց յորդում է խորտակուող նաւ: Խեղդուածների մէջ էին Գր. Թումաեանը, նրա կինը եւ Բաքուի իգական գիմնազիայի 5րդ դասարանի աշակերտուհի դուստրը: Փրկուեցին միւս դուստր Եղիսաբէթը եւ Կոնստանտինը, որոնց կիսացնորուած վիճակում հասցնում են Օդեսա: Գր. Թումայեանի մարմինը գտան, տեղափոխեցին Բաքու եւ հողին յանձնեցին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու բակում: Նրա տիկնոջ ու դստեր մարմինները չգտնուեցին (Խ. Դադայեան, «Բարերարի վախճանը», http://www.irates.am/hy/1393572174 (մուտք՝ 28.02.2014):

[90] Նաւթատար շոգենաւը Անգլիայի Նիւքասըլ արդիւնաբերական քաղաքում 1894ին պատուիրել է նաւթարդիւնաբերող Պօղոս Սարգսեանի կինը՝ Եղիսաբէթ Սարգսեանը, որը լինելով *Մշակի* ջերմ համակիր, նաեւ ի պատիւ հիմնադիր-խմբագրի մկրտել է՝ «Գրիգոր Արծրունի»: Ադրբեջանում խորհրդային իշխանութեան հաստատումից յետոյ 1921ին նաւը բռնազաւթուել, պետականացուել եւ յանձնուել է նորաստեղծ ադրբեջանական նաւթային արդիւնաբերութեան «Ազնեֆտ» պետական միաւորմանը: 1937 Ապրիլի 25ին վերանուանուել է «Վալերի Չկալով»: Համաշխարհային Բ. պատերազմին նաւը 1941 Յուլիսին սպառազինուել է, պատերազմի աւարտից յետոյ՝ զինաթափուել եւ շարունակել է բեռնափոխադրումներ կատարել Կասպից ծովում: Շոգենաւն իր գոյութիւնն աւարտել է 1948ին: Դուրս գրուելուց յետոյ «Բուզաչի» թերակղզու ռազմական զէնքերի ծովային փորձարկման դաշտում (պոլիգոն) ծառայել է որպէս վերջրեայ թիրախ եւ 1960 Յուլիսին ռմբահարման հետեւանքով վերջնականապէս խորտակուել (Սարուխան, էջ 61. նաեւ՝ Դադայեան, *Հայերը*, էջ 16-17. նաեւ նոյնի «Կասպից ծովը եւ հայերը. 1887ին Հայկական «ԱՐՑԱԽ» նաւը բախուեց Բաքուի մաքսատան նաւակայանին. բացառիկ փաստեր» (https://yerevan-times.com/16510651065108-6/ (մուտք՝ 18.07.2021). նաեւ՝ http://wap.shmas.forum24.ru/ ?1-18-0-00000109-000-30-1 (մուտք՝ 28.03.2010):

շալոյս», «Փամբակ», «Զանգ», «Մուշ»[91], «Վան» եւ հայանուն ու օտարանուն այլ մարդատար ու ապրանքատար շոգենաւերն ու առագաստանաւերը[92]:

Աւետիք Ղուկասեան, Պօղոս Ղուկասեան, Աբրահամ Ղուկասեան

Արցախցի նաւթարդիւնաբերողներն ունէին նաեւ կերոսին տեղափոխող յատուկ նաւեր («Հայկական շոգենաւային ընկերութեան», «Արմենիակ», Սիմէոն Առաֆէլեանի «Ռաֆաիլ», Գր. Թումայեանի՝ «Ադմիրալ», «Լազար», «Կոնստանտին»)[93]: 1890 Յունիսին հայ նաւթարդիւնաբերողները հիմնել էին նաեւ Հայոց Շոգենաւային Ընկերութիւնը[94], որը պատուիրում է մի մեծ շոգենաւ՝ «Ռաֆֆի» անունով[95]: Ընկերութեանն էին պատկանում նաեւ «Աշոտ Երկաթ», «Ամասիա» եւ «Արամայիս» շոգենաւերը[96]:

---

[91] «Ե. Գ. Փիթոյեան» նաւթարդիւնաբերական եւ առեւտրային ընկերութեան սեփականատէր, թիֆլիսաբնակ Եսայի Փիթոյեանին պատկանող «Մուշ» նաւթատար նաւը կառուցուել է 1891ին: 1914ին վերանուանուել է «Սպարտակ»: 1941 Յուլիսին զօրակոչուել է: Պատերազմի աւարտից յետոյ զինաթափուել եւ շարունակել է բեռնափոխադրումներ կատարել Կասպից ծովում (http://wap.shmas.forum24.ru/?1-18-0-00000109-000-30-1 (մուտք՝ 28.03.2010):

[92] *Արօրի պատկերազարդ օրացոյց 1894 թուականին Քրիստոսի*, տպ. «Արօր», Բաքու, 1893, էջ 35. նաեւ՝ Գ. Ստեփանեան, «Համառօտ ակնարկ Կասպից ծովի հայկական նաւատորմի պատմութիւնից», *Ծովի մշակոյթը՝ մարդկութեան մշակոյթն է քաղաքակրթութիւնների երկխօսութիւնում: «Այաս» ծովային հետազօտութիւնների ակումբի 25ամեակին նուիրուած գիտաժողովի նիւթեր*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2010, էջ 39-44:

[93] *Сборник статистических сведений о русской и американской нефтяной промышленности* (Ռուսական եւ ամերիկեան նաւթային արդիւնաբերութեան վիճակագրական ժողովածու), Բագու, 1890, էջ 48, 50:

[94] *Արձագանք*, Թիֆլիս, 1890 Յունիսի 24, էջ 14. նաեւ՝ *Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բագուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան 1906 թուականի*, Բագու, 1907, էջ 29:

[95] Նոյն:

[96] *Ежегодник Баку и его районы 1909* (Տարեգիրք Բաքուի եւ նրա շրջանների), օտդ. (բաժին) V, Սանկտ Պետերբուրգ, էջ 201:

ԲԱՔՈՒԻ ՖԻՆԱՆՍԱՎԱՐԿԱՅԻՆ ԲՆԱԳԱՒԱՌԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Բաքուի հայ դրամատէրերը, այդ թւում նաեւ արցախցիներն, իրենց որոշակի նպաստն ունէին նաեւ քաղաքի ֆինանսավարկային եւ դրամատնային համակարգերի կազմակերպման գործում: 1886ից «Բաքուի փոխադարձ վարկի ընկերութեան» (հիմն. 1875ին) խորհրդի նախագահն էր Յակոբ Ադամեանը[97]: «Բաքուի քաղաքային վարկային ընկերութեան» (հիմն. 1900ին) դիտորդական յանձնախմբի անդամ էր Գր. Թումայեանի որդին՝ Արշակը. ընկերութեան տարեկան զուտ շահոյթը կազմել է 400,000ռ.[98]:

«Գրիգոր Արծրունի» նաւթատար շոգենաւը

Անհրաժեշտ է նշել, որ Բաքուի հայ դրամատէրերը, նրանց թւում նաեւ արցախցիները, Բաքուից բացի, վիթխարի կարողութիւնների հասնող անշարժ գոյք էին ձեռք բերել նաեւ Թիֆլիսում՝ այդտեղի լաւագոյն փողոցներում (Միքայէլեան, Գոլովինսկի, Սոլոլակի թաղ Հալաբարում եւն.) գնելով կամ կառուցելով շքեղ տներ[99]: Այդ նպատակով իրենց դրամագլուխն էին Թիֆլիսում ներդնում Ա. Ղուկասեանը, Գ. Թումայեանը, Գր. Առաֆէլեանը, Կ. Կրասիլնիկեանը, Ս. Բուդաղեանը եւ ուրիշներ[100]:

Յիրաւի, իրենց ստեղծագործ եւ գիտամշակութային բարձր մակարդակով առաջնակարգ եւ ուրոյն տեղ գրաւելով Բաքուի հասարակական-քաղաքական, ընկերատնտեսական ու կրթամշակութային ոլորտներում՝ արցախահայերը ԺԹ. դարի Բ. կէսից հասարակութեան ընկերային կառուցուածքի մէջ զբաղեցնում էին բարձր դիրքեր, ապրում բարեկեցիկ կեանքով:

Բաքուի հայերը, որոնց թւում նաեւ արցախցիները, առաջատար դիրք ունէին քաղաքի հասարակական-քաղաքական կեանքի գրեթէ բոլոր ոլորտներում: Նրանք զբաղուել են ոչ միայն առեւտրաարդիւնաբերութեամբ, այլեւ որպէս իրաւասուներ, պարբերաբար ընտրուել են Բաքուի քաղաքա-

---

[97] Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան*, էջ 148:

[98] Նոյն:

[99] Г. Туманов, *Заметки о городскомь самоуправлении на Кавказе* (Նշումներ Կովկասում քաղաքային ինքնակառավարման մասին), Թիֆլիս, 1902, էջ 83:

[100] Ֆ. Մարդանեան, «Բիբի-Էյբաթի պետական նաւթային հողերի աճուրդը», *Մուրճ*, 1899, № 2-3, էջ 256. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, թ. 11:

յին խորհրդում[101], պատասխանատու պաշտօններ վարել թէ՛ նահանգային, թէ՛ գաւառային ու քաղաքային վարչութիւններում: Այսպէս, երդուեալ ատենակալ եւ ճանաչուած փաստաբան էր շուշեցի Բոգդան Դոլուխանեանը[102], 1906ին քաղաքագլխի ժամանակաւոր պաշտօնատարն էր շուշեցի Ջումշուդ Ջաւադի Յարութիւնեանը[103]: Նիկոլայ Ռաեւսկուց (1907-12) յետոյ շուրջ երկու տարի այդ պաշտօնը եւս զբաղեցրել է Յարութիւնեանը (1912-14 Դեկտեմբեր)[104]: Քաղաքագլուխ Բիչ Լուկայից (1914 Դեկտեմբեր-1917 Նոյ.)[105] յետոյ դարձեալ տեղապահն էր Յարութիւնեանը (1917 Դեկտեմբեր)[106]:

Նկատենք, որ արցախցի դրամատէրերը զգալի դերակատարութիւն են ունեցել նաեւ Բաքուի հայ հասարակական-քաղաքական կեանքում: Օրինակ, Յակոբ Ղուկասեանը[107] 1918 Նոյեմբերի վերջերից մինչեւ իր մահը (3 Յունուար 1919) նախագահել է Բաքուի հայոց ազգային խորհուրդը[108]:

ԱՐՑԱԽՑԻ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԻՑ

Բաքուի հայ բուրժուազիան ունէր իր գործունէութեան առանձնայատկութիւնները: ԺԹ. դարի կէսերից Բաքուի հայ իրականութեան մէջ հանդէս եկաւ մի իւրօրինակ երեւոյթ՝ բարեգործական շարժումը, որը բուռն զարգացում ապրելով դարձաւ Բաքուի հայ հասարակական կեանքի զարթօնքի կենարար ազդակներից մէկը: «*Չնայելով տեղացի հայոց սակաւութիւնը,*

---

[101] *Кавказский календарь на 1889* (Կովկասեան օրացոյց), Թիֆլիս, 1888, էջ 176-77:

[102] Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան*, էջ 182:

[103] *Документы по истории Баку (1810-1917)*, Сост. Л. Алиева, М. Назирова, Н. Полумордвинова (Փաստաթղթեր Բաքուի պատմութեան (1810-1917 թթ.), Ш. Рзаева, Р. Руднева, Ч. Салахлы, Բաքու, 1978, док. № 40, էջ 99:

[104] *Հովիտ*, Թիֆլիզ, 1912 Դեկտեմբերի 23, էջ 79. նաեւ՝ *Արեւ*, Բագու, 1914, Նոյեմբերի 25: Ջ. Յարութիւնեանն իր ընտանիքով զոհուել է Բաքուի 1918 սեպտեմբերեան կոտորածների ժամանակ (*Աշխատաւոր*, Թիֆլիս, 1918 Սեպտեմբերի 25):

[105] *Արեւ*, Բագու, 1914 Դեկտեմբերի 9:

[106] *Кавказский календарь на* 1915, Թիֆլիս, 1914, էջ 128. նաեւ՝ *Արեւ*, Բագու, 1917 Նոյեմբերի 15:

[107] Իդէպ, Յակոբը, ի յիշատակ Եալթայում վաղաժամ մահացած դստեր՝ Հռիփսիմէի (1905-09) Ս. Հռիփսիմէ տաճարի նման մի երկյարկ եկեղեցի է կառուցել տեղի ամենաբարձր բլուրներից մէկի վրայ: Եկեղեցին նախագծել է Գ. Տէրմիքէլեանը: Եկեղեցու առաջին յարկը եղել է հանգստարան, որտեղ գտնւում է Հռիփսիմէի շիրիմը: Եկեղեցու այդ մասը յետագայում դարձաւ Ղուկասեանների տոհմական դամբարան (Է. Տիգրանեան, *Գաբրիէլ Տէր-Միքէլեան (կեանքն ու գործունէութիւնը)*, «Սովետական գրող», Երեւան., Երեւան, 1981, էջ 29. նաեւ՝ Ստեփան սրկ. Կարապետեան, «Եալթայի հայոց եկեղեցին», *Էջմիածին*, Դ:1984, էջ 59-60):

[108] ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 113, թ. 1. նաեւ՝ Ս. Մելիք-Եոլչեան, «Բագուի հերոսամարտը», *Հայրենիք*, Գ. տարի, Սեպտեմբեր, 11:1925, էջ 75:

նոքա (Բաքուի հայութիւնը - Գ.Ս.) *շատ աշխատասէր եւ հոգասէր են եւ իւրեանց քանի մի բարի գործքերովը նախադաս համարուելու են այլ քաղաքների հայերէն*»[109],- ասուած է *Տոմար ընտանեկան* օրացոյցում:

Բաքուի հայ դրամատէր խաւի գրեթէ բոլոր ներկայացուցիչները, այդ թւում նաեւ արցախցիները, իրենց անբաւ հարստութիւնից բաժին էին տրամադրում բարեգործական նպատակների համար: Մեկենասութիւնը հիմնականում ուղղւում էր հիւանդանոցների եւ դպրոցների կառուցմանը, ազգային թատրոններին եւ մշակութային այլ օջախներին, աղէտեալներին ու որբերին, նիւթական օգնութիւն էր տրամադրւում այդ նպատակով ստեղծուած բարեգործական ընկերութիւններին եւն.: Այսպէս, Թաղիադեանը գրում է, որ Թառումեան եղբայրները կուտակել էին անբաւ հարստութիւն եւ ազգային ու հասարակական գործերում բաւականին առատաձեռն էին՝ «*Առօրէական բաշխոյք ողորմութեանց տան այսմիկ առաւելոյք քան զոուբլիս 500, թող զմեծամեծ հասարակաց սեղանս, զոր տային ի տան անդ իւրեանց*»[110]:

1864 Մայիսի 21ին Բաքուի նահանգի բժշկապետ Դաւիթ Յարութիւնի Ռոստոմեանցի նախաձեռնութեամբ հիմնւում է Կովկասի հայոց կրթական բարեգործական հիմնարկութիւններից աւագագոյնը՝ «Հայոց մարդասիրական ընկերութիւն յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի» (ՀՄԸ) բարեգործական ընկերութիւնը, հիմնադիր 13 անդամներից 9ը՝ շուշեցի էր. Ներսէս Նիկիտի Կրասիլնիկեանց, Մովսէս Զոհրաբի Զոհրաբեանց, Մուսայէլ Դանիէլի Շահգեդանեանց, Գրիգոր Հայրապետի Թումայեանց, Սարգիս Յովհաննէսի Տէրգրիգորեանց, Յակոբ Սահակի Ապրեսեանց, Դաւիթ Յովհաննէսի Ադամեանց, Օհանջան Գրիգորի Հախումեանց եւ Սարգիս Յարութիւնի Գրիգորեանց[111] (Ռոստոմեանից յետոյ ընկերութեան նախագահներ են եղել նաեւ Մովսէս Զոհրաբեանցը (1870-73), Սամուէլ Բաղիրեանը (1879-82) եւ Գրիգոր Թումայեանը (1882-85)[112]: Նկատենք, որ ընկերութեան հիմնադիր անդամներից բացի, մեծ թուով շուշեցիներ եղել են նաեւ անփոփոխ անդամներ[113]:

ՀՄԸի հիմնական նպատակը, ինչպէս ասուած է կանոնադրութեան առաջին գլխում, եղել է՝ «*լուսաւորութիւն եւ բարեգործութիւն տարածել Ռուսաստանի հպատակ գտնուած Հայոց մէջ, առանց զանազանելու նոցա կոչումը եւ դաւանութիւնը*»[114]: ՀՄԸի յենասիւներն էին Ղուկասեան եղբայրնե-

---

[109] *Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հտ. Ա.*, աշխ.՝ Տ. Սրբուհի Ա. Երիցեանց, տպ.՝ գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու, Թիֆլիս, 1874, էջ 122:

[110] Թաղիադեանց, էջ 292:

[111] *Պատմական համառօտ տեսութիւն Բագուայ հայոց*, էջ 8:

[112] Նոյն, էջ 11, 16, 18:

[113] Նոյն, էջ 56-71:

[114] ՀԱԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 55, թ. 46:

րը: Իդէպ, ընկերութեան 1890-91ի նորակառոյց եռայարկ շէնքի դահլիճն իր ծախսով կառուցել է Աւետիք Ղուկասեանը[115]:

Ի. դարասկզբին ընկերութիւնը որոշում է Ստանիսլաւսկայա փողոցում կառուցել նոր, աւելի յարմարաւէտ երկյարկ շէնք: Շինութեան գումարը տրամադրում են նաւթարդիւնաբերող Գր. Թումայեանի ժառանգորդները: Շէնքը նախագծում են ճարտարապետեր Մ. Տէրգրիգորեանցը եւ Հ. Տէրոհանեանը: Շինարարական ախատանքները սկսւում են 1902 Յունիսին եւ աւարտւում 1903 Յունիսին: Շինութեան ճակատին գրուած էր. «Նուէր Գրիգոր Թումայեանի Բ.Հ.Մ.Ը.»[116]:

Փաստերը վկայում են, որ արցախցի բարերարները մայր հայրենիքի հետ այնքան սերտօրէն էին կապուած, որ նրանցից շատերը, օգտագործելով իրենց դիրքն ու հեղինակութիւնը, զանազան առիթներով դրամական զգալի օգնութիւն են ցուցաբերել հարազատ ժողովրդին: Մեկենասութիւնը հիմնականում ուղղւում էր հիւանդանոցների եւ դպրոցների կառուցմանը, ազգային թատրոններին եւ մշակութային այլ օջախներին, աղէտեալներին ու որբերին, նիւթական օգնութիւն էր տրամադրւում այդ նպատակով ստեղծուած բարեգործական ընկերութիւններին եւն.: Մեծահարուստ Համբարձում Հախումեանի կնոջ՝ Մարիամ Հախումեանի (ծագումով Մելիք-Շահնազարեանների տոհմից) եւ թեմական դպրոցի տեսուչ Պ. Շանշեանի, Պ. Պռոշեանի, Ա. Բահաթրեանի եւ Մ. Մուրադեանի ջանքերով Շուշիի թեմական դպրոցին կից 1864 Ապրիլի 7ին հիմնւում է «Մարիամեան» օրիորդաց դպրոցը[117]:

Բարեգործութեան իր չափերով յատկապէս աչքի էին ընկնում Կրասիլնիկեանց եւ Ղուկասեան եղբայրները, որոնք բաւականին գումարներ են ծախսել այդ նպատակներով: Բաքուի մեծահարուստ արցախցիները մեծագումար նուիրատուութիւններ են կատարել՝ մայր Հայրենիքում գիտական եւ լուսաւորական հաստատութիւններ բացելու համար: Այսպէս, Արշակ Ղուկասեանը (մահ. 1917) իր կտակում պատկառելի գումար էր յատկացրել հայկական համալսարանի հիմնարկման համար[118]: Մահուանից առաջ նա 5 մլն. կտակել էր յօգուտ Արեւմտեան Հայաստանի, 2 մլն.՝ Արեւելեան Հայաստանի[119]: Կ. Պոլսում հրատարակուող *Ազատամարտ* օրաթերթն այդ առիթով գրում է. «*Ղուկասեան կտակի հաշուեյարդարութեան տեղեկագիրը*

---

[115] «Աւետիք Ղուկասեան ճեմարան Հայաստանում», էջ 90:

[116] *Отчеть о деятельности правления Бакинского армянского человеколюбивого общества за 1902 г.* (Հաշուետուութիւն Բագուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան գործունէութեան. 1902 թ), էջ 18. նաեւ՝ *Մուրճ*, 4:1904, էջ 176:

[117] Տիկին Ս., «Տիկին Մարիամ Հախումեան», *Մեղու Հայաստանի*, Թիֆլիզ, 1885 Օգոստոսի 15:

[118] Յ. Խաչատուրեան, «Երեք ամիս ի Կովկաս», Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, *Ժ.-ԺԴ. տարի, 1916-1920,* Կ. Պոլիս, էջ 200:

[119] «Արշակ Ղուկասեանի կտակը», *Փայլակ*, Շուշի, 1917 Յունուարի 29:

Պատրիարքարան հասած ըլլալով, Խառն Ժողովը երէկ կարդաց զայն եւ տեսաւ որ կտակուած գումարէն Ազգին թողուած է 502,629,62 րուպլի»[120]: Շամախու հայոց թեմական խորհուրդը, թեմակալ առաջնորդ Կարապետ եպս. Այվազեանցի օրօք, երբ 1898ին որոշում է նաւթարդիւնագործական «Սեւ քաղաքում»՝ Բիբի-Հէյբաթի եւ Բալախանու հատուածներում կառուցել եկեղեցի, շինարարութեան ծախսը յանձն է առնում Արշակ Ղուկասեանն իր մայր՝ Հռիփսիմէի հետ: Թեմի յաջորդ առաջնորդ Անանիա եպս. Համազասպեանի 1912 Նոյեմբերի գրութիւնում ասւում է. «*Ա. Ղուկասեանը եւ իւր ծերունի Հռիփսիմէ մայրը՝ ցանկութիւն յայտնեցին իրենց ծախքով մի եկեղեցի կառուցանել քաղաքից տրուած նոյն գետնի վրայ*»[121]: Ղուկասեանն այդ նպատակով նախապէս յատկացրել էր 20,000ռ.: Ընդհանուր առմամբ՝ շինութեան համար ծախսուելու էր շուրջ 70,000ռ.[122]: Եկեղեցին օծուելու էր Ս. Հռիփսիմէի անուամբ: Ամէնայն հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրէնեանցը 1914 Մայիսի 14ի սրբատառ կոնդակով օրհնեց Ղուկասեանին՝ եկեղեցու կառուցումը նախաձեռնելու համար, «*...օրհնելով Ղուկասեանին եւ նրա ծախքով Բագւում նոր կառուցանելի յանուն Ս. Հռիփսիմեայ եկեղեցու գործը*» [123]: Սակայն, ցարական կառավարութեան, մասնաւորապէս Կովկասի կառավարչապետ, հայատեաց Գ. Գոլիցինի կողմից ստեղծուած արհեստական արգելքների պատճառով եկեղեցու կառուցման աշխատանքները ձգձգուեցին եւ այդպէս էլ այն չկառուցուեց:

Ղուկասեան եղբայրները պարբերաբար նիւթական խոշոր միջոցներ են տրամադրել Շուշիի հայրենակից գիւղացիներին՝ իրենց անհամար կարիքները հոգալու համար: Իրենց վաղամեռիկ քրոջ յիշատակը յաւերժացնելու նպատակով եղբայրները դիմում են հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրէնեանցին՝ «Մարիամեան» օրիորդաց դպրոցը վերանուանելու «Մարիամ-Ղուկասեան»: Այդ գործի իրականացման համար նրանք մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի տրամադրութեան տակ են դնում 200,000ռ. եւ Շուշիում գտնուող 40,000ռ. արժողութեամբ իրենց հայրական երկյարկ տունը բակով ու պարտէզով նուիրաբերում օրիորդաց դպրոցին: Էջմիածնին նուիրաբերած հիմնական դրամագլուխը պէտք է մնար դրամատանը, իսկ ստացուած տոկոսները նպատակաուղղուէին դպրոցի գործունէութեանը: Դպրոցը վերանուանուել է 1913 Յունիսի 20ին: Այն գործել է մինչեւ 1920[124]:

---

[120] *Ազատամարտ*, Կ. Պոլիս, 1914, 23 Օգոստոս-5 Սեպտեմբեր:

[121] Ստեփանեան, «Համառօտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական», էջ 168:

[122] Նոյն:

[123] Նոյն:

[124] *Արարատ*, Վաղարշապատ, Ը-Թ:1913, էջ 685. նաեւ՝ Լէօ, *Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի (1838-1913)*, տպ. Ն. Աղանեան, Թիֆլիզ, 1914, էջ 634-36. նաեւ՝ Ռ. Տէրգասպարեան, *Շուշի քաղաքը*, ՀՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1993, էջ 93. նաեւ՝ Վ. Բալայեան, *Շուշի. տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում*, «Զանգակ-97», Երեւան, 2017, էջ 230:

Նրանց հօրեղբայր՝ Աւետիք Ղուկասեանը, որ «*...դեռ կենդանութեան ժամանակ վայելում էր պատուաւոր անուն իր լուսամիտ բարի գործերով*», 160,000ռ. անձեռնմխելի գումար էր յատկացրել մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին՝ շահութատոկոսներով հոգեւորականներ պատրաստելու, ինչպէս նաեւ՝ աշխարհականներին՝ բարձրագոյն կրթութիւն տալու համար[125]: Այստեղ ուշագրաւ է այն իրողութիւնը, որ Աւետիք Ղուկասեանը, մեծ նշանակութիւն տալով ազգային ընտանիքին, կտակում ընդգծել էր հետեւեալ կարեւոր նախապայմանը: Այսպէս, բարերարն իր կարողութիւնից մօտ կէս միլիոն ռուբլի կտակել էր միակ զաւակին՝ Թամարային[126], հետեւեալ պայմանով. եթէ վերջինս ամուսնանար օտարազգու հետ, կամ մահանար մինչեւ չափահաս դառնալը, ապա այդ ամբողջ գումարը պէտք է անցնէր հայ ժողովրդին, ի դէմս՝ հայոց կաթողիկոսի եւ Կ. Պոլսի պատրիարքի՝ Հայաստանում Ղուկասեան անունով բարձրագոյն ճեմարան բացելու համար (կտակարարներն էին Պօղոս Ղուկասեանը եւ կնոջ եղբայրը՝ շուշեցի Մնացական Խունունցը)[127]:

Շուշիի թեմական դպրոցի հոգաբարձուների խորհուրդը, երբ նա-խապատրաստւում էր մեծ հանդիսաւորութեամբ 1913 Օգոստոսի 4ին նշելու դպրոցի հիմնադրման 75ամեակը, Միքայէլ Արամեանցը Շուշիի հայրական տունը նուիրաբերում է թեմական դպրոցին[128]: Իսկ բաքուաբնակ մէկ ուրիշ շուշեցի նաւթարդիւնաբերող Բաղդասար Արզումանեանը 200,000ռ. է տրամադրում թեմական դպրոցին[129]:

Բաքւում ապրած տարիներին բարեգործութեամբ է զբաղուել նաեւ զօրավար-տեղակալ Յովհաննէս Լազարեանը՝ պարբերաբար նուիրատուութիւններ կազմակերպելով Բաքուի հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութեան համար[130]:

Մեծահարուստ եւ բարեգործ Դաւիթ Աւան-Իւզբաշեանն իր ծախսով (15,000ռ.) մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում կառուցում է նոր գրատուն եւ 8000ռ. գնում Թիֆլիսում մահացած պատմաբան Ալեքսանդր Երիցեանցի հարուստ գրադարանն ու նուիրաբերում Ս. Էջմիածնին[131]:

---

[125] «Աւետիք Ղուկասեան ճեմարան Հայաստանում», էջ 90:

[126] Թամարան մահացել է վաղաժամ, 1910ին, 15ամեայ հասակում:

[127] «Աւետիք Ղուկասեան ճեմարան Հայաստանում», էջ 90-91:

[128] Սարուխան, էջ 84:

[129] Նոյն:

[130] *Պատմութիւն Բագուայ Հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութեան (1872 թ. Ապրիլի 1-ից մինչեւ 1893 թ. Ապրիլի 1-ը)*, կազմ.՝ Ա. Գալստեանց, տպ. «Արօր», Բագու, 1895, էջ 4-5, 59:

[131] «Երիցեանի Մատենադարանը», *Տարազ*, 6:1903, Փետրուարիի 23, էջ 75. նաեւ՝ Սարուխան, էջ 176:

Շուշեցի Հայրապետ Գրիգորի Հախումեանցը 1889ին ՀՄԸին 600ռ. էր կտակել, որի տոկոսները հանգուցեալի եղբօր ցանկութեամբ միքանի տարի ուղարկուել են Շուշիի թեմական դպրոցի հոգաբարձութեանը[132]:

Ամէնայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Վանեցուն (Խրիմեան Հայրիկ) ուղղուած Բաքու քաղաքի Ա. արհեստակցականի վաճառական Քրիստափոր Գրիգորի Թումայեանցի յայտարարութեան համաձայն, նրա հայրը՝ շուշեցի Գրիգոր Հայրապետի Թումայեանցը, 1892 Յունիսի 22ին կազմած կտակով աւանդել է ժառանգներին բարեգործական նպատակների համար յատկացնել 75,000ռ.: 1894ին Գրիգոր Թումայեանցի մահից յետոյ ժառանգները՝ ցանկանալով յաւերժացնել իրենց հօր յիշատակը, որոշում են կտակարարի նշանակած 75,000ռ. փոխարէն 83,000ռ. յատկացնել կրօնական եւ ուսումնական նպատակների համար: Այս գումարից Շուշիին է յատկացուել 5000ռ.՝ յօգուտ թեմական հոգեւոր դպրոցի[133]: Աստուածահաճոյ այս ձեռնարկի համար Գրիգոր Թումայեանցի ժառանգները արժանանում են հայրապետական օրհնութեան[134]:

Բաքուի Ա. արհեստակցականի վաճառական Սիմէոն Առաքելի Առաֆէլեանի՝ Թիֆլիսում 1910 Նոյեմբերի 12ին կազմած կտակի համաձայն՝ կտակարարը իր կողմից ձեռք բերուած ողջ անշարժ գոյքը եւ իրեն պատկանող շարժական գոյքի այն մասը, որը կնոջ սեփականութիւնը չէ, բաժնետոմսերը եւն., ողջ իր կարողութիւնը, կտակարարներին պատուիրում է վերածել կանխիկ գումարի, որի մի մասը կտակում է հարազատներին, 15,000ռ. յատկացնում է Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանին, իսկ մնացած կարողութիւնը՝ Շուշիում եւ գաւառում՝ առաւելապէս հայերով բնակեցուած գիւղերում, արհեստագիտական եւ արհեստագործական բաժիններով գիւղատնտեսական եւ կամ գիւղատնտեսական բաժիններով դպրոցներ բացելու, որոնցից մէկը պէտք է լինէր գլխաւոր եւ բաղկացած լինէր միքանի դասարաններից, իսկ մնացածը՝ ցածր ուսումնական հաստատութիւնների տիպի[135]: Բոլոր դպրոցները, ուսումնարանները եւ որբանոցները, որ կը բացուէին կտակարարի միջոցներով, պէտք է կրէին «Սիմէոն Առաֆէլեան» կամ «Առաֆէլեանական» անուանումը: Կտակարարի կամքով կտակարարներ են նշանակուել Բաքուի Ա. արհեստակցականի վաճառականներ Գրիգոր եւ Նիկոլայ Մարտինի Առաֆէլեանները, Արսէն Սերգէյի Կրասիլնիկեանը[136]:

Արցախի թեմի ժամանակաւոր առաջնորդ Զաւէն վարդապետի կողմից Շուշիի քաղաքի կենտրոնական մասում գտնուող Կուսանաց վանքի (նաեւ՝

---

[132] Վ. Յարութիւնեան, «Շուշեցի բարերարների կտակարար գործունէութիւնը», *Պատմութիւն եւ մշակոյթ (Հայագիտական հանդէս)*, Երեւան, 2016, էջ 369:

[133] Նոյն:

[134] Նոյն:

[135] Նոյն:

[136] Նոյն:

Ս. Աստուածածին անապատ, կառուցուել է 1816ին)[137] գաւթում 1914 Հոկտեմբերի 8ին օրիորդաց դպրոց հիմնուելուց յետոյ թեմակալը նկատի ունենալով վանքի անձուկ վիճակը, նիւթական օգնութեան ակնկալիքով դիմում է նաւթարդիւնաբերող Արսէն Կրասիլնիկեանին եւ նրա մօրը՝ Մարիամին «*…խնդրելով, որ նա իր վաղամեռ քրոջ Սոֆիա (Սոփիա) Կրասիլնիկեանի յիշատակը յաւերժացնելու համար, ով թաղուած էր նոյն վանքի գաւթում, նորաբաց դպրոցի պահպանութեան հոգսն իր վրայ վերցնի՝ ապահովելով նրան մի գումարով, որի տոկոսները կը կազմեն մօտաւորապէս 400-500 ռուբլի եւ դպրոցը կ'անուանուի հայոց եկեղեցական-ծխական վանական դպրոց՝ Սոֆիա Կրասիլնիկեանի անուամբ*»[138]: Ընդառաջելով թեմակալին, Արսէն Կրասիլնիկեանը յանձն է առնում «*…պահպանել Կուսանաց վանքի բակում իմ հանգուցեալ քրոջ՝ Սոփիայի անունով դպրոց՝ ընդ միշտ տարեկան 400 ռուբլի վճարով*»[139]:

ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ԱՅՆՈՒՀԵՏԵՒ

Այսպիսով՝ հսկայական էր արցախահայերի, մասնաւորապէս՝ շուշեցիների դերը Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան հիմնադրման եւ զարգացման գործում: Այդ զարգացումը խաթարուեց, երբ ցարական կառավարութեան կողմից 1905-06ին հրահրուեցին հայ-թաթարական ընդհարումները:

Մարդկային կորուստներից զատ, Կովկասեան թաթար աւարառու հրոսակախմբերի կողմից աւերուեցին, հրդեհուեցին հայապատկան տասնեակ առեւտրաարդիւնաբերական ձեռնարկութիւններ՝ նաւթահանքերի եւ նաւթագործարանների հրդեհումով, թալանով ու աւերումով[140]: Աւելի սոսկալի էր նաւթարդիւնաբերող Ալեքսանդր Ադամեանի տան հրդեհը: Երբ կատաղի կովկասեան թաթար խուժանը շրջապատեց Ադամեանի տունը, Ալեքսանդրը դիմում է ինքնապաշտպանութեան: Յայտնի լինելով իբրեւ անվախ որսորդ եւ անվրէպ հրացանաձիգ, նա իր 13ամեայ որդու հետ յամառ մարտի է բռնւում թուական գերակշռութիւն ունեցող թաթար ամբոխի դէմ: Չկարողանալով գրաւել տունը, թաթարներն այն այրում են, որի հետեւանքով այրւում են ւոան բոլոր 17 անդամները, այդ թւում Ալեքսանդրը, կինը՝ Մարիան, նրանց որդին՝ Նիկոլայը եւ այնտեղ ապաստանած հայ հարեւանները:

---

[137] Շ. Մկրտչեան, *Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական յուշարձանները*, «Հայաստան», Երեւան, 1980, էջ 159-160:

[138] Վ. Յարութիւնեան, «Շուշիի օրիորդաց դպրոցները եւ հայ բարերարները», *Մեսրոպ Մաշտոցի համալսարանի լրատու*, Երեւան, 2015, էջ 109:

[139] Նոյն:

[140] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 187, թ. 25. նաեւ՝ *Մուրճ*, 11-12:1905, էջ 103. նաեւ՝ *Обзоры бакинской нефтяной промышленности за 1905* (Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան ամփոփում 1905 թ.), Բագու, 1906, էջ I, II:

Ալեքսանդրի ընտանիքից փրկւում է միայն մի պատանի՝ Արամայիսը, որն այդ օրը պատահաբար գտնւում էր ազգականի տանը[141]:

Հայ-թաթարական ընդհարումներից յետոյ արցախցի առեւտրաարդիւնաբերողները Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան բնագաւառում իրենց կայուն դիրքը պահպանեցին մինչեւ 1918: Բաքուի հայութիւնը մեծապէս տուժեց յատկապէս 1918 Սեպտեմբերի 15ին, երբ Նուրի փաշայի գլխաւորութեամբ թուրքական բանակը հայկական զօրքի մղած աներեւակայելի քաջագործութիւններով առլեցուն չորսամսեայ դիմադրական հերոսական կռիւներից յետոյ գրաւեց Բաքուն եւ մուսաւաթական կառավարութեան աջակցութեամբ, յանձին ներքին գործոց նախարար Բեհբուդ-խան Ջիւանշիրի, տեղի թաթարական ջոկատների հետ միասին երեք օր շարունակ (15-17 Սեպտեմբեր) կոտորածի ենթարկեց աւելի քան 30,000 հայերի՝ կողոպտելով նրանց ունեցուածքը[142]:

Թուրք-թաթարները թալանում են ոչ միայն առանձին անձանց, այլեւ հայ ձեռնարկատիրական կազմակերպութիւնների ունեցուածքը: Նման ճակատագրի արժանացան «Եղբ. Թումայեան», «Բաղդասար-Յակոբեան եւ ընկ.» եւ առեւտրաարդիւնաբերական այլ ընկերութիւններ: Բռնագրաւուեցին նաեւ «Բաքուի Նաւթարդիւնաբերական Միութեան» տնտեսական պահեստները եւն.[143]: «*Աննկարագրելի է այն աղքատութիւնը*,- գրում է *Մշակը*,- *որին ենթարկուել են Բագուի ամենահարուստ եւ նշանաւոր հայերից շատ շատերը: Շատերը թալանուելուց կամ իրանց հարազատներին կորցնելուց յետոյ ինքնասպան են եղել*»[144]: 1918 Հոկտեմբեր-Նոյեմբերին թուրք-թաթարները յափշտակեցին Ղուկասեան եղբայրներին պատկանող «Էլեկտրի-

---

[141] *Լումայ*, Թիֆլիս, Մարտ, 1:1905, էջ 153. նաեւ՝ *Հայրենիք* (լրագիր), Պոստոն, 1905 Ապրիլի 3. նաեւ՝ *Մշակ*, 1905 Փետրուարի 17. նաեւ՝ Հր. Սիմոնեան, *Ադրբեջանցիների պատմութեան «հերոսական» էջերից մէկը լուսանկարներում*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2014, էջ 37:

[142] Մանրամասն տե՛ս՝ Բ. Իշխանեան, *Բագուի մեծ սարսափները: Անկեղծային ուսումնասիրութիւն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ.*, տպ. Մամուլ տնօրէններ՝ Մ. Էփրիկեան եւ Յ. Մայիլեան, Թիֆլիս, 1920. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թ. 96-99. նաեւ՝ *Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов*, под редакцией М. Г. Нерсисяна (Հայերի ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում), «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1982, էջ 524. նաեւ՝ Գ. Ստեփանեան, «Բաքուի հայերի 1918 թ. կոտորածները եւ թուրք-ադրբեջանական իշխանութիւնների պատասխանատուութիւնը», *Ադրբեջանի պետական ահաբեկչութիւնը եւ էթնիկական զտումների քաղաքականութիւնը ԼՂՀի դէմ (2010 թ. Մարտի 21-24ը Ստեփանակերտում եւ Շուշիում կայացած միջազգային գիտագործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ)*, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի տարեգիրք, Շուշի, 4:2010, էջ 223-37):

[143] Ե. Գեղամեանց, *Տաճիկները Կովկասում եւ Բագուի անկումը, պր. Բ*, տպ. Ա. Ի. Կարապետեանց, Բագու, 1919, էջ 85-86:

[144] «Բագւում», *Մշակ*, 1918 Հոկտեմբերի 9:

չեսկայա սիլա» բաժնետիրական ընկերութեանը պատկանող գոյքը՝ 155 մլն. ռ. ընդհանուր արժողութեամբ, «Քաղաքների միութեան» գոյքը՝ 33 մլն. ռ. արժողութեամբ, «Կովկաս եւ Մերկուրի» շոգենաւային միութեան, «Արեւելեան միութեան ապրանքային պահեստներ», «Կովկասեան բամբակ» եւ բա-նետիրական այլ ընկերութիւնների ու դրամատների ամբողջ գոյքը[145]: Հայ բնակչութեան կրած միայն նիւթական վնասների գումարը անցնում էր 1 միլիարդ ռուբլուց[146], որը չնչին բան է հայութեան կրած մարդկային կորուստների դիմաց:

Հայերի դէմ կոտորածների քաղաքականութիւնը շարունակուեց նաեւ մուսաւաթական իշխանութեան տարիներին՝ 1918-20[147]: Աւերուեցին եւ ոչնչացուեցին նաեւ տեղծուած հայկական բազմաթիւ խաչքարեր, մատուռներ ու եկեղեցիներ, այսինքն՝ հայ բնակչութեան նկատմամբ թուրք-մուսաւաթականները իրագործեցին նաեւ մշակութային եղեռն:

Այսպիսով՝ ինչպէս ակներեւ է ցեղասպանութեան միջազգայնօրէն ճանաչուած սահմանումից, այն ամէնը, ինչ տեղի է ունեցել Կուրի ձախափնեակի հայութեան հետ 1918-20ին, անառարկելիօրէն փաստում են, որ կատարուածը ցեղասպանութիւն էր: Յատկանշական է այն իրողութիւնը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչութիւնը ցեղասպանութեան ենթարկուեց իր բնօրրանում, այնպէս, ինչպէս երիտթուրքերն իրագործեցին արեւմտահայերի բնաջնջումը 1915-16ին, Արեւմտեան Հայաստանում: Ուստի, թուրք-մուսաւաթականների կիրառած քաղաքականութիւնը պէտք է որակել որպէս արեւմտահայերի ցեղասպանութեան շարունակութիւն եւ բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց Ցեղասպանութիւնն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Կիլիկիայից մինչեւ Բաքու) համաթուրքականութեան ամբողջական ծրագրի իրականացման հետեւանք էր:

Հայ բնակչութեան նկատմամբ մուսաւաթական կառավարութեան հայահալած յանցաւոր քաղաքականութիւնը շարունակուեց նաեւ խորհրդային իշխանութեան տարիներին. խորհրդայնացումը բնաւ չկասեցրեց խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավար շրջանակների հայատեաց քաղաքականութիւնը: Ադրբեջանի յեղկոմի՝ նաւթարդիւնաբերութեան ազգայնացման մասին 1920 Մայիսի 24ի հրամանագրով դադարեցւում է «Բաքուի նաւթարդիւնաբերողների միութեան» գործունէութիւնը: Բռնազաւթում եւ ազգայնաց-

---

[145] Е. Токаржевский, *Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане* (Ադրբեջանում օտարերկրեայ միջամտութեան եւ քաղաքացիական պատերազմի պատմութիւնից), Բագու, 1957, էջ 164:

[146] Իշխանեան, էջ 185:

[147] Գ. Ստեփանեան, «Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքուի նահանգում 1918-1920 թթ.», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 3:2008, էջ 31-48:

ւում են[148] աւելի քան 272 նաւթարդիւնաբերական մասնաւոր ձեռնարկութիւններ, որոնց հիմքի վրայ կազմաւոր-ւում է «Ադրբեջանական նաւթային արդիւնաբերութեան պետական միաւորումը» («Ազնեֆտ»)[149]:

Անդրադառնալով Բաքուի հայերի անհամար սեփականութեան բռնազաւթմանը, Արտաշէս Աբեղեանն իրաւամբ գրել է. «*Ադրբեջան սեփականազրկելով իրենց սահմանների հայ բուրժուազիան, փէր են կանգնել հայկական հարստութիւնների եւ ուռճացել ի հաշիւ Հայաստանի հայութեան, բռնել նախկին բուրժուազիայի տեղը*»[150]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Բերուած փաստերն առաւել քան անհերքելիօրէն վկայում են, որ ներկայիս Ադրբեջանի արդիւնաբերութեան մի շարք բնագաւառների, մասնաւորապէս գլխաւոր ճիւղի՝ շահութաբեր նաւթարդիւնաբերութեան զարգացման հիմքում ընկած են յատկապէս հայ առեւտրաարդիւնաբերողների եւ մասնաւորապէս՝ արցախահայերի երկար տարիների տքնաջան աշխատանքի շնորհիւ ձեռք բերուած արդիւնաբերական միջոցները:

Այսպիսով՝ բերուած փաստերն առաւել քան անհերքելիօրէն վկայում են, որ ներկայիս «Ադրբեջան» անուամբ արհեստածին կազմաւորուման արդիւնաբերութեան մի շարք բնագաւառների, մասնաւորապէս գլխաւոր ճիւղի՝ շա-

---

[148] Առաջին անգամ դա կատարուել է Բաքուի ժողկոմխորհի 1918 Յունիսի 2 հրամանագրով, որի 2րդ կէտում ասւում էր. «*Բոլոր նաւթային ձեռնարկութիւնները վարչական, տեխնիկական եւ ֆինանսական տեսակէտից ենթարկւում են ժողովրդական տնտեսութեան Բաքուի խորհրդին*» (Ստեփան Շահումեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու, հտր. 5 (1918 թ. Մայիսի 29-Սեպտեմբերի 20)*, «Հայաստան», Երեւան, 1978, էջ 59): Իդէպ, ժողկոմխորհի 1918 Յունիսի 6ի՝ «Կասպիական առեւտրական նաւատորմի ազգայնացման մասին» հրամանագրով պետականացուել են նաեւ հայապատկան շոգենաւերը: Հրամանագրի առաջին կէտում ասւում էր. «*Կասպիական ամբողջ առեւտրական նաւատորմը, որը պատկանում է բաժնետիրական ընկերութիւններին, փայատիրական ընկերութիւններին, առեւտրական տներին, բոլոր տիպերի ծովային եւ գետային նաւերի սեփականատէրերին՝ ամբողջ շարժական ու անշարժ գոյքով, դրամարկղների կանխիկ գումարներով, վարկային հիմնարկներում ունեցած ընթացիկ հաշիւներով, եւ ընդհանրապէս, այդ ձեռնարկութիւնների ակտիվներով ու պասսիվներով, ինչում էլ որ դրանք կայանան, յայտարարւում է Ռուսաստանեան Սոցիալիստական Ֆեդերատիւ Սովետական Հանրապետութեան անբաժան սեփականութիւնը*» (նոյն, էջ 71):

[149] *История Азербайджана* (Ադրբեջանի պատմութիւն), *հտր. 3, մաս I*, Ադր. ԽՍՀ ԳԱ հրատ., Բաքու, 1963, էջ 241-42. նաեւ՝ Սարուխան, էջ 218. նաեւ՝ Սահակ Տէր-Գաբրիէլեան, *Յօդուածներ, ճառեր, փաստաթղթեր*, «Հայաստան», Երեւան, 1979, էջ 185-86:

[150] Ա. Աբեղեան, «Հայ-Ատրբէջանեան յարաբերութիւնները (ազգային քաղաքական խնդիրներ)», *Հայրենիք*, 8:1929, էջ 114:

հութաբեր նաւթարդիւնաբերութեան հիմքերը դրել ու զարգացրել են յատկապէս հայ առեւտրաարդիւնաբերողները, մասնաւորապէս՝ արցախահայերը: Սակայն, նրանց երկար տարիների տքնաջան աշխատանքի շնորհիւ ձեռք բերուած արդիւնաբերական միջոցներն ու անբաւ հարստութիւնը ցեղասպանութեան ճանապարհով բռնազաւթուել է մուսաւաթական կառավարութեան եւ դրան յաջորդած խորհրդային իշխանութեան հաստատման տարիներին: Անդրադառնալով Բաքուի հայերի անհամար սեփականութեան բռնազաւթմանը, Արտաշէս Աբեղեանն իրաւամբ գրել է. «...*Ադրբեջան սեփականազրկելով իրենց սահմանների հայ բուրժուազիան, փէր են կանգնել հայկական հարստութիւնների եւ ուռճացել ի հաշիւ Հայաստանի հայութեան, բռնել նախկին բուրժուազիայի տեղը*»[151]:

[151] Աբեղեան, «Հայ-Ադրբէջանեան», էջ 114:

ARTSAKH ARMENIANS AS BENEFACTORS AND FOUNDERS OF OIL PRODUCTION IN BAKU (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY–BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

(Summary)

GEVORG STEPANIAN (SASUN-07@MAIL.RU)

The Armenians of Baku, particularly the Artsakh Armenians, who lived in the city between the 1850s and 1910s, played a critical role in the production of oil and the rapid rise of the social and economic status of the under-developed city of Baku.

In a sense they became economic tigers and pioneers in developing and putting the oil production of Baku on the international map.

The paper highlights the role played by a number of economic tycoons who were born in Artsakh and then left for Baku. Armenians who owned major oil wells in Baku include the brothers Arafelyan, the Ghukasyans, the Krasilnikyans, the Grigor and Hovsep Tumayan brothers, Grigor Dildaryan, Musayel Shahgedanyan and many others. The paper argues that the initial solid steps taken for the development of the Baku oil industry were due to the hard work and endless efforts of a number of Armenian oil moguls who traded the Baku oil on international markets using their oil tankers.

Almost all representatives of the Armenian capitalist class in Baku, including those from Artsakh, allocated significant portions of their huge wealth to charitable purposes. The sponsorship was mainly directed to the construction of hospitals, schools, national theaters and other cultural centers, as well as disaster victims and orphans; material assistance was allocated to benevolent organizations, etc.

During World War I, Ottoman Turkey planned to invade Baku and was instrumental in the proclamation of a state called "Oguzakan". However, the state was proclaimed as "Greater Azerbaijan" and was to hold the triangular territory lying between the Black Sea, the Caspian Sea and Iran. Such a state was to be realized at the expense of Armenian territory, which was to be ethnically cleansed of its indigenous population.

On September 15, 1918 a Turkish army captured Baku with the support of the local Tatars' Musavat Party. The occupation led to a three-day massacre, which cost the lives of some 30,000 Armenians, followed by expulsions and persecution of the resident Armenians.

The paper argues that the Baku massacres should be considered as the continuation of the Genocide of Western Armenians in 1915–1916, as it implies the realization of a political plan, the establishment of a Pan-Turkic entity. The paper notes that anti-Armenian policies remained on the agenda of the state of Soviet Azerbaijan. Indeed, the Soviet Azeri state did everything within its capacity to pauperize the Armenians, persecute them and sideline them in its domestic politics. The paper notes that by the decree of May 24, 1920 of the Revolutionary Committee of Azerbaijan on the nationalization of the oil Industry the activities of the "Baku Union of Oil Producers" was terminated. The Armenian oil companies were "nationalized", and the "State Union of Azerbaijani Oil Industry" ("Azneft") was formed.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀՈՂԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ՆՈՐԱՅՐ ՄԱՆԱՍԷՐԵԱՆ
ԹԱԹՈՒԼ ՄԱՆԱՍԷՐԵԱՆ (tatoulm@gmail.com)

ՆԱԽԱԲԱՆ

Հայաստանի Հանրապետութիւնում առկայ ընկերային խնդիրները մեղմելու, ազգաբնակչութեան պարէնային անվտանգութիւնն ապահովելու, գիտղատնտեսութեան առջեւ ծառացած խնդիրները քննարկելիս յաճախ յիշատակւում է երկրում աղքատութեան մակարդակը եւ դրա կրճատմանը ձգտող քաղաքականութեան անհրաժեշտութիւնը: Աւելին, տարիներ առաջ՝ 2003ին կառավարութեան եւ փորձագիտական հանրութեան ջանքերով մշակուեց նաեւ «Աղքատութեան յաղթահարման ռազմավարական ծրագիր»ը (ԱՀՌԾ), որի գլխաւոր նպատակը ՀՀում աղքատ բնակչութեան 2003ի 50,1%ը 2015ին 19%ի հասցնելն էր, ծայրայեղ աղքատութիւնը՝ 16%ից 4%ի իջեցնելը[1]: Սա նշանակում է, որ աղքատութեան նպաստը 12 տարուայ ընթացքում առնուազն պէտք է քառապատկուէր՝ հասնելով շուրջ 30 հազար դրամի: Նուազագոյն կենսաթոշակը նոյնպէս չպէտք է պակաս լինի նուազագոյն սպառողական զամբիւղի արժէքից: Միայն արտաքին աղբիւրներից՝ Համաշխարհային բանկից, Արժոյթի միջազգային հիմնադրամից, ՄԱԿի զարգացման ծրագրից, Միացեալ Թագաւորութեան միջազգային զարգացման նախարարութիւնից, Նիդեռլանդների կառավարութիւնից, Գերմանիայի կառավարութիւնից, Եւրոպական Միութիւնից, Եւրոպական Խորհուրդից եւ ԱՄՆ ՄԶԳից եւ տարբեր երկրների կառավա-

[1] Հաստատուած ծրագրի գլխաւոր շահառուները հենց աղքատ կամ ծայրայեղ աղքատ մարդիկ էին: Աղքատները սպառողական զամբիւղի արժէքից պակաս ամսեկան եկամուտ ունեցող մարդիկ են: Ծայրայեղ աղքատները կամ չքաւորները նրանք են, ում ամսեկան վաստակը չի գերազանցում նուազագոյն պարէնային զամբիւղի արժէքը: Ըստ մշակուած ծրագրի, աղքատութեան կրճատման գլխաւոր միջոցը տնտեսական աճը ու նոր աշխատատեղերի ստեղծման խրախուսումը պէտք է լինէր՝ յատկապէս ինքնազբաղուածութեան եւ փոքր *պիզնէս*ի բնագաւառում: Աղքատութիւնը առաջիկայ տասնամեակում պէտք է կրճատուէր նաեւ ընկերային քաղաքականութիւնը աւելի հասցէական ու նպատակային դարձնելու հաշուին՝ յատկապէս աղքատութեան նպաստների եւ կենսաթոշակների հետեւողական բարձրացմամբ: Ծրագրուող ժամանակաշրջանի վերջում շօշափելի աճ պէտք է ունենար աղքատութեան նպաստը: Ծրագրային նպատակն այն էր, որ ստացուող ընտանեկան նպաստի չափը գերազանցի պարէնային աղքատութեան չափը ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամի հաշուով (https://www.gov.am/am/library/2/page/3/):

րութիւններից պէտք է ներգրաւուէր աւելի քան 1 միլիարդ 200 միլիոն դոլար: Աղքատութեան կրճատման ուղիներից պէտք է լինէր նաեւ եկամուտների բաշխումը աւելի արդարացի ու նպատակային դարձնելը. նախ՝ աւելի շատ հարկեր հաւաքելով, երկրորդ՝ ստուերում գոյացող ու իւրացուող եկամուտների մի մասը բացայայտելով եւ ուղղելով աղքատութեան խնդիրի լուծմանը:

Կարեւոր է հաշուի առնել այն հանգամանքը, որ տուեալ դէպքում աղքատութիւնը ոչ թէ պատճառ է, այլ՝ հետեւանք, ուստի պէտք է պայքարել ոչ թէ հետեւանքի դէմ, այլ այն ծնող պատճառի: Պատճառների թւում ՀՀ գիւղերի հանդէպ պետական հոգածութեան բացակայութիւնն է, ՀՀ գիւղատնտեսութեան նախարարութեան վերացումը, հողային քաղաքականութեան բացակայութիւնը եւ գիւղական համայնքների *բռնի* խոշորացումը: Արդիւնքում, այստեղ մատնանշուող խնդիրների լուծմանն ուղղուած առաջարկների եւ համալիր ծրագրի իրականացումը կը յանգեցնի հայկական գիւղերի հողային ոլորտում տեղ գտած բացասական երեւոյթների մի զգալի մասի կրճատմանը կամ վերացմանը:

ՆԻՒԹԸ ԵՒ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ

Տնտեսութեան տարբեր ճիւղերից ՀՀի համար առանձնայատուկ կարեւորւում է գիւղատնտեսութիւնն իր տարբեր ճիւղերով (անասնապահութիւն, այգեգործութիւն, բուսաբուծութիւն), որը այս ուսումնասիրութեան կարեւոր առանցքն է ոչ միայն աշխատուժի ներգրաւուածութեան բարձր տեսակարար կշռի եւ աշխատանքի ցածր արդիւնաւէտութեան մտահոգիչ գործօնների, այլեւ Առեւտրի Համաշխարհային Կազմակերպութեան պահանջների կատարման եւ հայրենական ապրանքների մրցունակութեան բարձրացման հրամայականն իրականութիւն դարձնելու պատճառով[2]: Աւելին, գիւղատնտեսութեան ոլորտի զարգացումը կարեւորւում է նաեւ միանգամից միքանի այլ առումներով՝ պարէնային անվտանգութեան ապահովման, գիւղատնտեսական արտադրութեան արտադրողականութեան բարձրացման, գիւղմթերքների եւ նրանցից ստացուած ապրանքների մրցունակութեան բարձրացման, ոլորտը արդիւնաբերական հիմքերի եւ մեքենայացման աւելի բարձր աստիճանի բարձրացնելու, գիւղմթերքների վերամշակումը խթանելու, դրանք արտաքին շուկաներում ներկայացնելու, ինչպէս նաեւ հայկական գիւղերն ամրացնելու, ժողովրդագրական խնդիրների արդիւնաւէտ լուծմանը նպաստելու ռազմավարական հրամայականներով:

Առկայ խնդիրների ուսումնասիրութիւնը հիմնուած է վիճակագրական տուեալների վերլուծութեան, առանձին երեւոյթներից դէպի աւելի ընդհան-

[2] WTO, Armenia, 2005,
https://www.wto.org/english/thewto_e/countries_e/armenia_e.htm :

րական հիմնահարցերի բացայայտման եւ ընդհանրացումների, ոլորտում առկայ միտումների եւ զարգացումների պատճառահետեւանքային կապերի բացայայտման, փորձագիտական գնահատականների համադրման եւ այլ մեթոդների վրայ:

2020ին ինչպէս համավարակի, այնպէս էլ արցախեան ճակատում պատերազմական գործողութիւնների անուղղակի եւ անմիջական ազդեցութեան ներքոյ տնտեսական իրավիճակի շարունակական վատթարացման արդիւնքում տնտեսական անկումը կազմել է 7.8%: Ներկայումս գիւղատնտեսութեան ոլորտը գտնւում է որոշակի ճգնաժամային միտումների պայմաններում. հողագործութեան ոլորտում զբաղուածների թիւն ընդհանուրի (նկատի ունենք զբաղուածների, աշխատողների) մէկ երրորդից աւելին է, ինչը նշանակում է, որ ներգրաւուած աշխատուժի ընկերային պայմանների վատթարացումը կը յանգեցնի նաեւ յիշեալ ցուցանիշի մակարդակի վատթարացմանն ամբողջ երկրով մէկ: Իր հերթին, սա աւելացնում է քաղաքաբնակեցման, գիւղերից դէպի քաղաքներ մարդկանց արտահոսքի, հետեւաբար՝ գիւղերի ամայացման գործընթացը, ինչն էլ սնուցում է անցանկալի ծաւալների հասած արտագաղթը, որը փորձագէտների վկայութեամբ միայն 2021ի առաջին հինգ ամիսներին կազմել է 90,000[3]:

ՀՀ Վիճակագրական կոմիտէի տուեալները՝ 1992-2021ին ՀՀ ժամանածների եւ մեկնածների[4]	
1991–98 (Լեւոն Տերպետրոսեան)	**Ուղղութեան կշիռ (+, -)**
1992	-228,600
1993	-141,100
1994	-127,800
1995	-37,500
1996	-20,500
1997	-31,300
1998–2007 (Ռոբերտ Քոչարեան)	**Ուղղութեան կշիռ (+, -)**
1998	-24,400
1999	-7200
2000	-57,500
2001	-60,400
2002	-2.700
2003	-10,200
2004	+2100
2005	+12,500
2006	+21,700

[3] «Յունուար–Մայիսին ՀՀից շուրջ 90,000 մարդ է հեռացել. քանի՞ տոկոսը չի վերադարձել», https://armeniasputnik.am/20210612/hunvar-mayisin-hayastanic-shurj-90-000-mard-e-mahacel-qani-tokosy-chi-veradardzel-27890392.html :

[4] http://www.aniarc.am/2022/02/07/migration-1992-2021/ :

2007	-3200
2008–18 (Սերժ Սարգսեան)	**Ուղղութեան կշիռ** (+, -)
2008	-23,059
2009	-24,978
2010	-46,684
2011	-43,820
2012	-42,811
2013	-31,188
2014	-41,672
2015	-43,438
2016	–48,170
2017	–26,897
2018–21 (Նիկոլ Փաշինեան)	**Ուղղութեան կշիռ** (+, -)
2018	+15,317
2019	+10,506
2020	+12,093
2021	–100,000 եւ աւելի

ՈԼՈՐՏԻ ՎՐԱՅ ԱԶԴՈՂ ԳՈՐԾՕՆՆԵՐԸ

Գիւղատնտեսութեան ոլորտի անկման պատճառների հիմքում ընկած է նաեւ ոլորտի համար պատասխանատու պետական կառոյցի՝ գիւղատնտեսութեան նախարարութեան լուծարումը: Նման քայլը պէտք է հաշուի առնել հետեւեալ փաստերը.

- գիւղական բնակավայրերը կազմում են ՀՀ տարածքի գերակշիռ մասը,
- գիւղացիական տնտեսութիւնները հաշւում են 350 հազարից աւելին,
- իւրաքանչիւր գիւղացուն յատկացուած 800 քառակուսի մետր տարածքը, թոյլ չի տալիս նրանց ներառել գործազուրկների ցանկում, անկախ նրանից՝ վնասո՞վ թէ՞ շահոյթով են մշակում այդ հողատարածքները,
- այս ոլորտում գերակշռում է ձեռքի աշխատանքը, հետեւաբար՝ արտադրողականութիւնն ամենացածրն է տնտեսութեան մէջ,
- գիւղատնտեսութիւնն է կոչուած ապահովելու ազգաբնակչութեան պարէնային անվտանգութիւնը,
- հայկական գիւղերը գնալով թուլանում են խոշորացման արդիւնքում,
- գիւղերում կտրուկ վատացել է ժողովրդագրական իրավիճակը՝ բնակչութեան ծերացում, արտագաղթ եւն.:

Այսպիսով, լուծարելով գիւղատնտեսութեան նախարարութիւնը պետութիւնն իրականում հրաժարւում է վերը նշուած խնդիրները լուծելու պատասխանատուութիւնից: Համեմատութեան համար նշենք, որ առաջին հանրապետութիւնից՝ 1918ից սկսած, այնուհետեւ խորհրդային կարգերի օրօք իր գործունէութիւնը շարունակած եւ անկախութեան տարիներին մշտապէս գործած գիւղատնտեսութեան նախարարութիւնը արդիւնաւէտութեան տարբեր աստիճաններով զբաղուել է այս եւ այլ յարակից

խնդիրներով: Արցախում, օրինակ, այս նախարարութիւնը գործում է ճիշտ այնպէս, ինչպէս նման կառոյցները գործում են աշխարհի ինչպէս զարգացած (ԱՄՆ, Եւրամիութեան երկրներ, Ճապոն), այնպէս էլ բոլոր զարգացող երկրներում (Չինաստան, Հնդկաստան, Ռուսաստան եւն.), մինչ ՀՀում չկայ գիւղատնտեսութեան նախարարութիւն եւ գիւղատնտեսութեան ոլորտի քաղաքականութիւն: Այս պայմաններում անընդունելի է պարէնային անվտանգութեանը ձգտող յստակ աշխատանքային ծրագրի, ինչպէս նաեւ աւելի լայն առումով՝ հողային քաղաքականութեան փաստացի բացակայութիւնը, փոքր տնտեսութիւնների հետ պետութեան համագործակցութեան դադարեցումը եւն.[5]: Ընդհանուր առմամբ, տնտեսական աշխուժութիւնը ՀՀում էականօրէն կրճատուել է եւ 2021ին կազմել է 7.8% տոկոս: Կարեւոր է նկատել, որ այսօր երկրի ՀՆԱի 40%ն արտադրւում է 340,000 գիւղացիական տնտեսութիւնների կողմից: Այն կազմում է ընդհանուր ապրանքաշրջանառութեան 20%ը: Ցածր է աշխատանքի արտադրողականութիւնը, ու թէեւ ՀՀում այն ունի աճի միտում, սակայն աճի թափը դեռեւս զիջում է համաշխարհային միջին մակարդակին: Վերջինս ենթադրում է մրցակիցների արտադրողականութեան համեմատ աւելի բարձրը աճ մրցակիցներին գերազանցող թափերով: ՀՀում վերջին տասնամեակում մէկ աշխատողի հաշուով համախառն աւելացուած արժէքը (ՀԱԱ) նկատելի աճ է գրանցել: Այն աւելացել է շուրջ 1700 ԱՄՆ դոլարով (հաստատուն ԱՄՆ դոլար, 2010)՝ 3% միջին տարեկան աճի թափով: Մէկ շնչին բաժին ընկնող ՀԱԱի միջին տարեկան աճի թափն է՛լ աւելի բարձր է՝ 5%[6]:

ՀԵՏԱԶՕՏԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Մեր դիտարկմամբ առանց մրցունակութեան մակարդակի բարձրացման եւ արտահանման ծաւալների աւելացման իրական զարգացման մասին խօսք լինել չի կարող: Արտադրողականութեան աճն էական ազդեցութիւն կարող է թողնել ոչ միայն գիւղատնտեսութեան, այլեւ այս ոլորտին առնչուող այլ արտադրութիւնների եւ ծառայութիւնների վրայ: Իր հերթին, աշխատուժի շուկայում մրցակցութիւնը կարող է յանգեցնել արտահանող արտադրութիւններում եկամուտների աճին: Այս ամէնը պայմանաւորուած է որոշակի տնտեսական բարեփոխումներով, որոնց ծաւալն ու արդիւնքները մեծապէս պայմանաւորուած կը լինեն աւանդական ոլորտների, մասնաւորապէս՝ գիւղատնտեսութեան զարգացմամբ: Ակնկալւում է, որ այս ոլորտներում արտադրողականութեան աճը կը յանգեցնի որոշակի աշխատատեղերի զուտ կորստի (կը գերազանցի ընդլայնուած արտադրութեան

[5] Արցախի պետական համալսարանում քննարկուել են տնտեսական անվտանգութեանն առնչուող հարցեր,
http://www.asu.am/index.php?option=com_content&view=article&id=1265 :

[6] www.armstat.am :

շնորհիւ ստեղծուած աշխատատեղերի թիւը): Տնտեսութեան արտահանելի ոլորտներում ստեղծուած հնարաւորութիւնները պէտք է կարողանան կլանել աւանդական ոլորտների եւ գիւղատնտեսական հատուածի աւելցուկ աշխատուժը՝ առաջացնելով կառուցուածքային փոփոխութիւնների եւ հմտութիւնների զարգացման անհրաժեշտութիւն: Նման վերափոխումներից՝ հողի համատարած սեփականաշնորհումն իր դրական արդիւնքների հետ միասին, անսպասելի բացասական շրջադարձեր է բերել հայ գիւղացու համար:

ՀՀում գիւղատնտեսական նշանակութեան հողերը բաւականին մասնատուած են, յատկապէս Արարատեան դաշտավայրում: Օրինակ՝ Արարատի մարզում սեփականաշնորհուած 1 հողաբաժնի միջին չափը կազմում է 0.48 հա., Արմաւիրում՝ 0.68 հա, որոնք էլ տրոհուած են 3-4 հողակտորների[7]: Հողատարածքների մասնատուածութիւնն անհնար է դարձնում գիւղատնտեսութեան մէջ օգտագործուող մեքենաների օգտագործումը: Մասնաւորապէս, դժուարացել է հողերի մշակումը լեռնային բնակավայրերում, որտեղ պահանջւում են տուեալ տեղանքին համապատասխան գիւղատնտեսական մեքենաներ: Չի ձեւաւորուել նաեւ հողի շուկան, որը դանդաղեցնում է գիւղատնտեսութեան զարգացումը՝ ողջ երկրի տարածքում: Միւս կողմից, նկատւում է յատկապէս բերրի հողատարածքների զանգուածային կենտրոնացում՝ համեմատաբար սահմանափակ թուով մարդկանց ձեռքին: Հողատարածքներն այդպիսով վերածւում են խոշոր հողային սեփական տարածքների, որոնք անհամատեղելի են ազատ մրցակցութեան հռչակած սկզբունքների հետ: Մեր համոզմամբ, այնքան վտանգաւոր չէ հողերի կենտրոնացման բուն գործընթացը, որքան այն փաստը, որ հողի սեփականատէրերից շատերը չեն շտապում զբաղուել հողի մշակմամբ՝ այն մատնելով պարապուրդի, հետեւաբար, ժամանակի ընթացքում յանգեցնելով հողի որակի անկման եւ երկրի տնտեսութեան համար այնքան կարեւոր - առանց այն էլ սահմանափակ - պիտանի հողատարածքների ընդհանուր ծաւալի կրճատման: Սեփականատէրերն, այդպիսով, սպասում են յարմար պահի՝ խորհրդանշական գումարներով ձեռք բերած հողատարածքներն առաւելագոյն շահաւէտութեամբ վերավաճառելու համար[8]:

Շրջանառութիւնից ակամայից դուրս մնացած հողատարածքները վերստին օգտագործելու եւ սեփականատէրերին տնտեսապէս հողօգտագործումը հարկադրելու նպատակով մեր կողմից *առաջարկւում է չօգտագործուող հողատարածքներից գանձել չօգտագործման հարկ*՝ այն ամէն

---

[7] *ՀՀ Հողային օրէնսգիրք*, https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=74667 :

[8] Maitreesh Ghatak, Dilip Mookherjee, "Land Acquisition for Industrialization and Compensation of Displaced Farmers," *Journal of Development Economics*, 6(110):2014, էջ 303-12, https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2013.01.001 :

տարի երկրաչափական աճով աւելացնելով մինչ այն աստիճան, որ սեփականատէրերին ձեռնտու չլինի չօգտագործուող տարածքների համար մեծ գումարներ վճարել: Արդիւնքում անհրաժեշտութիւն կ'առաջանայ կա՛մ մատչելի շուկայական գներով հողը զիջել դրա իրական արժէքը գնահատողներին կա՛մ սեփական ուժերով կազմակերպել հողերի մշակում, որը բնականաբար նուազագոյնի կ'իջեցնի նաեւ հարկային բեռը[9]:

Այսօր աւելի քան երբեւէ, կարեւոր է բարձրացնել գիւղատնտեսութեան ոլորտում աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը, այն աստիճանաբար տեղափոխելով արդիւնաբերական եւ արհեստագիտական բարձր հիմքերի վրայ: Միայն մրցունակութեան բարձր մակարդակը թոյլ կը տայ լուծել երկրի պարէնային անվտանգութեան խնդիրը: Ընդսմին, *երկիրը կերակրող գիւղացին ինքն այսօր ընկերային պաշտպանութեան եւ համակարգային աջակցութեան խնդիր ունի*: Թէեւ վերջին շրջանում պետութեան եւ մասնաւոր կառոյցների կողմից որոշակի միջոցներ են ձեռնարկւում հակակարկտային ցանցերով գիւղացիական տնտեսութիւններին աջակցելու, կաթիլային համակարգերի տեղադրումն առաւել մատչելի դարձնելու եւ համեմատաբար էժան գներով պարարտանիւթեր մատակարարելու ուղղութեամբ, ապահովագրական համակարգի ներդրումը գիւղատնտեսութեան բնագաւառում առանց պետութեան մասնակցութեան անիրատեսական է ներկայումս: Անհրաժեշտութիւն է առաջացել առաջնահերթ *քայլեր ձեռնարկելու սերմերի ընտրովի անվտանգութեան ապահովման ասպարէզում*, ինչը թոյլ կը տայ նուազագոյնի հասցնելու GMO՝ գենետիկօրէն բարեշրջուած սննդամթերքից առաջացող սպառնալիքները: Հայ ջոկողների՝ մրգի, բանջարեղէնի, տարբեր մշակաբոյսերի սերմերի մասնագէտների առջեւ պետութիւնը պէտք է խնդիրներ դնի, օգնի դրանց հանգուցալուծմանը:

Գիւղատնտեսութեան ոլորտում յիշատակուած եւ այլ խնդիրների արդիւնաւէտ լուծումը թոյլ կը տայ նաեւ արդիւնաւէտ լուծումներ գտնել հայկական գիւղերի ամրացման, համայնքների եւ տարածքների համաչափ զարգացման, ամայացած գիւղերի ու շէների տարաբնակեցման, եւ առաջին հերթին՝ սահմանամերձ համայնքների ըստ ամէնայնի զարգացման:

Գիւղերի եւ գիւղացիական տնտեսութիւնների ամրապնդումը, գիւղատնտեսութեան ոլորտում կենսական նշանակութեան ծրագրերի մշակումն ու իրականացումը պէտք է զուգորդուեն *ոլորտի փորձագէտների մասնակցութեամբ պետութեան կողմից ընթացիկ եւ հեռանկարային հողային քաղաքականութեան հիմնադրոյթների մշակման եւ դրանց իրականացման հետ*:

[9] Ն. Մանասէրեան, *Ագրարային հարցը երէկ եւ այսօր*, Տնտեսագէտ հրատ., Երեւան, 2005, էջ 35-74:

Համաշխարհային փորձը վկայում է, որ յատկապէս գիւղատնտեսութեան ոլորտում պետութեան դերը ոչ թէ նուազում է, այլ աւելի աշխուժանում՝ հաշուի առնելով նաեւ այն պատասխանատուութիւնը, որ կրում է պետութիւնը՝ ոլորտի զարգացման, ազգաբնակչութեանը որակեալ պարէնով ապահովելու եւ տնտեսութեան այս ճիւղի մրցունակութիւնը բարձր պահելու գործում: Խօսքից *պէտք է գործնական կիրառութիւն ստանայ գիւղացիական համագործակցութիւնը, գիւղացուն խորհրդանշական տոկոսադրոյքով վարկերի եւ դրանց նպատակային օգտագործման համար խորհրդատուութեան տրամադրումը, պետական մթերումների որակապէս նոր համակարգի ստեղծումը*: Իվերջոյ, դա են պահանջում պետութեան կողմից իրագործուող կարգաւորիչ, վերահսկիչ գործառոյթները: Համեմատութեան համար նշենք, որ ոչ միայն զարգացած, այլեւ զարգացող բազմաթիւ երկրներ հսկայածաւալ նպաստներ (subsidies) են ուղղում գիւղատնտեսութեան զարգացմանը: Իսկ մի շարք երկրներում ագարակային տնտեսութիւններն ու երկրագործութիւնը (agribusiness) շատ աւելի շահութաբեր են դառնում հենց պետութեան անմիջական օժանդակութեամբ: Նման աջակցութիւն ցուցաբերւում է ոչ միայն ԱՄՆում, Եւրամիութեան բոլոր երկրներում, այլեւ Չինաստանում, Թայլանդում եւ Իրանում:

Ցանկալի է *նպաստաւոր պայմաններ ստեղծել գիւղերում մանր եւ փոքր ձեռնարկատիրութեան, փոքր ու միջին արտադրութիւնների կայացման համար*: Պակաս կարեւոր չեն նաեւ ժողովրդական արհեստները, յուշանուէրների արտադրութիւնը, մրգի տարբեր տեսակներից ստացուած խմիչքների, պահածոների փառատօնները:

Աւելի համարձակ քայլերով պէտք է նպաստել փոքր օդանաւորդութեան վերագործարկմանը, որը կարող է զգալիօրէն իջեցնել գիւղացու կողմից կատարուող ծախսերը վնասատուների, կրծողների, միջատների եւ տարբեր հիւանդութիւնների դէմ օգտագործուող թունաքիմիականների օգտագործման, վնասատուներից, զանգուածային բուսական հիւանդութիւնների բուժման, արհեստական անձրեւներ առաջացնելու ինչպէս նաեւ առանձին դէպքերում ստացուած շուտ փչացող բերքը սպառման շուկայ հասցնելու եւ այլ հարցերում:

Կարեւոր է նաեւ յուսալի տեղեկատուութիւն ստանալ հանրապետութեան բոլոր համայնքներից՝ մշակովի տարածքների, գիւղատնտեսական բերքի եւ այլ հարցերի վերաբերեալ, որը թոյլ կը տայ հաշուառել գիւղատնտեսութեան ոլորտի ներուժն ու մրցակցային առաւելութիւնները, մշակել ամէն համայնքի անձնագիր ու բոլոր ենթաճիւղերի մանրակրկիտ քարտէզագրում:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԳԻՒՂԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐՆ Է

*Կոլխոզ-սովխոզ*ային ժամանակաշրջանի վերջին մոհիկանները վկայում են, որ 1970ականներին Մոսկուայի կողմից լայն հանրութեանն անյայտ պատճառներով սկիզբ առած գիւղերի եւ գիւղապետարանների խոշորացում-ապախոշորացումից յետոյ ՀՀ գիւղատնտեսութիւնն այլեւս ուշքի չեկաւ: Դա է վկայում նաեւ վիճակագրութիւնը: Իսկապէս, համայնատիրական կարգի գոյութեան վերջին 2-3 տասնամեակների ընթացքում ՀՀ գիւղատնտեսութեան զարգացման թափերը, միջին հնգամեայ ցուցանիշերով նուազեցին 5-10%ից մինչեւ 5-0,5%: Այլ խօսքով, հանրային գիւղատնտեսութիւնը այդ տարիներին դոփում էր տեղում: Ինչը եւ աւարտուեց համայնավարական հողային կարգի տխուր եւ համատարած փլուզումով:

Ինչպէս վկայում է տնտեսագիտական–վիճակագրական վերլուծութիւնը, ՀՀ գիւղերը խոշորագոյնն են ամբողջ ԱՊՀ տարածքում: ՀՀ մէկ գիւղի բնակչութեան միջին թիւը մօտ 1500 մարդ է, որը 2.5 անգամ գերազանցում է ԱՊՀ միջին ցուցանիշերին[10]: 2022ին խոշորացուած համայնքներում աւելի մեծ է այդ ցուցանիշը: Համեմատութեան համար նշենք նաեւ, որ Վրաստանում գրեթէ նոյն ցուցանիշերն են, ըստ որում այստեղ առկայ են լեռնային բնակավայրերի հիմնախնդիրներ:

Յիշեցնենք, որ խոշոր տնտեսութիւնների առաւելութեան մասին "դասական" մարքսիստական տեսութիւնը վաղուց արդէն մերժուել-հերքուել է կեանքի եւ գիտութեան կողմից որպէս հակագիտական մոլորութիւն: Ասուածը վերաբերւում է նաեւ խոշոր տնտեսութիւնների կառավարմանը. նման խոշոր եւ գերխոշոր տնտեսութիւնների կառավարումը անհամեմատ աւելի բարդ է եւ ցածր արդիւնաւէտ[11]: Իսկ դրանց հեղինակները՝ Արեւմուտքը, ունի խիստ հակասական փորձ այս հարցում:

---

[10] ՀՀ վարչատարածքային միաւորների արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման հիմնախնդիրները (http://councils.ysu.am/pdf_files/015/2013/015-Khachatryan_Lilit.pdf):

[11] Եթէ ցանկութիւն կար 915 համայնքի փոխարէն ունենալ 300 համայնք, դա, ըստ Համայնքների միաւորում կազմակերպութեան նախագահ Էմիլ Երիցեանի, պահանջում է այլ մօտեցում, այն է՝ վարչատարածքային նոր համակարգի ստեղծում: Վրաստանում, օրինակ, երբ նախկին նախագահ Սահակաշվիլին 2004ին գոյութիւն ունեցող 1000ից աւելի համայնքները միաւորելով ստացաւ 60 համայնք, պատճառը ***ուրիշ*** էր: Գոյութիւն ունէին հայկական, ադրբեջանական գիւղեր, առկայ էին ընտրովի մարմիններ, որոնք ունէին սեփական ամավարկ, եւ դա ամէնեւին էլ ձեռնտու չէր Վրաստանի իշխանութեանը: Միաւորելով համայնքները, որտեղ 70 տոկոսից աւելին բնակչութեան հայեր ու ադրբեջանցիներ էին, ղեկավար նշանակուեց վրաց ազգի ներկայացուցիչ: Այս դէպքում կարելի է յստակ ասել, որ համայնքների խոշորացման ճանապարհով էթնիկական խնդիր էր լուծւում (http://mtad.am/hy/hraparakumner/):

Յատկանշական է, որ իրենց՝ եւրոպացիների իսկ խոստովանութեամբ, այնտեղ, ուր դիմել են համայնքների համատարած եւ արագ խոշորացման, գրեթէ կորցրել են գիւղացիութիւնը որպէս դասակարգ եւ այժմ լուրջ սպառնալիքներ են ստեղծուել սեփական երկրի համար: Եւ հակառակը, գիւղացիութիւնը եւ գիւղատնտեսութեան մրցունակութիւնը պահպանուել են այն երկրներում, որոնք աւելի հաւասարակշիռ մօտեցում որդեգրեցին այս հարցում: Գերմանիայում, օրինակ, այս գործընթացը տեւեց 10 տարի՝ 1965-75, իսկ Շուէտում նոյն գործընթացի համար պահանջուեց 44 տարի՝ 1951ից մինչեւ 1999: Ինչ վերաբերւում է Արեւելեան Եւրոպայի երկրներին, ապա մէկ համայնքի բնակչութեան միջին թիւը Չեխիայում 1680 մարդ է, Սլովաքիայում՝ 1846, Հունգարիայում՝ 3290, ՀՀ գիւղական համայնքներում՝ 1443: Հազարից պակաս բնակչութիւն ունեցող համայնքներն այս երկրներում համապատասխանաբար կազմում են ամբողջի՝ 79.8%, 68.5%, 52.6%, ՀՀում՝ 52.5%ը[12]:

ՀՀում, ինչպէս յայտնի է, համայնքները միմեանցից խիստ տարբերւում են բնակչութեան թուով: ՀՀում միջին հաշուով մէկ համայնքում բնակւում է 4084 մարդ, առանց Երեւան քաղաքի՝ 2777, իսկ միայն գիւղական համայնքներում՝ 1443 մարդ: Ընդ որում, մինչեւ 200 բնակիչ ունեցող կայ 96 համայնք, 201ից 500 բնակիչ ունեցող՝ 176, 501ից 1000 բնակիչ ունեցող՝ 185, 1001ից 3000 բնակիչ ունեցող՝ 318, 3001ից բարձր բնակիչ ունեցող՝ 96 գիւղական համայնք[13]:

ՀՀն այսօր ունի 871 գիւղական համայնք, որից 700ը՝ լեռնային շրջաններում, դրանց զգալի մասը բարձր լեռնային եւ սահմանամերձ գիւղեր են, որոնք եւս այսօր խոշորացուած համայնքների են ներառուել՝ կորցնելով իրենց դիմագիծը: Դրանցից իւրաքանչիւրի ամրապնդումն ունի կենսական, աւելի ճիշտ՝ ռազմավարական նշանակութիւն ՀՀի համար: Մինչդեռ, եթէ առաջնորդուենք գիւղերի եւ գիւղապետարանների խոշորացման ծրագրով, նշուած 700 գիւղերից “իշխանազուրկ” (այսինքն առանց համայնքի ղեկավարի) կը դառնան աւելի քան 500 գիւղ: Դա է վկայում Ի. դարի խոշորացումների դառը փորձը: Եթէ, օրինակ, խոշորացւում է 5 գիւղ, ապա արդիւնքում դրանք ղեկավարում է տուեալ խոշորացուած համայնքի միայն մէկ ղեկավար, որը կարող է բոլորովին տեղեակ չլինել իր ղեկավարած բոլոր համայնքների առանձնայատկութիւններին, մարդկանց եւ զարգացման հնարաւորութիւններին կամ խնդիրներին: Չէ՞ որ այդ գիւղերը աստիճանաբար կը լքուեն (պատճառներն արդէն ներկայաց-

[12] «Հասարակական կազմակերպութիւնների դերը ՀՀ հանրային կառավարման համակարգում»՝ http://councils.ysu.am/pdf_files/015/015-Margaryan_Stepan.pdf :

[13] «Գիւղերի բռնի խոշորացումը Հայաստանի անվտանգութեան սպառնալիք է»՝ https://www.aravot.am/2017/06/12/891300/ :

ուել են վերեւում) եւ կը դատարկուեն ընդամէնը մէկ սերնդի կեանքի ընթացքում:

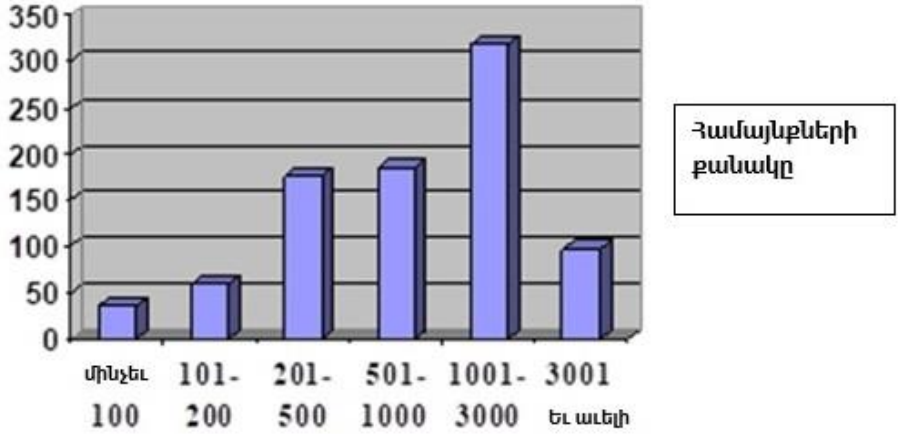

Ակնյայտ է, որ նման քաղաքականութիւնն առաւել ձեռնտու է մեր ոխերիմ հարեւաններին եւ խրամատաւորուած հակառակորդներին:

Չմոռանանք, Հայաստանի Հանրապետութիւնն ապրում-մաքառում է.-

- թշնամական շրջափակման պայմաններում,
- միջպատերազմական (պատերազմը դեռ չի աւարտուել) պայմաններում,
- ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի պայմաններում, որի վերահաս վտանգը կախուած է մեր գլխին:

ՄԻՋՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ՄԻԱՒՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

ՀՀի տեղական ինքնակառավարման յետագայ զարգացման եւ իշխանութեան ապակենտրոնացման խորացման իրականացման հիմնական խնդիրը տեղական ինքնակառավարման արդիւնաւէտութեան եւ բնակչութեանը մատուցուող համայնքային ծառայութիւնների որակի եւ մատչելիութեան բարձրացումն է: Տեղական ինքնակառավարումը ՀՀ սահմանադրութեամբ ամրագրուած համայնքների իրաւունքն ու պարտականութիւնն է եւ բնակչին - անկախ իր բնակութեան վայրից - պէտք է մատուցուեն օրէնքով նախատեսուած ծառայութիւնները ամբողջ ծաւալով: ՀՀ համայնքների գերակշիռ մասը ունակ չէ եւ չի իրականացնում իրեն օրէնքով վերապահուած լիազօրութիւնների զգալի մասը, իսկ իրականացման համար կը պահանջուի լուրջ մարդկային, դրամական ու տնտեսական ներուժ: Հաշուի առնելով սա՝ պետութեան կողմից իրականացուող լիազօրութիւնների եւ նիւթական միջոցների ապակենտրոնացման գործընթացներին զուգահեռ, ելնելով բնակչութեան շահերից եւ տնտեսական նպատակայարմարութիւնից, համայնքային խնդիրներն առաւել արդիւնաւէտ իրականացնելու նպատակով, օրէնքով սահմանուած կարգով համայնքները կարող են

կամաւոր եւ ՀՀ կառավարութեան նախաձեռնութեամբ միաւորուել միջհամայնքային միաւորումներում: Սակայն խոշորացման գործընթացն այսօր ոչ թէ կամաւոր, այլ պարտադիր եւ բռնի ուժով է իրականացւում: Այս քաղաքականութիւնը ոչ միայն սխալ է մասնագիտական առումով, այլեւ հակասահմանադրական է, քանի որ ոտնահարւում են տուեալ համայնքներում բնակուող մարդկանց իրաւունքները, հակառակ իրենց կամքի:

Հողագործութեան վրայ բացասական ազդեցութիւնը դրսեւորւում է առանձին համայնքների կողմից միւս համայնքների հետ "բռնի խոշորացման" հետեւանքով նոր՝ խոշորացուած համայնքում իրար հետ աշխատելու ցանկութիւնից հրաժարուելու մէջ: Քիչ չեն համայնքների միջեւ չվերջացող վէճերը, մէկը՝ միւսի հաշուին ապրելու փորձերը, խոշորացման արդիւնքում այդ համայնքներից հիասթափուած մարդկանց արտահոսքը, որը արտագաղթի հիմնական պատճառներից է նաեւ:

Ինչպէս արդէն յայտնի է, ՀՀ կառավարութիւնը 2021 Նոյեմբերի 10ին, իր արձանագրային որոշմամբ, հաւանութիւն է տուել «Միջհամայնքային միաւորումների ձեւաւորման եւ համայնքների խոշորացման հայեցակարգ»ին[14]: Եւրոպական երկրների փորձի ուսումնասիրութիւնը վկայում է, որ որոշ երկրներում, օրինակ, Զուիցերիայում, Գերմանիայում, Ֆինալանտայում, բաւականին արդիւնաւէտ գործում է համայնքային համագործակցութիւնը, այդ թւում նաեւ միջհամայնքային միաւորումները: Վերջիններիս միջոցով բաւականին բարձրացուել է մատուցուող ծառայութիւնների որակը: Սակայն իրաւական դաշտի անկատարութեան պատճառով, ինչպէս նախկինում էր, միջհամայնքային միաւորումներ չեն ստեղծուել: Համաձայն «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրէնքի յօդուած 78ի՝ «միջհամայնքային միաւորումների խնդիրները, իրաւասութիւնները սահմանւում են օրէնքով», սակայն օրէնքը դեռեւս դրանք չի սահմանել[15]:

ՀՀում միջհամայնքային համագործակցութիւնը զարգացած չէ, որը պայմանաւորուած է ինչպէս անկատար օրէնսդրութեամբ, այնպէս էլ համայնքների թոյլ կարողութիւններով: ՀՀ օրէնսդրութեամբ միջհամայնքային համագործակցութիւնը կարող է իրականացուել հետեւեալ ձեւերով.- միջհամայնքային միաւորումների եւ համայնքների միութիւնների ձեւաւորում, իրաւական պայմանագրերով համագործակցութեամբն[16]: Ուղղակի կնքուող պայմանագրերի միջոցով միջհամայնքային համագործակցութեան գործող փորձը հիմնականում մնում է գոյքահարկի եւ հողի հարկի տուեալների դրամատան վարման եւ հաւաքագրման լիազօրութեան իրա-

---

[14] https://www.e-gov.am/u_files/file/decrees/arc_voroshum/11/qax44-18_1.pdf :

[15] https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=73271 :

[16] *Հայաստանի Հանրապետութեան տեղական ինքնակառավարման յետգայ զարգացման եւ իշխանութեան ապակենտրոնացման ռազմավարական մօտեցումներ*, USAID, 2012, էջ 48:

կանացումը համայնքների մի մասի կողմից ստեղծուած կառոյցների միջոցով: Այսպիսի կառոյցների ստեղծումը խրախուսելի է, քանի որ գոյքահարկի եւ հողի հարկի հիմքերի վարման եւ հաւաքագրման լիազօրութեան իրականացումն առանձին համայնքներում շատ աւելի թանկ է նստում՝ ի տարբերութիւն այդ կառոյցների միջոցով այդ լիազօրութեան համատեղ իրականացման:

Միջհամայնքային համագործակցութիւնը վերաբերւում է երկու կամ աւելի հարեւան համայնքների կողմից համատեղ գործունէութեանը՝ համայնքային վարչական խնդիրների, համայնքային ծառայութիւնների եւ տեղական զարգացման ոլորտներում, որը հնարաւորութիւն է ընձեռում այդ գործընթացներն իրականացնել աւելի արդիւնաւէտ, քան համայնքները դա կ'անէին առանձին: Այն հիմնուած է համայնքների համատեղ շահերի վրայ, վերաբերւում է համայնքներից իրականացուող մէկ կամ միքանի լիազօրութիւնների, որը պէտք է լինի կամաւոր: Այն ներառում է դերերի եւ լիազօրութիւնների համատեղ իրականացում, ենթադրում է սպառնալիքների, ծախսերի, վերահսկողութեան եւ օգուտների համատեղ կրում: Անհրաժեշտ է նշել, որ ի հակադրութիւն համայնքների խոշորացման, միջհամայնքային համագործակցութիւնը չի ենթադրում համայնքային լիազօրութիւնների փոխանցում, քանի որ համայնքները պահպանում են այդ լիազօրութիւնների իրականացման նկատմամբ վերահսկողութիւնը[17]:

Ներկայումս գործող միջհամայնքային համագործակցութեան տիպային ոլորտներից է համատեղ ծառայութիւնների մատուցումը: Դա միջհամայնքային հագործակցութեան ամենատարածուած ոլորտներից մէկն է եւ ներառում է այնպիսի ծառայութիւններ, ինչպիսիք են թափօնների կառավարումը՝ ներառեալ աղբահանութիւնը, ջրամատակարարումը, հանրային փոխադրութիւնը եւն.: Համագործակցութեան ոլորտ է համատեղ վարչարարութիւնը, որը նոյնպէս ամենատարածուածներից է եւ կարող է ներառել հարկային վարչարարութիւնը՝ տեղական հարկերի մասով, շինարարական թոյլտուութեան տրամադրումը, փոխադրամիջոցների կառավարումը եւն., ծառայութիւնների վաճառք, որը վերաբերւում է մեծ համայնքի կողմից իրեն շրջապատող համայնքներին ինչպէս վարչական բնոյթի, այնպէս էլ հանրային ծառայութիւնների մատուցմանը, ռազմավարական ծրագրաւորումը եւ տարածքային զարգացումը, որը հիմնականում կիրառւում է այն դէպքերում, երբ համայնքը այնքան փոքր է տարածքով եւ բնակչութեամբ, որ չի կարողանում արդիւնաւէտ իրականացնել իր տնտեսական զարգացման քաղաքականութիւնն ու ծրագրերը: Նման խնդիրներ, օրինակ, առաջանում են զբօսաշրջութեան զարգացման ոլորտում, երբ միքանի հարեւան համայնքներ զբօսաշրջիկներին հրապուրելու համար գովազդում են միեւնոյն ենթակառուցուածքը, պատմամշակութային

[17] http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=66135 :

վայրը: Իսկ համատեղ ֆինանսաւորումը վերաբերւում է մեծ ենթակառուցուածքային նախաձեռնութիւններին, լինի դա ճանապարհաշինութիւն, թէ մէկ այլ ենթակառուցուածքային ոլորտ, երբ համայնքները համատեղ ֆինանսաւորման արդիւնքում հնարաւորութիւն են ունենում այն կառուցելու:

Պէտք է նշել, որ միջհամայնքային միաւորումների ձեւաւորումը ամրագրում է՝ օրէնքով սահմանուած կարգով միջհամայնքային միաւորումների ձեւաւորման հնարաւորութիւնը եւ անհրաժեշտութիւնը[18]: Այդ հնարաւորութիւնը ամրագրուած է ինչպէս ՀՀ կողմից վաւերացուած «Տեղական ինքնակառավարման մասին» Եւրոպական Ուխտում, այնպէս էլ ՀՀ օրէնսդրութիւնում[19]: Նոր սահմանադրութիւնից յետոյ անհրաժեշտ է ներդնել կառավարման առաւել արդիւնաւէտ համակարգ միջհամայնքային միաւորումների, որը պէտք է օրէնքով ամրագրի ձեւաւորման համապատասխան կառուցակարգեր: Այս ուղղութեամբ ՀՀ կառավարութեան կողմից դեռ չեն մշակուել սկզբունքներ, որոնք ներկայացուած լինեն համայնքների խոշորացման եւ միջհամայնքային միաւորումների ձեւաւորման հայեցակարգում[20]: Մասնաւորապէս միաւորումներում ընդգրկւում են ընդհանուր սահմաններ ունեցող համայնքները: Միջհամայնքային միաւորման կազմում կարող են ընդգրկուել նաեւ համայնքների սահմաններից դուրս գըտնուող հողերը: Դա կ'ապահովի տեղական ինքնակառավարման իրականացումը ՀՀ ամբողջ տարածքում, այդ տարածքների հողի հարկը ու գոյքահարկը կը հանդիսանայ միջհամայնքային միաւորման ամավարկի եկամուտ, իսկ հողատարածքները անդամ համայնքների համար կը հանդիսանան ընդհանուր օգտագործման տարածքներ:

Միջհամայնքային միաւորման մարմիններ պէտք է լինեն միջհամայնքային միաւորման խորհուրդը եւ գործադիր կառավարիչը (միջհամայնքային միաւորման աշխատակազմը իր ամավարկային, ոչ առեւտրային հիմնարկներով ու կազմակերպութիւններով): Նրանց նստավայրը պէտք է լինի միաւորման տարածքի կենտրոնական մասի ամենամեծ համայնքում, որը հաստատւում է օրէնքով՝ հաշուի առնելով միաւորման խորհրդի կարծիքը: Խորհուրդը ձեւաւորւում է միաւորման մէջ ընդգրկուած համայնքների ղեկավարներից եւ աւագանիների կողմից ընտրուած մէկական անդամներից: Խորհուրդը իր կազմից ընտրում է խորհրդի նախագահ, տեղակալ եւ ձեւաւորում է յանձնաժողովներ: Միջհամայնքային միաւորման խորհրդի նիստերը նախապատրաստելու եւ անցկացնելու համար, խորհուրդը իր կազմից կը ձեւաւորի քարտուղարութիւն:

---

[18] *ՀՀ սահմանադրութիւն*, յօդուած՝ 110:

[19] «Տեղական ինքնակառավարման մասին» Եւրոպական Ուխտ, յօդուած 10:

[20] «Համայնքների խոշորացման եւ միջհամայնքային միաւորումների ձեւաւորման հայեցակարգ», ՀՀ Կառավարութեան 2011 Նոյեմբերի 10ի նիստի N 44 արձանագրային որոշում, էջ 49:

Քանի որ միջհամայնքային միաւորումների ձեւաւորման նպատակը - անկախ համայնքի մեծութիւնից եւ ֆինանսական հնարաւորութիւններից - լիազօրութիւնների իրականացման ապահովումն ու բնակիչներին որակեալ ծառայութիւնների մատուցումն է, ապա նախ անհրաժեշտ է առանձնացնել եւ ինքնուրոյն ճանաչել այն համայնքները, որոնք իրենց սեփական ֆինանսական միջոցներով ունակ են լիարժէք կատարել համայնքին օրէնքով վերապահուած պարտադիր լիազօրութիւնների ամբողջ ծաւալը[21], կամ փոքր համայնքները միաւորել միջհամայնքային միաւորումներում՝ վերապահելով դրանց այն լիազօրութիւնների կատարումը, որոնք փոքր համայնքները ի վիճակի չեն ինքնուրոյն կատարել: Այն հանգամանքը, որ երբ համայնքը արդէն իզօրու կը լինի ինքնուրոյն կատարել համայնքային նշանակութեան բոլոր խնդիրները - մասնաւորապէս 15,000ը գերազանցող համայնքները - կարող են դիմել կառավարութեանը եւ նրա օրէնսդրական նախաձեռնութեամբ ճանաչուել ինքնուրոյն համայնք, ինքնըստինքեան միջհամայնքային միաւորման կազմում ընդգրկուած փոքր համայնքներին շահագրգռում է իրենց համայնքում ապահովել բարեկեցութիւնը, բարձր որակի ծառայութիւնների մատուցումը, *պիզնէս*ի զարգացման միջոցով աշխատատեղերի ստեղծումը, բնակարանային շինարարութեան խթանումը եւն., ինչը ուղղակի կը նպաստի բնակչութեան աճին, որի հետեւանքով այն կարող է ճանաչուել ինքնուրոյն համայնք:

Իհարկէ, միշտ էլ իւրաքանչիւր նոր համակարգի ներդրման հարցում գոյութիւն ունեն տարբեր մասնագէտների կողմից տարբեր մօտեցումներ, որոնք մատնանշում են դրա դրական եւ բացասական կողմերը: Այս հարցում եւս կան բացասական մօտեցում ցուցաբերողներ, որոնք իրենց մտահոգութիւնն են յայտնում համայնքների խոշորացմանն ու միջհամայնքային միաւորումների ստեղծման վերաբերեալ: Մասնաւորապէս «Ֆերմէրային Շարժում» ՀԿի կարծիքով սա որեւէ դրական արդիւնքի չի յանգեցնելու[22]: 2010ին միջհամայնքային համագործակցութեան հարցում հետաքրքիր փորձ է գրանցուել Արարատի մարզի Արարատի տարածաշրջանում:

ՄԻՋՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՅԱՋՈՂ ՓՈՐՁ

«Վեդի Միջհամայնքային Միաւորում» համայնքների միութիւնը 2009ին հիմնադրել է «Մաքուր երկիր» ՍՊԸն իր անդամ համայնքների աղբահանութեան իրականացման նպատակով: Ընկերութիւնը փաստացի սկսել է գործել 2010 Յունուարի մէկից եւ բացի համայնքների միութեան կազմում ընդգրկուած 15 համայնքներից, սպասարկում է 3 այլ համայնքների: Աղբահանութեան ծառայութիւնն իրականացւում է համայնքներում տեղադրուած 230 մետաղական եւ կերպընկալ աղբամանների սպասարկմամբ,

[21] Այդպիսիք կարելի է համարել 15,000 եւ աւելի բնակիչ ունեցող համայնքները:
[22] http://www.armtimes.com/4592 :

օրական 5200 ընտանիքների եւ 326 իրաւաբանական անձանց բաժանուող *պոլիէթիլէնի* պարկերի միջոցով: Աղբահանութիւնը Վեդի քաղաքային համայնքում իրականացւում է երկու օրը մէկ անգամ, իսկ գիւղական համայնքներում՝ շաբաթը մէկ անգամ: Աղբը հաւաքւում է ընկերութեանը տրամադրուած հինգ հեկտար տարածքով աղբավայրում, որը ցանկապատուած է, ապահովուած է ջրով, էլեկտրուժով եւ շէնքային այլ յարմարութիւններով: Նախատեսւում է գործող աղբավայրում կառուցել աղբի վերամշակման գործարան ինչը նաեւ այսօր ՀՀ եւ ինչու ոչ՝ ամբողջ մոլորակի համար ունի մեծ կարեւորութիւն[23]:

Այսպիսով, միջհամայնքային միաւորումների ներդրման արդիւնքում փաստացի ձեւաւորուել են տեղական ինքնակառավարման երկրորդ մակարդակին բնորոշ մի շարք խոշորացուած միաւորներ: Եթէ սկզբունք ընդունենք, որ համայնքային միաւորումներում չեն ընդգրկուած 15,000ից աւելի բնակչութեամբ համայնքները, ապա հանրապետութիւնում դրանց թիւը 24ն է: Այսինքն 24 «ինքնուրոյն» համայնքները իրենց մարդկային, ֆինանսատնտեսական եւ արհեստագիտական ներուժով ունակ են իրականացնել օրէնքով իրենց վերապահուած լիազօրութիւնների ամբողջ ծաւալը եւ մնացած համայնքներով ձեւաւորուած 40-42 միջհամայնքային միաւորումները: Պէտք է աշխատել, որ հիմնական ծառայութիւնները ձեւաւորուեն ինքնուրոյն համայնքներում եւ միջհամայնքային միաւորումներում: Միջհամայնքային միաւորումներում ձեւաւորուած ծառայութիւնները իրենց լիազօրութիւնները կ'իրականացնեն դրանց կազմերում ընդգրկուած համայնքների վարչական սահմաններում, ինչպէս նաեւ համայնքների սահմաններից դուրս, բայց միջհամայնքային միաւորման սահմաններում գտնուող տարածքում: Այս դէպքում կենտրոնացուած ծառայութիւնների եւ պատուիրակուած լիազօրութիւններ իրականացնող մարմինների ընդհանուր թիւը 915ի փոխարէն կը կազմի 62-64: Ձեւաւորուող ծառայութիւնների այս թիւն աւելի շատ ձեռնտու է պետական հարկային, հասարակական, գանձապետական, քաղաքացիական կացութեան գրանցման եւ այլ մարմիններին: Պետութեանը դա հնարաւորութիւն կը տայ առանց որեւէ ծախսեր կատարելու, որոշ պետական համապատասխան ստորաբաժանումները, դրանց կողմից օգտագործուող գոյքը, արհեստագիտական միջոցները, նաեւ մասնագէտներին տեղափոխել ինքնուրոյն համայնքների եւ միջհամայնքային միաւորումների ծառայութիւններին: Եթէ 915 համայնքային ծառայութիւնների ձեւաւորման փոխարէն կիրառուի այս համակարգը, ապա խոշորացման գործընթացի կազմակերպիչների համոզմամբ, կրկնակի անգամ կը պակասի համայնքներում այդ ծառայութիւնները կազմակերպելու աշխատողների թուաքանակը եւ աշխատավարձի ծախ-

[23] Դ. Թումանեան, *Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում (2009-2010)*, Նոյեան տպան, Երեւան, 2011, էջ 112:

սերը, միքանի անգամ՝ ծառայութիւնների պահպանման ծախսերը, կը պակասի արհեստագիտական միջոցների եւ գոյքի անհրաժեշտութիւնը, ինչպէս նաեւ՝ մասնագէտների ուսուցման ու վերապատրաստման ժամկէտերը եւ դրա հետ կապուած ծախսերը:

Ընդհանրացնելով կարող ենք ասել, որ այս ամէնի արդիւնքն իրականում փոքր համայնքներում տեղական ինքնակառավարման լիազօրութիւնների իրականացումն է: Բացի դրանից, աւելի էժան, բայց պակասարդիւնաւէտ է դառնում պետական վերահսկողութեան իրականացումը եւ պատուիրակուած լիազօրութիւնների իրականացման ծախսերը: Սրան հասնելու համար նախ եւ առաջ պէտք է լուծել վարչատարածքային խնդիրներ, քանի որ գործող վարչատարածքային բաժանումը լուրջ եւ էական խոչընդոտ է հանդիսանում համայնքների կարողութիւնների ամրապնդման եւ տեղական ինքնակառավարման համակարգի յետագայ զարգացման համար:

ԻՆՉՊԷՍ ԶԱՐԳԱՑՆԵԼ ՀԱՅ ԳԻՒՂԸ

Ամփոփելով, կարելի է ասել, որ տեղական ինքնակառավարման համակարգի հիմնական խնդիրները պայմանաւորուած են վարչատարածքային բաժանման գործող համակարգով, որտեղ ձեւաւորուել են մեծ թուով համայնքներ, որոնց միջեւ առկայ էական տարբերութիւնները յաճախ հաշուի չեն առնւում: Դրանք վերաբերում են համայնքներին պատկանող տարածքներին, բնակչութեան թուաքանակին, կարողութիւններին, համայնքների կարգավիճակին եւն.: Միեւնոյն ժամանակ օրէնսդրութիւնը – անկախ այս գործօններից - բոլոր համայնքներին օժտել է նոյն լիազօրութիւններով, ինչն աւելի ժողովրդավարական եւ արդարացի մօտեցում է, իսկ այսօր այն իրականացման ընթացքում հանդիպում է մեծ դժուարութիւնների: Միջին եւ մեծ համայնքների համար դրանք քիչ են, իսկ բազմաթիւ փոքր եւ թոյլ համայնքներ չեն կարողանում բնակչութեանը անհրաժեշտ ծառայութիւններ մատուցել՝ համապատասխան համայնքային կառոյցներ չունենալու կամ ունենալու դէպքում շահագործել չկարողանալու պատճառով, ինչպէս նաեւ անբաւարար ֆինանսական միջոցների պատճառով: Գիւմրի քաղաքի, իր գրեթէ երկուհարիւր հազարանոց բնակչութեամբ եւ քսանեօթ բնակիչ ունեցող Քաշունիի տեղական ինքնակառավարման մարմիններն ունեն նոյն լիազօրութիւններն ու պարտականութիւնները: Այսինքն՝ գործող օրէնսդրութիւնը լուրջ եւ էական խոչընդոտ է հանդիսանում համայնքների կարողութիւնների ամրապնդման եւ տեղական ինքնակառավարման համակարգի յետագայ զարգացման համար:

ՏԻՄերի ֆինանսական կախուածութիւնը պետական ամավարկից զգալիօրէն խաթարում է տեղական ինքնակառավարման ինքնուրոյնութեան սկզբունքը: Փոքր համայնքները - իսկ դրանց տեսակարար կշիռը բաւականին բարձր է, որպէս կանոն - չեն կարողանում իրականացնել ի-

րենց վերապահուած լիազօրութիւնները, որոնց պատճառով պարտադիր եւ պետութեան կողմից պատուիրակուած լիազօրութիւնները մնում են չկատարուած: Արդիւնքում բնակչութեան կենսականօրէն կարեւոր խնդիրները ստանում են անբաւարար լուծում, ինչը, բնականաբար, բացասաբար է անդրադառնում համայնքի բնակչութեան կենսամակարդակի վրայ: Այս հարցն անմիջական կապի մէջ է ՏԻՄերի՝ պարտադիր եւ պատուիրակուած լիազօրութիւնների իրականացման կարգերի օրէնքով ընդունման անհրաժեշտութեան հետ: Գիւղատնտեսութեան առումով՝ կառավարութեան որոշումները կայացնում է ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարութիւնը՝ նախկին ՀՀ Գիւղատնտեսութեան նախարարութեան փոխարէն, սակայն դրա արդիւնաւէտութիւնը խիստ ցածր է քանի որ այդ կառոյցում չկան փորձառու եւ արհեստավարժ գիւղատնտեսութեան մասնագէտներ: Յաճախ իշխանութիւնների կայացրած որոշումները - ինչպէս արդէն նշեցինք - չի համընկնում համայնքների հաւաքական շահերի հետ:

Տեղական ինքնակառավարման համակարգում իրավիճակի վերլուծութիւնը թոյլ է տալիս յանգել այն եզրակացութեան, որ ՀՀ իշխանութիւնների կարծիքով ստեղծուած փոքր համայնքներում տեղական ինքնակառավարումը ձեւական բնոյթ է կրում, բնակչութեանը փաստացի չի մատուցւում որեւէ ծառայութիւն եւ ներկայ պայմաններում, ուղղակիօրէն աննպատակայարմար է դրանց յետագայ պահպանումը:

Հիմք ընդունելով տեղական ինքնակառավարման ընդհանուր պատկերի վերաբերեալ կատարուած վերլուծութեան արդիւնքները՝ առաջարկում ենք առաջիկայում ծրագրաւորել եւ իրականացնել հետեւեալ միջոցառումները.-

1. Մշակել եւ սահմանուած կարգով շրջանառութեան մէջ դնել համայնքի ղեկավարի լիազօրութիւնների իրականացման ընդհանուր կարգերը սահմանող շրջանակային օրէնքի նախագիծ, ինչը ուղղակիօրէն բխում է ՀՀ սահմանադրութեան, «Տեղական ինքնակառավարման մասին» Եւրոպական Ուխտի եւ «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրէնքի պահանջներից:

2. Շարունակել համայնքային ծառայութեան կայացման նպատակով մասնագիտական վերապատրաստումների գործընթացին պետական օժանդակութիւնը, ֆինանսական եւ մեթոդաբանութեան առումով:

3. Վարչատարածքային բարեփոխումների իրականացում, համայնքների խոշորացմանն ուղղուած գործնական քայլերի իրականացում, որը ուղղակիօրէն կը բերի փոքր համայնքների խնդիրների լուծման:

4. Միջազգային ասպարէզում լայն կիրառութիւն գտած միջհամայնքային համագործակցութեան սկզբունքի ներդրում, որը թոյլ է տալիս փոքր համայնքներում ՏԻՄերի փաստացի չիրականացուող լիազօրութիւնների իրականացմանը: Ստեղծել նպաստաւոր պայմաններ եւ խթանել ծառայութիւնների արդիւնաւէտ մատուցման տեսանկիւնից համայնքների միջեւ

համագործակցութիւնը: Ձեւաւորել միջհամայնքային միաւորումներ եւ ամրագրել դրանք օրէնքով:

5. Շարունակել հանրային կառավարման վարչական եւ ֆինանսական ապակենտրոնացման գործընթացը՝ հիմնուելով եւրոպական երկրների փորձի եւ փորձնական ծրագրերի արդիւնքների վրայ:

6. Օրէնսդրօրէն ընդլայնել եւ ամրագրել քաղաքացիների մասնակցութիւնը տեղական ինքնակառավարմանը, որի միջոցով կը բարձրացուի ՏԻՄերի գործունէութեան թափանցիկութիւնը, հրապարակայնութիւնն ու պատասխանատուութիւնը:

7. Բարելաւել համայնքների ամավարկերին պետական ֆինանսական օժանդակութեան համակարգի արդիւնաւէտութիւնը, կատարելագործել ֆինանսական համահարթեցման կառուցակարգերը՝ տարբերակելով համայնքներին ցուցաբերուղ օժանդակութիւնը, մասնաւորապէս՝ փոքր համայնքներին:

8. Տարածքային կառավարումը գերազանցապէս մարզային կամ շրջանային տարածքային ինքնակառավարման ընտրովի մարմինների միջոցով իրականացնել, միաժամանակ վերացնելով մարզպետարանները՝ որպէս անարդիւնաւէտ կառոյցներ: Դա նշանակում է, որ ՀՀում անհրաժեշտ է կատարել անցում երկմակարդակ տեղական ինքնակառավարման համակարգի, որը փոքր համայնքների տեղական ինքնակառավարման հիմնախնդիրների լուծման ուղիներից մէկն է:

Վերը նշուածում ընդգրկուած են այն հիմնական ուղղութիւնները, անհրաժեշտ ու լուծում պահանջող խնդիրներն ու դրանց լուծմանն ուղղուած միջոցառումները, որոնց իրականացումը կ'ապահովի տեղական ժողովրդավարութեան յետագայ ամրապնդումը, ապակենտրոնացման գործընթացների խորացումը փոքր համայնքների հիմախնդիրների հնարաւոր լուծումները եւ - վերջին հաշուով - տեղական ինքնակառավարման համակարգի գործունէութեան բարելաւումը: Այս ամէնի իրականացման համար անհրաժեշտ են սահմանադրական եւ օրէնսդրական փոփոխութիւններ:

ՈՒՄ Է ԻՐԱԿԱՆՈՒՄ ԾԱՌԱՅՈՒՄ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԽՈՇՈՐԱՑՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Ամփոփենք: Նկարագրուած արտակարգ իրավիճակի պայմաններում մարտնչող երկրում գիւղերին եւ գիւղապետարաններին առաջարկուող խոշորացման ծրագիրը պէտք է դիտուի առնուազն որպէս վարչական արկածախնդրութիւն: Հետեւաբար, այդ ծրագիրն այսօր պէտք է կասեցուի եւ հանուի շրջանառութիւնից, չժխտելով, որ երբեւէ պէտք է սկսել նաեւ այդ գործընթացը: Միայն միքանի լուրջ վերապահումներով:

Մինչ համայնքների խոշորացման գործընթաց սկսելը ՀՀն անկասկած պէտք է լուծի առնուազն երեք հիմնախնդիրներ: Ա.- Արցախի բնակավայրերի միջազգային կարգավիճակի ամրագրումը, Բ.- Լեռնային բնակա-

վայրերի լիարժէք բնակեցումը եւ համաչափ զարգացումը, Գ.- Ազգային մրցակցային տնտեսութեան կայացումը: Դա այն ժամանակն է, երբ յարաբերութիւնները մեր հարեւանների հետ կը լինեն նոյնքան քաղաքակիրթ, որքան ֆրանքօ-գերմանական յարաբերութիւններն այսօր: Հասկանալի է, որ այս խնդիրները ոչ թէ միքանի տարուայ, այլ միքանի սերնդի նպատակային գործողութիւնների կարիք ունեն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ուսումնասիրութեան արդիւնքում հարկ է կատարել հետեւեալ հիմնական եզրայանգումները.-

- Ոլորտում առկայ բազմաթիւ խնդիրներին համարժէք լուծումներ տալու համար պէտք է մշակել եւ իրականացնել ՀՀ առանձնայատկութիւններից բխող եւ ոլորտի ու հայկական գիւղի զարգացմանը ձգտող համապարփակ հողային քաղաքականութիւն.
- Կարեւորելով պետութեան դերը գիւղատնտեսութեան զարգացման բնագաւառում, անհրաժեշտ է նաեւ մշտապէս իրականացնել պետութեան կողմից հայրենական արտադրութեան գիւղմթերքների եւ դրանց վերամշակումից ստացուած ապրանքների համար արտերկրի շուկաների բազմաստիճան եւ բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն, ինչպէս նաեւ հայրենական ապրանքների ցուցահանդէսների աւելի յաւակնոտ աջակցութիւն եւ գովազդ.
- Հայրենական ապրանքների գովազդի ամենաարդիւնաւէտ միջոցներից մէկը պետութեան գործադիր մարմնի ներկայացուցիչների եւ գործարարների արտերկրի այցելութիւնների ժամանակ հայրենական ապրանքների պատշաճ ներկայացումն է, որպէս յուշանուէր դրանց տարածումը.
- Քանի որ արտերկրի շուկաների խորը եւ համակողմանի ուսումնասիրութիւնն ու գիւղմթերքների մրցունակութեան բարձրացումը, դրանց իրացման արդիական ձեւերի կիրառումն իրենց չեն կարող թոյլ տալ անգամ գիւղացիական տնտեսութիւններից ամենայաջողակները կամ հողային հատուածում մեծ կարողութիւններ ձեւաւորած միջին կամ խոշոր տնտեսվարողները, պետութեան աջակցութիւնը պէտք է լինի հասցէական եւ նպատակային.
- Երկրի վարկանիշի եւ մրցակցային կարողութիւնների իրացման հարցում պետութեան դերը գնալով կարող է աճել՝ դիմակայելու տարբեր երկրների կողմից նետուած անարդար մրցակցութեան մարտահրաւէրը[24].

[24] Առեւտրի համաշխարհային կազմակերպութիւն, 2015: Համաշխարհային առեւտրի կազմակերպութեան (WTO) հաշուարկների սպառողները եւ կառավարութիւնները զարգացած երկրներում վճարում են տարեկան 350 մլրդ. ԱՄՆ տոլար՝ գիւղատնտեսութեան նպաստաւորման համար, այլ խօսքով՝ մէկ

- Արտաքին տնտեսական կապերի արդիւնաւէտ համադրումը պէտք է դիտարկել որպէս կարեւոր պետական գործառոյթ՝ հիմնուած գիւղացիական տնտեսութիւնների ամենակենսական եւ առանցքային կարիքների հաշուառման վրայ.
- Կարեւոր է ուսումնասիրել ոչ միայն եւ ոչ այնքան զարգացած երկրների տնտեսվարման մոտէլները, որոնք, իհարկէ, ձեռք են բերւում զարգացող երկրների համար անհասանելի միջոցներով, այլ հիմնականում տնտեսութեան զարգացման համադրելի մակարդակում գտնուող երկրների յաջողութեան պատմութիւնները՝ դրանք փորձելով հարստացնել ու կիրառել հիմնականում տեղայնացման ճանապարհով[25].
- Արտաքին կապերի համադրումը միջազգային կառոյցների հետ աշխատանքները կարելի է աւելի արդիւնաւէտ դարձնել նաեւ ՀՀում հաւատարմագրուած միջազգային կառոյցների, Սփիւռքի տարբեր կառոյցների հետ համատեղ ծրագրերով.
- Ինչպէս գիւղատնտեսութեան ներկայ կարողութեան առաջարկուող գոյքագրումը՝ հողային հատուածի կարիքները եւս հաշուառման կարիք ունեն. այն պահանջում է հետեւողական եւ համակարգուած մօտեցում.
- ՀՀ գիւղատնտեսութեան զարգացման համար առկայ տնտեսական ներուժը, միջազգային կառոյցների եւ Սփիւռքի կարողութիւնը լիովին օգտագործելու դէպքում նուազ դժուար կը լինի մրցակցային առաւելութիւնների լիարժէք բացայայտումը, դրանց շահաւէտ իրացման եւ երկրի տնտեսական առաջընթացին շօշափելի ազդակ հաղորդելու համար:

կովի վրայ ԵՄ կողմից կատարուող ծախսերն աւելին են, քան Ռուսաստանի գիւղատնտեսութիւնում մէկ շնչին ընկնող եկամուտները (http://www.wto.org/english/res_e/doload_e/10b_e.pdf):

[25] Ուշադրութեան է արժանի, մասնաւորապէս, Թայլանդում OTOP՝ one tamboon one product ծրագրի յաջող իրագործումը, որի նպատակն է բացայայտել մրցակցային առաւելութիւնը իւրաքանչիւր բնակավայրում եւ աստիճանաբար կենտրոնացնել բոլոր մարդկային, ֆինանսական եւ հումքային աղբիւրները դրա արտադրութեան վրայ: Կառավարութեան տրամադրած փոքր վարկերի գերակշիռ մասը վերադարձուել են 1-2 տարում, երկրի տարբեր բնակավայրերի միջեւ աշխուժացել է ապրանքափոխանակութիւնը, աճել է մասնագիտացուած արտադրութիւնների մրցունակ ապրանքների արտահանումը: Ուսանելի փորձ է կուտակուած նաեւ Հնդկաստանում՝ "Կանաչ յեղափոխութեան" իրականացման արդիւնքում: Նպատակային ծրագրերի իրագործման օրինակ է նաեւ Չինաստանի ներմուծման փոխարինման արդիւնաւէտ քաղաքականութիւնը:

THE ARMENIAN VILLAGE: CURRENT CHALLENGES OF THE ARMENIAN AGROECONOMY AND LAND POLICY

(Summary)

NORAYR MANASERIAN,
TATOUL MANASERIAN (tatoulm@gmail.com)

The article focuses on the causes of the current difficult situation of Armenian agriculture. These include state indifference, smallness of agricultural plots (which makes the use of machinery impossible), the lack of a ministry of agriculture, absence of a state agricultural policy, and the forced merger of village communities (which leads to the desertion of villages, and in turn further encourages the high rate of emigration and provides a good chance for buying deserted land at cheap prices.)

The paper underlines the fact that maintaining highland village communities is a security concern for the Republic of Armenia. It notes as well that the peasant who used to feed the country is in need of social security and systematic state support.

The paper suggests the following steps to help improve the dire conditions in the villages: a) Provide conditions for the promotion of small and middle businesses in the villages. b) Legally enlarge and consolidate the participation of the local inhabitants in local governance, which would improve transparency and enhance local governance units' responsibility. c) Cultivate policies for the agricultural and agronomic development of the Armenian village. d) Support and promote exhibitions of local products and advertise them. e) Assess the current agronomic potential of the villages.

The paper concludes that the current local economic potential and the availability of international and Diaspora means of support enable the development and realisation of a competitive and interest-oriented agro-economic sphere in the Republic of Armenia.

ՏՕՆԱԾԻՍԱԿԱՆ ՇՐՋԱՅՑ-ԽԱՂԵՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔՆ ՈՒ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Ակնարկ)

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ (shushanikhovhannisyan3@gmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Տօնածիսական համակարգի բաղկացուցիչ լինելով՝ տօնածիսական խաղերը երբեմն հանդիսանում են գաղտնագրեր եւ ինքնին շատ բան կարող են ասել տօնի մասին: Իւրաքանչիւր տօն առանձնանում է իրեն յատուկ խաղերով ու զուարճութիւններով: Տօնական օրերին խաղացւում էին խաղեր, որոնք կարող էին խաղացուել նաեւ տարուայ այլ օրերին, եւ խաղեր, որոնք ունէին ուրոյն նշանակութիւն, պարունակում էին ծիսական տարրեր, եւ կարելի է ասել՝ հենց ծէս էին: Նման խաղերն իրենց ծագմամբ, նշանակութեամբ եւ կենցաղավարմամբ ունէին ծիսակարգային բնոյթ եւ տօնից դուրս կենսունակ չէին:

Այստեղ, ըստ ազգագրական եւ բանահիւսական տպագիր աղբիւրների, կը փորձենք պարզաբանել եւ իմի բերել հայ ժողովրդական տօնածիսական խաղերի առանձնայատկութիւններն ու նմանութիւնները, որոնք յստակեցնում են տօնական շրջանի իմաստային շղթան եւ ժողովրդական տօների միմեանց հետ ունեցած փոխառնչութիւնները: Քանի որ հայ ժողովրդական տօնածիսական շրջայց-խաղերի հիմնական գաղափարները արտայայտուել են խաղերգերում՝ խաղի գրոյթում (տեքստ), ուստի յօդուածում հիմնական անդրադարձը կը վերաբերի ԺԹ.-Ի. դարերի հայ ժողովրդական խաղերգերին:

Խաղերի խորհրդաբանութիւնը աւելի յստակեցնելու նպատակով յօդուածում նաեւ համեմատական անդրադարձ կը կատարենք հայ ժողովրդական հաւատալիքներին:

ՏՕՆԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐԻ ԾԻՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Խաղի ու ծէսի տարանջատման հարցը իր վրայ է սեւեռել մշակոյթի, տեսաբանների, ազգագրագէտների եւ այլ գիտաճիւղերի հետազօտողների ուշադրութիւնը: Հետազօտողների մի մասը ծիսախաղերը համարում է նախնադարեան հասարակարգին բնորոշ կրօնական, ծիսական գործողութիւնների վերապրուկներ: Այդ ծէսերը ժամանակի պտոյտում մարդկանց յիշողութիւնից ջնջուել են, աւանդական գործողութիւնները վերածուել տօնական ժամանցի, խաղի[1]: Սակայն հնարաւոր է՝ հենց այս խաղա-

[1] *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев*, (Օրացուցային սովորութիւններն ու ծէսերը արտասահմանեան Եւրոպայի երկրներում. սովորոյթների պատմական արմատները եւ զարգացումը), պատ. խմբ.՝ Ս. Տոկարեւ, Մոսկուա, 1983, էջ 120-21:

յին դրսեւորումներով էլ ամրագրուել են մշակոյթում, քանի որ «*այն, ինչ փոփէմական, կրօնական ծէս էր նախնադարում, մեր ժամանակներում մեծ մասամբ խաղերի է վերածուած*»[2]: Հետազօտողների մէկ այլ տեսակէտ խաղը դիտարկում է իբրեւ հասարական գործունէութեան բարդ, իսկ ծէսը աւելի պարզունակ ձեւ[3]:

Մարդկային գործունէութեան ձեւերի բարդ եւ պարզունակ բնորոշուած տեսակների ակնյայտ նմանութիւնը հիմնականում պայմանաւորուած է նրանով, որ երկուսն էլ կայուն կամ «բիւրեղացուած», կրկնուող, անփոփոխ, կանոնակարգուած գործողութիւններ են: Գործունէութեան այս երկու ձեւերը առօրեայից բաժանում եւ առանձնայատուկ են դարձնում նոյնանուն գործող կանոնները. ծիսակատարութեան մասնակիցները հետեւորդներ են, ովքեր պէտք է հաւատարիմ մնան սահմանուած կարգին, իսկ խաղերի մասնակիցները խաղացողներ են, ովքեր ամէն կերպ փորձում են հասնել խաղի նպատակին՝ յաղթել: Վերջինս աշխուժ գործողութիւն է (պահանջում է արագ արձագանգում ու կողմնորոշում)՝ ի տարբերութիւն ծէսի, որը հիմնականում կայուն է (պահանջում է հաւատարիմ մնալ սահմանուած գործողութիւններին)[4]:

Ծիսախաղերում ըստ էութեան մեծ դեր ունի բուն խաղերգերի գրոյթի բովանդակութիւնը: Քանի որ խաղերգերի կանոնաւոր գրոյթները խօսուն, յաճախ նաեւ քօղարկուած եղանակներով են արտայայտում գործողութիւնների տրամաբանութիւնը, բացայայտում ծիսախաղի բուն նպատակն ու էութիւնը, ինչպէս նաեւ խաղացողների սպասումները դրանից: Ծիսակատարութեան մէջ ծէսի եւ գրոյթի առաջնայնութիւնը քննելիս ֆրանսացի բանահաւաք, ազգագրագէտ Վան Գենէպը առաջնային է համարում գրոյթը՝ յաւելելով, որ ծէսը առասպելի դրամատիկ փոխանցումն է[5]: Հետեւելով այս մտքին, տեսնում ենք, որ խաղերում եւս մեծ իմաստը թաքնուած է հենց գրոյթում՝ խաղերգում կամ արտասանուող տողերում:

Հայ ժողովրդական տօնացոյցի խաղերին առհասարակ վերագրւում են ծիսական յատկանիշեր: Տօնածիսական խաղերում մեծ թիւ են կազմում նաեւ շրջայցի ձեւով կատարուող կանոնակարգուած խաղերը: Շրջայցխաղերը գլխաւորապէս տեղի էին ունենում տօնի նախորդ երեկոյին:

---

[2] Վ. Բդոյեան, *Հայ ժողովրդական խաղեր, հտր. 1*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1963, էջ 42:

[3] Э. Берн, *Игры, в которые играют люди* (Խաղերը, որոնք խաղում են մարդիկ), Պոպուրի հրատ., 1998, էջ 19-20:

[4] Evangelos Kyriakidis, "Rituals, Games and Learning, Ritual", *Play and Belief, in Evolution and Early Human Societies*, Colin Renfrew, Iain Morley, Michael Boyd (eds.), Cambridge University Press, 2017, էջ 393:

[5] Арнольд ван Геннеп, *Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов* (Անցումային ծէսեր. ծէսերի համակարգուած ուսումնասիրութիւն), ԳԱԱ, «Արեւելեան գրականութիւն» հրատ., Մոսկուա, 1999, էջ 189:

Շրջայց-խաղերի ժամանակ գիւղական կամ քաղաքային բնակավայրերում տնէտուն շրջող խումբը շնորհաւորական երգեր, հմայական խօսքեր եւ ծիսական մաղթանքներ հնչեցնելով՝ բերք ու բարիք էր խնդրում խօսքի ուժին հաւատացող համագիւղացիներից կամ համաքաղաքացիներից՝ փոխարէնը զօրեղ ուժերից խնդրելով բարօրութիւն՝ գալիք տարուայ համար: Նման խաղերը ունեն մի շարք ընդհանրութիւններ եւ առանձնայատկութիւններ, նախեւառաջ գաղափարական առումով:

Տօնակատարութիւնը իր զարգացման բոլոր փուլերում կապուած է եղել բնութեան, հասարակութեան ու մարդու կեանքում շրջադարձային պահերի հետ[6]: Յիրաւի, հայ ժողովրդական տօնացոյցը ուրուագծելիս՝ տեսանելի է կեանք-մահ-կեանք հերթագայութեամբ անպայմանօրէն անխախտ շղթայ: Տարուայ գարնանային-ամառային փուլի տօներում (Զատիկ, Ծաղկազարդ, Համբարձման տօն, Վարդավառ) կեանքն է, որը համապատասխանում է բնութեան երեւոյթների մահուան եւ յառնելու գաղափարին: Վերջինիս բնական իրագործումն արագացնելու համար ժողովուրդը միջամտում է այլեւայլ ծիսական-հմայական գործողութիւններով: Այս գործողութիւնները յաճախ իրականացւում էին խաղային եղանակներով: Տարուայ աշուն-ձմեռ շրջափուլում կատարուող ծիսահմայական գործողութիւններում տեսանելի է բնութեան աստիճանական նահանջը:

Օրացուցային ծէսերը բոլոր ժամանակներում եւ բոլոր ժողովուրդների մօտ գրեթէ միշտ վերաբերել են մեծ խմբերին եւ շատ յաճախ ընդգրկել են հասարակութիւնն ամբողջութեամբ: Դրանք կատարւում են տարեկան արտադրական փուլի յստակ նշուած ժամանակահատուածներում: Կայ տեսակէտ, թէ՝ օրացուցային ծէսերը եւս կարգավիճակի փոփոխութեան ծէսեր են՝ քանի որ պէտք է ապահովէին անցումը սակաւութիւնից առատութիւն, կամ հմայութիւններով պէտք է կանխարգելէին առատութիւնից սակաւութիւն անցումը[7]:

ՄԻՋՍԵՌԱՅԻՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հետազօտողները հաստատում են տարբեր ժողովուրդների մշակոյթում տօնական օրերին խաղացուող խաղերում երեւան եկող սեռային գործօնը: Ռուս բանահաւաք Պրոպպը տարուայ տօների ժամանակ կատարուող երկսեռ խաղերի բնոյթը նկարագրելիս շրջանառութեան մէջ է

[6] М. Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса* (Ֆրանսուա Ռապլէի ստեղծագործութիւնը եւ միջնադարեան ու վերածննդի շրջանի ժողովրդական մշակոյթը), Գեղ. գրականութիւն հրատ., Մոսկուա, 1990, էջ 14:

[7] В. Тэрнер, *Символ и ритуал* (Խորհրդանիշ եւ ծէս), Գիտութիւն հրատ., Մոսկուա, 1983, էջ 233:

դրել «ծիսական էրոտիզմ» եզրը[8], ինչը որոշ դրուագներում, գուցէ ոչ-այդքան ցայտուն, որքան՝ եւրոպական կամ սլաւոնական ժողովուրդների խաղերում, տեսանելի է նաեւ հայկական խաղերում:

Խաղերի տեսաբան Եոհան Հայզինգան առանձնացրել է ծիսախաղերի շատ կարեւոր յատկանիշերից մէկը. «*Պատանիներն ու աղջիկները տարուայ եղանակների փոների ժամանակ ծիսակարգային ձեւերով հրապուրում են միմեանց փոխերգեցողութեան եւ խաղերի միջոցով*»[9]:

Մեծահասակների խաղերը բոլոր ժամանակներում ունեցել են սեռային տարրեր, սակայն միջնադարում եւ նրա վերջին՝ Վերածննդի շրջանում, դրանց սեռային բովանդակութիւնը հանդէս է գալիս միանգամայն բացայայտ կերպով: Նման խաղերի մեծամասնութեան բովանդակութիւնը երկու սեռի երիտասարդների՝ միմեանց սիրահետումը կամ մէկը միւսին փոխադարձ նուաճման գործընթացն է[10], որը հիմնականում տեղի է ունեցել ծիսակարգային ձեւերով՝ փոխերգեցողութեան եւ խաղերի միջոցով[11]:

Ծիսախաղերում սեռայնութիւնը կապւում է ոչ միայն սեռային պարզունակ պահանջմունքը բաւարարելուն, այլ նաեւ կրում է պտղաբերութեան, բերքի առատութիւնը բարձրացնելու, կենդանիների բեղմնաւորութեան եւ այլ նպատակներ: Այսինքն մի կողմից սեռայնութիւնը ունի «մաքուր տնտեսական գրծառոյթ»[12], միւս կողմից էլ «*պատանիների պարերը, խաղերը, զուարճութիւնները միանգամայն հասկանալի եւ բնական են, յատկապէս փօնական օրերին, առաւել եւս գարնանը*»[13]:

Ընդհանրապէս հայ ժողովրդական բոլոր խաղաձեւերում գոյութիւն ունէր սեռատարիքային յստակ սահմանազատում, ըստ որի առանձին են տղաների խաղերը աղջիկների խաղերից, տղամարդկանցը՝ կանանցից: Կարծրատիպային այս մօտեցումները իչիք էին դառնում տարուայ տօների համայնքային խաղերի ժամանակ:

Տօնական օրերին սեռերի փոխյարաբերութիւններում տեղի ունեցող այս շրջադարձը առաջ է բերում փոփոխութիւններ ընտանեկան դաշտում եւս: Բարեկենդանին տան կինը մէկ օրով արտօնութիւն էր ստանում տան տղամարդկանց «կանացի գործեր»՝ աման լուանալ, եփել, կարել եւ այլ

---

[8] Մանրամասն տե՛ս՝ В. Я. Пропп, *Русские аграрные праздники* (Ռուսական գիւղատնտեսական տօները), «Տերրա» հրատ., Ս. Պետերբուրգ, 1995, էջ 131:

[9] Եոհան Հայզինգա, *Homo Ludens, Մշակոյթի խաղային տարրերի սահմանման փորձ*, հրատ. «Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆօ», Երեւան, 2007, էջ 82:

[10] Э. Фукс, *Иллюстрированная история нравов: Эпоха Ренессанса* (Բարքերի պատկերազարդ պատմութիւն. Վերածննդի դարաշրջան), Հանրապետութիւն հրատ., Մոսկուա, 1993, էջ 468:

[11] Հայզինգա, էջ 83:

[12] Токарев, էջ 99:

[13] Նոյն, էջ 99:

յանձնարարութիւններ տալու[14]: Իհարկէ, տօնական օրուան յաջորդիւ իր հետեւանքն ունենում էր: Օրինակ՝ Բարեկենդանի վերջին օրը ընտանիքի աւագ տղամարդուն մատուցում էին «պարան ու մտրակ»՝ ընտանիքի կարգը փոխած կանանց հնազանդեցնելու համար[15]:

Հայզինգան պարերգերում եւս տեսնում է խաղի յատկանիշեր. «*...երգերը խաղի փիպիկ արգասիք են՝ յստակ կանոններով, փոփոխակուող կրկնութեամբ, հարց ու պատասխանով*»[16]: Այս կերպ պար-խաղին հաղորդւում էր նաեւ թատերգային ձեւ՝ պար-խաղին մասնակցելու հրաւիրողներ եւ հրաւիրուողներ:

Հայկական ժողովրդական խաղերում սեռային տարրերի արտայայտման զուգահեռները կարելի է տեսնել հիմնականում բնութեան զարթօնքի փուլին համընթաց տօների ժամանակ՝ յատկապէս Համբարձման, Ծաղկազարդի եւ Վարդաւառի խաղերում, երբ երիտասարդները - յատկապէս աղջիկները - կարող էին արտայայտել իրենց զգացմունքները, երբեմն ուղղակի ձեւով, երբեմն էլ՝ քօղարկուած: Այդ խաղերից էին Համբարձման «Վիճակները», Ծաղկազարդի «Ճլօրթի» խաղերը, ինչպէս եւ Վարդավառին տեղի ունեցող խաղերը: «Ճլօրթի» խաղի Գանձակի տարբերակում երիտասարդները նստում էին ճօճին եւ մէկը տարուբերում ու ձողով հարուածում է ճօճին նստած երիտասարդին այնքան, մինչեւ վերջինս խոստովանում է թէ ում է համակրում[17]: Յիշենք նաեւ Զատկին կատարուող պարերգերից, որոնք տեղի էին ունենում տղաների եւ աղջիկների մրցակցող խմբերի միջեւ[18].

Մեր նանին ճղճղում ա՝ ա տղա, տիւ մի կյալ-կյալ,
Ձեր նանին ճղճղում ա՝ մին շամխի քթկալով կյամ-կյամ,
Մեր աղբիւրը կռռում ա՝ ա տղա, տիւ մի կյալ-կյալ,
Ձեր աղբիւրը կռռում ա՝ մին մղայի փափաղով կյամ-կյամ...

Կամ մէկ այլ օրինակ.

Սարերը ձինը կոխալ ա,
Քարհա, ես հու՞նց կյամ:
Սարերը ձինը կոխալ ա,
Կանաչ թըլով եկ:

---

[14] Ա. Օդաբաշեան, «Ամանորը հայ ժողովրդական տօնացոյցում», *Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն, հտր. 9*, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1978, էջ 43:

[15] Հ. Խառատեան-Առաքելեան, *Հայ ժողովրդական փօները*, Զանգակ-97, Երեւան, 2005, էջ 306:

[16] Հայզինգա, էջ 85:

[17] Բդոյեան, էջ 235-236:

[18] Խառատեան-Առաքելեան, էջ 141, 143-45:

Վարդավառի գիշերը շարունակւում են երկու սեռերի միջեւ հակադիր խմբեր կազմած խաղերը՝ ուղեկցուելով երգ ու պարով միախառնուած խաղ-մրցոյթներով[19]:

Վարդավառը հասել ա,
Բան ու գործըս թարսել ա,
Թէ սիրել ես,
Ջուր շաղ տուր,
Կըրակս թէժացել ա[20]:

ԲՆԱՊԱՇՏԱԿԱՆ ՄՈՏԻՒՆԵՐ

Քննուող խաղերի ժամանակ բնութեան զարթօնքին, տնտեսական գործունէութեան մեկնարկը յաջող տալուն մեծ դեր է վերագրուել: Դրա հետեւանքով, հայ ժողովրդական խաղերում իրենց արտացոլումն են գտել բնութեան զարթօնքն արագացնող, երաշտը կանխող ժողովրդական բազմաթիւ հաւատալիքներ:

Վաղնջական հասարակութիւնում մարդիկ, փորձելով ազդեցութիւն ունենալ գերբնական ուժերի վրայ, ձգտել են երեւակայական կապ հաստատել նրանց (*տոտէմ*ների, *ֆետիշ*ների ու նախնիների) հետ: Այստեղ թերեւս պէտք է նկատի ունենալ նաեւ հայոց այն հին համոզմունքը, թէ բնութեան երեւոյթները, կենդանիները եւն. սկզբնապէս եւս մարդիկ են եղել[21]:

Հայ ժողովուրդը ժամանակի ընթացքում մշակել է բնութեան եւ հասարակական կեանքի երեւոյթների վրայ ներգործելու բազմազան հմայական գործողութիւններ, ծէսեր, որոնք նախաքրիստոնէական հայի հաւատալիքների արգասիքն են[22]: Այս երեւոյթն ակներեւ է նաեւ շատ խաղերգերում, որտեղ առկայ են բնապաշտական գծեր[23]: Սրանք սերտ կապ ունեն հողի, ջրի, երկնքի ու երկնային մարմինների պաշտամունքի մնացուկների հետ, որոնց միջոցով «… *մարդը իւրօրինակ երկխօսութեան մէջ է մտնում բնութեան հետ՝ նրա իւրաքանչիւր երեւոյթին պատասխանելով ծիսական համապատասխան արտայայտութեամբ, եւ ընդհակառակն, իր ծիսական գործողութիւններով բնութեան մէջ ձգտելով յարուցել պատասխան վերաբերմունք*»[24]: Բնապաշտական նմանօրինակ դրսեւորումները յատկապէս ընդգծուած են տարեշրջանի գարանանային-ամառային փուլում: Նախաքրիստոնեայ հայերը նշում էին ծաղիկների, բոյսերի, ջրերի, աստղերի

---

[19] Նոյն, էջ 206:

[20] Նոյն, էջ 209:

[21] Ս. Յարութիւնեան, *Հին հայոց հաւատալիքները, կրօնը, պաշտամունքն ու դիցարանը*, հրատ. Մուղնի, Երեւան, 2001, էջ 8:

[22] Գալուստ, «Ճակատագրի տօնը (Համբարձումը). վիճակ հանելու սովորութիւնը եւ վիճակի երգերը», *Արարատ ամսագիր*, Էջմիածին, 1908, էջ 916:

[23] Օդաբաշեան, էջ 29:

[24] Լ. Աբրահամեան, *Ծէսը, նախաթատրոնը եւ թատերական հրապարակը*, «Բեմ» հրատ., Երեւան, 1990, էջ 7:

«գարնանային մի փառահեղ տօն», որը աստիճանաբար քրիստոնէացուեց եւ դարձաւ Համբարձման տօնը[25]:

Բնապաշտութեան վկայութիւն են նաեւ խաղերում տանտէրերին օրհնող, նրանց տանը Աստծուց հիմնաւորապէս արեւշատութիւն, ջրի առատութիւն խնդրող հատուածները: Այսպիսի մի օրինակ է Շապին-Գարահիսարում կենցաղավարուած՝ երաշտի ժամանակ անձրեւ բերելու նպատակով կազմակերպուած «Ուշխուրուճի» շրջայց-խաղի ժամանակ արտասանուած հատուածը.

Ուշխուրուճին եկել է,
Շալէ շապիկ հագել է,
Կարմիր կովից իւղ կ'ուզէ,
Գունդուկ հաւից հաւկիթ կ'ուզէ.
Տու՛ր Աստուած,
Տուր եօթն օր,
Եօթը գիշեր,
Մատրաբազի ամբարին,
Աղքատների արտին[26]:

Յայտնի է, որ խոյը յիշատակւում է գարնանային ծէսերում՝ բուսականութեան աստուածութեան յարութեան կրօնադիցաբանական գաղափարի հիմքում: «*Այս կենդանու մերձաւորներն էլ՝ այծ, նոխազ, քաղ, քոշ, իրենց անունները լսելի են դարձնում շէն ու անշէն տեղերում՝ որպէս զոհ գործածուելով, եթէ աւելի կրօնական նշան չունեն, որպիսին ունեն դրանցից զուգուած կամ խառնուած մտացածին կենդանիները՝ վիշապաքաղը, եղջերուաքաղը եւն.*»[27]: Խոյի պաշտամունքը կապուած էր նաեւ նախնիների պաշտամունքի հետ[28]: Խոյի մասին նոյնպիսի ընկալումներ կային Եգիպտոսում, երբ գարնանային օրահաւասարից յետոյ մեծ ոգեւորութեամբ ընդունում էին խոյի տիրապետութեան ժամանակը եւ այս առիթով խոյին զարդարում էին ծաղիկներով եւ մեծ խմբով, հանդիսաւորութեամբ շրջեցնում:

Նոր տարին դիմաւորելիս ջրի ակունքին արուող գործողութեան ընթացքում ծիսահմայական երգը խօսուն է.

Ջրի բարին, ջրի մորին,
Անդնդային թագաւորին,
Ջուր կաղնդէ իս[29]:

---

[25] Գալուստ, էջ 916:

[26] Բդոյեան, էջ 163:

[27] Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, *Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց*, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1910, էջ 41:

[28] Э. Темкин, В. Эрман, *Мифы древней Индии* (Հին Հնդկաստանի առասպելները), Մոսկուա, 1985, էջ 49-50:

[29] Օդաբաշեան, էջ 58:

Ջրի պաշտամունքի մնացուկներից է այն երեւոյթը, երբ Վարդավառի «Խոյ շրջեցնելու», «Եզ շրջեցնելու» շրջայց-խաղերի ժամանակ, նոյն մօտեցմամբ, խոյի, այծի, խոզի գլուխը պտտեցնում էին, եւ ժողովուրդը անձրեւի ակնկալութեամբ ջուր էր լցնում կենդանու գլխի վրայ[30], խաղի ժամանակ հովիւները խոյ էին ներկում կարմիր գոյնով, ծաղիկներով եւ գոյնզգոյն կտորներով զարդարում եւ կրկին տնէտուն շրջում[31]:

«*Ջուրը թէ կեանք էր տալիս եւ թէ մահ ու կործանումն էր բերում իր հետ ... անբացատրելի ու ահռելի ուժ, որից կախում ունեն մարդն ու անասունն, երկիրն ու տեսանելի բնութիւնը*»[32]: Խաչիկ Սամուէլեանը նշում է, որ տոտէմիզմը աստիճանաբար վերածւում է սոսկ կենդանական պաշտամունքի, կենդանակերպ աստուածութեան[33]. այս դրսեւորումները հեթանոսական աշխարհից ներթափանցել են նաեւ քրիստոնէական ժողովրդի կրօնի ու հաւատալիքների մէջ:

Ըստ Ալիշանի՝ «*Հայք ցամաք երկրի բնակիչք, գետոց ակունքը կամ աղբիւրները սրբազաներ են ... եւ եթէ այն յիշեալ լեռնոտ կողմանց մանր գետակներն այլ պատուած են, ո՛րքան եւս առաւել մեծերն ... եւ պաշտամանց նշմար մ՛այլ, ինչպէս ուրիշ բաներու, անցեր է ի նոր եւ ի սուրբ կրօնս ազգայնոց, Վադավառի հրաշափառ տօնին՝ ջրոյ ցօղմունք ցրմունք եւ խաղեր ընելով...*»[34]: Խաղերում ջրի պաշտամունքի արտայայտման օրինակ է վարդավառեան «Չիչի-մամա» խմբերթը: Խաղը, որը երաշտի ժամանակ անձրեւ բերելու միտումով էր կազմակերպւում, ընթանում էր – ինչպէս բոլոր շրջերթ խաղերը - խաղերգերով, բանաձեւուած խօսքերով, մթերքի հաւաքմամբ, այն տարբերութեամբ, որ այստեղ առանցքային նպատակը անձրեւաբեր ուժերից անձրեւ եւ ջրի առատութիւն հայցելն էր: Խաղերգերի հարց-պատասխան երկխօսութեան ձեւաչափը պահպանելով՝ հնչում էր.

Չիչի-մաման ի՞նչ կ'ուզէ, Երկնքէն ամպեր կուզէ:

Ապա լսւում էր պատասխանը.

Չիչի-մաման ի՞նչ կ'ուզէ, Աստծու անձրեւ կ'ուզէ...[35]:

Ամանորին դիմելով ջրային աստուածութեանը՝ մարդիկ խնդրում էին կախարդուած ջուր, արեւ, բարիքի առատութիւն, փոխարէնը զոհաբերում գարի, ցորեն եւն.[36], տանտէրերին ուղղուած գովաբանական խօսքերում

---

[30] Բդոյեան, էջ 165:

[31] Նոյն, էջ 166:

[32] Խ. Սամուէլեան, *Հին Հայաստանի կուլտուրան, հտր. 1*, Արմֆան հրատ., Երեւան, 1931, էջ 281:

[33] Նոյն, էջ 215:

[34] Ալիշան, էջ 59-60, 62:

[35] Բդոյեան, էջ 162:

[36] Լ. Սիմոնեան-Մելիքեան, *Տոմարային ծիսաշար, հտր. 1*, հրատ. «ՎՄՎ-պրինտ», Երեւան, 2006, էջ 101:

ամէնից յաճախ յիշատակւում են երկնային լուսատուները, յատկապէս արեգակը: Վանի խաղերգերից մէկում տանտէրերը համեմատւում են հենց արեգակի եւ իր հերթին աղերս ունի արեգակի պաշտամունքի հետ:

…Ձեր տունը շէն հետ արեւուն,
Արեւն էրկըններ ձեր տըղէյներուն,
Չարը զատ անէր, բարին մօտենէր…[37]

ՆԱԽՆԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Ծիսական խաղերում արտայայտութիւն է գտել նախնիների պաշտամունքը եւս: Նախնիների պաշտամունքի հետ է կապւում տանիքի վրայ բարձրանալը եւ երդիկից աման, գուլպայ, կամ դդում կախելը՝ զոհաբերութեան ակնկալիքով:

Գօտեկախի խաղերի վերաբերեալ կայ մեկնութիւն, ըստ որի տանիքը խորհրդանշում է վերին աշխարհը, երդիկը՝ վերին աշխարհը երկրի հետ կապող միջնորդող օղակը, իսկ գուլպայի կամ ամանի մէջ դրուող քաղցրեղէնը՝ զոհաբերութիւնը, մահացած ազգականներին իրենց բաժինն ուղարկելը[38]: Օրինակ բերենք հետեւեալ պատառիկը. «Կաղանդ կանչելու» խաղի ժամանակ Ակնի աղքատ երեխաները խմբերով շրջելիս եւ տներում երգով կաղանդ կանչելիս բաժին էին պահանջում նաեւ տանտէրերի նախնիների համար.

…Ասօր կախ է,
Առտուն կաղնոտ է,
Ձեր մեռելացը հոգուն տուէք…[39]:

Դրանով երեխաներն իրենց համարում են մեռեալ նախնիների հոգիներ կամ ներկայացուցիչներ եւ համապատասխան զոհաբերութիւն պահանջում, որպէսզի «կերակրեն» նրանց: Հաւանական է, որ երեխաների այս դերը ստանձնելը բացատրւում է այն հանգամանքով, որ ըստ հաւատալիքի երեխան ունակ էր հաւասարապէս շփուել ողջերի եւ մահացածների հետ, կարող էր նաեւ կապող լինել նրանց միջեւ[40]:

Ուշագրաւ է այն, որ բնագրում յատկապէս նշւում է ծիսախաղին մասնակից երեխաների ո՛ր դասին պատկանելը, քանի որ տօնական օրերին աղքատներին կերակրելը մահացածներին կերակրելու ձեւ է համարուել, եւ աղքատը ընկերային ոլորտում նոյնացուել է կենսաբանական առումով մահացածներին[41]:

---

[37] Գ. Շերենց, *Վանայ սազ, երկրորդ մաս*, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, Թիֆլիս, 1899, էջ 14:
[38] Սիմոնեան-Մելիքեան, էջ 87:
[39] Բդոյեան, էջ 140:
[40] Սիմոնեան-Մելիքեան, էջ 87-88:
[41] Токарев, էջ 49:

Սրանով փաստւում է այն, որ եթէ գարնանային ծէսերում երկու սեռերի միջեւ տեղի ունեցող մրցակցային երկիակադրութիւնում կան սեռային տարրեր, ապա ձմեռային ծէսերում՝ ընդհակառակը, ընդգծւում է մահուան գաղափարը, մահացածների բացակայութիւնը[42], որից յետոյ պէտք է գայ նորի սկիզբը:

Տուեալ տօնը ծիսական ուտեստի համակարգին համապատասխանեցնելով խաղի մասնակիցները հաւաքում էին տարբեր մթերքներ, հիմնականում հացահատիկ կամ հացամթերքի պատրաստի տարբեր տեսակներ, ընդեղէն եւն.: Խնդրուող (պահանջուող) մթերքներին, նուիրաբերութիւններին վերագրուել են տարբեր գործառոյթներ՝ պէտք է նպաստէին գալիք տարուայ պտղաբերութեանը, առատութեանը, սերնդաճին, բժշկէին: Այսպէս, օրինակ ձուն համարուելով վերածննդի խորհրդանիշ, կենտրոնական դեր ունէր գարնանային ծէսերում (Ծաղկազարդ, Զատիկ, Համբարձում, Վարդավառ[43]), իսկ աւելի քիչ էր յիշատակւում ձմեռային խաղերգերում (Ամանոր, Ծնունդ[44]): Նոյն գարնանային ծիսախաղերում կան նաեւ երկկողմ նուիրաբերութիւնների նկարագրութիւններ՝ խմբի եւ հիւրընկալողի միջեւ (օր. Ծաղկազարդին ձուի դիմաց նուիրում էին օրհնուած ուռենու ճիւղեր, Համբարձման տօնին՝ ծաղիկների փոքրիկ փունջ) իբր՝ փոխադարձելով բարի ցանկութիւնները:

Ժողովրդական տօները տօնւում էին հասարակայնօրէն, եւ դրանցում ներառուած էին բոլորը, հենց այս խմբային ձեւերով ցոյց էր տրւում, որ ընտանիքը համայնքից եւ իր անդամներից առանձնացուած չէ եւ ունի որոշակի պարտաւորութիւններ հասարակութեան առջեւ[45]:

Նուէրների խմբային հաւաքումը եւ հաւասար բաժանումը բնորոշ է եղել յատկապէս նախնադարեան հասարակութեանը[46]: Իսկ նուիրատուութիւնը եւրոպական ժողովուրդների մօտ օրացուցային ծիսակարգում նշանակում է ոչ միայն նիւթական բարօրութիւն, այլեւ փոխադարձ բարի քայլ, լաւ տրամադրուածութիւն եւ յարաբերութիւններ. նուիրաբերութիւնը ծնում է ընկերութիւն[47]: Այսպիսի նուիրաբերութիւնները կարծես թէ հասարակութեան լաւ յարաբերութիւնների նիւթականացումն ու ապացոյցն էին:

ԽԱՂԵՐԳԻ ՍԿԻԶԲ ԵՒ ԱՒԱՐՏ

Ծիսական շրջայց-խաղերը, որպէս կանոն, հանգուցալուծւում են օրհնանք-անէծք պարունակող բանաձեւերով: Սա եւս կարելի է համարել խաղերգերի հիմնական ընդհանրական գիծ:

---

[42] Նոյն, էջ 49:
[43] Բդոյեան, էջ 153-55, 164:
[44] Օդաբաշեան, էջ 69:
[45] Токарев, էջ 177:
[46] Նոյն, 176:
[47] Նոյն, էջ 178:

Շրջայց-խաղերի մասնակիցները իրենց պահանջած նուէրները ստանալիս իբրեւ գոհունակութիւն հնչեցնում էին օրհնանքներ: Օրհնութիւնների հիմնական հասցէատէրերը ընտանիքի անդամներն են, տան երիտասարդները, մեծմասամբ նորապսակները՝ որպէս սերնդաճի երաշխաւորներ, արտադրական-տնտեսական կայունութեան կարեւոր բաղադրիչները, բնութեան երեւոյթները[48]: Խնդրած պարգեւների դիմաց մերժում ստանալու պարագայում խաղերի մասնակիցները անիծում էին տան տէրերին: Անէծքները նոյնպէս ուղղուած էին արտադրական-տնտեսական կայունութեան կարեւոր բաղադրիչներին եւ երիտասարդներին, որոնցով եւ պէտք է խոչընդոտուէին ընտանիքի ապագայ յաջողութիւնները[49]: Օրինակ, Ծաղկազարդին՝ «Կարկաչա» խաղի ժամանակ շրջող խմբի խաղերգում ասւում է.

Ով որ չտայ իմ երկու ձուն,
Մուկն ու կատուն իրանց թթուն.
Ով որ կը տայ իմ երկու ձուն՝
Աստուած պահէ իր փեսացուն[50]:

Հետաքրքրական է, որ ի տարբերութիւն այլ տօների ժամանակ երգուող խաղերգերի, գրոյթների աւարտին շատ, յաճախ իրենց բաժին նուիրաբերութիւնը չստանալու դէպքում հնչեցուող արգելակող նախազգուշացում-սպառնալիք անէծքների, նոր տարուայ երգերում ունենք տարբերակ՝ երբ խաղի ցանկացած ելքի դէպքում հնչեցւում է օրհնութիւն-բարեմաղթանք. «…թէ կու տաք՝ դուք շէն կենաք, թէ չէք իտար՝ դուք շէն կենաք»[51], ի տարբերութիւն այլ տօների՝ « …ով ուր չի տայ՝ հաւերուն տոտոզը չորնա»[52], « …վեւ օր տայ՝ շէն շէնայ, վեւ օր չտայ՝ չոր չորանայ», «…ով տայ՝ զիզի բարձին նստի, ով որ չի տայ՝ չոր քարին նստի»[53] …: Թէկուզեւ մերժուելու դէպքում օրհնութիւն տալու երեւոյթը, թերեւս կապւում է մաքրագործման գաղափարի, նոր տարին հաշտ ու բարի դիմաւորելու հետ եւ «հիմնւում է խօսքի կամ գործողութեան հմայական զօրութեան հաւատալիքի վրայ»[54]: Այսպէս, հնից դէպի նոր անցումային փուլը պէտք է կանխորոշէր գալիքը:

Վաղնջական հասարակութիւնը խորապէս համոզուած էր, որ լաւ անցկացուած ամէն հանդիսութիւն, յաղթանակած ամէն խաղի կամ մրցութեան հետ է կապւում խմբի բարօրութեան ձեռքբերումը[55]: «*Զոհաբերու-*

[48] Բդոյեան, էջ 140-63:
[49] Նոյն:
[50] Նոյն, էջ 155:
[51] Նոյն, էջ 143:
[52] Նոյն, էջ 140:
[53] Նոյն, էջ 153
[54] Օդաբաշեան, էջ 9:
[55] Հայզինգա, էջ 83:

թիւնները կամ սրբազան պարերը յաջողուել են. հիմա ամէն բան լաւ է, վերին ուժերը մեզ հետ են. աշխարհի կարգը պահպանուած է. տիեզերական եւ սոցիալական բարօրութիւնը մեր եւ իւրայինների համար ապահովուած է»[56]: Եւ այս գործընթացը որակւում է իբրեւ պաշտամունքային պարզունակ արարողութիւն[57]: Այս խաղերի պաշտամունքային սկիզբը արտայայտւում է նաեւ հենց այնտեղ, որ խաղի մասնակիցները հաւատում են խաղի ողջ գործընթացի օգտակարութեանն ու անհրաժեշտութեանը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայ ժողովրդական տօներն անցկացուել են բազմաթիւ ծիսախաղերով, որոնք պէտք է նպաստէին պտղաբերութեանը եւ բերքի հասունացմանը: Ծիսախաղերը ամփոփում են մարդու ընկերային գործունէութեան երկու ձեւերը՝ ծէսն ու խաղը. մարդիկ կատարում են ծիսական գործողութիւններ՝ աներկբայ հաւատալով դրանց ուժին: Այդ ամէնը արւում է խաղային ձեւով՝ միաժամանակ որեւէ կերպ կասկածի տակ չդնելով գործողութիւնների լրջութիւնը: Շրջերթի եղանակով իրականացուող բազմազան խաղերը առաջին հայեացքից կարող են տարբերուել միմեանցից կատարման կարգով, որոշ նրբերանգներով: Այսուհանդերձ բազմաթիւ ձեւաբանական, կառուցուածքային եւ իմաստային ընդհանրութիւններ փաստում են, որ մասնակի տարբերութիւններով հանդերձ՝ դրանք սնւում են եւ խարսխուած են գլխաւորապէս գաղափարական միքանի առանցքի շուրջ, ունեն նոյն կամ գրեթէ նոյնական հիմք՝ պահպանելով վաղնջական ծիսական գործողութիւնները:

THE IDEOLOGICAL BASIS AND COMMONALITIES OF FESTIVE TRAVELING GAMES

(Summary)

SHUSHANIK HOVHANNISYAN (shushanikhovhannisyan3@gmail.com)

Based on ethnographic and folklore sources, the paper focuses on the features and similarities of ~~the~~ festive traveling games. The author clarifies the semantic continuity of the holiday cycle and the interrelationships of the games with each other.

At first glance, these games may differ in order of performance, with some nuances, but several ideological, structural-semantic similarities show that, notwithstanding partial differences, they are nourished and anchored mainly around several ideological axes, have the same or an almost identical archaic basis and are remnants of archaic ritual activities.

[56] Հայզինգա, էջ 83:
[57] Նոյն, էջ 83:

ՋՐԻ ՈԳԻՆԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹԱՅԻՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

(ըստ հայ ժողովրդական զրոյցների)

ՅԱՍՄԻԿ ԳԱԼՍՏԵԱՆ (hasmikgalstyan1979@gmail.com)

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայ ստորին առասպելաբանութեան[1] մէջ մտնող չար ոգիների շարքում առանձնանում են ջրին առնչուող ոգիները, որոնք զուգահեռներ ունեն աշխարհի շատ ժողովուրդների հաւատալիքներում: Ոգիների այս խմբի մասին ժողովրդական զրոյցները քանակական առումով բաւականին քիչ են, թէեւ աշխարհագրօրէն ունեն լայն ընդգրկում: ԺԹ. դարի կէսերից մինչեւ Ի. դարասկզբի գրաւոր աղբիւրներում առկայ զրոյցներում յիշատակուող ջրի ոգիների նախատիպերը տեսնում ենք *Աստուածաշնչ*ում, Ե. դարի հայ պատմիչների երկերում եւն.:

ՋՐԻ ՈԳԻՆԵՐԻ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Ըստ հայկական զրոյցների եւ ժողովրդական հաւատալիքների՝ փերինեը, յաւերժահարսները, ջրանուշները, հրեղէն աղջիկները, ջրի աղջիկները, երկնքի աղջիկները, փերի ղզիները, հնարքներն ու ջրի պառաւները ջրերի ու անտառների ոգիներ են եւ հիմնականում հանդէս են գալիս «**փերիներ**» ընդհանուր անուան տակ[2]: Ըստ Ստեփանոս Մալխասեանցի՝ **փերի** բառը փոխառուած է պահլաւերէն **parik** բառից, որ նշանակում է չար ոգի, սատանայի էգ: Սոգդիերէնում եւ պարսկերէնում՝ **parik, pari,** նշանակում է յաւերժահարս, աննման գեղեցկութեամբ բարի ոգի, փերի, իսկ զենդերէնում **parikā**ն կախարդ կինն է[3]:

---

[1] «Ստորին առասպելաբանութիւն» (lower mythology) եզրոյթն առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ է դրել գերմանացի ազգագրագէտ, Կրիմ եղբայրների առասպելաբանական դպրոցի հետեւորդ Վիլհելմ Մանհարդտը: Նա համարում է, որ «վերին աստուածութիւնների շարքում գոյութիւն ունեն այլ առասպելաբանութեան կերպարներ, որոնք, առանց որեւէ հեգնանքի, անուանում է «ստորին», որտեղ գերակշռում են փերիներն ու ոգիները», Дж. Коккьяра, *История фольклористики в Европе (Բանագիտութեան պատմութիւնը Եւրոպայում)*, Մոսկուա, 1960, էջ 418-19:

[2] Ազգագրագէտ Էմմա Պետրոսեանի բանաւոր հաղորդմամբ՝ իր հայրը երեխաներին սաստել կամ վախեցրել է «ջրի պիզպիզ» կոչուող ոգու անունը տալով:

[3] Ստ. Մալխասեանց, *Հայերէն բացատրական բառարան, հտր. 4*, Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ., Երեւան, 1944, էջ 83-84, 497:

Հայ առասպելաբանութեան մէջ եւ *Աստուածաշնչ*ում[4] յիշատակւում է նաեւ **յուշկապարիկը[5],** որը իրանեան փոխառութիւն է՝ կազմուած «յուշկ» եւ «պարիկ» բառերից, եւ յունարէնից թարգմանաբար նշանակում է «իշացուլ»[6]: Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը գրում է, որ ծովային հրէշների փոխարէն՝ երբեմն ասուել է նաեւ յուշկապարիկ եւ վկայակոչում է Փիլոնի գրուածքների մեկնիչին, ով պարիկների (Syrènes) երգը այսպէս է բացատրում. «*Յուշկապարիկն է, որ մինչեւ ի պորտն կնոջ պատկեր է, եւ անհնարին քաղցր ձայն ունի, եւ պատրէ զլսողսն*»[7]: Մէկ ուրիշը գրում է «*Յուշկապարիկ՝ Համբարու է. կէս անձինն կնոջ է եւ կէսն թռչնոց, եւ յոյժ քաղցրաձայն է, եւ ի ծովու բնակէ. ոմանք ասեն՝ հաւ է քաղցրաձայն անապատասէր, կամ դեւ մարդատեսիլ. ոմանք Յուշկապար, պորտի վերն մարդոյ է, անդի վայրն՝ իշոյ*»[8]: Մեջբերելով Եպիփանոս բարոյախօսին՝ ասում է. «*Վասն Յուշկապարկաց, թէ մահաբերք են, եւ ի ծովու են, եւ երգեն երգս քաղցրաձայնս, եւ կերպարանք նոցա, եւ այլն: Նոյնպէս եւ իշացուլն, մի կողմն արու մարդոյ է, եւ վայր կողմն իշոյ*»[9]: Այս ամէնից պարզ է դառնում, որ յուշկապարը հայերին ծանօթ է ու բնիկ[10]: Գեղարուեստական գրականութեան մէջ յուշկապարիկը հեղինակի կողմից բացատրւում է հետեւեալ կերպ. «*Յուշկապարիկ» են ասւում այն կենդանիքը, որոնք կէսից վեր ուրիշ կենդանի են, կէսից վայր՝ ուրիշ: Օրինակ՝ կան այնպիսի կենդանիք, որոնք գօտկից վերեւ կնկայ նման են, իսկ գօտկից ներքեւ՝ ձկան, թռչունի, իշի եւ այլն*»[11]:

Ըստ բանահիւսական նիւթերի՝ Հայաստանի տարբեր գաւառներում յուշկապարիկի գոյութեանը հաւատում էին մինչեւ Ի. դարը: Կարելի է ասել, որ ժամանակի ընթացքում յուշկապարիկի առասպելաբանական ընկալումները հետզհետէ թուլանում են, ոգու մասին պատկերացումները փոխւում, եւ զրոյցներում այն ներկայանում է արդէն զուտ մարդակերպ՝ զրկուած իր առասպելական խառնածին բնոյթից, կերպարանքից ու գործառոյթից: Նիկոմիդիայի (Իզմիթ) գիւղերում (Արմաշ) յուշկապարիկն ընկալւում ու պատ-

---

[4] Եսայի 13:21-22, 34:11-14:

[5] Յուշկապարիկի մասին տե՛ս՝ Հ. Հայրապետեան, «Յուշկապարիկի գաղափարը հայ միջնադարեան հաւատալիքներում», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 7(571):1990, էջ 53-61:

[6] Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ աղանդոց*, թարգ. եւ ծանօթ.՝ Ա. Աբրահամեան, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1994, էջ 80, 309:

[7] Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, *Հայոց հին հաւատքը կամ հեթանոսական կրօնը*, «Գրիգոր Տաթեւացի» ՍՊԸ, Երեւան, 2002, էջ 99:

[8] Նոյն:

[9] Նոյն:

[10] Նոյն:

[11] Ղ. Աղայեան, «Արութիւն եւ Մանուէլ, ազգային վէպ», *Երկերի ժողովածու, հտր. 1*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1962, էջ 17:

կերացւում է որպէս հրեշտակ՝ թերատի աղջկայ կամ հարսի կերպարանքով: Երիտասարդ տղաները յաճախ էին պատմում գիւղերում վերջիններիս երեւալու եւ նրանց հետ իրենց հանդիպումների մասին.

> Լուսաղբիւրին առջեւ կանգներ էր հարսնուկ մը, ափովը ջուր տուաւ, որ խմեմ: Նախ ուշադրութիւն չդրի, գիւղն հիւր եկած քաղքրցի կարծեցի: Շրթներս մօտեցուցի, ափին վարդին մէջ բացի, ի՞նչ տեսնեմ,- պճլտուն[12] փոքրիկ ողջ աստղ մը, երկնքի աղջիկներուն նշանը: Ուշաթափ ինկայ: Երբ արթնցայ, անհետացեր էր[13]:

*Աստուածաշնչ*ում, Եզնիկ Կողբացու *Եղծ աղանդոցում*, միջնադարեան բազմաթիւ ձեռագրերում, Ալիշանի *Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց* աշխատութիւնում յիշատակուող եւ ջրերին առնչուող համբարու, յուշկապարիկ, պայեր, պարիկներ կոչուող ոգիների մասին հաւատալիքներն ու պատկերացումները չեն հասել մեր օրեր:

Ջրի ոգիներ անուանումը պայմանական է, քանի որ «*ջրերի եւ անտառների ոգիները յաճախ միախառնւում են իրար, նաեւ լեռների ոգիների հետ են առնչւում*»[14]: Այս մասին են վկայում **փերի** բառին հոմանիշ **լեռնակոյս, լեռնանուշ**[15] բառերը: Մանուկ Աբեղեանի դիտարկմամբ «*հայ ժողովրդական հաւատալիքներում նման ոգիների հաւատքն արդէն անհետանալու վրայ է, ուստի երկուսի (ջրերի եւ անտառների ոգիների) միջեւ եղած տարբերութիւնը յաճախ կորչում է*»[16]: Որպէս ոգիների բնակութեան վայրեր՝ ջրերի ու աղբիւրների կողքին յիշատակւում են կանաչ անտառները, հովիտներն ու մարգագետինները, նաեւ լեռներն ու հին ջրաղացները: Այսինքն, քննուող ոգիների խումբը երկկենցաղ է եւ մեր քննած զրոյցները փաստում են այս հանգամանքը:

Երուանդ Լալայեանը Ջաւախքից գրառել է մի շարք զրոյցներ ջրի ոգիների մասին, որոնք բաւականին ծաւալուն են եւ հետաքրքիր նիւթ են տալիս ուսումնասիրութեան համար: Աղեքսանդր Մխիթարեանցը զրոյցներ է ներկայացնում **հոթոթների, ճոճի պառաւների** եւ **հուրի փերիների** մասին: Ջրի պառաւների մասին խօսում է Յովհաննէս Կոստանեանցը[17]:

---

[12] Փայլփլուն:

[13] Շ. Նարդունի, «Սիրահարութիւն հրեշտակներու հետ», *Հայկաշէն, վարուցան գրականութեան եւ մշակոյթի, գիրք առաջին*, Փարիզ, 1942, էջ 24:

[14] Մ. Աբեղեան, Հայ ժողովրդական հավատքը, *Երկեր, հտր. Է*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1975, էջ 82:

[15] Աշոտ Սուքիասեան, *Հայոց լեզուի հոմանիշների բացատրական բառարան*, 2րդ հրատ., ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2009, էջ 1164:

[16] Աբեղեան, *հտր. Է*, էջ 82:

[17] Աղեքսանդր Մխիթարեանց, «Փշրանք Շիրակի ամբարներից», *Էմինեան ազգագրական ժողովածու, Ա. հատոր*, Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, 1901. նաեւ՝ Յովհաննէս Կոստանեանց, *Շիրակի լեգենդաներից եւ ժողովրդական կեանքից*, Աղեքսանդրապոլ, 1896:

Զրոյցների մէկ-երկու օրինակներ կան պահպանուած Նոր-Նախիջեւանի[18], Բորչալուի[19] ազգագրական եւ բանահիւսական նիւթերում: Ջրի ոգիների մասին զրոյցների եզակի նմուշներ է հաղորդում ազգագրագէտ-բանագէտ Յակոբ Չոլաքեանը, որոնք նա գրառել է Միջերկրական ծովի եզերքին տեղակայուած հայաբնակ վայրերից՝ հիմնականում Քեսապի շրջանից[20]:

Զրոյցների տեղաբաշխուածութիւնը աշխարհագրական առումով մեծ ընդգրկում ունի, սակայն քանակական առումով զրոյցները զիջում են ստորին առասպելաբանութեան մաս կազմող միւս ոգիների մասին առկայ զրոյցներին (սատանա, շուտ եւն.):

ՓԵՐԻՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

Ժողովուրդը փերիներին կամ ջրի ոգիներին, երեւակայելով որպէս գեղեցկութեան կատարելատիպ, համարում է, որ նրանք մարդկային ծագում ունեն եւ անիծուած են ի վերուստ՝ Աստծոյ, Քրիստոսի կամ հրեշտակների կողմից: Ալիշանի, Լալայեանի[21], Բենսէի (Բուլանըխ)[22] եւ այլոց գրառումներում փերիների առաջացման առասպելատիպ զրոյցի հիմնական տարածուած մոտիւը հետեւեալն է.

> Երբ Նոյը տապանում էր, նրա որդիներից մէկը չկարողացաւ զգաստ մնալ եւ իր կնոջ անկողինը մտաւ: Այս սիրուց մի աղջիկ ծնուեց: Ջրերն իջնելուց յետոյ Նոյն իր զաւակներով դուրս եկաւ տապանից, իսկ փոքրիկ աղջիկը մնաց այնտեղ: Հրեշտակը Նոյին հարցրեց.
> - Տապանում էլ մարդ մնա՞ց:
> - Ոչ, - պատասխանեց Նոյը:
> - Եթէ մնաց, թող աներեւոյթ լինի:
> Փոքրիկ աղջիկն անմիջապէս աներեւոյթ եղաւ ու դարձաւ **փերի**: Այն ժամանակից նա ընկել է աշխարհ, տղամարդկանց քնած ժամին նրանց սէրն է վայելում եւ իր ցեղը բազմացնում[23]:

Այսօրինակ զրոյցներում Նոյեան տապանը պայմանականօրէն կարելի է դիտարկել որպէս սրբազան տարածք, որտեղ ի վերուստ պատուիրուած էր

---

[18] Երուանդ Շահազիզ, «Նոր-Նախիջեւանը եւ նորնախիջեւանցիք, սնոտիապաշտութիւններ, հաւատալիքներ եւ նախապաշարումներ», *Ազգագրական հանդէս, գ. IX*, Թիֆլիս, 1902, էջ 52-53:

[19] Ե. Լալայեան, *Երկեր, հտր. 3*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2004, էջ 211:

[20] Յակոբ Չոլաքեան, «Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն եւ հաւատալիքներուն մէջ», *Հայ ժողովրդական մշակոյթ XVII. աւանդականը եւ արդիականը հայոց մշակոյթում*, ՀԱԻ հրատ., Երեւան, 2018, էջ 313-27:

[21] Ե. Լալայեան, *Երկեր, հտր. 1*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1983, էջ 229:

[22] Բենսէ, «Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ, Հաւատք», *Ազգագրական հանդէս*, գ. Զ, Թիֆլիս, 1900, էջ 11-12:

[23] Աւետիս Ահարոնեան, «Հայկական հին հաւատալիքները. բարի եւ չար ոգիներ», *Հայրենիք ամսագիր*, 2:1939, էջ 90:

մաքուր մնալ եւ առագաստ չմտնել: Ահա այս արգելքը խախտելու արդիւնք են փերիները՝ «թէ կաս՝ չիք դառնաս» բանաձեւի՝ անէծքի հետեւանք:

Ջաւախքում նաեւ պատմում էին. «*Քրիստոս օր տասնորդ ժողվէր կը, շատերը լաւ տղոցն ու աղջիկներին պահէին կը, օր ատոնցէն տասանորդ չտան: Օր ժողվեց պրծաւ, տեսաւ օր բիտիտուն դարձըվորածներ են, հասկըցաւ թը բանը յուր տեղն է, լաւերը պահեր են, դարձաւ ըսեց թը՝ ալ չկա՛յ: Ըսին թը՝ չէ, չիք: «Թը կա, չիք դառնա» ըսաց Քրիստոսը: Օսահաթ ատ պահվըտածները չիք դառան, աներեւութացան: Տէյմ՛ օր հիմի ա ատոնք կան, կ՛ուտեն խմեն, աճին բազմանան կը. եփ օր ա սրտերն ուզէ, մարդոց էրեւին կը*»[24]: Նմանատիպ դիպաշար ունեցող զրոյցներով է բացատրւում հուրի փերիների աստուածային գեղեցկութիւն ունենալու հանգամանքը: Մինչեւ օրս էլ գեղեցիկ աղջիկներին բնութագրելիս՝ օգտագործում են հուրի, փերի եւ նմանօրինակ մակդիրներ:

ՋՐԻ ՈԳԻՆԵՐԻ ԱՐՏԱՔԻՆՆ ՈՒ ՅԱՏԿԱՆԻՇԵՐԸ

Ժողովրդական զրոյցներում ջրի ոգիների արտաքինի մասին պատկերացումներն ու նկարագրութիւնները երկիակադիր դրսեւորումներ ունեն: Ինչպէս իրանական, սլաւոնական եւ այլ ժողովուրդների հաւատալիքներում, այնպէս էլ ջրի ոգիների մասին հայկական **առաջին խմբի** զրոյցներում փերիներն ու ջրի աղջիկները պատկերացւում են աստուածային գեղեցկութեամբ. «*Պոյով, բուսով, շէկ-շէկ մազերը տէյ օտվիցը, ուսերու վրայով բաց ցկած: Հալաւ չունիր, գլխուն մազերը ծածկեր էին սաղ գյովտան: Պիճիլի թութլիկ օտվիքը օր գետին չէ՞ր դնէ, գիտես թը կանաչ կը բուսնիր տեղը: Թշերը կարմիր՝ մէկ-մէկ խնձոր, ունքերը՝ կամար, աչքերը՝ խոշոր, բերանը՝ պզտիկ, պռկները՝ վարդի թեր, գիտես, թը Աստուած բան չէր ունեցէ, ղալամ առեր, ատոր նշխեր էր*»[25]: Զրոյցներում փերիներին նկարագրելիս՝ ժողովուրդը յատուկ ուշադրութեամբ ընդգծում է վերջիններիս գեղեցկութիւնն ամբողջացնող երկու կարեւորագոյն յատկանիշ՝ **կապոյտ աչքերն** ու **շէկ** կամ **կարմիր մազերը**:

Աչքերը. Փերիների աչքերը սեւ չեն լինում, նրանք միշտ պատկերացւում են երկնագոյն աչքերով[26]: Կրակի կտոր այդ աղջիկների աչքերը «խորունկ ջրերի գոյն»[27] ունեն: Ժողովրդի այս համոզմունքը վերաբերում է ոչ միայն փերիներին, այլեւ չար ոգիներին ընդհանրապէս: Օրինակ, չար աչքը, ընկալուելով ու համարուելով չար ոգի, որը 666 (366) հիւանդութիւնների հետ շրջում էր աշխարհով մէկ, պատկերացւում էր որպէս շէկ մարդ՝ խաժ (կապոյտ) աչքերով[28]: Որոշ ազգագրական շրջաններում կապոյտ են նկա-

[24] Լալայեան, էջ 229:
[25] Նոյն, էջ 228:
[26] Ռոզմերի, «Կրօնքի հոգեպաշտական փուլի նշմարներ», *Բիւրակն*, 5:1899, էջ 69:
[27] Նարդունի, էջ 22:
[28] Աբեղեան, էջ 100-1:

րագրւում նաեւ սատանաների ու քաջքերի աչքերը: Ատաբազարում *մեզնէ աղէկները* էգ, գեղեցիկ ու սիրուն ոգիներ են, երիտասարդների սիրահար, տղածգաններու թշնամի: Դեղին մազերով, կապոյտ աչքերով եւ սպիտակ այտերով են պատկերացւում[29]:

Կապուտաչեայ մարդկանց՝ չալաղապտուղներին, վերագրելով չար յատկանիշեր, համեմատում կամ նոյնացնում են անմաքուր ուժերի հետ. «*Կապուտ աչք ունեցող մարդն էլ սատանա կ'ընի. մարդս պէտք ա էդ տեսակից մուղաթ կենա, չունքի հազար մի ֆանդ ու ֆել կ'ունենա էդ թաւուր մարդը: Կապուտ աչքը չար կ'ընի. որ մարդու տա՝ էլ նրա բանը չի աջողի. քարին էլ որ տա, կը տրաքի: Ճամփա գնալիս որ մարդու տեսնի, բարի ճանապարհ ասի՝ էդ մարդուն ճամփին մի փորձանք ռաստ կը գա*»[30]: Հայ ժողովրդական հեքիաթներում ճանապարհ գնացողներին խորհուրդ են տալիս հեռու մնալ կապոյտ (չիլ, չալ, խաժ) աչք ունեցողներից՝ չարից, շառից ու փորձանքից զերծ մնալու համար[31]:

Ըստ ժողովրդական պատկերացումների՝ կապուտաչեայ փերիներն ու չարքերն իրենց զոհ են ընտրում կապուտաչեայ մարդկանց. «Թամարենց մին կապուտ աչքերով հարսը ունին. չարունք էր դպել»[32], կամ «*Ա՛խ, կապուտ աչքե՛ր, ձեզ ինչ սիրում ա՛ն, ձեզ ինչ սիրում ա՛ն: – Վէ կալան տարան գցան մըն չարաթ Սուրբ Օվանէսի դուռը, էլի նաղարա, զուռնով պար ածան, պար եկաւ, որ լաւացաւ*»[33]: Կապուտաչեայ փերիների գեղեցկութեամբ քօղարկուած աչքերը որքան գրաւիչ են ու գայթակղիչ, նոյնքան չար են ու նենգամիտ:

Մազերը. ժողովրդական պատկերացումներում փերիները կամ ծովի մարերը յաճախ երեւակայւում են ջրերին ափամերձ մի քարի վրայ նստած՝ ոսկէ սանրով իրենց գեղեցիկ ու երկար մազերը սանրելիս: Տարբեր զրոյցներում ջրի ոգիների մազերը նկարագրւում են որպէս շատ երկար, մինչեւ ոտքերը հասնող, շէկ, կարմիր կամ ոսկէ, հարթ կամ գանգուր: Մազերի փարթամութիւնը ծածկում է նրանց մերկ մարմինը:

Առասպելաբանութեան մէջ մազերը համարւում են հոգու ապաստարան, մարդկային էութեան եւ կենսական ուժերի խտացման կէտ[34]: Եթէ ինչ որ մէկին յաջողուի բռնել կամ կտրել մազերից, ապա «փերուն իրենով կ'անի»: «*Ծովի մարերն երկարամազ կանանց նման են. նոցա ուժը մազերի մէջ*

---

[29] Ռոզմեէրի, էջ 69:

[30] Տ. Նաւասարդեանց, *Հայ ժողովրդական հէքիաթներ, եօթներորդ գիրք*, Թիֆլիս, 1891, էջ 27-28:

[31] «Չիլ ու Քեոսէ», *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտր. XVI, Վասպուրական*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2009, էջ 366:

[32] Նաւասարդեանց, էջ 27:

[33] Նոյն:

[34] Լ. Մկրտումեան, «Հայոց հրաշապատում հեքիաթի մի հերոսի վերլուծութեան փորձ», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի*, 1(139):2013, էջ 25:

է: Եթէ նոցա մազերը կտրես, նոքա քեզ գերի կը լինին եւ զանազան ծառայութիւններ կ'անեն»[35]:

Սատանաների մասին նմանատիպ դիպաշարով մի զրոյց հաղորդում է Լալայեանը՝ Բորչալուից, որտեղ տանտէրը սատանային հպատակեցնում է իրեն՝ մազերից մի փունջ կտրելով: Եօթ տարի ծառայելուց յետոյ՝ սատանային է վերադարձնում իր մազափունջը, եւ վերջինս անհետանում է[36]: Պատահական չէ նաեւ, որ սատանաների սիրելի զբաղմունքը՝ ախոռներում ձիերի բաշը հիւսելը, նոյնպէս կապւում է մազի հետ:

Ջրի ոգիների մասին զրոյցների **երկրորդ խմբում** գործ ունենք իրենց գեղեցկութիւնից զրկուած փերիների հետ: Չար բնաւորութեան պատճառով, օրինակ, «***հնարքները*** *կորցնում են իրենց կուսական գեղեցկութիւնը եւ արդէն հանդէս են գալիս իբրեւ ջրի պառաւ կամ չար ոգիներին նմանուող էակներ*»[37]: Շիրակեան զրոյցներում ջրի ոգիները առաւելապէս տգեղ ու կեղտոտ արտաքին ունեն: «***Հոթոթները*** *սափանի պէս են, հմա սափանա չեն, ըդոնց հըմար Եարդէն քեռին կըսէր, թէ ծմեռ, գարուն չայերու եա ճիմճիմոց մէջը կըբնակուին: Գոմէշը ինչպէս որ փլի մէջ կը թապլգի ու չամռակոլոլ էղած դուրս կուգա, էնպէս էլ հոթոթները ուրքէ գլոխ սեւ չամռով ծեփած են, աչք, էրես, քիթ, պռունկ փլի մէջ չի երեւա*»[38]: Նոյն միջավայրում են պատկերացւում նաեւ **ճոճի պառաւները՝** անճոռնի ու տգեղ արտաքինի նկարագրութեամբ. «*Չպլաղ, հասպ ու չաղ պառաւ էր. գլուխը բաղնըքի ղուբբէն քեզի օրինակ. ծծերը էնքան մենծ էին, ինչղ օր դօշին մէկ-մէկ գառ կապես... ընդուր գեօրա էլ ուր ու ծեռն էր...*»: Ասում են, թէ ամէն պատահածի բռնում, ներս են քաշում՝ մարդ թէ կենդանի[39]:

ՋՐԻ ՈԳԻՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌՈՅԹՆԵՐԸ

Քննուող երկու խումբ ջրի ոգիներն ունեն գործառութային միեւնոյն նշանակութիւնը: Իգական սեռին պատկանող այս ոգիները սիրայօժար կամ բռնի ճանապարհով սիրային կապի մէջ են մտնում տղամարդկանց հետ՝ իրենց ցեղը բազմացնելու նպատակով: Ի տարբերութիւն կնոջ ու սատանայի սեռական կապի, որը հիմնականում լինում է «անհետեւանք», յաճախ փերիների եւ տղամարդկանց կապերն աւարտւում են որդեծնութեամբ: «*Չարոց ըրխէն իսանից կ'ընի: Իսանին խաբում ան, սափանախաբ ան գցում, իսանից ըրխայ ա ընում. հըմա հըմէն էգ ան ընում, - չարոց որձը չ'ինի*»[40]:

---

[35] Շահազիզ, էջ 52-53:

[36] Ե. Լալայեան, *Երկեր, հտր. 3*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2004, էջ 210:

[37] Աբեղեան, էջ 84:

[38] Մխիթարեանց, էջ 171:

[39] Նոյն, էջ 171-172:

[40] Նաւասարդեանց, էջ 29:

Առաջին խմբին պատկանող ոգիները՝ հուրի փերիները կամ յաւերժահարսները, ժողովրդական բնութագրմամբ ապրում են ուրախ ու թեթեւաբարոյ կեանքով: Լուսաստղի կամ լուսնի լոյսը տեսնելուն պէս (մինչեւ արեւածագը)՝ նրանք դուրս են գալիս «որսի»: «*Կանանց հանդերձներով գնում են գիւղ եւ առանց յայտնելու, թէ փերի ղզի են, ապրում են մի երիտասարդի հետ, որից եւ ունենում են որդիներ*»[41], կամ իրենց գեղեցկութեամբ հրապուրում են տղամարդկանց, տանում իրենց «եղնաղի» մէջ, քաշում ջրի տակ: Իրենց ընտրեալների հետ փերի ղզիներն ապրում են ստորջրեայ ապարանքներում եւ վայելում իրենց անտակ հարստութիւնը: Տուն վերադառնալ ցանկացող տղամարդկանց կաշառում են ոսկով, արծաթով ու ակնեղէնով, թողնում են գնալ՝ վերադառնալու եւ իրենց մասին չբարձրաձայնելու պայմանով: Խոստումը դրժողները պատժւում են. զրկւում են ապրուստից, հիւանդանում են, սկսում են հիւծուել եւ, իվերջոյ, մահանալ:

Քուրտ բանահիւսական նիւթերում հուրի փերիները նոյնպէս հանդէս են գալիս մարդկային կերպարանքով, ամուսնանում տղամարդկանց հետ[42]:

Ի տարբերութիւն փերիների ու յաւերժահարսների՝ ոգիների միւս խումբը ունի չարութեան աւելի ընդգծուած յատկանիշեր: Ապրելով բացառապէս տղմոտ ջրերում՝ «*թաքնւում են կամուրջների տակ, եւ երբ որեւէ մէկը մութ ժամանակ դրանց վրայով քայլի, նրան եւ մանաւանդ երեխաներին՝ քաշում են ջրի մէջ*»[43]:

Ասում են, թէ կամուրջի տակ ջրի պառաւ է կենում,
Եւ միշտ մթնով անցկենողին ջրի տակն է գլորում,
Դորա համար իմ հանգուցեալ մամս երբեք գիշերով
Անց չէր կենում ջրի կամուրջ, այլ գնում էր ցերեկով:

Նա ասում էր՝ շատ-շատերը զոհ են գնում պառաւին,
Գրողը տարած չար պառաւը շատ է խեղդում փոքրերին,
Բայց ես չանցայ այդ կամուրջով, այլ եզերքից ջուր առայ,
Եւ հազիւհազ մեծ սարսափով ահ ու դողով տուն ընկայ…[44]:

Որպէսզի երեխաները միայնակ չգնային գետը լողալու, կամ նոյնիսկ չանցնէին գետի կողքով՝ մոկսեցի կանայք վախեցնում էին **գետի պառաւ**ով: Հաւատացնում էին երեխաներին, որ վերջինս ունի «*մի երկար խացխան*[45]*: Երբ երեխաները էրթան գետի մօտ, նա իր խացխանի կեռը գցում է, երեխային քաշում տանում գետի մէջ ու խեղդում*»[46]: Յ. Դուրբախեանի հաղորդած զրոյցում մայրը իր՝ գետում լողալ ցանկացող որդուն սաստում

[41] Լալաեան, *Երկեր, հտր. 1*, էջ 229:
[42] Ա. Աւդալ, *Եզդի քրդերի հավատալիքները*, Երեւան, 2006, էջ 51:
[43] Աբեղեան, էջ 83:
[44] Կոստանեանց, էջ 75:
[45] Հացիան.- ակիշ, լաւաշը թոնրից հանելու յարմարանք՝ կեռ գլխիկով:
[46] Ա. Դարբինեան, «Մոկսի ազգագրական եւ բանահիւսական նիւթեր», Երեւան, 1960, ՀԱԻ արխիւ, ձեռագիր, մաս 5, թերթ 118:

է՝ ասելով, թէ «*ծովի մայրն իր երկար մազերի մէջ փաթաթելով՝ քեզ գետի յատակը կը տանի, կը խեղդի եւ կ'ուտի*»[47]:

Ժողովրդական զրոյցներում երեւակայւում են եւ տղամարդ փերիներ, որոնք սովորաբար ամուսնանում են փերի ղզիների հետ: Սակայն միքանիսը, բացառութիւն կազմելով, մարդկանց հանդերձներով գալիս են գիւղ, ամուսնանում գեղեցիկ աղջկայ հետ եւ միասին ապրում: Կանայք հաւատարիմ են լինում նրանց, քանի որ չգիտեն, թէ նրանք փերի են, բայց երբ իմանում են, ամէն կերպ աշխատում են սպանել նրանց՝ այրելով թոնրի մէջը:

Այս մասին է վկայում հետեւեալ զրոյցը.

> Վախտովմ՝ մէ լուսի կտոր աղջիկմ՝ ջուրը էրթցած վախտը ամէն անգամ տեսնի կը մէ ըռնտիկ տղամ՝ աղբրի քարին նստած: Մեմ՝ էրկուս, ասոնք իրար վրա սէր կապեն կը: Իրեք տարի սէր քաշելէն ետեւ պսակվին կը: Գիշերը եփ օր տղան ձեռքը աղջկա վրա կը դնէ, աղջկա ջանը դող գելլէ. գիտես թը փշերը ծակծկեն կը: Մէ օրմ՝ ա տղան լողանալու գլլի, աղջիկը դռան ծակէն կաշէ: Կաշէ, մեմ՝ ա տեսնի կ՝ օր տղան բիրտան օձ դառաւ, օլրվաւ, բաթաթ կտռաւ: Լողացաւ, լողացաւ, կենա նորէն մարդ դառաւ: Աղջիկը վախենա, վազզէ դրկցի կնկանը պատմէ կը: Ան ա կըսէ կը թը՝ կա չկա՝ ասիկ փերի է, կրնաս նէ՝ ցկէ՝ թնդիր վառէ, թըչը՝ քեզի ազատում չկա: Աղջիկը գուգա տուն, մէկալ օրը հաց էփած տեղը յարանութենով մարդուն կանչե կը քովը: Մեմ՝ ա մէ հացմ՝ կուտ ցկէ կ՝ ու մարդուն կըսէ թը՝ կախվի հանէ: Ան միամիտ կախվի կը թնդիր թը չը՝ ասիկ օտվներէն բռնէ շրջէ կը թնդիր ու խոնչան կորզէ կը բերնին, ինքն ա թողնէ փախչի կը: Քիչմ՝ էտեւ գուգան կաշեն օր փերին վառեր մոխիր է կռռէ:

Լալայեանը, խօսելով հայկական հեքիաթներում ջրի ոգիների առկայութեան մասին, գրում է.

> Փերի ղզիների մասին պատմւում է նաեւ հեքիաթների մէջ, ուր ասւում է, թէ նրանք երեւում են որպէս մի անպիտան գորտ, հաստ գաւազան (կոպալ), ափսէ եւ այլն: Մի առ ժամանակ սրանք այս կերպարանքով մնում են եւ փորձում, թէ նախազգալով յարգում են իրենց եւ այդ դրութեան մէջ: Եւ երբ փոքր ինչ յարգանք են վայելում, ծածկաբար մարդու կերպարանք են ընդունում, տունը աւելում, մաքրում, կերակուրն եփում եւ ապա նորից կերպարանքափոխւում ու պահ մտնում: Այսպէս նրանք շարունակում են, մինչեւ որ մարդիկ զարմացած դարան են մտնում եւ նրանց բռնում[48]:

Ժողովրդական առասպելատիպ զրոյցներ կան հայկական լեռնաշխարհի լճերի մասին, որոնք փոքր-ինչ տարբերւում են փերիների մասին պատմուող զրոյցներից: Այստեղ փերիների հետ հանդէս են գալիս ջրում ապրող կենդանիներ՝ ձիեր, գոմէշներ եւն.: Այդ զրոյցներից ամենաակնառուն այն էր, որ Առճակու ծովում ապրում են մի հրեղէն տղամարդ, մի հրեղէն կին եւ

---

[47] Յ. Դուրբախեան, «Ծերունի Սարգսի յիշատակարանը», *Աղբիւր, միամսեայ պատկերազարդ հրատարակութիւն երեխաների եւ դաստիարակների համար*, չորրորդ տարի, Ապրիլ, 4:1886, Թիֆլիզ, էջ 167-68:

[48] Լալայեան, *Երկեր, հտր. 1*, էջ 231-32:

մի հրեղէն ձի: Նոյնիսկ հաւատացողներ կային, որ հրեղէն ձիու խրխինջը «շատ-շատերը լսել են»: Հրեղէն ձիուն «տեսնողներ էլ էին եղել»: Սակայն հրեղէն մարդուն ու հրեղէն կնոջը «տեսնողներ» չէին եղել, բայց այդ փաստը մազաչափ անգամ չէր խախտել հաւատը նրանց գոյութեան նկատմամբ[49]: Պատմում էին, որ Սեւանայ լճում կան հրեղէն ձիեր եւ գոմէշներ, որոնք երբեմն դուրս են գալիս, զուգաւորում զամբիկներին եւ հասուն գոմշաձագերին, որոնցից հրեղէն սերունդ էր ստացւում: Ըստ նրանց՝ ճահճուտների վրայ քայլելը վտանգաւոր է, քանի որ նրա տմտմացող ծածկոյթի տակ չարքեր են ապրում, որոնք կարող են մարդուն ներս քաշելով՝ խեղդել[50]:

Ամբողջացնելով հայկական զրոյցներում ջրի ոգիների մասին պատկերացումներն ու առանձնայատկութիւնները՝ կարելի է ասել, որ քննուող խմբի ոգիներն իրենց բնոյթով երկկենցաղ են, ապրում են թէ՛ ջրում եւ թէ՛ ցամաքում: Զրոյցներում խնդրոյ առարկայ ոգիների արտաքինը եւ գործառոյթները ներկայացւում են երկիակադիր դրսեւորումներով: Չնաշխարհիկ գեղեցկութեան տէր փերիները տարփոգիներ են, իսկ տգեղ ու անճոռնի ջրի պառաւներն ունեն չարքերին բնորոշ բոլոր յատկանիշները: Երկրորդ խմբի մէջ մտնող ջրի ոգիներին կարելի է դասել նաեւ մայրերի կողմից յօրինուած մանկասաստ ոգիների շարքին:

AN EXAMINATION OF THE TYPOLOGY AND FUNCTION OF MERMAIDS (BASED ON ARMENIAN FOLK TALES)

(Summary)

HASMIK GALSTYAN (hasmikgalstyan1979@gmail.com)

The popular stories about mermaids constitute a distinct group in the Armenian mythology of the underground and have their parallels in the beliefs of several nations of the world. Such popular stories are not high in number, though they are geographically quite widespread. The prototypes of the mermaids mentioned in written sources of the 1850s-early 1900s are found in the Bible as well as in the works of fifth century Armenian historiographers.

In the Armenian tales these mermaids are amphibious; they live both in water and on land. They are identified as two different characters: a) ugly, monstrous water witches, b) fairies of virgin beauty. The basic function of the first group is to hurt humans and children and cause them vital damage. The second group of mermaids distracts, seduces and misleads men to increase the number of their kind.

The tales describe the matchless beauty of the fairies and particularly single out their blue eyes and blond hair, which are interesting and warrant significant attention from the mythological perspective.

---

[49] Ս. Աւագեան, «Արճակ», *Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն, նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ, հտր. 8*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1978, էջ 110:

[50] Մ. Ասատրեան, *Արծուանիստ*, «Լուսաբաց հրատ.», Երեւան, 2006, էջ 296:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՍԻՒՆԻՔԻ ՍՊԱՍՔԻ ՀԱՒԱՔԱԾՈՒ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

(Ակնարկ)

ՄԵՐԻ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ (meryavetisyan1984@gmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Սպասքի[1] համալիրը ազգային մշակոյթի բնութագրիչ տարրերից է: Այն կրում է բազմաշերտ տեղեկատուութիւն՝ որոշակի ժամանակաշրջանի եւ՝ պատմազգագրական գաւառի[2] վերաբերեալ: Սպասքի ուսումնասիրութեամբ հնարաւոր է պատկերացում կազմել տուեալ շրջանի ուտեստի, հիւրասիրութեան, տնտեսաձեւերի, արհեստների, հաւատալիքների մասին: Մեր հետազօտութեան նիւթը Հայոց ազգագրութեան թանգարանի (ՀԱԹ) Սիւնիքի[3] պատմազգագրական շրջանին բնորոշ կիրառական սպասքի հաւաքածուն է, որի ուսումնասիրութիւնը ուղղակիօրէն կապուած է սիւնեցիների կենցաղամշակութային կենսակերպի հետ:

Յօդուածի նպատակն է թանգարանային նիւթի ուսումնասիրութիւնը եւ հանրահռչակումը, թանգարանային գործունէութեան լուսաբանումը, ինչպէս նաեւ Սիւնիքի պատմազգագրական շրջանին բնորոշ սպասքի տիպաբանումը ըստ կենցաղում ունեցած կիրառական նշանակութեան, պատրաստման նիւթի, արտաքին ձեւի եւ զարդանախշերի: Անդրադարձ է

---

[1] Սպասքը կենցաղային գործածութեան անհրաժեշտ պարագաների, պիտոյքների ամբողջական համալիր է: Այն լինելով նիւթական մշակոյթը ներկայացնող համալիր, համարւում է կենցաղը սպասարկող տարր եւ կենսապահովման միջոց, որն էլ սպասքի առաջնային եւ գլխաւոր գործառոյթն է (Է. Աղայեան, *Արդի հայերէնի բացատրական բառարան, հտր. 2*, Հայաստան հրատ., Երեւան, 1976, էջ 1324): Սպասք բառի արմատը սպասն է, որը պարսկերէնից փոխառութիւն է եւ պահլաւերենից թարգմանաբար նշանակում է սպասաւորութիւն ծառայութիւն (Հր. Աճառեան, *Հայերէնի արմատական բառարան, հտր. 4*, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1926, էջ 261-62):

[2] Ընդհանրապէս իւրաքանչիւր պատմազգագրական շրջանի մշակութային առանձնայատկութիւնները ուսումնասիրելիս շատ կարեւոր է վարչատարածքային շրջանների ահմանների ճշգրիտ յստակեցումը, ինչը թոյլ կը տայ հետազօտողին ճիշտ կողմնորոշուել մշակոյթի տեղայնացման եւ ըստ վարչատարածքային շրջանների մշակութային առանձնայատկութիւնների տիպաբանման հարցերում:

[3] Սիւնիքի պատմաազգագրական մարզի մէջ մտնում են Գորիսի, Կապանի, Սիսիանի, Մեղրիի վարչատարածքային շրջանները, Վայոց Ձորը միջնադարում նոյնպէս Սիւնիքի վարչատարածքային միաւոր է համարուել, սակայն անցեալ դարի Բ. տասնամեակում բնակեցուել է պարսկահայերով եւ այժմ առանձին պատմազգագրական շրջան է համարւում (Դ. Վարդումեան, «Հայաստանի հիմնական պատմազգագրական մարզերի ընդհանուր բնութագրումը (XIX-XXդդ.)», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 2:2004, էջ 57-58:

կատարուել նաեւ Սիւնիքի մշակոյթին բնորոշ սպասքի օգտագործման ո-րոշ առանձնայատկութիւնների:

Հայոց ազգագրութեան թանգարանի մայր մուտքը

ՀԱԹում պահպանւում եւ ցուցադրւում է ԺԹ.-Ի. դարերով թուագրուող, Սիւնիքում կենցաղավարուած սպասքի հաւաքածու: Թանգարանը սպաս-քի այս հաւաքածուի մի մասը ձեռք է բերել 1985ին Գորիս--Մեղրի եւ 1991ին Սիսիան--Վայոց Ձոր իր կազմակերպած ազգագրական գիտար-շաւների արդիւնքում (գիտարշաւների ղեկավարներ Ա. Պօղոսեան, Հ. Մարգարեան, Գ. Աղանեան): Ուսումնասիրուել են Սիսիանի, Գորիսի, Մեղրու, Կապանի շրջանները, որի արդիւնքում ձեռք բերուած առարկա-ների ցանկում զգալի թիւ են կազմում սպասքի պարագաները: Հաւաքա-ծուի փոքր մաս են կազմում նաեւ 1970ականներին Հայաստանի պետա-կան պատմութեան թանգարանից ՀԱԹ տեղափոխուած առարկաները, ինչպէս նաեւ գնման եւ նուիրատուութեան արդիւնքում ձեռք բերուած նմուշներ: Դրանցից որոշները համալրել են թանգարանի ազգագրութեա-նը նուիրուած մշտական ցուցադրութիւնը, իսկ միւս մասը պահպանւում է թանգարանի պահոցներում: ՀԱԹի «Ազգագրութիւն եւ կենցաղ» (ԱԿ) պահոցում պահպանուող Սիւնիքի սպասքի համալիրը ներկայացնող հա-ւաքածուն համալրուած է կնակերպ աղամաններով, գինու եւ ջրի համար նախատեսուած կաւէ եւ պղնձէ կժերով[4], ջրխմիկներով[5], կերակուրներ ե-

[4] Կժի, կժեր, կաւից կամ պղնձից պատրաստուած, նեղ բերաններով, երկարաւուն ջրի աման, սափոր (Գ. Ջահուկեան, Հ. Մուրադեան (խմբ.), *Ժամանակակից հա-*

փելու համար նախատեսուած կճուճներով, քրեղաններով[6], սկուտեղներով, որոնց համար որպէս պատրաստման նիւթ օգտագործուել են կաւը, պղինձը, փայտը:

Հիմք ընդունելով Վ. Բդոյեանի սպասքի ուսումնասիրութիւնները[7] նշենք, որ առհասարակ մինչեւ Ի. դարի Ա. քառորդը հայկական աւանդական կենցաղում գերակշռող է եղել կաւէ ամանեղէնը: Սրանք ունեցել են պատրաստման երեք եղանակ.- տնայնագործ՝ ձեռածեփ ամանեղէն, ձեռքի դուրգի վրայ պատրաստուած խեցեղէն եւ յատկապէս քաղաքային կենցաղում տարածուած ոտքի դուրգի վրայ պատրաստուած խեցէ ամանեղէն: Առօրեայ օգտագործման ամանեղէնը պատրաստել են կանայք, տնային պայմաններում, իսկ թրծումը կատարուել է թոնիրներում[8]:

յոց լեզուի բացատրական բառարան, հտր. 3, Հր. Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1969, էջ 238):

[5] Ջուր խմելու աման, բարբառային անուանումներում հանդիպում ենք ջրխմի եւ դոլչա տարբերակները, որոնք բնորոշ են հիմնականում Արցախի, Սիւնիքի, Նախիջեւանի, պատմազգագրական շրջաններին եւ լրացնում են կենցաղում կիրառուող խոհանոցային սպասքի համալիրը (Հր. Աճառեան, *Հայոց լեզուի բարբառային բառարան, հտր. 1*, Երեւան, 2001, էջ 343. նաեւ՝ Մ. Աւետիսեան, «Մետաղեայ ջրխմիկների տիպաբանական բնութագիրը», ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազօտութիւնների կենտրոն, *Գիտական աշխատութիւններ*, 24:2021, էջ 177):

[6] Մեծ եւ խոր թաս, լայն բերանով, յատակը նեղ՝ յարմարեցուած սեղանին դնելու համար, դրանով կերակուր են բաժանել, երբեմն էլ մածուն են մերել (Վ. Առաքելեան, Ե. Տէրմինասեան, Հ. Կոստանեան, Ա. Յակոբեան (խմբ.) *Ժամանակակից հայոց լեզուի բացատրական բառարան, հտր. 4*, Հր. Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1980, էջ 753):

[7] Վ. Բդոյեան, *Հայ ազգագրութիւն*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան 1974, էջ 92-95:

[8] Շուռ տուած պղնձէ կաթսաների յատակին ձեռքով ծեփել են կաւը՝ անօթին տալով կանոնաւոր ձեւ, թրծել են թոնրի մէջ: Տնայնագործ խեցեգործութեան մէջ կիրառուող միակ աշխատանքային գործիքի՝ կոկիչի մասին յիշատակում է Սէրիկ Դալութեանը իր անտիպ յօդուած-պատմուածքում, որտեղ պատկերաւոր նկարագրում է կաւագործ Բաղդագիւլի աշխատանքային առօրեան, մանրամասն նկարագրում կաւի հետ աշխատելու ողջ ընթացքը, թէ ինչպէս է կաւագործ կինը հունցած կաւը ձեռքի մէջ կլորացնելով եւ երկարացնելով, իրար վրայ դնելով ստանում անօթի պատերը («Կաւագործ կինը, Մարտունի», 1958, հասանելի է www.armenianembroidery.wordpress.com , մատչում՝ 1 Յունիսի 2021. նաեւ՝ Վ. Բդոյեան, *Հայկական աղամաններ*, «Սովետական գրող», Երեւան, 1986, էջ 3-4. նաեւ՝ Գ. Հալաջեան, «Դերսիմի հայերի ազգագրութիւնը», *Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն, հտր. 5*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1973, էջ 178:
Թթուի, աղաջրի համար նախատեսուած խեցեղէնը կեչուց պատրաստուած քաղցրահամ ձէթով էին պատում՝ ջրաթափանցումը կանխելու նպատակով: Երբեմն էլ թոնրից հանած տաք կարասի մէջ թան էին լցնում, ինչը կայծակնային արագութեամբ գոլորշանում էր՝ կաւանօթին տալով ամրութիւն (Վ. Բդոյեան,

Ինչպէս բոլոր պատմազգագրական շրջաններում, այնպէս էլ Սիւնիքում աղի հանդէպ իւրայատուկ վերաբերմունքը փոխանցուել է նաեւ աղամաններին: Կանացիակերպ աղամանները, որոնցում տան աղի պաշարն են պահել (մինչեւ 50կգ)[9], դրուել են թոնրատներում՝ չօգտագործուող օճախների մէջ կամ յատուկ փորուած որմնախորշերի՝ պատուհանների[10] մէջ: Մեր հաւաքածուի աղամանները կոպիտ են, ձեռածեփ, արտաքին յարդարանքը՝ զուսպ: Առհասարակ կնակերպ աղամանների արտաքին յարդարանքը խորհրդանշային իմաստ ունի, կապւում է կանացիութեան եւ տղաբերքի խորհրդի հետ: Մեր ուսումնասիրութեան առարկայ աղամանները այդ առումով չեն առանձնանում ընդհանուրից. դրանցից մէկի մակերեսին վերադիր եղանակով զարդանախշուած կենաց ծառի պատկեր է, որ խորհրդանշում է կեանքի շարունակելիութիւնը, իսկ միւսի վրայ՝ պարանոցի հատուածում ագուցուած են յախճապակու մանր կտորներ, որոնք զարդեր են յիշեցնում եւ կապւում են կանացիութեան հետ: Սիւնիքում, աղամանների կենցաղավարման ծիսապաշտամունքային սովորոյթ է եղել. երբ ծննդկանին այցելելիս, դռան մուտքի մօտ այցելողը ձեռքը մտցրել է տան աղամանի կամ այն անօթի մէջ որտեղ պահւում է աղը, ի նշան մաքրազերծման[11]:

Կաւէ սպասքի ամենատարածուած տեսակներից են թոնրում կերակուր պատրաստելու կճուճները[12] լայնաբերան, երկու կամ չորս, կարճ, շուրթին ամրացուած ունկերով: Կան նաեւ ջնարակապատ, ունկաւոր կճուճներ, որտեղ ջնարակը գեղագիտական խնդիրներից զատ ունեցել է մանրէազերծող, աղաջրի քայքայումից պաշտպանիչ նշանակութիւն: Ջնարակապատումը արուել է հիմնականում ներսից, երբեմն՝ ե՛ւ ներսից ե՛ւ դրսից: Ըստ փորձագիտական հարցման արդիւնքների[13] երկկողմանի ջնարակապատ

Ջաւախքի հայոց ազգագրութիւնը եւ ժողովրդական բանարուեստը, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2014, էջ 131):

[9] Հալաջեան, էջ 178:

[10] Բդոյեան, *Հայկական աղամաններ*, էջ 18. նաեւ նոյնի՝ *Ջաւախքի*, էջ 201. նաեւ՝ Յ. Մարութեան, *Հայկական ժողովրդական բնակարանի ներսոյթը (XIX դարի երկրորդ կէս-XX սկիզբ)*, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1989, էջ 129:

[11] Е. Мелик-Шахназаров, *Из поверий, предрассыдков и народных примет армян Зангезурского уезда* (Զանգեզուրի գաւառի հայերի հաւատալիքներից, նախապաշարմունքներից եւ ժողովրդական նախանշաններից), *հտր. 17, բաժին II*, Թիֆլիս, 1893, էջ 198. նաեւ՝ Ս. Լիսիցեան, *Զանգեզուրի հայերը*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1969, էջ 204:

[12] Թրծած կաւէ անօթ՝ նախատեսուած կերակուր եփելու համար, հանդիպում է նաեւ կճիկ, բղուղ, պուտուկ անուանումները (Աղայեան, *հտր. 1,* էջ 740:

[13] Հարցումը իրականացուել է Մեղրու շրջանի Լիճք, Արեփկ, Վանք, Կարճեւան գիւղերի բնակիչների շրջանում, 17. 03. 2022ին:

խեցեղէնը[14] (բարբառային խօսոյթում՝ «օշնակ»), պայմանաւորուած ջնարակի կանաչակապտաւուն գոյնով, նախատեսուած է եղել հալեցուած իւղի համար: Ընդհանրապէս խեցեղէնի ջնարակապատումը համարուել է թանկ հաճոյք եւ ընկերային դիրքի ցուցիչ: Ջնարակապատ կճուճները նախատեսուած են եղել նաեւ պանրի, թթուեղէնի պահպանման համար: Կաւէ սպասքի հաւաքածուի մէջ առանձնանում է Մեղրու Տաշտուն գիւղից բերուած գինու կուլան եւ ջրի կուժը, որոնք հարուստ զարդամոտիւ նախշեր եւ արձանագրութիւններ ունեն: ԺԹ. դարի Բ. կէսով թուագրուող կուլան պատրաստուած է բրուտի անուի վրայ, մակերեսին վերադիր երկրաչափական զարդեր են, առջեւի մասում կայ արձանագրութիւն՝ «Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ԶԱՊԵԼԻ ՈՐԴԻ ՂԱԶԱՐԻ»: Ջրի կուժը գծանախշերով է զարդարուած եւ իրանին ունի արձանագրութիւն՝ «ԱՅՍ ԿՈՒԺԸ ՊԱՏՐԱՍՏՎԵՑ ՅԻՆ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 1929 ԹՎԻՆ ՄԱՐԳԱՐԻՏ ՎԱՆԵԱՆ»:

Կենցաղում տարածուածութեամբ խեցեղէնից յետոյ գերակշռել է պղնձէ սպասքը, որոնք հիմնականում քաղաքային արհեստանոցների արտադրանք էին եւ օգտագործման ենթակայ էին միայն անագապատումից յետոյ, ինչը կատարում էին շրջիկ արհեստաւորները: Վերջիններս կատարում էին նաեւ ամանեղէնի նորոգման աշխատանքներ: Սիւնիքի պատմազգագրական շրջանում պղինձը տեղական մետաղ է համարուել եւ պղնձի պաշարի պակաս չի եղել, սակայն տեղական պղնձագործ վարպետներ քիչ են եղել եւ հրաւիրուել են դրսից:[15]

ՀԱԹի Սիւնիքի սպասքի հաւաքածուի պղնձէ ամանեղէնի մաս են կազմում կաթնամանները, թասերը, թաւաները, ջրի կժերը, ջրխմիկները, ափսէները, պղնձէ սկուտեղները, քրեղանները: Հաւաքածուում երկու պղնձէ սկուտեղ կայ՝ մէկը Սիսիանի Բնունիս գիւղից, թուագրում է ԺԹ. դարի կէս-Ի. դարասկզբով: Պատրաստուած է սառը կռման եղանակով, արտաքին յարդարանքը զուսպ է՝ յատակին ունի շրջագծեր, եզրերը ալիքաձեւ են: Նմանատիպ սկուտեղները՝ կախուած չափերից, օգտագործուել են կենցաղային տարբեր նպատակներով: Առհասարակ հայկական աւանդական կենցաղում դրանք կիրառուել են որպէս սեղաններ, դրուել են յատակին՝ փոռոցների կամ կարճ ոտքերով, շրջանաձեւ, ուղղանկիւնաձեւ սեղանների վրայ, որոնց շուրջը կազմակերպուել են հիւրասիրութիւններ տան չափա-

[14] Նմանատիպ ջնարակապատ խեցանօթների բարբառային անուանումներից յաճախ հանդիպում է կանաչիկ անուանումը, որը նշանակում է կանաչագոյն լաքով պատուած խեցեղէն աման: Անուանումը կապուած է ջնարակի կանաչակապտաւուն գոյնի հետ (Գ. Գասպարեան, Ա. Գրիգորեան, Ա. Յակոբեան (խմբ.), *Հայոց լեզուի բարբառային բառարան, հտր. 3,* Հր. Աճառեանի անուան լեզուի ինստ., ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան, 2004, էջ 33):

[15] Ս. Լիսիցեան, *Զանգեզուրի հայերը*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1969, էջ 166-67:

հաս անդամների եւ պատուաւոր հիւրերի համար[16]: Հայոց մէջ ամուսնական մահճի մօտ, ամուսնացողների համար պղնձէ սկուտեղ է դրուել, վրան գինի, մեղր, տարբեր անուշեղէններ[17], իսկ մեղրեցիների աւանդոյթի համաձայն, Նաւասարդին հարսնացուի ընտանիքին գինու գաւով, քաղցրեղէնով լի, վառուող մոմերով զարդարուած սկուտեղ են ուղարկել (բարբառային խօսոյթում՝ մեժմահի)[18]: Հաւաքածուում ուշագրաւ է Մեղրիի Փոքր թաղից բերուած, ԺԹ. դարի պղնձէ սկուտեղը, որն աչքի է ընկնում հարուստ զարդագօտիներով, որոնցում հաւասարակենտրոն դասաւորութեամբ նշազարդեր, բուսազարդեր եւ խաչաձեւ պատկերներ են: Ըստ Մեղրի կատարած 1985ի գիտարշաւի ղեկավար Գրիգոր Աղանեանի փոխանցած տեղեկութիւնների, պղնձէ սկուտեղը ձեռք է բերուել անուանի հայագէտ, ծագումով մեղրեցի Կարապետ Մելիքօհանջանեանի դուստր Անահիտ Օհանջանեան-Մեժլումեանից: Սինին կողային եւ կենտրոնական հատուածներում ունի արձանագրութիւններ՝ «Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ԳՐԻԳՈՐ ՄԵՐԱՆՂՈՒԼԵԱՆԻ 1963 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 30», «ԳՐԵՑԻՄ ՔՍԻ ԾԱՌԱՅ ՅՈՀԱՆՆԷՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ ՇՆՈՐՀԻՎ», «ՈՐ Է ԱՅՍ ՏՐ ԶԱՔԱՐԵԱՆՑ Ի ՄԵՂՐԻ»: Սինու շուրջ կատարուած ուսումնասիրութիւններից պարզ դարձաւ, որ արձանագրութիւնից մեզ յայտնի Գրիգոր Մերանղուլեանցը Մելիքօհանջանեանների տոհմից սերուած իշխանական տոհմի ներկայացուցիչ է, ում գերդաստանը 1829-30ականներին ներգաղթի ժամանակ Իրանի հայաբնակ Մուժանբար գիւղից հաստատւում է Զանգեզուրում՝ Գորիսում եւ աւելի ուշ՝ Մեղրու Գուդեմնիս գիւղում[19]: Եւ հաւանաբար նրանց կողմից Մեղրիի Փոքր թաղի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցուն արուած հանգանակութիւններին ի պատասխան եկեղեցին որպէս երախտագիտութիւն նուիրել է սինին: Ինչ վերաբերւում է «Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ…» արտայայտութեանը, որը արձանագրութիւնների տեսքով յաճախ ենք հանդիպում կենցաղային եւ եկեղեցական տարբեր սպասքի վրայ, ընկալւում է որպէս բարեմաղթանք նրան, ում նուիրաբերւում է սպասքը: Որպէս կանոն «Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ» արտայայտութեանը յաջորդում է ընծայատիրոջ անունը: Եկե-

[16] А. Марутян, *Поселения и жилища, Армяне* (Բնակատեղի եւ բնակավայր, Հայերը), Գիտութիւն հրատ., Մոսկուա, 2012, էջ 225:

[17] Ս. Լիսիցեան, «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը», *Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն, հտր. 17*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1981, էջ 49:

[18] Ս. Պօղոսեան, «Մեղրու աւանդական տարազի տօնածիսական համալիրը», *Հայ ժողովրդական մշակոյթ*, 12:2004, Երեւան, էջ 122:

[19] Մ. Աւետիսեան, ԴԱՆ, բանասաց Ն. Բոլեան, Սիւնիքի մարզ, Ագարակ աւան, 7. 12. 2021թ. (Ն. Բոլեանը Գ. Մերանղուլեանի ծոռնուհին է):

ղեցուն կենցաղային սպասք նուիրաբերելու Սիւնիքի պատմազգագրական շրջանի սովորոյթի մասին տեղեկութիւններ է յայտնում Լալայեանը[20]:

Պղնձէ սպասքի յաջորդ տեսակը կերակուրը մատուցելու համար օգտագործուող նստուկաւոր կամ հարթ յատակներով պղնձէ խորը ամաններն են՝ քրեղանները, որոնք սիւնեցիները *կեաւաթ*[21] էին անուանում: Նմանատիպ սպասքի տեսակներ թանգարանի նշուած հաւաքածուն ներառում է: Սրանք հիմնականում փորագրման միջոցով արուած բուսական եւ երկրաչափական զարդերով են գեղազարդուած: Այսպիսի խորը թասերը կիրառուել են նաեւ ջուր խմելու նպատակով եւ կոչուել են ջամ[22]: Սրանց զուգահեռ ջուր խմելու համար լայնօրէն կիրառուել են ջրխմիկների սիւնիք-արցախեան տիպը՝ միականթ, գոգաւոր յատակներով, բուսանախշ կամ պարզապէս գօտեւորուած ելուստներով:

Պղնձէ սպասքը պատրաստուել է կռման, զօդման, երբեմն էլ սառը կոփման եղանակներով[23]: Պղինձը, որպէս մետաղ ե՛ւ դրուագման ե՛ւ փորագրման հնարաւորութիւն է տալիս: Այս հաւաքածուի պղնձէ սպասքի նմուշները փորագրազարդ են, յաճախ հանդիպող զարդերը տերեւներ, ճաղկի թերթեր, ոճաւորուած երկրաչափական պատկերներ, նշիկաձեւ զարդեր են, որոնք սպասքի եզրային գօտիներում են արուում, հիմնականում սպասքի արտաքին մակերեսներին: Բուսական հարուստ մոտիւները բնորոշ են երկրագործ ժողովուրդների հաւատալիքներին եւ կրում են արգասաւորութեան, լիութեան, պտղաբերութեան խորհուրդ, եւ առհասարակ հայկական զարդարուեստում ցանկացած բուսական զարդ նոյնականացւում է կենաց ծառի գաղափարի հետ[24]:

ՓԱՅՏԷ ՍՊԱՍՔ

Սիւնիքում փայտէ սպասքը մեծ թիւ չի կազմել: Փայտից պատրաստել են միայն սպասքի միքանի տեսակ՝ հացի տաշտերը (1,25X40սմ), հացը պահելու համար նախատեսուած սնդուկներ (50X40սմ), Սիւնիքում փայտէ սպասքը մեծ թիւ չի կազմել: Փայտից պատրաստել են միայն սպասքի միքանի տեսակ՝ հացի տաշտերը, հացը պահելու համար նախատեսուած սնդուկներ, տեփուրները, խմորը գնդելու եւ գրտնակելու համար օգտա-

---

[20] Սիսիանում ժողովրդի նուիրատուութիւնների միջոցով հաւաքած սպասքը եկեղեցին անհրաժեշտութեան դէպքում տրամադրում էր հարսանիք կամ թաղում ունեցողներին, որի դիմաց փոխհատուցում էր ստանում (Լալայեան, էջ 248):

[21] Լիսիցեան, էջ 171:

[22] Նոյն, էջ 172:

[23] Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Թադեւոսեան, *Գիւմրի քաղաքի դարբնոցային մշակութային ժառանգութիւնը*, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստ., Երեւան, 2021, էջ 25, 48:

[24] Ա. Մնացականեան, *Հայկական զարդարուեստ*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1955, էջ 2:

գործուող սեղանները, փայտէ խնոցիները: Թանգարնի փայտի սպասքի նմուշները բերուել են Սիսիանի Ուզ գիւղից, դրանք հիմնականում հացահատկի վերամշակման համար նախատեսուած առարկաներ են՝ քարմաղ, ալուրմաղ, հացահատկի կոտ, ալիւրը հորից հանելու յարմարանք, Սիսիանի Տոլորոս գիւղից՝ խմորի տաշտ: Փայտէ սպասքի մաս են կազմում նաեւ ԺԹ. դարի վերջով թուագրուող երկու ջրի կժերը: Նմանատիպ կժերի բերանները սովորաբար փակուել են փայտէ խցաններով կամ պարզապէս լաթի կտորներով: Թանգարանի փայտէ սպասքի նմուշները ձեւով պարզունակ են, կիրառական նշանակութեան, զուրկ որեւէ զարդանախշից:

Ուշադրութիւն են գրաւում հաւաքածուի մաս կազմող երկու իր, որոնք կիրառուել են որպէս սպասք, սակայն սպասքի պարագայ չեն: Դրանցից մէկը Սիսիանի Ուզ գիւղից բերուած ոչխարի ծնկոսկրն է, ինչը իր ալիքաձեւ վերջաւորութեան պատճառով օգտագործուել է որպէս գաթանախշիկ, միւսը Մեղրու շրջանի Կարճեւան գիւղից բերուած դդմիկն (կարկաժ յարդարանքային բոյս) է, որի դիմային հատուածում անցք բացելով օգտագործել են որպէս գինին կարասներից հանելու յարմարանք՝ շերեփ: Այս երեւոյթը առաջին հերթին մարդ--բնութիւն գործակցութեան ցուցիչ է, նաեւ վկայութիւն է որ իւրաքանչիւր պատմազգագրական շրջանի սպասքի համալիր յարմարեցուած է տուեալ շրջանի բնակլիմայական պայմաններին, տնտեսաձեւերին եւ կեցութեան ձեւին:

ՍՈՎՈՐՅԹՆԵՐ

Սիւնիքի պատմազգագրական շրջանում ամանեղէնի օգտագործման առնչութեամբ գոյութիւն են ունեցել առանձնայատկութիւններ, որոնք ընդհանրական են եղել գրեթէ բոլոր պատմազգագրական շրջաններում: Սպասքի հաւաքելը եւ լուանալը գերդաստանի երկրորդ հարսի պարտականութիւնն էր համարւում: Այն խիստ արգելւում էր նորահարսերին, յղիութեան շրջանում գտնուող եւ նոր ծննդաբերած հարսներին, որոնք միայն ծննդաբերութիւնից քառասուն օր անց իրաւունք ունէին տան սպասքին դիպչելու եւ օգտագործելու, այն էլ քահանայի օրհնութիւնից եւ մեռոնաջրով ամանները լուանալուց յետոյ, այլապէս սպասքը հարամուած էր համարւում: Սպասքը ոչ-մաքուր կամ հարամուած էր համարւում, երբ սխալմամբ լուացքաջուր էին լցնում, կամ մուկ էր ընկնում մէջը, այսպիսի ամանները կամ կոտրում էին կամ էլ մոխրաջրով լուանալուց ու խնկարկելուց յետոյ նորից օգտագործում: Պղծուած սպասքը «հալալում» էին միքանի եղանակով: Ջրօրհնէքի օրհնուած ջրով հունցած խմորից բլիթ էին պատրաստում, չորացնում պահում, երբ ամանեղէնը պղծում էր, բլիթը մէջն էին գցում, լուանում սպասքը, որից յետոյ բլիթը կրկին չորացնում

էին, պահում յաջորդ անգամուայ համար, կամ էլ կնունքի մեռոնաջրով հունցած խմորն էին օգտագործում ամանեղէնը մաքրելու համար[25]:

Բնակելի համալիրում սպասքը պահում էին սպասքապահարանների մէջ, որոնք իրենց ձեւով տարբեր էին լինում՝ պատից կախուած, պատի մէջ ներկառուցուած: Սակայն Հայաստանի գրեթէ բլոր շրջաններին յատուկ պահարանի տիպը ծալքատեղն էր կամ ծալքապահարանը: Դրա ուղղանկիւնաձեւ վերեւի մասը նախատեսուած էր անկողնու, իսկ ներքեւի փակ հատուածը՝ սպասքի պահպանման համար: Այսպիսի պահարաննեը օգտագործւում էին նաեւ Մեղրու գիւղական շրջաններում: Որմնախորշ պահարանները, որոնց սիւնեցիները *պապի շկաֆ* էին կոչում, ձեւով կրկնում էին փոքր որմնախոշերին սակայն չափերով բաւականին մեծ էին, միքանի յարկերով եւ ծածկւում էին փայտէ կամ նրբատախտակից պատրաստուած երկփեղկ դռներով[26]:

Ժամանակի ընթացքում սպասքը նաեւ ծիսականացուել է՝ կենցաղային կիրառական գործառոյթը փոխարինելով ծիսապաշտամունքայինով: Սպասքի ծիսականացման այս երեւոյթը գոյութիւն է ունեցել նաեւ Սիւնիքում յատկապէս հարսանիքների, մանկատածութեան եւ թաղման ծէսերում: Օրինակ Սիւնիքում սովորոյթ է եղել, որ հարսանիքի ժամանակ սկեսուրը իւղի պուլիկը ձեռքին երեք անգամ պտտուի նորապսակ զոյգի շուրջը, որպէս առատութեան խորհրդանիշ, իսկ շէմից ներս մտնող հարսի ոտքի տակ կաւէ *կեռաւթ* են դրել եւ հարսը որպէս չարխափան կոտրել է այն: Գորիսում երկու *կեռաւթ* են դրել, մէկը հարսի, միւսը փեսայի համար: Մաղը նոյնպէս սրբացուել է, նորածնին Մեղրու Շուանիձոր գիւղում դրել են մաղի մէջ՝ հաւատալով, որ մաղի ցանցանման հիւսուածքը չարխափան է եւ պաշտպանում է չար ոգիներից[27]:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Սպասքը իր կարեւոր դերակատարումն է ունեցել եւ շարունակում է ունենալ կենցաղը կազմակերպելու եւ վարելու հարցում: Սպասքի կարեւորութեան մասին վկայում է դեռեւս ԺԹ.-Ի. դդ. բնորոշ սպասքի համալիրի բազմազանութիւնը: Հենց այս կարեւորութիւնը գիտակցելով է, որ հասարակութեան կողմից որոշակի վերաբերմունք է ձեւաւորուել սպասքի հանդէպ, այն ծիսականացուել է, երբեմն էլ՝ սրբացուել, որի վերապրուկային դրսեւորումները նկատւում են նաեւ այսօր: Հարկ է նշել, որ ԺԹ.-Ի. դդ. կենցաղավարուած սպասքի որոշ տեսակներ շարունակում են վերարտադրուել եւ կիրառուել հիմնականում ճաշարանային *բիզնէս*ի ոլորտում՝

[25] Ե. Լալայեան, «Սիսիան, ընտանեկան բարքեր», *Ազգագրական հանդէս,* 1:1898, էջ 248-50:

[26] Մարութեան, «Հայ ժողովրդական բնակարանի», էջ 107:

[27] Լիսիցեան, էջ 196-204:

միջավայրի ձեւաւորման եւ աւանդական կերակրատեսակների մատուցման նպատակով: Ուշագրաւ է յուշանուէրային սպասքի արտադրութիւնը, որտեղ փորձ է արւում կրկնել աւանդական սպասքի արտաքին ձեւի նմանութիւնը եւ զբօսաշրջութեան ոլորտում դարձնել ազգային մշակոյթը ներկայացնելու ուրոյն ձեւ:

TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE COLLECTION OF SYUNIK UTENSILS OF THE ETHNOGRAPHIC MUSEUM OF ARMENIA

(Summary)

MARY AVETISYAN (meryavetisyan1984@gmail.com)

The paper focuses on utensils used for cooking and eating in the Syunik region in southern Armenia. It notes that these utensils play an important role in the organization of everyday life. The paper argues that the variety and diversity of the utensils, typically in the 19th-20th centuries, prove their importance. Furthermore, it contends that due to the importance of some of the utensils, society has shaped an attitude towards them which, in time, has been transformed into a ritual and has even been characterized as having sacred significance, an attitude which can still be noticed today.

The author notes that some types of these household utensils have been modernized and have been used in the restaurant business since the 1950s. The author argues that giving them a new look and using them in restaurants is meant to add an atmosphere and a mood while serving traditional dishes. Besides, some sorts of utensils have been redesigned and displayed in souvenir shops, to be used as decorations in houses.

ՍՈՒՐԻՈՅ ՀԻՒՍԻՍԱՐԵՄՏԵԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒ ԲՆԻԿ ՀԱՅՈՑ ՈՒԽՏԱՎԱՅՐԵՐԸ

ՅԱԿՈԲ ՉՈԼԱՔԵԱՆ (hagopcholakian@hotmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Սուրիոյ հիւսիսարեւմտեան շրջաններուն մէջ հայոց ներկայութիւնը դարերու խորութիւն ունի. Տիգրան Մեծի օրով Անտիոքը կը դառնայ փոխարքայութեան մայրաքաղաքը՝ տէրութեան հարաւային թագաւորանիստը. հայեր կը վերաբնակեցուին շրջանին մէջ: Ըստ յոյն, լատին ու մանաւանդ արաբ պատմագիրներու եւ ժամանակագիրներու՝ միջին դարերուն հայոց ներկայութիւնը մեծ խտութիւն մը կը ներկայացնէ Սեւ լեռներուն վրայ, Որոնդէսի միջին եւ վերին հովիտներուն մէջ, մանաւանդ Անտիոք, Սելեւկիա, Լաւոդիկէ եւ Աֆամիա քաղաքներու շրջանակին մէջ: Ահաւասիկ, այդ բնիկ հայութենէն ԺԸ.-ԺԹ. դդ. մնացած հայ բնակչութեան բնակավայրերն էին Պէյլանի, Մուսա Լեռան եւ Քեսապի գաւառակները, Որոնդէսի հովիտին մէջ Եագուպիէ եւ Գնիէ, Տերիւս լեռան Արամօ եւ Ղնեմիէ, Պոտամայի սարահարթի եւ Օրտուի գաւառի հարաւը ցրուած գիւղերը:

Յօդուածը նիւթ կ'ընէ այս բնիկ հայութեան սրբավայրերն ու ուխտավայրերը: Դժբախտաբար, բացի գործող եկեղեցիներէ, մեզի ոչինչ փոխանցուած է Պէյլանի գաւառակի սրբավայրերէն, մինչ ենթադրելի է, որ Սեւ լեռներու այս հատուածին մէջ հայերը պէտք է ունեցած ըլլային մեծ թիւով եկեղեցական եւ վանական կառոյցներ, որոնց հետ բարեպաշտական աղերսներ պէտք է ունեցած ըլլային բնիկները: Այդ ուղղութեամբ ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք միջին դարերուն Ամըգի դաշտի արեւելեան հարեւանութեամբ գտնուող հայ մեծ բնակավայրերուն՝ Գոմ, Անապ, Արթահ, Հարէմ եւն., ինչպէս նաեւ Ռուճի հովիտի նախկին հայ բնակավայրերուն, Անտիոք եւ Լաթաքիա քաղաքներու միջնադարու հայոց սրբավայրերու մասին: Դարձեալ՝ շատ քիչ բան փոխանցուած է մինչեւ Ի. դարու առաջին տասնամեակները յիշուող Պոտամայի սարահարթի եւ Օրտու գաւառի հարաւը ցրուած հայոց սրբավայրերուն մասին:

Այստեղ մեր տեղեկութիւնները գլխաւորաբար կը վերաբերին Մուսա Լեռան եւ Քեսապի գաւառակներուն, Որոնդէսի հովիտի Եագուպիէ եւ Գնիէ, ու Տերիւս լեռան Արամօ եւ Ղնեմիէ գիւղերուն:

Մեր դիտարկումները կատարուած են համապատասխան գրականութեան եւ մեր դաշտային աշխատանքներուն հիման վրայ:

ՈՒԽՏԱՎԱՅՐԵՐ, ԱՆՈՒԱՆ ՈՒ ՊԱՏԿԱՆԵԼԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Սուրիոյ հիւսիսարեւմտեան շրջաններու բնիկ հայոց ուխտավայր կը հանդիսանան սրբավայրերու երեք խմբաւորումներ.-

ա.- Յայտնի կամ անանուն «կիղիցիկներ» եւ անշուք սրբավայրեր.

բ.- Միջնադարեան վանական կառոյցներու աւերակներ.

գ.- Գործող եկեղեցական կառոյցներ՝ եկեղեցիներ ու մատուռներ, «ի հնուց անտի» կամ նորաշէն:

ա) Կիղիցիկները

«Կիղիցիկ»ները (եկեղեցի-իկ) փոքրիկ տարածքներ են, ուր կ'երեւին եկեղեցական կամ այդպէս կարծուած կառոյցի մը յետին մնացորդները՝ խորան մը, մկրտութեան աւազան մը, փոքրիկ խաչքար մը կամ պատին՝ խաչաքանդակ մը, պատերու հիմքեր, խոյակ մը, խարիսխ մը, տապալած սիւն մը, տապանաքար մը եւն.: Հազուագիւտ են կանգուն կառոյց ունեցող կամ իբրեւ այդպիսին յիշուող կիղիցիկները, թէեւ բոլորն ալ կը յիշատակուին իբրեւ նախկին եկեղեցիներ: Կիղիցիկները շատ են մանաւանդ Քեսապի շրջանին մէջ, ինչպէս Գարատուրան գիւղի Ս. Գէորգը, նոյն գիւղի Վերի թաղի կիղիցիկը, Քեսապի մօտ Սամասի Ս. Մարուքէն, Արամոյի Ս. Թորոսը:

Կիղիցիկները մեծամասնութեամբ կը գտնուին նախկին կամ գործող գերեզմանատուներու տարածքին մէջ, ունին առաւել խնամուած սուրբ ծառ մը, փշակաղնի (արաբ.՝ *սընտիան*)[1] կամ դափնի (արաբ.՝ *ղար*), հազուադէպօրէն նաեւ սօսի եւ ձիթենի[2]:

Իբրեւ կիղիցիկ կը յիշուին նաեւ վիմափոր կամ բնական քարայրներ, որոնք հաւանաբար եղած են ճգնարաններ կամ դամբարաններ: Կիղիցիկներու պէս պաշտամունքի առարկայ կը դառնան նաեւ աղբիւրներն ու ծառերը, ինչպէս Ս. Սարգիսի քարայրը եւ Ս. Մարտիրոսի աղբիւրը Մուսա Լեռան Քեպուսիէ գիւղին մօտ, Ս. Ուրբաթի քարայրը Եողունօլուքի մօտ, Խտըրպէկի սօսի ծառը եւն.[3]:

Կիղիցիկներէն ոմանք անհատական ուխտեր կ'ընդունին. անցորդ մը կը մտնէ խաչ մը կը հանէ, մտովի աղօթքը կ'ընէ, «խընդրուածք» մը կը ներկայացնէ (հիւանդի ապաքինում, ճամբորդ հարազատի բարի երթ, զաւկի մը ծնունդը կամ յղի կնոջ բարի ազատում եւն.), ապա քովի ծառի մէկ ճիւղին *ադար* (բարբառ՝ *ադդուօր,* ուխտի նշան՝ լաթի երիզ մը) կապելով կը հեռանայ: Կրնայ աքլոր մը զենել ու տալ դրացիի մը. այդպիսի մատաղը տուն չեն տանիր:

Կարգ մը կիղիցիկներ թաղային ուխտավայրեր են. թաղեցիները կը հաւաքուին ծառին տակ, մէկը իր մատաղը քարին վրայ կը զենէ, կը նստին,

---

[1] Մեր տեսած բոլոր ոչ-քրիստոնեայ սրբավայրերն ալ շրջապատուած են փշակաղնիի պուրակով:

[2] Կիղիցիկներու մասին տե՛ս՝ Յակոբ Չոլաքեան, «Քեսապի շրջանի եկեղեցական հին կառոյցները յարանուանական համայնքներու բաժանումէն առաջ», *Հայագիտական հարցեր*, 1(16):2019, էջ 103-20:

[3] *Յուշամատեան Մուսա Լերան*, խմբ.՝ Մարտիրոս Գուշագճեան եւ Պօղոս Մատուռեան, հրատ.՝ Ճեպէլ Մուսայի հայրենակցական միութեան, Տպ. Ատլաս, Պէյրութ, 1970. տե՛ս՝ Մուսա Լեռան գիւղերու նկարագրութեան բաժինները:

շուրջը կը մաքրեն, ուխտապուր կը պատրաստեն: Ուխտապուրը՝ *կիղիցիկէ-պէօր*, մատաղի միսով պատրաստուած սիսեռով փիլաւ է: Միասին կ'ուտեն, «ուխտդ ընդունելի ըլլայ» կ'ըսեն, ժամանակ կ'անցընեն:

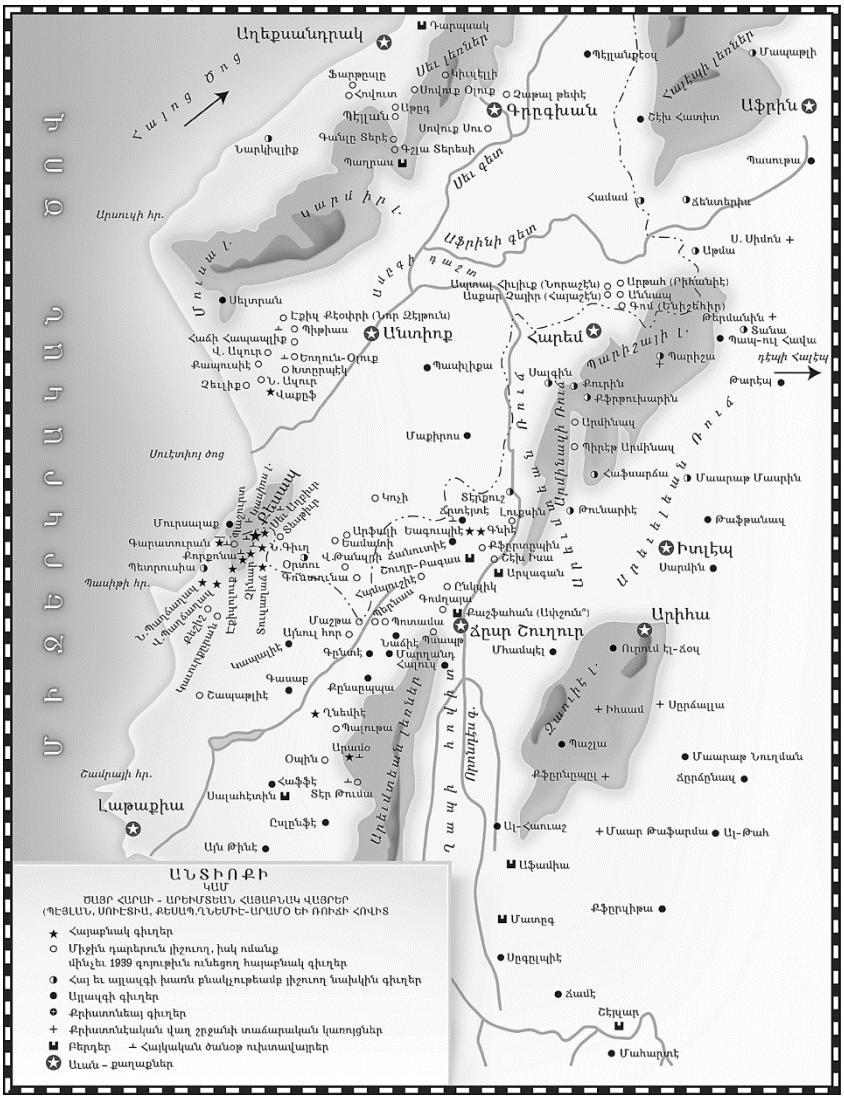
Մ Ի Ջ Ե Ր Կ Ր Ա Կ Ա Ն Ծ Ո Վ
Ա Ն Տ Ի Ո Ք Ի
ԿԱՄ
ՇԱՏՐ ՀԱՐԻՒ - ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՎԱՅՐԵՐ
(ՊԷՅԼԱՆ, ՍՈՒԵԷՏԻԱ, ՔԵՍԱՊ.ՂՆԵՄԻԷ-ԱՐԱՄՕ ԵՒ ՌՈՒԲԱՅ ՀՈՎԻՏ
Հայաբնակ գիւղեր
Միջին դարերուն յիշուող, իսկ ոմանք մինչեւ 1939 գոյութիւն ունեցող հայաբնակ գիւղեր
Հայ եւ այլազգի խառն բնակչութեամբ յիշուող նախկին գիւղեր
Այլազգի գիւղեր
Քրիստոնեայ գիւղեր
Քրիստոնէական վան շրջանի տաճարական կառոյցներ
Բերդեր
Ասան – քաղաքներ
Ալեքսանդրիա
Ալեքսանդրիա
Անտիոք
Հարեմ
Իտլեպ
Արիհա
Ազրաղ
Աֆրին
Լաթաքիա
Ազազ
Ճարապլուս
Մանպիճ
Ռաքքա
Ռահպա
Ռասաֆա
Ռուսաֆա

գաղթականութեան տարածքին մէջ - նկատի ունիմ հարաւի Ալաուի լեռնէրէն ու Որոնդէսի միջին հովիտէն ու Աֆամիայէն հիւսիս - Ռուճի հովիտին մէջ, Կասիոս լեռան լանջերուն, ապա Անտիոքէն հիւսիս երկարող Սեւ լեռներուն վրայ կան բազմաթիւ միջնադարեան քրիստոնէական կառոյցներու աւերակներ՝ եկեղեցիներ, վանքեր, միանձնեայ ճգնարաններ: Հայ հին գաղթականութեան յետնորդները, ինչպէս կ'երեւի ԺԹ. դարէն եկող վկայութիւններէն, բարեպաշտական կապեր ունեցած են անոնց հետ ու զանոնք վերածած՝ յատկապէս համաժողովրդական ուխտավայրերու: Անոնց հետ կապուած են հայկական հաւատալիքներու շատ երեւոյթներ ու ծէսեր, ինչպէս՝ Արամոյի վանքը, Եագուպիէի Ս. Գէորգը (Ս. Աննան), Կասիոսի Պարլում/Պալլումը: Յատկապէս անոնք մեծ խտութիւն մը կը ներկայացնէին Սելեւկիայէն հիւսիս մինչեւ Իսոսի ծոց եւ անկէ մինչեւ Մարաշ երկարող Սեւ լեռներուն վրայ: Սեւ լեռներուն հարաւային բաժնին մէջ, պատմական Սելեւկիա քաղաքէն հիւսիս-արեւելք կը գտնուէին Սուետիոյ կամ Մուսա Լեռան հայ գիւղերը: Մուսա Լեռան բոլոր գիւղերուն կից կը գտնուին բազմաթիւ միջնադարեան եկեղեցական կառոյցներ, վանքերու աւերակներ ու ճգնարաններ, դամբարաններ, որոնց հետ բարեպաշտական աղերսներ ունէին մուսալեռցիները. անոնք սիրելի ուխտավայրեր էին իրենց համար[4]: Դժբախտաբար Կիլիկիոյ սահմանակից, հայոց կողմէ յիշատակուող Դարպսակէն հարաւ, Պաղրասի բերդի հարեւանութեամբ գոյատեւող Պէյլանի շրջանի հայոց ուխտավայրերուն մասին բան չէ փոխանցուած մեզի: Բացի գործող եկեղեցիներէ՝ ոչինչ ունինք այլ սրբավայրերու մասին:

Սեւ Լեռներ

Պատմութիւնը կը վկայէ Ամանոսեան լեռնաշղթայի հարաւային բաժնի՝ Սեւ լեռներու հայոց սուրբ վայրերուն մասին: Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոս կը գրէ. «*Հասաք ի սուրբ լեառնն, զոր Սեաւն կոչին, ի մեր սեփական պարգեւական եկեղեցիքն յուխտն սուրբ, զոր ըստ ասորի բարբառոյ պառ-*

[4] Քեսապի Պարլումի, Մուսա Լեռան եւ Արամոյի միջնադարեան վանական համալիրներու մասին տես՝ J. Mésérian, S. J., *Expédition archéologique dans L'Antioche Occidentale,* Beyrouth, 1964. նաեւ՝ Wachtang Djobadze, *Archeological investigations in the Region West of Antioch on the-Orentes,* Stuttgart, 1986. նաեւ՝ *Յուշամատեան Մուսա Լերան*, էջ 73-75, 78-79, 83-84, 90-96, 100, 106, նաեւ՝ Յակոբ Չոլաքեան, «Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն եւ հաւատալիքներուն մէջ», *Աւանդականը եւ արդիականը հայոց մշակոյթում 1,* հրատ. ՀԱԻ, Երեւան, 2018, էջ 313-327. նաեւ նոյնին՝ «Համպուշիէ գիւղի աշտարակին 1348 թ. հայերէն արձանագրութիւնը», *Վէմ համահայկական հանդէս*, 2(62):2018, էջ 144-154. նաեւ նոյնին՝ «Արամօ գիւղի մօտիկ հայոց վանքը Ս. Աստուածածին եւ Ս. Գէորգ եկեղեցիներով», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի,* 2(34):2021, էջ 30-44:

լահոյ կոչի, որ թարգմանի դրախտ Աստուծոյ»[5]: Ուրեմն՝ պառլահոյ կը նշանակէ «դրախտ Աստուծոյ» ու ընդհանուր անունն է Սեւ լեռներուն եւ ոչ թէ Քեսապի Պարլումը, ինչպէս ոմանք կը կարծեն[6] կամ առանձին վանք մը: «*Այդ անունով վանք չկայ: Արդ, պառլահոն որոշ վանքի մը անունը չէ եղած, այլ «սուրբ տեղիք» կոչուելու արժանի վայր, Աստուծոյ դրախտը յորջորջուելու յատկութիւններով օժտուած սրբատեղիներով լեցուն տարածք*»[7]:

Սեւ լեռներու վանքերը, անապատներն ու ճգնարանները, կը պատկանէին քրիստոնեայ տարբեր ազգերու, դաւանանքներու. կային ասորական, հայկական, յունական, վրացական, լատին վանքեր ու ճգնարաններ, տեղ-տեղ խառն էին՝ հայ-ասորական, յունական-վրացական եւն.: ԺԱ. դարու հայ պատմագիր Արիստակէս Լաստիվերցին կը պատմէ հետեւեալ դրուագը Հալէպի վրայ արշաւող բիւզանդացի Ռոմանոս Գ. կայսեր մասին, որ տեսնելով լեռան վանականներու բազմութիւնը («հերետիկոս» բառով կ'ակնարկէ հայ ու ասորի վանականները)՝ կը հրամայէ բոլորը բանակ տանիլ.

> Սա յառաջին ամի իւրոյ թագաւորութեանն՝ զօրաժողով լինի, եւ ճանապարհ առն ի կողմանս Անտիոքացւոց. եւ կամէր երթալ ի վերայ քաղաքին որ կոչի Հալպ, առնուլ աւերել զնա: Եւ եկեալ հանդիպի լերինն որ կոչի Սեաւ, եւ տեսանէ անդ բազմութիւն վանորէից եւ զմենաստանս մենակեցաց, որք ի մարմնի գոլով զանմարմնոցն բերէին զնմանութիւն: Որք միով այծէիւ կամ բաճկոնաւ շատանան, զՅովհաննու բերելով զնմանութիւն բայց միայն զի նա մարախով եւ վայրենի քաղցու կերակրեալ լինէր, իսկ սոքա երկաթի բրիչ ձեռն առեալ՝ խոնջեալ աշխատին ի գարի սերմանեաց պատրաստեալ զօրապահիկն կերակուր: Այլ զզանազան խորտիկս եւ զքաղցրահամ կերակուրս հանդերձ ուրախարար գինւով զոր մատռուակեն որթք այգեաց, զայսոսիկ զամենեսեան աշխարհասիրացն թողին: Ի գլուխ լերինն բարձրացեալ նախամարգարէին կաճառակից գոլով՝ միշտ ընդ Աստուծոյ խօսին:
>
> Զսոսա տեսեալ թագաւորին՝ հարցանէր արժանաւորաց իւրոց. զի՞նչ են այն բազմութիւն հերետիկոսացն: Եւ նոքա ասեն. սոքա ամենեքեան երամք աղօթողաց են, որք աշխարհի խաղաղութեան եւ կենաց ձերոց առողջութեան միշտ խնդրուածս առնել: Պատասխանի տուեալ թագաւորն ասէ. չէ ինձ պիտոյ աղօթք նոցա. այլ գերեցէք յամենայն վանորէիցն աղեղնաւորս ի ծառայութիւն իմում թագաւորութեանս: Քանզի յոյժ հաւանեալ էր քաղկեդոնական սահմանադրութեանն՝ ատելի գոլով ամենայն ուղղափառ հաւատոց[8]:

---

[5] Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, *Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Ա. հատոր*, Անթիլիաս, 1951, էջ 260:

[6] *Ալպոմ Քեսապի եւ շրջակայից*, Պէյրութ, 1955, էջ 8: Այս շփոթը կու գայ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանէն. «*եւ միւս եւս վանք՝ որոյ ոչ յիշի սրբազան անուն, այլ կոչի վանք Պարլերոյ լերին (Abbatiam Montis Parleri), որ իցէ թերեւս վանքն Պառլահոյ, այն զոր յիշատակեցաք ի թիւս վանորէից Սեաւ լերանց*» (*Սիսուան,* Վենետիկ, 1885, էջ 424):

[7] Տոքթ. Յարութիւն Տէր Ղազարեան, *Հայկական Կիլիկիա, Տեղագրութիւն,* Տպ. Կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս, 1966, էջ 67:

[8] Արիստակէս Լաստիվերցի, *Պատմութիւն,* վենետիկ, 1901, էջ 31:

Հայր Ղեւոնդ Ալիշան եւ հայր Համազասպ Ոսկեան Կիլիկիոյ վանքերու մասին խօսելով կ'անդրադառնան նաեւ Սեւ լեռան հայոց վանքերուն, ինչպէս՝ Արեգի, Շուղրի, Բարսեղեանց, Վարդկան, Մաշկեւոր, Քարաշիթու, Շափիրի, Պաղակձիակ վանքերը[9], բայց յստակ տեղադրութիւն գրեթէ չեն յաջողիր տալ. ոմանց «մերձ ի Մարաշ» արտայայտութիւնը մեզ շատ հիւսիս կը տանի Անտիոքի սահմաններէն:

Պարկանելիութիւն

Հարց է, թէ Մուսա Լեռան, Քեսապի եւ հարաւի հայ գիւղերուն կից գտնուող քրիստոնէական միջնադարեան կառոյցները ի սկզբանէ հայկակա՞ն կառոյցներ եղած են, թէ՞ օտար՝ յունակա՞ն, ասորակա՞ն, թէ՞ այլ: Հայր Յովհաննէս Մըսըրեան եւ Վախտանգ Ճոպաճէ լայնօրէն կը խօսին իրողապէս կամ ենթադրաբար գործած վրաց եկեղեցւոյ վանական համալիրներու մասին, ինչպէս՝ Քեսապի Պարլումը (St. Barlaam), Եողունօլուքի Ս. Թադէոս Առաքեալը եւն.: Այդ վանական համալիրները գործած են հայաբնակ միջավայրերու մէջ: Այդ դարերու արաբական վկայութիւնները բազմաթիւ են՝ գոյութիւն ունեցող տեղաբնիկ հայոց մասին: Պահ մը ընդունելով հանդերձ քաղկեդոնական հայոց գոյութիւնը, բնական հարց կը ծագի, թէ քաղկեդոնականութիւնը որքա՞ն կրցած է գոյատեւել Անտիոքի շրջանի հայոց մէջ:

Մեծագոյն իրողութիւնը այն է, որ հայերը հոս ունեցած են երեք եպիսկոպոսութիւններ՝ Անտիոքի, Լաւոդիկէի եւ Աֆամիոյ: 1179ին Հռոմկլայի ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսներուն մէջ կը յիշուի Աֆամիոյ Կոստանդին եպիսկոպոսը Լաւոդիկէի Սարգիս եպիսկոպոսին եւ Անտիոքի Գրիգորիս արքեպիսկոպոսին հետ[10]: Եւ բնականաբար այս թեմական իշխանութիւններուն տակ գործած են եկեղեցիներ եւ վանքեր:

Կիղիցիկներն ու վաղ միջնադարեան վանական աւերակները իսկութեան մէջ յատուկ համայնքի մը կամ յարանուանութեան մը չեն կապուիր իբրեւ սեփականութիւն: Անոնք համայնական կալուածներ էին կամ մօտիկ բնակավայրի մը գերեզմանատունը, ուր կրնային թաղումներ ընել բոլոր յարանուանութիւններուն պատկանող հայ ընտանիքները, բայց շատ այցելուներ ունեցող կամ համաժողովրդական ուխտավայրի վերածուած սրբավայրերը դրուած էին գործող հայ առաքելական եկեղեցւոյ, հազուադէպօրէն նաեւ հայ կաթողիկէ եւ լատին եկեղեցիներու հսկողութեան տակ: Աւետարանական եկեղեցին պաշտամունքային աղերսներ չունի անոնց հետ:

---

[9] Հայր Համազասպ Ոսկեան, *Կիլիկիայի վանքերը*, Վիեննա, 1957, էջ 295:

[10] Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *Ազգապատում, Ա. հատոր, Գ. մաս*, Բ. հրատ., Տպ. Սեւան, Պէյրութ, 1959, էջ 1468:

Ընդհանուր կարծիք կար, որ այս սրբավայրերը հայոց հետ աղերսներ ունին միայն, բայց կային քանի մը սրբավայրեր, ուր հոռոմներն[11] ալ առանձին համաժողովրդական ուխտագնացութիւններ կը կազմակերպէին, ինչպէս Քեսապի Ներքի գիւղի մօտ Սիվտիկիը եւ Մուսա Լեռան Պիթիաս գիւղի քով Ս. Եղիայի վանքը:

Ընդունուած աւանդութիւն էր, որ կիղիցիկներու եւ վաղմիջնադարեան սրբավայրերու տարածքին մէջ ամէն ինչ պէտք է մնայ, ինչպէս որ կայ: Անոնց վրայ նոր կառոյցներ գրեթէ չկան. անգիր օրէնքով արտօնուած չէ: Կայ ըմբռնում, որ կիղիցիկները յարանուանական բաժանումներէն առաջ հայ առաքելական մատուռներ կամ եկեղեցիներ եղած են, բայց յետագային այդ վայրերը սրբացուած են բոլորին կողմէ ու վերածուած բոլորին պատկանող ուխտավայրի՝ կիղիցիկի: Հոն հայ առաքելականն ալ, բողոքականն ալ, կաթողիկէն ալ իրենց ուխտը ընելու կու գան: Պաշտօնական եկեղեցւոյ վերահսկողութիւն չկայ անոնց վրայ, բայց կան ուխտավայրեր, յատկապէս շատ սիրուած ու համաժողովրդական բնոյթ ունեցողները, ուր ուխտաւորները նուէրներ կը ձգեն՝ սպասք, գումար եւն., ասոնք ուղղակի հայ առաքելական տեղւոյն եկեղեցւոյ հսկողութեան տակ են, ուր եկեղեցւոյ թաղականութեան կարգադրութեամբ պարբերաբար կամ տարին անգամ մը եկեղեցական արարողութիւններ տեղի կ'ունենան: Այս սրբավայրերուն վրայ կը հսկեն տեղւոյն առաքելական եկեղեցւոյ թաղական խորհուրդները, հոգ կը տանին շրջապատի մաքրութեան, ինչպէս մեր օրերուն՝ Քեսապի մօտիկ Ս. Մարուքէն: Կարիք զգացուելու պարագային սրբավայրի կալուածէն դուրս, անոր կից՝ մատուռ մըն ալ կը կառուցեն, առանց սրբավայրէն ծառ մը հեռացնելու կամ քար մը տեղափոխելու, ինչպէս Ներքի գիւղի Ս. Աստուածածին մատուռը (1959)՝ կիղիցիկին կից: Միայն մէկ պարագայի, Գարատուրանի Ս. Աստուածածին կիղիցիկի խորանին հիմքին վրայ կաթողիկէները կառուցեցին պեթոնէ խորան, այդ ալ իբրեւ երկու համայնքներու՝ սրբավայրի նկատմամբ սեփականութեան իրաւունքի շուրջ ծագած կամ հնուց անտի գոյութիւն ունեցող հակամարտութեան մը իբրեւ հետեւանք:

Մենք յստակօրէն չենք գիտեր տեղադրութիւնը Անտիոքի առաջնորդանիստ Յեսուանց վանքին, զոր կը դնեն շատ հեռու՝ «մերձ ի Մարաշ»: Չենք գիտեր նաեւ տեղադրութիւնը Վարդան Այգեցիի վանքին՝ Գետիկին: Անդին, ոմանք փորձած են Քեսունի մօտ Շուղրի Կարմիր վանքն ու Ընկուզնիկի վանքը փնտռել Շուղրի քար եւ Բագաս կից բերդերուն մօտիկ Շուղր եւ Ընկըզիկ գիւղերուն մէջ[12]: Բոլորն ալ մերժուած են:

---

[11] Նաեւ՝ ուռում, *ռում.* այս անունով կը ճանչցուին Բիւզանդական Կայսրութեան յոյն բնակչութեան յետնորդները՝ այժմու Թուրքիոյ, Մերձաւոր Արեւելքի եւ պալքանեան երկիրներու յոյները:

[12] Յ. Ա. Պ., «Շղուրի կաթողիկոսարանը», *Հասկ,* 1941, էջ 20. նաեւ՝ Բիւզանդ Եղիայեան, «Հայեր Սիւրիոյ եւ Լիբանանի մէջ, Ա.», *Հայաստանի կոչնակ,* 3 Յուլիս 1948, էջ 629-31. նաեւ՝ Ա. Գ. Աբրահամյան, *Համառօտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի*

Պատմական վկայութիւններ

Անտիոքի հարաւային շրջաններու «հայալուր» բնակավայրերու մասին առաջին ակնարկութիւնը կը վերաբերի Ալիշանի, որ Անտիոքի Ռենալտ դուքսին պատկանող պարգեւագիրէ մը քաղելով՝ Ալուս (Alus) անուն գիւղը կը տեղադրէ Անտիոքի հարաւը, «որ ընդ Վալենիոյ քաղաքի եւ Մարկադայ. երկուքին եւս ի հարաւոյ Անտիոքայ»: Նոյն ցանկին մէջ «հայալուր» շարք մը անուններ եւս կը նշանակէ, բոլորն ալ Անտիոքի հարաւային կողմը. «*Յորոց գէթ զոմանս ի դէպ է դասել ի կողմանս յայսորիկ եւ զի հայալուր եւս են անուանք նշանակեսցուք զոմանս, որպէս Կոմ կամ Գոմ գիւղ (Come), Պոպոս կամ Բոբս? բերդ (Bobos), համանուն գիւղիւ. Կազնափոր (Casnapor), Կոլկաս (Colgas), Կորկոնէ (Corcona), Մունձարակ կամ Մունսարակ, սոքա ասին լինել ի Palmeris լերին: Իսկ Պոտամա (Potama) եւ Բանջերեգուն (Pangeregun) (Բանջարագում?) ի Ռուսէ հովտի, եւս եւ Գոռոզ (Gorrosio), Մասպաբ (Mastaba) եւն.. ընդ սոսին փուեալ էր եւ Ս. Գէորգ վանք որ ի թիւս վանորէից Սեւոն լերին նշանակեցինք*»[13]:

Կը մնայ ըսել, որ Անտիոքի շրջանի հայ միջնադարեան եկեղեցական ու վանական հաստատութիւններուն մասին հայագիտութիւնը տակաւին շատ ըսելիք ունի:

Անանուն, նոյնանուն ուխտավայրեր

Ուխտավայրերէն շատերը անանուն են, կը ճանչցուին այսինչ գիւղի, թաղի կամ արտի անունով՝ Քեսապի շրջանին մէջ Պաղճաղազի կիղիցիկը, Գարատաշի կիղիցիկը: Ոմանք ունին անուն, որ կրնայ ըլլալ սուրբի մը անունը, ինչպէս Գարատուրանի Ս. Գէորգը, Քէօրքիւնէի Ս. Ստեփանոսը, Քեսապի Ս. Մարուքէն, Քեպուսիէի Ս. Սարգիսի քարայրը, Արամոյի Ս. Թորոսը: Ոմանց անունը հասարակ բառ մըն է, ինչպէս՝ Մուսա Լեռան վրայ Ճգնաւորի քարայրն ու Սուրբ Ուրբաթը, Քեսապի Ներքի գիւղի մօտ Սեւ տիկնոջ կիղիցիկը (Սիվտիկիյը) եւն.:

Միւս կողմէ, սակայն, վանական կառոյցները սովորաբար անունով յայտնի են, ինչպէս Քեսապի Պարլումը, Արամոյի Ս. Աստուածածին վանքը, Պիթիասի մօտ Ս. Եղիայի վանքը, Եողունօլուքի մօտ Ս. Թադէոս Առաքեալի վանքը եւն., կամ պարզապէս կը յիշուին Վանքը ձեւով: Հայր Մըսըրեան կը գործածէ ժողովուրդի՝ տեղւոյն հայոց կողմէ ընդունուած անունները՝ Ս. Միքայէլ, Ս. Թովմաս Առաքեալ, Ս. Եղիա, մինչ Ճոպաձէ կը մերժէ զանոնք՝ գլխաւորաբար վրաց մատենագրութենէն անուններ ենթադրաբար անոնց

պատմութեան, հտր. Ա., Հայպետհրատ, Երեւան, 1964, էջ 430. նաեւ՝ Մարտիրոս Գուշագճեան, *Մուսա լերան հայկական գաղթօճախը*, Տպ. Տօնիկեան, Պէյրութ, 1988, էջ 30:

[13] Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 424:

կապելով: Հայր Մըսըրեան կը խօսի Քեպուսիէ մօտ Ս. Միքայէլ վանքի մասին, զոր Ճոպաձէ կը համարէ վրացական եւ հաւանական կը նկատէ, որ նուիրուած ըլլայ Ս. Գէորգի անուան[14]: Հայր Մըսըրեան կը խօսի Եողունօլուքի մօտ գտնուող Ս. Թովմաս Առաքեալի վանքի մասին, մինչ Ճոպաձէն Սեւ Լեռներուն վանական համալիրները ներկայացնող ցանկի մը հիման վրայ կ'ենթադրէ, որ եկեղեցին Wood of Life («Lifegiving Cross» վրացերէն թարգմանութեամբ) կը կոչուի, այսինքն՝ Խաչ կամ Խաչափայտ, եւ լայնօրէն ուսումնասիրութեան կ'ենթարկէ զայն[15]:

Յատկանշական են նաեւ նոյնանուն ուխտավայրերը: Ուրբաթ անունով երկու տեղ կայ, մէկը Սըբըրբութ կամ Սուրբ Ուրբաթ ուխտավայր քարայրն է Մուսա Լեռ, իսկ միւսը Սուրբ Ուրբաթ աղբիւրն է Ղնեմիէ գիւղին մէջ: Վերջինը արաբախօսները կը կոչեն Շէխ Ճումաա: Շէխ բառը կրնայ նշանակել երէց, աւագ, իշխանաւոր, սուրբ, ուրեմն՝ Սուրբ Ուրբաթ: Ասիկա ծագումնաբանօրէն կու գայ մեր Աւագ Ուրբաթէն, Յիսուսի Խաչելութեան օրը, որմէ ետք, երրորդ օրը ան մեռելներէն յարութիւն առաւ: Խաչելութիւնը մարդոց փրկութեան եւ յաւիտենական կեանքի համար եղաւ, այդ պատճառով ալ տարբեր տեղեր կը կոչուի Լաւ Ուրբաթ, Բարի Ուրբաթ, Սուրբ Ուրբաթ:

գ) Գործող եկեղեցիներ

Առաքելական համայնքի եկեղեցիները հնագոյններն են, կը յիշատակուին իբր «ի հնուց անտի» գոյութիւն ունեցող եկեղեցիներ՝ «կիղիցա». հնագոյնները կու գան ԺԸ. դարու արձանագրութիւններով: Անոնք մեծ մասով տեղւոյն վրայ գտնուած եկեղեցական կառոյցի մը վրան շինուած են կամ լայնօրէն օգտագործած են խոնարհած եկեղեցւոյ մը քարերը: Մըսըրեան եւ Ճոպաձէ կը գտնեն, որ Մուսա Լեռան հայոց եկեղեցիներէն ոմանք իրենց կառոյցին մէջ ունին հին եկեղեցիներէ բերուած քարեր, ինչպէս Քեպուսիայի Ս. Սարգիսը (կառ.՝ 1802ին, այժմ՝ մզկիթ), Խտըրպէկի Ս Փրկիչը (կառ.՝ 1850ին), Եողունօլուքի Ս. Աստուածածինը (կառ.՝ 1790ին, այժմ՝ մզկիթ), Պիթիասի նախկին Ս. Միլիտոսը[16]: Ասիկա ակնբախ է յատկապէս Արամօ գիւղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ պարագային, որուն պատերուն ագուցուած են յայտնապէս հին կառոյցներէ բերուած մեծ ու փոքր խաչքարեր ու քանդակազարդ անկիւնաքարեր[17]: Նկատեր եմ, որ շրջանի եկեղեցիները, նոյնիսկ եթէ կառոյցին մէջ չեն օգտագործած հին, խոնարհած եկեղեցիէ բերուած քարեր, մուտքին կամ գաւիթին մէջ հին կառոյցէ մը բերուած քանդակազարդ քար մը - ընդհանրապէս խոյակ - զետեղած կ'ըլլան: Ասիկա հաւա-

---

[14] Mésérian, էջ 37. նաեւ՝ Djobadze, էջ 172:

[15] Djobadze, էջ 117-18:

[16] Djobadze, համապատասխանաբար տե՛ս էջ 172, 175-177:

[17] Ատրիանօ Ալփակօ Նովելլօ, «Հայկական ճարտարապետական կոթողները Սուրիոյ մէջ», թարգ.՝ քոյր Թէոպիստէ Մարի Պետրոսեան, *Շիրակ,* Օգոստոս-Սեպտեմբեր 1989, էջ 81-87:

նաբար կ'արտայայտէ այն կապը, որ ունեցած են իրենց նախնիները տարածքին մէջ գտնուած աւելի վաղ շրջանի հոգեւոր կառոյցներուն հետ: Այդպիսի մէկական խոյակ ունին Քեսապի Ս. Աստուածածին եւ Քէօրքիւնէի հայ աւետարանական եկեղեցիները: Տեղւոյն հայ կաթողիկէ Ս. Միքայէլ եկեղեցւոյ երիցատան մէջ (նախկին լատինաց վանք) կը գտնուին Պարլումի սրբավայրէն բերուած քանդակազարդ քարեր:

ԺԹ. դարու կիսուն շրջանին մէջ ստեղծուեցան հայ աւետարանական (բողոքական), հայ կաթողիկէ (կաթոլիկ) եւ աւելի ուշ՝ հայերէ կազմուած լատին համայնքներ: Հայութիւնը բաժնուեցաւ չորս յարանուանութիւններու: Այս բաժանումները շատ անգամ եղան մեծ խռովքներով. հին եկեղեցիներն ու գերեզմանատունները կռուախնձոր դարձան, քանդուեցան ու լքուեցան: Նորակազմ յարանուանութիւնները ունեցան իրենց եկեղեցական նոր կառոյցները: Մայր համայնքը, տեղ-տեղ կորսնցնելով հանդերձ, շարունակեց պահել իր եկեղեցիներէն ոմանք իբրեւ հայ զանգուածի մայր եկեղեցի:

Ի տարբերութիւն կիղիցիկներուն եւ վաղմիջնադարեան վանական սրբավայրերուն՝ եկեղեցիները համայնքային եւ յարանուանական սեփականութիւններ են, եկեղեցական թեմական իշխանութեան մը կամ կեդրոնի մը վիճակը կը հանդիսանան, ունին իրենց հոգեւոր հայրը՝ քահանայ, վարդապետ կամ պատուելի, որ ունի իր հօտը կամ ծուխերու քանակ մը: Կ'ունենայ նաեւ աշխարհականներէ կազմուած խորհուրդներ կամ մարմիններ, որոնք կը վարեն եկեղեցւոյ վարչական, տեսչական եւ հոգեւոր եկեղեցական գործերը: Ասոնք, ըստ յարանուանութեան, կ'ունենան տարբեր կազմեր եւ լիազօրութիւններ: Եկեղեցւոյ հօտին ինքնութիւնը կը հաստատուի իր եկեղեցւոյ անունով:

Հասկնալի է, որ եկեղեցիները, ըստ յարանուանական պատկանելիութեան՝ կ'ունենան արտաքին եւ ներքին իւրայատկութիւններ, տօներու, ծէսերու եւ արարողակարգերու մէջ տարբերութիւններ, որոնք ամէն տեղ նոյնն են մեր իրականութեան մէջ:

Եկեղեցիներն ալ ուխտավայրեր են, թէեւ այստեղ ուխտերն ու խնդրուածքները չունին միւս ուխտավայրերուն մէջ երեւցող ցուցական յատկանիշերը՝ զոհ մատուցել, ուխտապուր պատրաստել, ադար կապել, կարգ մը պարագաներու՝ մանրադրամ դնել կամ փակցնել քարին, սուրբգրային նիւթեր՝ գիրք ու սրբանկար, դնել յատուկ տեղ մը եւն.: Գործող եկեղեցիներուն տրուած դրամական ու այլ տեսակի նուիրատուութիւնները կը յայտարարուին քահանային կողմէ: Անհատական ուխտեր ունեցողները զանազան նուէրներ կը խոստանային գործող եկեղեցիին բարեզարդման համար, ինչպէս՝ բան մը հիւսել՝ դաստարակ, վարագոյր, սպաս մը նուիրել, վերանորոգութեան մէջ բաժին ունենալ: Ուխտաւորի նուէրները կրնային զուտ բարեսիրական նպատակ ունենալ՝ յատկացուելով անկարներու, ծերանոցի, որբանոցի, անկելանոցի, դպրոցի: Տարածուած երեւոյթ է, որ կի-

ղիցիկներն ու վանական աւերակներու ուխտի մեկնողներ՝ նուէրները կը յանձնէին գործող եկեղեցիին:

Անտիոքի շրջանէն դուրս՝ մեծագոյնը «Աւետեաց երկիր» կատարուած ուխտագնացութիւնն էր: Բայց շատեր չէին կրնար կատարել ատիկա, ուստի ուխտը կը կապէին գործող եկեղեցիներէն մէկուն: Այսպէս՝ Հաճի Հապիպլիի Ս. Աստուածածին եկեղեցին (վերանորոգուած 1781ին), «*ուխտատեղի էր, ուր Երուսաղէմ*[18] *ուխտի երթալու կարելիութիւն չունեցող հաւատացեալները կը հանդիպէին, որովհետեւ, ըստ աւանդութեան, անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր փոխանցուած է, որ եկեղեցիին մէջ գտնուող արծաթեայ անօթին մէջ զետեղուած փայտախաչի բեկորը մասունք մըն է Յիսուսի Խաչափայտէն*»[19]:

ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՈՒ ՈԳԵՂԷՆ ԷԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Յատկապէս կիղիցիկները հանդէս կու գան շրջապատի եռամիասնութեան մը մէջ. առաջինը հնավայր մըն է՝ կիղիցիկին շուրջ գտնուող արտերուն մէջ հնութեան հետքեր, կարասային թաղումներ, ոսկորներ, կղմինտրէ կտորներ, երկրորդը՝ հնամենի աղբիւրը, որ առհասարակ Գապ կը կոչուի, երրորդը՝ նոյնինքն ուխտավայրը: Ահաւասիկ այս եռամիասնութեան մէջ կը գտնուի «գանձը»: Ի՞նչ է գանձը՝ իրողապէս ոչ ոք գիտէ, ջու՞րը, եկեղեցւոյ սրբութի՞նը, թէ՞ իսկական հարստութիւն՝ գանձ:

Հակառակ անոր որ ըստ ժողովրդային հաւատալիքներու՝ բոլոր սրբավայրերն ալ ունին իրենց պահապան սուրբերը՝ Ս. Աստուածածինը, Ս. Գէորգը, Ս. Սարգիսը, Ս. Աննան, Ս. Ստեփանոսը, Ս. Մարուքէն եւն., այդուհանդերձ, շատ սրբավայրերու մասին պատմուող զրոյցներուն մէջ ուրիշ էակներու եւս կը հանդիպինք: Ասոնք պահապան էոյթներ են՝ հեքիաթի եւ իրականութեան խառնուրդ. ասոնք պահապաններն են սբավայրին, ջուրին ու գանձին եւ կը յայտնուին միայն այս սրբավայրերուն հետ կապուած զրոյցներուն մէջ:

Պահապանը.-

ա) Մարդակերպ էակ մըն է, սրբավայրին սուրբը. ըստ զրոյցներու՝ անիկա սրբավայրի կանգուն եղած ատենի վերջին եկեղեցականն է, կը կոչուի Կիղիցիկ Պապուկ. ան մարդոց կը ներկայանայ երկար մօրուքով, ձեռնափայտով ու լրիւ ճերմակ պարեգօտով: Կիղիցիկ Պապուկի ներկայութիւնը կը կապեն գրեթէ բոլոր կիղիցիկներուն հետ: Արամոյի մէջ այս ոգին նոյն կերպարանքով երեւցած է ոմանց ու կը կոչուի Շէխ:

բ) Կանացի կերպարանքով էակ մըն է, որ ունի կնոջ մը բոլոր յատկանիշերը, կը լոգնայ, կը սանտրուի, կ'երեւի այր մարդոց ու կը չքուի: Կը կոչուի

[18] Երուսաղէմ ուխտի գացածներուն՝ *հաճի* (ուխտաւոր) կ'ըսէին: Աւելի հինները գործածած են *մուղդըսի* (արաբերէն՝ երուսաղէմցի) բառը:

[19] Զօրա Իսկէնտէրեան, «Հաճի Հապիպլի», *Յուշամատեան Մուսա Լեռան,* էջ 75:

Սիվտիկի, ու կապուած է Ներքին գիւղի համանուն ուխտավայրին հետ: Եագուպիէի Ս. Աննա ուխտավայրին հետ կապուած զրոյցներուն մէջ Ս. Աննան կ'երեւի լրիւ ճերմակ զգեստով ու թագով, անոր կ'ընկերանան երեք եղբայրները, որոնք կը պաշտպանեն գիւղն ու սրբավայրը: Կիղիցիկ Պապուկին եւ Սիվտիկիին պատիժները զգուշացումներ են կամ միջոցներ՝ սրբավայրէն առնուած որեւէ բան իր տեղը վերադարձնելու կապակցութեամբ:

Այս պահապան-ոգիները սրբավայրի պահապաններն են ու չեն արտօներ, որ սրբավայրի պուրակէն մարդիկ ծառ հատեն, հողամաս գողնան, քարերը տեղափոխեն, դռնակը տանին, հաւատացեալներու հոն ձգած մանրադրամները գողնան: Զրոյցներուն մէջ գողցուած դուռը կռնակէն վար չ'իջներ, խաչագողը կուզիկ կը դառնայ, տեսողութիւնը կը կորսնցնէ, ծանրօրէն կը հիւանդանայ՝ մինչեւ գողօնին տեղը վերադարձնելը: Զրոյցներուն մէջ ասոնք անուն-մականունով կը յիշուին: Պատիժը սահմանուած է ոչ միայն հայերուն, այլ բոլորին՝ դաւանափոխ ու կրօնափոխ հայերուն, արաբին, թուրքմէնին, ալաուիին[20], քուրտին, որոնք նոյնպիսի բարեպաշտութեամբ կը մօտենան այս վայրերուն ու ձեռք չեն երկարեր անոնց ու կը հաւատան, թէ այսինչ կիղիցիկը հոգեկան հիւանդութիւններ կը բուժէ, այնինչը մանչ զաւակ կը պարգեւէ, այնինչը կորսուած հարազատի մը տունդարձին կ'օգնէ եւն.[21]:

գ) Կիղիցիկ Պապուկի առնչութեամբ զրոյցներուն մէջ կայ նաեւ *արվանտ* անունով յիշուող վիշապը, որ կը պատկերացուի սովորաբար օձի կամ այլ կենդանի արարածի մը (ծովաշուն, կէտ, ոչխարակերպ էակ, լուսեղէն կերպարանք, նոյնիսկ՝ ծովային թարթառ) կերպարանքով: Տարածքի ժայռերուն վրայ գոյացած ոլորանները կը համարուին օձին հետքը, որ դէպի «գանձ»ը կը տանի: Արվանտը Կիղիցիկ պապուկին հետ կ'երեւի հաշտ վիճակով, անոր պատճառած կամ պատճառելի պատիժը աւելի ահաւոր է գանձագողներուն նկատմամբ: Արվանտը կամ վիշապը ըստ էութեան չար է, իբրթէ մանուկներ կուլ կու տայ, բայց դեր ունի սրբավայրերու պաշտպանութեան մէջ: 1 Յուլիս 1974ին Գարատուրանի Վերի թաղի կիղիցիկին մօտ

---

[20] Ալաուիները հաւաքական ուխտագնացութիւններ ալ կ'ընեն այսպիսի սրբավայրերուն: Արամոյի Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման ուխտագնացութեան անոնց մասնակցութեան մասին գրուած է. «*Սուրբ Աստուածածնի փօնին նոյնիսկ շրջակայ Նուսէյրի կոչուած արեւապաշտ ազգերէն եկողներ կ'ըլլան ընծայաբերութեամբ*» (Այծեամն, «Նմուշ մը Արամօ գիւղին հայ լեզուէն», *Հանդէս ամսօրեայ*, 1:1907, էջ 27: Նուսէյրիները նոյն ալաուիներն են, շիա դաւանանքին մէջ անկախ յարանուանութիւն մը, որ իր անունը կ'առնէ Ալի Պըն Ապի Թալէպ խալիֆայէն): Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ ձախակողմեան խորանին մէջ այժմ դրուած է *փարիհ* (խորհրդանշական գերեզման), ծածկած կանաչ լաթերով, ու «Եա խըտըր» կանչելով եւ ընծաներով անոր ուխտի կու գան:

[21] Այսպիսի զրոյցներու հաւաքածոյ մըն է Ներսէս քհն. Թաթարեանի *Ս. Աննա մատուռը եւ անոր հրաշքները* գիրքը (Հալէպ, 1963):

ջրհորին մէջ 5 անձանց մահուան աղէտը տեղացիք կը բացատրեն իբր «Կիղիցիկ պապուկն ու արվանտը պատժեցին թաղեցիները»: Ոմանք կը համարձակէին ըսել *«Թի գիւղիս արվանտը պըլղից զիրինք»* (Կարծես արվանտը կլանեց զիրենք), թէեւ եղածը պարզապէս թունաւորում նկատողներուն կողմէ կշտամբանքի կ'արժանանային:

Չափազանց հետաքրքրական է չորրորդը, որ մարդոց կը ներկայանայ լուսեղէն կերպարանքով կամ ամբողջապէս ճերմակ հագած երկու համանման մարդոց տեսքով: Զրոյցներուն մէջ ասոնք կը ներկայանան առանձին մարդոց քուն, թէ արթուն վիճակի մէջ ու կը յայտնեն գանձին տեղը. պայմանով որ մարդը այդ մասին ոչ ոքի ըսէ, երթայ առանց ետեւ նայելու, գանձին տիրանալու պարագային՝ գաղտնիքը ոչ ոքի յայտնէ[22]:

Շատ զրոյցներու մէջ վերոյիշեալ ոգեղէն էակները չկան, չկան նաեւ սուրբերը, բայց պատիժը բնականաբար կը հասնի, սրբավայրին պաշտպանութիւնը կը կայանայ:

ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ուխտագնացութիւնները կ'ըլլային անհատական, ընտանեկան կամ թաղային, բայց մեծագոյնները հաւաքական ուխտագնացութիւններն էին:

Հաւաքական ուխտագնացութիւնները երկու խումբի կը բաժնուին.-

- Գիւղի մը կամ մէկ-երկու գիւղի բնակիչներուն համար. ասոնք տեղական ուխտագնացութիւններ էին:

- Ամբողջ շրջանի հայութեան համար: Ասոնք համաժողովրդական ուխտագնացութիւններ էին:

Անկախ աշխարհագրական հեռաւորութենէն, իրարմէ 6-12 ժամ հետիոտն ճամբորդութեամբ, այս շրջանակները իրարու հետ կը պահէին հաղորդակցութեան զանազան կապեր՝ ազգակցական-ընտանեկան, առեւտրական, յարանուանական ու կուսակցական: Օրինակ, Քեսապի մէջ միշտ ալ եղած են *Սիվփիցա, Արամալցա, Արֆալցա, Եագուպիացա* կոչուող հարսեր: Մուսալեռցիներու եւ քեսապցիներու միջեւ եղած է ժառանգական կնքահայրութիւն, մինչեւ այսօր ալ անոնք զիրար *շըպէն* (արաբերէն՝ կնքահայր, քաւոր) կը կոչեն: Այս շրջանակներու մէջ, մասնաւորաբար հարաւէն հիւսիս ընտանիքներու տեղաշարժ եղած է ԺԹ. դարուն եւ անկէ ետք, Քեսապի մէջ հաստատուած են Արամոյէն, Ղնեմիէէն ու Քիւրտ Տաղէն եկած ընտանիքներ, ինչպէս՝ Սարամազեան, Արամեան կամ Արամալի, Քորթեան եւ Մահտեսեան ընտանիքներ, Սուետիոյ եւ Պէյլանի մէջ կան Քեսապլեաններ եւն.: Եղած են արհեստակցական ու առեւտուրի կապեր, ապրանքափոխանակում եւն.: ԺԹ. դարուն բոլոր գիւղերու խոզակի բերքը կը տեղափոխուէր

[22] Յակոբ, Չոլաքեան, «Վիշապը (արվանտ) Քեսապի հայոց հաւատալիքներուն մէջ», *Վիշապը հեքիաթի եւ իրականութեան սահմանին*, հրատ.՝ ՀՀԳԱԱ ՀԱԻ, Երեւան, 2019, էջ 215-24:

Լաւշիէ, Խտըրպէկ եւ Անտիոք: ԺԹ. դարու կէսէրէն կ'աւելնան հոգեւոր-եկեղեցական եւ կրթական կապերը: Այս շրջանակներէն բազմաթիւ քահանաներ, պատուելիներ, վարժապետեր եւ վարժուհիներ կը գործէին հոս ու հոն, օրինակ 1856ին Եագուպիէ կանչուած Տէր Ստեփանը քեսապցի էր, Շահպազեան ընտանիքէն, անկէ կը սերին Եագուպիէի Գասսիս-Երէցեան տոհմի ընտանիքները, Արամոյի, Ղնեմիէի, Արֆալիի ուսուցիչները եղած են քեսապցիներ, մուսալեռցի էին Քեսապի մէջ երկար տարիներու ծառայութիւն ունեցած վերապատուելիներ Տիգրան Անդրէասեանն ու Կարապետ Թիլքեանը:

Ազգային գաղափարական զարթօնքի օրերուն գործակցութեան եւ փոխադարձ շփումներու դերակատար եղաւ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որ 1892ին Մուսա Լեռան Խտըրպէկ գիւղէն սկիզբ առնելով հասաւ Քեսապ եւ հարաւի միւս հայախօս եւ արաբախօս գիւղերը: Ասոր նպաստը եղաւ նաեւ այն, որ ազգային ապրումներով վերստին եղբայրացաւ յարանուանապէս բաժնուած ժողովուրդը: Դաշնակցութիւնը շրջանին մէջ երեւցաւ 1908էն ետք. անոր հետ կը կապուի նաեւ նորադաւաններուն, յատկապէս աւետարանական, մայր եկեղեցւոյ վերադառնալու միտում մըն ալ:

Այս բոլորէն վեր, փոխադարձ կապի եւ շփումներու տեսակէտէն մասնաւոր նշանակութիւն ունեցած են համաժողովրդական ուխտագնացութիւններն եւ ուխտավայրերու ժողովրդական տօնակատարութիւնները: Ասոնք շատ կարեւոր իրադարձութիւններ էին Անտիոքի շրջանի՝ այլազգի գիւղերով ու շրջաններով բաժնուած հայերը տարին քանի մը առիթներով համախմբելու ուխտավայրերու տարածքին մէջ:

Իւրաքանչիւր շրջանակի մէջ կային համաժողովրդական ուխտագնացութեան առիթներ եւ վայրեր: Բուն առիթներն էին Հայ Եկեղեցւոյ երեք տաղաւար տօները՝ Վարդավառը, այսինքն՝ Քրիստոսի Պայծառակերպութեան տօնը, Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման տօնը եւ Ս. Խաչվերացը: Աւանդաբար՝ Վարդավառի համաժողովրդական ուխտագնացութեան գլխաւոր վայրը Քեսապի Պարլում ուխտավայրն էր, Ս. Աստուածածնայ ուխտագնացութեան գլխաւոր վայրը՝ Արամոյի Ս. Աստուածածին վանքը, իսկ Ս. Խաչի ուխտագնացութեան գլխաւոր վայրը՝ Մուսա լեռ, Ս. Թովմաս առաքեալի վանքը: Տաղաւար տօներէն դուրս կար նաեւ Ս. Գէորգի (ապա՝ Ս. Աննայի) համաժողովրդական ուխտագնացութիւնը Ճսըր Շուղուրի մօտ Եագուպիէ գիւղի «Արեւմտեան եկեղեցի»: Ասոնց կը մասնակցէին Անտիոքի գրեթէ բոլոր վայրերէն եկող ուխտաւորներ: Համաժողովրդական ուխտագնացութիւնները կը կազմակերպուէին ու կը հովանաւորուէին թեմական առաջնորդներու կամ կաթողիկոսական փոխանորդներու կողմէ[23]:

[23] Յակոբ Չոլաքեան, «Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն եւ հաւատալիքներուն մէջ», *Աւանդականը եւ արդիականը հայոց մշակոյթում 1,* ՀԱԻ հրատ., Երեւան, 2018, էջ 313-27. նաեւ՝ Յակոբ Չոլաքեան, «Արամօ գիւղի մօ-

Այս տօներուն առթիւ կային նաեւ այլ ուխտավայրեր, ուր նոյն օրերուն կ'ըլլային տեղական ուխտագնացութիւններ՝ տուեալ գիւղի կամ քանի մը գիւղերու բնակիչներուն կողմէ: Տեղական ուխտագնացութիւնները կրնային ըլլալ նաեւ տարբեր առիթներու, ամիս եւ ամսաթիւ չունէին եւ կը կազմակերպուէին ինքնաբուխ կերպով: Օրինակ՝ երաշտ տարիներուն անձրեւաբեր Ս. Եղիայի ուխտագնացութիւնը Ս. Եղիա, Մուսա Լեռ, քեսապցիներու ուխտագնացութիւնը Ս. Սարգիս, Մուսա Լեռ, հունձքի աշխատանքներէն ետք եւն.:

Ըսինք՝ համաժողովրդական ուխտագնացութիւններուն կը մասնակցէին ոչ միայն տուեալ գիւղի ու շրջանի բնակիչները, այլեւ ուխտաւորներու մեծ կարաւաններ՝ Անտիոքի շրջանի միւս բնակավայրերէն: Հոն այս տարբեր շրջանակներու մարդիկ միացած են ոչ միայն ուխտով, այլեւ՝ հաստատած ծանօթութիւններ, խնամիութիւն, արհեստակցական ու առեւտրական կապեր, ճանչցած իրարու բարքերն ու սովորութիւնները, բարբառներու առանձին յատկանիշերը, իրարմէ սորված իրենց պարերը, երգերը, խաղերը: Հաւաքական ուխտագնացութիւնները հոգեւոր եւ նիւթական մշակոյթի մեծ իրադարձութիւններ էին, որոնցմով պայմանաւորուած էին ոչ միայն անոնց գոյութիւնն ու զարգացումը, այլեւ համանման արժէքներու բացայայտումն ու պահպանումը:

Հայ եկեղեցւոյ տօներուն առթիւ կատարուող համաժողովրդական ուխտագնացութիւնները կազմակերպելու գործին մէջ հիմնական դերակատարութիւն ունէին թեմակալ առաջնորդները, այս պարագային՝ Լաթաքիոյ հոգետան տեսուչ եւ Ճսըր Շուղուրի, Լաթաքիոյ եւ Անտիոքի կաթողիկոսական փոխանորդները, իսկ 1927էն ետք՝ Բերիոյ թեմի առաջնորդները: Անոնց պարտականութիւնն էր եկեղեցական բոլոր բեմերէն յայտարարութիւն կատարել համաժողովրդական ուխտագնացութեան մասին, կապ հաստատել ուխտավայրի շրջանին մէջ գործող եկեղեցւոյ կամ մօտիկ քանի մը եկեղեցիներու *մութաուլլի*ին կամ թաղական խորհրդոց՝ պարտ ու պատշաճ կարգադրութիւնները տեսնելու եւ որոշեալ օրը առաջնորդը դիմաւորելու համար: Անպայման տեղեակ կը պահուէին վարչական տարածքի կառավարիչը *(միւտիր)* եւ ոստիկանութիւնը: Օսմանեան իշխանութեան ատեն կային ուխտաւորներու ճամբորդութիւնները եւ ուխտավայրի ապահովութիւնը կարգաւորող յատուկ միաւորներ:

տիկ հայոց վանքը Ս. Աստուածածին եւ Ս. Գէորգ եկեղեցիներով», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի,* 2(34):2021, էջ 30-44. նաեւ՝ Ներսէս քհն. Թաթարեան, *Ս. Աննա մատուռը եւ անոր հրաշքները,* Հալէպ, 1963. նաեւ՝ Յակոբ Չոլաքեան, *Անտիոքի մերձակայ Ռուճի հովիտի հայերը*, Անթիլիաս, 2006, էջ 191-95. նաեւ՝ Խաչեր Մատուռեան, «Եողուն-Օլուք», *Յուշամատեան Մուսա Լերան,* էջ 93. նաեւ՝ Ալպէռ Ս. Թէմիրեան, *Քէսապ,* Տպ. Տօնիկեան, Պէյրութ, 1956, էջ 43-44:

Տաղաւար տօներու ուխտագնացութիւնները կ'ըլլային գլխաւորաբար Շաբաթ եւ Կիրակի օրերուն: Գրեթէ բոլոր ուխտագնացութիւնները նոյն ձեւով կը կատարուէին: Ուխտաւորները նախատօնակի երեկոն տեղ հասած պէտք է ըլլային: Հեռաւոր տեղերէ եկողները այդ օր ճամբայ ելած ու վանքի կից գտնուող բացատին մէջ *չէրդիկ*ները (հովուական վրան) լարած կ'ըլլային, բեռնատար կենդանիներուն տեղ գտած, ջուրի խնդիրը լուծած՝ ուսով կամ բեռնատար կենդանիով տիկերով ջուր ամբարած: Բոլոր ուխտավայրերն ալ աղբիւր ունէին: Ուխտաւորներէն ոմանք կ'իջեւանէին մօտիկ գիւղին մէջ բարեկամ-ազգականի մը տունը: Ուխտաւորները իրենց ընծաները՝ մատաղցու խոյ եւ հիրիսացու ցորեն, կը յանձնէին պատասխանատու մարմնին, ապա ներկայ կ'ըլլային երեկոյեան ժամերգութեան: Քահանայ հայր մը կ'օրհնէր խոյերը, որոնց ափով աղ կը կերցնէին: Տեղւոյն եկեղեցւոյ իշխանութեան հսկողութեամբ երիտասարդները կրակի վրայ կը դնէին մեծ պղինձները ու մինչեւ առտու կը հսկէին հերիսային:

Գրեթէ բոլոր համաժողովրդական ուխտագնացութիւններու միակ ուխտապուրը հերիսան է (Քեսապ՝ *հիրիսէ՛պէօր,* Սուետիա՝ *քիշկէկ*): Հերիսայի ցորենի լուացումը կը կատարէին կիները, աղբիւրին առջեւ, իսկ երիտասարդները կը կատարէին ցորենծեծը: Շատ ուխտավայրեր ունէին ցորենծեծի սանդեր եւ կամ պաթոս: Օրէնք էր, որ զենումը կատարող, ցորենը ծեծող ու հերիսայի եփին հսկող մարդոց յանձնուէր մատաղի թոքը, երիկամները, սիրտը եւ այլ մասեր, որոնք հերիսայի կաթսաներուն մէջ չէին դրուեր: Այս մարդիկ բացօթեայ խոհանոցին շուրջ մինչեւ առտու կը կազմակերպէին խնճոյքներ ու խաղեր, կը հսկէին հերիսայի եփին: Անդին՝ վրաններու շրջապատին մէջ կը բացուէին հաւաքական սեղաններ ու ամէն մարդ, իր խաշարը դնելով սեղանին վրայ, կերուխում կ'ընէին, կ'երգէին, իրենց բարբառներով պարերգեր կ'ընէին. կը պարէին զանազան նուագարաններ գործածելով՝ գաւալ, շուպապիկ, արղուր, ճումպուշ աւելի ուշ ժամանակներուն՝ նաեւ ջուհակ եւ ձեռնադաշնակ: Կը կատարուէին հայերէն, թրքերէն, արաբերէն երգեր: Հայերէն ազգային-յեղափոխական, աշուղական եւ ժողովրդական երգերը սկսան տարածուիլ ԺԹ. դարու վերջերէն:

Ամենէն աշխուժ միջավայրը բուն հրապարակը կ'ըլլար, ուր կեդրոնի խարոյկին շուրջ կը փչէր զուռնան, կը թնդար թմբուկը, ու ծայր կ'առնէին շուրջպարերը, զուգապարերը, մենապարերը ու զանազան խաղեր. այստեղ պարն ու նուագը, խաղն ու ծափը մինչեւ առտու կը տեւէր: Խաղահրապարակը մեծ բազմութեամբ շրջապատուած կ'ըլլար:

Բոլոր համաժողովրդական ուխտագնացութիւններուն կը փութային հասնիլ նաեւ շրջուն վաճառորդները՝ ուխտաւոր բազմութեան վաճառելու համար քաղցրաւենիք, օշարակներ, այդ միջավայրի տնտեսական յատուկ իրեր ու սարքեր՝ սանտրեր, փայտեայ շերեփներ, նուագարաններ եւն.:

Կիրակի առաւօտ Ս. Պատարագն էր, հերիսայի օրհնութիւնը եւ բաշխումը, որմէ ետք ժողովրդային պարերն ու խաղերը կը շարունակուէին հրա-

պարակին մէջ: Ուխտաւորները կը կատարէին իրենց ուխտերը՝ մկրտութիւն, հերահատում եւն.:

Անտիոքի շրջանի հայոց համաժողովրդական բոլոր ուխտագնացութիւններուն կը մասնակցէին նաեւ յոյներ, ալաուիներ, թիւրքմէններ, քիւրտեր ու արաբներ եւ տեղ կը գրաւէին խաղահրապարակին մէջ իրենց երգերով ու պարերով: Շուրջպարի իւրաքանչիւր նոր դարձին թմբկահարը *«սապաշ»* կը ստանար շարք մտած *պարպաշի*էն ու սապաշ կանչելով կը գովէր անով ներկայացուած ուխտաւորները, ուխտավայրը, գիւղը, տոհմը, հիւրերը եւն.: Այս համաժողովրդական ուխտագնացութիւններուն միջցեղային բախումներ երբեք չեն արձանագրուած[24]:

1920ականներէն ետք Անտիոքի շրջանի հայոց այս մեծ ուխտագնացութիւններուն հետզհետէ մեծ թիւերով սկսան ներկայ ըլլալ հայ նոր գաղթականութեան մաս կազմող ընտանիքներ եւ միութենական խումբեր, որոնց համար այս միջավայրը թէ՛ ամառանոցային եւ թէ՛ ազգային իմաստով կարեւորութիւն կը ներկայացնէր: Ասոնք եւս իրենց տոհմիկ պարերով ու երգերով նոր երանգ մը աւելցուցին այս ուխտագնացութիւններուն վրայ:

Հեռաւոր տեղերէ եկողներուն համար ասիկա քառօրեայ ուխտագնացութիւն էր:

ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ, ՆՈՐ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

1939ի սահմանագծումով եւ հայերու գաղթով Պէյլանի, Մուսա Լեռան եւ Օրտուի հարաւի հայ բոլոր սրբատեղիները լքուեցան: Հոն շարունակեցին գործել միայն Վագըֆ գիւղի Ս. Աստուածածինը եւ Աղեքսանդրէթի Ս. Քառասնից մանկանց եկեղեցին: Շրջան մը գործեց նաեւ Գրըգխանի Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Քեսապի Պարլումի ուխտավայրը նոյնպէս Թուրքիոյ անցաւ: Այնտեղ կատարուող Վարդավառի ուխտագնացութեան փոխարէն Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման տօնին առթիւ սուրիահայութեան համար համաժողովրդական ուխտագնացութեան վայր դարձաւ Ներքի գիւղի Ս. Աստուածածինը: Քեսապի եւ շրջակայ գիւղերու գործող եկեղեցիներէն բացի՝ նախկին ուխտավայրերէն ոմանք կը շարունակեն ունենալ իրենց այցելուները: Մինչեւ 2012ի ծայրայեղ իսլամականներու ներժուժումը՝ համաժողովրդական ուխտագնացութիւն կը կազմակերպուէր նաեւ Եագուպիէի մէջ Ս. Աննա եկեղեցւոյ մէջ: Ներկայիս, Լաթաքիոյ եկեղեցին կը գործէ: Արամոյի Ս. Ստեփանոս եւ Ղնեմիէի Ս. Գէորգ եկեղեցիները կը շարունակեն մնալ հայրենակիցներու եւ հաւատացեալներու հոգածութեան առարկայ:

---

[24] Ուխտագնացութիւններու մասին շարք մը յուշեր ունի Թադէոս Պապիկեան՝ «Խաչվերացի օրը մեր գիւղերուն մէջ», *Քուլիս,* 1979:1987, էջ 20. նաեւ՝ «Հուտ հայաբնակ գիւղը՝ Վագըֆ», *Քուլիս,* 1022:1990, էջ 22. նաեւ՝ «Տօնակատարութիւնները մեր կորսուած աշխարհին մէջ», *Քուլիս,* 1051:1992, էջ 48. նաեւ՝ «Տօներ եւ տօնակատարութիւններ մեր գիւղերուն մէջ», *Քուլիս,* 1037:1989, էջ 16. նաեւ՝ «Յուշեր գաւառէն – Վէնքը (Վանքը)», *Քուլիս,* 1009:1989, էջ 29:

NATIVE ARMENIAN PILGRIM SITES IN NORTHWESTERN SYRIA

(Summary)

HAGOP CHOLAKIAN (hagopcholakian@hotmail.com)

The paper focuses on native Armenian pilgrimage sites in north-western Syria, which include Beylan, Musa Ler, Kesab, the Roudje Valley, and the Deriya Mountains. These sites are categorized in three groups: a) small sanctuaries, like ruined chapels, caves, cemeteries, springs, trees, b) ruins of early medieval temple precincts, c) currently functioning churches.

The author notes that according to popular beief, all these sanctuaries have their guarding saints, Surp Mariam Asdvadzadzin, Surp Kevork, Surp Sarkis, Surp Anna, Surp Sdepannos, Surp Maruke, etc. He argues, however, that people believe that within people believe that within each of these, the old sanctuary, the ruined church and the old spring, there are two guardians who guard the "treasure". One of them is the Gighitsig Babug, who has the physical features of a human being, and the other the dragon Arvand, who has different forms and lives peacefully with Gighitsig Babug.

The author notes as well that there used to be three sorts of pilgrimages: individual, local and on a district level, which were organized under the patronage of the prelate of the Armenian Orthodox Church. The ceremony included the slaughtering of the sacrifice, the mass, the preparation of *herisa* (the dedicated food) and the popular celebration. Local pilgrimages were organized by the local priest, and the ceremony followed a similar ritual. Individual or family pilgrimages were conducted in any sanctuary.

ԴՐԱՊԱՇՏ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ ԳՐԻԳՈՐ ՄՍԵՐԵԱՆԻ *ՄԷՏԷՕՐԱ* ՀԱՆԴԷՍԻՆ ՄԷՋ

ՃԱՆ ԷՐԶՈՒՐՈՒՄԼՈՒՕՂԼՈՒ (canerzurumluoglu@hotmail.com)

ԴՐԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՑԻ ԹՈՒՐՔ ԵՒ ՀԱՅ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Օկիւսթ Քոնթ (1798-1857), ֆրանսական յեղափոխութեան յաջորդած ճգնաժամային տարիներուն կը զարգացնէ փիլիսոփայական դրոյթ մը, զոր կը կոչէ «դրական փիլիսոփայութիւն»: Այս դրոյթը ընկերային խնդիրներու լուծումը կը գտնէ գիտական մտքի պաշտպանութեան մէջ՝ ի դէմս աստուածաբանութեան ու բնազանցութեան: Գիտական ուսումնասիրութեան առարկայ կը դառնան նաեւ ընկերային երեւոյթները: Ընկերաբանութիւնը կը հաստատուի որպէս մարդկութեան պատմութիւնը ուսումնասիրող դրական գիտութիւն: Քոնթի նպատակն էր բոլոր երեւոյթները - նեռառեալ ընկերայինը - ենթարկել որոշ օրէնքներու[1]:

Դրապաշտութիւնը օսմանեան թուրք մտաւորականութեան մօտ կը համարուէր փլուզուող օսմանեան պետութիւնը փրկելու միջոց: Ուստի, քաղաքական պատճառները կարեւոր դեր խաղացին օսմանեան քաղաքական եւ մտաւորական շրջանակներու մէջ դրապաշտութեան տարածման:

Դրապաշտները կը փորձեն իրենց գաղափարները տարածել երկրի ամբողջ տարածքին վրայ: Քոնթ նամակներ կ'ուղարկէ Մուստաֆա Ռեշիտ փաշային[2]՝ դրապաշտութիւնը իբրեւ «մարդկութեան կրօնք»[3] ներկայացնելով: Բայց իր նախաձեռնութիւնը դրական արձագանգ չի գտներ: Դրապաշտներ, որոնք ջանքեր ի գործ կը դնէին իսլամ ժողովուրդներու մէջ դրապաշտութեան տարածման համար, նոյնիսկ կ'այցելեն Միտհաթ փաշային[4] 1877ին[5]:

---

[1] Դրապաշտութեան մասին հակիրճ անդրադարձած ենք մեր նախորդ յօդուածին մէջ՝ «Գալուստ Կոստանդեանի դրապաշտ աշխարհայեացքը եւ դերը օսմանեան փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 42:2022, էջ 501-2:

[2] Մուստաֆա Ռեշիտ Փաշա (1800-1858).- Թանզիմաթեան շրջանի օսմանեան քաղաքական գործիչ:

[3] 4 Փետրուար 1853 թուակիր նամակին մէջ Քոնթ կը նշէ, որ իսլամ հաւատքը աւելի յարմար է դրապաշտութեան, քանի որ ան աւելի պարզ է, քան կաթոլիկութիւնը, եւ կ'արտայայտէ իր համոզումը, որ դրական կրօնքը աջակցութիւն կը գտնէ մահմետականներու մօտ (Auguste Comte, *Système de Politique Positive, ou Traité de Sociologie, Instituant la Religion de l'Humanité*, Paris, 1853, էջ 47-9):

[4] Միտհաթ Փաշա (1822-84).- Օսմանեան քաղաքական գործիչ: Կարեւոր դեր խաղացած է 1876ի օսմանեան սահմանադրութեան պատրաստման մէջ:

Պեշիր Ֆուատ (1852-87) այն կարեւոր օսմանեան թուրք մտաւորականներէն է, որ լուրջ ներդրում ունեցած է յետթանզիմաթեան շրջանի օսմանեան փիլիսոփայական մտքին: Դրապաշտութեան եւ գիտական աշխարհայեացքի անզիջող ջատագով Ֆուատ՝ յատկապէս իր յօդուածներով քննադատած է բնազանցութիւնը, պաշտպանելով այն տեսակէտը, թէ հասարակութիւնը կրնայ լուսաւորուիլ միայն գիտութեամբ[6]:

1870ականներէն սկսեալ դրական փիլիսոփայութիւնը արդէն արձագանգ կը գտնէր արեւմտահայ իրականութեան մէջ: Տէմիրճիպաշեան երբ Ֆրանսա կը գտնուէր (1874-76) բարձրագոյն ուսում ստանալու համար, ծանօթացած էր դրական փիլիսոփայութեան: 1879ին իր փիլիսոփայական բառարանին մէջ ակնարկելով նշանաւոր ֆրանսացի դրապաշտ փիլիսոփային պիտի գրէր, որ «*միայն Աստուած Լիդռէէն աւելի բան գիտէ*»[7]: Իսկ 1883-88ի միջեւ պիտի հրատարակէր *Դրական եւ իմաստասիրական շարժումը*՝ դրական փիլիսոփայութիւնը հայերու մէջ տարածելու համար: 1891ին ան կը հրատարակէ *Տարերք պատմութեան իմաստասիրութեան* գիրքը, ուր կը շարադրէ ընկերային բարեշրջութեան օրէնքները հարցում-պատասխանի ձեւով: Զմիւռնիահայ դրապաշտ փիլիսոփայ Գալուստ Կոստանդեանի կողմէ 1878ին կը հրատարակուի *Մեթոդի վրայ* գիրքը, որ դրապաշտութեան անզիջող պաշտպանութիւն մըն էր: Գիրքը կը հարուածէր ոչ միայն կրօնականները եւ եկեղեցին, այլեւ՝ նոյնինքն կրօնքը եւ քրիստոնէութեան հասցէին սուր քննադատութիւններ կ'ուղղէր: Կոստանդեանի այս խանդավառ եւ տենդոտ ոճը, պահպանողական շրջանակներու մօտ մեծ վրդովմունք կը յառաջացնէ: Լիթրէն[8] իր նշանաւոր *La Philosophie Positive* թերթին մէջ, ուր նախապէս հրատարակուած էր Կոստանդեանի *Propagande Scientific en Orient* ծրագիրը, զօրակցութիւն կը յայտնէ իրեն[9]:

---

[5] *Adresse des positivistes à Midhat-Pacha, ancien Grand-Vizir de l'Empire ottoman*, Paris, P. Ritti, 14 Gutemberg 89:

[6] Ֆուատի եւ օսմանեան թուրք դրապաշտ մտքի մասին ամփոփ տեղեկութիւններ տրուած են մեր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ:

[7] Ա. Ազատախոհեան (Տէմիրճիպաշեան), *Փիլիսոփայական բառարան ժողովրդական* (նախափորձ), Արամեան տպարան, Կ.Պոլիս, 1879, էջ 21:

[8] Emile Littré (1801-81).- Դրապաշտ փիլիսոփայ, բժիշկ, բառարանագէտ եւ քաղաքական գործիչ: Որպէս հանրապետական մասնակցած է Յունիս 1830ի յեղափոխական շարժումին: Եղած է Քոնթի հետեւորդ բայց հեռացած է իրմէ երբ ան յարած է «Մարդկութեան կրօնքին»: Grégoire Wyrouboffի հետ 1867ին սկսած է հրատարակել *La Philosophie Positive* երկամսեան: 1871ին ընդունուած է Ֆրանսական ակադեմիայի անդամ: Ընտրուած է ֆրանսական խորհրդարանին: Հսկայածաւալ աշխատանքի արդիւնք՝ իր *Dictionnaire de la Langue Francaise* բառարանը այսօր ալ մեծ արժէք կը ներկայացնէ: Ուրիշ գործերու կողքին թարգմանած եւ խմբագրած է Հիպոկրատի երկերը:

[9] «Propagande Scientifique en Orient», *La Philosophie Positive*, Յուլիս-Դեկտեմբեր, Paris, 1878, էջ 304-6:

Զմիւռնիահայ ուրիշ մտաւորական մը՝ Գրիգոր Մսերեանն ալ Քոնթի եւ Լիթրէի հետեւորդ էր եւ «*Գալուստ Կոստանդեանի հետ առաջին խիզախ քայլը կ'առնէր նա դրապաշտ դպրոց մը հաստատելու հայոց մէջ*»[10]:

1880-81ի միջեւ Մսերեան կը հրատարակէ *Մէտէօրա* հանդէսը: Տէմիրճիպաշեան կ'ողջունէ այս հրատարակումը[11]: Հանդէսին մէջ լոյս կը տեսնէ Փիշարի[12] դրապաշտութիւնը ծանօթացնող *Doctrine du Réel* գիրքի թարգմանութեան մեծամասնութիւնը, Լիթրէէն ուսումնասիրութիւն մը եւ Զոլայի դրական փիլիսոփայութիւնը պաշտպանող մէկ յօդուածը: Այս շրջանին լոյս պիտի տեսնէր նաեւ Տաղաւարեանի[13], թէեւ ոչ-դրապաշտ բայց գիտական բնոյթով թերթը՝ *Գիտական շարժումը* (1885-87)[14]:

Կոստանդեան գիտութեան կատարելագործումը եւ տարածումը կը համարէր «ամենէ սրբազան ու վեհ» պարտաւորութիւն մը[15]: Տէմիրճիպաշեան համակարծիք էր իրեն. ան համոզուած էր, որ դրական գիտութիւնները պիտի նպաստէին ազգային հաստատութիւններու զարգացման. հետեւաբար, ան կը պահանջէր դրական գիտութիւններուն աւելի շատ տեղ յատկացնել ազգային վարժարաններու մէջ: Տէմիրճիպաշեանի համաձայն «*ամէնէն ճշմարիտ իմաստասիրութիւնը այն է, որ գիտութեանց վրայ հիմնուած է*»[16]: Ան կը հաւատար, որ դրական փիլիսոփայութեան տարածմամբ պիտի բարեփոխուէր ընկերային կեանքը: Սակայն, կրօնքի վերաբերեալ երկու դրապաշտ փիլիսոփաներու միջեւ կային տարակարծութիւններ: Տէմիրճիպաշեան եկեղեցին քննադատելով, նոյնիսկ երբեմն հակակրօնական ելոյթներ ունենալով հանդերձ կապերը չէր խզած կրօնքին եւ ազգային եկեղեցւոյ հետ: Իսկ Կոստանդեան թիրախ կը դարձնէր կրօնական եւ աւելի լայն իմաստով բնազանցական ամէն ինչ[17]:

---

[10] Մեսրոպ Նուպարեան, *Հայ գրականութիւն*, 5:1911, էջ 36:

[11] «*Ես անկեղծօրէն կը գովեմ Մէտէօրան իր իմաստասիրական յաւակնութեանց համար, եւ դրական իմաստասիրութեան գաղափարներն ազգին մէջ ծաւալելու բարձրագոյն փառասիրութեան համար*», *Մասիս*, 3023:1881:

[12] Prosper Pichard (1839-?).- Ֆրանսացի գիտնական եւ դրապաշտ մտաւորական:

[13] Նազարէթ Տաղաւարեան (1862-1915).- Հասարակական գործիչ, խմբագիր, բժիշկ:

[14] Տէմիրճիպաշեանի եւ Կոստանդեանի փիլիսոփայական գործունէութեան համար տե՛ս մեր երկու յօդուածները՝ «Եղիա Տէմիրճիպաշեանի դրական փիլիսոփայութեան արժեւորումը օսմանեան փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ (1840ականներէն սկսեալ)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 40:2020, էջ 655-4 եւ «Գալուստ Կոստանդեանի», էջ 501-21:

[15] *Մեթոտի վրայ, առաջին հատոր,* Տպագրութիւն եղբարց Տէտէեան, Իզմիր, Արեւելեան գիտական մատենաշար, 1878, էջ 158:

[16] «Հիւլէ, տարերք», *Գրական եւ իմաստասիրական շարժում*, 1887, էջ 61:

[17] Յարութիւնեան կ'ընդգծէ դրական փիլիսոփայութեան երեք առանձնայատկութիւնները հայոց մէջ առանց զատորոշելու՝ արեւմտահայ եւ արեւելահայ իրականութիւնը.- ա) բնական գիտութիւններու հետ անխզելի կապի ընդունում, բ) դրա-

ԳՐԻԳՈՐ ՄՍԵՐԵԱՆ

Գրիգոր Մսերեան ծնած է 1846ին Զմիւռնիա: Հայրը՝ Ղազարոս, Մսեր Մագիստրոսի[18] եղբայրն էր, իսկ մայրը՝ Մարիամ, Մարկոս Աղաբէկեանի[19] քոյրը: Համեստ ընտանիքի զաւակ Գրիգոր նախնական ուսումը ստացած է Մամուրեանի եւ Աղաբէկեանի հիմնած (1851) յառաջդիմական սկզբունքներով գործող Աղաբէկեան վարժարանին մէջ, ապա Մեսրոպեան վարժարանին մէջ աշակերտած է նշանաւոր մանկավարժ Անդրէաս Փափազեանին, տարի մըն ալ յաճախած է վիեննական Մխիթարեաններու տեղական վարժարանը, ուր գնահատուած է Այտընեանի[20] կողմէ «իր ուշիմութեանը եւ յառաջդիմութեանը պատճառաւ»[21]: Հուսկ Մսերեան կը ստիպուի գործի ասպարէզ մտնել եւ զուիցերիական վաճառատան մը մէջ կարեւոր պաշտօն մը ստանձնել: Այս ընթացքին, ան կը շարունակէ զարգացնել իր գիտելիքները. ֆրանսերէն եւ ուրիշ լեզուներ կը սորվի[22], կը գնէ ֆրանսերէն գիրքեր եւ կը հետեւի նշանաւոր դրապաշտ Լիթրէին[23]:

1867ին հանդէս կու գայ *Ծաղիկ* ամսաթերթին մէջ «Լորտ Պայրն» խորագրեալ ուսումնասիրութեամբ մը[24]: *Արեւելեան մամուլի* 1871ի համարներու մէջ լոյս կը տեսնէ Մսերեանի «Ճշմարտութեան վրայ գրաւ մը» երկը, որ գրուած է ֆրանսերէնի պատշաճեցումով[25]: 70ականներու սկիզբին կը մասնակցի գրապայքարին՝ զօրակցելով աշխարհաբարեաններուն[26]. կը պայքարի *Մասիս*ին եւ Արմաշի պաշտօնաթերթ *Յոյս*ին դէմ, ուր կը հրա-

---

կան փիլիսոփայութիւնը որպէս հինի դէմ մարտնչող ուսմունք. յառաջդիմութեան կոչ ընող եւ ընկերային զարգացման նպաստող ամէն գափափարի ընդգրկում, գ) դրական փիլիսոփայութեան եւ նիւթապաշտութեան նոյնացումը (Տ. Է. Յարութիւնեան, «Պոզիտիւիզմի մուտքը հայ իրականութիւն եւ պայքարը նրա գնահատման շուրջ», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի*, 3(63):1987, էջ 184-6):

[18] Մսեր Մսերեան (1808-73).- Գրող եւ մշակութային գործիչ:

[19] Մարկոս Աղաբէկեան (1830-1908).- Հրապարակագիր, պատմաբան եւ կրթական մշակ:

[20] Արսէն Այտընեան (1825-1902).- Բանասէր, հոգեւորական եւ լեզուաբան:

[21] Միքայէլ Յակոբեան, *Մէկդէօրա հանդէսը արեւմտահայ լուսաւորական-դեմոկրատական շարժման մէջ*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1977, էջ 36-7: Այտընեանի ակնարկին համար տե՛ս՝ Վ.Գ. Զարդարեան, *Յիշատակարան*, Տպագրութիւն Նշան-Պապիկեան, Պոլիս, 1910, էջ 152: Երիցեան կը նշէ որ փոքրիկ Գրիգորը նախնական ուսումը ստացած է Մեսրոպեան վարժարանին մէջ նախ Աղաբէկեանի, յետոյ Մամուրեանի ժամանակ (Երիցեան, *Արձագանգ*, 103:1893: Զարդարեան միայն Մեսրոպեան վարժարանի անունը կու տայ:

[22] Երիցեան, *Արձագանք*, 103:1893:

[23] Զարդարեան, էջ 153:

[24] *Ծաղիկ*, 139-142, 146:1867:

[25] *Արեւելեան մամուլ*, 1-3, 6-10:1871:

[26] Յակոբեան, էջ 46:

տարակուէին աշխարհաբարը քննադատող յօդուածներ[27]: Մսերեան Սիւնի ծածկանունով «Լեզուի վրայ» յօդուածաշարը կը գրէ *Արեւելեան մամուլ*ին մէջ, ուր կը քննադատէ *Մասիս*ի մէջ լոյս տեսնող Աշըքեանի[28] յօդուածին պաշտպանած տեսակէտերը[29]: Վկայակոչելով Պէյքընը, Լոքը[30] եւ Լայպնիցը[31], ան կը հերքէ լեզուին աստուածային ծագում ունենալու թեզը: Ընդհակառակը՝ լեզուն «մարդկային բնութենէ ծագում առած է»[32], կը բնորոշէ ան: Մսերեանի կարծիքով, լեզուն «գործիք մ'է եւ չէ թէ մասունք», գիտութիւն մըն է որ ընդունակ է յառաջդիմութեան եւ մշակութեան[33]: Կը քննադատէ Աշըքեանի պահպանողական հայեացքները, հաւաստելով թէ՝ «*թող ներուի մեզ ըսել թէ շարականները չեն բաւեր ոչ լեզու մը կազմելու եւ ոչ ազգի մը զարգացման վրայ մեծ ազդեցութիւն մը ունենալու համար*»[34]: 1875 Դեկտեմբերին, այսինքն աւելի քան 2 տարի անց, Մսերեան դարձեալ կը ստիպուի գրել այս նիւթին շուրջ «Յոյս հանդէսն ու լեզուի խնդիրը» խորագրով, քանի որ *Յոյս*ը անգամ մը եւս անդրադարձած էր վերոնշեալ վիճաբանութեան[35]: *Արեւելեան մամուլի* էջերուն մէջ կը հանդիպինք նաեւ անոր «Քինքինա»[36] դեղագիտական յօդուածին, «Կու կուկ կու»[37] բանաստեղծութեան, եւրոպական գիրքերու վիճակագրութեան մը[38] եւ «Վարդանանց հանդէս»[39] ատենախօսութեան:

Մսերեան 70ականներէն սկսեալ մաս կը կազմէ զմիւռնիահայ թարգմանիչներու փաղանգին, ֆրանսերէնէ հայերէն կը թարգմանէ գիրքեր, ինչպէս՝ Ա. Տիւմայի *Բօլին* (*Pauline*, 1872), Օ. Ֆէօյէի *Աղքատ երիտասարդի մը վէպը* (*Le Roman d'un jeune homme pauvre*, 1873), Ժ. Սանի *Լէօն Լէօնի* (*Leone Léoni*, 1873) եւ *Ֆլաւի* (*Flavie*, 1875), Ա. Աշարի *Հետվիճի երդումը* (1875), Ռ. Լըֆէպրըի *Բարիզն յԱմերիկա* (*De Paris en Amérique*,

---

[27] Նոյն, էջ 48:

[28] Խորէն Աշըքեան (1842-99).- Պոլսոյ հայոց պատրիարք (1888-94): Գրած է փիլիսոփայական բնոյթով գիրքեր:

[29] *Արեւելեան մամուլ*, 1872, էջ 540-543 եւ 1873, էջ 12-17 եւ 440-447: Յօդուածաշարը անաւարտ մնացած է, հակառակ անոր որ վերջին յօդուածի մէջ «շարունակելի» կը նշուի, սակայն յաջորդ համարներուն մէջ չենք հանդիպիր շարունակութեան:

[30] John Locke (1632-1704).- Փորձապաշտ անգլիացի փիլիսոփայ:

[31] Gottfried W. Leibniz (1646-1716).- Գերմանացի բանապաշտ փիլիսոփայ:

[32] *Արեւելեան մամուլ*, 12:1872, էջ 542:

[33] *Արեւելեան մամուլ*, 1:1873, էջ 15:

[34] *Արեւելեան մամուլ*, 1:1873, էջ 16:

[35] *Արեւելեան մամուլ*, 1875, էջ 467-70, 1876, էջ 137-41, 206-16:

[36] *Արեւելեան մամուլ*, 7:1875, էջ 271-3:

[37] *Արեւելեան մամուլ*, 11:1876, էջ 422-3. ասիկա նմանողութիւն մըն է եւ Յակոբեանի կարծիքով «*Մսերեանի մեզ յայտնի միակ չափածոյ սփեղծագործութիւնն է*»:

[38] *Արեւելեան մամուլ*, 1:1877, էջ 40:

[39] *Արեւելեան մամուլ*, 2:1877, էջ 52-4:

1876) 2 հատորով, Պոքաչիոյի *Տասնօրեակը* (*Le Décameron*, 1879) 2 հատորով: Մսերեան 1878ին կը հիմնէ իր տպարանը[40]: Հոն լոյս կը տեսնեն Ա. Միւսէի *Նոր քերթուածները* (1878), *Ընթերցարանը* (1878), *Համառօտ դիցաբանութիւն* (1878) դասագիրքը, *Նոր այբբէնարան՝ ֆրանսերէնը* (1880), Ռիքարի *Փունջ կամ սէր. կանայք եւ ամուսնութիւնը*[41], Խաչատուր Պաղտասարեանի *Վարդ եւ սոխակ* (1880) ողբերգը, *Ուսումնական ափեզնախօսութիւն մը*ն (1878) արտասանուած Յ. Միքայէլեանէ, Զարմայր Ստեփան Չաքրեանէն «Ողջախոհ Արայ» (1878) բանաստեղծութիւնը, Էմմանուէլ Ռոիտիսի *Յովհաննա Բաբուհին* (1881) վէպը եւ Պոքաչիոյի *Le Décameron*ը (1879)[42] երկու հատորով:

Տպարանին փակումէն[43] ետք Մսերեան երիտասարդ տարիքին հեռացաւ գրական ասպարէզէն[44]: Սահմանափակ տեղեկութիւններու լոյսին տակ կրնանք ըսել, որ այս ժամանակաշրջանին, որ դժբախտաբար կեանքին վերջին շրջանը պիտի ըլլար, ան կը հետաքրքրուի հանրային գործունէութեամբ եւ առեւտուրով: Լոնտոնի մէջ իր աջակցութիւնը կը բերէ *L'Arménie* թերթի հրատարակութեան: 1890ին երկրորդ անգամ հանդիպում կ'ունենայ գերմանացի գիտուն Վիրքոֆի[45] հետ եւ անկէ խորհուրդներ կը ստանայ «Հայ ազգին տառապանքին մեղմացման համար»: Անոր հետ կը շարունակէ թղթակցութիւնը: Վիրքոֆ կը խոստանար հայ ժողովուրդի մասին բարեխօսել խորհրդարանին մէջ[46]: Իրաւ ալ, ան կը պաշտ-

---

[40] *Արշալոյս Արարատեան*, թիւ 1089, 1 Ապրիլ 1878. Զարդարեանի համաձայն տպարանը հիմնած է «*քանի մը համախոհներու հետ*» Զարդարեան, էջ 153:

[41] Տպագրութեան թուականը նշուած չէ, բայց *Մէփէօրա*յի 1881 տարուան 3րդ հատորի մէջ կը նշուի մամլոյ տակ ըլլալը:

[42] Այս գիրքին թարգմանիչը, հրատարակիչը եւ հրատարակութեան թուականը չէ նշուած: Թուականը կարելի է ճշտել *Արշալոյս Արարատեան*ի 1879ի 1127րդ համարէն, իսկ գիրքին թարգմանիչը Նուպարեան եւ Զարդարեանի համաձայն Մսերեանն է (Զարդարեան, էջ 153. նաեւ՝ Նուպարեան, էջ 38): Գիրքին անուանաթերթին վրայ գրուած է «տպագրութիւն Ա. Մամլոյ» բայց Յակոբեանի կարծիքով գիրքը հրատարակուած է Մսերեանի տպարանին մէջ (Յակոբեան, էջ 98 եւ յաջորդ էջեր): Զարդարեանի համաձայն՝ Մսերեան «*ինքը եղաւ գրեթէ Հայոց մէջ իրապաշտ դպրոց մը սփեղծելու առաջին յանդուգն քայլը առնողը թարգմանելով Պօքաչիօի Տասնօրեակները եւ հրատարակելով Յովհաննա բաբուհի անուն վէպը եւ Մէփէօրայի մէջ թարգմանելով Էմիլ Զօլայի մէկ գեղեցիկ գրական փեսութիւնը Լիթրէի եւ Հիւկօի վրայ*» (Զարդարեան, էջ 153):

[43] Մսերեանի լաւ բարեկամ եւ աշխատակից Նուպարեանի համաձայն, տպարանը փակուած է «Համիտի բռնապետական վարչոյթի»ն կողմէ, «արտօնագիր չունենալը պատճառ բռնելով» (Նուպարեան, էջ 37):

[44] Յակոբեան, էջ 112:

[45] Rudolf Virchow (1821-1902).- Գերմանացի ախտաբան, մարդաբան եւ քաղաքական գործիչ

[46] Զարդարեան, էջ 154:

պանէ հայանպաստ տեսակէտեր[47]: 1883ին, որպէս առեւտրական Ամսթերտամի ցուցահանդէսին մէջ իր ներկայացուցած ծխախոտին համար կ'արժանանայ ոսկէ շքանշանի[48]: Մսերեան եղած է գաւառական ժողովի ազգային երեսփոխան եւ երեք անգամ հոգաբարձու՝ Զմիւռնիոյ ազգային երկսեռ ուսումնարաններու: Անդամակցած է Հայ Ընթերցատան[49] եւ «Alliance Francaise» ընկերութեան, որուն նպատակն էր տարածել ֆրանսերէնը Փոքր Ասիոյ մէջ[50]: Կարճ ժամանակ մը կը զբաղի նաեւ կուսակցական գործերով. «կուսակցական հոսանքի մէջ պահ մ'ընկաւ» բայց յետոյ համոզուեցաւ որ «սխալ քայլ մ'առած է»[51]: Մսերեան իր մահկանացուն կնքեց 1893ին, 47 տարեկանին, հնդկախտի պատճառով՝ ետին թողլով այրին եւ չորս զաւակներ[52]:

ԴՐԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ *ՄԷՏԷՕՐԱ* ՀԱՆԴԷՍԻ ՄԷՋ

Զմիւռնիան նշանակալից դեր ունի հայ տպագրութեան եւ մամլոյ պատմութեան մէջ: Հո՛ն լոյս տեսած է հայերէն առաջին թերթը՝ *Արշալոյս Արարատեան*:

1843էն սկսեալ մօտաւորապէս 50 տարուան ընթացքին Զմիւռնիոյ մէջ լոյս տեսած են աւելի քան 100 հատոր թարգմանեալ գիրքեր, որոնց հեղինակներու շարքին են ֆենելոն, Շաթոպրիան, Մոլիէր, Վիքթոր Հիւկօ, Ռասին, Լամարթին, Կէօթէ, Վոլթէր, Շէյքսփիր, Պոկաչիօ: Թարգմանական գործունէութիւնը կը նպաստէ արեւմտահայերէնի տարածման[53]: Իսկ մինչեւ 1922, Զմիւռնիոյ մէջ հրատարակուած է 36 թերթ[54]:

Մէտէօրա հանդէսը լոյս տեսած է 1880-81ի միջեւ Զմիւռնիոյ մէջ, Գրիգոր Մսերեանի կողմէ: Առաջին թիւը տպուած է Մսերեանի, իսկ երրորդը՝ Վարդովեանի տպարանին մէջ, իսկ երկրորդին վրայ միայն հրատարակիչի՝ Մսերեանի անունը նշուած է: Երեք թիւ հրատարակուելէ ետք փակուած է ան, իշխանութեան կողմէ: Հանդէսին վրայ նշուած է, որ ան գիտական, ազգային եւ գրական հանդէս մըն է: Առաջին հատորի նախաբանին մէջ Մսերեան կը նշէ, որ *Մէտէօրան* գիտական, ազգային ու գրական գործերու եւ թարգմանութիւններու հաւաքածոյ մըն է եւ «*փիլիսոփայական մաս-*

---

[47] Նուպարեան, էջ 37:

[48] Յակոբեան, էջ 113:

[49] *Արշալոյս Արարատեան*, 1008:1875:

[50] Երիցեան, *Արձագանք*, 103:1893:

[51] *Արեւելեան մամուլ*, թիւ 8:1893, էջ 385:

[52] Նուպարեան, էջ 38:

[53] Վահէ Օշական, "L'Ecole des Traducteurs Arméniens de Smyrne au XIXe Siècle," *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 4:1973, էջ 199-216:

[54] Sona Seferian, "İzmirli Çevirmenler-Aydinlanmacilar,"*Tarihi Kentler ve Ermeniler: İzmir*, Richard G. Hovannisian, ed., թարգմ.՝ Aras Ergüneş, Aras Yayincilik, İstanbul, 2018, էջ 169:

նաւոր դպրոցի մը նկատմամբ որ եւ է յատուկ միտում կամ դաւանութիւն չունենալով՝ իր նպատակն է ժամանակիս ոգւոյն եւ Եւրոպայի գիտական շարժման արձագանք ըլլալ, միեւնոյն համակրութեամբ ընդունելով աստուածաբանական, հոգեբանական եւ դրական հայեցուածքով գրուած կարեւոր յօդուածներ»[55]: Մսերեան կը տեղեկացնէ նաեւ, որ թերթը պիտի բովանդակէ ազգային, քննական եւ վիպական յօդուածներ:

*Մէտէօրա*յի մէջ լայն տեղ կը գրաւէ Փիշարի *Doctrine du Réel* գիրքին թարգմանութիւնը՝ «Վարդապետութիւն իրականին» խորագրով[56]: Հեղինակի եւ թարգմանիչի անուններ նշուած չեն: Գիրքը ընդհանուր գիծերով կը ծանօթացնէ դրական փիլիսոփայութիւնը: Լիթրէ գիրքին համար նախաբան մը գրած է: Մսերեան ծրագրած է 4 մասով հրատարակել զայն, բայց թերթին փակման պատճառով կրցած է միայն առաջին 3 մասը հրատարակել: Գիրքը գրուած է հարց-պատասխանի ձեւով: Առաջին մասը, որ կը կրէ «Մեթոտի վրայ» վերնագիրը, կը բաղկանայ 22 էջերէ: Փիշար կը սկսի «Ի՞նչ է ճշմարիտը» հարցումով եւ յետոյ մարդուն ծանօթութիւնը կը սահմանափակէ ժամանակով եւ անջրպետով: Փիշարի համաձայն «*Կան բաներ որ մարդուս հետազօտութեան եւ սպուգման միջոցներու տակ պիտի չըլլին երբեք*»[57]: Ան օրինակ կու տայ «սկիզբի եւ վերջի խնդիրները»: Փիշար կը հետեւի դրապաշտ դպրոցի սկզբունքներուն: Իր կարծիքով իրականը ճշմարիտ դառնալու համար պէտք է գիտական օրէնքի ձեւով յայտնուի[58]: Ան կը մերժէ բացարձակին հասնելու հնարաւորութիւնը, «*Մարդկային գիտութիւնը առնչականին կը հասնի միայն, վասն զի մեր զգայարանքներուն հետ յարաբերութիւն ունե-ցող բաները կրնանք ճանչնալ մինակ*»[59]:

Փիշարի եւ ընդհանրապէս դրապաշտներու այս մերձեցումը կը բացառէր, բնականաբար, ամէն տեսակ միսթիք փորձառութիւն, հետեւաբար՝ կրօնքը եւս: Արդէն յաջորդ հարցումին՝ թէ միտքը զգայարանքներու տը-

---

[55] *Մէտէօրա*, 1:1880, էջ 3-4:

[56] Ի ձեռի ունինք գիրքին երկրորդ՝ 1889ի տպագրութիւնը.- Prosper Pichard, *Doctrine du Réel, Catéchisme à l'Usage des Gens qui ne se Paient pas de Mots*, C. Reinwald, Փարիզ, 1889, 191 էջ: Գիրքին նախաբանին մէջ նշուած է 1869 թուականը, որ հաւանաբար առաջին թարգմանութեան թուականն է. արդէն հեղինակն ալ նախաբանին մէջ կը նշէ, որ 20 տարի անցած է առաջին թարգմանութենէն: Թերթին հրատարակման խափանման պատճառով, Մսերեան չէ կրցած հրատարակել գիրքին վերջին գլուխը, որ վերնագրուած է «De la Conception Positive de l'Univers ou Philosophie Positive»: *Մէտէօրա* հանդէսին մէջ չէ հրատարակուած Լիթրէի նախաբանը: Փիշարի ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսած է նաեւ *La Philosophie Positive*ի 1872 (2-3) եւ 1873 (4-5) թիւերուն մէջ:

[57] *Մէտէօրա*, 1:1880, էջ 47:

[58] Նոյն, էջ 47-8:

[59] Նոյն, էջ 49:

ւած տեղեկութենէն անդին կրնա՞յ անցնիլ, որպէս պատասխան Փիշար ընդունելով մտքի «իրականին սահմանէն անցնիլ»ը, կը նշէ որ «ձեռք բերած արդիւնքը ոչինչ ստուգութիւն կ'ընծայէ»: Փիշար համոզուած է, որ «փորձական մեթոտ»ով կարելի է ամէն տեսակ երեւոյթ բացատրել, ներառեալ՝ ընկերայինը[60]:

Երկրորդ գլուխի վերնագիրն է «Մարդկային ծանօթութեան առարկան»: Փիշար տիեզերքի երեւոյթները 6 կարգի կը բաժնէ.- մաթեմաթիքական, աստղագիտական, բնագիտական, տարրաբանական, կենսաբանական, ընկերային: Ասոնք «հիմնական գիտութիւններ» կը կոչուին, որոնք տրուած են կարգով. ամէնէն վարը կը գտնուի մաթեմաթիքը, իսկ ամէնէն վերը՝ ընկերաբանութիւնը: Այս գիտութիւններուն միջեւ կայ առնչութիւն մը, որուն համաձայն մէկը սորվելու համար պէտք է նախ անկէ առաջ գտնուողը իւրացնէ[61]:

Երրորդ գլուխը կը կրէ «Մաթեմաթիքի վրայ» վերնագիրը: Փիշար մաթեմաթիքի, ստորաբաժանումներու, մեթոտի եւ ասոնց հետ կապուած նիւթերու մասին տեղեկութիւններ կու տայ: Մեր յօդուածին առնչութեամբ շահեկան է Փիշարի այն կարծիքը, թէ մաթեմաթիքը «*փորձական գիտութիւն մ'է*» եւ «*տրամաբանութեան իբրեւ մեկնակէտ ծառայող եղելութիւնները՝ զննութեան արդիւնք են*»[62]: Փիշար, բնածին գաղափարներու հաւանական դերը կը մերժէ, «*որովհետեւ այդ ճշմարտութիւնները շատ մատաղ հասակնուս մէջ դիտողութիւնով կ'ստանանք, եւ քը անոնց ծագումը մոռնալով՝ կ'երեւակայենք թէ մեր մտքին մէջ գտնուած են անոնք*»[63]:

4րդ, 5րդ եւ 6րդ գլուխներու վերնագիրերը համապատասխանաբար հետեւեալներն են. «Աստղագիտութեան վրայ», «Ֆիզիքի վրայ» եւ «Քիմիայի վրայ»: Փիշար տեղեկութիւններ կը փոխանցէ վերոնշեալ գիտութիւններու առարկաներու, մեթոտներու, իրարու հետ ունեցած յարաբերութեան, պատմութեան, գիտութիւններու դասաւորման մէջ զբաղեցուցած կարգի եւ յարակից նիւթերու շուրջ[64]:

Երկրորդ հատորին մէջ «Վարդապետութիւն իրականին» յատկացուած է 27 էջ: Այս բաժինը կը սկսի 7րդ գլուխով, որ վերնագրուած է «Կենսաբանութիւն ընդհանուր»: Ան տեղեկութիւններ կը փոխանցէ նշեալ գիտութեան առարկայի, մեթոտի, ստորաբաժանումներուն, իմացականութեան եւ միւս «հիմնական» գիտութիւններու հետ ունեցած յարաբերութեան եւ առնչակից նիւթերու շուրջ[65]: Յաջորդ գլուխի վերնագիրն է «Մարդաբանութիւն, մտային կարողութիւնք, ուսումն մարդկային բնութեան»: Փիշար

---

[60] Նոյն, էջ 49-50:
[61] Նոյն, էջ 51-4:
[62] Նոյն, էջ 55:
[63] Նոյն, 54-7:
[64] Նոյն, 58-68:
[65] *Մէտէօրա*, 2:1881, էջ 82-95:

մարդու մտային կարողութեան, զգացումներու, գաղափարներու, տրամախոհութեան, բարոյականութեան եւ այլ նիւթերու շուրջ բացատրութիւններ կու տայ: Ըստ իրեն՝ «*գաղափարի մը մեկնակէտը ... զգայական տպաւորութիւն մը*»ն է: Տպաւորութիւնը արտաքին կամ ներքին կրնայ ըլլալ եւ ուղեղին մէջ կը վերածուի գաղափարի[66]: Փիշար կը քննադատէ բնազանցագէտները, քանի որ անոնք խելքը կը համարէին իմացական բոլոր գործողութիւններու առաջնային աղբիւրը.

> Ըղեղի բնախօսութեան շնորհիւ՝ ալ կարելի չէ խելքը իբրեւ նախաւոր սկիզբ մը նկատել բնազանց հոգեբաններու հետ, սկիզբ մը՝ որ իբր թէ իմացական ամէն գործողութեանց կը նախագահէ եւ կը խաղայ նոյն դերը որ կը կարծուէր թէ կենսական սկիզբը գործարանաւոր կեանքի երեւոյթներու մէջ կը խաղար[67]:

Երրորդ հատորին մէջ լոյս կը տեսնէ «Ընկերբանութեան վրայ» խորագրեալ 8րդ գլուխը, որ թերթի խափանման պատճառով կ'ըլլայ վերջինը: Այս բաժինը կը բաղկանայ 35 էջերէ: Կ'արծարծուին ընկերաբանութեան մեթոտի, առարկայի եւ պատմութեան կողքին զանազան նիւթեր, ինչպէս՝ բարեշրջում, աստուածաբանական, բնազանցական եւ դրական ըմբռնումներ, կրօնք, քաղաքականութիւն, յառաջդիմութիւն եւն.: Փիշար, ինչպէս միւս դրապաշտները, համոզուած է, որ ընկերային երեւոյթները կ'ենթարկուին բնական օրէնքներուն: Իսկ ընկերաբանութեան «հիմնական եղելութիւնը» բարեշրջումն է: «*Ընկերաբանութեան անվերածելի եւ փիրող եղելութիւնը ասէ*» կը գրէ Փիշար[68]: Ան կը նշէ, որ աստուածաբանութիւնը եւ բնազանցութիւնը «*նախնական եւ վերջնական պատճառներու հետազօտութեամբ կ'զբաղին*,- եւ,- *իրենց հաստատած եղելութիւնները սփռգելու կարողութենէ զուրկ են*»[69]: Փիշարի համաձայն աստուածաբանական եւ բնազանցական պնդումները մարդկային ուղեղի արդիւնք են, այսինքն առարկայական հիմք չունին: Հրաշքներ գոյութիւն չունին, ասոնք հետեւանքն են ականատես մարդոց տգիտութեան եւ դիւրահաւատութեան: Բնական օրէնքները անցեալին ալ նոյնն էին, հետեւաբար պատճառ չկայ հաւատալու կրօնական հանգամանք ունեցող բացառութիւններու: «*Արեւը իր ընթացքին մէջ կանգ առած չէ երբեք: Ոչ ոք հրապարակաւ երկինք ելած է, ջուրը բնաւ գինիի փոխուած չէ, մեռեալ մը յարութիւն չէ առած*»՝ կը գրէ դրապաշտ փիլիսոփան[70]: Ան կը հասնի այն եզրակացութեան, որ «*այդ եղելութիւններու վրայ հանգչող աստուածութեան գոյու-*

---

[66] Նոյն, էջ 96-108:
[67] Նոյն, էջ 104:
[68] *Մէտէօրա*, 3:1881, էջ 40:
[69] Նոյն, էջ 44:
[70] Նոյն, էջ 45:

թիւնն իրականութիւն չունի»[71]: Փիշար չ'ընդունիր Աստուծոյ գոյութեան բնազանցական ապացոյցները. ըստ իրեն՝ բնազանցական «*էակութիւններ-ը... լոկ անրջային իրականութիւն*» մը ունին եւ «*այս նոյն էակութիւններ-ով արտածեալ աստղաւածային գոյութիւն մը՝ անկէ աւելի իրականութիւն մը չունի*»[72]: Փիշար մերժելով նման միտքերը կ'ընդգծէ, որ աշխարհը գիտական օրէնքներու ենթարկուած է. «*Դրական ըմբռնումը կը պարունակէ ինչ որ է, այսինքն իրերու ինչպէսը որ կրնայ փաստուիլ ու սպուգուիլ, եւ դուրս կը ձգէ ինչ որ սպուգողութեան տակ չըլնիր*»[73]: Փիշար, ինչպէս Քոնթ, մարդկային մտքի զարգացման փուլերը կարգով երեք շրջանի կը բաժնէ՝ աստուածաբանական, բնազանցական եւ դրական. տեղեկութիւններ կը փոխանցէ ասոնց մասին: Ան կը քննադատէ նաեւ բնազանցական մտքի գեղարուեստական աշխարհայեացքը: Հին դարերուն արհեստագէտներու եւ հասարակութեան միջեւ համաձայնութիւն մը գոյութիւն ունէր գեղարուեստական գործերու արժեւորման մասին, իսկ հիմա անհամաձայնութիւն մը կը տիրէ. գեղագիտական գործերը այլեւս «*ընդհանուր հիացումի առարկայ*» չեն դառնար: Ասոր լուծումը կարելի պիտի ըլլայ այն ատեն, երբ «*ընկերութեան մէջ մտքերն ու սրտերը միացնող, հասարակ իտէական մ'ընծայող ընդհանուր դաւանութիւն մը տիրէ, այսինքն երբ դրական ըմբռնումը գահակալէ*»[74]: Փիշար, որպէս դրապաշտ, լաւատես է ապագայի մասին: Ըստ իրեն, «*աւելի կամ նուազ հեռաւոր ժամանակի մը մէջ*» մարդկութիւնը պիտի հասնի դրական շրջան, ուր մարդիկ պիտի հաւատան միայն բնական օրէնքներու: Պատերազմները պիտի անհետանան, գիտութեան զարգացումը ճոխութիւն պիտի բերէ եւ աշխարհը խաղաղասէր եւ արուեստասէր պիտի դառնայ[75]:

Չորրորդ հատորը, որ պիտի ընդգրկէր թարգմանութեան վերջին մասը, լոյս չտեսաւ: Բայց հրատարակուած մեծամասնութիւնը գիրքին, հեղինակին միտքը լրիւ կ'արտացոլէ արդէն:

Վերոյիշեալ թարգմանութեան առընթեր, *Մէկտէօրա*յի առաջին հատորին մէջ Օրպէլի (Ստեփան Ոսկանեան)[76] թարգմանութեամբ կը հրատարակուի Լիթրէի *Դրական ենթադրութիւնք աշխարհածնութեան* (Les Hypothéses Positives de Cosmogonie)[77] ուսումնասիրութիւնը յապաւումնե-

---

[71] Ուշագրաւ է կրօնքին նման հարուածումը հայերէն հանդէսի մը մէջ, յատկապէս՝ համիտեան խիստ գրաքննութեան ներքեւ: Թերեւս այս եւ նմանօրինակ հատուածներ պատճառ դարձան թերթի խափանման:

[72] Նոյն, էջ 47-8:

[73] Նոյն, էջ 49:

[74] Նոյն, էջ 64:

[75] Նոյն, 66:

[76] Յակոբեան կը հաստատէ, որ Օրպէլը Ոսկանեանն է (Յակոբեան, էջ 280):

[77] *La Philosophie Positive*, 1872, Յուլիս-Սեպտեմբեր, էջ 343-71. Մսերեան նշած է միայն հեղինակը, իսկ յօդուածի բնագրին աղբիւրը՝ ոչ:

րով: Թարգմանութեան նախաբանին մէջ խմբագիրը կը պատասխանէ Ս. Ոսկանի՝ *M.E. Littré et l'Athéisme*[78] գրքոյկի մէջ ըրած քննադատութիւններուն, ուղղուած՝ դրական փիլիսոփայութեան հետեւորդներուն: Ոսկանի կարծիքով, անոնք «*դրական ածականը կու տան ենթադրութիւններու*», որ աններելի է[79]: Հեղինակը որպէս պատասխան կը մէջբերէ Լիթրէէն հատուած մը, ուր կը նշուի, որ դրական ենթադրութիւնները հետեւանք են փորձնական եղելութիւններու եւ «*մարդուս միտքը կը գոհացնեն իրենց իբր հիմ ծառայող* ***եղելութեանց եւ օրէնքներու ապացուցանելի հանգամանքով***»[80]: Խմբագիրին համաձայն Ոսկան ենթադրութիւններու հիմքերը նկատի չ'առներ. իրեն համար «*փորձականութիւնը արժէք մը չունի, եւ ամէն ենթադրութիւն բնազանցութիւն է*»[81]: Ոսկան կը պնդէր, որ հակառակ գիտութեան սահմանափակ դաշտին, փիլիսոփայութիւնը «*զննութեան եւ մտածումի ընդարձակ սահմաններու մէջ կ'տարածուի*»: Իր համոզմամբ՝ փիլիսոփայութիւնը աւելի հեռու կ'երթայ քան գիտութիւնը: Խմբագիրը կ'առարկէ Ոսկանին, դիտել տալով որ գիտութեան սահմանը անցնող փիլիսոփայութիւն մը կը դառնայ «*երեւակայութեան մէկ զաւակը*»[82]: Այս տեսակ փիլիսոփայութիւնը բանաստեղծութիւն մըն է, որ բանաստեղծութեան հրապոյրն ալ չունի եւ այլեւս ժամանակավրէպ դարձած է[83]:

Լիթրէի յօդուածը կը պարզաբանէ աստղագիտական եւ կենսաբանական նիւթեր: Առանց թերագնահատելու յօդուածին գիտական բովանդակութեան արժէքը՝ որուն կարիքը զգալի էր ատենի հայ իրականութեան մէջ, մեր նիւթի առնչութեամբ մեզի համար կարեւոր են Լիթրէի ըրած հաստատումները դրական փիլիսոփայութեան մասին: Լիթրէ, իր վերապահութիւնը չի թաքցներ երբ աշխարհի մէջ կեանքի ծնունդի մասին կը խօսի: Ան կը մերժէ թէ՛ նիւթապաշտական եւ թէ՛ աստուածաբանական բացատրութիւնները. դրական փիլիսոփայութիւնը «*նիւթակրօններու պէս չ'ընդունիր թէ կեանքը ֆիզիքօքիմիական ուժերու արդիւնքն է, վասն զի այդ լուծումը նախահիթները (premisse) կը զանցանէ. նմանապէս աստուածաբանական լուծումն ալ կը մերժէ, վասն զի ան ալ փորձականութեան տակ չ'ընկնիր*»[84]: Դրական փիլիսոփայութիւնը «*հաստատութեամբ եւ խոնարհութեամբ՝ ամէն ապացուցանելի բաներու վրայ իր տգիտութիւնը կը*

---

[78] Այս գրքոյկը, որուն անդրդարձած էինք նաեւ Կոստանդեանի նուիրուած մեր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ, դեռ կարելի չեղաւ գտնել: Հետեւաբար Ոսկանեանէն կատարուող մէջբերումներուն կը հետեւինք խմբագիրին միջոցով:

[79] *Մէտէօրա*, 1:1880, էջ 69:

[80] Նոյն, էջ 69-70:

[81] Նոյն, էջ 70:

[82] Նոյն, էջ 70-1:

[83] Նոյն, էջ 69-71:

[84] Նոյն, էջ 83:

խոստովանի»[85]: Այդուհանդերձ, Լիթրէ կը նշէ որ արգելք չի տեսներ գիտական հետազօտութիւն ընելու կեանքի ծնունդի մասին: Ան չի բացառեր «*երկրորդական սկիզբի լուծումը*», որ հետեւանքը կրնայ ըլլալ կլիմայական փոփոխութիւններու: Եզրակացութեան մէջ ան կը հաւաստէ, թէ կրօնքներու աշխարհածնական հայեացքները այլեւս չեն կրնար դիմանալ արդի գիտութեան փաստերուն եւ «*անոնց տեղը դրական ենթադրութիւնները կը բռնեն*»: Դրական ենթադրութիւնը «*յեղաշրջումի (évolution) մը աստիճաններու կապակցութիւնը միայն կը բացատրէ*»: Իսկ անկէ անդին «*անճանաչելին է՝ որմէ բան մը չ'ընդունիր եւ չ'մերժեր դրական փիլիսոփայութիւնը,*- որ,- *...ահարկու անճանաչելին կը ճանչնայ եւ անոր ձեւ ու սպորոգելիք մը չուտար*»[86]:

Երրորդ հատորին մէջ լոյս կը տեսնէ «Վ. Հիւկօ եւ Էմիլ Լիթրէ» (Hugo et Littré) խորագրեալ յօդուածը[87], որուն հեղինակն է Զոլա: Նախաբանին մէջ *Մէտէօրա*յի խմբագիրը կը յայտնէ իր վերապահութիւնը եւ կը նշէ, որ թերթը բաց ասպարէզ մըն է: Եթէ նկատի առնենք Զոլայի խիստ քննադատութիւնները Հիւկոյի հասցէին, այս վերապահութիւնը հասկնալի կը դառնայ քանի որ ան «*ամէն հայ դպրոցականի բերնին մէջ է, ամէն յօդուածի վերեւ, կրնանք ըսել ամէն հայ գրողներու մտքին մէջ*»[88]: Հիւկոյի հանդէպ սէրը այնքան տարածուած է, որ հասած է մոլութեան: «*Մեր մէջ Հիւկօպաշտութիւնը (Hugolatrie) մինչեւ մոլութեան կ'երթայ*» կը գրէ Մսերեան: Հիւկօ «*քերթողական անհաւասարելի հանճար մը*», «*վսեմ հոեփոր մը*»ն է, «*որու բերնին մէջ մէն մի բառ կը զօրանայ, կ'ընդարձակուի ու կ'որոտայ եռափող շռինդէ ելնող ահեղ ձայնին պէս*»: Բայց խմբագիրին համոզմամբ՝ ասոնք «*մեր իրական պիտոյից չեն բաւեր*» եւ «*ուրիշ սնունդներու ալ պէտք ունինք, զորս ժամանակ է ալ փնտռելու*»: «*Չմոռնալու է որ Աթենաս մը կայ Ապողոնէ վեր*» կը վերջացնէ ան[89]:

Զոլա յօդուածին սկիզբը կը յայտնէ, որ վերջին շաբաթները երկու կարեւոր դէպք պատահած է՝ Հիւկոյի գիրքի հրատարակութիւնը եւ Լիթրէի մահը: Ան համոզուած է, որ այլեւս ժամը հասած է այս երկու անունները բաղդատելու: «*Լիթրէ բոլոր միտքս գրաւած է,*- կը գրէ Զոլա, իսկ Հիւկօն կը համարէ,- *հեռաւոր նուագ մը*»: Զոլայի կարծիքով՝ «*դրականութիւնը կնքած է այն քարը՝ որու ներքեւ վիպականութիւնը յաւիտենապէս կը ննջէ*»[90]:

---

[85] Նոյն, էջ 83:

[86] Նոյն, էջ 92:

[87] Բնագիրը լոյս տեսած է 13 Յունիս 1881ին *Le Figaro*ին մէջ: Հանդէսի մէջ բնագիրին աղբիւրը չէ նշուած:

[88] *Մէտէօրա*, թիւ 3:1881, էջ 25:

[89] Նոյն, էջ 25-6:

[90] Նոյն, էջ 26:

Զոլայի գրական վերլուծումները եւ պատմական ակնարկները մեր յօդուածի սահմաններէն եւ մեր մասնագիտութենէն դուրս են: Ըսենք միայն, որ ան որպէս բնապաշտ Հիւկօն ժամանակավրէպ կը գտնէ եւ կը յարձակի նաեւ վիպապաշտութեան վրայ: Զոլայի կարծիքով, Լիթրէն դրապաշտութեան հիմնադիրը չըլլալով հանդերձ մեծ ներգործութիւն ունեցաւ այս վարդապետութեան վրայ: Ան դրապաշտութիւնը Քոնթի «*փեսիլներէ զփելով*» գիտական դարձուց[91]: Զոլա բնապաշտութեան եւ դրապաշտութեան կապը կը մատնանշէ. ըստ իրեն, դրական մեթոտը «*գրականութեան մէջ կը փայլի այն բնապաշտական ձեւով զոր շատեր անտես կ'ուզեն ընել*»[92]:

Զոլա կը հարուածէ Հիւկօն, որ հանդէս կու գայ «*իր ցնորած հռետորի հսկայական մեքենաներով, բառերու եղծումով, պղտոր գաղափարներով, յարատեւ կատակներով եւ մարգարէի հովերովը եւ իր մեծ այլ դատարկ խօսքերու մէջ փեղ ըրած ոտքի տրոփիւնով ու շլմորած բարի ծերունիի մը յետին ընկերհաշտութեամբ*,- իսկ Լիթրէն՝- *իր անբիծ տրամաբանի ահարկու աշխատութիւններով, իր մեթոտին ճշտութիւնով, գործերու միութենով, յստակութեամբ, միայն ճշմարտութեան սիրովն աշխարհիս կապուած աշխատողի համեստութեամբն ու պարզութեամբը*,- եւ,- *'ի վերջէ այն իրական յառաջդիմութիւնով որ իր ամէն մէկ երկասիրութիւններու մէջ կ'որոշուի աստիճանաբար եւ որոնց ամէնքն ալ զմեզ դէպ 'ի ապագան կ'մղեն*»[93]: Զոլա հետեւելով իր տրամաբանումներուն կը յանգի այն եզրակացութեան, որ վիպապաշտութիւն եւ դրականութիւն անհամատեղելի են եւ մէկը միւսը պիտի ոչնչացնէ: Զոլա կը հաւատայ, որ միայն Լիթրէն իրաւունք ունի «*յանուն եղելութեանց խօսելու եւ ապացուցեալ ճշմարտութեանց նոր Աւետարանը տարածելու*»[94]: Լիթրէն եղած է դարու մարդը եւ վիպապաշտական հին մեթոտները փոխարինած դրականով, իսկ Հիւկօն «*միջին դարու ամէն ուրուականներուն վերադարձած, առասպելներն աւելցուցած՝ եւ ենթադրութիւններն մռայլած է*»[95]: Զոլա իր յօդուածը կը վերջացնէ ֆրանսայի երիտասարդութենէն խնդրելով մտածել այս երկու ճամբու մասին եւ որոշում կայացնել, թէ որու՞ պիտի հետեւին. Լիթրէի հետեւելով մեծնա՞լ, թէ՞ որպէս վիպապաշտութեան յետնորդ հետեւակներ՝ Հիւկոյի մեծ ստուերին տակ աճիլ բուսապէս[96]:

Բացի դրական փիլիսոփայութեան վերաբերեալ թարգմանութիւններէ, թերթը կ'ընդգրկէ նաեւ ազգային, գրական եւ լեզուական նիւթեր[97]:

---

[91] Նոյն, էջ 30:
[92] Նոյն, էջ 31:
[93] Նոյն, էջ 32:
[94] Նոյն, էջ 33:
[95] Նոյն, էջ 34:
[96] Նոյն, էջ 35:
[97] Բովանդակալալից տեղեկութեան համար տէ՛ս՝ Յակոբեան:

Երրորդ հատորին մէջ կը հաղորդուի, որ չորրորդ հատորը մամուլի տակ է եւ կը տրուի հատորին բովանդակութիւնը[98], բայց - ինչպէս նշեցինք – հատորը չի հրատարակուիր:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Մսերեան որպէս թարգմանիչ, խմբագիր, հրատարակիչ եւ հանրային գործիչ, կարեւոր դեր խաղացած է զմիւռնիահայ մտաւորական կեանքին մէջ: Ֆրանսերէնէ ըրած թարգմանութիւններով հասած է նաեւ հասարակութեան տարբեր խաւերուն եւ լուրջ ներդրում ունեցած աշխարհաբարի զարգացման մէջ: Ծաւալած է հանրային գործունէութիւն, հետաքրքրուած է հայկական հարցով: Ան իր *Մէտէօրա* հանդէսով ջատագովը եղած է դրական իմաստասիրութեան, եւ դրապաշտ փիլիսոփաներէն թարգմանութիւններ հրատարակած է իր հանդէսին մէջ: Եթէ նկատի առնենք Կոստանդեանի 1878ին լոյս ընծայած դրական փիլիսոփայութիւնը պաշտպանող *Մեթոտի վրայ* գիրքը եւ իր սուր ոճը, որ բուռն հակազդեցութիւններու տեղիք տուած էր պահպանողական շրջանակներու մէջ, *Մէտէօրա* հանդէսը թերեւս կրնայ համարուիլ դրական փիլիսոփայութեան դիրքերէն ա-ջակցութիւն մը Կոստանդեանին: Ինչպէս պիտի ըսէր Նուպարեան. «*Գալուստ Կոստանդեանի հետ առաջին խիզախ քայլը կ'առնէր նա դրապաշտ դպրոց մը հաստատելու հայոց մէջ*»:

[98] «Պարունակութիւն», *Մէտէօրա*, 3:1881:

POSITIVISM IN KRIKOR MSERIAN'S *METEORA* PERIODICAL

(Summary)

CAN ERZURUMLUOGLU (canerzurumluoglu@hotmail.com)

As of the 1870s positivist philosophy made headway into Western Armenian society. Ottoman Armenian positivists in Istanbul, like Demirdjibashian and Gosdantian, defended science against religion and metaphysics. They believed that society can develop only through the extensive dissemination of science. In 1878 Gosdantian published a book named *Metodi vra* (*On Method*) where he criticized Ottoman conservative circles. A few years later in 1883, Demirdjibashian started publishing a journal, *Kragan yev Imasdasiragan Sharjoom* (*Literary and Philosophical Movement*). It lasted for five years and propagated similar ideas. In an attempt to disseminate European scientific developments among its readers, during 1880-1881 Krikor Mserian published a periodical *Meteora*, where alongside literary and political articles, he published positivist papers translated from French. Mserian played a prominent role within the Izmir circle of Armenian translators, editors, publishers and intellectuals. He was engaged in different social institutions, which enabled his translations to reach different segments of society and help to further develop the Western Armenian language.

Against the backdrop of Western Armenian positivism, the paper highlights the role played by Mserian and his *Meteora* periodical in further promoting positivist concepts within Western Armenian society.

ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԱԲՆԱԿ ՍՈՒՐԻԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՄԱՐԿՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

ԳԱՅԻԱՆԷ ՅԱԿՈԲԵԱՆ (gayik20@gmail.com)

ՆԱԽԱԲԱՆ

2011ին սկսուած սուրիական պատերազմի հետեւանքով Հայաստանի Հանրապետութիւն ժամանեցին շուրջ 22,000 սուրիահայեր[1]: Այսօր նրանց թուի վերաբերեալ պաշտօնական տեղեկատուութիւնը բացակայում է, սակայն ոչ-պաշտօնական տուեալների համաձայն՝ այն տատանւում է 5-8000ի միջեւ[2]: Նրանց մեծ մասը տեղափոխուեց եւրոպական երկրներ, ԱՄՆ եւ Քանատա, ոմանք էլ ռազմական գործողութիւնների տաք փուլի աւարտից յետոյ վերադարձան Սուրիա:

Սուրիահայերի համար հայաստանեան ընկերամշակութային կեանքին յարմարուելու խնդիրները բազմաթիւ են: Առաջնային եւ կարեւոր խնդիր է նաեւ նրանց կրթական համարկումը, քանզի դրա յաջող ընթացքը ՀՀում մշտական բնակութիւն հաստատելու գրաւականներից է: Նախադպրոցական, դպրոցական եւ համալսարանական միջավայրն անփոխարինելի միջոց է սուրիահայ մանուկների, պատանիների ու երիտասարդների համար՝ ոչ միայն հայեցի կրթուելու, անհրաժեշտ գիտելիքներ եւ հմտութիւններ ձեռք բերելու, յետագայում լաւ աշխատանք ու ապագայ ունենալու, այլեւ տեղացիների հետ շփուելու, հայաստանեան հասարակութեանն համարկուելու տեսանկիւնից:

Ըստ Էմիլ Տըրքհայմի՝[3] յարմարում եւ *ոցիալ*ականացում հասկացութիւնները հոմանիշեր են: Ընդունելով, որ սուրիահայերի *ոցիալ*ականացման հերթական փուլն անցնում է նոր հասարակութիւնում, յարմարումը

---

[1] ՀՀ Սփիւռքի նախարարութիւն, «սուրիահայերի անկիւն, պետական քաղաքականութիւն», http://www.mindiaspora.am/am/petakan_qaxaqakanutyun, մատչում՝ 26.03.2020:

[2] «Սուրիահայերի հիմնախնդիրները համակարգող կենտրոն» ՀԿ նախագահ, փորձագիտական հարցազրոյց, 25 Հոկտեմբեր 2018:

[3] Տըրքհայմը մարդու սոցիալական տարբերակումը բացայայտում է «նորմ-ախտաբանութիւն» առանցքի միջոցով, որտեղ իւրաքանչիւր մարդ որոշակի տեղ է զբաղեցնում (Э. Дюркгейм, *Социология. Ее предмет, метод, предназначение* [Սոցիոլոգիա. նրա առարկան, մեթոդը, նպատակը], 1995, Կանոն հրատ., Մոսկուա, էջ 23-32): Եթէ դիտարկենք հասարակութեան շահերի կամ պահանջմունքների տեսանկիւնից, ապա մարդը - ըստ նորմերի - պէտք է ունենայ պատշաճեցման բարձր մակարդակ, իսկ հասարակութիւնը՝ այդ մարդու նկատմամբ բարձր պատշաճեցնող յատկութիւն, եւ հակառակը (Э. Дюркгейм, "Ценностные и реальные суждения" [Արժէքային եւ իրական դատողութիւններ], *СОЦИС*, Մոսկուա, 2:1991, էջ 109-10):

սահմանւում է որպէս կրթութեան ոլորտում անհրաժեշտ հիմնաչափերի իւրացում: Սուրիահայերի համարկումը կրթութեան ոլորտում կարող ենք քննարկել նաեւ Հարթմուտ Էսսէրի եւ Ֆրիտրիխ Հեքմանի առաջարկած տիպաբանութեան շրջանակներում, մասնաւորապէս, կառուցուածքային համարկման, որը ենթադրում է սուրիահայերի ներառում հայաստանեան կրթական համակարգ, մշակութային համարկում, որի ժամանակ նրանք իւրացնում են հայ հասարակութեան լեզուն ու հիմնաչափերը, ընկերային համարկում, որի դէպքում խօսքը վերաբերում է այս համակարգում փոխադարձ շփումների մասին[4]:

Սոյն յօդուածում նպատակ ունենք բացայայտել սուրիահայերի՝ հայաստանեան կրթական համակարգին համարկուելու առանձնայատկութիւնները: Ուսումնասիրութիւնն իրականացուել է «Սուրիահայերի սոցիալ-մշակութային յարմարման հիմնախնդիրները ՀՀում» ատենախօսական աշխատանքի շրջանակներում, որում առաջադրուած խնդիրները վերաբերւում էին ՀՀում նրանց յարմարման գործընթացի տարբեր երեսակներին՝ փաստաթղթային, կեցութեան, ընկերային-կենցաղային եւ նիւթական խնդիրներ, լեզուական, կրթական եւ աշխատանքային դժուարութիւններ, տեղի մշակութային հիմնաչափերի եւ աւանդոյթների չիմացութիւն, արժէհամակարգի տարբերութիւններ, հայաստանցիների հետ հաղորդակցութեան բարդութիւններ եւն.: Դաշտային նիւթը հաւաքուել է 2012-18ին անցկացուած հետազօտութիւնների արդիւնքում՝ համադրելով քանակական եւ որակական մեթոդները:

1. Քանակական հետազօտութիւն (2014ին)՝ կիսաձեւայնացուած հարցազրոյցներ սուրիահայերի հետ Երեւանում, Արագածոտնի, Արարատի, Արմաւիրի, Կոտայքի, Շիրակի մարզերում:

2. Որակական հետազօտութիւն. ա) խորին հարցազրոյցներ սուրիահայերի հետ (2014ին), հարցուողի ընտրութեան չափանիշներ են հանդիսացել սեռը, տարիքը եւ զբաղուածութեան կարգավիճակը: բ) Փորձագիտական հարցազրոյց (2018ին), որը հնարաւորութիւն է տուել լրացնել եւ բազմակողմանի դարձնել ուսումնասիրուած խնդրի շուրջ ստացուած տեղեկատուութիւնը: Փորձագէտներ են հանդիսացել պետական հաստատութիւնների եւ հասարակական կառոյցների ներկայացուցիչներ, ոլորտից քաջատեղեակ մասնագէտներ: գ) Փաստաթղթերի որակական վերլուծութիւն, մասնաւորապէս, առցանց պարբերականների ուսումնասիրութիւն:

Հետազօտական տուեալները համադրուել են նաեւ այլ հետազօտութիւնների տուեալների երկրորդային վերլուծութեան հետ, որոնք, ի թիւս այլ

[4] H. Esser, “Does the “New” Immigration Require a “New” Theory of Intergenerational Integration?” *International Migration Review*, 3(38):2004, էջ 1126–59. նաեւ՝ F. Heckmann, W. Bosswick, *Integration and Integration Policies*, European Forum for Migration Studies, Bamberg, 2005, էջ 9:

հարցերի, վերաբերում են սուրիահայերի կրթական խնդիրներին: Յիշեալ ուսումնասիրութիւններն անցկացուել են ՀՀում գործող միջազգային կառոյցների եւ անհատ հետազօտողների կողմից[5]:

ՍՈՒՐԻԱՀԱՅԵՐԻ ՆԱԽԱԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԵՒ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ ՀԱՄԱՐԿՄԱՆՆ ԱՋԱԿՑՈՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄՕՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ

Կրթութեան ոլորտում համարկումը սկսւում է նախադպրոցական հաստատութիւններից. մեծ թիւ են կազմում այն ընտանիքները, որոնց երեխաները յաճախում են համապատասխան կրթական հաստատութիւններ՝ պետական եւ մասնաւոր մանկապարտէզներ (համապատասխանաբար, 42.5%, 2,0%, աղիւսակ 1): Չնայած սուրիահայ երեխաների դպրոց եւ մանկապարտէզ ընդունելութեան դիմումները քննարկուել են արտահերթ, այնուամէնայնիւ, տեղահանուած անձանց մեծ մասի Երեւան քաղաքում կամ դրա մերձակայքում բնակուելու պատճառով՝ Երեւան քաղաքի մանկապարտէզներում անհրաժեշտ թուով տեղերի պակաս կայ[6]:

Աղիւսակ 1. Կրթական հաստատութիւններ յաճախող սուրիահայերը, %

Կրթական հաստատութիւնները	Յաճախում
Պետական մանկապարտեզ	42,5
Մասնաւոր մանկապարտեզ	2,0
Պետական դպրոց	34,0
Մասնաւոր դպրոց	0,0
Ուսումնարան, քոլեջ	2,0

[5] V. Hovyan, “Syrian-Armenians’ Issues in Armenia,” (https://orbeli.am/en/post/256/2019-07-31/Syrian-Armenians%E2%80%99+Issues+in+Armenia). նաեւ՝ “Syrian-Armenians in Armenia: Problems and Prospects, Open Society Foundations Armenia” (https://www.osf.am/wp-content/uploads/2017/11/Syrian-Armenians-in-Armenia.-Repatriates-or-Refugees-policy-brief.pdf). նաեւ՝ “Assessment of the Situation of Asylum Seeking, Refugee, and Displaced Children in Armenia,” UNICEF Armenia, Yerevan 2016 (http://children.ombuds.am/wp-content/uploads/2017/09/Situation_of_-Refugee_Children_-Armenia_2016_eng.pdf). նաեւ՝ “Economic Integration of Syrian Armenians in Armenia,” Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, 2017 (EISRA_Needs_Assessment_Report_Final-1.pdf). նաեւ՝ Լ. Տանաջեան, *Սուրիահայերի ինտեգրման փորձառութիւնը Հայաստանում. խնդիրների յաղթահարման մեխանիզմները*, Բաց հասարակութեան հիմնադրամներ-Հայաստան, Երեւան, 2018:

[6] «Սուրիական հակամարտութեան հետեւանքով հարկադիր տեղահանուած եւ Հայաստանում պաշտպանութիւն հայցող անձանց ինտեգրման 2018-2022 թուականների ռազմավարութիւն» Իրաւական ակտերի նախագծերի հրապարակման միասնական կայք, (https://www.e-draft.am/projects/679/about) 25-06-2019:

Պետական բուհ	13,0
Մասնաւոր բուհ	2,0

Բացի պետական եւ մասնաւոր մանկապարտէզներից, Երեւանում գործում են նաեւ տարբեր կենտրոններ՝ նախադպրոցական տարիքի երեխաների կրթական համարկմանը նպաստելու համար: Դրանցից են, օրինակ, ամառային նախադպրոցական կենտրոնը Սուրիայից եկած երեխաների համար[7], նաեւ Երեւանի թիւ 1 եւ 21 դպրոցներում բացուած խմբակը՝ նախատեսուած 5-6 տարեկան տեղացի եւ սուրիահայ երեխաների համար[8]:

Երբ մեծ թուով սուրիահայեր ապաստան գտան ՀՀում, 2012ին կառավարութիւնը որոշակի աշխատանքներ նախաձեռնեց նաեւ հանրակրթութեան կազմակերպման ուղղութեամբ: 2018ի տուեալների համաձայն՝ Երեւանի 73 հանրակրթական ուսումնական հաստատութիւններում սովորել է 470, իսկ մարզերի 54 հանրակրթական ուսումնական հաստատութիւններում՝ 174 սուրիահայ աշակերտ[9]: Նկատենք, որ մեր հետազօտական տուեալներով՝ ընտանիքների 34%ն է ունեցել դպրոցահասակ երեխաներ (աղիւսակ 1): Նրանցից շատերը, որոշելով ապագան կապել ՀՀի հետ, մտածել են երեխաներին կրթութեան տալու մասին: 2012ի ուսումնական գործընթացի նախաշէմին կրթութեան կազմակերպման երեք տարբերակ է առաջարկուել նախարարութեան կողմից.-

1. Սուրիահայ երեխաները սովորեն հայկական դպրոցում, որի նպատակով Երեւանի Ստ. Շահումեանի անուան թիւ 1 դպրոցում բացուել են արեւելահայերէնի ուսուցման արագացուած դասընթացներ:
2. Դպրոցների որոշ դասարաններում իրականացուեն արեւմտահայերէնի ուսուցում: Որոշուել է, որ դասագրքերն ու կրթական ծրագրերը բերուեն Սուրիայից, իսկ երեխաներին դասաւանդեն այնտեղից եկած ուսուցիչները՝ գործընթացում ներգրաւելով նաեւ համապատասխան որակաւորում ունեցող արեւմտահայերէնի մասնագէտներ:
3. Սուրիական դասարաններ ստեղծուեն եւ կրթութիւնը շարունակեն սուրիական ծրագրով՝ համադրելով հայկականի հետ: Նման ծրագրով

[7] Կենտրոնը գործում է ՄԱԿի մանկական հիմնադրամի օժանդակութեամբ եւ ֆինանսաւորմամբ (*ՄԱԿ ՓԳՀ մտահոգութեան առարկայ հանդիսացող անձանց աջակցութիւն տրամադրող կազմակերպութիւնների ուղեցոյց*, ՄԱԿ ՓԳՀ, 2015, էջ 57):

[8] Ծառայութիւնն իրականացնում է «Save the children international» հայաստանեան ներկայացուցչութիւնը (նոյն, էջ 56):

[9] ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան 2018ի գործունէութեան հաշուետուութիւն (http://www.mindiaspora.am/res/Hashvetvutyunnner/2018/tarekan/2018_hashvetvutyun_SN.pdf), մատչում՝ 10 Մարտ 2019:

պէտք է սովորեն այն աշակերտները, որոնք մտադիր են յետագայում վերադառնալ Սուրիա[10]:

Արդիւնքում, Երեւանի Նար Դոսի անուան թիւ 14 հիմնական դպրոցում բացւում է սուրիահայ երեխաների համար նախատեսուած «Կիլիկեան» դպրոցը: Արաբերէնով դասաւանդուող դպրոցում 2012-13 կրթաշրջանում սովորել են 1-9րդ դասարանի 265 սուրիահայ երեխաներ, դասաւանդել են Սուրիայից եկած ուսուցիչներ, բազմացուել եւ աշակերտներին տրուել են համապատասխան դասագրքեր: Դպրոցի ստեղծումը նախաձեռնել է Սուրիայում գործող «Կիլիկիա» ԲԿը, ֆինանսապէս աջակցելու խնդիրը ստանձնել է նաեւ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը: Սակայն դպրոցը 2013 կրթաշրջանից այլեւս չի գործել՝ հիմքում ունենալով ոչ միայն ֆինանսական, այլեւ իրաւական պատճառներ: Մեր փորձագիտական հարցազրոյցներից մէկում արձանագրուեց հետեւեալ փաստը.

> Նրանք (Կիլիկեան դպրոցը – Գ.Յ.) չունէին սեփական կնիքը, որ կարողանային ատեստատներ տալ եւն.: Դրա համար խորհուրդ տրուեց, որ մեր դպրոցի շրջանակում ինտեգրուի այդ վարժարանը: Ճիշտն ասած, մենք սկսեցինք դա հարթ կատարել, բայց, ըստ երեւոյթին, այն, որ ինքը չէր կոչուելու տնօրէն, դուր չեկաւ յատկապէս տնօրէնին: Ու, կարծես, ինքը կազմակերպեց, որ դպրոցը փակուի (փորձագէտ, թիւ 14 դպրոցի փոխտնօրէն)[11]:

Սակայն, «Կիլիկեան» դպրոցի նախկին տնօրէնի հետ հարցազրոյցից էլ պարզ դարձաւ, որ այն ի սկզբանէ ժամանակաւոր ծրագիր է եղել, իսկ ֆինանսաւորումը՝ նախատեսուած ընդամէնը մէկ տարուայ համար: Բացի այդ, ծրագիրը չէր նախատեսում սուրիահայերի ներառում հայաստանեան կրթական համակարգ[12] եւ չէր նպաստելու նրանց ընկերամշակութային համարկմանը:

Վարժարանի փակուելուց յետոյ, նպատակ հետապնդելով հիմնական գիտելիքներ ապահովել Սուրիա վերադարձող երեխաների համար, սկզբում՝ որպէս ուսումնական ծրագրի մաս, յետոյ՝ արտադասարանական խմբակի տեսքով չորս տարի շարունակ թիւ 14 դպրոցի տարրական դասարաններում ուսուցանուել է արաբերէն: 2013-14 կրթաշրջանից աշակերտները ցրուել են տարբեր ուղղութիւններով: Ըստ փորձագէտի գնահատականի՝ նրանց մի մասը հեռացել է ՀՀից, միւս մասը՝ տեղափոխուել Երեւանի տարբեր դպրոցներ:

Հանրակրթութեան մատչելիութեան ապահովմանն ու կրթութեան աջակցութեանն ուղղուած բազմաթիւ ծրագրերի իրականացման եւ կենտ-

---

[10] Հրանուշ Յակոբեան, «Ինչպէ՞ս կը լուծուի սուրիահայ երեխաների կրթութեան հարցը», *tert.am*, 22 Օգոստոս 2012:

[11] Գ. Յակոբեան, Դաշտային ազգագրական նիւթեր (ԴԱՆ) 2018, ՀԱԻ, էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի արխիւ:

[12] *Assessment of the Situation of Asylum Seeking, Refugee, and Displaced Children in Armenia*, UNICEF Armenia, Երեւան, 2016, էջ 37:

րոնների բացման հետ մէկտեղ՝ երեխաների կրթական համարկումն ապահովելու նպատակով արտադասարանային պարապմունքներ են կազմակերպուել նաեւ մի շարք դպրոցներում: Փորձագէտը մասնաւորապէս նշում է, որ առաջին տարուանից առ այսօր, եւ յատկապէս, երբ նոր աշակերտներ են ընդունւում դպրոց, ուսուցիչները պարապում են նրանց հետ, որպէսզի կարողանան յաղթահարել ուսողութիւնից, ռուսերէնից եւ այլ դասանիւթերից գիտելիքի ձեռքբերման, արեւելահայերէնի ընկալման դժուարութիւնները: Չնայած ուսուցիչները ոչ-միշտ են ֆինանսական փոխհատուցում ստանում դրա դիմաց, սակայն, տեսնելով սուրիահայ երեխաների յաջողութիւններն ու կրթական համակարգում համարկուելու քայլերը, գոհանում են իրենց աշխատանքի արդիւնքից: Եթէ սուրիահայ շրջանաւարտը դպրոցն աւարտելիս թերանում է արեւելահայերէն գրելու մէջ՝ ունակութիւնները հասցնելով բաւարարի, ապա նրա բանաւոր խօսքն այնքան է զարգանում, կատարելագործւում, որ «ապշեցնում» է ու «հիացնում» ուսուցչական անձնակազմին:

Սրա հետ մէկտեղ, սուրիահայերը բարձրաձայնում են կրթական ծրագրերի տարբերութեամբ պայմանաւորուած խնդիրների մասին: Նախ, որոշ դասանիւթեր նորութիւն են երեխաների համար, օրինակ, ռուսաց լեզուն: Դպրոցական ծրագրից դուրս կազմակերպուող դասընթացներն ամբողջութեամբ չեն կարող լուծել խնդիրը, քանզի դրանք ոչ միայն կանոնաւոր եւ համատարած չեն, այլեւ քչերն են կամքի ուժ ցուցաբերում՝ պահանջուած գիտելիքները իւրացնելու համար: Բնագիտական դասանիւթերի պարագայում գիտական լեզուն անհասկանալի է երեխաների մեծ մասին, ինչն էլ յետագայում խոչընդոտ է դառնում նրանց համար՝ մասնագիտանալու այդ ուղղութեամբ: Մարդասիրական դասանիւթերը չնայած հասկանում, սակայն դժուարութեամբ են վերաշարադրում, իսկ մեծ ծաւալներով դասանիւթի իւրացումն արդէն լուրջ խնդիր է արեւելահայերէնին վատ տիրապետող սուրիահայ երեխաների եւ նրանց ծնողների համար: Եթէ ծնողներից կամ ընտանիքի անդամներից մէկը ժամանակին կրթութիւն է ստացել ՀՀում, ապա հարցը հեշտութեամբ լուծւում է.

> Ո՛չ մեզ մօտ՝ ես, ամուսինս կամ քոյրս, որ այստեղ եկել, սովորել է, ո՛չ էլ երեխաներս, այսինքն՝ աղջիկս էլ, տղաս էլ, ոչ մէկ դժուարութիւն չեն ունեցել լեզուական: Ո՛չ էլ թոռնիկս, որ եկաւ ու այստեղ առաջին դասարան ընդունուեց: Ե՛ւ շատ լաւ սովորում է, ե՛ւ շատ լաւ յարմարուել է: Մենք չունենք էդ հարցը, որովհետեւ, նախ, լաւ հայերէն ենք խօսում, երկրորդ՝ օտար չէ մեզ. հեռուստատեսութեամբ, գրքերով եւն. միշտ էլ կապ եղել ա արեւելահայերէնի հետ (62 տ. կին, ք. Երեւան)[13]:

Ինչպէս ցոյց են տալիս մեր հետազօտութեան արդիւնքները, ՀՀ կառավարութեան եւ այլ կառոյցների կողմից կազմակերպած արեւելահայերէնի

[13] Յակոբեան, ԴԱՆ, 2014:

դասընթացներին մասնակցութիւն է ունեցել միայն հարիւրից մէկը (աղիւսակ 1)։ Այս ցուցանիշը, իհարկէ, փոքր է՝ հաշուի առնելով այն, որ Սուրիայում հայ աշակերտները, արաբերէնով անցնելով դպրոցական դասանիւթերը, ՀՀ հանրակրթական համակարգում խնդիրներ են ունենում հիմնականում լեզուի վատ իմացութեան պատճառով։ Ի տարբերութիւն արեւելահայերէնի, օտար լեզուի (հիմնականում ռուսերէն, անգլերէն) դասընթացներին մասնակցողների թիւը մեծանում է՝ հասնելով 22.0%ի։

Աղիւսակ 1. Կրթական-մասնագիտական դասընթացներին մասնակցութիւնը, %			
Դասընթացները	Այո	Ոչ	Ընդամէնը
Արեւելահայերէնի դասընթաց	1.0	99.0	100.0
Օտար լեզուի դասընթաց[14]	22.0	78.0	100.0
Աշխատանքի հետ կապուած վերապատրաստում	13.0	87.0	100.0
Մասնագիտութիւն ձեռք բերելու դասընթաց	4.0	96.0	100.0

ՀԱՄԱՐԿՄԱՆ ՄՕՏԵՑՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ ՍՈՒՐԻԱՀԱՅԵՐԻ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

2012ին ՀՀ կառավարութիւնը քաղաքականութիւն է մշակում նաեւ սուրիահայ ուսանողների կրթութեան մատչելիութիւնն ապահովելու նպատակով։ Ինչպէս տեսնում ենք վերեւում բերուած աղիւսակ 1ի տուեալներից, սուրիահայ ընտանիքների 13%ն առնչւում է պետական բուհերի հետ։ Նկատենք նաեւ, որ հարիւրից երկու ընտանիքներում երիտասարդները յաճախում են մասնաւոր բուհեր եւ նոյնքան երիտասարդներ՝ միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատութիւններ։ Սուրիայում բուհական ուսումը կիսատ թողած ուսանողներին հնարաւորութիւն է ընձեռնուել նոյն մակարդակից (դասարանից) ուսումը հայաստանեան բուհերում շարունակելու համար։ Միւս կողմից, դիմորդների ընդունելութիւնը ՀՀ բարձրագոյն եւ միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատութիւններ իրականացուել է պարզեցուած կարգով[15].

> Ես սկիզբը, որ ասեցի՝ ինչպիսի մասնագիտութիւն ուզում եմ, պտտուեցայ, նայեցի՝ որը լաւ ա, որը լաւը չէ, Երեւանի Պետական Համալսարան ընդունուեցայ։ Վերջը ասեցին՝ ինչի՞ մանկավարժական չես դիմում, էնտեղ աւելի լաւ ա։ Գնացի, փոխեցի մանկավարժական։ Շատ հեշտ էր, ինձ զանգեցին, ասեցին՝ էսինչ թուականին կու գաս, կը յանձնես քննութիւնը, ասեցի՝ լաւ։ Գնացի, մի թելադրութիւն տուեցին։ Մի երկու օրէն վերջ ասեցին՝ կու գաք, պատասխանները կը վերցնէք։ Յետոյ որ գնացի, ասացին, որ ընդունուել եմ (22 տ. կին, ուսանող, ք. Երեւան)[16]։

[14] Դասընթացների 55%ը՝ ռուսերէն, 35%ը՝ անգլերէն, իսկ 10%ը այլ լեզուներով է։

[15] «Սուրիական հակամարտութեան հետեւանքով»։

[16] Յակոբեան, ԴԱՆ, 2014։

2012-13 կրթաշրջանից սուրիահայ ուսանողների վարձավճարի չափը սահմանուել է ՀՀ քաղաքացիների համար սահմանուած վարձավճարի չափով: Պետութիւնը, գործակցելով բարեգործական կազմակերպութիւնների հետ, իրականացնում է նրանց ուսման վարձավճարների փոխհատուցման քաղաքականութիւն: Սկզբնական շրջանում փոխհատուցումն իրականացուել է ամբողջապէս, այնուհետեւ՝ զեղչերով, ընդ որում, տարէցտարի այդ զեղչային շէմը նուազել է: Օրինակ, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը, Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութիւնը եւ ՀՀ կառավարութիւնը փոխհատուցել են ՀՀ բարձրագոյն եւ միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատութիւններում սովորող 280 սուրիահայ ուսանողների 2013-14 կրթաշրջանի ուսման վճարները՝ իւրաքանչիւրը մինչեւ 1/3ի չափով[17]: 2016-17 կրթաշրջանին նոյն ծրագրով փոխհատուցուել է 436 սուրիահայերի ուսման վարձավճարների 70%ը, 2018-19ին՝ 294 ուսանողների վար-ձավճարների 50%ը: 2019-20ին՝ նախատեսուել է վարձը փոխհատուցել միայն 40%ով[18]:

Կրթաթոշակներ են տրամադրուել/տրամադրւում նաեւ «Հայաստան» Համահայկական Հիմնադրամի, Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերութեան կողմից[19]: Որոշում է կայացուել նաեւ ուսանողական հանրակացարաններում առաջնահերթութեան կարգով համապատասխան սենեակներ ապահովել սուրիահայ ուսանողների համար[20]:

Հետազօտութեան շրջանակներում բացայայտել ենք նաեւ սուրիահայ ուսանողների՝ կրթութեան ոլորտում ունեցած խնդիրները, սակայն ոչ-այնքան դրամական, որքան ծրագրերի տարբերութեան, լեզուական առանձնայատկութիւնների եւ նոր միջավայրին յարմարուելու դժուարութիւնների առնչութեամբ: Ծրագրերի տարբերութիւնը մտահոգութեան առարկայ է դառնում յատկապէս կրթութեան որակի, արդիւնաւէտութեան գնահատման առումով:

---

[17] Հասարակութիւն, «Սուրիահայերի կրթավճարը կը փոխհատուցուի», a1plus.am, Հոկտեմբեր 07, 2013:

[18] Վ. Հովեան, «Սուրիահայերի հիմնախնդիրները Հայաստանում» https://orbeli.am/hy/post/246/2019-07-10/%D5%8D%D5%AB%D6%80%D5%AB%D5%A1%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A5%D6%80%D5%AB%20%D5%B0%D5%AB%D5%B4%D5%B6%D5%A1%D5%AD%D5%B6%D5%A4%D5%AB%D6%80%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%A8%20%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%B404 Սեպտեմբեր 2020:

[19] *ՄԱԿ ՓԳՀ մտահոգութեան առարկայ,* էջ 53-54:

[20] Հասարակութիւն, «Կոնկրէտ դպրոցներ՝ սուրիահայերի համար», a1plus.am, 27 Յուլիս 2012:

Ուսումս արաբերէն էր համալսարանում: Երրորդ կուրս վերջացուցի, եկայ հոս ալ երրորդ կուրս նստայ: Հոս, որ հիմա երրորդ կուրս անցնում ենք, առաջին կուրսի մէջ անցել եմ Սուրիայում (21 տ. տղամարդ, ուսանող, ք. Երեւան)[21]:

Ըստ սուրիահայերի՝ ՀՀում կրթութեան համեմատաբար բարձր մակարդակ ապահովում են արեւմտեան կրթական համակարգով աշխատող բուհերը, ինչն էլ բաւարարում է որակեալ կրթութիւն ստանալու նրանց պահանջմունքը՝ միաժամանակ լուծելով լեզուական խնդիրը:

Այնտեղ էլ էր անգլերէն լեզուով, եւ շատ գոհ եմ: Ես Բէյրութ եղած եմ, Մոսկուայի համալսարաններէն ալ քիչ մը գաղափար ունիմ, այստեղի Ամերիկեան Համալսարանը գրեթէ բանով մը չի պակսիր միւս ամերիկեան որեւէ քաղաքի համալսարաններէն: Միայն սկիզբը, որ եկաւ, քիչ մը արեւելահայերէնի եւ արեւմտահ-յերէնի դժուարութիւն ունեցաւ, բայց հիմա արդէն իրենց պէս արեւելահայերէնը բաւական չափով կը խօսի տղաս» (71 տ. տղամարդ, ք. Երեւան)[22]:

Կրթութեան արդիւնաւէտութեան ցուցանիշ է դիտարկւում նաեւ գիտելիքի ստուգման հարցում ուսուցիչների, դասախօսների առարկայական մօտեցումը, որը թոյլ է կամ շատ դէպքերում բացակայում է: Պատճառը ստեղծուած իրավիճակում սուրիահայ աշակերտներին եւ ուսանողներին ինչ-որ կերպ օժանդակելու նրանց ցանկութիւնն ու պատրաստակամութիւնն է, ինչը հակառակ արդիւնքի է յանգեցնում՝ արհեստական գնահատականներով «խաբելով» նրանց գիտելիք ստանալու գործընթացի մէջ: Այս առումով դիպուկ է յատկապէս հարցուողներից մէկի խօսքերը.

Քիչ մը՝ որպէս սուրիացի, խղճալու, մեղքնալու դէպքեր եղեր են, բայց քիչ մըն ալ էտի ժխտական ազդեցութիւն կը թողնի՝ ամենաթողութիւն կը ստեղծէ: Հիմա ես շատ ընկերներ ունիմ, որ ունին աշակերտներ՝ 9րդ, 11րդ, 6րդ, ամէն դասարանէն: Ուրախ են փոքրերը: Ասում եմ՝ ինչու՞ ուրախ էք, ասում են՝ մեզի շատ դաս չկայ: Մէջները թուլութիւն ստեղծել են, ընճայել են իրենց, որ իբր իրենք շատ դժուարութիւն ունեցեր են լեզուն ընկալելու հարցում, ոչինչ, որ քիչ մը չեն սորվիր, թերանան՝ իմաստ մը չունի: Բայց դա լաւ չէ, ժամանակի կորուստ է (56 տ. տղամարդ, ք. Երեւան)[23]:

Նոյն խնդրին անդրադարձել է նաեւ ՄԱԿի մանկական հիմնադրամն իր զեկոյցում՝ նշելով, որ դրական խտրականութեան այդ դրսեւորումները երկարատեւ հեռանկարում բացասական ազդեցութիւն կարող են ունենալ սուրիահայ երեխաների կրթական մակարդակի եւ, ընդհանուր առմամբ, ապագայի վրայ[24]:

Դպրոցական եւ համալսարանական միջավայրն անփոխարինելի միջոց է սուրիահայ պատանիների ու երիտասարդների համար հայաստանցիներ հետ հաղորդակցուելու առումով, սակայն այս գործընթացում որոշ խո-

[21] Նոյն:

[22] Նոյն:

[23] Նոյն:

[24] *Assessment of the Situation of Asylum Seeking*, էջ 38:

չընդոտներ կարող են լինել՝ լեզուական եւ արժէհամակարգային տարբերութիւնների պատճառով, ինչպէս նաեւ կարծրատիպերի, որոնք ազդում են նրանց ընկալումների եւ յարաբերութիւնների վրայ: Այդ հաղորդակցութիւնը, մի կողմից, կարող է բերել միմեանց ճանաչման եւ ընդունման, միւս կողմից, սուրիահայերի օտարման ու մեկուսացման: Մեր հետազօտութեան արդիւնքները վկայում են այս երկու երեւոյթների մասին, որոնք տարբեր մակարդակներով առկայ են կրթական միջավայրում.

> Երեւանցի կուրսեցիներիս հետ շփումը էդքան բարձր չեմ կարայ ասեմ: Ես որ մի բան եմ ասում կամ իմ լեզուով եմ խօսում, շատ չեն հասկանում ինձ, բայց հիմա սկսել են հասկանալ: Բայց էնպէս չի, որ վատն են երեխէքը. շատ լաւն են, շատ ջերմ, մի բանի օգնութիւն ունենամ, ինձ օգնում են: Ասում են՝ կարիք ունես, քեզ կ'օգնենք դասերու մէջ (22 տ. կին, ուսանող, ք. Երեւան)[25]:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Փորձելով ամփոփել առաջադրուած խնդրի վերլուծութիւնը՝ նշենք, որ 2012ից իվեր ՀՀ կառավարութեան կողմից որոշակի քայլեր են իրականացուել սուրիահայերի կրթական համարկմանը խթանելու համար.

- «Կիլիկեան» դպրոցի բացում, որը գործել է ընդամէնը մէկ ուսումնական տարի,
- Երեխաների ներգրաւում հանրակրթական հաստատութիւններ,
- Բուի ընդունուելու դիւրին քայլերի մշակում,
- Բուհական համակարգում ուսման վարձավճարների զեղչման քաղաքականութիւն,
- Արեւելահայերէնի եւ ռուսաց լեզուի արագացուած դասընթացների կազմակերպում[26]:
- Սուրիայում ստացած 12ամեայ կրթութեան թէ համալսարանական վկայականների ճանաչում:

Սրա հետ մէկտեղ, ներառուած լինելով հայաստանեան կրթական համակարգ, սուրիահայ աշակերտներն ու ուսանողները յարմարուելու դժուարութիւններ ունեն հիմնականում՝ ճանաչողական (cognitive) եւ հաղորդակցական գործօնների պատճառով: Եթէ տեղացիների հետ հաղորդակցութեան հարցը ժամանակի ընթացքում կարգաւորւում է, ապա ճանաչողական մակարդակի խնդիրները շարունակում են ուղեկցել նրանց:

ՀՀ այժմու կառավարութիւնը 2018-22՝ համարկման ռազմավարութեան մէջ դեռեւս առկայ կրթական խնդիրների լուծման համար ուղենիշ է սահմանել, մասնաւորապէս.-

1. Տեղահանուած անձանց լեզուամշակութային համարկման խնդիրների լուծմանն աջակցութիւնը,

---

[25] Նոյն:

[26] Տե՛ս նաեւ՝ *Համառօտ տեղեկանք սուրիահայերի հիմնախնդիրների մասին*, ՀՀ Սփիւռքի նախարարութուն, Երեւան, Մայիս 2014:

2. Առկայ աղբիւրների սահմաններում մանկապարտէզների սահմանափակ կարողութիւնների հզօրացումը նախադպրոցական տարիքի երեխաների համար,

3. Դպրոցական տարիքի երեխաների համար միջնակարգ կրթութեան, իսկ դիմորդների եւ ուսանողների համար բարձրագոյն կրթութեան մատչելիութեան ապահովումը,

4. Անվճար հիմունքներով կամ զեղչերի կիրառմամբ նախնական (արհեստագործական), միջին մասնագիտական եւ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու հնարաւորութիւնների մատչելիութեան ապահովումը,

5. Տեղահանուած ուսանողների (յատկապէս խոցելի ընտանիքներից) ուսման վարձավճարների մասնակի փոխհատուցման ծրագրերի իրականացումը (գործընկեր կառոյցների համաֆինանսաւորմամբ)[27]:

THE ROLE OF EDUCATION IN INTEGRATING SYRIAN ARMENIANS IN THE ARMENIAN POLITY OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

(Summary)

GAYANE HAKOBYAN (gayik20@gmail.com)

Due to the intense fighting and civil war in Syria, some 20,000 Syrian Armenians have taken refuge in the Republic of Armenia during the last decade. Currently there are around 8-10,000 Syrian Armenians in Armenia.

The paper highlights the core difficulties most of the Syrian Armenian refugee students have faced in enrolling in the educational system of Armenia. The difficulties have been due to differences in a) the language of instruction (Arabic vs. Armenian), b) language of communication (Western vs. Eastern Armenian), c) curriculum (Syrian vs. Armenian).

The paper analyses the integration process of the Syrian-Armenian refugees in Armenia and assesses the steps taken by the government to reduce the difficulties at all levels of education. However, obviously the steps taken have not given the results expected. The paper concludes that while the issue of communication with locals has been resolved over time, the cognitive-level problems - differences in educational programs and language features - continued to be a hindrance.

[27] «Սուրիական հակամարտութեան հետեւանքով»:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎՐԴ. ՉԱՄՉԵԱՆԻ *ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԼԵԶՈՒԻ* ԳՐՔԻ ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԴՊՐՈՑԻ ՄԻԱԿ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԻՐՈՒՀԻ ՍԻՐԵԿԱՆԵԱՆ (tiruhi.sirekanyan@list.ru)

ՄՈՒՏՔ

Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի տպարանի կարեւորագոյն հրատարակութիւններից մէկը Մխիթարեան միաբանութեան անդամ Միքայէլ վրդ. Չամչեանի *Քերականութիւն հայկազեան լեզուի* գիրքն է, որ Թիֆլիսում հրատարակուել է 1826ին: Այստեղ քննական-համեմատական-վերլուծական մեթոդի կիրառման օգնութեամբ վիճարկում ենք.-

ա) Մատենագէտ Հայկ Դաւթեանի կողմից նոյն տարուայ ընթացքում նոյն գրքի երկու հրատարակութեան գաղափարը: Մեր կարծիքով, Կոստանդնուպոլսում 1779ին տպագրուած գրքի արեւելահայերէն տարբերակը 1826ին Թիֆլիսում հրատարակուել է մէկ անգամ:

բ) Ապացուցում ենք, որ Վենետիկում եւ Թիֆլիսում տպագրուած գրքերը յար եւ նման են իրար եւ առաջին հայեացքից մասնագէտներն անգամ դրանք չեն տարբերում, եթէ չնայեն տիտղոսաթերթերին, որտեղ մի դէպքում նշուած է Վենետիկ, միւս դէպքում՝ Թիֆլիս: Բացարձակ նոյն տառատեսակներն են, անգամ նոյն ձեւաւորումը, գրեթէ նոյն նկարները եւ նոյն զարդանախշերը: Այս նոյնականութիւնը խախտուած է մէկ պարագայով: Վենետիկում տպագրուած օրինակը դասական գրաբարով է, Թիֆլիսում տպագրուած օրինակը՝ արեւելահայերէնով: Գրքի տառատեսակների, ձեւաւորման նոյնականութիւնը եկել է մէկ վայրից՝ Ամստերդամից, որտեղ այդ տառատեսակները շուրջ մէկ դարի ընթացքում՝ 1650-1750ականներին ստեղծուել, բարելաւուել ու օգտագործուել են: Ամստերդամից դրանց տառահայրերը, տառամայրերը, պատրաստի տառերի մի մասը Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան հիմնադիր Մխիթար աբբահօր ջանքերով, 1730ականներին, գնման միջոցով յայտնուել է Վենետիկում, մի մասը - դարձեալ գնման միջոցով - 1819ին յայտնուել է Թիֆլիսում:

ՄԻՔԱՅԵԼ ՎՐԴ. ՉԱՄՉԵԱՆՑԻ *ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ* ԳՐՔԻ ԹԻՖԼԻՍԵԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

1824ի Նոյեմբերի 12ին Գէորգ աղա Երեմեան Արծրունու[1] միջնորդութեամբ մահտէսի Կոսպար Բարսեղեան Չարուխչեանը[2] Թիֆլիսում կտակ

[1] Գէորգ աղա Երեմեան Արծրունի (1771-1830), հայ իշխան, ազնուական, մեծահարուստ, բարեգործ: Սերել է Վանի Արծրունեաց թագաւորական գերդաստանից: 1813ին ընտանիքով Վանից տեղափոխուել է Թիֆլիս: Զբաղուել է խոշոր առեւտրական գործունէութեամբ: Մտերմացել է Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ

Քերականութիւն հայկազեան լեզուիի վենետիկեան եւ թիֆլիսեան հրատարակութեանց անուանաթերթերն ու ներքին էջերից օրինակներ

Ներսէս Աշտարակեցու հետ եւ առեւտրական գործունէութեանը զուգահեռ զբաղուել մշակութանպաստ բարեգործութեամբ (Ա. Երիցեանց, *Գրիգոր Արծրունու եւ նրա քսան հինգ տարւայ գրական գործունէութեան առիթով (1865-1890)*, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, Թիֆլիս, 1890, էջ 4-34. նաեւ՝ Խ. Մալումեան, *Մտքի մշակը. Գրիգոր Արծրունու գրական գործունէութեան 25-ամեակի առիթով*, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, Թիֆլիզ, 1890, էջ 2. նաեւ՝ Հ. Տէրաստուածատրեանց, *Բառարան հայ կենսագրութեանց (հայագէտներով), 1441-1904, պրակ առաջին*, արագատիպ Ա. Քութաթելաձէի, Թիֆլիզ, 1904, էջ 150-51. նաեւ՝ Գ. Ստեփանեան, *Կենսագրական բառարան (հայ մշակոյթի գործիչներ), հտր. Ա*, Հայաստան հրատ., Երեւան, 1978, էջ 151:

[2] Գէորգ աղա Երեմեան Արծրունու բարեկամ-համերկրացի:

է կազմել: Նա իր հսկայական ունեցուածքը միքանի բաժիններով կտակել է առաջին կէտով իր հարազատներին, երկրորդ կէտով՝ Թիֆլիսի 17 հայկական եկեղեցիներին, ապա՝ Վանի տարածքի եկեղեցիներին եւ եւս մի կէտով՝ Թիֆլիսում Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցու կառուցած ուսումնարանին: Կտակում մասնաւորապէս նշուել է.

> Նորակառոյց Վարժարանի Հայոց աստ ի Թիֆլիզ քաղաքի՝ յատկացուացեն չորս հազար վեց հարիւր արծաթէ մանեթ, եւ սովին գումարաւ գնեալ զանշարժ կայս, զեկամուտ նորին ամի ամի պիտոյացուացեն յաղագս Վարժարանին յաւիտեանս ժամանակաց: Վասն յիշատակի իմոյ ի Տպարանի նոյն Վարժարանի տպել տացեն ի պէտս աշակերտացն զՔերականութ/են/ի որքան եւ հարկաւոր իցէ, եւ զայս Կտակ իմ տպեսցեն ի նոյն Քերականութեան, եւ զարդիւնս յառաջացեալս ի վաճառմանէ նոցա, յատկացուացեն ի մշտնջենական օգուտ նոյն Տպարանին, եւ յամենայն գիրս տպեցեալս անդ՝ անջինջ պահպանեսցեն յիշատակ անուան իմոյ եւ ծնողաց իմոց:

Կտակակատարներ են նշանակուել Վրաստանի թեմի առաջնորդ Ներսէս արք.ը, Գէորգ Երեմեան Արծրունին, Յարութիւն Շերմազան-Վարդանեանը:

Կտակատէրը հրատարակուելիք քերականութեան գրքի ընտրութիւն չի կատարել, թողել է հոգեւոր դպրոցի հայեցողութեանը: Ներսէս արքեպիսկոպոսը որոշել է տպագրել Մխիթարեան միաբանութեան անդամ Միքայէլ վարդապետ Չամչեանցի[3] 1779ին Վենետիկում տպագրուած *Քերականութիւն հայկազեան լեզուի* գիրքը[4]:

Թէեւ Չարուխչեանի կտակը դեռեւս վիճարկւում էր, սպասուող եկամուտները դեռ չէին ստացւում, այնուամէնայնիւ նրա յիշատակը յաւերժացնելու նպատակով, Ներսէս արք.ի հրամանով, իր անձնական միջոցներից յատկացրած գումարով, 1825ին սկսուել է գրքի տպագրութեան նախապատրաստական աշխատանքը: 600ից աւելի էջը խմբագրուել է, պահպանելով հեղինակային սկզբունքը, դրանում քննարկուող օրինակների բացատրութիւնները բերուել են արեւելահայերէն թարգմանութեամբ: Շարուածքը ամէնայն հաւանականութեամբ իրականացուել է ամբողջ տարուայ ընթացքում եւ բուն տպագրութեան գործը սկսուել է 1826ի կէսերին: Որպէս տպագրութեան տարի 1826ն է նշուած գրքի տիտղոսաթեր-

---

[3] Միքայէլ Աբրահամի Չամչեանց (1738-1823).- պատմաբան, քերական, լեզուաբան, աստուածաբան, մանկավարժ: Մխիթարեան միաբանութեան անդամ: Սովորել է Սուրբ Ղազարի Մխիթարեան վարժարանում (1757-1762): Տիրապետել է յունարէն, լատիներէն, եբրայերէն, իտալերէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն, արաբերէն, սանսկրիտ, ասորերէն, պարսկերէն, թուրքերէն եւ այլ լեզուների: Վարել է տարբեր պաշտօններ: Եղել է Մխիթարեան միաբանութեան վարչական մարմնի խորհրդական:

[4] Հայր Միքայէլ վրդ. Չամչեանց, *Քերականութիւն հայկազեան լեզուի*, տպ. Դեմետրեայ Թէոդոսեանց, Վենետիկ, 1779, յԱպրիլի 20, 600 (610) էջ:

թին: Տպագրութեան գործը հաւանաբար աւարտուել է այդ թուականին, բայց կազմարարական աշխատանքը շարունակուել է երկար եւ ամբողջապէս աւարտուել է միայն 1827ին[5]: Գրքի առաջաբանը գրել է Ներսէս արքեպիսկոպոսը: Գրքի 600րդ էջից յետոյ չհամարակալուած երեք թերթերից երկուսի վրայ տպագրուել է Չարուխչեանի կտակը, երրորդ թերթի դիմերեսին՝ տպարանը ձեռք բերելու եւ Ամստերդամից Թիֆլիս փոխադրելու մասին յիշատակարանը[6]:

Տպագրուել է գրքի 1600 օրինակ: Ներսէս արքեպիսկոպոսը կանխաւ որոշել էր գիրքը վաճառել 10 արծաթ ռուբլով եւ գուցէ սկզբնական շրջանում այդ գնով վաճառուել է, բայց աւելի ուշ գրքի գին է սահմանուել 6 արծաթ ռուբլի: Որոշուել է չքաւոր աշակերտներին գիրքը ձրի յատկացնել:

Չամչեանի գրքի ընտրութիւնն ու տպագրութեան կազմակերպումը, այնուամէնայնիւ միանշանակ չի ընդունուել, դարձել է խօսակցութեան նիւթ: Ասել են թէ հարկ չկար Մխիթարեան վարդապետի չոր ու ցամաք աշխատանքը տպել, երբ կարելի էր տպագրել Միքայէլ վրդ. Սալլանթեանի[7] պատրաստած քերականութիւնը: Այս խնդրին Ներսէս արքեպիսկոպոսն արձագանգել է 1827ի Նոյեմբերի 28ին տէր Յովսէփ Ալամդարեանին Երեւանից ուղարկած նամակով: Նա գրել է, որ տուեալ քերականութեան ընտրութիւնը հաստատապէս կատարուել է յանուն իր հիմնած հոգեւոր դպրոցի սովորողների շահերի եւ որ ինքը բամբասանքներով չի առաջնորդւում: Աւելի լաւ պայմանների ժամանակ հաշուի կ'առնուի այլ գրքերի տպագրութեան հարցը եւս:

*Քերականութիւն*ի կազմարարական աշխատանքները բաւական աշխատատար են եղել: Օրինակ, յայտնի է, որ 1827-30ին գրքի 150 օրինակ է պատրաստուել, ինչի համար կազմարարին վճարուել է 53 ռուբլի 25 կո-

---

[5] Ա. Երիցեանց, *1824-1899. Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցը*, տպարան Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի, Թիֆլիս, 1898, էջ 122:

[6] Հայր Միքայել Վարդապետ Չամչեանց, *Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի, յօրինեալ ըստ նախնի ուղղախօսութեան ի Հայր Միքայէլ Վարդապետէ Չամչեանց: Ի Հայրապետու[թեա]ն Տ[եառ]ն Եփրէմի Սրբազնագոյն կաթողիկոսի ա-մ[ենայն] Հայոց*, Տփխիս, Տպարանի Ուսումնարանի Հայոց ընծայելոյ ազնուական Գէորգայ Երեմեան Արծրունւոյ, 1826 թ., 600 էջ:

[7] Միքայէլ վրդ. Սալլանթեան (Յովակիմ, 1782-1851).- քերական, մանկավարժ, եկեղեցական գործիչ՝ արքեպիսկոպոս: Սովորել է Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան վարժարանում: 1810-22՝ եղել է Վրաստանի, Աստրախանի, Ղրիմի կաթոլիկ հայերի առաջնորդ: 1822ին ընդունել է Հայ Առաքելական Եկեղեցու դաւանանք: Տիրապետել է լատիներէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն, արաբերէն լեզուներին: 1827ին հրատարակել է *Քերականութիւն գրաբառ լեզուիս Հայոց: Նորակարգ ոճով ի պէտս աշակերտաց գերահռչակ ճեմարանին կառուցելոյ ի Մոսկով:... Բաժանեալ յերկուս հատորս, ի փոքր եւ ի մեծ, հտր. Ա, Փոքր քերականութիւն* (տպ. Օգոստեան Սեմէնի, Մոսկուա, 1827) դասագիրքը:

պէկ[8]: Նոյն ժամանակաշրջանում գրքի վաճառքից ստացուել է 406 արծաթ ռուբլի[9]: 1847ին վիճակագրական հաշուետուութեան համաձայն տպարանի գրատանը դեռեւս առկայ էր չվաճառուած *Քերականութիւն*ի 657 օրինակ[10]:

Ներսէս արքեպիսկոպոսը մտածել է նաեւ Հնդկաստանում գործող հայկական դպրոցների աշակերտներին քերականութեան գրքով ապահովելու մասին: Նա հրահանգել է *Քերականութիւն*ի որոշակի քանակ յատկացնել այդ դպրոցներին: Նա մասնաւորապէս յանձնարարել է Ալամդարեանին. «*… զի տպարան Ուսումնարանի Հայոց ի Թիֆլիզ՝ տպեսցէ ի միտս եւ ի խորհուրդս Հայկազանց զհոգի ազգասիրութեան. սմին իրի՝ ընտրելագոյն համարիմ օժանդակել դպրոցաց Հայոց՝ ի Կալկաթայ, ի Մադրաս եւ յայլ քաղաքս Հնդկաստանի, յորս գտանիցինն, նաեւ՝ ի Բուշեռ եւ Բասրայ, այսպիսի մակագրութեամբ նուիրելով իւրաքանչիւրոց նոցա զքերականութիւնս ըստ չափու. 'Տպարանի Ու-սումնարանի Հայոց ի Տփխիս՝ նուիրանք ազգասիրութեան ուսումնարանի Հայոց ի Կալկաթայ'*»[11]: Ահա այսպէս է գրքերի որոշ քանակների վրայ յայտնուել ծանօթ նուիրատուական նախադասութիւնը, որը շփոթմունքի պատճառ է դարձել այն չափով, որ նման մի գրքի պատճառով[12] դիտարկուել է նոյն տարում նոյն գրքի երկու տարբեր հրատարակութիւնների տեսութիւնը: Փաստօրէն նուիրատուական նախադասութիւնը դրուել է Կալկաթայի, Մադրասի, Բուշէռի, Բասրայի, գուցէ նաեւ այլ քաղաքների նշումներով: Ներսէս արքեպիսկոպոսը նաեւ յանձնարարել է ո՛ր դպրոցին քանի գիրք յատկացնել, օրինակ՝ Կալկաթային 50, Բուշէռին՝ 30, միւսներին, այդ թւում Մադրասի ուսումնարանին՝ 20ական:

Բանասէր-մատենագէտ Դաւթեանը[13] դիտարկելով նոյն գրքի երկու տիտղոսաթերթերը, մանրամասների մէջ չխորանալով, եզրակացրել է, որ նոյն տարուայ մէջ գիրքը երկու անգամ է տպագրուել: Անդրադառնալով երկու գրքերի տպագրութեան հաւանական հերթականութեանը նա համարել է, որ այն գիրքը, որի տիտղոսաթերթի վրայ կայ «Տպարանի Ուսումնարանի Հայոց ի Տփխիս՝ նուիրանք ազգասիրութեան Ուսումնարանի Հայոց ի Մատրաս» նուիրագիրը, տպագրուել է երկրորդը, որով որոշել է, որ այդու նոյն տարուայ մէջ եղել է *Քերականութիւն*ի երկու հրատարակու-

[8] Երիցեանց, էջ 228:

[9] Նոյն:

[10] Նոյն, էջ 433:

[11] Նոյն, էջ 125:

[12] Գիրքը գտնւում է ՀԱԳում: Դրա վրայի նուիրագրում յիշուել է Մադրաս քաղաքը:

[13] Հայկ Դաւթեան, *Հայ գիրքը 1801-1850 թուականներին. մատենագիտութիւն*, խմբագիր Յ.Ս. Անասեան, ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրութիւն, Երեւան, 1967, էջ 140:

թիւն[14]: Եթէ նրա ձեռքում յայտնուէր Կալկաթայի, Բուշէռի եւ այլ քաղաքների անունով նուիրագիր ունեցող տիտղոսաթերթերով գիրք՝ հաւանաբար դրանցից իւրաքանչիւրը կը համարուէր ա՛յլ հրատարակութիւն:

Որպէսզի պարզենք թէ արդեօ՞ք իրականում եղել է երկու հրատարակութիւն, ուսումնասիրել ենք 1826ին տպագրուած երկու հրատարակութիւնները: Դրանք տիտղոսաթերթից սկսած մինչեւ 600րդ էջն ու չհամարակալուած չորս թերթերը, բացարձակապէս նոյնն են. միակ տարբերութիւնը տիտղոսաթերթի վրայ եղած նուիրատուական նախադասութիւն-յաւելումն է, որ տեղադրուել է զարդանկարի փոխարէն:

Խաչատուր Աբովեանի անուան Հայկական Պետական Մանկավարժական Համալսարանի (ԽԱՀՊՄՀ) գիտական գրադարանում առկայ զինանշանով տիտղոսաթերթով օրինակը համեմատել ենք Հայաստանի Ազգային Գրադարանում (ՀԱԳ) պահուող երկու տարբեր տիտղոսաթերթերով օրինակների հետ: Համեմատել ենք նաեւ 1779ին Վենետիկում տպագրուած օրինակի հետ[15]: ՀԱԳում պահուող երկու տարբեր տիտղոսաթերթերով գրքերը, ինչպէս նաեւ ԽԱՀՊՄՀի գրադարանում պահուող գիրքը ջրի կաթիլի պէս նոյնն են: Այսինքն տարբեր հրատարակութիւն լինելու համար դրանց բովանդակութեան մէջ որոշակի նիւթեր պիտի տարբեր լինէին: Նման բան չկայ: Այսինքն նոյն տարում երկրորդ հրատարակութեան մասին խօսք չի կարող լինել: Մենք գործ ունենք մէկ հրատարակութեան հետ, որի որոշ քանակների վրայ ըստ նուիրանքի նուիրատուական նախադասութիւն է առկայ:

Եթէ իրականում նոյն տարուայ ընթացքում *Քերականութիւն հայկազեան լեզուի* գրքի երկրորդ հատարակութիւն լինէր դրա մասին հրատարակիչներն անվերապահօրէն նշում կը կատարէին, ինչպէս նշել են նոյն տպարանում տպագրուած այլ գրքերի դէպքում: Նման փաստի արձանագրում չկայ նաեւ պատմաբան, խնդրի լաւագիտակ Ալեքսանդր Երիցեանի՝ թեմային առնչուող հրատարակութիւններում:

---

[14] Այլ առիթով ուսումնասիրել ենք ԽԱՀՊՄՀի գրադարանում պահուող եւ այդ ժամանակ Թիֆլիսում տպագրուած *Քերականութիւն*ի առաջին-երկրորդ հրատարակութիւն համարուող երկու գրքերը, հրատարակել ենք յօդուած (Տիգրան Պետրոսեանց, Տիրուհի Սիրեկանեան, «Հնատիպ, հազուագիւտ, սովորական տպագիր գրքերի ձեռագիր յիշատակարանները պատմական սկզբնաղբիւր», *Էջմիածին*, Զ:2019, էջ 101-2):

[15] Այս քննութիւնը հնարաւորութիւն տուեց ճշտելու ես մէկ հնատիպ գրքի առկայութիւն ԽԱՀՊՄՀի գիտական գրադարանում: Մինչ այս քննութիւնը ԽԱՀՊՄՀի գիտական գրադարանում եղած *Քերականութիւն հայկազեան լեզուի* երկու գրքերը գրանցուել են որպէս Թիֆլիսում 1826ին տպագրուած գրքեր: Մեր նոր ուսումնասիրութեամբ ճշտել ենք, որ տիտղոսաթերթ չունեցող գիրքն իրականում 1779ին Վենետիկում տպագրուած գիրք է:

Բազմավաստակ բանասէր-մատենագէտ Դաւթեանը եւս մէկ վրիպում ունի: Թիֆլիսում 1826ին տպագրուած *Քերականութիւն*ին վերաբերող ծանօթագրութիւնում նշել է, որ 582 էջահամարից յետոյ միանգամից նշուել է 591ը: Իրօք այդպէս է թէ՛ ԽՍԱՀՊՄՀում գտնող գրքի դէպքում, թէ՛ ՀԱԳում գտնուող օրինակի դէպքում: Հնարաւոր է, որ նոյնը կը լինի նաեւ այլ օրինակներում: Մենք ԽՍԱՀՊՄՀի գրադարանի օրինակը մանրակրկիտ համեմատել ենք Վենետիկի 1779ի հրատարակութեան հետ: Արձանագրենք. կարծում ենք պարզապէս 583-590 թուահամարներով էջերի մամուլը գուցէ կազմարարի մեղքով կամ պատահաբար չի տեղադրուել գրքի որոշակի քանակներում:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Մխիթարեան միաբանութեան անդամ Միքայէլ վրդ. Չամչեանցի *Քերականութիւն հայկազեան լեզուի* գիրքը Թիֆլիսի Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի տպարանում հրատարակուել է Հայ Առաքելական Եկեղեցու Վիրքի հոգեւոր թեմի առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցու հրամանով, այն տպագրուել է մէկ անգամ, երկրորդ հրատարակութիւն չի ունեցել: Բանասէր-մատենագէտ Հայկ Դաւթեանը երկրորդ հրատարակութեան մասին գաղափարն առաջադրել է միայն այն պատճառով, որ գրքերից մէկի տիտղոսաթերթի վրայ տեսել է նուիրատուութիւն Մադրասի ուսումնարանին նախադասութիւնը: Այն աւելացուել է Ներսէս արքեպիսկոպոսի պահանջով: Հաւանաբար նման նուիրատուական նախադասութիւն առկայ է նաեւ գրքերի այն օրինակների վրայ, որոնք ուղարկուել են Կալկաթայի, Բուշէռի, Բասրայի ուսումնական հաստատութիւններին: Նման պարագայում կարող ենք մտածել, որ իւրաքանչիւր նուիրատուական նախադասութեան համար կարող ենք նաեւ երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ հրատարակութիւններ յայտագրել:

DID FATHER MIKAYEL CHAMCHIAN'S *GRAMMAR OF THE ARMENIAN LANGUAGE* HAVE MORE THAN ONE PRINTING IN TBILISI IN 1826?

(Summary)

TIRUHI SIREKANYAN (tiruhi.sirekanyan@list.ru)

One of the most important publications of the Nersisyan Theological School in Tiflis was the publication of the Mekhitarist Father Mikayel Chamchian's book *Grammar of the Haikazian Language,* originially published in Venice in 1779. However, due to different versions of its title page, the renowned bibliographer Haig Davtian was confused and considered there were two publications of the book in a single year.

The paper analyses in detail the title pages of several copies of the 1826 publication and argues that the two editions of the same book were printed in the same year, 1826. The simple reason is that a donation note was added instead of an ornament on the title pages of several dozens of the book (about 150 copies) as these were delivered to the Armenian College of India at the request of Archbishop Nerses Ashtaraketsi, who supervised the printing of the book.

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՏԻՊ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԱՏԱՓԱԶԱՐԻ ԵՒ ՄՕՏԱԿԱՅ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԵՐԵՔ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ (1871)

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ (mihran.min@gmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Յետագայ էջերով հրատարակութեան կու տանք Ատափազար քաղաքի ու անոր մօտակայ հայաբնակ Թամլըխ, Նոր գիւղ եւ Ֆերիզլիւ գիւղերու մասին 1871ին պատրաստուած պատմական տեղեկագիր մը, որուն առաջին մասը կը ներկայացնէ Ատափազարի հայաբնակ չորս թաղերը՝ Ս. Հրեշտակապետաց, Ս. Կարապետ, Ս. Լուսաւորիչ եւ Ս. Ստեփանոս, անջատաբար եւ կը խօսի իւրաքանչիւրի եկեղեցիին, քահանաներուն, արական եւ իգական դպրոցներուն, ուսուցիչներուն, ինչպէս նաեւ դպրոցներուն եւ եկեղեցիներուն նիւթական վիճակին մասին: Տեղեկագիրին երկրորդ բաժինը կ'անդրադառնայ Ատափազարի մօտակայ երեք հայաբնակ գիւղերուն՝ Թամլըխին, Նոր Գիւղին ու Ֆերիզլիւին եւ ասոնց պարագային եւս կու տայ մանրամասնութիւններ՝ իւրաքանչիւրի եկեղեցիին, քահանային, դպրոցին, ուսուցիչին, հայութեան թուաքանակին, գիւղացիներու տնտեսական վիճակին եւ այլ կարեւոր նիւթերու մասին:

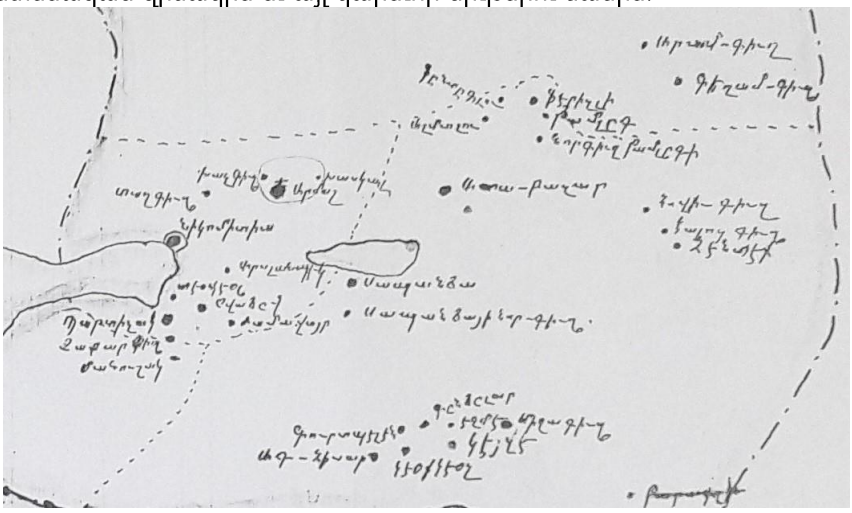

Հրատարակուող փաստաթուղթի կարեւոր տեղեկութիւններէն մէկը Օսմանեան Կայսրութիւն նոր թափանցած չերքէզ գաղթականներու կողմէ Թամլըխ գիւղէն մօտ 300 եւ Նոր Գիւղէն մօտ 200 արտավար հողերու գրաւման փաստն է, որոնց մասին գիւղացիներու բողոքները կառավարութեան կողմէ մնացած են «անլսելի», մինչ մօտակայ Սինան Օղլու գիւղի թուրքերը, իրենց կարգին, գրաւած էին Ֆերիզլիւի մօտակայ ճանապարհ-

ները, զրկելով ֆերիզլիւցիները իրենց հողերուն հասնելու եւ զանոնք մշակելու կարելիութենէն:

Եթէ այս էր մայրաքաղաքին աշխարհագրականօրէն այնքան մօտիկ Ատափազարի հայաբնակ գիւղերու կացութիւնը, ապա պիտի ենթադրել, թէ ի՛նչ վիճակ կը տիրէր ներքին գաւառներուն ու մանաւանդ՝ Արեւմտեան Հայաստանի գիւղական շրջաններուն մէջ…

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՏԱՓԱԶԱՐԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ատափազարը հայաբնակ քաղաք մըն էր Նիկոմիդիա գաւառին մէջ եւ կեդրոնը՝ համանուն գաւառակին: Ծանօթ էր նաեւ «Աստուածարեալ քաղաք» պատուանունով: Կը գտնուի Նիկոմիդիա քաղաքի արեւելքը, անկէ 45 քլմ. հեռաւորութեան վրայ, արգասաբեր դաշտի մը մէջ:

Շրջանի բնակչութեան եկամուտի գլխաւոր աղբիւրը շերամապահութիւնն ու գիւղատնտեսութիւնն էր:

Ատափազարը Բիւթանիոյ շրջանի ամենահայաշատ քաղաքն էր: Ըստ բանասէր Մինաս Գասապեանի (Ֆարիատ, աւելի ետք՝ Մինաս Վերածին) պատրաստած մարդահամարին, քաղաքը 1909-10ին ունեցած է 12,030 հայ առաքելական, 420 հայ բողոքական եւ 13 շաբաթական կամ գալստեան հայեր[1]: Ըստ Նիկոմիդիոյ ազգային առաջնորդարանի 1913ի սկզբնաւորութեան կազմած գաւառի հայութեան ընդհանուր մարդահամարին՝ Ատափազարի չորս հայաբնակ թաղերը միասնաբար ունեցած են 2416 տուն, 11,858 հայ առաքելական բնակիչ[2]:

Քաղաքի առաքելական հայերը ունեցած են 6 եկեղեցի. մանչերու հինգ եւ աղջկանց չորս ազգային վարժարանները 1909-10 եւ 1911 կրթաշրջաններուն միասնաբար ունեցած են 810 աշակերտ եւ 761 աշակերտուհի, իսկ 1909ին հիմնուած Ազգ. կեդրոնական վարժարանը՝ 130 ուսանող, ազգային երեք մանկապարտէզները 1909-10 կրթաշրջանին միասնաբար ունեցած են 450 երկսեռ աշակերտ, «Մանիշակ» սեփական մանկապարտէզը՝ 120 երկսեռ աշակերտ: Նոյն թուականներուն, քաղաքի բողոքական դեպրոցը ունեցած է 40 աշակետ եւ 60 աշակերտուհի[3]: Հոն գործած է նաեւ հանրածանօթ ամերիկեան «Հայուհեաց բարձրագոյն վարժարան»ը, որուն ուսանողուհիներուն մէջ մեծ էր տեղացի հայուհիներուն թիւը:

Զինադադարին (1918), վերապրող ատափազարցիներուն մէկ մասը վերադարձած է ծննդավայր, բայց աւելի ետք, քեմալական շարժման ուժեղացումով, 1921ին անոնք կրկին հեռացած են հայրենի քաղաքէն:

---

[1] Մինաս Գ. Գասապեան (Ֆարիատ), *Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ*, Պարտիզակ-Կ. Պոլիս, տպ. «Ազատամարտ»ի, 1913, էջ 243:

[2] Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), ֆոնտ 1388, ցուցակ 1, գործ 111, թերթ 1:

[3] Գասապեան, էջ 259, 261-3:

Քաղաքի հայերը ունեցած են մշակութային հարուստ կեանք, բազմաթիւ թատերախումբեր, նուագախումբ, գրադարաններ, աւելի քան չորս տասնեակ մշակութային-բարեսիրական միութիւններ, հայերէն գիրքեր ու թերթեր, երկու տպարաններ եւն.:

Ատափազարի եկեղեցիներուն առնչութեամբ աւելցնենք, որ քաղաքը, հրատարակուող տեղեկագրի կազմութենէն ետք, 1906-07ին ունեցած է Ս. Յարութիւն նորակերտ եկեղեցին եւս, մինչ Նիկոմիդիոյ ազգային առաջնորդարանի Մայիս 1915ին կազմած վիճակացոյցին մէջ, Ատափազարի եկեղեցիներու շարքին յիշատակուած է 1813ին կառուցուած Ս. Եղիա անունով եկեղեցի մը, որուն մասին որեւէ ակնարկութիւն չկայ հրատարակուող տեղեկագրին մէջ. կամ ա՛յն է, որ 1871ին գործող եկեղեցի չէր, ու աւելի ետք, վերանորոգուելով, 1915-ին (ու անկէ առաջ) դարձած է գործող եկեղեցի, եւ կամ ալ մատուռ մըն էր, առանց ծխական ժողովուրդի, ու այդ պատճառով նկատի չէ առնուած տեղեկագրին մէջ[4]: Զարմանալի է, որ Թէոդիկ եւս, Ատափազարի եկեղեցիներու ցանկը ներկայացուցած ժամանակ, չէ յիշած այս վերջին երկու եկեղեցիները[5]:

Ատափազարը ունի իր անցեալին նուիրուած մեծարժէք յուշամատեան մը՝ *Պատմագիրք Ատափազար «Աստուածարեալ» քաղաքին*, խմբագրողներ՝ Արտաշէս Պիպէրեան եւ Վարդան Եղիշէեան[6], ուր հրատարակուող տեղեկագրի ընդգրկած ժամանակաշրջանի տեղեկութիւնները հազուագիւտ են, այնպէս որ այս տեղեկագիրը նոր լոյս կը սփռէ քաղաքի հայութեան անցեալին եւ աւելի լայն պատկերացում կու տայ անոր պատմութեան, մանաւանդ կրթական-եկեղեցական անցեալին մասին:

Հրատարակուող տեղեկագիրը յղուած է Ներսէս եպս. Վարժապետեանին (աւելի ետք՝ պատրիարք Կ. Պոլսոյ), որ 1871ին առաջնորդն էր Նիկոմիդիոյ թեմին, որուն ենթակայութեան տակ կը գտնուէր նաեւ Ատափազար գաւառակը: Նիկոմիդիոյ ազգային գաւառային երեսփոխանական ժողովը թեմի առաջնորդ ընտրած էր զինք 22 Փետրուար 1871ին, ու ինք Նիկոմիդիա հասած էր Ապրիլ 3ին[7]: Ըստ երեւոյթին, թեմին աւելի լաւ ծանօթանալու նպատակով, պաշտօնավարութեան սկզբնաւորութեան Ներսէս եպս. թելադրած է Ատափազարի ազգային մարմիններուն, որ պատրաստեն այս տեղեկագիրը, ինչ որ կատարուած է բաւական բարեխղճութեամբ:

---

[4] ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 111, թ. 3:

[5] Թէոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 փարիին*, խմբ. Արայ Գալայճեան, St. Vartan Press հրատարակչութիւն, Նիւ Եորք, 1985, էջ 368:

[6] Տպուած է Փարիզ, տպարան Տէր Յակոբեան, 1960, 752 էջ:

[7] «Ազգային», *Մասիս լրագիր*, Կ. Պոլիս, 25 Փետր. 1871, էջ 2**7**. նաեւ նոյն՝ 13 Մարտ 1871, էջ 2. նաեւ նոյն՝ 8 Ապրիլ 1871, էջ 2:

Հրատարակուող տեղեկագրին բնագիրը կը պահուի Երեւանի Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանին մէջ (ԳԱԹ), Թորոս Ազատեանի ֆոնտ, 37/VI: 9 էջանի ձեռագիր տետրակ մըն է, 22x27.5 սմ. ծաւալով: Զայն կը հրատարակենք նոյնութեամբ, առանց որեւէ փոփոխութեան: Աւելցուցած ենք միայն հարկ եղած ծանօթագրութիւնները:

* * *

[ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԱՏԱՓԱԶԱՐԻ ԵՒ ՄՕՏԱԿԱՅ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ]

Ըստ հրամանի գերապատիւ սրբազան առաջնորդ հօրդ, Ատափազար գիւղաքաղաքիս չորս թաղերուն եւ շրջակայ երեք հայաբնակ գիւղօրէից եկեղեցեաց եւ վարժարանաց տեղեկագրութիւնը մանրամասն կերպիւ ի ներքոյ կ'նշանակեմք:

Սբ. Հրեշտակապետաց թաղ

Ունի

Մէկ եկեղեցի նորաշէն յանուն սրբոց Հրեշտակապետաց, կառուցեալ յամին 1864:

Վեց քահանայ՝ որք են.

Ա. Տ. Նիկողայոս (անդամալոյծ), ձեռնադրեալ ի Տ. Ստեփաննոս եպս.է Աղաւնի[8] կոչեցելոյ, յամին 1826: Ամաց իբրեւ ութսունից:

Բ. Տ. Յովհաննէս Մաղաքեանց, ձեռնադրեալ ի Տ. Կիրակոս եպս.է յամին 1837, ամաց իբրեւ ութսունից, դադարեալ ի քահանայագործութենէ վասն ծերութեանն:

Գ. Տ. Մատթէոս Փանչուկեան, ձեռնադրեալ ի Տ. Կիրակոս եպս.է յամին 1837: Ամաց 65:

Դ. Տ. Միքայէլ Գաւալճանեանց, ձեռնադրեալ ի Տ. Ստեփաննոս եպիսկոպոսէ Մաղաքեանց[9] յամին 1865: Ամաց 40:

---

[8] Ստեփանոս եպս. Զաքարեան, Աղաւնի մականունով: Աւազանի անունով՝ Զաքարիա: Ծնած է Պուրսա, 1777ին: Ուսանած է Արմաշի վանքին մէջ, ապա եղած է առաջնորդ Պանտրմայի, 1823ին՝ Զմիւռնիոյ եւ Սեպտ. 1825ին՝ Արմաշ-Նիկոմիդիա թեմին, ուր ունեցած է շինարար եւ արդիւնաւէտ գործունէութիւն: 1831-39 եւ 1840-41՝ երկու անգամ վարած է Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը, ու այդ օրերուն է որ կատարուած է Ս. Փրկիչ ազգային հիւանդանոցի հիմնարկէքը եւ բազում նոր դպրոցներու եւ եկեղեցիներու կառուցումն ու վերանորոգումը: Պատրիարքութենէն հրաժարելէն ետք, քաշուած է Արմաշ եւ որպէս վանահայր մնացած է անդ մինչեւ վախճանումը՝ 1853: Թաղուած Նիկոմիդիոյ եկեղեցւոյ բակին մէջ (*Արմաշու դպրեվանքին 25 ամեայ յոբելեանին առթիւ 1889-1914*, Առեւտրական նոր տպ. Մ. Յովակիմեանի, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 10-17, նաեւ՝ Հ. Աճառեան, *Հայոց անձնանունների բառարան, Դ. հատոր*, Պետական համալսարանի հրատ., Երեւան, 1942, էջ 678):

[9] Ստեփաննոս եպս. Մաղաքեանց ծնած է Ատափազար, 1801ին: 1822ին անդամակցած է Արմաշի միաբանութեան: 1829ին ձեռնադրուած է կուսակրօն քահանայ ու զանազան պաշտօններ ստանձնած վանքին մէջ: Հիմնադիրն է վանքի տպարանին (1863) եւ *Յոյս* հանդէսին (1864): 1847-53՝ վարած է Նիկոմիդիոյ ա-

Ե. Տ. Ստեփան Ազարեանց, ձեռնադրեալ ի Տ. Նիկողայոս եպս.է Աղասեան[10] յամին 1869: Ամաց 35:

Զ. Տ. Գրիգոր Աճէմեան, ձեռնադրեալ ի Տէր Նիկողայոս եպս.է Աղասեան յամին 1869: Ամաց 30:

Մէկ վարժարան արական սեռի, որոյ թիւ աշակերտացն է 175, ուսմունքն է քերականութիւն, քրիստոնէական վարդապետութիւն, թուաբանութիւն, ընթերցանութիւն, գիր եւ եկեղեցական երաժշտութիւն:

Երկու ուսուցիչ որք են.

Ա. Կարապետ Թորոսեան, բնիկ տեղացի եւ ուսեալ անդ, ամաց 58: Շաբաթական վարձքն է 40 ղրուշ:

Բ. Շահնազար Աստուածատուրեան, բնիկ տեղացի, ուսեալ ի Սբ. Կուսի վանս յԱրմաշ, ամաց քսան եւ չորից, շաբաթական վարձք 40 ղրուշ:

Մէկ դասատու երաժշտութեան Մինաս անուն, բնիկ տեղացի, որոյ տարեկան վարձքն է 1000 ղրուշ, եւ առաւօտները մէկ ժամ դաս կ'տայ:

Մէկ նախակրթարան դպրոց որոյ թիւ աշակերտացն է 96:

Մէկ ուսուցիչ նոյն դպրոցին Մինաս Դանիէլեան, բնիկ տեղացի եւ անդ ուսեալ, շաբաթական վարձք 20 ղրուշ, ամաց 56:

Մէկ տնտես երկու վարժարանին Գէորգ անուն, տարեկան վարձքն 750 ղրուշ:

Մէկ վարժարան իգական սեռի, որոյ թիւ աշակերտուհեացն է 186: Ուսմունքն ընթերցանութիւն, գիր եւ թուաբանութիւն:

Երկու ուսուցիչ նոյն վարժարանին.

Ա. Տ. Գրիգոր Քհնյ. Աճէմեանց (վերոյիշեալն), բնիկ տեղացի եւ անդ ուսեալ, շաբաթական վարձք 25 ղրուշ:

Բ. Մարիամ Ղառատումանեանց օգնական դասատու, բնիկ տեղացի եւ անդ ուսեալ, ամաց վեշտասեսնից, շաբաթական վարձք 5 ղրուշ:

Եկամուտ եկեղեցւոյ.

ռաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը: 1854ին ընտրուած է Արմաշ-Նիկոմիդիա թեմի առաջնորդական տեղապահ եւ զայն վարած է երկու տարի: 1861ին ընտրուած է պատրիարքական տեղապահ եւ պաշտօնի վրայ մնացած է մինչեւ 15 Հոկտեմբեր 1863: Այս շրջանին է որ կատարուած են Ազգային Սահմանադրութեան վերաքննութեան աշխատանքները: Պարտիզակի մէջ վարակուած է հնդախտէ ու մահացած 24 Օգոստոս 1865ին (Աբրահամ Յ. Այվազեան, *Շար հայ կենսագրութեանց, Գ. հատոր*, տպագր. Գ. Պաղտատլեան, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 7-9, նաեւ՝ *Արմաշու դպրեվանքին…*, էջ 18-19):

[10] Նիկողայոս կամ Նիկողոս արք. Աղասեան ծնած է 1826ին: Կարգուած է Նիկոմիդիոյ վիճակի առաջնորդական տեղապահ, ապա եղած է առաջնորդ մինչեւ 1870. վարած է նաեւ Ակնի առաջնորդութիւնը: 1873ին Կ. Պոլսոյ Խառն ժողովի կողմէ ընտրուած է պատրիարքական տեղապահ: Վախճանած է 11 Փետրուար 1874ին (Արշակ Ա. Ալպոյաճեան, «Ազգային Սահմանադրութիւնը ու իր ծագումը եւ կիրառութիւնը», տես՝ *1910 Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցին հայոց*, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 445, նաեւ՝ Մ. արք. Օրմանեան, *Ազգապատում, Գ. հտր.*, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 4966):

Իւղագինէ՝ մոմագինէ եւ բանկալէն գոյացած արդիւնքն եւ սեպհական եկամուտ եղած մէկ հացագործի փուռէն առնուած տարեկան վարձքն	13500 ղրուշ
Ծախքն է.	
Երկսեռ վարժարանաց պաշտօնէից տարեկան վարձքը	8350
[Մնացորդ գումար]	5150
Դպրոցի սպառելի ծախուց համար	0500
[Մնացորդ գումար]	4650
Ժամակոչի տարեկան վարձք	1250
[Մնացորդ գումար]	3400
Եկեղեցւոյ մոմի, իւղի եւ այլ ծախուց համար	2000
[Մնացորդ գումար]	1400

Սբ. Կարապետի թաղ

Ունի

Մէկ եկեղեցի յանուն սրբոյն Կարապետի կառուցեալ յամին 1834:

Չորս քահանայ որք են.

1. Տ. Յարութիւն Տօնաւագեան, ձեռնադրեալ ի Տ. Ստեփաննոս եպս.է Աղաւնի կոչեցելոյ, յամին 1840: Ամաց 60-62:

2. Տ. Պօղոս Տ. Միքայէլեան, ձեռնադրեալ ի Տ. Ստեփաննոս եպս.է Աղաւնի կոչեցելոյ յամին 1849: Ամաց 60:

3. Տ. Խորէն Տ. Գրիգորեան, ձեռնադրեալ ի Տ. Նիկողայոս եպս.է Աղասեան յամին 1866: Ամաց 38:

4. Տ. Յակոբ, ձեռնադրեալ ի Տ. Նիկողայոս եպս.է Աղասեան յամին 1866: Ամաց 28:

Մէկ վարժարան արական սեռին որոյ թիւ աշակերտաց 140, ուսմունքն է ընթերցանութիւն, գիր, թուաբանութիւն եւ եկեղեցական երաժշտութիւն:

Երկու ուսուցիչ որք են.

1. Ահարօն Վարժապետեան, բնիկ տեղացի, աշակերտ Առաքել վարժապետի Աբրահամեան, ամաց երեսուն եւ եօթից, եւ տարեկան վարձքն է 2600 ղրուշ:

2. Մահտեսի Ռուբէն Փափազեան, բնիկ տեղացի, աշակերտ Ազգ. Ուսումնարանի որ յԱտափազար, ամաց իբրեւ քսանից, տարեկան վարձքն է 1820 ղրուշ:

Մէկ դասատու երաժշտութեան Մ[ահտեսի] Յակոբ անուն, որոյ տարեկանն է 1000 ղրուշ, զոր կ'ընդունի հարսանեաց տուրքերէն եւ սուրբ Ստեփաննոսի յիշատակաց գանձանակէն, եւ առաւօտները մէկ ժամ դաս կու տայ:

Մէկ նախակրթարան դպրոց, որոյ թիւ աշակերտացն 160-170, երկու ուսուցիչ սոյն դպրոցին որք են.

1. Տիրացու Մարտիրոս Պէրպատեան, բնիկ տեղացի, աշակերտ Յովհաննէս վարժապետի Հատիկեանց, տարեկան վարձքն է 1820 ղրուշ, տարիքն է 50-52:

2. Պօղոս Համբարձումեան, բնիկ տեղացի, տարեկան վարձքն է 1300, տարիքն է 30:

Մէկ տնտես երկու վարժարանին Խաչատուր անուն, տարեկան վարձքն է 1100 ղրուշ:

Մէկ վարժարան իգական սեռին, որոյ թիւ աշակերտուհեացն է 220: Ուսմունքն է քերականութիւն, ընթերցանութիւն, գիր: Երեք ուսուցիչ սոյն վարժարանին որք են.

1. Յակոբ Կոստօլեան, բնիկ տեղացի, աշակերտ Ազգ. ուսումնարանին որ յԱտափազար, ամաց 20ից եւ է այցելու դասատու քերականութեան:

2. Նունէ վարժուհի Գօբելեան, բնիկ տեղացի, տարեկան վարձքն է 520 ղրուշ, տարիքն է 24-25:

3. Հռիփսիմէ վարժուհի, բնիկ տեղացի եւ անդ ուսեալ, տարեկան վարձքն է 390 ղրուշ:

Եկամուտ եկեղեցւոյ

Իւղագինէ, մոմագինէ եւ բանկալէն գոյացած արդիւնք	12500 ղրուշ
Մէկ հացագործի փուռէն առնուած տարեկան վարձք	0800 ղրուշ
Համագումար	13300 ղրուշ
Ծախքն է	
Դպրոցի պաշտօնէից տարեկան վարձքերն	8640 ղրուշ
Դպրոցի սպառելի ծախուց համար	0360 ղրուշ
Ժամակոչի տարեկան վարձքը	1250 ղրուշ
Եկեղեցւոյ մոմի, իւղի եւ այլոց այսպիսեաց համար	2500 ղրուշ
	0550 ղրուշ

Իգական սեռի վարժարանի տարեկան եկամուտն է 1500 ղրուշ, կիւրակէ, շաբաթ օրերն եկեղեցիէն յատուկ թապախով[11] գոյացած արդիւնք:

Կիրակի աւուրց կանանց լսարանէն գոյացած արդիւնք	0500 ղրուշ
Բոլոր եկամուտը	2000 ղրուշ
Սոյն վարժարանի դասատուաց տարեկան վարձք	1430 ղրուշ
	0570 ղրուշ
Կիւրակէ աւուրց քարոզիչ քահանային տարեկան վարձք	0260 ղրուշ
	0310 ղրուշ
Սպառելի ծախք	0160 ղրուշ
	0150 ղրուշ

Սոյն թաղիս եկեղեցին ունի նաեւ թահվիլով[12] ստակ 20000, քսան հազար ղրուշի չափ:

Սբ. Կարապետ եկեղեցւոյս բակին մէջ 1865էն ի վեր հաստատեալ

Մէկ ուսումնարան չորս թաղին վերաբերեալ, որոյ թիւ աշակերտացն այժմ 13, վասն անխնամ մնալոյն:

Ուսմունքն է

Քերականութիւն, ճարտասանութիւն, կրօնագիտութիւն, թուաբանութիւն եւ հայոց պատմութիւն:

---

[11] Թապախ.- արաբերէն՝ պնակ. հոս նկատի ունի պատարագի ընթացքին դրամահաւաքութեան նպատակով պտըտցուող կամ եկեղեցւոյ դռան մօտ նոյն նպատակով դրուած սկուտեղը:

[12] Թահվիլով.- արաբերէն՝ փոխանցումով (պարտամուրհակով):

Ունի

Մէկ դասատու Հ. Արմենակ Երամեան, բինկ տեղացի, աշակերտ Ժառանգաւորաց ուսումնարանի որ յԱրմաշ, ամաց 25, տարեկան վարձքն է 3000 ղրուշ:

Մէկ տնտես (որ եւ կառավարիչ) Գէորգ անուն, բնիկ տեղացի, ամաց 30, տարեկան վարձքն է 1200 ղրուշ:

Տարեկան եկամուտն է խանէի[13] հաշուով արքունի տրոց հետ թաղերը ձգուած	4000 ղրուշ
Հարսանեացմէ եւ նշանադրութենէ կ'գոյանայ	1500 ղրուշ
[Գումար]	5500 ղրուշ
Տարեկան սպառելի ծախքն է	0200 ղրուշ
[Մնացորդ գումար]	5300 ղրուշ

Սբ. Լուսաւորչի թաղ

Ունի

Մէկ եկեղեցի յանուն սրբոյն Լուսաւորչի կառուցեալ 1830 Յուլիս 13:

Չորս քահանայ որք են.

Ա. Տ. Մանուէլ, ձեռնադրեալ ի Տ. Պօղոս եպս.է Ղառաղօչեան[14] յամին 1815, ամաց 102:

Բ. Տ. Անդրէաս, ձեռնադրեալ ի Տ. Ստեփաննոս Աղաւնի կոչեցելոյ յամին 1829, ամաց 75:

Գ. Տ. Ստեփան, ձեռնադրեալ ի Տ. Նիկողայոս եպս.է Աղասեան 1866, ամաց 35:

Դ. Տ. Պետրոս ձեռնադրեալ ի Տ. Նիկողայոս եպս.է Աղասեան յամին 1869 Նոյ., 31 ամաց:

Մէկ վարժարան արական սեռի, որոյ աշակերտաց թիւն է 110:

Ուսմունքն է ընթերցանութիւն, գիր, թուաբանութիւն եւ եկեղեցական երաժշտութիւն:

Երկու ուսուցիչ որք են.

1. Տ. Ստեփան Քհնյ., բնիկ տեղացի, աշակերտ նոյն դպրոցի, ամսական վարձքն է 120 ղրուշ, այս է դասատու նաեւ երաժշտութեան:

2. Կարապետ Գրիգորեան, բնիկ տեղացի, տարեկան վարձքն է 1300 ղրուշ:

---

[13] Խանէ.- պարսկերէն՝ տուն:

[14] Պօղոս արք. Ղառաղօչեան, ծնած է Տերէվենք (Կեսարիա), 1751ին: Եղած է առաջնորդ Պուրսայի: 1794ին նորոգած է տեղւոյն հին ու փոքր եկեղեցին եւ հիմնած դպրոց մը: Յուլիս 1810ին կարգուած է առաջնորդ Նիկոմիդիա-Արմաշի, հուսկ 1811ին վարած է առաջնորդութիւնը Պուրսա-Նիկոմիդիա միացեալ թեմին մինչեւ 1820, երբ անցած է Արմաշ, որպէս վանահայր: Եղած է գործունեայ եկեղեցական. կառուցած է եկեղեցիներ, դպրոցներ ու մանաւանդ հետամուտ եղած է Արմաշի վանքի վերաշինութեան ու յաջողած է կառուցել փայտաշէն եկեղեցի մը եւ ուսումնարան մը: Վախճանած է 6 Օգոստ. 1825ին, Արմաշ (Օրմանեան, էջ 4105-7. նաեւ՝ [Յովհաննէս Տէրոյենց Չամուռճեան Պուրսացի], «Պուրսա եւ անոր եպիսկոպոսները», *Երեւակ*, Կ. Պոլիս, 1 Նոյ. 1859, էջ 261-3):

Մէկ վարժարան իգական սեռի, որոյ աշակերտուհեաց թիւն է 40, ուսմունքն է ընթերցանութիւն, գիր:

Մէկ վարժուհի, Ագապի անուն, բնիկ տեղացի, 40 ամաց, տարեկան վարձքն է 520 ղրուշ:

Եկեղեցւոյ եկամուտն է.

Իւղագինէ, մոմագինէ գոյացած եւ մոմարանի արդիւնքն	7500 ղրուշ
Երկու դասատուաց տարեկան վարձքը	2800 ղրուշ
[Մնացեալ գումար]	4700 ղրուշ
Տնտես Ստեփանին (որ ժամկոչ ալ է) տարեկան վարձքը	1300 ղրուշ
[Մնացեալ գումար]	3400 ղրուշ
Երկու վարժարանաց սպառելի ծախքերն	0500 ղրուշ
[Մնացեալ գումար]	2900 ղրուշ
Եկեղեցւոյ իւղի, մոմի եւ այլ այսպիսեաց տարեկան ծախք	2500 ղրուշ
[Մնացեալ գումար]	0400 ղրուշ

Եկեղեցւոյն գանձուն յատուկ թահվիլով ստակ 7000, եօթն հազար ղրուշ:

Տեղեկագրութիւնս ստորագրուելէ ետեւ, Ատափազար գիւղաքաղաքիս հասարակութեան կողմանէ քանի մը անձինք յատուկ գերապատիւ սրբազան հօրդ խընդիրք մը մատուցանելով՝ հոս նոյն խնդրոյն իմաստը նշանակել արժան համարեցինք:

Խնդիրն այս իսկ է.

Ատափազարու հայոց արքունի տուրքերու ժողուելու առթիւ՝ շատ անգամ աղքատին պարտուց համար մահալլէներու էիլի սէրվէթները[15] իրենց խանութէն կամ գործարանէն զինուորով իջեցունելով՝ կառավարութեան դուռը կ'տանին, գիշերով ցերեկով կ'բանտարկեն, որք իրենց տրոց սեպհական բաժինները տուած եւ պարտք ունեցած չեն ըլլար, այս ապօրինաւոր դրութիւնը որ ի վաղուց ներմուծեալ է՝ քաղաքիս մէջ կ'շարունակուի ի վնաս արհեստաւոր ազգայնոց:

Սբ. Ստեփաննոսի թաղ

Ունի

Մէկ եկեղեցի յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի կառուցեալ յամին 1810:

Մէկ քահանայ Տ. Յովհաննէս անուն, ձեռնադրեալ ի Տ. Յակոբ եպս.է Ուրֆացւոյ[16] յամին 1859, ամաց 58:

Մէկ վարժարան արական սեռին, որոյ աշակերտաց թիւն է 50, եւ ուսմունքն է ընթերցանութիւն եւ գիր:

---

[15] Մահալլէներու էիլի սէրվէթներ.- արաբերէնով մահալլէ՝ թաղ, էիլի սէրվէթներ՝ հարստութեանց տէրեր, մեծահարուստներ, այսինքն՝ մեծահարուստ հայեր, որոնք կառավարութեան կողմէ ձերբակալուելով կը բանտարկուէին՝ այլոց չվճարած տուրքերուն պատճառով, հակառակ անոր որ իրենք վճարած կ'ըլլային իրենց տուրքերը:

[16] Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան միաբան: 1861ին ներկայացուած է որպէս Պոլսոյ պատրիարքութեան թեկնածու, բայց չէ ընտրուած (Օրմանեան, էջ 4661):

Երկու ուսուցիչ որք են.

1- Ստեփան Չաքըրեան, բնիկ տեղացի, աշակերտ Կարապետ վարժապետի Թորոսեան, ամաց 36, տարեկան վարձքն է 2080 ղրուշ:

2- Սեդրաք անուն, աշակերտ յիշեալ դպրոցին, 16 ամաց, բնիկ տեղացի, տարեկան վարձքն է 520 ղրուշ:

Մէկ վարժարան իգական սեռին, որոյ աշակերտաց թիւն է 30, ուսմունքն՝ ընթերցանութիւն եւ գիր:

Մէկ վարժուհի Նոյեմզարա անուն, բնիկ տեղացի, տարեկան վարձքն է 520 ղրուշ:

Եկեղեցւոյ տարեկան եկամուտն է	1000 ղրուշ
Եկեղեցւոյ տարեկան ծախքն է մոմի իւղի խունկի եւայլն	1000 ղրուշ
[Մնացորդ գումար]	0000

Եկեղեցւոյ գանձուն սեպհական ստակ 13000 ղրուշ:

Այս տասնեւերեք հազար ղրուշին տարեկան տոկոսէն եւ երբեմն ալ հանգանակութեամբ կ'վճարուի դպրոցի դասատուաց տարեկան վարձքերն:

Գիւղաքաղաքիս չորս թաղի հայոց արքունի տուրքն է	213954 ղրուշ
Պէտէլի ասկէրիէն[17]	046975 ղրուշ
Բոլոր տրոց գումարը ըստ հին դրութեան	260929 ղրուշ
Երկուքէն մնացորդ պարտք	52500 ղրուշ

23 Ապրիլ 1871, Ատափազար

Ատափազար գիւղաքաղաքի չորս թաղերու եկեղեցեաց եւ վարժարանաց վրայ վերոյիշեալ տեղեկութիւնները՝ մեք նոյն գիւղաքաղաքի բնակիչքս տուած ըլլալով քահանայք եւ ժողովականքս կ[ը]ստորագրեմք:

Անդրէաս Քահանայ Տէր Յոհանէս Քահանայ
Տէր Պօղոս Քահանայ Տէր Մանուէլ Քահանայ
Տէր Ստեփան Քահանայ Տէր Աթանասեան
Տէր Ստեփան Ազարեանց Ն. Ծ. Տէր Միքայէլ Քահանայ
Յակոբ Քահանայ Խորէն Քահանայ
Մատթէոս Քահանայ Տէր Յօհաննէս Կիւմիւշեան
Գրիգոր Քահանայ Միտս.ի Սարգիս Գալիկեան
Յարութիւն Լօխընեան Աստուածատուր Ա. Յ. Մաղաքեանց
Միտս.ի Մընացական Նազարէթեան Հաճի Թօրոս Սարըեան
Հաճի Կարապետ Տէվէճիեան Մ. Աբրահամ Ներկարարեան
Միտս.ի Յովսէփ Պէրպէրեան Մ. Սարգիս Վարդանեան
Միտս.ի Պաղտասար Յարութիւնեան
Կարապետ Թիթէրեան Սերօբէ Չախճիեան
Մ. Յակոբ Շահանեան Յովակիմ Սուքերեան

[17] Պետէլի ասքերիէ.- արաբերէն՝ զինուորական տուրք, որ կը գանձուէր կայսրութեան ոչ-իսլամ արու բնակիչներէն, քանի որ անոնք զերծ կը մնային զինուորական ծառայութենէ:

Պետրոս Պօյէճեան Յովհաննէս Ֆէնէրճեանց
Հաճի Բարսեղ Քէնէռաճեան
Գրագիր ժողովոյն՝ Ահարօն Վարժապետեան

* * *

Թամլըխ Գիւղ[18]

Ունի

Մէկ եկեղեցի փայտաշէն յանուն սրբոյն Գէորգայ կառուցեալ յամին 1761:

Մէկ քահանայ Տ. Սահակ անուն, ձեռնադրեալ ի Տ. Յակօբ եպս.է Ուրֆացւոյ ի թուին 1860: Տարիքն է 34-35:

Մէկ վարժարան արական սեռին:

Եկեղեցին ունի տարեկան եկամուտ 20 քիլէ[19] ցորեն եւ 20 քիլէ միսիր[20], որոց աղբիւրն է մէկ աղօրիք մէկ քարէն, զոր նուիրած է եկեղեցւոյ՝ Քէօչէկ պապուկ անուն նոյն գիւղէն հայազգի մը 20 տարի յառաջ: Եկեղեցւոյ բանկալէն կ[ը]գոյանայ տարեկան 400 ղրուշ:

Վարժարանն յատուկ եկամուտ չունի:

Եկեղեցւոյ տարեկան ծախքն է 400 ղրուշ իւղի, մոմի, խունկի եւ այսպիսեաց համար:

Վարժարանն ունի տարեկան ծախք 600 ղրուշ որ է դասատուին վարձքը եւ այն կը տրուի գիւղէն:

Մէկ դասատու Թէլեան Ստեփան անուն, բնիկ տեղացի եւ հոն ուսեալ, ամաց իբրեւ քսանից: Թիւ աշակերտացն է 20-25, ուսմունքն են ընթերցանութիւն, գիր եւ թուաբանութեան չորս գործողութիւնը:

Տէրութեան տուրքն է	10013 ղրուշ
Պէտէլիէ	02270 ղրուշ
50 խանէի վրայ[21]	12283 ղրուշ

Տրոց պագըյէ[22] 2400 ղրուշ, որոյ մնալուն պատճառ ժողովրդեան աղքատութիւնն է:

---

[18] Թամլըխ կամ Թամլըք.- զուտ հայաբնակ գիւղ Նիկոմիդիա անկախ գաւառի Ատափազար գաւառակին մէջ, Ատափազար քաղաքէն հիւսիս-արեւելք եւ Ֆերիզլիէն մօտ չորս քլմ. հարաւ-արեւելք:
Ըստ Գասապեանի պատրաստած մարդահամարին, գիւղը 1909-10ին ունեցած է 65 հայ առաքելական տուն՝ 376 անձ, 7 տուն բողոքական՝ 40 անձ եւ 10 շաբաթապահ: Ունեցած է նաեւ Ազգային Տատեան երկսեռ դպրոցը՝ 35 աշակերտ-աշակերտուհիներով (Գասապեան, էջ 243, 260), իսկ ըստ Նիկոմիդիոյ ազգային առաջնորդարանի 1913ի մարդահամարին՝ Թամլըքը ունեցած է 85 հայ առաքելական տուն՝ 382 անձ եւ Ս. Ստեփաննոս քարուկիր եկեղեցին, կառուցուած 1879ին, իսկ 26 Փետր. 1915ի դրութեամբ, գիւղը ունեցած է նաեւ 9 տուն հայ բողոքական՝ 51 անձ (ՀԱԱ, ֆ. 1388, g. 1, գ. 111, թ. 2-3):

[19] Քիլէ.- արմտիքներ կշռելու չափ՝ քոռ, որ հաւասար էր 293.760 քլկմ.ի:

[20] Միսիր.- տեղական բարբառով՝ եգիպտացորեն:

[21] Այսինքն յիշեալ գումարները պիտի վճարուէին իւրաքանչիւր 50 տունի համար:

[22] Տրոց պագըյէ.- [նախորդ տարիներու] տուրքերէն մնացորդ:

Ատափազարու գայմագամ[23] Ազիզ պէյի օրով գիւղացւոցմէ տասն հոգիի սեպհական եղած 300 արտավարի չափ երկիրներն ցանը մէջը եւ քաղելու միջոցին չէրքէզ գաղթականները գրաւեցին, անոնց թշուառութեան պատճառ ըլլալով:

Գիւղիս բնակչաց բոլորին ալ արհեստը երկրագործութիւն է:

Գիւղիս եկեղեցին պատրաստ ապրանք գիւղացւոց վրայ տումարով ունի 400 քիլէ ցորեն եւ 200 քիլէ մսրացորեն, որք 1867-էն ի վեր առանց շահու անգործ մնացած են:

Մուրհակով ասոր անոր վրայ ստակ 21000 ղրուշ, որք նոյնպէս 1867-էն ի վեր առանց շահու անգործ մնացած են:

Շտեմարանի մէջ պատրաստ 25 քիլէ ցորեն, 25 քիլէ միսիր:

Կալուած

Ունի

Ութն կտոր արտ, ամէնը 25 քիլէ ցորեն առնող որք գիւղին բոլորն են, Կէրտէմէի մէջ երկու կտոր արտ, ամէնը ութ քիլէ ցորեն առնող:

Մէկ տուն գիւղին մէջ, մէկ յարդնոց, երեք արտավար թթենւոյ պարտէզ, մէկ հորթով կով, մէկ ամուլ կով, զոյգ մը եզ եւ 600 ղրուշի չափ արժողութեամբ կահ կարասիներ:

Թէ այս տասն կտոր արտերն եւ թէ տուն, յարդնոց եւ թթենւոյ պարտէզը եւ թէ կովերն ու եզները ու կարասիներն Կէօչէ օղլու հանգուցեալ Մինասէն եկեղեցւոյ մնացած են, ինքը իրեն սեպհական ժառանգ չունենալուն համար:

Վերոյիշեալ Կէօչէկ պապուկի եկեղեցւոյ նուիրած աղօրիքին հետ արտեր ալ կենալով՝ նոյն արտերը 20 տարի յառաջ 2000 ղրուշ ծախելով՝ գինը տոկոսի տուեր են, այս երկու հազար ղրուշն եւ աղօրիքին 20 տարեկան շահն են որ յիշեալ 400 քիլէ ցորեն եւ 200 քիլէ մսրացորենը եւ 21000 ղրուշ մուրհակով ստակը կ'արտադրեն:

Այս վերոգրեալ բոլոր ստացուածոց պատասխանատուն են վեց անձինք, որք են. Կարապետ Պօզեան, Կարապետ Մինասեան, Զատիկ Չէնտիկեան, Թորոս Կէվրէկեան, Յովհաննէս Չորապճեան, Յարութիւն Վարդէվանեան, որք որոշմամբ մահտեսի Յարութիւն աղայի Տէյիրմէնճեան եւ Եսայի աղայի մահտեսի Խաչատուրեան միւթէվէլլի[24] կարգեալ են ի թուին 1870:

Թամլըխ գիւղը ունի 50 տուն բնակիչ:

Թամլըխ գիւղի վերոյիշեալ տեղեկութիւններն նոյն գիւղէն մեք ստորագրեալքս տուած ըլլալով ամէն մասամբ ստուգութեանը վկայելով կ'ստորագրեմք:

1871, Ապրիլ 20

Կարապետ Պոզեան Մարտիրոս Պոզեան
Ստեփան Չորապճեան Յարութիւն Մանիկեան
Սահակ Քահանայ Զատիկ Չէնտիկեան

* * *

[23] Գայմագամ.- գաւառակի կառավարիչ:

[24] Միւթէվելլի.- արաբերէն՝ հոգաբարձու, խնամակալ:

Նոր Գիւղ[25]

Ունի

Մէկ եկեղեցի յանուն սրբոյն Կարապետի կառուցեալ յամին 1800:

Մէկ քահանայ Տ. Կարապետ անուն, ձեռնադրեալ ի Տ. Ստեփաննոս եպս.է Մաղաքեանց յամին 1864: Տարիքն է 43, եւ որուն տարեկան ապրուստ ըլլալու համար բացի քահանայական իրաւունքէն, 30 քիլէ ցորեն եւ 10 քիլէ միսիր գիւղացւոցմէ վճարել որոշուած է, 20 սայլ ալ փայտ:

Մէկ վարժարան, որոյ թիւ աշակերտացն է 10 արու եւ էգ խառն, ուսմունքն է ընթերցանութիւն:

Մէկ դասատու Արիստակէս անուն, բնիկ տեղացի, Ատափազարու մէջ ուսեալ, ամաց 18, տարեկան վարձքն է 250 ղրուշ, եւ այն կ[ը]տրուի գիւղացւոցմէ:

Եկեղեցւոյն տարեկան եկամուտն է 300 ղրուշ, գիւղացւոցմէ նուիրուած ցորենէ գոյացեալ:

Տարեկան ծախքն է 300 ղրուշ:

Արքունի տուրքն է	2868 ղրուշ
Պէտէլի ասքէրիէ	0727 ղրուշ, հին դրութեամբ
[Ընդհանուր գումար]	3595 ղրուշ
Երկու տրոցմէ պագրյէ	0550 ղրուշ

Այս պագայէն մնալուն պատճառն է՝ գիւղին խանէէն տարուէ տարի պակսիլ, եւ այն պակսածին տուրքը դարձեալ գիւղէն պահանջուիլն[26]:

Գիւղացիքս մեծ զրկողութիւն կրած ենք մեզի դրացի գաղթական չէրքէզներէն, վասնզի մեր գիւղացւոցս սեպհական եւ քօչանով[27] հաստատեալ 200 արտավարի չափ արտերն Ատափազարու գայմագամ Ազիզ պէկի օրով գրաւեցին, եւ մեր քանիցս ըրած բողոքը լսելի չեղաւ կառավարութեան, եւ դարձեալ հերուան գիւղաց-

---

[25] Նոր Գիւղ (Թամլըքի).- հայաբնակ գիւղ Նիկոմիդիա գաւառի Ատափազար գաւառակին մէջ, Ատափազար քաղաքէն հիւսիս-արեւելք եւ Թամլըքէն հարաւ:
Ըստ Գասապեանի պատրաստած մարդահամարին, գիւղը 1909-10ին ունեցած է 9 հայ առաքելական տուն՝ 43 անձ (Գասապեան, էջ 243), իսկ ըստ Նիկոմիդիոյ ազգային առաջնորդարանի 1913ի մարդահամարին, ունեցած է 10 հայ առաքելական տուն՝ 45 անձ եւ մէկ եկեղեցի՝ Ս. Կարապետ, կառուցուած 1786ին (ՀԱԱ, ֆ. 1388, g.1, գ. 111, թ. 2-3):
Գիւղի Ազգային Եղիայեան վարժարանը 1901ին ունեցած է 15 աշակերտ («Վիճակացոյց գաւառական ազգային վարժարանաց Թուրքիոյ», տետր Ա., վիճակ 1901 տարւոյ, պատրաստեալ յՈւսումնական խորհրդոյ, Կ. Պոլիս, 1901, տախտակ 3):
Այս գիւղը պէտք չէ շփոթել շրջանին մէջ գոյութիւն ունեցած համանուն երկու այլ գիւղերու հետ՝ Սապանճայի Նոր Գիւղին եւ Մեծ Նոր Գիւղին հետ:

[26] Խանէ.- պարսկերէն՝ տուն, ինչպէս տեսանք վերեւ: Հոս խօսքը այն մասին է, որ գիւղի բնակչութեան թիւը տարուէ տարի նուազած է, բայց հակառակ այդ իրողութեան, պետական տուրքը մնացած է անփոփոխ, ինչը պատճառ դարձած է տուրքերու կուտակումին:

[27] Քոչան.- թրքերէն՝ կալուածագիր, կալուածի մը սեփականութիւնը հաստատող փաստաթուղթ:

ւոցս ցանած քսան երեսուն արտավար մսրացորենը իւրեանց արջառներուն կերցուցին, ասոնց նման վնասներ անպակաս կ[ը]կրենք նոցա ձեռքէն, այնպէս որ գիւղացիքս տեղէ կարօտ մնալով, պարտաւորած ենք ուրիշին երկիրը գործելու եւ ապրելու, այս մասին ողբալի է վիճակնիս:

Գիւղացւոցս ընդհանուրին արհեստն ալ երկրագործութիւն է:

Նոր Գիւղ ունի 18 տուն բնակիչ:

Այս վերոյիշեալ տեղեկութիւնները նոյն գիւղէն մեք ստորագրեալքս տուած ըլլալով ըստ ամենայնի ստուգութեանը վկայելով կ[ը]ստորագրեմք:

Մարտիրօս Կիւլէսէրեան Յովհաննէս Չարքաշեան

* * *

Ֆէրիզլիւ Գիւղ[28]

Ունի

Մէկ եկեղեցի յանուն սուրբ Աստուածածնի, կառուցեալ յամին 1834:

Երկու քահանայ, որք են.

1. Տէր Պօղոս, ձեռնադրեալ ի Տ. Ստեփաննոս եպս.է Աղաւնի կոչեցելոյ յամին 1836, ամաց 70: Ախտաւոր եւ ոչ ի քահանայագործութենէ դադարեալ:

2. Տ. Մարտիրոս, ձեռնադրեալ ի Տ. Ստեփաննոս եպս.է Աղաւնի կոչեցելոյ յամին 1852, տարիքն 50:

Մէկ վարժարան արական սեռին, որոյ թիւ աշակերտացն է 30, ուսմունքն է քերականութիւն, ընթերցանութիւն, գիր, թուաբանութիւն, սրբազան պատմութիւն, քրիստոնէական վարդապետութիւն:

Ուսուցիչ մէկ Շմաւօն անուն, աշակերտ Ժառանգաւորաց ուսումնարանին որ յԱրմաշ, ամաց 37, տարեկան վարձքն է 1500 ղրուշ եւ այն կտրուի գիւղէն:

Եկեղեցւոյ եկամուտն է երկու խանութէ գոյացած արդիւնք	0120 ղրուշ
Եկեղեցւոյ բանկալէն	2000 ղրուշ
Գիւղացւոց նուիրած ցորենէ գոյանայ տարեկան	1000 ղրուշ
[Գումար]	3120 ղրուշ
Եկեղեցւոյ տարեկան ծախքն է	2500 ղրուշ

[28] Ֆերիզլի կամ Ֆիրուզլի.- զուտ հայաբնակ գիւղ Նիկոմիդիա անկախ գաւառի Ատափազար գաւառակին մէջ, Ատափազարէն երեք ժամ հիւսիս-արեւելք:
Ըստ Գասապեանի պատրաստած մարդահամարին, գիւղը 1909-10ին ունեցած է 196 տուն հայ առաքելական՝ 872 անձ, իսկ ազգային վարժարանը՝ 80 աշակերտ եւ 50 աշակերտուհի (Գասապեան, էջ 243, 260), իսկ ըստ Նիկոմիդիոյ ազգային առաջնորդարանի 1913ի մարդահամարին, Ֆերիզլին ունեցած է 202 հայ առաքելական տուն՝ 908 անձ եւ 1834ին կառուցուած Ս. Աստուածածին ու 1897ին կառուցուած Ս. Եղիա զոյգ եկեղեցիները (ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 111, թ. 2-3):
1880ին մահմետական գաղթականներ գրաւած են ֆերիզլիցի հայերու 2000 արտավար հողատարածք, իսկ 1894ին Լեմոն Տէրէյի թուրքերը գրաւած են հայերու 1000 տէօնիւմ բերրի հողերը, եւ առ այդ, կառավարութեան մօտ եղած դիմումները ամբողջ 30 տարի մնացած են անհետեւանք (Անահիտ Աստոյեան, «Իզմիթի (Նիկոմիդիա) գաւառի հայ բնակչութիւնը եւ նրա սոցիալ-տնտեսական վիճակը XIX դարավերջին եւ XX դարասկզբին»՝ *Հայոց ցեղասպանութեան մշակութային եւ նիւթական հետքեւանքների յաղթահարման մեթոդաբանութիւնն ու գործիքակազմը*, ՀՀԳԱԱ, պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2021, էջ 229):

[Մնացեալ գումար]	0620 ղրուշ

Թահվիլով տրուած ստակ՝ 500 ղրուշ:

Արքունի տուրքն է	29247 ղրուշ
Պէտէլի ասկէրիէ	06586 ղրուշ
[Ընդհանուր գումար]	35833 ղրուշ
Թախսիլթարի[29] համար	2000 մաքուր ստակ[30]
Միլլէթ քէահեայի[31]	0500 մաքուր ստակ
[Ընդհանուր գումար]	38333 ղրուշ

Վէրկիէ[32] եւ պէտէլիէէ մնացորդ 1700 ղրուշ:

Պագայէն[33] մնալուն պատճառ ժողովրդեան աղքատութիւնն է:

Ֆէրիզլիւ գիւղիս մէջ կայ 150 տուն բնակիչ:

Գիւղացւոցս երկիրներուն մէկ մասը Ղառասուի ղազէն[34] ըլլալով քանի մը տարիէ ի վեր նոյն երկիրներու յատուկ ճամբայն Սինան Օղլու կոչեցեալ գիւղի տաճիկ բնակիչները գրաւելով՝ նոյն տեղերը չեմք կրնար մշակել, եւ եթէ մշակելու ըլլամք, մեր ճամբայն գրաւողներուն հետ կռուիլ պէտք է, այս մասին մեր աղքատը խիստ կը նեղուի, վասնզի գիւղացւոցս արհեստը երկրագործութիւն է:

Վերոյիշեալ տեղեկութիւնները նոյն գիւղէն մենք ստորագրեալքս տուած ըլլալով՝ վասն ամենայնի ստուգութեանը վկայելով կ'ստորագրեմք:

Տէր Մարտիրոս Սէրգիս Կոմիքեան

Հաճի Հարապետ Փիլիպոսեան Խաչատուր Մուրատեան

Ստեփան Ուզունեան

[29] Թախսիլթար.- հաւաքող, գանձող, հարկահաւաք:

[30] Մաքուր ստակ՝ նկատի ունի օսմանեան «սաղ»՝ իսկական, չխարդախուած ղրուշը, մինչդեռ խարդախուածը կը կոչուէր «չուրուք» ղրուշ՝ աւրուած ղրուշ, որ իսկականին մօտ մէկ-չորրորդ արժէքը ունէր: «Չուրուք»ը յառաջ եկաւ, երբ տնտեսական ճգնաժամի հետեւանքով կառավարութիւնը ղրուշի պատրաստութեան ժամանակ արծաթին խառնեց այլ մետաղներ:

[31] Միլլէթ քէահեա.- թրքերէն՝ ազգի [հայութեան] գործակատար, ազգային գործերու հետամուտ անձնաւորութիւն:

[32] Վէրկէ կամ վէրքո.- թրքերէն՝ ուղղակի տուրք, հարկ:

[33] Պագայէ.- արաբերէն պագայա՝ մնացորդ:

[34] Ղազէ կամ ղազա, ղատա.- արաբերէն՝ գաւառակ:

AN UNPUBLISHED STATISTICAL REPORT OF 1871 ON ADAPAZAR AND ITS THREE ADJACENT ARMENIAN-INHABITED VILLAGES

(Summary)

MIHRAN MINASIAN (mihran.min@gmail.com)

The first part of this unpublished statistical report of 1871 on the Armenian-populated town of Adapazar and its three adjacent Armenian-populated villages focuses on the Armenian-populated four quarters of Adapazar and provides details about their churches, their priests, their male and female schools and teachers, the number of Armenians according to their denominations, and the financial conditions of the churches and schools. In its second part the report provides similar details about the three Armenian-populated villages, namely Tamlekh, Nor Kugh and Ferizli, which were adjacent to Adapazar. Furthermore, the second part of the report highights the difficulties of the Armenian villagers, the dire economic situation they were living in, the usurpation by the state of land owned by the villagers without any compensation for the benefit of the incoming Cherkez refugees and neighboring Turks.

The report bears further importance due to the fact that the book, which is dedicated to Adapazar, barely includes any information on the said areas during the 1870s.

ՏԻԳՐԱՆ ՉԷՅԹՈՒՆՑԵԱՆԻ, ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ, ԱՐՄԵՆԱԿ ՇԱՀՄՈՒՐԱՏԵԱՆԻ, ԱՇՈՏ ՊԱՏՄԱԳՐԵԱՆԻ ԵՒ ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹԻ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՂԱԶԱՐՈՍ ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆԻՆ

ՀԱՅԿ ԱԻԱԳԵԱՆ (haigavakian@yahoo.com)

Շուրջ քառասուն տարի Ղազարոս Ղազարոսեան հարստացուցած է Գահիրէի երաժշտական կեանքը իր դպրապետական, խմբավարական եւ մանկավարժական անդուլ գործունէութեամբ:

Ծնած է Ռոտոսթօ, 1884 Հոկտեմբեր 21ին (ծննդեան վկայականին մէջ նշուած է 1886): Յաճախած է Ռոտոսթոյի Ս. Խաչ թաղի Յիսուսեան նախակրթարանը: 1899 Յուլիսին շրջանաւարտ եղած է Չորլուի Ս. Գէորգեան վարժարանէն ու անմիջապէս ստանձնած վարժարանի երաժշտութեան ուսուցիչի եւ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ դպրապետութեան զոյգ պաշտօնները: 1906-10՝ եղած է Ռոտոսթոյի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ դպրապետը եւ Յիսուսեան վարժարանի երգի ու հայկական ձայնագրութեան ուսուցիչը: 1908ին դպրաց դասը յաջողած է վերածել երկսեռ երգչախումբի: 1910-13՝ վարած է Ադրիանուպոլսոյ Ս. Թորոս եկեղեցւոյ դպրապետութեան եւ Արշակունեան ու Հռիփսիմեան վարժարաններու երգի ու ձայնագրութեան ուսուցիչի պաշտօնները:

Այդ միջոցին քաղաքը կ'այցելէ Սուլթան Րեշատ, որուն ի պատիւ կազմակերպուած հանդիսութեան կը մասնակցին տասնեակ մը բարձրագոյն վարժարաններու երգչախումբեր (թուրք, յոյն, պուլկար, ֆրանսացի, հրեայ եւն.): Հայկական երգչախումբը մեծապէս գնահատուելով *Մէարէֆի* կողմէ, Ղազարոսեան կը հրաւիրուի թուրք վարժապետանոցի եւ Իթթիհատ Թերաքքը վարժարաններու երգի ուսուցիչի պաշտօնին, զոր կը շարունակէ մինչեւ պուլկարներուն գրաւումը քաղաքին՝ 1913 Մարտին (պալքանեան պատերազմ):

1913 Օգոստոսին, Ռոտոսթոյի ազգային իշխանութեան հրաւէրով կը ստանձնէ Ս. Թագ եկեղեցւոյ եւ Յովհաննեան վարժարանի երաժշտութեան պաշտօնները: Կը կազմէ դպրաց դաս եւ երկսեռ երգչախումբ Եկմալեանի քառաձայն պատարագի համար, կու տայ երգահանդէսներ: Թրքական *Մէարէֆի* հրաւէրով երգ կը դասաւանդէ նաեւ թուրք վարժարաններու մէջ:

1915ին, ծնողքին հետ կը տարագրուի Մեսքենէ, ուր թիֆիւսի զոհ կը դառնան ծնողքը եւ մերձաւոր 24 ազգականներ: Շուրջ մէկ տարի անապատներու մէջ թափառելէ ետք, արկածալից ճամփորդութիւններէ եւ Տէր Զօրի վերջնակայանը տանող Ապուհարարի կարաւանէն հրաշքով փախուստ տալէ ետք, 1916ի երկրորդ կէսին կը հասնի Հալէպ: Անմիջապէս Հա-

լէպի ազգային իշխանութեան կողմէ կը հրաւիրուի Ս. Քառասուն մանկանց եկեղեցւոյ դպրապետի պաշտօնին:

1918-19 զինադադարին կը կազմէ երգչախումբ, համերգներ կու տայ նախ Բարսեղ Կանաչեանի եւ Յակոբ Իւվէզեանի հետ, ապա՝ առանձին, միաժամանակ պաշտօնավարելով Ներսէսեան-Հայկազեան վարժարաններուն եւ հայկական որբանոցին մէջ:

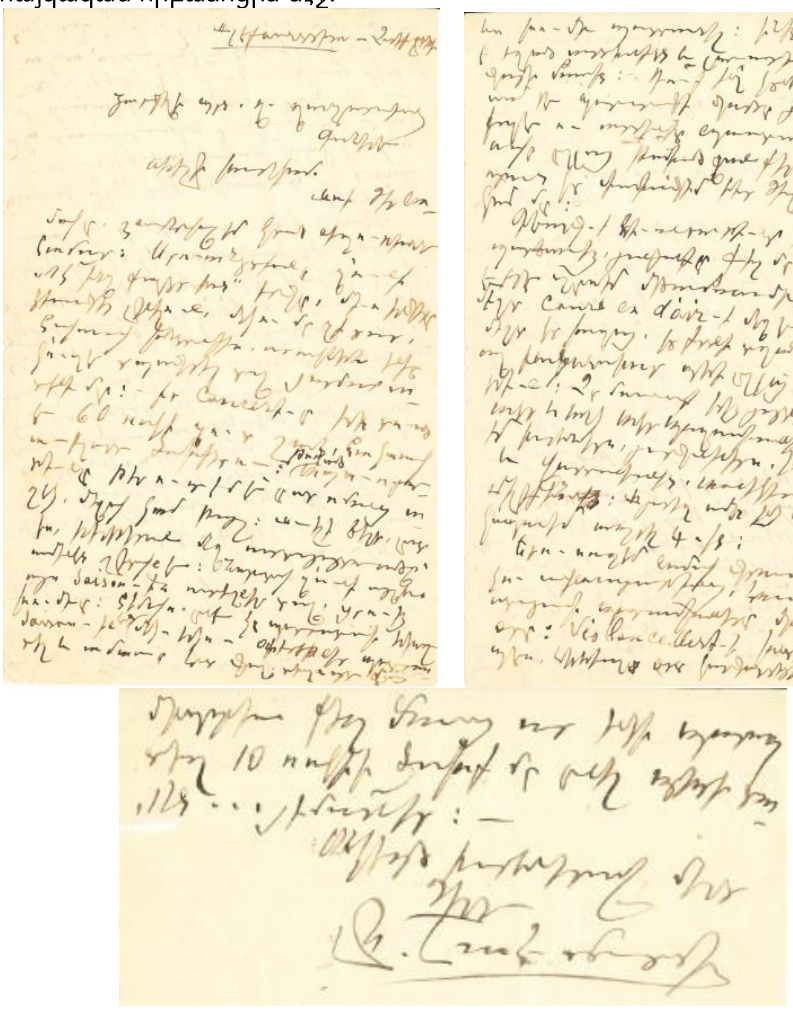

Արմենակ Շահմուրատեանի ձեռագիր նամակը

1920ին կ'անցնի Ատանա, ուր ազգային իշխանութեան կողմէ կը հրաւիրուի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ եւ Աբգարեան ու Աշխէնեան վարժարաններու երաժշտութեան պաշտօններուն, միաժամանակ երգ կը դասաւանդէ ֆրանսական եւ ամերիկեան որբանոցներու մէջ: Կը կազմէ երգչախումբ եւ համերգներ կու տայ կրօնական, ազգային, ժողովրդական եւ գեղջուկ երգացանկով:

Եգիպտահայոց առաջնորդ Թորգոմ եպս. Գուշակեանի հրաւէրով, 1921 Դեկտեմբերին վերջնականապէս կը հաստատուի Գահիրէ, ստանձնելով Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ դպրապետութեան եւ Գալուստեան ազգային վարժարանի երաժշտութեան ուսուցիչի պաշտօնները, ապա՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ եւ շրջան մը՝ Նուպարեան վարժարանի:

Կազմած է Շնորհալի երգչախումբը, տալով բազմաթիւ երգահանդէսներ կրօնական եւ ազգային երգերով, ինչպէս նաեւ մասնակցելով բազմաթիւ ձեռնարկներու: Երգչախումբը մասնակցած է 1946ի *Անուշ* օփերայի Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ բեմադրութիւններուն[1]:

Շուրջ քառասուն տարուայ եգիպտահայ նուիրեալ գործունէութենէ ետք, Ղազարոսեան Դեկտեմբեր 1960ին կը ներկայացնէ իր հրաժարականը եւ հանգստեան կը կոչուի: Կը մահանայ Հելուան (Գահիրէ), 1967 Մարտ 21ին:

Ղազարոսեանի ձեռագիրերը կ'անցնին Եդուարդ Յակոբեանին, որուն մահէն ետք՝ 2004ին, այլ կարեւոր ձեռագիրերու հետ, կը տարածուին տարբեր ուղղութիւններով[2]: 2000ականներու վերջաւորութեան, եգիպտացի հնավաճառի մը մօտ գտանք Ղազարոսեանի անձնական թղթածրար մը, որուն մէջ կը գտնուէին իր ստացած ձեռագիր նամակները Տիգրան Զէյթունցեանէն, Արշակ Չօպանեանէն, Արմենակ Շահմուրատեանէն, Աշոտ Պատմագրեանէն եւ Արսէն Երկաթէն, ինչպէս նաեւ ինքնագիր ինքնակենսագրական մը եւ քանի մը այլ փոքր նիւթեր[3]: Զէյթունցեանի եւ Չօպանեանի նամակները ստացած է Ատանա կեցութեան ժամանակ, միւսները՝ Գահիրէ եւ Աղեքսանդրիա:

Ստորեւ կը ներկայացնենք նամակներուն ամբողջականութիւնը, որոնք կը հրատարակուին առաջին անգամ: Նամակներուն պահարանները չեն պահպանուած:

---

[1] Այս տեղեկութիւնները քաղած ենք 1963 Մայիս 1 թուակիր ինքնագիր-ձեռագիր ինքնակենսագրութենէն, որ յայտնաբերուեցաւ հրատարակուող նամակներուն հետ:

Ղազարոսեանի մասին տես նաեւ՝ ա) Գրիգոր Պասմաճեան, «Անհետացող դէմքեր. Ղազարոս Ղազարոսեան», *Ջահակիր*, շաբաթաթերթ, 30 Մարտ 1967, էջ 3, 6, բ) Յոփսէփ Թըգըրեան, «Անձնական յուշեր. Ղազարոս Ղազարոսեան», *Արեւ*, օրաթերթ, 15 Նոյեմբեր 1971, էջ 2, գ) Աւետիս Եափուճեան, *Եգիպտահայ մշակոյթի պատմութիւն*, Տպ. Արեւ, Գահիրէ, 1981, էջ 291-23:

[2] Եդուարդ Յակոբեանի ունեցած երաժշտական ձեռագիրերու ճակատագրական ուղիին մասին տես՝ *Ծիծեռնակ*, եռամսեայ երաժշտական յաւելուած *Ջահակիր* շաբաթաթերթի, Ե. տարի, Յունուար 1(17):2005, էջ 3-8:

[3] Եգիպտացի հնավաճառներու մօտ նման նիւթերու գոյութիւնը բացառութիւն չէ բնաւ: Անոնցմէ գնուած նիւթերու վաճառքը ընդունուած երեւոյթ մը դարձած է eBayի էջերուն վրայ:

Ա. Տիգրան Զէյթունցեանէն[4]

[4] Մէկ թերթ, գրուած մէկ երեսը, 20.9 x 26.9 սմ.:

Եգիպտահայ երաժիշտներուն մէջ իր արժանաւոր տեղը կը գրաւէ երաժշտահան, մանկավարժ Տիգրան Զէյթունցեան (1892, Մարաշ–1963, Գահիրէ): Ան մեծ նուիրաբերութիւն ցուցաբերած է յատկապէս մանկավարժական ասպարէզին մէջ: Հայկական եւ արաբական դպրոցներու մէջ կազմակերպած է մանկական նուագախումբեր, որոնց համար մշակած է անթիւ ստեղծագործութիւններ, կատարած հայ, եգիպտացի եւ օտարազգի երաժշտահաններու երկերու դաշնակի դիւրամատչելի փոխադրութիւններ:

Նախնական ուսումը ստացած է Մարաշի Ամերիկեան ակադեմիա բարձրագոյն վարժարանը, իսկ 1913ին շրջանաւարտ եղած Գերմանական քոլէճէն: Ապա տեսչութեան եւ ուսուցչութեան պաշտօններ վարած է Հարունիէի գերմանական որբանոց-վարժարանը եւ Հասանպէյլիի ազգային որբանոցը, ինչպէս նաեւ Այնթապի Կիլիկեան ճեմարանը:

Տարագրուած է Հալէպ, որմէ ետք Ճիսր Էլ-Շուղուրի մէջ եղած է պետական պաշտօնեայ, իսկ պատերազմէն ետք պաշտօնավարած է Տէօրթ Եոլի Քելէկեան որբանոցը իբրեւ աւագ ուսուցիչ եւ առողջապահութեան վերին հսկիչ՝ ուրկէ ղրկած է Ղազարոսեանի 1920 Դեկտեմբեր 5 թուակիր ներկայ նամակը:

Կիլիկիոյ պարպումէն ետք, 1922ին հաստատուած է Եգիպտոս, ուր մինչեւ 1955 ստանձնած ՀԲԸՄի Գահիրէի մասնաճիւղի քարտուղարի պաշտօնը: Միաժամանակ, եղած է այցելու ուսուցիչ Գահիրէի Նուպարեան, Գալուստեան, Արարատեան եւ Թաշեան վարժարաններուն մէջ: 1926-30՝ եղած է Գալուստեան վարժարանի հոգաբարձութեան անդամ, 1954ին՝ Եգիպտահայ ուսումնական խորհուրդի անդամ:

Տուած է բազմաթիւ նուագահանդէսներ եւ դասախօսութիւններ (Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, *Խարբերդ եւ իր զաւակները*, Ֆրեզնօ, 1955, էջ 369. նաեւ՝ Աւետիս Եափուճեան, էջ 288-90. նաեւ՝ Արտաշէս Հ. Գարտաշեան, *Նիւթեր Եգիպտոսի հայոց պատմութեան համար*, *հատոր Բ.*, Վենետիկ, 1986, էջ 456, 467):

Յաջողած է տպագրել երկու աշխատութիւններ.- ա) *Նոր մեթոտ երաժշտութեան, Ա. շրջան, մանկական նուագախումբ, Ա. եւ Բ. մաս*, Գահիրէ, 1938 (ըստ գիրքի վերջաւորութեան հրատարակուած ցուցակին, Զէյթունցեան հետզհետէ տպագրութեան պիտի յանձնէր *Նոր մեթոտ երաժշտութիւն*ի շարունակութիւնը՝ կազմուած չորս հատորէ, մանկական եւ դպրոցական երկու երգարաններ եւ երաժշտութեան համառօտ պատմութիւն մը, որոնք մնացած են անտիպ), բ) *Ֆրէտէրիք Շոբէն*, Գահիրէ, 1950:

Իր երաժշտական յօրինումներէն տպագրած է երկու պրակներ.- ա) *Քայլերգ Նուպարեան ազգային վարժարանի*, Տպ. Նեղոս, Գահիրէ, 1932: Վերահրատարակուած՝ *Ծիծեռնակ*, եռամսեայ երաժշտական յաւելուած *Ջահակիր* շաբաթաթերթի, Գահիրէ, էջ 27-29, բ) *Քայլերգ ողիմպիական* (1953ի եգիպտահայ ողիմպիական խաղերուն առիթով), Գահիրէ, 1953: Հրատարակած է նաեւ երգեր Աշոտ Պատմագրեանի *Գանձարան հայկական երգերու* ժողովածուին մէջ (Գահիրէ, 1937-1940): Ստորեւ ցանկի բոլոր երգերը միաձայն են, բացի նշուածէն.- ա) *Լուսին* (Լուսին եւլաւ ան սարէն, մշակում՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 283), բ) *Բարի, գեղեցիկ, առաքինի ընկերը մարդուն* (Աշուղ Ջիւանի, գրի առաւ՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 303), գ) *Գութա-*

ներգ (Արի՛ գութան, վարի՛ գութան, խօսք՝ Յ. Թումանեան, մշակում՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 306), դ) *Ձմեռը անցաւ, եկաւ նոր գարուն* (խօսք՝ Հ. Ամիրեան, երաժշտ.՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 308), ե) *Լորիների տակ* (խօսք՝ Ա. Իսահակեան, երաժշտ.՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 309), զ) *Պօղոս Փաշա Նուպարին. Օ՜ն, թող զարնեն քնար, հնչեցնեն շեփոր* (խօսք՝ Ակիւլինէ, երաժշտ.՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 313), է) *Ազատութեան մարտիկներին* (խօսք՝ Շուշանիկ Կուրղինեան, ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 321), ը) *Հերոս Անդրանիկ. հերոս մռնչեց, սուլթան դողդողաց* (կամաւորի երգ, գրի առաւ՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 323), թ) *Քըրդի աղջիկ* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 327), ժ) *Հայրենիք* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 343), ժա) *Բարի հրեշտակ* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 344), ժբ) 12. *Սասուն. Իսլամական գոռ վաշտերը կատաղի* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 345), ժգ) *Քայլերգ մարտական* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 347), ժդ) *Հրաւէր. տեսէք աղաւնին Նոյեան տապանին* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 348), ժե) *Օրօր, բալա՛ ջան* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 349), ժզ) *Հայաստան. ո՞րն է աշխարհ Հայաստան* (խօսք՝ Մ. Փորթուգալեան, ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 354), ժէ) *Խաղաղ դաշտի որդիք* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 355), ժը) *Հովուերգ. հովիւը սարում տխրեց* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, երկձայն, էջ 356-57), ժթ) *Ափանայի կոփորածը. կոփորածն անգութ, հայերը թող լան* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 358), ի) *Հարսանեկան պարերգ. Տէր հայրն այսօր կարդաց պսակ* (խօսք՝ Ստեփան Համամճեան, երաժշտ.՝ Տ. Զէյթունցեան, ժողովրդական մոթիֆ, էջ 366), իա) *Կամաւորի երգ. ձմեռն անցկացաւ, գարուն է արդէն* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 367), իբ) *Պանդխտի ողբը. օփար երկիր, օփար պանդուխտ կը հեծեմ* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 419), իգ) *Ջեփիւռ Հայաստանի. հայկազն որդի շար գունդ ի պար* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 689), իդ) *Տղայի փաղը. սիրելի՛ս, մի հափիկ ես* (խօսք՝ Ա. Իսահակեան - *Մանթաշի փերին*, պոէմ - մշակում՝ Տ. Զէյթունցեան (ժողովրդ. մոթիւ Ծոփաց գաւառի, էջ 692-93), իե) *Դարդ մ՛ունիմ դարդերով* (երգուած Աշուղ Մկրտիչ Լուսարարեանէ, մշակում՝ Տ. Զէյթունցեան, հաւաքած ժողովրդ. երգերէ, էջ 706), իզ) *Երգ մեծին Վարդանաց. հուր բարկութեան համայն հայոց* (խօսք՝ Ռ. Սեւէֆճեանի, ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 713-14), իէ) *Հայրենիք փուն* (ձայնագրեց՝ Տ. Զէյթունցեան, էջ 715):

Մամուլի մէջ հանդէս եկած է յօդուածներով եւ յօդուածաշարերով, որոնցմէ կարելի է առանձնացնել.- ա) «Երաժշտութեան տարրերը եւ անոնց ուսուցումը ազգ. վարժարաններու մէջ» (*Նոր սերունդ*, օրաթերթ, Ատանա, Յուլիս-Օգոստոս 1921), բ) «Եփրատ գոլէճ երաժշտանոցի մէկ նոր յաջողութիւնը» (*Հայաստանի կոչնակ*, շաբաթաթերթ, Նիւ Եորք, 27 Օգոստոս 1932, էջ 889), գ) «Օր. Ալիս Խանդամուր» (*Հայաստանի կոչնակ*, 28 Յունուար 1939, էջ 83), դ) «Պէթովէնի կեանքէն դրուագներ» (*Հայաստանի կոչնակ*, 30 Սեպտեմբեր 1939, էջ 1034-36), ե) «Պէթովէնի կեանքէն դրուագներ (Պէթովէնի վերջին վայրկեանները)» (*Հայաստանի կոչնակ*, 10 Օգոստոս 1940, էջ 784-86), զ) «Ֆրէտէրիք Շոբէն 1810-1849 (իր մահուան հարիւրամեակին առթիւ)» (*Արեւ*, 7 Նոյեմբեր 1949, 5 Յունուար 1950), է) «Լուտվիկ վան Պէթհովէնի կեանքէն դրուագ մը» (*Արեւ*, 28 եւ 30 Յունուար 1950), ը) «Հրաշք մանուկը Եոհան Վոլֆկանկ Ամատիուս Մոցարթ» (*Արեւ*, 13 Փետրուար եւ 19 Ապրիլ 1950), թ) «Ֆրանց Լիսթ եւ Օր. Քարոլին» (*Արեւ*, 19 եւ 28 Յունիս 1950), ժ) «Եոհան

5 Դեկտ. 1920
Տ. Եօլ

Մեծայարգ Տիար Ղազարոս Ղազարոսեան
Երաժիշտ ուսուցիչ՝ Ազգ. Վարժարաններու
Ատանա

Յարգելի Տիա՛ր

Առջի օր Սուետիացի Տ. Վարդան Քահանան ինձ հաղորդեց Ձեր ապսպրանքը, անմիջապէս գրել տալով մեր աշակերտներէն միոյն, ահաւասիկ ներփակ կը ղրկեմ:

Պիտի խնդրէի Ձեր Ազնուութենէն որ հաճէիք, Պատարագի երգեցողութիւններէն՝ «Հոգի Աստուծոյ որ զփառակցի»էն յետոյ մինչեւ վերջը, եթէ նօթագրեալ Եկմալեան եղանակը (երկձայն կամ եռաձայն) ունիք, ղրկէիք, որովհետեւ ես թէպէտ ունիմ նօթագրուած եւ երկձայն բայց մինչեւ այն մասը կայ, ատկէ զատ «Խորհուրդ խորին»ին ալ ծանր եղանակը չկայ:

Խիստ շնորհակալ պիտի մնամ եթէ ղրկէիք զանոնք շուտով, որովհետեւ «ծնունդին» համար կ'ուզեմ տղաքը պատրաստել: Եթէ գրել տալու եւն.ի ծախք ըլլայ պատրաստ եմ վճարել, իսկ եթէ Ձեր քով արդէն տետրակ կայ ղրկելիք վերադարձուելու

Սեպասթիէն Պախ (իր մահուան 200-ամեակին առթիւ)» (*Արեւ*, 12 Օգոստոս եւ 18 Սեպտեմբեր 1950):

Եգիպտահայ մշակոյթի պատմութիւն հատորին մէջ Եափուճեան կը գրէ՝ թէ անտիպ կը մնան «*աւելի քան տասնհինգ մեծ օփերաներու պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ դպրոցական մեծածաւալ երգարանը, որ կը պարունակէ մօտաւորապէս երեք հարիւր երգեր, աղօթքներ, մաղթանքներ, քայլերգեր, ինչպէս նաեւ ազգային, հայրենասիրական, ժողովրդային, բնութեան մասին, մարզական երգեր: Անտիպ կը մնայ նոյնպէս հայկական ժողովրդական երգերու մեղեդիներով նուագախումբի համար պատրաստուած խառն երաժշտութիւններ*» (էջ 290):

1992ին, պատահմամբ մեր ձեռքը կ'անցնէր Ձէյթունցեանի ձեռագիրերու պատկառելի հաւաքածոյ մը, ուր, սակայն, վերոյիշեալ անտիպներէն ոչ մէկը կը գտնուէր: Ձեռագիրերուն մեծամասնութիւնը կը կազմէր դպրոցականներու համար նախատեսուած դաշնակի, նուագախումբի փոխադրութիւններ, որոնք ցոյց կու տային Ձէյթունցեանի նուիրուածութիւնն ու բծախնդրութիւնը մանկավարժական գործունէութեան նկատմամբ: Ձեռագիրերը կը բովանդակէին նաեւ հայերէն, անգլերէն եւ արաբերէն երաժշտական դասագիրքեր՝ մեծ մասամբ թերի, որոնք, ինչպէս իրենց բովանդակութենէն կարելի էր դատել, վերոյիշեալ անտիպ դասագիրքերը չէին կրնար ըլլալ: Փոքր մաս մըն ալ կը կազմէին ինքնուրոյն երգեր՝ դարձեալ դպրոցական տարիքի աշակերտներու համար:

Այդ ձեռագիրերէն փոքր ընտրանի մը կը հրատարակուի 2001ին՝ «Տիգրան Ձէյթունցեան. տարբեր ստեղծագործութիւններ», *Տիծեռնակ*, Յուլիս 2001, Ա. տարի, թիւ 3, էջ 25-35.- ա) *Քայլերգ Հ.Բ.Ը.Միութեան* (երգի եւ դաշնակի համար: Տարբեր է Յարութիւն Սինանեանի համանուն երկէն, որ վաւերացուած քայլերգն է Հ.Բ.Ը. Միութեան), բ) *Քայլերգ կըրլ կայտերու* (դաշնակի համար), գ) *Մանկական երգեր* (երգի եւ դաշնակի համար), դ) *Տէ՛ր, կեցո՛ դու զհայս* (երգին երկձայն ձայնագրութիւնը):

Ձէյթունցեանի գտնուած ձեռագիրերը կը փոխադրուին Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, ուր կը պահուին մինչեւ այսօր:

համար, այդ աւելի լաւ, անմիջապէս կը ղրկեմ: Կանխայայտ շնորհակալութիւններով եւ յարգանքներով:

Ձերդ
Տիգրան Զէյթունցեան

Բ. Արշակ Չօպանեանէն[5]

Սիրելի Պ. Ղազարոսեան

Չեմ գիտեր թէ այս աշնան Փարիզ երթալու ձեր ծրագիրը պահա՞ծ էք թէ ոչ: Կ'ուզեմ որ գիտնաք թէ Երուսաղէմ, ուր երեք շաբաթ մնացի, անհրաժեշտ պէտք կայ ձեզի պէս վարպետ երաժշտի մը: Մեր վանքի եկեղեցւոյ երգեցիկ խումբը խեղճ բան է, որովհետեւ կարող ուսուցիչ մը չունի. տարրերը կան, լաւ ձայն ունեցող մանչեր ու աղջիկներ, ուսուցիչը կը պակսի:

Երուսաղէմ այսօր՝ անգլիական հովանաւորութեան տակ՝ միջազգային կարեւոր կեդրոն մը ըլլալու վրայ է, բացի իբր Սրբազան Քաղաք իր ունեցած անզուգական հմայքէն. ու թէ ինչ պատկառելի ու մեծարժէք հաստատութեան մէջ է մեր վանքը, պէտք չունիմ քեզի բացատրելու:

Եթէ Ատանայի մէջ ձեր գործը շարունակելու համար ձեզմէ յաջորդ մը հասցուցած էք եւ մտադիր էք երթալ Փարիզ, շատ լաւ պիտի ընէիք անկէց առաջ Երուսաղէմ անցնելով, ուր գոնէ քանի մը ամիս մնալով կրնաք լաւ խումբ մը կազմել: Ինչ պայման որ առաջարկէք վանքը վստահ եմ որ կ'ընդունի: Եթէ համաձայն էք, գրեցէք Հ. Մեսրոպ Նշանեանին (Rev. Père Mesrob Nichanian, couvent arménien de St. Jacques, Jérusalem):

Ընդունեցէք սիրալիր բարեւներս
Ա. Չօպանեան

Յ. Գ. – Ութը օր առաջ եկայ հոս, 8 օրէն նորէն Երուսաղէմ կ'երթամ եւ անկէց կ'սպասեմ Ձեր պատասխանին: Ժառանգաւորացի աշակերտաց թիւը 25 է, որ 30ի պիտի հասնի: Տասը որբ Հալէպէն հետս բերի, շատերը Ձեր աշակերտներէն են:

---

[5] Երկու թերթ, տարբեր չափեր: Նամակը անթուակիր է եւ առանց վայրի:
Նամակին մէջ Չօպանեան կը գրէ Երուսաղէմ կատարած այցելութեան մասին, ապա կը նշէ 16օրեայ կեցութիւնը «հոս»՝ ուրկէ ղրկած է նամակը, եւ կը տեղեկացնէ Երուսաղէմ վերադառնալու մտադրութիւնը:
Չօպանեանի առաջին այցելութիւնը Երուսաղէմ կայացած է 1921 Ապրիլին (Յիմէնսէ, «Պ. Արշակ Չօպանեան Երուսաղէմի մէջ», *Արեւ*, 25 Ապրիլ 1921, էջ 1-2), որմէ ետք Մայիսին գտնուած է Պէյրութ, կրկին Երուսաղէմ վերադառնալու մտադրութեամբ («Պ. Արշակ Չօպանեան», *Արեւ*, 9 Մայիս 1921, էջ 3): Ուրեմն, նամակը գրուած ըլլալու է 1921 Մայիսին, Պէյրութէն:
Քանի մը ամիս առաջ՝ 1920 Դեկտեմբերին, Չօպանեան այցելած էր Ատանա, ուր կը բնակէր ու կը պաշտօնավարէր Ղազարոսեան: «Երիտասարդ Տղամարդոց Քրիստոնէական Ընկերակցութեան» (YMCA) սրահին մէջ Չօպանեան ներկայեղած ու ճառախօսած էր ի պատիւ Ճիմ Չանգալեանի սարքուած թէյասեղանին, որուն ընթացքին Ղազարոսեան մեներգած էր *Հայրի՛կ, հայրի՛կ* երգը (Էլան (*Հայ ձայն*), «Թէյասեղան ի պատիւ Պ. Չանկալեանի Ատանայի մէջ», *Արեւ*, 24 Յունուար 1921, էջ 3): Դեկտեմբերի վերջաւորութեան Չօպանեան մեկնած էր Ատանայէն («Թէյասեղան մը», *Արեւ*, 24 Յունուար 1921, էջ 3): Այս այցելութեան Չօպանեան ծանօթացած ըլլալու է Ղազարոսեանի գործունէութեան ու կարողութեան:

Գ.- Արմենակ Շահմուրատեանէն[6]

Ալէքսանդրիա – Չորեքշաբթի
Յարգելի Պրն. Ղ. Ղազարոսեան
Գահիրէ

Սիրելի բարեկամ

Առի Ձեր նամակը, շնորհակալ եմ կրած նեղութեանդ համար: Սրուանձտեանը[7] չունի *Ո՛հ ինչ քաղցր բան* երգը, միւս երգերը ձեռագիր լինելուն, մէկու մը չի տար, հակառակ խնդրանքիս, որովհետեւ ինքը կ'ուզէ տպագրել տալ յարմար ատենի մը[8]:

---

[6] Երկծալ մէկ թերթ, թերթը՝ 27.2 x 21.2 սմ., Աղեքսանդրիայէն գրուած, անթուակիր: Ըստ բովանդակութեան, ան գրուած է Վաղարշակ Սրուանձտեանցի Աղեքսանդրիոյ երգահանդէսէն ետք եւ Շահմուրատեանի նոյն քաղաքը տալիք երգահանդէսէն առաջ: Սրուանձտեանցի երգահանդէսը տեղի ունեցած է 1925 Մարտ 14ին, իսկ Շահմուրատեանինը տեղի պիտի ունենար 1925 Ապրիլ 4ին: Եւ քանի որ նամակի գրութեան օրը Չորեքշաբթի մըն է, ուրեմն ան գրուած պէտք է ըլլայ 1925 Մարտ 25ին կամ Ապրիլ 1ին: Ապրիլ 1ը աւելի հաւանական է, քանի որ նամակին մէջ կը նշէ՝ թէ երգահանդէսին համար «ամէն ինչ պատրաստ է»:

[7] 1923 Մայիսին, Աղեքսանդրիոյ թեմական ընտրութիւններուն կը յաղթանակէ ՀՅ Դաշնակցութիւնը, որ կը սկսի վարել առաջնորդական աշխատանքը: Նոյն տարիին, ղեկավարութիւնը Աղեքսանդրիոյ Պօղոսեան ազգային վարժարանի տնօրէնի պաշտօնին կը հրաւիրէ Նիկոլ Աղբալեան, որ կարողապէս կը վարէ դպրոցը մինչեւ դաշնակցական շրջանի աւարտը՝ 1928: Իր կարգին, 1924ին, վարժարանի երաժշտութեան ուսուցիչի պաշտօնին համար Աղբալեան կը հրաւիրէ Կոմիտաս վարդապետի սաներէն Վաղարշակ Սրուանձտեանց, որ ընդամէնը երեք տարի առաջ (1921) աւարտած էր Պերլինի Երաժշտանոցի դաշնակի եւ խմբավարութեան բաժինները եւ սկսած փայլեցնել իր տաղանդը: Ան նոյնպէս այդ պաշտօնին կը մնայ մինչեւ 1928, որմէ ետք կը մեկնի Մ. Նահանգներ:
Պաշտօնավարութեան չորս տարեշրջաններուն՝ 1924-28, դպրոցէն անդին կը կազմակերպէ երգչախումբեր եւ կը զբաղի անձնական յօրինումներով: Մինչեւ Եգիպտոս գալը, Սրուանձտեանց արդէն տպագրած էր իր յօրինած ու մշակած *Հայ երգեր* յայտնի շարքի առաջին երեք ժողովածուները (թիւ 1՝ Փարիզ, 1921. թիւ 2՝ Փարիզ, 1922. թիւ 3՝ Լայփցիկ, 1923): Շարքի թիւ 4-7ը կը յօրինուին ու կը պատրաստուին Աղեքսանդրիոյ մէջ եւ կը տպագրուին Փարիզ (թիւ 4-5՝ 1926, թիւ 6-7՝ 1927): Այս շրջանին, Սրուանձտեանց կը ծանօթանայ 1924ին Աղեքսանդրիա հաստատուած եւ Պօղոսեանի մէջ ուսուցչութեան պաշտօն ստանձնած Հմայեակ Շէմսին, որուն բանաստեղծութիւններուն վրայ կը յօրինէ մեներգեր եւ խմբերգեր, զանոնք ամփոփելով *Հայ երգեր*ու վեցերորդ շարքին մէջ:

[8] Ասիկա չի խանգարեր՝ որ Աղեքսանդրիոյ 1925 Ապրիլ 4ի երգահանդէսին, Շահմուրատեան իր նուագացանկին մէջ առաջին անգամ ընդգրկէ Սրուանձտեանցի մշակած *Տըլէ եամանը* (*Հայ երգեր*, թիւ 2): Այս գործը, Սրուանձտեանցի *Ալագեազ բարձր սարին*ի (նոյն տեղը) հետ միասին, պիտի դառնային մեներգիչի նուագացանկային կարեւոր երգերէն:

Իր Concert-ը իրեն տուած է 60 ոսկի զուտ շահ, հակառակ աւելորդ ծախսերու[9]: Թողած տպաւորութիւնը թեր ու դէմ է՝ ըստ ոմանց աղէկ, միջակ կամ թոյլ: Աւելի ճիշդ, ըստ իս, թերթերուն մէջ արտայայտուածը՝ ամենէն շիտակն է[10]: Նպատակ չունի այլեւս այս saison-ին ուրիշներ տալ, ցրուեց խումբը[11]: Հիմակուընէ կը պատրաստուի եկող saison-ին համար մէկ-երկու օփերէթներ պատրաստել եւ ամառը հոդ գալ տեղւոյն վրայ եւս խումբ պատրաստել[12]: Ինքը շատ գոհ է եղած արդիւնքէն եւ լաւատես՝ ապագայի մասին:

Դուք ի՞նչ կ'ընէք, կը յուսամ թէ պատարագի գործը յաջող կը քալէ ու արդիւնքը նպաստաւոր պսակը ըլլայ թափած ջանքերուդ, որուն կը փափագիմ իբր Զեզի բարեացակամ մը:

Գէորգի հիւանդութիւնը ինձ ցաւ պատճառեց, յանցանքը քիչ մը ալ իրենց է եթէ չըսեմ մեծամասամբ: Տունը միշտ courant d'air-ի մէջ է, որովհետեւ միշտ կը խաղայ, կը քրտնի տղան, արդիւնքն ալ բնականաբար պիտի ըլլայ՝ պաղառութիւն: Չը մոռնաք իրենց յայտնել, այսինքն Տէր եւ Տիկ. Տէր Պաղամեաններուն, իմ բարեւներս,

---

[9] Վաղարշակ Սրուանձտեանցի 130 անդամներէ կազմուած Գողթան երգչախումբի երգահանդէսը տեղի ունեցած է 1925 Մարտ 14ին, Աղեքսանդրիոյ Թատրոն Քիւրսալի մէջ (*Արեւ*, 5 Մարտ 1925, էջ 3):

[10] *Յուսաբեր*ի անանուն թղթակիցը կը գանգատի Քիւրսալ թատրոնի աքուսթիք տկարութենէն՝ որ խանգարեց ձայնին տարածումը: Նաեւ, երգչախումբի անդամներու անկարողութենէն: Մանրամասն նկարագրութենէ ետք կ'եզրակացնէ. «*Առաջին համերգին բոլոր լաւ կողմերը արդիւնք էին Պ. Սրուանձտեանցի կարողութեան ու ճարտարութեան իսկ թերութիւնները՝ խումբին անխնամ կազմութեան*» (Թղթակից, «Պ. Սրուանձտեանցի համերգը», *Յուսաբեր*, 19 Մարտ 1925, էջ 2): Իր քննախօսականին մէջ Էլան կը նշէ՝ որ յաջողութիւն մըն է այսպիսի աննպաստ պայմաններու մէջ համերգ կազմակերպելը, քանի որ շատ դժուար է գաղութի մէջ երգչախումբ կազմելը, կապուած յատկապէս իգական սեռի բեմ բարձրանալուն հետ (Էլան, «Հայ համերգը», *Արեւ*, 20 Մարտ 1925, էջ 1-2):

[11] Խումբի ցրումը որոշ քննադատութեան տեղիք կու տայ: Երգչախումբի անդամներէն մէկը ցրումին պատճառը կը համարէ նոյնինքն Սրուանձտեանցը, որ հակառակ համերգի յաջողութեան, անշնորհակալ վերաբերմունք ունեցած է անդամներուն նկատմամբ (Ժիւլ Ս. Նաօրէվսքի (Աղեքսանդրիա), «Հայ համերգ մը», *Կաւռոշ*, Կ. Պոլիս, 26 Ապրիլ 1925, էջ 18):

[12] Եղած է օփերէթ պատրաստելու ծրագիր մը, ինչպէս կը տեղեկացնէ *Սֆինքս*. «Կը լսենք թէ Պ. Սրուանձտեանց կազմակերպելու վրայ է օբերէթի նուագախումբ մը բեմադրելու համար անմահն Չուհաճեանի *Էչպլէպիճի հօր հօր աղան*» (6 Ապրիլ 1925, *Սֆինքս*, Ա. տարի, թիւ 5, էջ 3): Ծրագիրը երբեք չ'իրականանար:

յարգանքներս, ինչպէս եւ Վարդանեանին, Տօնիկեանին, մեր Մելիքին[13]: Այստեղ ամէն ինչ պատրաստ է, կը սպասեմ ապրիլ 4-ին[14]:

Երուսաղէմ նամակ գրուած է մէկ-երկու անձնաւորութեանց, հաւանաբար ստացուի պատասխանները մինչեւ Concert-ի օրը[15]: Violoncelle-ի խնդիրը[16], գալուս պէս, հետեւեալ օրը կարգադրեցի: Մինչդեռ քիչ մնաց որ ինձի պարապ տեղ 10 ոսկիի ծախք մը ընել պիտի տային... յիմարնե՜ր:

Անկեղծ բարեւներով միշտ Ձերդ
Ա. Շահ-Մուրատեան

Դ.- Արմենակ Շահմուրատեանէն[17]

Պէյրութ, 21.5.925

Սիրելի Պր. Ղ. Ղազարոսեան

---

[13] Հաւանաբար՝ Մերկեր Մելիք, պոլսահայ յայտնի երաժիշտ՝ մասնագէտ արեւելեան եւ եկեղեցական երաժշտութեան, որ 1913ին հաստատուած էր Գահիրէ (Գրիգոր Պասմաճեան, «Երաժիշտ Մերկեր Մելիք», *Ջահակիր*, 12 Մարտ 1964, էջ 4), եւ յաջողած էր 1925 Մարտ 29ին, Ռամսէս Թատրոնին մէջ բեմադրել իր հեղինակած (խօսք եւ երաժշտութիւն) *Ութսունոց փեսան* երեք արար օփերէթը (*Արեւ*, 25 Մարտ, էջ 3 եւ, 1 Ապրիլ 1925, էջ 2): Այս ներկայացումը կը կայանար Շահմուրատեանի Գահիրէի երգահանդէսէն (15 Մարտ 1925) ընդամէնը երկու շաբաթ ետք:
Ութսունոց փեսան ուրիշ բեմադրութիւն մըն ալ կ'ունենայ 1936 Ապրիլ 23ին, Թատրոն Ռիցի մէջ («Նուագահանդէս մը», *Արեւ*, 18 Մայիս 1936, էջ 3): Օփերէթին բառերը կը տպագրուին Գահիրէ, տպարան Սահակ Մեսրոպ, 1932: Մելիք Գահիրէի մէջ տպագրած է նաեւ երկու այլ գիրքեր՝ *Ժողովրդական վիճակարան* (1920) եւ *Քնարերգական հաւաքածոյ* (անթուակիր):
Մելիքի շնորհիւ փրկուած են Համբարձում Լիմոնճեանի կարեւոր ձեռագիրեր («Համբարձում Լիմոնճեանի աշխատութիւնները՝ Մերկեր Մելիքի թարգմանութեամբ եւ ծանօթագրութեամբ», *Ծիծեռնակ*, Յունուար, 1(17):2005, էջ 3-122):

[14] Բացի զանազան ձեռնարկներու իր մասնակցութիւնը բերելէ, Շահմուրատեան Եգիպտոսի մէջ տուած է 11 երգահանդէսներ՝ 1912 Փետրուար 19 (Գահիրէ), Մարտ 12 (Աղեքսանդրիա), 1913 Յունուար 15 (Գահիրէ), 1922 Փետրուար 19 (Գահիրէ), Փետրուար 28 (Աղեքսանդրիա), 1925 Մարտ 15 (Գահիրէ), Ապրիլ 4 (Աղեքսանդրիա), Մայիս 3 (Գահիրէ), 1927 Դեկտեմբեր 24 (Աղեքսանդրիա), 1928 Յունուար 15 (Գահիրէ), Ապրիլ 1 (Գահիրէ), Ապրիլ 14 (Աղեքսանդրիա) (*Արմենակ Շահ-Մուրատեան. ժամանակագրութիւն, յօդուածներ, երգացանկ*, պատրաստեց՝ Հ. Ա., Գահիրէ, *Ջահակիր* շաբաթաթերթ, Յաւելուած, ԺԸ:2018, էջ 167-68, 178, 184, 393, 395, 428, 430, 433-34, 478-80, 483-85):
Նամակին մէջ յիշատակուած 1925 Ապրիլ 4ի երգահանդէսը կը կայանայ Աղեքսանդրիոյ Ամերիկեան Միսիոնի սրահին մէջ, դաշնակի նուագակցութեամբ Ժ. Փասքարելլոյի, մեներգելով Անուշաւան Տէրղեւոնդեանի, Վաղարշակ Սրուանձտեանցի, Կոմիտաս վարդապետի, Ռոմանոս Մելիքեանի, Արա Պօյաճեանի, Չայքովսքիի, Մասընէի գործերը:

[15] Եգիպտոսէն ետք Շահմուրատեան կ'անցնի Երուսաղէմ, ուր 1925 Մայիսին երգահանդէս կու տայ (*Արմենակ Շահ-Մուրատեան. ժամանակագրութիւն,* էջ 438):

[16] Ապրիլ 4ի երգահանդէսի թաւջութակահարն էր՝ մաէսթրօ Լանզոնի:

[17] Երկծալ երկու թերթեր, թերթը՝ 27.2 x 21.2 սմ.:

Ազնիւ բարեկամ

Հիւանդութիւնդ ինձ ցաւ պատճառեց, թուլամորթ ու վախկոտ լինելուդ պատճառաւ: Այդ բոլորը արդիւնք է հակաառողջապահական պայմաններու տակ ապրելուդ: Այնչափ կը հագնիք ու տաք որ որեւէ նոյնիսկ, հեռի քէնէ... չորքոտանին, շատոնց իվեր ոտքերը դէպի վեր ցցած կ'ըլլար: Խորհուրդ կուտամ քեզի որ մեր տնեցւոց կերակուրի լամպայի պէս հատ մը առ, դուրս ելած պահուն վառած – յետոյքիդ վրայ գամէ որ շարունակ տաք ըլլաս ու քուռանտէրէ չը վախնաք: Ինչ եւ իցէ եղածը անցած է ու չը կարօտի Ձեզ ուրիշ անգամ:

Շնորհակալութիւն կրած նեղութեանդ համար: Նամակդ առի ու իմիններուս մասին անհոգ եմ ալ: Այստեղ բարեկամիս մէկը որ ներկայ եղած էր Դպրոցասէրի նուագահանդէսին, պատմեց ինձ որ ձախողած է եղեր ան իմինիս պէս: Այս ժողովուրդը մաքուր, հոգեպարար, վեհ, ազնուացնող musique չը սիրեր այլ՝ շնական, անբարոյական, լինելով ինքը անբարոյական ու շնական:

Կը ներէք որ, ինչպէս ալ մեր տնեցիները, եկած օրէս Ձեզ քառթ մ'իսկ չը գրեցի, դիւրին բան չէ անծանօթ վայր այցելել, մանաւանդ գործի մը մտադրութեամբ մարդիկ գտնել, իրար քովէ քով բերել, թատրոն վարձել, եւն. եւն.:

Իւվէզեանը[18], ճիշդ է ինձ հետ նեղուեցաւ ու ժամավաճառ եղաւ, շատ բարեսիրտ տղեկ մըն է, պատմեցի իրեն հարկ եղածը, մանաւանդ իր գրքոյկի մասին, ինքն ալ համոզուեցաւ[19]: Աս ալ compositeur հռչակուելու մոլուցքէն բռնուած է... ուրիշներու

---

[18] Յակոբ Իւվէզեան (1891, Մարաշ–1943, Պէյրութ): 9 տարեկանին Մարաշի մէջ սկսած է հետեւիլ ջութակի դասերու, 1911ին հիմնած է Երգասիրաց ընկերութիւնը, ապա երաժշտութիւն դասաւանդած Այնթապի Կեդրոնական Թուրքիոյ Քոլէճին մէջ: Երաժշտութիւն ուսանելէ ետք Ժընեւ, 1912ին Այնթապի մէջ կը սկսի իր երաժշտական մանկավարժական եւ կատարողական գործունէութիւնը, հիմնելով երգչախումբ, նուագախումբ եւ ֆանֆառ:
1915ին կը բռնագաղթուի Հալէպ, ուր կը կազմէ երգչախումբեր եւ կը զբաղի մանկավարժութեամբ: 1921ին կը փոխադրուի Լիբանան՝ Ճունիէի, Ճիպէյլի եւ Ղազիրի որբերուն եւ կարօտեալներուն համար դասաւանդելով երաժշտութիւն: 1924ին վերջնականապէս կը հաստատուի Պէյրութ, ուր 1925ին կը հիմնէ երգչախումբ, դաշնակի վաճառքի եւ վերանորոգումի տուն եւ Նուագ երաժշտական հրատարակչութիւնը՝ որուն միջոցով կը տպագրէ իր դասագիրքերը: 1932ին կը հիմնէ նուագախումբ եւ Քնար երգչախումբը, տարեկան երգահանդէսներուն ներկայացնելով հայրենասիրական ու կրօնական երգեր, ինչպէս նաեւ ծաւալուն գործեր (Roubina Artinian, "Armenian Choirs in Lebanon, 1930-1980: A Bridge Between the Past and the Present,"՝ *Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*, edited by Aïda Boudjikanian, Haigazian University, Beirut, 2009, էջ 134-37):

[19] Յակոբ Իւվէզեանի հրատարակած գիրքերն են.- ա) *Տարերք ձայնագրութեան* (Պէյրութ-Սուրիա, 1924), բ) *Երաժշտական եւ ձայնագրական գիտելիքներ. դասագիրք ձայնագրութեան* (Պէյրութ, 1926), գ) *Ձայնագրեալ նոր երգարան միաձայն եւ երկձայն. Գ. մաս. զուարթ երգեր հայկական օբէրէթներէ* (Պէյրութ, Նուագ հրատ., 1926), դ) *Ձայնագրեալ նոր երգարան. Ա. մաս. ազգային ընտիր երգեր*

պէս հազիւ թէ գաղափար ունի compositionի մասին, արդէն հազար անգամ յօշոտուած, այլանդակուած ազգային, խմբական, արդէն գոյութիւն ունեցած երգերը, քիչ մը պոչը կսմթելով կամ կրծելով, ստորակէտը կէտի, վերջակէտը՝ բութի (իրենց ցրուած ու բթացած ուղեղին պէս) փոխելով հրապարակի վրայ կ'ուզէ երեւնալ... Կոմիտասի աշակերտներուն պէս... խեղճ, *Բամ փորոտան*, *Տէր կեցո*ն եւն. եւն. հազար ափսոս, ինչե՜ր չը տեսան ու պիտի տեսնան...[20]:

Իբրեւ violonist, իր հասկացողութիւնը շատ հասարակ է, նուագած ատեն բնաւ չը հետեւիր չափի, եղանակի վերլուծումին, հակառակ երաժիշտ ըլլալուն: Ուսուցչութիւնը շատ սուղի նստեր է իրեն այդ տեսակէտով, սակայն ատոր հակառակ, զգացում ունի, դէքնիք ո՛չ, հաճելի է արշէն[21], նուագելիք եղանակը չը հասկնար կամ ի վիճակի չէ արտայայտելու: Ցրուած միտք մ'ունի խօսած պահուն, ու չես կարող որոշ բան մը հասկնալ, ինչպէս ամէն բողոքական, տափակ է, հեզ է, խոնարհ է, ինչպէս ալէքսանդրապօլցիները պիտի ըսէին՝ ամէն բարի մարդուն *իշդէ հայվան է*, կոկովազուրկ: Նոյն բանը իրեն ըսած ատենս խնդաց քահ, քահ: Խոստովանեցաւ որ միայն լուսաւորչականները՝ կոկովաւոր են, այդ բառը արտասանած պահուն ըսի իրեն. «Հրամեր ես...», եթէ կ'ուզե՞ս, սիրելիս Ղազարոսեանը՝ դուն ալ հետը անոյշ ըրէ...:

Ես իրեն նուագել կուտամ երգահանդէսիս մէջ, որ իր դիրքը քիչ մը բարձրանայ, նոյն իսկ հայերուն քովը, թոյլ կուտայ իրեն չալղըճիի[22] պէս պարզ քէմէնէճիութիւն[23]

(Պէյրութ, Նուագ հրատ., 1927), ե) *Ձայնագրեալ նոր երգարան. Բ. մաս. ժողովրդական ընտիր երգեր* (Պէյրութ, Նուագ հրատ., 1927), զ) *Ձայնագրեալ երգեցողութիւն Ս. Պատարագի. միաձայն եւ երկձայն* (Պէյրութ, Նուագ հրատ., 1927), է) *Ձայնագրեալ նոր երգարան. Դ. մաս. դաշնակի եւ երգչախումբի համար* (Պէյրութ, Նուագ հրատ., 1928), ը) *Ձայնագրեալ նոր երգարան* (Պէյրութ, Նուագ հրատ., 1934), թ) *Դասագիրք ձայնագրութեան, Ա. փարի, Ա. պրակ* (Պէյրութ, Նուագ հրատ., 1934) [*Լիբանանահայ գիրքը 1894-2012. մատենագիտական ցանկ*, աշխ.՝ Անդրանիկ Տագէսեան եւ Արմէն Իւրնէշլեան, Հայկազեան համալսարանի հրատ., Պէյրութ, 2003, էջ 147. նաեւ՝ Ժիրայր Դանիէլեան, *Մատենագիտութիւն ընդդէմ ցանկագրումի*, Պէյրութ, Տպ. ԿՀՄՏԿ, 2018, էջ 11-13, 15, 18):
Շահմուրատեանի յիշատակած գրքոյկը պէտք է վերաբերի 1924ի *Տարերք ձայնագրութեան*ին:

[20] Շահմուրատեան կը յիշատակէ յատկապէս այս երկու երգերը՝ *Տէր, կեցո դու զհայս* եւ *Բամ փորոտան*: Հազիւ թէ յայտնի երգիչին գոհացում տային Իւվէզեանի մշակումները: *Բամ փորոտան*ը միշտ եղած է Շահմուրատեանի երգահանդէսներու պսակը, զայն Պոլսոյ մէջ 1914ին ձայնագրած է Կոմիտաս վարդապետի մշակումով եւ դաշնակի նուագակցութեամբ (Orfeon Record 11598) եւ հազիւ թէ ընդունէր տարբեր մշակում մը: Նոյն տարին Կոմիտասի հետ ձայնագրած է նաեւ *Տէր, կեցո դու զհայս*ը (Orfeon Record 11585):

[21] Archet = աղեղ (ջութակի):

[22] Պոլսական բարբառով «չալղըճի» կը նշանակէ «նուագածու. musicien» (Հր. Աճառեան, «Թուրքերէնի ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ եւ թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը Պօլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ», *Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հատոր Գ.*, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 266):

[23] Ջութակահարութիւն:

ընել, Հայկական որեւէ հաւաքոյթի մէջ, լինի ան երգահանդէս, ներկայացում, *Աշուղ Ղարիպ*ի պէս օպերէթներ եւն. եւն, [անընթեռնելի]: Խստիւ յանդիմանեցի զինքը իր նոր ամուսնոյն առջեւ, հազիւ թէ երեք ամիս կընէ ամուսնութեանը հայ որբի մը հետ[24]: Խոստացաւ Ձեզ գրել նամակ[25], վերջերս, քանի մօրէ ի վեր կինը քիչ մը հիւանդ է, կը խորհիմ: Այսչափ ալ Իւվէզեանին մասին, գէշ տղայ չէ ու չափազանց հաճոյակատար ու ուրիշին օգտակար ըլլալու պատրաստակամ, խմորը շատ աղէկ է եւ ուրախ եմ ըսել որ ամէնուրեք կը դասախօսէ ու կեանքը լի ու լի կը շահի ու աւելցնելու ալ ի վիճակի, ձեզի պէս, սակայն առանց Ձեր առեւտրական sens ունենալով ինչպէս եւ կարողութիւնը: Գիտէք թէ ինչպէս Դուք սատանայ գունդ ու կծիկ մ'էք ու չարու ես կարող...:

Երգահանդէսիս համար, որ տեղի պիտի ունենայ եկող շաբաթ երեկոյեանը, ամէն ինչ պատրաստ է, տեսնենք ի՞նչ պիտի ծնի, աղջի՞կ թէ մանչ, թերեւս առաջին, որովհետեւ տաքերու ազդեցութեան տակ, մանչ չի ծնիր, մարմինները կը թուլնան, ինչպէս քուկինդ... մանչի համար պէտք է տրամադրութիւն, ոյժ, ձիգ եղած մարմին... հրամեր ես... եւն. եւն.:

Անշուշտ այս նամակը կարդալէդ ետքը պատռելու էք, չըլլայ թէ միւս երեսնիդ պղծէ ու ծայրը քեզ հասնի:

Եկող երեքշաբթի կամ չորեքշաբթի պիտի մեկնիմ Հալէպ, եթէ պէտք տեսնեմ ու ժամանակ ըլլայ հոս երկրորդ մ'ալ տալ, վերադարձիս կը յետաձգեմ:

Առ այժմ գրեցէք ինձ միեւնոյն հասցէին c/o P. O. Box 480:

Ընդունեցէք բարեկամական զգացումներս, բարեւներ շատ ու շատ մերոնց, իր համար իմ Ժորժիկը, իսկ դուն իրեն Ճուճիկը...

Միշտ Ձերդ անկեղծօրէն՝
Ա. Շահ-Մուրատեան

Մեր Մելիքին բարեւներս յայտնել չը մոռնաք: Նաեւ՝ սիրելի Վարդանեանին եւ Տօնիկեանին:

Ե.- Աշոտ Պատմագրեանէն[26]

---

[24] Իւվէզեան 1925ին ամուսնացած է սիրող երաժիշտ Սաթենիկ Զիպարեանի հետ (Artinian, էջ 135):

[25] Իւվէզեան եւ Ղազարոսեան եղած են նախկին ծանօթներ: Անոնք միասին աշխատակցած են Հալէպի մէջ, 1919 Յուլիս 23ին, Սինեմա Օրիանթալի սրահին մէջ կազմակերպելով երգչախումբի եւ նուագախումբի մեծ նուագահանդէս մը ի նպաստ Հայ Օրիորդաց Միութեան Պատսպարանի, Իւվէզեան ստանձնելով նուագավարութիւնը, Ղազարոսեան՝ խմբավարութիւնը: Յայտագիրի ընթացքին նուագախումբը նուագած է հատուածներ Մոցարթի *Տոն Ժուան*էն եւ *Ֆիկարոյի հարսնիք*էն, Պուալտիէօյի *Քալիֆ Պաղտադ*էն, երգչախումբը կատարած է Կոմիտաս վարդապետ՝ *Շորորա*, *Հով լինի*, *Գութաներգ*, *Քաղհան* եւ *Առաւօտուն բարի լոյս*, ինչպէս նաեւ՝ *Բամ փորոտան* (մշակում Իւվէզեանի), Ամերիկեան մարշ, Անգլիական մարշ, Արաբական մարշ (Ահմէտ էֆ.), անգլիական պարերգ, Մարսէյէզ, *Մեր հայրենիք ազատ անկախ*: Իւվէզեան ջութակով մենակատարած է *Տանս ցիկան*ը դաշնակի նուակցութեամբ Օր. Կ. Սալիպեանի, իսկ Պր. Տ. Պայրամեան (ջութակ) եւ Օր. Ր. Պայրամեան (դաշնակ) նուագած են Կրիկի Սոնաթը (տեղեկութիւնները՝ տպագիր յայտագիրէն):

[26] Երկծալ մէկ թերթ, թերթը՝ 27.5 x 21.8 սմ.:

Սիրելի Պ. Ղազարոսեան
Ազնիւ եւ սիրելի բարեկամ!

Աշոտ Պատմագրեան (1898, Թաւրիզ–1982, Պէյրութ) 1936-41՝ ապրած ու գործած է Եգիպտոսի մէջ, ուղեկցութեամբ տիկնոջ՝ սոփրանօ Ռոզ Պատմագրեանի:
Իր յուշերուն մէջ կը շեշտէ՝ որ Եգիպտոսի «*տարիները եղան իմ երաժշտական գործունէութեան ամէնից արդիւնաւէտ, օգտաշատ եւ խանդավառ շրջանը*» (Ա. Պատմագրեան, *Իմ յուշերից*, Տպ. Տօնիկեան, Պէյրութ, 1978, էջ 203):
1936 Մարտին գալով Եգիպտոս, նպատակ ունէր քանի մը նուագահանդէս տալէ ետք Սեպտեմբերին մեկնիլ Փարիզ: Բայց նուագահանդէսներուն անսպասելի յաջողութիւնները տարբեր ուղի մը պիտի նախագծէին: Նախ Ռոզ Պատմագրեան Գահիրէի մէջ կու տայ կարեւոր մենահամերգ մը՝ 1936 Ապրիլ 8, Ամերիկեան համալսարանի Օրիէնթըլ Հոլ: Ապա, Մայիս 9ին, նոյն համալսարանին մէջ կը կայանայ Պատմագրեանի անդրանիկ նուագահանդէսը՝ երգչախումբով եւ նուագախումբով, որ որոշ փոփոխութիւններով՝ իբրեւ հրաժեշտի համերգ, կը կրկնուի Մայիս 23ին, Լիսէ Ֆրանսէ: Պատմագրեանի երգչախումբ-նուագախումբի համերգը Աղեքսանդրիոյ մէջ տեղի կ'ունենայ Յունիս 21ին, Ալհամպրա սրահ, իսկ Ռոզ Պատմագրեանի Աղեքսանդրիոյ մենահամերգը՝ Յուլիս 9ին, Ամերիքըն Միշընի սրահ:
Չէխ երաժշտահան եւ նուագավար Եոզէֆ Հիւթէլ, որ 1921-46՝ կարեւոր եւ ազդեցիկ գործունէութիւն ծաւալած էր Եգիպտոսի մէջ, 1936ին կը հանդիսանար Գահիրէի Եգիպտական Պետական Ռատիոյի եւրոպական երաժշտութեան բաժինի վարիչը: Ներկայ գտնուելով Պատմագրեանի Գահիրէի նուագահանդէսին, կը հրաւիրէ զինք ռատիոյի եւրոպական կայանին համար կրկնելու զայն՝ նոյն երգչախումբով բայց Ռատիոյի Նուագախումբի նուագակցութեամբ: Սեպտեմբերի երկրորդ կէսին կը կայանայ նուագահանդէսը, որուն կը յաջորդէ՝ Սեպտեմբեր 30ին, Ռոզ Պատմագրեանի մենահամերգը նոյն կայանով, Ռատիոյի նուագախումբի նուագակցութեամբ, ղեկավարութեամբ Հիւթէլի:
Պատմագրեաններու յաջողութիւնը անցած էր բոլոր ակնկալիքները:
Աղեքսանդրիան անմիջապէս համաձայնագրութիւն կը կնքէ հետը իբրեւ Պօղոսեան վարժարանի երաժշտութեան ուսուցիչ եւ Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցւոյ խմբավար, որ հիմք կը հանդիսանայ իր յետագայ հնգամեայ կեցութեան: Այդ զոյգ պաշտօնները կը շարունակէ մինչեւ իր վերջնական մեկնումը 1941ին: Ընթացքին կը կազմակերպէ դպրոցական երգահանդէսներ եւ մանկական բեմադրութիւններ (*Շունն ու կատուն*, *Հեքիաթ*, *Տէրն ու ծառան*, *Նազէ*), հանրային նուագահանդէսներ Աղեքսանդրիա եւ Գահիրէ յատուկ կազմուած երգչախումբով եւ նուագախումբով, Եկմալեանի քառաձայն Պատարագի առաջին կատարումը Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցւոյ մէջ, եւ երաժշտական հրատարակութիւններ, ներառեալ *Գանձարան հայկական երգերու* նոթագրուած կոթողային երգարանը՝ որ հայ երգարաններու գրականութեան մէջ ցարդ կը մնայ անգերազանցելի իր տարողութեամբ, այլազանութեամբ, նիւթերու նորութեամբ, բանաւոր մշակոյթի ներգրաւումով, իւրայատուկ տարբերակներով:

Հաճոյքով ստացայ Ձեր վերջին նամակը: Շնորհակալ եմ *Երաժշտարան*ներու[27] համար ըրած կարգադրութեան համար:

Շատ ուրախ պիտի լինենք, եթէ իրօք քանի մ'օրով Աղեքսանդրիա իջնէիք, ինչպէս որ գրած էիք: Շատ բան պիտի պատմենք Ձեզի Սիւրիայէն...

Ձեր աշակերտ-աշակերտուհիներէն, ընկերներէն, որոնք արդէն մէյ-մէկ պառաւ մամիկներ են... (Այս մէկը խօսքը մէջերնիս):

Հալէպէն շատ-շատեր Ձեզի կը հարցնէին եւ կը բարեւէին[28]: Մանրամասնութիւնները՝ անձամբ:

Սիրելի Պրն. Ղազարոսեան! Եթէ իմ գիրքերուս հաշւին 150 ղրուշ մը ինձ հասցնէք, շատ ուրախ կը լինեմ: Դրամի պակասը շատ կը նեղէ զիս, մանաւանդ, որ թոշակ ալ վճարած չունին:

Կը սպասեմ եւ կը յայտնեմ շնորհակալութիւններս:

Ձերդ՝

Աշոտ Պատմագրեան

Ջերմ բարեւներ Ռօզի կողմնից:

939 31/10 Աղեքսանդրիա

Զ.- Աշոտ Պատմագրեանէն[29]

Ազնիւ Պրն. Ղազարոսեան

---

[27] Եգիպտական տարիներուն, Պատմագրեան յաջողած է տպագրել հետեւեալ գիրքերն ու պրակները.- ա) *Երաժշտարան* (դասագիրք երաժշտական գրագիտութեան, Աղեքսանդրիա, 1937), բ) *Գանձարան հայկական երգերու* (Հրատ. Երուանդ Մսրլեան, Գահիրէ, 1937-40), գ) *Հայ երգեր* (Գահիրէ, Maison Papasian, 1941. [1. «Դուդուլ», քառաձայն խմբերգ, 2. «Եալալի», քառաձայն խմբերգ, 3. «Եար գիւլա», քառաձայն խմբերգ, 4. «Հարալէ», քառաձայն խմբերգ, 5. «Դիլբար», մեներգ, 6. «Ել ու ել», մեներգ: Բոլորը դաշնակի նուագակցութեամբ], դ) *Օրօր* (մեներգ դաշնակի նուագակցութեամբ, Տպ. Ոսկետառ, Գահիրէ, անթուակիր), ե) *Դիլբար* (մեներգ դաշնակի նուագակցութեամբ, խօսք՝ ժողովրդական, Տպ. Ոսկետառ, Գահիրէ, անթուակիր), զ) *Իմ գարուն* (մեներգ դաշնակի նուագակցութեամբ, խօսք՝ Յ. Արամեան, Տպ. Ոսկետառ, Գահիրէ, անթուակիր), է) *Սիրտս* (մեներգ դաշնակի նուագակցութեամբ, խօսք՝ Հ. Արեգենց, Տպ. Ոսկետառ, Գահիրէ, անթուակիր), ը) *Սիրերգ* (մեներգ դաշնակի նուագակցութեամբ, խօսք՝ Գ. Մահարի, Տպ. Ոսկետառ, Գահիրէ, անթուակիր):

Երաժշտարան դասագիրքը 1937 կրթաշրջանէն սկսեալ կը կիրարկէ Պօղոսեան վարժարանի մէջ: Գահիրէի մէջ անոր ջատագովը կը հանդիսանայ Ղազարոսեան: «*Գիրքը լոյս տեսաւ վերամուտին եւ առաջին հերթին մեր դպրոցում ընդունուեց որպէս դասագիրք: Նոյնը եղաւ նաեւ Կահիրէում, ուր դպրապետ Ղազարոս Ղազարոսեանը, բազմավաստակ երգի ուսուցիչը, ջանք թափեց եւ իւրացրեց մեթոդը*» եւ սկսաւ գործադրել Գալուստեան վարժարանի մէջ (Պատմագրեան, *Իմ յուշերից*, էջ 222, 224):

[28] 1939ի ամառնային արձակուրդը Աշոտ եւ Ռոզ Պատմագրեանները կ'անցընեն Պէյրութ եւ Զահլէ (Պատմագրեան, *Իմ յուշերից*, էջ 259): Հաւանաբար անցած ըլլան նաեւ Հալէպէն:

[29] Երկծալ մէկ թերթ, թերթը՝ 27.5 x 21.8 սմ.:

Յարգելի բարեկամ!

Նոր-տարուայ առթիւ ջերմագին շնորհաւորութիւններ իմ եւ Տիկին Պատմագրեանի կողմանէ ուղարկում եմ Ձեզ:

Ձեր վերջին նամակը այսօր ստացայ: Սրբազանը[30] գրքերը նայեց, տեսաւ եւ մի քանի օր ալ քովը պահեց: Յոյս ունէ... «բան մը ընել»...: Պիտի ջանայ եկեղեցւոյ համար գնել տալ. եթէ չը յաջողեց, պիտի ջանայ Թորգոմեան Մատենադարանի համար գնել: Ամէն պարագայի ես մինչեւ 17 ոսկիի համաձայնեցայ 4 գրքերու համար. ինքը սուղ չը գտաւ. միայն թէ՝ Հոգաբարձութեան համոզելու խնդիրը կայ: Ա՛յն ալ կարծեմ թէ՝ եթէ Դուք քիչ մը ջանք թափէք, կրնաք կարգադրել: Նոյնը ըսաւ նաեւ *Երաժշտարան*ներու մասին: Օրերը կ'անցնին դժբախտաբար եւ մենք արդիւնքի չկրցանք հասնիլ: Իմ տպաւորութիւնս ա՛յն եղաւ, որ վերջին խօսքը Ձե՛րն է. եթէ Դուք վստահեցնէք Հոգաբարձութեան, թէ *Երաժշտարան*ները յառաջիկայ տարոյն ընթացքին եթէ ոչ բոլորը, գոնէ կէսը կը զետեղէք, անպայման կը գնեն, նոյնպէս, եթէ պնդէք, թէ՝ Գահիրէի պէս գաղութ մը անհրաժեշտաբար շարականներու պէտք ունի, անոնք քանի մը ոսկիի խնդիր չեն հանի:

Կը խնդրեմ, ուրեմն, որ Ձեր կարելին չը խնայէք Սրբազան Հօր վրայ ազդելու օր առաջ կարգադրելու համար:

Սպասումով եւ շնորհակալութեամբ
Ա. Պատմագրեան

2 յունվար 941

Է.- Արսէն Երկաթէն[31]

Գահիրէ 16 Հոկտ. 1961

Սիրելի Ղազարոս,

Այսօր առաջին անգամ ըլլալով Հելիոպոլիս գնացի եւ հանդիպեցայ Սարգիսին[32]: Արդէն իսկ ինք կարգադրած է եղեր ամէն ինչ որպէսզի Աղեքս.ոյ առաջնորդարանէն կարենաս ստանալ քու ամսական հատուցումդ: Ուրեմն այս մասին որեւէ մտահոգութիւն չես ունենար այլեւս:

Կը յուսամ որ աւելի հանգիստ ես հիմա, եւ մանաւանդ կանոնաւոր կերպով կը հետեւիս բժիշկին տուած պատուէրներուն: Պէտք է որ անտրտունջ համակերպինք

---

[30] Մամբրէ եպիսկոպոս Սիրունեան (1945ին՝ արքեպիսկոպոս):

[31] Երկծալ մէկ թերթ, թերթը՝ 23.1 x 16.2 սմ.:
Արսէն Երկաթ (1893, Ամասիա–1969, Մոնթրէալ)՝ բանաստեղծ ու արձակագիր: Գահիրէ ապրած է 1907-66, անկէ ժամանակաւորապէս բացակայելով շրջագայութիւններու եւ ուսումի համար:

[32] Սարգիս Սահակեան (1900, Կեսարիա–1978, Ֆրանսա), եգիպտահայ բանաստեղծ եւ արձակագիր, որ 1923ին Գահիրէի *Նոր շարժում*ին մէջ հրատարակած է իր առաջին բանաստեղծութիւնները Ս. Սեպուհ ծածկանունով: Յետագային օգտագործած է նաեւ Արեգ Սանահին եւ Օդաքար ծածկանունները: Ունի երկու բանաստեղծական հատորներ՝ *Ջորավանք* (Տպ. Սահակ-Մեսրոպ, Գահիրէ, 1936) եւ *Բարձրբերդ* (Տպ. Սահակ-Մեսրոպ, Գահիրէ, 1946), նաեւ բազմաթիւ անտիպ գործեր: Երկար տարիներ եղած է Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի հաշուապահը եւ այս հանգամանքով է որ օգնած է Ղազարոսեանի թոշակի հարցին (Եափուճեան, էջ 145-46):

այս կացութեան: Մենք հիմա դպրոցական տղաներու կը նմանինք կեանքի անսահման դպրոցին մէջ՝ ուրկէ ընթացաւարտ պիտի ըլլանք մահուան կողմէ որոշուած օրը: Մինչեւ այն ատեն հնազանդութեամբ եւ յարատեւօրէն պիտի ջանանք որ կեանքը՝ որ մեծ դաստիարակն է, մեզմէ դժգոհ ըլլալու պատճառներ չունենայ երբեք:

Անշուշտ որ ամէն առաւօտ կը հանդիպիս Բիւրատին[33]: Մեր մեկնած առաւօտը երբ սրճարանին առջեւէն կ'անցնէինք, տեսանք զինքը որ գլուխը հակած՝ թերթ կը կարդար: Եթէ նոյն պահուն աչքերը վերցնէր, պիտի տեսնէր մեզ կառքին մէջ:

Սրտագին բարեւներս հաղորդէ իրեն:

Սարգիսը զարմանահար եղաւ, երբ իրեն խօսեցայ այն վեց հարիւր ոսկիին մասին՝ զոր վերադարձուցած ես առաջնորդարանին փոխան ընկալագրի: Անոր փոխարէն է որ ամէն ամիս քեզի գումար մը կը վճարուի:

Ուրեմն այս մասին ալ երազային յոյսեր մի՛ սնուցաներ հոգիիդ մէջ եւ արդէն պէտք ալ չունիս այդ գումարին՝ որ միայն երկու տարի կրնար կեանքդ ապահովել: Մինչդեռ հիմա լաւագոյն եւ պիտի համարձակիմ ըսել մինչեւ իսկ «անսպասելի» կարգադրութիւն մը ըրած է ազգը քեզի համար, կարգադրութիւն մը՝ որուն արժանի ես մեծապէս:

Եթէ յառաջիկայ շաբթուան մէջ Գահիրէ գալու ըլլաս, կը հանդիպինք իրարու Բիւրատին կամ Սարգիսին մօտ, մեր երկու բարեկամներուն՝ որոնց հոգիներուն հետ անխզելիօրէն շաղկապուած են մեր կարծես թէ շուարած հոգիները:

Սիրալիր բարեւներով Ծաղիկէն[34] եւ ինձմէ,

Արսէն Երկաթ

Յ. Գ. Սիրելի պարոն Ներսէսեանին հաղորդել չմոռնաս մեր երկուքին ջերմ բարեւները:

Ը.- Արսէն Երկաթէն[35]

Գահիրէ 8 Նոյեմբեր 1961

Սիրելի Ղազարոս,

Բիւրատին հետ ղրկած նամակդ ստացայ շնորհակալութեամբ: Մեր սենեակին մէջ մոռցուած ներարկումի գործիքը մեզի կը պատկանի: Կը խնդրեմ որ այժմէն իսկ պայուսակիդ մէկ անկիւնը դնես, որպէսզի չմոռնաս հետդ բերել Գահիրէ վերադարձիդ:

Քանի մը անգամ հանդիպեցայ Բիւրատին, Սարգիսենց տունն ալ հաճելի հանդիպումներ ունեցանք եւ քեզ յիշեցինք:

Ուրախ եմ որ առողջութիւնդ աւելի լաւ է հիմա մեր սիրելի Ներսէսեանի հանգստաւէտ պանդոկին մէջ: Մեր երկուքին ջերմագին բարեւները հաղորդէ՛ իրեն:

Եթէ նոր տեղեկութիւններ ունենաս, գրէ՛ ինծի, վստահ ըլլալով որ ամենապարզ երկտող մ'իսկ քեզմէ՝ հաճոյք պիտի պատճառէ ինծի:

---

[33] Բիւրատ Վարժապետեան (1895, Խասկալ գիւղ-1963, Նիւ Եորք)՝ եգիպտահայ մանկավարժ եւ հմուտ հայկական եկեղեցական ձայնագրութեան: 1948-57՝ տնօրէն Հելիոպոլսոյ Նուպարեան ազգային վարժարանի: 1963ին գաղթած է Նիւ Եորք (Արտաշէս Հ. Գարտաշեան, *Նիւթեր Եգիպտոսի հայոց պատմութեան համար, հատոր Գ.*, Վենետիկ, 1987, էջ 241):

[34] Ծաղիկ Երկաթ՝ Արսէն Երկաթի կողակիցը:

[35] Մէկ թերթ, գրուած երկու երեսները, թերթը՝ 14.5 x 21.8 սմ.:

Ծաղիկէն, ինձմէ, Բիւրատէն սիրալիր բարեւներ:
Քոյդ՝
Արսէն Երկաթ

LETTERS FROM DIKRAN ZEYTUNTSIAN, ARSHJAG CHOBANIAN, ARMENAG SHAHMURADIAN, ASHOD BADMAKERIAN AND ARSEN YERGAT TO GHAZAROS GHAZAROSIAN

(Summary)

HAIG AVAKIAN (haigavakian@yahoo.com)

Ghazaros Ghazaros dedicated some forty years of his life to Armenian music in the Egyptian Armenian community. He was the master of the church choir, taught music in Armenian schools and conducted a choir. Ghazarosian was born in Rodosto in 1884, had an initial musical education yet improved his knowledge through self-learning. He was deported in 1915 during the Armenian Genocide, when he lost his parents in Meskene. In mid-1916 he arrives in Aleppo and was offered the position of conductor of the church choir of Surp Karasun Manoug. During 1918 and 1919 he formed a choir, joined efforts with Hagop Uvezian and Parsegh Ganatchian and concurrently taught music in the local Armenian schools of Aleppo. After a short term in Adana, Ghazarosian left for Cairo to conduct the local church choir for the next forty years until 1960. Concurrently he formed a choir, Shnorhali, which further enriched the musical history of the Egyptian Armenian community. Ghazarosian was knowledgeable about Armenian church music and stood out as an authority in the field. He communicated actively with renowned figures of Armenian culture of the time.

A set of eight letters sent to him by renowned Armenian cultural figures is published here. These shed light on certain aspects of their musical and/or cultural activities and add details about the challenges of promoting Armenian music in the 1920s.

TESTIMONY OF THE CZECH TRAVELLER KAREL HANSA ON THE CONDITION OF ARMENIAN REFUGEES IN LEBANON IN AUTUMN 1922

MAREK JANDÁK (Marek.Jandak@ff.cuni.cz)

Karel Hansa and the cover of his book, *Horrors of the East*. The cover was based on a postcard, "Martyred people" published during WWI in Paris by Russian artist Sergei Solomko

This article presents an English translation of three texts by the Czech traveller Karel Hansa, which relate directly to the situation of Armenian refugees in Lebanon in the autumn of 1922 and are based on his personal experience. These excerpts describe Hansa's meeting with the Catholicos Sahak II (1849-1939), the living conditions of refugees in the Beirut camps, and Hansa's visit to the orphanages in Antelias and Zouk Mikael, later run by Maria Jacobsen. This critical article is accompanied by an introduction containing information about the author and the context of the historical sources presented.

I thank Terézia Klasová who meticulously translated the introduction and the excerpts.

INTRODUCTION

Karel Hansa was born in 1890 in Vienna, the capital of the Austro-Hungarian Empire, to ethnically Czech parents who lived there temporarily. He spent his childhood with his four siblings as the son of a postal inspector in České

Budějovice, a city that was the regional centre of southern Bohemia. The young Karel, unusually for that time, frequently changed schools but eventually studied forestry, a field in which he later worked in Bosnia and Herzegovina, a former Ottoman province then annexed by Austria-Hungary. Hansa spoke Czech, German and Serbo-Croatian. He fought on the Austro-Hungarian side during World War I as a sergeant and was seriously wounded in the right arm in the autumn of 1915, which led to him being classified as "three-quarters disabled".[1]

Northern part of the port city of Beirut (Hansa, *Hrůzy východu*)

The beginning of Hansa's career as a traveller can be traced back to 1922, when he left Prague for the southeast to escape problems in his love life. Importantly, from the beginning of his journey, he kept a diary in which he recorded detailed descriptions of a series of minor occurrences, which give his publications a vivid character and, in hindsight, historical value as windows into the history of everyday life. This is evidenced, for example, by the recent publication of Hansa's manuscript of his later journey to France, which was published in Czech with a parallel French translation only in 2020. This travelogue captures, among other things, the interwar life in the city of Lorient, which was practically razed to the ground by Allied bombing during World War II because it served as a German submarine base.[2]

---

[1] Jiří Cukr, Marek Jandák, "Karel Hansa: The Czechoslovak Traveller in Syria and Lebanon in 1922 and His Work for the Benefit of Armenian Genocide Survivors," *International Journal of Armenian Genocide Studies*, 1(5):2020, pp. 8-11; Anna Karapetyan, "Karel Hansa: A Journey of Development and Self-creation. A Complete View," *Parrésia* XV:2021, pp. 223-32.

[2] Karel Hansa, *Poznatky a Zážitky z Francie - Connaissances et expériences de France*, České Budějovice, 2020.

On his first trip, which initially lacked a clear plan and direction, Hansa found himself in the Syrian city of Aleppo in the summer of 1922. There he met an American Near East Relief (NER) worker, Vahan Melikian, who helped Hansa to arrange accommodation in the home of the Aleppo branch of the humanitarian organisation, run by Hermann Kreider (1898-1967).[3] There, Hansa became involved in the activities of the NER and learned about the humanitarian situation of the Armenian refugees and genocide survivors. They were at that time moving en masse from the territory controlled by Turkish nationalists, led by Mustafa Kemal.[4] Hansa, for example, detailed his involvement in the relocation of Armenian orphans in the care of the NER from the border town of Jarabulus to Aleppo.[5]

Subsequently, influenced by his experience with modern humanitarian aid,[6] Hansa decided to return to Czechoslovakia to report on the Armenian refugees' situation, raise funds and set up a Czechoslovak relief effort. He later wrote that he had intended to set up an orphanage in Lebanon. His decision to choose this form of aid was probably influenced by his several-week-long visit to Lebanon in the autumn of 1922, where he arrived, already well integrated into the NER organisation, to accompany the transport of children from Aleppo to Beirut. However, he was never directly employed by the NER. During his stay in Beirut, Hansa stayed with the NER staff member Krikor Khahigian, who assisted him in his ongoing efforts to gather material for a book on the deportations and massacres of Armenians and the humanitarian situation of genocide survivors.

---

[3] Karel Hansa, *Z Potulek Orientem*, České Budějovice: self-published, pp. 150-2, 180-9; Karel Hansa, *Hrůzy východu*, Josef Šefl, Beroun, 1923, p. 114; Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Herman H. Kreider," American Research Institute in Turkey, Istanbul Centre Library, online in Digital Library for International Research Archive, item #13203, at http://www.dlir.org/archive/items/show/13203, accessed 10. 06. 2022.

[4] James L Barton, *Story of Near East Relief (1915-1930)*, Macmillan, New York, 1930, pp. 144-51; Ruth A. Parmelee, *A Pioneer in the Euphrates Valley*, Gomidas Institute, Princeton, 2002, pp. 66-7; Levon Marashlian, "Finishing the Genocide: Cleansing Turkey of Armenian Survivors, 1920-1923," *Remembrance and Denial,* ed. Richard G. Hovannisian, Wayne State University Press, Detroit, 1999, pp. 113-45.

[5] Hansa, *Hrůzy*, pp. 92-5; Hansa, *Z Potulek*, pp. 150-79.

[6] On the ideology and praxis of modern humanitarianism in the context in the Middle East, see Keith D. Watenpaugh, *Bread from Stones: The Middle East and the Making of Modern Humanitarianism*, University of California Press, Oakland, 2015, pp. 1-29.

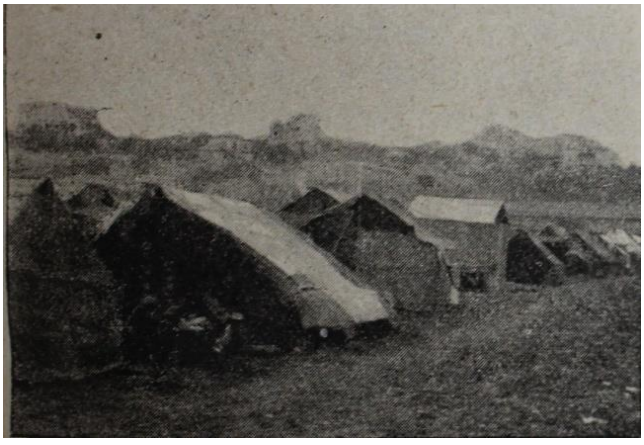

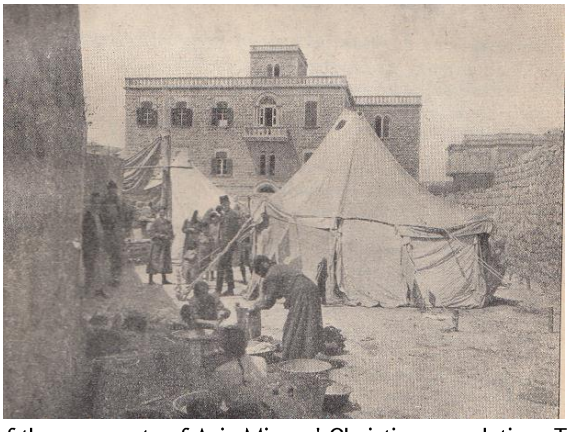

From the life of the remnants of Asia Minors' Christian population. Tents of the refugees [...] in Beirut and Lebanon. The tents are made of rags, sacks, blankets and even pieces of metal sheets" (Hansa, *Hrůzy východu*)

According to Hilmar Kaiser, in the early 20th century, the Armenian population in Beirut was approximately 1200-1300 people, mainly from the middle and upper classes. They did not inhabit a separate neighbourhood in the city or form a significant political force.[7] In the summer of 1915, a few thousand deportees from the north arrived in Lebanon. In the territory of Lebanon, which was under the control of the Fourth Army commander, Jemal Pasha, there were no large-scale mass murders, but forced assimilation of the surviving Armenians through conversion to Islam took place.[8] As Raymond Kévorkian reports, in the autumn of 1918, the French forces discovered 4000 Armenians in Beirut and 1000 in Baalbek and Zahle.[9]

The southward movement of the survivors of the Armenian Genocide was, as already mentioned, linked to France's defeat in the war with Turkish nationalists, fought over the territory of Cilicia (1920-1921), the subsequent Franco Turkish Agreement (October 20, 1921) and the escalating persecution of the Armenian population in the territory of the newly emerging Turkey.[10] Many Armenian refugees arrived in Beirut in 1922, when the NER evacuated its orphanages in Anatolia. Hansa reports that 35,000 Armenian refugees were living in and around Beirut at the time of his visit. Ten thousand of these refugees were placed in the care of NER orphanages, and 8000 to 9000 were living in refugee camps. [11] For comparison, Vahé Tachjian reports that in July 1922, 8000 persons were gathered in refugee camps near Beirut at Quarantine (Karantina). The following year, the number of refugees rose to approximately 12,000 and continued to increase.[12]

After his return to Czechoslovakia, Hansa lectured, wrote and negotiated intensively with the authorities concerning the Armenian Genocide and aid to the survivors. However, his initiative had limited success, and the establishment of a Czechoslovak orphanage in Lebanon never occurred. This was partly caused by clashes between Hansa and some of his colleagues.[13]

The work of Karel Hansa was forgotten after World War II and became the subject of renewed attention by Armenian and Czech scholars in the Czech

---

[7] Hilmar Kaiser, "The Armenians in Lebanon During the Armenian Genocide," *Armenians of Lebanon*, ed. Aida Boudjikanian, Haigazian University, Beirut, 2009, pp. 35-6.

[8] Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, I. B. Tauris, New York, 2011, pp. 681-5; Kaiser, "The Armenians in Lebanon ", pp. 41-5.

[9] Kévorkian, p. 743.

[10] Marashlian, pp. 113-45.

[11] Hansa, *Hrůzy*, p. 107.

[12] Vahé Tachjian, "L'établissement définitif des réfugiés arméniens au Liban dans les années 1920 et 1930," *Armenians of Lebanon*, pp. 63-4.

[13] Cukr & Jandák, pp., 8-11; Karapetyan, pp. 223-32.

Republic gradually after 2006, when a reprint of his book, *Horrors of the East*, was published in connection with efforts to recognise the Armenian Genocide in the Czech Republic.[14] This interest has increased in the past decade. In 2020 and 2021, two articles were published, one by Jiří Cukr and Marek Jandák and the other by Anna Karapetyan, which build on previous research already developed and provide comprehensive interpretations of Karel Hansa as a historical figure and author.[15]

The following texts come from two of Hansa's books. The first of these, *Horrors of the East* [*Hrůzy Východu*], was published in the autumn of 1923[16] as part of Hansa's intensive efforts to gain the support of the Czechoslovak public for establishing an orphanage in Lebanon, this publication combined an interpretation of Armenian national history, an account of the Genocide based on various contemporary sources, and Hansa's personal testimony about the situation of the Armenian refugees. Hansa's second book, titled *From Wanderings through the Orient* [*Z Potulek Orientem*], is a travelogue. The Czech traveller describes here in detail his entire journey from Prague to Aleppo and back. The travelogue omits some previously published passages concerning the Armenian refugees, yet it also contains a large amount of new information on this topic. This travelogue also serves as an essential source detailing Hansa's journey through the French Mandate of Syria and Lebanon, including information about the social networks he was part of there. Thus, it is also essential for researchers, in terms of critiquing Hansa's texts on the Armenian Genocide and the humanitarian situation in Syria and Lebanon as historical sources, as it reveals the context of their production.

The selection of texts in this article has focused exclusively on those directly related to Armenians in Lebanon. Another criterion for choosing the given excerpts was whether the text's focus came directly from Hansa's personal experience. One of the article's aims is to facilitate access to these texts for researchers through their translation from Czech into English.

The first text published in this article is an excerpt from the chapter "Pictures from the Return Journey" (No. 1) from the travelogue *From*

---

[14] Jaromír Štětina et al., *Mezinárodní Konference: Arménská Genocida*, Prague, 2006, pp. 41-6; Anna Sochová, "Karel Hansa: Očitý Svědek Následků Arménské Genocidy," *Parrésia* 12:2018, pp. 333-40; Haig Utidjian, *The Art of the Armenian Book through the Ages*, Pavel Mervart, Červený Kostelec, 2016, pp. 210-3; Jiří Cukr, "K Dobrodružnému Životu Karla Hansy (1890-1967)," *Výběr:* Časopis *pro historii a vlastivědu jižních* Čech 53, 1:2016, pp. 55-7; Marek Jandák, *Arménská Genocida,* Epocha, Praha, 2018, pp. 483-511.

[15] Cukr & Jandák, pp, 7-31; Karapetyan, pp. 221-74.

[16] The first known advertisement for the new book in *Národní listy*, on 23 November 1923, p. 10. The book is also briefly mentioned in *Světozor*, 11 October 1923, p. 33.

Wanderings through the Orient. This text focuses on Hansa's arrival in Beirut with a group of Armenian orphans from Aleppo. It also describes Hansa's friendship with Krikor Khahigian, a NER official with whom he stayed in Beirut, and his meeting with the Catholicos Sahak II.[17] Another text published below is part of the chapter "Pictures of Life in the Refugee Camps" (No. 2) from the book *Horrors of the East*. The source describes in detail the appalling living conditions of the inhabitants of the refugee camps in Beirut, as well as the forms of social organisation and economic activity through which the refugees tried to cope with their desperate situation. The selection concludes with the chapter "Amongst Armenian Orphans in Lebanon" (No. 3) from *Horrors of the East*, which is devoted to Hansa's visit to the Antelias orphanage and his impressions of his encounter with Maria Jacobsen (1882-1960) and the children of the Zouk Mikael orphanage.

Some of the information given by Hansa is inaccurate in detail. For example, Hansa's stated ages of persons are usually mere estimates, or the details of events that Hansa learned about second-hand are written reproductions of earlier oral speech, so there is naturally a partial distortion. Hansa also incorrectly claims that the United States declared war on the Ottoman Empire during WWI, although they merely severed their diplomatic relations. We can, for example, critically compare Hansa's account of Maria Jacobsen's time in Mamuret-ül-Aziz and Harpoot during the First World War with her diaries, other sources and contemporary research.[18] In the author's opinion, this and similar other comparisons reveal some partial distortions or misunderstandings by Hansa but confirm the authenticity of the central narrative.[19]

---

[17] Sahak II was a Catholicos of Cilicia of the Armenian Apostolic Church from 1902-1939 and not a member of the Catholic Church as Hansa incorrectly claims. He was also more than 12 years younger than the Czech traveller had noted.

[18] Maria Jacobsen was a prominent Danish missionary, nurse and humanitarian whose diaries are among the most important sources on the Armenian Genocide (Maria Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary: Harpoot, 1907–1919*, Taderon, Reading, 2001; Inger M. Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation," *Social Sciences and Missions*1(23):2010, pp. 64-71. Revised and expanded translation of Chapter 8: "Maria Jacobsen, KMA og Fuglereden i Libanon" - "Maria Jacobsen, KMA, and the Birds Nest in Lebanon" from Matthias Bjørnlund, *På Herrens Mark: Nødhjælp, Mission og Kvindekamp under det Armenske Folkedrab,* Kristeligt Dagblads Forlag, Copenhagen 2015), at https://www.academia.edu/42881210/Birds_Nest_on_the_Danish_orphanage_for_Armenian_genocide_survivors_in_Lebanon, accessed 12.06.2022.

[19] For example, the paragraph mentioning the murder of 10,000 Armenian children probably refers to the massacres committed near Lake Hazar Gölü (arm. Ծովը լիճ). See also: Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province*, A. D. Caratzas, New York,

No. 1: Pictures from the return journey (*From Wanderings through the Orient*, pp. 210-3.

[...] At two in the morning, we arrived in Beirut. Several committee employees awaited the transport at the train station, but numerous women were also huddling in the crowd. They had come motivated by the desire for reunion with their children, hoping their child would be among them. Only one of the women was blessed with this luck. She found her beloved daughter, an eight-year-old girl returning from Malatya. The woman left young Sofia there in the protection of a trusted Greek family when she had to leave the town together with other Armenian citizens and was deported. When Americans commenced rescue works in favour of the people of Asia Minor, Sophia was also accepted into the care of the Committee. The mother recognised her beloved daughter thanks to a mark on the child's neck. [211] With cries of inexpressible joy, she embraced her child, sprinkling her cheeks with a stream of tears. These are the moments I shall never forget.

I was also awaited at the train station. Already in Beirut, many Armenians knew about me and the work I was doing in some places for the children of their nation. I was warmly welcomed by them, and many of them wished for me to accept their hospitality. They assumed that I would stay in Lebanon or that I had only gone with the children to Beirut to be their guide. They did not know that I had started my journey to my homeland.

After being placed in the spacious rooms of several buildings built by the Americans, where thousands of children were accommodated and slept on mats spread on the floor, I also went to rest. Everything was already prepared for my stay in the house of the Committee, where the Armenian Krikor K[hahigian] was the administrator. A cosy little room with a clean bed awaited me. I slept once again "European style" on a feather bed with snow-white pillows. Excellent dinner and tea, all served in the early hours of the morning. The attention paid to me was surprising, and I felt that I did not even deserve that. During my whole stay in Beirut, Lebanon, I was a guest of the Committee, by whose orders I received every attention from many employees. I felt as if I was among my own. The sincere friendship with the entire family of Mr Kr[ikor] K[hahigian], the administrator, is one of the fondest memories of my stay of several weeks in Lebanon. Long into the night, we sat in my little room, drinking cups of tea and working out [212] my notes, which I was preparing as material for my future book. Day by day, the material multiplied, and my diary filled up, for there were many who had gone through all the horrors and hardships of the deportation of Armenians in 1915-1919. Every evening women came, broken under the weight

---

1989, pp. 79–87; Tacy Atkinson, "The German, the Turk and the Devil Made a Triple Alliance": Harpoot Diaries, 1908–1917, Gomidas Institute, Princeton, 2000, pp. 55, 58; Tacy Atkinson, “Statement,” James L. Barton (ed.), *"Turkish Atrocities": Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915–1917*, Gomidas Institute, Ann Arbor, 1998, pp. 51-2; Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot 1915–1917*, Gomidas Institute, Ann Arbor, 1997, pp. 151-3.

of hardship, poverty and deprivation. They came to confess their infinite horrors to an unknown stranger. Among them were blind older women sinking under the terrible blows of fate. They lived with the other refugees in huge camps on the seashore in tents made of rags, sacks, or in huts nailed together from pieces of tin. They told of the horrors they had experienced, trembling but not crying. The empty sockets of their eyes had no tears, for all life had been extinguished in them. The sight of those poor victims of human bestiality was terrible. Their mouths did not lie, and their whole condition was a living testimony to the tragedy of their nation but, at the same time, an indictment of the cultural West, to which the Armenian nation has for centuries been directing its vain pleas for the preservation and granting of human rights.

Often, I was invited to various high-ranking friends of Armenians. I received a heartfelt welcome on the occasion of my visit to the head of Armenian Catholics - Catholicos Sahak Khabayan, the spiritual leader of the Armenians of Cilicia. An older man of more than 85 years of age, tall, hairy, but with sparkling, very loving eyes, welcomed me in the delegation of Mr Kr[ikor] K[hahigian] in his residence in his study. He already knew of my voluntary effort and that I planned to work to benefit the Armenian nation's orphaned children. He did not thank me - but [213] urged caution. The Turks have friends and admirers everywhere, he said. They will be the ones who will try to win you over, and if they fail, they will silence you. Your idea is a beautiful one, but your efforts to carry it out will find opponents in Czechoslovakia, too, who will care much that you do not speak, you who have seen with your very eyes the sufferings of my people. They believe that my nation - as it seems - is not supposed to be granted human rights by Europe, for there are many strong individuals there who care a great deal that the old order is preserved in these countries....

These were the words of the honoured older man. With these words, he foretold everything I encountered as soon as I returned and began my work. It was as if he had foreseen and known beforehand.

The prelate Suryen[20] in Beirut judged similarly. And a great many were of the same mind, that the Armenian nation was suffering and was being annihilated under the patronage of Europe. A great distrust of Europe stared from the eyes of all. Today, as I write these lines, the whole situation and the so-called "Armenian Question" is clear to me. But the governments of nations which themselves oppress their citizens cannot and do not have the understanding and will to help the rights of others. This is the "alpha and omega" in the history of nations.

No. 2: Pictures from life in refugee camps, *Horrors of the East*, pp. 103-7.

[...] Beirut has two refugee camps immediately adjacent to the seashore. Only a narrow road, winding over the precipitous places of the seashore, washed by water with the roar of crashing waves, or the railroad tracks of a narrow coastal railway leading to Antilyas and on to Lebanon bounds these two human anthills. Innumerable

[20] Father Suren Kemkhadjian was the priest and representative of the Armenian Patriarchate of Jerusalem at the Armenian Orthodox Church of Surp Neshan in Beirut.

tents made of various materials and huts [104] patched together from pieces of planks or from kerosene or gasoline cans are offered; if we gaze over the camps from the hill above the city covered in beautiful villas and palaces built in the Arabian architectonic style, in the shadows of palm trees and cypresses, a pictorial, but immensely tragic sight. The riddle is, what will become of the thousands of human souls who live, languish and hope down there? And the stormy sea, rolling its foaming waves vast as mountains and crashing with a terrible roar and shriek against the lofty shores, from which only a narrow road separates the camps in the basin - a sweep—a dangerous place, especially for the little children who seem to be all over the camp. But there was no other place for the poor refugees to retreat to, so only the waves of the sea delayed further escape. There, on the former landfill for construction waste, the people, many of whose possessions formerly included palaces, pitched their tents and huts. During my stay in Beirut in November and December of the last year, in a time of heavy rains and freezing winds, nights very cold and frosty, when I visited the camps there almost daily, I experienced terrible misery, sickness and suffering beyond description. The streams of water, flowing incessantly from the clouds, poured an immense torrent of water into every corner of the flimsy tents and huts, in which, on the soaked and variously mud-stained remaining possessions, but often on the bare ground, shivering mothers, protecting their crying children with their flimsy clothing, were huddled. The daily rush of water made the camp an actual quagmire. There were no spades or shovels to deepen or make new drains. The fierce, freezing, northerly wind, which had been blowing incessantly for weeks, mercilessly tore the soaked and rotten remains of blankets and sacks from the tents, which threatened at any moment to pull themselves from their pegs embedded in the sodden soil. For weeks the weather was furious, and the stay in the camps was absolute torture. It was impossible to see the camp at night, when I used to go to the seashore to watch the awful spectacle of the stormy sea. Everything around was flooded with water and mud, through which it was only with tremendous effort that one could get forward. The weeping and wailing, the voices of the men guarding the camp, were only occasionally carried by the swirling wind to my ears.

A sight no more comforting by day than by night. All coming out of drenched tents and huts, shivering with cold in flimsy suits. Most of them are barefoot, skinny children's feet shivering with cold and red as lobsters. The children are crying - they are hungry. And the mothers, with tears in their eyes, helpless, run through the camp, looking for food for the children, or fuel on which they could cook the essentials. There is no stove, no heater, and so the poor women help themselves to an empty kerosene can, in which they cook breakfast, lunch, - and often dinner at the same time, on a piece of charcoal. There is no milk, eggs, or grease, so a simple rice soup is the only and usual meal. To add to the scarcity, there is not even enough drinkable water. The filthy water flowing through the camp does not even give the possibility [105] of being used. The aqueduct brought into the camps provides only an insufficient quantity of water and is besieged by those waiting for a can of water. Hundreds and hundreds of kerosene and petrol cans are lined up day and night at the waterworks, and the boys charged with filling them take turns day and night like soldiers on guard.

The narrow, winding paths and lanes leading through the camp are so muddy that it is only with great effort that walkers wade forward in the mass of mud. In one of the tents, tiny and made of rags, I found a blind older woman lying on the bare ground. Poor thing, she had no one else left in the world….

In another tent, on the soggy ground, children lay half-naked on spread-out wet blankets, terribly dirty, dishevelled and with eyes festering. The mother, I was told, had gone to look for work! They had nothing to eat. I looked at more and more tents, and all of them were full of nothing but misery, hunger and sickness. In one tent, made of pieces of canvas, sacks and paper, an older man lay on a soaked mattress. He was very ill, with a raging fever, and he was coughing. His wife was sitting cross-legged beside him. They were the parents of two sons who had fought in the Turkish army and never returned. They were also the parents of a daughter who had been taken to a Turkish harem at the age of eleven during the deportation and, before that, raped in front of their eyes. What the refugees tell of the days of persecution and killing that had no end is harrowing. Many were only miraculously, they say, saved and escaped death. Thus, one Armenian, speaking good German and from Marash, formerly the owner of a thriving farm, told me how 120 members of his family and relatives were slaughtered or died of various diseases and starvation during the deportation. And another boy, a pupil of the former German orphanage in Harpoot, told me how he had seen his father, mother, and brother being murdered. I shuddered to see the terrible misery and thought, will there be a man in my country, free and happy, who, when he hears of this terrible misery, will not want to help...? Lack of knowledge of Arabic is a significant handicap in finding employment, even for many very intelligent refugees. They cannot practice their crafts; there is no money to buy materials and no tools. There are already so many daily wage workers or porters that they can hardly find employment.

For all the scarcity, the school has not been forgotten, so in the middle of the camp, a hut made of planks and slats, about six metres long and two and a half metres wide, with no floor inside, serves as a school. It is not only a school but also a hospital and, at night, a lodging house for the older people and blind women, of whom there are more than a hundred in the camp. There I found the children feverish, hot, shivering with cold, and wrapped in wet blankets. During my stay, a doctor came twice a day, for the mortality rate among the children was high. Those who can build a hut of planks and enclose it with sheets of tin and a raised floor are considered wealthy. [106] In the "main street" of the camp, a lane no wider than three yards, several huts have been built by the town or clerical authorities. In the booths are found shops with really "mixed" goods.

Different kinds of goods are hung on wooden wedges stuck into the smallest hole in the hut, and the goods are displayed in an unruly, indeed "oriental" mixture by the shed's owner. It is a proper oriental bazaar, and it is difficult to see how the camp's inhabitants could have procured cheaply everything they needed from the town if it had not been for this little self-help. The merchandise is not of the first class; the various kinds have already given out their "odd smell," but the scarce necessities can be bought relatively cheaply, for the mixture gives a good choice. Conspicuous to me was the appearance of several women as well as men strolling in the bazaar, decently dressed, differing in the healthy colour of their faces from the

conspicuously pale, unhealthy and sad faces of the women of the camp, and making their purchases. On my asking whether they were also members of the camp, I was told that they were people from the town, who, because the various goods in the camp were much cheaper than in the shops in the town, went there to buy for themselves. Thus, the Armenians, men who in their former home had cultivated only the clods of their fields, from desire or being driven to carry on business there, have taken up the same, and being content with a small income, are doing good business and becoming formidable competitors.

The organisation, which can be spoken of under the present circumstances, despite the lack of men and women capable of maintaining order and peace in the camps, is exemplary despite all the difficulties. I have witnessed the stern action of the superintendent of the camps, the clergyman Bohas Aris,[21] a teacher in the town orphanage, with whom I have often visited the camps, in closing several shops and cafés at the same time. Some of the shacks sold black coffee, soda, tea and other drinks. It was strictly forbidden to sell spirits, especially arak (a type of spirit). But the ban was broken, and arak was sold. As soon as the manager, Mr Aris, learned of this, he did not delay his intervention and, requesting an escort from the local chief of the police department, had the huts and cafés closed. Everything was carried out smoothly after a proper discussion with the offenders, which, I understand, was a helpful lesson on the extent of the harmful effects of drinking spirits; the cafés were turned into dormitories for older men and boys who did not have tents. In a bakery built in the middle of the camp and sunk deep in the ground, bread of reasonably good quality is baked. In one of the larger tents, on one of my nightly visits to the camp with my friend Krikor Khahigian, I found a "factory" of handmade combs of various shapes and sizes made from camel bones. The very cleanly crafted combs, made day and night, found their outlet, thanks to their moderate price and neatness, even in London.

I encountered the same picture of misery and deprivation in my inspection of the various khans and houses in which the fugitives are lodged. The only difference is that they are accommodated under a roof in [107] dry rooms. The quarter of the city called Sorsuk [Sursock], in which there are many magnificent palaces built in gardens, where crowns of date palms rise above the roofs of the palaces, cypresses, various cacti, olives and orange trees, and other vegetation afford a splendid sight, is also crowded with refugees. The atmosphere in the crowded rooms was terrific. The air, mixed with the fumes of human bodies and the effect of cooking smoke spreading, made the atmosphere so dense it was almost possible to cut it with a knife. All the rooms, even the smallest, were inhabited. In the cradles made of ropes, often imperfectly twisted, from which it seemed that the child must fall out at any moment, the never-ceasing crying of children greeted me on my visits. The cradles, of which I counted seven in one large room occupied by 19 families but only two men, were fixed between the windows or suspended from the room's ceiling. The

[21] Boghos Aris was an Armenian Catholic priest, who selflessly used his connections for the settlement of the Armenians in Lebanon and was instrumental in establishing orphanages in Beirut and finding sources for their survival.

cradle was swung employing a cord the same way a bell is swung. It is perhaps unnecessary to point out how, in such an environment, the health of adults and especially that of small children is endangered.

Many families have taken refuge in half-demolished houses and live in cellars or alcoves, which they have enclosed with boards and laths nailed together with metal sheets. In one such hole in a house in danger of falling down, returning from the seashore late at night, I found two women and an older man with three little children. Drawn by the children's cries, I crawled into the burrow and surprised the inhabitants with the light of a pocket torch during prayer...

No. 3: Amongst the Armenian orphans in Lebanon, *Horrors of the East*, pp. 115-8.

The joyous cries of innocent children's souls greeted me on my visits to the orphanages on the seaside in the settlement of Antilyas [Antelias] - where I went by a narrow railway, at times passing in the vicinity of the roaring sea tide or the shadow of the date palms, olives and banana trees - during my few weeks' stay in Beirut.

Thousands of children of both genders and all ages are placed in rented buildings or in tents set in the shadows of cedars and cypresses and also in barracks built in haste on the seashore and on the foothills of the immense mountains of Lebanon. These are shelters for children with no one in the world! The shelters were built by the charity of people from far away America, who brought month after month a certain amount of money, voluntarily subscribed and donated for the benefit of the orphaned children.

Even the tiny hands of the little children help in the building of the houses, and the whole camp gives the impression of a great anthill, in which every member of the great family of orphans contributes its penny to the altar of the common good. It seems to be the realm of the elves - who build the palace of children's love. The observer, whoever he may be, is in the way, for there is work to be done. Each one carries and fiddles with either a block rolled from a nearby rock or a basket of sand from the seashore as his contribution to the great work of the new orphanage! Admiration, genuine admiration, is created by the little workers, who know neither rest nor repose.

The children's lives are busy there all day long. Outside of school and the various exercises, the children help with the work described above in building the barracks. Swimming and fishing for many crabs and shells in the sea are unlimited. Cries of admiration or horror accompany the "good hunt" of the little fishermen wading in the silty sand, which is washed by the water of the waves that quietly spill over the long and wide quay. A happy life, one would think, for the children there. Yes, if it can be called a happy child's life--a child's life [116] without a mother's love and tenderness? Love, which most of these children have scarcely known, and who, in the earliest days of their earliest childhood, were deprived of it by a murderous hand....

A beautiful road, winding in places close to the seashore, winding, gently ascending, and running through many gardens of orange trees, olive trees, banana trees, and

whole fields of sugar cane, dominated by the magnificent crowns of slender date palms, leads to the settlement of Zuk Michaelat 27 km. from Beirut.
Quietly and regularly worked our car engine, which carried us, Mr Khahigian, his wife and me, to visit the orphanage in the settlement of Zuk Michael [Zouk Mikael], which was in the care of a Danish charitable association based in Copenhagen.
On the day of our visit, 25 November 1922, 136 orphans were in the care of the Danish orphanage there, led by Madame Maria P. Jacobsen, a lady of about 35 years of age, of beautiful stature, with clear blue eyes. This woman has devoted her life to the children's souls, to become their caring and self-sacrificing foster mother. What brought her to those wild and dangerous lands so many years ago? To the places where she experienced all the horrors of the deportation of the Armenian people to the Arabian desert? It was love for the poor, flowing from the pure heart of a woman who had once loved and sought solace and oblivion. Her heart had found what it was looking for, confirmed by the bright gleam of her twinkling eyes, coming from the depths of her soul, content with work done well!
After the warm welcome we received, not only from Madame Jacobsen but also from the children, who greeted us respectfully, a short tour was made of the rooms, which were very airy and exemplarily clean and which serve efficiently for all the needs of the orphanage. The building itself is built of stone and has only one floor. It stands alone as if glued to the hillside that crouches beneath the range of the boundless mountains and mountain ranges of Lebanon. The view from the hill and the balcony of the building over the surface of the open sea on the west side, and the view of the row of buildings of the French school, which stands in the immediate vicinity of the orphanage on the east side, under the shade of cypresses and olives, is magnificent. The building is surrounded by a high stone wall, and the garden, neatly laid out and full of orange and olive trees and the various flowers the children cultivate, makes the best impression.
At the time of our visit, 136 girls of various ages were in the care of the orphanage. The only male was Abraham, a boy two years old, who was the darling of all. An adorable boy with beautiful black eyes and a curly head. Six girls, aged two or three, slept on spread mats in one room. The institution's inmates are mostly children abandoned by their mothers during the deportation when caravans of unfortunate mothers passed through Harpoot. There many a mother, trusting that her child's life would be preserved, abandoned her, often an infant, on the steps of the local American orphanage. There Mme Jacobsen [117] collected the children and saved the lives of many of them. She collected more than 3000 children, whom she nursed, washed and cooked for. After the departure of the American staff, who were immediately expelled by the Turkish authorities after America declared war on Turkey, she was the only one left in the orphanage. Thanks to the respect she enjoyed among the Mohammedan population of the town, some people came to help her, so she managed to raise the children with a superhuman effort. She told me with a smile what a struggle it was to feed the children when there was a terrible shortage of the necessities of life, which could not be supplied from anywhere. And it was more than hopeless to attempt to get help from the Turkish authorities. So, she cooked a meal for the children only once a day, the small ration of which, as she expressed it, was quite insufficient to feed the children, and she distributed it in

closed rooms to prevent the children from running around and thus avoided the possibility of some of the children receiving food twice at the expense of others.
Similarly, she had to herself wash the clothes, of which there was an absolute shortage, as there was not such an ample supply, and she picked up many a child from the street in a single torn shirt. So, she shut the children up in a room in the building while she washed and dried the clothes. The mass of lice that the children brought with them, and which had nested under the children's skin, made the work of the selfless woman very difficult.
Her and the children's departure from Harpoot in 1920 was a timely deliverance, for the hardships they had endured resulted in severe illness. With a sad smile, she added that although the difficulties had ceased with the arrival in Lebanon, the uncertainty of the future remained. The children's stay in Lebanon seems not to be permanent, although the stay of the French troops in Syria seems to be a guarantee.
Her favourite is a girl eight years of age, the daughter of a professor from the American school at Harpoot. Her father was murdered, and her mother was deported after several days of terrible torture. Little Berdji [Beatrice], as she is called, was then a child of three months. Today she speaks several languages and plays the piano very skilfully and beautifully.
Quietly and inconspicuously, all the children gathered in a spacious room and created a remarkably picturesque group; they sat in front of the piano. A few taps on the piano keys with little Berdji's tiny fingers and the pleasant sound of the music brightened everyone's faces. The head of the whole family of children, the adorable Abraham, presided over the entire choir. The little children's throats sang song after song in rapture—moving pieces full of devotional tenderness and love. The melodies are simple and purely childlike, which I wish I could understand. But the shining eyes of the little singers were a testimony that the children's souls fully accompanied the singing. The little beauty Amine, a girl about four years old, had her solo after the choir finished their songs, and she gave us a lullaby in a casual, stunning, mellifluous voice, in which she sang daily to her doll. But how painful was the fate of little Amine? Her father, Madame Jacobsen told me, [118] was a wealthy merchant in Malatya. He had been imprisoned during the deportation and had been horribly tortured in prison. After being tortured for several days, he was taken out of prison and publicly crucified. The mother was later deported, and no further news from her ever came. The fate of little Asnif, a girl of four who recited several poems in Armenian and Turkish to us, was no more comforting. Similarly, the life of the little Kreysi, whose mother was raped multiple times by the leader of a horde of Turkish volunteers, Haji Khaya, was full of terrible hardships and suffering.
Soon the children's shyness disappeared, and they performed several round dances and figures for us. One, two, three - the tiny hands of the little dancers clapped as they danced the dances of their own choreographies. There is no end to the ingenuity of the children in the manner of their various games, and so the hearty display of the little ones grew more and more varied. My sincere love for the children could not be stifled, and I soon became a participant in that rejoicing, which brought me a genuine and most beautiful friendship - the love of the little children! But it was jealousy, unfortunate jealousy - or regret, that was almost the cause of a rupture in a friendship hardly acquired. I soon observed that some eyes were moistened with

a barely concealed tear of regret. The childish regret, awakened by the neglect of a stranger, and wholly undeserved, almost moved the children to tears. The remedy, however, was made at once, and I, who did not understand their words but fully comprehended them, gave each a piece of love and attention and made amends for unsuspected wrongdoings.

With the kind hospitality of Mme. Jacobsen, and in the course of further conversation about the events of recent years, when she herself confirmed to me various statements made by Mr Khahigian, I learned many valuable stories about events which took place during the general deportation of the Armenians. Thus, she has confirmed to me the terrible death of about 10,000 Armenian children, who were taken from Malatya by the Turks to the desolate mountains most of them aged about ten, and left there to starve and die of thirst. She did not want to believe it, but she convinced herself by a personal visit to the places, where she found and saw sun-baked piles of children's bones. The case happened in the summer of 1915.

Late in the afternoon, we bade farewell to our gracious hostess, who accompanied us to the border of her magnificent and unique kingdom....

Leaving through the garden door, I was gifted a small bouquet of Lebanese flowers from little Amine with the words: "Return soon to us".

Impressions, which I carried with me from the unforgettable visit, are a picture of the fact there is in the end "Love" in this world!

ԼԻԲԱՆԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ 1922Ի ԱՇՆԱՆ. ՉԷԽ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴ ՔԱՐԷԼ ՀԱՆՍԱՅԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՄԱՐԷՔ ԵԱՆՏԱՔ (Marek.Jandak@ff.cuni.cz)

Չէխ ճանապարհորդ Քարէլ Հանսան անձնական պատճառներով լքելով իր ծննդավայրը կ'ուղղուի Միջին Արեւելք: Առանց յստակ երթուղի մը ունենալու, ան ինքզինք կը գտնէ Հալէպի մէջ, 1922ի ամռան, երբ քեմալական շարժումին հետեւանքով հայութիւնը դարձեալ կ'արտաքսուէր իր պապենական հայրենիքէն: Ան ականատես կը դառնայ շուրջ 10,000 որբերու փոխադրութեան՝ Ճարապլուսէն Հալէպ: 1922ի աշնան զինք կը գտնենք Պէյրութի մէջ, իբրեւ ընկերակից Հալէպէն Պէյրութ փոխադրուող Նիր Իսթ Րիլիֆի որբերուն:

Իտես այս կացութեան, Հանսա կ'որոշէ նուիրուիլ մարդասիրական ծառայութեան. կը վեդրադառնայ հայրենիք՝ հանգանակութեան նպատակով, որպէսզի կարենայ աւելի լայնածիր ծառայութիւն մատուցել հայ գաղթականութեան: Չէխիոյ մէջ, 1923ին, ան կը հրատարակէ երկու գիրք, ուր կը նկարագրէ իր ճանապարհորդութիւնը եւ լուսարձակի տակ կ'առնէ 1922ի հայ գաղթականութեան վիճակը՝ Հալէպի եւ Պէյրութի գաղթակայաններուն մէջ, ինչպէս նաեւ հայ որբերուն կացութիւնը, իր հանդիպումները Սահակ կաթողիկոսին, Մարիա Ճէյքըպսընի եւ այլ նուիրեալներու հետ:

Այստեղ հրատարակուող նկարագրութիւնները քաղուած են Հանսայի այդ զոյգ գիրքերէն: Անոնք հազուագիւտ վկայութիւններ են Լիբանանի մէջ գաղթական հայութեան դիմագրաւած դժուարութիւններուն, գաղթակայաններու կեանքին եւ որբանոցայիններուն իրավիճակին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊՂՆՁԵՂԷՆԻ ՍԱՐԳԻՍ ԶԱՄՊԱՔՃԵԱՆԻ ՀԱԻԱՔԱԾՈՆ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ (adakessian@haigazian.edu.lb)

ՄՈՒՏՔ

Լիբանանի հայօճախի յետեղեռնեան մշակոյթի պատմութեան իւրօրինակ երեւոյթներէն է հնահաւաքներու պարագան: Թէեւ պատմականօրէն Հալէպը եղած է Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ հայաբնակ այլ տարածքներու մօտիկ վայրը, ուր բերուած են պապենական տարածքներէն յայտնաբերուած, եղեռնեան աւարէն ու կողոպուտէն մնացած հայկական հնութիւններ, սակայն Պէյրութը ըլլալով նիւթապէս բարեկեցիկ, այդ գտածոներէն գէթ մաս մը անցած է Պէյրութէն, ուր կա՛մ հանգրուանած են անոնք, կա՛մ - իրենց մեծարժէքութեան պատճառով – Պէյրութի վրայով ղրկուած են Արեւմուտք[1] եւ կամ նուիրաբերուած Հայաստանի, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, Զմմառի հայ կաթողիկէ վանքի, կամ այլ թանգարաններու:

Պէյրութի մէջ հայկական հնութիւններով զբաղողներ եղած են 1930-40ականներէն սկսեալ, ինչպէս՝ Անուշաւան Էպէեան[2], աւելի ետք՝ Պերճ Կարապետեան[3], Կիրակոս Մխճեան, գեղանկարիչ Յարութիւն Թորոս-

---

[1] Արեւմտահայ հնութիւններու աղբիւր է նոյնինքն արմատախլուած հայերուս մեր հետ բերած պապենական նիւթական աւանդները, յիշատակները՝ տպագիր *Աստուածաշունչ*եր, ձեռագրեր, պղնձեայ իրեր, հիւսուածեղէն, կալուածաթուղթեր, լուսանկարներ եւն.: Յիրաւի, մինչեւ այսօր տակաւին լիբանահայ շատ տուներու մէջ կարելի է հանդիպիլ պապենական նման հոգեպահուստներու, որոնցմէ ոմանք ի պահ դրուած են տուներու ձեղնայարկերը, իսկ ուրիշներ՝ կը ցուցադրուին տան ցուցապահարանին մէջ:

[2] Յայտնի հնագէտ դրամագէտ Անուշաւան Էպէեան (1913-1996), ծնած է Իզմիտ: Երախտաշատ աշխատանք տարած է հայ հնագիտութեան մասնագէտներու պատրաստման առումով: Հեղինակ է դրամագիտական ուշագրաւ ուսումնասիրութիւններու՝ *Արաբահայ դրամագիտական պատմութիւն/Histoire numismatique Arabo-Armenienne (632-892 Après J.C.)*, տպ. Փիւնիկ, Պէյրութ, 1940. նաեւ՝ *Կիլիկիոյ հայոց թագաւորները իրենց տպած դրամներով (1198-1393)*, տպ. Մշակ, Պէյրութ, 1973. նաեւ՝ *Հայութեան անծանօթ իր երկրորդ կայսրութիւնը. Շահ էլ-Արմէն/Deuxieme empire armenien les Chah-El-Armens, dynastie des Ayyoubides (586-658 H. 1190-1259)*, տպ. Մշակ, Պէյրութ, 1981: 1961էն իվեր Էպէեանի հնագիտական հաւաքածոյին հայկական նիւթերը կը ցուցադրուին Զմմառու հայ կաթողիկէ վանքին թանգարանը:

[3] Կարապետեան պղնձագիտական ուսումնասիրութիւններով աշխատակցած է *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի Զ. եւ ԺԲ. (1977-8 եւ 1992) հատորներուն, դրամագիտական թէ այլ ուսումնասիրութիւններով աշխատակցած է նաեւ *Սփիւռք*ին, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան *Հասկ*ին՝ եւն.: Կիլիկիոյ հայոց կաթողիկոս Գա-

եան[4], Ասպետ Տօնապետեան[5], Արա Արծրունի[6], կենսաբանութեան երկարամեայ ուսուցիչ Մայք Պօղոսեան, Երուանդ Ապաճեան, Սասուն Սիմոնեան եւն.: Դեռ աւելին, 1971-2ին կազմուած է խմբակ մը՝ «Լիբանանեան ժառանգը պահպանելու սատարող լիբանահայ միութիւն» անունով[7]:

Այդ խմբակին մաս կազմած է նաեւ Սարգիս Զամպաքճեան, որուն պղնձեղէնի հաւաքածոյին համառօտ նկարագրութիւնը կը ներկայացնենք ստորեւ[8]:

րեգին Յովսէփեանց զինք ղրկած է Փարիզ մասնագիտանալու, որպէսզի վերադարձին ստանձնէ Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանի թանգարանի տնօրէնի պաշտօնը: Սակայն, Կարապետեանի վերադարձէն առաջ վեհափառը վախճանած ըլլալով, ծրագիրը կը մնայ անաւարտ:

[4] Յարութիւն Թորոսեան (1933-2022), Լիբանանի վաւերական գեղանկարիչներէն է, արուեստի երկարամեայ դասախօս՝ Լիբանանեան ԱԼՊԱյի մէջ: Դասաւանդած է նաեւ Հայկազեան համալսարանի մէջ: Հեղինակ՝ *Խոհեր կեանքի եւ արուեստի մասին* (1995), *Դիպանկիւնէս* (2008) գիրքերուն: Հրատարակած է նաեւ իր ստեղծագործական գեղանկարներուն նկարագիրքերը:

[5] Յայտնի դրամագէտ, երկարամեայ կրթական մշակ Ասպետ Տօնապետեան (1923-93), դրամագիտական ուսումնասիրութիւններով աշխատակցած է *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի Ա., Բ., Է., Ը. եւ Ժ. (1970, 1971, 1979, 1980 եւ 1982-84) հատորներուն: Այս ուսումնասիրութիւնները յետագային ամփոփուեցան *Էջեր հայ դրամագիտութեան պատմութեան* գիրքին մէջ (խմբ.՝ Երուանդ Քասունի, United printers & traders, Պէյրութ, 2006): 1989ին կը տեղափոխուի Մ. Նահանգներ:

[6] Արա Արծրունի (1932-2018) - վիպագիր, թատերագիր, հրապարակագիր, աշխատակցած է *Ազդակ*ին, *Արծիւ*ին, *Բագին*ին, *Կամար*ին, *Սփիւռք*ին, բեմադրած է նաեւ փիէսներ: 2012էն անդամ՝ Հայաստանի գրողներու միութեան, 2017ին արժանացած է Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան «Ս. Մեսրոպ Մաշտոց»ի շքանշանին: Հեղինակ է շարք մը գիրքերու՝ *Վիրաւոր ծիծեռնակը* (1967), *Եղեռնի հեւքերով* (1972), *Ես զոհ-ես դահիճ* (Երեւան 1993, Պէյրութ 1995), *Ողջո՜յն (թատերգութիւն 3 արար) եւ Պահածոյի տուփերը (թատերգութիւն 3 արար)* (2006), *Անաւարտ վէպը* (2006), *Մարիօ՛, ծաղկա՛ծ են արդէն ծառերը. թատերգութիւն 3 արար* (2008), *Թատերգութիւններ երկու հատորով* (2010), *5 թատերգութիւններ* (2012), *Ծուէնները* (2017):

[7] Խմբակին անդամակցած են Էպէեան, Թորոսեան, Գրիգոր Թերզեան, Մանուկ Հոփալեան, Երուանդ Տարագճեան, Արա Արծրունի, Պօղոսեան (որուն անունով պետականօրէն արձանագրուած էր միութիւնը): Խմբակին կազմակերպիչն էր Էպէեան որ անուղղակի կը ղեկավարէր զայն: Խմբակը ամէն Ուրբաթ կը հաւաքուէր անդամներու տուները: Հանդիպումները ծառայած են անդամներուն միջեւ կրկնօրինակներու փոխանակման: Անոնք դադրած են Լիբանանի պատերազմին բռնկումով (անձնական տեսակցութիւն Պօղոսեանի հետ, 15 Սեպտեմբեր 2022):

[8] *Ազդակ*ի 13 Յունիս եւ *Զարթօնք*ի 4, 9, 21, 28 Յունիս, 16 եւ 19 Յուլիս 2022ի (եւ յաջորդող) թիւերուն մէջ, ինչպէս նաեւ դիմատետրի վրայ զետեղեցինք յայտարարութիւն՝ բաղնիքի կաւի թասերու շուրջ մեր ձեռնարկած ուսումնասիրութեան առնչութեամբ: Այս յայտարարութեան արձագանգողներէն եղաւ Զամպաքճեան, որուն հետ մեր ունեցած հանդիպումներուն (24, 29 Յուլիս, 17 Սեպտեմբեր 2022) արձանագրեցինք իր մօտ գտնուած հայկական պղնձեղէնը:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՒԱՔԱԾՈՅԻՆ

Հաւաքածոն կը բաղկանայ 49 իրէ: Ան կ'ընդգրկէ մոմակալ մը, տիւիթներ[9] (կաղամարներ), բաղնիքի ջրամաններ[10], բաղնիքի օգտագործման տուփեր, տարբեր չափերու պնակներ ու ամաններ, պտղամաններ: Ասոնց բոլորն ալ արձանագրութիւններ ունին, կամ՝ կնիքներ, բացի թիւ 5 տիւիթէն: Հաւաքածոյէն երկու իրեր յունարէն (նկ. 25, 49) արձանագրութիւն ունին: Երկու այլ իրերու (նկ. 16[11], 24) ընթերցումը չկրցանք կատարել[12]: Իսկ առկայ հինգ տիւիթներէն թիւ 4ը արաբերէն անընթեռնելի արձանագրութիւն, մինչ թիւ 5ը արձանագրութիւն չունի (Այդ պատճառով ալ չենք ընդգրկած վերջին երկուքի նկարները):

Ստորեւ աղիւսակի ձեւաչափով կը ներկայացնենք հաւաքածոն, ըստ տեսակի: Աղիւսակին մէջ տուած ենք արձանագրութիւն/կնիքը, չափագրութիւնը (բարձրութիւն, մետաղի հաստութիւն, տրամագիծ, կշիռք եւն.): Լուսանկարներով տուած ենք իւրաքանչիւր արձանագրութիւն, նաեւ՝ միքանի բացառիկ իրերու այլ լուսանկարներ:

Զամպաճքեան իր հաւաքածոյին ծննդոցին մասին հետեւեալը պատմեց մեզի. «*...1981ին Կիրակոս Մխճեանը ինծի բերաւ չորս հատ փոքր պնակներ՝ ծախելու: Երբ տեսայ որ վրան հայերէն գրութիւններ կան, որոշեցի ինծի պահել: Իրեն վճարեցի ուզածը եւ ատիկա եղաւ սկիզբը իմ հաւաքչական աշխատանքիս: Հալէպ ամէն ճամփորդելուս կ'երթայի բերդին կողմերը, ուր կային հնավաճառներ. հաւաքածոյիս մեծ մասը անոնցմէ գնած եմ: Պէյրութ ալ, Պուրճ Համուտի մայրուղիին վրայ պղնձագործները կային, հոն ծանօթացեր էի Մանուէլ Գարամինասեանին, որ պղինձի գործով կը զբաղէր: Անոր ըսած էի թէ հայկական իրեր կը հաւաքեմ: Իրեն կը հանդիպէի պարբերաբար. երբ ձեռք անցընէր՝ ինծի կը վերապահէր: Բայց մեծամասնութեամբ Հալէպէն գնած եմ: Վերջին կտորը գնեցի 2008-09ին: Ամէն անգամ*

---

[9] Բացի տիւիթներէն միւս բոլորը կարմիր պղինձ են: Տիւիթներուն մասին տե՛ս՝ Պերճ Կարապետեան, «Տիւիթ կոչուած թափծու գրչակալ կաղամարներ հայերէն արձանագրութիւններով», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԺԲ:1992, էջ 81-106. նաեւ Անդրանիկ Տագէսեան՝ «Յաւելեալ տեղեկութիւններ եւ նորութիւններ հայկական տիւիթներու մասին», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս,* ԼԱ:2011, էջ 643-62 ուսումնասիրութիւնները:

[10] Թասերուն մասին տե՛ս՝ Անդրանիկ Տագէսեան, «Ակնարկ հայկական արձանագրութեամբ պղնձեայ թասերու վրայ», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 42/1:2022, էջ 339-50:

[11] Այս իրին արաբերէն արձանագրութիւնը միայն կրցած ենք կարդալ:

[12] Ըստ հայրենի վիմագրագէտ Արսէն Յարութիւնեանի՝ արձանագրութեան «որոշ տառեր արաբերեն թուերի են նման, ուստի նաեւ այդ գործօնը պիտի նկատի առնել: Մէկ-երկու տառ նման է հին վրացերէն գլխագրերին: Բայց դա էլ վարկած է, բայց յամենայն դէպս [գրութիւնը] հայերէն չէ» (ելնամակներ, 10 եւ 12 Օգոստոս, 2022):

որ հայկական հնութիւն մը ձեռք անցընեմ այն զգացումը կ'ունենամ թէ սփոյգ կորուստէ կը փրկեմ մեր ժողովուրդին պատկանող յիշատակարան մը: 1988ին, հայերէն արձանագրութեամբ չորս պղնձեայ պնակ տուի հայր Յարութիւն Պզտիկեանին՝ նուիրելու Վենետիկի Ս. Ղազարի Մխիթարեան միաբանութեան թանգարանին, նաեւ՝ ծխախոտի արծաթեայ տուփ մը»: Ան կատարած է նաեւ այլ կարեւոր նուիրատուութիւն մը՝ Անիի հնավայրէն պեղուած հայերէն արձանագրութեամբ խնկաման մը, Էջմիածնի թանգարանին:

Զամպաքճեան ծնած է Հալէպ, 1946ին, յաճախած Հալէպի Յիսուսեան միաբանութեան Վարդանանց վարժարանը, տնօրէն ունենալով հայր Սահակ Քէշիշեանը[13]: 1960ին աւարտելէ ետք նախակրթարանը կ'աշխատի ատաղձագործ հօր քով, որ միաժամանակ հին կահոյք կը նորոգէր: 1965ին կ'անցնի Պէյրութ եւ կը հաստատուի Պուրճ Համուտ, կը լծուի կահոյքի նորոգութեան գործին: Ինք կը պատմէ կեանքին անկիւնադարձային հետեւեալ դրուագը. «*...Անգամ մը Պէյրութը պտրտելով հասայ մինչեւ Մանարա, Րաուշէ, յետոյ երբ հանդիպակաց բնակելի կողմը անցայ, տեսայ կալերի մը՝ Կալերի Խուրի: Հնավաճառ էր: Ներսը չնորոգուած կահոյք մը կար, որմէ մենք նորոգած էինք: Ֆրանսական 18րդ դարու կահոյք էր: Ներս մտայ մօտէն դիտելու. մինչայդ պաշտօնեան եկաւ, սկսաւ հարցնել թէ ինչ կ'ուզեմ ... ես փոքր տղայ, իրենց հետ կապ չունիմ, բայց զարմանալիօրէն կը հետաքրքրուիմ այդ կահոյքով: Կասկածելով՝ ըսաւ որ դուրս ելլեմ: Մարդը միքանի անգամ կրկնեց: Ես չելայ դուրս, ընդհակառակը, հարցուցի՝ «ինչու՞ այս պուլը չէ նորոգուած»: Գրասեղանին եղեւը նստած մարդը, բուն տէրը, զարմացած, ելաւ տեղէն, եկաւ՝ «դուն ինչէ՞ն գիտես որ ասիկա պուլ է, ինչպէ՞ս գիտես որ չէ նորոգուած» հարցուց: Ըսի՝ «Այո՛, գիտեմ, ես կը նորոգեմ ասի» ու բացատրեցի թէ հայրս կը նորոգէր ես ալ քովը սորված եմ եւն.: Ան գանգատեցաւ որ Ֆրանսա նորոգութեան տուած էր կահոյքը, բայց նորոգութիւնը անյաջող եղած էր: Պնդեցի որ ես կը նորոգեմ, բայց գործատեղի չունիմ: ...Ինծի կալերիին վերի յարկը սենեակ մը տուաւ: Նորոգութեան համար իրմէ ուզեցի 300 լիբանանեան ոսկի, մինչ ամսականները շուրջ 100 լիբանանեան ոսկի էին...: Համաձայնեցանք: Իրմէ 25 ոսկի առի, որ գործիք գնեմ: Մարդը վստահեցաւ, հակառակ որ առաջին անգամ կը տեսնէր զիս...: Յաջորդ օրը գնեցի անհրաժեշտ գործիքները, եւ հակառակ որ չէի գիտեր հասցէն, հարցուփորձելով հասայ վայրը եւ գտայ կալերին: ...Նորոգութիւնը տեւեց 10 օր: Մարդը շատ հաւնեցաւ, ինծի ցուցուց 10 կտոր: Համաձայնեցանք որ մէկ առ մէկ սկսիմ նորոգել. իւրաքանչիւրի նորոգութեան համար համաձայնեցանք 500 լիբանանեան ոսկի: ... Երկու տարի իր գործերը նորոգեցի, երկու տարուան մէջ իրմէ շահած դրամով տուն մը գնեցի 27,000 լիբանան-*

[13] Իր մասին տե՛ս՝ Հայր Անդրանիկ վրդ. Կռանեան, «Հայր Սահակ վրդ. Քէշիշեան», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԻՉ:2006, էջ 434-35:

եանի: Յետոյ սկսայ օրիանթալ սնտուկի գործին, անոնց կրկնօրինակները ըրի, մեծ պահանջարկ ունեցան այս նորերը, որոնք հինին շատ նման էին...»:

Զամպաքճեան իր առաջին եւ միակ վաճառատունը՝ Antiquités Beaux Arts կը բանայ 1978ին, իր կրտսեր եղբօր՝ Վազգէնին հետ, Պէյրութէն Անթիլիաս, ծովային մայրուղիին վրայ, Ժալ ԷլՏիպի շրջան: Վաճառատունը, ուր կը վաճառուէին հին կահոյք, ապակեղէն, պրոնզեայ իրեր, ժամացոյցներ, արձաններ եւն., կը գործէ մինչեւ 2019: «Երբ խանութը բացի, արդէն ծանօթացեր էի հնավաճառ վաճառականներու. դիմեցի գորգավաճառի, ջահավաճառ Մուղաննիին, որոնք ինծի աւանդ տուին բաւական ապրանք, յետոյ սկսայ Պասթայի հնավաճառներու շուկայէն գնել եւ նորոգել»: Յաջողութիւն գտնելով, Զամպաքճեան 1982ին, Ֆրանսայէն առաջին անգամ կը ներածէ մեծաքանակ հին կահոյք: Նորոգութեան յատուկ աշխատանոց մը կը հիմնէ Պուրճ Համուտի հայոց գերեզմանատան մօտակայ արհեստանոցներու շուկային մէջ, 1978ին: «*Յաճախորդներուս մեծամասնութիւնը հարուստ լիբանանցիներ էին: Այն ատեն Լիբանանը փղթի Փարին էր, Արեւելքի Զուիցերիան, Լիբանան փոքր երկիր էր, բայց շրջանի դրամը հոս էր, հարուստ երկիր էր, իսկ լիբանանցին զարգացած էր, ճաշակի տէր, կը սիրէր աղուոր առարկայ, կահոյք ունենալ փունը: Երբեմն, ամառը կու գային Ծոցի երկիրներու արաբները, նաեւ եւրոպացիներ, Ծոցի արաբները կը գնէին, իսկ եւրոպացիք՝ զբօսաշրջիկ էին: ...Պէյրութի մէջ, որպէս կալերի, հայ հնավաճառ չկար, մենք միակ հայն էինք, բայց տեղացիներ կային, մանաւանդ՝ քրիստոնեաներ: Յետոյ տեղացի իսլամներ շատցան նոյն գործին մէջ: Մինչեւ այսօր այս գործը ընող հայ չկայ*»:

Զամպաքճեան, հայկական պղնձեայ իրերէ բացի կը հաւաքէ նաեւ Վանի արծաթէ ծխախոտի տուփեր, հին հայկական դրամներ եւն.: Իր հաւաքածոյէն իրեր ցուցադրուած են Լիբանանի մէջ հայկական մշակոյթին նուիրուած ցուցահանդէսներու ընթացքին: Ան կը պնդէ. «*Որեւէ բան որ հայկական է՝ անկարելի է որ ծախեմ: Հայկական պղինձի առեւտուրով երբեք չեմ զբաղած: Միայն գնած եմ: Ասի իմ նախասիրութիւնս է*»[14]:

ԱՄՓՈՓԻՉ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

Անձնանուններ եւ Ազգանուններ

Հաւաքածոյին իրերուն վրայ եղած արձանագրութեանց մեծամասնութեան մէջ կը հանդիպինք հետեւեալ անձնանուններուն, որոնցմէ ոմանց՝ աւելի քան մէկ անգամ.- Աբրահամ, Ակոբ, Աննա, Ապէտ, Արսլան[եան], Աստուածատուր, Ատուր, Արապ Օղլի Կարապետ, Արութին, Աւետիս, Գասբար, Գրիգոր, Դաւիթ, Եդգար, Եղիայ, Եուսուֆ, Թմաճան, Լուսեայ, Խանըմ, Կարապետ, Հօռօբսըմա, Ղազար, Մանուկ, Մարիք/Մարիֆ, Մարտի-

[14] Անձնական հարցազրոյց Սարգիս Զամպաքճեանի հետ, 29 Յուլիս 2022ին:

րոս, Մելքոն, Մինա, Մկըրտիչ, Յակոբ, Նահապետ, Ներսէս, Պաղտասար, Պապա, Պետրոս, Սարգիս, Սելվեր, Վարդան, Տիքրանույի:

Կը հանդիպինք նաեւ զանազան ազգանուններու.- Գահկեճիեան, Գահվէճեան, Թանաշեան, Թութիւնճեան, Խալօեան, Հճնեան, Ղազանճըեան, Ճեմպէրճեան (արաբերէն՝ جمبرجيان), Չուվլակեան, ΧΤΖΙΜΟΥΡΑΤ [հաճի Մուրատ], ΚΟΣΤΑΝΤΗ ΧΑΤΖΙΣΤΕΦΑΝΙ[15] [Կոստանդի Խաճիսթեֆանի]:

Տեղանուններ

Վերոյիշեալ արձանագրութեանց մէջ հազուադէպ են տեղանունները՝ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբա[յ] Վանք եւ Երուսաղէմի Ս. Աստուածածնայ գերեզման:

Թուականներ

Հաւաքածոյին արձանագրութիւններէն շատեր կը կրեն թուականներ, ոմանք՝ արաբատառ, ուրիշներ՝ հայկական, ուրիշներ՝ մահմետական: Զանոնք կու տանք ժամանակագրական յաջորդականութեամբ.- ՌՃԾԶ [1156+551=1707], ՌՃԿԴ [1164+551=1715], ՌՃՀԳ [1173+551=1724], ՌԲՃԱ [1201+551=1752], 1801, ՌՄՀ [1270+551=1821], [արաբերէն] 1268 [=1852], 1874, [արաբերէն] 1298 [=1880], 1895, 1896, 1901, 1903, 1906, [1]923, [1]929:

Կնիքներ

Պղնձեայ այս հաւաքածոյին մէջ կը հանդիպինք եօթ կնիքներու, որոնցմէ մին՝ միքանի իրերու վրայ.- Ատուր, Արսլան[եան], Գրիգոր Թանաշեան 929, Հճնեան, Յակոբ, Չեմպէրճեան (արաբերէն՝ جمبرجيان), Սարգիս:

Յապաւումներ եւ կցագրեր

Գրեթէ բոլոր պարագաներուն ալ մահտեսի/մղտսի բառը յապաւուած է «ՄՀԻ»:

Արձանագրութիւններուն վրայ կը հանդիպինք նաեւ բազմաթիւ տառերու միակցումներու՝ կցագրերու: Ընդհանրապէս անոնք երկու տառերու կցումներ են.- Ա եւ Ր (12 անգամ), Ա եւ Ն, Դ եւ Ի (5 անգամ), Ե եւ Ա, Թ եւ Վ, Ի եւ Ն, Ի եւ Ի, Մ եւ Ա (ուշագրաւ է որ երբեմն Ա, իսկ երբեմն Մ գիրը առաջնային է), Ն եւ Ա, Ն եւ Ի, Ո եւ Ր, Ո եւ Ի, Պ եւ Ե, Ս եւ Ի: Կայ միակ պարագայ մը երբ երեք տառեր կցուած են իրարու՝ Ս-Ր-Բ, գոյացնելու համար սուրբ բառը:

Նշումներ՝ առանձնացող երեւոյթներու մասին

ա) Թիւ 17 նկարին արձանագրութիւնը՝ Թումաճանի որդի Եղիա, ուշագրաւ է իր Ճ գիրով: Զայն առանձնացուցած ենք նկար (17բ), քանի որ փորագրիչը զայն վերածած է գեղեցիկ թռչունի: Մեզի կը թուի թէ նման

[15] Թիւ 25 եւ 49 իրերուն արձանագրութիւնը վերծանեց Յովիկ Գասապեան, որ իր երկտողին մէջ (9 Օգոստոս 2022) կը նշէ նաեւ թէ թիւ 49ի արձանագրութեան մէջ «կայ ուղագրական սխալ Κ (ο) ΣΤΑΝΤΗ պէտք էր գրուի Ωով»:

գեղագիտական փոխակերպումները հազուադէպ են հայկական պղինձի արձանագրութիւններու պարագային:

բ) Կարելի չեղաւ վերծանել թիւ 4 տիւիթի եւ նկարներ 7բի արաբատառ գեղեցիկ արձանագրութութիւնները, թիւ 16բի եւ թիւ 24ի արձանագրութիւնները:

գ) Յատկանշական է նկար թիւ 47բ՝ խորունկ մեծ ամանի ներքին յատակին փորագրութիւնը. բուսանախշերով եւ կենդանանկարներով շրջապատուած կեդրոնական շրջագիծին մէջ նկատելի նրբութեամբ փորագրուած է ձիու վրայ նստած իշխանաւոր մը: Ան իր գլխուն ունի թագ եւ հաւանաբար քրիս-տոնեայ է, որովհետեւ թագին վրայ կ'երեւին երեք տերեւանման նախշեր: Մեզի կը թուի թէ այդ երեքը կը խորհրդանշեն Ս. Երրորդութիւնը, որով եւ կ'ենթադրուի անոր քրիստոնէութիւնը:

ARMENIAN COPPER UTENSILS: THE COLLECTION OF SARKIS ZAMBAKDJIAN

(SUMMARY)

ANTRANIK DAKESSIAN (adakessian@haigazian.edu.lb)

The paper is a report on the Armenian copper utensils collection of Sarkis Zambakdjian, a Lebanese Armenian who has been collecting these items since 1988.

The collection is comprised of 50 items, mostly dishes and plates of different sizes, some candlesticks, bath *tass*es, bath boxes, and *divit*s. All but 3 items have no Armenian inscriptions or stamps identifying the craftsman on them.

The article describes all the items, gives their specifications (weight, height, width, diameter, thickness of the copper). Furthermore, the article decodes all the Armenian inscriptions engraved on the items, provides photos of the inscriptions, and the stamps identifying the craftsman as well as some outstanding ornaments and designs which have high artistic and creative value.

The article lists all the proper names of individuals and locations as well as the dates mentioned in the inscriptions.

The paper decodes two Greek inscriptions but falls short of reading one of the four Arabic inscriptions.

թիւ	Տեսակ	Գրութիւն եւ թուական	Չափեր (սմ.)	Հաստեն. եւ ծնրթն.	Նշումներ
			ՏԻԻԻԹՆԵՐ		
1	Տիւիթ	ՅԱԿՈԲ ԳԱՀԿԵՃԻԵԱՆ Ունի երկու կնիք՝ ՍԱՐԳԻՍ, անընթ. թուական	Երկայնք՝ 23, բրձր.՝ 3, լայնք՝ 1.5	348 կր.	Թանաքամանը կափարիչ չունի
2	Տիւիթ	ՂԱԶԱՆՃԸԵԱՆ ԱԿՈԲ [արաբ.] 1291 [=1874], ունի կնիք՝ ՅԱԿՈԲ	Երկայնք՝ 23, բրձր.՝ 2.7, լայնք՝ 1.2	300կր.	Թանաքամանին տակինը նոր կտոր
3	Տիւիթ	Գրութիւն չունի. ունի մէկ կնիք՝ ԱՏՈՒՐ	Երկայնք՝ 23.8, բրձր.՝ 3.4, լայնք՝ 1.6	283 կր.	Թանաքաման չունի
4	Տիւիթ	Արաբերէն անընթեռնելի գրութիւն	Երկայնք՝ 19, բրձր.՝ 2.8, լայնք՝ 1	255 կր.	Կոթէն դէպի բերան՝ չափերը կը մեծնան, կնիք չունի
5	Տիւիթ	Գրութիւն չունի	Երկայնք՝ 19, բրձր.՝ 2.2, լայնք՝ 1.3	205 կր.	Թանաքամանին կափարիչը ուրիշ տեսակ է, խաչի փոխարէն եռանկիւն մը ունի, նախշուած է ամբողջութեամբ
			Խնկամաններ		
6	Խնկաման	ԱՊԷՏ արաբերէն անընթեռնելի գրութիւն	Բարձր.՝ 12.5, տրամագիծ՝ 16, յատակի արտաքին տրամագիծ՝ 12	Հստեն.՝ 1.6-2 մլմ., 614 կր.	Զարդանախշուած է շրթունք եւ՝ ամանին ամբողջ յենարան հատուածը: Մարդակերպ զարդանախշ
7	Խնկաման	ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴ/Ի ՎԱ/ՐԴԱՆ [Դ/Ի, Ա/Ր միացուած]	Բրձր.՝ 12.3, տրամագիծ՝ 15.5, յատակի արտաքին տրամագիծ՝ 11.5-12.5	Հստեն.՝ 0.9-1.5 մլմ., 647 կր.	Զարդանախշուած է՛ շրթունքը եւ՝ ամանին ամբողջ յենարան հատուածը, զարդանախշերը՝ բուսական
			Բաղնիքի ջուրի թասեր		
8	Բաղնիքի ջուրի թաս[1]	ԱՆՆԱ ԽԱԼՕԵԱՆ 1903	Բրձր.՝ 7.5, տրամագիծ՝ 21	Հստեն.՝ 1 մլմ., 618 կր.	Յատակը անողորկ, նախշեր՝ վիզէն մինչեւ անկիւնաւոր կտրուածքը
9	Բաղնիքի ջուրի թաս	ԼՈՒՍԵԱՅ ԳԱՀՎԷՃԵ/ԱՆ 1895 [Ե/Ա միացուած]	Բրձր.՝ 7.5, տրամագիծ՝ 21	Հստեն.՝ 1 մլմ., 674 կր.	Յատակը անողորկ, նախշեր՝ վիզէն մինչեւ անկիւնաւոր կտրուածքը
10	Բաղնիքի ջուրի թաս	ԱՆՆԱ ՉՈ/ԻՎԼԱԿԵԱՆ 1903 [Ո/Ի միացուած]	Բարձր.՝ 8, տրամագիծ՝ 21	Հստեն.՝ 1 մլմ., 614 կր.	Յատակը անողորկ

[1] Այս եւ յաջորդ երեք բաղնիքի ջուրի թասերը չեն ընդգրկուած մեր՝ «Ակնարկ հայկական արձանագրութեամբ» ուսումնասիրութեան մէջ:

11	Բաղնիքի ջուրի թաս	ԽԱՆԸՄ 1894 [թուականը արաբերէն] 1896	Բարձր.՝ 7, տրամագիծ՝ 21.5	Հստթն.՝ 1.2 մլմ., 609 կր.	Յատակը անողորկ: Յատակին՝ աստղաձեւ կրկնուող նախշեր, որոնք կլոր շրջանակ մը կը գոյացնեն, վիզի բաժինը ի տարբերութիւն միւսներուն՝ դէպի դուրս բացուած
Բաղնիքի ջուրի թասի նմանակ					
12	Բաղնիքի ջուրի թասի նմանակ	Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ՄՀԻ ՆԵՐՍԷՍԻՆ Թ/Վ ՌՃԿԴԻՆ [Թ/Վ միացուած]	Բարձր.՝ 8, տրամագիծ՝ 19	Հստթն.՝ 3 մլմ., 879 կր.	Ուրիշ տեսակ է, անողորկ յատակ, բերանին երկու գօտի նախշ, ա.ին մէկ մասը գրութիւն
Բաղնիքի տուփեր					
13	Բաղնիքի տուփ	ՏԻՔՐԱՆՈՒ/ԻՅԻՆ 1901 [Ո/Ի միացուած]	Բրձրթն.՝ 21, յատակի տարածք՝ 25x11.2, կափարիչի ներքին տարածք՝ 24x11.5	Հստթն.՝ 0.9, մլմ. , 1216 կր.	4 ոտքերու (դեղին պղինձ) վրայ դրուած, գետնէն մօտ 3 սմ. բարձրութեամբ, կափարիչին բաժինը լաւապէս ուռուցիկուած, անկիւնները լաւապէս կլորցուած են
14	Բաղնիքի տուփ	ՄԻՆԱ ԹՈՒԹԻ/ԻՆՃԵԱՆ 1906 [Ի/Ի միացուած]	Բրձրթն.՝ 21, յատակի տարածք՝ 23x11.5, կափարիչի ներքին տարածք՝ 22.5x11	Հստթն.՝ 09-1.2 մլմ., 1035 կր.	4 ոտքերու (դեղին պղինձ) վրայ դրուած, գետնէն մօտ 3 սմ. բարձրութեամբ, կափարիչին բաժինը լաւապէս ուռուցիկուած
Այլաչափ տափակ պնակներ					
15	Փոքր	Մ[Ա]Հ[ՏԵՍ]Ի ԵՂԻԱՅ ԵՂԲԱՅՐ Ա[ՍՏՈՒԱ]ծԱՏՈ/ԻՐ	Բրձրթն.՝ 21, յատակի տրամագիծ՝ 8, բերանի տրամագիծ՝ 16	Հստթն.՝ 1.4 մլմ., 193 կր.	Յատակին կնիք-նախշ
16	Փոքր	Մէկ անընթեռնելի արձանագրութիւն, երկրորդը՝ արաբերէն՝ حنا كريس	Բրձրթն.՝ 2.3, յատակի տրամագիծ՝ 7.5, բերանի տրամագիծ՝ 15	Հստթն.՝ 1.5 մլմ., 136 կր.	Յատակին կնիք-նախշ
17	Փոքր	Թ[ՈՒ]Մ/ԱՃԱՆ/Ի Ո/ՐԴ/Ի ԵՂԻԱ [Մ/Ա, Ն/Ի, Ո/Ր, Դ/Ի միացուած]	Բրձրթն.՝ 2.1, յատակի տրամագիծ՝ 7.1, բերանի տրամագիծ՝ 14.55	Հստթն.՝ 1.7 մլմ., 175 կր.	Յատակին կնիք-նախշ: Ճն՝ վերածուած է շատ գեղեցիկ թռչունի
18	Փոքր, քիչ մը փոսաւոր	ՄՂՏՍ/Ի ԱԿՈԲ [Ս/Ի միացուած]	Բրձրթն.՝ 2.5, բերանի տրամագիծ՝ 17	Հստթն.՝ 1.5 մլմ., 217 կր.	Յատակը անողորկ
19	Փոքր	ՄԱՀՏԵՍ/Ի ԿԱ/ՐԱՊԵՏ [Մ/Ա, Ս/Ի, Ա/Ր միացուած]	Բրձրթն.՝ 2, յատակի նստուածք՝ 8.5, բերանի տրամագիծ՝ 16	Հստթն.՝ 1.5 մլմ., 176 կր.	Յատակը նախշուած

20	Փոքր	ՊԱՂՏԱՍԱՀ/Ր [Ա/Ր միացուած]	Բրձրթն.՝ 2.5, յատակի նստուածք՝ 8.5, բերանի տրամագիծ՝ 17.5	Հստթն.՝ 1 մլմ., 176 կր.	Յատակը նախշուած, թեքուած բաժինը ամբողջութեամբ ուռուցիկուած
21	Փոքր, քիչ մը փոսաւոր	ԱՍԼԱՆ	Բրձրթն.՝ 3, յատակի նստուածք՝ 9, բերանի տրամագիծ՝ 17	Հստթն.՝ 1.1 մլմ., 210 կր.	Յատակը նախշուած
22	Փոքր	ԿԱ/ՐԱՊԵՏ [Ա/Ր միացուած]	Բրձրթն.՝ 2.5, յատակի նստուածք՝ 8.5, բերանի տրամագիծ՝ 17.5	Հստթն.՝ 1.2 մլմ., 203 կր.	Անընթեռնելի կնիք՝ պռունկին
23	Փոքր	ԳԻՐԳՈ/ՐԻ Ո/ՐԴ/Ի ՄՂՏԵՍԻ ՂԱԶԱ/Ր [Ո/Ր, Ո/Ր, Դ/Ի, Ա/Ր միացուած] [1881=] 1298 محمد اسحق كيالي سنة	Բրձրթն.՝ 1.5, բերանի տրամագիծ՝ 18.2	Հստթն.՝ 1.5 մլմ., 316 կր.	
24	Փոքր	Անընթեռնելի	Բրձրթն.՝ 3, յատակի նստուածք՝ 11.5, բերանի տրամագիծ՝ 19	Հստթն.՝ 1.5 մլմ., 255 կր.	
25	Միջակ	XTZIMOYPAT [= ԽԵԻ ՄՈՒՐԱԹ/հաճի Մուրատ]	Բրձրթն.՝ 3.5, յատակի նստուածք՝ 11.5, բերանի տրամագիծ՝ 21	Հստթն.՝ 1.8 մլմ., 414 կր.	Յատակին նախշ կնքուած
26	Միջակ	Այ ՃԱՌԱ ՄԱՐԻՔ[2] [Ա/Ր միացուած]	Բրձրթն.՝ 3, յատակի նստուածք՝ 11, բերանի տրամագիծ՝ 20.5	Հստթն.՝ 1.2 մլմ., 324 կր.	Յատակին նախշ կնքուած
27	Միջակ	ՀՕՌՕԲՍԸՄԱ ՄՀԻ ԴԱՎԻԹ	Բրձրթն.՝ 3.5, յատակի նստուածք՝ 11, բերանի տրամագիծ՝ 21	Հստթն.՝ 1 մլմ., 388 կր.	Յատակին նախշ կնքուած
28	Փոքր	ՄՀԻ ԵՈ/ԽՍՈ/ԻՖԻ Ո/ՐԴ/Ի ՄՀԻ ԱԲՐԱՀԱՄ [Ո/Ի, Ո/Ի, Ո/Ր, Դ/Ի, Ա/Մ միացուած]	Բրձրթն.՝ 2, յատակի նստուածք՝ 7.5, բերանի տրամագիծ՝ 14.2	Հստթն.՝ 0.5, մլմ., 133 կր.	Յատակին նախշ կնքուած
29	Պզտիկ	ՄՀԻ ԵՂԻԵԱՅ ՌՄԼԴ =[1785] արաբերէն թուական՝ 1841	Բրձրթն.՝ 2.5, յատակի նստուածք՝ 7.5, բերանի տրամագիծ՝ 14.5	Հստթն.՝ 0.5 մլմ., 192 կր.	Շատ գեղեցիկ եւ նուրբ զարդանախշեր
30	Պզտիկ փոսաւոր	Կնիքը արաբերէն بابا نلاسار կայ նաեւ խորհրդանշան մը՝ ոչխարի նմանող	Յատակի նստուածք՝ 7.5, բերանի տրամագիծ՝ 14	Հստթն.՝ 0.8 մլմ., 141 կր.	Տափակ յատակին նախշեր, դէպի ներս ցցուած բարձրութիւն

[2] Քն կարելի է նաեւ Ֆ կարդալ։

31	Միջակ չափի, փոսաւոր	2 կնիք, մէկը՝ արաբերէն ابا ن ارسلا կայ նաեւ խորհրդանշան մը՝ ոչխարի նմանող, կայ նաեւ հայերէն կնիք՝ ԱՐՍԼԱՆ ՊԱՊԱ, կեդրոնը՝ 923[3]	Յատակի նստուածք՝ 8, բերանի տրամագիծ՝ 15.2	Հստթն.՝ 1 մլմ., 221 կր.	Տափակ յատակին նախշեր, դէպի ներս ցցուած բարձրութիւն
32	Միջակ չափի, փոսաւոր	ԳՐԻԳՈՐ ԹԱՆԱՇԵԱՆ, կեդրոնը՝ 929,	Յատակի նստուածք՝ 8, բերանի տրամագիծ՝ 15.2	Հստթն.՝ 1 մլմ., 266 կր.	Կնիքին շուրջ 2 խորհրդանշան, որոնք կրկնուած են 4ական անգամ[4]
33	Միջակ չափի եւ խորութեամբ	ԳՐԻԳՈՐ ԹԱՆԱՇԵԱՆ, կեդրոնը՝ 929	Յատակի նստուածք՝ 12.5, բերանի տրամագիծ՝ 20	Հստթն.՝ 1 մլմ., 286 կր.	Կնիքին շուրջ 2 խորհրդանշան, որոնք կրկնուած են 4ական անգամ
34	Միջակ չափի եւ խորութեամբ	ԳՐԻԳՈՐ ԹԱՆԱՇԵԱՆ, կեդրոնը՝ 929	Յատակի նստուածք՝ 11, բերանի տրամագիծ՝ 20	Հստթն.՝ 1 մլմ., 266 կր.	Կնիքին շուրջ 8 սիմպոլ, 4ական կրկնուած
35	Միջակ չափի եւ խորութեամբ	ԳՐԻԳՈՐ ԹԱՆԱՇԵԱՆ, կեդրոնը՝ 929	Յատակի նստուածք՝ 12.5, բերանի տրամագիծ՝ 22	Հստթն.՝ 1.1 մլմ., 370 կր.	Կնիքին շուրջ 8 սիմպոլ, 4ական կրկնուած
36	Միջակ չափի եւ խորութեամբ	ԳՐԻԳՈՐ ԹԱՆԱՇԵԱՆ, կեդրոնը՝ 929	Յատակի նստուածք՝ 12.5, բերանի տրամագիծ՝ 22	Հստթն.՝ 1.1 մլմ., 393 կր.	Կնիքին շուրջ 8 սիմպոլ, 4ական կրկնուած
37	Միջակ չափի եւ խորութեամբ, անողորկ	ՄԵԼՔՈՆԻ Ո/ՐԴ/Ի ՄՀԻ ՍԵԼՎԵՐ ՌՄՀի [1270+551=1821], [Ո/Ր, Դ/Ի միացուած]	Յատակի նստուածք՝ 14, բերանի տրամագիծ՝ 23	Հստթն.՝ 1.5 մլմ., 354 կր.	
38	Միջակ չափի եւ խորութեամբ, անողորկ	Ի ՎԱՅԵԼՈ/ԻՄՆ ՄՀԻ ՄԿԸՐՏԻՉ Թ/Վ ՌՃՃզ [1156+551=1707] , [Ո/Ի, Թ/Վ միացուած]	Յատակի նստուածք՝ 15, բերանի տրամագիծ՝ 24	Հստթն.՝ 1.3 մլմ., 440 կր.	Յատակին կնիքի պէս նախշ, վիզի բաժինին դուրս ցցուած գեղեցիկ կամարաձեւ խոռոչներ
39	Մեծ չափի, միջակ խորութեամբ, անողորկ	ԱԻԵՏԻՍԻ ՈՐԴ/Ի ԵԴԳԱ/Ր [Դ/Ի, Ա/Ր միացուած]	Յատակը անողորկ, կիսաթեք, նստուածքը՝ 18.5, բերանի տրամագիծ՝ 27	Հստթն.՝ 1.9 մլմ., 649 կր.	
40	Մեծ չափի, միջակ խորութեամբ	Ա/ՐԱՊ ՕՂԼԻ ԿԱ/ՐԱՊԵՏ, [արաբերէն] 1268 [=1852], [Ա/Ր, միացուած]	Յատակի նստուածք՝ 17.5, բերանի տրամագիծ՝ 29.5	Հստթն.՝ 1.1 մլմ., 924 կր.	Շրթունքին միջարկուած զարդանախշեր
41	Մեծ չափի, միջակ խորութեամբ	ՆԱՀԱՊԵՏԻ Ո/ՐԴ/Ի ԱԻԵՏԻՍ [Ո/Ր, Դ/Ի միացուած]	Յատակի նստուածք՝ 20, բերանի տրամագիծ՝ 32.5	Հստթն.՝ 1.9 մլմ., 1046 կր.	Գեղեցիկ արձանագրութիւն, յատակին՝ նախշ-կնիք

[3] Այս հայերէն եւ նախորդ արաբերէն կնիքները կը բացակային Հրազդան Թոքմաճեանի կազմած մեծարժէք *Գալէմքեարեաններ. Այնթապ, Դամասկոս-Հալէպ/The Kalemkiarians:Ayntab-Damascus-Aleppo*, Տիգրան Մեծ, Երեւան-Հալէպ, 2016 հատորէն:

[4] Այս կնիքը կը բացակայի Թոքմաճեանի վերոյիշեալ հատորէն:

42	Մեծ չափի, փոքր խորութեամբ	Ա/ՐՈ/ԻԹԻՆ Թ/Վ ՌՃՀԳ [=1724] [Ա/Ր, Ո/Ի, Թ/Վ միացուած] արաբերրէն ձեռագիր՝صاحبه الشيخ ابراهيم ابن محمود	Յատակի նստուածք՝ 23.5, բերանի տրամագիծ՝ 36.5	Հստթն.՝ 1.7, 1343 կր.	Գեղեցիկ նախշեր + կեդրոնին վեցթեւանի աստղ, պնակին շրթունքին 6 խորհրդանիշ-նախշեր
43	Մեծ չափի, միջակ խորութեամբ	յշՏԿ է ԵՄ ի Ս/Ր/Բ յկբ [Ս, Ր եւ Բ միացուած] Յատակին կայ բ. գրութիւն՝ ՅշՏԿ Է ԷՄ ի ԴՌՆ Ս/Ր/Բ ՅկԲյ Արաբերէն գրութիւն՝ عبد البديع الدفر	Յատակի, նստուածք՝ 24, բերանի տրամագիծ՝ 35	Հստթն.՝ 1.2 մլմ., 1141 կր.	Երկու ձեռագրերը նոյնական են եւ գեղեցիկ
44	Սառաման	Կնիք՝ ՊԵՏՐՈՍ ՀՃՆԵԱՆ [կեդրոնի գրութիւնը՝ անընթ.][5]	Բրձրթն.՝ 11.5, բրձրթն.՝ 0.6 մլմ, յատակ՝ 8,5, բերանի տրամագիծ՝ 16.5	Հստթն.՝ 1 մլմ., 375 կր.	
45	մոմակալ	ՅԻշՏԿ Է Մ/ԱՆՈ/ԻԿԻ Ո/ՐԴ/Ի ՍԱ/ՐԳԻՍԻ/Ն ՍԲ յԷՐՂՄ/Ա ի ԴՌՆ ՍԲ ԱՃԱՃՆ/Ա ԳԵՐԵԶՄ/ՆԻՆ Թ/Վ ՌԲՃԱի/ն [1201+551=1752]	Բրձրթն.՝ 14, յատակի նստուածք՝ 10	Հստթն.՝ 1-2.6 մլմ., 314 կր.	
46	պտղաման	Կնիք արաբերէն՝ سارکیس جمیرجیان կեդրոնը առիւծ	Բրձրթն.՝ 12.5, բերան՝ 30x20.5,	Հստթն.՝ 1 մլմ., 675 կր.	
47	Մեծ, խորունկ	ՄՂՏՍԻ ՄԱ/ՐՏԻՐՈՍԻ Ո/ՐԴ/Ի ԳԱՍԲԱ/Ր [Ա/Ր, Ո/Ր, [Դ/Ի, Ա/Ր միացուած]	Յատակը՝ 17, բերանի տրամագիծ՝ 30, բրձրթն.՝ 8,	Հստթն.՝ 3 մլմ., 1344 կր.	Նուրբ, գեղեցիկ նախշեր՝ մէջը եւ խորքը
48	Լուացաման	ՍԱՐԳ/ԻՍ [Գ/Ի միացուած]	Բրձրթն.՝ 9.5, տրամագիծ բերան՝ 34, յտկ.՝ 17.5,	Հստթն.՝ 3 մլմ., 2080 կր.	
49	Կափարիչով կաթսայ	ΚΟΣΤΑΝΤΗ ΧΑΤΖΙΣΤΕΦΑΝΙ 1801[6] [= Կոստանդի Խածիսթեֆան]	Բրձրթն.՝ 22, ոռիկ՝ 25, կափարիչի բերան՝ 19.5	Հստթն. 0.8 մլմ., 1637+392 կր.	

[5] Թոքմաճեանի վերոյիշեալ գիրքը չունի այս պղնձագործին անունն ու կնիքը:

[6] Թիւ 25 եւ 49 իրերուն արձանագրութիւնը վերծանեց Յովիկ Գասպարեան, որ իր երկտողին մէջ (9 Ագոստոս 2022) կը նշէ նաեւ թէ թիւ 49ի արձանագրութեան մէջ «կայ ուղագրական սխալ Κ (ο) ΣΤΑΝΤΗ պէտք էր գրուի Ωով»:

Նկար 1. ՅԱԿՈԲ ԳԱՀԿԵՃԻԵԱՆ+ կնիք՝ ՍԱՐԳԻՍ

Նկար 2. ՂԱԶԱՆՃԸԵԱՆ ԱԿՈԲ + արաբերէն թուական 1291+ կնիք՝ ՅԱԿՈԲ

Նկար 3. Կնիք՝ ԱՏՈՒՐ

Նկար 6. ԱՊԷՏ[1]

Նկար 7. ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻ ՎԱՐԴԱՆ եւ արաբատառ անընթեռնելի գրութիւն

[1] Թիւ 4 եւ 5 տիւիթները հայկական արձանագրութիւն չունին:

Նկար 8. ԱՆՆԱ ԽԱԼՕԵԱՆ 1903

Նկար 9. ԼՈՒՍԵԱՅ ԳԱՀՎԷՃԵԱՆ 1895

Նկար 10. ԱՆՆԱ ՉՈՒՎԼԱԿԵԱՆ 1903

Նկար 11. ԽԱՆԸՄ [արաբերէն] 1896

Նկար 12. Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ՄՀԻ ՆԵՐՍԷՍԻՆ ԹՎ[.]ՌՃԿԴ[-]ԻՆ

Նկար 13. ՏԻՔՐԱՆՈՒՅԻՆ 1901

Նկար 14. ՄԻՆԱ ԹՈՒԹԻՆՃԵԱՆ 1906

Նկար 15. ՄԼԱՀՀՏԵՍԻ ԵՂԻԱՅ ԵՂԲԱՅՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ

Նկար 16ա. حنا كريس [Հաննա Կարպիս՞]

Նկար 16բ. Գաղտնագի՞ր, անընթեռնելի

Նկար 17ա. ԹՂՈՒՄԱՃԱՆԻ ՈՐԴԻ ԵՂԻԵԱ

Նկար 17բ. Թռչունի վերածուած Ճ գիրը

Նկար 18. ՄՂՏԻ ԱԿՈԲ

Նկար 19. ՄԱՀՏԵՍԻ ԿԱՐԱՊԵՏ

Նկար 20. ՊԱՂՏԱՍԱՐ

Նկար 21. ԱՍԼԱՆ

Նկար 22. ԿԱՐԱՊԵՏ

Նկար 23ա. 1298 محمد اسحق كيالي [Մուհամմատ Իսհաք Քայյալի]

Նկար 23բ. ԳԻՐԳՈՐԻ ՈՐԴԻ ՄՂՏԵՍԻ ՂԱԶԱՐ

Նկար 24. Գաղտնագի՞ր, անընթեռնելի

Նկար 25. XTZIMOYPAT [= ԽԾԻ ՄՈՒՐԱԹ/հաճի Մուրատ]

Նկար 26. Այ ծԱՌԱ ՄԱՐԻՔ

Նկար 27ա. ՀՕՌՕԲՍԸՄԱ

Նկար 27բ. ՄՀԻ ԴԱՎԻԹ

Նկար 28. ՄՀԻ ԵՈՒՍՈՒՓԻ ՈՐԴԻ ՄՀԻ ԱԲՐԱՀԱՄ

Նկար 29. ՄՀԻ ԵՂԻԵԱՅ ՌՄԼԴ

Նկար 30 եւ 31. بابا ارسلانيان [Պապա Արսլան] եւ ԱՐՍԼԱՆ 923 ՊԱՊԱ

Նկար 32. Առիւծի պատկեր, Նկար 33-36. ԳՐԻԳՈՐ ԹԱՆԱՇԵԱՆ 929

Նկար 37. ՄԵԼՔՈՆԻ ՈՐԴԻ ՄՀԻ ՍԵԼՎԵՐ ՌՄՀԻ

Նկար 38. Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ՄՀԻ ՄԿԸՐՏԻՉ ԹՎ ՌՃծզ

Նկար 39. ԱՒԵՏԻՍԻ ՈՐԴԻ ԵԴԳԱՐ

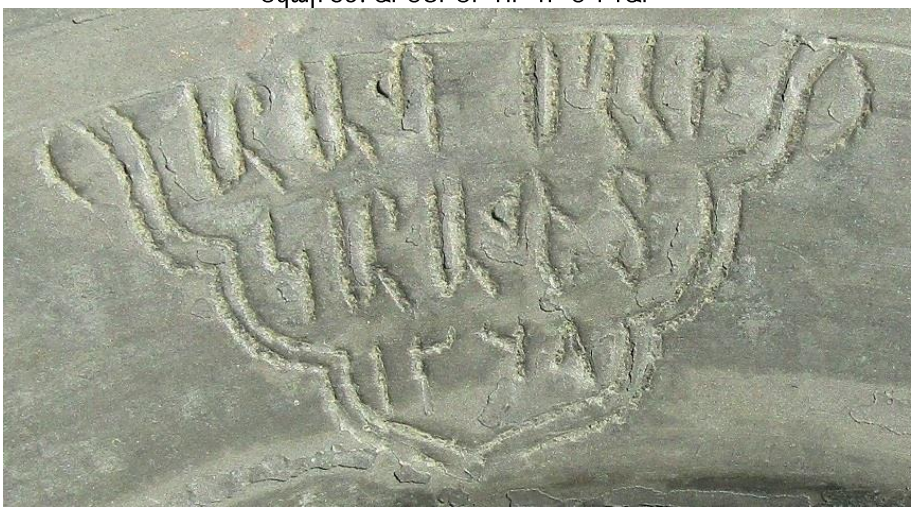

Նկար 40. ԱՐԱՊ ՕՂԼԻ ԿԱՐԱՊԵՏ, [արաբերէն] 1268

Նկար 41. ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՈՐԴԻ ԱՒԵՏԻՍ

Նկար 42ա. ԱՐՈՒԹԻՆ ԹՎՈՒՃՀԳ

Նկար 42բ. صاحبه الشيخ ابراهيم ابن محمود [Սահիպուհու էլշէյխ Իպրահիմ Իպն Մահմուտ]

Նկար 43ա. յշՏկէ Ելրուսաղէ]Մ ԻՍՐԲ յկբ

Նկար 43բ. Յշ5կ Է Ելրուսաղէ]Մ իդՌՆ ՍԲ Յ5Բյ

Նկար 43գ. عبد البديع الدفر [Ապտուլ Պատիʻ ԷլՏաֆար]

Նկար 44. ՊԵՏՐՈՍ ՀՃՆԵԱՆ

Նկար 45. ՅԻՇՏԿ Է ՄԱՆՈՒԿԻ ՈՐԴԻ ՍԱՐԳԻՍԻՆ ՍԲ յԷՐՂՄայ ի ԴՌՆ ՍԲ. ԱծԱծՆԱյ ԳԵՐեզՄԱՆԻՆ ԹՎ ՌԲՃԱին

Նկար 46. ساركيس جمبرجيان [Սարգիս Ճեմպերճեան]

Նկար 47ա. ՄՂՏՍԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՈՐԴԻ ԳԱՍԲԱՐ

Նկար 47բ. Ամանին կեդրոնական գեղեցիկ փորագրանկարը

Նկար 48. ՍԱՐԳԻՍ

Նկար 49. ΚΟΣΤΑΝΤΗ ΧΑΤΖΙΣΤΕΦΑΝΙ 1801 [= Կոստանդի Խածիսթեֆան]

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՔԱՐՏԷԶՆԵՐԻ ՀԱՒԱՔԱԾՈՒՆ[1]

ԱՐՏԱԿ ԱՍԱՏՐԵԱՆ (sardarapatasatryan@gmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Հայոց ազգագրութեան թանգարանի (ՀԱԹ) հաւաքածուն հարուստ է ու բազմաբովանդակ: 1978ին հիմնադրուած թանգարանի հաւաքածուն շատ արագ հարստացաւ՝ շնորհիւ դաշտային ազգագրական արշաւների, գնումների, հաւաքչական աշխատանքների ու նուիրատուութիւնների:

ՀԱԹի հաւաքածուին առանձին արժէք են տալիս նուիրատուութիւնները, որոնք յաճախ մէկ կամ միքանի նմուշներ չեն, այլ՝ նուիրատուների կողմից տարիների ընթացքում ստեղծած հաւաքածուներ, որոնց նիւթերը - հաւաքածուի միւս նմուշների հետ - կազմում են թեմատիկ մէկ ամբողջութիւն: Յատկապէս արժէքաւոր են Ժիրայր Գաբրիէլեանի[2], Փ. Չիֆթալարեանի[3], Երանուհի Հայտոսթեանի[4], Յակոբ Մոմճեանի[5] եւ այլոց նուիրատուութիւնները: Այս շարքում անգնահատելի տեղ ունի «Թանգարանի բարեկամ» կոչմանն արժանացած Յակոբ Ճելալեանը, որի նուիրատուութիւնների հաւաքածուն բաղկացած է պղնձագործական եւ արծաթագործական առարկաներից, զարդերից, զէնքերից, Կուտինայի յախճապակուց[6]:

2007ին Ճելալեանը ՀԱԹին նուիրաբերեց 130 փորագրանկար՝ մեծմասամբ օտար վարպետների գործեր, որոնցում արտացոլուած են Հայաստանի հետ պատմական տարբեր ժամանակներում տեղի ունեցած իրադարձութիւններ ու դէպքեր: Հաւաքածուն ներառում է տպագիր մամուլ, գրքերի էջեր, քարտէզներ, որոնք տպագրուած են ԺԶ.-ԺԹ. դարերում, Հայաստանից դուրս, եւ պատմաքաղաքական տեղեկատուութեան աղբիւր են հանդիսանում Հայաստանի մասին[7]:

---

[1] Յօդուածը նուիրուած է Յակոբ Ջելալեանի պայծառ յիշատակին:

[2] Տե՛ս՝ ՀԱԹ, ԱԿ-3 ֆոնդ, համար 8225/1-17 պղնձէ ափսէների հաւաքածուն:

[3] Գ. Աղանեան, «Հայկական զինագործութիւնը XIX դարում--XX դարի սկզբին (ըստ Կարնոյ եւ Ախալցխայի նիւթերի)», *Գիտական աշխատութիւններ*, III:2000, էջ 129-36:

[4] ՀԱԹ, համար 7010/1-334 հաւաքածու:

[5] Ա. Ասատրեան, «Յակոբ Մոմճեանի նուիրատուութիւնների հաւաքածուն», *Թանգարան հանդէս*, 2011, էջ 144-152:

[6] Տե՛ս՝ Ս. Պօղոսեան, Ս. Պապիկեան, Ա. Ասատրեան, Զ. Ծատուրեան, Ա. Ճելալեան, *Յակոբ Ճելալեանի նուիրատուութիւնների կատալոգ*, Տիգրան Մեծ, հրատ. Երեւան 2008:

[7] Հաւաքածուն ներառում է նաեւ հայկական տարազի նմուշներ պատկերող նկարներ (Ս. Պօղոսեան, «Կովկասեան տարազով կերպարներ եւրոպական փորագրանկարներում», *Աւանդականը եւ արդիականը հայոց մշակոյթում XVI (Դերենիկ Վարդումեանի ծննդեան 90-ամեակին նուիրուած գիտաժողովի նիւթերի ժողովածու)*, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն հրատ., Երեւան,2014, էջ 111-21:

Յատկապէս մեծ արժէք ունեն հաւաքածուի 27 քարտէզները, որոնք տպագրուած են ԺԷ.-ԺԹ. դարերում, Եւրոպայում (Ֆրանսա, Անգլիա, Հոլանտա) եւ հանդիսանում են ժամանակի հեղինակաւոր տպագրական ընկերութիւնների ու լաւագոյն քարտէզագիր-հեղինակների գործունէութեան արդիւնք: Դրանք վերատպութիւններ են աւելի հին շրջանի քարտէզներից եւ ունեն աղբիւրագիտական ու պատմական մեծ արժէք՝ թէ՛ որպէս թանգարանային հաւաքածու եւ թէ՛՝ պատմաքաղաքական վաւերագրեր[8]:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Քարտէզ եզրն իյայտ է եկել միջնադարում՝ Վերածննդի դարաշրջանում: Մինչայդ գործածւում էին tabula, descriptionis բառերը: Եզրը ծագում է լատիներէն charta (թերթ, թուղթ) բառից, որն իր հերթին առաջ է եկել յունարէն χαρτηζ (խարտէս) բառից: Այժմ այս բառն օգտագործւում է աշխարհի մի շարք լեզուներում: Ոչ-պակաս տարածուած է նաեւ լատիներէն mappa բառից ծագող եզրը, որը նշանակում է կտաւի կտոր: Միքանի լեզուներում գործածւում են երկու եզրերն էլ, երբեմն՝ տարբեր նրբիմաստներով, օրինակ՝ անգլերէնում chart եզրով նշում են ծովային եւ օդագնացագիտական քարտէզները, սպաներէնում carta եզրով նշում են ծովային եւ աստղագիտական քարտէզները: Գոյութիւն ունեն նաեւ քարտէզ բառի տիպիկ ազգային անուանումներ. ճափոներէն՝ tizu, հունգարերէն՝ terkep լիտվերէն՝ zemelapis եւն.[9]:

Միջնադարեան Հայաստանում քարտէզ (քարտէս) բառին զուգահեռ գործածւում էին նաեւ աշխարհացոյց, աշխարհագիր, երկրագրութիւն, բառերը: Աշխարհացոյց բառը գործածութեան մէջ է եղել մինչեւ ԺԷ.-ԺԸ. դարերը: Օրինակ՝ 1695ին Ամսթերտամում հրատարակուած քարտէզը կոչւում է «Համատարած աշխարհացոյց»[10], 1778ին Վենետիկում Շահամիր Շահամիրեանի պատուէրով տպագրուած Հայաստանի քարտէզը՝ «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»[11]:

---

[8] Քարտէզները գրանցուած են թանգարանի «Փ» (Փաստաթուղթ) ֆոնդում՝ 8332 համարի տակ եւ թանգարանի քարտէզների միակ հաւաքածուն են, ինչն առաւել արժէքաւոր եւ նպատակային է դարձնում դրանց ուսումնասիրութիւնն ու գիտականօրէն շրջանառուելը: Թանգարանի «Փ» ֆոնդում են պահւում նաեւ համար 299՝ յունարէնով տպագրուած «Փոքր Ասիա-Միջագետք» քարտէզը եւ համար 300 երկրագունդը, որոնք համար 8332 հաւաքածուի մաս չեն կազմում, ուստի այս աշխատանքում դրանց չենք անդրադարձել:

[9] А. Берлянт, *Картография* (Քարտէզագրութիւն), Ասպեկտ պրէսս, Մոսկուա, 2002, էջ 5:

[10] Ս. Տ. Երեմեան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»ի*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1963, էջ 17:

[11] Ծ. Գրիգորեան, «Շահամիր Շահամիրեանի "Աշխարհացոյց Հայաստանեաց"-ը», *Բանբեր Մատենադարանի*, 6:1962, էջ 354:

Քարտէզն աշխարհագրական, ինչպէս նաեւ պատմական ու ժամանակագրական տեղեկութեան պահպանման ու փոխանցման արդիւնաւէտ միջոց է: Այն թոյլ է տալիս տարածքի ամբողջական դիտարկում եւ վերլուծութիւն՝ տեղանքի ոչ-մեծ հատուածից մինչեւ երկրագնդի մակերեւոյթն ամբողջութեամբ, արտացոլում պատմաաշխարհագրական տարբեր իրողութիւնները, դրանց յաջորդականութիւնն ու փոխկապակցուածութիւնը[12]:

Քարտէզի եւ քարտէզագրութեան պատմութիւնն անխզելիօրէն կապուած է մարդկային հասարակութեան զարգացման պատմութեան հետ: Ծնունդ առնելով մարդկութեան քաղաքակրթութեան արշալոյսին, գրերի իայտ գալուց դեռ շատ առաջ, քարտէզագրական պատկերները նախապէս ծառայում էին որպէս սնունդ հայթայթելու եւ որսատեղիների մասին տեղեկութիւն հաղորդելու միջոց: Այս պատկերներն արտում էին ամենատարբեր նիւթերի՝ քարերի (ժայռերի), քարանձաւների պատերի, ոսկրէ թիթեղների, կաւէ սալիկների, մագաղաթի, թղթի վրայ եւն.[13]:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր խնդրից դուրս է տալ ՀԱԹի քարտէզների գիտական դասակարգումն ու տիպաբանումը[14]: Սոյն աշխատանքում քարտէզները խմբաորել ենք հիմք ընդունելով դրանց առնչուածութիւնը Հայաստանին ու հայ ժողովրդի պատմութեանը: Հետեւաբար, քարտէզները խմբաւորել ենք հետեւեալ սկզբունքներով՝ ա) Մեծ Հայքը եւ յարակից տարածքները, բ) Փոքր Ասիան եւ յարակից տարածքները, գ) ԺԹ. դ. ռազմաքաղաքական իրադարձութիւններ պատկերող, եւ դ) աստուածաշնչեան քարտէզներ: Նման խմբաւորման նպատակն է գիտական հանրութեանը հասանելի դարձնել ՀԱԹի քարտէզների հաւաքածուն, մասնագիտական գրականութեան հետ համեմատական վերլուծութեամբ լուսաբանել հաւաքածուի առնչութիւնը Հայաստանին ու հայ ժողովրդի պատմութեանը[15]:

---

[12] Р. А. Жмойдяк, Л. В. Атоян, *Картография* (Քարտէզագրութիւն, դասախօսութիւններ), Մինսկ, 2006, էջ 20-21:

[13] Жмойдяк, Атоян, էջ 8:

[14] Քարտէզների գիտական դասակարգման վերաբերեալ տե՛ս՝ К. Салищев, *Картография* (Քարտէզագրութիւն), Մոսկուա, «Բարձրագոյն դպրոց» հրատ., 1982, էջ 5-10. նաեւ՝ А. Берлянт, *Картография* (Քարտէզագրութիւն), Ասպեկտ պրէսս, Մոսկուա, 2002, էջ 5-20. նաեւ՝ Жмойдяк-Атоян, էջ 1-7. նաեւ՝ Ռ. Գալչեան, *Հայաստանը համաշխարհային քարտէզագրութեան մէջ*, Փինթինֆօ հրատ., Երեւան, 2005, էջ 16-29, 64. նոյնի՝ վերահրատարակութիւնը՝ Երեւան, Փրինթինֆօ հրատ., Երեւան, 2015, էջ 19-29. նաեւ՝ R. Galichian, "A Brief History of the Maps of Armenia," *Բանբեր հայագիտութեան*, 1:2013, էջ 83-106:

[15] Այս աշխատանքում անդրադարձ չենք կատարել միայն հաւաքածուի համար 130 յունալեզու «Կրետէ կղզին» քարտէզին, քանի, որ վերջինս իր ընդգրկման տա-

ՄԵԾ ՀԱՅՔԸ ԵՒ ՅԱՐԱԿԻՑ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ ՊԱՏԿԵՐՈՂ ՔԱՐՏԷԶՆԵՐ

Ք.ա. Զ. դարի բաբելոնեան կաւէ սալիկը մեզ հասած աշխարհի հնագոյն քարտէզն է, որտեղ աշխարհը պատկերուած է շրջանաձեւ՝ շրջապատուած «դառը» ջրերով, որոնց մէջ կան եօթ կղզիներ: Այս քարտէզում աշխարհի կենտրոնը Բաբելոնն է, որի մօտ նշուած են Ասորեստանն ու Հայաստանը[16]:

Հերոդոտոսը (484-425 Ք.ա.) իր *Պատմութեան* մէջ նշում է, թէ միլեթացի Արիստագորասը Սպարտայում Կլէոմենէսին ցուցադրել է «*պղնձէ մի տախտակ (քարտէզ - Ա.Ա.), որի վրայ փորագրուած էր երկրի ուրուագիծը, ամբողջ ծովն ու բոլոր գետերը: Լիւդիացիներից դէպի արեւելք,- պատմում է Արիստագորասը,- բնակւում են փռիւգները… նրանց յաջորդում են կապադովկիացիները… սրանց սահմանակից են կիլիկեցիները, որոնք տարածւում են մինչեւ այն ծովը, որտեղ գտնւում է Կիպրոս կղզին: … Այստեղ կիլիկեցիներին յաջորդում են արմէնները…* »[17]:

Հայաստանի աշխարհագրական նկարագրութիւնն ընդհանուր առմամբ պահպանուել է Հերոդոտոսի *Պատմութեան* մէջ[18]: Առաւել ամբողջական նկարագրութիւններ տուել են յոյն աշխարհագէտ ամասիացի Ստրաբոնը[19] (65-25), հռոմէացի հեղինակ Պլինիոս Աւագը[20] (23-97), եւ մասնաւորապէս յոյն աշխարհագէտ Կլաւդիոս Պտղոմէոսը (90-167) իր *Աշխարհագրութիւն* աշխատութեան մէջ: Շատ կարեւոր է Պտղոմէոսի այն տեղեկութիւնը, թէ Կուր գետը հանդիսանում է Մեծ Հայքի հիւսիսային սահմանը[21]:

րածքներով եւ աշխարհագրութեամբ չի առնչւում Հայաստանին ու նրա հետ կապուած պատմա- կամ ռազմա-քաղաքական իրադարձութիւններին:

[16] Գալչեան, *Հայաստանը համաշխարհային*, էջ 16, 64. նաեւ նոյնի՝ վերահրատարակութիւնը, էջ 19, 66. նաեւ՝ Galichian, էջ 83:

[17] Հերոդոտոս, *Պատմութիւն ինը գրքից*, թարգմ.՝ Ս. Կրկեաշարեան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1986, էջ 305:

[18] Հերոդոտոս, էջ 79-80, 197, 305, 306-07, 568-78:

[19] *Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, N 1 Ստրաբոն*, քաղեց եւ թարգ. Հ. Աճառեան, Պետական համալսարանի հրատ., Երեւան, 1940. նաեւ՝ Պ. Յովհաննիսեան, Ա. Մովսիսեան, *Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեստոմատիա, հատոր 1 (Հնագոյն ժամանակներից մինչեւ Ք.յ. 298 թ.)*, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 2007, էջ 279-86:

[20] *Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր 1,* Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1971, էջ 836-38. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեստոմատիա, հատոր 1*, էջ 287-91:

[21] Երեմեան, էջ 69. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր 1*, էջ 839. նաեւ՝ *Հայաստանի ազգային ատլաս, հատոր Բ*, Գէոդեզիայի եւ քարտէզագրութեան կենտրոն» ՊՈԱԿ, Երեւան, 2008, էջ 7. նաեւ՝ Պ. Յովհաննիսեան, Ա. Մովսիսեան, *Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեստոմատիա, հատոր 2, (III դարի վերջերից մինչեւ IX դարի կէսերը)*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2011, էջ 9-14. նաեւ՝ Մ. Մալ-

Ըստ Պտղոմէոսի (Գիրք 5, գլուխ 13, § 1)՝ Մեծ Հայքի սահմանը հիւսիսից կազմում է Կողքիսի մի մասը, ապա Վիրքը եւ Աղուանքը՝ Կուր գետով: Արեւմուտքից սահմանագիծն անցնում է Եփրատ գետով, որը բաժանում էր Մեծ Հայքը Կապադովկիայից (այսինքն՝ վերջինիս կազմի մէջ մտնող Փոքր Հայքից), ապա Եփրատից հիւսիս-արեւելք ձգուող Մոսխական լեռներով, մինչեւ Կողքիս: Արեւելքից Մեծ Հայքի սահմանն է Վրկանից (Կասպից) ծովի մասը՝ Կուր գետի գետաբերանից մինչեւ 79° 45 Ր-43° 20 Ր վրայ գտնուող կէտը: Այնուհետեւ սահմանն անցնում էր յիշեալ կէտից դէպի արեւմուտք Կասպից լեռներով, որոնք բաժանում են Մեծ Հայքը Մեդիայից: Հարաւից Մեծ Հայքը սահմանակից է Միջագետքին, սկսած Եփրատ գետից, Տաւրոս լեռներով եւ Տիգրիս գետով: Ապա սահմանագիծն անցնում է Նիփատէս (Նպատ), բաժանելով Մեծ Հայքը հարաւում գտնուող Ասորեստանից, մինչեւ Կասպից լեռները[22]:

Վերը նկարագրուած աշխարհագրական ընդգրկումն ունեն հաւաքածուի համար 105, 111, 112, 117, 120, 126 եւ 127 քարտէզները[23]: Բոլոր եօթ քարտէզներում Մեծ Հայքի հիւսիսում (արեւմուտքից արեւելք) նշուած են Կողքիսը, Իբերիան եւ Աղուանքը, հարաւում՝ Միջագետքն ու Ասորեստանը, արեւելքում՝ Կասպից ծովը, Մեդիան, արեւմուտքում՝ Պոնտոսը եւ Կապադովկիան:

Համար 111 (Armenia, Colchis, Iberia, Albania & c.) քարտէզն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ եւ վարչական բաժանմամբ հիմնականում համապատասխանում է Պտղոմէոսի «Ասիայի III աղիւսակ» (Asiae tabula tertia) քարտէզին[24]: Քարտէզի կենտրոնում Մեծ Հայքն է, որին հիւսիսից սահմանակից են Կողքիսը, Իբերիան, Աղուանքը, հարաւից՝ Միջագետքը. արեւմուտքից Մեծ Հայքի սահմանները հասնում են մինչեւ Եփրատ գետը: Սրա հետ մէկտեղ քարտէզում կան անճշտութիւններ. Արեւելքում Մեծ Հայ-

---

խասեան, «Մեծ Հայքի Թագաւորութեան սահմաններն ըստ Կլաւդիոս Պտղոմէոսի "Աշխարհագրութիւն" երկի», *Հայաստանի Հանրապետութեան եւ մերձաւոր արտասահմանի երկրների փնտրեսութեան զարգացման եւ տեղաբաշխման ժամանակակից հիմնախնդիրները (գիտական յօդուածների ժողովածու)*, Երեւանի պետական համալսարան, Երեւան, 2017, էջ 39:

[22] Տե՛ս՝ ծանօթ. 21:

[23] Քարտէզների հաւաքածուն գրանցուած է 8332 համարի ներքոյ՝ 104-130 հերթական համարներով՝ 8332/104, 8332/105, եւն.: Այստեղ եւ յետագայում նշել ենք միայն քարտէզների համարները:

[24] Հաւաքածուն չի ներառում քարտէզներ (կամ դրանց վերատպութիւններ) Պտղոմէոսի *Ասիայի III քարտէզ*ից: Հմմտ.՝ Գալչեան, էջ 92-93, 118-19, 130-31, 166-69, 174-75, 184. նաեւ նոյնի վերահրատարակութիւնը՝ էջ 96-97, 118-19, 132-33, 164, 166-67, 169. նաեւ՝ Կ. Մութաֆեան, Է. Վ. Լով, *Հայաստանի պատմական ատլաս. Մերձաւոր Արեւելքը եւ Կովկասը մ.թ.ա. VII դարից մինչեւ XXI դար*, Տիգրան Մեծ հրատ., Երեւան, 2017, էջ 94-95:

քի սահմանները չեն հասնում մինչեւ Վրկանայ (Կասպից) ծով, այլ սահմանափակուած են Կուրի ու Արաքսի միջագետքում, հիւսիսային սահմանը գծուած է զգալիօրէն դէպի հարաւ՝ յօգուտ Իբերիայի, Կուր գետը գրեթէ ամբողջութեամբ հոսում է Իբերիայի տարածքով, իսկ վերջինիս հարաւային սահմանն անցնում է գրեթէ անմիջապէս Սեւանայ լճի հիւսիսով (նկար 1):

Համար 112 (Colchis, Iberia, Albania, Armenia, Mesopotamia, Assyria, et Babylonia), 117 (Armenia, Mesopotamia, Babylonia, Assyria), 120 (Armenia, Mesopotamia, Assyria et Babylonia), 126 եւ 127 քարտէզների համար դարձեալ որպէս սկզբնաղբիւր են ծառայել Պտղոմէոսի քարտէզները կամ դրանց վերատպութիւնները. քարտէզների աշխարհագրական բաժանումը եւ տեղանունները տրուած են ըստ Պտղոմէոսի[25]: Այս քարտէզների ընդգրկման սահմանները հարաւում հասնում են մինչեւ Պարսից ծոց:

Այս խմբում ուշադրութեան են արժանի մասնաւորապէս համար 126 եւ 127 քարտէզները:

Համար 126 (Byzantinisches Reich, östliches blatt՝ Բիւզանդական Կայսրութիւն, արեւելեան թուղթ) քարտէզը ԺԹ. դարի գերմանացի աշխարհագէտ ու պատմաբան Կարլ Ֆոն Սպրունէրի (1803-92) «Պատմական ատլաս»ից է (K. v. Sprunner, *Histor. Atlas*) կամ դրա վերատպութիւնն է: Ի տարբերութիւն հաւաքածուի միւս քարտէզների, որտեղ Հայաստանը նշուած է Մեծ Հայք (Armenia Maior) կամ ուղղակի Հայաստան (Armenia) անուններով, այս քարտէզում Մեծ Հայքը բաժանուած է արեւելեան եւ արեւմտեան հատուածների: Արեւմտեան հատուածը նշուած է Armenia, արեւելեանը՝ Haiastan անունով: Տեղանունների մի մասը նոյնպէս տրուած է լատիներէն եւ լատինատառ տեղական անուանումներով, օրինակ՝ Gogarene-Gugarkh (Գոգարենէ-Գուգարք), Otene-Uti (Օտենէ-Ուտի(ք), Phaitakaran (Փայտակարան), Vaspurakan, Turuberan, իսկ Արաքս գետը նշուած է Araxe, Eraskh եւ Rakhsi անուններով[26] (նկար 2):

Համար 127 (Albania, Iberia, Colchis, Armenia, Mesopotamia, Babylonia, Assyria) քարտէզը դարձեալ Սպրունէրի հրատարակած ատլասից է (*Atlas Antiqus* N XXVII)[27]: Այս քարտէզում Մեծ Հայքն ու Փոքր Հայքը նշուած են լատիներէն՝ Armenia Maior եւ Armenia Minor: Միաժամանակ մանրամասն նշուած են Մեծ Հայքի տեղանունները՝ լատիներէն եւ լատինատառ տեղական անուանումներով, օրինակ՝ Basoropeda-Vaspuracan, Otene–Uti, Sakasene-Artsakh, Caspiane-Phaitakaran, Siracene-Schirak, Cotacene-Kotaikh եւն.: Կարեւոր է նշել, որ քարտէզում Գուգարքը նշուած է Մեծ Հայքի կազ-

[25] Տե՛ս՝ ծանօթ. 24:

[26] Տե՛ս՝ Գալչեան, էջ 242-43. նաեւ նոյնի վերահրատարակութիւնը՝ էջ 240-41:

[27] Տե՛ս՝ ծանօթ. 26:

մում եւ Կուր գետը հանդիսանում է Մեծ Հայքի հիւսիսային սահմանը[28] (նկար 3):

Համար 105 քարտէզը (Armenia Vetvs In Quatuor Partes ad Tempora Ivstiniani Imp) (Հայաստանը՝ բաժանուած չորս մասի՝ Յուստինիանոսի օրօք) պատկերում է Հայաստանի (Մեծ եւ Փոքր Հայքեր) վարչական բաժանումը՝ Յուստինիանոս Ա. կայսեր (483-565) ժամանակաշրջանում (հեղինակ՝ Ֆիլիպ դէ լա Ռու, 1653ին)[29]: Քարտէզում պատկերուած են Մեծ Հայքը (Armenia Maior), Ա., Բ. եւ Գ. Հայքերը (Armenia Prima, Armenia Secvnda, Armenia Tertia): Դ. Հայքը, որը պատմական Ծոփքն է[30], քարտէզում նշուած չէ, սակայն նշուած են Անձիտ (քարտէզում՝ Anzetene, Antizena, Anaeita) եւ Բալահովիտ (քարտէզում՝ Balabithena)[31] գաւառները[32] (նկար 4):

Բաժինն աւարտելուց առաջ նպատակայարմար է անդրադառնալ եւս երկու քարտէզի: Համար 104 քարտէզը (Tabvla Asia V) վերատպութիւն (կրկնօրինակ) է Պտղոմէոսի *Աշխարհագրութիւն* աշխատութիւնից, ընդգրկում է Ասորեստանը, Մեդիան, Պարթեւաստանը (Parthia), Պարսկաստանը (Persia), Հիրկանիան (Hyrcania) եւ Կարմանիան, իսկ արեւմուտքում (հիւսիսից հարաւ), որպէս յարակից տարածքներ (երկրներ) նշուած են Հայաստանը, Միջագետքը եւ Անապատային Արաբիան քարտէզի վերեւի երկու անկիւններում կան լատինատառ գրութիւններ՝ Della Geografia gi Tolomeo եւ՝ Libro sefto (նկար 5):

Առանձնայատուկ ուշադրութեան է արժանի քարտէզի հակառակ երեսը, որտեղ կայ լատինատառ գրութիւն՝ երկու սիւնակով: Ա. սիւնակի վերեւում գրուած է Della Geografia gi Tolomeo, վերնագիրն է՝ "Il Sito Dell'Arabia", եկրորդինը համապատասխանաբար՝ "Libro sefto Tavola Qvinta D'Asia Antica": Բ. սիւնակի գրութիւնն ունի համարակալում՝ 136, Ա. սիւնակի համարակալումը ջնջուած է: Այս ամէնը թոյլ է տալիս ասելու, որ քարտէզը էջ է (վերահրատարակութիւն) Պտղոմէոսի *Աշխարհագրութիւնից*:

Նոյն վարչական բաժանումն ունի համար 113 քարտէզը (Regiones intra Mare Hyrcanum, Oxum Fl. Indicum Pelagus et Sin. Persicum Sit) (Վրկանայ -

---

[28] Տե՛ս՝ ծանօթ. 21:

[29] Համեմատութեան համար տե՛ս՝ Գալչեան, էջ 168, 171. նաեւ նոյնի վեահրատարակութիւնը՝ էջ 169. նաեւ Մութաֆեան-Լով, էջ, 40-41, 120-21:

[30] Երեմեան, էջ 106. նաեւ՝ Բ. Յարութիւնեան, *Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, Արեւմտեան եւ հարաւային աշխարհներ*, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 2001, էջ 114-45. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեստոմատիա, հատոր 2*, էջ 15:

[31] Երեմեան, էջ 107:

[32] Տեղանունների եւ դրանց տարընթերցումների մասին առաւել մանրամասն տե՛ս՝ Յարութիւնեան, 2001, էջ 117:

Կասպից - ծովի, Օքսում (Ամուդարիա) գետի, Հնդկական ծովի եւ Պարսից ծոցի միջեւ գտնուող տարածքները) եւ տեղանուններն էլ տրուած են ըստ Պտղոմէոսի, սակայն կազմուած է ԺԹ. դարի քարտէզագրական չափանիշերին համապատասխան (նկար 6):

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՆ ԵՒ ՅԱՐԱԿԻՑ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ ՊԱՏԿԵՐՈՂ ՔԱՐՏԷԶՆԵՐ

Փոքր Ասիան (Asia Minor) եւ յարակից տարածքները, այդ թւում նաեւ Հայաստանը (պատմական Մեծ կամ Փոքր Հայքերը) պատկերող քարտէզներից (համար 106, 107, 116, 118, 119, 121 եւ 122) երկուսում (համար 119 եւ 121) պատկերուած է Կիւրոսի արշաւանքի[33], ինչպէս նաեւ Կունաքսայի ճակատամարտից յետոյ Հայաստանի վրայով նահանջի ճանապարհը բռնած տասը հազար վարձկան յոյների նահանջի երթուղին: Երկու քարտէզներում էլ նշուած են Սարդէսը, Կունաքսան, Կենտրիտիս գետը (Արեւելեան Տիգրիս, այժմ Բոհտան սու)[34], որն անցնելուց յետոյ յոյն վարձկանները մտան Հայաստան եւ Տրապիզոն, որտեղից ծովով հասան Պերգամոն քաղաք:

Համար 121ում (Cyri Expeditio) (Կիւրոսի արշաւանքը), ի տարբերութիւն համար 119ի (Tableau de la Retraite des Dix Mille), նշուած չէ Կիւրոսին Միջերկրական ծովով օգնութեան շտապող զօրքերի ճանապարհը, իսկ համար 119ում նշուած է միայն Եփեսոսից (Փոքր Ասիա) օգնութեան եկող զօրքի երթուղին[35]:

Համար 107 քարտէզի (Patriarchatus Constantinopolitani) (Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութիւն) հեղինակն է ֆրանսացի քարտէզագէտ, "Թագաւորական աշխարհագէտ" Նիկոլաս Սանսոնը (1600-67)[36]: Քարտէզում

---

[33] 401ի գարնանը, դուրս գալով Սարդէսից, Լիկիայի, Փռիւգիայի եւ Կապադովկիայի սատրապ Կիւրոս Կրտսերը, մեծաթիւ զօրքով, արշաւանք սկսեց ընդդէմ հարազատ եղբօր, պարսից արքայ Արտաքսերքսէս Բ. Մեմնոնի (404-358): Անցնելով Փոքր Ասիան՝ արշաւող բանակը, որի կազմում էր յոյն վարձկանների մի ջոկատ, Կիլիկիայի ու Ասորիքի վրայով մուտք գործեց Միջագետք եւ Եփրատի ձախ ափով ուղղուեց հարաւ: Չհասած Բաբելոն քաղաքին՝ Կունաքսայի մօտ տեղի ունեցաւ վճռական ճակատամարտը, որի ելքն աղէտաբեր եղաւ Կիւրոսի համար: Նա սպանուեց, իսկ բանակը քայքայուեց, ցաքուցրիւ եղաւ: (Կիւրոսի արշաւանքի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Քսենոփոն, *Անաբասիս*, թարգմ.՝ Ս. Կրկեաշարեան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1970, էջ 10, 88, 223, 226-227, 259 (ծանօթ. 7):

[34] Քսենոփոն, էջ 88, 226. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտր. 1*, էջ 27:

[35] Կիւրոս Կրտսերին ծովով օգնութեան էին գնում 25 նաւ Եփեսոսից եւ 35 նաւ՝ Պելոպոնէսից (*Հայաստանի ազգային ատլաս, հատոր Բ*, Գէոդեզիայի եւ քարտէզագրութեան կենտրոն, ՊՈԱԿ, Երեւան, 2008, էջ 19՝ «Կիւրոս կրտսերի վարձկան տաս հազար յոյների արշաւանքի եւ Հայաստանով նահանջի երթուղին» քարտէզը:

[36] Գալչեան, էջ 26, 174-75. նաեւ նոյնի վերահրատարակութիւնը՝ էջ 27, 172-73:

պատկերուած է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութեանը պատկանող երկրների վարչական բաժանումը: Պատրիարքութիւնն ընդգրկում է ամբողջ Փոքր Ասիան (բացառութեամբ Կիլիկիայի, որի տարածքն ընդգրկուած է Անտիոքի պատրիարքութեան կազմում), Բալկանեան թերակղզու մի մասը (Թրակիան) եւ Լազիկէն (Մեծ Հայքի հիւսիսում): Արեւելքում քարտէզի ընդգրկման տարածքները հասնում են մինչեւ Հայաստան (Մեծ Հայք), սակայն այստեղ, ինչպէս նաեւ Հայաստանից հիւսիս տեղանունները նշուած չեն: Մեծ Հայքում նշուած են Սեւան, Վան եւ Ուրմիա լճերը եւ Տաւրոսեան լեռնաշղթան, որից հարաւ նշուած է Անտիոքի պատրիարքութիւնը (տեղանունները նշուած չեն):

Փոքր Ասիայի հիւսիսում (Եւքսինեան Պոնտոսի - Սեւ ծով - հարաւում) նշուած են կայսրութեան կազմի մէջ մտնող երկրամասերը՝ Պողեմոնական Պոնտոսը (Pontus Polemoniacus), Հելենոյ Պոնտոսը[37] (Heleno Pontvs)՝ Ամասիա (Amasia) կենտրոնով, Պափլագոնիան (Paphlagonia), Հոնորիադան (Honorias)[38], Բիւթանիան (Bithynia): Պողեմոնական Պոնտոսից հարաւ նշուած է Փոքր Հայքը՝ բաժանուած երկու մասի՝ Ա. Հայք (Armenia Prima) եւ Բ. Հայք (Armenia Secunda): Ինչպէս տեսնում ենք, քարտէզում արտացոլուած է Գ.-Դ. դդ. Փոքր Ասիայում գոյութիւն ունեցող վարչական բաժանումը[39]:

Համար 116 (Asia Minor), 118 (Carte de l'Asie Mineure Ancienne), 122 (ASIE MINEURE) քարտէզներում Փոքր Ասիայի երկրները պատկերուած եւ սահմանագծուած են որպէս ինքնուրոյն վարչական միաւորներ: Այս քարտէզներում նոյնպէս ընդգրկման տարածքներն արեւելքում հասնում են մինչեւ Մեծ Հայք:

Համար 122ում Փոքր Հայք անունը նշուած չէ. վերջինիս տարածքը զբաղեցնում են Պոնտոսը եւ Կապադովկիան: Փոխարէնը մանրամասն նշուած են Մեծ Հայքի տեղանունները:

---

[37] Այս երկրամասը նախապէս կոչւում էր Դիոսպոնտոս (Diospontus), Հելենոպոնտոս (Helenopontus) է վերանուանուել Կոստանդին Մեծի (306-37) օրօք՝ ի պատիւ նրա մօր՝ Հեղինէի (Ն. Ադոնց, *Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում*, Հայաստան հրատ., Երեւան, 1987, էջ 101-02):

[38] Հոնորիադան կազմուել է Թէոդոս Ա. Մեծ կայսեր օրօք (379-95), գլխաւորապէս Արեւելեան Բիւթանիայի հողերից՝ ի պատիւ նրա որդու՝ Հոնորիոսի՝ 384ին (Ադոնց, էջ 102):

[39] 297ին, Հռոմէական Կայսրութիւնը բաժանուեց 12 դիոցէզների (վարչական միաւորներ), որոնցից երկուսը՝ Oriens եւ Pontica, կազմուած էին ասիական ծայրագոյն տիրոյթներից: Համաձայն Դիոկղետիանոս կայսեր (284-305) նահանգային բարենորոգման (297 թ.) վերը թուարկուած երկրամասերը մտնում էին Հռոմէական Կայսրութեան Pontica դիոցէզի մէջ: Փոքր Ասիայի վարչական բաժանումների մասին մանրամասն տե՛ս՝ Ադոնց, էջ 81-106:

Համար 118 քարտէզում Փոքր Հայքը (Armenia Minore) նշուած է, սակայն ոչ որպէս առանձին վարչատարածքային միաւոր, այլ գտնւում է Կապադովկիայի կազմում: Սա ցոյց է տալիս, որ հեղինակը (Մ. Լափի, ֆրանսացի գնդապետ), 1831ին քարտէզը կազմելիս, ի թիւս այլ աղբիւրների, օգտուել է նաեւ Պտղոմէոսի *Աշխարհագրութիւն*ից՝ մասնաւորապէս՝ Պտղոմէոսի «Ասիայի III Աղիւսակ» քարտէզից[40]:

ԺԹ. ԴԱՐԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊԱՏԿԵՐՈՂ ՔԱՐՏԷԶՆԵՐ

Յաջորդ խումբը կազմում են այն քարտէզները, որոնցում արտացոլուած են Հայաստանում ԺԹ. դարում պատահած աշխարհաքաղաքական իրադարձութիւններ:

Համար 123ում (Turquie d'Asie et les Provinces du Caucase) պատկերուած է Հայաստանում 1826-28ի ռուս-պարսկական երկրորդ 1828-29ի ռուս-թուրքական պատերազմներից յետոյ գոյութիւն ունեցող վարչական բաժանումը: Ուշագրաւ է, որ այս քարտէզում Էրզրումի վիլայէթը[41] նշուած է Armenie, իսկ Հայկական մարզը նշուած է Armenie Russe անունով[42]: Կարսը նշուած է Օսմանեան Կայսրութեան կազմում[43] (նկար 7):

---

[40] Պտղոմէոսի ժամանակ Փոքր Հայքը վարչականօրէն գտնւում էր Կապադովկիայի կազմում (Երեմեան, էջ 15, ծանօթ. 2):

[41] Ըստ 1555 Մայիսի 29ին Ամասիայում կնքուած թուրք-պարսկական հաշտութեան պայմանագրի՝ Հայաստանը բաժանուեց Օսմանեան Թուրքիայի եւ Իրանի միջեւ: Թուրքիային անցան Արեւմտեան Հայաստանի գաւառները, իսկ Իրանին՝ Արեւելեան Հայաստանն ու Վրաստանի մեծ մասը, ինչպէս նաեւ՝ Անդրկովկասի արեւելեան շրջանները (այժմեան Ադրբեջանի տարածքը): Արեւմտեան Հայաստանում կազմաւորուեցին Էրզրումի (Կարինի), Վանի, Կարսի, Ախալցխայի, Սեբաստիայի, Տիարպեքիրի, աւելի ուշ նաեւ՝ Խարբերդի, Պիթլիսի (Բաղէշի), Տրապիզոնի էյալէթները, որոնք յետագայում վերանուանուեցին վիլայէթներ: Դրանցից ամենամեծն Էրզրումի (Կարինի) վիլայէթն էր, որի փաշան օժտուած էր սերաքիարի (փոխարքայի) իրաւունքներով: Պատահական չէ, որ այս շրջանի պատմական բազմաթիւ քարտէզներում Էրզրումի նահանգը (էյալէթը) նոյնացւում էր ամբողջ Հայաստանի՝ Արմենիայի հետ (մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Մելքոնեան, *Էրզրում, (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրութիւն)*, Հայաստան ԳԱԱ հրատ., Երեւան, 1994, էջ 28-29):

[42] 1828 Փետրուարի 10ին (22ին) կնքուած Թուրքմենչայի պայմանագրով ռուս-պարսկական պետական սահմանագիծը հարաւում հասցուեց մինչեւ Արաքս գետը: Պարսկաստանը պաշտօնապէս ճանաչեց Երեւանի ու Նախիջեւանի խանութիւնների եւ Օրդուբադի գաւառի միացումը Ռուսաստանին (*Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր V*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1974, էջ 170): 1828 Մարտի 20ին Նիկոլայ Ա.ը, Թուրքմենչայի պայմանագիրը վաւերացնելուց անմիջապէս յետոյ ստորագրած հրամանագրով ահստատում էր. «Համաձայն Պարսկաստանի հետ կնքուած պայմանագրի, հրամայում եմ՝ Պարսկաստանից

Համար 129՝ (The Turkish Empire) քարտէզը պատկերում է Ղրիմի պատերազմի գլխաւոր թատերաբեմերը: Այնտեղ նշուած են Մոլտովան, Վալախիան, Բեսարաբիան, Սուրբ Նիկոլայի ամրոցը, Ղրիմի կարեւոր ռազմական խարիսխ Սեւաստոպոլը, Պախչիսարայը, Սիմֆերոպոլը: Հոծ գծով նշուած է ռուսական զօրքերի տեղաշարժի ուղին՝ Russian Military Road: Կովկասեան ճակատում նշուած են Կարսը, Ախալցխան, Արտահանը[44]:

Համար 128ում (The Seat of War in Asia) պատկերուած է Ղրիմի պատերազմի կովկասեան ռազմաճակատը: Մանրամասն նշուած են տեղանունները՝ Կարսը, Ախալքալաքը, Երեւանը, Ախալցխան, Ալեքսանդրապոլը, Թիֆլիսը, Պաթումը, Օզուրգեթին:

Քարտէզի ներքեւում պատկերուած է Կարսը՝ յարակից տարածքներով: Կարեւոր կէտերից նշուած են Կարսը եւ Օլթին:

Քարտէզը բնօրինակ-էջ է *The Illustrated London News* շաբաթաթերթի 1877 Մայիսի 12ին լոյս տեսած 453րդ համարից:

Համար 125ում՝ Russia (South part), Կարսը նշուած է Ռուսական Կայսրութեան կազմում[45]:

Ռուսաստանին միացուած Երեւանի եւ Նախիջեւանի խանութիւններն այսուհետ բոլոր գործերում անուանել Հայկական մարզ եւ այն ներմուծել մեր տիտղոսի մէջ»: Հայկական մարզը բաժանւում էր Երեւանի ու Նախիջեւանի գաւառների ու Օրդուբադի օկրուգի (*Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր V*, էջ 204-5):

[43] 1828-29՝ ռուս-թուրքական պատերազմի աւարտից յետոյ (1829 Սեպտեմբերի 2ին (14) կնքուեց Ադրիանապոլսի հաշտութեան պայմանագիրը Թուրքիային վերադարձուեցին Էրզրումը, Արտահանը, Պայազէտը, Ալաշկերտը, Կարսը եւ Արեւմտեան Հայաստանի միւս շրջանները, որոնք նախապէս գրաւուել էին Կովկասեան զօրաբանակի կողմից (*Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր V*, էջ 189-90):

[44] 1853ին սկսւում է Ղրիմի պատերազմը՝ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ: Պատերազմում Ռուսաստանը ձգտում էր գրաւել Արեւմտեան Հայաստանը, Վոսփորի եւ Տարտանէլի նեղուցները, Պալքանները, իսկ Թուրքիան՝ Կովկասը: 1855ի ամռանը ռուսական բանակին յաջողուեց գրաւել Պայազէտը, իսկ Նոյեմբերին՝ ռազմավարական կարեւոր նշանակութիւն ունեցող Կարսը: 1856 Մարտի 30ին Փարիզում կնքուած հաշտութեան պայմանագրով Արեւմտեան Հայաստանում գրաւուած բոլոր շրջանները (այդ թւում Կարսը) վերադարձուեցին Թուրքիային: Փոխադարձաբար Ռուսաստանը վերադարձրեց Ղրիմում կորցրած հողերը (*Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր V*, էջ 248-250):

[45] 1877-78՝ ռուս-թուրքական պատերազմի ռուսական խոշոր յաղթանակներից մէկը Կարսի գրաւումն էր եւ նրա միացումը Հայաստանին: Սան-Ստեֆանոյի (1878 Փետրուարի 19) եւ Պերլինի պայմանագրերով Կարսը, Արտահանը եւ Պաթումը միացուեցին Ռուսաստանին: (1877-78ի ռուս-թուրքական պատերազմների մասին մանրամասն տե՛ս՝ *Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր V*, էջ 176-92, 243-53):

Հաւաքածուում ներառուած քսանեօթ քարտէզներից չորսը (106, 110, 114, 115) պատկանում են աստուածաշնչեան քարտէզների (վանական)[46] տիպին: Դրանցում պատկերուած են աստուածաշնչեան երկրներն ու վայրերը, նշուած են դրանց մասին այս կամ այն չափով տեղեկութիւններ:

Համար 106ի (Lvmen Historiarvm՝ Արեւելքի պատմութիւն) ընդգրկման տարածքներն են հիւսիսում՝ Սկիւթիա, Սարմատիա եւ Թաթարստան, հարաւում՝ Բաբելոն, Արաբիա, արեւելքում՝ Մեդիա, Պարսկաստան, արեւմուտքում՝ Փոքր Ասիա:

Փոքր Ասիայում նշուած են տեղանունները, այդ թւում՝ Փոքր Հայքը, սակայն վարչական միաւորները սահմանագծուած չեն:

Քարտէզում կան անճշտութիւններ, մասնաւորապէս՝ Մեծ Հայքը պատկերուած է իր պատմա-աշխարհագրական տարածքից զգալիօրէն հարաւ, Արաքս գետը չի միանում Կուրին, այլ ուղղակի թափւում է Կասպից ծով: Այս ամէնով հանդերձ՝ քարտէզը մեծ կարեւորութիւն է ներկայացնում, քանի որ այստեղ նշուած են Մեծ եւ Փոքր Հայքերը՝ եւ ընդգրկում են իրենց պատմա-աշխարհագրական տարածքները գրեթէ ամբողջութեամբ:

Համար 110ը (Mesopotamia with Canaan & other parts of the East, Adapted to the Histories of Abraham, Isaac & Jacob) անգլերէն է: Քարտէզի հիւսիսում, գրեթէ իր պատմական տարածքի վրայ, նշուած է Հայաստանը (Armenia), նշուած են Կուր (Kur or Cyrus R.) եւ Արաքս (Araxes R.) գետերը եւ Մասիսը (M. Ararat):

Առանձնայատուկ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում համար 114 (Carte du Paradis Terrestre, du Mont Ararat et de la Ville de Babel) եւ 115 (Carte Pays ou probablement a été le Paradis terrestre, la plaine de Scinhar et la Montagne sur laquelle l'Arche s'est arrété suivant celte Histoire) քարտէզները: Ի տարբերութիւն համար 110ի, այս քարտէզներում նշուած են Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանը (Erivan), Նախիջեւանը (Nakhchavan՝ համար 114ում եւ Nackshivan 115ում) եւ Էջմիածինը. ընդ որում, Էջմիածինը նշուած է հետեւեալ կերպ՝ «Ejmiadzin ou les 3 Eglises» (նկար 8): Այս երեւոյթը բացատրւում է նրանով, որ ԺԵ. դարից սկսած, երբ Արեւմտեան Եւրոպան սկսեց զբաղուել քարտէզագրութեամբ եւ սկսուեց քարտէզների տպագրութեան գործը, Արեւելքի երկրներից ամէնից մեծ ուշադրութեան թերեւս արժանանում է, Պաղեստինից եւ Ասորիքից յետոյ, Հայաստանը, որը միջնադարեան Եւրոպայի եկեղեցական միջավայրում դիտւում էր այն երկիրը, որտեղ գտնուել է դրախտը[47]: ԺԵ.-ԺՋ. դդ. Եւրոպայում տպագ-

[46] Գալչեան, էջ 20-21. նաեւ նոյնի վերահրատարակութիւնը՝ էջ 22-23:

[47] Երեմեան, էջ 18. նաեւ՝ Մալխասեան, էջ 37-38. նաեւ՝ Ա. Դումիկեան, «Հայաստանի պատմահոգեւոր ընկալումը XVII-XIX դարերի ֆրանսիացի հետազօտողնե-

րուել են Հայաստանն ընդգրկող քարտէզներ, սովորաբար Պտղոմէոսի քարտէզի հիմքի վրայ, որտեղ դրախտը գտնւում է Հայաստանում[48]:

Աշխատանքն իմի բերելուց առաջ անդրադառնանք քարտէզների եւս մէկ խմբի, որոնք սոյն ուսումնասիրութեան առարկայ հանդիսացող հաւաքածուում ներկայացուած են երկու օրինակով:

Ալլէն Մալլէտի (1630-1706) «Տիեզերքի բացատրութիւնը» հինգհատորանի գրքի ֆրանսերէն օրինակը տպագրուել է 1683ին, իսկ գերմաներէն թարգմանութիւնը՝ 1719ին: Վրաստան-Հայաստան (Georgie-Armenie) քարտէզը ֆրանսերէն օրինակում կրկնուած է երկու անգամ՝ XC համարով՝ 211րդ էջում եւ XCI համարով՝ 213րդ էջում, իսկ գերմաներէն թարգմանութեան մէջ՝ XC եւ XCI միացեալ համարով: Քարտէզում նշուած են Ռուսաստանի հարաւային մասը, Վրաստանը եւ Հայաստանը (նշուած են նաեւ պարսկերէն՝ Gvrgistan անունով, եւ Armenie Tvrcomanie), որի կարեւոր քաղաքներից նշուած են Կարսը (Kars), Էրզրումը (Erzerum) եւ Երեւանը (Eriuan)[49]:

Զուգահեռ դիտարկումը թոյլ է տալիս ասելու, որ ՀԱԹի հաւաքածուի համար 108 եւ 109 քարտէզները նոյնպէս էջեր (կամ վերատպութիւններ) են Մալլէտի վերոյիշեալ գրքից: Մասնաւորապէս՝ համար 108 քարտէզը (նկար 9) ճշգրիտ կրկնութիւնն է նրա գրքի XCI քարտէզի (էջ 213):

Ի հաստատումն ասուածի նշենք, որ հաւաքածուում 8332/51 համարի տակ գրանցուած փորագրանկարում պատկերուած է Երեւանը (Erivan)՝ Արարատի յենքին: Պատկերի վերեւում ֆրանսերէնով գրուած է՝ «De L'Asie», որից ներքեւ՝ «Figure XCII.», իսկ վերեւի ձախ անկիւնում՝ գրքի էջը՝ 215[50] (նկար 10):

Համար 109 քարտէզը (Cvrdistan-Diarbeck) նոյնպէս սեւ-սպիտակ է եւ ունի նոյն չափերն ու քարտէզագրման նոյն մօտեցումները, որոնք բնորոշ են քարտէզ 108ին: Համար 109ի ընդգրկման տարածքները հիւսիսում հասնում են մինչեւ Վրաստան, հարաւում՝ Պարսից ծոց: Ինչպէս եւ համար 108ում, այստեղ նոյնպէս Հայաստանը նշուած է նաեւ «Թուրքոմանիա» անուամբ: Ընդ որում՝ քարտէզի ներքեւում՝ զարդարուն տուփիկի մէջ, որպէս տպագրման թուական նշուած է 1682ը (նկար 11)[51]:

Այսպիսով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ.-

Ա) Հայոց ազգագրութեան թանգարանի քարտէզների հաւաքածուն տպագրուած է ԺԷ.-ԺԹ. դարերում, սակայն դրանց մեծ մասը վերատպութիւն է աւելի հին քարտէզներից՝ հիմնականում Պտղոմէոսի քարտէզների

րի քարտէզներում», *Հայաստանի հանրապետութեան եւ մերձաւոր արտասահմանի*, էջ 44-52:

[48] Գալչեան, էջ 217-18. նաեւ նոյնի վերահրատարակութիւնը՝ էջ 215-16:

[49] Նոյն, էջ 183. նաեւ նոյնի վերահրատարակութիւնը՝ էջ 181:

[50] Տե՛ս՝ ծանօթ. 49:

[51] Տե՛ս՝ ծանօթ. 49:

(կամ դրանց վերատպութիւնների) հիմքի վրայ: Մեծ Հայքը եւ յարակից երկրամասերը պատկերող քարտէզները (համար 111, 112, 117, 120, 126 եւ 127) տպագրուած են ԺԹ. դարի քարտէզագրական չափանիշերով. քարտէզների աշխարհագարական յենքը արհեստագիտականօրէն առաւել ճշգրիտ է. ճիշտ են ներկայացուած լեռնագրութիւնն ու ջրագրութիւնը՝ լեռները ու լեռնաշղթաները ստուերարկուած են, լեռնագագաթները՝ նշուած, գետային ցանցը ճիշտ է պատկերուծ, ճիշտ են տրուած Վան, Ուրմիա եւ Սեւան լճերի ափագծերը եւն.), սակայն աշխարհագրական ընդգրկումը, վարչական բաժանումն ու տեղանունները տրուած են ըստ Պտղոմէոսի:

Բ) Փոքր Ասիան եւ յարակից տարածքները պատկերող քարտէզներց հինգը (105, 106, 107, 119, 121), ինչպէս նաեւ Հայաստանը եւ յարակից տարածքները պատկերող քարտէզներից երկուսը (108, 109) տպագրուած են ԺԵ.-ԺՋ. դարերում (կամ վերատպութիւններ են դրանցից) եւ բնականաբար՝ կազմուած են տուեալ ժամանակաշրջանի քարտէզագրական ոճով: Մասնաւորապէս՝ այս ժամանակաշրջանի քարտէզներին բնորոշ են վառ գոյները, ճոխ ու զարդարուն տուփիկը[52]:

Այս շրջանի քարտէզներում գետերը պատկերուած են երկուական թաւ գծերով եւ աւելորդ ալիքաւորումներով, լճերի ափագծերը շատ դէպքերում չեն համապատասխանում իրականին, լեռներն ու լեռնաշղթաներն ունեն իւրայատուկ ձեւաւորում՝ նման են ձեռքով նկարուած բլրակների ու բլրաշարքերի, իսկ երկրների սահմաններն ունեն խախտումներ: Սա բացատրւում է նրանով, որ վերածննդի դարաշրջանում, երբ սկսեցին տպագրուել քարտէզներ, դրանց հեղինակները հիմնականում օգտւում էին հին շրջանի քարտէզներից:

Գ) Համար 108, 109 128 քարտէզները բնօրինակներ են եւ այս տեսանկիւնից մեծ արժէք են ներկայացնում[53]:

Դ) Գլխաւորը՝ քարտէզները հանդիսանում են ժամանակի լաւագոյն գործեր (կամ դրանց վերատպութիւններ) եւ ներկայացնում են պատմաաշխարհագրական կարեւոր սկզբնաղբիւրներ՝ տուեալ տարածաշրջանի մասին եւ որոշակի ժամանակաշրջանում, առաւել եւս, որ արտացոլում են պատմական Մեծ եւ Փոքր հայքերի հետ կապուած պատմա-քաղաքական տարբեր, սակայն միաժամանակ տրամաբանօրէն իրար փոխլրացնող իրադարձութիւններ, որոնք լուսաբանուած են օտարերկրեայ հեղինակների կողմից:

---

[52] Գալչեան, էջ 24. նաեւ նոյնի վերահրատարակութիւնը՝ էջ 25:

[53] Լրացուցիչ հետազօտութիւնների ու վերլուծութիւնների արդիւնքում դրանց թիւը կարող է աւելանալ:

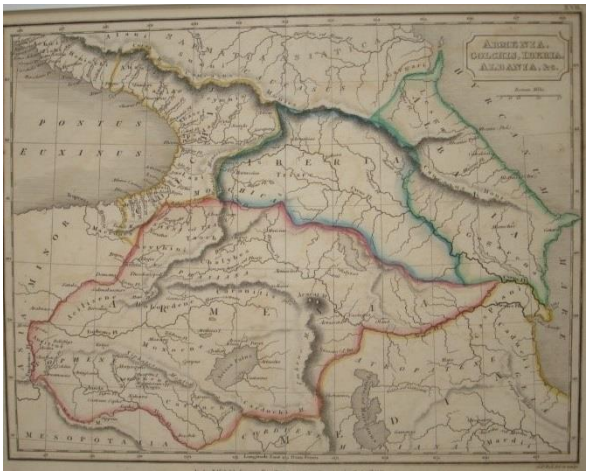

Նկար 1. Armenia, Colchis, Iberia, Albania & c.

Նկար 2. Byzantinisches Reich, östliches blatt՝ Բիւզանդական Կայս-րութիւն, արեւելեան թուղթ

Նկար 3. Albania, Iberia, Colchis, Armenia, Mesopotamia, Babylonia, Assyria

Նկար 4. Հայաստանը՝ բաժանուած չորս մասի՝ Յուստինիանոսի օրօք

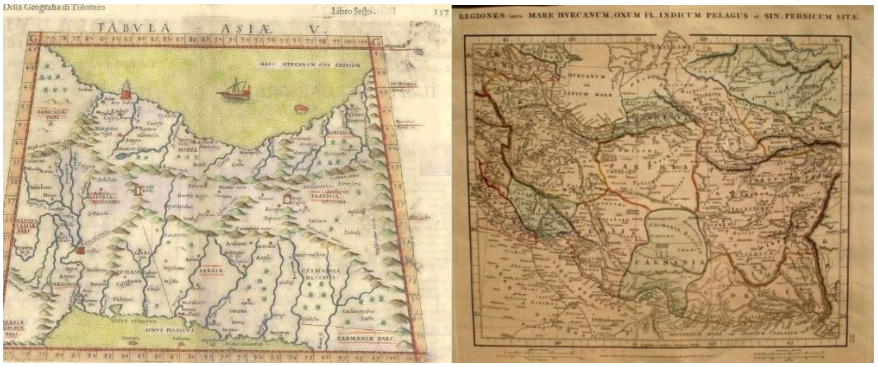

Նկար 5. Tabvla Asia V եւ նկար 6. Regiones intra Mare Hyrcanum, Oxum Fl. Indicum Pelagus et Sin. Persicum Sit

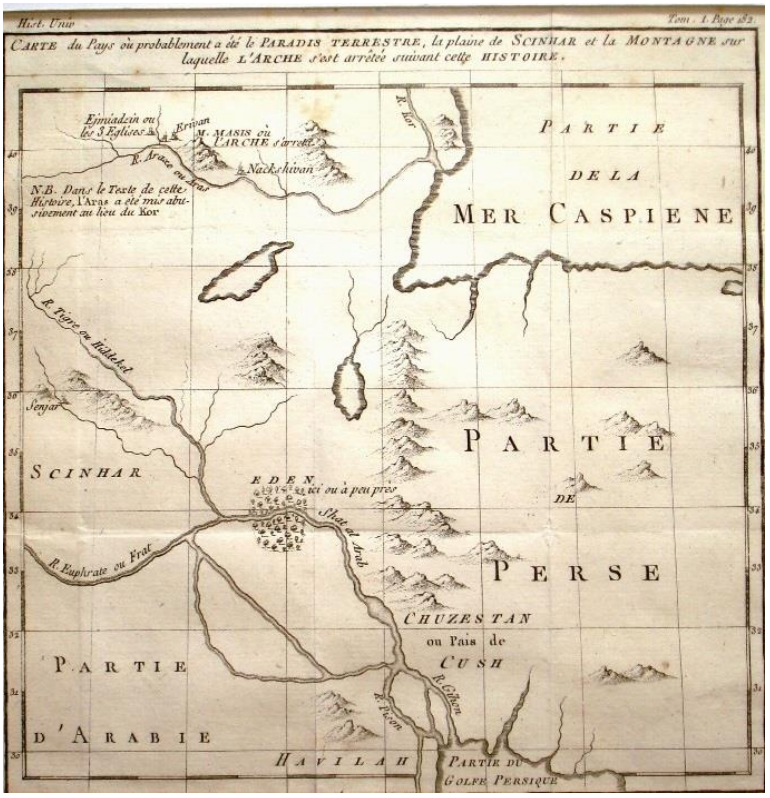

Նկար 8. Carte Pays ou probablement a été le Paradis terrestre, la plaine de Scinhar et la Montagne sur laquelle l'Arche s'est arrété suivant celte Histoire

Նկար 7. Turquie d'Asie et les Provinces du Caucase

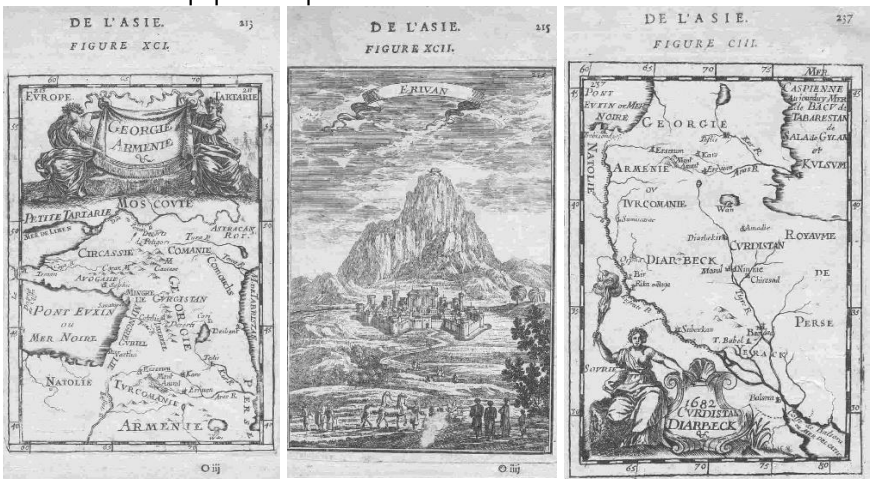

Նկարներ 9, 10 եւ 11

THE MAP COLLECTION OF THE ARMENIAN ETHNOGRAPHIC MUSEUM

(SUMMARY)

ARTAK ASATRYAN (sardarapatasatryan@gmail.com)

The article provides a brief overview of the maps donated by Hagop Djelalian and preserved in the Armenian Ethnographic Museum located in Sardarapat, Republic of Armenia. The paper sheds light on 27 maps which are directly or indirectly related to Armenia and its history. These maps were published in Europe (France, Britain, the Netherlands) between the 17th and 19th centuries.

The author categorizes these maps into four groups, namely those pertaining to a) Armenia Major (Mets Hayk) and its contiguous areas, b) Asia Minor and its contiguous areas, c) the military wars (particularly the Russo-Persian and Russo-Ottoman wars) and political developments of the 19th century, and d) biblical maps.

The author comments on the peculiarities of each map in terms of the borders of Armenia, the locations of mountains and the courses of its rivers.

JOHN UPDIKE (1932-2009) AND THE ARMENIANS

ARTSVI BAKHCHINYAN (artsvi@yahoo.com)

John Hoyer Updike (1932-2009) was an internationally known American author, who published more than 20 novels, more than a dozen short-story collections, poetry, fine arts and literary criticism and children's books. His prose reflects small-town and middle-class American social life. The work of this American writer, who won the Pulitzer Prize in 1982, has attracted significant critical attention and praise. Several aspects of his work have been studied because of its rich and deep content and literary value.

For the Armenians Updike's literary heritage has a certain interest in the context of Armenian-American literary relations. This paper does not focus on the Armenian characters or hints in his large literary output. Rather, it highlight's his visit to Armenia, contacts with eminent Armenian figures and his poem dedicated to Armenia's capital city, Yerevan. It briefs the reader on Updike's encounter with Armenian reality, his letter to the painter Martiros Saryan, as well as two of his brief words of dedication to the renowned filmmaker, Sergey Paradjanov (1924-1990) and the current author.

SERGEY PARADJANOV

It is unknown when exactly Updike learned or heard about the Armenians for the first time. His acquaintance with the country, however, happened in 1964, when he travelled to the Soviet Union on behalf of the State Department, with stops in various cities, including Yerevan.

Updike's visit to the Soviet Union should be considered in the context of the Cold War, when, as of the mid-1960s, Soviet-American relations were marked by a period of "detente". Visits of American intellectuals to the Soviet Union had become frequent. At some point, it might seem that there were positive trends in Soviet-American relations. However, in August 1964, after Updike's visit to the USSR, the United States initiated a military intervention in Vietnam, which immediately led to an increase in international tension.

Prior to Yerevan, Updike visited Kiev, where he met the Armenian filmmaker Sergey Paradjanov. There are no details of the circumstances of the meeting, but both intellectuals behaved warmly towards each other as Updike autographed his self-portrait for Paradjanov. The American author wrote the following:

Self-portrait / by John Updike / for my most kind friend / Sergei Paradjanov.

Paradjanov responded by transforming Updike's drawing into a collage[1] as he liked to do so with mementos from his celebrity fans. Later on Updike described Paradjanov in a letter to the author of *The John Updike Encyclopedia* as a "*live wire among those very insulated ones in the good old USSR.*"[2]

The filmmaker Mikhayil Vartanov, a friend of Paradjanov reminisced: "*I was lucky to meet John Updike briefly, not too long before his death. We talked about his visit to Sergey Paradjanov and about* Paradjanov: The Last Spring.[3] *Later on I wrote about that day, and was offered to publish it in a book compiled of memories of various people who knew or had met Updike, but I felt it was not appropriate at the time as I had only met him once and briefly….*"[4]

In the early 1970s Paradjanov was imprisoned and spent four years (1974-77) in prisons and high security camps because of his creative and liberal private life, so alien to Soviet reality. Updike joined the international campaign for Paradjanov's release from prison, along with internationally renowned figures like writers Françoise Sagan and Louis Aragon, filmmakers Jean-Luc Godard, François Truffaut, Luis Bunuel, Federico Fellini, Michelangelo Antonioni, Andrei Tarkovsky, and many others. On the other hand, in Ron Holloway's documentary *Paradjanov: A Requiem* (1994), Paradjanov speaks of Updike as someone who helped attain his release from prison.

UPDIKE'S VISIT TO ARMENIA

When the March 13, 1964 issue of *Grakan tert* (Literary newspaper) of Yerevan published Updike's story "Should Wizard Hit Mommy?" (translated from Russian by the well-known translator Armen Hovhannisyan), It would have been hard to believe that that some months later the author and his wife Mary were to be hosted in Armenia. In its November 13th issue and under the headline "Armenia is Wonderful" the magazine published the following:

> Recently, the famous American writer John Updike was in Yerevan. He visited a number of sights in Armenia, viewed the new buildings in Yerevan, and visited the studio of the People's Artist of the USSR, Martiros Saryan.

---

[1] Currently this collage is exhibited at the Sergey Paradjanov Museum in Yerevan.

[2] Jack De Bellis, *The John Updike Encyclopedia*, Greenwood Publishing Group, 2000, p. 69.

[3] *Paradjanov: The Last Spring* is a 1992 award-winning documentary by Mikhayil Vartanov. It includes both the complete surviving footage of Paradjanov's unfinished last film *The Confession*, as well as Vartanov's behind-the-scenes sequences of Paradjanov at work on the shooting of *The Color of Pomegranates* and other material.

[4] https://Paradjanov.com/updike/ (accessed on September 26, 2021).

John Updike paid a visit to the first secretary of the Writers' Union of Armenia, Edward Topchyan. A number of Soviet-Armenian writers were also present at the meeting.

"The conversations with Armenian writers and getting acquainted with the magnificent ancient Armenian monuments provided an opportunity to delve into Armenia's ancient culture and the history of the Armenian people. I was happy to learn that Armenian writers are well acquainted with American literature, and at the same time I was ashamed that I knew very little about the rich Armenian literature. The incomparable beauty of Armenia, the image of sensitive, astonishingly hospitable people will forever remain in my memory," John Updike stated at the end.[5]

A treasurable memento, Updike's letter to the painter, from the American's visit to Martiros Saryan's studio, is preserved and exhibited in the Saryan Museum House of Yerevan. One can learn from the letter that although the American author did not meet Saryan, he highly enjoyed his art.[6]

November 5 [1964]

Dear Mr. Saryan –

My wife and I wish to thank you for your kindness in permitting us to visit your lovely home and studio today: we are truly sorry that your health, and your anxiety, for your wife, prevented our meeting. We both greatly enjoyed seeing your joyous and powerful paintings, the memory of which has already become part of our visit to this beautiful land. We wish both you and your wife renewed good health and, again, thank you for your hospitality.

Very sincerely,
John Updike and Mary Updike

YEREVAN

What is more important about Updike's trip to Armenia is his poem "Yerevan," which added a small charming Armenian touch to his rich literary heritage. Four other Soviet cities, Moscow, Leningrad, Kiev and Tbilisi, were also "privileged" to be immortalized in Updike's poetry. These short poems were published first in the *New Yorker* weekly (May 29, 1965, p. 34) under the title "Postcards from Soviet Cities." Later on these were included in Updike's *Collected Poems 1953-1993* (Alfred A. Knopf, New York, 1995) and reprinted in several other publications.[7]

According to American literature specialist Dr. Quentin Miller, American writer John Cheever, one of Updike's rivals in literature, described

[5] «Հայաստանը հրաշալի է» (Armenia is Wonderful), *Grakan tert,* November 13, 1964.
[6] Published with the kind permission of the Saryan House Museum.
[7] See, for instance, Ara Baliozian, *Armenia Observed,* Ararat Press, 1979, p. 151.

"Postcards..." as "*some assinine (sic) poems on Russian cities.*"[8] Miller's opinion, however, is much more professional and noteworthy: "*These poems further serve to illustrate the differences and similarities between the sensibilities of the West and East.... Georgian poets in the poem 'Tbilisi" boast/ Their tongue is older than the hills" ... And in "Yerevan," "The basis of the boulevards That lead from slums of history Into a future stripped of swords" ... Yet connections and echoes exist throughout these poems which link the realities of the East to the West. Updike connects the two spheres in the last quatrain of "Yerevan," the last poem of "Postcards from Soviet Cities... .*"[9]

Here below is the text of "Yerevan" –

YEREVAN

Armenia, Asia's waif, has here
At last constructed shelter proof
Against all Turkish massacre.
A soft volcanic rock called tuff.

The crescent-shaped hotel is rose
And looks toward Lenin Square and tan
Dry mountains down which power flows
From turbines lodged in Lake Sevan.

Carves easily and serves to be
The basis of the boulevards
That led from slums of history
Into a future stripped of swords.

Mount Ararat, a conscience, floats
Cloudlike, in sight but unpossessed,
For there, where Noah docked his boat,
Begins the brutal, ancient West.

Updike's "Yerevan" has been twice translated and published in Western Armenian: in the *Baikar* (Struggle) magazine of Boston in 1965 and in the *Spurk* (Diaspora) weekly of Beirut in 1971. The poem was translated into Eastern Armenian by this author and published in the Yerevan weekly *Haireniki dzain* (Voice of the Fatherland) in 1994.[10]

ARMENIAN REFERENCES

After his return from the USSR, Updike wrote a fictional description of his trip in his novel *Bech, a Book*. Henry Bech is a middle-aged American writer of Jewish origin who embarks on a government-sponsored trip to the Iron Curtain countries. This hints that Henry Bech might be Updike's alter ego to some extent. Bech notes that "*Armenians all wear sneakers like Saroyan characters.*"[11] In a self-interview ostensibly conducted by Bech in 1971, Updike

---

[8] Quentin Miller, *John Updike and the Cold War: Drawing the Iron Curtain*, University of Missouri Press, 2001, p. 114.

[9] Ibid, pp. 114-15.

[10] Ջոն Ափդայք, «Երեւան», *Հայրենիքի ձայն*, 21-27 Ապրիլի 1994. A copy of the clipping of this translation was sent to Updike's address, and was returned with the following writing by Updike: "*For Artsvi Bakhchinyan//Thank you for your loving translation of my poem.//Best wishes,//John Updike//8/27/95.*"

[11] Anatole Broyard, "All the Way with Updike," *Life Magazine*, June 19, 1970, p. 12.

commented that in *Bech, a Book* he wanted to write "*about a writer, who was a Jew with the same inevitability that a fictional rug-salesman would be an* Armenian."[12]

Along with Saroyan and Robert Penn Warren, Updike also appreciated *Come Sit Beside Me and Listen to Kouchag* (1984), a volume of medieval Armenian *hayrens* (quatrains), translated by Diana Der Hovanessian, calling the translations "graceful and moving."[13]

Another novel of Updike's, *S.*, published in 1988, portrays a character, a holy man named Arhat (Arthur Steinmets), who has a wide knowledge of the Hindu religion and Hindi, but is actually a half-Jewish, half-Armenian from Watertown, Massachusetts who lived in India for 15 years.[14] Set in New England, like many of Updike's novels, Watertown is mentioned by the author as one of the most Armenian populated towns of the state.[15] Concerning the half-Armenian maternal origin of his hero, Updike perhaps echoes the Greek-Armenian mystic philosopher Georgi Gurdjieff, whose writings he knew.

Gurdjieff is mentioned in Updike's famous novel; *Rabbit is Rich* (1981). Gurdjieff's works have been studied by one of the novel's protagonists, Melanie, whose friend Nelson ridicules her interest ("*I thought it was stupid," Melanie says in her voice of muffled singing. "Oh shit, you think everything is stupid except what's his name, Kerchief." "G. I. Gurdjieff"),* but Melanie recommends that he also read Gurdjieff ("*You could read Gurdjieff," she says, and giggles*"). Interestingly Mary O'Connell, a literary critic, draws several parallels between Melanie and Gurdjieff.[16]

There are other sporadic references to Armenians in other writings of Updike as well. In 1996 in *The New Yorker* (October 10) Updike published a review on early reports after the Titanic sank in 1912, mentioning "*the cowardly men.... sometimes clad in women's clothes, were variously reported as Italian, Japanese, Armenian and Filipino.*"[17] In his novel *Toward the End of Time* (1997) Updike's hero, Ben, "*rummaged in the encyclopedia and the seldom-consulted family Bible, nagged ever since Easter by thoughts of St. Paul.*" Delving into

---

[12] Jack De Bellis, *John Updike: The Critical Responses to the "Rabbit"*, Praeger, 2005, p. 68.

[13] *Translation Review*, vol. 17-22, University of Texas at Dallas, 1985, p. 20.

[14] De Bellis, p. 32.

[15] Watertown's Armenian connection is mentioned in David Foster Wallace's novel *Infinite Jest* (1996) as well as in Elizabeth Alexander's poem *Boston Year*.

[16] See Mary O'Connell, *Updike and the Patriarchal Dilemma: Masculinity in the Rabbit Novels*, SIU Press, 1996, pp. 199-200.

[17] *Filipinas Magazine*, vol. 45-48, vol. 52, vol. 56, p. 4.

history, Ben bumps into information about the city of Iconium (Konya), "*rivalling the second Antioch as a center of Christianity in inner Asia Minor*," which in later days "*became the residence of the Seljuk sultans of Rum and the headquarters for the Mevlevi dancing dervishes of Turkey; the Armenians of the region remained loyal to Christianity but were savagely slaughtered during World War I.*" In the *Terrorist* (2006), Updike's 22nd novel, whose main hero is an American-born Muslim teenager named Ahmad Ashmawy Mulloy, there is one mention of Armenia: "*And rugs," says Habib Chehab. "They want Oriental rugs, as if Lebanese are from Armenia, from Iran...*".[18]

Obviously, the mentions of Armenians, though occasional, appear after Updike's visit to Armenia. This, however, is not necessarily related to the trip the author made to the USSR, as he mentioned Armenians in American and historical contexts.

To conclude, despite these connections, Updike remains an unknown writer for most Armenian readers. Indeed, Updike's main works still await their Armenian translations.

ՃՈՆ ԱՓՏԱՅՔԸ (1932–2009) ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ (artsvi@yahoo.com)

1964ին ամերիկացի հռչակաւոր գրող Ճոն Հոյըր Ափտայքը ԱՄՆ պետքարտուղարութեան կողմից ուղեւորուել է Խորհրդային Միութիւն: Քիեւում նա այցելել է Սերգէյ Փարաճանովին, որին նուիրել է իր ընծայագրուած գծանկար ինքնադիմանկարը: Յետագայում Փարաճանովն այդ նամակը դարձրել է *քոլաժ*: Նոյն ուղեւորութեամբ Ափտայքն այցելել է Հայաստան, եղել Մարտիրոս Սարեանի արուեստանոցում, նամակով իր հիացմունքն է յայտնել նկարչի արուեստի հանդէպ: Հաղորդման մէջ առաջին անգամ հրապարակւում է այդ նամակը: Ափտայքը գրել է «Երեւան» բանաստեղծութիւնը, որը թարգմանաբար հրատարակուել է արեւմտահայերէն եւ արեւելահայերէն: Բանաստեղծութեան կտրօնի պատճէնն ուղարկել ենք Ափտայքին եւ այն ետ ստացել՝ իր շնորհակալական ընծայագրով, որն առաջին անգամ հրապարակւում է սոյն հաղորդման մէջ: Վերջին մասում խմի են բերուած Ափտայքի գրական գործերում առկայ հայերին եւ հայութեանն առնչուող այլեւայլ թռուցիկ յիշատակումներ: Հաղորդումն համատեղում է Ափտայքի առնչութիւնները հայութեան հետ:

[18] This and previous quotations without references are taken from e-books.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐԻ ՄԱՐԶԻ ՆՈՐԱԿԱՌՈՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ (2000-21)

ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԵԱՆ (armanmaloyan@mail.ru)

ՄՈՒՏՔ

ՀՀ Վայոց Ձորի մարզը կազմաւորուել է 1995ին: Մարզն իր անունը ստացել է Մեծ Հայքի Սիւնիք նահանգի (աշխարհ) Վայոց Ձոր գաւառի անունից: Մարզը ներառում է Եղէգնաձորի եւ Վայքի նախկին վարչական շրջանները: Վայոց Ձորի մարզը բնակչութեան թուով ամենափոքր, ամենանօսր բնակեցուած եւ ամենաքիչ թուվ բնակավայրեր ունեցող մարզն է: Վայոց Ձորի տարածքը շուրջ 2308 քառ. կմ է եւ կազմում է ՀՀի տարածքի շուրջ 7,7%ը: Մարզկենտրոնն է Եղէգնաձոր քաղաքը: Մարզն ունի 3 քաղաքային (Եղէգնաձոր, Ջերմուկ, Վայք) եւ 52 գիւղական բնակավայր (ընդամէնը՝ 55 բնակավայր): Վայոց Ձորի մարզում է գտնւում ՀՀի ամենագեղեցիկ՝ Ջերմուկի կամ «Ջրահարսի վարսեր» ջրվէժը: Սեւանայ լճի մակարդակի անկումը կանգնեցնելու նպատակով կառուցուեց 48,3 կմ երկարութեամբ Արփա-Սեւան ստորգետնեայ ջրատար փապուղին (1963-81), որը սկիզբ է առնում Կեչուտի ջրամբարից, իսկ ապա նաեւ Որոտան-Արփա փապուղին՝ 21,6 կմ երկարութեամբ (կառուցումն աւարտուել է 2004ին):

Վայոց Ձորի մարզը հիւսիսից սահմանակից է Գեղարքունիքի մարզին, հիւսիս-արեւելքից՝ Արցախին, հարաւ-արեւելքից՝ Սիւնիքի մարզին, հարաւից՝ Նախիջեւանին, արեւմուտքից՝ Արարատի մարզին:

Մարզի ամենամեծ քաղաքը մարզկենտրոն Եղէգնաձորն է:

Մարզի տարածքը կազմում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու Վայոց Ձորի թեմը, որը հիմնուել է Գարեգին Բ.ի կոնդակով 2010 Դեկտեմբերի 10ին, երբ Վայոց Ձորի մարզը դուրս է բերուել Սիւնեաց թեմի կազմից եւ դարձել առանձին թեմ: Թեմի առաջնորդանիստը մարզկենտրոն Եղէգնաձորի Ս. Աստուածածին եկեղեցին է[1]: Վայոց Ձորի թեմի առաջնորդն է Աբրահամ արք. Մկրտչեանը (2010 Դեկտեմբերի 10ից առ այսօր), իսկ թեմի փոխառաջնորդն է Նորավանքի վանահայր Զարեհ վարդապետ Կաբաղեանը (2012 առ այսօր):

Վայոց Ձորի մարզը հարուստ է բնութեան եւ պատմամշակութային յուշարձաններով:

Դեռեւս վաղ միջնադարում ձեւաւորուած հայկական եկեղեցական ճարտարապետութիւնը հայոց բազմադարեայ մշակոյթի ինքնատիպ եւ կարե-

[1] Ա. Մալոյեան, Մ. Մակարեան, Օ. Դուդումեան, *Հայաստանի նշանաւոր վանքեր եւ եկեղեցիներ*, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., 2020, էջ 154:

ւոր բնագաւառներից է: Հայկական եկեղեցական ճարտարապետութեան բազմաթիւ կառոյցներ աչքի են ընկնում իրենց իւրօրինակութեամբ, գեղարուեստական հարուստ աւանդների կիրառմամբ ու զարգացմամբ, ներքին ու արտաքին յարդարանքի ինքնատիպ լուծումներով, կառուցողական արուեստի բարձր մակարդակով:

Հայ միջնադարեան եկեղեցական ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ, յիրաւի, պատուաւոր տեղ ունի Սիւնեաց ճարտարապետական դպրոցը՝ իր քանքարաշատ ճարտարապետերով, շինարար ու խաչքարագործ վարպետներով: Այս ճարտարապետական դպրոցի ներկայացուցիչները հայ միջնադարեան եկեղեցական ճարտարապետութեան անդաստանում թողել են անմար յիշատակ եւ հայ եկեղեցական ճարտարապետութիւնը հարստացրել գեղակերտ կոթողներով: Սիւնեաց ճարտարապետական դպրոցի եկեղեցական ճարտարապետութեան կառոյցներում ուշագրաւ եւ արժէքաւոր են նաեւ վայոցձորեան յուշարձանները, որոնք լրացնում եւ ամբողջացնում են Սիւնեաց ճարտարապետական դպրոցի յուշարձանահոյլը:

Յօդուածի շրջանակներում կը ներկայացնենք ՀՀ Վայոց Ձորի մարզի նորակառոյց եկեղեցիները (Վայքի Ս. Տրդատ, Մալիշկայի Ս. Աննա, Աղաւնաձորի Ս. Մարիամ, Մարտիրոսի Ս. Մարիամ Աստուածածին, Գնդեվազի Ս. Եղիշէ, Ելփինի Ս. Սարգիս, Կեչուտի Ս. Գայիանէ, Ջերմուկի Ս. Գայիանէ, Ռինդի Ս. Մարիամ Աստուածածին)՝ անդրադառնալով վերոյիշեալ եկեղեցիների ճարտարապետական ձեւերին, կառուցման պատմութեանը եւ յարակից այլ հարցերի:

1991ից յետոյ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութիւնում հայկական եկեղեցական ճարտարապետութիւնը վերածնունդ, ապա նաեւ վերելքի նոր շրջան ապրեց: ՀՀ մարզերում եւ քաղաքամայր Երեւանում կառուցուեցին նոր եկեղեցիներ: Անմասն չմնաց նաեւ Վայոց Ձորի մարզը:

ՎԱՅՔԻ Ս. ՏՐԴԱՏ ԵԿԵՂԵՑԻ

Վայքի Ս. Տրդատ եկեղեցին անուանակոչուել է քրիստոնէութիւնը Հայաստանում պետական կրօն հռչակած հայոց մեծագործ արքայ եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու կողմից սրբադասուած Տրդատ Գ. Մեծի պատուին:

Վայքում եկեղեցի կառուցելու ծրագիրը կար դեռեւս 1990ից: Հոգելոյս Վազգէն Ա. ամենայն հայոց կաթողիկոսի օրօք կատարուել էր եկեղեցու հիմնարկէքի արարողութիւնը՝ Սիւնեաց թեմի առաջնորդ, Ասողիկ եպիսկոպոս Արիստակէսեանի ձեռքով[2], սակայն ֆինանսական միջոցների բա-

[2] «Հաղորդագրութիւն Սիւնեաց թեմից. հիմնարկէք Սուրբ Տրդատ եկեղեցւոյ», *Էջմիածին*, ԺԱ-ԺԲ:1993, էջ 15:

ցակայութեան պատճառով շինարարական աշխատանքներն ընդհատուել էին: Ս. Տրդատ եկեղեցու շինարարութիւնը վերսկսուեց 1998ին, ամերիկահայ բարերարներ Գալուստ եւ Էմմա Սողոյեան ամոլի հովանաւորութեամբ: Եկեղեցին կառուցուել է Հայաստանում քրիստոնէութեան ընդունման 1700ամեակի առթիւ: Ճարտարապետը Մայր Աթոռի երկարամեայ (1957-99) գլխաւոր ճարտարապետ Արծրուն (Արծրունի) Գալիկեանն է[3]: Կառուցման աշխատանքները վերահսկում էր ճարտարապետ Հրաչ Գասպարեանը, այնուհետեւ՝ Ռուբէն Ազատեանը եւ Սուրէն Գաթրճեանը: Ճարտարապետական յօրինուածքով՝ Ս. Տրդատը քառաթեւ կենտրոնագմբէթ եկեղեցի է, ունի մի խորան, որը նուիրուած է Ս. Աստուածածնին, փոքր գաւիթ, երկու աւանդատուն եւ փոքրիկ գմբէթներով երկու զանգակատուն: Եկեղեցին լուսաւորւում է գմբէթի 12 եւ եկեղեցու 24 լուսամուտների շնորհիւ, բացի դրանցից՝ եկեղեցին լուսաւորւում է նաեւ մէկ մեծ եւ չորս փոքր էլեկտրական ջահերով (հեղինակ՝ Լեւոն Պօղոսեան): Ս. Տրդատ եկեղեցին ներսից զարդարուած է չորս մեծ եւ մէկ փոքր սրբապատկերներով (պատկերուած են Տրդատ Գ. թագաւորի մկրտութեան, Յիսուսի Մկրտութեան եւ Յարութեան դրուագները, ինչպէս նաեւ Ս. Գայիանէ եւ Ս. Հռիփսիմէ կոյսերը, եկեղեցու նկարչական ձեւաւորումը կատարել է Ռոբերտ Կարապետեանը)[4]:

Եկեղեցին ունի երեք փայտաշէն դուռ (հեղինակ՝ Տիգրան Զէյթլեան): Արեւմտեան դուռը նուիրուած է եկեղեցու բարերար Գալուստ Սողոյեանին եւ կրում է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Դուռս այս յիշատակ է Գալուստ Սողոյեանի»: Հիւսիսային դուռը նուիրուած է լուսահոգի Մեսրոպ արք. Աշճեանին եւ ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Դուռս այս յիշատակ է Մեսրոպ արք. Աշճեանի 2000 թ.»: Եկեղեցու հարաւային դուռը նուիրուած է Էմմա Թապիպեան-Սողոյեանին եւ ունի հետեւեալ՝ «Դուռս այս յիշատակ է Էմմա Թապիպեան-Սողոյեանի 2000 թ.» արձանագրութիւնը:

Եկեղեցու հիւսիսային կողմում գտնւում է մկրտութեան աւազանը, որի վրայ գրուած է. «Կանգնեցաւ Մկրտութեան Աւազանս ի յիշատակ Տօքթ. Ստեփան Թապիպեանի 2000 թ.»:

Ս. Տրդատ եկեղեցու արեւմտեան կողմում՝ կենտրոնական դռան վերեւում, ագուցուած է եկեղեցու կառուցման մասին հետեւեալ արձանագրու-

---

[3] 1957ին երջանկայիշատակ Վագգէն Ա. կաթողիկոսի հրաւէրով Գալիկեանը ստանձնել է Ս. էջմիածնի ճարտարապետի պաշտօնը եւ դարձել 1956ին ստեղծուած Մայր Աթոռի ճարտարապետական յանձնաժողովի անդամ: Նրա նախագծերով կառուցուել են բազմաթիւ հոյաշէն կառոյցներ (Վարազդատ Յարութիւնեան, «Մահ ճարտարապետ Արծրուն Գալիկեանի», *Էջմիածին*, Է-Ը:2004, էջ 181-82):

[4] «Օծուեց Վայքի Ս. Տրդատ նորակառոյց եկեղեցին», *Էջմիածին*, Ը:2000, էջ 4:

թիւնը. «Կառուցաւ Ս. Տրդատ եկեղեցիս արդեամբք Գալուստ եւ Էմմայ Սողոյեանների ի Տիթրոյթ ԱՄՆ: Ի հայրապետութեանն Տ. Տ. Գարեգնի Ա. կաթողիկոսին ամենայն հայոց եւ նորին յաջորդին Տ. Տ. Գարեգնի Բ. կաթողիկոսին ամենայն հայոց. յառաջնորդութեան Տ. Աբրահամայ եպիսկոպոսին Սիւնեաց ի փառաւորումն 1700ամեայ տարեդարձին Քրիստոնէութեան Հայոց. ճարտարապետ՝ Ա. Գալիկեան, կառուցող՝ Մ. Մկրտչեան: Ս. Սեղանս կանգնեցաւ ի յիշատակ Փառաւոն Սողոյեանի 2000 թ., կանգնեցաւ Մկրտութեան Աւազանս ի յիշատակ Տօքթ. Ստեփան Թապիպեանի 2000 թ.»[5]:

Վայքի Ս. Տրդատ եկեղեցին օծուել է 6 Օգոստոս 2000ին, Գարեգին Բ. ամենայն հայոց կաթողիկոսի ձեռամբ[6]:

Ս. Տրդատ եկեղեցին ունի չորս խորշ, որոնցից մէկում՝ եկեղեցու արեւմտեան դռան ձախ կողմում, տեղադրուած է հայոց Մեծ Եղեռնի զոհերի յիշատակին նուիրուած խաչքար: Եկեղեցին շրջապատուած է պտղատու եւ յարդարանքային ծառերով: Եկեղեցու տարածքում է գտնւում նաեւ Վայոց Ձորի թեմի փոխառաջնորդարանը, որը նոյնպէս կառուցուել է Գալուստ եւ Էմմա Սողոյեանների բարերարութեամբ:

2014 Մայիսի 25ին Վայքի Ս. Տրդատ եկեղեցու բակում կատարուել է Ս. Յարութիւն խաչքար-յուշակոթողի օծման կարգը[7]: Այդ շատ ինքնատիպ եւ գեղակերտ խաչքար-յուշակոթողն իր մէջ ամփոփում է հայ ժողովրդի հաւաքականութեան, միասնականութեան խորհուրդը եւ ներկայացնում է հայոց պատմութեան տարբեր ժամանակներում ու տարբեր տարածաշրջաններում ստեղծուած խաչքարերի կրկնօրինակներ: Յուշարձանը խորհրդանշում է հայոց միասնութեամբ հայ ազգի բռունցքուելը, բիւրեղացումը, զօրեղացումն ու յաւերժականութիւնը:

Մայիսի 25ին Ս. Տրդատ եկեղեցում նախ մատուցուեց սուրբ եւ անմահ պատարագ: Պատարագիչն էր Վայոց Ձորի թեմի փոխառաջնորդ, Զարեհ վրդ. Կաբաղեանը: Այնուհետեւ կատարուեց խաչքար-յուշակոթողի օծման կարգը, որին ներկայ էին Շիրակի թեմի առաջնորդ, Միքայէլ եպս. Աջապահեանը, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնից ուխտաւորաբար ՀՀում գտնուող Գեղամ արք. Խաչերեանը, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հո-

---

[5] «Վայքի Ս. Տրդատ եկեղեցի»՝ https://vayotsdzoritem.com/category/%D5%A9%D5%A5%D5%B4%D5%AB-%D5%AC%D6%80%D5%A1%D5%BF%D5%BE%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%A1%D5%B6-%D5%A2%D5%A1%D5%AA%D5%AB%D5%B6/page/352/ մատչում՝ 21.02.2020:

[6] «Օծուեց Վայքի Ս. Տրդատ նորակառոյց եկեղեցին», *Էջմիածին*, Ը:2000, էջ 3:

[7] «Ս. Յարութիւն» խաչքար-յուշակոթողի բացում (25.05.14) Վայոց ձոր (Վայք) Ս. Տրդատ եկեղեցի»՝ https://www.youtube.com/watch?v=j3yFp3x7n7o :

գեւոր կրթական հաստատութիւնների վերատեսուչ, Գէորգ եպս. Սարոյեանը, Վայոց Ձորի մարզպետ Էդգար Ղազարեանը, մարզային եւ քաղաքային իշխանութիւնների ներկայացուցիչներ, քաղաքապետեր եւ համայնքապետեր, ճեմարանի աւարտական լսարանի սաներ, հիւրեր ԱՄՆից, Ռուսաստանի Դաշնութիւնից, Կանադայից, Արցախից, բազմաթիւ ուխտաւորներ ՀՀ տարբեր մարզերից: Առաջինը թեմակալ առաջնորդ, Աբրահամ եպիսկոպոս Մկրտչեանը սրբալոյս միւռոնով օծեց խաչքարը, ապա միւս սրբազան հայրերը եւս օծեցին խաչքարը: Օծումից յետոյ նախ օրհնութեան խօսքով հանդէս եկաւ թեմակալ առաջնորդ Աբրահամ սրբազանը, հաւաստագիր յանձնեց խաչքար-յուշակոթողի բարերար Գրիգոր Պուշկինի Գրիգորեանին, այնուհետեւ ներկաներին մեկնաբանեց խաչքարի խորհուրդը, որը կանգնեցուած է ազգի օրհնութեան եւ պահպանութեան նպատակով: Ապա ելոյթներով հանդէս եկան Գեղամ սրբազանը, մարզպետ Ղազարեանը, Վայքի քաղաքապետ Յարութիւն Սարգսեանը, կոթողի հեղինակ, քանդակագործ Վարազդատ Յարութիւնեանը, 2013ին Վայքի Ս. Տրդատ եկեղեցու խաչքաւոր, Ս. Յարութիւն խաչքար-յուշակոթողի բարերար Գրիգորեանը: Տեղի ունեցաւ նաեւ պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր Համլէտ Պետրոսեանի *Խաչքար* գրքի շնորհանդէսը: Գրքի բարերարը եւս Գրիգորեանն էր: Պետրոսեանը հանգամանօրէն ներկայացրեց իր հեղինակած գործը, որի բազում օրինակներ նուիրուեցին եկեղեցու բակում հաւաքուածներին:

Վայքի Ս. Տրդատ եկեղեցու ուխտի օրը եկեղեցու օծման օրն է՝ Օգոստոսի 6ը, ինչպէս նաեւ Հոգեգալստեան 5րդ Կիրակիին նախորդող Շաբաթ օրը, երբ Հայոց Եկեղեցին նշում է Ս. Տրդատ թագաւորի, Ս. Աշխէն թագուհու եւ Ս. Խոսրովիդուխտ կոյսի յիշատակը:

ՋԵՐՄՈՒԿԻ Ս. ԳԱՅԻԱՆԷ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ջերմուկի Ս. Գայիանէ եկեղեցին կառուցուել է 2007ին՝ ՀՀ ազգային ժողովի պատգամաւոր, գործարար, «Ջերմուկ Գրուպ» ընկերութեան սեփականատէր, ծնունդով գնդեվազցի Աշոտ Արսէնեանի[8] եւ Արսէնեան եղբայրների հովանաւորութեամբ: Եկեղեցու հիմնարկէքը կատարուել էր դեռեւս 1999 Մայիսի 15ին[9]: Ս. Գայիանէ եկեղեցու հիմնարկէքը՝ 16 քարերը օրհնելու եւ օծելու հանդիսաւոր արարողութիւնը, կատարել էին Սիւնեաց թեմի առաջնորդ, Աբրահամ եպիսկոպոս Մկրտչեանը, Երուսաղէմի հայոց

[8] «Գարեգին Բ. ամենայն հայոց կաթողիկոսի կոնդակը Աշոտ Արսէնեանին «Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ» շքանշանով պարգեւատրելու մասին», *Էջմիածին*, ԺԱ:2007, էջ 65-66:

[9] Բորիս Քոչարեան, «Ջերմուկում հիմքը դրուեց նոր եկեղեցու», *Էջմիածին*, Ը-Զ:1999, էջ 151:

պատրիարք, Թորգոմ արք. Մանուկեանը, Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ, Զաւէն արք. Չինչինեանը, Արգենտինայի հայոց թեմի առաջնորդ, Գիսակ արք. Մուրադեանը: Ս. Գայիանէ եկեղեցին օծուել է 2007 Նոյեմբերի 17ին՝ Գարեգին Բ. ամենայն հայոց կաթողիկոսի հանդիսապետութեամբ[10]:

Ս. Գայիանէ եկեղեցին կառուցուել է ճարտարապետ Սամուէլ Աղաջանեանի նախագծով: Եկեղեցին պարզ գմբէթաւոր փոքրիկ կառոյց է, ունի մէկ խորան, մկրտութեան աւազան, երկու աւանդատուն, երկու փայտաշէն դռներ՝ արեւմտեան եւ հարաւային կողմերում: Եկեղեցին լուսաւորւում է գմբէթի 12 եւ եկեղեցու 8 նեղ ու փոքրիկ լուսամուտների ու մէկ մեծ ջահի շնորհիւ: Եկեղեցին ներսից զարդարուած է վեց մեծ սրբապատկերներով (Քրիստոսի խաչելութեան, հայոց դարձի, Աստուածածնի եւ Ս. Գայիանէ կոյսի պատկերներ): Գմբէթի վեղարի ու չորս սիւների միջեւ պատկերուած են չորս աւետարանիչների որմնանկարները, իսկ գմբէթի մէջ գրուած է. «Փառք Քեզ Տեր Աստուած մեր, որ լսեցիր մեր աղօթքը»[11]:

ԿԵՉՈՒՏԻ ՍՈՒՐԲ ԳԱՅԻԱՆԷ ՄԱՏՈՒՌ

Ջերմուկ քաղաքի վարչական սահմանների մէջ ներառուած Կեչուտ գիւղում՝ հենց ջրամբարի ափին, 2007ին կառուցուել է մատուռ՝ Ս. Գայիանէ, որն օծուել է Գարեգին Բ. ամենայն հայոց կաթողիկոսի ձեռքով Նոյեմբերի 17ին[12], այսինքն, հենց այն նոյն օրը, երբ օծուել է Ջերմուկի նոյնանուն եկեղեցին: Ս. Գայիանէ մատուռը գմբէթաւոր է, ունի մէկ խորան, մկրտութեան աւազան: Մուտքն արեւմտեան կողմից է: Մատուռը լուսաւորւում է 9 փոքրիկ լուսամուտների շնորհիւ: Մատուռի օծման արարողութիւնից յետոյ հայոց կաթողիկոսը մեկնել է Ջերմուկ, ապա եւ կատարել Ջերմուկի Ս. Գայիանէ եկեղեցու օծման արարողութիւնը: Ս. Գայիանէ մատուռը կառուցուել է ճարտարապետ Լեւոն Օհանեանի նախագծով, կառու-

[10] «Ամենայն հայոց կաթողիկոսը օծեց Ջերմուկի Ս. Գայիանէ եկեղեցին», *Էջմիածին*, ԺԱ:2007, էջ 150:

[11] https://vayotsdzoritem.com/2012/11/03/%D5%BB%D5%A5%D6%80%D5%B4%D5%B8%D6%82%D5%AF%D5%AB-%D5%BD%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%A2-%D5%A3%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D5%A5-%D5%A5%D5%AF%D5%A5%D5%B2%D5%A5%D6%81%D5%AB-2/ մատչում՝ 03.03.2020:

[12] «Ամենայն հայոց կաթողիկոսը օծեց Ջերմուկի Ս. Գայիանէ եկեղեցին», *Էջմիածին*, ԺԱ:2007, էջ 150. նաեւ՝ https://vayotsdzoritem.com/2012/09/15/%D5%AF%D5%A5%D5%B9%D5%B8%D6%82%D5%BF%D5%AB-%D5%BD%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%A2-%D5%A3%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D5%A5-%D5%B4%D5%A1%D5%BF%D5%B8%D6%82%D5%BC/ մատչում՝ 03.03.2020:

ցող վարպետը Եուրի Առաքելեանն է, Մատուռի կառուցման հովանաւորը՝ Ալիկ Յովհաննիսեանը[13]:

Ջերմուկի Ս. Գայիանէ եկեղեցու եւ Կեչուտի Ս. Գայիանէ մատուռի ուխտի օրերն են՝ օծման օրը՝ Նոյեմբերի 17ը եւ Ս. Գայիանէ կոյսի յիշատակման օրը, որը Հայ Առաքելական Եկեղեցին տօնում է Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի տօնի[14] նախընթաց Երեքշաբթի օրը:

ՄԱԼԻՇԿԱՅԻ Ս. ԱՆՆԱ ԵԿԵՂԵՑԻ

Վայոց Ձորի մարզի նորակառոյց եկեղեցիներից է Մալիշկա գիւղի Ս. Աննա եկեղեցին: Ս. Աննա եկեղեցու կառուցումը հովանաւորել է հայ գործարար, «Ռուսաստանի հայերի միութիւն» ՀԿի նախագահ Արա Աբրահամեանը[15]: Բարձունքին փառահեղ բազմած նորակառոյց եկեղեցու հիմնարկէքը կատարուել է 1997ին: Բազալտակերտ եկեղեցին կառուցուել է ճարտարապետ Արծրուն Գալիկեանի նախագծով: Ս. Աննա եկեղեցին միախորան կենտրոնագմբէթ քառաթեւ կառոյց է՝ զոյգ աւանդատներով, որոնցից մէկը մոմավառութեան համար է օգտագործւում: Ունի երկու մուտք՝ եկեղեցու արեւելեան ու հարաւային կողմերից:

Ս. Աննա եկեղեցին ներսից գրեթէ ամբողջովին զարդարուած է որմնանկարներով: Խորանի վերեւում՝ պատի վրայ, պատկերուած է Ս. Հոգու աղաւնակերպ էջքի տեսարանը, իսկ գմբէթը պահող չորս կամարների անկիւններում պատկերուած են Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս եւ Յովհաննէս աւետարանիչները: Եկեղեցու պատերը զարդարում են Քրիստոսի ծնունդը, մկրտութիւնը, խաչելութիւնը, հրեշտակի կողմից Քրիստոսի յարութեան աւետումը, ինչպէս նաեւ Թադէոս եւ Բարթուղիմէոս առաքեալներին, հայոց դարձը, գրերի գիւտը եւ Լուսաւորչի տեսիլքը պատկերող որմնանկարները: Եկեղեցու ներքին յարդարանքին առանձնակի շուք է հաղորդում Աստուածածնի մօր՝ սուրբ Աննայի որմնանկարը:

Եկեղեցին լուսաւորւում է գմբէթի ութ եւ եկեղեցու երեսուն լուսամուտների, ինչպէս նաեւ հինգ էլեկտրական ջահերի շնորհիւ:

---

[13] https://vayotsdzoritem.com/2012/09/15/%D5%AF%D5%A5%D5%B9%D5%B8%D6%82%D5%BF%D5%AB-%D5%BD%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%A2-%D5%A3%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D5%A5-%D5%B4%D5%A1%D5%BF%D5%B8%D6%82%D5%BC/ առ 03.03.2020

[14] Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի տօնը նուիրուած է Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի հիմնադրմանը եւ նշւում է Ս. Յարութեան տօնից՝ Զատկից, 9 շաբաթ (63 օր) յետոյ կամ Հոգեգալստեան Կիրակիին յաջորդող երկրորդ Կիրակի օրը:

[15] «Ձեռամբ վեհափառ հայրապետի օծուեց Մալիշկայի Ս. Աննա եկեղեցին», *Էջմիածին*, ԺԱ:2000, էջ 55:

Մալիշկայի Ս. Աննա եկեղեցու օծման հանդիսաւոր արարողութիւնը կատարուել է 2000 Նոյեմբերի 4ին ձեռամբ Գարեգին Բ. ամենայն հայոց կաթողիկոսի եւ սրբազան հայրերի: Արարողութեանը մասնակցելու նպատակով Մալիշկա էին ժամանել ՀՀ ԱԺ նախագահ Արմէն Խաչատրեանը, Երեւանի քաղաքապետ Ալբերտ Բազէեանը, «Ռուսաստանի հայերի միութեան» պատուիրակութիւնը, ՌԴ պետդումայի փոխխօսնակ Արթուր Չիլինգարովը, մեծաթիւ հիւրեր ու բազմահազար ժողովուրդ:

Վեհափառ հայրապետը Ս. Աննա եկեղեցուն նուիրել է Ս. Հոգու խորհրդանիշ միւռոնաթափ աղաւնի: Սրբազան արարողութեան աւարտին կատարուել է մկրտութիւն: Եկեղեցու բակում կատարուել է նաեւ ծառատունկ, որը կազմակերպել էր «Հայաստան-ծառ» ամերիկահայ կազմակերպութիւնը[16]:

Ս. Աննա եկեղեցին շրջապատուած է պտղատու եւ յարդարանքային ծառերով: Եկեղեցու բակում կանգնեցուած է հայ եւ ռուս ժողովուրդների բարեկամութիւնը յաւերժացնող աղբիւր-յուշարձան՝ հայերէն եւ ռուսերէն արձանագրութեամբ:

Եկեղեցու տարածքում գործում է հայ եւ ռուս ժողովուրդների բարեկամութեան թանգարանը:

Մալիշկա գիւղի Ս. Աննա եկեղեցու անուանակոչութեան օրը նշւում է Աստուածամօր ծնողների եւ իւղաբեր կանանց յիշատակութեան օրը[17], մատուցւում է սուրբ պատարագ:

ԱՂԱԽՆԱՁՈՐԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Վայոց Ձորի մարզի յաջորդ նորակառոյց քրիստոնէական պաշտամունքային կառոյցը Աղաւնաձոր գիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցին է:

Աղաւնաձորի Ս. Աստուածածին եկեղեցու կառուցման նախաձեռնողը Մոսկուաբնակ աղաւնաձորցի գործարար Մուրադ Սարգսեանն է: Եկեղեցու հիմնարկէքը 2000 Փետրուարին կատարել է Սիւնեաց թեմի առաջնորդ, Աբրահամ եպս. Մկրտչեանը[18]: Գիւղի բարձունքին վեհօրէն բազմած Ս. Աստուածածին եկեղեցին քառաթեւ կենտրոնագմբէթ փոքրածաւալ կառոյց է: Եկեղեցու ճարտարապետը Սարգիս Գուրզադեանն է:

Եկեղեցու օծման արարողութիւնը կատարուել է Գարեգին Բ. ամենայն հայոց կաթողիկոսի հանդիսապետութեամբ 2001 Յուլիսի 7ին: Այդ օրը

---

[16] Նոյն:

[17] Հայ Առաքելական Եկեղեցին Աստուածածնի ծնողների՝ Յովակիմի եւ Աննայի յիշատակը տօնում է իւղաբեր կանանց հետ՝ Ս. Աստուածածնի վերափոխման իննօրեակին անմիջապէս յաջորդող Երեքշաբթի օրը:

[18] «Աղաւնաձորում օծուեց Ս. Աստուածածին մատուռը», *Էջմիածին*, Զ-Է:2001, էջ 32:

սրբալոյս միւռոնով նախ օծուեց եկեղեցու գմբէթին տեղադրուած խաչը, ապա վեհափառ հայրապետի հանդիսապետութեամբ աղօթքի եւ շարականների երգեցողութեամբ կատարուեց նաեւ եկեղեցու խորանին տեղադրուած խաչքարի օծումը:

Եկեղեցու օծման արարողութիւնից յետոյ տեղի ունեցաւ տօնախմբութիւն, որի ընթացքում ներկաներին շնորհաւորանքի խօսքեր ասաց նաւակատիքի առթիւ Աղաւնաձոր ժամանած ՀՀ Աժ նախագահ Արմէն Խաչատրեանը, ապա Սիւնեաց թեմի առաջնորդ Աբրահամ եպս. Մկրտչեանը, Վայոց Ձորի մարզպետ Պանդուխտ Մանուկեանը, Ռուսաստանի հայերի միութեան անունից՝ Սեդա Վերմիշեւանը եւ ուրիշներ[19]:

ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ Ս. ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Վայոց Ձորի մարզի նորակառոյց եկեղեցիներից է Մարտիրոս գիւղի Ս. Մարիամ Աստուածածին եկեղեցին, որը գտնուում է 1866ին կառուցուած Ս. Աստուածածին (յայտնի է նաեւ «Ս. Երրորդութիւն Երկրորդ Երուսաղէմ» կամ «Ս. Վկայարան Երկրորդ Երուսաղէմ» անուններով) բազիլիկ եկեղեցու բակում: Կառուցուել է ամերիկաբնակ Թագուհի Չիլեանի հովանաւորութեամբ[20]: Նորակառոյց եկեղեցին օծուել է 2004ին:

ԳՆԴԵՎԱԶԻ Ս. ԵՂԻՇԷ ՄԱՏՈՒՌ

Վայոց Ձորի մարզի նորակառոյց քրիստոնէական պաշտամունքային կառոյցներից է Գնդեվազի Ս. Եղիշէ մատուռը: Այն կառուցուել է ճարտարապետ Սամուէլ Աղաջանեանի նախագծով եւ Սամուէլ Արսէնեանի բարերարութեամբ:

Ս. Եղիշէ մատուռի օրհնութեան կարգը 2013 Սեպտեմբերի 13ին կատարել են Ջերմուկի տարածաշրջանի հոգեւոր հովիւ, Գալուստ քահանայ Սահակեանը եւ Վայքի տարածաշրջանի հոգեւոր հովիւ, արժանապատիւ Մարտիրոս աւագ քահանայ Աւետիսեանը՝ Գագիկ սարկաւագ Յակոբեանի սպասաւորութեամբ: Օրհնութեան արարողութիւնը նախագահում էր Վայոց Ձորի թեմի փոխառաջնորդ, Զարեհ վրդ. Կաբաղեանը[21]:

---

[19] Նոյն:

[20] Հովանաւորի եւ եկեղեցու կառուցման հանգամանքների մասին մանրամասն տե՛ս՝ «Նուիրաբերուելը փրկութիւն է», *Բնօրրան*, 1-3(14-16):2001-2003, էջ 240 կամ http://bnorran.am/?p=466 մատչում՝ 21.02.2020. նաեւ՝ «Եւս մի կոթող»՝ https://www.aravot.am/2001/06/20/791889/ մատչում՝ 21.02.2020:

[21] «Սբ. Եղիշէ մատուռի օրհնութիւնը Գնդեվազ գիւղում»՝
https://vayotsdzoritem.com/2013/09/13/%D5%BD%D5%A2-%D5%A5%D5%B2%D5%AB%D5%B7%D5%A5-%D5%B4%D5%A1%D5%BF%D5%B8%D6%82%D5%BC%D5%AB-

ԵԼՓԻՆԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Մարզի նորակառոյց եկեղեցիներից է Ելփին գիւղում կառուցուած Ս. Սարգիս եկեղեցին: Այն նախագծել է ճարտարապետ Սամուէլ Աղաջանեանը, իսկ կառուցումը նախաձեռնել եւ հովանաւորել է ծնունդով ելփինցի գործարար, բարերար Սամուէլ Աւետիսեանը, որը բնակւում է Ռուսաստանի Նախոդկա քաղաքում: 2005ին կառուցուած եկեղեցու օծումը կատարուել է 2006ին[22]:

ՌԻՆԴԻ Ս. ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Վայոց Ձորի մարզի նորակառոյց եկեղեցիներից է Ռինդի Ս. Մարիամ Աստուածածին եկեղեցին: Եկեղեցու հիմնարկէքի հանդիսաւոր արարողութիւնը կատարուել է 2014 Ապրիլի 28ին: Այդ օրը Վայոց Ձորի թեմի առաջնորդ, Աբրահամ արք. Մկրտչեանի ձեռամբ սրբալոյս միւռոնով օծուեցին եւ Ս. Մարիամ Աստուածածին եկեղեցու հիմքում տեղադրուեցին տասնվեց վիմաքարերը:

Յաւարտ հիմնարկէքի արարողութեան ներկայացուեց համերգային ծրագիր, ելոյթ ունեցան երգի ու պարի համոյթներ: Ներկաներին ուղղուած խօսքով հանդէս եկան ՀՀ Վայոց Ձորի մարզպետ Էդգար Ղազարեանը, Ռինդի համայնքապետ Յուսիկ Սահակեանը, եկեղեցու բարերար Վարդան Սարգսեանը եւ իր մայրը՝ Ռինդի միջնակարգ դպրոցի վաստակաշատ ուսուցչուհի Ռոզա Կարապետեանը[23]: Բացի եկեղեցու կառուցման

%D6%85%D6%80%D5%B0%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%A8-%D5%A3%D5%B6%D5%A4%D5%A5%D5%BE%D5%A1/, http://blog.ecolur.org/2013/09/%D5%BD%D5%A2-%D5%A5%D5%B2%D5%AB%D5%B7%D5%A5-%D5%B4%D5%A1%D5%BF%D5%B8%D6%82%D5%BC%D5%AB-%D6%85%D6%80%D5%B0%D5%B6%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%A8-%D5%A3%D5%B6%D5%A4%D5%A5%D5%BE%D5%A1/ մատչում՝ 21.02.2020:

[22] «Վայոցձորցի գործարարները եկեղեցիներ ու մատուռներ են կառուցում»՝ https://hetq.am/hy/article/67651 մատչում 21.02.2020:

[23] «ՀՀ Վայոց Ձորի մարզպետը մասնակցեց Ռինդ համայնքում կռուցուելիք եկեղեցու հիմնարկեքին»՝ http://vdzor.mtad.am/news/item/2014/04/28/491/ մատչում՝ 27.10.2021. նաեւ՝ Սիրան Սարգսեան, «Եկեղեցու հիմնարկէքի օրհնութեան կարգ Ռինդ համայնքում»՝

https://vayotsdzoritem.wordpress.com/2014/04/28/%d5%a5%d5%af%d5%a5%d5%b2%d5%a5%d6%81%d5%b8%d6%82-%d5%b0%d5%ab%d5%b4%d5%b6%d5%a1%d6%80%d5%af%d5%a5%d6%84%d5%ab-

հիմնական բարերարից՝ Ռինդ համայնքի ղեկավար Սահակեանի ջանքերով համայնքի բնակչութիւնը դրամահաւաքի միջոցով, ինչպէս նաեւ տեղացի գործարար Սահակ Սարգսեանը, նոյնպէս մասնակցել են եկեղեցու կառուցման աստուածահաճոյ գործին:

Ռինդի Ս. Մարիամ Աստուածածին եկեղեցու օծման հանդիսաւոր արարողութիւնը կատարուել է 2021 Սեպտեմբերի 13ին, ձեռամբ Վայոց Ձորի թեմի բարեխնամ առաջնորդ, Աբրահամ արք. Մկրտչեանի: Հանդիսաւոր արարողութեան աւարտին սրբազան հայրը Ռինդի բնակիչներին, եկեղեցու բարերարներին ու ներկաներին փոխանցեց ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ.ի հայրապետական օրհնութիւնը: Եկեղեցու նաւակատեաց հանդէսին ներկայ էին Վայոց Ձորի մարզպետ Արարատ Գրիգորեանը, Արենի համայնքի ղեկավար Յուսիկ Սահակեանը, եկեղեցու կառուցման հովանաւորներ, բարերարներ Վարդան եւ Սահակ Սարգսեանները, մեծաթիւ հիւրեր: Այնուհետեւ հանդիսութիւնը շարունակուեց երգիչներ Աղասի Իսպիրեանի եւ Գոհար Յովհաննիսեանի, ինչպէս նաեւ համայնքի շնորհալի երեխաների գեղեցիկ երաժշտական ու պարային կատարումներով[24]:

Վայոց Ձորի մարզի նորակերտ եկեղեցիները հիմնականում կառուցուել են տեղական շինանիւթով՝ տուֆ, բազալտ, աւազաքար, համայնքների կենտրոնական կամ շրջապատի նկատմամբ իշխող բարձրադիր ու ազդու տեղանքում: Եկեղեցիների հիւրընկալ դռները միշտ բաց են ցերեկուայ ժամերին, գոցւում են երեկոյեան: Նորակառոյց եկեղեցիներից մնայուն քահանայ ունեցող եկեղեցիներն են. Վայքի Ս. Տրդատ եւ Ջերմուկի Ս. Գայիանէ եկեղեցիները, որտեղ որպէս խորհրդակատար հոգեւորականներ քահանայագործում են համապատասխանաբար Սեպուհ քհնյ. Յարութիւնեանը եւ Գալուստ քհնյ. Սահակեանը: Մարզի հաւատաւոր բնակչութեան հոգեւոր պահանջմունքների գոհացման եւ համայնքների հոգեւոր-մշակութային ու հասարակական կեանքի զարգացման գործում իրենց գնահատելի ներդրումն են ունեցել Եղէգնաձորի Ս. Աստուածածին եկեղեցու եւ Եղէգնաձորի տարածաշրջանի հոգեւոր հովիւ արժանապատիւ

%d6%85%d6%80%d5%b0%d5%b6%d5%b8%d6%82%d5%a9%d5%b5%d5%a1%d5%b6-%d5%af%d5%a1%d6%80%d5%a3/ մատչում՝ 27.10.2021:

[24] «Նորակառոյց Սուրբ Մարիամ Աստուածածին եկեղեցու օծման արարողութիւնը Ռինդ բնակավայրում»՝ http://vdzor.mtad.am/news/item/2021/09/13/4416/ մատչում՝ 27.10.2021. նաեւ՝ «'Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը յաղթել է զէնքով ու հաւատով'. Ռինդում կայացաւ նորակառոյց Սուրբ Մարիամ Աստուածածին եկեղեցու օծման արարողութիւնը»՝ https://www.aravot.am/2021/09/14/1215422/ մատչում՝ 27.10.2021:

Վազգէն քհնյ. Յովհաննիսեանը (այժմ՝ Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու հոգեւոր հովիւ), Եղէգնաձորի Ս. Աստուածածին եկեղեցու ծիսակատար քահանաներ Ներսէս քհնյ. Աշուղբաբեանը, Յովհաննէս քհնյ. Մաթեւոսեանը (նաեւ՝ Խաչիկ համայնքի հոգեւոր հովիւ եւ ՀՀ զինուած ուժերի գնդերէց), Նորավանքի հոգեւոր հովիւ ու վանահայր Զարեհ վրդ. Կաբաղեանը, Նորավանքի խորհրդակատար քհնյ. Ներսէս քհնյ. Արշակեանը: Ինչպէս նշեցինք, Վայոց Ձորի թեմի վերոյիշեալ եւ նրանցից առաջ քահանայագործած Հայ Առաքելական Եկեղեցու հոգեւորականները (Կոմիտաս քհնյ. Տիգրանեան, Սահակ քհնյ. Մարտիրոսեան եւ այլք) ներգրաւուած են եղել ու իրենց գործուն մասնակցութիւնն են ունեցել մարզի հասարակական ու ներհամայնքային կեանքի տարբեր ոլորտներում իրականացուած աշխատանքներին, ինչպէս օրինակ՝ դեռեւս 2012 Հոկտեմբերին ՀՀ ամբողջ տարածքում, նաեւ Վայոց Ձորի մարզի մի շարք դպրոցներում անցկացուած հայոց գրերի գիւտին, թարգմանչութեանը եւ հայ տպագրութեան 500ամեակին նուիրուած միջոցառումներ, որոնց մասնակցում էին նաեւ Վայոց Ձորի թեմի հոգեւորականները[25]:

Մարզում կազմակերպուող շատ ազդեցիկ, տպաւորիչ ու գեղեցիկ միջոցառումներից են հայոց յաղթանակներին ու ազատամարտերին, հայ հերոսներին նուիրուած միջոցառումները: Այդպիսի մի միջոցառում էլ կազմակերպուել էր Ջերմուկի առաջին դպրոցում՝ նուիրուած արցախեան ազատագրական պայքարի ընթացքում զոհուած ջերմուկցի ազատամարտիկների յիշատակին[26]:

Ջերմուկում վերջին տարիներին մի շատ գողտրիկ աւանդոյթ է ձեւաւորուել, երբ համայնքից ու շրջակայ գիւղերից բանակ զօրակոչուող զինակոչիկները Ջերմուկի Ս. Գայիանէ եկեղեցում Գալուստ քահանայի ձեռամբ

---

[25] Տէր Գալուստ քահանայ Սահակեան, «Գրից մինչեւ գիրք. միջոցառում Ջերմուկի 1-ին հիմնական դպրոցում»՝
https://vayotsdzoritem.wordpress.com/2012/11/29/%d5%a3%d6%80%d5%ab%d6%81-%d5%b4%d5%ab%d5%b6%d5%b9%d5%a5%d5%be-%d5%a3%d5%ab%d6%80%d6%84-%d5%b4%d5%ab%d5%bb%d5%b8%d6%81%d5%a1%d5%bc%d5%b8%d6%82%d5%b4-%d5%bb%d5%a5%d6%80%d5%b4%d5%b8%d6%82%d5%af%d5%ab-1/ մատչում՝ 30.07.2022:

[26] Սիրան Սարգսեան, «Զոհուած ազատամարտիկներին նուիրուած միջոցառում Ջերմուկի 1-ին դպրոցում»՝
http://armchurch.info/diocese/%D5%A6%D5%B8%D5%B0%D5%BE%D5%A1%D5%AE-%D5%A1%D5%A6%D5%A1%D5%BF%D5%A1%D5%B4%D5%A1%D6%80%D5%BF%D5%AB%D5%AF%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB%D5%B6-%D5%B6%D5%BE%D5%AB%D6%80%D5%BE%D5%A1%D5%AE-%D5%B4%D5%AB%D5%BB/ մատչում՝ 30.07.2022:

Աստծոյ օրինութիւնը ստանալուց յետոյ են մեկնում հայոց բանակ ծառայութեան՝ համալրելով հայրենիքի պաշտպանների կուռ շարքերը: Այդ օրը, ձեւաւորուած աւանդոյթի համաձայն, նորակոչիկներին նուիրւում են օրհնուած խաչեր եւ աղօթագրքեր: Նորակոչիկներին իրենց շնորհաւորանքի եւ բարի ծառայութեան մաղթանքի խօսքերն են յղում նաեւ համայնքի բնակիչները, ծնողները, վետերանները, ոստիկանութեան ներկայացուցիչներն ու դպրոցականները[27]:

Բանակ-հասարակութիւն կապն ամրապնդելու շրջանակներում յաճախակի են կազմակերպւում զինուոր-ծնող հանդիպումներ:

Այդպիսի մի հանդիպում էլ 2015 Նոյեմբերի 5ին Արարատի մարզպետարանում էր կազմակերպուել, որի ընթացքում կայացաւ ՀՀ պաշտպանութեան նախարարութեան 4րդ բանակային զօրամիաւորման 21 զինուորների հանդիպումը իրենց ծնողների հետ, որտեղ պահպանիչ աղօթք կարդաց միաւորման հոգեւոր սպասաւոր Գալուստ քհնյ. Սահակեանը[28]:

Եկեղեցի-հասարակութիւն սերտ յարաբերութիւնների իւրօրինակ դրսեւորումներից է ՀՀ բանակի մարտիկների համար կազմակերպուող հոգեւոր-հայրենասիրական թեմաներով զրոյցներն ու քննարկումները: Այդպիսի ուսանելի օրինակ է ՀՀ զինուած ուժերի 4րդ զօրամիաւորման աւագ գնդերէց Գալուստ քհնյ. Սահակեանի կարդացած դասախօսութիւնը հայոց բանակի կին զինծառայողների համար[29]:

Հայոց բանակին Հայաստանում եւ Արցախում իրենց նուիրեալ ծառայութիւնը բերած նախկին ու ներկայ գնդերէցների սխրանքն անգնահատելի չի մնացել: Նրանց յայտնել են երախտագիտութիւն՝ յորդորելով նոյն ոգով շարունակելու իրականացնել իրենց հոգեխնամ սպասաւորութիւնն այս ծանրագոյն պայմաններում, երբ շարունակելու են սփոփել զոհուածների հարազատներին, ոգեւորելու են վիրաւորներին եւ անդադար աղօթքով հայցելու են Տիրոջից՝ գերեվարուած հայորդիների շուտափոյթ վերադարձը: Լեռնային Ղարաբաղի պաշտպանութեան նախարարի հրամանով Արցախի Հանրապետութիւնում ծաւալուած պատերազմական գործողութիւններին գործուն մասնակցելու համար 2021 Յունուարին մի շարք եկե-

---

[27] «Ջերմուկից ծառայութեան մեկնեց նորակոչիկների հերթական խումբը»՝ https://blognews.am/arm/news/335699/jermukic-tsarayutyan-meknec-norakochikneri-hertakan-khumby-fotoreportazh.html մատչում՝ 30.07.2022:

[28] «Կայացաւ զինուոր-ծնող հերթական հանդիպումը»՝ https://m.shamshyan.com/hy/article/2015/11/06/69699/ մատչում՝ 30.07.2022:

[29] «4-րդ զօրամիաւորման աւագ գնդերէց Տէր Գալուստ քահանայ Սահակեանը դասախօսութիւն է անցկացրել կին զինծառայողների համար»՝ https://mil.am/hy/news/8255?fbclid=IwAR2DtW-0Cbnc9dwEtI6XLJOOCi-1JIZ1Gd23f8D3xkS9aRZqGiy5ZASU1ss մատչում՝ 30.07.2022:

ղեցականներ արժանացան նախարարութեան պարգեւների, որոնց թւում նաեւ աւագ գնդերէց Գալուստ քհնյ. Սահակեանը պարգեւատրուեց «Անդրանիկ Օզանեան» մեդալով[30]:

Վայոց Ձորի թեմի հոգեւորականությունն իր գնահատելի գործունէութեամբ մասնակցել է Սուրբ Էջմիածնի եւ Վայոց Ձորի թեմի իրականացրած բարեգործական, մարդասիրական միջոցառումներին (յատկապէս՝ 2020–21ին): Նմանօրինակ միջոցառումներից էին Գլաձոր համայնքի անապահով ընտանիքներին եւ Եղէգնաձորի ցերեկային խնամքի կենտրոնի սաների ընտանիքներին տրամադրուած նիւթական-պարենային աջակցութիւնը, Վայոց Ձորի թեմի առաջնորդ Աբրահամ արք.ի նախաձեռնութեամբ եւ օրհնութեամբ ու բարերար տիկին Դիանա Հաճէթեանի նիւթական օժանդակութեամբ, Նորավանքի ուխտի օրուան ընդառաջ, Եղէգնաձորի բժշկական կենտրոնի 23 աշխատակիցների եւ մարզի անապահով 27 ընտանիքներին տրուած սննդի ծանրոցները: Առաջնորդ սրբազան հօր կողմից Եղէգնաձորի բժշկական կենտրոնի բոլոր հիւանդասենեակների համար նուիրաբերուել են սրբապատկերներ, իսկ այդ պահին հիւանդանոցում բուժուող հիւանդներին՝ Աստուածաշունչ: Թեմի կողմից տրուող մարդասիրական հերթական օգնութիւնն է բաժանուել Եղէգնաձորի տարածաշրջանի հոգեւոր հովիւ Վազգէն քհնյ. Յովհաննիսեանի եւ թեմի Երիտասարդաց միութեան ատենապետ բարեշնորհ Գագիկ սարկաւագ Յակոբեանի ձեռքով:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը եւ Վայոց Ձորի թեմը, համագործակցելով Վայոց Ձորի մարզպետարանի եւ մարզի 8 համայնքների (6ը՝ խոշորացուած) հետ, կորոնավիրուսի հետեւանքով ստեղծուած իրավիճակը յաղթահարելու նպատակով մարզի կարիքաւոր, 4 եւ աւելի անչափահաս երեխաներ ունեցող բազմազաւակ ընտանիքներին ցուցաբերել է պարենային օգնութիւն[31]:

---

[30] «Բանակի օրուայ առիթով կատարուեց հանրապետական մաղթանք»՝ https://hetq.am/hy/article/126834 . նաեւ՝ «Հանրապետական մաղթանք՝ բանակի օրուայ առիթով. Գարեգին Բ.ն «Սուրբ Ներսէս Շնորհալի» շքանշան յանձնեց մի շարք զինուորականների»՝ https://news.am/arm/news/626124.html մատչում՝ 30.07.2022:

[31] Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ https://vayotsdzoritem.wordpress.com/category/%d5%a5%d5%b2%d5%a5%d5%a3%d5%b6%d5%a1%d5%b1%d5%b8%d6%80%d5%ab-%d5%bf%d5%a1%d6%80%d5%a1%d5%ae%d5%a1%d5%b7%d6%80%d5%bb%d5%a1%d5%b6%d5%ab-%d5%b0%d5%b8%d5%a3%d6%87%d5%b8%d6%80-%d5%b0%d5%b8%d5%be%d5%ab/ մատչում՝ 30.07.2022:

Սահմանպահ Խաչիկ բնակավայրին Հայ Առաքելական Եկեղեցու Վայոց Ձորի թեմը բարեգործական ձեռնարկումների շրջանակում տրամադրել է 3 տոննա գարու սերմացու: Խաչիկցիներին գարու սերմացուի տրամադրումը Վայոց Ձորի մարզում կորոնավիրուսի հետեւանքները մեղմելուն ուղղուած հերթական թիրախային օժանդակութիւնն էր, որն իրականացուել է թեմի առաջնորդ, Աբրահամ արք.ի նախաձեռնութեամբ[32]:

Կորոնավիրուսի հետեւանքով ստեղծուած իրավիճակը յաղթահարելու նպատակով Մայր Աթոռի եւ Վայոց Ձորի թեմի կողմից Ջերմուկ համայնքի ընկերային անապահով շուրջ 45 ընտանիքներին, որոնք նախորդ փուլում ծրագրից դուրս էին մնացել, արդէն 2րդ փուլով տրամադրուել են 30 կիլոգրամանոց սննդի փաթէթներ[33]:

Վայոց Ձորի թեմի բազմերախտ ձեռնարկումներից էր 2020ի արցախեան դժնդակ պատերազմի օրերին Արցախից տարագրուած ընտանիքներին Վայոց Ձորի թեմապատկան կառոյցում ապահով ապաստան եւ սնունդ տրամադրելու գործը[34]:

Վայոց Ձորի թեմի կրթական-լուսաւորական կեանքի նշանակալից իրադարձութիւններից է մարզի տարածքում պարբերաբար կազմակերպուող վերապատրաստման դասընթացները մարզի հանրակրթական դպրոցներում Հայ Եկեղեցու պատմութիւն դասաւանդող ուսուցիչների հա-

---

[32] «Վայոց Ձորի թեմը սահմանապահ Խաչիկ բնակավայրին տրամադրեց 3 տ գարու սերմացու»՝ https://vayotsdzoritem.wordpress.com/2020/04/14/%d5%be%d5%a1%d5%b5%d5%b8%d6%81-%d5%b1%d5%b8%d6%80%d5%ab-%d5%a9%d5%a5%d5%b4%d5%a8-%d5%bd%d5%a1%d5%b0%d5%b4%d5%a1%d5%b6%d5%a1%d5%ba%d5%a1%d5%b0-%d5%ad%d5%a1%d5%b9%d5%ab%d5%af-%d5%a2%d5%b6%d5%a1%d5%af/ մատչում՝ 30.07.2022:

[33] «Աջակցութիւն Ջերմուկ համայնքի սոցիալապէս անապահով (45) ընտանիքներին»՝ https://vayotsdzoritem.wordpress.com/category/%d5%bb%d5%a5%d6%80%d5%b4%d5%b8%d6%82%d5%af%d5%ab-%d5%bf%d5%a1%d6%80%d5%a1%d5%ae%d5%a1%d5%b7%d6%80%d5%bb%d5%a1%d5%b6%d5%ab-%d5%b0%d5%b8%d5%a3%d6%87%d5%b8%d6%80-%d5%b0%d5%b8%d5%be%d5%ab%d5%be/ մատչում՝ 30.07.2022:

[34] «Արցախից ժամանած ընտանիքները ապահով ապաստան են ստացել Վայոց Ձորի թեմապատկան կառոյցում»՝ https://vayotsdzoritem.wordpress.com/2020/10/21/%d5%a1%d6%80%d6%81%d5%a1%d5%ad%d5%ab%d6%81-%d5%aa%d5%a1%d5%b4%d5%a1%d5%b6%d5%a1%d5%ae-%d5%a8%d5%b6%d5%bf%d5%a1%d5%b6%d5%ab%d6%84%d5%b6%d5%a5%d6%80%d5%a8-%d5%a1%d5%ba%d5%a1%d5%b0%d5%b8%d5%be-%d5%a1/ մատչում՝ 30.07.2022:

մար: Այդպիսի հերթական վերապատրաստման դասընթացներից մէկն էլ Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերութեան եւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Քրիստոնէական դաստիարակութեան կենտրոնի համագործակցութեամբ 2020 Փետրուարի 20ին Եղէգնաձորի «Գիտելիք» համալսարանում կազմակերպուած Վայոց Ձորի մարզի «Հայոց եկեղեցու պատմութիւն» դասանիւթի (ՀԵՊ) ուսուցիչների վերապատրաստման սեմինարն էր, որին մասնակցում էին նաեւ Վայոց Ձորի թեմի հոգեւորականները[35]:

Վայոց Ձորի մարզում կազմակերպուող հրաշալի ու մարդաշատ միջոցառումներից է Նորավանքի ուխտի օրը: Մեծահռչակ վանական համալիրի ուխտի օր է հռչակուել Աշխարհամատրան կամ Կանաչ Կիրակին: Այդ օրը, բացի աւանդական ուխտի պատարագից, մատաղօրհնէքից ու հիւրասիրութիւնից, տեղի են ունենում գեղարուեստական բազմաբնոյթ միջոցառումներ՝ համերգ, ցուցահանդէս-վաճառք, մրցելոյթներ, զուարճախաղեր ու այլ հանդիսութիւններ, վանական համալիրի տարածքի մաքրման ու բարեկարգման աշխատանքներ[36]:

Այսպիսով՝ 1991ից յետոյ նորանկախ ՀՀում հայկական եկեղեցական ճարտարապետութիւնը վերածնունդ, ապա նաեւ վերելքի նոր շրջան ապրեց: Ժամանակակից հայ ճարտարապետերն ու վարպետ-շինարարները, կիրառելով նոր արհեստագիտական միջոցներ, լուծումներ ու մտայղացումներ, նորակառոյց եկեղեցիները, այդ թւում նաեւ Վայոց Ձորի մարզի եկեղեցիները, բացառապէս նախագծում եւ կառուցում են՝ պահպանելով ու զարգացնելով հայկական միջնադարեան եկեղեցական ճարտարապետութեան լաւագոյն աւանդները: Վայոց Ձորի թեմի նորակառոյց եկեղեցիներում քահանայագործող Հայ Առաքելական Եկեղեցու նուիրեալ հոգեւորականները ներգրաւուած են ու իրենց գործուն մասնակցութիւնն են ունենում մարզի հասարակական ու ներհամայնքային կեանքի տարբեր ոլորտներում իրականացուող աշխատանքներին:

---

[35] «Վայոց Ձորի մարզի «Հայոց եկեղեցու պատմութիւն» առարկայի ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթաց»՝ https://vayotsdzoritem.wordpress.com/2020/02/21/%d5%be%d5%a1%d5%b5%d5%b8%d6%81-%d5%b1%d5%b8%d6%80%d5%ab-%d5%b4%d5%a1%d6%80%d5%a6%d5%ab-%d5%b0%d5%a1%d5%b5%d5%b8%d6%81-%d5%a5%d5%af%d5%a5%d5%b2%d5%a5%d6%81%d5%b8%d6%82-%d5%ba%d5%a1%d5%bf%d5%b4/ մատչում՝ 30.07.2022:

[36] «Կանաչ Կիրակին՝ Նորավանքի ուխտի օր»՝ https://vayotsdzoritem.wordpress.com/2019/05/06/%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%B9-%D5%AF%D5%AB%D6%80%D5%A1%D5%AF%D5%AB%D5%B6%D5%9D-%D5%B6%D5%B8%D6%80%D5%A1%D5%BE%D5%A1%D5%B6%D6%84%D5%AB-%D5%B8%D6%82%D5%AD%D5%BF%D5%AB-%D6%85%D6%80-4/ առ 30.07.2022:

Վայքի Ս. Տրդատ եկեղեցու Սուրբ Յարութիւն խաչքար-յուշակոթողը, հեղինակ՝ խաչքարագործ-վարպետ Վարազդատ Յարութիւնեան

THE CHURCHES BUILT IN THE VAYOTS DZOR REGION BETWEEN 2000 AND 2021
(Summary)

ARMAN MANUK MALOYAN (armanmaloyan@mail.ru)

The architectural school of Sunik holds an outstanding place in the history of Medieval Armenian architecture, with its talented architects, master builders and khachkar masters. Indeed, some architectural monuments of the Sunik school elevated medieval Armenian Church architecture to new levels.

Since the early 1990s Armenian Church architecture has experienced a revival, and a renaissance, as the building of churches and religious monuments were forbidden during the Soviet era. However, after 1991 modern Armenian architects and master builders revived the best traditions of medieval Armenian Church architecture and applied new technologies, solutions and ideas in designing and constructing new churches.

The paper is the second in a series that focuses on the new religious constructs that were built after the proclamation of the Republic of Armenia in 1991. It highlights the newly built churches and chapels of the Vayots Dzor region of Armenia, namely Surp Terdat Church in Vayk, Surp Anna Church in Malishka, Surp Mariam Church in Aghavnadzor, Surp Mariam Astvatsatsin Church in Martiros, Surp Yeghishe Chapel in Gendevaz, Surp Sargis Church in Yelpin, Surp Gayane Chapel in Kechut, Surp Gayane Church in Jermuk, and Surp Mariam Astvatsatsin Church in Rind. The paper describes the architectural forms of the above-mentioned churches and chapels, the history of their construction and other relevant issues.

ԳՐԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Սեդա Տ. Օհանեան, *Միջագետք (Իրաք)ի հայ գաղթօճախը վաղնջական ժամանակներէն մինչեւ XX դար, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ.* հրատ., Երեւան, 2020, 200 էջ:

Քաղաքակրթութեան բնօրրան եւ պատմական Միջագետքի տարածքին ձեւաւորուած Իրաք քաղաք-պետութիւնը Հայաստանի սահմանակից եւ դրացի այն պետութիւններէն է, ուր հայերը տարբեր ժամանակներու կայք հաստատած են եւ քաղաքական ու մշակութային սերտ յարաբերութիւններ մշակած: Ուսումնասիրութիւնները ցոյց կու տան, որ աւելի քան երեք հազարամեակ Միջագետքի շարք մը շրջաններու մէջ ձեւաւորուած են հայկական բնակավայրեր, որոնք երկարատեւ կեանք չեն ունեցած:

Սեդա Տաճատի Օհանեանի *Միջագետք (Իրաք)ի հայ գաղթօճախը վաղնջական ժամանակներէն մինչեւ XX դար* մենագրութիւնը վառ դրսեւորումն է Միջագետքի տարածքին վաղնջական ժամանակներէն եւ յատկապէս միջին դարերէն մինչեւ ԻԱ. դար գոբյատեւող Իրաքի հայ գաղթօճախի պատմութեան:

Աշխատութեան մէջ, որ բաղկացած է 214 էջէ՝ ներածութիւն, չորս գլուխներ, եզրկացութիւն, յաւելուած, անգլերէն եւ արաբերէն ամփոփումներ, օգտագործուած գրականութեան ցանկ եւ անուանացանկ, ներկայացուած են Միջագետքի հայկական բնակավայրերու սկզբնաւորումը, ձեւաւորման նախադրեալները, միջին դարերէն մինչեւ Ի. դար, ապա հայ գաղթավայրի կազմաւորումը, իրաքահայ թեմերու (առաքելական, կաթողիկէ) սկզբնաւորումը, տնտեսական ու հասարակական կեանքը եւն.:

Հեղինակին աշխատանքը հիւսուած է՝ հայ մատենագիրներու, օտար ճանապարհորդներու թողած յուշագրութիւններու, ձեռագիր յիշատակարաններու, կայսերական հրովարտակներու, մամուլի, արաբերէն, անգլերէն եւ հայերէն հարուստ գրականութեան հիման վրայ: Նիւթերու եւ առկայ գրականութեան պատմական վերլուծութեան շնորհիւ հեղինակը կրցած է լուսաբանել Իրաքի հայերու հասարակական-քաղաքական, տնտեսական ու կրթամշակութային կեանքի ոլորտները, միաժամանակ անդրադարձ կատարել հայերու դերին, դիրքին, յատկապէս՝ արաբական խալիֆայութեան եւ Օսմանեան կայսրութեան շրջանին:

Իդէպ, Իրաքի հայերու նուիրուած այս աշխատութիւնը Օհանեանի առաջին մենագրութիւնը չէ: 2016ին Երեւանի մէջ լոյս տեսաւ անոր *Իրաքի հայ համայնքը 20րդ դարուն* գիրքը, զոր հրատարակած էր ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան հիմնարկը:

Այս նոր աշխատութիւնը նուիրուած է Հայոց Ցեղասպանութենէն վերապրած հեղինակի ծնողներու խնկելի յիշատակին:

Առաջին գլուխին մէջ՝ «Հայկական գաղութներու յառաջացումը Միջագետքի մէջ», հեղինակը կը խօսի պատմական Միջագետքի աշխարհագրական դիրքին եւ անոր անմիջական կապին՝ Հայկական Բարձրաւանդակին, այնտեղ՝ հայերու եւ տարբեր ժողովուրդներու բնակութիւն հաստատելու մասին: Կատարուած հետազօտական աշխատանքները յանգեցուցած են այն եզրակացութեան, որ այնտեղ 3000 տարի առաջ հայկական բնակավայրեր գոյութիւն ունեցած են, որոնք երկար չեն գոյատեւած «*Դէպքերու իբրեւ հետեւանք, տեղէ տեղ փոխադրուած եւ երբեմն ալ լուծուած ու դարձեալ վերակենդանացած*»[1]:

Ա. գլուխը շարադրելու ընթացքին հեղինակը օգտուած է Մարտիրոս Գաւուքճեան, տոքթ. Ամըր Սուլէյմանի, Աշոտ Աբրահամեանի, Հերոդոտոսի, Յակոբ Աթիկեանի եւ այլոց աշխատութիւններէն: Փորձած է փաստերով ապացուցել, որ տարածքին վրայ վաղնջական ժամանակներէն գոյութիւն ունեցած են ժամանակաւոր բնակավայրեր «հայկական գիւղեր», սակայն անոնք սակաւ են: Հեղինակը որոշակի տուեալներ կը հաղորդէ Սասանեաններու տիրապետութեան շրջանին Տիզբոն մայրաքաղաքի մէջ հայկական մեծ «*գաղթօճախի մը գոյութեան մասին՝ բաղկացած առեւտրականներէ, պետական պաշտօնեաներէ եւ պատանդներէ*»[2]:

Հեղինակը կ'անդրադառնայ Միջագետքի Դ.-ԺԷ. դարերու պատմութեան, Ապպասեան Խալիֆայութեան հիմնումին, միաժամանակ նշելով որ այդ ժամանակաշրջանին դէպի Միջագետքի տարածք հայերու նոր հոսք տեղի չէ ունեցած: Օհանեան համակարծիք չէ կարգ մը պատմաբաններու այն վկայութիւններուն, թէ հայեր չեն եղած արաբական այդ երկիրներուն մէջ: Ընդհակառակը, հեղինակը կը հիմնաւորէ թէ հայեր եղած են եւ արաբները երբեք հակառակ չեն եղած այդ երկիրներու հպատակներու կրօնքին, նիստուկացին եւ մանաւանդ տնտեսական մարզերուն մէջ ձեռք բերած յաջողութիւններուն: Այդուհանդերձ, զինուորական եւ վարչական բարձր պաշտօնները միայն ու միայն վստահուած են իսլամներուն, քանի անոնք իսլամներու մենաշնորհը կը նկատուէին:

Հեղինակը Միջագետքի հայաշատ բնակավայրերէն կը յիշատակէ գլխաւորաբար Պաղտատի հիմնադրութիւնն ու կ'անդրադառնայ հայերու գոյութեան փաստին: Այնուհետեւ կը խօսի Մուսուլի մօտակայքը գտնուող

---

[1] Սեդա Օհանեան Տաճատի, *Միջագետք (Իրաք)ի հայ գաղթօճախը վաղնջական ժամանակներէն մինչեւ XX դար*, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ. հրատ., Երեւան, 2020, էջ 17:

[2] Օհանեան, էջ 21:

Արբելայի եւ Քարամլէի մէջ ձեւաւորուած հայկական համայնքներուն մասին:

ԺԷ. դարէն սկսեալ կը ստուարանայ Իրաքի հայերու թիւը: Գաղթավայրեր կը ձեւաւորուին Քերքուկի, Պասրայի, Մուսուլի, Էրպիլի եւ այլ վայրերու մէջ: Ուստի անհրաժեշտ կը դառնայ իրաքահայ թեմի կազմակերպումը, որուն մանրամասնօրէն կ'անդրադառնայ հեղինակը աշխատութեան երկրորդ գլխուն մէջ:

«Իրաքահայ թեմի կազմակերպումը» սկիզբ կ'առնէ ԺԷ. դարու առաջին կիսուն (1638): Բայց մինչեւ ԺԸ. դարու կէսերը Պաղտատի եւ Պասրայի հայոց հոգեւոր կեանքը կայուն ընթացք չէ ունեցած, որովհետեւ Պասրայի բնակիչներուն մեծ մասը ջուղայեցիներ ըլլալով կապուած եղած են Ջուղայի առաջնորդութեան, իսկ Պաղտատը՝ Էջմիածինին: Կաթողիկոսական կոնդակներու, ձեռագիր յիշատակարաններու եւ այլ վկայութիւններու հիմնուելով, հեղինակը կը փորձէ եզրայանգում կատարել տուեալ ժամանակահատուածի թեմի գոյութեան մասին:

Բ. գլուխի, յաջորդ ենթահատուածով, հեղինակը կը ներկայացնէ հայ կաթողիկէ համայնքի կազմաւորման նախադրեալներն ու յետագայ գործունէութիւնը:

Կաթողիկէ հայրերու ներկայութիւնը Իրաք կը յիշատակուի ԺԷ. դարու քսանականներէն՝ Կարմէղեան լատին վարդապետներու մուտքով: Հուսկ, Քափուչինեան քարոզիչներէն մին կը յաջողի դաւանափոխ ընել նեստորականներէն, հայերէն եւ յակոբիկեաններէն որոշ խաւ մը: Քարոզիչները իրենց ուսմունքը տարածելու համար կ'որդեգրեն լուսաւորութեան միջոցը, կը հիմնեն դպրոց, որ հետզհետզէ յաջողութիւն կ'արձանագրէ եւ կը նպաստէ կաթողիկէ փոքր համայնքի մը ձեւաւորման, որ կորիզը պիտի հանդիսանար Իրաքի մէջ կաթոլիկութեան տարածման: Կաթոլիկութիւն դաւանած փոքրամասնութիւնը կ'ենթարկուի բազմաթիւ դժուարութիւններու: 1833ին Բ. դռան հրովարտակով պաշտօնապէս կը հաստատուի անոնց գործունէութիւնը: Իդէպ, Ի. դարու սկիզբը համայնքը կը հաշուէր 1000 շունչ:

Այս բաժինին մէջ անդրադարձ կայ նաեւ համայնքի եկեղեցիներու, Իրաքի հայոց գերեզմանատուներու, որոնք ապացոյց են հայ բնակչութեան եւ կազմաւորուած համայնքի գոյութեան:

Օհանեան երրորդ գլուխը վերնագրած է «Տնտեսական, հասարակական գործունէութիւն», ուր կը խօսի իրաքահայութեան տնտեսական եւ հասարակական գործունէութեան մասին: Միջագետքը իր աշխարհագրական դիրքով, հանդիսանալով արեւելքն ու արեւմուտքը կամրջողը, միշտ ալ տարբեր դարաշրջաններու գերտէրութիւններուն ախորժակը սրած է:

Այդ է պատճառը, որ ան «*միջնադարեան եւ արդի առեւտրատնտեսական պատմութեան մէջ իր ուրոյն տեղն ունի*»[3] կը գրէ հեղինակը:

Սակայն, հեղինակին համաձայն, իրաքահայերը տնտեսական աշխուժ գործունէութիւն սկսած են ծաւալել ԺԷ. եւ յատկապէս ԺԸ. դարու սկիզբը, երբ Պարսկաստանի մէջ յառաջացած քաղաքական աննպաստ պայմաններուն պատճառով Պասրա եւ Պաղտատ ապաստանած հայ վաճառականները կամ իրենց գործակալները աշխուժ գործունէութիւն ունեցած են: Այս պիտի տեւէր մինչեւ ԺԹ. դար:

Առեւտրատնտեսական կապերու շնորհիւ զարկ պիտի տրուէր քաղաքաշինութեան, մանաւանդ՝ Պաղտատի, Պասրայի, Մուսուլի, միաժամանակ պիտի ձեւաւորուէին նոր քաղաքներ:

Հասարակական գործունէութեան առումով, հեղինակը կը նշէ, որ մինչեւ ԺԹ. դարու առաջին կէսը, հասարակական գործունէութիւն համարեա բացակայած է: Բայց գաղթավայրի հայ երեւելիները յուժ կարեւոր համարած են եկեղեցիները բարեկարգելու եւ բարեզարդելու գործունէութիւնը: Այս կը խօսի այն փաստի մասին, որ Իրաք վերջնականապէս հաստատուած հայերու մօտ սկսած էր ձեւաւորուիլ ինքնուրոյն ապրելու եւ իրենց համայնքը անկախ տնօրինելու գաղափարը: Վերոնշեալ իրավիճակը փոփոխութեան կ'ենթարկուի յատկապէս 1876ին, երբ Պաղտատ կը ժամանէ բազմավաստակ մանկավարժ եւ լեզուագէտ Միհրան Սվաճեան, որուն առաքելութեան գլխաւոր առանցքը ազգային դպրոցի մակարդակի բարձրացումն էր՝ հիմք ունենալով նոր եւ գիտական մատուցման ու կիրառման եղանակներ. ասոնց արդիւնքը կ'ըլլայ Ասքանազեան ընկերութեան հիմնումե:

Չորրորդ գլուխը հեղինակը նուիրած է համայնքի «Կրթամշակութային կեանք»ին, ուր համապատասխանաբար ներկայացուցած է հայ առաքելական եւ կաթողիկէ դպրոցները, ինչպէս նաեւ այդ կրթօճախները յաճախած աշակերտութեան թիւի վերաբերեալ տուեալներ, որոնցմով կ'ուրուագծուի ժամանակի հայութեան տեղն ու դերն Իրաքի մէջ:

Գաղտնիք չէ, որ պետականութենէ զուրկ հայ ժողովուրդը, գտնուելով եկեղեցւոյ հովանիի ներքոյ, իր կրթարանները կառուցած է եկեղեցւոյ կից կամ շրջափակին մէջ, ուր կրօնագիտութեան կողքին աւանդուած են աստուածաբանութիւն եւ լեզուներ, որոնք կը նպատակադրէին պատրաստել վաղուան հոգեւորականը, վարժապետը:

Դպրոցներու աստիճանական զարգացումով եւ հասարակութեան պահանջքը լրացնելու նպատակով կը հիմնուին կրթական անկախ «օճախներ», որոնք կը կիրարկեն ուսուցման նոր եղանակներ: Այդպիսի դպրոցներ կը յառաջանան Պաղտատի եւ Մուսուլի վիլայէթներու մէջ:

---

[3] Նոյն, էջ 106:

Օսմանեան կայսրութեան ժամանակաշրջանին օտար պետութիւններու նիւթական աջակցութեամբ ու հովանաւորութեամբ, յատկապէս մեծ քաղաքներու մէջ կը բացուին օտարազգի դպրոցներ, որոնց առկայութեամբ ուսուցման ձեւի ու եղանակի մէջ փոփոխութիւններ տեղի կ'ունենան: Ծնունդ կ'առնեն աշխարհիկ դպրոցներ: Միսիոնարներու գործունէութիւնը տարածաշրջանին մէջ կը փոխէ դպրոցներուն կարգավիճակը: Միսիոնարները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կը սատարէին բողոքականութեան եւ կաթոլիկութեան, իրենց քարոզչական աշխատանքները կը կերտեն առաւելաբար քրիստոնէական միջավայրի մէջ, որմէ զերծ չէին հայ առաքելական եկեղեցւոյ զաւակները[4]:

1860ականներու վերջաւորութեան Օսմանեան կայսրութիւնը «*կանոնակարգում*»ի եւ «*Ընդհանուր կրթական կանոնադրութեան*» ճանապարհով կը սահմանափակէր «*քրիստոնէական, տեղացի, եւ օտար ոչ-իրաքեան*» սեփական դպրոց բանալու իրաւասութիւնը, առանց տուեալ վիլայէթի վալիի արտօնութեան, կը պահանջէր ուսուցիչի վկայուած ըլլալու փաստաթուղթ ու դասաւանդուող նիւթերու մասին հաղորդումը՝ իշխանութեան պատկան մարմիններուն: Իսկ 1875ին Բ. դուռը «*իրեն պիտի վերապահէր արտօնութիւն տալ որեւէ դպրոց բանալու եւ շատ աւելի խիստ պայմաններով*»[5]:

Քրիստոնեաներու դպրոցներու նիւթականը կը հոգային համայնքի երեւելիները հանգանակութեան կամ նուիրատուութեան ճանապարհով: 1885ին պետականօրէն կ'արգիլուի դպրոցաշինութեան եւ եկեղեցաշինութեան նպատակով դրամահաւաքը, որով որոշ դպրոցներ փակման կը դատապարտուին կամ ժամանակաւորապէս կը դադրին գործելէ:

Օհանեան կը նշէ, որ քրիստոնեայ համայնքներու դպրոցները ունէին առանձնայատկութիւններ, օրինակ՝ տուեալ համայնքի լեզուի ուսուցման կողքին կը դասաւանդուէր այլ լեզու մը, ինչպէս՝ քաղդէական դպրոցներու մէջ քաղդերէն լեզուին համատեղ՝ արաբերէնը, որ կ'ուսուցանուէր տեղացի քրիստոնեայ ուսուցիչներու կողմէ, բայց եւ այնպէս պետական լեզուն թրքերէնն էր, որ պարտադիր էր բոլորին[6]:

Այս գլուխին մէջ հարուստ տեղեկութիւններով անդրադարձ կայ իւրաքանչիւր համայնքի դպրոցներու պատմութեան, ուսուցչական կազմերու, աւանդուող դասանիւթերու եւ լեզուներու վերաբերեալ: Հեղինակին ընդգծումով՝ հակառակ տիրող քաղաքական աննպաստ պայմաններուն, ԺԷ. դարու վերջերը Պաղտատ արդէն դարձած էր Մերձաւոր Արեւելքի հայ գրչութեան օճախներէն մէկը, ուր գրուած եւ մանրանկարուած են շարք մը

[4] Նոյն, էջ 128:
[5] Նոյն, էջ 129:
[6] Նոյն, էջ 130:

ձեռագիրեր[7]: Տպարանի ու մամուլի վերաբերեալ տեղեկութիւններ նաեւ տեղ գտած են աշխատութեան մէջ:

«Եզրակացութիւն» բաժինին մէջ հեղինակը կ'արժեւորէ համայնքին դերը երկրի բարգաւաճման եւ առեւտրատնտեսական զարգացման մէջ: Անգամ մը եւս կը խօսի այդ տարածքին վրայ հայկական բնակավայրերէն դէպի հայ համայնք ձեւաւորման փուլերու եւ թեմի կազմաւորման, անհրաժեշտութեան ու դերին մասին:

Աշխատութեան կարեւոր արժանիքներէն են թիւով 21 *«Յաւելուած»*-ները, որոնք կը վերաբերին տարբեր վաւերագրերու, մշակութային որոշ յուշարձաններու:

Եզրակացնելով, Սեդա Տ. Օհանեանի սոյն մենագրութիւնը՝ նուիրուած Իրաքի վաղնջական ժամանակաշրջանի պատմութեան, ունի ոչ միայն գիտական, այլեւ քաղաքական նշանակութիւն, որովհետեւ ինչպէս անցեալին, այնպէս ալ վերջին տասնամեակներուն տարածաշրջանին մէջ ընթացող ու անաւարտ մարտերը, բնակչութեան բռնի տեղահանութիւնն ու գաղթը անգամ մը եւս կու գան հաւաստելու այդ տարածքի ռազմավարական նշանակութիւնն ու մեծ տէրութիւններու գերնպատակները: Ուստի, պատմութեան համապարփակ ուսումնասիրութիւնը ունի գիտական մեծ կարեւորութիւն եւ այժմէականութիւն:

Աշխատութիւնը կարեւոր ներդրում է հայ գաղթավայրերու, Սփիւռքի հայկական համայնքներու պատմութեան նուիրուած յատուկ դասընթացքներուն եւ մասնաւորապէս Իրաքի հայ համայնքի պատմութեան բազմակողմանի ուսումնասիրութեան համար:

ԱՆԻ ՖԻՇԵՆԿՃԵԱՆ (fishenkjianani@outlook.com)

[7] Նոյն, էջ 144: Այս մասին տե՛ս նաեւ՝ Գայիանէ Պօղոսեան, «Պաղտատում գրուած բժշկական բնոյթի ժողովածու», *Իրաքի Հայերը. գիտաժողովի նիւթեր (29-31 Մայիս 2017)*, խմբ. Ա. Տագէսեան, Հայկազեան համալսարանի հրատ., Պէյրութ, 2021, էջ, 39-50:

Վասն մահագրականի

ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՁԻՆՈՒՈՐԸ՝ ՇԱՀԷՆ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ (1934-2021)

Արուեստաբան Շահէն Խաչատրեանի մասին հեշտ է խօսելը, քանզի ապրել է ճշմարիտ արուեստագէտի, իսկական հայ մտաւորականի կեանք, որը կատարեալ նուիրումի օրինակ է, բայց՝ ե՛ւ դժուար է, քանզի նրա տարբերուող տեսակը յաճախ է հանդիպել այլազան խոչընդոտների, որոնց մասին խօսելը միայն իրեն չի առնչւում:

Ծնուել է 1934 Սեպտեմբերի 28ին Հալէպ, Սիրիա. էրզրումցի Գէորգի եւ Տիգրանուհու 4 զաւակներից 3րդն էր: Երեխայ ժամանակ երգում է Հալէպի՝ քարտաշ-որմնադիր հօր կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու երգչախմբում. նկարչութեամբ տարուած էր դեռեւս Սահակեան դպրոցում ուսա-նելու տարիներին:

1946ին ընտանիքի հետ հայրենադարձուած եւ Երեւանում բնակութիւն հաստատած պատանին շուտով առերեստում է խորհրդային երկրի՝ իր համար անըմբռնելի, անհաւատալի իրականութեանը, երբ հոկտեմբերեան յեղափոխութեան տարեդարձին նուիրուած դպրոցական ցերեկոյթում Չարենց է արտասանում: «*Բեմից նկատեցի, որ շատերը դուրս են գալիս դահլիճից, բայց շարունակեցի աւելի կրքոտ: Դահլիճը պոռթկաց բուռն ծափահարութիւններով: Չէի հասցրել անցնել բեմի եզերը, երբ կոպտօրէն բռնեցին ինձ, երեսով խփեցին պատին: Արիւնը յորդեց, ընկայ գետնին, շարունակեցին խփել ոտքերով: Միակը, որ յիշում եմ, փնօրէնի խօսքերն էին. "Շա՛ն որդի, մենք, ինչ է, Սիբի՞ր ենք գնալու քո պատճառով"*»՝ տասնամեակներ անց իր *Թանգարանի զինուորը* գրքում գրում է Շահէնը:

Դէպքից յետոյ որոշ ժամանակ դպրոց չի յաճախում, շինարարութիւնում, որտեղ հայրն էր աշխատում, սովորում է պատ շարել: Յետոյ հրապուրւում է լողով, եւ, ինչպէս ամէն ինչին կեանքում՝ տրւում է անմնացորդ: Արդիւնքը չի ուշանում. 1949ի ձմռանը պատանին սահմանում է առաջին հանրապետական մրցանիշը:

Շուտով դիպուածը, թէ՞ նախախնամութիւնը փոխում է Շահէնի կեանքը մէկընդմիշտ: Նա մի հանդէսում տեսնում է Այվազովսկու՝ ծովը պատկերող մի նկար. «*Եւ արուեստի հանդէպ չորս տարով մոռացութեան մատնուած սէրս հրաբխի նման յանկարծ ժայթքեց ու ալեկոծեց ինձ: Հորիզոնն ասես լուսաւորուեց, ու պարզ դարձաւ, թէ յանուն ինչի պէտք է ապրել: Ամէն ինչ մղուեց երկրորդ պլան, մնաց միայն արուեստը*»: Դա 1950 թուականն էր: Ֆիզկուլտուրայի ինստիտուտի ուսանողը, լողի՝ Հայաստանի պատանիների ախոյեանն ու մրցանիշակիրը սկսում է «արուեստի գծով» ինքնակրթութիւնը, Խորհրդային Միութեան տարբեր քաղաքներ մրցումների գնալիս յաճախում է թանգարաններ, հաւաքում նկարների վերատպութիւններ, որոնցով կազմում է իր առաջին ալբոմը…

1959ը յիրաւի շրջադարձային էր. Շահէնն աշխատանքի է անցնում Հայաստանի ազգային պատկերասրահում եւ շուտով սկսում է հեռակայ ուսանել Լենինգրադի

(այժմ՝ Սանկտ Պետերբուրգ) Իլիա Ռեպինի անուան գեղանկարչութեան, քանդակագործութեան եւ ճարտարապետութեան ինստիտուտում (նախկին գեղարուեստի ակադեմիան): Վեց տարուայ փոխարէն սովորելով 4,5 տարի, նա 1965ին աւարտում է՝ ստանալով արուեստաբանի որակաւորում:

1967ի գարնանը Պատկերասրահի երիտասարդ արուեստաբանն առաջին անգամ մեկնում է արտասահման՝ Հունգարիա, ուղեկցում Մարտիրոս Սարեանի ցուցահանդէսը եւ այնտեղից սկսում է նամակներ գրել Վարպետին այն մասին, թէ հունգարացիներն ինչ լաւ են ընդունում նրա արուեստը: Շուտով այդ նոյն շէնքում բացւում է Պաբլօ Պիկասոյի ցուցահանդէսը, եւ Շահէնը շարունակում է Վարպետի հետ կիսել իր տպաւորութիւնները:

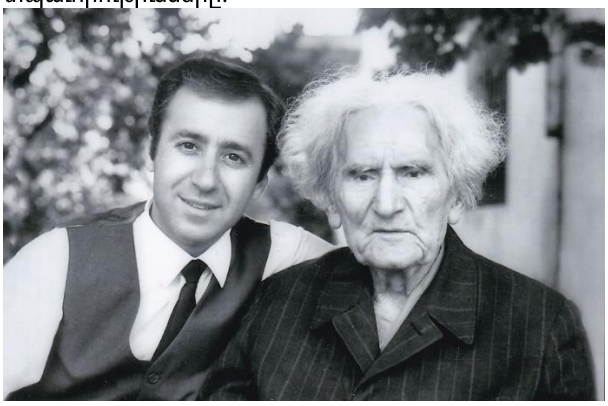

Այդ ժամանակ Երեւանի կենտրոնում կառուցւում էր Մարտիրոս Սարեանի տուն-թանգարանը եւ Վարպետը, թանգարանի ապագայ տնօրէնի մասին խօսակցութեան ժամանակ, յիշում է իրեն Բուդապեշտից նամակներ գրողին: Չի ուշանում վերին մարմինների հակադարձութիւնը. «Շահէ՞նը: Նրա մասին խօսք լինել չի կարող: Նախ՝ շատ երիտասարդ է, երկրորդ՝ անկուսակցական է, երրորդ՝ հայրենադարձ է»: «Ինձ համար դա նշանակութիւն չունի,- վճռաբար առարկում է Սարեանը:- Կանչէ՛ք, ուզում եմ հետը խօսել»:

Շարունակութիւնը հեքիաթի նման. 1967 Օգոստոս, Պատկերասրահում աշխատանքից ազատման դիմում գրած երիտասարդը փողոցում հանդիպում է Վարպետի որդուն՝ կոմպոզիտոր Ղազարոս Սարեանին, որը, հօր պատուէրով, հենց նրան էր փնտռում: «*Կէս ժամ անց երկչոտ կանգնած էի Վարպետի առաջ: Նա հարցրեց, թէ որտեղից են ծնողներս, յետոյ ասաց. "Ես ցանկանում եմ, որ դու դառնաս իմ ընկերը, եւ մենք միասին այստեղ աշխատենք"*»:

Սարեանը նամակ է գրում Հայաստանի մշակոյթի նախարարին.

...Վերջապէս գտնուեց թանգարանային աշխատանքի շատ լաւ փորձ ունեցող մի երիտասարդ արուեստաբան, որը կարող է ղեկավարել թանգարանը եւ ծաւալել իսկական աշխատանք: Դա Շահէն Խաչատրեանն է:

Խնդրում եմ Ձեզ նրան թանգարանի դիրեկտոր նշանակել, մանաւանդ որ նա պետական պատկերասրահից այլ աշխատանքի անցնելու մտադրութիւն ունի:

Խորին յարգանքով՝ Ձեր Մարտիրոս Սարեան, 14. IX. 1967թ.:

Պատմում են, որ թանգարանի տնօրէն, արուեստաբան Շահէն Խաչատրեանը ոչ միայն ինք էր կազմակերպում բոլոր ցուցադրութիւնները, այլեւ անձամբ էր կա-

խում կտաւները, անձամբ էր լուանում թանգարանի ապակիներն ու գորգերը, մաքրում մայթի ձիւնն ու սառոյցը: Իսկ ամենայիշատակելին պաշտելի Վարպետի հետ յարաբերութիւններն էին: Դրանք միայն նկարիչ-թանգարանի տնօրէն յարաբերութիւններ չէին, միայն կենդանի դասական-երկրպագու յարաբերութիւններ չէին: Շահէնը յիրաւի որդիական սիրով ու խոնարհութեամբ է ծառայել Վարպետին:

Մարտիրոս Սարեանի տուն թանգարանը հիմնադրուել է 1967ին, երբ նկարիչն արդէն 87 տարեկան էր, իսկ ինքը՝ 33: Շահէնն ամէն օր հանդիպում էր, զրուցում Վարպետի հետ, գրի առնում նրա մտքերը, անընդհատ լուսանկարում էր նկարելիս, հանգստանալիս, հիւրերի հետ (նա նկարել է շուրջ 2 հազար լուսանկար)… Եւ ամենակարեւորը՝ ամէն օր Սարեանի սեղանին թուղթ ու մատիտներ, ֆլոմաստէրներ էր դնում, որ Վարպետը նկարի…

Վարպետի ծննդեան 90ամեակի կապակցութեամբ Խաչատրեանը հրատարակում է *Մարդը բնութիւն է, բնութիւնը՝ մարդ* գրքոյկը, որտեղ հաւաքել էր իր դիտարկումներն ու գրառումները, որոնք բացայայտում են ոչ միայն մեծ նկարիչ, այլեւ՝ մեծ փիլիսոփայ Մարտիրոս Սարեանին… Հեղինակի յորդորով Վարպետն անում է այդ գրքոյկի նկարազարդումները՝ հարստացնելով իր ստեղծագործութիւնը նոր գծապատկերներով:

Թանգարանն իր գործունէութիւնը սկսել է Վարպետի նուիրած 30 գեղանկարչական գործերով եւ 20 գծանկարներով: 37 տարուայ ընթացքում (Շահէն Խաչատրեանը տնօրինել է թանգարանը 1967-2004ին), սարեանական ստեղծագործութիւնների թիւը հասնում է 234ի, որոնք ձեռք են բերուել կամ նուէր ստացուել այս անդուլ, մեղուի ժրաջանութեամբ աշխատող մարդու շնորհիւ: Իդէպ՝ քիչ չէին նաեւ անձամբ Խաչատրեանի՛ նուիրած գործերը, այն կտաւներն ու գծանկարները, որոնք նա ձեռք էր բերում իր խնայողութիւններով, կամ նուէր էր ստանում տարբեր հաւաքորդներից, նաեւ՝ հենց Վարպետից:

Շահէն Խաչատրեանի ղեկավարած տարիներին Սարեան թանգարանը դառնում է մեծանուն Վարպետի ստեղծագործութեան ուսումնասիրման եւ հանրահռչակման կենտրոն: Նրա կազմակերպած 100ից աւել ցուցահանդէսները Հայաստանի եւ ԽՍՀՄ տարբեր քաղաքներում, Ֆրանսայում, Գերմանիայում, Իտալիայում, Եգիպտոսում, Սուրիայում, տարբեր լեզուներով հրատարակած ալբոմներն ու կատալոգները Մարտիրոս Սարեան երեւոյթի արժեւորման եւ աշխարհին ներկայացնելու հրաշալի ճիգեր էին…

Արուեստաբանի միւս լուսատու աստղը, վստահաբար, Յովհաննէս Այվազովսկին էր: Շահէն Խաչատրեանի նպատակը «ռուս» նկարիչ Իւան Այվազովսկուն հայացնելն էր: Դրա համար Խաչատրեանը Խորհրդային երկրի տարբեր թանգարաններից հաւաքում եւ 1979ին Սարեան թանգարանում բացում է ծովանկարչի՝ հայկական թեմաներով արուած շուրջ 40 նկարից կազմուած ցուցահանդէս: Արուեստաբանն այդ թեմային հետամուտ է լինում ամբողջ կեանքի ընթացքում. Այվազովսկուն նուիրուած մեծ ու փոքր ցուցահանդէսներ ԽՍՀՄում, արտերկրում, բազմաթիւ գիրք-ալբոմներ լոյս տեսած մեծ պատկերագրքերը:

Չստեղծուի տպաւորութիւն, թէ Շահէն Խաչատրեան արուեստաբանին հետաքրքրում էին միայն Սարեանն ու Այվազովսկին: Մինաս Աւետիսեան, Յակոբ Յակոբեան, Գառզու, Ժանսէմ, Լաւինիա Բաժբէուկ-Մելիքեան, Ռոբերտ Էլիբեկեան, Էդգար Շահին, Ռաֆայէլ Աթոյեան, Արշիլ Գորկի, Շառլ Ադամեան, Վարդան Մախոխեան եւ ուրիշ շատ հայաստանցի ու սփիւռքահայ նկարիչներ են եղել արուեստաբանի հետաքրքրութիւնների ծիրում:

Նրա յօդուածներն ու գիրք-ալբոմները, Հայաստանում եւ Սփիւռքում ունեցած բազմաթիւ ելոյթներն ու դասախօսութիւնները մի նպատակ էին հետապնդում՝ Հայաստանում ճանաչելի դարձնել սփիւռքահայ նկարիչներին եւ հակառակը՝ Սփիւռքում լաւագոյնս ներկայացնել հայաստանաբնակ արուեստագէտներին, դրանով իսկ հանդիսանալով իւրօրինակ կամուրջ մեր ժողովրդի այդ երկու հատուածների միջեւ: «*Քանի՛-քանի՛ խանդավառ դահլիճներ է տեսել Շահէնը: Իր խօսքի ուժով քանի՛-քանի՛ անտարբեր սրտեր են վառուել արուեստի հրով: Քանի՛-քանի՛ կեանք տեսած, ամէն ինչից ձանձրացած ունկնդիրներ են վառուող աչքերով մօտեցել դասախօսութիւնը աւարտած Շահէնին: Այն, ինչի մասին հաճոյքով յիշում եւ գրում եմ, չի վերաբերում միայն Հալէպին, Դամասկոսին, Բէյրութին: Նրան սպասում էին Կանադայից Ֆրանսիա, Միացեալ Նահանգներից Ռուսաստան եւ այլուր: Նրա եռանդն անսպառ էր: Իր սրտին խօսող որեւէ գաղափարի համար ովկիանոսներ ու մայրցամաքներ անցնելը՝ սովորական բան*»,- վկայում է արուեստաբանի կրտսեր ընկերներից մէկը՝ նկարիչ Հրազդան Թոքմաջեանը:

Աշխարհով մէկ սփռուած հայ նկարիչները, ի դէմս Խաչատրեանի, գտնում էին ոչ միայն ազնիւ բարեկամի, այլեւ Հայաստանի հետ կապուելու, Հայաստանում ցուցադրուելու, ճանաչուելու ճանապարհը... Եւ ամէն անգամ այդ շփումները Շահէն Խաչատրեանը ծառայեցնում էր նաեւ Հայաստանի ազգային պատկերասրահին այդ նկարիչների գործերով հարստացնելու ազգաշահ գործին: Նրա ջանքերի շնորհիւ միայն Գառզուից շուրջ 70 աշխատանք է հասել Պատկերասրահ, մեծաթիւ արժէքաւոր աշխատանքներ՝ Ժանսեմից: «*Նկարիչը խոստացել էր, որ իր փարիզեան խոշոր ցուցահանդէսից յետոյ ինձ թոյլ կը տայ մի ստեղծագործութիւն ընտրել Պատկերասրահի համար: Երբ ես մի պահ մօտեցայ «Ասեղնագործուհիներին», ինձ թուաց նկարիչը տագանուեց: Պարզուեց, որ Ժանսեմը երբեք չի բաժանուել այդ կտաւից: «Լաւ,- ասաց,- տար, հոս հայկական բան մը կայ: Այս մանչուկը (կտաւի կենտրոնում պատկերուած պատանին) ես եմ»: Իսկ 1995ին նկարիչն ինձ յանձնեց «Թափօրը»՝ իրեն բնորոշ եւ, անտարակոյս, լաւագոյն գեղանկարչական գործերից մէկը*»՝ գրում է Խաչատրեանը *Թանգարանի զինուորը* գրքում:

1990ին Սարեան թանգարանի տնօրէն Շահէն Խաչատրեանը համատեղութեամբ ստանձնում է նաեւ Հայաստանի ազգային պատկերասրահի տնօրինութիւնը: Անմիջապէս սկսում է Պատկերասրահի շէնքի նորոգումը, ապահովում է դահլիճների անվտանգութիւնը: 1992ին նրա նախաձեռնութեամբ Մարսէյում հրատարակւում է Պատկերասրահի առաջին, եռալեզու ուղեցոյցը: Արցախեան ազատամարտի այդ ծանր տարիներին Պատկերասրահում հիմնադրուած «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչատունը Խաչատրեանի՝ սփիւռքահայ բարերարներին ներգրաւելու շնորհիւ սկսում է լոյս ընծայել մէկը մէկից արժէքաւոր գրքեր... Շահէն Խաչատրեանը Ազգային պատկերասրահում աշխատած 12 տարիների ընթացքում հարստացնում է այն շուրջ 400 գեղանկարներով եւ գծանկարներով, որոնց նիւթական արժէքը միլիոնաւոր դոլարներով է հաշւում, իսկ հոգեւոր արժէքն անչափելի է...

2003ին մշակոյթի նախարարի պահանջով Շահէն Խաչատրեանը թողնում է Ազգային պատկերասրահի տնօրէնի պաշտօնը, իսկ 2004ին՝ հեռացւում է նաեւ Սարեան թանգարանից: Սիրելի աշխատանքից զրկուելը ծանր հարուած էր նուիրեալ արուեստագէտի համար: Բարեբախտաբար նրան աշխատանքի է հրաւիրում ամենայն հայոց հայրապետ Գարեգին Բ.ը: Խաչատրեանը դառնում է կաթողիկոսի մշակոյթի գծով խորհրդականը, յետոյ՝ «Խրիմեան» թանգարանի տնօրէնը: Եւ նորից լծւում է իր սիրելի գործին՝ ցուցահանդէսներ, ալբոմներ, նկարահաւաքչութիւն...

2011-17՝ արուեստաբանը հրատարակում է պատանիներին ուղղուած «Ճանաչիր եւ սիրիր» պատկերագրքերի շարքը, նուիրուած՝ հայ նկարիչներին: Տասնհինգ պատկերագրքերից բաղկացած այս շարքում տեղ է գտել նաեւ Եղեռնին նուիրուած հատորը, որը ներառում է շուրջ 60 հայ նկարչի 160 ստեղծագործութիւն: Միայն երեւակայել կարելի է, թէ ինչպիսի՛ մանրակրկիտ եւ յամառ աշխատանք է պահանջում այդպիսի գործը: «Ճանաչիր եւ սիրիր» շարքի վերջին՝ 15րդ հատորը *Թանգարանների հարստացում*ն է, որը ներառում է այն գործերը, որոնք Հայաստան են բերուել հեղինակի ջանքերի շնորհիւ: Այստեղ, սակայն, նկատելի է մի ցաւալի իրողութիւն, որը շրջանցել չենք կարող. կեանքի վերջին տարիներին արուեստագէտը տառապում էր հիւանդութեամբ, որը դանդաղ սպանում էր նրա յիշողութիւնը, ինչն անդրադարձել է յատկապէս նրա այս վերջին աշխատանքի վրայ՝ խօսքը դարձնելով ճապաղ, ցաքուցրիւ... Ցաւալի է, որ հրատարակիչները ուշադրութիւն չեն դարձրել այդ փաստին, չի եղել խմբագիր...:

Արուեստաբանի շատ ծրագրեր հիւանդութիւնը անկատար թողեց. պէտք է շարունակէր *Ճանաչիր եւ սիրիր* շարքը (ի սկզբանէ նախատեսուած էր 20 գիրք), տարիների ընթացքում Վարպետի հետ հանդիպումների, իր արած լուսանկարների, ձայնագրութիւնների, գրառումների հիման վրայ մտադիր էր հրապարակել *Զրոյցներ Սարեանի հետ* գիրքը, ուզում էր հրապարակել նաեւ ամերիկահայ նկարիչ Մանուէլ Թոլեգեանի եւ Վիլիամ Սարոյեանի՝ արուեստին նուիրուած երկխօսութիւնների գիրքը, Երեւանում ուզում էր հիմնել Յովհաննէս Այվազովսկու թանգարանը, իսկ Մայր Աթոռում՝ Արշիլ Գորկու...

Շահէն Խաչատրեանը 1984ին արժանացել է Հայաստանի արուեստի վաստակաւոր գործչի կոչման, 1996ին պարգեւատրուել է ՀՀ «Մովսէս Խորենացի» մեդալով, 1999ին դարձել է Գիւմրու պատուաւոր քաղաքացի, իսկ 2014ին՝ ծննդեան 80ամեակի առիթով, արժանացել է Հայ Առաքելական Եկեղեցու «Սուրբ Սահակ-Սուրբ Մեսրոպ» պատուոյ բարձր շքանշանին:

Այդուհանդերձ, նրա թերեւս ամենամեծ գնահատականը տուել է ինքը՝ Մարտիրոս Սարեանը՝ **թանգարանի զինուո՛ր:** Մեր կողմից աւելացնենք, որ այդ Զինուորը հայ մշակոյթի մի ամբողջ դարաշրջան է մարմնաւորել՝ տեսանելի եւ անտես թէլերով կապուած լինելով հայ նկարիչների միքանի սերնդի հետ՝ Հայաստան եւ ի Սփիւռս աշխարհի...

Ստորեւ՝ Շահէն Խաչատրեանի հրատարակած գրքերը.- *Մարդը բնութիւն է, բնութիւնը՝ մարդ*, (1970), *Մարտիրոս Սարեան* (հայերէն, ռուսերէն, անգլերէն պատկերագիրք, 1980), *М. Сарьян, избранные произведения, на русском и английском* (1983), *Цветы Сарьяна. Альбом* (Լ. Միրզոյեանի հետ, 1987), *Martiros Saryan* (Ա. Կամենսկու հետ, 1988), *Мартирос Сарьян, сказки и сны* (անգլերէն եւ ռուսերէն, 1995), *Sarian* (անգլերէն եւ ռուսերէն, 2003), *Martiros Sarian* (անգլերէն, 2001), *Սարեանը եւ Եգիպտոսը* (հայերէն, անգլերէն, 2001), *Sarian* (ֆրանսերէն, 2009), *Մարտիրոս Սարեան, ընտրանի* (2009), *Мартирос Сарян, избранное* (2009), *Այվազովսկի* (հայերէն, ռուսերէն, անգլերէն, 1984), *Айвазовский, живопись* (1989), *Айвазовский известный и неизвестный* (անգլերէն եւ ռուսերէն, 2000, 2013), *Aivazovski la poésie de la mer* (2007), *Այվազովսկի* (հայերէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն), *Aivazovsky* (անգլերէն, արաբերէն, 2014), *Այվազովսկի, ծննդեան 200ամեակին* (2017, ռուսերէն՝ նոյն տարին), *Айвазовский* (ռուսերէն եւ անգլերէն, 2019), *Айвазовский, Апостол мира и гуманизма* (ռուսերէն եւ հայերէն, 2008), *Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոս Այվազեան (Այվազովսկի), ընտրանի* (2012), *Le chant de la mer*

(1996), *Minas Avetisian* (անգլերէն, 1996), *Մինաս Աւետիսեան* (հայերէն, ռուսերէն, անգլերէն, 2004), *Hagop Hagopian* (անգլերէն, 1997), *Յակոբ Յակոբեան* (հայերէն, ռուսերէն, 2016), *Rafael Atoy*an (անգլերէն, 1999), *XIX-XX դարերի հայ նկարիչներ* (բ. հրատ., ֆրանսերէն, հայերէն, անգլերէն, 2001), *Յաւի գոյնը. Եղեռնի անդրադարձը հայ նկարչութեան մէջ* (հայերէն, անգլերէն, 2010), *Ֆրանսահայ կերպարուեստ* (1991. գիրքը գրուել էր 1960ականներին, բայց խորհրդային տարիներին չէր կարող հրապարակուել...), *Պետրոս Կոնտրաջեան-Պետօ, 1905-1956* (հայերէն, ֆրանսերէն, արաբերէն, 2004), *Թանգարանի զինուորը. նկարահաւաքի պատմութիւններ* (2007, 2014, ռուսերէն՝ 2007), *Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահ. Ուղեցոյց* (Սիմոնա Դամոտի հետ, 1992): Իր «Ճանաչիր եւ սիրիր» մատենաշարով հայերէն եւ ռուսերէն հրատարակուել են Յակոբ Էքիզեանը, Պետրոս Կոնտրաջեան-Պետօն, Մարտիրոս Սարեանը, Արշիլ Գորկին, Մինաս Աւետիսեանը, Յակոբ Յակոբեանը, Յովհաննէս Այվազովսկին, Վարդգէս Սուրէնեանցը, Յակոբ Յովնաթանեանը, Էդգար Շահինը, Վարդան Մախոխեանը, Գառզուն, Ժանսեմը: Այս շարքի մէջ են մտնում նաեւ *Հայոց Եղեռնը* եւ *Թանգարանների հարստացում* գրքոյկները: Նա համահեղինակել, կազմել, խմբագրել եւ առաջաբանն է գրել մի շարք գրքերի՝ *Արշիլ Գորկի. նամակներ* (Սէյրանուհի Գեղամեանի հետ, 2005), Գ. Գէորգեանի *Ջութակի հոգին. Ժան Տէրմերկերեան* (Է. Մանուկեանի հետ, 2012), Օնոփրիոս Անոփեանի *Բանաստեղծութիւնները*ը (2010) եւ թարգմանել ու հրատարակել է Ռուբէն Սեւակի *Багровая тоска* գիրքը (2004):

Շահէն Խաչատրեանը մահացել է 2021ի Հոկտեմբերի 22ին, Երեւանում:

ԼԻԼԻԿ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ (lilikstep@gmail.com)

ԱՇՈՏ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ
(1954–2021)

Լեզուաբան, ԵՊՀ հայ բանասիրութեան ֆակուլտէտի ընդհանուր լեզուաբանութեան ամբիոնի դոցենտ Աշոտ Աբրահամեանը ծնուել է 1954ի Սեպտեմբերի 23ին, լեզուաբան, ակադեմիկոս Սերգէյ Աբրահամեանի ընտանիքում: 1971-76՝ ուսանել է ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտէտում:, 1980ին պաշտպանել է թեկնածուական՝ «Արսէն Այտընեանի լեզուաբանական հայեացքները» նիւթով: Դասաւանդել է Երեւանի Վ. Բրիւսովի անուան ռուսաց եւ օտար լեզուների պետական մանկավարժական ինստիտուտում (1976-77), Հայաստանի գրքասէրների ընկերութիւնում (1977-78), ՀԽՍՀ ԳԱ Հ. Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտում (1981-95), ԵՊՀում (1991ից մինչեւ մահը): Գիտական հետաքրքրութիւնները ներառել են ընդհանուր լեզուաբանութիւնը, լեզուափիլիսոփայութիւնը, նշանագիտութիւնը:

Աշոտ Աբրահամեանը հեղինակ է *Արսէն Այտընեանի լեզուաբանական հայեացքները* մենագրութեան (1984): Որպէս համահեղինակ մասնակցել է մի շարք դասագրքերի, ձեռնարկների եւ շտեմարանների ստեղծմանը, այդ թւում՝ *Մաթեմատիկա. հանրակրթական դպրոցի 4րդ դասարանի դասագիրք* (1997), *Մաթեմատիկա 4. դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 4րդ դասարանի համար* (2000), *Մաթեմատիկա 5. դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 5րդ դասարանի համար* (2000), *Մաթեմատիկան 4-5րդ դասարաններում. ուսուցչի մեթոդական ձեռնարկ* (2000), *Մաթեմատիկա. դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 5րդ դասարանի համար* (2006), *Մաթեմատիկան 5-6րդ դասարաններում* (2006), *Մաթեմատիկա 6. դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 6րդ դասարանի համար* (2007), *Հայոց լեզու եւ հայ գրականութիւն. 7 թեստ* (2008), *Հայոց լեզուի եւ հայ գրականութեան պետական աւարտական եւ միասնական քննութեան ուղեցոյց* (2009), *Հայոց լեզուի եւ հայ գրականութեան ձեռնարկ-շտեմարան* (2009), *Մաթեմատիկա. հիմնական դպրոցի 5րդ դասարանի դասագիրք* (2011), *Մաթեմատիկական տերմինների բացատրական բառարան* (2017), *Մաթեմատիկա 5-6. ուսուցչի ձեռնարկ* (2011), *Մաթեմատիկա. հիմնական դպրոցի 6րդ դասարանի դասագիրք* (2012):

Աշոտ Աբրահամեանը մահացաւ 2021ի Փետրուարի 10ին, Երեւանում:

ՀՀՀ

ՖՐԻՆԱ ԲԱԲԱՅԵԱՆ
(1935–2021)

Պատմական գիտութիւնների թեկնածու Ֆրինա Սուրէնի Բաբայեանը ծնուել է 1935ի Յունուարի 27ին, Երեւանում: 1954-59՝ ուսանել է ԵՊՀ պատմութեան ֆակուլտէտում: 1962ին ընդունուել է ԳԱ արուեստի ինստիտուտ, 1963ին տեղափոխուել է հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, որտեղ աշխատել է մինչեւ կեանքի վերջը: 1974ին պաշտպանել է «Միջնադարեան Հայաստանի գեղարուեստական խեցեղէնի զարդաձեւերի իմաստաբանութիւնը 9-13րդ դդ.» թեկնածուականը, որը լոյս է

նութիւնը 9-13րդ դդ.» թեկնածուականը, որը լոյս է տեսել 1981ին:

Երկար տարիներ մասնակցել է մայրաքաղաք Դուինի միջնաբերդի պեղումներին, որոնց շնորհիւ ի յայտ են եկել դարաւանդաձեւ դասաւորուած կառոյցներ: Բաբայեանի վերջին տարիների ուշագրաւ բացայայտումներից էր միջնաբերդի հիւսիս-արեւելեան լանջին յայտնաբերուած աղիւսաշէն կառոյցը՝ զարդարուած յախճապակէ անօթներով:

Բաբայեանը ղեկավարել է հնագիտական արշաւախմբեր: Հառիճի վանական համալիրում 1980-90ականներին յուշարձանների պահպանութեան եւ օգտագործման գլխաւոր վարչութիւնը վերականգման աշխատանքներ է իրականացրել, որի ընթացքում կատարուել են նաեւ պեղումներ՝ Բաբայեանի ղեկավարութեամբ: Պեղումների շնորհիւ բացուել են բնակելի, տնտեսական, արտադրական նշանակութեան կառոյցներ: Բաբայեանի գլխաւորութեամբ են իրականացուել նաեւ Ուշիի Ս. Սարգիս վանական համալիրի պեղումները: Հնագիտական աշխատանքների արդիւնքում հողի շերտից ազատուել են Ս. Սարգիս եկեղեցի-վկայարանը, Ս. Աստուածածին եկեղեցին, բնակելի եւ տնտեսական շինութիւնները, պարիսպը՝ հինգ աշտարակներով, պարսպի արտաքին տարածքը, վանքի գլխաւոր մուտքը, երկրորդ մուտքը եւն.: 2005ին հրատարակել է *Ուշիի Ս. Սարգիս վանքը* գիրքը (հայերէն-անգլերէն-ռուսերէն):

2012ին Արագածոտնի թեմի առաջնորդ Մկրտիչ եպիսկոպոս Պռոշեանի հրաւէրով Բաբայեանը պեղումներ է իրականացրել Օշական գիւղի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու զանգակատան հիմքերի մօտ:

1990ականների սկզբին պեղումներ է իրականացրել Ղրիմի Ս. Խաչ վանական համալիրում՝ յստակեցնելով եկեղեցու նախնական ճարտարապետական կերպարը, կրած փոփոխութիւնները: Պեղումների արդիւնքում յայտնաբերուած ուշագրաւ գտածոներից են մի շարք նորայայտ վիմագրերը, հայատառ թասերը:

Բաբայեանը մասնակցել է նաեւ 2003ին Երեւանի հանրապետութեան հրապարակի տարածքում իրականացուած պեղումներին: Դրանց արդիւնքում Աղաւնի Ժամկոչեանի համահեղինակութեամբ հրատարակել է *Ուրուագծեր հին Երեւանի պատմութեան եւ հնագիտութեան* գիրքը (2015):

2010-11՝ մասնակցել է Արցախի Տող գիւղում գտնուող Մելիք Եգանի պալատական համակառոյցի պեղումներին: Հնագէտը ուշագրաւ բացայայտումներ է կատարել մելիքական ընդունարանի գործառութային տարբեր խնդիրների բացայայտման ուղղութեամբ: Առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ է դրուել Արցախի մելիքական շրջանի նիւթական մշակոյթը:

2014ին պարգեւատրուել է ԼՂՀ վարչապետի յուշամեդալով՝ ԼՂՀ մատուցած ծառայութիւնների եւ ներդրած աւանդի համար: 2018ին պարգեւատրուել է «Էրեբունի թանգարան 50» յուշամեդալով՝ մշակութային արժէքների պահպանման գործում ներդրած նշանակալի աւանդի համար:

Ֆրինա Բաբայեանը մահացել է 2021ի Օգոստոսի 8ին, Երեւանում:

ԴԻԱՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆԵԱՆ (dianamirijanyan@gmail.com)

ԳՐԻԳՈՐ ԲՐՈՒՏԵԱՆ
(1955–2021)

Հայագէտ-տոմարագէտ Գրիգոր Բրուտեանը ծնուել է Երեւանում, 1955 Յունիսի 28ին: Ծնողները Կիլիկիայի Մարաշ եւ Ատանա քաղաքներից են: Իր հիմնական գիտելիքները եւ վերաբերմունքը մշակոյթի ու գիտութեան նկատմամբ ստացել է ծնողներից եւ մօրաքրոջից՝ բանասէր, Մատենադարանի գիտաշխատող Արմինէ Քէօշկէրեանից: 1973-78՝ ուսանել է ԵՊՀ ֆիզիկայի ֆակուլտէտում: Ուսումնառութեան վերջին տարիներին աշխատել է համալսարանի աստղաֆիզիկայի ամբիոնում որպէս *լաբորանտ*: Ուսումնառութեան աւարտից անմիջապէս յետոյ աշխատանքի է անցել Բիւրականի աստղադիտարանում: Երկար տարիներ աշխատել է աստղերի եւ միգամածութիւնների ֆիզիկայի բաժնում: Զբաղուել է բռնկուող աստղերի (նաեւ՝ Վոլֆռայէի դասի աստղերի) ուսումնասիրութեամբ, գործուն մասնակցութիւն է ունեցել աստղադիտարանում ընթացող դիտողական ծրագրերին: 1982ից՝ աստղաֆիզիկական աշխատանքին զուգընթաց զբաղուել է նաեւ հայկական օրացոյցին վերաբերուող խնդիրներով: 1999ից աշխատել է նորաստեղծ՝ Վիկտոր Համբարձումեանի տուն-թանգարանում, 2000ից՝ եղել է թանգարանի տնօրէնը: 2004ին պաշտպանել է թեկնածուական: 2005ից «տոմարագիտութիւն» է դասաւանդել Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանում, ԵՊՀում ու Մխիթարեան ճեմարանում: 2009ից տուն-թանգարանում պաշտօնավարութեանը զուգահեռ աշխատանքի է անցել Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում:

Բրուտեանի տոմարագիտական ուսումնասիրութիւնների հիմնական ոլորտը հայկական հին եւ հնագոյն օրացոյցների դաշտն է: Նա ճշգրտել է հայոց հայկեան օրացոյցի սիզբը՝ Ք.ա. 2341ը, հայոց հնագոյն Ամանորի՝ Նաւասարդի տօնի դիրքը արեւադարձային տարուայ մէջ (ամառնամուտից 8 օր առաջ), ի յայտ է բերել հայոց հնագոյն՝ նախահայկեան օրացոյցը իր ուրոյն կառուցուածքով, որոշ ճշգրտումներ է կատարել հայկական միջնադարեան օրացոյցների վերաբերեալ (մասնաւորապէս՝ Անանիա Շիրակունու տոմարի), ճշգրտել է Յովհաննէս Սարկաւագի ժամանակագրական համակարգը...: Երեք տպագրուած եւ մէկ անտիպ մենագրութիւնների հեղինակ է, հեղինակել է նաեւ շուրջ վաթսուն գիտական յօդուածներ՝ հիմնականում հայկական օրացոյցի, դրա պատմութեան, յարակից խնդիրների եւ աստղաֆիզիկայի որոշ հարցերի վերաբերեալ: Հրատարակել է *Անանիա Շիրակացու «Խառնախորանը»* (1998):

Գրիգոր Բրուտեանը մահացել է 2021ի Ապրիլի 11ին, Երեւանում:

ՀՀՀ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ
(1946–2021)

Պատմական գիտութիւնների թեկնածու Վլադիմիր Երուանդի Գրիգորեանցը ծնուել է 1946ի Ապրիլի 5ին, Աշխաբադում (Թուրքմէնական ԽՍՀ):

1974ին աւարտել է Տաշքենդի Լենինի անուան պետական համալսարանի պատմութեան ֆակուլտէտը: 1974ից եղել է Թուրքմէնական ԽՍՀ կենտրոնական պետական արխիւի փաստաթղթերի հրապարակման եւ օգտագործման բաժնի աւագ գիտաշխատող, 1979ից՝ Մ.Ի. Կալինինի անուան Թուրքմէնստանի պետական

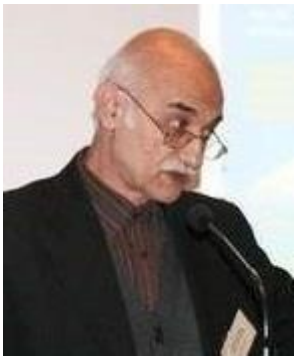

գիւղատնտեսական ինստիտուտի պատմութեան դասախօս: 1983ին ՀԽՍՀ ԳԱ պատմութեան ինստիտուտում պաշտպանել է թեկնածուական՝ «Հայ բնակչութեան մասնակցութիւնը անդրկասպեան տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական եւ սոցիալ-քաղաքական զարգացմանը 19րդ դարավերջ-20րդ դարասկզբին, 1881–1917 թթ.» թեմայով: 1989ից եղել է ՀԽՍՀ ԳԱ պատմութեան ինստիտուտի հայկական գաղթօճախների պատմութեան բաժնի աւագ գիտաշխատող: 1994ից բնակուել է Սիմֆերոպոլում (Ղրիմ), 2001ից եղել Սիմֆերոպոլի ղրիմագիտական հետազօտական կենտրոնի տնօրէն: Առանձին գրքերով հրատարակել է *Армяне Средней Азии: История, соврем. положение, перспективы* (Միջին Ասիայի հայերը. պատմու-թիւն, ներկայ վիճակը, հեռանկարները (1994), *Возрождение армянской общины Крыма: достижения и проблемы (1989–2004 гг.)* (Ղրիմի հայ համայնքի վերած-նունդը. նուաճումներ եւ խնդիրներ (1989-2004) 2004) հատորները, խմբագրել է Օսմանեան Թուրքիայում Հայոց Ցեղասպանութեան 90րդ տարելիցին նուիրուած նիւթերի ժողովածուն (2005 ռուսերէն):

Վլադիմիր Գրիգորեանցը մահացաւ 2021ի Մարտի 1ին, Սիմֆերոպոլում:

ՀՀՀ

ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ-ՄԵԼԻՔԵԱՆ
(1920–2021)

Պատմաբան, թարգմանիչ Մարգարիտա Յովնանի Դարբինեան-Մելիքեանը ծնուել է 1920ի Մարտի 18ին, Բաթումում (այժմ՝ Վրաստան), հայ հօր եւ լեհ մօր ընտանիքում: Տանը խօսել են ռուսերէն. նա հայերէն սովորել է գրաբարի միջոցով: Միջնակարգ կրթութիւնն ստացել է Լենինականում (այժմ՝ Գիւմրի): 1941ին աւարտել է Մոսկուայի մանկավարժական ինստիտուտը: Վերադառնալով Հայաստան՝ աշխատանքի է նշանակուել Չիբուխլու գիւղում (այժմ՝ Ծովագիւղ): Մասնակցել է Բ. համաշխարհային պատերազմին (Բաթումի ափամերձ տարածքը թշնամու օդային յարձակումից պաշտպանող 352րդ զենիթահրթիռային գնդում) եւ Ճափոնի դէմ ԽՍՀՄ մղած պատերազմին: 1951-57՝ դասաւանդել է Երեւանի ռուսաց եւ օտար լեզուների ինստիտուտում, 1958-59՝ եղել է արեւելագիտութեան ինստիտուտի աւագ գիտաշխատող, 1959ից՝ Մատենադարանի աւագ գիտաշխատող: 1955ին ՀԽՍՀ ԳԱ պատմութեան ինստիտուտում պաշտպանել է թեկնածուական՝ «Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական իրավիճակը առաջին Հուլաւուների օրօք (մինչեւ Ղազանխանը)» նիւթով:

Ուսումնասիրել եւ գրաբարից ռուսերէն է թարգմանել հայ պատմագրութեան սկզբնաղբիւրները եւ կազմել ծանօթագրութիւնները: Նրա թարգմանութեամբ ռուսերէն լոյս են տեսել նաեւ Զաքարիա Քանաքեռցու *Պատմագրութիւն*ը (1969), Սիմէոն Լեհացու *Ուղեգրութիւն*ը (1965), Անանուն Զրուցագրի *Պատմութիւն*ը (1971), Յովհաննէս Դրասխանակերտցու *Պատմութիւն հայոց*ը (1986), Թովմա Արծրունու *Պատմութիւն տանն Արծրունեաց*ը (2001): *Նարեկ*ի ռուսերէն գեղարուեստական

թարգմանութիւնները, որ կատարել են Նաում Գրեբնէովը (1969) եւ Վ. Միկուշեւիչը (1985) հիմնուած են Մարգարիտա Դարբինեան-Մելիքեանի եւ իր գործընկերուհի Լենա Խանլարեանի՝ գրաբարից արուած տողացի թարգմանութեան վրայ: 1988ին Մոսկուայի «Արեւելքի մատենագրութեան յուշարձաններ» շարքով լոյս է ընծայուել *Մատեան ողբերգութեան* ռուսերէն թարգմանութեան գիտական ու ամբողջական տարբերակը՝ Դարբինեան-Մելիքեանի եւ Խանլարեանի թարգմանութեամբ: Թարգմանութիւններ է կատարել նաեւ պարսկերէնից, գերմաներէնից, անգլերէնից, ֆրանսերէնից, իտալերէնից, արաբերէնից:

2019ին Երեւանում լոյս է ընծայել *Книга мелизматических песнопений* (Մելիզմատիկ երգեցողութեան գիրք) գրքոյկը, որտեղ ամփոփուած են Նարեկացու տաղերից ու ներբողներից 13 թարգմանութիւն՝ իր նախաբանով, գիտական բացատրութիւններով ու ծանօթագրութիւններով: Անտիպ է մնում ԺԳ. դարի հեղինակ, Ստեփանոս արք. Օրբէլեանի (Ստեփանոս Սիւնեցի) *Պատմութիւն տանն Սիսական* աշխատութեան ռուսերէն թարգմանութիւնը:

Մարգարիտա Դարբինեան-Մելիքեանը մահացել է 2021ի Մարտի 9ին, Երեւանում, 101 տարեկանը լրանալուց ինն օր առաջ:

ՀՀՀ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԶԱԽԱՐՈՎ
(1946–2021)

Ռուս պատմաբան, գրականագէտ, պատմական գիտութիւններու թեկնածու Վլադիմիր Ալեքսանդրի Զախարով ծնած է 1946 Յուլիս 17ին, Արմաւիր (Հիւսիսային Կովկաս): 1964ին ընդունուած է Սթաւրոպոլի պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմաբանասիրական բաժինը: Աւարտած է Մոսկուայի պետական հեռակայ մանկավարժական ինստիտուտը: Աշխատած է Փիաթիկորսքի, Փենզայի, Քրասնոտարի երկրամասի, Մոսկուայի թանգարաններուն մէջ: Եղած է Ռուսաս-տանի ԱԳՆ Մոսկուայի միջազգային յարաբերութիւններու պետական ինստիտու-տի աւագ գիտաշխատող:

Հեղինակ է շուրջ 1000 յօդուածի եւ աւելի քան 300 գիրքերու: Զախարովի գիտական հետաքրքրութիւններու շրջանակը լայն էր: Ան հետազօտութիւններ կատարած է Թմուտարականի իշխանութեան պատմութեան, ռուսական «Ասք Իկորի գունդին մասին» հերոսապատումին, բանաստեղծ Միխայիլ Լերմոնթովին, Այսրկովկասի պետութիւններուն, Հիւսիսային Կովկասի, Աբխազիայի, Թուրքիոյ քաղաքական պատմութեան մասին: Հայաստանին կը վերաբերին անոր *Кавказ после 08.08.08: старые игроки в новой расстановке сил* (Կովկասը 08.08.08էն յետոյ. հին խաղացողները ուժերու նոր դասաւորումին մէջ) (համահեղինակ՝ Ա.Գ. Արեշեւ, Մոսկուա, 2010) եւ *История Кавказской Албании в исследованиях академика И. А. Орбели и проблема искажения истории Армении и Арцаха в Азербайджане* (Կովկասեան Ալբանիայի պատմութիւնը ակադեմիկոս Յ. Ա. Օրբելիի ուսումնասիրութիւններու մէջ եւ Ադրբեջանում Հայաստանի ու Արցախի պատմութեան խեղաթիւրման խնդիրը) (Մոսկուա, 2012) մենագրութիւնները: Բազմիցս այցելած է Հայաստան, լայն կապեր ունեցած հայ գործընկերներու հետ:

Զախարովը մահացաւ 2021 Նոյեմբերի 1ին, Քարաչաեւսք, Ռուսաստան:

ՀՀՀ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԹՈՓՉԵԱՆ
(1939–2021)

Գրականագէտ, գրաքննադատ, արձակագիր, թատերագիր եւ թարգմանիչ Ալեքսանդր Թոփչեանը ծնուել է 1939 Սեպտեմբերի 7ին, Երեւանում, գրականագէտ Էդուարդ Թոփչեանի ընտանիքում: 1962ին աւարտել է ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտէտը: 1962-63՝ աշխատել է *Պիոնէր կանչ* պարբերականում, 1963-65՝ «Հայաստան» հրատարակչութիւնում, 1967-75՝ *Գարուն* ամսագրում, 1975-88՝ «Հայֆիլմ»ում, 1982-89՝ Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանում որպէս գրական բաժնի վարիչ, 1991-95՝ ՀՀ ԱԺ լրատուութեան յանձնաժողովում: 1960-80ի ընթացքում Հայաստանի, Մոսկուայի եւ միութենական տարբեր հանրապետութիւնների գրական մամուլում հրատարակած յօդուածները նրան միութենական ճանաչում են բերել: Ուսումնասիրել է Ի. դարի եւ յատկապէս 1960ականների հայ բանաստեղծութիւնը՝ Հայաստանում թէ Սփիւռքում: Առանձին հատորներով լոյս են տեսել նրա *Բառի սահմանները* (1978) եւ *Ապագայի ներկայութեամբ* (1987) գրականագիտական եւ գրաքննադատական յօդուածների ժողովածուները:

Հեղինակ է բազում թարգմանութիւնների ֆրանսերէնից եւ ռուսերէնից, որոնց թւում են առանձին հատորներով լոյս տեսած Լառոշֆուկոյի, Շոտերլօ տը Լաքլոյի, Վիւանի, Սիմենոնի, Ափոլինէրի, Փրեւէրի, Քոքթոյի, Ժիրոտուի, Սարթրի, Անույի, Ռընարի, Սականի, Տենի դը Ռուժմոնի, Պենժամէն Քոնսթանի, Լորիս Քարէմի, Ժաք տը Տեքէրի, Ռամիւզի, Քոլցի, Վիտրլիէի, Լըմոնիէի, Շլեխթէրի, Փորթանթի, Վահէ Քաչայի, Ժան-Պաթիսթ Պարոնեանի, Վահէ Կոտէլի, Արմէն Կոտէլի եւ այլոց գործերը: Հրատարակել է 500ից աւելի գրականագիտական յօդուած մամուլում՝ նուիրուած արդի գրականութեան հարցերին: Թոփչեանի խմբագրական եւ հրատարակչական գործունէութեան շնորհիւ Խորհրդային Հայաստանում լոյս են տեսել Ռուբէն Սեւակի, Վազգէն Շուշանեանի, Հրաչ Զարդարեանի, Յարութ Կոստանդեանի, Նիկողոս Սարաֆեանի, Զահրատի, Զարեհ Խրախունու եւ այլ հայ գրողների ստեղծագործութիւնները, ինչպէս նաեւ հայ գրողների ժողովածուներ եւ ընտանիներ՝ ռուսերէն, լատվիերէն, վրացերէն եւ այլ լեզուներով:

Թոփչեանը հեղինակ է նաեւ մի շարք գեղարուեստական երկերի, որոնք լոյս են տեսել հայերէն եւ օտար լեզուներով: Դրանց թւում են *Արտագերս* թատերախաղերի եւ պատմուածքների ժողովածուն (1994), *Կիրկէ կղզին* (1996), *Եւ անգամ մահից յետոյ* (Ռուբէն Սեւակի մասին, 2005) եւ *Բանկ Օտոման* (2008, ռուսերէն՝ Մոսկուա, 2012, ֆրանսերէն՝ Փարիզ, 2012, թարգմանուել է նաեւ պարսկերէն, սերբերէն եւ լատվիերէն) վէպերը: Իր գրական գործունէութեան համար արժանացել է մի շարք մրցանակների:

Ալեքսանդր Թոփչեանը մահացաւ 2021ի Սեպտեմբերի 3ին Երեւանում: Սեպտեմբերի 20ին մահացաւ նրա անբաժան ուղեկիցը՝ թատրոնի, հեռատեսիլի եւ շարժանկարի ճանաչուած դերասանուհի, արձակագիր եւ թարգմանչուհի Անահիտ Թոփչեանը (1947–2021):

ՍՏԵՓԱՆ ԹՈՓՉԵԱՆ
(1937–2021)

Գրականագէտ, հրապարակախօս, արուեստաբան, բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու Ստեփան Թոփչեանը ծնուել է 1937ի Յունիսի 20ին, Երեւանում, գրականագէտ Էդուարդ Թոփչեանի ընտանիքում: Աւարտել է Երեւանի Խ. Աբովեանի անուան հայկական մանկավարժական ինստիտուտի պատմալեզուագրական ֆակուլտէտը: 1959ից աշխատել է Արտասահմանեան երկրների հետ բարեկամութեան եւ մշակութային կապի հայկական ընկերութիւնում, 1960-66՝ ՀԽՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղեանի անուան գրականութեան ինստիտուտում: 1967-76՝ եղել է ՀԽՍՀ ԳԱ փիլիսոփայութեան եւ իրաւունքի ինստիտուտի էսթետիկայի, ապա հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան բաժնի աւագ գիտաշխատող, իսկ 1976-79՝ Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրի տեղակալը: 1979ից աշխատել է «Սովետական գրող» հրատարակչութիւնում, սկզբում որպէս գեղարուեստական արձակի խմբագրութեան բաժնի վարիչ: 1966ին թեկնածուական է պաշտպանել «Շիրվանզադէի էսթետիկական հայեացքները» թեմայով:

Առանձին հատորներով հրատարակել է *Շիրվանզադէի էսթետիկան* (1963), *Րաֆֆու էսթետիկական հայեացքները* (1971), *Հայ էսթետիկական մտքի պատմութիւնից* (գիրք I-II, 1974, 1976, հեղինակակից, ռուսերէն՝ Մոսկուա, 1976*), Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն* («Դանիէլ Վարուժան», *հտր. 5*, 1979), *Անհունի անդրադարձը* (1982), *Կերպ եւ իսկութիւն, գրականագիտական ուսումնասիրութիւններ* (1985), *Հայ քննադատութեան պատմութիւն* («Յովհաննէս Թումանեան», *հտր. 2*, 1998), *Ապագայի յիշողութիւնը, հրապարակախօսութիւն* (գիրք 1-2, 2003), *Կեանք դարերի համար (Աւետիս Ահարոնեանի կեանքը)* (2003), *Կարիճի տարի, հրապարակախօսութիւն* (2016), *Յովսէփ Էմին* (2017), *Երուանդ Քոչար* (2021):

Ստեփան Թոփչեանը մահացել է 2021ի Յունուարի 20ին, ԱՄՆում:

ՀՀՀ

ՎԱՐԴԱՆ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ
(1932–2021)

ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի հայ գաղթօճախների եւ Սփիւռքի պատմութեան բաժնի երկարամեայ գիտաշխատող, պատմական գիտութիւնների դոկտոր Վարդան Արշաւիրի Խաչատրեանը ծնուել է 1932ին:

Նրա գիտական հետաքրքրութիւնների շրջանակը հայ-ռուսական պատմամշակութային առնչութիւններն էին, մասնաւորապէս Աստրախանի հայ գաղթօճախի պատմութեան տարբեր ժամանակաշրջանների՝ սկզբնաւորումից (ԺՋ. դար) մինչեւ Ի. դարասկզբի Աստրախանի հայերի առեւտրա-տնտեսական, իրաւադատական յարաբերութիւնների բազմադարեան պատմութեան, քաղաքի եւ շրջանի արդիւնաբերութեան մէջ ունեցած խոշոր ներդրման, մշակութային կեանքի, հայկական դպրոցների, հայ տպագրութեան ուսումնասիրութիւնը:

Պատմական գիտութիւնների դոկտոր Ժորէս Անանեանի հետ Խաչատրեանը բազմիցս անդրադարձել է հայ-ռուսական քաղաքական կապերի պատմութեանը, ինչպէս նաեւ Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերում վաշխառութեան եւ վարկաւորման ծագման ու զարգացման հարցերին: Արխիւային հարուստ նիւթերի հիմամբ նրանք քննել են ռուսահայերի շրջանում կիրառուող վարկաւորման տարբեր

եղանակները, մուրհակային իրաւունքի, դրամատնային գործի ձեւաւորումը եւն.: Նրանք միասին հրատարակել են նաեւ «Ռուսաստանի հայ համայնքները» մենագրութիւնը (ռուսերէն, 1993):

Այս թեմաներով Խաչատրեանի հեղինակած յօդուածները լոյս են տեսել նաեւ *Հայ ժողովրդի պատմութիւն* բազմահատորեակի 4րդ հատորում (1981), *XVI-XVIII դդ. հայ ազատագրական շարժումները եւ հայ գաղթավայրերը* (1989) եւ *Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմութեան* յօդուածների ժողովածուներում (խմբ.՝ Վլադիմիր Բարխուդարեան, Զաւէն Եկաւեան), *Հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն* Ա. հատորում (2003) եւ այլ հեղինակաւոր հրատարակութիւններում:

Վարդան Խաչատրեանը մահացել է 2021ին:

ՀՀՀ

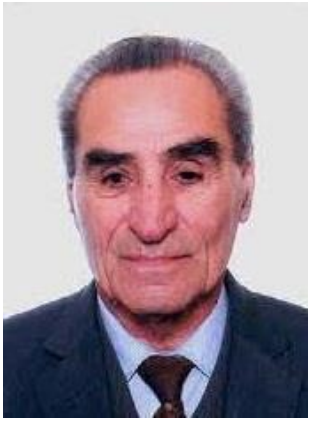

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ
(1936-2021)

Փրոֆեսոր Վլադիմիր Աղասու Կիրակոսեանը ծնուել է 20 Մայիս 1936ին Լենինական քաղաքում (այժմ՝ Գիւմրի): 1959ին աւարտել է ծննդավայրի մանկավարժական ինստիտուտի հայոց լեզուի եւ գրականութեան բաժինը: Այնուհետեւ մինչեւ 1962 Ապարանի շրջանի գիւղական դպրոցներում աշխատել է իբրեւ հայոց լեզուի եւ գրականութեան ուսուցիչ: 1962ին ընդունուել է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի անուան գրականութեան ինստիտուտի թեկնածուական: 1966ին աշխատանքի է անցել նոյն ինստիտուտում եւ ամբողջ կեանքը անմնացորդ նուիրել հայ նոր գրականութեան բարդ ու հետաքրքիր ժամանակաշրջաններից մէկի՝ ԺԹ. դարավերջի եւ Ի. դարասկզբի հայ գրականութեան ուսումնասիրութեանը: Նրա գիտական նախասիրութիւնները կապուած էին յատկապէս արեւմտահայ գրականութեան ու քննադատութեան, որոնք այդ ժամանակաշրջանում ձեռք էին բերել աննախադէպ բարձր որակ:

Կիրակոսեանը իր գրականագիտական մկրտութիւնը ստացաւ Հայոց Ցեղասպանութեան նահատակ Ռուբէն Սեւակի կեանքի եւ ստեղծագործութեան ուսումնասիրութեամբ: Նախ նա պաշտպանեց նրան նուիրուած թեկնածուական, ապա հրատարակեց *Ռուբէն Սեւակ. կեանքը եւ սփեղծագործութիւնը* (1972) արժէքաւոր մենագրութիւնը: Սրան յաջորդեցին Ինտրային (Տիրան Չրաքեան), ԺԹ. դարավերջի եւ Ի. դարասկզբի այլ հեղինակներին նուիրուած, ինչպէս նաեւ ժամանակի գրական բանավէճերն ու առանցքային հարցերն արծարծող նրա յօդուածները եւ ուսումնասիրութիւնները, որոնք տպագրուեցին Հայաստանի Հանրապետութեան գիտական մամուլում, այդ թւում եւ *Բանբեր Երեւանի համալսարանի* հանդէսում: Դրանց արդիւնաւոր ամփոփումը գրականագէտի *Արեւմտահայ բանաստեղծութիւնը 1890-1907 ԹԹ.* (1985) մենագրութիւնն էր, որը նրա դոկտորական ատենախօսութեան հիմքն էր:

Հայ գրական մտքի զարգացմամբ շահագրգիռ՝ Կիրակոսեանը նաեւ գործակցում էր այլ հեղինակների եւ խմբերի հետ. համահեղինակ է *Գրական դէմքեր* (1976), *Հայ քննադատութեան պատմութիւն* (1985), *Հայկական ռէալիզմի տեսութեան եւ պատմութեան հարցեր* (1987) գրքերի:

Հիմնադրման առաջին օրուանից աշխատել է Քուանտէ վարժարանում. 1991–2011՝ եղել է վարժարանի հայոց լեզուի եւ գրականութեան ամբիոնի վարիչը: 1994-2009՝ վարել է գրականութեան ինստիտուտի փոխտնօրէնի պաշտօնը: Խաղաղ, անաղմուկ, համեստ աշխատաւոր էր Կիրակոսեանը: Որպէս իր գործին հմտօրէն տիրապետող գրական մշակ՝ նա աշխատում էր առանց ցուցադրականութեան, մասնակցում էր գրականութեան ինստիտուտի ձեռնարկումներին եւ հանրապետութեան գիտական ու գրական-մշակութային կեանքին:

Անուրանալի է Կիրակոսեանի դերը երիտասարդ գրականագէտների պատրաստման ոլորտում: Գրականութեան ինստիտուտում նա բարեխղճօրէն կատարել է իր պարտականութիւնները բազմաթիւ թեկնածուների եւ հայցորդների հետ, անտրտունջ ստանձնել նրանց գիտական ղեկավարի կամ պաշտօնական ընդդիմախօսի պարտականութիւնը, նրանց փոխանցել իր կենսափորձն ու մասնագիտական հմտութիւնները: Տասնամեակներ շարունակ այս գիտական հիմնարկում նա ղեկավարել է Յովհաննէս Թումանեանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան տարեգրութիւնն ուսումնասիրող խմբի աշխատանքները: Արդիւնքը՝ նրա խմբագրութեամբ լոյս տեսած *Յովհաննէս Թումանեանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան տարեգրութիւն* քառահատոր գիրքն է (2010-20)**:**

Կիրակոսեան բնագրագէտի, ծանօթագրողի եւ խմբագրի հմտութիւնները լայնօրէն օգտագործուել են ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչութեամբ լոյս տեսած գիտական գրեթէ բոլոր գրական ուղղուածութեամբ հրատարակութիւններում: Կարեւորագոյններից են յատկապէս Թումանեանի եւ Աւետիք Իսահակեանի երկերի լիակատար ժողովածուների հրատարակութիւնները, որոնց խմբագրական յանձնաժողովների գործուն անդամ էր նա որոշակի դերակատարութեամբ:

Արդէն աւարտուել է Իսահակեանի երկերի տասնչորսհատորեակի հրատարակութիւնը, որում փոքր չէ նրա ներդրումը: Երբ Թումանեանի ծննդեան 150ամեակի առթիւ բազմաթիւ նորայայտ նիւթերի առկայութեամբ ծագեց ամենայն հայոց բանաստեղծի երկերի տասհատորեակի՝ համալրումներով վերահրատարակութեան անհրաժեշտութիւնը, նախորդ հրատարակութեան խմբագրական յանձնախումբը պահպանելով՝ որոշուեց ստեղծել գրականութեան ինստիտուտի եւ Յովհաննես Թումանեանի թանգարանի համատեղ խմբագրական խորհուրդ, որի համանախագահների տեղակալը եւ գլխաւոր պատասխանատուներից մէկը Կիրակոսեանն էր: Ջրբաշեանի մահից յետոյ նա էր Թումանեանի *Երկերի լիակատար ժողովածուի* ակադեմական վերահրատարակուած չորս հատորների (2018-20) գլխաւոր խմբագիրը: Նա հսկայական ջանքեր ներդրեց 1990ականներին Թումանեանի ամբողջական հրատարակութեան բնագրերի, ծանօթագրութիւնների, մեկնական յօդուածների հետ նոր հրատարակութիւնը համեմատելով ու համալրելով, թումանեանական բնագրերի գրաքննութեան կրճատումների վերականգնումով եւ դրա հետ մէկտեղ՝ ներառուած նոր նիւթերը ծանօթագրութեամբ տպագրութեան պատրաստելով: Ասում են՝ անփոխարինելի մարդիկ չկան, սակայն Կիրակոսեանից յետոյ դժուար կը լինի գտնել թումանեանական յաջորդ հատորների խմբագրին:

Որպէս գրականութեան պատմաբան եւ տեսաբան՝ նա մեծ ջանքեր է ներդրել նաեւ գրականութեան ինստիտուտի հրատարակած *Հայ նոր գրականութեան պատմութեան* յատկապէս 5րդ հատորի (1979) պատրաստման գործում՝ գրելով քիչ-ուսումնասիրուած կամ խորհրդահայ իրականութեան մէջ առաջին անգամ ներկայացուող հեղինակներին եւ առանցքային հարցերին նուիրուած միքանի բաժիններ: Այդպիսի վստահութիւն գրականագէտը նուաճել էր նախանձելի աշ-

խատասիրութեամբ եւ ընդգրկուն իմացութեամբ, արեւմտահայ եւ արեւելահայ գրական երեւոյթները փոխկապակցուածութեան մէջ՝ որպէս մէկ միասնական ազգային գրականութիւն ընկալելու եւ համաշխարհային գեղարուեստական մտքի զարգացման համապատկերում դիտարկելու կարողութեամբ: Վլադիմիր Կիրակոսեան գրականագէտին բնորոշ է ժամանակի տարբեր երեւոյթները փոխկապակցուած տեսնելու կարողութիւնը, իւրաքանչիւր հեղինակի գրական ժառանգութիւնն իբրեւ ամբողջական շղթայի իւրայատուկ օղակ դիտարկելը: Գեղագէտի խորը եւ նուրբ դիտողականութեամբ է նա թափանցում գեղարուեստական ստեղծագործութեան բովանդակութեան ու գեղագիտական ներգործութեան բազմաթիւ շերտերը, բացայայտում հեղինակների աշխարհայեացքը, գեղարուեստական մտածողութիւնը, ոճը, դաւանած գաղափարներն ու սկզբունքները, տուեալ ստեղծագործութեան հեղինակային մտայղացման խորքային իմաստները, պատկերային համակարգը:

Նրա գրականագիտական փորձառութիւնն ու մանկավարժական հմտութիւնը արդիւնաւէտութեամբ են դրսեւորուել նաեւ հանրակրթական դպրոցի հայ գրականութեան դասագրքերի կազմման ասպարէզում: Աշակերտների տարիքային հոգեբանութեան առանձնայատկութիւնների հաշուառումով եւ դրան համապատասխան նիւթերի ճաշակաւոր ընտրութեամբ է նա ստեղծել այսօր գործածուող որակեալ, կենսունակ դասագրքերն ու մեթոդական ուղեցոյցները, մասնաւորապէս միքանի անգամ լոյս տեսած 7րդ դասարանի աշակերտների համար *Հայ գրականութիւն* դասագիրքը (1993, 1997, 2000):

Իր գիտական վաստակով Կիրակոսեանն ուղեկցելու է գրականագէտների նոր սերունդներին, իսկ կազմած դասագրքերով լինելու է դպրոցականների կողքին: Նրան ճանաչող անձինք կը յիշեն, որ նա աշխատանքային լաւ մթնոլորտ ստեղծող, վստահելի, հաւատարիմ ընկեր էր, հայ գեղարուեստական խօսքի եւ երգարուեստի գեղեցկութիւններով, մանաւանդ կոմիտասեան ու ժողովրդական մեղեդիներով լեցուն կենսախինդ հայ մտաւորական:

Վլադիմիր Կիրակոսեանը մահկանացուն կնքեց 25 Ապրիլ 2021ին Երեւանում:

ՍԱՄՈՒԷԼ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ (muradyan.samvel45@gmail.com)

ԳԷՈՐԳԻ ԿՈՒԲԱՏԵԱՆ
(1946–2021)

Գրաքննադատ, ռուսագիր բանաստեղծ, թարգմանիչ Գէորգի Իոսիֆի Կուբատեանը (Ղուբաթեան) ծնուել է 1946 Ապրիլի 18ին, Ուֆա քաղաքում (Բաշկիրական ԻԽՍՀ, Ռուսաստան), զինուորականի ընտանիքում: 1968ին աւարտել է Գորկի քաղաքի պետական համալսարանի բանասիրական բաժինը: 1962-63՝ որպէս ֆրեզէրագործ աշխատել է Կիրով քաղաքում, 1968ին՝ Երեւանի *Լիտերատուրնայա Արմենիա* ամսագրում որպէս գրական աշխատող, 1969-71 եւ 1972-75՝ որպէս գրական աշխատող եւ բաժնի վարիչի պաշտօնակատար: 1968-69՝ ծառայել է խորհրդային բանակում: 1971ին՝ աշխատել է ԵՊՀում որպէս աւագ լաբորանտ, 1976ից՝ Երեւանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազօտական ինստիտուտում որպէս ճարտարագէտ, 1974-2004՝ Մարտիրոս Սարեանի տուն-թանգարանում:

Հայերէնից ռուսերէն է թարգմանել Միսաք Մեծարենցի, Յովհաննէս Թումանեանի, Վահան Տէրեանի, Վահան Թեքէեանի, Սիամանթոյի, Դանիէլ Վարուժանի, Մատթէոս Զարիֆեանի, Յովհաննէս Շիրազի, Գէորգ Էմինի, Պարոյր Սեւակի, Արմէն Շեկոյեանի եւ այլոց ստեղծագործութիւններից, որոնք մեծ մասամբ լոյս են

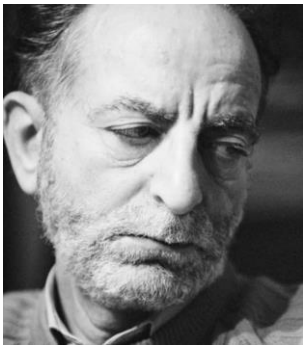

տեսել Մոսկուայի գրական մամուլում: Առանձին գրքերով նրա թարգմանութիւններից լոյս են տեսել Պերճ Զէյթունցեանի *Աւերուած քաղաքի առասպելը* (համահեղինակ, 1981, 1985), Ռազմիկ Դաւոյեանի *Էպոս պատանութեանը* (համահեղինակ, 1982), Գուրգէն Մահարիի *Այրուող այգեստանները* (համահեղինակ, 2001), Ռուբէն Սեւակի *Կարմիր կարօտը* (2004) եւ Յովհաննէս Ներզեթեանի *Արտաւազդ եւ Կլէոպատրան* (2004): Երեւանում ռուսերէն հրատարակել է *Անուն* (1979) եւ *Լողանցման գօտի* (1990) բանաստեղծական ժողովածուները, *Բարի մտադրութիւններ (ակնարկներ ահաբեկութեան մասին)* ժողովածուն (2003) եւ *Գողացած օդ (յօդուածներ գրականութեան մասին)* (2004) հատորները: Վերջին հատորում Կուբատեանը ներկայացրել է մի շարք ռուս գրողների (Պիթով, Կրոսման, Քարապչիեւքի, Ախմաթովա, Ցուեթաեւա, Փասթեռնաք, Սամոյլով)՝ հայ մշակոյթի ու գրականութեան հետ ունեցած առնչութիւնները:

Ռուսաստանում նրան ճանաչել են որպէս Օսիփ Մանտելշթամի ստեղծագործութիւնների հետազօտողի, նա ներառուել է Մոսկուայում լոյս տեսած մանտելշթամեան հանրագիտարանի հեղինակների ցանկում:

Գէորգի Կուբատեանն արժանացել է Հայաստանի գրողների միութեան եւ Ս. Էջմիածնի համատեղ սահմանած «Կանթեղ» մրցանակին, 2010ին՝ Մոսկուայի *Դրուժբա նարոդով* (Ժողովուրդների բարեկամութիւն) հանդէսի մրցանակին:

Գէորգի Կուբատեանը մահացաւ 2021ի Սեպտեմբերի 1ին, Երեւանում:

ՌՈԼՖ ՀՈՍՖԵԼԴ
(1948–2021)

Գերմանացի պատմաբան, գրականագէտ, գրող Ռոլֆ Հոսֆելդը ծնուել է 1948ի Յունիսի 22ին: Կրթութիւնը ստացել է Ֆրանքֆուրթի եւ Պերլինի համալսարաններում, որոնցում յատկապէս քաղաքագիտութեան եւ փիլիսոփայութեան առարկաներում է խորացրել իր գիտելիքները: Դոկտորականի թեման եղել է գերմանացի բանաստեղծ եւ քննադատ Հայնրիխ Հայնէի աշխատութիւնները: Զբաղուել է լրագրութեամբ, խմբագրական աշխատանքներով եւ կինօարուեստով: Պատրաստել է բազմաթիւ փաստագրական ֆիլմեր: 1982ից եղել է գերմանացի գրողների միութեան անդամ: Հրատարակել է 15 գիրք, որոնց մի մասը արժանացել է մրցանակների:

Նրա *Հայոց Ցեղասպանութեան պարմութիւն* աշխատութիւնը լոյս է տեսել 2005ին եւ 2009ին: 2018ին դրա վերամշակուած տարբերակը թարգմանուել է թուրքերէն, իսկ 2021ին՝ հայերէն: 2005ին նաեւ լոյս է տեսել նրա *Նեմեսիս գործողութիւնը. Գերմանիան եւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը*, 2015ին՝ *Մահն անապատում. Հայոց Ցեղասպանութիւնը* հատորը: Հայոց Ցեղասպանութեան մասին նրա գրքերը, բազմաթիւ դասախօսութիւնները, գիտական հրապարակումները, ելոյթները մեծ աւանդ են ունեցել Գերմանիայում Հայոց Ցեղասպանութեան նիւթի առաւել

ընդգրկուն եւ հանգամանալից ներկայացման համար: Հայերի տեղահանութիւններ-ի եւ Ցեղասպանութեան վերաբերեալ գերմանացի դեսպանների, հիւպատոսներ-ի, ականատեսների զեկոյցների շարքը համալրուել է նաեւ Հոսֆելդի ուսումնասիրութիւններով:

2011-21՝ տնօրինել է Փոցտամում գործող Եոհաննէս Լեփիսուսի տուն կենտրոնը: Իր տասնամեայ տնօրէնութեան ընթացքում բազմաթիւ գիտական ծրագրեր է իրականացրել, որոնք զգալիօրէն բարձրացրել են գիտահետազօտական կենտրոնի շրջանային եւ միջազգային հեղինակութիւնը, նպաստել հայ ժողովրդի, նրա պատմութեան եւ մշակոյթի, ինչպէս նաեւ ցեղասպանութեան վերաբերեալ գիտելիքների տարածմանը: Գործակցել է ՀԲԸՄի, Փոցտամի եւ ԵՊ համալսարաններ-ի, Ծիծեռնակաբերդի Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի հետ:

Ռոլֆ Հոսֆելդը մահացել է 2021ի Յուլիսի 23ին:

ՀՀՀ

ՎԱՐԴԱՆ ՂԱԶԱՐԵԱՆ
(1958–2021)

Լեզուաբան Վարդան Ղազարի Ղազարեանը ծնուել է 1958 Նոյեմբերի 23ին, Թեհրանում: Հօր մահից յետոյ ընտանիքի հետ տեղափոխուել է Հայաստան, 1977ին բնակութիւն հաստատել Աբովեան քաղաքում: 1987ին աւարտել է ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտէտը, 1989ին տեղափոխուել Մոսկուա, ընդունուել Լոմոնոսովի անուան Մոսկուայի պետական համալսարանի (ՄՊՀ) բանասիրական ֆակուլտէտի թեկնածուականը եւ պաշտպանել 1995ին՝ «Հնդեւրոպական բայերի փոխակերպումը հայերէնում եւ հնդկաիրանական լեզուներում» աւարտաճառը: 1997ից աշխատել է ՄՊՀի ընդհանուր եւ համեմատական-պատմական լեզուաբանութեան ամբիոնում: Դասաւանդել է խե-թերէն, հին եւ նոր պարսկերէն, գրաբար եւ աշխարհաբար: Աշխատութիւնները վերաբերում են հայերէնի եւ այլ հնդեւրոպական լեզուների վերջածանցաւոր բա-յերի, հայերէնի եւ թոխարերէնի համեմատական վերլուծութեանը:

Վարդան Ղազարեանը մահացել է 2021ի Մայիսի 19ին, Մոսկուայում:

ՀՀՀ

ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԵԱՆ
(1938--2021)

Հայագիտութեան երախտաւոր, հայ միջնադարեան գրականութեան երեւելի գիտնական, մարդկային եւ գիտական բացառիկ որակների տէր Արշակ Մադոյեանը ծնուել է 1938 Յուլիսի 1ին Ախալքալաք քաղաքում (Վրաստան): Երեւան է տեղափոխուել 1954ին: 1961ին աւարտել է ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտէտի հայոց լեզուի եւ գրականութեան բաժինը: Համալսարանում անցել է աշխատանքի՝ իբրեւ ԵՊՀ հրատարակչութեան խմբագիր, բանասիրական ֆակուլտէտի մեթոդիստ, *Բանբեր Երեւանի համալսարանի* խմբագրութեան գրական աշխատող, պատասխանատու քարտուղար, գլխաւոր խմբագրի տեղակալ: Համալսարանի հայագիտական կենտրոն

է տեղափոխուել 1971ին, նախ՝ որպէս աւագ գիտաշխատող, ապա աշխատանոցի վարիչ (1986), իսկ 2001ից՝ առաջատար գիտաշխատող:

ՀՀ ԳԱԱ գրականութեան ինստիտուտում համատեղութեան կարգով աշխատել է 2007-9ին. 2009-15՝ եղել է *Էջմիածին* ամսագրի գլխաւոր խմբագիրը:

«Առաքել Սիւնեցի» ատենախօսութեան համար 1970ին ստացել է բանասիրական գիտութիւնների թեկնածուի աստիճան. 1985ին պաշտպանել է դոկտորական՝ «Միջնադարեան հայկական պոէմը (ԺԱ.-ԺՋ. դարեր)» թեմայով: Այդ թուականից սկսած դասախօսել է ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտէտում: 1994ին ընտրուել է ժուռնալիստիկայի ամբիոնի փրոֆեսոր եւ դասաւանդել Հայ գրքի պատմութիւն: Երուսաղէմի ժառանգաւորացում եւ Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում դասաւանդել է հայ մատենագրութեան պատմութիւն:

Հայ հին գրականութեան պատմութեանը վերաբող յօդուածներով, հրապարակումներով ու գրախօսականներով Հայաստանի եւ Սփիւռքի գիտական եւ գրական-հասարակական պարբերականներում հանդէս է եկել 1962ից:

Առանձնապէս յիշատակելի են *Միջնադարեան հայկական պոէմը* (1985), *Հայ-ռուսական գրական փոխառնչութիւններ* (1985), *Առաքել Սիւնեցի բանաստեղծը* (1987), *Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի. ներածութիւն հայ մատենագրութեան* (Երուսաղէմ 1995, ռուսերէն՝ 2004), *Հայ միջնադարեան քնարերգութիւն* (Լ. Մկրտչեանի աշխատակցութեամբ, 1996), *Ոսկեփորիկ* (Վ. Ներսիսեանի աշխատակցութեամբ, 1997), *Երուսաղէմ, Երուսաղէմ...* (1999), *Ուղեգրութիւններ* (հայերէն-իսպաներէն, 2001), *Զաւակներ լոյսի, առաքինութեան* (2001), *Գրիգոր Լուսաւորիչը ներբողներում* (Գ. Մադոյեանի հետ, 2002), *Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի* աշխատութիւնները:

Մադոյեանը կազմել, ծանօթագրել, առաջաբաններ է գրել տարբեր բնոյթի ժողովածուների համար, կատարել է թարգմանութիւններ՝ գրաբարից եւ ռուսերէնից: Յիշատակելի են հետեւեալ թարգմանութիւնները.- Ղուկաս Սեբաստացի, *Դաւիթ Բէկի պատմութիւնը* (1988), Սիմէոն Լեհացի, *Ուղեգրութիւն* (1997), *Հայկական վարքեր եւ վկայաբանութիւններ* (1998), *Կարդալով Նարեկացուն* (1999), *Շարական* (Գ. Մադոյեանի հետ, 2001), Թովմա Մեծոփեցի, *Պատմագրական երկեր* (2003) եւն.:

2009ին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. ամենայն հայոց կաթողիկոսի ձեռամբ պարգեւատրուել է «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» շքանշանով:

Նրա գիտական եւ հասարակական գործունէութեան մէջ առաջնակարգ տեղ են գրաւել պատասխանատուութիւնն ու գիտական բարեխղճութիւնը, որոնք մշտապէս առաջնորդել են մտաւորականին: Հայրենասիրութեան, երկրին ծառայելու ներքին մղումը գալիս էր դեռեւս պապից՝ ԺԹ. դարի ազատագրական շարժումների մասնակից Արշակ Մադոյեանից (Սէյլան), որի ստեղծագործութիւնները ԺԹ. դարավերջ--Ի. դարասկզբի հայոց պատմութեան կարեւոր էջերից են: Հայրը՝ Գէորգ Մադոյեանը, անուանի մանկավարժ էր եւ հրապարակախօս, գրականագէտ: Արեան կանչով ու նաեւ գիտնականի փութաջանութեամբ Արշակ Մադոյեանը տասնամեակներ շարունակ պրպտեց ու լոյս աշխարհ հանեց պապի գրական ժառանգութիւնն ու գործունէութեան մասին վկայութիւնները:

22 Փետրուարի 2021ին Արշակ Մադոյեանը հրաժեշտ տուեց երկրային կեանքին, Երեւանում:

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԳԷՈՐԳԻ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ
(1950-2021)

Հայ ժողովրդի եւ Վրաստանի միջնադարեան պատմութեան մասնագէտ, նշանաւոր մանկավարժ, *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի աշխատակից, պատմական գիտութիւնների դոկտոր, փրոֆեսոր Հայրապետ Մարգարեանը ծնուել է 1950ի Հոկտեմբերի 10ին Արարատի մարզի Այգաւան գիւղում: 1967-72՝ ուսանել է ԵՊՀ պատմութեան ֆակուլտէտում, 1973-75՝ շարունակել է իր ուսումը ՀՀ ԳԱԱ արեւելագիտութեան ինստիտուտի թեկնածուականում՝ կովկասագիտութեան ասպարէզում: Այնուհետեւ աշխատանքի է ընդունուել նոյն հիմնարկում, որտեղ մինչեւ 1996ն աշխատել է որպէս կրտսեր, ապա աւագ եւ առաջատար գիտաշխատող: 1979ին պաշտպանել է թեկնածուական՝ «Հիւսիսային Հայաստանը եւ Վրաստանը ԺԲ. դարի 20-70ական թուականներին» նիւթով, իսկ 1996ին դոկտորական՝ «Ռազմաքաղաքական տեղաշարժերը Մերձաւոր Արեւելքում եւ հայ աւատատիրական աւագանին ԺԲ. դարում եւ ԺԴ. դարի առաջին կէսում» նիւթով:

1982ից գիտական գործունէութիւնից բացի զբաղուել է նաեւ մանկավարժական աշխատանքով, 1989ին նրան շնորհուել է դոցենտի կոչում: 1996ին նա մշտական աշխատանքի է անցել ԵՊՀ պատմութեան ֆակուլտէտում, նախ հայոց պատմութեան ամբիոնում, ուր 2003ին արժանացել է փրոֆեսորի կոչման, իսկ 2007ին նշանակուել է Հայաստանի յարակից երկրների պատմութեան ամբիոնի վարիչ եւ այդ պաշտօնը վարել է մինչեւ կեանքի աւարտը: Տասնամեակներ շարունակ նա ընդգրկուած է եղել նաեւ ՀՀ ԳԱ պատմութեան ինստիտուտում գործող՝ գիտական աստիճաններ շնորհող բարձրագոյն որակաւորման յանձնաժողովի մասնագիտական խորհրդի կազմում:

Մարգարեանի գիտական աշխատանքները նուիրուած են Հայաստանի եւ Վրաստանի միջնադարեան պատմութեանը, ինչպէս նաեւ հայ եւ վրաց աղբիւրագիտութեանն ու պատմագրութեանը: *Հիւսիսային Հայաստանի եւ Վրաստանի ԺԲ. դարի պատմութեան մի քանի հարցեր* (1980) մենագրութիւնը նա շարադրել է հայկական, վրացական, արաբական, պարսկական սկզբնաղբիւրների հիման վրայ, մանրամասն ուսումնասիրել Հայաստանում հաստատուած մուսուլմանական ամիրայութիւնների դէմ Վրաստանի մղած յարատեւ պայքարը, Անի քաղաքի պատմութիւնը ԺԲ. դարի 20-70ականներին, ինչպէս նաեւ նոյն ժամանակ Հիւսիսային Հայաստանում եւ Վրաստանում ընթացող ներքաղաքական կեանքն ու ներդասակարգային պայքարը: Պատմական անցեալի ուսումնասիրութեան հիման վրայ նա յանգել է այն կարեւոր եզրակացութեան, որ Զաքարեանները, որոնց վիճակուած էր գլխաւորել հիւսիսարեւելեան Հայաստանի ազատագրումը եւ հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային վերածնունդը, խնդրոյ առարկայ ժամանակաշրջանի ծնունդն էին: Իդէպ, նա նաեւ փաստել է, որ ԺԲ. դարի վերջերին ներքին եւ արտաքին կեանքում տեղի ունեցած փոփոխութիւնները Զաքարեաններին հնարաւորութիւն են ընձեռել ազատագրելու Անի քաղաքը:

Կարեւոր է եւ խիստ հետաքրքրական Մարգարեանի աշխատասիրութեամբ ԺԲ. դարի պատմիչ Մխիթար Անեցու *Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց* երկի վերահրատարակութիւնը (1983), որը նա իրաւամբ համարել է «արժէքաւոր սկզբնաղբիւր»: Ինչպէս նա նշել է, այն նուիրուած է ոչ միայն հայերի ԺԱ.-ԺԲ. դա-

րերի պատմութեանը, այլեւ մասամբ առնչւում է վրացիների, պարսիկների, արաբների եւ սելջուկների անցեալին: Նա նաեւ փաստել է, որ այս սկզբնաղբիւրը՝ ընդգրկած պատմական իրականութեան ծաւալով, ընդարձակ ու արժէքաւոր տեղեկութիւններով, արժանացել է նոյնիսկ միջնադարեան հայ պատմիչների յարգանքին: Իդէպ, Մարգարեանը իր գործընկերոջ՝ Պաւէլ Չոբանեանի հետ վրացերէնից հայերէն է թարգմանել յայտնի կովկասագէտ Ակակի Շանիձէի *Հին վրացերէնի քերականութիւն* աշխատութիւնը (1983):

Մարգարեանը բազմիցս մասնակցել է նաեւ տարատեսակ խմբային պատմագիտական ուսումնասիրութիւնների իրականացմանը: Նա *Հայոց պատմութիւն. հտր. II, միջին դարեր, գիրք երկրորդ (IX դարի կէս-XVII դարի առաջին կէս)*» (2014) ակադեմական հրատարակութեան համահեղինակներից է: Այստեղ ընդգրկուած նրա յօդուածները նուիրուած են մոնղոլների ընկերա-տնտեսական քաղաքականութեանը, Զաքարեանների իշխանութիւնների առաջացմանը: Բացի բուն գիտական աշխատութիւնների իրականացմանն օժանդակելուց, նա մեծապէս նպաստել է նաեւ բազում հրատարակութիւններ ունեցած՝ *Հայոց պատմութիւն, 6րդ դասարանի դասագիրք* (2000), ինչպէս նաեւ *Հայոց պատմութիւն, միջին դարեր, 7րդ դասարանի դասագիրք* (2009) դպրոցական դասագրքերի լոյս ընծայմանը, որոնցում հրատարակուած՝ նրա գրչին պատկանող մեծաթիւ գլուխները նուիրուած են հայ ժողովրդի միջնադարեան, ինչպէս նաեւ Կիլիկեան Հայաստանի թագաւորութեան պատմութեանը:

Մարգարեանն ուշադրութիւնը կենտրոնացրել է նաեւ բուն Վրաստանի պատմութեան վրայ: *Հայաստանի յարակից երկրների պատմութիւն* (*հտր. II*, 2016) ակադեմական երկհատոր ծաւալուն ժողովածուում նա խիստ գիտական կտրուածքով ներկայացրել է Թ.-ԺԵ. դարերում Վրաստանի քաղաքական կացութիւնը, ընկերա-տնտեսական յարաբերութիւնների զարգացումը եւ վրացական մշակութային առաջընթացը: Նա Վրաստանի պատմութեանն է նուիրել նաեւ ծաւալուն մի գլուխ՝ հնագոյն ժամանակներից մինչեւ դրամատիրութեան դարաշրջանը, *Հայաստանի յարակից երկրների պատմութիւն* դպրոցական դասագրքում (1992):

Նա չէր շրջանցում ոչ միայն դասախօսական ու վարչական աշխատանքները, պատմագիտական թեկնածուականների վրայ աշխատող երիտասարդ հեղինակների գիտական գործունէութեան ղեկավարումը, այլեւ մասնակցում Հայաստանում թէ այլ երկրներում տեղի ունեցող գիտաժողովներին: 2000-10ականներին նրա գրչին պատկանող բազում անգլերէն եւ ֆրանսերէն յօդուածներ տպագրուել են տարբեր երկրներում:

Մարգարեանը շատ ազնիւ, ուղղամիտ, բարեացակամ, գիտական աշխատանքների նկատմամբ խիստ անաչառ վերաբերմունք դրսեւորող անձնաւորութիւն էր: Երբ 2014ին ԵՊՀում հիմնադրուեց *Հայագիտութեան հարցեր* գիտական հանդէսը, նա ընդգրկուեց խմբագրական խորհրդի կազմում՝ իբրեւ հայ ժողովրդի միջնադարեան պատմութեան ամենայայտնի մասնագէտի: Նրա մասնակցութիւնը հանդէսի աշխատանքներին իրաւամբ արժանի է մեծ դրուատանքի:

Գիտամանկավարժական բեղուն գործունէութեան համար Հայրապետ Մարգարեանը պարգեւատրուել է ԵՊՀ ոսկէ, ինչպէս նաեւ «Աշխատանքային արիութեան համար» մեդալներով:

Հայրապետ Մարգարեանը մահացաւ 2 Մայիսի 2021ին, Երեւանում:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ, varuzhan.poghsyan@mail.ru

ՌՈՆԸԼՏ ՄԱՐՇԷԶ
(1947-2021)

Ծնած է Ֆրեզնօ, 1947ին: Ուսանած է Ֆրեզնոյի նահանգային համալսարանը, իսկ դոկտորականը ստացած է Նիւ Եորքի Քոլումպիա համալսարանէն:

Աւելի քան 40 տարի հին դասական պատմութիւն եւ հնաբանութիւն դասաւանդած է Միննեսոթա-Տոլոթ համալսարանին մէջ:

Դոկտ. Մարլին Պրէօյի հետ համահեղինակ է *Treasures of Faith: Sacred Relics and Artifacts from the Armenian Orthodox Churches of Istanbul* (2015) and *Splendor and Pageantry: Textile Treasures from the Armenian Orthodox Churches of Istanbul* (2011) հատորներուն: Վերջինս առաջին մանրամասնեալ մատուցումն է Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանին մէջ պահ դուած պատմական եւ կրօնական հանդերձեղէն-հիւսուածեղէնի հաւաքածոյին: Գիրքը կը բովանդակէ 175 գունաւոր պատկերներ եւ կը ներկայացնէ համառօտ պատմութիւնը Պոլսոյ պատրիարքարանին, հայոց եկեղեցիներուն, կը քննարկէ ներկայացուած նիւթերուն նկարչական յատկանիշերը եւ կ'արծարծէ անոնց ծննդոցին արհեստագիտական ճարտարութիւնները: Այս երկու գիրքերը նոր ուղի կը հարթեն հայ կրօնական հանդերձանքի եւ աշխարհիկ հիւսուածեղէնի մշակման պատմութեան ուսումնասիրութեան համար եւ աննախընթաց են ու վստահաբար երկար տասնամեակներ պիտի ունենան ուղենշային նշանակութիւն:

Ռոնըլտ Մարշէզ մահացաւ 3 Հոկտեմբեր 2021ին:

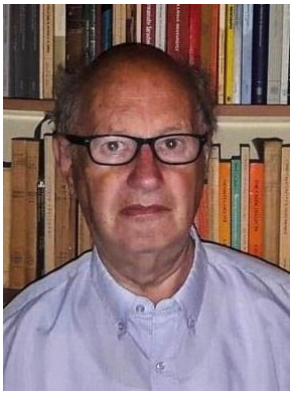

ՄՈՐԵՆՕ ՄՈՐԱՆԻ
(1947–2021)

Միջազգային ճանաչում ունեցող իտալացի լեզուաբան, փրոֆեսոր Մորենօ Մորանին՝ Իտալիայում հայագիտութեան խթանողներից մէկը, ծնուել է 1947ին, Միլանում: Ուսանել է Միլանի կաթոլիկ համալսարանում, դասախօսել Թրենթոյի եւ Քաթանիայի համալսարաններում, 1990ից եղել է Ճենովայի համալսարանի լեզուաբանութեան ուսուցչապետ՝ ղեկավարելով անտիկ եւ միջին դարերի եւ աշխարհագրութեան ու շրջակայ միջավայրի ուսումնասիրութիւնների բաժինը: Հեղինակ է բազմաթիւ աշխատութիւնների՝ հնդեւրոպական լեզուաբանութեան եւ հայոց լեզուի վերաբերեալ: Հրատարակել է Նե-մեսիոս Եմեսացու «Մարդկանց բնոյթի մասին» երկի քննական բնագիրը (1987) եւ Կեղծ Դիոնիսիոսի «Աստուածային անունների» յունարէն շարադրանքը (2010)՝ զուգահեռներ կատարելով այս գրուածքների հայերէն թարգմանութիւնների հետ: Նրա հրատարակութիւններից են *Յունական լեզուաբանութեան ներածութիւնը* (1999), *Լատինական լեզուաբանութեան ներածութիւնը* (2000) եւ *Հնդեւրոպական լեզուաբանութեան ուրուագծերը* (2007): Մորանին եղել է Իտալիայում 1980-90ականներին կայացած դասական արեւելեան լեզուների, այդ թւում՝ հայերէնի վերաբերեալ դասընթացների եւ սեմինարների նախաձեռնողներից: Հայկական ուսումնասիրութիւնների միջազգային ընկերակցութեան հովանու ներքոյ եւ Սորպոնի համալսարանի ու

փրոֆեսոր Ճուսթօ Թրայնայի հետ մէկտեղ Ճենովայի համալսարանում կազմակերպել է «Յունարէն շարադրանքներ եւ հայերէն թարգմանութիւններ» աշխատաժողովը, որը նպաստել էր հայագէտների եւ յունագէտների երկխօսութեանը (զեկուցումները լոյս են տեսել առանձին հատորով): *Բանբեր Մատենադարանի* հանդէսում (2014) հրատարակել է «Հայերէնի կարեւորութիւնը 20րդ դարի իտալական լեզուաբանական դպրոցում» աշխատութիւնը (իտալերէն):

Մորենօ Մորանին մահացել է 2021ի Օգոստոսի 4ին, Ճենովայում:

ՀՀՀ

ԼԻԱՆԱ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ
(1941–2021)

Լեզուաբան, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր, փրոֆեսոր Լիանա Սամուէլի Յովսէփեանը ծնուել է 1941ի Յուլիսի 26ին Երեւանում: 1963ին աւարտել է ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլ-տէտը: 1974-81՝ եղել է ՀՀ ԳԱԱ լեզուի ինստիտու-տի գիտքարտուղար, 1981-86՝ տիպաբան-զուգադրական հետազօտութիւնների բաժնի վարիչ, 1986-90՝ հայոց լեզուի պատմութեան բաժնի վարիչ, 1990-95՝ փոխտնօրէն: Զբաղուել է գրաբարի, միջին հայերէնի, հայ լեզուաբանութեան պատմութեան, հայոց լեզուի տիպաբանութեան հարցերով, ինչպէս նաեւ հանրալեզուաբանական որոշ խնդիրներով: Երեւանում առանձին գրքերով լոյս են տեսել նրա *Ակնարկներ միջին գրական հայերէնի պատմութեան* (1975, համահեղինակ), *Սովետահայ լեզուաբանութիւնը 60 տարում* (1982), *Գրաբարի բառակազմութիւնը* (1987), *ԺԳ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների լեզուն* (1997), *Գերմաներէն-հայերէն-ռուսերէն զրուցագիրք* (2003), *Հայոց լեզու. գրականութիւն* (2006) աշխատութիւնները:

Լիանա Յովսէփեանը մահացաւ 2021ի Ապրիլի 18ին, Երեւանում:

ՀՀՀ

ՄՈՒՇԵՂ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ
(1961–2021)

Բանասէր, լրագրող, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր (2002), ուսուցչապետ (2007) Մուշեղ Մայիսի Յովսէփեանը ծնուել է 1961 Յունուարի 4ին, Սեւանի շրջանի Ծաղկունք գիւղում: 1982-85՝ սովորել է ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտէտում, 1985-88՝ Մոսկուայի պետական համալսարանի ժուռնալիստիկայի ֆակուլտէտում, որտեղ 1991 պաշտպանել է թեկնածուական: 1991ից դասախօսել է ԵՊՀ ժուռնալիստիկայի ֆակուլտէտում: 1991-94՝ եղել է Հայաստանի հանրային ռադիոյի հասարակական-քաղաքական գլխաւոր խմբագրութեան խմբագիր, 1991-97՝ «Հրաչեայ Աճառեան» համալսարանի ժուռնալիստիկայի ամբիոնի վարիչ, 1997-2003՝ «Անանիա Շիրակացի» համալսարանի ժուռնալիստիկայի ամբիոնի վարիչ, 2001-05՝ Հայաստանի հեռուստատեսութեան եւ ռադիոյի ազգային յանձ-նաժողովի անդամ, 2003-08՝

Ռուս-հայկական համալսարանի ուսուցչապետ: 1999ից եղել է ԵՊՀ ռադիոհեռուստատեսային ժուռնալիստիկայի ամբիոնի վարի-չը (յետագայում՝ տպագիր եւ հեռարձակուող լրատուամիջոցների ամբիոն): 2008-15՝ եղել է ԵՊՀ գիտխորհրդի անդամ: 2002ին ստացել է բանասիրական գիտու-թիւնների դոկտորի գիտական աստիճան՝ պաշտպանելով ատենախօսութիւն «Ռադիօշուկայի օրինաչափութիւնները եւ զարգացման միտումները ՀՀում» նիւ-թով (որպէս մենագրութիւն լոյս է տեսել 2002ին): Հեղինակ է բազմաթիւ գիտա-կան յօդուածների, որոնք հրատարակուել են հայերէն, ռուսերէն, անգլերէն, պարս-կերէն: Առանձին հատորներով Երեւանում լոյս են տեսել Յովսէփեանի *Բանակ-հասարակութիւն յարաբերութիւնների իրաւական եւ էթիկական առանձնայատ-կութիւնները. նոր եւ այլընտրանքային մեդիա. էթիկական եւ իրաւական խնդիր-ներ, ուսումնական ուղեցոյց, միջազգային միջբուհական գիտաժողով* (2012), *Ռադ-իօժուռնալիստիկայի հիմունքներ. պատմութիւն եւ տեսութիւն (դասախօսութիւն-ներ)* (2014), *Հայաստանի ռադիոյի պատմութիւն (1926–2018) (փաստաթղթեր, ա-կանատեսների վկայութիւններ)* (2018) գրքերը:

Մուշեղ Յովսէփեանը մահացել է 2021ի Նոյեմբերի 25ին, Երեւանում:

ՀՀՀ

ՌԻՄԱ ՇԱԼՈՒՆՑ
(1937–2021)

Լեզուաբան, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր Ռիմա Նիկոլայի Շալունցը ծնուել է Գորի-սում 1937 Հոկտեմբերի 9ին: Որոշ ժամանակ աշ-խատել է Գորիսի պետական թատրոնում: 1961-65՝ սովորել է Երեւանի Խ. Աբովեանի անուան պետա-կան մանկավարժական ինստիտուտի բանասիրա-կան ֆակուլտէտում, ապա ընդունուել ՀՀ ԳԱԱ լեզ-ուի ինստիտուտի թեկնածուականը՝ «բառագիտու-թիւն եւ բառարանագրութիւն» մասնագիտութեամբ: 1972ին պաշտպանել է թեկնածուական՝ «Համանուն բառերը ժամանակակից հայերէնում», իսկ 1994ին դոկտորականը՝ «Զանգուածային լրատուութեան լե-զուն եւ ոճը» թեմաներով: Վերջինս որպէս ուսումնական ձեռնարկ գործածւում է բուհերում:

Շալունցը զբաղուել է բառագիտութեամբ: Հեղինակել է *Արդի հայերէնի համա-նունների դպրոցական բառարան* (1980), որում ընդգրկուած են ինչպէս դպրոցա-կան դասագրքերում, այնպէս էլ հայ դասական եւ խորհրդային գրողների երկե-րում (1870ականներից սկսած) հանդիպող համանուն բառերը:

Նա բազմիցս հանդէս է եկել մամուլում հանդիպող սխալների, դրանց վերաց-ման, հայերէնի անաղարտութեան վերաբերեալ յօդուածներով:

Մասնակցել է *Մեր լեզուն, մեր խօսքը* հեռուստատեսային հաղորդաշարին՝ անդրադառնալով հայերէնին անհարազատ ոճերին, հոլովական սխալ կիրառու-թիւններին, կապակցելիութեան սխալներին եւն.:

2000ից բնակուել է ԱՄՆում, որտեղ մահացաւ 2021 Յունուարի 22ին:

ՍԻԼՎԱ ՊԱՊԻԿԵԱՆ

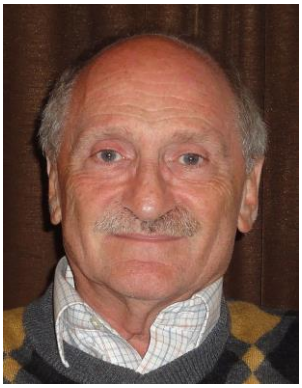

ՃՈՐՃ ՊՈՒՌՆՈՒԹԵԱՆ
(1943–2021)

Ամերիկահայ պատմաբան, ուսուցչապետ Ճորճ Պուռնութեանը յայտնի էր Հայաստանի, Անդրկովկասի, Ռուսաստանի ու Միջին Արեւելքի պատմութեան հարցերին նուիրուած իր ուսումնասիրութիւններով եւ ուշ միջնադարի հայ պատմագիտական երկերի անգլերէն թարգմանութիւններով:

Ճորճ (Ժորա, Ժորժ) Պուռնութեանը ծնուել էր 1943ի Սեպտեմբերի 25ին, Սպահանում, հայ հօր եւ լեհ մօր ընտանիքում: Ուսանել է Քալիֆորնիայի Լոս Անճելըսի համալսարանում: 1970ին արժանացել բակալաւրիատի աստիճանի (նիւթը՝ "The Armenian Community of Isfahan (Iran) in the 17th Century," երկու մասով հրատարակուել է *The Armenian Review*ում (1971-72): 1971ին ստացել է մագիստրոսի աստիճան (նիւթը՝ "The Rise of National and Political Consciousness among the Armenian, Georgian and Turko-Tatar Peoples and their Role in the Russian Revolution of 1905-1907," հրատարակուած *The Armenian Review*ում, 1973) եւ վերջապէս, 1976ին՝ պատմութեան դոկտորի կոչման որպէս հայոց, իրանական եւ ռուսական պատմութեան մասնագէտ (նիւթը՝ "Eastern Armenia on the Eve of the Russian Conquest," հրատարակուած 1982ին՝ *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1827*, Studies in Near Eastern Culture and Society, number 5, von Grunebaum Center, UCLA):

1975-76՝ ժամանակակից Իրանի պատմութեան դասախօս Լոս Անճելըսի Քալիֆորնիայի համալսարանում, 1980-82՝ Քոլումպիա համալսարանի Հարիման ռուսական հաստատութեան տնօրէնի, 1982ին՝ Քոլումպիա համալսարանի փրովոսթի ընթերակայ: 1989ից Արեւելեան Եւրոպայի եւ Միջին Արեւելքի պատմութեան աւագ դասախօս է եղել Նիւ Եորքի Այոնա քոլէճում: 1981-2009՝ որպէս հիւր դասախօս հայոց եւ իրանական պատմութիւն է դասաւանդել Քոլումպիա, Թաֆց, Քընեթիքաթի, Նիւ Եորքի, Սթորս, Հարթֆորտ, Սթենֆորտ, Ռաթկըրզ համալսարաններում, Ֆրեզնոյի Քալիֆորնիայի նահանգային համալսարանում, Ռամապօ քոլէճում եւ Կլենտէյլի համայնքային քոլէճում:

Պուռնութեանի հեղինակութեամբ եւ անգլերէն թարգմանութեամբ լոյս են տեսել տասնեակ հատորներ՝ *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1827* (1982); *The Khanate of Erevan under Qajar Rule, 1795-1828* (1992); *A History of the Armenian People, Vol. I: Pre-History to 1500 A.D.* (1993); *A History of Qarabagh. Annotated Translation of Mirza Jamal Javanshir's History* (1994); *A History of the Armenian People, Vol. II: 1500 to the Present* (1994); *Russia and the Armenians of Transcaucasia: A Documentary Record, 1797-1889* (1998); *The Chronicle of Abraham of Crete* (1999); *History of the Wars, 1721-1738 by Abraham of Erevan* (1999, նոյնը՝ պարսկերէն՝ *Tarikh-e Jangha*, Pazhuheshgah-e Tarikh-e Eslam, Tehran, 2014); *Armenians and Russia: A Documentary Record, 1626-1796* (2001); *The Journal of Zak'aria of Agulis* (2004); *The Chronicle of Deacon Zak'aria of K'anak'er* (2004); *Two Chronicles on the History of Karabagh* (2004, նոյնը պարսկերէն՝ *Tarikh-e Qarehbagh, Markaz-e asnad*, Թեհրան, 2004); *The History of Vardapet Arak'el of Tabriz* (2 vols.) (2005-2006, նոյնի վերամշակուած հրատարակութիւնը՝ *Arak'el of Tabriz: Book of History*, 2010); *Hakob Manandyan, Tigranes II and Rome* (English

translation, 2007); *The Travel Accounts of Simeon of Poland* (2009); *Jambr (Simeon of Erevan)* (2009); *A Brief History of the Aghuank' Region, 1702-1723 (Esayi Hasan Jalaleants')* (2009); *The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province: A Primary Source on the Demography and Economy of Karabagh in the Early 19th Century* (2011, 2nd edition, 2012); *From Tabriz to St. Petersburg: Iran's Mission of Apology to Russia in 1929* (2014); *The 1820 Russian Survey of the Khanate of Shirvan: A Primary Source on the Demography and Economy of an Iranian Province Prior to its Annexation by Russia* (2016); *The 1829-1832 Russian Surveys of the Khanate of Nakhichevan. A Primary Source on the Demography and Economy of an Iranian Province Prior to its Annexation by Russia* (2016); *The 1819 Russian Survey of the Khanate of Sheki [Shakki]: A Primary Source on the Demography and Economy of an Iranian Province Prior to its Annexation by Russia* (2016); *Armenia and Imperial Decline: The Yerevan Province, 1900-1914* (2018); *From the Kur to the Aras: A Military History of Russia's Move into the South Caucasus and the First Russo-Iranian War, 1801-1813* (2020):

2002ին լոյս է տեսել նրա *A Concise History of the Armenian People* երկհատորեակը: Մինչեւ 2018 այն ունեցել է եօթ լրամշակուած հրատարակութիւն, թարգմանուել է եօթ լեզուների՝ իսպաներէն (*Historia Sucinta del Pueblo Armenio*, UGAB Press, Պուենոս Այրէս, 2007), թուրքերէն (*Ermeni Tarihi*, Aras Press, Istanbul, 2011), հայերէն (*Հայ ժողովրդի համառօտ պատմութիւն*, «Հայաստան», Երեւան, 2012), արաբերէն (*Mawgez Tarikh al-Sha'b al-Armani*, Aldar al-Mesriya al-Lebnaniya, Cairo, 2012), ռուսերէն (*Краткая история армянского народа*, Ереван, «Айастан», 2014), ճափոներէն (*Arumenia-jin no Rekishi*, «Ֆուճիաարա շոթէն», Թոքիո, 2016) եւ պարսկերէն (*Tarikh-e mokhtasar-e Maredom-e Armani*, Թեհրան, 2019):

Պուռնութեանը գրել է յօդուածներ *Encyclopedia Iranica*ի համար, Հայաստանի եւ Պարսկաստանի պատմութեան վերաբերեալ աշխատութիւններով հանդէս եկել միջազգային գիտական հրատարակութիւններում (*Iran and the Caucasus, Journal of the International Society for Iranian Studies, Forum of EthnoGeoPolitics, Journal of the Society for Armenian Studies, Kachar, Series Byzantina, Armenian Review, Religiao e Sociedade, Journal for the Society of Iranian Studies, American Historical, Middle East Studies Association Bulletin*): *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ում Պուռնութեանը հանդէս է եկել մէկ անգամ՝ գրախօսելով Mustafa Agha, Fath-name-ye Iravan (Երեւանի գրաւման գիրք) հատորը (ԼՋ:2016):

Պուռնութեանն արժանացել է մի շարք կրթաթոշակների եւ դրամաշնորհների: Դասախօսութիւններով եւ զեկուցումներով հանդէս է եկել ԱՄՆի, Քանատայի, Աւստրիայի, Ռուսաստանի, Պուլկարիայի, Իրանի, Ճափոնի եւ Աւստրալիայի քաղաքներում, ինչպէս նաեւ Երեւանում, Շուշիում եւ Ստեփանակերտում: Եղել է Middle Eastern Studies Association, Iranian Studies Association, Society of Armenian Studies, Association International des Etudes Armeniens եւ այլ միութիւնների անդամ, *Iran and the Caucasus* հանդէսի խմբագրակազմի անդամ: Տնօրինել է *Մազդա* հրատարակչութեան հայագիտական մատենաշարը, որը հրատարակել է 18 հատոր, ինչպէս նաեւ եղել է Iranian Heritage in the Caucasus and Central Asia մատենաշարի տնօրէնը:

Պուռնութեանը տիրապետել է անգլերէն, հայերէն, ռուսերէն եւ պարսկերէն լեզուներին, որոշ չափով իմացել նաեւ լեհերէն, ֆրանսերէն եւ թուրքերէն: Նրա միւս հետաքրքրութիւնները ներառում էին ճանապարհորդութիւնները (իր ուսա-

նողներին որպէս ուղեվար ուղեկցել է աշխարհի բազմաթիւ երկրներ), նաեւ դասական դաշնամուրային երաժշտութիւնը եւ շարժանկարը, որոնց վերաբերեալ յօդուածներով հանդէս է եկել հայկական եւ ամերիկեան մամուլում:

Ճորճ Պուռնութեանը մահացաւ 2021 Օգոստոսի 22ին, Հաուըրթում (Նիւ Ճըրզի, ԱՄՆ):

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ (artsvi@yahoo.com)

ԷԴՈՒԱՐԴ ՎԱՆԻԿԻ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
(1954-2020)

Իր մահկանացուն անժամանակ կնքեց յայտնի պատմաբան, Խաչատուր Աբովեանի անուան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի (ՀՊՄՀ) հայոց պատմութեան ամբիոնի փրոֆեսոր, պատմական գիտութիւնների դոկտոր Էդուարդ Պօղոսեանը:

Նա ծնուել է 1954ին, Հայաստանի Հանրապետութեան Մարտունի շրջանի Երանոս գիւղում: 1975ին աւարտել է ՀՊՄՀ պատմաաշխարհագրական ֆակուլտէտը, այնուհետեւ իբրեւ շարքային զինուոր մէկ տարի ծառայել խոր-հրդային բանակում: 1986ին պաշտպանել է թեկնածուական՝ «ՍՄԿԿ ղեկավարու-թեամբ լենինեան կոմերիտմիութիւնը ԲԱՄի Շէֆ» նիւթով: 1994ին աշխատանքի է անցել ՀՊՄՀ աղաքագիտութեան, 1995ին՝ հայոց պատմութեան ամբիոնում:

Գործունէութեան յետագայ տարիներին մասնագիտանալով հայ ժողովրդի նոր եւ նորագոյն ժամանակաշրջանների պատմութեան ասպարէզում՝ նա ուշադրութիւնը կենտրոնացրել է մասնաւորապէս յետխորհրդային ժամանակաշրջանում Հայաստանում նորանկախ պետականութեան ձեւաւորման գործընթացի վրայ: Ըստ այդմ՝ նա հրատարակել է *Անկախ պետականութեան հաստատման գործընթացը Հայաստանում (1990-2001 ԹԹ.)* (2013) ծաւալուն մենագրութիւնը, իսկ 2015ին պաշտպանել դոկտորական նուիրուած այդ թեմային:

Սոյն մենագրութեամբ Պօղոսեանը ուսումնասիրել է հայոց նորանկախ պետականութեան հաստատման գործընթացը տարբեր ձեւաչափերով: Իդէպ, հայ պատմագրութեան մէջ այն Հայաստանի անկախ պետականութեան հաստատման մանրազնին ուսումնասիրութեան առաջին փորձն է: Նա օգտագործել է Հայաստանի ազգային արխիւի, Հայաստանի Հանրապետութեան հասարակական-քաղաքական կազմակերպութիւնների կենտրոնական պետական արխիւի բազմաթիւ անտիպ փաստաթղթեր, ինչպէս նաեւ տպագիր սկզբնաղբիւրներ եւ մամուլի նիւթեր: Ըստ օգտագործուած սկզբնաղբիւրների՝ նա ուսումնասիրել է հայկական անկախ պետականութեան հաստատման գործընթացը, ինչպէս նաեւ Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի շրջափակումը, երկաթուղու եւ ուժանիւթատարների նկատմամբ իրականացուած ահաբեկչութիւնները: Էդուարդ Պօղոսեանը հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանութիւնը իրաւամբ համարել է Հայաստանի ինքնիշխանութեան դրսեւորում եւ անկախ պետականութեան հաստատում: Միաժամանակ, նա սոյն գործընթացը ներկայացրել է իբրեւ հասարակական, քաղաքական, տնտեսական ձեռնարկումների փոխկապակցուած համակարգ:

Էդուարդ Պօղոսեանը հեղինակն է *Հայաստանի պետութեան եւ իրաւունքի պատմութիւն* դասագրքի, որն ունեցել է երեք հրատարակութիւն (2005, 2006, 2009)։ Այնտեղ հեղինակը ներկայացրել է Հայաստանի պետութեան եւ իրաւունքի ամբողջ ընթացքը՝ հնագոյն ժամանակներից մինչեւ ԻԱ. դար, ուշադրութիւնը կենտրոնացրել պետական եւ իրաւական զարգացումների առաւել էական հիմնահարցերի վրայ։

Էդուարդ Պօղոսեանը բազմիցս մասնակցել է գիտաժողովների աշխատանքներին, հանդէս եկել զեկուցումներով, ինչպէս նաեւ գործուն մասնակցել ՀՊՄՀ հասարակական կեանքին։ Լինելով վաստակաշատ մանկավարժ եւ սիրուած դասախօս, նա իրաւամբ արժանացել է ՀՊՄՀ թէ՛ դասախօսական աշխատակազմի եւ թէ՛ ուսանողութեան մեծ յարգանքին։

Էդուարդ Պօղոսեանը մահացել է 17 Նոյեմբեր 2020ին, Երեւանում։

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ (varuzhan.poghosyan@bk.ru)

ՀԵՆՐԻԿ ՍՎԱԶԵԱՆ
(1938–2021)

Պատմական գիտութիւնների դոկտոր, ուսուցչա պետ, ՀՀ բանակի գնդապետ Հենրիկ Սուրէնի Սվազեանը ծնուել է 1938ին, Լենինականում (այժմ՝ Գիւմրի)։ 1958ին զօրակոչուել է խորհրդային բանակ. զօրացրուելուց յետոյ՝ 1961ին ընդունուել է ԵՊՀ պատմութեան ֆակուլտէտ։ Ուսումն աւարտելով՝ 1966ին աշխատանքի է անցել ՀՀ յուշարձանների պահպանութեան վարչութիւնում, ապա 1967ին՝ յեղափոխութեան պետական թանգարանում որպէս աւագ գիտաշխատող։ 1971ից աշխատել է ՀՀ ԳԱ պատմութեան ինստիտուտի միջին դարերի բաժնում։ 1975ին պաշտպանել է թեկնածուական, 1991ին՝ դոկտորական ատենախօսութիւն։ 2003ից ուսուցչապետ է։ 1980-81՝ վարել է ՀՀ ԳԱ միացեալ արիկոմի նախագահի պաշտօնը։ 1994-2003՝ Վ. Սարգսեանի անուան ռազմական ինստիտուտում գլխաւորել դաստիարակչական աշխատանքների եւ հասարակագիտական առարկաների ամբիոնները, դառնալով դրանց հիմնադիր-պետը։ Ունի ՀՀ բանակի գնդապետի զինուորական կոչում։ Զբաղուել է Աղուանից Աշխարհի պատմութեամբ։ Հրատարակել է 80ից աւելի աշխատութիւն եւ *Աղուանից Աշխարհի պատմութիւն (հնագոյն շրջանից-VIII դարը ներառեալ)* (հայերէն՝ 2006, ռուսերէն՝ 2009) մենագրութիւնները։ Երկու ուսումնական ձեռնարկների համահեղինակ է։

Հենրիկ Սվազեանը մահացել է 2021ին, Երեւանում։

ՀՀՀ

ՔՆԱՐԻԿ ՏԷՐԴԱԻԹԵԱՆ
(1926–2021)

Բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր Քնարիկ Սուրէնի Տէրդաւթեանը (Արեւշատեան) ծնուել է 1926 Սեպտեմբերի 6ին, Իրանի Թաւրիզ քաղաքում։ 1934ին ընտանիքը հայրենադարձել է Հայաստան։ 1945-50՝ սովորել է ԵՊՀ պատմութեան ֆակուլտէտում։ 1951-71՝ գործակցել է ՄՄ Մատենադարանի հետ, ռուսերէն թարգմանել հայ միջնադարեան գրականութեան յուշարձանները։ 1972ից աշխատում է ՀՀ ԳԱ Մանուկ Աբեղեանի անուան գրականութեան ինստիտուտում։

1975ին թեկնածուական է պաշտպանել «հայ վարքագրութիւնը 11-15րդ դարերում» նիւթով: 1995ին դոկտորական է պաշտպանել՝ «Քրիստոնէական գրականութեան զարգացման ուղիները Հայաստանում» նիւթով: Գիտական գործունէութիւնն սկսել է թարգմանական աշխատանքներով՝ *Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտութիւն* (1962) եւ մի շարք վարքագրական գործեր ամփոփող *Հայ սրբախօսական գրականութեան յուշարձաններ* (1973) գրքերով: Այնուհետեւ հետեւողականօրէն զբաղուել է հայ միջնադարեան գրականութեան բնագրերի եւ յատկապէս վարքագրական ու կրօնաբարոյախրատական նիւթերով գործերի ուսումնասիրութեամբ, քննական բնագրերի կազմութեամբ, ծանօթագրմամբ եւ ռուսերէն թարգմանութեամբ:

Հեղինակել է վարքերի եւ վկայաբանութիւնների ժանրային կառուցուածքին, վարքագրական կոդ հասկացութեանը (որի հիման վրայ էին ներկայացւում սրբերի ու նահատակների գրական դիմանկարները) նուիրուած ուսումնասիրութիւններ: Աշխատասիրել է վարքագրական սեռի ձեւաւորումը բիւզանդական գրականութեան մէջ, ապա եւ անցումը հայ գրականութեանը եւ դրա պատմական զարգացումը ոսկեդարեան շրջանից մինչեւ միջնադար: *Հայ վարքագրութիւնը 11-15րդ դդ.* (1980) գրքում մանրամասն անդրադարձել է այս հարցերին, հայ սրբախօսական գրականութեան պատմութիւնը ներկայացնելով ըստ վարքերի եւ վկայաբանութիւնների գրութեան ժամանակի, որով հայ վարքագրութիւնը դիտարկւում է հայ գրականութեան եւ հայ ժողովրդի պատմութեան համապատկերում, ու վարքագրական գրականութեան ընթացքի պարբերացումը կատարւում է ըստ այդմ: Այն կարեւոր դրոյթն է առաջ քաշւում, որ սկսած Ե. դարից եւ յատկապէս Աւարայրից յետոյ, հայ վարքագրութեան հերոսները դառնում են ոչ միայն պարզապէս սրբակենցաղ եւ ճգնակեաց անձնաւորութիւնները, այլեւ նրանք, ովքեր այդ յատկանիշերն ունենալուց բացի իրենց կարեւոր աւանդն են բերել հայ մշակոյթին, դպրութեանը եւ կամ էլ յանուն հաւատի ու հայրենիքի նահատակներ են: Ըստ Տէրդաւթեանի՝ հայ սրբախօսական գրականութիւնը ներառում է վաղ շրջանի բիւզանդական եւ ասորական վարքագրութիւնը, որը գեղարուեստական ու թեմատիկ առումով մեծ ճանապարհ էր անցել քրիստոնէութեան առաջին նահատակներին նուիրուած դատական ակտերից մինչեւ Դ. դարի մեծ կապադովկացիների գործերը: Ըստ այդմ՝ հայկական առաջին վարքերը նուիրուած են հայ հոգեւոր-մշակութային կեանքի ժամանակի ամենանշանաւոր գործիչներին:

Տէրդաւթեանի գիտական հետաքրքրութիւնների երկրորդ ուղղութիւնը հայ միջնադարեան կրօնաբարոյախրատական բնոյթի գործերն են: Նա մի շարք մեծ եւ փոքր բնագրեր է հրատարակել, այդ թւում՝ *Հայելի վարուցը* (1994):

Ռուսերէն է թարգմանել *Վկայաբանութիւն Սրբոց Հռիփսիմեանց* (1996), *Ագաթանգեղոսի հայոց պատմութիւնը* (2004), *Կարապետ Գաբիկեան, եղեռնապատում փոքուն հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* (2015) աշխատութիւնները: Գրել է *Աղբիւրներ միջնադարեան Հայաստանի բարձրագոյն դպրոցների պատմութեան (12-15-րդ դդ.)* ռուսերէն մենագրութիւնը (1983):

Քնարիկ Տէրդաւթեանը մահացել է 2021ին Յուլիսի 1ին, Երեւանում:

ՀՀՀ

ԿԱՐՊԻՍ ՏԷՐԵՂԻԱՅԵԱՆ
(1949--2021)

Կարպիս Տէր Եղիայեան ծնած է 29 Մարտ 1949ին, Հալէպ: 1960ին ընտանիքը կը տեղափոխուի Պէյրութ, իսկ ինք՝ կը սկսի ուսանիլ Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանը: 1976ին կը հաստատուի Մ. Նահանգներ, ուր կը պաշտպանէ դոկտորականը՝ կրթական վարչակառավարման մասնագիտութեամբ: Նոյն տարին կը ստանձնէ օգնական տեսչութիւնը, իսկ 1986ին նախագահութիւնը Քալիֆորնիոյ Լա Վերն Համալսարանի Հայ-ամերիկեան միջազգային քոլէճին (American Armenian International College), ապա նաեւ՝ Կլենտէյլի մէջ 1992ին իր հիմնած Մաշտոց քոլէճին: 1980ականներէն ան կրթական եւ վարչակառավարման կեդրոնական ներկայութիւն էր հարաւային Քալիֆորնիոյ հայութեան մէջ, վարչական եւ խորհրդատուական յատկանշական մասնակցութիւն ունենալով նաեւ շրջանի բնակչութեան այլեւայլ դրսեւորումներուն մէջ:

1987էն սկսեալ Տէրեղիայեան ամենամեայ ուխտագնացութիւններ կազմակերպեց Արեւմտեան Հայաստան եւ Կիլիկիա: Այս ճանապարհորդութիւններուն արդիւնքը եղաւ 1989ին լոյս տեսած իր *Conversations in Silence* գիրքը, ուր կը ներկայացուին պատումները տասնամեակներ շարունակ ծնողական յուշերու պատմութեամբ սնած մարդոց, որոնք կ'երթային իրական աչքերով տեսնելու իրենց ծնողական ծննդավայրերը: Աւելի ետք, այս ուխտագնացութիւնները դրսեւորուեցան նաեւ դասախօսութիւններով, յօդուածներով, բայց մանաւանդ՝ 2017ին լոյս տեսած իր *Voices in Silence: My Body Cried. My Soul Cried. My Heart Cried* նկարագիրքով որ կ'ամփոփէ իր հայկական ուխտագնացութիւնները Արեւմտեան Հայաստան, Կիլիկիա եւ Կապադովկիա:

Դոկտ. Կարպիս Տէրեղիայեան մահացաւ 11 Յունուար 2021ին:

ՀՀՀ

ԼԻՒՍԻ ՏԷՐՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ
(1928–2021)

Հայ ճարտարապետութեան հետազօտող Լիւսի Տէրմանուէլեանը ծնած է 1928ին: Ուսանած է Հարվըրտ համալսարանին մէջ: 1980ին պաշտպանած է դոկտորական՝ (ղեկավար՝ Օլէկ Կրապար), Պոստոնի համալսարանը, Գեղարդի քանդակագործութեան մասին: Այս աշխատութիւնը, ըստ փրոֆ. Քրիստինա Մարանչիի, նորութիւն էր՝ մօտեցման եղանակին մէջ ուր կը կատարուէին նաեւ բաղդատականներ հայ, իսլամ եւ բիւզանդական սրբանկարչութեան աւանդներուն հետ: Ան անգլերէն առաջին լուրջ մենագրութիւնն էր Գեղարդի մասին, եւ հայ արուեստի նուիրուած առաջին ամերիկեան դոկտորականը:

Տէրմանուէլեան իր աշխատակցութիւնը բերած է զանազան գիտական ձեռնարկներու, ինչպէս՝ *Dictionary of the Middle Ages*

(1982-89) եւ *Grove Dictionary of Art* (այժմ՝ Oxford Art Online): Գրած է յօդուածներ զանազան հայագիտական հատորներու համար, ինչպէս՝ *Medieval Armenian Culture* (1984): Հայկական ճարտարապետութեան ու քանդակագործութեան զանազան աշխատութիւններու կողքին, ան նաեւ գրած է հայ արուեստի այլ բնագաւառներու, յատկապէս՝ գորգագործութեան մասին: *Weavers, Merchants, and Kings: The Inscribed Rugs of Armenia* ցուցահանդէսին հատորը (1984) անգլերէն հիմնարար աշխատութիւն մըն է հայ գորգագործութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:

1970-80ականներուն, Տէրմանուէլեան բազմիցս ճամբորդած է Խորհրդային Հայաստան, ուր լայնածիր լուսանկարչական աշխատանք կատարած է, յաճախ՝ դժուարին ու վտանգաւոր պայմաններու մէջ, վանքերու եւ եկեղեցիներու փաստագրումին համար: Մերթընդմերթ, գաղտնի ոստիկանութեան թիրախ դարձած է՝ լրտեսութեան կասկածով: Մարանչի կը պատմէ. «*Գիշեր մը, Երեւանի մէջ, զինք այցելեցին, եւ, լուսանկարչական ժապաւէնը յանձնելէ խուսափելու համար, Լիւսի զայն պահեց իր հագուստին տակ, մարտահրաւէր կարդալով, որ փորձէին ձեռք տալ իրեն: Արուեստի պատմութիւնը յաղթեց եւ այժմ լուսանկարները ունինք*»:

Տէրմանուէլեան հիմնադիրն է Թաֆց համալսարանի արուեստի եւ ճարտարապետութեան պատմութեան ֆակուլտէտի Արթըր Տատեանի եւ Արա Օզտեմէլի անուան հայկական արուեստի ամբիոնին, որուն առաջին վարիչն էր դարձեր 1984ին: Ամբիոնը կը գործէ Հարվըրտ, ՄՔԿիլ, Պոստոն եւ Նորթիսթըրն համալսարաններու գործակցութեամբ, որպէսզի հնարաւոր ըլլայ հայկական արուեստի պատմութեան դասընթացքներ ունենալ նաեւ այդ համալսարաններուն մէջ:

Տէրմանուէլեան բազմաթիւ դասախօսութիւններ տուած է հայ արուեստի պատմութեան վերաբերեալ եւ կատարած համեմատական ուսումնասիրութիւններ: Յատուկ ուշադրութեան արժանի են հայկական գորգարուեստի իր յօդուածները: Ան պրպտող հետազօտող էր եւ անսովոր եռանդի տէր անձնաւորութիւն, որ անշահախնդիր նուիրուածութեամբ կենսունակ կը պահէր հայկական արուեստի պատմութիւնը օտարներուն ծանօթացնելու գործը:

Լիւսի Տէրմանուէլեանը մահացաւ 2021ի Սեպտեմբերի 20ին, Պելմոնթ, Մեսեչուսէց, ԱՄՆ:

ԱՐՄԷՆ ՏԷՐՍՏԵՓԱՆԵԱՆ
(1946–2021)

Մատենադարանի ԺԵ.-ԺԹ. դարերի հայ մատենագիտութեան բաժնի աւագ գիտաշխատող, բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու Արմէն Տէրստեփանեանը ծնուել է 1946ին, Երեւան քաղաքում, բանասէր Գառնիկ Ստեփանեանի ընտանիքում: 1969ին աւարտել է ԵՊՀ բանասիրութեան ֆակուլտէտը: 1969-80՝ աշխատել ԵՊՀ հայագիտական հետազօտութիւնների աշխատանոցում, 1985ին պաշտպանել թեկնածուական:

1981ից աշխատել է ՄՄ Մատենադարանի միջնադարեան սկզբնաղբիւրների ուսումնասիրման (2019ից՝ 15-19րդ դարերի հայ մատենագրութեան) բաժնում: 1985-92՝ վարել է Մատենադարանի գիտքարտուղարի պաշտօնը:

Արմէն Տէրստեփանեանի գիտական հետաքրքրութեան ոլորտում էին հայերէն ձեռագրական ժառանգութեան պատկառելի մասը կազմող աստուածաբանական երկերը եւ ձեռագրերի յիշատակարանները: Այս բնագաւառում նրա կատարած աշխատանքներն ամփոփուել են *Manuscrits Arméniens de la Bibliothéque Nationale de France* (Raymond H. Kévorkian, Armen Ter-Stépanian, avec le concours de Bernard Outtier et de Guévorg Ter-Vardanian, Փարիզ, 1998), *Ս. Գրքի հայերէն մեկնութիւնների մատենագիտութիւն* (Եզնիկ եպս. Պետրոսեանի հետ, 2002), *Յովհաննէս Մուշի որդի, մեկնութիւն Եսայեայ* (Ա. Մխիթարեանի հետ, 2009), Յ. Շահխաթունեանց, *Սփորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ* (2014) հրատարակութիւններում:

Հեղինակ է բազմաթիւ հայագիտական յօդուածների: Վերջին տարիների նրա գիտական աշխատանքներն ամբողջութեամբ նուիրուած էին ԺԶ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների երկհատորեակի կազմմանը, որը գրեթէ աւարտուած է:

Արմէն Տէրստեփանեանը մահացաւ 2021ի Մայիսի 5ին, Երեւանում:

ԳԱՍՊԱՐ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ[1]
(1934–2021)

Ծնած է 28 Փետրուար 1934ին, Ալէյ (Լիբանան), սեբաստացի մօրմէ եւ շապինգարահիսարցի հօրմէ, տարագրեալներու ընչազուրկ ու բազմանդամ (չորս քոյր, չորս եղբայր) ընտանիքի մը մէջ: 1939ին կորսնցուցած է հայրը:

Աւարտած է ՀԲԸՄ Յովակիմեան-Մանուկեան երկրորդական վարժարանը, զոր աւարտած է 1953ին, մաս կազմելով վարժարանի առաջին հունձքին, ապա ուսումնառութիւնը շարունակած է Պէյրութի ամերիկեան համալսարանէն ներս, խափանուած է քաղաքական պատճառով: 1964ին, աւարտած է Պէյրութի Սէն Ժոզէֆ համալսարանի իրաւագիտութեան եւ տնտեսագիտութեան բաժինը: 1957ին անդամակցած է Լիբանանի լրագրողներու ընկերակցութեան, իսկ 1965ին՝ Պէյրութի փաստաբաններու կաճառին:

Պատանեկան տարիներէն լիովին ներգրաւուած է երկրի արաբական եւ ներհայկական քաղաքական կեանքին, ընտրելով արաբ եւ հայ «ձախ» խրամատը, ամբողջական յանձնառութեամբ հրապարակագրութեամբ եւ ընդյատակեայ գործունէութեամբ:

Մեթր Տէրտէրեան վարած է եռուն եւ բեղուն ազգային, քաղաքական եւ հասարակական գործունէութիւն, Լիբանանի ոչ միայն հայկական, այլեւ արաբական կազմակերպութիւններու մէջ, ինչպէս Հ.Ե.Ընկերակցութիւնը, Ռ.Ա. Կուսակցութիւնը, Լիբանանցի մարքս-լենինեան կոմունիստներու միութիւնը, դեմոկրատ իրաւա-

[1] Նիւթը քաղուած է մեթր Գասպար Տէրտէրեանի յիշատակին նուիրուած ձեռնարկի գրքոյկին մէջ լոյս տեսած կենսագրականէն, զոր պատրաստած է Անի Ք.Պ.: Մատենագիտութիւնը - նոյն գրքոյկէն - աշխատասիրած է Կարօ Աբրահամեան:

բաններու համաշխարհային լիկայի Լիբանանի մասնաճիւղը եւ մանաւանդ Լիբանանահայ գրական շրջանակը, անոր հիմնադրութեան առաջին տարիներէն (1948) մինչեւ իր մահը: Հիմնադիրներէն է Արաբ-հայ օրինական միջազգային խորհուրդին (Դամասկոս, 2013):

Աշխատակցած է լիբանահայ, սփիւռքահայ եւ Լիբանանի ու Սուրիոյ արաբական մամուլին, ստորագրելով Ոզնի Թոնտրակի, Ժպրան Խուրի, Դաւիթի Կապարճակիրը, Զարեհաւանեցի եւն.: Մաս կազմած է *Ալախպար, Մեր նշանաբանն է յառաջ, Յառաջ գրական, Յառաջ, Նոր ուղի, Ալֆիքր ուլժափիտ* պարբերականներուն եւ *Սաութ ուլշաապ* ռատիօկայանի խմբագրակազմերուն: Կատարած է հայերէնէ արաբերէն եւ արաբերէնէ հայերէն գրական եւ հրապարակագրական գործերու թարգմանութիւն:

Մասնակցած է հայկական եւ արաբական համագումարներու Փարիզ, Թունուզ, Հալէպ եւ Էջմիածին: Բանախօսական եւ քարոզչական ելոյթներ ունեցած է հայկական եւ արաբական բեմերէ եւ զանգուածային լրատուամիջոցներէ՝ Լիբանան, Ֆրանսա, Թունուզ, Սուրիա եւ Կիպրոս՝ Հայ դատի, Պաղեստինեան դատի եւ արաբական քարիւղի պաշտպանութեան գծով:

Վերջին շուրջ 40 տարիներուն հետապնդած է արեւմտահայութեան «տարագիր բեկորներուն» միջազգային կարգավիճակ մը ձեռք բերելու գաղափարը, զայն իրականացնելու միջոցը տեսնելով Տարագիր արեւմտահայութեան համաշխարհային քոնկրէսի (ՏԱՀՔ) ստեղծումին մէջ, զոր միջազգային հանրային իրաւունքին անշրջանցելի պահանջը նկատած է:

Մեթր Գասպար Տէրտէրեան մահացաւ Պէյրութ, Երկուշաբթի, 23 Օգոստոս 2021ին:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Առանձին հատորներով կամ պրակներով.-

(Յովհաննէս Աղպաշեանի համահեղինակութեամբ) *Ուղեցոյց Լիբանանի ընկերային ապահովութեան օրէնքին*, մատենաշար «Յառաջ», թիւ 1, 1966, [տպ. Ատլաս], Պէյրութ, 128 էջ:

Սիոնիզմի եւ բանթուրքիզմի առնչութիւնները եւ անոնց սպառնալիքը՝ Հայաստանի լինելութեան, հրտ. ԼԳԾ, մատենաշար ԼԳԾ, թիւ 11, ատ, Պէյրութ, 1990, 47 էջ:

جبران خوري, *الصهيونية والطورانية وتأثيرهما على مستقبل شعوب المنطقة*, دار الصداقة، دار الحاسوب للطباعة، حلب، ١٩٩٤، ٦٧ صفحة (Ժըպրան Խուրի գրչանունով. «Սիոնիզմը եւ փանթուրքիզմը եւ անոնց ազդեցութիւնը շրջանի ժողովուրդներու ապագային վրայ»):

Մեր լինելութեան ուղին. (Արաբական Արեւելքի հայ գաղութները՝ արաբ ազգայնականութեան եւ իսլամ արմատականութեան միջեւ), յաւելուած Ազգային Մշակոյթի, թիւ 541, Պէյրութ, 23 Ապրիլ 1994, 16 էջ:

Սարդարապատէն անդին՝ համահայկական գոյամարտի 3 ջոկատները, հրտ. ԼԳԾ, մատենաշար ԼԳԾ թիւ 15, տպ. Քեստենեան, Պէյրութ,1996, 24 էջ:

Եկեղեցի-պետութիւն. յարաբերութիւններ եւ նոր աղանդաւորականներ. ներածական ակնարկ, մատենաշար Արմէն եւ Միմի Յարութիւնեան, թիւ 11, Պէյրութ, 2003, 32 + 2 ներդիր էջ:

Հայեացք եւ կեցուածք. հապա ե՞րբ պիտի օժտենք տարագիր հայերը միջազգային կարգավիճակով – հրապարակախօսական էջեր, մատենաշար Արմէն եւ Միմի Յարութիւնեան, թիւ 29, տպ. Փաւո, Պէյրութ, 2008, 455+2 էջ:

Ապրիլեան ասուլիս. մտորումներ Մեծ Եղեռնի 95րդ տարելիցին առիթով, հրտ. ԼԳԾ, ատ, Պէյրութ, 2010, 8 էջ:

Այսպէս բարբառեցաւ պղնձաթելը..., Պղնձաթելի կերպարուեստի ռահվիրայ Մկրտիչի Ա. ցուցահանդէսը, (Գեղարուեստական ալպոմ – հայերէն եւ արաբերէն), ատ, Պէյրութ, 2010, 43 էջ:

Հայեացք դէպի դարադարձ (1915-2015), հրտ. ԼԳՇ, տպ. Քեստենեան, Պէյրութ, 2011, 28 էջ:

Հայեացք դէպի դարադարձ՝ 2015... մշուշապատումի պատեհապաշտ փորձ մըն է՝ ՀՀ խորհրդարանի սենաթին հակադրումը տարագիր արեւմտահայութեան քոնկրէսին, հրտ. ԼԳՇ, ատ, Պէյրութ, 2011, 23 էջ:

Էօժէն Իոնեսքօ (ծննդ. 100ամեակ) – "Անհեթեթ"ի դիմակով նորիրապաշտ գրողը ... եւ "Արքան կը մահանայ" (Le Roi Se Meurt)» (թատերագրութիւն եւ թարգմանութիւն), մատենաշար ԼԳՇ, թիւ 23, տպ. Սիփան, Պէյրութ, 2012, 173+1 էջ:

Դարադարձի անդոհանք եւ մարտակոչեր» (հրապարակագրական էջեր եւ փաստաթուղթեր), հրտ. ԼԳՇ, մատենաշար ԼԳՇ, թիւ 24, տպ. Տար Ալֆարապի, Պէյրութ, 2014, էջ 1-619 հայերէն, էջ 1-99 արաբերէն: *هواجس الذكرى المئوية ومناداة الى الكفاح*, منشورات الحلقة الأدبية الأرمنية اللبنانية رقم ٢٤، دار الفارابي، بيروت، ٢٠١٤, عدد الصفحات: باللغة الأرمنية ص ١-٦١٩ وباللغة العربية ص ١-٩٩.

2015 թուի մեծ սփոգատեսին՝ մեր հողային պահաջատիրութիւնը միջազգային հանրային իրաւունքին մէջ (Տարագիր արեւմտահայութեան համաշխարհային քոնկրէսին՝ ՏԱՀՔի հրամայականը), հրտ. ԼԳՇ, մատենաշար ԼԳՇ, թիւ 25, տպ. Շիրակ, Պէյրութ, 2014, 158+1 էջ:

الذكرى المئوية لإبادة الأرمن ـ القضية الأرمنية في القانون الدولي العام والشهادات العربية لنصرة القضية الأرمنية, منشورات الحلقة الأدبية الأرمنية اللبنانية رقم ٢٦، دار الفارابي، بيروت، ٢٠١٥, عدد الصفحات: ١٠٣+١.

(Հայ Դատը միջազգային հանրային իրաւունքին մէջ եւ արաբական զօրակցութիւնը Հայ Դատին)

Մեր հողային պահանջատիրութիւնը միջազգային հանրային իրաւունքին մէջ (Տարագիր արեւմտահայութեան համաշխարհային քոնկրէսին՝ ՏԱՀՔի հրամայականը), (Բ. տպագրութիւն, լրացումներով եւ ճշգրտումներով), հրտ. ԼԳՇ, մատենաշար ԼԳՇ, թիւ 27, տպ. Զինգոկրաֆ Քեստենեան, Պէյրութ, 2016, 247 էջ:

[Յանձնառու սրտցաւ սփիւռքահայեր սփորագրութեամբ], "Վասն համաստիւռքահայ քոնկրէսի" Յայտարարութիւն-կոչին առիթով, ատ, աթ, Պէյրութ, 14 էջ:

Անտիպ ուսումնասիրութիւններ.-

«Լիբանանի բազմահամայնքային համակարգը եւ լիբանանահայութեան եզակի կարգավիճակը», (Ուսումնասիրութին՝ Լիբանանի հայոց անձնական իրաւանց եւ դատավարական զոյգ կանոններու բարեփոխութեանց առաջարկներով):

«Հասարակագիտական եզրերու եւ անուններու բացատրական բառարան»,

ա – 213 եզրաբանութիւն (շաբաթական հերթականութեամբ հրատարակուած են *Կանչի* 10 Փետրուարէն-13 Յուլիս 2002 թուականներու միջեւ, եւ դադրած՝ «մնացեալը գիրքով» նշումով):

բ – 50 եզրաբանութիւն (հրատարակուած են հեղինակին *Մեր հողային պահանջատիրութիւնը*, Բ. տիպ. հատորին մէջ (էջ 227-41):

գ – 17 եզրաբանութիւն (հրատարակուած են ներդիր էջով մը, հեղինակին *Եկեղեցի-պետութիւն*, գրքոյկին մէջ):

كارباغ ـ لا انفصالية ولا طائفية، بل حق الشعوب في تقرير المصير («Ղարաբաղեան Դատը՝ ժողովուրդներու ինքորոշման իրաւունքին մէջ»)

القضية الأرمنية وحركات التحرر الوطني في الشرق العربي ضد السلطنة العثمانية («Հայկական Հարցը եւ արաբ արեւելքի ազգային ազատագրական շարժումը Օսմանեան Սուլթանութեան մէջ»)

Խմբագրած հատորներ.-

(Շաւարշ Թորիկեանի գլխաւոր խմբագրութեամբ, Շուշանիկ Մոլոյեանի եւ Զաւէն Մսըրլեանի համախմբագրութեամբ) *Armenian Studies. Etudes Armeniens/Annals of the Lebanese Association of Armenian University Graduates/Les Annales de l'Association Libanaise des Universitaires Armeniens*, Beirut, 1973:

Յո՞ երթաս հայ Սփիւռք... ապրիլեան սեմինար Ա. ասուլիս, 22-23-24 Ապրիլ 1988, հրտ. Ուրֆայի վերածնունդ մշակութային միութեան սեմինարի յանձնախումբ, ատ, Պէյրութ, [1988]:

Ազգային մշակոյթ շաբաթաթերթ – 10համեակի բացառիկ, Պէյրութ (16 Յունուար 1994) (հայերէն եւ արաբերէն պարունակութեամբ):

Յովհաննէս Աղպաշեան, *Պայքարի ոլորապտոյտին մէջ (կուսակցական կեանքիս յուշերը)* – մասն Ա. (1927-1964), հրտ. ԼԳԾ, մատենաշար ԼԳԾ, թիւ 18, [տպ. Թեքնոփրէս], Պէյրութ, 2001, 88 էջ:

Վարուժան Սալաթեան. «Քաղաքական կեանքիս անաւարտ յուշերը» (անտիպ):

Լիբանանահայ գրական շրջանակի, 1993-2014 տարիներու, բովանդակալից մեծածաւալ Ուղեցոյց-օրացոյցները:

Լիբանանահայ գրական շրջանակի յոբելենական հանդիսութիւններու եւ տարեդարձներու բազմաթիւ գրքոյկները:

Լիբանանահայ գրական շրջանակի երախտաւորներու յիշատակին նուիրուած «Դափնեպսակ» խորագրեալ պրակը (2008):

Առանձնատիպով հրատարակուած.-

«Լիբանանի հայոց անձնական իրաւանց կարգավիճակը՝ պետութիւն-եկեղեցի յարաբերութեանց դիտանկիւնէ», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԻԸ:2008, էջ 263-78:

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Քնարիկ Աբրահամեան **spyurkka@gmail.com**

Ծնած է 1984ին, Գիւմրի: 2006ին աւարտած է Երեւանի Խ. Աբովեանի անուան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի (ԽԱՀՊՄՀ) բանասիրական բաժանմունքը: 2013ին թեկնածուական պաշտպանած է «Զարեհ Խրախունին եւ արեւելահայ բանաստեղծութիւնը» նիւթով:

2008էն ԽԱՀՊՄՀի «Սփիւռք» գիտաուսումնական կեդրոնի մեթոդիստ է, 2022էն՝ գիտական աշխատող, 2014էն՝ ԽԱՀՊՄՀի հայ նոր եւ նորագոյն գրականութեան եւ անոր դասաւանդման մեթոդիկայի ամբիոնի օգնական-դասախօս, 2018էն՝ դոցենտ: 2019էն անդամ է «Հայկ Նագգաշեան գրական գնահատանք» հիմնադրամի յանձնախմբին: Հեղինակած է *Զարեհ Խրախունին եւ արեւելահայ բանաստեղծութիւնը* (2013) եւ *Գրական հորիզոնի ներքին շերտերում* (2022) հատորները, կազմած եւ խմբագրած Սփիւռքի գրականութեան վերաբերող տասնեակ գրքեր:

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն արեւմտահայ դասական եւ սփիւռքահայ գրականութեան պատմութիւնը, տեսաբանական եւ նամակագրական հարցադրումներ: 2010էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Հայկ Աւագեան **haigavakian@yahoo.com**

Ծնած է 1964ին, Գահիրէ: 1991ին աւարտած է Երեւանի Կոմիտասի անուան երաժշտանոցի դաշնակի եւ երաժշտագիտութեան բաժինները: 1991-94՝ մաս կազմած է Գահիրէի երաժշտանոցի ուսուցչակազմին, 1992-2009՝ Գահիրէի օփերայի երգչախումբի խմբավար, 2007-10՝ Աղեքսանդրիոյ մատենադարանի քառաձայն եւ մանկական երգչախումբերուն գեղարուեստական ղեկավար: Տուած է բազմաթիւ դաշնակի մենանուագներ:

Հեղինակ է հայերէն, արաբերէն եւ անգլերէն աւելի քան 50 երաժշտագիտական, բանասիրական ու պատմափիլիսոփայական հատորներու: 2001-8՝ խմբագրած է *Ծիծեռնակ* երաժշտական եռամսեան, պատրաստած հայկական առաջին օփերայի՝ Տիգրան Չուխաճեանի *Արշակ Բ.*ի (1868) բնագիր տարբերակի քննական խմբագրութիւնը: Խմբագրած եւ հրատարակած է անտիպ երկասիրութիւններ: 2013էն կ'աշխատակցի *Ջահակիր*ին, որուն խմբագրական խորհրդատուն է 2016էն: Հեղինակային իր վերջին գիրքերն են՝ *Մառի Պէյլէրեանի Եգիպտոսի տարիները (1896-1909) եւ ընկերվարական ֆեմինիզմը* (2022) եւ *Էդուին Ժերար Համամճեան՝ գաղափարապէս համակուած արուեստագէտը* (2022): Մասնակցած է Հայկական Սփիւռքի ուսումնասիրութեան կեդրոնի կազմակերպած եւ այլ գիտաժողովներու: 2018էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Եուրի Աւետիսեան **yuriavetisyan@ysu.am**

Ծնած է 1961ին, Արտաշատ: 2002ին պաշտպանած է դոկտորականը՝ «Արեւմտահայ բանաստեղծութեան լեզուն» նիւթով: 1988–2002՝ ԵՊՀ հայոց լեզուի ամբիոնի դասախօս, 2008էն՝ նոյն ամբիոնի փրոֆեսոր, 2015-9՝ ԵՊՀ սփիւռքագիտութեան ամբիոնի հիմնադիր-վարիչ, 2013էն՝ ԵՊՀ հայոց լեզուի ամբիոնի վարիչ: 2011էն անդամ է *Բանբեր Երեւանի համալսարանի*, իսկ 2013էն՝ *Հայագիտութեան հարցեր* պարբերականներու խմբագրական խորհուրդներուն: 2009–14՝ ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան ատեանի անդամ: Պարգեւատրուած է ԹՄՄ «Հայկաշէն Ուզունեան» ամէ-

նամեայ մրցանակ-պատուոգիրով (2003), ԵՊՀ ոսկեայ մետալով (2015) եւն.: Համահեղինակ է գիրքերու, հեղինակ՝ դասագիրքերու, մենագրութիւններու, որոնց վերջինը՝ *Հայագիտութեան զուգահեռականներում* (2021):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն լեզուի կանոնակարգման հարցերը, հայոց լեզուն եւ խօսքի մշակոյթը, արեւմտահայերէնը, ձեւաբանութիւնը, արեւմտահայ բանաստեղծութեան լեզուն, արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի զուգադրական քերականութիւնը, լեզուի զարգացումը, պաշտօնական լեզուն եւն.: 2011էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Մերի Աւետիսեան **meryavetisyan@1984gmail.com**

Ծնած է 1984ին, Մեղրի, Սիւնիքի մարզ: 2019ին պաշտպանած է մագիստրականը՝ ԵՊՀ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ամբիոնը՝ «Արեւմտեան որոշ շրջանների պատմազգագրական բնութագիրը ըստ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի արխիւի նիւթերի» նիւթով: Ներկայիս աւագ գիտաշխատող է Սարդարապատի հերոսամարտի յուշահամալիրի Հայոց ազգագրութեան եւ ազա-տագրական պայքարի պատմութեան ազգային թանգարանի նիւթական մշակոյթի բաժնին:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն սպասքի կիրառական եւ ծիսապաշտամունքային գործառոյթները: 2021էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Արտակ Ասատրեան **sardarapatasatryan@gmail.com**

Ծնած է 1978ին, Արմաւիրի մարզի Արաքս գիւղը: 2006ին աւարտած է ԽԱՀՊՄՀը: 2006-16՝ Սարդարապատի հայոց ազգագրութեան թանգարանի ազգագրութեան բաժնի գիտաշխատող, 2020-21՝ Զուարթնոց պատմամշակութային թանգարանի գիտաշխատող: 2021էն՝ վարիչ Հայաստանի պատմութեան թանգարանի ազգագրութեան բաժնի:
Հրատարակած վերջին յօդուածն է՝ «Կարինում 1785 թուականին պատրաստուած եւ Հայաստանի պատմութեան թանգարանում պահուող N 3579 Սինին»: Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ԺԹ. դարավերջ–Ի. դարասկիզբի պղնձագործութիւնը (պղնձագործական արհեստ եւ արտադրանք) եւ արծաթագործութիւնը (արծաթագործական արհեստ եւ արտադրանք): 2016էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Արծուի Բախչինեան **artsvi@yahoo.com**

Ծնած է 1971ին, Երեւան: 1996ին պաշտպանած է թեկնածուական «Վահան Տէր-Եեանի ստեղծագործական աշխատանոցը» նիւթով: 2009էն գիտաշխատող է ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի հայ գաղթավայրերի եւ Սփիւռքի բաժնին մէջ: Հեղինակ է բազմաթիւ ուսումնասիրական հատորներու, յօդուածներու, թարգմանութիւններու, որոնց վերջինը՝ *A Woman of the World: Armen Ohanian, the "Dancer of Shemakha"* (համահեղինակ՝ Վարդան Մատթէոսեան, 2022): Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն սփիւռքահայ համայնքներու պատմութիւնն ու պատմամշակութային առնչութիւնները, հայ շարժանկարի, պարարուեստի պատմութիւնը, նոր շրջանի պատմա-բանասիրական նիւթերը, երեւելի հայազգիներ...:
1998էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին: 2001-21՝ ՀՀՀ ներկայացուցիչն էր Երեւանի մէջ:

Յասմիկ Գալստեան **hasmikgalstyan1979@gmail.com**

Ծնած է 1979ին, ՀՀ Շիրակի մարզի Վահրամաբերդ գիւղը: 2021ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի գրականութեան հիմնարկին մէջ՝ «Չար ոգիները հայ ժողովրդական զրոյցներում. տեսակների դասակարգումն ըստ գործառոյթների» նիւթով: Ներկայիս ԳԱԱ ՀԱԻի բանահիւսութեան տեքստաբանութեան բաժնի գիտաշխատող է, հեղինակ՝ գիտական յօդուածներու: Գիտական հետաքրք-

րութիւնները կ'ընդգրկեն հայ բանագիտութիւնը, առասպելաբանութիւնը, մասնաւորապէս՝ հայ ստորին առասպելաբանութիւնը:

Մարէք Եանտաք **Marek.Jandak@ff.cuni.cz**

Ծնած է Քոլին, Չեխիա: 2016ին պաշտպանած է մագիստրականը պատմութեան գծով՝ Փրակի Charles Universityի արուեստից բաժինէն, նիւթ ունենալով «Բրտութեան գործադրումը Հայոց Ցեղասպանութեան ընթացքին կամ մէջ. ազգային խումբի մը քանդումը՝ Խարբերդ եւ Մեզրէ գաւառական քաղաքներուն մէջ»: Ներկայիս կ'աշխատի դոկտորականին վրայ, նոյն համալսարանին մէջ, միաժամանակ ժամանակակից պատմութեան մասնագէտ է Չեխիոյ գիտութիւններու ակադեմիային մէջ: Հեղինակ է *Arménská Genocida: Příčiny, průběha a osobní svědectví [The Armenian Genocide: Causes, course of events and personal testimonies] (1915–1922)* հատորին (Փրակա 2018) ունի նաեւ գիտական յօդուածներ:

Գիտական հետաքրքրութիւններու ծիրը կ'ընդգրկէ Հայոց Ցեղասպանութիւնը, օտար ականատեսներ եւ փրկարարներ Արեւելեան Անատոլուի Խարբերդ եւ Մեզրէ քաղաքներուն մէջ, 1915-22ի Էլազիկի շրջանը, մարդասիրական առաքելութեանց պատմութիւն, ազգապետութեան համակարգը:

Արմենակ Եղիայեան **armenag@gmail.com**

Ծնած է 1939ին, Պուրճ Համուտ, Լիբանան: 1964ին աւարտած է Սէն Ժոզէֆ համալսարանի ֆրանսական գրականութեան եւ լեզուի (Ecole des Lettres), իսկ 1970ին՝ ատամնաբուժութեան բաժանմունքները: Խմբագրած եւ թարգմանած է բազմաթիւ հատորներ, կատարած արեւելահայերէնէ արեւմտահայերէնի փոխադրումներ: Հեղինակ է *Մեսրոպեան տառերու ակունքները* (2005) մենագրութեան եւ նախակրթարանի *Միածան* դասագիրքերու (5 հատոր ընթերցարան, 5 հատոր քերականութիւն, 10 հատոր ուղեցոյց) (1991-95):

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայոց լեզուի կառոյցն ու շարահիւսութիւնը: 2014էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Ճան Էրզուրումլուօղլու **canerzurumluoglu@hotmail.com**

Ծնած է 1980ին, Պոլիս: 2017ին պաշտպանած է մագիստրոսականը՝ «Une Comparaison Critique de la Conception de L'espace Chez Leibniz et Chez Kant» նիւթով: 2001-10՝ իբրեւ ուսուցիչ պաշտօնավարած է պոլսահայ վարժարաններու մէջ, իսկ 2015էն՝ ուսողութեան դասախօս է Նիշանթաշը համալսարանին մէջ:

Արթօ Թաւուքճեան **arto@designshiva.com**

Ծնած է Մոնթրէալ, 1958ին: 1982ին աւարտած է Քոնքորտիա համալսարանի Communication Studies բաժինը պսակաւոր արուեստից վկայականով:

Ան ինքզինք կը նկարագրէ իբրեւ «որսորդ մը արուեստի արժէքաւոր գործերու, որոնք լքուեցան, երբ հայեր ստիպուեցան փախչիլ Օսմանեան Կայսրութենէն՝ 1915ին»: Հետաքրքրութիւններուն ծիրը կ'ընդգրկէ հայ արուեստն ու հայոց պատմութիւնը: Հաստատած է հայ արուեստին նուիրուած www.hyeantiques.com կայքը:

Սեւանա Թոփալեան **sevana.topalian@gmail.com**

2022ին մագիստրականով վկայուած Հայկազեան համալսարանի հիւանդասենեակային հոգեբանութեան մասնագիտութեամբ: Ներկայիս կը պաշտօնավարէ Լիբանանի հանրային առողջապահութեան նախարարութեան ծիրին մէջ գործող առաջնային առողջապահական կեդրոնին մէջ, Պէյրութ: Միաժամանակ մասնակի ժամանակով կը վերահսկէ Embrace զգացական օգնութեան եւ անձնասպանութեան կանխման կեդրոնին մէջ:

Լեւոն Լաճիկեան **levon.lachikyan55@gmail.com**

Ծնած է 1955ին, Գիւմրի: 1980ին աւարտած է ԵՊՀ բանասիրական հիմնարկի թեկնածուականը: 2012էն դասախօս է ԵՊՀի մէջ: 2021էն *Շիրակ* եւ *Մաշտոց* գրական-գեղարուեստական հանդէսներու գեղարուեստական խմբագիր:

1995-2011՝ Ամերիկայի հայ օգնութեան ֆոնտի (ՀՕՖ) մամլոյ քարտուղար, 2012ին՝ ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան Ամերիկայի հայ համայնքներու վարչութեան պետ, 1999էն անդամ է ՀՀ նկարիչներու միութեան, իսկ 2005էն՝ ՀՀ լրագրողներու միութեան: 2010ին արժանացած է ՀՀ մշակոյթի նախարարութեան, իսկ 2019ին՝ ԵՊՀ ոսկէ մետալներուն: 2021ին մրցանակակիրն է ԱՊՀ երկիրներու «Գրքարուեստ» XVIII միջազգային մրցոյթին: Հեղինակած է շարք մը գիրքեր, որոնց վերջինը՝ *Հայկական եկեղեցիներ* պատկերագիրքը (2021): 2010էն տուած է անհատական շարք մը ցուցահանդէսներ: Գիտական հետաքրքրութիւններու ծիրը կ'ընդգրկէ ուշ միջնադարի հայ գեղագիտական միտքը, Մխիթարեան միաբանութեան սկզբնաւորման շրջանը, արդի հայ կերպարուեստը:

Լալիկ Խաչատրեան **lingualal51@mail.ru**

Ծնած է 1952ին, Կամօ քաղաքը (այժմ՝ Գաւառ): 1973ին աւարտած է ԽԱՀՊՄՀի բանասիրական ֆակուլտէտը: 1997ին պաշտպանած է դոկտորական, 2003ին ստացած է փրոֆեսորի կոչում: 1997-2003՝ գրաբար եւ հայ հին գրականութիւն դասաւանդած է Հալէպի մէջ: 2001-13 եւ 2015-16՝ ԽԱՀՊՄՀ հայոց լեզուի եւ անոր դասաւանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հին հայերէնը, բառակապակցական իմաստաբանութիւնը, բառարանագրութիւնը, հայոց լեզուի տեսութիւնը, ընդհանուր լեզուաբանութիւնը եւ փոխառութիւնները: Հեղինակ է բազմաթիւ գիտական յօդուածներու: 2019էն վարիչն է ԽԱՀՊՄՀ լեզուաբանական հետազօտութիւններու գիտական աշխատանոցին:

Յակոբ Կիւլլիւճեան **koulou@humnet.ucla.edu**

Մասնագիտացած է տնտեսագիտութեան (MBA) եւ գրականութեան մէջ՝ Նարեկացիի քերթողականին շուրջ դոկտորականով: Ուսումնասիրած եւ հրատարակած է սփիւռքահայ բանաստեղծութեան, ինչպէս նաեւ ժառանգական լեզուի, մշակոյթի, սփիւռքներու եւ կարողականութեան (virtuality) փոխազդեցութեանց մասին: Ունի խորհրդատուական լայն փորձառութիւն, արհեստագիտութեան վերաբերող քաղաքականութեան շուրջ օժանդակած ըլլալով ձեռնարկութիւններու եւ պետական մարմիններու:

2010ականներուն յատկապէս գործօն գտնուած է արեւմտահայերէնի շուրջ հետազօտութեամբ ու ծրագիրերով՝ սկսելով UNESCOի կողմէ արեւմտահայերէնի վտանգուածութիւնը հիմնաւորող տեղեկագրէն, մինչեւ լեզուի կենսունակութեան մասին նոր տեսութեանց առաջադրումը եւ գործնական կիրառումներու փորձարկումը UCLAի մէջ: Ասոնց կարգին են «ժամանակայնօրէն պայմանաւորուած խորշաւորում»ի յղացքը, սպառող ու արտադրող վճռական զանգուածի ապահովման կեդրոնական կարեւորութիւնը, եւ ատոր համար լեզուն «ապախորշաւորելու» եւ ստեղծագործ գրաճանաչութիւն տարածելու եղանակը: Ներկայիս UCLAի հայ լեզուի եւ մշակոյթի Խաչիկեան դասախօսական ամբիոնի վարիչն է: 1999էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Զաւէն Կնեազեան **zavenkniasian@yahoo.com.ar**

Ծնած է 1959ին, Պուենոս Այրէս: Հետեւած է Պուենոս Այրէսի պետական համալսարանի ճարտարագիտութեան դասընթացքներուն:

1992էն հայ մշակոյթ կը դասաւանդէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կրթական հաստատութեան մէջ: Անդամ է Արժանթինի երաժշտագիտութեան ընկերակցութեան: Հրատարակած է գիտական ու հանրամատչելի յօդուածներ հայերէն ու սպաներէն: Վերջին հրատարակութիւնն է *La Historia Armenia a Través de un Traje* (Հայոց պատմութիւնը տարազի մը ընդմէջէն, 2018): Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայկական երաժշտական գործիքները, դրօշակներն ու զինանշանները, պարագիտութիւնն ու ազգագրութիւնը, պատմաբանասիրական խնդիրները: 2018էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Արտաշէս Ղազարեան **artashes.ghazaryan@rambler.ru**

Ծնած է Երեւան, 1963ին: 1995ին պաշտպանած է թեկնածուական ՀՀԳԱԱ արեւելագիտութեան հիմնարկին մէջ «Դաւանական պայքարը եւ քաղաքական կողմնորոշման հարցը քրիստոնեայ Արեւելքում եւ Հայ Եկեղեցին (Դ-Զ դարեր)» նիւթով: 2007ին ԵՊՀն իրեն շնորհուած է դոցենտի կոչում: 2002էն ՀՀ Կրթութեան, գիտութեան, մշակոյթի եւ սպորտի նախարարութեան բարձրագոյն որակաւորման կոմիտէի գլխաւոր մասնագէտ է: 2003էն կը դասախօսէ ԵՊՀի մէջ, իսկ 2009էն՝ ՀՀ ԳԱԱ միջազգային գիտակրթական կենտրոնի մագիստրականի: Վարած է խմբագրական պաշտօններ *Հայկական հանրագիտարանի* եւ *Քրիստոնեայ Հայաստան* հանրագիտարանի մէջ, 2000-2՝ ՀՀ կառավարութեան առընթեր կրօնի գործերու պետական խորհուրդի բաժնի պետ:

Համահեղինակ է Հայաստանեայց աւետարանական եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս), (1999, պատ. Ռընէ Լեւոնեանի հետ), հեղինակ է աւելի քան 40 գիտական յօդուածներու: Գիտաական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Հայ առաքելական եկեղեցիի վաղ միջնադարի պատմութիւնը, Հայ աւետարանական եկեղեցիի եւ աւետարանական համայնքներու պատմութիւնը, Միջին դարերու պատմութիւնը, քաղաքակրթութիւններու տեսութիւն եւ պատմութիւնը:

Արման Մալոյեան **armanmaloyan1976@gmail.com**

Ծնած է 1976ին, Երեւան: 1996ին աւարտած է ԽԱՀՊՄՀի պատմութիւն եւ մանկավարժութիւն բաժինը: 2011ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Արեւմտեան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրութիւնը XVIII դարի երկրորդ կէսին» նիւթով:

2007-19՝ պաշտօնավարած է ՀՀ կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան մէջ, իբրեւ հայագիտական եւ ընկերամշակութային դասանիւթերու բաժնի գլխաւոր մասնագէտ: 2014-19՝ պատասխանատու քարտուղար *Հայագիտութիւնը դպրոցում* ամսագրին: 2021էն կը պաշտօնավարէ ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարութեան «Կրթութեան զարգացման եւ նորարարութիւնների ազգային կենտրոն» հիմնադրամին մէջ, իբրեւ վերապատրաստման ծրագրերու մշակման եւ վերապատրաստումներու արդիւնաւէտութեան գնահատման բաժնի պետ: 2011ին հեղինակած է «Բագրատունեաց Հայաստանի Պետական Կարգը» պաստառը: Հեղինակ է շարք մը գիտական յօդուածներու, նուիրուած՝ ԺԸ.–ԺԹ. դարերու Արեւմտեան Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումին, առեւտուրին, քաղաքական իրավիճակին, ԺԸ. դարու Կ.Պոլիսին, Ուրֆային, Էրզրումին, Կարսին, Տրապիզոնին, Մարտինին:

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Հայաստանի ԺԸ.–ԺԹ. դարերու պատմութեան աղբիւրագիտութիւնը, պատմագրութիւնը, պատմութեան դասաւանդման խնդիրները, հայ մշակոյթի եւ դպրոցի պատմութիւնը, հայ գաղթավայրերու պատմութիւնը, Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւնը եւ տեղագրութիւնը: 2016էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Թաթուլ Մանասէրեան **tatoulm@gmail.com**

Ծնած է 1960ին, Երեւան: 2001ին պաշտպանած է դոկտորականը՝ «Միջազգային նոր տնտեսակարգի հիմնախնդիրները» նիւթով: ԵՊՀ դասախօս-փրոֆեսոր է 1998էն: 1991էն կը ղեկավարէ Այլընտրանք հետազօտական կեդրոնը, գլխաւոր խմբագիրն է *Այլընտրանք* գիտական հանդէսին: Գիտական խորհրդատուութիւն կատարած է Շանհայի, Փեքինի, Էնթուլրփի, Քենզըսի, Սան Ֆրանսիսքոյի, Սալենթոյի, Լոնտոնի, Պանքոքի, Սթենֆորտի, Քալիֆորնիոյ համալսարաններուն մէջ: 2009-11՝ ՀՀ ազգային ժողովի նախագահի խորհրդական, 2003–7՝ ազգային ժողովի պատգամաւոր, 2001–2՝ Ռազմավարական եւ ազգային հետազօտութիւնների կեդրոնի գիտական ղեկավար, 2000–1՝ ՀՀ արտաքին գործոց նախարարութեան նախարարի խորհրդական, 1998–9՝ ՀՀ նախագահին կից քաղաքական խորհուրդի տնտեսական ենթայանձնախումբի նախագահ, 1997–8՝ ՀՀ արդիւնաբերութեան եւ առեւտուրի փոխնախարարի պաշտօնատար:

Հեղինակ է յօդուածներու եւ գիրքերու՝ տնտեսական անվտանգութեան, միջազգային նոր տնտեսակարգի, ֆինանսական շուկաներու, պատերազմի տնտեսագիտութեան եւ ռազմարդիւնաբերական համալիրի եւ տնտեսական բնոյթի հիմնախնդիրներու մասին: 2019էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Վարդան Մատթէոսեան **varny1@yahoo.com**

Ծնած է 1964ին, Մոնթէվիտէօ: 2005ին պաշտպանած է թեկնածուականը՝ «Հայերը Արժանթինի մէջ՝ սկիզբէն մինչեւ 1950» նիւթով ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի մէջ: 2019էն կը վարէ Նիւ Եորքի հայց. առաքելական եկեղեցւոյ արեւելեան թեմի (կիլիկեան աթոռ) դիւանապետի պաշտօնը:

Հեղինակ է հայերէն, սպաներէն ու անգլերէն հատորներու, բազմաթիւ գիտական յօդուածներու, խմբագրած ու թարգմանած է բազմաթիւ հատորներ՝ հայերէն, սպաներէն ու անգլերէն: Վերջին հրատարակուած հատորներն են *The Politics of Naming the Armenian Genocide: Language, History, and "Medz Yeghern,"* 2022ին, եւ *A Woman of the World: Armen Ohanian, the "Dancer of Shamakha",* 2022ին (Արծուի Բախչինեանի հետ): Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Սփիւռքը, հայոց հնագոյն եւ նոր պատմութիւնը, հայ նոր եւ նորագոյն գրականութիւնը, պատմաբանասիրական խնդիրներ: 1996էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Թեհմինէ Մարտոյեան **tehminemartoyan@gmail.com**

Ծնած է Երեւան, 1977ին: 2007ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ ՀՀ ԳԱԱ արեւելագիտութեան հիմնարկի, Իրանի բաժնին մէջ՝ «Կարմէլեանների տարեգրութիւնը՝ որպէս Իրանի 17-18րդ դարերի պատմագիտական աղբիւր» նիւթով: 2012էն դասախօս է Երեւանի տնտեսահրաւագիտական համալսարանին մէջ, 2015էն նախագահն է «Լազարեան ինստիտուտ» գիտակրթական հիմնարկին: 2019էն Հայոց Ցեղասպանութեան զոհերի ու վերապրողների փաստագրման եւ ուսումնասիրութեան բաժնի աւագ գիտաշխատող է Ծիծեռնակաբերդի Հայոց Ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտին մէջ:

Հրատարակած է ուսումնասիրութիւններ ջուղահայերու, Շահ Աբասի, Զմիւռնիոյ աղէտին, հայոց Ցեղասպանութեան հաւաքական յիշողութեան, սուրիահայերու Հայաստանի եւ Արցախի հանրապետութիւններ համարկումի նիւթերով: Համահեղինակ է եւ թարգմանիչ: Հեղինակն է *Կարմէլեանների տարեգրութիւնը՝ որպէս Իրանի 17-18րդ դարերի պատմագիտական աղբիւր* (2011) գիրքին: 2018էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Միհրան Մինասեան **mihran.min@gmail.com**

Ծնած է Հալէպ: Երկրորդական ուսումը ստացած է Ազգային Քարէն Եփփէ ճեմարանը: Համահեղինակութեամբ հրատարակած է *Հալէպցիներու ապստամբութիւնը օսմանցի կուսակալ Խորշիտ Փաշայի դէմ (1819-1820) - Աբրահամ արք. Քիւբէլեանի օրագրութիւնը* արաբերէն հատորը 2008ին: Կ'աշխատակցի *Հասկ հայագիտական տարեգիրքի*ն, *Բագին*ի*ն*, *Ցեղասպանագիտական հանդէս*ի*ն*, *Բանբեր մատենադարանի*ի*ն* եւ այլ հանդէսներու եւ յօդուածներու ժողովածու գիրքերու՝ պատմաբանասիրական ուսումնասիրութիւններով, նուիրուած հայ հնատիպ գիրքին, հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութեան, հայերէն ձեռագիրերու, Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան, հայ լուսանկարչութեան եւն.:

Զբաղած է նաեւ բանահաւաքչութեամբ: Հայոց Ցեղասպանութենէն հարիւրաւոր վերապրողներէ գրի առած է վկայութիւններ եւ ազգագրական-բանահիւսական հսկայ նիւթ: 2012էն կ'ապրի Երեւան ու կը պաշտօնավարէ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերու ինստիտուտ-Մատենադարանի եւ ՀՀ Հայոց Ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտի մէջ: 1981էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Արմէն Միքայէլեան **armen_michaelian@yahoo.com**

Ծնած է Երեւան, 1960ին: 1982ին աւարտած է ԵՊՀ պատմութեան բաժանմունքը, 1982-91՝ աշխատած է Հայաստանի ԳԱ պատմութեան հիմնարկը, 1993ին աւարտած է Փրանսայի գործարարներու եւրոպական ուսումնավայրի դասընթացքը: Հրատարակած է գիտական եւ հրապարակախօսական յօդուածներ, հեղինակ է ապագայագիտական, գիտափիլիսոփայական եւ լեզուաբանական աշխատութիւններու: 2020էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Աշոտ Մկրեան **ashot.mkrian@outlook.com**

Ծնած է 1999ին, Երեւան: 2021ին աւարտած է ԵՊՀ հայ բանասիրութեան ֆակուլտէտը պսակաւոր արուեստից վկայականով: Ներկայիս մագիստրական ուսման կը հետեւի ընդհանուր լեզուաբանութեան մէջ՝ նոյն համալսարանէն ներս:

2018էն անդամ է ԵՊՀ հայ բանասիրութեան ֆակուլտէտի գիտական խորհուրդին: 2021էն խմբագիր է Ծիծեռնակաբերդի Հայոց ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտ հիմնադրամին մէջ, միաժամանակ 2022էն կը դասախօսէ Երեւանի Կոմիտասի անուան պետական կոնսերվատորիային մէջ: Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայագիտութեան եւ ընդհանուր լեզուաբանութեան հարցերը, թարգմանագիտութիւնը, բառարանագրութիւնը:

Զաւէն Մսըրլեան

Ծնած է 1938ին, Պէյրութ: 1963ին՝ պաշտպանած է մագիստրականը: 2003ին ՀՀ ԳԱԱն իրեն շնորհած է պատուոյ դոկտորայի կոչում, իսկ 2014ին ընտրուած է ՀՀԳԱԱ արտասահմանեան անդամ:

Ասպարէզով կրթական մշակ է: 1967-2017՝ եղած է Պէյրութի հայ աւետ. գոլէճի տնօրէնը: Հեղինակ է մօտ 100 պատմական ուսումնասիրութիւններու, բազմաթիւ գիրքերու, որոնց վերջինը՝ *Հայերը համաշխարհային Բ. պատերազմին* (2020): 1971էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Գայիանէ Յակոբեան **gayik20@gmail.com**

Ծնած է 1981ին, Արթիկ, Շիրակի մարզ: 2019ին պաշտպանած է թեկնածուականը՝ «Սիրիահայերի սոցիալ-մշակութային ադապտացիայի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետութիւնում» նիւթով: 2014էն գիտաշխատող է ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻի մէջ:

Հրատարակած է հայաստանաբանակ սուրիահայերու մասին ուսումնասիրութիւններ: Գիտական հետաքրքրութիւններու ծիրը էթնիկ խումբերու ընկերամշակութային հիմնախնդիրներն են: 2020էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Շուշանիկ Յովհաննիսեան **shushanikhovhannisyan3@gmail.com**

Ծնած է Արմաւիր 1993ին: 2016ին աւարտած է ԽԱՀՊՄՀի գեղարուեստական կրթութեան ֆակուլտէտի մագիստրականը, նիւթ ունենալով «Հայկական ժողովրդական խաղեր» թեման: 2014-22՝ գիտաշխատող է Սարդարապատի հայոց ազգագրութեան եւ ազատագրական պայքարի պատմութեան թանգարանը: Ներկայիս կ'աշխատի ՀՀ կրթութեան, գիտութեան, մշակոյթի եւ սպորտի նախարարութեան մէջ:

Գիտաուսումնասիրական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայկական ժողովրդական խաղերու պատմութիւնը, ընկերային խաղերու տեսութիւնը:

Հայկ Նազարեան **nazaryan_h90.90@mail.ru**

Ծնած է Երեւան, 1990ին: 2008-10՝ ծառայած է հայկական բանակին: 2015ին աւարտած է ԽԱՀՊՄՀի պատմութեան եւ իրաւագիտութեան ֆակուլտէտի մագիստրականը: 2018ին պաշտպանած է ՀՀ ԳԱԱ արեւելագիտութեան ինստիտուտի թեկնածուականը՝ «Մեծն Բրիտանիայի աշխարհառազմավարական շահերը Հայաստանում եւ Այսրկովկասում առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1914-1918 թթ.)» նիւթով: 2015-21՝ աշխատած է Հայաստանի ազգային արխիւին մէջ: 2022էն աւագ գիտաշխատող է Հայաստանի պատմութեան թանգարանի նոր եւ նորագոյն պատմութեան բաժնին մէջ:

Մասնակցած է շարք մը հանրապետական եւ միջազգային գիտաժողովներու: Հեղինակ է *Մեծ Բրիտանիայի աշխարհառազմավարական շահերը Հայաստանում եւ Այսրկովկասում (1914-1920 թթ.),* (2020) հատորին եւ շարք մը գիտական յօդուածներու՝ լոյս տեսած *Բանբեր Հայաստանի արխիւների, Էջմիածին, Լրաբեր, Հայկական բանակ ռազմագիտական հանդէս, Պատմաբանասիրական հանդէս* պարբերաթերթերու եւ գիտական ժողովածուներու մէջ: Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ռազմական պատմութիւն, ռազմական արդիւնաբերութիւն, աշխարհառազմավարութիւնն (Geostrategy):

Սօնա Ներսիսեան **sona.nersisyan2016@gmail.com**

Ծնած է 1989ին, Մեծամօր: 2012ին պաշտպանած է մագիստրականը՝ ԽԱՀՊՄՀի կրթութիւն եւ ընկերաբանութեան բաժինին մէջ, «Սոցիալական ցանցերի դերը սոցիոլոգիայում» նիւթով: 2019ին պաշտպանած է թեկնածուականը՝ «Սոցիալական ցանցերի դերը սփիւռքում» նիւթով: 2012էն կը գործէ ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻի, Սփիւռքի հետազօտութիւններու բաժնին մէջ, իբրեւ աւագ գիտաշխատող:

Հեղինակ է ուսունասիրութիւններու, նուիրուած՝ սփիւռքահայ ներդրումներու, հայկական տարբեր շրջանակներու ցանցային յարաբերութիւններու, ՀՀ ներգաղթած սուրիահայերու համարկումին, հայօճախներու ինքնակազմակերպման խնդիրներու, ընկերային ցանցերու, նորգաղթականութեան եւ նորՍփիւռքի հարցերու: 2018էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Վահրամ Շեմմասեան **vahram.shemmassian@csun.edu**

Ծնած է 1951ին, Թրիփոլի, Լիբանան: 1996ին պաշտպանած է դոկտորականը՝ “The Armenian Villagers of Musa Dagh: A Historical-Ethnographic Study, 1840-1915” նիւթով: 2006էն տնօրէնն է California State University, Northridgeի ժամանակակից եւ դասական լեզուներու եւ գրականութեան բաժանմունքի հայագիտութեան բաժնին: Ունի

բազմաթիւ յօդուածներ եւ Մուսա Լեռան բնակչութեան նուիրուած մենագրութիւններ, որոնց երկրորդը՝ *The Armenians of Musa Dagh: From Obscurity to Genocide Resistance and Fame (1840-1915)* (2020): Պարգեւատրուած է ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան Ուիլիըմ Սարոյեան շքանշանով՝ Սփիւռքի մէջ հայագիտութեան եւ հայ մշակոյթին զարգացման իր բերած նպաստին համար (2010): Արժանացած է Ծիծեռնակաբերդի Հայոց Ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտի Փրանց Վերֆէլ պատուանշանին՝ առ ի գնահատանք Մուսա Լեռան մասին իր գիտաշխատութիւններուն (2015): 1996էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Յակոբ Չոլաքեան **hagopcholakian@hotmail.com**

Ծնած է Գարատուրան, Սուրիա: 2016ին ստացած է պատմական գիտութիւններու դոկտորի աստիճան, պաշտպանելով «Քեսապ (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրութիւն)» աւարտաճառը: 2014էն ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻի գլխաւոր գիտաշխատող է: 54 տարի աշխատած է իբրեւ հայերէնի ուսուցիչ եւ դասախօս:

Հեղինակ է հայերէնի դասագիրքերու, գիտական յօդուածներու եւ ազգագրական, բանագիտական, պատմագիտական եւ լեզուաբանական հատորներու, որոնց վերջինը՝ *Սուրիահայ դպրոցի պատմութիւն* (2 հատոր, 2021): Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Անտիոքի շրջանի հայոց պատմութիւնը, ազգագրութիւնը, բանահիւսութիւնը, բարբառը, արեւմտահայերէնը, Սփիւռքի կրթական վիճակը: 1982էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Սամուէլ Պօղոսեան **poghosyansamvel@yahoo.com**

Ծնած է 1977ին, Երեւան: 2003ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Պօղոս Նուպար. հասարակական-քաղաքական գործունէութիւնը», 2016ին՝ դոկտորականը՝ «Կիլիկիան հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների եւ Անտանտի երկրների ծրագրերում (1914-1918)» նիւթով: 2018ին ստացած է փրոֆեսորի կոչում: Հայաստանի պատմագէտների ընկերակցութեան անդամ է: 2015-18՝ *Պատմութիւն եւ հասարակագիտութիւն* տարեգիրքի պատասխանատու քարտուղար: 2019էն՝ *Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի Լրատու* հանդէսի խմբագրակազմի անդամ: 2022էն՝ *Բանբեր Հայաստանի արխիւների* հանդէսի գլխաւոր խմբագիր: 2003էն կը դասաւանդէ ԽԱՀՊՄՀին մէջ: 2015էն՝ փոխվարիչն է նոյն համալսարանի պատմութեան եւ հասարակագիտութեան ֆակուլտէտին: Հեղինակած վերջին հատորն է՝ *Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագրերը 1878 թ.* (2018), համահեղինակ է գիրքերու, բուհական դասագիրքերու, գիտական յօդուածներու:

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Հայկական Հարցի եւ միջազգային դիւանագիտութեան, Հայոց Ցեղասպանութեան, Կիլիկիոյ 1914-1921ի պատմութիւնը, Հայկական լեգէոնը, Պօղոս Նուպարի կեանքն ու գործունէութիւնը:

Տիրուհի Սիրեկանեան **tiruhi.sirekanyan@list.ru**

Ծնած է 1993ին, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Մարտունի տարածաշրջանի Աստղաձոր գիւղը: 2022ին աւարտած է ԽԱՀՊՄՀի հայոց պատմութեան ամբիոնի թեկնածուականը: 2018էն պատմութեան եւ հասարակագիտութեան ուսուցիչ է Աստղաձոր գիւղի միջնակարգ դպրոցին մէջ: Աշխատակցած է *Էջմիածին* ամսագրին եւ *Մխիթար Գօշ*, ու ԽԱՀՊՄՀի հայագիտական հանդէսներուն:

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայ գրքի տպագրութեան խնդիրները, հայերէն ինատիպ գրքերու յիշատակագրութիւնները:

Գէորգ Ստեփանեան sasun-07@mail.ru

Ծնած է 1966ին, Սիսիան: 1996ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի եւ Արէշ գաւառներում 1918-1920 թթ.» նիւթով: 2009ին պաշտպանած է դոկտորական՝ «Բաքուի նահանգի հայութիւնը XIX դարի երկրորդ կէսին եւ XX դարի սկզբներին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրութիւն)» նիւթով: 2008ին ստացած է դոցենտի եւ 2013ին՝ փրոֆեսորի կոչում: 2008էն կ'աշխատի ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի «Հայ գաղթօջախների եւ Սփիւռքի պատմութեան» բաժնին մէջ, 2016 Դեկտեմբերէն՝ նոյն բաժնի վարիչն է: Հեղինակ է շարք մը հատորներու, որոնց վերջինը՝ *Համազասպ Սրվանձտեանց* (2016):

Գիտական ուսումնասիրութիւնները կ'ընդգրկեն Բաքուի եւ Գանձակ-Ելիզաւետպոլի նահանգներու հայութեան պատմաժողովրդագրական հարցերը, Օսմանեան Կայսրութեան եւ մուսաւաթական Ադրբեջանի կազմակերպած կոտորածները, Բաքուի նահանգի հայութեան հասարակական-քաղաքական, հոգեւոր-մշակութային կեանքը: 2020էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Լիլիկ Ստեփանեան **lilikstep@gmail.com**

Ծնած է 1960ին, Արտաշատ: 1978-81՝ ուսանած է ԵՊՀ բանասիրութեան ֆակուլտէտը, իսկ 1981-84՝ Մոսկուայի Լոմոնոսովի անուան պետհամալսարանի ժուռնալիստիկայի ֆակուլտէտի հեռուստալրագրութեան բաժինը: 2008ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Հեռուստատեսային ռեպորտաժ. Զարգացման արդի միտումները» նիւթով:

2012էն սկսեալ աւագ դասախօս է Երեւանի Վ. Բրիւսովի անուան պետական համալսարանի լրագրութեան գիտաուսումնական կեդրոնին մէջ: Միաժամանակ դասաւանդած է ԽԱՀՊՄՀի, ԵՊՀի մէջ: Երկար տարիներ պաշտօնավարած է Հայաստանի պետական հեռատեսիլի թէ այլ կայաններու մէջ (Շողակաթ, Սիւիլնէթ, Շանթ), մասնակցած, խմբագրած, յաճախ հեղինակած է հեռատեսիլային ուշագրաւ յայտագրեր, հաղորդաշարեր, ինչպէս՝ «Երեւանը եւ երեւանցիները», «Ստորակէտ», «Թաքնուած Երեւան», «Թաքնուած Հայաստան» եւն.: Ունի մասնագիտական յօդուածներ, հեղինակն է *Հեռուստատեսային ռեպորտաժ* (2009) հատորին:

Անդրանիկ Տագէսեան **adakessian@haigazian.edu.lb**

Ծնած է 1960ին, Պէյրութ: 2011ին պաշտպանած է դոկտորականը՝ "Democracy and integration in multicommunal polities: the Armenians and the Kurds in Lebanon" նիւթով: 1993-2018՝ պատասխանատու քարտուղար, իսկ 2018էն պատասխանատու խմբագիրն է ՀՀՀին: Անդամ է *Հայագիտական հարցեր* (2014), *Ցեղասպանագիտական հանդէս* (2018), *Բազմավէպ* (2019) պարբերականներու խմբագրակազմերուն: 2011էն տնօրէնն է Հայկազեան համալսարանի հայկական Սփիւռքի ուսումնասիրութեան կեդրոնին: Խմբագրած է գիրքեր, վերջինը՝ *Եգիպտոսի, Սուդանի եւ Եթովպիոյ հայերը/1 գիտաժողովի նիւթեր* (2022), կազմած է գիրքեր, վերջինը՝ *ՀԲԸՄ Հաճընի որբանոցը* (1919-1920) (2021), ունի մենագրութիւններ, վերջինը՝ *Լիբանանի հայօճախը, գիրք Ա., համարկումին խաչուղիները (1920-2005)* (2015):

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ժողովրդավարացումը, մարդկային իրաւանց, ինքնութեան, համարկումի, Սփիւռքի մշակոյթի եւ պահպանման, Միջին Արեւելքի հայօճախներու պատմութեան հարցերը: 1993էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Անի Ֆիշենկճեան **fishenkjianani@hotmail.com**

Ծնած է 1961ին, Հալէպ: 2004ին պաշտպանած է թեկնածուականը ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտին մէջ՝ «Սուրիոյ հայ համայնքի պատմութիւնը 1946-1971թթ.»

նիւթով: 2016էն ՀՀ ԳԱԱ Հրաչեայ Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտի արեւմտահայերէնի բաժինի գիտաշխատող է, իսկ 2017էն՝ ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի Սփիւռքի եւ հայկական գաղթավայրերու պատմութեան բաժինի գիտաշխատող: 2014էն արեւմտահերէնի դասախօս է Սեւանի Վազգէնեան հոգեւոր դպրանոցին: 2010ին եւ 2018ին պարգեւատրուած է ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան կողմէ:

Հեղինակ է շարք մը գիրքերու, վերջինը՝ *Սուրիոյ հայ համայնքի պատմութիւնը (1946-1970 թթ.)* (2018): Մասնակցած է Հայկազեան համալսարանի հայկական Սփիւռքի ուսումնասիրութեան կեդրոնի Սուրիոյ հայօճախին նուիրուած գիտաժողովին**:** Գիտաուսումնասիրական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Սուրիոյ հայ համայնքի պատմութիւնը, Քուէյթի հայօճախը: 2017էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Աշխատակիցներու Ուշադրութեան

Հայկազեան հայագիտական հանդէս (*ՀՀՀ*) տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970էն իվեր, Հայկազեան համալսարանի հայագիտական ամբիոնին կողմէ: 2022էն սկսեալ՝ վեցամսեայ դրութեամբ:

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ հայութեան ազգագրական, աշխարհագրական, բանասիրական, գրական, իմաստասիրական, իրաւագիտական, լեզուագիտական, կրօնական, հնագիտական, մշակութային (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւն.), պատմական, տնտեսագիտական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի անցեալի եւ ժամանակակից նիւթեր:

*ՀՀՀ*ն կը հրատարակէ հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն անտիպ գիտական յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, քննարկումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, վիճակագրական-մատենագիտական ցանկեր, մահագրականներ, հրատարակուած նիւթերու տարակարծիք ուսումնասիրութիւններ: Բացառիկ պարագաներու *ՀՀՀ*ի խմբագրութիւնը իր հայեցողութեամբ նկատի կ'առնէ այլ բնոյթի նիւթեր եւս:

Ներկայացուած յօդուած-ուսումնասիրութիւնները եւ հրապարակումները պարտին ըլլալ նախընտրաբար՝ առաւելագոյնը շուրջ 10,000 բառ (ծանօթագրութիւններուն հետ), քննարկումները՝ առաւելագոյնը շուրջ 5000 բառ (ծանօթագրութիւններուն հետ), հաղորդումները՝ առաւելագոյնը 4000 բառ, գրախօսականները՝ 2000 բառ, մահագրականները՝ մինչեւ 1000 բառ, բոլորը՝ համակարգիչի ARMENIAN UNICODE ծրագրի շարուածքով:

Աշխատակցութիւնները պարտին ունենալ.- մուտք/ներածական, բուն նիւթը (ենթավերնագրերով մասնատուած) եւ եզրակացութիւն կառոյցը:

Ծանօթագրութիւնները պարտին ըլլալ հետեւեալ կերպ.-

Մամուլի պարագային՝ հեղինակ, «յօդուածի անուն», *մամուլի անուն* եւ տպագրութեան վայր, յօդուածի տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Յօդուածներու ժողովածուի պարագային՝ հեղինակ, «յօդուածի անուն»՝ *գիրքի անուն եւ հատոր*, խմբագիր/կազմող, հրատարակիչ/մատենաշար, տպագրութեան վայր եւ տպարան, տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Գիրքի պարագային՝ հեղինակ, *գիրքի անուն եւ հատոր*, խմբագիր/կազմող, հրատարակիչ/մատենաշար, տպագրութեան վայր եւ տպարան, տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Արխիւային փաստաթուղթերու պարագային՝ փաստաթուղթի հեղինակը, խորագիրը, գտնուած վայրը, թիւը:

Հարցազրոյցներու պարագային՝ մասնակիցներուն անունները, հարցազրոյցին թուականը:

Կայքէջի պարագային՝ լրիւ հասցէն եւ մատչումի թուականը:

Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ նաեւ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, շուրջ 150 բառ: Նիւթին պէտք է կցուած ըլլան նաեւ հեղինակային համառօտ ինքնակենսագրականը (ծննդեան թուական, ծննդավայր, բարձրագոյն ուսում, պաշտպանած գիտական բարձրագոյն աստիճանը եւ թեզին նիւթը, հրատարակած գիրքերու եւ նիւթերու ծիրը, վերջին երկու գիրքերուն անունները (թուական-հրատարակչատուն, վայր), ներկայ պաշտօնը, նկար մը եւ ելեկտրոնային հասցէն առ ի հրատարակութիւն:

Հրատարակելի աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին լեզուական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններ կը համաձայնեցուին հեղինակին հետ: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին դասական ուղղագրութեամբ: Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ լաւորակ պատկերներ, փաստաթուղթեր եւ քարտէզներ, որոնց աղբիւրը եւ հրատարակման արտօնութիւնը ապահովելու է հեղինակը:

Աշխատակցութիւնները կը ներկայացնեն հեղինակներուն տեսակէտը:

Աշխատակցութեան, թղթակցութեան, բաժանորդագրութեան, հատորներու ստացումի, հրատարակութիւններու փոխանակման եւ այլ հարցերով հաղորդակցիլ հետեւեալ կերպ.-

Dr. Antranik Dakessian
Haigazian Armenological Review
P.O.Box 111748 Beirut Lebanon
Fax: 01349230/1, 03712058
Email: adakessian@Haigazian.edu.lb

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երեք ամիս ետք:

Հատորի մը գրախօսուիլը փափաքողներ, խմբագրութեան սկզբունքային համաձայնութենէն ետք պարտին ՀՀՀի խմբագրութեան յղել այդ գիրքէն 2 օրինակ:

ՀՀՀի մէջ հրատարակուած նիւթերէն կարելի է մէջբերել: Հրատարակուած նիւթին հեղինակը կը ստանայ ՀՀՀի տուեալ հատորէն 1 օրինակ:

ՀՀՀի հատորները մատչելի են հետեւեալ կայքերուն վրայ.-

http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx .

http://tert.nla.am/mamul/HAIGAZIAN/Table.html .

https://www.flib.sci.am/ .

Notes to Contributors

Haigazian Armenological Review (*HAR*) has been published annually since 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University. Since 2022 it is being published twice a year.

The *Review* is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with archaeology, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, ethnography, geography, history, linguistics, literature, philology, philosophy, politics, religion, legal, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, investigative articles, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French. Other sorts of materials might be published at the discretion of the Editorial Board.

Articles submitted to *HAR* should preferably be not more than 10,000 words (including the footnotes), for investigative articles and briefings not more than 4000 words, for book reviews not more than 2000 words and for obituaries not more than 1000 words. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published in any language. It is preferred that manuscripts submitted for consideration are on CD with a hard copy.

Manuscripts should have an introduction, the body (with subtitles) and a conclusion. Footnotes should have the following details.-

In case of newspapers/periodicals: author, "title of the article", *name of the newspaper*, place of publication, date and page number.

In case of an article from a book: author, "title of the article", *name of the book and volume*, editor, publisher/series, place of publication, date and page number.

In case of books: author, *name of the book and volume*, editor, publisher/series, place of publication, date and page number.

In case of archival materials: author of the document, "title of the document", name of the document file, place reserved, number, date.

In case of interviews: names of the interviewer and interviewee, date and place.

In case of websites: the title, the address and date accessed.

Submitted manuscripts must include a150 word summary in Armenian or English and a short biography of the author (birthplace and birth date, higher education, degree, title of the thesis defended, the scope of the books published, the titles of the last two books published – with date and publisher

– current position, and a passport size photo).

The editors reserve the right to edit manuscripts to conform to the *HAR*'s style and format. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *HAR* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review
P.O.Box111748, Beirut Lebanon.
Fax: (01)341230/31 or (03)712058
Email: adakessian@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication will be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Derian Armenological Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *HAR*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to one copy of the volume in which their contribution is published.

The *Haigazian Armenological Review* volumes are accessible on the following websites:
http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx .
http://tert.nla.am/mamul/HAIGAZIAN/Table.html .
https://www.flib.sci.am/ .

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ/TABLE OF CONTENTS

Հայկազեան հայագիտական հանդէս	Առաքելութիւն եւ տեսլական	2
Haigazian Armenological Review	Mission Statement	
Եուրի Աւետիսեան, Արմենակ Եղիայեան, Յակոբ Կիւլլիւճեան, Յակոբ Չոլաքեան	Հարց-պատասխան՝ Արեւելահայերէն-արեւմտահայերէն մերձեցումի հարցեր	3 8 12 17
Yuri Avetisyan, Armenag Yeghiayan, Hagop Gulludjian, Hagop Cholakian	Interview on Issues Related to Reducing the Gap Between Eastern and Western Armenian Languages	3 8 12 17

ՅՕԴՈՒԱԾ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ARTICLES

Պատմութիւն-Հնագիտութիւն History-Archeology

Zaven Messerlian	Letters to Dignitaries and Publications on the Armenian Genocide Issue and their Responses (Part II)	23
Զաւէն Մսըրլեան	Հայոց Ցեղասպանութեան առնչութեամբ նամակներ՝ բարձրաստիճան անձնաւորութեանց եւ հրատարակչատուներու եւ անոնց պատասխանները	
Հայկ Նազարեան	Հայկական հակօդային պաշտպանութեան (ՀՕՊ) զօրքերի կազմաւորումը արցախեան Ա. պատերազմի տարիներին	57
Hayk Nazaryan	The Formation of the Armenian Air Defence Forces During the First Artsakh War	
Vahram L. Shemmassian	The Armenian Protestant Church in Musa Dagh 1919-1939	73
Վահրամ Լ. Շեմմասեան	Մուսա Տաղի Հայ Աւետարանական Եկեղեցին, 1919-1939	
Վարդան Մատթէոսեան	Աւետիք Իսահակեանին ուղղուած երկու նամակներու հետքերով	97
Vartan Matiossian	On the Trail of Two Letters Addressed to Avetik Isahakian	

Արտաշէս Ղազարեան	Հայ աւետարանական համայնքների գործունէութիւնը Խորհրդային Հայաստանում 1920ականներին	115
Artashes Ghazaryan	The Armenian Evangelical Communities in Soviet Armenia in the 1920s	
Սամուէլ Պօղոսեան	Լիբանանի ու Սուրիայի ազատագրումը թուրքերից 1918ին եւ Հայկական լեգէոնը	135
Samvel Poghosyan	The Liberation of Lebanon and Syria from the Ottoman Turks in 1918 and the Armenian Legion	
	Գրականութիւն Literature	
Քնարիկ Աբրահամեան	Գրական եւ տեսաբանական հայեացքների մեկնութեան փորձ. (Թումանեանի նամակների հետքերով)	151
Knarik Abrahamyan	An Essay on Literary and Theoretical Interpretation (Based on Hovhanness Toumanyan's Letters)	
	Լեզու Linguistics	
Արմէն Միքայէլեան	Օտար յատուկ անունների տառադարձութեան սկզբունքները, Մասն Է.– ռուսերէն (համեմատութեամբ սլաւոնական այլ լեզուների)	169
Armen Michaelian	The Principles of Transliterating (Trascribing) Foreign Proper Names into Armenian, Part VII- Russian (Compared to Other Slav(on)ic Languages)	
Աշոտ Մկրեան	Դերբայ, բա՞ռ, թէ՞ բառաձեւ	199
Ashot Mkrian	Participle: Word or Word-Form?	
Լալիկ Խաչատրեան	Դերանուան թուի քերականական կարգի տիպաբանութիւնը հին հայերէնում	211
Lalik Khachatryan	The Typology of the Grammatical Category of a Number of Pronouns in Old Armenian	
	Ընկերաբանութիւն Sociology	
Sevana Topalian,	Self- and Group-Affirmation as Means for Reducing Defensiveness Among the Armenian Community and Facilitating Contact With Out-Group Members	227
Սեւանա Թոփալեան	Լիբանահայերու հաւաքական եւ անհատական ինքնահաստատումը միջոց՝ նուազեցնելու ինքնապաշտպանական վերաբերմունքը եւ դիւրացնելու յարաբերութիւնը այլ խումբերու անդամներու հետ	

Սօնա Ներսիսեան — Հայրենիքի վերստեղծումը Սփիւռքում. Լոս Անճելըսի հայ համայնքի օրինակը — 253
Sona Nersisyan — Reconstructing Fatherland in the Diaspora: The Case of the Los Angeles Armenian Community

Արուեստ եւ Արհեստ Arts and Crafts

Լեւոն Լաճիկեան — Գիւմրի. դասական քաղաքի արդի մշակութային կեանքի ուրուագիծ — 267
Levon Lachikyan — A Brief Overview of Gumri's Current Cultural Life

Զաւէն Կնեազեան — Հին հայ մատենագրութեան «փող» եւ «պատերազմական փող» նուագարանները — 289
Zaven Kniazian — Military Hardware "փող- p'ogh" and "պատերազմական փող- paterazmakan p'ogh" in Ancient Armenian Literature

Arto Tavukciyan — Armenians and Oriental Carpets in the Late Ottoman Empire (1890s–1910s) — 317
Արթօ Թաւուքճեան — Հայերը եւ արեւելեան գորգագործութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ, 1890–1910ականներուն

Տնտեսութիւն Economy

Գէորգ Ստեփանեան — Արցախահայերը Բաքուի նաֆթարդիւնաբերութեան հիմնադիրներ եւ բարեգործներ (ԺԹ. դարի երկրորդ կէս-Ի. դարասկիզբ) — 329
Gevorg Stepanian — Artsakh Armenians as Benefactors and Founders of Oil Production in Baku (2nd half of te 19th C.– Beginning of the 20th century)

Նորայր եւ Թաթուլ Մանասէրեան — Հայկական գիւղը. Հայաստանի գիւղատնտեսութիւնը եւ հողային քաղաքականութեան արդի հիմնախնդիրները — 367
Norayr and Tatoul Manaserian — The Armenian Village: Current Challenges of the Armenian Agroeconomy and Land Policy

Բանահիւսութիւն-Ազգագրութիւն Folklore-Ethnography

Շուշանիկ Յովհաննիսեան — Տօնածիսական շրջայց-խաղերի գաղափարական հիմքն ու ընդհանրութիւնները — 389
Shushanik Hovhannisyan — The Ideological Basis and Commonalities of Festive Traveling Games

Յասմիկ Գալստեան — Ջրի ոգիների տիպաբանական եւ գործառութային քննութիւն (ըստ հայ ժողովրդական զրոյցների) — 401
Hasmik Galstyan — An Examination of the Typology and Function of Mermaids (Based on Armenian Folk Tales)

Մերի Աւետիսեան — Հայոց ազգագրութեան թանգարանի Սիւնիքի սպասքի հաւաքածուի տիպաբանական բնութագիր (ակնարկ) — 411
Mary Avetisyan — Typological Characteristics of the Collection of Syunik Utensils of the Ethnographic Museum of Armenia

Յակոբ Չոլաքեան — Սուրիոյ հիւսիսարեւմտեան շրջաններու բնիկ հայոց ուխտավայրերը — 421
Hagop Cholakian — Native Armenian Pilgrim Sites in Northwestern Syria

Եկեղեցի, Կրօնք, Փիլիսոփայութիւն

Ճան Էրզրումլուօղլու — Դրապաշտ գաղափարները Գրիգոր Մսերեանի *Մէտէօրա* հանդէսին մէջ — 439
Can Erzurumluoglu — Positivism in Krikor Mserian's *Meteora* Periodical

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ INVESTIGATIVE ARTICLES

Գայիանէ Յակոբեան — Կրթութեան դերը հայաստանաբնակ սուրիահայերի համարկման գործընթացում — 455
Gayane Hakobyan — The Role of Education in Integrating Syrian Armenians in the Armenian Polity of the Republic of Armenia

Տիրուհի Սիրեկանեան — Միքայէլ վրդ. Չամչեանի *Քերականութիւն հայկազեան լեզուի* գրքի Թիֆլիսի Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի տպագրութիւնը — 467
Tiruhi Sirekanyan — Did Father Mikayel Chamchian's *Grammar of the Armenian Language* Have More than One Printing in Tbilisi in 1826?

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ UNPUBLISHED ARTICLES

Միհրան Մինասեան — Վիճակագրական անտիպ տեղեկագիր Ատափազարի եւ մօտակայ հայաբնակ երեք գիւղերու մասին (1871) — 475
Mihran Minasian — An Unpublished Statistical Report of 1871 on Adapazar and Its Three Adjacent Armenian-Inhabited Villages

Հայկ Աւագեան — Տիգրան Զէյթունցեանի, Արշակ Չօպանեանի, Արմենակ Շահմուրատեանի, Աշոտ Պատմագրեանի եւ Արսէն Երկաթի անտիպ նամակները Ղազարոս Ղազարոսեանին — 491
Haig Avakian — Letters from Dikran Zeytuntsian, Arshag Chobanian, Armenag Sahmuradian, Ashod Badmakerian and Arsen Yergat to Ghazaros Ghazarosian

Marek Jandák — Testimony of the Czech Traveller Karel Hansa on the Condition ofArmenian Refugees in Lebanon in Autumn 1922 — 509
Մարէք Եանտաք — Լիբանահայ գաղթականները 1922ի աշնան. չէխ ճանապարհորդ Քարէլ Հանսայի վկայութիւնները

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ BRIEFINGS

Անդրանիկ Տագէսեան — Հայկական պղնձեղէնի Սարգիս Զամպաքճեանի հաւաքածոն — 525
Antranik Dakessian — Armenian Copper Utensils: The Collection of Sarkis Zambakdjian

Արտակ Ասատրեան — Հայոց ազգագրութեան թանգարանի քարտէզների հաւաքածուն — 551
Artak Asatryan — The Map Collection of the Armenian Ethnographic Museum

Artsvi Bakhchinyan — John Updike (1932-2009) and the Armenians — 569
Արծուի Բախչինեան — Ճոն Ափտայքը (1932–2009) եւ հայերը

Արման Մալոյեան — Հայաստանի Հանրապետութեան Վայոց Ձորի մարզի նորակառոյց եկեղեցիները (2000-21) — 575
Arman Maloyan — The Churches Built in the Vayots Dzor Region between 2000 and 2021

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ BOOK REVIEWS

Անի Ֆիշենկճեան — Սեդա Տ. Օհանեան, *Միջագետք (Իրաք)ի հայ գաղթօճախը վաղնջական ժամանակներէն մինչեւ XX դար* — 593
Ani Fishenkjian — Seda Ohanian, *Mesopotamia (Iraq), the Armenian Colony from the Remote Past to the 20th Century*

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ OBITUARIES

Լիլիկ Ստեփանեան	Թանգարանի զինուորը՝ Շահէն Խաչատրեան (1934-2021)	599
Lilig Sdepatyan	The Museum Soldier: Shahen Khatchadrian (1934-2021)	

Աշոտ Աբրահամեան/Ashot Abrahamyan (1954–2021), Ֆրինա Բաբայեան/Frina Babayan (1935–2021), Գրիգոր Բրուտեան/Grigor Brutyan (1955–2021), Վլադիմիր Գրիգորեանց/Vladimir Grigoryants (1946–2021), Մարգարիտա Դարբինեան-Մելիքեան/Margarita Darbinyan-Melikyan (1920–2021), Վլադիմիր Զախարով/Vladimir Zakharov (1946–2021), Ալեքսանդր Թոփչեան/Alexander Topchyan (1939–2021), Ստեփան Թոփչեան/Stepan Topchyan (1937–2021), Վարդան Խաչատրեան/Vardan Khachatryan (1932–2021), Վլադիմիր Կիրակոսեան/Vladimir Kirakosyan (1936-2021), Գէորգի Կուբատեան/Georgi Gubatyan (1946–2021), Ռոլֆ Հոսֆելդ/Rolf Hosfeld (1948–2021), Վարդան Ղազարեան/Vardan Ghazaryan (1958–2021), Արշակ Մադոյեան/Arshak Madoyan (1938--2021), Հայրապետ Մարգարեան/Hayrapet Margaryan (1950-2021), Րոնըլտ Մարշէզ/Ronald Marchaise (1947-2021), Մորենօ Մորանի/Moreno Morani (1947–2021), Լիանա Յովսէփեան/Lian Hovsepyan (1941–2021), Մուշեղ Յովսէփեան/Mushegh Hovsepyan (1961–2021), Ռիմա Շալունց/Rima Shalunts (1937–2021), Ճորճ Պուռնութեան/George Bournoutian (1943–2021), Էդուարդ Պողոսեան/Edward Poghossyan (1954-2020), Հենրիկ Սվազեան/Henrik Sevazyan (1938–2021), Քնարիկ Տէրդաւթեան/Knarik Terdavtyan (1926–2021), Կարպիս Տէրեղիայեան/Garbis Deryeghiayan (1949--2021), Լիւսի Տէրմանուէլեան/Lucy Dermanuelian (1928–2021), Արմէն Տէրստեփանեան/Armen Terstepanyan (1946–2021), Գասպար Տէրտէրեան/Kasbar Derderian (1934–2021) | 605

Համառօտ կենսագրութիւն հատորին աշխատակիցներուն
Brief Biography of the Contributors | 634

Աշխատակիցներու ուշադրութեան | 645

Note to Contributors | 647

Բովանդակութիւն
Table of Contents | 649

Յիշատակարան
Colophon | 655

Յիշատակարան

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի 2022 տարուան երկոքերէնը կամքագրման ե- հրատարակման միամեայ աշխատանքները ընդհատեցին ականատես ե- ականջալուր եղանէ համաշխարհային ե- հայկական քաղաքական իրատարչո-րի-անները-, աննախընթաց դէպքերու-:

Ընդարձ-, աշխարհը դիմագրա-ես ո-ո-ո-վրանական պարբերապաշտը, Լիբանան շարո-նակես տո-այրիլ ընկերային-տնտեսական և վաղավական ճգնաժամին մէջ: Հայկական աո-ո-մով, Ընդանիք հարցի լո-ձո-մը մնաց անորոշ և հայաշխարհը ցնցո-եցաւ Հայաստանի վրայ ապերնական յարձակո-մներով ու- Հայ ո-ապահովինները- ճակատագրով:

Սակայն, ի հետո-կո գործնապաշտ իրատարչո-րի-անները-, արչանագրո-եցան նաե- Հայրապետ-ին աննախընթաց իրագործո-մներ ու- նո-աճո-մներ ամենապարբեր մարզերու- մէջ: Թ-ափով ակառ Հայկական յեո-ագրերու- ե- մինչե- ժ֊Թ. դարավերջի ամբողջական Հայ մամո-լի մասնագիտական ըո-այնացման աշխատանքները, նշո-եցաւ Հայ Ե-եկեղեցական-ին 175ամեակը: Գիքո-րեան քնագա-աո-ին մէջ Ընդեմ Փաշինո-րեան արժանացաւ քաշխո-րեան նոպէլեան մրցանակի, դէպի փիեզերք արչակո-եցաւ Հայկական աո-աջին արբանեակը, Երե-ան մէջ կայացաւ Աշխարհա-ա փիեզերագիտական համաշխարհային գիտաժողովը:

Հ֊Հ֊ի համագրակալա շնորհակալո-րի-ն կը յայտնէ Հանդէսի 2022 տարուան վոյգ գերերու- աշխատակիցներու-ն, ու- կը մաղթէ որ Հայագիտո-րեան մշակները շարո-նակեն իրենց ապտարո-ը Հայագիտո-րեան:

Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հտր. 42/2. տպաքանակ՝ 125
Գին՝ Լիբանան 100,000Լ. ոսկի, արտասահման 30 տոլար
Տպագրութիւն՝ Rouhana Chemaly, Daroun s.a.l.
Haigazian Armenological Review, Vol. 42/2
P.O.Box 111748 Beirut Lebanon
Fax: 01349230/1, 03712058
Email: adakessian@Haigazian.edu.lb